तत्वार्थटीका ॥र्दणगोनमःसिद्धेभ्यः॥ ॥वीरंप्रणम्यसर्वज्ञंतत्वार्थस्यविधीयते॥टीकासंक्षेपतः स्पष्टामंदबुद्धिविबोधिनी॥१॥सम्य
१ ग्दर्शनप्रवचनमधिगम्यकालसंहननश्रद्धायुरादेः।परिहाणिमवलोक्यसत्वानुकंपयासमासतोमोक्षमार्गमुपदेष्टुकाम
आचार्यइदमाह।सम्यग्दर्शनशुद्धं।योज्ञानंविरतिमेवचाप्नोति।अत्रसम्यग्दर्शनशुद्धमितिकृतरोविग्रहआस्थीयते।यदितावत्स
म्यग्दर्शनेनशुद्धमितिकरोति।करणेतृतीया।परश्वादीनामिवप्राङ्निर्वृत्तिर्वक्तव्या।उतकर्त्तरितदादर्शनज्ञानयोरभेदादात्मनो
यआप्नोतीत्ययुक्तं।अथसम्यग्दर्शनायेतितादर्थ्येचतुर्थीदार्विवयूपायप्रागेवदर्शनाशुद्धंज्ञानमवाप्तज्ञानस्यचकेवलिनइवकिं
दर्शनेन।उतसम्यग्दर्शनाद्धेतोःपंचमी।स्वयंसंबुद्धादिषुविरुध्यते।तेषांहि झगित्येवज्ञानंनहेतुक्रममपेक्षते।अथसम्यग्दर्श
नेशुद्धमितिनिमित्तसप्तमी।चतुर्थपक्षोक्तदोषः।तस्माद्धक्त्योत्रसमाधिर्यथेच्छसितथास्तु।ननूक्तंदोषभूयस्त्वं।नैतेदोषाः।करणे
तावद्वक्ष्यमाणनिर्देशितनिसर्गादधिगमाद्वेतिकर्तर्यपितएवाप्नोतीति।युक्तमात्माहिसम्यग्दर्शनीसलिलमिवस्वच्छतामनंतांज्ञा
नावरणमाप्नोतीतिवक्ष्यते।अवश्यंचयइतिकर्तुर्निर्देशःकर्तव्यः सत्कषायैरात्मानंशोधयतीति।चतुर्थ्यामप्यधिगमाभिप्रायः
नैसर्गिकादवाप्तश्रद्धोध्ययनादिभिराधिगमिकमाप्नोति।तदर्थमिति।शुद्धिकारणंतुशुद्धमध्ययनादिकालेपंचम्यामपिस्व
यंसंबुद्धादिषुनिसर्गसम्यग्दर्शनहेतुकमेवनद्वक्ष्यतिह्यपरोपदेशोनिसर्गइतितेषांहिपरोपदेशमंतरेणक्षयोपशमादि
लब्धिभ्यः।समीहमानानामुत्तरकालेप्रागिवद्रागुत्पद्यतेज्ञानं।सप्तम्यामपिसत्सप्तमीसतिहिसम्यग्दर्शनेशुद्धंज्ञानमन्य
थासर्वमशुद्धप्रसंगइति।अधिकरणेवा।यथाग्राकरेशुद्धानिभांडानीतिएवमन्येषामाक्षेपपरिहारमार्गाः।संतिप्रसंगभयान्नु
नाद्रियंते।तृतीयापक्षःपुनरत्रज्यायान्।सम्यग्दर्शनेनशुद्धमितिकर्तृकरणेकृतेतिसमासः।तत्पूर्वकमित्यर्थः।दर्शनमूलत्वा
च्चश्रेयसस्तेनशुद्धमित्युच्यते।उक्तश्चायमर्थः।प्रवचनेभ्रष्टेनापिचारित्राद्दर्शनमिहदृढतरंगृहीतव्यं।सिध्यंतिचरणरहिताद १
र्शनरहितानसिध्यंतीति।नचश्रुतमधीयानस्याध्ययनादिभ्योधिगमसम्यग्दर्शनावाप्तिरितिकृत्वाऽज्ञानशुद्धंदर्शनमाशंकि
तव्यं।प्राग्दर्शनादज्ञानमेव।तदुक्तंचप्रवचने।द्वादशांगमपिश्रुतंविदर्शनस्यमिथ्येति।नचाशुद्धाशयेभेषजमिवश्रुतमात्म

लाभंलभते।एतेनाशयाशुद्धौतस्यैवसम्यक्त्वेनविपरिणामोजायतइतिव्याख्यातमेव।श्रुतमेवाशयशोधनमितिचेत्राभव्याना
मध्ययनादिक्रियासंभवेपिदर्शनासंभवात्।वक्ष्यतिहिसम्यग्दर्शनपरिगृहीतंमत्यादिज्ञानंभवत्यन्यथात्वज्ञानमेवेति।भव
तिचान्यथापिपदार्थाध्ययनमात्रं।नतुरुचिविरहेप्यदर्शनमवश्यंभागाशयविशुद्धिरेष्टव्या।यइतिजन्मवतःकर्तुरुद्देशःज्ञानं
पंचप्रकारंवक्ष्यमाणं।तत्राद्यंतमव्यभिचारित्वादिष्यते।तस्यविशेषणंउत्तरंतुद्वयंशुद्धत्वादेवत।देवरक्ताहिकिंशकाःविर
मणंविरतिर्निवृत्तंसंयमश्चारित्रमित्यर्थः।सापिसम्यक्प्रवेविवेकेचपंचतयीवक्ष्यते।अत्रकिंसम्यग्दर्शनशुद्धाविरतिरिष्यते।उतज्ञान
शुद्धा।उभयथाप्यदोषः करणकारणत्वेनदर्शनशुद्धाकारणत्वेनज्ञानशुद्धावक्ष्यतिहि।विरतिर्नामज्ञात्वाभ्युपेत्याकरणमिति।इ
त्थंचेयंविरतिर्यदुतदर्शनज्ञानशुद्धाशयस्वामिनी।इतरथातुमार्जारसंयमकल्पास्यादेतच्चसच्चरित्रमधिकृत्यवक्ष्य त्युत्तरलाभे
तुनियतंपूर्वलाभइति।तस्मात्रितयमप्येतत्सम्यक्पूर्वकं श्रेयसायकल्प्यतइति।साधूपदेशः।एवकारोवधारणेदर्शनज्ञानवि
रतयएवजन्मतःसफलश्रुत्वेकारणंनोतमधिकमप्यतोनास्त्येवेति।एकतमतुजन्माऽन्यजन्मापेक्षयासफलश्रुमिवसफलश्रुं।वक्ष्य
ति।चैषांमोक्षहेतुत्वं।तच्चावधारयति।"अयमेवैतत्।नोतमधिकंवामोक्षायेति।तच्चसप्रयोजनंसूत्रेभिधास्यते।चशब्दोज्ञान
मितिभिन्नवाक्यत्वाद्विरतिंचेतिसंबंधाय एकैकस्यवानिर्जराहेतोःप्राप्तौजन्मसफलश्रुमितिविकल्पार्थः।तच्चसफलश्रुमिवेत्यक्तं
आप्नोतीत्यघस्थितंस्वतंत्रकर्तारंदर्शयतिदर्शनादित्रयमाप्नोतिलभतेधिगच्छतीत्यर्थः।दुःखनिमित्तमपीदंतेनसफलश्रुंभव
तिजन्मदुःखयतीतिदुःखपरितापयतीत्यर्थः।तच्चशारीरंमानसंचवक्ष्यमाणंद्वेद्व भूयिष्ठत्वात्।संसारोवादुःखनिमित्तंहेतुः
प्रसूतिराधारः।दुःखानांनिमित्तं।दुःखंवास्यनिमित्तं।तत्रदुःखानांनिमित्तमितिजन्मनिसतिशरीरमनसीतद्भवंचदुःखं अतएवोक्त
मन्यत्रापि।नह्यशरीरंप्रतर्पत्कपद्रयाइति।उत्तरेषामपिनिमित्तंजन्मतदाधुरिवतः।सतूपप्लुतचेताः क्लीबोसम्यक्विषहमाणः
संसारस्वभावमजानत्।वद्वित्वप्रतीकारानभीप्स्यन्नशुभमारभतेततः।कर्मपाशाचपाशितःपुनरपिदुःखभागीभवति।संसार
पक्षेपिदुःखस्यसंसारस्यनिमित्तं।मूढोल्पैकजन्मनिबहूनिजन्मांतरबीजान्युपचिनोति एतेनदुःखंवास्यनिमित्तमितिस्थितं

अपिशब्दोदुःखानांदुःखस्यवानिमित्तमित्यस्मिन्पक्षे।अपिनदुःखनिमित्तमितिविकल्पयति।कथंषट्पुरुषप्रकृतीर्वक्ष्यति॥ ॥
तत्रयदासंसारोदुःखंतदाधचतुष्टयस्यमूढत्वात्तन्निबंधनमुत्तरयोस्तु अवाप्तदर्शनादित्रयं।कयोरेतदेवपरमार्थसाधनं
चरमंबेति।नदुःखनिमित्तं।यदितुशारीरादिदुःखपक्षोदुःखंवास्यनिमित्तमित्ययंवान्योर्थस्तदासर्वेषामेवजन्मवतां
वि दुःखनिमित्तमित्ययंकल्पः।इदमिति।जन्मबहुत्वेपिमानुषंजन्मप्रत्यक्षंप्रदर्शयति।नह्यन्यत्रविरतिलाभोस्ति।कथंनैकेर
षुतावद्भूयसादुःखेनाजन्ममनुनपूर्देहमनसामशरणानामत्यंतोपहतसंक्लिष्टपरिणामानांहितश्रवणमपिनास्ति।
कुतस्तदुपदेशकारणंनिरश्वामप्यत्यंतमूढमनसामकरुणपराधीनाशरणजीवितानांसर्वाभिभूतजन्मनांनामाभियो
ग्यादिदुःषानुषरदेहमनसांहितोपदेशश्रवणश्रद्धाविरतिःकुतः।तथादेवानामपिप्रकृष्टाचाप्तविषयकषायस्कखलवाक्या
दापहतचेतसा।मनुवाप्तहितश्रवणाताकेषांचिच्चकथंचिद्दिनश्रावणसंभवेप्यवश्यभोग्यकर्माधानत्वात्।अकर्मभू
मित्वाच्चविरत्यभावएव।मानुष्येपिदेवकुर्वाद्यकर्मभूमिषुभोगपरत्वाकर्मभूमिषुचोत्साबसायिम्लेच्छादिष्वत्यंतनिर्घृण
त्वात्।आर्येष्वपिचोपदेशकश्रद्धाद्यभावात्।कुतोविरतिःविकलंचेदंनिकसाधनमित्यतःसर्वापवादशुद्धंत्रितयलाभोपा
यक्षममिदमित्याचार्यःस्वजन्मनिदर्शनेनप्रत्यक्षमाह।तेनेतियन्नदोर्नित्य।संबंधाद्यच्छब्दोदृष्टमेवकर्तारंनिर्दिशति।लब्ध
मनिद्यंश्लाघ्यत्वात्।यतिहिसंसारेवश्यंभाविजन्मतच्चदर्शनादित्रयसहितत्वात्।क्षमासाधनंयदिभवति।ततःस्तत्लब्धम
न्यथाहिक्षुद्रजंतूनामिवमरणायैवेति।दर्शयतिभवतीतिस्फुटार्थाजायतेस्मिन्नितिजन्म।तच्चमानुषमित्युक्तं अथवाभ
वतिजन्मेतिसंसारास्तित्वंदर्शयति।आत्माहिस्वकृतकर्मसंतानानुस्यूतः।सन्।धावतिभवाद्भवांतरं।तस्यपर्यटतो
भवतिजन्मएतेनैकांतनित्यादीनांसंसाराभावात्सर्वाप्रक्रियादुरुपपादाइतिव्याख्यानं।पुनश्चवक्ष्यतिविस्तरेणशास्त्र
कर्माधिकारः एव॥१॥एवंसतिसंसारोस्तीतिज्ञापंतेतस्यानादित्वख्यापनार्थमाह।जन्मोक्तंवक्ष्यमाणलक्षणंक्रियतइतिकर्मज्ञानाव २
रणाद्यष्टधावक्ष्यते।क्लिश्नंतिक्लेशयंतिवास्वामिनंक्लिश्यतेचैभिरितिक्लेशाः।तेपिमोहनीयभेदाःक्रोधादयःकषायाव

क्ष्यंते।अनुबद्धेसंततेवेष्टिते।कथंसतिहिजन्मनिकायवाङ्मनोहेतुकंकर्मभवतीत्युक्तं।ततःप्रवृद्धकर्माशयस्योदयिक
भावानुवर्तिनोऽघावशस्यसंसारहेतवःक्रोधलोभादयोनेकजन्मांतरक्लेशनायक्लेशाआविर्भवंति।ततोरागद्वेषादिहे
तुकंतीव्रंकर्मानुबद्धंपुनरपिजन्मनिसतिकर्मभवति।कर्मभ्यःक्लेशाःक्लेशेभ्यःपुनरपिजन्मेत्येवमनुबद्धमित्युच्यते।एतेन
संसारस्यानादित्वंदुःखभूयस्त्वंचव्याख्यातं।अत्रचसत्यप्यनादित्वेपरस्परहेतुत्वेचत्रयाणांजन्मानुबद्धमित्युक्तं।प्रत्यक्ष
त्वादाधारत्वात्पूर्वोक्तत्वाच्च।एवंचकृत्वाअन्यत्राव्यक्तंविविधबाधनयोगाद्दुःखमेवजन्मोत्पत्तिरिति।अस्मिन्निति।तदेव
मानुषंजन्माम्रेडयति।प्रत्यक्षमेवक्लेशानुबद्धंदृश्यतइति।केषांचिद्देवजन्मनएवोत्तरोपपत्तिप्रतिलंभः। ...द्दाशेका न
निषेधायचास्मिन्नित्याह।दूरगानामपिपुनरागत्यास्मिन्नेवकर्मभूमित्वात्प्रयत्नपूर्वकः।कर्मक्लेशाभावइति।तथाप्रयति
तव्यं।तथेतिप्रकारार्थेतेनप्रकारेणदर्शनादित्रयलाभोपायपूर्वकमित्यर्थः।प्रयतितव्यंप्रघटितव्यंसर्वजन्मिनामा
त्मनाकर्मक्लेशसंततत्वं।अथगम्यसंसारोद्विग्नेनविरागमार्गानुवर्तिनाप्रकर्षेणसर्वात्मनातपःसंयमादिषुवर्तितव्यमि
त्यर्थः आद्यर्थेवाप्रशब्दःसम्यग्दर्शनादिलाभानंतरमादावेवयतितव्यं।नपुनर्विश्वसितव्यंपापाहिकर्मक्लेशाःप्ररूढाः
संतःपुनरपिदर्शनादिप्रतिपातयंतीति।नचेयंस्वमनीषिकावक्ष्यतितदाचार्यः।शास्त्रेअनंतानुबंध्युदयात्पूर्वोत्पन्नमपिसम्य
ग्दर्शनंप्रतिपततीति।किमर्थंप्रयतितव्यमित्याह।कर्मक्लेशाभावोयथाभवतिकर्मणांक्लेशानांचअभावः।क्षयस्तैर्वियोगइत्यर्थः
कथंचसभवति।शंकाद्यतीचारवियुक्ताप्रदर्शनाद्धिशुद्धाशयस्त्रिभुवनमप्यपहितमोहमहेंधनज्वलितकर्मदहनक्वाथ्य च्च
मानमशरणममरुज्ञानागमचक्षुषावलोक्यगर्भवासादिभयोद्विग्न प्राणातिपातादिविरतिप्रतिज्ञामारुह्यतद्दृढीकरणार्थं
चपंचविंशतिभावनाभावितांतरात्माद्वादशानुप्रेक्षास्थिरीकृताध्यवसायःसंवृतास्रवत्वादनभिनवकर्मागमतयः॥संयमा
दिभिश्चपूर्वोपात्तक्षयशुद्धाशयोमोहादिमलप्रक्षयादवाप्तकेवलपरमैश्वर्यःफलंबंधनशेषचतुःप्रकृतिक्षयेकर्मक्लेशाभा
वाक्स्तामाप्नोतीति।पुनरपिविस्तरतःशास्त्रेवक्ष्यामः।अत्रचजन्मकर्मक्लेशत्रयाभावेप्यभाष्टेकर्मक्लेशाभावइत्युक्तंते

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

६अ

वश्यंजन्मकारणंजन्मत्वत्तत्कारणमपीत्युपदिष्टं।अतस्तदभावेप्रागेवजन्माभावइत्यभिप्रायः।क्लेशानांचकर्माभवत्वेपिपृ
थग्ग्रहणंप्राधान्यार्थमेतद्भावाभावेहिबंधमोक्षौवश्येनेसकषायत्वाज्जीवः कर्मणोयोग्यान्पुद्गलानादत्तेसबंधः।मोहा
दिक्षयात्केवलंततश्चमोक्षइति।एवंतर्हिकर्मग्रहणंमाभूत्।नैषदोषःकर्मव्यवहारएवनप्रवर्तते।प्रधानाहिकर्मसंज्ञावक्ष्य
माणातदेकदेशाश्चक्लेशाइतिज्ञापितंभवति।एषपरमार्थः।एषइतिवक्ष्यमाणविस्तरमपिसमासेनावधार्यप्रदर्शयति।ब
हुविचित्रग्रंथोपहितोप्येताबानेवैषपरमार्थोयदुतकर्मक्लेशाभावोनोऊनोभ्यधिकोन्योवेति।परमउत्कृष्टोज्यायानर्थःप्र
योजनंफलंपरमार्थः।अत्यंतशब्दत्वात्पूज्यमानोवार्थः।दर्शनादिलाभफलंमोक्षइत्यर्थः।।२।।यदिपुनरेकभवेनपरमार्थः
शक्यतेवगंतुंनचक्लेशप्रहाणंततःकउपायइत्याह।परमार्थालाभेवा।परमार्थउक्तवक्ष्यमाणनिर्वचनःतंयदाकालसंहन
नपरिहाणंर्नलभते।तदादोषेषुदूषयंत्याशयमितिदोषाः।कषायाः।तेषामेवगौणपर्यायाज्ञानार्थंप्रयोजनार्थंचदोषाइत्याहः
आरंभकस्वभावेषुआरंभयतीत्यारंभकःअशुभेप्रवर्त्तयतीत्यर्थः।आरंभकःस्वभावोयेषांतइमेआरंभकस्वभावाः।नह्यदुष्टा
शयोशुभेप्रवर्त्ततेइतिप्रतीतंक्लेशास्तुअप्रवर्त्तमानमपिप्रवर्तयंतीति।एवंसंख्या९व्यापाराणांविशेषसंज्ञागौणीदोषाइ
ति।दोषेष्वितिसत्सप्तमीआरंभकस्वभावेषुसत्सुकिंकर्तव्यं।तथाप्रवर्तितव्यमितिवर्त्ततेयथाकिंभवतीत्याह।कुशलानुबंधं
एवेत्यादिकुशलंक्षेममप्रत्यपायमिवमित्यर्थःतच्चकुशलकारणत्वात्तन्नबध्नाति।तस्मिंत्वानुबंधोस्येतिकुशलानुबंधं।कुशलप्रयो
जनमित्यर्थः।एवोवधारणेकुशलानुबंधमेवनाकुशलानुबंधंनवाकुशलाकुशलानुबंधंस्यादित्यधीष्टे।लिङ्गाव्यमर्धाच्छ
ति।कुशलंमेस्यादिति।किंतत्कुशलानुबंधमितिवक्ष्यमाणमपिसमासेनाह।अनवद्यंनावद्यमनवद्यमगर्हितंकर्मकुशला
नुबंधंभवतीत्यर्थः।यथेतियथापेक्षस्तथाप्रवर्तितव्यं।यथाकुशलानुबंधंकर्मभवति।कर्मेतिविशेष्यंतच्चव्याख्यातं।।३।। ॥
उक्तमपिशास्त्रविकल्पेषट्पुरुषप्रकृतयइति।कापुनस्ताइत्येताःअधमाधमः।अधमः।विमध्यमः।मध्यमः।उत्तमः।उत्तमोत्त ३
मः।इत्यासामाचार्योनिरूपणार्थमाह।कर्माहितमित्यादिअथवाकिमन्यदपिकर्मास्ति।यतोविशेष्यते।कुशलानुबंधमिति

७अ मित्याह।चतुर्विधंकथमिति।षट्पुरुषास्तेषामाद्यत्रयस्याकुशलानुबंधंचतुर्थस्यकुशलाकुशलानुबंधं।पंचमस्यकुशलानुबंध
...षष्टस्यनिरनुबंधमित्येषांस्वामिविकल्पमाह।कर्माहितमित्यादि कर्माहितमिहचामुत्रचाधमतमोनरःसमारभते।अहित
मकुशलमित्यर्थः।कथंहितंइहचामुत्रच इहलोकपरलोकयोः।इहचेत्येवार्थेचशब्दः।आस्तांतावत्परलोकेइहैवतावदिदंजिजी
विषुभिरिवविषपानमारभ्यमाणमहितायेति।उत्तरःसमुच्चयेइहवामुत्रचेति।अधमतमोजघन्यतमःपापिष्ठः।नरोमनुष्य
त्रयाणामपिसंभवेव्यवहारप्रधानत्वादारंभसमर्थत्वाच्चप्रायःपुरुषनिर्देशःसमारभतेसमेकीभावेक्रियायोगाभिविध्योरा
ङ्सर्वण्येतत्करणोद्यहितमारभते।संरंभसमारंभारंभावरुद्धाश्चवक्ष्यति।नासामाद्यद्वितीययोस्तावदयमहितानुबंधी।किं
पुनस्तृतीयस्यामितिदर्शयतिनिदर्शनंत्वस्यमार्गिकमत्स्यबंधादयः।तेहिसर्वकुत्सितवृत्तयोत्यावसायिनोविशिष्टजनधि
कृतजन्मानोरूक्षस्फुटितविकृतशरीराः।कृच्छ्रेणापिजिजीविषवःसलिलारण्यपर्वतादिषुपरोपघातायपर्यटंतः।क्षुत्पिपा
साशीतोष्णवर्षवातदंशादिसन्निपातदुःखप्रत्ययायमिहैवानुवंत्यायुर्भोगान्तेनरंवाकुशलकर्मप्रेरितानरकेपूत्कटदुःख
८अ भाविनोभवंतीत्येवंतूभयलोकाहितानुबंधाधमः।इहफलमेवत्वधमः।इहफलमस्येति।इहफलंकर्म।एवोवधारणे।इहफ
लमेवचकर्म नोर्ध्वमिति।तुशब्दोविशेषोपप्रदर्शननिवृत्त्योः ननुदिहफलमेवाधमस्त्वेवमुपात्तबुद्धिःसनसमारभतइति।परलो
कमनोरथंनिर्वर्त्यविशेष्योपप्रदर्शयति।अधमेजघन्यःपापःनिदर्शनंपरलोकपवादिप्रसक्तयः।तेहिकृच्छ्राप्तविषया
भिषानुषक्तचेतसोमोहपटलाकुलांतरात्मनोभोगलवत्यागासहिष्णवोनिबज्जाअपलापित्वादेकाकिनोमाभूष्यति।कुस्ति
नाइतिवसहायान्।जिघृक्षवक्रः।पुनःपरलोकादागतोमृष्टप्रवादोयमेतावदेवेदृमिंद्रियगोचरोनर्वर्निवस्तुतोर्ध्वमित्येव
मादिभिर्बालिशजनविप्रलंभनोपायैः।परलोकमपोह्यैवैहलौकिकेषुपूर्वेभ्योन्यूनेषुकर्मसुप्रवर्त्तंते।विमध्यम
स्तूभयफलार्थंअप्राप्तोमध्यमाव...विमध्यमः।उभयस्मिन्फलंउभयफलंतदस्यार्थोनिबंधनमित्युभयफलार्थं
कर्मउभयफलायवाउभयपदार्थंकर्मसमारभतेइतिकरोति।कथमुभयत्रापिफलंभुंजीयेति।तुशब्दोविवेचयति

निदर्शनंमहाभोगिकृषीवलवणिगादयः।तेहिपुत्रदाराद्यवियोगमिच्छंतः।पूर्वोपात्तविषयापरित्यागेनशेषोपार्जनपरानिस
र्गमद्रमनसोर्थिजनमनः।प्रीणनकृतप्रयत्नाःपरलोकफलार्थिनःप्रसिद्धपुण्यद्वारेषुयथाशक्तिस्वमुपयुंजात।तदेतत्त्रि
विधस्वामिकमपिकर्मसंसारबीजोपचयात्सामान्यतोकुशलानुबंधमित्युच्यते॥४॥इदानींकुशलाकुशलानुबंधस्वामी
परलोकेत्यादि।परलोकजन्मनःपरलोकजन्मनेवाहितंपरलोकहितं।तदर्थंपरलोकहितायइहलोकाप्रतिबंधंपरलोके
कार्पितमनस्त्वंचैवकारोवधारयति।प्रवर्ततेप्रयत्नतेसमारभतइतिवर्तमानेपिकर्तृनिर्देशेपुनग्रहणं।सहिद्वितीयाव
स्थाप्राप्तः।सर्वार्पितकरणोपकरणइत्युक्तमस्यतुनिरपेक्षस्यावस्थाकृतसामान्यतप्रवर्ततइतिव्यपदेशाइत्ययंविशेषः
पूर्वोक्तरावस्थामध्येभवोमध्यमःक्रियासुसदाअयंक्रियाशब्दोस्तिभाववचनः।कदास्यक्रियाअस्तिस्पंदनेनिःक्रियमाका
शं।अस्तिचिकित्सते।चतुष्पदीक्रियाअस्तिन्याय्येक्रियावान्ब्राम्हणः।इहन्याय्यवचनःन्याय्येषुप्रवर्त्ततइत्यर्थः।तत्त्वन्या
य्यमिव।सदासर्वकालं।यथास्थीयेतिदर्शनं।तापसादयः।तेहिग्रामगृहवासभोगान्परित्यज्यवनवासाभिरतयः।परलोका
र्थिनः।शीर्णपर्णमूलकंदफलाद्याहारीअभिषेचनहवनादिषुक्रियासुप्रवर्त्तंते।एतदपिपूर्वोक्तरोत्कृष्टहीनत्वान्मिश्रानुबं
धमित्युच्यते।कुशलानुबंधस्वामीमोक्षार्थेवतुघटतेविशिष्टमतिरुत्तमः।पुरुषःमोक्षोशेषकर्मवियोगलक्षणोवक्ष्य
ति।तदर्थंमोक्षायसंसारभोगेष्वेकान्तनिस्पृहत्वमेवकारोवधारयति।निर्वृत्तिविशेषणयोःतुशब्दः।चतुःस्वामिकमवे
तद्वयानुबंधंकर्मनिवर्तयति।दर्शनमात्रलाभेपिमोक्षायैवतुघटतइतिविशेषयत्यतएवोक्तंपरमार्थलाभेपिकुशलानु
प्र बंधायानवद्यकर्मणेपतितव्यमिति।वर्त्तनइतिव्यावृत्तत्वाद्विशेषान्तरंच्च घटतइत्युक्तं।दर्शनमात्रमपिलब्धावाप्तपरमार्थ
बीजोहमवश्यमनुक्रमागोधिगमिष्यामिक्षेममितिज्ञानैरपिघटतइतिविशेष।चतुष्पुरुषीतोविशिष्टामतिरस्येतिविशि
ष्टमतिःउत्तमः।प्रधानोविद्वान्नरइतिवर्त्तमानेपिपुरुषग्रहणात्पूर्वोरेकांतभेदविशेषमाह।पुण्यत्वंचास्यदर्शयति।या ४
वदयंनमुच्यतेतावन्मामोविशिष्टपुरुषवेदादिपुण्यराशिभागीवक्ष्यति।पुरुषवेदादयः।पुण्यमितिनिदर्शनंयतिश्रा

वकादयःतेहिदर्शनादिलाभानंतरमेवोदधिसलिलांतर्वर्त्तितइवनौलाभपरितुष्टापरिचितव्यालाकुलभीमगुहानुशायिनइ
वावश्यंभाविभयंसंसारेनुपश्यंतः।सर्वथाशक्तितोयाप्राणातिपातादिविरताः।संसारभोगलवनिरभिवांछायतंतेयदपि
कलमकेदारावसेकप्रायानुषंगाभिवर्द्धितोत्पलवन्निःश्रेयसप्राप्त्यंतरालदेवादिभवसुखंतदप्यवगणय्यासक्तामोक्षार्थैः
वर्धंटंतइत्येतत्।कुशलानुबंधमनवद्यंकर्मः।अन्यथानिरनुबंधत्तुल्यएवस्यात्।ततश्चपंचैवस्युःअंत्यस्यतुचरमत्वान्नि
रनुबंधंचरमेषपिच,कृत्वान्तद्विशेषपरिग्रह॥५॥निरनुबंधस्वामीसचायंयस्तुकृतार्थइत्यादियपुरुषइतिवर्त्तते।पुन
रर्थेनुशब्दः।यपुनरिति।कृतोर्थोनैनेनिकृतार्थोवाप्तेष्टार्थः।आम्रेडनेपिशब्दःआस्तांतावदस्मदादिरकृतार्थः।कृतार्थोपिस
न्नित्याचार्योदर्शयति।उत्तमंप्रधानंमोक्षफलमवाप्यादिधिगम्यज्ञात्वासचोत्तमः।क्षमादिदशलक्षणोवक्ष्यतेकृतलाभा
दिषुकृतार्थशब्दंव्यभिचरंतंदृष्ट्वाविशेषणमाहोत्तममवाप्यकिमुत्तममवाप्यमुत्तममर्थइतिवर्त्तते।अर्थवशाच्चविभक्तिपरि
णामः।उच्चैर्गृहाणिदेवदत्तस्यामंत्रयस्वैनमितियथासचोत्तमोर्थः।सर्वप्रयत्नप्रयोजनंकेवलज्ञानं।तदवाप्यकृतार्थोभवती
तिदर्शयति।एतेनैवधर्मस्योत्तमत्वंव्याख्यातं।नहिसर्वज्ञोन्यथाप्रणयति।परेभ्यउपदिशति।कृतार्थत्वेपिचतुर्थीवक्ष्यमाणना
मकर्मन्बोदितः।तदुपयोगार्थमुपदेशनादानकर्मणापरानभिप्रेतीतिदर्शयति।नित्यंसउत्तमेभ्योप्युत्तमइतिपूज्यतमएवोनि
त्यंप्रतिदिनमुपदिशत्याकर्मक्षयात्।अयंह्यागमतीर्थकरःप्रतिदिवसमाद्यांचरमांचपौरुषीधर्मकथांकरोतिनियोगपदा
दिषुचापेक्षिकमुत्तमत्वंपूज्यतमत्वंचतन्निषेधार्थमाह।नित्यमेवासावुत्तमोत्तमोनित्यंचपूज्यतमोनपर्वकालादिषुविति
सइतियदपेक्षोनिर्देशः।उत्तमेभ्योऽनंतरनिर्दिष्टेभ्योऽन्येभ्यश्चप्रसिद्धेभ्यःउत्तमेभ्योपितावदयमुत्तमःकिमुतेतरेभ्यःइ
त्यापिशब्दोदर्शयति।इतिएवमर्थेएवंचकृत्वायंपूज्यतमएवकारश्चार्थेउत्तमोत्तमश्चायंपूज्यतमश्चेति।आदरंचावधा
रयतिसर्वादरेणायंपूज्यतमः॥६॥पंचभिरेवगतेऽर्थेऽस्योपन्यासःप्रवचनप्रणेतृत्वादाचार्यश्चोपदेष्टुकामः।कृतार्थो
प्युपदिशति।किंपुनरस्मदिध्दइत्यसूयाहाराउपगोरवंदर्शयति।कःपुनरसाविति।प्रयोजनमेवोदाहरणेनाह।५७। ॥

 तस्मादर्हतीत्यादि। यथाकृतार्थोप्युपदिशति। तस्मात्कारणादिति कारणे पंचमी। अर्हति। भागीयोभ्यतमः। पूजामर्चनमभीष्ट
 वादिभिरभिगमनं कोसाविति निर्दिशति। अर्हन्नेव। नाम्नः प्रयोजनमुक्तं निरुक्तद्वारेण पूजामर्हतीति। एवोवधारणे अयमे
वासावुत्तमोत्तमो नान्य इति लोके कृत्स्नेपि जगति नैकदेशे कुतः पुनः पूजामर्हतीत्याह। देवर्षिनरेंद्रेभ्यः पूज्येभ्योप्यन्यसत्वा
नां देवेभ्यो ऋषिभ्यो नरेंद्रेभ्यः प्रत्येकमिंद्रशब्दः पूज्येभ्योप्यन्यसत्वानामिति माहात्म्यख्यापनमेव। अन्यसत्वानां देवादयः
पूज्यास्तेभ्योप्यर्हति पूजामर्हन्निति। एवं चान्येभ्योपि पूजामर्हतीति व्याख्यातमेव। नहि राजनि समुत्तिष्ठति पर्षदुत्थानं प्रतिवि
तर्कः। सतावदर्हन् पूजां अथ पूजकानां कृतार्थमकोपप्रसादमर्चयतां का गुणावाप्तिः। नैवं शंक्यं। दृश्यते हि अग्निरकोपप्र
सादोपि सेवकानामीप्सितनिवृत्तिहेतुः स्यादग्नेरिव दाहयनीप्सितमपि तस्माद्भविष्यतीति। तच्चैवं दुष्टबुद्ध्या पूरागद्वेषम
प्यग्निमिवान्यायेन सेवमानाः स्वाशयदोषाद्वशिनीवत्सोष्टुक्षेपमात्मोपघाताय कर्मोपचिन्वंति स्वपरिणामोह्निनः।
प्रवचने प्रधानं कर्मोपचयहेतुरित्युपदेशवक्ष्यति च शास्त्रे। प्रमत्तयोगात्प्राणव्यापरोपणं हिंसेत्येवमादिषु। ननु चात एव
ते कृततरामर्चार्हा यदुत निराकृतरागद्वेषमलाः। नहि कलुषमुदकं मलविशुद्धमेयद्येवमुच्यतां नार्हितदर्चनात् किं हितमवा
प्यत इति। आह॥ ८॥ अभ्यर्चनादर्हतामिति। अभ्यर्चनात्पूजनादभिगमनस्तुतिवंदनपर्युपासनादेः कस्य अर्हतां कर्म
णि षष्ठी। अर्हतोभ्यर्च्येत्यर्थः। किं भवतीत्याह। मनःप्रसादः। मनःप्रसादः। प्रसीदतिनेमेः। नचैतदाशंक्यं प्राक्पूजनादप्रस
न्नेमनसि पूजनप्रवृत्त्यभाव एवेति। भवति हीश्वरानुवृत्त्यादिभिरपि प्रवृत्तिः। साचलौकांतिकविधौव स्यते। पूजनादूर्ध्वं
प्रायेण मनसि प्रसादाभिप्रायः। लोकेपि ह्यप्रसन्नमनसामपीष्टजनादिसमागमानंतरं मनः प्रसाद इति प्रतीतिः। ततः कि
मित्याह। ततःसमाधिश्च तस्मान्मनःप्रसादात्समाधिरेकाग्रता निर्विघ्नं वमनस्त्वं निर्वृति र्भवति। चशब्दः समुच्चये। समाहि
तस्य सतः शुश्रूषा ततः। श्रवणं श्रवणाद्ग्रहणधारणेहापोहाः। ततः। संसारतत्वाधिगमः तस्माद्धिताहितप्राप्तिपरिहाराववि
त्ये च मादयश्चेति। तस्मादपि निःश्रेयसं तस्मादपि समाध्यादिगुणावाप्तिनारतम्यान्निःश्रेयसमधिगम्यत इति। अतो हि

तत्पूजनं न्याय्यं मतइमेकल्याणपरंपरा निःश्रेयसि निरशानिर्वर्त्तीन। तत एव तेषां कृतार्थानामपि सतामर्हतां पूजनं न्या
यादनपेतमिति सिद्धं। एवं च कृतार्थत्वेपि कृततरामर्हत्पूजनं न्याय्यमिति दर्शितं भवति। अधुना हि सत्वाः प्रायोऽलसाः क्लेशा
प्र दिभीरवः। प्रमादिनश्च तेषां शांताकारप्रतिमादिदर्शनाद्द्रव्याद्यपेक्षकर्मोपशमादिलब्धमोहनीयविवरप्रसन्नमनसां
ना प्रायेण तद्गुणश्रवणश्रद्धोपजायते। ततो दर्शनादिलाभ इति। केषांचिच्चाधिगतदर्शनानामपि प्रमादिनां प्रतिमादिदर्शनेन तद्
दनगुणानुस्मरणात्संवेगादि भवतीति। साधूक्तं तत्पूजनं न्याय्यमिति॥ ८॥ गृहीतमेतत् यत्पुनरुक्तं कृतार्थोप्युपदिशतीति
तद्विरुद्धं कृतार्थश्चोपदिशतिवेतिनहि कश्चिन्निरभिवांछाश्रममाद्रियमाणो दृष्ट इति चोदितः। कारणमाह। तीर्थप्रव
र्त्तनेत्यादि भवसमुद्रं तरंति तेन तदधिगम्यत तीर्थं प्रवचनमित्यर्थः। तस्य प्रवर्त्तनं प्रणयनं। तदस्य कर्मणः। फलमुप
भोगो विपाकः। प्रयोजनमिति तीर्थप्रवर्त्तनफलं। यत्प्रोक्तं। उपदिष्टं कर्म्मकोक्तं। प्रवचनतत्प्रामाण्याच्च शास्त्रे वक्ष्यते
। दर्शनविशुध्यादिहेतुकं। कमीष्टकेकत्तरत्पुनस्तदित्याह। तीर्थकरनाम। तीर्थं करोतीति तीर्थकरः कृञो हेत्वादिषिति
हेतौ टस्तीर्थकरस्तीर्थहेतुरित्यर्थः। तस्य नाम। कारणे कार्योपचारः तीर्थकरनामकारणं। तीर्थकरनाम यस्मिन्नुपात्ते तीर्थक
रोयमित्येवं व्यपदिश्यते। तस्योदयात्कृतार्थोप्यर्हं स्तीर्थं प्रवर्त्तयति। यत्प्रोक्तं तस्योदयात्तद्विपाकात्कृतार्थोप्यर्हं स्तीर्थमि
त्येतदुक्तं निर्वचनं प्रवर्त्तयति प्रणयत्युपदिशति। करोतीति। तस्य चैतदेव फलमित्युक्तं न चोपभुंजानः पुनरपि वेष्यते
इत्याशंकितव्यं। उक्तं हि षष्ठस्य निरनुबंधं कर्मेति। किं पुनरित्थं दृष्टमित्याह। न किंचिदसाधारणोयमतिशयस्तथापि निद
र्शनमात्रमिदं॥ ९॥ तत्स्वाभाव्यादेवेति। तदेव प्रकाशनं स्वभावस्तत्स्वभावः। तद्भावस्तत्स्वाभाव्यं प्रकाशमयमित्यर्थः। तस्मा
देवकारणात् प्रकाशयत्येव भासयति। तन्मयत्वमेवास्य प्रकाशने कारणं। नान्यदित्येवकारोवधारयतीति भा
वः भासः करोतीति भास्करः। यथाधर्म्मप्रत्यासत्तौ। लोके भुवने। अत्र च भास्कर उभयोरपि स्वभावानुगृहीता निराकां
क्षा तन्मान फलाप्रवृत्तिरित्यर्थः। तदेवं सर्वतीर्थकरोपदेशप्रयोजने व्याख्याते अधुना यस्य तीर्थे प्रवर्त्तमाने आचार्यः

तत्त्वार्थटीका· शास्त्रं प्रकर्तुमिच्छति। तं जन्मनः प्रभृति कथयितुकाम इदमाह ॥१०॥ यः शुभकर्मेत्यादि। यः इत्यन्देशोऽस्मादेकादशयामा
६ र्यायातस्मै इति निर्देशापेक्षः। शुभं कर्म भूतप्रत्यनुकंपादानादिहेतुकं दर्शनविशुद्ध्यादिहेतुकं च वक्ष्यते। तस्यासेवन
मभ्यासस्तेन भावितो भावो नराल्मास्येति। शुभकर्मासेव भावितभावः कियत्कालं भवेषु नेकेषु नैकस्मिन्न द्वयोर्बहुषु। न
रिभ आगमो यं। कांतारप्रनष्टसाधुमार्गप्रदेश नात् सम्यग्दर्शनप्रथमलाभो वर्द्धमानस्वामिन इति। अंते किमित्याह जज्ञेज्ञा
न नेत्यादि जज्ञे ज्ञानवान्। रुज्ञानामक्षत्रियविशेषास्तेषामपि विशेषसंज्ञा इक्ष्वाकवः। केषु ज्ञातेष्विक्ष्वाकुषु तेषामपि बहुत्वात्
पितुरस्य विशेषणं सिद्धार्थः स एव नरेंद्रः तस्य कुलं गृहं तदुपचारात्। संतानो वा तस्मिन् दीपनं दीपः प्रकारोद्भुतं लल्लामे
त्यर्थः। वर्द्धते हीदं को शाद्यभिवृद्ध्या वर्द्धमान इत्यतो दीप इत्यन्क्तं किं गुणो जातवानित्याह ॥११॥ ज्ञानैरित्यादि। पूर्वमेवाधि
गतान्यवाप्तानि पूर्वाधिगतानि ज्ञानानि तै रप्रतिपतितै रनाश्चतैर प्रतितगमहणान्व ज्ञापयति। पूर्वतनभ पमि
वेष्वपि शुभकर्मासेवनादवाप्तान्येवासन्। प्रमादात्तु पुनरावृत्तान्यनंतरैः पुनरप्रतिपातितैरिति। अत एव प्रागुक्तमस्माभिः
कर्म क्लेशेषु नाविश्वसितव्यमिति। ज्ञानपंचकत्वादाह मतिश्रुतावधिभिः तेषामप्येकैकशः शुद्धतारतम्यसद्भावादाह। त्रिभि
रपि शुद्धैर्युक्तः। त्रिभिरपीति शुद्धमेव विशेषयति। त्रीण्यपि शुद्धानि नैकं द्वे वेति। अन्यथा त्रिकं कंठो मेव। युक्तः सहितः संप
न्नः युक्तग्रहणा नान्यतो ज्ञानमाशंकितव्यं। उक्तसलिलस्व छभावास्तिवत्। वक्ष्यते च समाधिः शास्त्रे। किं पुनरित्थमित्या
ह। शैत्यद्युतिकांतिभिरिवेंदुः। युक्त इति वर्तते। यथा हि इंदुः शैत्यादिभिरविरहितः क्षेत्रात् क्षेत्रांतरं यात्येवमसावपि। अप्र
तिपतितज्ञानत्रयो देवभवादिहागत इति। तस्य जातस्य किं स्वरूपमित्याह ॥१२॥ शुभसारेत्यादि। अयं सारशब्दोऽस्ति ताव
द्बाहुल्ये लवणसारो वेतसः। अस्ति दृढत्वे सारकाष्ठं खदिरः। अस्ति परिविस्तरे एतत्सारोऽयं मनुष्यः। अस्ति शेषे वा कूसारो भवा ६
न्। अस्ति प्राधान्ये सारोऽयमत्र गृहे। अस्ति स्वे त्रैव वक्ष्यति निःसारः संसार इति। इह तु प्राधान्ये सारं प्रधानमिति। यावत्प्राधान्य
एव चायं मुख्यः। विविधं प्रयुज्यते पंचारजः सत्वमवैकुव्यं। संहननं शरीरदृढिमा वीर्यमुत्साहः। माहात्म्यं महिमा कलादि

नि शग दा ना
प्रावीण्यं रूपं चार्वंगावयवसंनिवेशः। गुणाः दाक्षिण्यादयः। लोके वाः ज्ञाननिबंधनास्त्र्येषां प्रायो दर्शनात्प्रत्येकं शुभविशेष
णं। एभिः शुभैर्निर्वृत्तैर्हितप्रयोजनैर्युक्तः। संपन्नः किंनामेत्याह। जगतीत्यादि। वीरो विक्रांतः शूरः महान्वीरः महावीर इति। ए
वमर्थे कृत्स्नेपि जगति अयमेको महावीर इति। एवं च कृताभिख्यः। अंतर्मुहूर्तमात्रेण बाल्ये कौमार दशो व्यतीत्य अवाप्तयौ
वनतृतीयदशां स्थिरदशा स्तैर्गुणैर्यो गुणतो निमित्ते पंचमी। अभिख्याति रभिख्या कीर्तिर्गौणं नाम कृताभिख्याय स्येति
कृताभिख्यः। प्रतिष्ठितकीर्तिरिति यावत्। कथं गुणतस्तदुक्तं हि प्रवचने। पूर्ववैरिसंगमकारोपहितकालचक्रादिसन्निपाता
प्रधृष्यत्वादिंद्राद्यो वीरनामानमुच्चैरुच्चैरूरिति। गृहनामापि चास्य गौणं कुलदीप इति गतत्वान्न कंठोक्तं अथ किं प्रा
कृतवत्। गृहम् षितवान्नेत्याह ॥१३॥ स्वयमेवेत्यादि। स्वयमेवानुपदेशात् अनाचार्यो बुद्धतत्वो वगतपरमार्थः। उक्तं हि
पूर्वाधिगतज्ञानत्रय इति बु ध्वा तत्वं किमवस्थः सत्वहितेत्यादि। सत्वहितार्थमभ्युदितमचलितं सत्वमस्येति। सत्वहितायाभ्य
ताचलितसत्वः। बुद्धतत्वोऽप्येवममन्यत अलमनेनानेक दुःखसन्निपातप्रतिभयवहुलेन संसारवासेन मोहदौरात्म्यं
हीदं यदिंधनमरणेपि वर्त्तमानाः सत्वानो हि जंतवस्तदेषां प्रतिबोधनं न्याय्यमिति एवमभिध्यायन्नभिनंदितशुभसत्वो भि
नंदितमनुमोदितमभिष्टुतमनुवृंहितं सत्वमस्याभिनंदितशुभसत्वः। केनाभिनंदितः सेंद्रैर्लोकांतिकैर्देवैः। सलोकांतिकैरिं लोकांतिकदे
द्रैरिति प्राप्ते सेंद्रैरित्यन्क्तं लोकांतिकानामत्र प्राधान्यात्। ते ह्यत्यंतसम्य क् दृष्टय एतच्छीलाश्च। वक्ष्यति हि लोकांतिकाः सर्व वतारास्यकृद्द
एव सम्यक् दृष्टय इति। एवमभिसंबुद्धेन किमनुष्ठितमित्याह ॥१४॥ जन्मजरेत्यादि। जन्मना जरया मरणेन च आर्त्तमभि हिएत्यधिकार
त तमभिभूतमभिगतं तं जगत् त्रिभुवनमप्यशरणं अपरित्राणमभिसमीक्ष्य ज्ञानचक्षुषावलोक्य :सारं निस्सारं मरण नि म
कम ये। चतसोपि हि नरकतिर्य नुष्यदेवगतयोदाहक्रू धा मथाभियोग्यादिदुःखमय्यः कात्र सारवत्तेति। अभिसमीक्ष्य किं
कृतमित्याह। स्फीतमित्यादि। स्फीतं समृद्धकंटकं अपहाय राज्यं जनपदं शमाय धीमान् प्रवव्राज। शमाय मोक्षाय न स
नु परलोकार्थं उक्तमस्य निर् बंधं कर्मेति धीमानिति निःक्रमणानंतरमेवास्य चतुर्थमनःपर्ययज्ञानमाविर्बभूव। अन्यथे

पधीमत्वंनवेयंस्वमनीषा। उक्तंहिप्रवचनेचरिमप्रतिपत्त्यनंतरमेवप्राक्केवलोत्पत्तेश्चतुर्ज्ञानिनस्तीर्थकराः प्रवव्रजुः
अतःप्रव्रज्यावहुत्वेकतरामभ्युपेतवान् इत्याह॥१९॥प्रतिपद्येत्यादिप्रतिपद्यगृहीत्वा॥अशुभकर्मक्षपणोपायभूतंआ
ग शुभ मननवपुण्योपादानमंत्यभवानाकांक्षत्वात्। अतोनिःश्रेयससाधकंमेक्षम एकंकिंतच्छ्रमणलिंगंश्रमणचिन्हं
प्रायःश्रमणत्वगमकं। तच्चस्वकरपंचमुष्टिचतारितनिःशेषकेशंअष्टादशशीलांगसहस्रानुष्ठानाभ्युपगतप्रतिज्ञमभा
रापत्तिहितमितेनैकदुष्करकृतवैकक्ष्यंअत्यंतसर्वसत्वानुद्वेजनमसंगपदप्रापकंप्रतिपद्य। अन्येप्येवश्रमणलिंगो
पचारात्विशेषमार्ययेवाह। कृतसामायिककर्मा। कृतंसामायिकंकर्म करोमिभदन्तसामायिकंसर्वान्सावद्यान्यो
गान्प्रत्यावेक्षेइत्येवं। नचास्यान्योभदंतोन्यत्रसिद्धेभ्यः।आचारार्थत्वनेनसिद्धानुत्यक्तं। व्रतानिविधिनासमारोप्यअ
यंप्रमशब्दोस्ति। भोजनेपयोव्रतइति। अस्तिनिवृत्तौच षलान्तंव्रतयति। अस्याचारेइदंवःकुलव्रतं।अप्रतिज्ञायोरुच्छिलशा स्नि
यिव्रतोयतिःइहतु नि वृत्ति प्र तिज्ञयोर्हिंसादिनिवृत्तिमीमांपनादिप्रतिज्ञाचाभ्युपगम्यतानिचव्रतानिहिंसादीनिवक्ष्यंते।वि
धिनावक्ष्यमाणा पूर्व्याचारव्ययस्तार्थमंतएवव्रतानीत्युक्तमितरथाहिवक्ष्यमाणस्तत्रनिर्देशाद्भूतमितिब्रूयात् चातु
र्यामिकनिवृत्त्यर्थंचव्रतग्रहणमागमेह्ययमाद्यं तयोस्तीर्थकरयोःसत्वाशया पेक्षयापंचमहाव्रतोधर्मइतिसमारोप्या
त्मस्थानिकृत्वाकिंप्रवव्राजेति। वर्त्तते। यथाहिनामराजाहस्त्यादिचलयुक्तोऽराष्ट्र नीतिहृत्यराज्यंप्राप्नुयादेवमस्यमुष्याप्रवृत्तिरि
ति॥१६॥सम्यक्त्वेत्यादि। सर्वेइमेधर्माःसकलशास्त्रार्थनिबंधनावक्ष्यमाणास्तथापितस्यविशेषउच्यते। सम्यक्त्वंक्षायिकं
ज्ञानंकेवलादृत्तेचरित्रंछेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिवर्ज्जे। एतेह्यतिचारवशेनभवतःनिरतिचारश्चायंशेषत्रयंत्ववस्था
विशेषवशेनसंभवेत्। संचरोरुद्रसर्वाश्रवत्वात्। कृत्स्नःतपोबाह्यंषड्विधमप्यनस्तपसमुविनयव्युत्सर्गेयथासंभवं ७
ध्यानंतुप्रधानकर्मक्षयकारणत्वात्।समाधिरितिकंठोक्तमेवअनेनबलेनमुक्तः।मोहादीत्यादिमोहज्ञानदर्शनावर
णांतरायाद्विहत्यप्रक्षपय्यअशुभानिगतार्थत्वेपिःशुभग्रहणमन्यकर्मभ्योशुभतरत्वमप्यापनार्थंचत्वारिकर्माणीति

घ्युत्क्रांत्यत्नुपूर्व्याकेवलोत्पत्तिस्तत्रसंबंधसंख्याज्ञापनार्थमुक्तमेतेहिचत्वारोपिसंसारदुःखप्रतिभयप्रदाःशत्रवः। किंफ
लमित्याह॥१७॥केवलमित्यादिकेवलमभिन्नमसाधारणमधिगम्यप्राप्यविभवीति। विभुःसर्वगतज्ञानात्मेत्यर्थःस्वय
८ मेवस्वशक्त्यैवनराजेवसामन्तादिभिश्चः। किंतनूकेवलंज्ञानंचवक्ष्यमाणमनंतंनक्वचित्प्रतिहतंसर्वत्रगमनराच्चविभु
रित्युक्तंअधिगम्यकिंकृतमित्याह। लोकहितायेत्यादिसर्वमेतदूतार्थमेवमितियदेवेदमधुनाप्रवर्त्तीत। कियत्पुनस्तदि
त्याह॥१८॥द्विविधमित्यादिवक्ष्यमाणमेनत्। महाविषयंसर्वत्रद्रव्याण्यसर्वपर्यायाणित्रैकाल्यमस्येति।अभिनगम
युक्तं। गमाःपंथानोनयाःवक्ष्यमाणास्तैरसंख्येयैर्युक्तमभिसंनतंकियद्गुणमित्याह। संसारेत्यादिसंसृतिःसंसारःसंसरणं
वासंसारःसनामादिश्चतुर्विधोवक्ष्यते। सपवादःसंसारार्णवः।कथंचासावर्णवः।नरकतिर्यक्मनुष्यामरगतिचतुष्टयदुस्त
रविपुलपात्र।प्रियाप्रियविरहसंप्रयोगक्षुद्भिघातादिसंनिपातप्रतिभया नेकदुःखागाधसलिलः।परोपघातिक्रूरानार्यज
नानेकमकरविचरित्तविषमः।मोहमहानिलप्रेरणाध्यायमानगंभीरभीषणप्रमादपातालनरकादिविकृतभीमवडवामु
खग्रस्यमानानेकपापकर्मसत्वः।रागद्वेषप्रबलानिलोद्धतसंजायमानवीचीप्रसृतावार्यवेलःतदेवमस्यभगवंतोयतयः
द्वादशांगविपुलशरीरसम्यग्दर्शनायेवद्धसंधिप्राणिदयादिव्रतसंपन्नकनिरुद्धाश्रवद्वारं।संतोषामितस्वादूदकाश्चक
पहिपावनंचिशुद्धज्ञानसन्निहितनिर्यामकं।सकलचारित्रविधानानुकूलपवनप्रेरित्तं।विशुद्धध्यानबलोपहितसर्वमंग
लरक्षं। प्रवचनयानपात्रमारुह्यसंसारार्णवस्यपारप्राप्तिफलं।शिवमक्षयमनामयंमोक्षमवाप्नुवंतीत्येवमेतद्लंपर्या
ते प्तं।संसारार्णवपारगमनायेत्यभ्युच्यते।अतएवपूरंत्यनेनतद्धाधिगम्येति तीर्थमित्युक्तं।अन्येपिपृथिवीकायिकादयः
सत्वाःसंसारस्यलोकस्यकर्मप्रेरिताःपारंगच्छंतीतिज्ञापनार्थंदुखक्षमायालमितिविशेषितं।किमस्यमहात्म्यमित्या
ह॥१९॥ग्रंथार्थेत्यादि प्रत्येकेपटुशब्दःसंतिहिकेचिद्यथाधीतग्रंथपटवोनार्थपटवः।केचिच्चानधीतग्रंथाअप्य
र्थपटवःकेचिदप्यनधिगतग्रंथार्थाअपिस्वविकल्पितवचनपटवइत्यतोविशेषयति।त्रिष्वपियेपटवः।एवंविधा

तत्त्वार्थटीका ८ अपिकेचिदुदासीनाभवंतीत्याह। भयत्नवद्भिरपिविजिगीषोद्यतैः। वादिभिर्निपुणैर्न्यायकुशलैरनभिभवनीयमन्यैरध्यक्षमन्यै
र्वादिभिरन्यैस्तीर्थकैः। किमिवभास्करइवसर्वतेजोभिः। भास्करइवमणिप्रदीयादिभिः। सर्वतेजोभिरनभिभवनीयंइदंतीर्थं
देशयामासकिमर्थः पुनरयमुपन्यासइत्याह ॥२०॥ कृत्वेत्यादिकायवाङ्मनांसित्रीणिकरणानितैः शुद्धं। अकलंकशुद्धानिवा
त्रीणिकरणान्यस्मिन्नितित्रिकरणशुद्धं त्र्यंगारजघादिपा[ठा]त्तुनिष्ठापरनिपातः। तस्मैइतियः शुभकर्मासेवनइत्युक्तं। संबध्य
तेपरमर्षयेनमस्कारंकृत्वेतिवर्तते। पूज्येत्यादिपूज्यतमायभगवतेगनमभिदेनादिभ्योपिनमस्कारमर्हति। किमुतमन्तइति
स्मारयति। भजनंभजनंवानमितिभगः श्रीरित्यर्थः। साचसर्वातिशयमयीवर्णितावक्ष्यतिच। सोस्यास्तीतिभगवान्। तस्मैभग
वतेवीरायविलीनमोहायगतमस्याचार्यः। परमभक्त्याविर्भावितचेताः पुनः पुनः कंठोक्तंनामकरोति। अथवास्ययमेवबुद्ध
त्वइत्यतः। प्रभृतिसामान्यतीर्थकरलक्षणसद्भावान्तद्वचनसंजिघृक्षुर्विशिष्यवीरायेत्याह। नन्वमेतव्यमिदमितिवर्तमान
तीर्थप्रणेतृत्वाद्विशेषित्वमेवेति। तदपिहिसामान्यार्थमेवातीताअपिइदमेवद्वादशांगंदेशयामासुः। तथानागतादेशयिष्यं
ति। अवस्थितत्वादर्थानां अन्यथाकेवलज्ञानहीनोत्कृष्टताप्रसंगः स्यान्नचेयं। स्वमनीषिकाउक्तंहिप्रवचनेइत्येतद्द्वादशांगंग
णिपिटकं। नकदाचिन्नासीन्नकदाचिन्नभवति। नकदाचिन्नभविष्यतिबभूव। भवति भविष्यतिचेतिविलीनमोहापध्वस्तसंसा
रबीजायेत्यर्थः ॥२१॥ कृत्वोत्तरकालंकिमाह। तत्त्वार्थेत्यादि। तत्त्वार्थोधिगम्यतेऽनेनास्मिन्वेति। तत्त्वार्थाधिगमः इयमेवास्य
गौणाख्यानामेति। तत्त्वार्थाधिगमाख्यस्तंबह्वर्थंबहुर्विपुलोर्थोस्येति। बह्वर्थः। सचबह्वर्थस्सप्तपदार्थनिर्णयरत्नाबाध्य
ज्ञेयविषमः संग्रहंसमासंलघुग्रंथंश्लोकशतद्वयमात्रंव क्ष्यामीतिवचोरूपमन्यथाहिश्रुतेःक्रियाफललक्षणमात्मने
पदंस्यात्। शिष्यहितमत्यग्रंथंत्वल्पं अप्यधीयते अ[द्य]धुनाहिकालपरिहाणेरल्पसत्त्वात्सत्त्वानामशक्यः। सकलप्रवच ९
नाधिगमस्तदनधिगमेचदीर्घः संसारः तस्मादिममल्पमर्थसंग्रहमधीत्यबीजमात्रमपितावद्वहंतांशिष्याइत्यतः
शिष्यतंवक्ष्यामीतिअभिप्रायः। इममितिअनंतरमेववक्ष्यामीतिकस्यसंग्रहमित्याह। अर्हद्वचनैकदेशस्य अर्हता

तृभ्यो
९ मर्हद्[भ्यः] प्रावचनं। द्वादशांगंगणिपिटकं। तस्याप्येकदेशस्यसंग्रहंवक्ष्यामि। नसर्वस्यमहत्त्वादित्यर्थः। एवंतीर्थमहिमाक्षिप्तबु
द्धिराचार्यःशक्तिमसंभावयन्नाचार्यदेशीयः प्राह ॥२२॥ महतइत्यादि। अयंमहच्छब्दोऽभिप्रायः। प्रांशुत्वेमहावृक्षः अस्तिवै १९
स्ते पुल्येमहोदधिः। अस्तिपूजनेमहापुरुषः अस्तिभूम[नि] महौजाआदित्यः। अस्तिप्राधान्येमहादेवः अस्तिसंज्ञायांमहाजनः
अस्तिप्रशस्येमहोदयोभूयाः इहतुभूमस्तेबहुग्रंथविषयस्येतिप्राधान्यपूजितत्वेन चएवंवैपुल्यमपिमहोदधिरेवव
क्ष्यति। दुर्गमग्रंथभाष्यपारस्यदुर्गमोग्रंथभाष्ययोः पारोनिष्ठास्येति। दुर्गमग्रंथभाष्य पारः तत्रानुपूर्व्यापदवाक्य
संनिवेशोग्रंथः। तस्यमहत्त्वादध्ययनमात्रेणापिदुर्गमः पारः। तस्यैवार्थविवरणंभाष्यं। तस्यापिनयवादायुगमत्वा
न्वि दलब्धपारः अयंह्यागमः सर्वशक्य[श्चे]तेनमहतापिपुरुषेणसकलप्रवचनार्थः। अशक्योव्याख्यापयितुमिति। तदित्थ
मस्यकःशक्तइत्यादि। अयंकिंशब्दोस्ति क्षेपेकिंसखा योभि[द्रु]ह्यति अस्तिप्रश्ने। किंतेप्रियं अस्तिनिवारणेकिंतेरुदितेन द ो
नु अस्त्यपलापेकिंतेहंधारयामि। अस्त्य[ज्ञाने] नयेकिंतेहंकरोमिअस्त्यवज्ञानेकस्त्वामुद्धापयते। इहत्वपलापेनास्त्यसोयोस्य
जिनवचनमहोदधेः प्रत्यासंकर्तुसमर्थइत्यभिप्रायः। यश्चैतत्प्रधारयेदसाविदमप्यध्यवस्येदित्याह ॥२३॥ [शि]रसेत्या शि
त्रि दिभेत्तुमिच्छेत् ड[क्षि]क्षिसेत्रसक्षितिंदोर्भ्यांतमेवगिरिसहक्षित्योक्षेप्तुमिच्छेत्। दोर्भ्यांबाहुभ्यांप्र[ती]तितीर्थेच्चसमुद्रंमिच्छे
द्दोर्भ्यामितिवर्ततेमित्येच्चपुनः कुशाग्रेणतमेवसमुद्रमुदबिंदुपरिमाणाधिगमायकुशाग्रेणमानुमिच्छेत्। किंचखद्यो
तकेत्यादि खद्योतकैर्भास्करमभिवामीति। भास्करोयमित्येवमिच्छेत्। मोहोन्मूढोनिरर्थकमुन्मत्तोनात्मज्ञः। मोहादि
तिचगिरिभेदादिषुसर्वत्रसंबध्यते। योतीत्यादि। अतिमहाग्रंथार्थंजिनवचनंयेः संग्रहीतुमिच्छति। सइदंप्र[क्रां]तंस
र्वमध्य वस्येत्इत्यर्थः। एवंचोदितआचार्यः सर्थमेतदेवमित्यनुज्ञापवादमाह। एकमपीत्यादि। एकमपिपदंकिंपुन
रियान्सप्तपदार्थसंग्रहइति। नुशब्दोविशेषयति। जिनवचनादित्यवच्छेदेपंचमीयथासमुद्रात्कुंभेप्रकाशते। यस्मा
दितिकारणेपंचमी। यस्मात्कारणात् निर्वाहकंसुगृहीतमप्यायस्यमानमुत्तरोत्तरज्ञानकारणत्वाद्भवोत्तारकमित्यर्थः

नचेमंस्यमनीषिकाइत्याह। श्रूयंतेइत्यादि। श्रूयंतेचानंताइति। चशब्दः समुच्चयेबीजरूपात्तद्विनाशादुत्तरोत्तरवृद्धसं
भाव्यावसीयते। श्रूयंतेत्यभिप्रायः। मात्रोवधारणेएवंश्रूयतेप्रवचनेकरोमिभंतसामायिकमित्येतावतैवभावतः।
रूपगृहीतेनानंतकालेनअनंताःसिद्धाइत्यक्तंचप्रवचने। उदाहरणमात्रंतुषमाषैःस्वाध्यायइति। यस्याश्चैवमागमोनि
इ. र्वाहक ‸ तिचावसीयते॥२४॥२५॥२६॥२७॥ तस्मादित्यादि। तस्मादागमप्रामाण्यात्समासतः सं‸ पेणव्यासतोविस्त क्षे
रेणयथाशक्त्याश्रेयंजिनवचनंनपुनरवमंतव्यमितिदर्शयतिश्रेयइति। इदमेवहिश्रेयोनान्यदिति। निर्गतविचा
रंनिःशंकमित्यर्थः। ग्राह्यमध्ययनश्रवणाभ्यांधार्यमनुप्रेक्षणादिभिः। वाच्यमर्थविचारणादिभिःग्रहणधारणे
ताच दात्मोपकारिणीकिंपुनर्वाचनयेति। चोदिताध्यापनस्यैवगौरवख्यापनार्थंआत्मप्रयत्नदृढीकरणार्थंचाह
ह ॥२९॥ नभवतीत्यादि। श्रोताहिकदाचिदन्यमनस्कोदुष्टांतरात्मावाश्रृणुयादेवंविधस्यश्रोतुर्नहितश्रवणमात्रादेवै
कांतेनधर्मोस्तीति। दर्शयतिहितग्रहणमाम्रेडनार्थंहितमपितावत् श्रृण्वतां सर्वेषांधर्मः किंपुनरर्हतमिति
ब्रुवतइत्यादि। वक्ताहियदास्तुतिमानलोभादितिरीह। कथममीश्रोतारोऽनुगृहीताःप्रतिबुध्येरन् ‸ त्यवाप्तबुद्धिर्हित त्नि
मुपदिशति। तदास्यैकांततोभवतिधर्मएवंचकृत्वास्वपरिणामोनःप्रवचनेषुशुभाशुभोपचयंप्रतिपरंप्रमाणमि
तिदर्शितं। तच्चात्रात्मनेपदाशंकानिराकृतंहिकरत्यादिक्रियाफलं। निर‸ नुबंधा‸ प्रायान्। नचधर्मोप्यभिप्रेतोवश्यं भि
भावीत्यसावित्यक्तः। एवंविनिश्चित्याह ॥२९॥ श्रममित्यादियोहृदयशोषादिरात्मगतश्रमस्तमविगणय्यनेतन्ममदुः
खमिहैवाचेतस्तृपयुक्तः। शरीरमितिपरिचिंत्योपदेष्टव्यं। तस्मादितिप्रक्रांतप्रयोजन ‸ परसं‸ हनिश्चिनोत्ययंविनि मु ह
श्चयोयदुतश्रेयोमोक्षमार्गः। सर्वकालमुपदेष्टव्यः नपुनरश्रेयःसावद्यमिथ्याश्रुतमात्मपरोपघातीति। इदंचपुनः
श्रेयसउपदेशप्रयोजनंनिर्दर्शयआह आत्मानमित्यादियदयंश्रुत्वापापेभ्योनिवृत्यहितेषुप्रवर्तमानःकल्याण १
भागीभवति। सतत्रोपदेशाहेतुरित्यभावपिहितोपदेशेनानुग्र तेइति। विद्याशिल्पकलाद्युपदेशोद्यपिहितबुद्धि ते

त्ते स्तदर्थिनामित्यादिनिराकरणार्थमाह। नत्तेचेत्यादि। विगतद्वंद्वसन्निपाताव्ययपदप्रापणहेतोर्मोक्षमार्गादृतेनान्यो
हितोपदेशः क‸ श्चिदस्मिन्जगतिविद्यतेयेत्वन्येरागबुद्धिविकल्पवशेनहितोपदेशत्वेनगृहीतास्तेभवबीजानु
बंधित्वाद्धितोपदेशाभासाअपिनाभवंति। कुतोहितोपदेशाः। यतश्चैवंतस्मादित्यादि। तस्मादित्युपसंहरति। परमुत्कृ मु
ष्टंइदमेवहितोपदेश नंतरंमोक्षमार्गः इति। एवमर्थेएवंनिर्धार्यवक्ष्यामिति। समाप्तौवा। अलमतिप्रसंगेनअधुनोपन्या ह
सप्रयोजनंमोक्षस्यमार्गआदौवक्ष्यामि। प्रवक्ष्यामीति। एतावत्यएताआर्याया श्चात्रनाभिलिखिताः ‸ नश्रमोभिशंक्यः। तामु
प्रसंगभयात्प्रयोनिगदोक्तार्थत्वाच्चनविमर्दः। अतःपरंशास्त्रंभवतीति। इतीयंकारिकाटीकाशास्त्रटीकांचिकीर्षुणा
संदृब्धादेवगुप्तेनप्रीतिधर्मार्थिनासता॥५॥५॥ ॐनमोभगवतेश्रीवर्द्धमानस्वामिने म॥५॥ नमःश्रीवाचकमुख्या
च्य यगौतमाय॥५॥ जैनेंद्रशासनसमुद्रमनंतरत्नमालो‸ भव्यजनतोषविधायमेन। रत्नत्रयंगुरुसमुद्धृतमिद्बुध्या
तत्वार्थसंग्रह कृतेमणमामितस्मै"सवधीपोविधुरांधियंमेनयप्रमाणादिविचारनीतो। पद्वेविधत्तांव्यसनाव
मग्नेकुर्वंतिसंतःकरुणामवश्यं"संक्षिप्तविस्तीर्णरुचिप्रबोधैः पूर्वैर्मुनींद्रैर्विवृतेपिशास्त्रे"यातुंपथावांछतिमध्यमेन।
बुद्धिर्मदीयापरिपेलवापि"त्रक्तंजिनेंद्रैर्जगदेकनाथैः। सर्वनयद्वंतमतानुसारि"ज्ञेयस्वरूपंप्रविभज्यसम्यक्संयोज
नंकेवलमेवचिंत्यं विमुक्तिमार्गमुनिनाथदेशिते। व्यधायिमोद्या ‸ दसांप्रतंमया"तितिक्षतांतरकृजनःसमाधिना धः१
विलोक्यरंध्रैषितयाविनाकृतः॥४॥ मोक्षमार्गोपदेशःश्रेयान्। परिनिर्वाणस्यपुरुषार्थप्राधान्यात् दुःखोद्वेगाद्विजी
वलोकः कथप्रेप्सयाचक्लेशार्तिहेतूनपरिजिहीषन् कथानेदनिशितोपादिक्रियाच। सर्वक्रियासुप्रवर्तते। कथंदुः
खप्राप्त्यभावश्चलोकेतत्रांतरेषुवसन्निवृष्टः। कारणस्याभावोभीप्स्यते। धर्मस्यार्थकामयोश्च। कथंहिद्विविधंवै
षयिकभेदान्निर्वाणप्राप्तिलक्षणात्मकमुषभेद त्वात्त्रयन्मोक्तंसुषंतदात्यंतिकमैकांतिकमनतिशयमबाधकं केव
लंनिराबाधंस्वाधीनंचशश्वदप्रतिपातादात्यंतिकंव्यतिकीर्णसुखदुःखहेतुभावार्थांतरानपेक्षत्वादैकांतिकंप्रक

 र्थकास्थावस्थानादनुत्तरत्वादनतिशयंप्राण्युपमर्द्दनजलौकिकसौख्यवैपरीत्यादबाधकं।सर्वद्वंद्वस्पर्शाविषया
 तिक्रमादुःषक्लेशाकलंकितंकेवलंनिःप्रतिद्वंद्वमितिनिराबाधंआत्म तादात्म्याविर्भावात्।मनोज्ञविषयसंसर्गाय
त्तानौत्सुक्यनिरस्येतिस्वाधीनमिति।तच्चैतत्स्ववीर्यप्रशमादिगुणतत्वस्यात्मनःसंसर्गप्रतिबंधापरागमात्।पुनर्भव
न प्रबंधोच्छेदाद्दुःखानामत्यंतनिर्वृत्तेर्ज्ञानादिस्वतत्वावस्थानतिःश्रेयसावाप्तेरधिगम्यतइति।तत्साधनशासनमुष्य
तत्र प्रयोजनःरू ·उपदेशः परमर्षेस्तदनुषंगतःशेषव्याख्यानात्।अतश्चमुख्यपुरुषार्थसाधनसाध्याव्यभिचारशास
नाच्छास्त्रमेतत्।विषयद्विसंयोगसमुत्थस्यतु मुषस्यात्यंतिकादिविपरीतविशेषणा॒ गतत्वाद्दुःखोत्तरत्वात्।दुःखप्र नु
तीकारमात्रत्वाच्चतदर्थंशास्त्रमशास्त्रंस्यात्।तदुपायोपदेशविधिमंतरेणापि।तसिद्ध्युपपत्तेश्चैत्यभ्युदयमाख्यसत्स्व
वफलोधर्मप्रतिषेध्यपक्षक्षिप्तः।प्रतिमंतव्योर्थकामौच।यस्माच्चैतेदुःखाभावार्थिनांनात्यंताभावहेतवः।तस्माद
र्यफलधर्मार्थकामोपदेशोनहितोपदेशइति।सर्वेणापितदर्थःप्रयासोनारुध्येयइत्यर्थः।सर्वस्यास्यविषयस्रुषर्द्दि
फलत्वात्तद्दोषदुष्टत्वादिति।परमर्षेः।प्रचक्रुनिसर्गदेवलोकानुग्रहकारितायांप्राणिनांचहिताविभागोपदेशविशि
ष्टानुग्रहाहश्चभावान्निःश्रेयसावाप्तिहेतूपदेशप्रवृत्त्युपपत्तेःसदाचार्ययुक्तितोहिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनांच
कामादिषुदोषदर्शनान्निःश्रेयसार्थित्वान्निःश्रेयसमार्गोपदेशःशास्त्रेप्रवर्ततइत्ययंशास्त्रप्रवृत्तिहेतुरुक्तःशास्त्र
संबंधःसचायंभाष्यकारिकाभिःप्रकाश्यते।पुरुषार्थसिद्धिंप्रत्यागूर्णानांहिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनांचविधेयप्रति
षेध्यविवेकप्रदर्शनार्थंहिकारिकाद्वयमाद्यंपरमकार्यमभीप्सुभिःप्रधानपुरुषार्थप्राप्तिकांक्षिभिःपरहितप्रेक्ष
भिर्निःश्रेयसार्थिभिरित्यर्थः।परमनिर्वृतेरगतत्वात्।तत्सिद्धियोग्यताप्रतिघसामर्थ्यादेवंप्रकारसाधनगुणस १०
मग्रैर्भाव्यमर्थापास्ततद्विपरीतार्थतत्साधनपरिहारिभिश्चेयतोविधेयोर्थः।कर्मक्लेशानामत्यंताभावादनवर
तीप्रतिपात्तिमुक्तिमुषं।सम्यग्दर्शनादीनि।तत्साधनानिचअर्था दस्तनीयः।संसारस्रुषाभिलाषः।तत्सुष
ठ

साधनानिच।तस्मान्निःश्रेयसावाप्तयेयतितव्यं तद्विसिसेसमर्थंचसाधनमारोग्यस्येवचिकित्सासम्यग्श्रद्धानज्ञानसं
न्र वरनपोसीति। रुरैश्वर्यरुषंतत्साधनार्थंचनयतितव्यमिति।यतश्चैवंसम्यग्दर्शनज्ञानतपोगुणसामग्रीयोग
युक्तस्य।द्रव्यक्षेत्रकालभावप्रभेदसंसारमहादुःखप्रपंचापातमहाभयहेतूनांकार्त्स्न्येनप्रत्यक्षयादात्यंतिकीदुःख
निवृत्तिर्निःप्रतिद्वंद्वाप्रतिपातिपरमसुषलाभश्चोपपद्यते।तस्मादुक्तं।तेनमुक्तुश्चंभवतिजन्मेति।कर्मक्लेशाइतिच
दुःखनांनैमित्तिकत्वात्।भवेन्निवृत्तिरिति अनपेक्षपरिणामत्वात्स्वभावत्वंहिनाप्रवज्येरन्क्लेशाः प्राक्तनंतुकर्मक्ले
शविशेषणंनप्रधानेश्वरादिकृताः कर्मक्लेशाइतिएवंक्रियांतरप्रसिद्धिप्रवृत्तिः।क्रियांतरप्रसिद्धिनिवृत्तिश्वकृता।
तस्मादिदमुक्तंभवतासम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणिमोक्षमार्गइति।नतेवमप्रश्वासः कश्चिदिहहिसम्यग्दर्शनादि
युक्तोमुमुक्षुस्तदर्थंसम्यगीहमानोपिनिःश्रेयसमनवाप्योपरमेत।सइदानींरुरमुखप्रतिषेधाद्विफलप्रयासः
स्यात्।इश्यतेहिप्रश्वासः।प्रधानकार्यसिद्धिश्चयथाइतोष्टयोजन्यामु यिनीवर्त्तते।तामेकेनाह्नागच्छपरेणनि ज्ज
यत्तेथाः।यदिवैकेनाह्नानप्राप्नुयास्ततोः मुकस्मिन्ग्रामेमुखमुषित्वाश्वःप्रवेश्यं।तूर्णंचागच्छेरित्येतस्माद्रा सि
ध्याद्गताप्रश्वस्तः।सत्कगमनेविरसीभवति।पूर्वस्मात्तुव्याहन्यते एवंन्रुरैश्वर्यंहिनिरपेक्षउपदेशोऽप्रश्वासायस्या
दिति।नतःप्रश्वासार्थमुच्यतेपरमार्थलाभेवाइत्यादि।जन्मांतरसंचितानांहिकर्मणांबंधनिकाचनाद्यवस्थावैचित्र्या
त्तद्धेतुकरागादिदोषाणांचकर्माचाहित्वताछीस्यात्कश्चिद्बुवैनैवनिःश्रेयसंनाधिगच्छेत्।तथापितस्यरुद्धप्रयोग
पुण्यं· हेतुकंकल्याणप्राप्तिकारणंकर्मस्यादितिस्यान्मतंनत्वेवमभ्युदयाशंसाकृतास्यात्।इष्टशरीरेंद्रियसुखविशेषप्रादुर्भा
वफलत्वात्पुण्यस्यानिषिद्धाभ्युपगमेबाध्यपेतबाधास्यादितिउच्यतेनैषदोषःन्रुरैश्वर्यमुखप्रतिषेधपरंहिमुनेः।
छत्तंवचनंसद्धंकामाइत्यादिस्वर्गलोकगमनंपुनमुकुलप्रत्यायात्यादिवचनंतुप्रधानार्थनिश्चयदार्ढ्योपादनार्थं दर्शि
यथानुच्छित्वाशिशोपिविजिगीषुर्भोगेषुनव्यासज्येतेति तदुच्छेदाद्भोगेषुव्यासंगोपिस्वनुबंधइतितत्प्राधान्यप्रतीते

रितरसुखस्याप्यमुखत्वमुपदिष्टंस्यात्। तन्मात्राभिष्वंगपरिहारार्थमित्थंसर्वत्राप्रियहितनिश्चयसिद्धिं। सिद्धेवाभवति
सासनेदेवेयाअप्परामहिड्ढिए उप्पसन्नेविमलेनवंदिमासिद्धिंविमाणाणिवयंतितायणो। दुक्कराइंकरित्ताणंदुस्स
हाइंसहित्तुय। केइत्थदेवलोएसु केचसिज्झंतिनीरया। इत्यादि नरसुरैश्वर्यनिःश्रेयसविषयाणांसर्ववाक्यानांसिद्धिः।
ततश्चनेदंयथोक्तप्रश्नासबाक्यतुल्यंनह्यत्रकालाध्वपरिमाणगेत्तशक्तिवन्नियतिकालपरिच्छेदइतियथावासर्व
मुपकृत्तंभोजनविधानमुपचर्यंब्रूयात्किंत्वपथ्यमिति। एवंचनत्प्रसंगप्रतिषेधोगम्यते। तस्मात्सतस्योपसर्जनमर्थो
ऽनभिसंहितानुषक्तइति। नैवचात्रनरसुरैश्वर्यसुखानुज्ञानिःश्रेयसावाप्तिहेतुत्वेनानवद्यकर्माभ्यनुज्ञानात्। पुन
र्भवःवप्रबंधकरंनभवति। मोक्षकरमेवतुभवतीत्यनवद्यंहिकर्मतत्। सर्वत्रहिभगवतानिर्निदानत्वमभिप्र
शस्तमुक्तंमुच्छो॥२॥निदानकरणेमुक्खमग्गस्सपलिमंथू। सव्वत्थविणंभगवनाअणिदाणयादापसत्था इत्ति। ततोऽयप्याशुनल य
भेत। तथापितत्सम्यग्दर्शनादिकृतएवसतस्यमोक्षइति। इदानींविचित्रप्रस्थानत्वादधमादिषट्पुरुषविशेषनिर्दा
रणे॰नमंगलपूर्वकत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेर्मंगलपूर्वकमिदंशास्त्रं। तच्चात्रैकांतिकादिफलयोगात्प्रकृष्टत्वाच्चनमस्कारो
भावमंगलंप्रवचनेनसद्धर्मतीर्थप्रणायिनेमहावीरायेति। भगवतएवपूज्यानुत्तरत्वप्रतिपादनार्थंतदनुषंगतः। शास्त्रा
पेक्षाद्यातार्थप्रदत्वशुद्धेः प्रवचनशुद्धिराख्यातास्यादिति। भगवतिजातप्रसादबहुमानोगुणज्ञः। संग्रहकारः श्लो॰ नृणां
शास्त्रेगौरवोत्पादनार्थंबाह। के॰ मीहितंमित्यादिपुरुषार्थानांचतुर्णामुभयस्मिन्नपि लोकेयोविपरीतानुष्ठायीअयं
तमुभयलोकगर्हितपरदारचौर्याद्यासेवमानः सोधमाधमः। ऐहलौकिकमुखप्रार्थनापरः। लोकसुखविमुखः। ऐहिक
प्रत्ययायभयादत्यंतनिंद्यं चौर्यपरदारादिपरिहरन्विषयसुखासक्तः। पुरुषोऽधमः इत्यनुमीयतेस्वप्रस्थानात् ११
यउभयलोकार्थंप्रयतते। दानाध्ययनाद्यासेवमानः। सत्कारलाभयशोमित्राद्यैहिकंफलंपरलोकेपि। नरसुरैश्वर्यप्रा
प्तिमभिकांक्षन्। सविमध्यमोऽनुमीयतेयः पुनरिहमुखनिरपेक्षोभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासोपेक्ष्याद्या

सेवमानः। परतीर्थिकोलोकोत्तरमार्गप्रतिपन्नोवादेवेंद्रचक्रवर्तिमहामंडलिकाद्यैश्वर्यसमाकृष्टमानसस्त्रीभोग्यादिवा
प्रार्थयमानोनिदानपरस्तपोविक्रयेणपरलोकसुखमेवप्रधानीकुर्वन्मध्यमइत्यनुमीयते। दृष्टानुश्रविकेष्वर्थेषु
शब्दाद्यातिशयदर्शनादपरितुष्यत्संसारभयोद्वेगात्सर्वसंगत्यागोलोकइयर्तिः श्रेयससुखावहइति। म[ ]नः पुन ग न्वी
र्विषयाभिष्वंगेमनआधेयमितिनिःश्रेयसावाप्तिप्रधानः सर्वथापुनर्भवप्रबंधोच्छित्तयेप्रयतितव्यमित्येवंपरानु
ष्ठानः। कर्मक्लेशाभावोयथाभवत्येषपरमार्थइतितत्प्राप्तियोग्यानिसाधनानिसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि। सर्वा
तिचारविशुद्ध्यासमाचरन्नुत्तमोनुमीयते। ऐकांतिकात्यंतिकनिरतिशयाबाधनिःश्रेयसफलप्रधानकृतार्थः प्रार्थनात्
यः पुनः प्रार्थनीयात्यंतविशुद्धफलप्राप्तावत्यंतकृतार्थोपि। प्रार्थनीयफलाभावान्। परनिमित्तोपकारफलनिरपेक्षः स
त्वानामनुपयाविनानिष्कारणवत्सलः। अत्यंतहितपरः परोपदेशेवर्त्ततेनिसर्गतएव सोत्यंतशुभतीर्थकरनामकर्मो
दयप्रभावादत्कव्यएषोपदेशइतितीर्थकृत्त्वस्वाभाव्यात्प्रयतातेभास्करप्रकाशनप्रवृत्तिवत्प्रकृष्टतमत्वात्सर्वलो
कोत्तमः। ततश्चपूज्यानामपिपूज्यतमत्वाद्देवाधिदेवइत्यभिलप्तिवार्थप्रेक्षावत्नादरैः। सएवातित्राम्यादर्चनीयः सकः
अर्हन्निति। सामन्योक्तंविशेषेव्यवस्थाप्याते। यावत्तस्मादर्हतिपूजामर्हन्नेवोत्तमोलोकइति। सकिमर्थंकृपाएसादाभाव
दर्थ्यनुग्रहाप्रवणः। सर्वजगतासेव्यतइतिचेत्। प्रक्षीणाशेषरागादिदोषग्रामस्यप्रसादद्वेषणभावेपितत्सेवातोनिःश्रे
यसलाभस्यध्रुवत्वात्तदाह। अभ्यर्चनादर्हतामित्यादि। कृतकृत्यस्यप्रयोजनोद्देशाभावादप्रेक्षितकार्यचेष्टानामत्वात्परा
नुग्रहप्रवृत्तिरेवतर्हिनस्यादितिचेत्। नतीर्थकृन्नामकर्मानुभावाज्जगद्धितकारित्वशीलत्वमुपपत्तेः अनपेक्षितप्रयोजन
भास्करप्रकाशनादिवदित्याहतीर्थप्रवर्त्तनफलमित्यादि। अथवानुत्तरपारमर्षज्ञानबुद्धातिशोषाद्यप्रमेयद्धिनिःश्रे
यसाभ्युदयार्थगमनमपेक्ष्यकृतार्थत्वविशेषणात्। अवश्यवेद्यतीर्थकरनामकर्मवेदनाद्यायुष्कनंतुबंधादिक्षप
णमात्रकार्यशेषापेक्षमकृतार्थतापिस्याद्वादिनोनदोषायेति। अत्राहसंसारांतर्वर्त्तिजनसामान्यात्सर्वेयंकुतोनुत्तरगुणस

 संपश्तनार्थत्वंयानहीष्टस्वयंभूरिति। उच्यते अनुभावविशेषजनिततारतम्यकुशलाकुशलप्रपंचैः कर्मभिरेवापादि
 तप्रकर्षनिकर्षभेदवैश्वरूप्याजीवलोकोदृष्टोनहिकर्म्मणामलंघ्यमस्तीत्यतोनेकजन्मांतराभ्यासानीर्थकृत्वाभिनि
र्वर्तिकाभिः दर्शनतपोयोगाद्युत्तमविशुद्धाभिर्भावनाभिरुपचितस्फीतीकृतपरमप्रकृष्टपुण्यसंभारातिशयाद्दोषा
णामत्यंतव्यवत्तेरनर्थगुणरत्नमहानिधीनांपरमेश्वरत्वमुपपन्नंभगवतइत्याह। यः शुभकर्मासेवनइत्यादि। या
वत्कृत्वात्रिकरणशुद्धंतस्मैपरमर्षयेनमस्कारंवीरायविलीनमोहायेति। अतोऽपरिमेयाऽनुत्तरानंतगुणस्वार्थसंप
द्युक्तः सद्धर्मतीर्थस्यास्यप्रणायकोभगवान्जगत्परमेश्वरः। प्रत्यासन्नोस्मत्परमबोधवोमहावीरोभिप्रणम्यइत्य
स्यैवनमस्कारइत्येवंनमस्कारभावमंगलपुरस्सरत्वंतत्वार्थाधिगमसंग्रहस्याविष्कृतं। ऋद्धिश्चयथोक्तमौनींद्र
प्रवचनानपेतत्वादिति। ५। इदानींसंग्रहविवक्षाप्रयोगजनमाह। वक्ष्यामिशिष्यहितमिममिति। कथंबह्वर्थसं
ग्रहंलघुग्रंथसमितिवचनात्। कालानुभावादल्पसामर्थ्याभव्याः कथंनामाल्पीयसावाक्यबंधनमहतोर्थराशे
रधिगंतारःस्युरितिस्यान्मतांकिमयंकृत्स्नस्यप्रवचनस्यसंग्रहउततदेकदेशस्येतिएकदेशसंग्रहोयमित्यादि
अर्हद्वचनैकदेशस्येति। इदंयुगीनभव्यलोकानुग्रहमभिसंधायकिमर्थंपुनः। समस्तश्रुतसंग्रहादरएवनकृ
तइतिचेत्। कृत्स्नश्रुतार्णवसंग्रहकरणाशक्यत्वादर्थमपिहिनैवाशक्यमारभ्यतेइत्यशक्यताप्रतिपादनार्थ
माह। शिरसेत्यादिस्याद्बुद्धिर्जिनवचनैकदेशसंग्रहत्वाच्छिष्यहितप्रतिज्ञाचितथास्यात्। सर्वजगत्स्वभावनिर्ण
याद्धिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनामनुग्रहःस्यात्। सकलजगत्तत्वंचसमस्तश्रुतौघप्रतिपाद्यमिति। उच्यतेनायं
नियमःश्रुतार्णवस्यपारंगतेनैवतएवश्रेयःप्राप्तिरितिकिंत्वेतदपिदृष्टं। प्रवचनेधर्म्मस्यैकस्यापिपदस्योपयोगः
संसारनिर्वाहकः। किमंगपुनरेवंविधार्थविस्तारविषयस्येति। तस्मात्संक्षेपाद्विस्तराच्चजिनवचनंश्रेयस्करमिति
नदाह। एकमपितुजिनवचनमित्यादि। यावद्वार्यवाच्यंचेति। किंचजिनमतानभिज्ञस्यपरस्येदंचोद्यंलोकानुग्रहा

संपादनाद्यर्थएकदेशसंग्रहइति। कथंसंसारदुःखार्त्तसत्वानुकंपाद्रवीकृतात्मापरानुग्रहप्रवणोविधिप्रवृत्तोअ
संपादितपरोपकारोपितत्प्रयोगशुद्धिनएवस्वयंतावन्निश्रेयसंभाग्भवतीतिनियमादस्याकंयतिधर्मोदेशनीयः
सद्धर्मइतिहेतोः। प्रोक्तंहिभगवद्भिः। उट्ठिएकया। अणुट्ठिएकया। सस्सूसमाणेमुपवेअए अच्छवमित्यादि। यावत्
तुभमाणाणंजहासेदीवेअसंदीणेएवंसरणंभवइमहामुणी। तथाभयसयसहस्समहणोबिवोहउभविअपुंडरी
याणंधम्मोजिणपन्नत्तोपकप्पजइणाकहेयव्वोइतितदाह। नभवतिधर्मइत्यादिहितोपदेशोनूकर्तव्योनिःश्रेयसा श्र
वाप्त्युपायोपदेशान्नामः। कश्चिद्धितोपदेशइत्यत्रुक्तं। सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणिमोक्षमार्गः इदमाद्यमनवद्यमुप
देशसूत्रंसकलतत्वार्थशास्त्राभिधेयमुररीकृत्यअंगीकृत्यप्राघ्नतत्। द्वादशांगप्रवचनार्थसंग्रहाहिसामायिकसूत्र
वत्। यतइहहिशास्त्रेप्रसंगानुप्रसंगतस्त्रयएवपदार्थाः। सम्यग्दर्शनादयोहिमुक्तेःकारणत्वेननिरूप्यंते अथक
स्मादेतएवमोक्षस्यकथ्यंते। नपुनःसएवप्रधानत्वादादौप्रदर्श्यतइत्यच्यते। कारणायत्तजन्मत्वात्कार्याणांका
रणमेवोपादादने। प्राक्प्रेक्षापूर्वकारिणेथयासत्यमसौप्रधानं। तथापितुतत्रप्रयोवादिनांनास्तिविप्रतिपत्तिः
यद्यपिभावाभावादिरूपेणास्तिविगानंतथाप्यस्तिताचत्। मोक्षइत्यनादृत्यभावादिरूपतांतद्धेतुष्प्रायोसंवाद
इतिमन्यमानाःपरपरिकल्पितांश्चाहेतूनेवमुक्तेःपश्यत्सम्यग्दर्शनादित्रयमेवोपन्यस्तवान्। अत्रचावधारण
मवश्यद्रष्टव्यंसम्यग्दर्शनादीन्येवमोक्षमार्गइत्यनवधारणाद्धिसत्यन्यस्यापिमुक्तिपथस्यसद्भावादनर्थकमेवोप
देशदानंस्यात्तेनैवसिद्धत्वादिति। सम्यग्दर्शनशब्दश्चदर्शनशब्दश्चदर्शनशब्दसन्निधौश्रूयतेअतस्तेनैवसहास्या
भिसंबंधोनज्ञानचारित्राभ्यामिति। कश्चिदाशंकेतातस्तन्निवारणायाह। भाष्यकारेसम्यग्दर्शनंसम्यग्ज्ञानसम्य क्
क्चारित्रमिति। अर्हदभिहिताशेषद्रव्यपर्यायप्रपंचविषयातदुपघातिमिथ्यादर्शनाद्यनंतानुबंधिकषायक्षया
दिप्रादुर्भूतारुचिर्जीवस्यैवसम्यग्दर्शनमुच्यते। सम्यग्ज्ञानंसकलक्षणव्यवहाराव्यभिचारात्मकंज्ञानावरणकर्मक्षयो

पशमसमुत्थमित्यादिभेदं। सम्यक्चारित्रंतुज्ञानपूर्वकंचारित्रावर्त्तिकर्मक्षयक्षयोपशमसमुत्थंसामायिकादिभेदंस
दसत्क्रियाप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणंमूलोत्तरगुणशाखंअत्रभाष्येचोदयतिअथकिमर्थंप्रत्येकंसम्यक्शब्दःप्रयुज्यते
यावतासम्यग्दर्शनेसतिपरज्ञानचरणंवातत्सम्यगेवभवभवतीत्यतोनसम्यग्दर्शक्शब्देनयोर्विशेषणतयोपादे
यउच्यते। सत्यमेतत्। किंतुनज्ञानमात्रमत्रविवक्षितंचारित्रमात्रंवा किंतुविशेषरूपे। उभेअपिद्वनरथाहिसम्यग्द
ग र्शनसंपन्नविद्येति। सम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्रेनतुतेसशोन्मोक्षमार्गतांबिभ्रतइत्येतत्यान्वेवनत्रसम्यक्चारित्रंनभ
यइति। तच्चनयतःदेशरूपेपिचारित्रेचारित्रशब्दोवर्त्ततएवतच्चात्ताभिमतचारित्रासम्यक्शब्दविशेषणेनव्यावर्त्तत
इतिस्यादेवं। तत्राशंका। किंतेभवतोमोक्षकारणाउतमाभूतां। तदाशंकानिरासार्थंसम्यगिति। ज्ञानचरणयोरुपाधि
त्वेनोपादायिसूरिणा। अथवादर्शनज्ञानचारित्राणांत्रयाणामपिव्यभिचारउपलभ्यते। यतोमिथ्यादर्शनपुद्गलोदये
जीवस्यमिथ्यादर्शनमिथ्याज्ञानंमिथ्याचारित्रमिति। मुक्तेरसाधकत्वान्मिथ्याशब्देनविशेष्यंतेतान्येवसम्यग्दृष्टेर्मु
क्तिसाधनत्वाद्यथार्थग्राहित्वाच्चसम्यक्शब्देनविशेष्यंते। दर्शनंचज्ञानंचचारित्रंचदर्शनज्ञानचारित्राणि। सम्यक्त्वानिद
र्शनादीनिचेति। सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणीति। अतोव्यभिचाराद्युक्तं। यतसम्यक्शब्देनसर्वाणिदर्शनादीनिविशेष
यति। चारित्रमितियोयमितिशब्दः। सइयत्तांदर्शयति। एतावत्येवमुक्तेर्मार्गोनान्योस्तिएवइत्यनेननुइतिनइयत्ताचध
नस्याशवमंनर्विपरिवर्तमनंस्वप्रत्यक्षंपरस्मैवासामान्येनप्रतिपादितंपरप्रत्यक्षंनिर्दिशतितिस्रोविधाः। प्रकाराअनं
तरप्रदर्शितायस्यसत्रिविधःकोसावुच्यते। सूत्रोपन्यस्तोमोक्षमार्गइतिमोक्षइतिचज्ञानावरणाद्यष्टविधकर्मक्षय
लक्षणः। केवलात्मस्वाभवःकःकथ्यतेस्वात्मावस्थानस्वरूपोनस्थानंयतोमोक्षस्यमार्गः। शुद्धिरुच्यतेनपुनर्दानशुद्धिर्वि
वक्षितायात्वसौकर्मणांमुच्यमानत्वावस्थतस्थोधनाद्येनानिप्रवर्त्तंते। अथवैषत्प्राग्भारधरणीमोक्षशब्देनाभिधा १३
तुमिष्टा। यस्मात्तदुपलक्षितोपरियोजनान्क्रोशषड्भागेभवतामाकाशदेशःप्रादेशिद्दिव्यदृश्वभिराधाराः। तस्यायंमा

र्गःपंथाःसमस्तप्रत्यपायविपुतः। पाटलिपुत्रगामिमार्गवत्। मोक्षमार्गइत्यस्यएषत्रिविधइत्येतद्विवरणमेवंसामान्ये
नसूत्रप्रकाशःप्रत्ययादिअधुनापरःप्रश्नयति। किमेतावदेवमोक्षमार्गोपदेशनमुतविस्तरेणाप्यस्तिकिंचिदितिअस्ती
त्याह। यद्यस्तिकिमितिनोच्यते। आहतंपुरस्तादित्यादि। तमितिमोक्षमार्गमनंतरश्रुतंनिर्दिशतिपुरस्तादित्यस्मात्सूत्रादु त
परितनसूत्रेषुलक्षणतइति। लक्ष्यतेनेनेतिलक्षणं। तद्विधांतर्बर्विर्भेदेनरुचिपरिच्छेदानुष्ठानाख्याः। पौरुषेय्यशक्तयो
जीवस्ययाःसमासाद्व्यपदिश्यते। सम्यग्दर्शनीत्याद्यांतरंबाह्यंतुतत्प्ररूपणसूत्रशब्दराशिरेतर्लक्षणोपकारित्वात्प्र
वर्त्तमानः। तत्वार्थश्रद्धानंसम्यग्दर्शनमित्यादि। विधानंइतिभेदतः। ननुचसर्वद्रव्यभावविषयारुचिरेकैवकुतस्तस्याः
प्रभेदसंभवःउच्यते। सत्यमेकारुचिस्मात्तुनिमित्तभेदाद्भेदमश्नुतेक्षयक्षयोपशमोपशमलक्षणंसास्वादनवेदकलक्ष
णंच। तथाचैव्योत्पत्तिकारणवशादेकरूपायाअप्यपरिष्टाद्भेदोनिदर्शयिष्यतेकस्याश्चित्स्वभावएवनिमित्तमुत्पद्यमा
नायाः। कस्याश्चिच्चोपदेशोनिमित्तमुंचयाश्चात्यंतभेदमाश्रित्यभेदवृष्टंविधानतोवक्ष्यतिचकारःसमुच्चयेविस्तरेणेति
सम्यग्दर्शनंसम्यग्ज्ञानंसम्यक्चारित्रमित्येष। त्रिविधोमोक्षमार्गइत्यमुंसमासव्याख्याभेदमंगीकृत्यइहैववासूत्रेव
क्ष्यमाणं। तत्रसम्यगितिप्रसंसार्थोनिपातइत्यादिकं। संक्षेपमाश्रित्यवक्ष्यमाणोविस्तीर्णोभिमतस्तत्वार्थश्रद्धानंसम्य
ग्दर्शनमित्यादिरतोविस्तरेणेत्याह। उपदेक्ष्यामइतिभणिष्यामः। स्वपरानुग्रहार्थं। यदितर्हिलक्षणविधानाभ्यामुत्त
रत्रोपदेक्ष्यसितत्तस्तमेवब्रूहिकिमनेनाद्यसूत्रोपन्यासेनसंक्षेप्यर्थाभिधायितानर्थकेनेतिचोदित। प्रत्याहशास्त्रानु
पूर्व्यात्यादिमुख्यपुरुषार्थसाधनसाध्याव्यभिचारशासनाच्छास्त्रमिष्टंप्रमाणप्रमेयसिद्धिनिरूपणंच। तस्यानुपूर्वी
क्रमःपरिपाटीतस्याविन्यासोरचनातत्प्रयोजनार्थंतुशब्दाद्धाभक्रमप्रदर्शनार्थंचशुश्रूषूणांचादरप्रतिपादनार्थमि
दमुच्यते। अवशिष्टपदार्थाभिधानंउद्देशस्तन्मात्रमिदंसम्यग्दर्शनादिसूत्रमभिधीयते। संग्रहप्रतिज्ञानात् एक
कपयत्यादौसम्यग्दर्शनंलक्षणविधानाभ्यांनिर्द्धारयिष्यामि। ततोज्ञानंततश्चारित्रमित्येषावक्ष्यमाणरचनेति

प्रतिपद्यस्व। अपेचलाभक्रमः। सम्यग्दर्शनादीनांपूर्वसम्यग्दर्शनेततश्चारित्रमुत्पत्ताविति। त्रिष्याणांचात्रग्रहणादिव्रूप्र
वर्त्तमानानांतरंशक्यंवचनमंतरेणादराधानमित्यतः। सकलशास्त्रसंग्राहीदमादावुच्यते। सूत्रं आह परः उच्यतं
नामतथाकिंतूच्यमानेस्मिन्नत्वेवंभवितव्यं। सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणिमोक्षमार्गाइत्यभिधानस्याप्यभिधेयमाश्रि
त्यवचनंप्रवर्त्तनेमोक्षमार्गशब्दस्यसम्यग्दर्शनादीन्यभिधेयानितेषांचवहुत्वात्। बहुवचनेनैवभवितव्यमितिउच्य नै
ते। प्रेक्षापूर्वकारितानुमीयतेसूत्रकारस्येवमभिदधतः यतोमोक्षमार्गाइत्युक्तेएकैकस्येतत्परनिरपेक्षंप्रतिसाधन
भावोगम्येत। नचैतदिष्टंयतः। समुदितैरेवदर्शनादिभिः साध्यामुक्तिः नव्यस्तैरितीत्येतदाह। एतानिचेत्यादिना
एतानि। प्राक्प्रत्यक्षीकृतानिसम्यग्दर्शनादीनिव्यपदिति। शे चशब्दोहिशब्दार्थोनिपातानांअनेकार्थत्वात्हिशब्दश्च
यस्मादर्थः। समस्तानीतिसर्वाणिसम्यग्दर्शनेसत्यपियदिज्ञानंनभवति। तयोश्चसतोर्यदिक्रियानविद्यतेततइष्ट
मर्थंनसाधयंतिरोगापनयनलक्षणमारोग्यमिवरोगिणः। यथाह्यारोग्यार्थिरोगिणः। भेषजेरुचिस्तद्यंचपरि
ज्ञानमिदमेवौषधमस्यव्याधेरपनयनकारिसतिचैतस्मिन्द्वयेयदिसम्यग्ज्ञानपूर्विकायांपथ्याद्यभ्यवहरण
क्रियायांविशेषणेवाप्रवर्त्तेत। ततोऽस्यारागः। प्रणस्यतिनान्यथा। एवमिहापित्रितयंसमुदितंत्रिफलाद्यपदेश
वत्सिद्धेः सकलकर्मक्षयलक्षणायाः। साधनभावंबिभर्त्ति अर्थापत्त्यासिद्धेप्याह वचसास्यष्टमर्थापत्तिलभ्यफ
ग लप्रदर्शनायथा। एकतराभावेपीत्यादिसम्यग्दर्शनादीनांत्रयाणामेकतरस्याप्यभावेअलाभेसाधनान्यनिर्वर्त्त
कानि। अस्मात्कारणात्त्रीण्यपिमोक्षमार्गशब्दः। समुदितान्यभिधेयीकृत्यप्रवृत्तइत्येकत्वात्तस्यसमुदायस्येक
वचनमेवन्याय्यमिति। अतस्त्रयाणांसम्यग्दर्शनादीनांग्रहणमाश्रयणंमोक्षार्थिनाकार्यमिति। एकतराभावेप्य
साधनानीयमुंग्रंथपुनरुक्तंमन्यमानागुरवः कथयंतीवंउपात्तेसाध्यंमोक्षंनसाधयंति। व्यस्तानियत्पुनःप्रत्ये १४
कमेषांसाध्यंनतत्साधयंत्येव। यथासम्यग्दर्शनस्यदेवलोकप्रापणसामर्थ्यंज्ञानस्यज्ञेयपरिच्छेदः। क्रियायाः

शुभात्मकर्मादानंदशक्षयोवाकर्मणामिति। अथवाविवरणग्रंथेषुनगुरुलाघवंमत्याद्रियंते। सूरयः अर्थापत्त्यनभिज्ञानाम
प्यपदेशप्रवृत्तेरथवाएतानिचेत्यन्यथाख्यायते यएवंवेदयंतिकिमर्थमितिबाह्यमोक्षकारणतयाभ्युपेयंते। सम्यग्दर्शना
दीनि। नपुनर्यथान्येष्वादिभिज्ञानमेवाकेवलंमुक्तिकारणमभ्युपगम्यतेयतः पंचविंशतितत्त्वज्ञइत्यादिकथयंति। उच्यते।
नकेवलंज्ञानंमुक्तेः। कारणंपर्याप्तंक्रियारहितत्वात्पंगुवत्। नचक्रियामात्रंविशिष्टज्ञानरहितत्वादंधवदतोभ्युपेहिसमस्तानिस
म्यग्दर्शनादीनि। मोक्षकारणान्येकतरभावेप्यसाधनान्यतःकारणात्त्रयाणांग्रहणंकृतं। अथयदादर्शनादीनामेकंप्राप्तंभ
वत्तितदापरस्यावस्थानमस्तिनास्तीति आह। भजनाकार्यात्रतांदर्शयति। एषांचेत्यादिना। एषामितिदर्शनादीनांसूत्रोक्तानांच
शब्दः समुच्चयेकथमितिचेदपेवसमस्तानांमुक्तिदेहतुनाप्रतिपन्नाएवसिद्धमपिचप्रतिपत्तव्यंकिंतदितिचेदुच्यते। लाभनिय
मइति। पूर्वस्यलाभइति। सूत्रक्रममंगीकृत्यपूर्वस्यसम्यग्दर्शनस्यलाभेप्राप्तौभजनीयं। विकल्पनीयंस्याद्वानचेति। उत्तरंज्ञा
नंचारित्रंच यतःदेवनारकतिरश्चांमनुष्याणांचकेषांचिदाविर्भूतेपिसम्यग्दर्शनेनभवत्याचारादिकमंगप्रविष्टंज्ञानं
नवादेशस्सर्वचारित्रमिति। तथाप्राप्तेपिज्ञानेकेषांचिन्नचारित्रंनियमतएवप्राप्तव्यं। तदावरणीयकर्मोदयादिति। केचिद्दे
वंभाष्यमेतद्व्याख्यायि। परमार्थतायस्मात्त्रीण्यपिसम्यग्दर्शनादीनिभिन्नानितिकथंहिभेदः सम्यग्दर्शनस्यज्ञानादिति
चेत्तएवंवर्णयंति। परत्राः। कारणभेदात्स्वभावभेदादित्यादिनाकारणभेदस्तावदयंयतःसम्यग्दर्शनस्यत्रितयंकारणंसमु
त्पत्तौक्षयोपशमः। क्षयउपशमश्चेति। ज्ञानस्यानुक्षयः क्षयोपशमोवायदिचततन्मार्गभेदः। किमितिदर्शनतस्यात्रिविधं
कारणमित्तरस्यद्विविधं। तथास्वभावभेदोप्यस्तियज्जैनेषुपदार्थेषुप्रत्ययः। परतोवारुचिमात्रमुपपादितदेवसत्यंनिः
शंकं यज्जिनैःप्रवेदितमुपलब्धांवति। तथाविषयभेदोप्यस्ति। सर्वद्रव्यंभावविषयाविरुसम्यत्केसद्यगयंसमत्तमितिवच
नाच्छूतज्ञानंतुसकलद्रव्यगोचरंकतिपयपर्यायावलंबिचेत्येवंकिरुपारमार्थिकंभेदंपश्यद्भिर्भाष्यंव्याख्यातमपरेस्तुज्ञान
दर्शनयोस्समीचार्यदिमप्रेक्ष्यमाणाःप्रभाषंते एषांचपूर्वस्यद्वयस्यसम्यग्दर्शनस्यसम्यग्ज्ञानस्यचलाभेप्राप्तौभज

 नीयंस्याद्दानवेतिउत्तरंचारित्रमुत्तरस्यतुसूत्रक्रमोपन्यस्तस्यसम्यग्चारित्रस्यलाभेनियतोनिश्चितः।पूर्वलाभइतिपूर्व
 योरक्रमक्रमव्यवस्थितयोःसम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानयोर्लाभः।प्राप्तिरितिअन्यथानतत्सम्यक्चारित्रमेवनस्याद्यदिताभ्यामनुग
तंनस्यादिति।ननुकथंकारणादिकंभेदंनपश्यंतिउच्यते।मतिज्ञानस्यैवरुचिरूपोयोपायांशस्तत्सम्यग्दर्शनंज्ञानादृते
[illegible]नज्ञानादृतेनतत्सम्यग्दर्शनंसमस्तिकारणादिकस्त्वभेदोन्यथा।प्रकाश्यतेयोसावुपशमोनंतानुबंध्यादीनांसत
स्यसम्यग्दर्शनस्योत्पत्तौनिमित्तंभवति।यथाकेवलज्ञानस्योत्पत्तौ।मोहनीयक्षयनपुनस्तदेवमोहनीयं।केवलस्यावरण
मिति।शक्यमाभ्यपगंतुंनिमित्तंतुमोहनीयक्षयः।तेनाक्षीणेनकेवलस्यानुत्पत्तेः।एवमिहापियावदसावनंतानुबंध्या
दीनामुपशमोनभवति।नतावत्सम्यग्दर्शनपर्यायस्याविर्भावः।नपुनस्तदेवानंतानुबंध्याद्यावरणंसम्यग्दर्शनस्यकिं
पुनरावरणमितिचेत्।ज्ञानावरणमेवतावच्छेदंक्षयोपशमनप्रतिपद्यते।यावदनंतानुबध्यादीनांनोपशःसमजनी
ति।अनंतानुबंध्याद्युपशमेसतितदुपजायतइत्युपशमंसम्यग्दर्शनंभण्यते।स्वावरणक्षयोपशममंगीकृत्यक्ष
योपशमजामेतदुच्यते।तस्मात्परतउपशमव्यपदेशोनस्वावरणापेक्षयाइति।तथास्वभावभेदःपूर्वपक्षवादिनायोभ्य
ध्यायि।तत्राप्येवंपर्यनुयोगःकर्त्तव्यः।कोयमभिलाषोरुचित्वलक्षणो[illegible]योमत्याद्यपायांशोविरहय्येति।तथंविषयाभे
देपिनिराकार्यइति।तस्माज्ज्ञानस्यैवविशिष्टावस्थाऽन्यमतपरिकल्पिततत्त्वनिरासतोजिनवचनोन्नीतपदार्थश्रद्धान
लक्षणासम्यग्दर्शनव्यपदेशंप्रतिलभतइति।न्याय्यमिदानींसूत्रोपन्यस्तसम्यग्दर्शनाद्यवयवानांप्रविभागतः।करो
त्यर्थप्रतिपादनंतत्रसम्यगित्यादिना।तत्रेत्यनेनसम्यग्दर्शनशब्देज्ञानादिषुचयःसम्यक्शब्दःसकिमर्थानरमुररीकृ
त्यप्रवृत्तः।नामाख्यातादीनांकिमेतत्पदमितिपर्यनुयोगेसत्याह।सम्यगितिइतिशब्दोर्थाद्यदस्यस्वरूपेस्थापयतिस १९
म्यक्शब्दइत्यर्थः।प्रशंसाअविपरीततामथावस्थितपदार्थपरिच्छेदितासाभिधेयावाच्यास्येति।प्रशंसार्थःनिपात्यते
ऽर्थाद्द्योतकतयानिपातः।इदंचकिलनिसर्गसम्यग्दर्शनांगाकरणाद्यारव्यानमवकल्पत्तिपक्षाश्रयंपरिगृह्यते।यत

स्तत्पूजितरंस्यतएवोपजायमानत्वात्।तदितरत्तुयद्यपितथैवाविपरीतार्थतयाविषयमवछिनत्ति।तथापितत्रपरस
हायिकमस्तिनदस्मिन्यात्क्षनावश्यंनयाभियं।एवंतावत्प्रकृतिप्रत्ययमनालोच्यसम्यक्शब्दार्थोनिरूपितःव्युत्पत्तिप
क्षेप्यर्थप्रदर्शनायाह।समंचतेर्वा।संपूर्वादंचतेस्साध्यमेतद्रूपमिति।अर्थःपुनर्गतिःपूजावाश्रयणीयेति।तत्रपूजापू
र्वव्याख्यानेनदर्शिता।इहतुगत्यर्थोवर्ण्यते।समंचनिगच्छतिव्याप्नोतिसर्वान्द्रव्यभावानितिसम्यक्कः।कर्त्रर्थइतिचे
त्।यदेतद्दर्शनंविरूपंतत्समंचतिव्याप्नोति।एवमेतेजीवादयोर्थायथानयसामग्र्याजैनैराख्यायंते।नपुनरेकतमा
वलंबिसांख्यवत्प्रतिपद्यंतेनित्याएवैतेअनित्याइतिवाशाकलिकचीवरकवत्।नसंतिवालोकायतिकवदितिकथंचि
त्संतिकथंचित्नित्याः।कथंचिदेवानित्याः।द्रव्यपर्यायनयद्वयप्रपंचापेक्षयेत्याविष्करिष्यामःपंचमाध्यायेएवंचयदा
दृष्टिःप्रवर्त्तते।तदासम्यगितिकथ्यते।वाशब्दोविकल्पप्रदर्शनायएतस्मिंचपक्षेकिलाधिगमसम्यग्दर्शनंकथितं।य
तस्तदेवप्रायोवृत्त्याद्रव्यपर्यायनयसमालोचनेनगुरूपदेशपूर्वकमितिकृत्वायथाचदवगच्छतिशास्त्राद्भ्यासादिति
एवंसम्यक्शब्दंनिरूप्यसंप्रतिदर्शनशब्दार्थकथनायतअनेकस्मिन्कारकेबलकृद्भिसेभाव्यतेकरणादिकेपश्यति।सने
नस्तस्मिंस्तस्मादित्यादि।अतोविशिष्टएवकारकेभावाख्येदृश्यतइत्याहभावेदर्शनमिति।दृष्टिर्याअविपरितार्थग्राहि
णीजीवादिकंविषयस्त्वाद्दिरवतीवप्रवृत्तासासम्यग्दर्शनंअथकिमर्थमन्यानिकारणानिनिरस्यभावकारकमादिशंदेभा
ष्यकारः।उच्यतेज्ञानमेवनत्तादृशंमुख्ययावृत्त्यातथावस्थितंयेतुतत्रकारणादिव्यपदेशास्तउपचरिताइतिकृत्वानतेष्वा
दरइति।भावंदर्शितवान्।दृशोरितिएतत्पूर्वेणवासंबंधमुपयातिदृशेर्यदेनदर्शनमितिरूपमेतत्।भावोभावाभिधायि
प्रतिपत्तव्यमथवापरेणदृशेःप्राप्तिरूपलब्धिर्वाच्या।साचेवंरूपाव्यभिचारिणीत्यादि।व्यभिचरत्यवश्यमितिव्यभिचा
रिणीसाचएकनयमतावलंबिनी।सामान्यमेवास्तिनविशेषःसंतिविशेषमात्रंवासमस्तिनसामान्यमित्यादिकायतः।सा
नयांतरेणापक्षिप्यतेअसत्यत्वात्।अतोव्यभिचारिणीअव्यभिचारिणीकायासर्वान्नयधारसाकल्येनपरिगृह्यप्रवृत्ता

 कथंचित्सामान्यंद्रव्यास्तियाज्ञाछंदतः।सत्येविशेषाश्चपर्यायावलंबनमात्रसत्वादित्यादिप्रपंचो।तान्यभिचारिणीनांकथ
 यतिसर्वेंद्रियानिंद्रियार्थप्राप्तिरितिसर्वाण्यनिरविशेषाणि।इंद्रियानिंद्रियाणिइंद्रसजीवस्यलिंगानिश्रोत्रादीनिपंचअ
निंद्रियंमनोवृत्तिरोघज्ञानंचेति।श्रोत्रादीनांपंचानांद्वयोश्चानिंद्रिययोरर्थोविषयःशब्दादिपरिच्छेदाः।श्रोत्रादिपरिच्छिन्ना
र्थानुसंधायिचमनोविज्ञानमनुप्रवृत्तेः।उघज्ञानमनिंद्रियजमेनेंद्रियानुसारिविज्ञाननिरपेक्षं।पृष्टतउपसर्पंतंसर्प्पं
बुध्येवपश्यंतीतिवचनात्।वल्ल्यादीनांतीव्राद्यभिसर्प्पणज्ञानंक्वचिन्मनोनिरपेक्षमिति।अतास्तथामिंद्रियानिंद्रियार्था
नामुपलब्धिःप्राप्तिःस्वतःपरतोवातदर्थप्रकाशनोत्तरकालभाविनीग्राह्यानतुतेषांसर्वेंद्रियाद्यर्थानांसन्निकर्षमात्र
प्राप्तिरभिप्रेतामेवसर्वेंद्रियाणांस्वस्वविषयेणसहाश्लेषः।समस्तियतश्चक्षुःस्वदेशस्थंयोग्यदेशाव्यवस्थितंरूपमारूप
यति।नास्यगमनेसामर्थ्यमस्त्यप्यकारित्वात्।श्रोत्रादीनितुप्राप्तार्थग्राहिणीप्राप्तकारित्वाच्चत्वारि।मनोविज्ञानंतुतत्स्
थानुसारिविकल्पकमनोव्यभिचारिणीसर्वेंद्रियाद्युपलब्धिरिदमेवतत्वंपरमार्थः।शेषःपरमार्थोनभवत्येततसम्य
ग्दर्शनंसंप्रतिनियानेसम्यक्शब्देगृहीतेयोऽर्थस्तं।भावार्थंचदर्शयति।प्रशस्तंदर्शनंसम्यग्दर्शनमिति।अविपरीतानां
द्रव्यभावानांजगन्नाथाभिहितानामालंबिकाप्रवृत्तिः।रुचिलक्षणासाप्रशस्तंदर्शनमिति।प्रशस्तमुक्तिसुखहेतुत्वात्।तथा
व्युत्पत्तिपक्षाभिलोयोर्थस्तंकथमति।संगतंवादर्शनंसम्यक्दर्शनमिति।नित्यानित्यसदसत्सामान्यविशेषेषुजैनप्रवच
नानुसा•रात्तस्यैवविज्ञानस्यनयद्वयसमारोपणेनचप्रवृत्तिसासंगतमिति।व्युपदिष्टापवंसम्यग्दर्शनशब्दाचयथात्वा
ख्यानंकुर्वताभाष्यकृतासम्यग्ज्ञानचारित्रयोरपिकाख्याकृतं।सम्यग्ज्ञान[illegible]शब्देपिसम्यक्शब्दः।प्रसंसार्थोनिपातः।सम्
चनेर्वाज्ञानमितिचभावएवएवंचारित्रमपिस्वस्थानेचविशेषमाधिःकरिष्यामः।इति॥ ५॥ संप्रतिसम्यग्दर्शनादीनांयथाक्र
मसंनिविष्टानामाद्यस्यैवलक्षणं।तथोद्देशस्तथानिर्देशइत्यभिधातुकामआह।तत्वार्थश्रद्धानंसम्यग्दर्शनंपदाक्षरवच १६
नवाक्यानामभिप्रायविवरणंव्याख्येतिवचनात्।प्रागवाचावाचकमुख्येनलक्षणतोविधानतश्चोपदेक्ष्यामइति॥ ॥

सत्यपिप्रमाणनयनिर्देशादिसदाद्यनेकानुयोगद्वारव्याख्याविकल्पेपुनःपुनस्तत्रतत्रैतदेवद्वयमुपन्यस्यनभाष्या[illegible]भिप्रा
यमाविःकरोति।सूरिर्लक्षणविधानेएवास्मिन्शास्त्रेप्रधानादधिकारिके इत्यतोलक्षणमुपन्यस्यति।अत्रचपर्यायनिर्भे
दप्रभेदादिभिः।पदाद्यभिप्रायःप्रकाशनीयः।स्तत्रप्रधानशब्दस्यतदर्थशब्दांतराणिपर्यायाः।प्रकृतिप्रत्ययादिनिर्भे
देनतथागृहीतार्थत्वेशब्दविवरणंनिर्भेदः।तथावाक्यांतरेणनिरूपणंप्रभेदः।तत्रेदंसूत्रंवाक्यांतरनिरूपणद्वारेणप्रा
णायिसूरिणा।अथवासमुदायोमुक्तेःकारणतयानिरूपतिइति।नचसमुदायि[illegible]घपरिज्ञातेषुतत्परिज्ञानमस्तीत्या
द्यस्यलक्षणप्रकाशयिषयासूत्रंपापठ।तत्वार्थेत्यादि।अनेकसमासकल्पनासंभवेयत्रसुखबुद्धिराधातुंशक्यते
प्रतिपिपादयिषितार्थप्रवणातांकल्पनामुपन्यस्यति।तत्वानामर्थानामिमिति।तत्वानामविपरीतायेस्याद्वादकेसरिगो
वरमनतिक्रम्यस्थितायेत्वेकनयकल्पकविलोकितास्तेपरीताः।अर्थानामित्यर्यमाणानांस्वैःस्वैर्ज्ञानविशेषैःपरि
च्छिद्यमानानांश्रद्धानंरुचिरभिप्रीतिःसम्यग्दर्शनंयथार्हताविगतरागद्वेषप्रपंचेनजगदेकबंधुना।तथेदंत्वसत्यंजी
वादिवस्तुनतुव्यभिचारेसतिविशेषणविशेष्यकल्पनान्याय्यायथानीलोत्पलादिषुइहतुयतत्वंतत्रार्थविहामान्य
द्रवितुमर्हत्यर्थोवातत्वमंतरेणेति।यदेवतत्वंसएवार्थोयएवचार्थस्तदेवतत्वमिति।पुनरुक्तारेकाउच्यते।परमतापेक्षंवि
विशेषणमिति।अर्थस्यतत्वमुपात्तंयतःकारणाभुजमततनिरूपितोबुद्धकपिलाद्युक्तश्चार्थोव्यभिचारीसत्ताद्रव्यत्वादिसा
सामान्यविशेषरूपः।परित्यक्तपरस्परस्वात्मारवपुष्पवदसन्नेवेष्यते।नहिविशेषाःसंभावयितुंशक्याः।अत्वयिनेके
नशून्याःनचास्तिसामान्यंनिर्विशेषत्वात्इत्यादिदोषसंस्पर्शपरिजिहीर्षयाविशेषणमाश्रीयते।तस्मानर्थत्वादेक
नयाभिप्रायमात्रत्वादितिअतोव्यभिचाराद्युक्तंतत्वशब्दोपादानंस्वमतमप्यंगीकृत्यैकनयावलंबनमनर्थएवेतित
त्वशब्देनव्यवच्छिद्यते।अथवाकिमस्माकंपरमतेनैकतयावलंबनेनवायदेवमिति।शंकेतदेवश्रयामइतिवग्रहां
तरंदर्शयन्नाह।तत्वेनवार्थानांश्रद्धानमितिइदमप्यर्थकथनंनतुत्रिपदस्तृतीयातत्पुरुषः।संभवतिएवंचद्वयमर्था

तत्वार्थटीका॰ नांश्रद्धानमर्थश्रद्धानंतत्वार्थश्रद्धानमितिचशब्दः पक्षांतरप्रदर्शनार्थः।अयंवापक्षः।आश्रेयइति।तद्भिन्नपूर्वसूत्रोक्तंनिदर्शयति।सम्य
१७ ग्दर्शनमिति।लक्ष्यंदर्शयति।तत्वेनेतिकोर्थइत्यतआह।तत्वेनाभावतोनिश्चितमित्यर्थः।तत्वेनेत्यस्यविवरणंभावेनेतिचोपयुक्त
स्यनिश्चयनयमताद्भयमइति।अथवाभावेनेतिस्वप्रतिपत्त्यानमतापित्रादिदाक्षिण्यानुरोधात्।वाधनाधिलाभापेक्षकृतकमा ने
है त्रश्रद्धानंनिश्चितंपरिज्ञातंतदेवतथ्यंयच्छिष्टभाषितमुपलब्धंवा।इत्येवंसमासकरनाद्यमेनिदर्श्यावयवार्थंदर्शयन्नाह।तत्वा
णी नीत्यादितत्वानीत्यविपरीतभावव्यवस्थानिनियतानिजीवादीनीति।जीवाउपयोगलक्षणाआदिर्येषांसूत्रक्रममाश्रित्यतानिजी
वादीनितत्वार्थःशब्दयोर्विशेषणविशेष्यकेवलमाश्रित्याह।तएवचार्थाइति।तएवचेतिअर्थापेक्षयापुल्लिंगनिर्देशः।तएवजी
वादयोर्था अर्यमाणत्वादनादिसादिपारिणामिकादिनाभावेनजीवपुद्गलअनादिपारिणामिकेनचजीवत्वेनोपयोगस्वरू
पेणसादिपारिणामिकेनचमनुष्यनारकतिर्यग्देवादिनापुद्गलाअप्यजीवत्वेनानुपयोगस्वरूपेणानादिपारिणामिकेनचरू
पनीलादिनापरिछिद्यमानत्वात्।अर्थाइत्युच्यंते।धर्माधर्माकाशाख्यास्तुअनादिपरिणामिकेनैवगतिस्थित्यवगाहस्वभावे स्थि
ने नपरिछिद्यंते।यतोनकदाचित्तामवस्थामत्याक्षुस्त्यजंतिअन्यांप्रतिपद्यंतेवापरंतस्तुसादिपारिणामिकेनापिपरिछिद्यंतएव।यथोक्त
माकाशादीनांत्रयाणांपरत्ययोनियमतइत्यतःपरिछिद्यमानत्वादर्थाइत्युच्यंते।श्रद्धानमित्यस्यार्थंनिरूपयति।श्रद्धानंतेषुप्रत्य
यावधारणमित्यनेनाश्रद्धानमित्येतल्लक्षणंतेषुप्रत्ययावधारणमितिकथयति।तेष्विति।जीवादिषु।ननुचषष्ठ्यर्थंप्राक्प्रद
र्श्यसप्तम्यर्थकथनमिदानीमसांप्रतमित्युच्यते।एतत्कथयति।प्रायःषष्ठीसप्तम्योरभेदएवदृश्यते।यथागिरेस्तरवगिरौतरव
इति।येहितस्यावयवास्तेतस्मिन्भवंत्येवमत्रापिषष्ठीवादीनांश्रद्धानंतछीवादिषुविषयेषुभवतीतिनदोषः।प्रत्यया
वधारणमितिचप्रत्ययेनप्रत्ययात्प्रत्ययेप्रत्ययस्यावधारणमिति।यदातावत्प्रत्ययेनावधारणंतदाआलोचनाज्ञाने
नप्रकृतावालोच्यएवमेनत्तत्वमवस्थितमित्यवधारयति।अवधारणमितिचकर्तरिभावेवा।जीवोवधारणंरुचिरिति १७
अथवाप्रत्ययेनेतिकारणेननिमित्तेनावधारणं।किंनिमित्तमितिचेत्तदावरणीयकर्मणांक्षयःक्षयोपशमोवातेननिमित्तेना न

वधारयति।एतदेवतत्वं।अथवाउत्पत्तिकारणंप्रत्ययःस्वभावोधिगमोवातेनप्रत्ययेनकारणेनेति।एवंतत्वमवस्थितमि
त्यवधारयति।तस्मात्क्षयादिकादवधारणंसन्निधानस्मिन्नवधारयति।षष्ठीपक्षेपिमत्ययस्यविज्ञानस्यावधारणं।अन्य
मतपरिकल्पिततत्वादपास्यतद्विज्ञानंजैनएवतत्वेऽवधारयति।एतदेवतत्वंशेषापरमार्थइति।एवंतत्वार्थश्रद्धानमिति द्वा
विवरणंपदंसम्यग्दर्शनमितितुपूर्वयोगएवविवरणंतद्विवरणंतिएतत्पुनःसम्यग्दर्शनंकथमुत्पन्नंसपरेणज्ञायते।किंचिन्ह
मस्योत्पन्नस्येतिचिन्हंदर्शयति।तदेवमित्यादिनादिनितत्वार्थश्रद्धानंनिर्दिशतिशति।एवमित्यवयवप्रविभागेननिर्द्धारितं।प्रशमा
दिचिन्हमवबुध्यस्व।परीक्षितप्रवक्तृप्रवाच्यप्रवचनतत्वाभिनिवेशाद्दोषाणामुपशमात्प्रशमइत्युच्यते।इंद्रियार्थपरि
भोगव्यावृत्तिर्वाप्रशमः।तस्यप्रशमस्याभिव्यक्तिराविर्भावश्चिन्हंलक्षणंभवति।सम्यग्दर्शनस्ययोन्यतत्वंविहायात्मना
तत्वंप्रतिपन्नःसलब्धेतेसम्यग्दर्शनसंपन्नोतिजिसंवेगःसंभीतिर्जैनप्रवचनानुसाराद्यस्यभयंनरकादिगत्यवलोकना
द्भवतितएवजीवाःस्वकृतकर्मोदयान्नरकेषुतिर्यक्षुमनुजेषुमहदुःखंशारीरमानसंशीतोष्णादिद्वंद्वापातजनितंभारा
उत्त रोपणाद्यनेकविधंदारिद्र्यदौर्भाग्यादिचानुभवंति।नयथैतन्नभविष्यतितथायत्नंकरोमीत्यनेनापिसंवेगेनलक्ष्यते।स
मस्यस्यसम्यग्दर्शनमिति।निर्वेदाविषयेष्वनभिष्वंगोहदुपदेशानुसारित्तमाप्यस्यभवति।यथेहलोकएवप्राणिनांदुरं
तकामभोगाध्यवसायोनेकोपद्रवफलः।परलोकेप्यतिकटुनरकतिर्यग्मनुष्यजन्मफलप्रदइत्यतोनकिंचिदनेनोप्सि
तव्यएवायमतियत्नेनत्येवंविधनिर्वेदाभिलक्ष्यसम्यक्दर्शनमिति।अनुकंपाघृणाकारुण्यंसत्वानामुपरियथासर्व
एवसत्वाःसुखार्थिनोदुःखप्रहाणार्थिनश्च।तेनैषामल्पापिपीडामयानकार्येतिनिश्चित्यचेतसार्द्रेणप्रवर्त्तते।स्वहितमभिवां
छन्नित्यंतेनापिचिन्ह्यते।रुचिस्तत्वप्रवणाआस्तिक्यमित्यस्यात्मादिपदार्थकदंबकमित्येषामतिर्यस्यसआस्तिकःतस्य
भावस्तथापरिणामवृत्तिताआस्तिक्यंसंतिखलुजैनेंद्रप्रवचनोपदिष्टाः।जीवपरलोकादयःसर्वेप्यमनिंद्रियाइति।
एवंरूपेणाप्यास्तिक्येनज्ञायते।सम्यग्दर्शनयुक्तोयमिति।अतएवैषांप्रशमसंवेगनिर्वेदानुकंपास्तिक्यानामभिव्यक्ति

तत्त्वार्थटीका॰ रुचिर्वा जन्मसैवलक्षणं विकल्पसोयत्र स्येति मोहनीयप्रकृतिवत्सानुसारात्प्रदर्शनापूर्वकादशमाद्दर्शनमात्रीयंते तदा यस्य ते वोदयंति मिथ्यादृष्टेः स्यैवं सम्यग्दर्शनं
१८ विद्धे तेति नहि प्रदेशासंनवति नहि तेषामर्हदुपदेशानुसारात्प्रशमादयो जायंते तेन द्विपरीतमिथ्याज्ञानसमुत्थानुयमा कथंचिद विदित परमा
र्था प्रवर्त्तमानाः प्रशमादिवात्तेन पीयंते संप्रतिमाम्यायस्य चेलक्षणं निगमयति तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति सामानाधिकरण्यवात हला
चान्वयतोऽस्तनयोरन्यत्वस्वरूपेते इति यथाग्निर्निस्वरूपो धूमः यथाग्निरूपाश्रसैवं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति ७ एवं निर्धारिते सम्यग्दर्श
५ नस्वरूपे आह सर्वविह उपादानं वस्तु हेतुमपेक्ष्योत्पद्यते घटादय इव मृदादिने च मिदं प्रागवस्थायां मिथ्यादृष्टेरप्रकटीकृतपुनः कालमुपश
यमानं प्रशमादिना जस्थाते तस्य पुनरुत्पत्तौ को हेतुरितिजते ञ तन्निसर्गादधिगमाद्वा तद्व्याख्यानायाह तदे तदिति एतदित्यनेन प्रत्यनेक
स्वविषयस्य प्रशस्तस्य एतत्प्रत्ययास्य संनवास्ते तेतमवलेदं करोति सम्यग्दर्शनमिति निमित्तद्वयेनोपजायमानत्वात् द्विविधमित्याह न
न ९ रत्नमुख्यात्वख्यानेऽप्रतिपादयितुमिष्टः कारणस्यद्दष्टत्वादिति तेनैवनिमि [illegible] द्वयेनापदिशन्नाह निसर्गसम्यग्दर्शनं चेति आत्मनस्तीर्थ
कराद्युपदेशादानमंतरेण स्वत एवकं तैर्यक्कर्मोपशमादिना जायते तन्निसर्गसम्यग्दर्शनं यत्पुनस्तीर्थकराद्युपदेशे सति बाह्यनिमित्तसन्नि
मुपसमादितो जायते तदधिगमसम्यग्दर्शनमिति चशब्देन निमित्तद्वयदर्शनपरो निसर्गसम्यग्दर्शनस्य निसर्गएवश्रयोजनमित्तरस्मिन्नधिगम
एव नपुनरेकस्मिंन्नेव सम्यग्दर्शनेऽत्र द्वयं निमित्तं नवतीति एतदेवचासमासकरणे प्रयोजनं वचनेन [illegible] शेतितमिंनीतरथा हि एवं वक्तव्यं
स्यान्निसर्गाधिगमाभ्यामिति वा चाशेपि वनकर्तव्यो नवति एकस्मिंन्नेवान्यरूपस्यनिमित्तस्याश्रितत्वादिति तदेवं लक्षणोपायेनाभिहिते यदि
ज्ञानविज्ञानं नास्ति तत्कथयति निमित्तस्वल्पेने कारणे अथ कथं तदेवं अपदिश्यते निसर्गसम्यग्दर्शनं कथं वाधिगमस्योपदेशोपतिपद्यत इत्यत
आह निसर्गादधिगमाद्वोत्पद्यत इति इतितस्मादित्यस्यार्थे यत्तु परस्तु यत्र दोर्निसर्गं बाधादेव नीयते यस्मान्निसर्गादधिगमाद्वा कारणाद्उप
५. जायंते तस्मात्तेनैव व्यपदिश्यते यवांकुरवत् यतः सर्वकारकानंतरस्नायनिर्वृत्तिकारणं तन्निसर्गादितिनण्यते ततउत्पद्यते या रुचिः सा तत्का
र्यनिर्वर्त्ति तदेवं कार्यं रुचिः कारणं निसर्गः अधिगमो वेति एवं च कार्यकारणभावे दर्शिते तदा विकस्त्राह यद्विभुष्यावस्याहेतुः प्रतिपाद्य
ते स्त्रेण तथा मतिकिमेवं ग्रस्माद्यपादे शिनवतातदेः तत्सम्यग्दर्शनं द्विविधमिति एवं नु वाच्यमासीत स्य सम्यग्दर्शनस्य द्वौ हेतू इति ॥ नावे

वस्तुत्वप्रतिपत्त्यो हेतुप्रदर्शनीयोऽनपुनः सूत्रेणतन्निसर्गाद्विनिर्दिष्टं द्विविधत्वमित्येवं पर्यनुयुक्तमाह द्विहेतुकं द्विविधमिति हेतु निसर्गाधिगमाख्योवत्ये
कत्वसमासकरणाद्वा दितो हस्यस्यत द्विहेतुकं सत् द्विविधमिति मन्यमपदिष्टं एतत्कथयति कारणद्वैरूप्यात्कार्यद्वित्वं न पुनर्भुषयन्नेदव्रति
दानं वेत्तितं इह तु सूत्रे निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः इति विधानतः प्ररूपणात् प्रत्ययसम्यग्दर्शनादि विधानं प्रदर्शयिष्यते यदि
तर्हि उत्पत्तौ निसर्गः कारणमपेक्ष्यते तथा सति वाच्यो निसर्गः किमात्मको सावित्युच्यते निसर्गः परिणाम इत्यादि निसृज्यते सोऽत्र इते
कार्यनिर्वृत्तौ सत्तामितिनिसर्गः नहि कार्ये उत्पन्ने कारणेनार्थो हितेन किंचित्प्रयोजनमस्ति उत्पत्ते हि सम्यग्दर्शनेऽनिवृत्तिकारणं सज्ञा
ते प्रयोजनानावात् नवास्तंतं तस्य परिणामरूपत्वान्न त्यजेत् तस्मादेव कारणं नना करणे परिणतमिति उत्फलविकलप्रसारिताकुंचितत्वं
रूपेण परिणामेन यो हि रज्जुनिष्पत्तिरनवस्थितः फणामुकुलसमाश्रयसंतिष्ठते कुंचितासीनसायितनिकुंचितप्रकारवक्र कुंचितोपि कुरूपः
पुनरपि एव नवति सन्नः शायितो वाना वस्थामात्र नेदात् अवस्थावतो नेदः शाकोत्पत्ते स्तु वरिसटित फणागारकितपुष्पितफलागावत् परिणाम
स्यानेकरूपत्वात् परिणामिनोऽन्यपि द्वयस्य न सर्वथा नेदस्तत्वात् एवमेवाप्यनिवृत्तिस्वरूपो निसर्गः परिणामः सम्यग्दर्शनाकारेण वर्तत इ
त्यविस्थावि शेषायपरिणामोन्नायिका जीवद्रव्यं तु धुवं परिणामि चोक्तं स्फुटेः परिणामे अप्रतीतत्वात् स्वनावश्च स्याह यतः परिणामो हि प्रयो
गेणघटादीनां विस्रसा वाव्रधनुरादीनां दृष्टः इत्यतः वैश्रसिकपरिणामं कथयत्यनेन नामावन्येन आभिनातस्य क्रियतेः अनिवृत्ति
रूपपरिणाम इति स्वेनैवात्मना सोन्नावो जनित इतिस्वनाव इत्युच्यते नार्थान्तरवर्त्तित्वमस्ति व्यवहारात निश्चयात्तु सर्वशास्त्रा
नां स्वार्थत्वं स पुनरनिवर्त्तिस्वरूपः परिणामः कस्य नवति कथं वा प्राप्नुत इत्युक्ते उत्तरं तावदमाह ज्ञानदर्शनादियेनात्मा
नुपादत्वात् सम्यग्दर्शनं तु स्याद्युत्तेऽत्त्येतत्त्वार्थं यदुक्तं कस्मेति जीवस्येति ज्ञमः किंलक्षणो जीव इति नहि परिज्ञाते जीवे तस्ये
षड्निधावध्यप्रतिपत्तुमित्युच्यते ज्ञानाद्युपयोगलक्षण इति ज्ञानं दर्शनं चेतनाचेचोपयोगो लक्षणमस्य सज्ञानदर्शनोप
योगलक्षण इति ज्ञानं नाम घटादीनां पदार्थानां विशेषपरिच्छेदित याप्रवर्त्तते तत ज्ञानं यत्पुनस्तेषामेव सामान्यपरिच्छेदप्रवृत्तं स द्वावरोपयो
गात्त दर्शनमभिधीयते न च कश्चिदेवं समास्तकः प्राणी विद्यते यत्रास्यां दत इति ये पि हि प्रबलावरणकर्मपटलस्थगितानिगोदादयः
पंचेकेंद्रियाजीवनिकायास्तेपि साकारानाकारोपयोगयुक्ता इति यतः स्पर्शनेंद्रियं हि तेषामस्ति तत्र साकारानाकारोपयोगस्वरूपमतो

ष्मानि:लक्षणं ज्ञानदर्शनोपयोगो लक्षणमस्येति तल्लक्षणमिति इति शेषः एवकारार्थं जीवत्वोपयोगलक्षणेन परमात्वादय इति व्युदस्ते निश्चयस्या-
ते उपयोगलक्षणो जीव इत्यस्मिन् द्वितीयाध्यायवर्तिनि सूत्रे अतो निश्चितस्वरूपस्य जीवस्य सनिसर्ग इप: परिणाम इति यदुक्तं कथं प्र-
वर्तत इति तदुक्तं कथयति तस्यानाद्यादित्यादिना तस्येति निश्चितस्वरूपं जीवमाह तस्य जीवस्यानुभवता इत्यनेन सहास्ति संबंधः तथा स्थानांत-
राणिगच्छतोऽनादिमिथ्यादृष्टेरपि सतएतानि सर्वाणि जीवविशेषणानि अनादौ संसार इत्यस्य तु नरकादिलक्षणे ह्येषु तेषु तद्विशेषणं कर्म-
तएव कर्मणः स्वकृतस्येति त्रयाणां विशेषः णाविशेष्यता बंधनिकाचनोदयनिर्जरापेक्षं विविधं इत्येतद्द्वयं तु पुण्यपापफलमित्यस्य विशेषणं
अनुभवत इत्यस्य तु हेतुरंशोयं ज्ञानदर्शनोपयोगस्वातंत्र्यादि तितोनितानीत्यादि पदद्वयं भवत इत्यस्य त्वाप्यं कर्मणि वसंबंधे कथिते
विशेषणेति अविद्यमान आदिरस्यासोयमनादिर्नरखलुसंसारस्यादिर्दृष्टः केवलज्योतिषा विश्वकाशिना सम्यक्सर्वज्ञेयराशेः अतस्तस्यानाद्या-
दनुपलब्धिर्नतु ज्ञानस्याशक्तिः इदमाणपतीति संधावंति यत्र स्वकर्मभिः प्रेर्यमाणा जंतवः स संसार इति उत्पत्तिस्थानानि नरकादीनि निश्रय
नयस्य तु सर्वं स्वरूपं ति स्वस्थिति आसेवत एव व्याप्राणिनः संधावंत संसारस्यापरिणाममात्रान् नरकादीन् संसार इति कथ्यते अनादौ संसार इ-
ति वस्तुष्टिं निरस्यति न हि कश्चित् जगतः स्रष्टा वर्त्तासि सिद्धरूपः यथेदं हितेन केन विसृष्टः शाणादिमतस्तथाऽन्येपि प्राणिनः कर्तृतारस्वरूप
गमेवानवस्था सति वोपकरणकलापे दलिकऽस्य व निपुणाः कुंभकारादयः कार्योत्पादाय यतमानाः फलेन योज्यंते नान्यथा नवं
वादीनां कारणमुपलभ्यते किंचि आविर्कि विसर्गे जगतः स्रष्टुर्योऽनन्तमस्ति तेक्रार्थवकारिणः क्रीडार्थमिति चेत्कृतः सर्गशक्तिः
शाकृतत्वात्सुखितः खिन्न देवनारकसन्दोत्पादिने वाकस्मिकः पक्षपातो हि बित्तावेस्पेवं कार्यकारणसंबंधः समवायपरिणामनि-
मित्तनिर्वर्त्तकादिरूपः सिद्धिविनिश्चयसृष्टिपरीक्षातो योजनीयो विशेषार्थिना दूषणद्वारेणेति कर्मत इति पंचमी ज्ञानावरणीयादि
काष्टविधाद्दयवशात्तत्कोऽध्यवसायपरिणामहेतुकानुपदा दत्यकर्मोपचितं ज्ञानावरणादि तस्य कर्मणः स्वकृतस्येति तत्कर्मतो
यदुपादायि कर्मतत्त्वेनात्मना कृतं तत्पुनः प्रजापतिप्रकृतिनातत्कर्मसंश्लेषित मात्मसामर्थ्यात् एतत्स्यादात्मादि कर्मप्रजापतिरकरोत्स-
र्वप्राणिनां ततोन्या कर्मसंतति: स्वकृतेतीप्राणप्राचव प्रत्यावितमिरुच्यते एवमर्थमेवैवकारः प्रयुज्यते कर्मतएवसर्वकर्मबंध्यते अनादि-
त्वासंस्तेरादिकर्मैवनास्तिप्रतिदृष्टव्यकृत्तानदपि वा कर्मतएव बध्यते कर्मत्वादिदानीतनकर्मवत् एवंविधस्यास्योपात्तस्य कर्मणः फलम-

नुभवत इति किमपदं पुनस्तत्फलमाह बंधनिकाचनाद्यपेक्षमिति बंधो नाम यद्यात्मा रागद्वेषस्नेहलेशावलीढसकलात्मप्रदेशो भवति तदा ये
षैवाकाशदेशेऽवगाढस्तेषैवावस्थितं चानन्तकार्मणविग्रहयोग्यानानेकरूपानन्तप्रदेशानुस्कंधीस्तत्ता नाहारवत्तत्त्वनि परिणमयते संबंधय-
तीति ततस्तानध्यवसायविशेषाद्ज्ञानादीनां गुणानामावरणतया विभजते हंसः क्षीरोदकेयथा यथावाऽऽहारं कालेन परिणतिविशे-
षक्रमवशाद्रसरुधिरसरवलतया परिणतिमानयत्यनाभोगवीर्यसामर्थ्यादेवमिहाप्यध्यवसायविशेषात्किंचिद्ज्ञानावरणीयतया किं-
चिद्दर्शनाच्छादकत्वेनाः परं सुखदुःखानुभवयोग्यतया परं वदर्शनवरणव्यामोहकारितयाऽन्यन्नारकतिर्यङ्मनुष्यामरायुष्कतान्यजाति-
जातिशरीरायाकारेण परं कुच्चनीचगोत्रानुतावेनान्यद्दानाद्यंतरायकारितयाऽवस्थापयति एव प्रकृतिबंधः स्थितिसंबंधस्तु तस्यैवं प्रचित-
स्य कर्मणोऽध्यवसायविशेषादेव जघन्यमध्यमोत्कृष्टां स्थितिं निर्वर्तयति ज्ञानावरणादिकस्यैव स्थितिबंधः अनुभावबंधस्तु कृतस्थितिकस्य
स्वस्मिन्काले परिपाकमितस्य यातनूयमानावस्थाशुभाशुभाकारेण घृतकारकाशातक्षीरसोदाहृति सम्पाद्योनुभावः प्रदेशबंधस्तु अ-
नंतानंतप्रदेशानुस्कंधानादायैकैकस्मिन्प्रदेशे एकैकस्य कर्मणो ज्ञानावरणादिकस्य व्यवस्थापयति सैषप्रदेशबंध इति निकाचनानु
स्पृष्टानंतरत्ताविनी स्पृष्टतानुनोक्ता तात्पकारेण पृथक् निकाचनाभेद एवेति कृत्वा कथमिति चेद्व्याम बद्धं नामात्मप्रदेशैः सहाश्लि-
ष्टं यथा सूच्यः कलापीकृताः परस्परेण बद्धाः कथ्यंते ताएवाग्नौ प्रतिक्षिप्ताः स्पाडिताः समनिर्मज्जमानांतराः स्पृष्टा इति व्यपदिश्यं-
ति ताएव यदा पुनः प्रताप्य घनं घनेन ताडिताः प्रनष्टस्वविभागा एकपिंडतामि ताऽस्तदा निकाचिता इति व्यपदेशमश्नुवते एवं कर्म-
ण्यात्मप्रदेशेषु योजनीयं तस्यैवं निकाचितस्य प्रकृत्यादिबंधरूपेणावस्थितस्योदयावलिकाप्रविष्टस्य प्रतिक्षणमुदयमादर्शयतो
या वस्थास्वत्वानुभावलक्षणः सउदयो विपाक इति उदयानुभावसमनंतरमेवापेतस्नेहलेशां परिशाटस्थितिसमयं कर्मनिर्जरामप-
देशामंगीकरोतीति बंधादयः कृतद्वंद्वास्तानपेक्षित इति कर्मरूपेण बंधनिकाचनोदयनिर्जरापेक्षं किं तत्फलं कथं तत्फलं
बंधाद्यपेक्षते न्यतोयतो बंधादिप्रसस्तु न तत्संनच इति कानुभवतोनन्वानिहिनमना दौ संसार इति स पुनः किंत्वेद इति एतत्कथ-
यति नारकेत्यादिना नारकतिर्यग्योनिरुत्पत्तिस्थानं तद्वद्विती य वक्तृत इति मनुष्याश्चामराश्च तेषां तवः प्रादुर्भावस्तेन भवंति यत्र प्र-
हणान्यादानानि तच्छरीरग्रहणानि इत्यर्थः तेषु भवेषु भवेषु अनादिसंसारात्मकः विविधमित्यनेकविधं यतः सातसम्यक्त्वहास्या

 दिकाः प्रकृतयो विविधास्तासां फलमपि विविधमेवेति तथा ज्ञानावरणाद्या अपि विविधास्तत्फलमपि विविधमुच्यते पुण्यमनुग्रहणादिसातादिरूपम्
 उपघातकारिज्ञानादिगुणानां तयोः पुण्यपापयोः फलं स्वरसविपाकरूपं पुण्यपापफलं तदनुभवतो जीवस्योपभुंजानस्य अनुपश्चाद्दर्थे
पूर्वं ग्रहणं पश्चात्फलोपभोग इति कथमनुभवन्नित्याह ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यात् ज्ञानदर्शने व्याख्याते तयोः स्वभावस्तस्माज्ज्ञानदर्श
नोपयोगस्वाभाव्यादिति एतदुक्तं भवति यदा यदोपभुंक्ते तदा तदा वेदयते सुखदुःखं सुखितोऽहमित्यादि साकारानाकारोपयोगद्वयसमन्वि
तत्वाद्वेदयंस्तथा वेदयत इति अत्र ग्रंथेनापि संबंधोऽस्य तानि तानीत्यादि ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यादेव तानि तानि परिणामान्तराणि यानि
ह तान्यंतरहितानि इति तानि तानीति मुहूर्तस्यान्तरे विमनस्कत्वं लब्ध्वा स्तृनिगच्छति तानि वेदनानि ग्रहणानि यतो दर्शनं संप्राप्नोति अल्पाज्ञा
नात्सकं दर्शनमिति तेषां बहुत्वाद्वीप्सया निर्दिशति अथवा यान्येव पूर्वं परिणामाध्यवसायान्तराणि तान्येव पराध्यवसायतया वर्तंत इत्यत्वयं द्रष्टि
ति परिणामश्चानेकरूपो विज्ञानादिस्वभावः चेतनाचेतनद्रव्यगतः तत्राचेतनः परमाण्वादीनां शुक्लादिः चेतनस्य तु विज्ञानदर्शनादिविषय
स्वरूपपरिच्छेदात्मकः तथा देवाद्यवस्थानुकूलात्मिका अविकृतचेतनास्वभावो चेतनास्वभावश्चेति अतः परिणामस्यानेकाकारत्वे विशे
षणोपादानमर्थवत्परत्वेनुवादे दं परिणामोऽध्यवसायरूप इति तस्य स्थानान्तराणि मलीमसमध्यतीव्राणि ग्रन्थिभेदघनेन वर्तित्वा ततो विशुद्ध
तरं स्थानमभ्युदारोहति ततोऽपि विशुद्धतमम्परिमधिगच्छतः प्राप्नुवतो वर्धमानशुभपरिणते स्थितिरन्यवधीनवगाह इति समस्तमिदं चतुर्विधं
सामायिकोत्पादकाण्डं सूचितं भवति सत्तद्वयपल्योपमं अन्तरतनुकोटिकोटिकोटौ काकशासागरोपमाणां इत्यवगाह एतमेतत्परं अ
नवबद्धकर्मस्थितेः ततः शुक्लोपयोगिकेवलमुच्यते स बलतु जीवस्थानानि शुभानन्यध्यवसायान्तराण्यस्कंद तत्र नानोपयोगनिवर्तिते ध्यानयथा
प्रवृत्तिकरणेन तावदुत्कृष्टकर्मस्थिति मपक्राम्यको टीकोट्याः सागरोपमानामन्तः रूपयं स्थापयति यावत्तस्या अपि पल्योपमा
संख्येयभागः कृयितो भवति तस्मिन्स्थाने प्राप्यस्याति शुक्लघनरागद्वेषपरिणामजनितः वज्राग्रमवदुर्भेद्यदृढनिगूढ ग्रंथि
र्दर्शयते तत्र कश्चिद्भव्यसत्वस्तं ग्रंथिं पूर्वकरणबलेन प्राप्तानिवर्तिकरणस्तत्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनमासादयति क
श्चित्पुनः स्थानादस्मान्निवर्तते कश्चित्तत्रैवावतिष्ठते न परतो नाधः प्रसर्पतीति अत्रापेदष्टानांतरमभिप्रायसमयुक्तं तत्रैव स्थितिको
नेद्दलोपचयनघ्रा । एतमेव चविप्रकीर्णमर्थमाख्यातवान् तानि तानीत्यादिना । तावत् ग्रंथेनोपक्षत इत्येवमंतेन अनादि

मिथ्यादृष्टेरपि नास्त्यादिरस्तीत्यनादिः अनादिर्मिथ्यादृष्टिरस्येत्यनादिमिथ्यादृष्टिरप्राप्तपूर्वसम्यक्त्वलाभः न वा स्ति कश्चित्तादृक्कालो
यस्मिन्नुपदिष्टपूर्वेतायं मिथ्यादर्शनं प्रतिपन्नवानिति तथा चागमे अत्थि अणंता जीवा जेहिं न पत्तो तसाइपरिणामो तस्मादनादिमि
थ्यादृष्टेरपि सतस्तस्मादनादिमिथ्यादृष्टेरपि योग्यस्य सम्यक्त्वं प्रतिपद्यमानस्याश्रद्धानंतानुबंधिकषायोदयाद्यभावात् जीवो मनोज्ञाप
रमात्रबुद्धिमतिजघन्येनान्तर्मुहूर्तस्थितेः कर्मणा पर्ववृत्तलपापावर्तने प्रतिपद्यमानः अनादिमिथ्यादृष्टिर्भवति तस्यापि सतो भवतः परिणामवि
शेषात्परिणामोऽध्यवसायश्चित्तं तस्य विशेषः स एव वा सर्वजघन्यमंगीकृत्य परः परः शुभो विशेष इत्युच्यते परिणामविशेषाद्धेतोर्यथाप्रवृत्तकरणमनिमित्तं
तातः परमपूर्वकरणं अप्राप्तपूर्वतात्तच्चाध्यवसायान्तरं जीवेनेत्यपूर्वकरणमुच्यते ग्रंथिं विदारयतः ततश्च ग्रंथिभेदोत्तरकालतयानिवृत्तिकरणमासा
दयति यतस्मादत्रानिवर्तनतया च सम्यक्त्वं लब्धमिति तो निवृत्तिकरणं ग्रंथान्तरपमिद्धत्वान्नाम्यकारिणो निवृत्तितो पालकरणं अवग्रंथतया वा सम्यग्दर्श
नं लब्धमात्मलाभत इति काकाक्षन्यायेन मिथ्यादर्शनविभ्रमाभावात् अतो न कश्चिद्विरोध इति संप्रति निगमयति यदेवमुपजातमेतत्तन्निसर्गसम्यग्दर्श
नमिति जीवस्योपयोगस्वाभाव्यात् अधिगमात्सम्यक्त्व कोऽधिगम इति चेदुच्यते अधिगमोऽधिगम इत्यादि गमेः स्पर्शत्वात् ज्ञानार्थस्य नाम ज्ञानरू
चिरिति अधिकोऽगमोऽधिकं ज्ञानं कथं वाधिक्यं यस्मात्परतो निमित्ताद्भवति तदाधिक्यादधिकमुच्यते अतिगमस्तुरुमार्तिमुपखेनालंबय यज्ज्ञानंसो
धिगमः आगमस्त्वागच्छत्याचार्यस्थितावर्णपदवाक्यराशिरागम उक्तः पूर्वापरविरोधशंकारहितस्तदालोचनात्तत्वरुचिरागमः मुच्यते कारणे कार्यो
पचारात्तफलोदयकं पादरोग इति निमित्तं तु यच्छब्दात्तत्वसूत्रद्यमानस्य सम्यग्दर्शनस्य प्रतिमादितत्सर्वमागृहीतं ततो निमित्तात्प्रतिमादिकात्सम्यक्त्वं
मितसम्यग्दर्शनमुच्यते श्रवणं श्रुतिराकर्णनं ततो यथायत्ते। शिक्षा पुनः उनस्मात् आगमग्रन्थानुसारीत ततो यद्भवति उपदिशतीत्युपदेशो गुरु
रेव देवतच्चादृष्टसंस्कारस्ततो यस्माद्रसो एवमेतेकिंचिद्भेदं प्रतिपद्यमाना अनार्थान्तरमिति अवदिशंते। एवं पर्यायकथनं कृत्वा संविग्नकथयति
तदेवमित्यादिना। तदधिगमसम्यग्दर्शनं। एवमित्यनेनोक्तेन तेन निरूपणेन यद्भवति परोपदेशादित्यनेन तु निमित्तमात्रमाक्षिप्तं शाह अन्यथोपदेशा
द्वा दृष्टिनिर्व्याप्तिरावाप्ते न केवलं ग्रहादेव भवति किंतु कस्यचिद्यस्य प्रतिमाद्यालोकनाद्भवतीत्यपरोपदेशात्परोपदेशेन यदुदेति तत्त्वार्थेषु
जीवादिषु श्रद्धानं रुचिस्तदधिगमसम्यग्दर्शनमिति ७ संप्रत्यतरसूत्रसंबंधं स्वयमेव लगयन्नाह अत्राहेत्यादि अत्रैतस्मिंस्तत्वार्थश्रद्धानलक्ष
णे सम्यग्दर्शनविषयस्वरूपे परस्यापि चोपाख्याते विषयविवेकमजानं चोदको ब्रूयात् अतत्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्येतदुक्तं तत्र किं तत्त्वमिति ॥

तत्वेनार्थाः तत्त्वार्थाः श्रद्धानं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्। अत्र किं तत्त्वं किं तस्य निधेयमिति। नन्वाद्युक्तो ऽयं शब्दो सामर्थ्येन तत्त्वस्य सूत्रं तत्वानि जीवा
दीनि वक्ष्यन्ते तेषु कार्थाद् इत्यस्मिन् अर्थे निकृतिः न तत्त्वेन लक्ष्यते तावदत्र वसीयते उच्यते तावदावस्थः। सत्यमुक्तं तत्त्वानि जीवादीनीत्यादिशब्दे तत्रान्ते
कृत्यादेकृ इति नास्तीयन्तावदाज्ञापनाविर्णीयात इयत्तापरिज्ञानाय इदं सूत्रमाह। अथ तत्त्वस्य तदर्थिति तत्त्वशब्दे यदभिधेयं तदियत्तया निरू
पयितुम् आह जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् इत्यादिना समासपदं चैतत् समासपदे च विग्रहमन्तरेणार्थप्रतिपत्तिः परस्मै वाक्याकर्तृमित्यतो विग्रहयति जीवा
श्च अजीवाश्च इत्यादि जीवा औपशमिकादिभावान्विताः साकारानाकारोपयोगलक्षणाः शब्दादिविषयपरिच्छेदिनो
ऽतीतानागतवर्तमानेषु समानकर्तृकक्रियाः तत्फलभुजः एतद्विपरीता जीवाः एवं धर्मविपरीतास्तु अजीवाः धर्मादयो ऽस्तिकायाः। आस्रूयते ये
न प्रविशति कर्म तत् आस्रवः शुभाशुभकर्मादानहेतुरित्यर्थः। संबध्यते येन आत्मा तेन प्रवेशहेतुना तस्य कर्मण आत्मना सह संयोगः प्रकृत्यादिविशेषितः तेषा
मेवास्रवाणां यो निरोधः स्थगनं गुप्त्यादिभिः स संवरः। कर्मणां तु विपाकात् तपसा वा यः शाटः सा निर्जरा। ज्ञानसम्यक्त्ववीर्यदर्शनात्यन्तिकैकान्तिकाबा
धनिरुपमसुखात्मन आत्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः इति। एते इदंप्रयत्नाः। एतावन्त एव इति नवतः उपलक्षितो वचनेन सप्तविधः सप्तप्रका
राः सप्तविधः। एवं एते सप्तविधोर्थः इति पदत्रयं तत्त्वमित्यस्य विवरणं तत्त्वमिति वाक्यस्य तथ्यं सत्तत्त्वं परमार्थ इत्यर्थः। सप्तानां
तु जीवादीनामर्थानां यास्वसत्ता सोच्यते। तस्याः सत्तायाः प्रतिनिर्देशः इति वस्तुयोः नेदस्तमनादृत्यैकत्वमकत्वा चैकवचनमुपात्तवानार्थं
कश्चिच्चोदयेत् यासौ जीवादीनां सत्ता सा नैवान्याविविक्ते विना स्यात् भिन्ना जीवादिभ्योपलक्ष्यते यतो निहिता घटसत्ता घटधर्मात्मता
इतिनोः तस्मात् प्रतिवस्तुनैतस्याः प्रतिवस्तु विद्यमाना बहुत्वं प्रतिपद्यते तिबकृत्वा बहुवचनेनत्र वितव्यं तात्त्वानीत्युच्यते सा
मान्येन विवक्षिता। सतीमे कल्पमिव बिनात्रिगुण्यानुकल्पनया वस्तुधर्मत्वात् प्रतिवस्तुनेतस्यानवति तदाव बहुवचनेनैवकनवितव्यमे
वेसेतदाह एते वा सप्तपदार्थास्तत्त्वानीति एते प्राक् उपलक्षीकृता वाशब्दो हि प्रतिवस्तु विद्यमानं तत्त्वं बहुत्वं प्रतिपद्यत इत्यस्य पक्षस्य सूच
कः सप्तैवते पदार्थाः सप्त पदार्थाः जीवादयस्तत्त्वानि इत्यपि पुण्यपापयोः बन्धं तत्रान्तर्भावान्तो दृतो पादानं। यद्येवमास्रवादयो ऽपि पंच
तर्हि जीवाजीवान्तर्नियन्ते कथमिति चेदुच्यते आस्रवो हि मिथ्यादर्शनादिरूपः परिणामो जीवस्य स च कथमात्मानं पुद्गलांश्च विरहय्य
ब्धं बन्धस्तु कर्मपुद्गलात्मकः आत्मप्रदेशसंश्लिष्टः संवरो ऽपि आस्रवनिरोधलक्षणो देशसर्वभेदआत्मनः परिणामो निवृत्तिरूपः निर्जरा तु २१

कर्मपरिशाटः जीवकर्मणोः पार्थक्यमापादयति स्वशक्त्या मोक्षो ऽप्यात्मा समस्तकर्मविरहित इति तस्मात् जीवास्तत्वमिति वाच्यं उच्यते सत्यमेतदेवं किंतु इ
ह शास्त्रे त्रिविधः अधिकारितो मोक्षकारणज्ञानादिकार्याभावात्तानि भवतो मोक्षो मोक्षावाप्तिर्निर्विघ्नतया संसारश्च इति तस्य च यदि मुक्तिसंसारकारणे न नोद्देना
ख्यायेते ततो ऽस्य न स्यादुपवृत्तिरेवमस्मात् यदा लेवं कथ्यते आस्रवो बन्धश्चेतत् द्वयं मदिमुख्यं तत्त्वं संसारकारणं संवरनिर्जरे च मुख्यं तच्च मोक्ष
कारणमिति तदानायासात् संसारकारणानां हेयत्वाय प्रतिपद्यते। मुक्तिकारणानां चादेयतयेति। तस्माद्विषयस्य हेयादेयप्रदर्शनाय आस्रवादिचतुष्टयमुपात्तं। यत्तु
मुख्यसाध्यं मोक्षः। यदर्थाप्रवृत्तिः स कथमिव न प्रदर्श्येतेति तस्मात्कक्रं यत्संचाप्यतदीयं तदिति। किंतु नरेण जीवादीनां लक्षणम्नेविरो ऽस्मिन् केचानेदा जीवा
दीनां अथात स्येवानेस्मात् वर्णदिप्रस्फक्ते। तान्तु जीवादीन् लक्षणतः स्वचिह्नेन विधानतो विस्तरेणेदेन वशाप्त्रेदर्शनिपिसक्तेदात्त्वद्यामि कृपरस्तात्
नुपदिष्टान्। किंसंक्षेपेणोत विस्तरेण। विस्तरेणेत्याह। कथमिति चेदुच्यते जीवस्य लक्षणमिदमुपयोगलक्षणो जीव इति। तदेव लक्षणं विधानतः। कथयि
मतिज्ञानादि ८ चक्षुर्दर्शनादि ४ ष्यति। स द्विविधः साकारो ऽनाकारश्च पुनरसावष्टचतुर्भेदाविति तथा संसारिणो मुक्ताश्च पुनर्विस्तरः संसारिणस्त्रसाः स्थावराश्चेत्यादिना। अथाजीवादी
नां धर्मादीनां लक्षणं गतिस्थित्यादि धर्माधर्माकाशानां त्वेकत्वास्तिविधानं प्रदेशाल्यागीकृत्यासंख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मयोर्जीवस्य वा कालस्यानन्तादतिस्या
देवविधानं आस्रवं लक्षणेन विधास्यति। कायवाङ्मनः कर्म योगः स आस्रव इति पुनस्तस्य भेदः शुभः पुण्यस्येत्यादि। बंधस्य लक्षणं सकषाय
त्वाज्जीव इत्यादिकं पुनस्तस्य विधानं प्रकृतिस्थित्यादिकं। तथा संवरलक्षणं आस्रवनिरोधः संवर इति पुनस्तस्यैव विधानं सगुप्तिसमितिधर्मादिकंति
र्जराया लक्षणं वक्ष्यति तपसा निर्जरा चेति पुनस्तद्भेदा अनशनादयः। मोक्षः कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणः प्रथमसमयसिद्धादिविधानं। अत्राह क
थं पुनरमी जीवादयो ऽधिगन्तव्याः इत्युच्यते नामादिभिरनुयोगद्वारैस्तथा प्रत्यक्षानुमानाभ्यां नैगमादिभिश्च वस्त्वंशपरिच्छेदिभिर्नयैः लक्षणानिर्देशस्वा
मित्वादिभिः सत्संख्याक्षेत्रादिभिश्च। तत्र कतिभेदा जीवा इति। एतेभ्यश्चतुर्भेदं व्याख्यानमाह। नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यास इति अथवा निधास्यति स
वाद्युपयोगलक्षणो जीवस्तत्र किं सर्वो जीव उपयोगलक्षणो नेत्याह। भावजीव एवोपयोगलक्षण इति अथ किमन्यो ऽप्यस्ति। यतो भावजी
व इति। विशेष्यते अस्तीत्याह। कतिविधश्चेदुच्यते। नामादिरिति। तृतीयार्थं तमिमं सूत्रार्थं च कथयन्नाह। एभिरित्यादि। एभिरिति सूत्रोक्तिः। कैः
नामादिभिः। नाम आदिरेषां ते नामादयः तैर्नामादिभिरिति। आदिशब्देन च यत्ताचष्टे तत्सूत्रेणैवेत्याह। अत एव विग्रहमपि न कृतवांश्च
तुर्भिरित्यनेनैव समाप्तार्थत्वान्निधानस्य मक्षीकृतत्वादिति। अनुयोगः सकलशासितपिटकार्थो निधीयते। तस्य द्वाराणि तस्यार्थस्याधिगमोपा

।धीटीका
२२

याऽऽत्यर्थः। अतस्तेन नामादिनिर्विरचनावनाकार्या विरचनाव विरच्यमानविषये स्पष्टतस्त्वात्र मन्दस्याह। अस्य च विवरणं। तेषामित्यनंतरसूत्रोक्ता
नां तानेव स्पष्टयति। जीवादीनां तत्त्वानां न्यासो भवति। विरचना कार्येति। स किमर्थं न्यासः क्रियते इत्याह। विस्तरेणेत्यादि। पुरस्ताच्चेदमुक्तं। ता
जीवादीनि विस्तरेण लक्षणतो विधानतश्चोपदेक्ष्याम इति तेष्वेव लक्षणविधानेषु वक्ष्यमाणेषु सच्चैषां नामादिका व्याख्यावतारणीया किमर्थ
मधिगमार्थं प्रतिविशिष्टज्ञानोत्पत्त्यर्थमिति कथं नाम लक्षणादिवाक्येषु सत्त्वेषु विधानप्रतिपत्तिं कुर्युः शिष्याः इत्युपयोगस्तु भेदः। जीवस्थे
त्यादि। अतोऽधिगमार्थं न्यासः। न्यासस्तस्य च प्रतिविस्तरेणाह न च परिशोणार्थमात्रेण निर्देशपरत्वर्थः। तत्र नामादिचतुष्टयं यथा जीवे वतरति तथा
कथयति तद्यथा नामजीव इत्यादि। नामैव जीवो नामजीवः। योऽयं जीव इति ध्वनिरयं यस्य कस्यचिद्वस्तुनो वाचकः स नामजीवोऽभिधीयते।
वस्तुस्वरूपप्रतीतिहेतुत्वाद्वस्तुस्वरूपं स्यादन्यथात्मकत्वेव मुख्यव्यवहारविच्छेदस्तदात्मकत्वाद्वस्तुतो रामः। कुत्स्यदेवश्रुनिदायां देष्यस्य
स्थापनाविवक्षात्मानां दर्शयति। स्थापनाजीवो नाम। जीवाकारा प्रतिकृतिः। सद्भावेन यथा अस्मज्ञांवे तन्निमित्तकथ्ये यो स्थापना मानुं गंधर्वा
दिनिमित्तार्थे स्थापनमथ तत्र किं प्रकृतिः। उक्तं न वस्त्वाकारो येऽविस्तुत्वात्। तथा भावं तिष्ठेद्ध्यंडं इति। द्रव्यजीवो नाम यो यस्मिन् शरीरके आत्मा
स यदा नावेक्षनादिभिर्वियुक्तो विद्यते। स द्रव्यजीवः। अनागतराजात्वराजपुत्रस्येव तं हि दृष्टं तत्र द्रव्यत्वात्। त्रिलोकस्तामक्षिणतातीतयति
शरीरनमस्करणं च तदुपयोगक्रिययोरविशेषो ऽथवा अर्थानां नवतदुपयोगे वर्त्त्वा तस्मिन्ने तन्ना वेतानामादतीतानागत तज्ज्ञापेक्षया तज्ञ
वपुश्नोऽपि स एवासावध्यवसीयते सुतच्चित्रकरघृतकुंभादिवत्तथाच। जं होहिसि तिभविरो वंदामि डिलेचकृत्वीसं इत्यादि। एवमेव हि
तैर्ज्ञानादिनिर्युक्त आत्मीव माणो भावजीव इति भावः प्रमत्तेन दोषमर्षणादेः। तथा। अत्र च्छवं जले निवडि अंमि जोरवजुमणोगउत्तावेत
श्रवमणं। धमाणं नधमाणं वं जलमस्थलणा इत्यादि। अत्र वाद्या नामादयस्त्रयो विकल्पा द्रव्यास्तिकस्य तथा तथा सर्वार्थत्वात्। पाश्चात्यः पर्या
यनयस्य तथा परिणतिविज्ञानात्मा सामिति। अथवा अस्मिन्नेव शरीरे यत्र आत्मा तत्रैवते नामादयश्चत्वारो निर्युज्यंते। योऽयमस्मिन्नात्मनि
जीव इति ध्वनिः प्रवर्तते एष नामजीवः। तस्यैव यस्त्राकारो हस्तपादवक्त्रनेत्रादिः संस्थापना जीवस्तदेकपरिणामात्तस्यैव जंतो
सकलगुणकलापरहितत्वविवक्षा। बोद्धव्यवहारानुसारिणी द्रव्यजीवः स एव ज्ञानादिगुणपरिणतिनोक्तेन विवक्षितो भावजीव इ
त्येतत्कथयंति। नामजीव इत्यादिना। संप्रति नामस्थापनाद्रव्यभावानां जीवविशेषणनयेषामाद्यानां स्वार्थं भेदप्रदर्शयन्नाह। नामसं २२

ज्ञाकर्मेत्यत्रयंतरमित्यादिना। नामेति किमुक्तं भवत्युच्यते। संज्ञाकर्मेत्यत्रयंतरं संज्ञायाः क्रिया संज्ञाकर्म नामकरणमित्यर्थः अनेन ध्वनिना
वस्विदं प्रतिपाद्यत इति यावत्। तत्पुनः प्रतिपादं वस्तु तस्य ध्वनेष्वर्थेनार्थेन युक्तं न च तु सा वा न्नदिसे तत्कथयति। चेतनावत इत्यादिना
चेतना ज्ञानं सा यस्यास्ति तच्चेतनावत्। तद्विपरीतमचेतनं द्रव्यमिति। प्रवृत्तिनिमित्तं गुणक्रिययोरपि नामादिचतुष्टयप्रवृत्ते अथवा
द्रव्यस्य प्राधान्यमाविकाराति। यतस्तदेव द्रव्यं गुणक्रियाकारेण वर्त्तते। कोऽन्यो गुणः क्रिया वा द्रव्यमंतरेण वर्यक्किविरचनामात्रं कर्मष
मनानालनटवद्द्रव्यमेव तथा तथा विवर्त्तते। अतो नसः केचिद्गुणक्रियेद्व्यास्तिकनयावलंबने सतीति। अतस्तस्य यस्य कस्यचिन्नाम क्रियते। व्यवहारा
र्थं संज्ञासंकेतः क्रियते। कीदृगित्यत आह। जीव इति नामस्वरूपे जीवशब्दः स्थाप्यते। जीव इत्ययं ध्वनिः न च तत्र व्याप्तेनिमतयानियुज्यते। स नामजीव इति
सद्यनेन तत्र चेतनावत्स्वचेतने वा यदृच्छया यो जीवशब्दो नियुक्तः संव्यपदिश्यते। स शब्दो नाम जीव इति। एतदुक्तं भवति। स एव शब्दो जीव इत्युच्यते तद्रूपा
भिक इति अर्थाभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेया इति न्यायात् संप्रति स्थापनाजीवं कथयति। यः काष्ठपुस्त इत्यादिना यः। स्थाप्यते जीव इति संबंधः कुत्र स्थाप्यते का
ष्ठपुस्तादिष्वित्याह। काष्ठं दारु पुस्तं पुहिटकादि। वस्त्रचीवरादिविरचितं। चित्रं चित्रकराद्यालिखितं कर्मशब्दः क्रियावचनः प्रत्येकमभिसंबध्यते। काष्ठकि
येत्यादि अक्षनिक्षेप इति सामयिकी संज्ञा। वंदनकानां निक्षेपो रचनाविशेष इति एते काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपा आदिर्येषां रच्यमानानां ते काष्ठपुस्त
चित्रकर्माक्षनिक्षेपादयः। आदिशब्दग्रहणं संबंधनियः काष्ठपुस्तचित्रकर्मादियायेषु स्थापनारूपायेतेषु बकुशस्थाप्यते। यत्स्यते तेषु काष्ठादि
षु वकुशाधिरेषु यल्लिख्यते। जीवाकारेणेवं तदाह। जीव इति स जीवाकारो रचितः सन् स्थापनाजीवोऽभिधीयते। एतदुक्तं भवति। शरीरानुगतस्य
त्मनो य आकारो दृष्टः। स तत्र विहस्तादिको दृश्यते। इति कृत्वा स्थापनाजीवोऽभिधीयते। ननु चाक्षनिक्षेपनास्य सा वाकार इत्युच्यते यद्यपी बहीरूपत
या नास्ये तिक्ष्णमाणे सा वाकारस्तथापि बुध्या स रचयिता तत्र विरचयति। तमाकारमेतएव स्थापनानाम द्रव्यान्यासु प्रसंसित्रायतो निक्षेपमाणं
ना। देव एव देवता तस्याः प्रतिकृति बिंबा सा च न सैव सहस्राक्षवज्रपाणिश्चेतवा मोधारिरूपानापितनोऽत्यंततिरस्वत्ता वा अत्यंततिरस्कृतावा
रसैपणामे हिंसा प्रतिकृतिरेव न स्यात्। कुम्भवद्देता चत्रूपं कथंचिद्। सा तात्तानिद्यत्ततिप्रतिपत्तयं। येतस्मां तु ष्पदेवतायां सहस्रलोचना। ब्रवयथास
त्रिविष्टदृष्टा स्तोक्षां काष्ठमयं तत्र इदं रूपं तद् इति। एतावता से वभुष्या देवता इयमिति निगद्येतेयो तु तत्र ज्ञानवन्निश्चयादियो धर्मादिष्टा सेत्स्यां काष्ठम

तत्वार्थटीका
२३

यानंदत्वंतइति। एतावता चेतिविंबमित्यभिधीयते। अतो यथेह कस्यचिदिंद्रदेवः इतिकृतिस्थापिता सती इंद्र इति व्यपदिश्यते एवमिहं जीवाकृतिः प्र
तिमादिषु स्थापिता स्थापनाजीवो व्यपदिश्यते। कृत्रिमाकृतिः स्कंद इति स्कंदकुमारः पुरस्परदत्तोपाश्चस्तनामस्येति। यथा विष्णुरिति वासुदेव
स्यांचनत्रास्ते देवताख्या समस्ति। लोकानुवृत्त्या साध्यककुवाच्या अतएषां कृत्रिमाणां प्रतिकृतीरचिता कृत्रिमस्यादि व्यपदेशो जनते। एवंजीवस्यका
ष्टादिषु प्रतिकृतिः कृता स्थापनाजीवइत्यभिधीयते द्रव्यजीवइति। इतिशब्दार्थः योयंशब्दः। गुणपर्यायवियुक्त द्रव्यजीव इति। तंप्रदर्शयामि। या
यमात्मा मनुजत्वादि ज्ञानादिगुणसमुदायाद्द्रव्यजीवोभिधीयते। एतदेवाह। गुणपर्यायवियुक्त इति गुणाः सहभुवो ज्ञानदर्शनसुखादयः
पर्यायाः क्रमभुवो मनुष्यादयः। गुणाश्च पर्यायाश्च गुणपर्यायास्तैर्वियुक्तो रहितइति। अयमर्थः। ननु चैवंविधो पि नास्ति वस्तु समस्तधर्मकदंबकरहितत्वा
त्संदृशः खरकास्त्रवदित्यत आह। प्रज्ञास्थापितः प्रज्ञा बुद्धिस्तया स्थापितो विषयतालिखितः कल्पितः इति। यावत् एतदुक्तं भवति। न ते गुणपर्यायास्त
तो द्रव्याद् पृथक् भवंति। किंतर्हि बुद्ध्या ... समेव विभज्यंते न तस्य द्रव्यमात्रं केवलं भवतिष्टते बुद्धिपरिकल्पनागोचरतामितमेतदाह नादिपारिणामि
कभावयुक्तइति। भावशब्दो हि औदयिकादिषु। वर्तमानः पारिणामिकइत्यनेन तविशेषस्थापितपारिणामिकभावो विसादिरस्यत्वेंद्रधनुरादीनां
किं तादृशो यं तेनाह। अनादिपारिणामिकभावइति। अनादिश्चासौ पारिणामिकभावश्चानादिपारिणामिकभावस्तेन युक्तो नादिपारिणामि
कभावयुक्तइति एतदुक्तं भवति। यत्तदनादिकालसंततिपतितं द्रव्यं तावन्मात्रं तदितिमेवं संस्थो। अनादिपारिणामिकभावयुक्त इति। अत्र भाव
शब्दः। श्रूयतेइतिकृत्वास्ति तत्र कोपि भावो शब्द इति न च तु कश्चित्तत्र गुणः पर्यायोवास्तीति। द्रव्यमात्रं निरस्ताशेषगुणपर्यायग्रातं द्रव्यजीवइत्येवं
शब्दते। ननु च सत्तां गुणपर्यायाणां बुद्ध्यानापनयः शक्यः कर्तुं यतो न ज्ञानात्पदार्थपरिणतिराधा। यथा यथा विपरिणमंते तथा ज्ञानं प्रादुरसौ
त्ततश्चात् कथमयं भंगः। शून्य इति तत्संभवति। अयमितिद्रव्यजीवविकल्पइति। यत्रो द्रव्यदेवः कथ्यते। यो भनन्योदेवत्वपर्यायस्य योग्योनताव
द्भवति। समनुष्य एव सन्नुद्रव्यदेवोभिधीयते। नविष्यतीति कृत्वा एवमिहापियद्यमवधीकृतो जीवः। सइदानीमजीवः सत्रायतां जीवोजनि
ष्यतततोयं विकल्पः। समन्तविष्यन्नाचेतदसीतित्तदाह। यासह जीवस्येत्यादि। यस्येतिवस्तुनः हि शब्दोयस्मादर्थ अजीवस्य चेतनारहितस्य स
तो विद्यमानस्य आत्मभावस्थायां संप्रतिनसंभविष्यचेतनावत्तं भवेत् इदानीमचेतनत्वेन वर्तमानः द्रव्यजीवइति कारणजीवप्रागामिनो जी २३
वर्त्याकारणमिति। अयमर्थः। एतस्मादिष्यतएव चायमर्थः। कश्चिद्वस्तुन्यत्र तदिदानीं जीवत्वं भविष्यतीति तत्त्वानिष्टत्वात्। यथैव घट सन्मो वस्तुनि

नैषो जीवत्वेन संप्रति आगामिकाले जीवत्वं प्रतिपद्यत इत्यस्य ग्रपत्रे। एवं पायमिदानीं जीवतया वर्तते। अयमेवायत्यामजीवत्वं यास्य
तीत्यस्य एतामतमेवं भवतीति सिद्धांतविरोधः। यतो जीवत्वमनाद्यनिधनपारिणामिकोभावः समयइष्यते। एतदेवाहानिष्टं चेतदिति। चशब्द ए
वकारार्थे अतिष्टमेव सिद्धांतविरोधे चैतदस्य भंगमांतरमिति। ननु चैवं सति नामादिचतुष्टयस्यासाम्यास्याद्व्यजीवविकल्पाभावात् असु
पगतं च सिद्धांते तच्चापित्वेन नामादिचतुष्टयं यतएवमाह। जत्थ य जं जाणेज्जा निक्खेवं निक्खिवे निरवसेसं। जत्थ वि य न जाणेज्जा चउक्कयं निक्खिवे तत्थ
॥१॥ नत्र चतुष्टयं निक्षिपेदिति तत्र तन्मापितात्रुपगतात्रुच्यते प्रायः सर्वपदार्थेष्वेषु संभवति यद्यत्र कस्मिन्न संभवति नैतावता भवतस्यापिता
नत्र निर्युक्तिकारेण भद्रबाहुस्वामिना अविशेषेण प्राणिनामादीनि अपरेत्वेतदोषभयादेवं वर्णयंति अहमेवमनुष्यजीवो द्रव्यजीवोभि
धातव्यः उत्तरदेवमनुष्यजन्म तत्प्राप्तिलक्षणं हि तस्योत्तिसोदेवजीवस्य कारणं भवामियतश्चाहमेव तेन देवजीवभावेन भविष्यामि तो हमधुना द्रव्य
द्रव्यजीवइति एतस्थितं भवति सर्वः सर्वोजीवः परस्परस्योपपित्रोः कारणमिति अस्मिंश्च पक्षे सिद्ध एव भावजीवो नान्यइति तस्मादिदमपि परि
फल्गु विज्ञायते एतत्फल्गुत्वमाश्रयणे न वनामापिता नामादिचतुष्टयस्येति अथवा जीवशब्दार्थज्ञस्तत्रानुपयुक्तो द्रव्यजीवइति एवंसूत्र
कं आगमतो जाणएसरीरवइरित्ते जीवविशब्दार्थज्ञस्य यच्छरीरकं जीवरहितं तद्द्रव्यजीवः इदानीं चतुर्थविकल्पं दर्शयति भावजीवइतियुक्तः
नन्वेवं सति भावजीवइत्येकवचनेन सर्वे विवक्षयमाख्या भवसारादृक्वचनांता प्रदर्शनमयुक्तं भावतो जीवा इति वाच्यं। नैवं कश्चिद्बुद्ध्यासीद्यथा एकएव भावजी
वोनन्वयं सइति यथा पुद्गलप्रकारेण नभःपुष्प एवेदमित्यादि। एतन्निरासाय बहुवचनमुपात्तं बाहुल्यवतेजीवा इत्यस्य प्रदर्शनार्थं भावइति च
तृतीयार्थे तसिः। भावैः सह ये वर्तंत इति। ते भावजीवाः केपुनस्ते भावाः यैः सह वर्तंत इत्यपच्यते। औपशमिकादीत्यादि। तत्रोपशमः प्रकृतीनां स्वस्व
सिद्धिघातिनां करणविशेषात् उदयोप्यसपटलाच्छादिताग्निवत्तेन निर्वृत्तिः। औपशमिकः परिणामोध्यवसाय इत्यपच्यते। तथा ज्ञानादिघातिनां
पुद्गलानां यत्पात्यंतिकोत्ययः। स क्षय तेन निर्वृत्तोध्यवसायः। क्षायिक उच्यते तथा ज्ञानादिघातिनां पुद्गलानां क्षयोपशमो केचित्क्षीणाः केचि
दुपशांता इति क्षयोपशमा उच्येते। ताभ्यां निर्वृत्तः अध्यवसायः क्षायोपशमिक इति। ये पुनः पुद्गलागतिकषायादिपरिणामकारिणः तेषामुद
यो नुभूयमानता या सनुदयस्तेन निर्वृत्तो ध्यवसाय औदयिक इति। परिणमनं परिणामो जीवत्वाद्याकारेण यद्भवनं स पारिणामिकः। स्वार्थे एव प्रत
यः एतएव भावा अध्यवसायास्तैर्युक्ता औपशमिकादिभावयुक्ताः। यथा मनुष्यः। कश्चित्पंचभिरपि संयुक्तो भवति। तत्कथमिति चेदुच्यते। कस्यचित्सं

यतोऽस्य क्षायोपशमिकौदयिकवान्यस्मात्पारिणामिकः। तस्मात्स मनुष्यगतिपरिणामकारिणः कर्मण उदये औदयिको भावः। तस्यैव जीवत्वभव्यत्वादि परिणामः पारिणामिक इति। एवं देवादीनामपि यथासंभवं वाच्याः। उपयोगो लक्षणमिति साकारानाकारसंविल्लक्षण इत्यर्थः। ते चैते कदा। किं तु संसारिण इत्यादि। संसार
श्चतुर्विधः। स येषामस्ति ते संसारिणो मनुष्यादयः। मुक्तास्तु ज्ञानावरणादिकर्मभिः समस्तैर्मुक्ता एकसमयसिद्धादयः पञ्चदशभेदा द्विधा वक्ष्यन्ते।
द्वितीयेऽध्याये एवं जीवपदार्थे नामादिना सम्यग्दर्शनं कथं दर्शितमित्यत्र ज्ञानं एवं भवतीत्यतिदिशति एवमजीवादिष्वित्यादि। अजीवादिष्विति चोक्ते वि
शेषतः। सर्वेष्वेव निर्दिष्टानि नामादीनि सम्यग्दर्शयति अनुगन्तव्यं। नामादिचतुष्टयं स्थापनीयमित्यर्थः। अजीव इति नामयस्य चेतनस्याचेतनस्य वा क्रियते स
नामाजीवः। स्थापनाजीवः। काष्ठादिन्यस्तः। द्रव्याजीवो गुणादिवियुक्तो बुद्धिस्थापितः। भावाजीवो धर्मादिर्गत्याद्युपग्रहकारीति। नामास्रवो यस्य आस्रव इ
ति नाम कृतं स नामास्रवः। स्थापनास्रवः काष्ठादिरचितः। द्रव्यास्रवस्त्वात्मसमवेताः शक्त्या अनुदिता रागादिपरिणामेन। भावास्रवस्तु त एवोदिताः। द्रव्य
बन्धो निगडादिः। भावबन्धः प्रकृत्यादिः। द्रव्यसंवरो विधानेनावसंवरो गुप्त्यादिपरिणामवान् जीवः। द्रव्यनिर्जरा मोक्षाधिकार प्रस्तावे ह्यपादानां। भा
वनिर्जरा कर्मपरिशाटः सम्यग्ज्ञानादिरूपदेशानुष्ठानपूर्वकः। द्रव्यमोक्षो निगडादिवियोगः। भावमोक्षः समस्तकर्मक्षयलक्षणः। तथा द्रव्यसम्यग्दर्शनं ये मिथ्यादर्शनपु
द्गलास्तस्य सम्यग्दर्शनतया शुद्धिं प्रतिपद्यन्ते। तद्द्रव्यसम्यग्दर्शनं। एत एव विशुद्धा आत्मपरिणामापन्ना भावसम्यग्दर्शनं तथा द्रव्यज्ञानमनुपयुक्तता ज्ञाता वक्ता
नुपयोगपरिणतिविशेषावस्था। द्रव्यचारित्रमतत्त्वस्य चानुपयुक्तस्य उपयुक्तस्य क्रियानुष्ठानमागमपूर्वकं भावचारित्रमिति। ये पि ये जीवादीनां सामान्यशास्त्रे
स्थापनानामादिचतुष्टयस्यावतार इति कथयन्नाह। पर्यायान्तरेणापीत्यादि। प्रधानशास्त्रस्य तदर्थशास्त्रान्तराणि पर्यायापर्यायाद्यन्यः। पर्यायः। पर्यायान्तरान्ते
नाप्यस्य चतुष्टयस्यान्यासः कार्यः। तदाह। नामद्रव्यमित्यादि। एतच्छास्त्रं नामादिजीवव्याख्यानेन भावितमेवायात केचिदप्याहुरिति तथाप्यस्यार्थमुच्यते ना
म द्रव्यं यस्य चेतनावतोऽचेतनस्य वा द्रव्य मि [illegible] तिनाम क्रियते य स तु न स्थाप्यते। काष्ठादिषु तत्स्थापनाद्रव्यं चित्रकारमिति द्रव्यद्रव्यमिति यन्नास्य द्रव्यशास्त्रस्यां गुणा
दिसो निष्क्रमद्रव्यमात्रे स्थाप्यते क [illegible] एतदेवाह। गुणपर्यायवियुक्तमित्यादिना। तैर्विरहितं न च परमार्थतः। शक्यं तेते
पते सत्तस्य भावतादतः। प्रज्ञास्थापितमित्याह। तत्रात्मनाभावात्तस्य प्रसिद्धमेव कथयति धर्मादीनां। मन्यतमदिति। यद्यदेवं विवक्षितुमिष्यते तत्तदेवं
मध्ये शाह्यं नात्र नियम इत्येतत्कथयति। शून्योऽयं विकल्प इति पूर्ववत्स्वयोगतो भावना कार्या। एष तावत्तृतीयविकल्पे ग्रन्थकाराभिप्रायः। अपरे तु कथयं
ति विकल्पं तृतीयमन्यथा। तदाह। केचिदप्याहुरित्यादि। केचित्तु न कुर्वते यदिन्द्रलुकादि द्रव्यतो द्रव्यमिति च तृतीयार्थं पंचम्यर्थे चातम्मिदत्याद्यः। इत्ये

संज्ञा प्रक्रियते। यथाणुभिः परमाणुभिः संहतः स्कन्धश्चित्तप्रादेशिकादिरारभ्यते। तद्व्यद्व्यं अथवा यद्द्यात्तस्मादेव स्कन्धाद्विप्रदेशिकादेर्यदेकपरमा
णुः पृथक्कृतो भवति। तदा तस्माद्भिद्यमाना त्रिप्रदेशिकास्कन्धात्परमाणुस्तु निष्पद्यते। द्विप्रदेशिकश्च स्कन्ध इति सपरमाणुरपि द्रव्यद्रव्यं द्विप्रदेशिकोऽपि द्रव्यं
भवतीति। तस्यैतद्द्रव्यद्रव्यं तु फलमेव भवतीति प्रत्येतव्यं न हि जीवादिद्रव्यमेभ्यः। संघातस्यते न चान्यस्मात्तु भिद्यमानात्तन्निष्पद्यत इति। परमाणवस्तु सं
घातात् भेदात्। ततत्त्वनिष्पद्यन्त इति यतः। पंचमेऽध्याये निधास्यते अणवः। स्कन्धा इत्यादि। अणवः परमाणवः स्कन्धा द्विप्रदेशिकादयः संघातात् स्कन्धा
भेदादणवो निष्पद्यन्त इति भावद्रव्यमिति चैकं विन्यस्य भावतो द्रव्याणि। बहून्यपद्धिर्भवतोऽयमभिप्रायः अन्यानिमतया एकं विमृश्य जातः कारणं बहू
दितह्याम्यते। बहून्येतानि। स्वतत्त्व स्वतन्त्रं दधतीति प्रतिपादयति। कानि चित्ता निधर्मादीनि पंचसगुणपर्यायाणीति। गत्याद्युत्पलघुत्वानि पर्याय
ज्ञानीति एतेषां द्रव्याणां धर्मिणामनन्तं तद्धर्मानकदा। चित्त जहाति ते न सदान्वितमास्ते इत्येतच्चानन्तमित्यक्षणानि। परिणामलक्षणमलक्षणानी
तियावत्। अन्यानन्यांश्च धर्मान्स्थितिपद्यन्त इति। जीवास्तावद्देवमनुजादीन्मुक्त्वा कषादीन्धर्मादयः। पुनस्त्रयः। परतोऽन्यानन्यांश्च प्राप्नुवन्ति। यतोऽ
स्मिन् गतिस्थित्यवगाहमाने वा जीवे पुद्गले वा गमनादिपरिणामसेवामुपचर्यते। अतो हि प्रासलक्षणानि वक्ष्यन्ते। अथवा भावद्रव्यमिति। द्र
व्यार्थ उपयुक्तो जीवस्तावद्व्यमुच्यते। एतदाह कथयन्नेतेन तान्येणागमतश्चेत्यादिना। अथवा प्राभृतज्ञपणानीतिय उक्तं मानस्य मतीविकायत आगमे पूर्वा
आन एव पूर्वादिद्विशब्दा अनिर्जल्पानेतानि कथमिति चेत्तदाह। गमतश्चेत्यादि। ते सिद्धान्तस्य आगमत आगमे पूर्वाणि कथ्यमाने प्राभृत इति शास्त्रप्राभृतं।
तच्च प्रवेशितं च तदिदं व्याकरणमाख्याततत्त्व शास्त्रप्राभृतं योजनानि सप्राभृतश्च गुरुरेवं ब्रवीति। द्रव्यमितस्यार्थं तीर्थकृत्किमाहेति चेत्तदुच्यते। तथ्यमाह। द्रव्यमि
ति च तज्ज्ञायते। तत्पश्यति। द्रव्यं नैवमिति। अस्यायमर्थः। द्रव्यमित्यभिनिपात्यते। सत्यं चेद्भवति। द्रव्यमिति संदेहास्पदमेवके षांचिदिति सम्पश्यति। द्रव्यमिति व
शाप्यमाह। शात्वन्तेः। स्वगतेः। परिणतिविशेषैर्गत्यादिभिर्व्याप्यत इत्यर्थः। अतो न समतीविकाप्राप्तिलक्षणानीति पाषाण्डश्चायं भवतिः कर्मकः। ततो निधायी क
र्मंशाप्यमित्यनेन कर्मा निधायि नाकृत्येन भावमितस्यार्थे विधीयते। उच्यते नैवायं सत्वाभिधायकः किं तर्हि शाप्तनिधायी चुरादावात्मनेपदीशाप्तनिधायिता
कथ्यते तन्नतादेवमिति। शाप्तनिधायित्वे सत्ययमर्थो निश्चयशास्त्रस्य कर्मसाधनपक्षे शाप्यन्ते स्वधर्मैर्यानि तानि तत्त्वान्यच्यन्ते। कर्तृसाधनपक्षे तु प्राप्नुवन्ति
तान्येव धर्मादीनीति। तत्त्वानि द्रव्याण्युच्यन्त इति। एतदाह। प्राप्यन्ते प्राप्नुवन्तीति वा द्रव्याणि संभवन्ति जीवादीनां नाम्नां प्रदर्शितेषां च पर्यायिस्य द्रव्यशास्त्रस्य अन्येषा
मप्येवमेव कार्य इत्यतिदिशन्नाह। एवं सर्वेषामित्यादि। एवं यथा जीवादीनां द्रव्यशास्त्रं च तथा सर्वेषां गुणक्रियादिशब्दानां अनादीनामिति नव्यानव्यादीनां

तत्त्वार्थटीका॥ आदिमतां च मनुष्यादीनां पर्यायाणां कादीनां भावानां जीवादिभ्यो नन्यत्वेनां। तत्त्वार्थाधिगमार्थमिति। तत्त्वस्य परमार्थस्य भावस्याधिगमस्य सर्वेन तु
२५ नामस्थापनाद्यात्मानमिति। हेयत्वादेशं तत्त्वाधिगमप्रयोजनं तस्य सो निक्षेपोस्य रचना कार्या बुद्धिमता मुमुक्षुणेति। शिष्य आह। कथं तन्नवतात तत्त्वानां जीवा
दीनां अधिगमः कृतः। यदि वक्तेनाप्युपायेनाधिगतानि भवंति। ततो युक्तं कथनमन्यस्मायेतानि तत्त्वानि स्फुच्यते। प्रमाणनयैरधिगमः प्रमाणनयैरिति
चकरणेन तृतीया। न कर्त्तरि स्थितस्तत्र अप्रत्युत्तरितं कर्त्रि कर्मणो। कृतीति प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षभेदे अविधिगमनः। पर्यायिके च ज्ञानेन मतिश्रुतेनेत्येनैगमाद
यो नयाः पंचप्रमाणे च नयाश्च प्रमाणनयाः। अतस्तैः प्रमाणनयैः साधकतमैः करणं वेत्यादि। एषामिति लावात। प्रकृतीकृतानां च शब्द एवकारार्थे एषा
मेवान्येषां नाभावतः। अथवा समुच्चये एषां जीवादीनां च शब्दान्नामादीनां च तत्त्वानामिति वानेनोलयं संबध्यते। जीवादीनां मत्त्वानां नामादीनां च तत्त्वानां
यथोद्दिष्टानामिति। यथा परिपाट्या जीवाजीवादिकया सामान्येनाभिहितानामुद्दिष्टानामिति। सामान्येन च जीवाजीवादिकया सामान्येनाभिहितानामुद्दि
ष्टानामिति। सामान्येन च जीवाजीवास्रवबंधस्य सिमस्त्रे तिधायप्रतन्नामस्थापनादिसूत्रे नामादिनिर्देशैर्न्यस्तानां किमर्थं पुनर्जीवाजीवास्रवादिसूत्रे
दर्घत्रा ततो नामादिसूत्रे न्यस्तानि इत्युच्यते। परिज्ञानार्थं अनेको जीवशब्दवाच्योर्थः तत्रस्य एतद्देवाह। न्यस्तानामिति अधिगमोपायार्थमुपक्षिप्तानां
मर्थः। अतः पूर्वमुद्दिष्टानां न्यस्तानां च हः प्रमाणनयैर्विस्ताराधिगमो भवति। विस्ताराधिगम इति। एकैकस्य तत्त्वस्य दृष्टनादपवर्कस्य विस्तरेण लक्ष
णविधानादिना वक्ष्यमाणेन प्रमाणनयरूपेणाधिगमः। परिच्छेदो भवति। एतत्कथितं यदा यदाधिगमस्तदा प्रमाणनयानुविरहय्येति। नन्वायं पर्य
नुयोगः। कार्यः। प्रमाणनयैः। कथं तत्र वस्त्वधिगम इति। यस्मात् ज्ञानविशेषाः। प्रमाणनयाः। अतः प्रकाशस्वभावत्वात्स्वदीयवर्द्धिगमशक्तिताः। अथ
कतिविधं प्रमाणमिति संख्यानियमाय प्रश्नयति। आह तत्प्रमाणं द्विविधं तत्त्वेति सिद्धांतं नंद्यादिकं प्रवदिष्यति। प्रमाणमिति च प्रमीयते। तेन तत्त्वमि
ति प्रमाणं अस्मिन्पक्षे आत्मा सुखादिगुणकलापोपेतस्तेनाव बुध्यते। साधकमेन मत्यादिना विषयमिति प्रतिपत्तव्यं। यदा तु करणं करो व्युत्पत्तिमिति कर्त्तरि प्रमाणमि
त्येतत्तदात्मनो। विशिष्टं मत्यादिज्ञानपंचकं प्रमिणोति पवप्रवृत्तीति प्रमाणं यदा त्वधिकरणे प्रमाणमिति तत्र दा प्रमीयते स्मिन्बहिरंगोर्थ इति प्रमाणं आत्मन्येव ब
हिरंगार्थपरिच्छित्तानां। नहि विषयाकारानापितं तज्ज्ञानं तस्य परिच्छेदे क्षमति। यदा तु तेन विषयाकारेण तज्ज्ञानं परिणतं भवति तदा तस्य विभुनः। परिच्छेदोन्यथा
नेति। द्विविधमित्यनेन संख्यानियम इति। द्विविधमेव न तु त्रिविधादि। कथं द्वैविध्यमिति। चेदुच्यते। इत्येवाध्याये प्रत्यक्षं परोक्षं चेति। वक्ष्यतेन परिणाम पराणि
च निर्मलानि पंचोदयनिवृत्यक्षकरणरूपाणींद्रियाणि मनश्च मनोवर्गणा परिणतिरूपं इंद्रियं परं तेभ्यो यत्प्रजायते ज्ञानं तन्निमित्तजं तत्परोक्षमुच्यते २५

धूमादग्निज्ञानवत् प्रत्यक्षं पुनरक्षाति। अश्नुते वार्थानिति अक्ष आत्मा तस्यार्थस्येंद्रियमन्तः सानपेक्षस्य यत्स्फुटं बोध जायते। तत्प्रत्यक्षं। यदि तर्हि नेदं द्विविधमुपदिष्टं क
थमनुयोगद्वारग्रंथेषु चतुर्विधमुपन्यस्तं। यतः केचिन्नैगमादयो नयाश्चतुर्विधमिच्छंति केन यपावांतरेणैके स्वयं चतुर्विधं प्रमाणमुशंति। नयभेदेन। प्रत्यक्षानुमानो
पमानागमाख्यं तत्त्व यथाडः स्थितं चातुर्विध्यं तथा साप्रकारेणैवेत्तत्रत्र द्रष्टव्यमिति एवं प्रमाणद्वयं विनिर्दिश्यमतः स्यादित्यत्रेणानयापवयं विलक्षणमाह।।
नयाश्चेत्यादि नयंतीति नयाः कारकाः कंजका इति। यतः कत्रार्थं द्रष्टुमितितास्य कारः। येप्यनेकधर्मात्मकं चस्वेकेन धर्मेण निरूपयंति। एतावदेवेदं नित्यम
नित्यं चेत्यादि किंचन्यत्युक्तं तेनवाने नैगमादयो वक्ष्यंते। ननु च प्रमाणमपि सामान्यविशेषात्मकवस्तुपरिच्छेदे नयाः अपि चैवं विधविषयोपनिपातिन एवेति ना
स्तिकश्चिद्विशेषः ज्ञानात्मकत्वादितं यान नेदेनोपादेयाः प्रमाणादिति। असत्याः एव नया इति चेदनो। कुयतया न्यायमुपादानमित्येतदपि। यतो वक्ष्यति न विप्र
तिपत्तिस्तयोर्थाध्यवसायादिति। तथा च नियमस्य च यथेष्टसर्वादेरित्यादि। उच्यते प्रमाणेन नयानामयं भेदः प्रमाणं समस्तवस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मकं नित्यादि नया
स्त्वेकांशावलंबितत्वेनान्यविषयता प्रत्यक्षपरोक्षवत्। एतदुक्तं भवति। सर्वनयसमूहावलंबिज्ञानं प्रमाणं यत्तु ज्ञानमनेकधर्मात्मकस्य वस्तुन एकधर्मस्य
धारणेनावच्छिन्नसेवमात्मकमेवैतदिति। तत्र नया इति कथ्यंते। अतश्च प्रमाणं सम्यग्ज्ञानं। नयास्तु मिथ्याज्ञानं चेत्तत्र आह। एवं सर्वे विनया मिथ्यादृष्टय इत्यादि। ए
कंचकत्वात् प्रमाणशब्दस्य सार्हिं तत्वान्सूत्रे पूर्वनिपात इति। न चोद्यावकाशः। अपरिवर्णयति। परस्परापेक्षा नैगमादयो नया इति उपदिश्यंते। अध्यवसायाः
तैः परस्परापेक्षैर्यत्तज्ज्ञानं समस्तवस्तुस्वरूपालंबनं जायते। तदनवगतवस्तुपरिच्छेदस्वरूपापायत्वात् प्रमाणं ये पुनर्नैगमादयो निरपेक्षाः। परस्परेण ते नयाभा
सा इति। व। किंचान्यदिदमनेनान्तरसूत्रं संबध्यति। मे तावत्ते विस्तराधिगमस्तत्त्वानां यतो न्यदपि विस्तराधिगतो कारणमस्ति। किं तन्निर्देशादि। के पुनर्निर्देशादयः इत्य
त आह निर्देशस्वामित्वेत्यादि। तत्तावन्निर्देशादीनुपाचष्टे। संबंधवाक्यमेव समर्थयते। एतन्निर्देशादिना। एतन्निर्देश च शब्दात्प्रमाणनयसदादिनिर्देशेति सामा
न्यशब्दनिर्देशेन विशेषावातिरस्यते विशेषार्थमाह। निर्देशादिति। आदिशब्दन निर्देशः सतिनेयत्वापरिज्ञानमस्तीति समाप्येवाप्यतानिधानं प्रसिद्धं न सूत्राद
पीयत्रामंतामेता। अतोषः द्विरिति स्मिन्प्रक्तिमेतानि व्याख्याद्वाराणि। ने तियामंकां तन्निरूपानायाह। अनुयोगद्वारैर्व्यापैरित्यर्थः। एषां च व्याविना अस्ति
नास्तीत्याशंकाच्छदा साया ह। सर्वेषामिति। केचिन्नैतस्मिन्नाचौपि सर्वशब्देनोपात्ताः। तन्निरासिकी र्ष्याह। भावानामिति। अनाविंगत्यर्थत्वात्ययास मत
नतद्विषयमेतदिति कथयति। भावा अपन्यमतानिमताः संत्यतत्त्वरूपा इत्यतो ह्ययमुपादत्ते जीवादीनां तत्त्वानामित्येतत्। ते च जीवादयः। किमेभिः समासे
न निरूप्यंते। उतव्यासेनेत्यत आह। विकल्पश इति। शब्दप्रकारकसामान्याद्विधानमिति तृतीयार्थे प्रत्यय इत्येतत्कथ्यते विस्तरेणैत्यतेन। उक्तेऽपि चैतस्मिन्नयं

ष्वणमिवैकांतस्मात्। यदि[पूर्व]सूत्रादधिगमइत्येतन्नानुवर्त्तते। अतोनुवर्त्ततइतिकथयति। अधिगमइति। सतांपदार्थानांनिश्चयनिश्चरति यद्यपितथाप्यस्याः क्रिया
यानाधाधारः। कर्त्तृभिः ततश्रुतवतीतादृ। एवंसंबंधलणचित्वामत्वेव्याख्यानयत्राह। तद्यथेत्यादि। यथेतेनानंतेनिर्देशादयः तथाकथ्यंते। निर्देशइत्येवपत्य
नुद्देशवाक्यमुच्चारयति। कोजीवइति। नवाप्रस्तुतोपन्यासः। कथमितिचेदुच्यते। उद्देशवाक्यमंतरेणनिर्देशस्याप्यनवकाशात्कर्त्तुर्यदिहिशर्वस्यात्मस्वरूपो।
देशोवेदनानस्मात्रिर्देशवाक्यमप्यसंबंधत्वाद्नमत्तवचोवदसंगतार्थस्यात सामान्यार्थानिश्चनमुद्दिश्य। तद्विशेषप्रतिपादयिषावचनंनिर्देशः। एवंप्रश्न
वाक्यमुच्चारयति। निर्दिश्यमानार्थविकारकीदृशः। खलुमयाजीवइतिप्रत्ययः। किंद्रव्यरूपोगुणरूपः। क्रियास्वभावइति। नानादातावाअन्यतमइतिप्र
श्नेनिर्दिशति। निश्चयेनतुउच्यते। प्रस्तुतेवस्तुनिशनिर्देशः अपशमिकादिभावेत्यादि। अपशमिकादयोनिहितास्तएवभावास्तथाभवनाभावस्तैर्युक्तः
अपशमिकादिभावयुक्तः द्रव्यंजीवइतिगुणक्रियाव्यवहारमहारेणनिश्चयेनतदादिदंद्रव्यंजीवइति द्रव्यंजीवस्यचापशमिकादिभावयुक्तइति। तत
श्रुतकेवलाद्रव्यंनापिकेवलाभावाः। किंतुतयात्मकंजीववस्तुइतिप्रतिपत्तव्यं। अथवाद्रव्यमेवप्रधानंयतस्मिन्नतेनोपशमिकादिनाभावेनद्रव्यमेवतथा
तथापरिवर्त्तते। स्वामित्वादयोजीवेऽस्यद्वाअनयादिशेनो। नदर्शितवान्। वयंतुदर्शयामः। स्वामीप्रभुः तद्भावस्वामित्वंजीवोहिकस्यप्रभुजीवस्यवाकः
स्वामिनइत्युच्यते। जीवोएकोवधीकृतः। धर्मादीनामस्तिकायानांस्वामी यतः सर्वेष्टुद्रव्याण्यंतर्भवसते। पश्चिन्तुके शरीरतयावादत्रेऽतः सर्वेषांजीवः स्वामी
जीवस्यापिजीवाअन्येपतत्सृष्टादिकारिणः स्वामिनोभवंति। साध्यतेयेनतत्साधनं केनचप्रात्मासाध्यते। उच्यते। नान्येनास्योप्यनतंसप्र। वस्थितत्वात्तथा
द्यापावृतज्ञानात् अन्येतुदेवादिजीवःसाध्यतइतितैस्ततत्रात्मानंनीयते। इतियावत्। अधिकरणमाधारः। कस्मिन्नात्मनिश्वर्यस्यसर्वस्यप्रतिष्टत्वात्स्वात्मनि। व्यवहारस्य
शरीराकाशादेस्थितिरात्मस्थत्वादत्वयाम। कियंतंकालमेषजीवभावेनावतिष्ठते। सवानंतंगीकृत्यसर्वस्मिन्कालेदेवादीत्पुनर्भवंगीकृत्ययावत्यस्थिति
स्तावंतंकालंतत्रावतिष्ठतेइतिविधानंप्रकारः कतिप्रकाराजीवास्तुसस्थावरादिभेदाः एवंशेषाअपिसिद्धान्तानुसारिण्याधियावलोक्यपारमार्थवक्त
व्याख्याः। ग्रंथगौरवभयात्तुनोक्ताद्दैलाप्यकारः। तथायदर्थशास्त्रप्रवृत्तिस्तत्रापियोजनांनिर्देशादीनांकुर्वन्नाह सम्यग्दर्शनपरीक्षायामित्यादि। यदस्य
म्यग्दर्शनं। किंगुणः क्रियाद्रव्यमितिनिरश्चेनिर्देशोभवतिउच्यते २ द्रव्यंयेजीवेनश्रुतज्ञानाध्यवसायविशेषेण विशेषप्ररूपणाःप्रतिसमयमुपलभ्यंते। अत
सेसम्यग्दर्शनस्यानिमित्तंतद्रूपंसजनमत्वात्तुद्ध्यानपरिणामस्य। तत्प्रकारेकार्यीपचाराद्व्यंसम्यग्दर्शनंप्रशस्याप्रशस्यात्मविरागपरिणामोज्ञानलक्षणः। प्रश
संवेगादिरूपःसम्यग्दर्शनं। तदप्यालद्रव्यमेवद्रव्यनयस्यपर्यायनयस्यतुगुणमात्रमेवमेवमिति यदितर्हिगुणत्वाद्द्रव्यस्वभावाकृचिमायादयंतःसम्यग्दर्शनमि २६

तिलभ्यंते। नतर्हिक्षीणदर्शनमोहनीयस्यश्रुतकेवलीसिद्धजीवस्यसम्यग्दर्शनप्राप्नोतीत्युक्ते। आह। सम्यग्दृष्टिर्जीवइति। सम्यक्शोभनादृष्टिर्यस्यपदार्थावि
लोकिनासासम्यग्दृष्टिर्यस्यक्षीणदर्शनमोहनीयस्यसम्यग्दृष्टिजीवःपततकथयति क्षीणदर्शनमोहनीयेनैवासोसम्यग्दर्शनीभण्यते। कर्त्तृहिसम्यग्दृष्टेरेवामोभ
ण्यते ततसाध्यतासपुनः क्षीणदर्शनमोहकिंरूपीनित्याह। अरूपी अविद्यमानंरूपंयस्यसत्यरूपीसर्वधनादिश्रुद्धोपानामोरूपादिधर्मसमन्वितः। अमूर्त्तआत्मेति
। क्षयस्याकेवलिनोयद्यपिकर्मपटलोपरागस्तथाप्यात्मानस्वभावमुपजहाति। आगंतुकंहिकर्मरजोमलिनयत्यात्मानमत्रादीवाचंद्रमसंसिद्धःसर्वथाप्यरूपए
वसम्यग्दृष्टिरिदानीमाशंक्यते। किंस्कंधोप्याशमइति। तन्निरासायाह। नोस्कंधः पुद्गलादिरूपः। स्वप्रदेशांगीकरणात्स्यानुस्कंधअथवापंचास्तिकायसमुदितिः।
स्कंधः। [illegible] नोशब्दस्यतद्देशवाचित्वात्रोस्कंधः सम्यग्दृष्टिः एवंनोशामोपिस्कंधएवंसम्यग्ज्ञानिनःसम
दर्शनकारणत्वात्। पुद्गलानयादिकृसम्यग्दर्शनंतेविधुतः पुद्गलैः सम्यग्दृष्टिरिति। संप्रतिस्वामित्वशब्दोच्चारणेस्वामित्वमित्यनेनकस्यस्वामितसम्यग्दर्शनमिति
नुदेशवाक्यमेवंकृत्वाप्रश्नः। किंयत्ममवायेनत्रास्मिन्नेतत्त्वततइत्यतिनिमित्तान्ततस्यानत्स्यापिव्यवहारार्थमाश्रीयतइतिउच्यतेमुः ब्लेनताबकृत्येनयद्यत्र
समवेतां। ततसंभवति। व्यवहारार्थंतुनिमित्तमूत्तमस्याश्रीयते। एतत्दाहात्मसंयोगेनैत्यादि आत्मसंयोगेनात्मसंबंधेनयदाहृत्यदानमस्यसम्यग्दर्शनस्य
परतोपिनिमित्तावप्रतिमादिकान्नापेक्षाक्रियते। प्रतिमादेस्तदासौपरिणामआत्मनिसंभवेतइति। कृत्वासएवात्मानेनपरिणामेनतानितत्वान्येवमभिमन्य
तोऽतः आत्मसंयोगेनजीवस्यसम्यग्दर्शनंजीवस्यस्वामितः सम्यग्दर्शनंकविरितिपरसंयोगेनेति। परंस्यात्कृप्रतिमादिवस्तुतन्निमित्तीकृत्यश्रद्धानपरिणा
मनुपजायते। अतः सपरिणामस्तत्कर्तृकइतितस्यव्यपदिश्यते। अत्रचपरसंयोगं पद्धिकल्पाभवंति। जीवस्येत्यादयः। यदास्यजंतोः परस्यैकंमुनिमालं
ब्यकियापुष्पानयुक्तंसाधुविरूपजायते। तृयोपशमोद्दिश्यादिपंचकमुरीकृत्यपाठइत्सित। अतोवहिरवस्थितस्यसाधोरूपादयितुसाधवः स्वकंभद्र
देसाध्वनिमित्तंतस्येपशमस्यविवक्षितेनात्मातस्यजीवयोःसम्यग्दर्शनं। यदपुनरजीवोप्रतिमाप्यावुतोनिमित्तीकृतोतदातयोःस्वामित्वविवक्षायांत
त्सम्यग्दर्शनमिति। यदापुनर्बहवोजीवसाधवस्यस्योस्यानोनिमित्तंभवति तथाजीवानांसम्यग्दर्शनंनतुयत्रसमयेतमिति। यदपुनर्बह्वीःप्रतिमास्तगवतांद्
तदृष्टोभव्यस्यसम्यग्दर्शनस्यस्वामिनीतवतदस्फुतयसंयोगानिधीयते। अत्रचजापविकल्पान्नाचार्येर्हियानविकल्पानादर्शयति। आदेयाः पुनस्यान्त

र्थकारादि

व्यतिरिक्ता॥ अयं तावदत्र विकल्पो न संभवति जीवस्य सम्यग्दर्शनमिति। यतोऽनेन प्रवृत्तेन सम्यग्दर्शनमयः समवाय्यात्मा प्रवानल्पेते। बाह्यो वातीर्थकारादि
र्यमङ्गो कस्मता दत्तः परिणतिविशेषस्य मुदन्तदिति। तत्र यद्यात्मा समवायी संबध्यते ना। स्तितदा परस्य संबंधः। नन्य संयोगेन चैत चिंत्यते। अथ बाह्यत्ती
र्थकारादिरत्नि संबध्यते। तदानात्मादिसंबंधः। अतस्सा जगवायं विकल्पः। एवंनो जीवस्येति अजीवस्येत्यर्थः एकस्याः प्रतिमाया विवक्षितत्वात् नयसंयोगासा
वइति हेयो विकल्पः तथाजीवयोः सम्यग्दर्शनामिति। न संभवति। यस्माद्यावत्र समवायिनो पुरुषयोस्स्वामितया विवक्षितौ ममवा सम्यग्दर्शनं अस्य च सम्यग्दर्श
नमुत्पन्नमिति। यतस्तु तदाऽनंद्योत्पन्नं तस्या विवक्षैव स्वामितया उत्पादकनिमित्तयोः प्रतिमयसंयोगो विवक्षितं अतस्स जाते विकल्पैः तथाजीवयोः सम्य
ग्दर्शनमिति। द्वयोः प्रतिमयो रालंबिनीकृतयोर्नंदिन तद्विवक्षितं यत्र तु समवेतं तत्रा विवक्षातस्स जातेयमर्पिविकल्पः। तथा पंचमो पितादयः जीवानामिति
दर्शनमिति। द्वयोः ... तत्सम्यग्दर्शनमिति विवक्षितं। य
अत्र हि बहवः एकस्य सम्यग्दर्शनस्य समवायिनो विवक्षिता जीवा मम अस्य चाम्यचेति। न तु येनालंबनेन तेषामुत्पन्नं तस्मालंब्यस्य तत्सम्यग्दर्शनमिति विवक्षितं। य
त्रैतत्रा विवक्षितं। यत्र नोत्पन्नं तत्र विवक्षितमिति। साम्प्रतं षष्ठो विकल्पः एवमेते नयसंयोगा विवक्षायां षडुपितक्ताः॥ अर्दया अपि षडेवा चय
वाजीवस्य वजीवस्य वा। यस्य तदुत्पन्नं तस्य च ततस्स रितंतुः यत्र निमित्तीकृत साधनमुपजायते। दर्शनं तस्य च तदिति। अनयो विवक्षितत्वेन। जीवस्य चाजीवस्य
चविकल्पः संजायते तथा यस्य तदुत्पन्नं तस्य च विवक्षितं। यासां च दृश्यमानानां साधनानां तदुत्पादितं। तयोश्च साधक जीवयोस्तत्सम्यग्दर्शनमुभयत्रापि स्वत्वे
न विवक्षितत्वात् जीवस्य जीवयोश्च द्वितीयविकल्पः। तथा यस्य तदुत्पन्नं तस्य विवक्षितं। येषां दृश्यमानैः साधकनिमित्तादितं तेषां च सम्यग्दर्शनं संभवीति विक
ल्पो जीवस्य च जीवानां चेति। तथा यस्य जीवस्य तदुत्पन्नं तस्य च विवक्षितं। यया च दृश्यमानया प्रतिमया अजीवरूपयोत्पादितं तस्याश्च तदिति तदाजीवस्य
च तत्तस्याः प्रतिमायास्तदिति संजायते विकल्पः। जीवस्याजीवस्य चेति। तथा जीवस्य तस्य तदुत्पन्नं यासां च प्रतिमानां दृश्यमानानां तदुत्पादितं। अत्र
यत्र विवक्षितत्वात् संजायते अयं विकल्पो जीवस्याजीवयोश्चेति। तथा तस्य तदुत्पन्नं याभिश्च प्रतिमाभिः दृश्यमानाभिरुत्पादितं। सर्वत्र विवक्षितत्वात् जीवस्या
जीवानां चेति तं गकः संजायते। एतदाह जीवस्य संतिष्ठितः इत्यर्थः संप्रति तृतीयद्वारं व्याख्यातुमाह। साधनमिति साध्यते निर्वर्त्यते येन तत्साधनं अत्र दर्श
नं तदाह। सम्यग्दर्शनं केन भवति। यास्यो रुचिः श्रद्धिः श्रद्धा सम्यक्तदिति केनोपेता सा केन भवतीत्यर्थः इत्यत आह। निसर्गादधिगमाद्वा भवतीत्युक्तं। ए
तत्कथयति। न तावदेव निसर्गाधिगमौ तादर्शी कृचिं जनयतः। किंतु निसर्गादधिगमात् प्रायः क्षयोपशमादयः। कर्मणां जन्यं तेन ततः क्षयोपशमादिसम्यग्दर्शनं सं
भवति तावपि च निसर्गाधिगमौ कर्मणां क्षयोपशमादेरेव स्तवतः। ततस्तस्मात् शुभपरिणाम क्षयोपशमं विशुद्धं विशुद्धतरमापादयमानानां यदा प्रतिविशिष्टः २१

क्षयोपशमस्यापादितो भवति। तदा तस्मात्प्रतिविशिष्टात् क्षयोपशमात् सम्यग्दर्शनं भवतीति कथयति। तत्र निसर्गश्च कृतकत्वमिति प्राक्। तद्दर्शितमेवैकेन च
केनन्त्रयं तत्सम्यग्दर्शयितुमित्यतिदिशति। तत्र निसर्गः पूर्वोक्तः अधिगमो अन्यचिचारत्वादिके नैवावाक्ते न समस्ताधिगमोपसंहारस्तावदाह। अधिगमस्तु स
म्याख्यायामइति। गुर्वादिसमीपाध्यायितः श्रुताया क्रियासम्यग्दर्शनी साधनशक्त्या प्रमाणनयाभ्यामधस्यत इति उभयमपीत्यादि। उभयमपीति निसर्गसम्य
ग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनं च। तौ च निसर्गाधिगमौ जुमावपि कथं भवतः। आह तदावरणीयेत्यादि। तस्य रुचिलक्षणस्य ज्ञानस्य यदावरणीयं कर्म तत्तदाव
रणीयं स प्राप्यनिश्चीयते ज्ञानं तदन्यत्र हि ज्ञानदर्शनावरणीयवर्जितं। कर्मणि तदावरणीयव्यवहारः प्राय इति। किंतु नस्तदावरणीयमनंतानुबंध्यादि
निमित्ततया आवरणीयं यतस्तस्मिन्नुपशांते अनंतानुबंध्यादिकर्मणि तन्मतिज्ञानावरणीयं न क्षायोपशमावस्थां भजते एतावता तदावरणीयं न प्यते। एतच्चपुरस्तात्
वितमेवाव स्तदावरणीयस्य कर्मणः। क्षये लोकलक्षणेनोपशमेन च क्षयोपशमात् सामिति च। प्रायत इति। न तु ज्ञानावरणस्य सर्वोपशमो नास्ति। त्वयाचैत
त्रिरूपितं ज्ञानावरणस्यावरणमिति त कथमेतदुच्यते। सत्यमेतदेवं किंतु मोहनीयोपशमादस्य ज्ञानावरणस्य क्षयः क्षयोपशमो वा भवति ततः क्षयात् क्षयो
पशमाच्च सम्यग्दर्शनमिति भावितमेव किं स्ववता विस्मार्यते संप्रत्यधिकरणद्वारं स्पृशति। अधिकरणमिति। अधिक्रियते तत्तदधिकरणं। आधार आश्रय इति
स वार्थः त्रिविधः। आत्मा वा आत्मन्येव तदर्शनं मुख्यतः उपचारतस्त्वन्यत्र नियति। यदस्तु समालंबनतदुपजातं तत्सि अपितं तदुभयविवक्षायां चोभयत्र तदात्मनि
परत्र च एतदेव त्रैविध्यं दर्शयन्नाह। आत्मसंनिधानेनात्मनो वस्थितमित्यर्थः परसंनिधानेन परत्रावस्थितमिति। आत्मस्वमपि सदस्मिन्नरूपेणैव विवक्ष्यते। उभयस
न्निधानेनात्मनि परत्र चेति वाक्यं गम्येयमिति। आत्मसंनिधानमिति वास्यार्थमुदाहृत्वा कथयति आत्मसन्निधानमभ्यंतरसन्निधानमित्यर्थः। आत्मेवाधार
आत्मसन्निधानं प्रसिद्धतरेण शब्देनाभ्यंतरसंनिधानमिति व्यपदिश्यते तत्र आसन्ने तस्य सम्यग्दर्शनमस्येति। परसंनिधानमितिवास्यार्थं विवृणोति बाह्य
सन्निधानं बाह्यप्रतिमादिकल्पितरूपः इति। एवमुभयसान्निध्ये कार्यः अंकुराधारे त्रिविधेने कथिते परस्मिते देहसंदेह कारणं। जातं तर्हि सम्यग्दर्शनमिति।
एतत् कस्मिन् सम्यग्दर्शनं अथवा अन्यथा प्रश्नः सम्यग्दर्शनमित्येषगुणः गुणस्य चावश्यमाश्रयेण भवितव्यं सपुनराश्रयः। किमभ्यंतरमात्मा। उतबाह्यप्र
तिमादिवस्तु यदुपष्टंभेनोपजातमुतोभयमिति प्रश्नितमाह। आत्मसंनिधानेन तावदित्यादि आत्माधारविवक्षायां जीवे सम्यग्दर्शनं तस्यान्यत्रादर्शनात्
यथा च जीवे ज्ञानचारित्रे अपीत्येतदाह। जीवे ज्ञानं जीवे चारित्रमिति। न च ज्ञानदर्शनचारित्राणि विरहय्यान्यो जीवोऽस्तीति कात्स्न्यनिक्रमयद्दिशति।
कथं यदा तावज्जीवे सम्यग्दर्शनं तदा ज्ञानचारित्रे आधारस्याव्यतिपद्येते। ज्ञानचारित्रात्मनि जीवे सम्यग्दर्शनं। यदजीवे ज्ञानं तदा दर्शनं चरणयोराधा

रतायदा जीवे चारित्रं तदा ज्ञानदर्शनयोराधारता चारित्रमाधेयमिति। एतदादीनि। एतानि ज्ञानादीनि त्रीण्यधिकरणानि रत्नत्रयं तदेतदादितद्विजीवेश्वा
धरद्वयं। तथा नवत्वादिबाह्यसन्निधाने नोजीवे सम्यग्दर्शनमित्यादि। ननु चात्मन्येवोपलभ्यते इत्युक्तं कथमिदानीं परस्मिन्निति विषयविवक्षाति। उच्यते न
यदेव यत्राविनाभावेन वर्तितं तदेव तत्रेत्युच्यते। किंतु अन्यत्रापि व्यवस्थितमन्यत्र अपदिश्यते देवदत्तो धनमिति गेहस्थमेव तत्रेत्युच्यते। जीवे सम्यग्दर्श
नादीनामाधारविकल्पाः स्वंनाविताएवाऽऽदर्शो धारणेदं केवलमुच्चारयता सर्वत्र एवं भावनीयं। अन्यसन्निधानेवाभूतास्वच्छता अभवेद्वयो आलंग
एव विकल्पानंगेषु वा विकल्पा इति। स्थितिं दारं स्पृशन्नाह स्थितिरित्येवं द्विगुणोति। सम्यग्दर्शनं कियंतं कालं संभवत्सद्भवति एतेन कालावधेरिति द्वितीया
श्लाघितरचनस्थिताया। प्रागभूत्वा मिथ्यादृष्टेर्दर्शनमाविभूत्वा स्थितेर्वा सति मत्सादि सपर्यवसानं इदं मनुष्यत्वादिवत्। किं विस्मादि अपर्यवसानं
सिद्धत्वादिवत्। आचार्यैर्विवक्षानिरपेक्षानुरूपामवोत्तरमाह। सम्यग्दृष्टिर्द्विविधेत्यादि। द्विविधेति सादिः सपर्यवसाना चेत्येवं द्विविधास्तेन नाद्दृष्टिः का
रणोऽनंता यस्तुद्धरलिक कृता यावद्दर्शनमोहनीयक्षयात्त्वयावतिष्ठते वा सम्यग्दृष्टि श्रेणिकादेरिव। अपरा नवस्थापायसदूत्यम्परिस्फायक
बलिनः। अपरा सिद्धस्येति। तत्रयाऽपायसद्भ्यवर्तिनी श्रेणिकादीनां सद्भ्यापगमे व्यवर्तिनी। अपाय सहचारिणी सा सादि सपर्यवसाना यस्मिन्का
ले श्रेणिकादिभिर्दर्शनमोहसप्तकं स्वपयित्वा अवाप्ता सा आदि सम्यः यदा त्वपाय आनिति बोधिकमपाते तं न विशति। केवलज्ञानमुत्पत्रे। सा नोसा
सम्यग्दृष्टेः। एतदाह। सादिरपर्यवसाने ति। या तु भवस्थ केवलिनो द्विविधस्य योगायोगभेदस्य सिद्धस्य वा दर्शनमोहनीयसप्तकक्षयादपायसद्भक्षया।
द्व्यादिस्योसादिरपर्यवसानेति। यस्मिन्काले दर्शनमोहनीयं क्षपयित्वा प्राप्ता स आदिसम्यः एवमेतद्वितीये वर्ष विधायावस्थानकदाचित्तस्यापेय
तीति। एवं यत्रावत्तम्भुत्पन्नस्य स्वयं आख्यानयति। सादिसपर्यवसानेति। यदुक्तं तस्येदं आख्यातं सादिसपर्यवसाना नभेवसम्यग्दर्शनियत्वापायसद्भ्यवर्ति
तत्त्वसम्यग्दर्शनमितीहत्वणति। [illegible] विगमे अपायसंभवे श्रेणिकादीनां। तत्त्वलणति। कथं चास्यादीति सहादिना वर्तते इति सादि। यस्मिन्काले मि
थ्यादर्शनपुद्गलान्विशोधयन्नं पश्यति सम्यग्दर्शनं तदा। तदा सादिः यदा तु अनंतानुबंधक्षयात्पुनर्मिथ्यादर्शनतया परिणममानेष्यति। स्वपर्यैत्वावा ता
सम्यग्दर्शनपुद्गलान्केवलीन विघ्नति। तदपर्यवसानां सद्यपर्यवसानेनं तेनयत्तति। तदपर्यवसाना नमेव सम्यग्दर्शनं। यदा त्वस्यानि सप्तकं स्व
येत्वा प्राप्नोति श्रेणिकादिस्य आदिसम्य केवलप्राप्ताचेत इति। तत्पुनः सम्यग्दर्शनं सादि सपर्यवसानं। श्रुद्दलिकसद्भवर्तिनीदर्शिः कियंतं कालं भवती
तिय तु रसास्वोदितं। तदावश्यत्राह। तस्य जघन्येनेत्यादि। तत्सम्यग्दर्शनं जघन्येन अंतर्मुहूर्तं मुहूर्तो घटिकाद्वयं मुहूर्तस्य मध्यं अंतर्मुहूर्तं तावद्भवति एतेन ज २८

घन्येनेति। मुहूर्तेति समासोऽभवति। असंतसंयोगकालस्य द्वितीयादेतद्भवति तथा सम्यग्दर्शनिकश्चित्तु द्विघटिकांतः तत्परिणाम मन्तु त्यमिथ्यादर्शनी भवति
केवली वा परतः। एवं च षट्षष्टिं स्थितिमाख्यायोत्कृष्टं निरूपयन्नाह। उत्कर्षेण कियंतं कालमास्तेऽत्र षट्षष्टिसागरोपमाणि साधिकानि तद्भावनेइहास्वर्ग स
म्यग्दर्शनमधिगम समासादितदीक्षापूर्वकोटीविहृत्याऽपवर्तितायपरिक्षत सम्यग्दर्शनः विजयादीनां चतुर्णामन्यतमस्मिन्विमाने त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिः
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिस्तत्क्षयात्त्वच्युत्वा मनुष्येषु सहसंख्येयमजनि। पुनस्तेनैव प्रकारेण संयममनुष्ठायतदेवविमाने तावत्स्थिति मनुष्यत्वे पु
नस्त्रितीर्थ्ये लीयमानक्षीणतत्त्वार्थश्रद्धानः सयमं प्राप्यावश्यं तयासिद्धति। एवं द्वित्रयस्त्रिंशतौ षट्षष्टिः पूर्वकोटी त्रयातिरिक्ता अभ्यंतका त्वपवादा द्वित्रिंश
तिसागरोपमस्थितिस्त्रीवाराः। अनुत्पद्यते तेनः परभवत्रयं भावितीत मासिद्धिरिति। यदुक्तं। पुरस्तात्सम्यग्दृष्टिर्द्विविधा सादिः। सपर्यवसानेति। सांप्रतमावि
तः स्थितिरेव सादिरपर्यवसानेति। यां प्रसंभावयत्यन्येन सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना संयोगइत्यादिना सह। योगोभीनावाप्तायज्जद्भूतैः। सयोगः केवली
तत्स्थे केवलं ज्ञाने यावाच्छैलेशीनप्रतिपद्यते तावत्सयोगः केवली। शैलेशी प्रतिपन्नौ तु निरुद्धयोगत्वाद्योगः त्वदेवाह। शैलेशी प्राप्त इति शिलीनां सम
हाः शिलाः तेषामीशा मेरुः तस्येव भावः। शैलेशी अचलतेति यावत्तत्प्राप्तः। सद्येयानकालोच्चेयमध्यमा यावत्स्यात् पञ्चह्रस्वाक्षरोच्चार्यते यावत्ततः सिद्ध
तिस्वरूपेद्विविधापि। कवलीसयोगायोगा। भवस्थ सादिपर्यवसानः सम्यग्दृष्टिः उच्यते। सिद्धश्च सर्वकर्मविमुक्तइति येतः। सादिरपर्यवसानेति नकदाचिदापे
यतीति। सम्यग्दृष्टिसादिरपर्यवसानेवस्य स्त्रीलिंगनिर्देशः। तवस्थिकेवलिनः सयोगायोगस्यसिद्धस्य च तस्यास्वेस्य नत्यपगमनाथेनिसौ ततोऽव इति अ
थवा सम्यग्दृष्टिसादिरपर्यवसाना यानिर्दिष्टा। तामनुभवति। सयोगादिरिति नेयं भवति विधानद्वारं। परामृशन्नाह। विधानमिति विधीयते तदिति विधानं भेदः प्र
कार इति। ननु च साधनद्वारे निर्दिष्ट एव भेदा निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनमिति च किं पुनर्भेदाख्यायते उच्यते तत्र सम्यग्दर्शनस्य भेदः प्रतिवि
पादयिषितः किं तु निमित्तं तत्र दृश्यादि। यदुपनं कारणं तां प्रतिपद्यते। तद्भेदो विवक्षितः। इह तु अनेन निमित्तेन यत्कार्यमुपजनितं। तस्य भेदः प्रतिपाद्यते
इति। एवं च कृत्वा वक्ष्यमाणस्य संख्याद्वारस्यास्य च विधानद्वारस्य पृथग्भेदो निर्दिष्टतस्मात्। विधानं सम्यग्दर्शनस्य भेदकं। क्षयसम्यग्दर्शनं क्षयोपश
मसम्यग्दर्शनमिति। संख्याद्वारे तु तद्गतो भेदः प्रतिपाद्यते। कियत्सम्यग्दर्शनानि कियंत सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः निर्णयवाक्येपि वाच्यं संख्येयानि सम्यग्दर्शनानी
तीर्थ्यस्मिन्त्रसंख्येयाः सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः मनुष्योपादनभेदे पात्रारान्। अर्थआदिपात्रादात्मा तत्क्रस्यापर्याणं साधनविधानसंख्याद्वाराणां परस्परेण
भेदइति संप्रति भेदः। कथने प्रवर्तमान एकस्यापि भेदरूपनादविरोधकरूपतिसमानः कारणोपाधिकं भेदं दर्शयन्नाह। हेतुत्रिविधात्क्षयादि

त्रिविधमित्यादि। तिस्रो विधा यस्य स त्रिविधो हेतुः अन्यपदार्थः त्रिविधस्य भावस्त्रैविध्यं हेतोस्त्रैविध्यं हेतुत्रैविध्यं तस्माद्धेतुत्रैविध्यात् वर्त्तमानस्यामीप्यादिवच्छा
सः हेतुत्रैविध्य उपदर्शनाय आह क्षयादित्रिविधं सम्यग्दर्शनमिति। कार्यनिर्देशएव नच विशेषः संज्ञायेकं जन्यते। उदकणीमायेरिवोपदेशनकं। किं तु क्षयलाभेव
कर्म्मणांतिकीसकलवोपशान्तिता विवक्ष्यते। क्षयोपशमेनापि व्याप्ततद्रूपे तत्क्षयोपशमे भवतस्त्रिविधं सम्यग्दर्शनं। यत्कार्यं क्षयादिहेतुनिकेतुनाह्वेतवः स्वव्यते
क्षयादयः। कस्यायं क्षयादिः। यात आह। तदावरणीयस्येत्यादि। तस्य सम्यग्दर्शनस्य आवरणीयमाच्छादकं ज्ञानालंबनमेवाच्यादि। तस्य चावरणीयकर्म ज्ञाना
वरणीयं मत्याद्यावरणीयमित्यर्थः तथा दर्शनमोहनीयस्य चेति। कस्येति चेदुच्यते। अनंतानुबंध्यादिदर्शनमोहनीयस्य चेति। अनंतानुबंध्यादिदर्शनमस्तकस्य
क्षयादिभ्य इति क्षयक्षयोपशमेभ्यो हेतुभ्यस्तदुपजायते सम्यग्दर्शनं वरणीयस्येति च उक्तवता ज्ञानावरणीयमस्य फलं गतं। तदस्य फलमेव ज्ञानं तत्सम्यग्दर्शन
स्य सुचितवादं। तथा दर्शनमोहनीयस्येति उक्तवता इदमस्य गतं दर्शनमोहनीयस्य क्षयादिषु सत्स्तु तत्त्वार्थश्रद्धानं पुनर्दर्शनमोहस्य तदावरणमिति तत्रापि तमेव पुर
स्तादुपकारस्याप्ययमेवाभिप्राय। पुनरूपद्धितद्रिति तस्येति एभ्यो हेतुभ्यो यत्कार्यमुपजातं तत्स्वदर्शयति। क्षयसम्यग्दर्शनमिति। मत्याद्यावरणीयदर्श
नमोहसप्तकक्षयादुपजातं क्षयसम्यग्दर्शनमभिधीयते। तेषामेवोपशमाद्यातं उपशमसम्यग्दर्शनमुच्यते। तेषामेव क्षयोपशमाज्जातं क्षयोपशमसम्य
ग्दर्शनमभिदधाति। एवं च नाभिज्ञापकं च क्षयादीनां प्रस्तावनाकृतैवा इहकेवलं तदावरणीयेषु ज्ञानीयात् इति एवं क्षयादिहेतुकं यत्कार्यमुपजनित
त्वदर्शपक्षमात्रतस्य ज्ञाते। किंमेकस्यापि चैतानि उतानि कथ्यतेत्यत्र कर्मलक्षणमिच्यते। अत्र चेत्यादि। अत्रेति एषु क्षयादिसम्यग्दर्शनेषु यथाकार्यनिर्दे सा
फल्पातएवं प्रकर्षनिर्देशः फल्पातच्यइति। एकस्य त्वेतत्प्राह। तं च प्रकर्षं दर्शयन्नाह अपशमिकेत्यादि। सर्वं च क्षयसम्यग्दर्शनं प्रधानत्वादुपन्यस्तेदानीं
प्रकर्षमनिदर्शयित्वा इतेत उपन्यस्यति। उपशमेनोदयविघातरूपेण निर्वृत्तमौपशमिकं क्षयेण। विशिष्टरूपेणोपशमेन च निर्वृत्तं क्षायोपशमिकं क्ष
येण निर्वृत्तं क्षायिकं अतएवौपशमिकादीनामिमां स्वमामान्स्त्यपरः सविशुद्धिप्रकर्षो निर्मलता। सकलानात्त्वपरिच्छेदितेत्यर्थः अपशमिकं हि सम
दर्शनं सर्वमलीमसमजक्राजत्वात्। न यत्र मिथ्यात्वमननात्। एतोतर्मुहूर्तमात्रं न वेदादिवकालं तत्र स्वोनकरोत्येतं प्रतिमिथ्यादर्शनमेव प्रतिपद्यतइ
त्यागमः तस्मात्तौपशमिकक्षायोपशमिकसम्यग्दर्शनं। विशुद्धतरं बकुकालाच स्थायित्वाद्यतउत्कृष्टेन षट्षष्टिंसागरोपमाणिसाधिकानितदुक्तम
तएवत्तनस्य वस्तुपरिच्छेदेस्पष्टं ग्रहणसामर्थ्यमनुमानमागमाच्चास्मात्। ततश्च क्षायिकं विशुद्धतमं सर्वकालावस्थायित्वात् स्पष्टवस्तुपरिच्छेदत्वेति।
७॥ किंचान्यदिष्यतरस्तत्वसंबंधवाक्यं न केवलमेभिरेवाभिधाभिरधिगमः। कार्यइति के ते इति वेदित्यत्र आह। ज्ञा मस्संख्येत्यादि। सत्त्वसंख्याादि। स

त्वसंख्यादिविशेषणं कश्चिदाक्षिपति तन्निराकरणार्थं विविच्य दर्शयति। संसंख्या क्षेत्रमित्यादि सूत्रक्रमे। वेतत्प्रारभिति इति प्रारब्धयत्ना आभिरपि द्विरेव
येभ्येते। चैकांततर्न चेति। एतेभ्यस्त्वोक्तिः एतदेव विशेषयति सद्भूतप्ररूपणादिभिः सद्भूतस्य विद्यमानार्थस्य सम्यग्दर्शनपदस्य प्ररूपणा तत्त्वकथनं सादिर्येषां
तानि सद्भूतपदप्ररूपणादीनि। तेरिति विविक्ते न फलं दर्शयत्यष्टाविति। तेषां च भाष्यानांगतां कथयत्यनुयोगद्वारैरिति सर्वभावानामिति। तेषां प्रत्यावितां
कथयति सदादीनां विकल्पशाद्रत्याद्याख्यातमेव। कथमिति चेदिति नेत्रवर्णनिप्रायमाशंकते। केन प्रकारेण एतैर्निर्देशादिना धिगमः क्रियत इत्येवं मन्येत
उच्यते यथा क्रियते विस्तराधिगम इति सिद्धिरिति। नाद्धा अंगवरामृतानि कथं चैतत्सद्भावस्योपलानं यथार्थं तं कतोपरः किमस्ति नास्ती तेवमसंख्यात्मलेनिज्ञा
नेत्र अनुक्तमेवैतत्कथनमिति अतआशंक्यो वाक्यं दर्शयति सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्तीति। अस्माद्वाय संशयः यतः शब्दोयस्यपि बाह्योर्थः शशविषा
णादिकः प्रवर्त्तमानोऽत्र सत्ति च बहिरंगोर्थो घटादिः पटादिः अतः किं सत्यर्थे उतासति सम्यग्दर्शनशब्दः प्रवृत्तोबहिरर्थ इति प्रश्नयति सूरिराह अस्ती
त्युच्यते। विवृतेसम्यग्दर्शनशब्दवाच्योऽर्थो घटादिशब्दवाच्य वत्कथं वानेन निस्वाच्यात्तोपदेशात् प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकंपास्तिक्यादिलक्षणप्रत्यक्षानिश्च
न वस्तुति प्रत्युत्तनस्योत्तरं कथितमिति। गुणो ह्ययं तेनच परतंत्रत्वात् साधिकरणेन भवितव्यं रमेनेवाणुयापिनेत्येतदाशंक्य पराभिप्रायमाचार्य आह क्वासी।
ति चेन्मन्यसे ऽर्थ्यंतद्वयेपदार्था जीवाश्च तत्राजीवेषु नावश्यस्तिनिश्रयावलंबनेन। धर्माधर्माकाशपुद्गलेषु यतो ज्ञानात्म परस्वेतनावस्तुसमवेतो गुणः
स कथमन्यधर्मस्यान्यत्र वर्त्तते याप्त्युक्तंकस्येति स्वामित्वचिंतायां अजीवस्य प्रतिमादेः सम्यग्दर्शनमिति तदुपचारात्। न तत्स्योमुख्यकल्पः इहतु मुख्यां
इतिमाश्रिय प्रावक पुरुषः अजीवेषु भावान्तस्यत आह जीवेषु तुभाज्यं इत्येवकारार्थेऽभाज्यमेव नावश्यंनाविसर्वेषु भजनां च कथयति त
द्यथा गतीन्द्रियेत्यादिनागत्यादीनिचान्यत्र वक्ष्यकादौ प्रचंचेनोक्तानमत्रात्यर्थं तु किंचिद्दर्शयति गत्यादिषु सर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानो न स्यामकं चिंतंते
तत्र नारकप्रतिषु गतिषु वर्त्तमानाः पूर्वप्रतिपन्नाः। प्रतिपद्यमानाश्च जीवाः संतिनरकगतौ क्षायिकक्षायोपशमिके स्यातां। तिर्यग्गतावप्येवं मनुष्यगतौ
त्रीण्यपि क्षायिकादीनि स्युंति। देवगतौ क्षायिकक्षायोपशमिके न चेतां। इंद्रियाणि सामान्येनांगीकृत्य पंचेन्द्रियपूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानकाश्च विकल्पशः
एकेंद्रियेषु न पूर्वप्रतिपन्ना न प्रतिपद्यमानकाद्वित्रिचतुरिंद्रियेष्वसंज्ञिपंचेंद्रियेषु पूर्वप्रतिपन्नाभाज्याः सास्वादनसम्यक्त्वं प्रतिपद्यमानाश्च नसं
त्येव। संज्ञिपंचेंद्रियेषु द्वयमप्यस्ति काया स्त्रियादिना प्रियसामान्येन द्वयमप्यस्ति विशेषेण पृथिवीजलानलानिलवनस्पतिषु द्वयं नस्त्येनावस्यैव॥
द्वित्रिचतुरसंज्ञिपंचेंद्रियेषु पूर्वप्रतिपन्नाः स्युः नाधुनाप्रतिपद्यंते। संज्ञिपंचेंद्रियत्रसमायेद्वयमपिस्यात् योगेमनोवाक्कायेषु सामान्येन द्वयम॥

वि कायजोगवाजांपृथिव्यादीनां तरूपर्यंतानांद्वयं कायवाग्योगयुक्तां द्वित्रिचतुरसंज्ञिपंचेंद्रियाणांप्रवर्वप्रतिपन्नाः स्पर्शनंतुप्रतिपद्यंतेइति मनोवा
काययोगानांद्वयं [illegible] अनंतानुबंधिनामुदये नद्वयंशेषकाषायोदयेद्वयं वेदत्रयसमन्वितानांद्वयं अस्तिसामान्येनविशेषेणापिस्त्रीवेदेद्वयंपु
रुषवेदेद्वयंनपुंसकवेदेएकेंद्रियाणांनद्वयं विकलेंद्रियाणामसंज्ञिपंचेंद्रियपर्यवसानानां पूर्वप्रतिपन्नाः केचित्संतिनप्रतिपद्यमानाः संज्ञिपंचेंद्रियेषु
नपुंसकेषुद्वयंनारकतिर्यङ्मनुष्येषु लेश्यासुपरितनीषुद्वयंआद्यासुप्रतिपन्नाः स्पर्शनंतुप्रतिपद्यंते किंसम्यग्दृष्टिःप्रतिपद्यतेमिथ्यादृष्टिर्वाव्यवहार
निश्चयविषयत्वात् असत्करणंकार्यमितिदर्शनात् एवंज्ञानीनिश्चयस्याज्ञानीव्यवहारनयस्यचक्षुर्दर्शनीषुद्वयं सकलकायसंज्ञिषुप्रवर्प्रतिपन्नाःस्पर्शना
प्रतिपद्यमानकाः संज्ञिपंचेंद्रियचक्षुर्दर्शनीषुद्वयं अचक्षुर्दर्शनिषुपृथिव्यादिषुपंचसुद्वयंनास्ति शेषेषुद्वित्रिचतुरसंज्ञिषुचक्षुर्दर्शनिषुपूर्वप्रतिपन्नाःस्पर्श
नप्रतिपद्यते संज्ञिपंचेंद्रियाचक्षुर्दर्शनिषुद्वयंचारित्रीपूर्वप्रतिपन्नएव अचारित्रःपूर्वप्रतिपन्नः प्रतिपद्यमानश्चस्मात् आहारकेषुद्वयं अनाहारकःपूर्वप्र
तिपन्नःनतुप्रतिपद्यमानःकोतरगतौसंभविता उपयोगइति साकारोपयुक्तःप्रतिपद्यते उतअनाकारोपयुक्तइति उच्यते साकारोपयुक्तःप्रतिपद्यते पूर्वप्रतिप
न्नस्तु अनाकारोपयोगोपयुक्तमुपूर्वप्रतिपन्नःस्यात् नतुप्रतिपद्यमानकोयतः सर्वाःकिललब्धयः साकारोपयोगोपयुक्तस्यभवंतीतिपारमर्षवचनप्रामाण्यात्
लेश्यद्वयोद्वारसुद्वयोगद्वारेषुव्याख्यातंगाणुयथासंभवमिति यत्रसंभवनियत्रवचनसंभवति यथावाक्षायिकादिसम्यग्दर्शनंयत्रसंभवति तथाचाचा
संगतपदार्थस्यसम्यग्दर्शनपरस्यपरूपणाव्याख्यातव्यानुमेयानाम्बकपरिज्ञादयसुनादृताश्चकारेणआयसेषामनुपात्तयोगद्वारंतगतिरितिय
तोज्ञापकः पंचेंद्रियेष्ववतरति पर्याप्तेषुकायेषुपर्याप्तेष्वेवसूक्ष्मसंज्ञिनचचरमाश्रुतेष्वेवातोनादृताइति द्वितीयद्वारंनुपत्राह संख्येति संख्याइ
यत्तासाचैकानिततम्रहारानुवर्तिक्षायिकाद्वीपत्रदेशिकाता गणितविषयतीताचअसंख्येयाजघन्यमध्यमोत्कृष्टसंज्ञिताः अपरातदनिक्रमेणाव
वस्थिता अनंताअपिजघन्यादिभेदत्रयानुगता अनुयोगद्वाराद्विस्तरार्थिनाधिगमः नीयाएतेसम्यग्दर्शनसमन्विताः मत्याग्रत्यादिश्रुतेकियंतइति
तद्वंतद्वद्वृष्ट्वा एते उक्तं वेदं उरसात्मनः इत्नति कियत्सम्यग्दर्शनंकिंपरिमाणास्तेसम्यग्दर्शनिनाम्रित्यर्थः स्वयमेवाचष्टे यंति संख्यानिङ्मनकिंसंख्ये
यंसम्यग्दर्शनंराशिमसत्वात्वाम् उतासंख्येयमुतानंतमिति एवं दृष्टेआह उच्यते असंख्येयानिसम्यग्दर्शनानिनसंख्येयानाप्यनंताः किंतर्हि असंख्येयाः
सम्यग्दर्शनिनइति कथसम्यग्दृष्टिनमिद्धानकेवजिनश्चविरहय्यशेषाः संसारवर्तिनोयावंतः क्षायादिसम्यग्दर्शनिनस्तेनिर्दिश्यंते असंख्येयानिसम्य
ग्दर्शनानीत्यनेनयेनर्हिकेवलिनः सिद्धाश्चतेसर्वेकियंतइत्याह सम्यग्दृष्टयस्त्वनंताः तवस्वकेवलिनः सिद्धाश्चांगीकृत्योक्तंसम्यग्दृष्टयस्त्वनंताइति द्वारं ३०

तरस्पर्शनिनाह क्षेत्रंकियंतिनिवसंतियत्रजीवादिद्रव्याणितत्क्षेत्रमाकाशंयतएतेसंख्येयतयानिर्धारिता अनंतयाचगणिः पुनः कियदाकाशंव्याप्तंइति
संज्ञायेसतिपृच्छति सम्यग्दर्शनंकियत्क्षेत्रे ननुचसम्यग्दर्शनमेतेनपृच्छ्यते निर्द्धेयोपितस्मैवसम्यग्दृष्टयमुनवोद्यंते नलीयंतइत्युच्यते इहायंसम्यग्दर्शनि
शब्देनावसाधनः सम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनंसवाच्यतयोपचिकाल्पयंतस्य अपायसद्द्रव्यसम्यग्दर्शनिनम्रहिमुतस्यवसिद्धनवस्वकेवलस्यापश्यानिर्णय
वाक्येप्येवमेवद्रष्टव्यं अथवा सम्यग्दर्शनिषुनिर्देशिषुसम्यग्दृष्टयोप्यनिनिवरूपिणग्रहीष्यंतइति सम्यग्दर्शनिनः वक्ष्यति अथवा एकंजीवमुद्दिश्यायं
प्रश्नस्तस्यप्रः एकत्रावधृतेक्षेत्रेनस्तात्पर्यमाना सातथाप्रतिपत्रैहमितिपृच्छति सम्यग्दर्शनंकियत्क्षेत्रेइति एकस्मिंश्चवस्थमानेसम्यग्दर्शनिकियतिक्षेत्रेइस्से
कत्वचनमपिसुघटंभवति सूरिराहलोकस्यासंख्येयभागइति यदेकःपृष्टःएकस्येवोत्तरंतदाकोर्थो यो हंसम्यग्दर्शनीसोहंकियतिक्षेत्रेआधारेस्थितःपृष्टे
उत्तरंलोकस्यासंख्येयतमेधर्माधर्मद्रव्यद्वयभागएवावगाहते सर्वस्यलोकस्यबुध्या असंख्येयभागखंडकल्पितस्यएकोसंख्येयभागस्तत्रस्थितइतिअ
थापिसर्वानेवांगीकृत्यप्रश्नस्तथाप्यसंख्येयतमेपूर्वस्मादधिकतरेलोकस्यसार्ववर्त्तंतइतिभुक्तमुत्तरं स्पर्शनकमाकाशदेशैःपर्यंतवर्तिभिः सहयःस्पर्शस्तस्प
र्शनं अस्मिन्द्वारेपृच्छ्यते सम्यग्दर्शनिनकिंस्पृष्टमित्यनेनअत्रापिसम्यग्दर्शनिशब्दः सामान्यवाचीद्रष्टःएकंत्वांगीकृत्यप्रश्नइतिमंतव्यं उत्तरंलोकस्यासंख्येयभा
गःस्पृष्टइत्येकानेकंप्रश्नावरोधेननेयं यःपुनःसमुद्घातप्रतिपन्नःचतुर्थसमयवर्तीसवस्थाकवलीकेनकिंस्पृष्टंलोकस्येतदुच्यते सम्यग्दृष्टिनातुसर्वलोकइति
यतोनिहितं लोकव्यापीचतुर्थंतुसमयेसोवधारणे सम्यग्दृष्टिनैवसमुद्घातगतेनैवसमस्तलोकःस्पृष्टइति एतस्मिन्व्याख्यातेचोदकोब्रूतेचुदत् सम्यग्दृष्टिसम्य
ग्दर्शनिनाद्वयोर्मुक्तोक्रियमाणायंभावेकारकेनास्यर्थभेदइतिनवांछाह सम्यग्दर्शनिनलोकासंख्येयभागःस्पृष्टःसम्यग्दृष्टिनातुसर्वलोकइति तत्र
नंतवताकश्चिदर्थभेदःपरिकल्पितइति अतोःनेनोपक्रमते सम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनयोकोविशेषइति सूरिराहः अत्रोच्यते अपायसद्द्रव्यतादि अपा
योनिश्चयज्ञानंमतिज्ञानांशःसद्द्रव्याणिपुनःशोभनानि शुद्धत्वात् विद्यमानानिसद्द्रव्याणिमिथ्यादर्शनदलिकानिअध्यवसायविशोधितानिसम्यग्दर्श
नतयाआपादितपरिणामानि अपायश्चसद्द्रव्याणिवा अपायसद्द्रव्याणितेषांभावः अपायसद्द्रव्यताइकंतत्रजक्षणतृतीयायाश्चापायस्संभवति यावता
तानिसंभवंतीत्येषां अपायसद्द्रव्यतातयासम्यग्दर्शनं अपाययुक्तानिसद्द्रव्याणीतिविनाशाशंकानिराचिकीर्षयामूलद्वन्द्वत्वात्सूरिराचष्टे अपायआभि
निबोधिकं प्रतीयोमेदः आवंतीत्येषासायसद्द्रव्यतातयासम्यग्दर्शनिनिवोधिकस्यनिश्चयात्मकःप्रसिद्धः तेनयोगस्तद्योगस्तस्मात्तेनापायेनयोगइति
वोच्यते यतः सम्यग्दर्शनिपुरुषोनुसमुत्पायगतेषुचभवतीतिमापीसद्व्यर्थः तद्योगात्सम्यग्दर्शनमेतेनापायेनयाप्रवदस्ति संबंधइति तेनचसंबंधःस

स्तुवसद्वेष्टद्धीणदर्शनसप्तकस्यासस्तुवसद्वेषुद्धीणदर्शनसप्तकस्य उनाद्यामध्यवस्थायां सम्यग्दर्शनं द्रव्यतो ऽनाद्यामध्यवस्थायां सम्यग्दृष्टिव्य
पदेशो नास्ति तत्केवलिनो नास्तीत्यादि तदिति सम्यग्दर्शनं सद्भावापायजनितव्यपदेशं केवलीनोतीदियदर्शनात्रसमस्ति। अतो नसम्यग्दर्शिनी केवलीक
स्मर्हिं आह सम्यग्दृष्टिस्तु केवलीति। तानिच स्तुद्या आहाय अपायसद्भावात् तत्र केवलिनि सम्यग्दर्शनव्यपदेशो न विधीयते तेन तुच्छिना यदि सम्यग्दर्शनव्यपदे
शः कल्पते तावत्साधनो ऽयं विशिष्टइति कृत्वा तदा नास्ति निषेधइति। उक्तो ऽनुमेवार्थम वद्योतयति एवं कृत्वा तत्र वर्तते ऽपि सुघटं साध्यं भवति। द्वारांतरं स्तुपति
कालइति यदेतत्पूर्वोक्तं द्वारैर्निर्दिष्टं तत् सम्यग्दर्शनं कियंतं कालं भवति। वक्ष्यति न तु स्थितिद्वारे। पत दे वत्युक्तं च किमर्थं पुनः विशेषं किंक्रियते इ
त्युच्यते न कालः स्थितिमंतरेण कश्चिदस्तीति अस्यार्थस्य ख्यापनार्थं तथा च वर्तनादीन्येव काललिंगानि पठंति अथवा एकजीवाश्रयेण नानाजीवसमाश्रय
णेन चास्मिन् स्थितिद्वारे साद्यादिधानमिति अतो ऽनुच्यते ऽत्र स्थिः तथा च सुद्धलिनियंतुजं स्तन एत्यादि अतस्तत्सम्यग्दर्शनमेकजीवांगीकरणेन सर्वजीवांगीकरणेन च प
रीक्ष्यं एतदुक्तं भवति एकेन प्राप्तं तत् कियंतं कालमनुपाल्यत इति नानाजीवैश्च कियंतं कालं धार्यत इति परीक्ष्यमेकं जीवं प्रतीत्यादि पूर्वभावितं एतद्ग्रंथद्वयं स्थि
तिद्वारे नानाजीवान् प्रति सर्वदा सर्वकालं महाविदेहादि। कश्चित्तावच्छेदस्याद्यातार्थं स्थितिः। क्षायोपशमिकस्य विंतिता औपशमिकस्य तु यथासंभ
वं अंतर्मुहूर्तं प्रमाणेति। क्षायिकस्य तु सर्वदा भवत्वात् अतो ऽनंतरमंतरद्वारं स्पृशति अंतरमित्यनेन सम्यग्दर्शनं प्राप्य पुनश्च्युत्वा मिथ्यात्वदलिकोदयात् पुनः
कियता कालेन लभ्यत इति स्तुतिः सम्यग्दर्शनस्य को विरहकालइति। सम्यग्दर्शनं प्राप्य पुनश्च्युत्वा यावत् पुनः सम्यग्दर्शनं नासादयति। स विरहकालः।
सम्यग्दर्शनेनशून्यः कालः कियानिति। औपशमिक क्षायोपशमिके निश्चित्य नि त्रय वाक्यं प्रवृत्तं। एकजीवं प्रतीत्यादि। एको जंतुरौपशमिकं क्षायोपशमिकं वा
प्राप्य परित्यक्त्वा पुनः कश्चिदंतर्मुहूर्तेन लभते। कश्चित् त्वनंतेन कालेन लभते सचानंतरकाल एवमाख्यायते उत्कृष्टेनापार्द्धपुद्गलपरावर्तः। पुद्गलपरावर्तो नाम य
दा जगति यावंतः परमाणवस्तान् औदारिकादितया सर्वे परिभुक्ता भवंति स पुद्गलपरावर्तः औदारिकवैक्रियतैजसभाषाप्राणापानमनःकर्मभेदात् सप्तधा एत
त्समुदायस्यार्द्धं देशोनं किंचिदूनं। एतत्प्रतिपादयितुं कदेशो न्यूनइति। चेदु यार्द्धपुद्गलपरावर्त इत्यनेनोच्यते। समुदायेषु हि वाक्यप्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तंत
इति न्यायात् अयं चार्द्धशब्दः समप्रविभागवचनः किंचिन्न्यूनाभिधायित्वाच्च पुल्लिंगः पुद्गलपरावर्तार्द्धः उपार्द्धः किंचिन्न्यूनइति प्रादिसमासः नानाजीवान् प्रतिनास्ति
जीवाः निश्चित्य नास्त्यंतरं विदेहादिषु सर्वकालसंभवत्वादिति। क्षायिकस्य त्वनपगमात् नास्त्यंतरं द्वारं द्वारांतरं निधित्सयाह भावइति येयं कश्चिज्जीवस्य
जिनवचनश्रद्धायिनी सा कस्मिन् भावे औपशमिकादीनां समवतरतीति प्रश्नयति। सम्यग्दर्शनइत्यादिना सम्यग्दर्शनमित्यविशिष्टं दर्शनं यदिस्त्वां विविक्षा

यविजिज्ञासते उक्तेतत्पश्रतिवचनमपि न वक्ष्यति त्रिषु भावेष्विति औपशमिकादीनामुक्तलक्षणादीनां कतमो भावः कतमावस्थेति यावत् स्तरिसुद्देयस्य भाव
निरपेक्षस्यास्यादेवं विशिष्टयनेन कथयति औदयिकं गतिकषायादिरूपं पारिणामिकं च भव्यत्वादिलक्षणं विहाय एभ्यो ऽन्ये त्रयः क्षायिकादयस्तेषु भवति
औदयिकपारिणामिकयोस्तु सादित्व भव्यत्वाद्युपलक्षणेन तया स्यात् अस्ति अनादित्वात् एवइति तस्यते त्रिषु भवति नौदयिकपारिणामिकयोरिति द्वारांतरं
स्पृशति अल्पबहुत्वमित्यनेन। अथैतस्मिन् त्रिषु भावेष्विति व्याख्याते आह नः एषां क्षायिकादीनां सम्यग्दर्शनानां त्रिषु क्षायिकादिषु परिणामेषु वर्तमानानां
किं तुल्यसंख्यमुतनेति। आश्रयनिर्देशेन चाल्पबहुत्वं चिंतितव्यं स्थितावल्पबहुत्वमिति। अल्पबहु भावः किंचिदल्पमत्रास्ति। किंचित्तु बह्विति कथं भाव्यते इत्युच्यते
सर्वास्तोकमौपशमिकं यतः दृष्टिवृत्ति परिणतिं श्रेण्यारोहादिस्वभावा बहवस्सत्त्वाः संप्राप्नुवंति सागमानुरूपतः क्षायिकं ततः असंख्येयगुणं ततः औपशमिकान्तु क्षायि
कमिति च अत्रायं विशेषः श्रेणिचरमा सम्यक् श्रेणिकादीनां यत्क्षायिकं तत्कथ्यते अपायसद्भावात् तत्र समवर्तिनस्तु औपशमिकस्यावधित्वे पात्रत्वात् त
तदर्शनेनावधिमतापि ताद्रूप्येन भवितव्यं तत औपशमिकात् क्षायिकं तत्र असंख्यमिकमसंख्येयगुणमिति यो सौ चौपशमिको राशिस्सो संख्येयेन राशिना गु
ण्यते औपशमिकाद्बहुतरमिति यावत् ततो ऽपि क्षायिकात् क्षायोपशमिकं तत्र असंख्येयगुणं सर्वगतिषु बहुत्वाभ्यासत्वाच्च असंख्येयगुणमिति च यो ऽसौ
क्षायिकराशिः सो ऽसंख्येयेन गुण्यते अतः क्षायिकाद्बहुतमा स्तइति यावत् यान्त्वत्र क्षायिकं केवल्याधारं तत्कियदुच्यते सर्वकेवलिनामानंत्याद्दनंतगुणं
केवल्याधारमेतद्रूपमिति अत आह सम्यग्दृष्टयस्त्वनंता इति केवलिनो ऽनंता इत्यर्थः ततस्तद्दर्शनमनंतमेवइति द्वारपरिसमाप्तिसूचकः अथ किं सम्य
ग्दर्शनस्यैव निर्देशादिसदादिभिर्द्वारैरधिगमः क्रियते उत ज्ञानादीनामपीत्युच्यते ज्ञानादीनामपि किंतु एकत्र सम्यग्दर्शने योजना कृता सत्राप्येवं द्रष्टव्या इति
दिशति एवं सर्वभावानामित्यादिना एवमिति यथा सम्यग्दर्शनस्य तथा सर्वभावानां ज्ञानादीनां नामस्थापनादिनीस्वनां कृत्वा प्रमाणनयनिर्देशादिसदादि
भिः परीक्ष्याधिगमः कार्यइति तदप्रस्तुतं सम्यग्दर्शनमित्येतदाह उक्तं सम्यग्दर्शनं ॥ द्वितीयावयवविवक्षया प्रस्तावदर्शनायाह ज्ञानं वक्ष्यामः कीदृगिदि
ति चेदुच्यते मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानं मतिश्च श्रुतं च अवधिश्च ज्ञानाधिकारे ऽनल्पतेष्वकृतं वावधिश्च मनःपर्यायश्च केवलं च मतिश्रुतावधिमनःपर्या
यकेवलानि ज्ञानमिति चान्येन संख्येतानि एकज्ञानमितिनैवशक्यं यथा सम्यग्दर्शनादीनि त्रीण्यपि एको मोक्षमार्गइति किंतु एकैकमत्र ज्ञानमिति यद्येवं
ज्ञानानीति न वक्तव्यं ज्ञानबहुत्वादुच्यते। सत्यमेव प्रतिज्ञानुरूपं प्रतिवचनं भवतीति कृत्वा एकवचनं कृतं प्रतिज्ञानं चानेन ज्ञानं वक्ष्याम इत्यतस्तदनुरोधे
नैकवचनमकारार्याः एकैकस्य ज्ञानतां ख्यापयन्नाह मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमित्यादि। मननं मतिः परिच्छेद इत्यर्थः शेषकारकेष्वपि यथासंभवं ज्ञेया ज्ञा

निर्देशनं वस्तुस्वरूपावधारणमित्यर्थः मतिज्ञानं मतेर्ज्ञानमिति समासो नैवं कार्यं मतेर्ज्ञानं किं येन सा गृह्यते स्वचिद्गृह्यते केवलादिना ततश्चोपदार्थज्ञाप्रमा
तत्सुंदरमतमात्रग्रहणं स्यात् नत्विंद्रियानिंद्रियनिमित्तमिति तस्माज्ज्ञानशब्दोऽभिचारी सामान्यज्ञानवाचकस्तत्रेंद्रियानिंद्रियनिमित्तोपजातया म
त्यासमानाधिकरणतया विशेष्यते मतिश्च सा ज्ञानं च मतिज्ञानं तच्च श्रोत्रेंद्रियव्यतिरिक्तचक्षुरादीन्द्रियानद्वारेणोपलभ्यते मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमिति श्रूयते
तदिति अस्मिन्नर्थे शब्दमात्रं गृह्यते। श्रुतिः श्रवणमित्यस्मिन्नर्थे ज्ञानविशेषमुच्यते स एव व्यपदेशः।
श्रुतमित्यनेन कीदृशः स इति चेदुच्यते शब्दमाकर्णयतो नावमाणस्य भस्मकादिसंसंवाच्यद्रुपापत्रयतः। घ्राणादिनिवृत्तिश्चित्तराणिनुपलभमा
नस्य यदिज्ञानं तत्सर्वं श्रुतमुच्यते तेन ज्ञानं विशेष्यते श्रुतं च तत् ज्ञानं चेति श्रुतज्ञानं अवधिज्ञानमिति अवशब्दोऽधःशब्दार्थो अवधानादवधिः ज्ञानं परिच्छेदः
एतदुक्तं भवत्यधो विस्तृतविषयं तत्तु नरोऽप्यर्थादिकादीनां ज्ञानमवधिज्ञानं यतो बहुतरं च विषयमधोऽरीकृत्येवं भवत्यतिरन्यथा तिर्यगूर्ध्वं वा विषयं परिच्छिंदन्न
स्यावधिव्यपदेशो न स्यात् अवधिर्मर्यादा अमूर्तद्रव्यपरिहारेण मूर्तिनिबंधत्वादेव तस्यावधिज्ञानत्वं तच्च तत्स्पृष्टपिगतिषु जंतूनां वर्तमानानामिंद्रियनिर
पेक्षमानः श्रिणोधनं वीर्यं कथंति विशिष्टक्षयोपशमनिमित्तं युक्तपरिच्छेदि देवमनुष्यतिर्यग्नारकस्वामिकमवधिज्ञानमिति। अवधिश्च संज्ञानं च तदित्य
वधिज्ञानं। मनःपर्यायज्ञानमिति मनो द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्च तत्र द्रव्यमनो नो वर्गणाः भावमनस्तु ताएव वर्गणा जीवेन गृहीताः सत्यो मन्यमानाश्चिंत्य
मानाभावमनोऽभिधीयते। तत्रेह भावमनः परिगृह्यते तस्य भावमनसः पर्यायाभेदाः मनःपर्यायास्ते चैवंविधा यदा कश्चिदेवं चिंतयेत् किं स्वभाव आत्मा ज्ञान
स्वभावो मूर्तकर्मा मुखादीनामनुनवितादृत्यादयो ज्ञेयविषयाध्यवसायाः परगतास्तेषु यज्ज्ञानं तेषां वा यज्ज्ञानं तन्मनःपर्यायज्ञानं ताने वमनःपर्यायान्प्रमा
पयति मनस्तु तद्वाह्यान्स्वनुमानादेवेत्यसौ तन्मनःपर्यायज्ञानं केवलज्ञानमिति केवलं संपूर्णं ज्ञेयं तस्य तस्मिंस्तावत्काले ज्ञेये यज्ज्ञानं तत् केवलज्ञानं
सर्वद्रव्यभावपरिच्छेदीतियावत् अथवा केवलमेकं मत्यादिज्ञानरहितमात्यंतिकज्ञानावरणक्षयप्रभवं केवलज्ञानमविद्यमानस्वभेदं विशुद्धिप्रकर्षा
पेक्षं चैत्सामानुपूर्वी विन्यासविरचितेति इतिरियत्तायां एतावदेव नान्यदस्तीति एतदिन्नव्यवस्वतिनागेनयदाख्यानं मूलमाद्यं विधानं भेदः मूलं च तद्विधानं
च मूलविधानं तेन मूलविधानेन मूलविधानतः पंचविधं मत्यादि ज्ञेयपरिच्छेदि ज्ञानं एतदुक्तं भवति मूलभेदानंगीकृत्य पंचविधमेव भवति अथ किमन्ये
षांपंचानां भेदाः संति उत नेति सतीत्युच्यते प्रभेदास्त्वेषां वादिपभेदाश्चांशा अवयवा अस्य पंचविधस्यापरिशाह्वस्यंते प्रभेदान्पुनरुक्तवान्वादिति म
तिज्ञानस्यावग्रहादयः श्रुतस्यांगानंगप्रविष्टादयः अवधिज्ञानस्यानुगमत्यादयः मनःपर्यायज्ञानस्य ऋजुमत्यादय केवलज्ञानस्य पुनर्भेदो नैव अथ ३२

प्रत्यक्षमानेन। येऽधिगमहेतुकं तत्तत्र ज्ञायते किं प्रमाणमित्यत आह तत्प्रमाणेति अथवान्येऽनेकधा प्रमाणमस्पृष्टं तद्यथा कापिलैस्त्रिधा प्रत्यक्षानुमा
नागमभेदात् अक्षपादेन चत्वारि सहोपमानेन मीमांसकैः षडर्थापत्त्यभावाभ्यां सह मायाप्रनवी। येर्द्वे प्रत्यक्षानुमाने काणादबौद्धैश्चीर्णिवाद्यभिनेदात्तत्वतां
कथमित्यत आह तत्प्रमाणे तच्च एतदिष्यमार्थे पंचविधमपि मत्यादिज्ञानं द्वे प्रमाणे भवतः इत्येतद्वक्ष्यमाणं द्वेप्रमाणे भवतः स्यात्प्रमाणमस्ति न
तु चान्यैरनेकधा कल्पितं कथं पुनरवधियते द्वे एवेत्युच्यते अन्येषामत्रैवांतर्भावात् प्रमाणांतरत्वनिवारणेन प्रमाणत्वं कानिचिज्ज्ञानेन प्रमाणानि ह्युपमु
स्वसाध्यकारएव प्रदर्शयिष्यति अथ द्वे प्रत्यक्षानुमाने इत्येवं द्वयं गाहप्रतारयोत्यादुह एवं चानाथ्यंतिच दर्शयति परोक्षं प्रत्यक्षं चेति प्रत्यक्षमित्येवं परोक्षमिति
चान्यथा परोक्षंता च स्यादनुमानमितिनोक्तं सिद्धांते परोक्षमिस्फप्रगन्यात् तं समासतो द्विविधं प्रमाणं प्रत्यक्षं च परोक्षं चेति परिंद्रियैरुक्तासंबंधनं यस्य ज्ञान
स्य तत्परोक्षं ज्ञानं एतदुक्तं भवति इंद्रियैर्निमित्तैः सद्भिर्यज्ज्ञानमात्मनि संबंधमनुयाति तत्परोक्षं मतिश्रुतरूपं यत्पुनरिंद्रियादिनिमिरमपेक्ष्यमात्मनामात्मन्ये
वोपजायते तत्प्रत्यक्षं द्विविधोपि परोक्षप्रत्यक्षे ज्ञाने यः साकारेशः सप्रमाणव्यपदेशमश्नुते यथानिहितं साकारः प्रत्ययः सर्वविमुक्तः संशयादिना साका
रार्थपरिच्छेदात्प्रमाणेन मानी निर्विकल्पं इतिसाकारंश्च स्वप्रमाणतावसीयते प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं मीयतेऽनेनेतिवामानं परिनिष्पन्नेन मानशब्देन सह प्रशब्दस्यो
पपदसमासः प्रतत्प्रत्यक्षं मानं प्रमाणं प्रमेयपरिच्छेदार्थिनः प्रमातुस्तत्परिच्छेदसिद्धिप्रधानांगमनिश्चायोपकारित्वात् प्रत्यक्षं मानं प्रमाणं वा अज्ञानादि विधा
त द्विविधं प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् अथवा सर्वमेव ज्ञानं प्रत्यक्षं मनइंद्रियजीवेषु ग्राह्यस्वरूपत्वात् सावरणानावरणविशेषस्तु निगद्यते सावरणानां तावत्प्रति
यानिमुख्येतास्मदादीनां प्रत्यक्षमेव ज्ञानं तद्यथा आत्मानि मुख्येन स्वप्ने नयदृष्टेरागमनरानजनाजनादि। मनस्त्वानिमुख्येन स्मरणप्रत्यभिज्ञानवितर्कविपर्य
यनिर्धारणादि इंद्रियानिमुख्याच्चक्षुरादिविषयं रूपादिकं निरावरणानामात्मानिमुख्येनैवात्मा सर्वमनुत्स्वयंदृष्टं प्रत्यक्षज्ञानिनां विशुद्धशब्दनयानि प्रायेणेव
दासर्वमेव प्रत्यक्षं प्रमाणमिति आचार्यसिद्धसेनोप्याह अनिनिमादृष्टां तान्यमसान्तं तु स्वयं दृष्टां एकं प्रमाणमार्थेक्याद्विवंत लक्षणेकातः अथैकिंकु
तस्त्र लक्षणकत्वात् अर्थात्रामस्ते परिच्छिद्यत इति अथवा प्रमत्तत्वं प्रमेयं प्रमातृप्रमानुमीमितत्तत्प्रमाणांगैर्वा कर्मधारतानातिक्रमादेकलक्षणत्वं॥
ब अयमिदानीं विशेषानावधृतः पंचविधस्यास्य मध्ये किं परोक्षं किं वा प्रत्यक्षमिति तद्विवेकावधारणायाह आद्ये परोक्षं सन्तो पालाद्यशब्दोर्ध्वनिषा
वगमयितुं नाशक्यते। यस्मायितेनोक्तमप्रत्यादौ भवमाद्यं तस्मात्परमस्ति न श्वर्गादिसाः विवक्षावशात्तन्न चं दिगादि दिवाद्यत आद्यं चाद्यं चेत्याद्ये इ
ति प्रतिविशिष्टेन क्रमेणाव्यवस्थितानां आद्ये व्यपदेशो हृप्यते तद्यथा अयं यतिरेषां विशिष्टकमुनाजामाद्यइति एवमाद्यामुक्तानां ज्ञानानां क्रम

सन्निवेशाद्रूपणादिति मत्वा ब्रवीति आद्ये इति सूत्रक्रमप्रामाण्यात् सूत्रं वा सन्निवेशानंतरं त्यज्यते तत्प्रमाणे तु सन्निवेशाभावात् तस्मात् सन्निवेशमतिश्रुतादिराद्यं
तत्क्रमः परिपाटी सूत्रक्रमः सूत्रक्रमः तत्प्रामाण्यमाश्रित्य तस्मात् प्रथमद्वितीये मतिश्रुते शास्त्रीतिच ग्रंथकार एव द्विधा आत्मानं विभज्य सूत्रभाष्याकाराकारे
लेवमाह आद्ये इति सूत्रकार इति अर्थो वा पर्यायभेदात् पर्यायिणि भेदस्थितौ सूत्रकारः पर्यायोत्पन्नभाष्यकारपर्याय इत्यतः सूत्रकारपर्याय आद्ये
इति नन्देवमाद्यव्यपदेशोऽसि। इत्युरवेन चक्रं वाक्यते किमिति चेदुच्यते। मतिज्ञानश्रुतज्ञाने द्वे अपि परोक्षं प्रमाणं भवति शेषमवध्यादि प्रत्यक्षप्रमाणतो विधीयते श्रुत
इति वक्ष्यत्युपरमनिशायोयम् यं हेतुमुपन्यस्य सिद्ध्यति परोक्षप्रमाणं तवाप्य व्यभिचारि दर्शयिष्यामीति। इतरोपि सविशेषणं हेतुं ब्रुवन्न्याह निमित्तापेक्षित्वा
दिति धूमादग्निज्ञानं परोक्षमुपजायते निमित्तापेक्षं तत्र मतिश्रुते। इंद्रियानिंद्रियनिमित्तभावः स्पर्शनेनेः श्रुतमप्य नचनिमित्तापेक्षता अनैकांतिकी कथं
तदावधिज्ञानादि त्रयं निमित्तमपेक्षते यतो वधिरांतरं निमित्तं क्षयोपशममालंब्य बहिरंगं च विषयमुपलभ्यते तथा मनःपर्यायज्ञानमपि केवलज्ञानमपि कर्मणां क्षा
नाहतां समस्तसमुदयमाश्रित्य विषयं चोपलभ्यत इति भाष्यते इतरः सविशेषणोयं हेतुरित्याह अपायसद्द्रव्यत्वादि अनेन च मतिज्ञानं विशेषयाभ्यायसद्द्रव्यत्वादिनाहे
तुं सविशेषणं करिष्यति यदिंद्रियानीत्यादिना च मतिज्ञानं धर्मित्रयोपात्तं तस्यैव द्वयं परोक्षं प्रमाणं साध्यते। उच्यते अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञानं धर्मित्वेनोपन्य
स्तं अपायो निश्चयः ईहानंतरवर्ती सद्द्रव्यमिति शोभनानि द्रव्याणि सम्यक्त्वदलिकानि अपायसद्द्रव्याणि च तेषां भावः स्वरूपाद्यवच्छेदतिः ते यत्तं तत्तया मतिज्ञा
नं धर्मि एतदुक्तं भवति मतिज्ञानस्यावग्रहादिभेदस्य मध्ये योपायो यानि सन्ति मतिज्ञानं परोक्षं प्रमाणमिति अवग्रहेहयोरनिश्चितत्वान्न समस्तमिव प्रामाण्यं स्वापायः
सद्द्रव्यानुगतो यदि भवति तन्मिथ्यादृष्टेरिवाशुद्धदलिककलुषितो अतो योपायः सद्द्रव्यानुवर्ती स प्रमाणं मतिभेदः यदा तर्हि दर्शनसप्तकं क्षीणं भवति तदपायः
सद्द्रव्याभावे कथं प्रमाणता क्षायिकाद्युपायां उच्यते सद्द्रव्यतयेत्यनेन नार्थ इदं कथ्यते सम्यग्दृष्टेर्योऽपायो भवतीति। भवति यो सम्यग्दृष्टेरपाय अपवा०
कशो मे वेवंशः अपायश्चापायश्चापायाः यो सद्द्रव्यं च सद्द्रव्यं च सद्द्रव्ये। अपायो च सद्द्रव्ये चापायसद्द्रव्याणि तेषां भावस्तत्ता येति इदमुक्तं भवत्यपायः सद्द्रव्यानु
गतो यः अक्षीणदर्शनसप्तकस्य सम्यग्दृष्टेः एकेनापायसद्द्रव्यशब्देन तथा द्वितीयोऽपायो यः सद्द्रव्येभ्यो भवेदपायः कथ्यमानः सद्द्रव्यं यः क्षीणदर्श
नसप्तकस्य भवति एतेनैतदुक्तं भवति सम्यग्दर्शनिनः क्षीणाक्षीणदर्शनसप्तकस्य योपायो मतिज्ञानं तत्परोक्षं प्रमाणं सविकल्पमिति निमित्तापेक्षत्वाद्धूमाद
ग्निज्ञानवदिति एवं श्रुतज्ञानस्याप्यपायांशः प्रमाणमपि तस्य संप्रतिनिमित्तापेक्षत्वादित्यस्यायो व्यभिचारः पुनः प्रत्युदवाचितस्ततिजिज्ञासायदमाह। तदिंद्रि ३२
यानिंद्रियनिमित्तमिति वक्ष्यते इत्यनेन। तदिति मतिज्ञानं इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि अनिंद्रियं मनः ओघज्ञानं च तानि निमित्तं कारणं यस्य ज्ञानस्य तदिंद्रियानिंद्रियनि

मित्तं नहीन्द्रियाण्यनिंद्रियं च परिहृत्य तस्य ज्ञानस्य संभवोस्तीति। ततश्च हेतुरेवं विशेष्यते इंद्रियानिंद्रियनिमित्तत्वादिति विशिष्टमेव निमित्तमिंद्रियानिंद्रियाख्यं
पुरस्कृत्य निमित्तापेक्षत्वादिति न यावज्जन्मावधायिनास्य नो व्यभिचारः श्रुतज्ञानस्यापींद्रियानिंद्रियनिमित्त। तेन किंतु अन्यथापि निमित्तं कथयन्नेतदाह तत्पू
र्वकत्वात्तदिति मतिज्ञानं पूर्वं पालकं यस्य तत्तत्पूर्वकं तद्भावस्तत्पूर्वकत्वं तस्मात् तत्पूर्वकत्वाच्च परमतिसाक्षेप्यं भवति नन्वी इत्थं परस्तास्तियत्तन्मतिज्ञाने
न विनाशाद्युत्पाद्य अतः समतिज्ञानं श्रुतज्ञानस्य पालकं भवतीति कृत्वा मतिज्ञानमेव तस्यात्मलाभनिमित्तं भवति। तस्मिन् सति तस्य भवनात् अतः श्रुतं मति
निमित्तं श्रुतस्य वर्तमानइंद्रियानिंद्रियनिमित्तत्वं सकर्यं श्रुतस्य व्यपदेशं लभेत तथा परोपदेशाज्जत्वाच्च श्रुतज्ञानं परोक्षं परस्तीर्थकरादिस्तस्योपदेशाज्जपदि
श्यते उच्चार्यत इत्युपदेशः शब्दस्तस्मात्परोपदेशात् तीर्थकरादिवाक्यश्रवणादुपजायते येनतदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तं श्रुतज्ञानं तत्पूर्वकत्वात्परोपदेशादिनि
च्चानेननिमित्तं त्रयस्यं प्रादितं यतः श्रुतज्ञानमुपजायमानं स्वतः श्रेत्रेकत्रुद्धादीनां मनसिस्तिमतिज्ञानेरस्तिसमस्ति अतो निमित्तद्वयमाश्रितं भवति तथा
यस्य त्वमिदानीमाकुरस्ति तस्य सति परोपदेशे सत्सं मतो सम्यक् इंद्रियानिंद्रियेभ्य उदेत्यतो निमित्तत्रयस्यापेक्षत्वादिति अतो निमित्तत्रयस्यापेक्षत्वात्परोक्षं त
अल्पते ननु चेंद्रियोपष्टंभेनोपजायमानस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं लोके प्रथितं तदपाकरणप्रवृत्तस्य लोकविरोधः तथा इदं रूपं प्रत्यक्षमिति यो यं प्रत्ययो नायं प्रत्याक्षे
इति। नहि धूमादग्निमवगच्छतो यमग्निरिति संप्रत्ययो भवति तत्र प्रत्यक्षप्रतीतिरविरोध इत्युच्यते इदं रूपं प्रत्यक्षमिति न तत्र मुख्यया वृत्त्या रूपं प्रत्यक्षं ज्ञानमेव तु
प्रत्यक्षं तेन प्रत्यक्षेण ज्ञानेनावच्छिन्नोऽर्थः प्रत्यक्ष इत्युच्यते तस्य युक्ता प्रत्यक्षता। किंचनसर्वेंद्रियनिमित्तस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षतानिषिध्यते यतः सर्वथा तं विषयं तव
स्थितुमलं चक्षुरूपं प्रकाशाद्यागमवर्तिन परमधर्मागावस्थितं। तथा श्रोत्रादिवत्सं अवध्यादित्रयं पुनः सर्वात्मना वाक्यत्वतस्य। स्ये तु युक्ता प्रत्यक्षता किं
च न सर्वथेंद्रियनिमित्तस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षव्यपदेशो निषिध्यते यतो यं निश्चयमंगीकृत्य नाप्यक्षता प्रत्यक्षव्यपदेशो निषिध्यते व्यवहारात्त्विष्यत एव यतो नि
हितं तं वांतं स्मामार्स्तकु विहं प्रत्यक्षं इंद्रिअपचरकं चेनोइंद्रियप्रत्यक्षं वा इंद्रियप्रत्यक्षमिति कृत्वा व्यवहारप्रत्यक्षता भवति नाप्यकारस्यापि योगविभाग
त्वात् इंद्रियजस्य ज्ञानस्याभिष्ट प्रत्यक्षता सैवैवं योगविभजनीयः आद्ये परोक्षं निश्चयतः ततः प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं चाद्ये व्यवहारः न तोन्यत् अवधिमेकांतेनैव प्रत्य
क्षमिति ब एवं परोक्षं प्रदर्श्य शाकुतिज्ञानं प्रत्यक्षं प्रमाणं कथयन्नाह। प्रत्यक्षमन्यदिति। अन्यदिति चोक्ते जायते विचारणा कुतोन्यदित्यवधीकृतमेव विभेदका
रणं प्रापयन्नु ब्रूते मतिश्रुताभ्यामिति मतिज्ञानश्रुतज्ञानाभ्यामन्यत्। चेकैकस्य प्रत्यक्षतां प्रकाशयन्नाह। त्रिविधमिति उक्तेपि चैतस्मिन् किं तत् त्रिविधमि
ति आह ज्ञानं प्रत्यक्षं प्रमाणं भवतीति प्रत्यक्षं भवतीत्येव विधीयते तदेवमप्यनुवाद इति कृत इति च प्रत्ययितुरनिप्रायोयं यथांतरं निमित्तं क्षयोपशमः प्रत्य

कृतायाः कारणतां प्रतिपद्यंते। मनःपर्यायमत्यादीनां साधारणः क्षयोपशमः कारणमस्मीति च पर्वोत्पत्त्यसंगः अपरप्रत्यक्षतायाः प्रत्यभिमिनं तदुच्यतामिति इत
रसाधारणं। यातां प्रत्यक्षतायाः प्रकटीकुर्वन्निमित्तमाह अतींद्रियत्वादिति। अतिक्रांतमिंद्रियाणि अतींद्रियं ज्ञानं तद्भावोऽतींद्रियत्वं तस्मादिति य
स्मात्रीणि ज्ञानदर्शनावरणक्षयोपशमात् तत्क्षयाच्च इंद्रियानिंद्रियद्वारनिरपेक्षमात्मानमेव केवलमभिमुखीकुर्वंति इति तत्प्रत्यक्षमवध्यादि एवं तत्प्रमाणे।
इति द्वित्वसंख्यायाः परोक्षप्रत्यक्षात्मिका यो विषयः समुपदर्शि प्रमाणद्वयादर्थः कथ्यते भाष्यकारः प्रतीयं। तथाः सेति चैति प्रमाणानीति परिच्छिद्यंते यथावस्थिता
यंते सदसन्नित्यानित्यादिनेकेनार्था जीवादयो सेरिति प्रमाणानि करणे ल्युट् करणज्ञानमात्मनः अहितप्रधानकारणस्य स्वतंत्रस्य कर्तुरनेककारकसंनि
युक्तस्य साधकतमत्वविवक्षावशात् क्वचित्करणशक्तिः अर्थः स्मकरणव्यपदेशमश्नुते तया करणभूतया परिच्छिनत्ति अवबुध्यते ज्ञानपरिणतिरूपया आत्मैव
नेति प्रमाणद्वये स्फुरति वक्तव्यमयुक्तमिति चेन्न शक्तिरवश्यमाश्रये यत्नादिति यतो मतान्तिका: पंचप्रकृतयः तासां वक्तृत्वात् सौगमीचीनमेव वक्तु
वचनमिति एवं द्वे परोक्षप्रत्यक्षे प्रमाणे अनवद्ये इति भावितं चोदयति इह त्वाक्षेपनिरूपितमेतद् द्वे एव प्रमाणे अन्यथा तस्मात् प्रमाणत्वात् त्रयादि तत्संख्या स्यात्प्रमा
प्रत्यवधारणे तत्या नाश्रीयते तस्मात् द्वैरूप्यं तत्या तदवधारणं नियमकारि श्रीनिवचनं द्वे एव प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे इति तत्कथं शेषाणामप्रमाणता आपतत्यानव
संतेवास्यान्ति यतोऽनुमानादीनि प्रमाणानि मन्यंते। सांख्याः प्रत्यक्षानुमानागमाख्यानि त्रीणि नैयायिकाः प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाख्यानि प्रत्यक्षानुमानश्रा
द्धोपमार्थापत्त्यभावा इति जैमिनीयाः एतदाह अनुमानोपमेत्यादि। तत्रानुमानं तद्धेतुः पक्षधर्मात्वयव्यतिरेकजनितं ज्ञानं प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमु
पमानं यथा गौस्तथा गवयः प्रसिद्धेन हि साधर्म्याद् साध्यसाधनमिष्यते उपमानं परिसंस्त्वयथा गौर्गवयस्तथा। तथा आप्तोपदेश आगमस्तदनुसारिज्ञान
मागमं उच्यते प्रमाणं वर्णपदवाक्यात्मकः। तथार्थापत्तिर्विषया द्व्यादार्थापत्तिरर्थापत्तिरुक्तेति तत्र अर्थापत्तिर्देवदत्तो दिवा न भुंक्ते पुष्यते इंद्रियद्वारी
रप्रीति रात्रौ तर्हि भुंक्त इति तथार्थापत्तिरवतीर्णं प्रसतो यदिंद्रियानुमानं च यदस्ति। तत्किमपींद्रियं। यानेत नीलं परिच्छिन्नमिति मन्वते प्रमाणं प्रत्येकु
डवस्यमस्ति अस्मिन्वस्तु अघ्राह्येऽघटप्रतियोध्येयः संभवतीति। प्रमानंबवस्तु अभावो विप्रमाणभावाविषयः यत्र विषये प्रत्यक्षादिप्रमाणानामप्र
वृत्तिरसावप्रावस्तु विषयं विज्ञानमस्ताव इत्ति अपदिश्यते। अतत्वोत्तान्यनुमानादीनि के चिदाचार्याः प्रमाणानीति मन्यंते तत्कथमिति वा मन्यते
किमेकं तानि मन्यंते प्रमाणत्वेन तु प्रमाणांतराणि न जानंतीत्युच्यते सर्वपूर्वाणि सांख्यादि सर्वाणि समस्तान्येतानि अनुमानादीनि मतिश्रुतज्ञानयोरेवांतर्भूतानि प्र
सर्वविषयानि कथोपपत्ते प्रतीत्येतानि प्रपत्तिमाह इंद्रियार्थसंत्यादि। इंद्रियाणि चक्षुरादीनि तेषामर्थरूपादयः इंद्रियाणि स्पर्शत इंद्रियार्थनिसंनिकर्षः संबंधः ३५

स इंद्रियार्थः सन्निकर्षो निमित्तं यस्य तदनुमानादेः तदिंद्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तं अनुमानादि। कथं पुनरिंद्रियार्थसन्निकर्षः कारणमनुमानादेरुच्यते अनुमानं
नाम चक्षुरादींद्रियधूमाद्यर्थसन्निकर्षजमन्यथा तस्यासंभवात् इंद्रियनिमित्तत्वात् परार्थस्यानुमानस्येति उपमानमपि चक्षुरादींद्रियगवाद्यर्थसन्निक
र्षजं आगमाख्यमपि श्रोत्रेंद्रियस्य अनिंद्रियस्य वा आप्तवचनार्थसन्निकार्षसति प्रादुरस्ति शेषमर्थापत्तिरप्येवमेवार्थापत्तिश्चक्षुरादेरिंद्रि
यनीलादेरर्थस्य च सन्निकर्षे एवोपजायते संभवोऽपि प्रसमर्थदृष्टा श्रुत्वा वा प्रादुरस्ति चक्षुः श्रोत्रयोः प्रस्तार्थद्योः सन्निकर्षे सतितद् इति प्र
भावो विप्रमाणप्रमेयाभावविषयः मनसा विकल्पार्थमुत्तरस्य एव विषयी भवति विकल्पितोऽर्थो मांऽनुमानाद्यो नियतः इति एवमिंद्रियार्थसन्निकर्षनि
मित्तान्येतानि मतिश्रुतयोरंतर्भवंतीति। किं चान्यदिति। प्रस्तुंतरमाह यत एतत् प्रमाणान्येवं चानेवानुमानादीनि प्रमाणानि मिथ्यादर्शनसमन्वितत्वात् अ
यथार्थोपदेशव्यापनत्वात् उन्मत्तकवाक्यविज्ञानवत् एतदेवाह। मिथ्यादर्शनेत्यादि मिथ्यादर्शनमेकं तयाश्रयाणं तेनापरिगृहीतं मिथ्यादर्शनपरिग
होत्पद्यते यत एवं च मिथ्यादर्शनपरिग्रहो तत एव विपरीतोपदेश इति विपरीतमन्यथावस्थितं नानाधर्मकं द्रव्यं एकधर्मिकमाश्रितं विपरीतं भव
ते तस्योपदेशाः कथनं विपरीतोपदेशात् स्यादुत एकांतैकतया पत्रं वानुमानादीनि विपरीतमेकांतपक्षाश्रितं च मुविच्छिंदंति तस्मादप्रमाणानि परिक
ल्पितानीति मिथ्यादृष्टिपरिगृहीतं कदाचिदपि ज्ञानं न लभते किं त्वज्ञानमेव। संसारहेतुत्वात् एतच्चोत्तरत्र निदर्शयिष्यतीति वा। यतश्चाह मिथ्यादृष्टेरित्यादि
स्मान्मिथ्यादृष्टेः। नामतिश्रुतावधयश्च यो विनिश्चयेन कुत्सितमेव ज्ञानमज्ञानमिति न लिख्यते यद्येवं कथं तर्हि मतिश्रुते यारंतर्भूतानीत्युच्यते नयवा
दमाश्रितैतदुक्तं केनतर्हि नयवादांतरेणेतिनादि नया। नैगमादयः तेषां वादः स्वसंवित्तार्थप्रकाशनं नयवादस्तस्मादंतरं नयवादांतरं॥ ततन्यवा
दनेदेनैव यथा मतिश्रुते च मतिश्रुते नयोर्विकल्पानेदा स्वात्मा जायंत इति मतिश्रुतविकल्पजानि भवंति यथा तथा पुरस्तान्नयविचारणायां वक्ष्या
म इति शब्देन यस्माद्धि मिथ्यादृष्टेस्ते वा नास्तीति वक्ष्यति तन्मतेन प्रमाणानीति व अत्रे नेतस्मिन्नज्ञानं चकेकाथितेसामान्येन प्रमाणद्वयेव प्रत्यक्षपरोक्ष
वे विहिते प्रश्नो वश्च अर्कं प्रतिपादितं तया किमिति चेदुच्यते मत्यादीनि पंचज्ञानानि मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि एवमुद्दिष्य तत्र इदमनिहितं तदुच्य
ते तानि विधानतो लक्षणतश्च परस्ताद्विस्तरेण वक्ष्याम इत्येतरनानुचर्नैवं विधं तत्र सूत्रे नाभ्यमस्ति विधानतो लक्षणश्चेति कथमयमध्यारोपः क्रियते गुरोरि
ति उच्यते नस्य नैवं विधं नाभ्यं नास्तीति एवं पुनः समस्ति प्रनेदास्तु रुपुरस्ताद्वक्ष्यत इति अतः प्रनेदा मतिज्ञाने विधानलक्षणरूपः प्रतिपाद्यंते अतत्राप्यत्र
तो ग्राह्यमारोप इति। विधानं नेदो मतिज्ञानेस्व नेदकं वक्ष्यामीति श्रुतिज्ञानं तथा लक्षणमसाधारणं च चिह्नं मत्यादेस्तद्वक्ष्यामीति प्रत्यज्ञायि तदुच्यतां विधा

नंलक्षणंचेति एवंपर्यायकथनमुक्तमाह अनेनाऽन्यतइति अनेनेतस्मिन्निर्दिष्टेनेत्युच्यते मत्याल्लक्षणमव्यभिचारित्वादनेनसूत्रेणमतिस्मृत्यादिना अथवानेवमतिज्ञान
स्यानेनसूत्रेणलक्षणंकथयति प्रतीतत्वात्[illegible]प्रतीतंहिलोकेइंद्रियानिंद्रियजज्ञानं यत्प्रतीतंनतस्यलक्षणमाचक्षतेविचक्षणाः नहिकृतांकृतास्मन
स्योमतलोकनमसंतप्रतीतत्वाद्विदधते विद्वांसः किंतर्हिसूत्रेणप्रतिपादयन्ति उच्यतेलक्षणंद्विविधंतत्स्थमतत्स्थंचेति तत्स्थमग्नेरौष्ण्यवत् अतत्स्थंवाद्
लोकलोकादिवत् मतिज्ञानस्यलक्षणं यत्तत्स्थं तदुपन्यस्ततोज्ञानादिना निर्देशेनवादर्शयति सूत्रेणमतिस्मृतिः संज्ञेत्यादि। अतएवचज्ञानशब्दं प्रत्येकम
भिलापयति मतिज्ञानंस्मृतिज्ञानमित्यादि। येयंमतिसैवज्ञानमितिसमानाधिकरणार्थं। मननंमतिस्तदेवज्ञानंमतिज्ञानमिति मतिज्ञानंनामयदिंद्रियानिंद्रिय
निमित्तंवर्त्तमानकालविषयपरिच्छेदि स्मरणंस्मृतिः सैवज्ञानंस्मृतिज्ञानं तेनेंद्रियैर्यः परिच्छिन्नो विषयो रूपादिस्तं यत्कालांतरेणविनष्टमपिस्मरति
तत्स्मृतिज्ञानमतीतवस्त्वालंबनमेकंकिंचैतस्यपरिणतिस्वभावंमतोज्ञानमितियावत् संज्ञाज्ञानंनामयमेवार्थमिंद्रियैरनुभूतमर्थंप्राक्पुनर्विलोकयम
सोयंयमहमद्राक्षंपूर्वमित्येवंसंज्ञाज्ञानमेतत् चिंताज्ञानमागामिनोवस्तुनएवंनिष्पत्तिर्भवति अन्यथानेति यथैवंज्ञानादित्रयसमन्वितत्वेपरमसुखा
वाप्तिस्यान्नेत्येतच्चिंताज्ञानंमनोज्ञानमेव आभिनिबोधिकं अभिमुखोनियतो योविषयपरिच्छेदः सर्वैरेवेंद्रियैः प्रकारैस्तदाभिनिबोधिकमिति यदावेत्त
त्सूत्रं तदा इतिशब्दएवमिस्यमार्थेएवंलक्षणमेभिः पर्यायैर्निरूपितं मतिज्ञानंज्ञेयमिति एवामततावक्तियताप्रयोजनेनेदंप्रतिपत्तव्यमनर्थांतरमितिप
दिशति। नैषांमतिज्ञानविरहितोर्थः विकल्पनीयइत्यपरेतुसर्वेपर्यायशब्दाएवैतेशतक्रतुपुरंदरशक्रादिशब्दवदितिमन्यंते नान्येनैदेनार्थः कल्पनीयइति
तथान्येत्वाहुः स्वस्मिन्शब्दभेदमन्यथास्वयंतीवं लोकेस्मृतिज्ञानं अतीतार्थपरिच्छेदि संज्ञाज्ञानं वर्त्तमानार्थग्राहि चिंताज्ञानमागामिकालविषयमिति
इहतुसिद्धांतेआभिनिबोधिकज्ञानमेवोच्यते स्मृत्यादीनितुनोच्यंते तत्राभिधानभेदेप्रयोजनंवाच्यमुच्यते आभिनिबोधिकज्ञानमेवत्रिकालविषयमे
तेपर्यायानार्थांतरतेति। स्मृतिसंज्ञाचिंताभिनिबोधइत्यस्यानर्थांतरमेतदिति बाणइहदिशतिक्षणंसाविनामन्यज्ञानमुदेति घटालंबनज्ञानापगतौपटालंब
नज्ञानाविर्भावः यस्मिन्ततयुत्तेत्कारणापन्नंभवंतीत्यंतः यथाघटःपुत्रमृत्तिकादंडाद्यपेक्षकारणमाविरस्ति। एवमस्यज्ञानस्यसमुत्पद्यमानस्यकिं
निमित्तमित्यपेक्ष्यते तदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तमिति। तदेतदनंतरलक्षणोपेतंमतिज्ञानं किंनिमित्तमितिप्रश्ने हेतौद्विविधमाह। द्विविधंभवति तेनैवहेतुनाद्वि
विधेनतत्कार्यमादर्शयति इंद्रियनिमित्तमनिंद्रियनिमित्तंचतत्र। इंद्रियाणिस्पर्शनादीनि पंचनिमित्तंयस्यतदिंद्रियनिमित्तंतद्धि श्रोत्रेंद्रियमंतरेणयंशब्दो ३५
भवतिज्ञानोत्पत्तिः नत्यप्रत्यासन्नमन्तरेणायंशब्दः समुत्पद्यते श्रोत्रोपयुक्तोवायएवंशेषेष्वपिवाच्यं तथानिंद्रियनिमित्तमिति इंद्रियादन्यदनिंद्रियं मनउच्यतेति त

स्मिन्निमित्ते यस्यमतिज्ञानस्यतदनिंद्रियनिमित्तमिति स्मृतिज्ञानहेतुर्मनः एवंचैतद्दृष्टव्यं। इंद्रियनिमित्तमेकमपरमनिंद्रियनिमित्तमन्यदिंद्रियानिंद्रिय
निमित्तमितित्रिधा तत्रैकमिंद्रियनिमित्तमेवज्ञानंयथास्पार्शं यथावनिवारिदहनपवनवनस्पतीनामेकेंद्रियाणां द्वित्रिचतुरिंद्रियाणामसंज्ञिनांच
पंचेंद्रियाणांमनसोभावात्। तथानिंद्रियनिमित्तंस्मृतिज्ञानमितरेंद्रियनिरपेक्षंचक्षुरादिव्यापाराभावात्तथा इंद्रियानिंद्रियनिमित्तंजागरदवस्थायामुप
युक्तिमतामुक्तः स्पर्शनादीनिदर्शनीतंचेति इंद्रियंमनोप्युपयुज्यमानंतस्मात्संनिमित्तंभवति इतितदेतत्सर्वमेकत्रोपादिश्यतइति इंद्रियंचानिंद्रियंवा इं
द्रियानिंद्रियेवा इंद्रियानिंद्रियाणिचइंद्रियानिंद्रियाणितानिनिमित्तंयस्यतदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तमिति एवंचेवाह इंद्रियनिमित्तमनिंद्रियनिमित्तंचवा
उभयनिमित्तंचेति अपेक्षाकारणमंगीकृत्यसूत्रंपपाठाचार्यस्तदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तमिति अपेक्षाकारणंलोकविषयेंद्रियाणि। मतिज्ञानविषये
चक्षुरादिषुसमस्तेषुज्ञानस्यादर्शनोदयः तेषामपिप्रत्यंतरंगमपेक्षाकारणमिंद्रियानिंद्रियाणि परिणतंपारमार्थिकंतुकारणंक्षयोपशमोमतिज्ञानावरणपु
द्गलानां नहितत्त्वावरणक्षयोपशममनपेक्ष्यज्ञानस्योत्पत्तिरिष्यते। यदितर्ह्यंतरंनिमित्तंक्षयोपशमः सएवोपादेयः किंबाह्येनेंद्रियानिंद्रियनिमित्तेनाधीतेनेति
सत्यंक्षयोपशमस्सर्वसाधारणइतिकृत्वानपरिपठ्यतेनचासंगृहीतोदृष्टव्यः इंद्रियनिमित्तमनिंद्रियनिमित्तंचबाह्यादक्षयोपशमनिमित्तमितिनवाभावेंद्रिय
स्यानकुरत्वादिति। तत्रेंद्रियनिमित्तंस्वयमेवभावयति तदिंद्रियेत्यादिना। तत्रतेषांस्पर्शनादीनांमध्ये इंद्रियनिमित्तंतावद्दर्शयते स्पर्शनादीनामिति। स्पर्शनरसनघ्रा
णचक्षुःश्रोत्राणांपंचानामेवपंचस्वेवस्पर्शस्याभावात्रियमयति स्वेषुआत्मीयात्विषयेषु ग्राहिणःस्पर्शादिंगतेते तेषुस्वेषुविषयेषुतद्यथा स्पर्शनस्यस्पर्शे
रसनस्यरसेघ्राणस्यगंधेचक्षुषोरूपेश्रोत्रस्यशब्दे अतएषांस्पर्शनादीनांस्वविषयेषुवर्त्तमानानांप्राप्तियातदुपजायतेज्ञानं तत्पांचेंद्रियाणांमेवोप
लंभानामिंद्रियनिमित्तमितिनयत इदानीमनिंद्रियनिमित्तमाचष्टे। अनिंद्रियंमनः तन्निमित्तंयस्यतदनिंद्रियनिमित्तंकीदृक्तदित्याह। मनोवृत्तिर्मतोविज्ञानमि
ति मनसोपलब्धानस्यवर्त्तनेविषयपरिच्छेदितयापरिणतिर्मनोवृत्तिः ओघज्ञानंचेति ओघः सामान्यमप्रविभक्तरूपयत्र नस्पर्शनादीनींद्रियाणिनाभिमनोनिमि
त्तमाश्रीयंते केवलमत्यावरणीक्षयोपशमएवतस्यज्ञानस्योत्पत्तौनिमित्तं यथावल्ल्यादीनांनीव्राद्यभिसर्पणज्ञानं नस्पर्शननिमित्तं। नमनोनिमित्तमिति
तस्मात्तत्रमत्यज्ञानावरणक्षयोपशमएवकेवलोनिमित्तं किंयतनुघज्ञानस्यतत्पुनरिंद्रियनिमित्तंअनिंद्रियनिमित्तंवाज्ञानं किमेकरूपमुतास्तिकश्चिद्भे
दकल्पोनेत्याह। यदभिहितोलक्षणापुच्यते। अवग्रहेहापायधारणाइति। तदेतन्मतिज्ञानंलक्षणविधानाभ्यां। यदुक्तं उभयनिमित्तमिंद्रियनिमित्तम
निंद्रियनिमित्तमपिवा यदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तमपि अथेंद्रियानिमित्तसमुदायरूपेणस्थितंचतुर्विधंकिंप्राह्लेनेत्याह। एकशःइति एकैकंस्पर्शानिंद्रि

यन्निमित्तं चतुर्विधं रसनेन्द्रियनिमित्तं चतुर्विधं घ्राणेन्द्रियनिमित्तं चतुर्विधं चक्षुरिन्द्रियनिमित्तं चतुर्विधं श्रोत्रनिमित्तं चतुर्विधं मनोनिमित्तं चतुर्विधमिति चत
सो विधा यस्मात् चतुर्विधं कस्मात् पुनश्चतुर्विध इत्याह अवग्रहः ईहा अपायो धारणेति । स्पर्शनावग्रहः स्पर्शनेहा स्पर्शनापायः स्पर्शनधारणेति एवं सर्व
वं दत्त्रयं यावन्मनोधारणेति एतत्राह । निर्ज्ञातं चातुर्विध्यमेकैकस्य इदं तु न विज्ञातं किंस्वरूपा एते अवग्रहादय इत्यतः स्वरूपमवग्रहादीनां ब्रूहि एवमुक्ते स्व
स्वरूपप्रकाशिकां कारिकामाह अवग्रहादीनां तत्र स्वलक्षणमित्यादिना तत्रेति चतुर्ष्ववग्रहादिषु प्रक्रान्तेष्ववग्रहो निधीयते अवग्रहमवग्रहः समानार्थपरिच्छे
द इत्यर्थः यदि ज्ञानं स्पर्शनादीन्द्रियकं व्यंजनावग्रहादनन्तरक्षणे सामान्यस्यानिर्देश्यस्य स्वरूपकल्पनारहितस्य नामादिकल्पनारहितस्य च वस्तुनः प
रिच्छेदकं सोऽवग्रहः अव्यक्तं ज्ञानमिति यावत् तदा तमव्यक्तमस्फुटमवधारणमित्यनेन संबंधः अव्यक्तं यदवधारणं अव्यक्तो यः परिच्छेद इत्यर्थः कथ
मव्यक्तं केवलं तद्व्यक्तमित्युच्यते यथास्वमित्यादि । यथास्वमिति स्वं आत्मीयमित्यर्थः आत्मीयं स्वं नोऽयं आत्मीय इत्यर्थः । यथास्वं विषयेऽनि संबध्यते यो
यमात्मीयो विषयस्तस्यात्मीयस्य विषयस्य इन्द्रियैः स्पर्शनादिभिः करणभूतैर्ये विषयाः परिच्छिद्यन्ते तेषां विषयाणां स्पर्शादीनां अव्यक्तमवधारणं कीदृश
मत आह आलोचनावधारणं आङ् मर्यादायां आलोचनं दर्शनं परिच्छेदो मर्यादया यः आलोचना यथोक्तं परस्तात् सामान्यस्यानिर्देश्यस्य स्वरूपना
मजात्यादिकल्पनाविमुक्तस्य यः परिच्छेदः सा आलोचना अवधारणं अत एतदुक्तं भवत्यालोचनावधारणं स्पर्शनादिभिरिन्द्रियैः स्पर्शनादीनामात्मी
यानां विषयाणामात्मनो यद्भवति सोऽवग्रहः किं पुनः कारणमालोचनरूपेण न विषयं परिच्छेत्तुं यथावत्प्रशक्नोतीति । परतश्च यथावच्छक्नोतीत्युच्यते । मतिज्ञानावरणी
यकर्मणः सन्ताः स्पर्धकाः क्षयोपशमो येनादौ तं विषयं सामान्येन परिच्छिनत्ति ईहायां चान्यादृशः क्षयोपशमो यतस्तमेव स्फुटतरमीहिष्यते । अपाये चान्या
दृशः क्षयोपशमो येन तमेव विषयं स्फुटतरमवच्छिनत्तीति धारणायामप्यन्यादृशो येनावधारयिष्यतीति तस्मान्मलीमसत्वात् क्षयोपशमस्यादावव्यक्त
मवधारणं सर्वोऽवग्रह इत्युच्यते एवं च कृतोऽवग्रहनिरूपणं पर्यायशब्दैरेवं निरूपयति अवग्रहमालोचनावग्रहोऽभिधीयते अवधारणं चेति योऽसौ सामान्यपरिच्छे
दः स एभिः पर्यायैर्भण्यते ... एवमवग्रहं कथयित्वा ईहायाः स्वरूपमाविष्करोति अवगृहीतमित्यादि अवगृहीतमित्यनेन क्रमं द
र्शयति सामान्येनावगृहीते ईहा प्रवर्तते नानवगृहीते इति यदा हि सामान्येन स्पर्शनेन्द्रियेण स्पर्शसामान्यमात्रं गृहीतमनिर्देश्यादिस्वरूपं ततः अनंतरं स्पर्शनेहा विचारणा
ईहाभिधीयत इति एतदाह विषयार्थैकदेशादि विषयार्थः स्पर्शादिः तस्यैकदेशः परिच्छेदकालेऽर्थमात्रस्य सन्निहितमात्रता इत्यर्थ इत्युच्यते विषयस्यार्थस्य विषय
र्थस्यैकदेशः सामान्यमनिर्देश्यादिरूपं तस्माद्विषयार्थैकदेशात् परिच्छिन्नादनन्तरं यच्छेषानुगमनं शेषस्यानेकस्य विशेषस्येत्यर्थः अनुगमनं विचारणं चेष्टा

नुगमनं विशेषविचारणमित्यर्थः किमियं मृणालस्पर्श उताहो सर्पस्पर्श इति नचैतत्संशयविज्ञानमिति युज्यते वक्तुं । यतः संशयविज्ञानमीदृग्रूपं भवति यदनेका
र्थावलंबनमूर्द्धतासामान्यप्रत्यक्षतः किमियं स्थाणुरुत पुरुष इति ते कस्यापि परिच्छेदं नालं कर्तुं इति तत्संशयविज्ञानमभिधीयते ईहा पुनरेवंविधलक्षणविप
रीता यतः स्पर्शसामान्ये उपलब्धे तदुत्तरकालं मृणालस्पर्शे सद्भूतविशेषादानप्रवृत्ता असद्भूतविशेषपरित्यागप्रवृत्ता चेहेत्यभिधीयते अमी स्पर्शे मृणालस्पर्शेऽभि
यम्भूता विशेषा अनुवृत्ता इत्येवं स्वयं निमुखा अमी चानानुवृत्ता इति तत्परित्यागाभिमुखा तेन संशयविज्ञानेनास्यास्याम्यमस्तीति तदाह । निश्चयविशेषजिज्ञा
सेहा निश्चीयते सा वितिनिश्चयः कोऽसौ विशेष इत्याह विशिष्यते निश्चीयते यस्मादिति विशेषः निश्चयार्थो विशेषश्च निश्चयविशेषेण निश्चितो विशेष इत्यर्थः तस्य ज्ञातु
मिच्छा या सा जिज्ञासा विद्यमानाविद्यमानविशेषादानपरित्यागाभिमुखेत्यर्थः सैवंविधा ईहाभिधीयते एवं स्वचिह्नैः ईहां निरूप्य पर्यायशब्दैरर्थतो नानात्वं भवति
पद्यमानैरस्मिन्नेवार्थमेवाचष्टे ईहा ऊहा तर्क इत्यादि । यत्र हि विशेषविचारणं सा तदीहेत्येवमभिधीयते चेष्टा ऊहा तर्कः परीक्षा विचारणा जिज्ञासेत्येवं नामधेय
एवं धारणानां मत्वा विचार्यते देशश्च ईहा नार्थान्तरभूता एवैते एकरूपत्वादीहायाः स्वरूपमाप्याया पायस्य तदनन्तरवर्तिनः स्वरूपं दर्शयितुमाह अवगृही
तेइत्यादि अनेनापि क्रममाचष्टे सामान्येनावगृहीते स्पर्शसामान्ये विषये अनिर्देश्यादिरूपे तदनन्तरकालमीहायां प्रवृत्तायां कृष्णमिति चेदुच्यते सम्यक्गुणिते
वं मृणालेऽस्पर्शाः किमुत्पादिस्पर्श इति । मृणालस्पर्श इत्येवमादानाभिमुखत्वात् सम्यक् न अहिस्पर्शोऽयमित्येवं परित्यागाभिमुखत्वान्मागिति ततः उत्तरकालमपायः
प्रवर्तते न त्वमत्र तस्मिन्क्षय इति स पुनः किंरूपोऽपाय इत्युच्यते गुणदोषेत्यादि गुण इति यस्तस्मिन् साधारणो धर्मो मृणाले सगुणः दोषस्तु यस्तत्र संभवति धर्मः
स दोषः गुणश्च दोषश्च गुणदोषौ । तयोर्विचारणा मार्गणा गुणदोषविचारणा तया गुणदोषविचारणया यः प्रवर्तते व्यवसाय श्रितं कीदृशमपनोद इत्येवं
रूपः अपनुदतीत्यपनोदः सोऽध्यवसायोऽपनुदति निवारयति अनिश्चितधर्ममिति मृणालस्पर्शे वायं स्पर्शः शीतलत्वादिगुणसमन्वितत्वादिति अहिस्पर्शोऽयमिति यः संश
योऽन्यः स न भवतीति सोऽपायः संशयस्यैवं लक्षणतां निर्धारितस्वरूपं पर्यायशब्दैः सान्नियपदिशन्नार्थान्तरभूतैरपायोऽपगम इत्यादिभिः अपैतीत्यपायः निश्च
येन परिच्छिनत्तीत्यर्थः अपगच्छत्यपनुदति अपविध्यतीत्यर्थः पुनश्चापाय इत्यस्यैवार्थं पुरस्कृत्य नाम्नाविधानेनैव कथयति अपेतमपगतमित्यादि
निर्मूलं तस्यैवायं स्पर्श इति ये ये कल्पितरूपा परिच्छिन्नाः स्वरूपा एतां ज्ञानस्येति सर्वात्मना निश्चयपिंडितैर्निर्दिश्यते अपेतमपगतं परिच्छिन्नमेत त्रयाणामपि मतं तन्त्रा स
पेत्यर्थः एवं निश्चितस्यार्थस्योत्तरकालं यत् अविस्मरणं सा मतिर्धारणा यदा चानन्यार्थोपयुक्तो न भवति तदा विच्छिन्नस्य च लघुकृत्याय कालान्तरे स्मर
णमेतन्नमयाधारणा सेवितमित्येवमादिरूपा धारणाभिधीयते तां दर्शयति धारणेत्यादि प्रतिपत्तिः सा एतिपत्तिः यथास्वमित्युच्यते प्रतिपत्तिरवस्थानमिति यथा

सं यथाविधवंशो वस्त्रादिर्विषयः आपादितः तस्मान्नातः परमर्थः मत्यवस्थानामिः रणाद्यतिपत्तिरित्यादिना धारणेति लक्षयति प्रतिपत्तिर्यथास्वमित्यनेनाद्येनेद
मादर्शयति अप्रच्युत्याविनिश्चितस्यार्थस्य यावदस्यवनो पयोगं याति। तावत्तस्यार्थस्याऽस्खलनेन द्वितीयां लब्धिरूपां धारणां कथयति यदा अस्यायं सत्वादिर्वि
षयस्तस्त्वानन्तरोपयुक्तो भवति तदा यस्मो लब्धिरूपाधारणा समस्ते तोमत्यवस्थानमिति मूलमते हरिणा व्याख्या अवस्थानं शक्तिरूपं मत्यवस्थानं तरप्यते अवधा
रणं चेत्यनेन तृतीयं नेदं कथयति। यदा कालान्तरे तमेवपागनुभूतं विषयमालंब्य ज्ञानमुदेति तदा तदवधारणमिति तरप्यते यस्मादवधारयति कालान्तरानुभूतं
मर्थमिदमेव तन्मया सेवितमिति संशयितमर्थं यत्रादे स्वामेव त्रिप्रकारामासु धारयतां ऽर्थचित्तनिरूपणैः प्रकारैः साधारणापतिपत्तिर्नाम परिच्छित्तिर्यथावदन्ये पयोगं
यातिं तावदनवद्यस्तस्यार्थस्य तस्मिन्विज्ञाने इति अवसायं पुनः कालान्तरानुस्मरणमाम्रेडितं अवस्थानमित्यनेन अत्र च पदार्थेन नयुक्तस्य यालब्धिरूपा धारणा
सोऽवधीता पुनरेषा मनेत्यां या यथा संपर्के नवेदा निदर्शंति निश्चयोधगमो ऽवबोध इति निश्चयं इत्ययं पुनरुक्तिनिरस्तपर्यायः अवगम इत्ययं पुनः कालान्तरानुस्मर
णरूपस्या धारणस्य पर्यायः अवबोध इत्ययं पुनस्तदवस्थानस्य लब्धिरूपस्येति अवशिष्टधारणायाः सर्वत्रैव पर्याया इत्यनर्थान्तरमित्यादि तावन्नैवं कार्यं त्र्य
चरकाद्यंधकारस्थितेन पुंसा यदा स्पर्शनेन्द्रियेणाप्तवशुमावल्लक्षणसामान्यमनिर्देश्यमज्ञापकमलिता ग्रहितं सोऽवग्रहः यदा पुनस्तमेव विचारयति किमयं मृणा
लस्पर्श उताहि स्पर्श इति सेहा यदा त्वनिश्चितं भवति मृणालस्पर्शोऽयं नाहीति सोऽपायः यदा तु निश्चितसंतमविच्युतिरूपेणाधारयति लब्धिरूपेण वा कालान्तरानु
स्मरणेन वा सा धारणा एवं रसनादिभिः रसादीनां योज्यम् इति एकैका चतुर्विधा तावती येति अत्राह एते तु वग्रहादयो ज्ञानविशेषाः किं योऽवयवावैचित्र्यस्पर्शादि
कमर्थमन्यथा वान्यथा च निश्चित्य स्यात्था अपदेशात् अजः इत्युक्तं। अथैवं तत्स्थानेकर्योऽवग्रहावैचित्र्याभिसंबंधाः [illegible] आहोस्विदेकदेशसंतत्यरोपग्रामोकर्षा
पकर्षविशेषेण कथं वा कस्यार्थस्य परिच्छेदकत्वमीहादयो वीति एतदनेन प्रतिपादयति सूत्रेण बहुबहुविधेत्यादिना क्रमानुमितेऽस्मदेः पायो वा पासूत्रा
णामिदं विश्रनुमीयमाने स्ववग्रहादिनिर्बहादीनां संबंधलगयन्नाह अवग्रहादयश्चत्वार इत्यादि अवग्रहादयः शब्देन तेनिरूपितस्वरूपाः पञ्चेन्द्रियचत्वार
तिरूपेणावैचित्र्यानुनानाभेदाः सेत्यवनवंतीति न चात्वारस्त्वाह मतिज्ञानस्य प्रकृतत्वात्तद्भेदा एते इति ज्ञानविधिहेतो अवग्रहादय एते वग्रहा
दय एव पंचस्वेषपरस्तानांबहादीनां वर्णमर्थानामर्थमाणानामित्यर्थः बहादीनां सततांगं भवंतीति एकत्वादिति एकैकस्य बहादेरर्थकलापस्येतरा
स्य आह कान्तिति एकैकोऽवग्रहादिरेकत्वान्सेतरस्यास्य चार्थो नैवं ग्राह्यः बहोरर्थस्य अविशेषार्थ इतर इति ग्राह्यं बहुमेवं बहादीनामनिश्रितादिरितर इति एत
त्रिरास्पायाह सेतराणां स प्रतिपक्षाणामित्यर्थः एतत्कथयति इतरशब्दस्य विरोधी योऽर्थः स वाच्यो भवति बहुर्थस्य बहो कार्यविरोधी भवति पक्षेऽस्ये वंशेषा

संप्रतिप्रक्षिताक्षेपा एवं संबंधलयित्वार्थं कथयति बहुवग्रह्णातीत्यादिना ननु चावग्रहादयः प्रथमं ताः स्फुताः संप्रति सूत्रे बहादयस्तेषां पक्षांता इति तत्रैवमर्थ
कथनं युक्तं बाह्य अर्थस्यावग्रहः अस्यार्थस्यावग्रह इति उच्यते स्यायं दोषः यतो अवग्रहादयः कर्तृसाधनाः तत्र स्फुताः अवग्रह्णातीत्यवग्रहः ईहत
इतीहा। अपैतीत्यपायः धारयतीति धारणा यच्चासो ज्ञाताज्ञोऽवगृह्णातीत्यादिस्वरूपस्यावश्यं कर्मणा भवितव्यं तच्चैतद्बहादि नेदं सूत्रेण विषयात्मकं मन्य
ते अतो मा सत्यं नेहोबहोरवग्रहः बहुमवगृह्णातीति अनयोरेकत्वार्थः केवलं तु वाक्भेदः उच्यते स्पर्शनावग्रहस्तावदेवं बहुमवगृह्णाति ग्राह्याय ग्रामं पुष्प
शयन तत्र स्वयोनिश्च उष्णचंदनवस्त्रादिस्पर्शं बहुं सत्वान्निकं [illegible] यो पितृ अपशायंत उपचय स्पर्शं यच तत्काले पञ्चंदन स्पर्शो
या चेतन्यारिहित वस्तुस्पर्शः आयमेतदा बहर सना स्पर्श इति। अतो बहुत्वसंबंधिजातीयमवगृह्णातीति ननु चावग्रहः एकसामयिकः शास्त्रेनिरू
पितो न चैकस्मिन्समये चैवैकावग्रह एवंविधो युक्तः स्यात्कालत्वादिति उच्यते सत्यमेवमेतत्किंतु अवग्रहो द्विधा नैश्चयिको व्यावहारिकश्च तत्र नैश्चयिको नाम
सामान्यपरिच्छेदः स चैकसामायिकः शास्त्रे निरूपितः ततो नैश्चयिकादनंतरमीहैव मतिकाश्चवर्तते किमेष स्पर्श इति तस्माच्चानंतरापायः स्पाशोऽयमिति
अयं चापायः अवग्रह इत्युपचर्यते आगामिनीमीहां भेदानां गीकृत्य यस्मादेतेन सामान्यमवच्छिद्यते यतः पुनरेतस्मादीहा प्रवर्तिष्यते कस्यायं स्पर्शः पुन
श्चापाया भवति तस्यायमिति अयमपि चापायः पुनरवग्रह इत्युपचर्यते। अतोऽनंतरवर्तिनीमीहामपायं चाश्रित्य एवं यावदस्यांते निश्चयः उपजातो भवति य
त्रापरं विशेषं नाकांक्षतीति इत्यर्थः अपाय एव भवति न तत्रावग्रह इति अतो य एषअवचारिकोऽवग्रहस्तमंगीकृत्य बहुमवगृह्णातीत्येतदुच्यते न त्वेकसम
यवर्तिनं नैश्चयिकमित्येवं बहुविधादिषु सर्वत्वावचारिकाश्रयणं द्रष्टव्यमिति संप्रति बहुकिंस्वरूपमिति पक्षं कथयति अल्पमवगृह्णातीत्यनेन यदा तेषामेव यो
षिदादिस्पर्शानां यं कंचिदेकं स्पर्शमवगृह्णात्यन्यान्स्ततो दिक्षुयोऽवग्रामापकर्षाद्गृह्णाति तदाल्पमेवगृह्णातीत्युच्यते बहुविधमवगृह्णातीति बहुविधस्य
बहुविधस्पर्शमवगृह्णाति बहुविधेनाम स एव योषिदादस्पर्श एकैकः शीतस्निग्धमृदुकठिनादिरूपो यदा त्वगृह्यते तदा बहुविधं पुनरेते त्रिस्पर्शं परिच्छिंदत्तज्ज्ञानबहु
विधमवगृह्णातीत्युच्यते यदा तु योषिदादिस्पर्शमेकैकगुणमस्तिनं शीतोऽयमिति चास्निग्धोऽयमिति वा मृदुरयमिति वैनैवमवच्छिनत्ति। तदा एकविधमवगृह्णाति
त्युच्यते तमेव त्वयोषिदादिस्पर्शमाशुचिनात्मतया यदावलंबति तदा क्षिप्रमवगृह्णातीति तप्यते यदा तु तमेव योषिदादिस्पर्शस्वेनात्मना वच्छिनत्ति बहुना कालेन
त्वा चिरेणावगृह्णातीत्युच्यते चिरेणेति बहुना [illegible] अनिश्रितमवगृह्णातीति निश्रितो लिंगप्रमितो निधीयते यदा यूथिकाकुसुमानामत्यंतशीतमृदुस्निग्धादि
रूपः प्रावकस्पर्शानुभूतस्तेनानुमानेन लिंगेन तं विषयं न यदा परिच्छिंदत्तज्ज्ञानं प्रवर्तते तदा अनिश्रितमलिंगमवगृह्णातीत्युच्यते यदा त्वेनस्मात् लिंगात्परिच्छि

भवति निश्रितं ततदा अनिःश्रितमवगृह्णातीति लभ्यते उक्तमवगृह्णातीत्ययं तु विकल्पः श्रोत्रावग्रहविषय एव न सर्वव्यापीति यत उक्तमुच्यते शब्दः स चाक्षरात्मकः
उक्तमवगृह्णातीति अनुक्तमुक्तादात्मानमिव युक्तमस्य सद्भावाधिकरणेनेत्याह वा अर्थ इति अन्यथा कल्पनया शब्द एवानक्षरात्मको निश्चीयते तमवगृ
ह्णाति अनुक्तमवगृह्णातीति लभ्यते अथवा द्वितीयो भंगः स्यात् परे इमं विकल्पं पाश्य अयं विकल्प उपन्यस्तो निश्रितमवगृह्णाति इति निश्रितं सकलसंशयादिदो
षरहितमिति यथा तमेव योषिदादिस्पर्शमवगृह्णतः ज्ञानं योषित एवमेव चंदनस्यैवैतत् एवं यदा शक्नोति तदा निश्रितमवगृह्णातीत्यपदिश्यते अनिश्रितमवगृ
ह्णातीति च कदापदिश्यते यदा ततमेव स्पर्शं संशयापन्नः परिछिनत्ति स्पर्शोयं भवत्येवं तु न निश्रितो तियोषित एवायं विलासमधुमदिरपी द्रव्यो भवति स्पर्श इति
संशयप्रादुर्भावात् ध्रुवमवगृह्णातीति ध्रुवमत्यंतं सर्वदेत्यर्थ यदा यस्य तेन स्पर्शेन योषिदादिना तदा तदा तमर्थमवछिनत्ति इत्यर्थ एतदुक्तं भवति सति के
पयोगे यदासौ विषयः स्पर्शाभिः स्पृष्टो भवति तदा तमवगृह्णात्येवं अध्रुवमवगृह्णातीति तस्मिन्नेंद्रिये सति चोपयोगे सति च विषयसंबंधे कदाचित्तं विषयं त
थापरिछिनत्ति कदाचिन्नेत्येतदध्रुवमवगृह्णातीत्यपदिश्यते एवमितरेनेनैव कथ्यति यथा विषयस्य वक्तादेर्भेदात् द्वादशप्रकारोवग्रहो लिखितः तथैवहादीनां
सर्वविकल्पविद्वद्हादीनामपि ईहापायधारणानामपि जानीयात् क्षिप्रमीहते चिरमीहते बहुविधमीहते क्षिप्रमीहते चिरमीहते अनिश्रितमीहते निश्रितमीहते उक्तमीहते
अनुक्तमीहते द्वितीयविकल्पे निश्रितमीहते संदिग्धमीहते ध्रुवमीहते अध्रुवमीहते एवमपाये विकल्पैः त्रयाणामेव वाचो द्वादशविकल्पा धारणायां च बहु धारयतीत्या
दयो द्वादशैव एवमवग्रहादीनां स्वस्थाने द्वादशविधं ग्रहणे दाभेदं प्रतिपाद्य इदानीमेषामेवावग्रहादीनां विषयं निरूपयन्नाह अर्थस्येति कस्य विषयस्य ग्राहका अ
वग्रहादय इति मन्येथा स्वमर्थस्येति ब्रूमः अर्थश्च स्पर्शरसगंधवर्णशब्दात्मकस्तस्य स्पर्शादिरर्थस्यावग्रहादयो बहुभेदकामतिज्ञानविकल्पाः मतिज्ञानस्येंद्रियादिभे
देनाभिन्नस्य विकल्पा अंशा इत्यर्थः तदेवभिन्नत्यमानमेभिर्भिन्नैर्भवतिष्टत इति यदि तर्हि स्पर्शादिविषयस्य ग्राहका अवग्रहादयोभ्युपगम्यंते न तर्हि द्रव्यस्य ज्ञा
नं चक्षुरादिजं किंचिद्ग्राहकं समस्तिद्रव्यग्राहकं उच्यते स्पर्शादयो द्रव्यपर्यायाः पर्यायग्रहणाच्च द्रव्यमवछिन्नमेवाभ्यात यतस्तेनरूपेण द्रव्यस्यैव भवनात् यतो न
द्रव्यवियुताः पर्यायाः पर्यायरहितं वा द्रव्यं अन्यतरानुपलब्धावन्यतरस्यानुपलब्धेः प्रतिद्रव्यप्रासाद्यस्ये वरूपादिविशेषणतया कात्स्न्येन विवक्षावशाच्च प्रधा
नानुरूपतात्वात् स्फुटनमः प्रतिपद्यते जैनैरतः स्पर्शादिग्रहणे द्रव्यग्रहणं भवत्यंतादिद्रव्यग्रहणे चास्य स्पर्शादिग्रहणमन्योन्यानुगमात् अर्थस्य स्पर्शादिसामान्यमनिर्देश्य
स्वरूपनामादिकल्पनारहितस्यावग्रहो ग्राहकः तस्यैव स्पर्शादेः किमयं स्पर्शो नास्पर्श इत्येवं परिछेदिका ईहा तस्यैव स्पर्शोयमित्येवं परिछेदकोपायः तस्यै ३८
व स्पर्शादेरर्थस्य परिछिन्नस्योत्तरकालमविस्मृतिर्या सा धारणा एवं सा विशेषयते कमवग्रहादयो योग्याः इत्येवं साधारणमवाप्यमवग्रहादयः एवार्थस्य मतिज्ञान

विकल्पा ग्राहकाः तस्येमतिज्ञानस्यावाप्यति अथ किमन्योप्यस्ति कश्चिन्मतिज्ञानांशो योर्थस्य ग्राहको न भवतीति नियमेनाप्यस्यते उच्यते स्तियः सामान्यमात्रग्राहिणो
प्यवग्रहा उक्तस्वरूपादस्यत्वंतमली मस्वरूपो वग्रह इति स तर्हि कस्य ग्राहक इत्यत्र उच्यते व्यंजनस्यावग्रह इति तत्र व्यज्यतेनेनार्थो व्यंजनं संतमसावस्थितघटरूपव
द्यथा विरवु तस्तु व्यंजनं संश्लेषरूपं चंद्रियाणां स्पर्शनादीनामुपकरणस्थानां स्पर्शाद्याकारेणपरिणतानां पुद्गलद्रव्याणां यः परस्परसंश्लेषस्तद्व्यंजनं तस्य
व्यंजनस्यावग्रह एवैको भवति ग्राहकः कोसावाभवतीदेवुच्यते यदोपकरणेंद्रियस्य स्पर्शनादेः पुद्गलैः स्पर्शाद्याकारपरिणतैः संबंध उपजातो भवति न च किमप्येतदिति
गृह्णाति किंत्वव्यक्तविज्ञानो सौ सुप्तमत्तादि सूक्ष्मावबोधसहितपुरुषवदिति तदा तैः पुद्गलैः स्पर्शनाद्युपकरणेंद्रियसंश्लिष्टैर्या च यावती च विज्ञानशक्तिराविर
स्ति सैवंविधा ज्ञानशक्तिरवग्राह्या तस्य स्पर्शनाद्युपकरणेंद्रियसंश्लिष्टस्य स्पर्शाद्याकारपरिणतपुद्गलराशेर्व्यंजनाख्यस्य ग्राहिका अवग्रह इति लभ्यते तेनैव
उक्तं भवति स्पर्शनाद्युपकरणेंद्रियसंश्लिष्टाः स्पर्शनाद्याकारपरिणताः पुद्गलाः भण्यंते व्यंजनं विशेषार्थविग्रहकारित्वात् तस्य व्यंजनस्य परिछेदको व्यक्तो व्यग्र
हो लभ्यते अपरोपितस्यानामानाकनिश्रिततर किमप्येतदित्येवंविधसामान्यपरिछेदो वग्रहो भण्यंते ततः परमीहादयः प्रवर्तंते अतः सूक्ष्मं व्यंजनस्यावग्रहएवास्यंतमलीमा
स परिछेदक इति नेहादयः ईहापायधारणास्तस्य व्यंजनस्य ग्राहिका न भवंति सांसेनेंद्रमार्गणनिश्चयधारणाख्येतासां नियतत्वात् एवमुक्तेन प्रकारेण स्तवह्यानिहि
तेनेत्यर्थः द्विविध इति च विषयस्य द्विरूपत्वात् द्विविधत्वमुक्तं एतदेवाह व्यंजनस्यार्थस्य परिछेदे प्रवर्तमानो द्विविध उच्यते ईहादयस्त्वर्थस्य स्पर्शादेरेव विशेषका
भवंति नेहापायधारणास्तवग्रहस्य द्विरूपमस्तीति अथ किं स्पर्शनादीनामिंद्रियाणां सर्वेषां व्यंजनावग्रहसमस्ततः कस्यचिदेवेति उच्यते कस्यचिन्न संभवतीत्यर्थं
तद्दर्शयति न चक्षुरनिंद्रियाभ्यां करणे सहार्थे विभक्तीयाच्चक्षुषा उपकरणेंद्रियात्मना सह नो इंद्रियेण वा मनपद्रज्ञानरूपेण सह तेरूपकारपरिणतपुद्गला
श्लिष्यमाना अपवस्तुविशेषाः संश्लेषं न यांति अतो व्यंजनं चक्षुरुपकरणेंद्रियेनाइंद्रियो रूपाद्याकारपरिणतपुद्गलानां च यस्मात् संश्लेषरूपं तद्व्यंजनमेवंविधं नास्ति
तस्मादस्त्येवग्रहो वितास्तीतदाह व्यंजनस्यावग्रहो न भवति एतदुक्तं भवति येते द्रव्यमानाश्लिष्यमाना वस्तुविशेषाः न ते चक्षुरिंद्रियेणोपकरणरूपेण नोइंद्रिये
ण वा सह संश्लेषमिताः परिछिद्यंते यतो योग्यदेशावस्थितं वस्तु चक्षुः शरीरस्थमेवसत्परिछिनत्ति न गत्वा विषयपरिछेदे व्यापृयते न वा विषयमागतं धात्मस्रक
कृतिकेंद्रियदेशे वागछति अतश्च लोचनमप्राप्तस्वविषयग्राहि न च पुनर्ग्राह्यं णतस्मात्पुग्रहोपघातानुभावो दृष्टः स्वांतस्यैव नाधिष्ठानमस्त्यात्ततींद्रियदेशावस्थितवि
षयपरिछेदि विशेषं च मायदि स्यात्तत्परमंजनादिपरिछिंद्याच्च परिछिनत्ति अतो निश्चीयते अप्राप्तं विषयमवबुध्यतेतत् न चागत्वा विषयदेशमित्यतो न व्यंजना
वग्रहस्यास्य मनसोप्येवमेव न विद्यमानं विषयं शरणमनश्लिष्टतयति न वा प्राप्तं स्वात्मनि स्थितं विषयं मनः पर्यालोचयति यदि संश्लिष्यविषयं परिछिंद्यात् मनसतो इंद्रियत्र

तत्त्वार्थटीका
२८

न निःश्रितं तदा अनिःश्रितमवगृह्णातीति लभ्यते उक्तमवगृह्णातीत्ययं तु विकल्पः श्रोत्रावग्रहविषय एव न सर्वमादीति यत उक्तमनुच्यते शब्दः स चाक्षरात्मकः
उक्तमवगृह्णातीति अनुक्तमक्षरात्मकात्मानमभिव्यक्तमभ्यस्तत्वाधिकरणे तन्नाप्यर्थ इति अन्यया कल्पनया शब्द एवानक्षरात्मको निश्चीयते तमवगृ
ह्णाति अनुक्तमवगृह्णातीति लभ्यते अस्याविशेषश्रीसाधारणमपरिमितं विकल्पं श्रोत्रायं विकल्प उपन्यस्तो निश्रितमवगृह्णाति इति निश्रितं सकलसंशयादिदो
षरहितमिति यथा तमेव योषिदादिस्पर्शमवगृह्णतः ज्ञानं योषित एवमेवं चंदनस्यैवेसेयं यदा प्रवर्तते तदा निश्रितमवगृह्णातीत्यपदिश्यते अनिश्रितमवगृ
ह्णातीति च कदापदिश्यते यदा तमेव स्पर्शं संशयापन्नः परिच्छिनत्ति स्पर्शोऽयं भवत्येवं तु न निश्रितो तिष्ठो पित एवायं विलासमध्य मदिरस्त्री देहे भवति स्पर्श इति
संशयग्रस्तत्वात् ध्रुवमवगृह्णातीति ध्रुवमत्यंतं सर्वदेत्यर्थः यदा यस्मात्तेन स्पर्शेन योषिदादिना तदा तदा तमर्थमवच्छिनत्तीत्यर्थः एतदुक्तं भवति सति के
पयोगे यदासौ विषयः स्पर्शाद्यैः स्पृष्टो भवति तदा तमवगृह्णात्येव अध्रुवमवगृह्णातीति तस्मिन्निंद्रिये सति चोपयोगे प्रतिविषयसंबंधे कदाचित्तं विषयं त
थापरिच्छिनत्ति कदाचिन्नेत्येतदध्रुवमवगृह्णाति स परिदिश्यते एवमिति नेनैन कथयति यत्पुनर्विषयस्य बह्वादिभेदाद् द्वादशप्रकारोऽवग्रहोऽभिहितः स एवेतरनामोक्त
विकल्पद्विषड्ढादीनामपि ईहापायधारणानामपि जानीयात् क्षिप्रमीहते बहुमीहते बहुविधमीहते क्षिप्रमीहते चिरेणेहते अनिश्रितमीहते निश्रितमीहते उक्तमीहते
अनुक्तमीहते द्वितीयविकल्पे निश्रितमीहते संदिग्धमीहते ध्रुवमीहते अध्रुवमीहते एवमपायेपि बहुवैतीत्यादयो द्वादश विकल्पा धारणायां च बहु धारयतीत्या
दयो द्वादशैव एवमवग्रहादीनां स्वस्थाने द्वादशविधं ग्रहणभेदाभेदं प्रतिपाद्येदानीमिमामेवावग्रहादीनां विषयं निर्दिशन्नाह अर्थस्येति कस्य विषयस्य ग्राहका
अवग्रहादय इति मन्येथास्समर्थस्येति ब्रूमः अर्थश्च स्पर्शरसगंधवर्णशब्दात्मकस्तस्य स्पर्शादिरर्थस्यावग्रहादयो बहुभेदका मतिज्ञानविकल्पाः मतिज्ञानस्येंद्रियादि
भेदाभिन्नस्य विकल्पाः अंशाः इत्यर्थः तदेव विभज्यमानमेभिर्भेदैरवतिष्ठत इति यदि तर्हि स्पर्शादिविषयस्य ग्राहका अवग्रहादयो स्फपगम्यंते न तर्हि द्रव्यस्य ज्ञा
नं चक्षुरादिजं किंचिद् ग्राहकं समस्ति द्रव्यस्यास्ति कां उच्यते स्पर्शादियोद्रव्यपर्यायाः पर्यायग्रहणाच्च द्रव्यमवच्छिन्नमेवावस्थातव्यं तेन रूपेण द्रव्यस्यैव न वमाद्यतीन
द्रव्यवियुताः पर्यायाः पर्यायरहितं वा द्रव्यम् ॥ मन्यतानुपलब्धावमतस्यानुपलब्धे प्रतिं द्रियग्राह्यद्रव्यस्ये बहुप्रादिविशेषणताकाव विवक्षावशाच्च पृथ्वा
नुपलब्धावस्फपगमः इतिवक्ष्यते जैनैरतः स्पर्शादिग्रहणे द्रव्यग्रहणं न वक्ष्यंतावितद्ग्रहणे वास्पर्शादिग्रहणमनोत्पानुगमात् अर्थस्य स्पर्शादिसामान्यानिर्देश्य
स्वरूपस्य नामादिकल्पनारहितस्यावग्रहो ग्राहकः तस्यैव स्पर्शादेः किमयं स्पर्शः किमस्पर्श इत्येवं परिच्छेदिका ईहा तस्यैव स्पर्शोऽयमित्येवं परिच्छेदको पायः तस्यै २८
व स्पर्शादेरर्थस्य परिच्छिन्नस्योत्तरकालमविस्मृतिर्या सा धारणा ॥ एवं सा विधविधले कमवग्रहादयो विकल्पाः इत्येवं सा धारणमवगम्यमवग्रहादय एवार्थस्य मतिज्ञान

विकल्पा ग्राहकाः तान्येव मतिज्ञानं भवतीति अथ किमन्योप्यस्ति कश्चिन्मतिज्ञानांशो योर्थस्य ग्राहको भवतीति नियमेनाभ्यस्ते उच्यते स्त्रियः सामान्यमात्रग्राहिणो
ऽवग्रहा उक्तस्वरूपाद्यत्तमत्यीमस्वरूपेणावग्रह इति स तर्हि कस्य ग्राहक इत्युच्यते व्यंजनस्यावग्रह इति तत्र व्यज्यते तेनार्थो व्यंजनं संतमसावस्थितघटरूपव
दीपादिरर्थस्तस्तु व्यंजनं संश्लेषरूपं यदिंद्रियाणां स्पर्शनादीनामुपकरणस्थानां स्पर्शाद्याकारेण परिणतानां पुद्गलद्रव्याणां यः परस्परसंश्लेषस्तद्व्यंजनं तस्य
व्यंजनस्यावग्रह एवैको भवति ग्राहकः कस्मादानीतिवेदुच्यते यदोपकरणेंद्रियस्य स्पर्शनादेः पुद्गलैः स्पर्शाद्याकारपरिणतैः संबंध उपजातो भवति न च किमप्येतदिति
गृह्णाति किं तर्ह्यव्यक्तविज्ञानेनोसुप्तमत्तादिसूक्ष्मावबोधसहितपुरुषवदिति तदा तैः पुद्गलैः स्पर्शनाद्युपकरणेंद्रियसंश्लिष्टैर्यावत् चयावती च विज्ञानशक्तिराविर
स्ति सैवं विधा ज्ञानशक्तिरवग्रहाख्या तस्य स्पर्शनाद्युपकरणेंद्रियसंश्लिष्टस्य स्पर्शाद्याकारपरिणतपुद्गलराशेर्व्यंजनाख्यस्य ग्राहिकाऽवग्रह इत्यभिलप्यते तेनैव
दुक्तं भवति स्पर्शनाद्युपकरणेंद्रियसंश्लिष्टाः स्पर्शनाद्याकारपरिणताः पुद्गला भण्यंते व्यंजनं विशिष्टार्थावग्रहकारित्वात् तस्य व्यंजनस्य परिच्छेदको व्यक्तोऽवग्र
होऽभिलप्यते अपरोपितस्यान्यानाक निश्रितत्तर किमप्येतदित्येवं विधसामान्यपरिच्छेदोऽवग्रहो भण्यंते ततः परमीहादयः प्रवर्तंते अतः सूक्तं व्यंजनस्यावग्रह एवास्पृतमलीमा
सपरिच्छेदक इति नेहादयः ईहापायधारणास्तस्य व्यंजनस्य ग्राहिका न भवंति सांसेनेदमार्गणनिश्चयधारणास्येतासां नियतत्वात् एवमनुक्तेन प्रकारेण सूत्रद्वयाभिहि
तेनेत्यर्थः द्विविध इति च विषयस्य द्विरूपत्वात् द्विविधस्सूक्तं एतदेवाहा व्यंजनस्यार्थस्य परिच्छेदे प्रवर्तमानो द्विविध उच्यते ईहादयस्त्वर्थस्य स्पर्शादेरेव विशेषका
भवंति नेहापायधारणास्त्ववग्रहस्य द्विरूपमस्तीति अथ किं स्पर्शनादीनामिंद्रियाणां सर्वेषां व्यंजनावग्रहसमस्त उत कस्यचिदिति उच्यते कस्यचिन्न संभवती त्यर्थो
तद्दर्शयति न चक्षुरनिंद्रियाभ्यां करणे सहार्थे विशतीयाचक्षुषा नुपकरणेंद्रियाभ्यनसहनोइंद्रियेणवाममनसाज्ञानरूपेण सहतेरूपकारपरिणता पुद्गला
श्लिष्टमानाश्च वस्तुविशेषाः संश्लेषं न यांति अतो व्यंजनं चक्षुरुपकरणेंद्रियेनाइंद्रियेरूपाद्याकारपरिणतपुद्गलानां च यः संश्लेषरूपं तद्व्यंजनमेवं विधं नास्ति त
दभावात्तदवग्रहोपि तावत्तेतदाह व्यंजनस्यावग्रहो न भवति एतदुक्तं भवति येते दृश्यमाना श्रिं समानाश्च वस्तुविशेषाः नते चक्षुरिंद्रियेणोपकरणरूपेण नोइंद्रिये
णवसहसंश्लेषमिताः परिच्छिद्यंते यतो योग्यदेशावस्थितं वस्तु चक्षुः शरीरस्थमेवसत्परिच्छिनत्ति न गत्वा विषयपरिच्छेदे व्याप्रियते न वा विषयमागत्य संश्लेषमुपयात्यस्त्रका
कृतिके इंद्रियदेशे वागच्छति अतश्च लोचनमप्राप्तस्वविषयग्राहि नचापुग्राह्येत्तस्माद्व्यंजनावग्रहो पघता नुभावो दृष्टः स्वांतस्येवनाविधानमस्त्रा कृतींद्रियदेशावस्थितवि
षयपरिच्छेदि विलोचनं यदि स्यात्तत प्रत्यंजनादिपरिच्छिंद्यात् न च परिच्छिनत्ति अतो निश्चीयते अनागतं विषयमवबुध्यते तत् न वागत्वा विषयदेशमिति तोनव्यंजना
वग्रहस्यमनसो पेपमेव न हि स्पृष्टं विषयं शरणमनश्रितयति न वा श्रागतं स्वात्मन्यवस्थितं विषयं मनः पर्यालोचयति यदि संश्लिष्य विषयं परिच्छिंद्यात् मनस्ततोक्षियक्त

तमनुग्रहं विकलेन्द्रियादिरूपमनुभवेद्यदन्धत्वं बधिरत्वादिरूपमिति अथ स्पर्शनं तावत्स्पृशतीति तदुपयुक्तमर्हतस्मिन्हि स्पृश्यत इति स्पर्शनामनस्यमभिधत्ते शारीरसंबं
मनो विषयं निश्चिनोति यथा हि स्पर्शनं करणमात्मनस्तेन वा शरीरात्मनः स्वरूपं स्पर्शनं हि करणं सत्त्रनिस्सारहयं अतो मन इन्द्रियं तन्मात्रेणैव स्पृशति सद्गुणः प्रतिसमृतीतिव्यं
जनावग्रहाभावः प्राप्यायते चक्षुर्मनसोरिति चक्षुर्मनसी व्यतिरिक्तानि चत्वारीन्द्रियाणि प्राप्यकारीणि नियतानि निस्पृशति चतुर्भिरेव तावो व्यतिरिक्तैरिन्द्रियैरिति स्पर्शनरसनघ्रा
णश्रोत्रैः प्राप्तिरिति स्पृष्टरूपवाच्यं नवति व्यंजनावग्रहः संभवतीति यावत् किमिन्द्रियविषयत्वानि चत्वार्यप्राप्यकारणेन्द्रियेण मनसि स्पृष्टं रूपादिकं विषयमवच्छिंद
ने नाप्नोतीति अतः प्राप्तविषयग्राहित्वाद्येषां संभवति व्यंजनावग्रह इति। एवमेतद्विति लक्षणविधानाभ्यां यात्रिरूपितं मतिज्ञानं तस्य पुनः सर्वं प्रभेदाः कथय
ति द्विविधमित्यादिना द्विविधमिति इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च चतुर्विधमवग्रहादिभेदेन अष्टाविंशतिविधमिति स्पर्शनादीनां मनःपर्यन्तानां षण्णामे
कैकस्य चत्वारो भेदा अवग्रहादयः समुदिताः सर्वेऽपि चतुर्विंशतिरूपजाताः। ताः ताश्च चक्षुर्मनोवर्जं स्पर्शनादीनां व्यंजनावग्रहश्चतुर्भेदः समाश्रितास्ततो
ऽष्टाविंशतिविधं भवति अष्टषष्ट्युत्तरशतविधमिति। तस्या एवाष्टाविंशतेरेकैको भेदः षड्विधो भवति बह्वादिभेदेन। अतोऽष्टषष्ट्युत्तरशतविधं भवतीति तस्या
एवाष्टाविंशतेरेकैको भेदो द्वादशधा भवति सेतरबह्वादिद्वादशकेन अतः षट्त्रिंशत्त्रिशतभेदं इति अत्राप्यभिनवकोऽचोदक आह। एकमेव जानीमस्ताव लक्ष
णपूर्वमुद्दिष्टं लक्षणविधानरूपं मतिज्ञानं तदनन्तरं श्रुतज्ञानमुक्तं तत्र विग्रहलता। स्मृतेमया। अथ श्रुतज्ञानं किंलक्षणमिति तस्मिन्नु चोदिते गुरुराह
उच्यते मयेति श्रुतं **मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम्** इति लक्षणं मतिपूर्वमिति लक्षणं द्व्यादिविधानं श्रुतमिति च श्रूयते स श्रुतं एवंविधायां च कल्पनायां शब्दोऽभि
धीयते न श्रुतिः। श्रुतं श्रवणमिति लक्षणं। द्व्यादिविधानं श्रुतमिति च श्रूयते स श्रुतं एवंविधायां च कल्पनायां शब्दोऽभिधीयते न श्रुतिः श्रुतं श्रवणमिति तावच्या
ख्यातमश्रावेति। प्रकृतेन मज्ञानग्रहणे न श्रुतमिति ज्ञानं ग्राह्यं न शब्दः ज्ञानविचारप्रस्तावात् यदि तु श्रुतज्ञानस्यांतर्वर्तिनः शब्दादेर्निमित्ततां प्रतिपद्यमानः
श्रुतव्यपदेशमश्नुते न कश्चिद्दोषः उपचारस्य व्यवहाराङ्गत्वात् मुख्यया तु वृत्त्या श्रुतमित्यनेन ज्ञानमुच्यते एतदाह श्रुतज्ञानमिति मतिपूर्वमित्यस्यार्थं विवृणो
ति मतिज्ञानपूर्वकं भवतीत्यनेन मत्याकृतयाज्ञानं विशेषयति मतिज्ञानमिति तन्मतिज्ञानं पूर्वं यस्य तन्मतिपूर्वं लभ्यते अपेक्षाकारणं चेह पूर्वमित्यनेनोच्यते
यथा घटस्योत्पत्तावपेक्षाकारणं व्योमाद्यपेक्ष्यते तेन विना तदभावात् एवमिह सति मतिज्ञाने लब्धिरूपे ततः श्रुतज्ञानस्योत्पत्तिर्दृष्टा न मतिज्ञानाभावे किं पुनः
कारणं तदेव मतिज्ञानं न श्रुतज्ञानी भवतीति मृत्तिकावद्घटरूपेणोच्यते एवं सति श्रुतज्ञानेऽप्युत्पन्ने मतिज्ञानस्यापि नाशः स्यात् चैतद्दृश्यते यत आह ज
त्थ मई तत्थ सुअं जत्थ सुअं तत्थ मई तस्मादपेक्षाकारणमेव मतिज्ञानं तस्योत्पत्तौ लब्धिरूपं भवति न पुनः समवायिकारणमिति एतच्च लक्षणमुक्तमेव यतो मति ३५

ज्ञानभावे लभ्यते श्रुतमिति एतच्च श्रुतज्ञानमेवमात्मकमिन्द्रियमनोनिमित्तं ग्रंथानुसारि विज्ञानं यदिति तच्च ग्रंथं दर्शयति बहुभिः पर्यायशब्दैः श्रुतमाप्तवचनमित्या
दिभिः श्रूयते तदिति श्रुतं तस्मिन्नुपदेशशब्दोऽभिधीयते तत्प्रभवस्य श्रुतज्ञानं परिच्छेदकारि श्रुतज्ञानमिति प्रयुते एवं च परिग्राम वचनादिषु षष्ठीसमास आश्रयणी
यः आप्तवचनस्य ज्ञानं यत्परिच्छेदकारि इत्येवं आप्तो रागादिवियुतः तस्य वचनमिति ननु चार्थमेव कथयति तीर्थकरस्तत्रं ग्रथ्नाति गणधरास्तु सूत्रं संदर्भिलभ्या
वियंते कथं तदीदमुच्यते आप्तस्य तीर्थकृतो वचनं द्वादशांगं गणिपिटकमिति उच्यते गोणीकल्पनामाश्रित्योक्तमाप्तस्य वचनमित्येतत् कथं यदा हि भगवान् जीवादि
कमर्थं केवलज्ञानसाक्षात्कृतं भावप्रकाशितं गणधरेभ्य आचष्टे तदा भ्यो जीवादिरर्थः स्वमिन्द्रे केवलज्ञानदर्शनात्मके तीर्थकृति समारूढ इव लक्ष्यते प्रतिबिं
बाकारेणोपजातत्वात् अतोऽस्माच्छ्रुतार्थं प्राप्तो भवति तदवधारयाततस्यास्वार्थस्यतत्फलधरवचनत्वेतिपार्दिकमितातवचनं नलभ्यते यदा गणधरवचनमेवा
प्तनिश्रयोपजायमानत्वात् आप्तवचनमुच्यते एवमागमादिषु विघटमानमायोज्यमिति आगम्यताचार्यपरंपरया वासनाद्वारेणेत्यागमः उपदिश्यते नुस्वार्थ
तदत उपदेशाः ऐतिह्यमेवमेतद्वृद्धाः स्मरंतीति आम्नायते अभ्यस्यते निर्जरार्थिभिरित्याम्नायः प्रकर्षेण नामादिनयप्रमाणनिर्देशादिभिः प्रवचनो जीवादयो याथा
तास्तत्त्ववचनं जिनानां रागादिसंतानविजितः प्रवचनं तेषामिदं वचनमिति। एवमेभिरनर्थान्तरवर्तिभिः एकोऽर्थः प्रतिपाद्यते द्वादशांगं गणिपिटकमिति यावत् अत्राचारा
दिराचारादिश्च एवं लक्षणम्।। पर्यायतश्च विधानं दर्शयति तदेतद्विविधमित्यादिना द्वेधानेकधा द्वादशधा च यतेक द्वादशभेदाश्च यस्य तद्व्यनेकद्वादशभेदं तत्श्रुतं द्वि
विधं इति परोपाधिकं द्विविधत्वमिति विवृणाति अंगबाह्यमिति अंगान्यवयवा आचारादयस्तेभ्यो बाह्यमिति अंगेष्वाचारादिषु प्रविष्टं अंतर्गतमंगप्रविष्टं अंगबा
ह्यमंगप्रविष्टं च। पुनरप्येतभेदेन भेदं। अनेकविधमनेकप्रकारमंगबाह्यं द्वादशविधं द्वादशभेदं अंगप्रविष्टमेव यथासंख्यं यथोपन्यासमिति यावत् अंगबाह्यमने
कविधं सामायिकादि समनाचीयते अध्ययने वर्ण्यते तत्तेन वर्ण्यमानेनार्थेन निर्दिश्यते सामायिकमिति एवं सर्वेषु वक्ष्यमाणेषु चतुर्विंशस्तवपर्यवसितं सर्वमुपदेशो दृश्यः। चतुर्विंशता
नां पूरणस्माराडुषभादिकाणां यत्र स्तवः त्रयाणां तीर्थकृतां वर्ण्यते स चतुर्विंशस्तव इति वंदनं प्रणामः स कस्मै कार्यः कस्मैचनेति यत्र वर्ण्यते तत् वंदनं असंयमस्थानं
प्राप्तस्य यातन स्मात्प्रतिनिवर्तनं यत्र प्रत्युद्गमगुणाश्रयणीयाः इत्ययमर्थः। प्रत्याख्यानं तत्साख्यानं दशवैकालिका जैपुत्रहिताय स्थापिताः अध्ययनानि दशवै
कालिकं आचारात्परतः पूर्वकालेयस्मादेतानि पवित्रवंतो यतयस्तु नात्तराध्ययनानि पूर्वैस्मअनीयसंघसंततिहिताय स्थापितान्यध्ययनानि दशाश्रुतं दशा
इति अवस्थावचनः प्राग्दशाः कश्चिदतिविशिष्टाः साधवः यतीनां प्रपञ्च्यते ताः दशा इति कल्पव्यवहारौ कल्प्यंते निषिध्यन्ते तल्लादिगुणस्थो यः सकल्पोऽभिधीयते प्रायश्चि
त्तादिव्यवहारयतेऽति व्यवहारः निशीथमप्रकाशं सूत्राध्यायं यद्दृष्टिभिर्जिनाश्रितानि प्रत्येकबुद्धादिभिः काचिल्लीयादीनि एवमादि सर्वमंगबाह्यं द्रष्टव्यं। अंगप्रविष्टं द्वा

द्वादशविधं जल्पते तद्यथा। आचारो ज्ञानादिर्यत्र कथ्यते स आचारः सूत्रीकृता आज्ञानिकादयो यत्र वादिनस्तत्सूत्रकृतं। यत्रैकादीनि पर्यायांतराणि वर्ण्यंते तत्स्थानं
सम्यग्वायमेव धर्मास्त्यादिपर्वतानां यत्र स समवायः व्याख्या यत्र जीवादीनां या व्याख्या यत्र व्यवहारेण शब्दलक्ष्यिंते सा व्याख्याप्रज्ञप्तिः ज्ञाता दृष्टांता स्तानुपादाय धर्मो यि
त्र कथ्यते ता ज्ञाताधर्मकथाः उपासकैः श्रावकैरेवं स्थातव्यमिति येष्वध्ययनेषु दशसु वर्ण्यंते ता उपासकदशाः अंतकृतः सिद्धास्ते यत्राध्यायंते वर्द्धमानस्वामि
न स्तीर्थे एतावंतः इत्येवं सर्वतीर्थकृतां ताः अंतकृद्दशाः अनुत्तरोपपादिकादेवा येष्वध्याप्यंते ताः अनुत्तरोपपादिकादशाः प्रश्नितस्य जीवादेर्यत्र प्रतिवचनं गण
ताद्वंतं प्रश्नव्याकरणं विपाकः कर्मणामनुभवः सं सूचयति दर्शयतीति विपाकसूत्रं दृष्टिनाम ज्ञानिकादीनां यत्र शब्दलक्षणकृता सा दृष्टिवादः तान्यां बाहन
पातः अत्रावसरे चोदक आह। उक्तं लक्षणं विधानं च श्रुतस्य किंतु यथायं विषयं निरूपयिष्यते। तथा न कश्चिद्भेदो श्रुतिप्रभृति मतिश्रुतयोः कोभेद इति जल्पते उ
पन्नेत्यादिना उत्पन्नः सन् रूपेण जातः स्पर्शादिरर्थो विद्यादिगतः स येन तत्त्रो यदि तेन रूपेण संतिष्ठते न तु कपालाद्यवस्थां प्राप्तस्तदा स तद्ग्राहि मतिः ज्ञानमेवं गृह्णा
ति। घटस्यायं स्पर्श इति सत्ताकस्य वा विनष्टो यदि योग्यदेशस्थो भवति तदा परिच्छिनत्ति न तु विप्रकृष्टदेशस्थमिति तेन तदाह सांप्रतकालविषयमिति अनेन वर्त
मानकालविषयतां मतिज्ञानस्याचेद्यते श्रुतज्ञानं तु अपाहः नेदं द्वयं तत्परद्वयं इति नैवमाह त्रिकालविषयं उत्पन्नप्रध्वंसि मेदि पूर्वं व्याख्यापयति उत्पन्नादिना • उत्पन्नो व
र्तमानस्य पितोऽद्यापि यं मनः आत्मां परिचिंतयति कीदृशोऽयं कर्कशः स्पर्श इति विनिष्टमथ मन उपनंशकरो सावमतीतं चिंतयति असाः प्राक्कर्कशया मयास्पर्शो
भुक्त इति अनुत्पन्नमागामिनमेवं विधं एणांगीरंगुडादीनां प्रतिविशिष्टसंस्कारास्पर्श उपपयायस्यतीति अत एवत्रादिश्रयं हकं श्रुतं चिंत्ययति अत एवतो विशेष
एतयोः अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधादिर्भेदः किंकृत इति सर्वं तद्व्यक्तं तावच्छ्रुतमस्मिन्निमितिमितित्राकं के कुर्मवमुक्ते सूरिराह उच्यते वक्तृविशेषाद्वैविध्यमित्यादि
वक्तारस्तस्य त्रिविधाः श्रवणे विधिका सेव्या विशेषेनेदं तस्मात् द्वैविध्यं। द्विविधत्वं वै दर्शनु मातव्या। यद्भगवद्भिरित्यादिर्ये पिंडार्थः तीर्थकृद्भिरर्थ कथितः सगणधरैर्
गणधरशिष्यादिभिश्च ग्रथित इति गणधरा स्वर्ग्रतं वर्णितमुच्यते वक्तारः स्तद्भेदाद्द्विविधमिति एतदाह यदुक्तं। ते भगवद्भिः केवल्यादिगुणान्वितैः सर्वद्रव्यपर्यायानजा
नाति विशेषतः। सर्वज्ञत्वाने व मामनतः परादिः सर्वदर्शिभिरिति सामान्यमनः कथं यं सर्वमितीच्यते तत्त्वज्ञानादिति तेषामेव एव चेस्तेनाव सर्वतीर्थकृतां यत उत्पन्नदिव्य
ज्ञानैर्गणधरादिभिः अनाशनीयः सोऽर्थ इति न चेस्तेनावेति पर्यनुयोगो भास्करप्रकाशवत् किमर्थमयं भुवनानीज भासकाशयतीति न कश्चित्पर्यनुयोगयति अथवा अ
कृतार्थ एव तद्भगवान्कृतिमिति। कार्मदायसा ज्ञातकस्य कर्मण इति चेदुच्यते तीर्थकरनामाख्यस्य तस्य विशेषणमनुपपद्यते। परमशुभस्येत्यादि येरमंजलं तनुत्रंव
परमशुभं तस्य कथं परमशुभतेति चेद्यतः सकलसिद्धिशुद्धिर्यां अमातादिकाः प्रकृतयः उदिता अपि न स्वविपाकं प्रकटं दर्शयितुं शक्ताः क्षीरद्रव्या प्रतिकुं न्येवितुं न्द ४०

स्माविकुर्वंतीति एवं परमशुभस्य प्रवचनप्रतिष्ठाप्यं यं गणिपिटकं ततो न समग्रभिवासिं प्रवचनं स प्रतिष्ठापनं निर्वर्तयित्वा प्रयोजनमस्य तत्प्रवचनप्रतिष्ठापनफलं त
स्य तीर्थं तदेव गणिपिटकं संघः सम्यग्दर्शनादित्रयं वा तत्कुर्वत्स्फवदिशंतीति ते तीर्थकराः नाम्ना नामयति करोतीति यत् तीर्थकरनामस्तम्यदेवार्हदादिपूजाकरणादे
तोः क्रियमाणं कर्मसन्निधीयते तस्यानुभावात् प्रभावादिकादित्यर्थः। अतस्तस्मादनुभावाद्युक्तं प्रतिपादितं तीर्थकृद्भिः तदेव तीर्थकरप्रतिपादितं अर्थजातमुत्पन्ना
तिवाविनष्टमिति वाध्रुवमिति वाद्धदेव तद्गृहीता गणधरैस्तेषां चिंतयं विशेष गणमुपचक्ष्यति। सा वन्निबन्धैरिस्यादिना स्वयं गृहीतलिंगं तांनिरस्यति पुनश्च सामान्य कुज्ञानमवंती
ति दर्शयति अतिशयवद्भिरिति अतिशयाविशिष्टाः शक्तयः यथाय दृव्यं वनुद्र मथुवी घृतादो घडस्यपदाम वडस हस्य मिसेव मादय; तेषां संतीति तिशयवंत्तेसैरिति
तथा उत्तमातिशयेत्यादिनोक्तं तन्निरस्यति यतः उत्तमा अतिशयाः प्रशादादयः वाग्विविक्तिता अर्थप्रतिपादिका बुद्धिर्बीजकोष्ठकादिया च जल्पते तत्सर्वं न सोऽप्युक्ति ना
किंचित्र पत्तयतीति जनु ऋणमात्रमपीत्यर्थः आभिरुत्तमा अतिशयवाक्बुद्धिभिः संपन्ना अधिताःसैः साधकं चैदेवैर्न प्रवृत्ते गणधरैरिनिर्द्दृष्टं विरचितं तदंगप्रविष्टमाचारादिम
ल्पते अंगबाह्यं संप्रतितानेः कृतमिति तदुच्यते गणधराइंद्रभूत्यादयः तेषामनंतरे ये साधवः ते अनंतर्याः शिष्याइत्यर्थः तेगणधरानंतर्याः जंबूनामादयः आदिशब्दात्
प्रभवादीनां तेगणधरानंतर्यादयः तैः स्वंततिर्मलागमैः परमप्रकृष्टावाङ्मतिबुद्धिशक्तयो येषां तैरिति तेवान्तासाधुस्पष्टकर्लसकलदोषरहिता मतिर्बुद्धिश्च त्रिविधशक्ति
बदिलप्रादि। एवंविधैरविनोभिरता चार्येरित्येतदाह आचार्यैरित्यादिना अचारमुत्पाद्यितिभिरितिकिं पर्यंतैस्ततएव प्रवचनाद् उद्धृत्य दशवैकालिकादि रचितं उच्यते अंग
बाह्यं नाम उपहार्थः कस्मात् ग्रन्थबाह्य इति चेद् उच्यते कालसंहननेत्यादि कालदोषात्कालस्यदुःषमानिधानस्य स्वभावात् दुष्मतायाश्चापत्थाशक्तयोऽत्यंतिस हननं द्वे वर्णि
स एव दोषस्तद्वशात्सामर्थ्यमायुर्जीवितं तत्स्वल्पं यः सर्वविरं जीवस्थ वर्षशतमिति अत एतस्मात्कालादिदोषाद् शक्तयः श्रमांसोपविशंतीति एवं मन्यमानैर्गणध
रैः वंशजैः सूरिभिः शिष्याणामनुग्रहायोपकाराय ...नैवर्ण्यं येन ... दृष्टंत इति मन्यमानैर्यत्प्रोक्तं दशवैकालिकादि तदंगबाह्यमिति अत एव च द्विविधका
रणात्तेः सकाशात् महाविषयता सिद्धा। एतदाह। सर्वज्ञप्रणीतत्वादित्यादि सर्वज्ञैस्तीर्थकृद्भिः प्रणीतत्वादुपदिष्टत्वात् महाविषयं श्रुतं यतः संख्यातिक्रांतान
पितत्वान्नाख्यातुं शक्यं ज्ञानानंतानश्रुतज्ञानानुसारेणपदार्थान्। किंचश्रुतं तच्च ज्ञेयम अनंतं हि ज्ञेयमनेन निरूपयितुं शक्यते सामान्यतः। मंतुमस्यां संप्रतितनार्थ
शुद्धिकया श्रुतज्ञानं यथानुसारि मतिज्ञानादिंद्रियमनसां महाविषयं अनेकार्थविच्छेदात्सर्थः तस्यश्रुतज्ञानस्य महाविषयत्वात्तद्धर्मविषयत्वात् तांस्तानुनी
वादीनर्थप्रमाणनाश्रित्य एतदुक्तं भवति तत्र ग्रंथे गणिपिटके ये विप्रकीर्णा अर्थास्तान् संकुलतया स्थिताम्पृष्ट्वा स्वर्गलधरैस्तत शिष्यादिभिश्च कथंचिदनेतावत्तियं
घेवरि समाप्यत इति मन्यमानैरिदमंगमाचारादिकं चतुर्दशपूर्वमितिख्यापितं एतदाह प्रकरणेत्यादि प्रकरणं यच्चाविवान्हित आचारदृष्त्यादिरूपाणि निष्ठां यातितज्जल्पते

तस्य समाप्तिः तामपेक्ष्य ते यत्र तत्प्रकरणपरिसमाप्त्यपेक्षं किं तदंगानां गतानां रचनमिति किं चान्यत् इत्यस्य कारणादीनि यान्यागमानां रचनमिति सुखग्रहणेत्यादि सुखेन श्रवणायासेनाग्र
हणस्य ग्रहणं करिष्यंति अंगानंगानां सुखेन च गृहीतान्धारयिष्यंति सुखासुखेन विज्ञानं तस्मिन्नर्थे ग्रहणं स्वतंत्रतया इत्याद्यर्थ्यंतीति सुखेनापोहं निश्चयं करिष्यंतीति एवमनुयोगस्थित
प्रतिसुखेन च प्रयोगं व्यापारं करिष्यंति यस्मिन् ऋणादिकालेतेन विदितेनेति अन्यथेत्यादि अन्यथेति निबंधस्य रचनाया अभावे हि यस्मादनिबद्धमप्रवितंकथमिति चेदंगो
पांगानां अंगानामाचारांगादीनि अंगानि रागः प्रवेशकी ... यो यपातिकादीनि तान्यानंगोपांगानां परिमितविशिष्टार्थनिधायित्वानंगोपांगानाः अल्पार्थत्वात् अनुक्रम
प्रतरणं मुक्तरणं तेन समुद्रप्रतरणेन तुल्यं प्रवर्त्तते समुद्रप्रतरणवद्दुरध्यवसानं स्यादिति दुःखेनाध्यवसीयते इत्यध्यवसानं यावदेतदुक्तं भवति यद्येतत् श्रुतज्ञानं अंगोपां
गादिभेदेन न स्थाप्येत एवं सत्यर्थानंत्यात् ग्रंथस्य चातिबहुत्वात् दुःखेनाधिगम्यस्तरति बिभीयात् यथा महार्णवं प्रतरणे पुंसो न भवति चेतोधृतिः शक्नोम्यहं तरामीति प्रतरण
प्रवृत्तौ चित्तं तरालन्तरालमवसन्नं तं प्रतिपद्येत। एवमिहापि येषु तत्तांगोपांगादिकल्पनया विभक्तो भवति समहान् ग्रंथराशिस्तदा स्वल्पमंतर्दगात् तरणवत् सुगमो विभक्तीस
मीगोपांगतानामवनमिति अथ तत्र वादिस्वामिकमर्थादितेनवमाद्यं केतदुच्यते तत्रापि नाम करणे प्रयोजनमस्ति किंत्वेतदेव तदाह एतेनेत्यादि एतेनांगोपांगभेदप्रयोजन
सुखग्रहणादिना सर्वाणि दृष्टिपातांतः पातीनि सर्वे प्रत्ययनात् वस्तु निश्चये स्वीयं ग्रीष्मं वस्तुना प्राकृतमल्पतरं प्राकृतात् प्राकृतरमल्पतरं ततोऽप्यनंतं प्रतीत्यतरं त
त उद्देशकोल्पतर इति व्याख्यातानीति सुखग्रहणादिप्रदेवांगोपांगादिकरणे फलं तदेवाचार्यीति संप्रत्येवं मन्यते। पराः श्रुतज्ञानस्य विविधादिकरणे समानेन प्रयोज
नं यदुक्तं मया कः पुनर्मतिश्रुतज्ञानयोर्विशेष इति तत्रानेन सांप्रतार्थग्राहि मतिज्ञानं त्रिकालविषयं श्रुतज्ञानमित्ययं विशेषो दर्शितः तत्रैतावत्परिशुष्यति विषय
कृतं च साम्यमनयोरस्तीति। मन्यमानः। अत्रावसरे ब्रवीति मतिश्रुतयोर्मतल्पद्रूपयोस्तत्त्वविषयत्वमतिजग्राह नाम्नात्र वक्ष्यते प्रतिबोधस्तत्र तत्स्वरूपात्मस्तत्र
मेकदेशानुपलभ्यमति इत्येष सर्वपर्यायेषु तीर्थं सर्वेषु धर्मादिद्रव्येषु सर्वपर्यायेषु इति निर्गत्वेषु धर्मादिद्रव्येषु सर्वपर्यायेषु मतिश्रुतयोर्प्रवृत्तिनिबंध इति तस्मादविषयादे
कृपादेकत्वमेव मतिश्रुतयोर्न विंशुमन्नेद इति अत्रोच्यते उक्तमेतदिति भेदप्रयोजनं पुरस्तात् देवोत्पत्स्यति सांप्रतेत्यादिना वर्त्तमान। कालविषयं वर्त्तमानम
धिकृतं वर्तमतिज्ञानं श्रुतज्ञानं तु नास्ति कालविषयं त्रैकालिकमर्थमाजंबते। विशुद्धतरं च अवहितविशुद्धरूपाणि यथा हि तदा विशुद्धतरमिस्फुच्यते किंचान्यदिति त
अत्र दादरेण्यो विशेषो मतिज्ञानमिंद्रियाणि स्पर्शनादीनि अतींद्रियं मनःउपघ्नं ज्ञानं च निमित्तमुररीकृत्य प्रवर्त्तते आत्मनो जीवस्य ज्ञस्वभावत्वादिति जानातीति ज्ञः ज्ञत्वमेवं स्वा
भाव्यं ज्ञस्वाभाव्यं आत्मस्वतानस्मात् ज्ञस्वभावादिति पारिणामिकमिति सर्वकालवर्त्ति न कदाचित् संसारे पर्यटतः तच्छुंटयतोऽनिगोदजीवानामपि अक्षरस्यानंततमो
नित्योद्घाटइत्यागमः अतः पारिणामिकं श्रुतज्ञानं तु नैवं सर्वदा जीवस्य भवति यतस्तत्पूर्वकं मतिज्ञाने सति भवति नाम तीत्यर्थः तत्पूर्वकत्वे पि च मतस्फ परदेशमपेक्ष्यते ४१

प्रत आप्तोपदेशाद्भवतीति आप्ता रागादिविवर्जिताः। अर्हदादयस्तेषामुपदेशो वचनं तद्वचनमपेक्ष्य ग्रंथानुसारि श्रुतज्ञानमुदेतीत्यर्थः तस्मादेकं नित्यमपरं
वानित्यमिति स्थापितं अत्रावसरे चोदक आह प्रतिपादितं श्रुतज्ञानं भवद्भिरथास्मादनंतरं यदवधिज्ञानं पुरस्तान्निर्दिष्टं तत्किंलक्षणं किंस्वरूपं तदित्याह द्विविधो
वधिः द्विविधौ भेदौ यस्य स द्विविधः तावेव भेदौ दर्शयति भवप्रत्ययइत्यादिनानु च लक्षणं इष्टभेदकथनमन्याय्यं आप्तवृद्धौ को विदारकथनं च प्रत्याख्यास्त
मिति उच्यते नन्दे वलक्षणं भेदद्वयकथनेन निरूप्यत इति न किंचिद्दुष्यति भवेन देवनारका येन तल्लक्ष्यते तेन भवो लक्षणं ज्ञानं भवति तथा क्षयोपशमो
लक्षणं ज्ञानं तु लक्षं एतदुक्तं भवति भवक्षयोपशमाभ्यां लक्षणाभ्यां द्विविधोऽवधिरिति नान्यत् किंच न कथ्यते भवं तिष्ठंति कर्मवर्त्तिनो जंतवः इत्यस्मिन् भवो देवात्मत
या यत्र स्थाने शरीरमादत्ते जीवास्ते भवाः नारकात्मतया च प्रत्ययो निमित्तं कारणमिति भावः प्रत्ययो यस्य स भवप्रत्ययः भवप्रत्ययः उत्पत्तिमात्रस्यैव देवस्य नारकस्य वा
मोवधिर्भवति एतावता भवप्रत्यय इत्यभिधीयते तद्भावे भावात् तदभावे चाभावादिति मुख्यं कारणं तस्याप्यवधेः क्षयोपशम एव तदवधिज्ञानदर्शनावरणीयस्य
कर्मणः क्षयोपशमवशात् देवनारकाणां भवे उत्पत्तिरस्तीति तस्यैव तु क्षयोपशमस्य प्रसंगवशात् निमित्तमांतरं निर्वृत्तिकारणत्वाद् देवनारकावधिनिमित्तं तस्य कारणं
क्षयोपशमः क्षयोपशमस्य कारणं भव इति अशुद्धनयमतेन च कारणकारणमपि कारणं भण्यते एवं भवस्य प्रत्ययता क्षयोपशमनिमित्तश्चेति यदा अवधिज्ञानद
र्शनावरणीयकर्मणां क्षयः परिशाटः संजातो भवत्युदितानामनुदितानां चोपशमनं द्रव्यविघातलक्षणः संजातो भवति स उपशमस्ताभ्यां क्षयोपशमाभ्यां कारणभूता
भ्यां यस्उदेति। स क्षयोपशमनिमित्त इति मनुष्याणां तिरश्चां चेति तत्रेति तयोर्भवप्रत्ययक्षयोपशमयोर्यो राशिस्तावदुच्यते तमाह भवप्रत्ययोऽवधिर्नारकदेवानां नारकदेवानामि
त्यनुभवयथं विवरणेति नारकाणामित्यादिना नरकाः शर्कराप्रभृतिविशेषाद्धिकाः कृतयः तेषु भवाः तीव्रकष्टदुःखोपेताः प्राणिनो नारकाः देवाः भवनवास्यादयः शुभक
र्मफलभुजः तेषां यथास्वमिति यस्य यस्यात्मीयं यत् तदित्यर्थः तद्यथा रत्नप्रभापृथिवी नरकनिवासिनां ये सर्वोपरि तेषां अस्मादर्धं योजनं तस्याधः सान्ते पां तस्यो
मेवावनावन्यादकाः उत्तरापेक्षयेति एवं सर्वपृथिवीनारकाणां यथास्वमिति तत्रेयं देवानामपि यद्यस्य संभवति तत्र यथास्वमिति विज्ञेयं भवप्रत्ययं भवकारणं
अधोधो विस्तृतविषयमवधिज्ञानं भवति प्रत्ययं गृह्य विज्ञाने प्रसिद्ध इत्यतो र्थांतरवृत्तिनां दर्शयति भवप्रत्ययं भवहेतुकं भवति निमित्तमिति भवः प्रत्ययो हेतुर्नि
मित्तं यस्य तद्भवप्रत्ययमिति ननु च क्षयोपशमनिमित्तं ज्ञानाज्ञानादि सर्वे कथयिष्यति भवावधेः कथमौदयिको भवो ऽस्य निमित्तमिति उच्यते तस्मिन् भवे क्षयोपश
मलब्धेरवश्यं भावादित्यर्थं किंच भवति तवताएतदाह तेषामित्यादि न तेषां नारकदेवानां यस्मान्नारकदेवभवोत्पत्तिलाभ एव तस्यावधिज्ञानस्य हेतुः कारणं भव
तीति भवोत्पत्तिरेवेति च नियमः एवं दर्शयति विद्यमानमपि क्षयोपशममनंगीकृत्य यद्देवक्षयोपशमस्य कारणं प्रयाधारणं तत्रैव आदरमादधानश्चेयमुक्तवान् भवोत्प

स्तिरेवेति न पुनर्भवप्रत्यय एव निमित्तमिति क्षयोपशमस्याप्याश्रितत्वादिति यथावा गवादिभवप्रत्ययकं बलो निमित्तं भवति कस्यचित्कार्यविशेषस्य तथा दर्शयति
पक्षिणामित्यादिना पक्षिणां मयूरशुकसारिकादीनां यथा आकाशगमनशक्तिः प्रादुर्भवति शिक्षामनपेक्ष्य देवादित्वं तत्प्रत्ययं न ज्ञानादिरूपमंतरेण तद्वन्नारक
देवानामपीष्टं तत्प्रत्ययांतरेण तदवधिज्ञानं शुद्धलेश्यस्येति द्विविधोऽवधिरित्युक्तं तत्रैकं भेदं प्रतिपाद्य द्वितीयं भेदं दर्शयन्नाह यथोक्तनिमित्त इत्यादि अथवा देवनारकाणामवधि
र्भवं यथा क्षयोपशमं चोभयमपेक्षते एवं किं क्षयोपशमजो तिर्यग्भवप्रत्ययमनुष्यादिभवेष्वपि तेन भवसंबंधेन भवतीति उच्यते । न तत्र भवः स्वतंत्रविकारणतया सापेक्ष्यते त
थावेष्यत्वादवधेः किंतु क्षयोपशम एव प्राधान्येन निरूपिते यथोक्तनिमित्त इत्यादिना यथा येन प्रकारेणोक्तमुदितं निमित्तं हेतुरस्य स यथोक्तनिमित्तः नतु भवो
प्यदितं निमित्तं तस्यैव स्वांशत्वस्य यमेवं यथोक्तनिमित्त इत्यस्य पदस्यार्थं कथयति । यथोक्तनिमित्त इति । कथमुक्तमेवं बुद्धिर्भवेत उच्यते एवमुक्तः क्षयोपशमनिमित्त इत्य
र्थः केषां क्षयोपशमस्तु क्षयोपशमितो निमित्तं तस्य अत एव मनिधीयते क्षयोपशमनिमित्त इति यत्तस्य सम्यग्दर्शनादि क्षयोपशमनिमित्तं तद्दर्शयति षड्विधं भवति
धानसंख्याभिधायी विकल्पइत्यनेकरूपं यत्कल्पनं यावत्स्थानै रूपैरित्यर्थः षड्विकल्पो यस्य स षड्विकल्प इत्यवधिसंबंधेन षड्विकल्पोऽवधिः शुद्धिगः यदा त्वव
त्राप्यः प्रकृतस्य ज्ञानस्य विशेषणं भवति तदानपुंसकलिंगता षड्विधमिति एतदाह तदेतदित्यादि तदिति पुरस्तादुक्तं एतदिति भवतः प्रत्यक्षदिविवक्षितत्वात्
त्वात् अवधिज्ञानं क्षयोपशमजं भवति षड्विधं भवति षड्विधक्षयोपशमसद्भावादित्यर्थः केषां योऽवधिः अत आह शेषाणामित्यस्यार्थं विवृणोति शेषाणामित्यादि
ना शेषाणामुपयुक्तवर्जितानां केभ्यो वयुक्ताः देवनारकाः तेभ्यो देवनारकेभ्यः शेषाणां तद्व्यतिरिक्तानामिति यदुक्तं मनुष्याणां तेरणसंतीत्यत आह तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां
चेतितरश्चांगच्छलं चोनिष्क्रलनिस्ताक्षोनादित्वज्ञातंतद्दति तिर्यग्योनिजा पंचेंद्रियाः पर्याप्ताः संज्ञिनो ग्राह्याः तेषामेव तेन योगात् असंज्ञिपंचेंद्रियाश्चानु
मस्ताच्च असंख्येयवर्षायुष्कं गर्भजादिविशिष्टानां मनुष्यतिर्यग्योनिजानामितिकथं पुनरेकं सत् षड्विधमिति व्यपदिश्यते आह उपाधिभेदात् सचोपाधिः क्षयोपशमो
नेकरूपः ज्ञानावरणीयकर्मण इत्येतद्दर्शयति । ज्ञानमवधिस्तस्यावरणीयमाच्छादकं तत्स्वरूपं यत्तदितस्य ज्ञानावरणीयस्य कालांतरकृतस्य कर्मणः क्षयोपश
मात्संक्रमस्वरूपात्मं षड्विधं भवति कथं चास्मात्क्षयोपशमात्स्यात्किं स्तक्रियते यतश्च भवति तस्य समुदितो संतो निमित्तं भवतो नैके क इति यतो । नक्षायिकं किंचिद
वधिज्ञानं नायोपशमिकं सिद्धं तेषु तिनिमित्तमुक्तं तत्र षड्विधं यैः प्रकारैर्भवति तं तथोपनयन्नाह अनानुगामिकमित्यादिना उपन्यस्यार्थं कथयति तत्रैतदनु
नानुगामिकं अनुगच्छत्येव तत्समनुगामि तदेवानुगामिकमाह सर्वमनुगमनशीलमनानुगामिकं तस्य प्रतिषेधेनानानुगामिकमिति अर्थमस्य भावयति यत्रेत्यादिना
यत्रक्षेत्रे प्रतिश्रयस्थानादौ स्थितस्येति कायोत्सर्गक्रियादिपरिणतस्य उत्पन्नमुद्भूतं भवति तेन चोत्पन्नेन यावत्सुप्रमाणान्यत्र त्रियोनितावत्स्थानानीत्यर्थः ततोऽप ४२

क्रांतस्य स्थानांतरवर्तिनः प्रतिपततीति न पश्यति कथमिवोच्यते प्रश्नादेशपुरुषवज्ज्ञानवते प्रश्नप्रक्रमं जीवधनुष्यलाभादि तं प्रश्नादिशतीति प्रश्नादेशः प्रश्नादेशश्चा
सौ पुरुषश्चेति प्रश्नादेशपुरुषस्तस्य ज्ञानं तेन तुल्यमेतद्दर्शयं पुरुषप्रश्नादेशज्ञानवदित्येवं गमकत्वं अथवा प्रश्नादेशः प्रधानपुरुषस्तन्निपरायणस्तस्य ज्ञानं तद्
दितिकापुनर्भविता यथा नैमित्तिकः कश्चिदादिष्टमकस्मिन्निदेवस्थाने शक्नोति संवादयितुं न सर्वत्र पृच्छमानमर्थमेवं तदप्यवधिज्ञानं यत्र स्थितस्योपजातं तत्रस्थ ए
वोपलभते तेन नान्यत्रेति अनुगामिकमेतद्विपरीतमिति यत्र क्वचिदाश्रयादाश्रुसत्रं तस्मात्क्षेत्रांतरगतस्यापि न प्रध्वंसते भास्करप्रकाशवत् यथा दिनमंडलस्य
वः प्रकाशः प्राच्यां दिशि प्रकाशनायां प्राचीकरस्तथा प्रतीचीमुपत्युद्विनोदिशाविषुस्तावतम एव प्रकाशमुखो तयतिप्रकाशो मनागपि न हीयते कुंभस्थलतावत्
वतीयं नहि घटस्याप्याकाशप्रतस्य तडाकादिनान्यस्यस्थानांतरं नाश्नुते तद्वदानुगामिकमवधिज्ञानमिति सर्वदृष्टं तेचपरोक्षः प्रकाशस्यावत्येन क्षेत्रांतरगतस्य
स्वविकं संविदधः अतः प्रत्यक्षं घटस्फुटतारसंततमुपादिता नापहीयमानकं हीयते क्रमेणाल्पीभवति यत् तद्धीयमानकं असंख्येयेषु अतिक्रांतेषु प्रदेशिकालितेषु इति
यावत् द्वीपाजंबूद्वीपादयः समुद्रा लवणादयः तेषु पृथिवीषु रत्नप्रभादिकासु विमानेषु ज्योतिर्विमानादिषु तिर्यग्द्वीपसमुद्रेषु ऊर्ध्वविमानेषु अधः पृथिवीषु यदवधिज्ञानमुत्प
न्नं भवति तत्क्रमशः परिसंक्षिप्यमाणं हीयमानं प्रतिपततीत्यस्याप्यहीयमानकं प्रत्ययत्वेनामेकं क्रोशं पुनरर्धक्रोशं ते योजनं पश्यति पुनरर्धयोजनं न पश्यत्येवं हीयमानं तावद्धी
यते यावदंगुलासंख्येयभागः शेषः एतदाह अंगुलस्यासंख्येयभागात् अंगुलपरिमाणस्याक्षेत्रस्य असंख्येयानि खंडानि कृतस्यैकस्मिन्नसंख्येयभागे यावंति द्रव्याणि
व्यवस्थितानि तानि पश्यतीत्यर्थः ततः कदाचित्प्रतिपतते कदाचित्प्रतिपतत्येव तान्यपि न पश्यतीत्यर्थः अंगुलग्रहणं च परिभाषितार्थं इत्येवः असंख्येयानुलासंख्येयभाग
दितितिवितव्यं असंख्येयांते एवंविधमेव नान्यमितिकथं हीयतइति चेत् दृष्टांतमुपन्यस्यति परिछिन्नेत्यादि । परितः सर्वासु दिक्षु छिन्नइंधनं पलालादि तस्योपादानं स्कं
धः तस्य संततिर्निरंतरं येन प्रबंधः साविशेष्यते परिच्छिन्नेति । नातः परमिंधनप्रबंधः अतः परिच्छिन्नाइंधनोपादानसंतति एतदुक्तं यंत्रनरपि शिष्याया विशेषणं परिछिन्नाइं
धनोपादानसंततिर्यस्यामग्निशिखायां सा परिछिन्नेंधनोपादानसंततिः अग्नेः शिखा अग्निशिखा परिच्छिन्नेंधनोपादानसंतति श्चासावग्निशिखा च परिछिन्नेंधनोपादानसं
ततग्निशिखा तया तुल्यमेतद्धीयमानमवधिज्ञानं यथापनीतेंधनाग्निज्वालाग्रमाशु प्रतिपद्यते तद्वदेतदपीति वर्धमानकं यदंगुलासंख्येयभागादिषु अंगुलस्यासं
ख्येयभागमात्रे क्षेत्रे ततोंगुलमात्रे ततो रत्निमात्रे इत्यादिषु उत्पन्नं तावद्वर्धते यावत्सर्वो लोको धर्माधर्मद्रव्यपरिच्छिन्नो व्याप्तो भवति तदाप्याऽसर्वलोकाकथमिवर्धते ।
अत आह अधरोत्तरेत्यादि अधरः अधोवर्ती उत्तर उपरिवर्ती ताववारणी तयोरधरोत्तरारण्योर्निर्मथनं संघर्षणं तेन निष्पन्नउद्भूत सदेव समुत्पन्नोऽवधिरिति अधिगच्छ
ति यथा तथा होपात्तेत्यादिना उपात्तं प्रक्षिप्तं शुष्कमार्द्रं न भवति करीषादि तेनोपात्तेन शुष्केण उपचीयमानः वर्धितस्तस्मिन्नित्यर्थः अधीयमानः प्रक्षिप्यमाणो यो पि शुष्कइंध

नानांगुलानां द्वीपांतराणि। ममूलीयस्व श्रीम अर्धसेनसाप्तिर्नियतो पादश्रुकोपचीयमानाधीयमाने धनराक्षादिसेन तुल्यमेतदिति यथाग्नि: उपादानाद्युत्पातः सत्तु
नरिंधनलानादिमुपागच्छेत्येवं वर्धमानश्चावधिज्ञानमाचार्यनासादसोत्र वर्तिपत्तीवर्द्धतइत्यर्थः अनवस्थितमिति नावतिष्ठते क्वचिदेकस्मिन्नुत्पन्नमुत्पन्नं नैकस्थं यस्मात
ज्ञानात् यत श्राह हीयते योजनं हस्तमेवार्द्धमवगच्छति तत्पार्द्धमेवमादि। वर्द्धते चार्द्धहस्तं हस्तं क्रोशं वैत्यर्द्धयोजनं योजनमेवमादि। कदाचिदुत्पद्यमवस्थान
मुपगच्छति वर्द्धते हीयते च तस्यैव क्रोशात् स्यैकस्यां दिशि वरक्रोशोहृदः अस्मात् स्मात् क्रोशात् स्यार्द्ध हीनमिति अथवा प्रतिपत्तानिवीतम् अथवा यतेच कश्चित्काल तरजदितं पुनर्
न्नति पुनश्चोदेति वायोपशमवैचित्र्यात् पुनः २ नतौदोतादस्वनावमिव यथा महति सरसि स्वल्पं वारिनाविलिस्पूर्त्तिर्वलानि जवेनाविक्षिप्यमाणजलेद्वीर्मयः
समुत्पन्नाः समामादितरोधमस्थाने श्रीमेनिपतंतो मुनश्चानिघातविरोधात् प्राप्यंति अतोया याम्या यानवस्थितास्वनवधिज्ञानमपि। अवस्थितमिति अवतिष्ठते।
स्वस्थनस्थितं यथा मावयोत्पन्नं तामात्रं न जहातीतिया वत् एतदाह यावतिक्षेत्रे स्यादिया वति यत्परिमाणे क्षेत्रे गुणसंपत्त्यनाद्युत्पन्नमा सर्वलोकांततइतिसमा
केत्राप्रतिपत्तितिनमश्चतिसर्वलोकमात्रेकुलोवधेर्याविवरत्व इत्युच्यते आकेवलप्राप्तेः आङ्मर्यादायां केवलज्ञानं तस्य प्राप्ति लतिः आकेवलप्राप्तेयर्वित्केवलज्ञा
नंतप्राप्नोति अनेनु केवलेनात्मकं ज्ञानं मा नर्ततिं अथवा आमरणात् तदाह आनवक्षयाद्भवोमनुष्यादिजन्म यावत्तत्र जीवतितावद्भवति ततः परं नतस्माद्भवया
ततः परंनश्यंति अथवा जात्यंतरं नरविग्नत्वं। जीवं नमुंचति तदवधिज्ञानं तेनान्वितएव गच्छति जिनवत् प्रासांतरावस्थायि वानवती। स्तेतदाह जातेर्जात्या जातिः जात्यंतरं
आवतिष्ठति वह्नीजंत्व कथमिवतदाद्यनगच्छति आह लिंगवत् युक्षवेत्सदिलिंगत्रिधा तेनतुल्यं वर्त्ततइतिलिंगवत् यथा जन्मत्रयपादाय युक्षवेदं जंतुजात्यंतरमा
यातस्वेवमवधिमपि यस्तु तस्तु परिस्पमानिस्वत्वस्मत्वमवधिज्ञानमिस्तेनोक्तं जडवत्रो विधानं तच्च अवधिज्ञानं नपुनर्वाचमिति तदनंतरानुसारिमतःपर्यय
ज्ञानं स्वरूपमः ऋजुविपुलेत्यादि ऋजुश्चविपुलाच ऋजुविपुले एते चमती ऋजुविपुलमती। ऋज्वीमतिर्विज्ञानं न तिरितिनः पुनमतिस्त्येनेन ज्ञानमनिधीयते ज्ञान
स्य ऋजुत्वं विपुलत्वं वा युक्तं निर्गुणा गुणा इति वत्तृपमाणत्वात्तन्नैत्वेष व्यवहारः ऋज्वी विपुलाचांगुलिरितिज्ञाने त्वत्ते ऋजुत्व विपुलत्वकल्पनेन साधीयसीति
उच्यते ऋजुना विपुलत्वा वा ग्राह्यविषया मनसि तया ज्ञानस्मा व देशीनविष्यति यामतिस्मामान्यंसृक्ताति साऋज्वीकपदिश्यते। या पुनर्विशेषग्राहिणी सा विपुले।
त्यपदिश्यते ऋजुसामान्यमेकरूपत्वात् विशेषास्तु विविक्ता बहवः यदि सामान्यग्राहिणी ऋजुमतिर्मनःपर्यायज्ञानं शांतं तर्हि मनःपर्यायदर्शनमपि यस्मात् सामान्य
ग्राहि दर्शनमिष्यते नचाराधितरां ज्ञाने मनःपर्याय दर्शनमभ्युपात्। आह। यद्यप्येवमुच्यते सामान्यग्राहिणी ऋजुमतिरिति। तथाप्यसौ सामान्यं नेदरूपमेव तच्छिन्न
ति यतो वस्तुत्वेन तच्छक्तेति वरिच्छेत्तुमतः सामान्यग्राहिणी परमार्थतस्त्वासो विशेषमेवैकं द्वैत्री त्यात् स्कंतीउक्तौतस्तः। सोक्तानिधायी सामान्यशब्दार्थः यानु विशेषा

वस्तुन्वइत्याति साविपुलमतिः केचित्तुमन्यंते अह्नात मात्रं मनःपर्यायज्ञाने दर्शनतान्वयेते तत्संनवे सामान्यग्राहिणी घटितपदाच्यत ऋजुमतिर्विपुलमतिश्च किं मेनः
पर्यायः मनइति मनोवर्गणाजीवेन मन्यमानाद्भविशेषाउच्यते तस्य मनः सपर्यायाः परिणामविशेषा मनःपर्यायः मनसि चा पर्यायाः तेषु मनःपर्यायेषु यत्।
ज्ञानं तत्मनःपर्यायज्ञानमिति इहसाधोः सकलप्रमादरहितस्य मनःपर्यायज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमात् तिविशिष्टं ज्ञानमुदयति येनज्ञानेन मनःपर्यायति
सार्जांपालिनां पंचेंद्रियाणां मनुष्यलोकवर्त्तिनां मनः सपर्यायान् जबते। जानातिमुण्यतः। येतु विंसमानाः संनकुंनाद्यसाः सतुमानेनावगच्छति कथमुच्यते असे
तानिमनोद्रव्याण्येताकारेणतानिलहूंते चिंततसंनादिशित्तिस्स परिणामस्य संनाद्विनानावात् न पुनः साक्षाद्बहिर्द्व्याणि जानीतेइतिक्षयोपशमवैचित्र्यात्।
कस्यचित्तदेवंमनःपर्यायज्ञानं नवंति येनसामान्यं घटमात्रं चिंतितमवगच्छति तत्ऋजुमति मनःपर्यायज्ञानं। अपरस्य तु तदावरणीयकर्मक्षयोपशमो कर्षादीनतेद्वे
वंविधं भवति तद्विपुलमति मनःपर्यायज्ञानमुन्नयमवीतिं द्रियानिंद्रियनिरपेक्षं घटमात्रात्वेदिपृथक् द्वितीयं तु पर्यायशतेमृन्मयस्कस्तु ज्ञानादिप्रमाणादिविविधं तित्ते।
घटमवबुध्यते अतएवं क्षयोपशमद्वैविध्यात् कृतेन ज्ञानग्रहणेन मनःपर्यायसंबंधमात्रमात्र कदाह मनःपर्यायज्ञानं द्विविधं मनःपर्यायस्तेषुवाज्ञानं मनःपर्याय
ज्ञानं द्विविधेयम्मत द्विविधं तो द्विविधे दर्शयति ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं ऋजुमतिरेव मनःपर्यायज्ञानं घटादिमात्रचिंतितपरिज्ञानमिति विपुलमतिरेव मनःपर्याय
ज्ञानं प्रसंगतः पर्यायशतैः परिज्ञानमिति एवं द्वैविध्ये दर्शिते चोदको निधत्ते मनःपर्यायाणामनुमत्य दर्शनं अतींद्रियत्वं चोनयोः ऋजुविपुलमत्योः समानमतः किंकृतं
मानात्वमिति प्रश्नयति कोनयोः प्रतिविशेषः कइत्यसंभावनेनेवकश्चिन्नाम्ने अन्योरिति ऋजुविपुलमत्योः प्रतिविशेषः स्वगतो नेद इत्युच्यते गुरुणाविशुद्ध्यप्रती।
त्यादि विशुद्धेः कारणात्तयोः ऋजुविपुलमत्योर्विशेषः अप्रतिपाताच्च विशुद्धा बहुतरपर्यायज्ञानरूपया कृतो जनितः विशुद्धिकृतः चशब्दः समुच्चये अप्रतिपातेना
अपनकृपेण कृतअप्रतिपातकृतश्चानयोः ऋजुविपुलमत्योः प्रतिविशेषो नानात्वं बोद्धव्यं तत्र विशुद्धिकृतं तावद्दर्शयति ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानात् सामान्यग्रा
हिणः विपुलमति मनःपर्यायज्ञानं तावद्विशेषविशेषग्राहि विशुद्धतरमिति यावद्संख्यावद्भिः पर्यायैरवच्छिन्नं ऋजुमतिस्तदेव द्व्यं बहुतरैः पर्यायैर्विपुलमति
रवगच्छति यथा घटे चिंतिते ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानेनैतावद्ज्ञायि घटोनेन चिंतितः विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं पुनस्तमेव घटं पार्थिवत्वरक्तत्वप्रमाणादिनिर्वक्ति
[illegible] रवबुध्यते अतो विशुद्धतरमुच्यते किंचान्यदिति नेदमुपपन्नतरसंनाक्तनादारभ्यते इहान्योविनानात्वकार्यस्ति हेतुरिति तमाह ऋजुमतिमनःपर्याय
[illegible] मनःप्रमत्तसंयतेन प्रतिपततिप्रच्यवते अविशेषाकदाचिन्न प्रतिपततयपि च यः पुनर्विपुलमतीत्यादिर्यस्य पुनर्विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं स्यमजःतित
[illegible] नुप्रतिपतत्याकेवलप्राप्तेरिति एवंनेदे ऋजुविपुलमत्योः प्रतिपादितेऽवधेर्मनःपर्यायज्ञानस्य चातींद्रियत्वेप्यमाने कपिद्रव्यनिबंधनत्वेच विशेष मप्रयन्

ष्टते अथावधिज्ञानमनःपर्यायज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति सचैवं सर्वपक्षवादी चोदयति कुतः प्रतिविशेष इति द्वित्वनावं मन्यमानः अतएकवादी तु हेतून् विशुद्ध्यादीन् दर्शयन्न
वमाह अत्रोच्यते विशुद्धीत्यादि विशुद्धिर्विशुद्धतरपर्यायपरिज्ञानकारणं क्षेत्रमाकाशं तद्धारणमानादाधारमानरूपं रूपिद्रव्याधारः स्वामी ज्ञानस्योत्पादयिता विषयो ज्ञान
स्य परार्थः एभ्यो हेतुभ्योऽवधिमनःपर्यायज्ञानयोर्विशेषोऽवगंतव्यः पंचम्यर्थश्च हेतावेवाह विशुद्धिकृतो विशुद्धिकृतः क्षेत्रकृतः स्वामिकृतः विषयकृतः वि
षयकृत इति अनयोरवधिमनःपर्याययोः प्रतिविशेषो भेदोऽवधिमनःपर्यायज्ञानयोरिति तद्यथा एते यथा घटं ते तथा कथ्यते अवधिज्ञानाद्विशुद्धतरं मनःपर्याय
ज्ञानं विशुद्धतरं कथं विशुद्धतरता यस्मिन्नन्यस्य रूपीण्यवधिज्ञानी तावंति मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि जानाति अनंतानि ... यावंति ... इत्याह रसगंध
स्पर्शादि वर्णादि आलिंगनसंघातात्मकानि अवधिज्ञानी जानाति तेभ्य इति ... अवधिज्ञानेनोपलब्धानां रूपिद्रव्याणां यावंति मनःपर्यायज्ञानी विषयरूप
मान्यदंति तावन्मात्रमनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि बहुतरपर्यायाणि जानीते इत्यर्थः तान्यपि च मनोगतानीति मनोद्रव्याणां जीवितार्थः अस्मिंश्चिंतिमानानि तेनैव जानीते पाक्षा
त् किं चान्यो भेदहेतुरिति क्षेत्रकृतश्चानयोरवधिमनःपर्याययोः प्रतिविशेषो भेदोऽवगंतव्यः एतदेव दर्शयति अवधिज्ञानमंगुलेत्यादि अंगुलस्यासंख्येयानि खंडानि कृतानि
तेषु कश्चिदसंख्येयभागमात्रं क्षेत्रं यावंति रूपिद्रव्याणि समवगाढानि सर्वलोकानि यः पश्यति ततः संप्रवर्धमानेन तेन बहूनि बहुतराणि द्रव्याणि पश्यति याव
त्सर्वलोकव्यवस्थितानि द्रव्याणि पश्यति [redacted] त्यादिति एतदाह अंगुलस्यासंख्येयभागादिषु प्रत्यक्षेण सर्वलोकादिति मनःपर्यायज्ञानस्य तु नैताव
त्क्षेत्रमस्ति यतो मनःपर्यायज्ञानं मानुषेत्यादि मानुषक्षेत्रे अर्धतृतीयेषु द्वीपसमुद्रेषु इत्यर्थः नान्यत्रेति न देवमानिके भुवनादौ रत्नप्रभादिनरकेष्विति किं चान्यत् स्वामिकृ
त इत्यादि अवधिज्ञानं संयतस्य साधोर्विरतस्येत्यर्थः असंयतस्याविरतस्य वा तत्र संयतासंयतस्य वान्यत्र गतिषु नारकादिकासु च तत्सम्यग्दृष्टेर्भवेत् यतो नारका
दीनां सर्वेषामवधिज्ञानमुत्पद्यते मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यस्य संयतस्यैव भवति मनुष्यग्रहणात् नारकादिव्युदासः संयतग्रहणान्मिथ्यादृष्ट्यादीनां प्रमत्तानां वा
लोकादनामः एव कारणात्त्रियस्यति मनुष्यसंयतस्यैव फलं नियमस्य दर्शयितीति नान्यस्येति देवादेर्नैतदुत्पद्यत इत्यर्थः किं चान्यत् विषयकृत इत्यादि रूपिद्रव्य
माणुद्व्येष्वसर्वपर्यायेष्विति सर्वेष्विति सर्वसंग्रहः पर्यायाः उत्पादादयो येऽनंतानि सर्वपर्यायाणि न सर्वपर्यायाणि असर्वपर्यायाणि तेषु तानि हि रूपिद्रव्याण्यवधि
ज्ञानी सर्वाणि जानाति न तु तेषां सर्वान् पर्यायानिति एकैकस्य परमाणोः कदाचित्संख्येयान् पर्यायान् जानाति कदाचित्संख्येयान् जघन्येन चतुरो रूपरसगंधस्प
र्शानिति न पुनरेकैकस्य परमाणोरनंतान् ज्ञातुं शक्नोति पर्यायानिति यदि च सर्वानिव जानीयात् केवल्येवासौ स्यात् जेणं जाणंतिसेसव्वं जाणंति सो गमान ४५
अतीतसर्वपर्यायेषु अवधेः अवधिज्ञानस्य विषयनिबंधः विषयगोचर इति मनःपर्यायज्ञानस्य तु रूपिद्रव्याणि न सर्वाणि विषयः यतस्तेषामवधिज्ञातानां

द्रव्याणामनंतभागीकृतानां य एको नंतभागस्तस्मिन् मनःपर्यायज्ञानस्य विषयनिबंधः तस्मादतींद्रियत्वेतुल्येऽपि विशुद्ध्यादेर्भेदोऽवधिमनःपर्याययोरिति
अत्राह कस्त्रीनिति प्रतिपादितं मनःपर्यायज्ञानं तदनंतरं केवलज्ञानमुद्दिष्टं तत् किं स्वरूपमिति पृच्छति केवलज्ञानं किं स्वरूपमिति उच्यते क्रमागतम
पीहतन्नलप्यते यस्मात्केवलज्ञानस्योत्पत्तिः ज्ञानावरणादीनां घातिकर्मणामात्यंतिकात्क्षयात् सचात्यंतिकः क्षयः संवरेणाप्यते संवरश्च नवमेऽध्याये
कृते तस्मादनंतरं केवलज्ञानं दशमेऽध्याये निधास्यते दशमाध्यायादिसूत्रं चेदं मोहक्षयादित्यादि मोहनं मोहः मोहनीयं दर्शनमोहादि भे
दमष्टाविंशतिविधं तस्य क्षयो नाशस्तस्मान्मोहक्षयादात्यंतिकात्ज्ञानं मत्यादि दर्शनं चक्षुर्दर्शनादि तयोर्ज्ञानदर्शनयोरावरणीयमात्मादकं अंतरायं दानलब्ध्या
दिविघाति एतत्त्रयं च ज्ञानदर्शनावरणीयांतरायाणां क्षयात्तदात्यंतिकात् केवलज्ञानं प्रादुरस्ति सकलज्ञानं प्रादुरस्ति सकलभेदसंग्राहीति एवं
मतिज्ञानादीनां पंचानामपि ज्ञानानां स्वरूपेष्वयमसादेऽर्थविषयस्तमजानन् पृच्छति एषां प्रवेदितानां मतिज्ञानादीनां को विषयस्तमजानन् पृच्छति एषां प्रवे
दितानां मतिज्ञानादीनां को विषयनिबंधः कस्य ज्ञानस्येति उच्यते मतिश्रुतयोर्निबंध इत्यादि श्रुतेन ज्ञानेन मतिश्रुतेति विशेषस्यैव मुक्तत्वात् मतिज्ञानश्रुत
ज्ञानयोर्विषयनिबंध इति विषयव्यापारो विषयगोचरो भवतीति सर्वद्रव्येषु सर्वाणि च तानि द्रव्याणि च सर्वद्रव्याणि तेषु धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवास्तिका
येषु असर्वपर्यायेष्विति सर्वे निरवशेषा उत्पादादयः पर्याया येऽनंतानि सर्वपर्यायाणि तेषु एतदेव भावयति तान्यं हीत्यादि हि यस्मात्तान्यमतिश्रु
तानि सर्वाणि द्रव्याणि धर्मादीनि जानाति न तु तेषां सर्वान् पर्यायानुत्पादादीनिति कथं पुनरस्यासर्वद्रव्यविषयोऽवबोधः मतिज्ञानी तावत्श्रुतज्ञानेनोपल
ब्धेष्वर्थेषु यदाक्षरपरिपाटीमंतरेण स्वमस्तविज्ञानोद्व्याणि ध्यायति तदा मतिज्ञानविषयसर्वद्रव्याणि न तु सर्वान् पर्यायानल्पकालत्वात् मेनसश्चाशक्तेरिति
तथा श्रुतग्रंथानुसारेण सर्वाणि धर्मादीनि जानाति न तु तेषां सर्वपर्यायानिति संप्रत्यवधिज्ञानस्य विषयनिबंधनं कथयति रूपिष्ववधेरिति रूपिष्वेव पुद्गलद्र
व्येष्वेवावधेरतींद्रियस्य विषयनिबंधो भवति सर्वेषु सर्वपर्यायेषु किं योऽपि परमावधिरनंतविशुद्धस्तेनापि रूपीण्येव नारूपाणि जानातीत्यत आह रूपिविशुद्धे
नापि परमप्रकर्षप्राप्तेनापि योऽद्य लोकेऽलोक प्रमाणानि असंख्येयानि खंडानि पश्यति तेनाप्यवधिना पुद्गलद्रव्याण्येवावसीयंते न धर्मादीनि चत्वारि किं सर्वपर्यायेषु नेत्या
ह तान्यपि वर्णादिनान्यपि रूपीद्रव्याणि न सर्वैरतीतानागतवर्तमानैरुदयव्ययध्रौव्यादिभिरनंतैः पर्यायैरिति मनःपर्यायज्ञानस्याधुना विषयनिबंधमाविष्क
र्वन्नाह तदनंतभागे मनःपर्यायस्य तेषामवधिज्ञानविषयीकृतरूपिद्रव्याणामनंतभागास्तदनंतभागस्तस्मिन् मनःपर्यायज्ञानस्य विषयनिबंधः एतद्विवृणोति यानि
पुद्गलादिभुक्तानि रूपीणि द्रव्याणि जानात्यवधिज्ञानी तेषामवधिज्ञानदृष्टानामनंतभागो यस्तस्मिन्ननंतभागे एकस्मिन्मनःपर्यायज्ञानी जानीते एतदाह अ

वधिज्ञानविषयेत्यादिना तान्यपि चावधिविषयानन्तभागस्तीनिरूपीत्यवगच्छति रूपद्रव्याणि चेतान्येव पुद्गलस्कंधात्मकानि द्रव्याणि तान्यपि न कुड्याद्याका
रस्यावस्थितानि जानाति किंतु मनोरहस्यविचारगतानि मनोनिंद्रियं अविप्रकृष्टलक्षितं चेतनं देवरहस्यमवक्तव्यरूपं तत्र वर्तमानं मनोरहस्यविचारो
विचारणात्वेनाकथमयं पदार्थो व्यवस्थित इत्येवंरूपा तन्मनोरहस्यविचारणा योगता नि प्रविष्टानि चिंतामानानि जीवेनेति यावत् तान्यपि न सर्वलोकवर्ती
नि किंतु मनुष्यक्षेत्रमानुषोत्तरात् तस्मिन्मनुष्यक्षेत्रपर्याप्तमानि व्यवस्थितानीति यावत् अवधिज्ञानेन सूक्ष्मकाणामादिस्फुटतरानि बहुतरपर्यायानि
जानातीति इति यावत् संप्रति केवलज्ञानस्य विषयमाचष्टे सर्वद्रव्येत्यादि। सर्वद्रव्येषु धर्मादिषु सर्वपर्यायेषु उत्पादादिषु धर्मादीनां स्वपर्याया उत्पत्तनाद
विगमौ पुद्गलानां च जीवानां स्वतः परतश्च यथा पुद्गलतया विगच्छन्ती लतयोत्पद्यमानाः पुद्गलद्रव्यत्वावतिष्ठते जीवोपि मनुष्यतयोत्पद्यते मनुष्यतया विगच्छति
जीवत्वेन सदावस्थित इति अतः सर्वद्रव्यपर्यायेषु परमात्मके पुके केवलज्ञानस्य विषयनिबंधो गोचरो भवति कथं पुनः केवलस्य सर्वालिद्रव्याणि सर्वपर्यायाश्च
गोचरीभवंति उच्यते तत्केवलज्ञानं यस्मात्सर्वभावग्राहकं सर्वेषां भावानां ग्राहकं द्रव्यक्षेत्रकालभावविशिष्टानां तत्परिच्छेदकं अतएव संभिन्नलोकालोक
विषयं लोकोधर्माधर्मद्रव्यव्यवच्छिन्नमाकाशं यवलाकाशो तो धर्माधर्मौ न स्तः स लोकालोकश्च लोकश्चालोकालोकौ संभिन्नौ च तौ लोकालोकौ च संभिन्नलोका
लोकौ विषयो गोचरो यस्य तत् संभिन्नलोकालोकविषयं एतदुक्तं भवति यदिह लोकेऽलोके चास्ति किंचित् ज्ञेयं तद्यथावस्थितं पश्यते न मतः एवं संभिन्नलोकालो
कविषयं संभिन्नमिति संपूर्णमथवा सर्वैः पर्यायैरथवा यथात्मानं तथा परं अथवा स्वपर्यायैः परपर्यायैश्च अथ किमेतस्माज्ज्ञानतः प्रकृष्टतरमन्यत् ज्ञानं किंचि
दस्तीत्युच्यते नातः परं ज्ञानमस्ति अस्मात्केवलात्परं प्रकृष्टतरं ज्ञानं ज्ञेयपरिच्छेदि नास्ति किंचित् एतस्माद्यद्विज्ञानं तत्प्रधानतरमस्ति विषयतद्रूपप्रकाशितोस्तित
न केवलज्ञानेनेति तदाह यतः न च केवलेत्यादि केवलज्ञानस्य विषयः सर्वद्रव्याणि सर्वपर्यायाश्च एतस्माद्विषयात्परमन्यत्किंचिद्ज्ञेयं नास्ति यदप्रकाशितं केवलेनेति
एवं विषयमाख्याय केवलस्य तस्यैव पर्यायकथनं करोति केवलं परिपूर्णमित्यादि सकलं द्रव्यभावजालं परिच्छिद्य परिपूर्णमिति यथैकं जीवपदार्थं तथा परानपि
परिच्छिंदत् सममस्मिनिति व्यवदिश्यते असाधारणं मत्यादिज्ञानैरतुल्यत्वात् निरपेक्षा लोकेंद्रियादिरूपा अपेक्षा यस्य तन्निरपेक्षः यद्वा पुनः केनेंद्रियादालापेक्षत इ
ति यावत् विशुद्धं मलेभ्यो ज्ञानदर्शनावरणमलविलयनात् सर्वभावज्ञापकमिति सर्वेषां जीवादीनां भावानां ज्ञापकं प्ररूपकं तत्र संपूर्णं केवलज्ञानं कथं
प्ररूपकं ज्ञापकं भण्यते शब्दादि ज्ञापको मतः उच्यते उपचारात् ज्ञापकं यतः केवलज्ञानेन सर्वद्रव्यभावान् दृष्ट्वा न शब्दैः प्रकाशयति ततः केवलज्ञानमेव प्रका
शकं भण्यते लोकालोकौ विषयौ यस्य तल्लोकालोकविषयं कथमिति चेद्यतः अनंताः पर्यायाः परिणामा यस्य तदनंतपर्यायं ज्ञेयं चानंतपर्यायमि

तिकृत्वा तदप्यनंतपर्यायमिति हितं ज्ञेयानुरोधेन एषां सर्वेषामस्य दानां विषये प्रकाशितेनावकाशो भूतेः सेवासी एवमनन्तरमवावितानां मतिज्ञानादीनां युगपदेकस्मि
न्काले एकस्मिन्जीवे कति संभाव्यंतानि किमेकं दे त्रीणि चत्वारि पंचापि सर्वाणि तावन्न संभवंते सर्वप्राणिनामिव संभवंति समतास्मात् सर्वेषां च सर्वज्ञता नवेत् विरो
धप्रसंगात् क्षायिकक्षायोपशमिकानां परस्परेणतस्मात् ये ते दोषा न भवंति तथा चाप्युच्यते अत एकादीत्यादि एकशब्दः प्राथम्यवर्ती एकः प्रथमः आदि
र्व्यांताननेकादीनि प्रथमादीनि नान्यानि विकल्पानि युर्नवा युगपदेकस्मिन्नतः तथा प्रदेशानो संख्येयपुद्गलपातेके जन्यात् तस्मादिहानि वधावाडा चतुर्थोज्ञानेषु एकस्मिन्
जीवे संभवंति चत्वार्येकवर्तीविसंभवती ति न पंचापि पर्यायानि कस्मिंश्चिदित्यादिना कस्मिंश्चिन्मनुष्यादिको जीवेस्यादिनां च अव्यानां ज्ञानानामेकं संभवति कथं येन नि
सर्गसम्यग्दर्शनं श्रुतं तस्य मतिज्ञानमाद्यमेवैकं समस्ति श्रुतं येन सम्यग्दर्शनसामायिकादि श्रुतं न पठ्यं संतरेणापि अक्षर श्रुतज्ञानमेव श्रुतज्ञानमात्रः संप्राप्तं तेन श्रुत सम्यं
यथानुसारिविज्ञानं श्रुतामावं न संभवंति एकं प्रथमं मतिज्ञानमेव कस्मिंश्चिज्जीवे द्वे भवतः सम्यग्दर्शनस्य मतिस्तस्य श्रोत्रेंद्रियोपलब्धिः श्रुतं शब्दश्रुतं शेषेंद्रियोपलब्धिर्मतिज्ञा
नं कस्मिंश्चित्त्रीणि त्रीणि दे मतिश्रुते तृतीयं चावधिज्ञानं यस्यासन्नं कस्मिंश्चिच्चत्वारि तानि चीनि चतुर्थं मनःपर्यायज्ञानं प्रतिपन्नचारित्रस्य तीर्थकृतश्चैव अन्यस्मि
न् श्रुतज्ञानमेकं कवियालिनि संकिर अर्वरूपति यतो मतिरेवैका प्ररूपते उच्यते यत्र श्रुतज्ञानं तत्रावश्यं मतिज्ञानं यत्र मतिज्ञानं तत्र श्रुतं स्याद्वा न वेति तस्मान्मतिज्ञानमेवे
कविनिरूपति एतदप्यश्रुतज्ञानेत्यादि श्रुतज्ञानस्य ग्रंथानुसारिणो मतिज्ञानेनेंद्रियानिंद्रियनिमित्तेन मितो ततो निश्चितः सहभावः एकवर्ती निरूपः किंकारणं ततः आह त
दपूर्वकत्वात् मतिज्ञानपूर्वकत्वात् श्रुतस्य मतिर्हि मतिज्ञाने श्रुतज्ञानं संभवति अतो यस्य जंतोः श्रुतज्ञानं ग्रंथानुसारि तस्य जंतोर्नियतमिंद्रियानिंद्रियनिमित्तमति
ज्ञानं संभवति तस्मात् श्रुतज्ञानं यत्र प्राणिनि तत्र द्वे मतिश्रुते अवश्यं द्वे ऐपि यस्य तु जीवस्य मतिज्ञानं केवलं निसर्गसम्यग्दर्शनकाले न वा तन्द्र श्रुतं तस्य तस्य श्रुतज्ञानं स्यादु
त्व लपवतो न चानधीयानस्येति तस्मात्स्वैकं रूपतितत्र मतिज्ञानं निरूपति श्रुतानामावे पि नावादिति एवं भजनायां निदर्शितायां चोदयत्यवसरे अथ केवलज्ञानस्य सकलाक्षय
प्राहिणः पूर्वैः पूर्वकाले प्रष्टैः पूर्वैर्वायंत्रि वेशमं नीकृत्वा निधीयते मतिज्ञानादिभिश्चतुर्भिरिहः किं सहभावः सहावस्थानं भवति नेति उच्यते अत्र मतप्रविकल्पविषयाह केचिदित्या
दि मतो यथा च कृतेस्वरयः नानावस्थायि कथं हि सतो वस्तुनः आसंतिकानाशः स्यात् यदि च स्यात्ततो यथैव केवलनाम्ना तिजातिज्ञानचतुष्टयमेवमन्यपि ज्ञानमवीयदि न तस्मु
पितत्वादयोनस्यं तु नच ते यंनाशो रूपेयनि तस्मात् सहावस्थानमस्त्येव यदि तर्हि सति सहावस्थानं मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्य केवलेन सह ततः किमिति स्वमर्थं न प्रकाशयंतीत्यु
च्यते भिन्नवान् तदाह किं त्वभिन्नत्वात् तत्प्रभावत्वाद किंचित्कराणि न किंचिदपि प्रकाशनं भवंति तत्र दृष्टांतमाह यथाहि केवलिनः सदपि चक्षुरादीन्द्रियं न व्याप्रियते वि
षयं ग्रहणं प्रति प्रकाशितत्वात् केवलज्ञानेन एवं मत्यादि चतुष्टयमपि अकिंचित्करं तदीयस्य ज्ञेयस्य केवलनाख्यता प्रकाशितत्वात् अथैतदपि यदि द्यूते नावतः केव

लिनोयन्नेतद्विषयग्रहणं तस्य किंचित्करमिति एवं सत्यसंदेहरूपां दृष्टांतं दर्शयामः यथा व्याप्रस्त्वइत्यादि येन प्रकारेण तत्स्थितं लोके विगतान्यज्ञानि यत्र तद्
भ्रंतस्मिन्नभ्रे नभसि वियति आदित्ये किरणमालिनि उदिते प्रकटीभूते ज्वलनादीनि प्रकाशनं प्रत्यसमर्थानि भवंति किमिति भरितेजस्त्वाद्धुतेजस्त्वात्सवित्रानि
भूतानि तिरोहितस्वसामर्थ्यानि अन्येषां तेजांस्यन्यतेजांसि अन्यानि वा तेजआत्मकानि ज्वलनादीनि ज्वलनोऽग्निः मणिः सूर्यकांतादिः चंद्रः शशी नक्षत्रमश्विन्या
दि। एतानि ज्वलनादीनि प्रभृति आदिर्येषां तेजसां तानि ज्वलनमणिचंद्रनक्षत्रप्रभृतीनि तेजांसि तेजोमयानि प्रकाशनं प्रत्यकिंचित्कराणि भवंति न किंचि
हि स्वस्थितं क्रमादिविषयं प्रकाशयंति हतप्रभावत्वात् तद्वदितितेन प्रकारेण केवलज्ञानस्य तान्नरितेजसाक्रांतानि निजविषयप्रकाशनं प्रतिच्छाद्यंते संप्रतिप
शानिप्रायेणैव मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्य केवलेन सहानवस्थानं दर्शयति केचित्प्राज्ञा इत्यादि केचित्पुनराचक्षते नैतानि मत्यादीनि केवलिनः संति यस्मान्मतिज्ञानं
अपायसद्द्रव्यतया भवति अपायो नाम श्रोत्रादींद्रियोपलब्धस्य हि तस्यार्थस्य निश्चयः। नैवंविधोऽपायः केवलिनोऽस्ति यावद्भेदेन जानाति सम्यक् सदसिकानि मंतिता
वन्मतिज्ञानं तदेतद्व्यपदेशो श्रावितं केवलिनश्च ति नास्ति मतिज्ञानं केवलिनः मतिज्ञानाभावे च मतिपूर्वकम् श्रुतं तस्य सुतरामभाव इत्यतः श्रुतमपि नास्ति अवधिम
नःपर्यायज्ञाने रूपिद्रव्यविषये इति तेन नैवंविधो विषयः केवलिनः संभिन्नलोकालोकग्राहित्वात् तस्मात्ते अपि न स्त इति तस्मादुपपत्तिबलादेतानि चत्वारि केवलि
नो दिव्यदृष्टेर्नो न संति किंचान्यदित्यादिना स्वाभिप्रायं प्रकाशयंति मतिज्ञानादिषु चतुर्षु मतिश्रुतावधिमनःपर्यायज्ञानेषु पर्यायेण क्रमेणोपयोगः स्वामिवि
षयग्राहितया भवति न युगपदेकस्मिन् कालेन सर्वविषये एषां व्यापारः यदा मतिज्ञानी मतिज्ञानेनोपयुक्तो न तदा श्रुतादीनामन्यतमेन केनचित् यदा च श्रुतज्ञा
नेनोपयुक्तो न तदा मत्यादीनामन्यतमेनेति केवलिनस्तु नैव ज्ञानतोऽस्य क्रमोपयोगः यतः संभिन्न इत्यादि ज्ञानं विशेषग्राहि दर्शनं सामान्यग्राहि ज्ञानं च दर्शनं च
ज्ञानदर्शने संभिन्ने सर्वद्रव्यपर्यायग्राहके ज्ञानदर्शने यस्य स संभिन्नज्ञानदर्शनः तस्यैव माहात्म्यादिगुणान्वितस्य भगवतः केवलं सर्वार्थग्राहि ज्ञानं यस्यास्ति तस्य
केवलिनः युगपदेकस्मिन् समये केवलज्ञाने अनुसमयमुपयोगो भवति दर्शने च कीदृशि केवले ज्ञाने दर्शने वा उच्यते सर्वभावग्राहके सर्वे भावाः पंचास्तिकायास्ते
षां ग्राहकं विशेषपरिच्छेदकमित्यर्थः निरपेक्षे निर्गता अपेक्षा इंद्रियकाशप्रकाशादिद्वारोपात्तनिरपेक्षं तस्मिन्निरपेक्षे केवलज्ञाने विशेषग्राहिणि दर्शने च सर्व
भावग्राहके निरपेक्षे सामान्यग्राहिणि अनुसमयमुपयोगो भवतीति अनुगतः अव्यवहितः समयः तद्विभागः कालो यत्र कालसंताने स कालसंतानो अनुस
मयस्तमनुसमयं कालमभ्यनामुपयोगो भवति कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया अव्ययीभावो वा विभक्त्यादिषु वारिणोपयोगो भवतीति यावत् एकस्मिन् सम
ये केवलज्ञानोपयोगे वृत्ते ततोऽन्यस्मिन् केवलदर्शनोपयोग इति एवं सर्वकालमवसेयं अपरे केचित्संदिग्धमनाः सूत्राण्युपन्यासाकारमर्थमावहंते तर्कबलानुवि ४६

द्धहृदया नारं वारेणोपयोगो नास्ति तत्तु न प्रमाणयामः यत आम्नाये भूयांसि सूत्राणि वारंवारेणोपयोगं प्रतिपादयंति णाणमिदं सणं नियमतो एकत्तस्य मिश्र्वान्या।
तथा सव्वस्स केवलिस्स विजुगवं दो नत्थि उवओगा इत्यादीनि अथैवं मन्येथाः सूत्राणामेषामन्य एवार्थोऽन्यथा कल्पनत्तु हि निराबाधा यत इत्येतद् विज्ञः अज्ञानं यतः स
र्वसूत्राण्येव ग्रुरूदितानि न विधीयानि मुधियात्र स्वकीतानि शक्नुवंत्यर्थमापयितुं यथाश्रेति धावतीत्यादि एवंविधेषु वस्तुषु अनुपमात संप्रदायत्वा लेखनीयो भवति सैवा
विच्छेदेनार्थसंप्रदाय समस्तश्रुतधरादधिकारिणः परिच्छिन्नमानोऽनुनिपरंपरया यावदद्य साम्प्रतं विषेणाेनेन वारंवारेण मिश्र स्पष्टयते अर्थगमा स्वदर्शनीयस्तह
सो तस्माद्युक्तं चिदेतदेति इत्थं मसे साकारोऽनाकार इति शब्दभेदः केवलमत्र केवलिनि अर्थस्त्वभिन्न एव यतः सर्वमेव विशेषपरिच्छेदकं ज्ञानं केवलिनि समस्तिन
दर्शनमिति इदमपि न जाघटीते ज्ञानावरणं नावृतः क्षीणं दर्शनावरणीयं च निर्विशेषं तस्य कृत्स्नेस निःक्षीयमावरणभेदान्निमानोनिः प्रयोजनः तथा साकारोपयोगो
ऽथ दर्शनोपयोगश्चतुर्धेति तथा ज्ञानं पंचधा दर्शनं चतुर्धेति एकत्वे सति कुत इदमपि घटमानकं न चातीवागिनि। वेशीभ्यानां युगपदुपयोगाद्धिदिति वेचनन प्रण
न स्यात् उंकमीपर्यायार्थ इति यादिते तु भारिवचनमुपलभामहे न चान्यथा जिनवचनं कर्तुं शक्यते सुविद्भूयपीति श्रुतमनुश्रियते एतस्मात्केवलज्ञानोपयोगाद्
विनान्यस्य उपयोगस्य अभावात्केवलिनि मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्य अभावो नाम मते किंचान्यदिस्तु पत्तंतरमालंबनेन मत्यादीनि चत्वारि मनःपर्यायपर्यवसानानि ज्ञा
नानि मतिश्रुतावधिमनःपर्यायावरणीयकर्मणां क्षयोपशमादुपजीकृत्य प्रवर्तंते तदावरणीयकर्मक्षयोपशमनिमित्तानि केवलं तु नः क्षयकारणमेव तस्मान्न केवलिनः
शेषाणि ज्ञानानि संतीति अन्येषां तु ग्रंथः ज्ञानदर्शनावरणयोः क्षयस्तद्या केवलज्ञानदर्शने भवतः तस्मान्न केवलिनः शेषाणि ज्ञानानि संति ज्ञानदर्शनयोर्विशेष
सामान्यग्राहकयोर्यदावरणमाच्छादनं तयोर्द्वयोः क्षयात्केवलं ज्ञानदर्शने विशेषसामान्यग्राहके उत्पद्येते अतश्चत्वारि क्षयोपशमनिमित्तान्येकं क्षयादेव केवलं भवत्
उपमहावस्थायित्वाघटेत एवं मत्यादिज्ञानपंचकं प्रमाणं प्रदर्श्य प्रमाणाभासविप्रकीर्णया आह मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च यथोक्तलक्षणमतिश्रुतावधयस्त्रयोऽपि वि
पर्ययश्च भवत ज्ञानं चेत्यर्थः ज्ञानाधिकारश्रुतत्वात्। ज्ञानस्य विपर्ययो विपरीतता अज्ञानं प्रमाणाभास इति यावत् यदा यथार्थपरिच्छेदि तदा ज्ञानं यदा त्वयथार्थप्रवर्त
ते तदा ज्ञानतां संबधुकेपरमाह एकस्मिन्नविरुद्धधर्मद्वयसमारोपो न युक्त इति तदेव मत्यादित्रयं प्रमाणं तदेवाप्रमाणमिति सम्यायात तदविरोधित्वादेकत्रासांप्रतं एतदाह न
मुद्रायात यदि विरुद्धमेव दोषहिंगायमिवास्तंमन्येत आत्मपेवाभायं तत्संतविरुद्धं स्यात् प्रतीतिविरोधश्च नचायो हिशीतमुष्णं ब्रूयाद् उष्णं च शीतमिति प्रत्यक्षविरुद्धं च जा
यते उच्यते न ब्रूमः एकत्राधारे एकस्य ज्ञानं अज्ञानं च किंतर्हि ज्ञानमन्यदेवाज्ञानमिति कुतर्हि ज्ञानं सम्यग्दृष्टेर्यो बोधस्तज्ज्ञानं आधारांतरे मिथ्यादृष्टेर्यो
बोधस्तदज्ञानं एतदाह मिथ्यादर्शनेत्यादि मिथ्यादर्शनं तत्त्वार्थाश्रद्धानरूपेण परिगृहीतं यदा मत्यादित्रयमस्ति तदा विपरीतग्राहकत्वं अयथावस्तुपरिच्छेदित्वमेते चापि

ति मतिश्रुतावधीनां तस्मात्कारणादज्ञानानि कुत्सितानि यथार्थपरिच्छेदनिमित्तं न भवंति मत्यादीनि मिथ्यादृष्टिपरिगृहीतानि मतिश्रुताज्ञाने। मिथ्यादृष्टिपरिगृहीतं श्रुताज्ञानं मि
थ्यादृष्टिपरिगृहीतोवधिर्विभंग इति विभंगशब्दस्यार्थं प्रकाशयति अवधिर्भवप्रत्ययो गुणप्रत्ययनिमित्तो विपरीतोन्यथा वस्तुपरिच्छेदाद्विभंग इति यथावस्थितवस्तुपरिच्छे
दि प्रमाणमिष्टं न चैतत्तथेत्यत अप्रमाणं मिथ्यादृष्टिपरिगृहीतानामिति अप्रामाण्यव्यक्तिमिथ्यादृष्टिपरिगृहीतत्त्व मत्यादि प्रस्य चोदक आह उक्तं भवता प्रति
पादितं त्वया सम्यग्दर्शनिजीवादितत्त्वश्रद्धानरूपेण परिगृहीतं मत्यादिज्ञानं भवति यथावद्वस्तुपरिच्छेदीति यावत्। अन्यथा तु मिथ्यादृष्टिनापरिगृहीतं मत्यादित्र
यं कुत्सितं ज्ञानमज्ञानमेवेति तदेतन्न मृष्यते यतः मिथ्येत्यादि। मिथ्यादृष्टयो परिगृहीतमिथ्यादर्शनाः शाक्यादयः अनभिगृहीतमिथ्यादर्शनाः प्रवचनार्थसंदेहिनश्चेति
विधा इति अपि संभावने चः समुच्चये ते मिथ्यादृष्टयो द्विधा भव्याश्चाभव्याश्च सेत्स्यन्ति भव्याः नैव कदाचित्सेत्स्यन्ति ये ते अभव्याः ते मिथ्यादृष्टयो द्विविधा अपि इंद्रियनिमित्तानि
ति इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि तानि निमित्तं कारणमाश्रित्य अविपरीतान्यथावस्थितान् स्पर्शादीनिति स्पर्शरसगंधरूपशब्दानुपलभंते आत्मना उपदिशंति चान्येभ्यः कथ
मुपलभंते कथं चोपदिशंति अथैतदवलेन तद्यावैपरीत्यं दर्शयति स्पर्शं शीतादिकं स्पर्शमित्यविपरीतमाचक्षते रसं मधुरादिकं रसमित्यविपरीतमेवं शेषानर्थान्रूप
शब्दान्वैपरीत्येन तत्कथमेतदिति बाधके हि प्रत्यये सत्ययथार्थता प्रत्ययांतरस्य आप्तचिन्हशाकाद्या यथा लौकिककार्यां रजतबुद्धिर्विपिकया शुक्तिकाबुद्ध्या निवर्तते। नेवम
त्र बाधकं कंचित्प्रत्ययं पश्यामो यच्च जनै मिथ्यादृष्टीनां तदयथार्थज्ञानं मन्येमहीति अत्रोच्यते तेषां मिथ्यादृष्टीनां यस्मात्तद्विज्ञानं विपरीतमेवेति अयथार्थपरिच्छेदि
त्वात् कुतः सदसतोरित्यादि सद्विद्यमानमसदविद्यमानं तयोः सदसतोर्विद्यमानाविद्यमानयोरविशेषाद्यथावद्बोधाभावात् विद्यमाने हि पदार्थे नित्यानित्यादिरूपे
णान्यथावबोधकतया अपि इत्येतेति अविद्यमाने दिनलाटदेशाधस्याप्यात्मा सामस्त्येन हृदयाधिष्ठानो वा एवं सदसतोरविशेषाद्यथावबोधात्तदज्ञानं तद्यथा ताद
शोपलब्धिरिति अनालोचिता अर्थविज्ञप्तिर्यस्मात् यदृच्छोपलब्धेः स्पर्शादिपरिज्ञानं भवति उन्मत्तस्येव यथोन्मत्तो वायुपिशाचादिगृहीतः कर्मोदयात्कर्मणां गुरुकृता
नां विपाकात् यथा नुपहतेंद्रियमतिरुपहतेंद्रियः उपहतमनाः असंबद्धो भवति तदा विपरीतग्राही अन्यथावस्थितवस्तुपरिच्छेदी भवति यतः सनुमतः अश्वं
यंतं गोरयमिति। एवमध्यवस्यते एवं च ज्ञात्वा पदिशति वर्णां वसंतं अश्वोयमित्यध्यवस्यति स्वयमन्येभ्यश्चोपदिशत्यश्वोयमिति। सर्वविद्यार्थेष्वनुमतस्य यद्
श्चयोपलब्धिर्न किंतिपदेशे सिसेदम् एतच्च यस्येन कथयति लोष्टं सुवर्णमित्यादिना लोष्टं पृथ्वीपरिणामं संतं कदाचित् सुवर्णमित्यध्यवस्यति सुवर्णं चालोष्टमि
त्यध्यवस्यति कदाचिच्च लोष्टं लोष्टमेवाध्यवस्यति कदाचित्सुवर्णं सुवर्णमित्येतस्योन्मत्तस्येव मुक्तेनाविशेषेणाशयथाद्वबोधेन लोष्टं सुवर्णमित्येवं वि ४१
परीतमध्यवस्यतः निश्चितं निश्चितमज्ञानात्कुत्सितमेतत् ज्ञानं भवतीति संप्रतिदार्ष्टांतिके योजयति तद्वन्मिथ्यादर्शनोपहतेंद्रियमनस्कस्य मतिश्रुतावधयः

श्च्येयोऽज्ञानमेवं भवं तीक नयमतसमाश्रयणे तु न सर्ववस्तुपरिच्छेदः न च तावन्मात्रं तद्वस्तु नयमतांतरेणान्यथापि परिच्छेदात् अतः अज्ञानता नयानां सर्वनयसामग्रीप
त्यये नैकैकनयावलंबी प्रत्ययो निर्दर्शित इति। विद्यते हि सर्वनयसामग्रीप्रत्ययो बाधक इति अत्र तु परिसमाप्तिं प्रत्ययस्यांकं ज्ञानं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं चारित्राणि रूप
हितं त्र्यमिति संप्रत्यवसरप्राप्तं चारित्रं तच्चेह लघुपाकाद्यमपि नाभिधीयते यत इहाभिधायापि पुनः संवरप्रस्तावे आश्रवनिरोधः संवरस्य गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरी
षहजयचारित्रैस्तत्र चारित्रद्वारे संवरप्ररूपके निधातव्यमेवेत्येवं ग्रंथलाघवमिच्छता तत्रैव नवमे निधास्यते इत्याह चारित्रं नवमेध्याये वक्ष्यामः प्रमाणनयैरधिग
म इति च यदुक्तं तत्र प्रमाणमेतदेव पंचविधं सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतं ज्ञानं तदाह प्रमाणे च प्रत्यक्षपरोक्षे उक्ते नयास्तु प्रवर्तनीकाः इत्यतो नयान्वक्ष्यामः ते च यथा स्वरूप
तो व्यवस्थितास्तथा निर्दिश्यंते नैगम इत्यादि कृतद्वंद्वसमासानां पंचानामपि प्रथमा बहुवचनांतता नेया इति च अनेकधर्मकदंबकोपेतस्य वस्तुन एकेन धर्मेण
रत्रयनवधारणात्मकं नित्यत्वेनैवंविधं नयमपदेशमात्रकं दर्शयति स्वाभ्युपायविशेषा इति निगम्यंते परिच्छिद्यंते इति निगमाः लौकिका अर्थाः तेषु निगमेषु भवा
वायोध्यवसायो ज्ञानाध्यः स नैगमाः स च सामान्येनापि व्यवहरति सामान्यबुद्धिहेतुना सामान्यवचनहेतुना च असंतं भेदेन्योन्यत्वरूपेणासत्तामात्रेण तथा विशे
षेणापि विशेषबुद्धिहेतुना विशेषवचनहेतुना च अत्यंतं सामान्यादन्यत्वस्वरूपेण व्यवहरति परमाणुनिष्टेनेन तथा सामान्यविशेषणापि गवादिना सर्वगोपि
डानुवृत्तात्मकेन अश्वादिव्यावृत्तात्मकेन च व्यवहरति यथा लोको व्यवहरति तथानेन व्यवहर्तव्यमिति लौकिकप्राधान्ये ह्येकैः प्रकारैः समस्तैर्व्यवहरति प्रवचनेपि च
सति यस्य कस्मिन्दर्शनिद्वयेनाविनाभावितः कारणानुमानं हेतुस्वांतवाः अन्येदेन संग्रहणाः सर्वस्य संग्रहणातीति संग्रहः यद्भिन्नानामपि संबंध्यभेदेन भावमानाव
लंब्य एकत्वमापते ततः परिसमाप्तिं तामस्वरूपित्वाद्वास्य चाह इति सर्वबुद्धिनिबंधनघटादिविकल्पप्रकल्पना नर्थकं यदि घटादिवस्तु पिनभवन्प्रवृत्तिस्तत्रमेवे
त्येवं सति नाव्यक्तदन्यांतरत्वात्। [illegible] कल्पोमोसत्वादि [illegible] लादिसत्वं वा घटादिव्यवहारार्थां
तरत्वात् एतद्दर्शनप्रसाराद्वस्वसर्वनित्यत्वैक चकारणमात्रत्वादिवादः कालपुरुषस्वभावदैवादयश्चेति भावनिश्रयासंगृहीतानां विधिपूर्वकमवहरणं व्यव
हारः यद्यपि घटादिनेदस्तत्वसामान्यानुबद्धमनिरस्तसामान्यांतरसंबंधस्य यमानत्वानुपुरणमेवप्रहणं तस्मात् किंत्वपर्वव्यपदेशाविशेषाभिव्यंपाताव एव
तेनतेन रूपेणाभिमन्यते ततो घटादसत्तद्भेदस्तूतो सर्वरूपनेदनाप्रवृत्तीति एवं गमनतत्प्रघटपटोदकादिरूपव्यतिकरस्नापरसंता नुपदेशक्रियोपयोगाय प्र
र्यमस्मादीनां चालनावा सर्वसंव्यवहारोच्छेदः सद्विशेषव्याकरणे च निर्निबंधनव्यवहारभावाज्ञाताभावएव अविशेषत्वानेदत्वा। निरूपत्वादितस्तु नैवामीत्यावः
परविषाणवित् तस्माद्व्यवहार एव निवृत्तिसामान्योपरितंधनं तु यदेव यदुपादध्यं पृथिवीघटादिव्यपदिश्यते तदेवतत्र दानैर्लौकिकाविनित्यत्वरूपसंस्थानता

तत्त्वार्थटीका।। मवस्थितापरित्यक्ता तस्मामान्यं महासामान्यञ्चेति द्वैधेयमसंव्यवहारमागमिस्कं द्वतीति एवंविधवस्तुपरिनिबंधनो व्यवहार इति नियतरूपाद्यनियताधाम
४८ महाद्रिमवस्थाकुंभकारादेशाप्रदनयतावम्‌ईतिशिवकस्थासकादिकरणेष्वेव चेतनकादिदानस्यसाफल्यं अव्यवहार्यत्वाद्वेशेषमवस्तुकोमी
दीकादिचर्दिति ऋजुसूत्रमकुटिलं सूत्रयति ऋजुसूत्रक्तमागमोयमेति सत्रपातनवद्वा ऋजुसूत्रः यस्मादतीतानागतवक्रपरित्यागेन वर्तमानपदवीमनु
धावति सांप्रतकालाच्छन्दपदार्थत्वात् ऋजुसूत्रः एवं चानाविषयप्रकारातीतानागतः विषयवचनपरिच्छेदे इति सर्वविकल्पातीतातिसंक्षेपसंग्रह
पाहाविशिष्टव्यवहारस्यायथार्थतां मन्यमानः अवरणपूर्वकान्तर्देशेनापदेशावत् वर्तमानरूपमवस्थितं परमार्थवस्तु अवस्थापयति अतीतानागता
स्फयान्मसुखदरविशालोत्सितात्स्फपनमात्रनिर्वृते दग्धतयापरिस्तविस्फयमानात तस्य चिरविरम्यात अपटादिःनरूपमृदन्यनर्थांतरत्वाद्वघटादिकालेपि
घटादिनैवस्यात न च तदेव तदेकं गृह्णन्यन्यथा व्रजति किंतर्हि अन्यदेवान्यत् प्रत्ययग्राह्यमाणोयद्यतइति न च पिंडादि क्रियाः कालेकुंभकारव्यपदेशाः यदिवा
यदपि कुर्वन्नयमकर्तेत्युच्यते पर्वादिकरणप्रवृत्तो शिवस्थाप्यानविज्ञानांतरसंबंधः स्यादेवकुंभकारः तत्कथं लोकव्यवहारोपरोधः स्वतः शब्दावस्थाविषु
ताःसर्व वस्तुतो वर्तमानरूपेणवस्तो नातीतमनागतं वास्तीति एतत्कृतनिबंधनं चेत्तदुपदिश्यते चरखादश्चेत्यादि पतावानेवपूर्वपदस्यादि चेति। शब्दनन
यः शब्दरूपार्थकृतवस्तुविशेषप्रत्याख्यानेन शब्दार्थ एवार्थविशेषं मन्यते यद्यथार्थधनेविशेषः स्याच्छब्दकृतस्तेन घटवर्तमानकाले घटएवनिर्विशेषः स्या
त् कर्मकरणसंप्रदानापादानस्वामिविशेषाभावाद्युत्पादत्वात् ततश्च घटं पश्यत्येवमादिः कारककृतो व्यवहारो विद्येत समानलिंगादिशब्दमनुगतो मेव वस्तुस्व
येतिनेतत् नहि पुरुषः स्त्रीयदीमेवचनार्थहानिःस्यात् नेदार्थहिवचनं अतः स्यातितारानक्षत्रमितिलिंगतः लिंगाप्रकर्षवाचनमितिवचनतः सपचाति त्वंपचसि
अहंपचामि एवं च पचामइति पुरुषतः एवमादिपर्वस्य परविशेषव्याघातावदस्य परस्परव्याघाताभ्युपगमाद्वस्तुप्रतिपत्तव्यं यथाशिशिरोष्णत्वतः तथाविध
ध्वविशेषत्वात् तटस्तटीतटमिति वस्तुस्कन्धीतिमिति। यथायदस्कंतद्विदधद्विशेषपरस्फरयति संतोष यथाघटः कुंभइतितथावोच्यते यत्र सर्वेविधनयनि
चरत्वनिधनं तत् एवमयं सामानलिंगसंख्यापुरुषवचनः शब्दः एतद्दर्शनानुगृहीतं चोच्यते अर्थप्रपत्ति तत्वांशाद एव निबंधनमिति एवमेते नयाः संचेनैगमा
दयः अष्टधाप्यष्टधा चार्थनयाः प्रधानत्वादर्थतंत्रत्वात् शब्दनया पुनरर्थोपसर्जनाः शब्दप्रधानाः शब्दतंत्र इति अधुनैषां यथासंभवं भेदं प्रतिपादयिष्या
ह आद्यशब्दावित्यादि तत्रनैगमादिषु पंचसु यावद्यशब्दौ यथासंभवं द्विभेदौ भवतः आद्यो वा शब्दो चेति समानाधिकरणसमासाकांक्षयामाह आद्य इति स
मस्तमइत्यादि आद्योनयआद्य इत्यनेनसूत्रकारकमाह उच्यते नैगमः कुतइतितत्सूत्रक्रमप्रामाण्यात् अर्थसूचनात् सूत्रे नैगमादिक्रमपरिपाटीतस्य प्रामाण्य ४८

मेवमाश्रयणं तस्माच्चैगमनयं ब्रवीति स आद्यो नैगमो द्विभेदो द्वौ भेदावस्येति द्विभेदः तौ च भेदावादेशपरिच्छेदी सर्वपरिच्छेदी च देशो विशेषः परमाण्वादिगतस्तं प
रिच्छेत्तुं शीलमस्य देशपरिच्छेदी सामान्यग्राहीतियावत् सामान्यविशेषरूपवस्तुतोक्तः प्रवृत्तिलक्षणे सामान्यमानुवृत्तिलक्षणस्तेद्विविधा ततो सम्माचावात अथ
वा आद्यं तद्यो गृह्णन्नन्यप्राणस्याप्रियहणं शब्दश्चिद्भेदइति शब्दनयस्त्रिभेदइति शब्दनयस्त्रिभेदस्त्र्यंशइति तानाह सांप्रतसमभिरूढैवंभूतान् वर्तमानेना वास्यामे
व वस्त्वाश्रयइति यतोऽतः सांप्रतः संप्रतिकालेयद्वस्तुभवं तत्सांप्रतं तत्र भवः सांप्रत संपत्ति निधीयते न तु भूतकालकृति तं सांप्रतिकइति न वितथांनेषदोषः।
वर्तमानरूपवर्तिवस्तुविषयाध्यवसाय। स च वः शब्दसांप्रतः सार्थिकोवा प्रज्ञादित्वात् एष चमो लशब्दनयाभिप्रायाविशिष्टइति नपृथगुदाहरणैर्विनावितः।
यां यां संज्ञामभिधत्ते तां तां समभिरोहतीति समभिरूढः सोभिदधाति यदि लिंगमात्र भिन्नवस्तुविषयादित्वात् स्कनीजतादिवदेवं सति मृजनपवनिशब्दं कथं
वस्तुस्यात् शब्दे न पर्यायभिधानीक्रियते एतस्मान्निश्चक्रोवइति यत्र स इदमद्भिन्नमेव यथा पुरुषर्नयो नैकं रूपेणोच्यते इंद्रशक्रादितथातदवस्तुघटकुलनादिव
द्भिन्ननिमित्तमीत अनयोरेकत्वेनावस्तुना एवं घटकुटयोरपि चेष्टाकौटिल्यनिमित्तभेदात्पृथक्त्वाः तथा बहुनिमित्तयोपात्तनिमित्तभेदादिक्षीरशक्रेंद्रशब्दा
वेष्वेकार्थाभिन्नवतः विविक्तनिमित्तावबद्धत्वात् गवाश्वशब्दवत् अथापिप्रतीतत्वादसंशयमीदा लोकेचैवं निरूढत्वात् इंद्रशब्दस्य पुरंदरायः पर्यायइत्येत
दपुत्पन्नं एवं क्रियामात्रविशेषयोरपि पर्यायशब्दत्वं स्यादेव यतः अरुणत्वकेशक्रवर्तिसिसंशयः असितेष्वंप्रमीहे च संक्रांतस्कल्पनाया मिहापितर्क्रि
दकुक्रप्रतिपत्तोभयसांपर्यायत्वप्रसंगः प्रविशपिंडी न रूपे सम्यगमात तथा लिनवितीवरः प्रथमपूर्वप्रयुक्तमानोपसीति गम्यते कृतः शकेसीति गम्यते न्याया
दसिपर्यायः प्राप्तः तस्मादिदं साधीयान् दनिदसिनोप्येकत्वात्तद्रस्नेकत्वं प्रयुज्यंतइति एवं संज्ञांतरोक्तेः संज्ञान्तराभिधानमवस्थितिप्रतिपादिते एवं तत्नय
माह निमित्तं क्रियांकृत्वा शब्दः प्रवर्तंते नहि यदृच्छाशब्दोस्ति अतोघटमानएवघटः कुटंश्चकुटोभवति इंद्रिलक्षणएव पुरंदरो यथा दंडसंबंधानुभवनक्षण
मेव दंडिन्वं अन्यथा व्यवहारलोपप्रसंगः न चाप्येवं तदर्थः अनिमित्तत्वाद्यथावकृत्वे कववनं इति समुच्चये परिसमाप्तौ च अत्राहेत्यादि अस्मिन्नवसरे
नैगमादीनामध्यवसायविशेषाणां लक्षणजिज्ञासया विविक्तचिन्हपरिज्ञानाभिप्रायेणाह किंलक्षणमेषामिति अत्रोच्यते लक्षणं निगमेष्वित्यादि न
चैतानि सूत्राणि प्रवृत्तित्वात् केचित्तु न चेतानि सूत्राणीति प्रतिपन्नं तत्र नैगम इत्यस्यावयवप्रविभाग [illegible] ये नागमंते उच्चार्यंते प्रयुज्यंते ये
शब्दास्तेनिगमा जनपदाः तेषु निगमेषु जनपदेषु ये इत्यक्षरात्मकानां ध्वनीनां सामान्यनिर्देश अभिहिता उच्चारिताः शब्दा घटादयः तेषामर्थो जल
धारणाहरणादिसमर्थः शब्दार्थपरिज्ञानं चेति शब्दस्य घटादिरर्थोभिधेयस्तस्य परिज्ञानमवबोधः घटइत्यनेनायमर्थउच्यते अयमचार्यस्य

अयं वाचक इति यदेवंविधमध्यवसायांतरमनैगमः सामान्यविशेषालंबी सत्तर्दर्शयति देशसमग्रग्राहीति यदा हि स्वरूपतो घटमयं निरूपयति तदा
सामान्यघटं सर्वसमानबुद्ध्याश्रितं घट इत्यभिधानप्रत्ययहेतुमाश्रयत स्तदा समग्रग्राहीति तथा विशेषमपि सौवर्णो मृन्मयो राजतः श्वेत इत्यादिकं वि
शेषं निरूपयत्यतो देशग्राहीति भण्यते नैगमनयात् संप्रति संग्रहस्य लक्षणमाह। अर्थानामित्यादि अर्थानां सर्वैकदेशग्रहणमिति सर्वं सामान्यं देशो वि
शेषः तयोः सर्वैकदेशयोः सामान्यविशेषात्मकयोरेकीभावेन ग्रहणमाश्रयणमेवंविधोऽध्यवसायः संग्रहो भण्यते एकीभावेन ग्रहणमेव स्पष्टयन् यो हि सामान्यवि
शेषो नैगमाभिमतौ तौ संपिंड्य संग्रहनयस्सामान्यमेव केवलं स्थापयति सत्तास्वभावं यतः सर्वात्मतया इति स्थितेः। विशेषः व्यवहारस्य लक्षणाभिधित्सयाह लौकि
क इत्यादि लोके मनुष्यादिस्वभावे विदिता लौकिकाः पुरुषास्तैः समतुल्यः यथा लौकिका विशेषैरेव घटादिभिर्व्यवहरंति तथायमपीत्यतस्तत्समः उपचारप्राय इति उ
पचारो नामान्यत्र सिद्धस्यार्थस्यान्यत्राध्यारोपणं: यथा कुंडिका स्रवति पंथा गच्छति उदके कुंडिकास्थे स्रवति स्यच्यते पुरुषो गच्छति पंथा गच्छतीति एवमुपचा
रप्राय उपचारबहुल इत्यर्थः विस्तृतो विस्तीर्णोऽनेको योऽज्ञेयो यस्य स विस्तृतार्थः अर्थसमाप्यो यो विशेषो व्यवहार इति निगद्यते ऋजुसूत्रलक्षणाभिधित्सयाह
सतामित्यादि सतां विद्यमानानां न खपुष्पादीनामसतां तेषामपि सांप्रतानां वर्तमानानामिति यावत् अर्थानां अभिधानं शब्दः परिज्ञानमवबोधो विज्ञानमिति याव
त् अभिधानं च परिज्ञानं चाभिधानपरिज्ञानं यः संभवति ऋजुसूत्र एतदुक्तं भवति तानेव व्यवहारनयाभिमतान् विशेषानाश्रयन् विद्यमानान् वर्त
मानक्षणवर्तिनो स्वपक्षे अभिधानमपि वर्तमानमेवाश्रयति नातीतानागते तेनानभिधीयमानत्वात् कस्यचिदर्थस्य तथा परिज्ञानमपि वर्तमानमेवा
श्रयति नातीतमागामि वा तत्स्वभावानवधारणात् अतो वस्त्वभिधानं विज्ञानं चातीयं वर्तमानमेवावच्छिन्नाध्यवसायस्य ऋजुसूत्र इति शब्दनयस्य
भेदस्य लक्षणप्रचिकाशयिषयाह यथार्थाभिधानं शब्द यथेति येन प्रकारेण भावरूपेण नाम स्थापनाद्रव्यवियुतेनार्थो घटादिर्यथार्थः तस्या
भिधानं शब्दः यथार्थाभिधानं तदाश्रयी योऽध्यवसायः स शब्दनयस्तथाभिधीयते वर्तमानमतीतं विद्यमानं भावघटमेवाश्रयति नेतरानिति इदानीम
स्य शब्दस्य नयस्य यथा स्वरूपं त्रैविध्यं दर्शयति शब्दस्त्रिभेदः सांप्रतः समभिरूढ एवंभूत इति असाधारणलक्षणोपदिदर्शयिषयाह नामेत्यादि ना
मस्थापनाद्रव्यभावेषु नयमानेषु वस्तुनि घटादौ स्थाप्यमाने वाकारात् भावप्रधानसंज्ञात्मके भावे च प्रतिविशिष्टपर्यायरूपे प्रसिद्धपूर्वात्॥ प्र
सिद्धिर्निर्जातिः पूर्वमिति संज्ञासंज्ञिसंबंधकाले प्रसिद्धो यो घटादिशब्दोऽभिधानतयातिसंनामादीनामपघटादेरर्थस्यायं वाचक इत्येवं प्रसिद्धपूर्व
वाच्यवाचकलक्षणसंबंधसंकेतनाद्योपतालक्षणसंबंधभावगतेर्वा शब्दादिरभिधानात् नाम इति यावत् अर्थेऽभिधेयः प्रत्ययो विज्ञानं सा। ५७

सांप्रतो नयः एतदुक्तं भवति नामादिषु प्रतिविशिष्टवर्तमानपर्यायापन्न एव प्रसिद्धो वाचकतया यः शब्दस्तस्मात्प्रत्ययो भावोऽभिधायिना। तस्मिन्नेवार्थे वा
चस्वरूपे प्रत्ययोऽध्यवसायः सांप्रतः समाख्यायते यतो भाव एव शब्दाभिधेयो भवति तेनाशेषाभिलषितकार्यकरणादिति। समभिरूढलक्ष
णं दर्शयन्नाह सत्स्वर्थेष्वित्यादि सत्सु विद्यमानेषु वर्तमानपर्यायापन्नेष्वित्यर्थः अर्थेषु घटादिषु असंक्रमः शब्दान्तरगमनं शब्दस्य यदसौ संक्रमः य
था घट इत्यस्य शब्दस्य विद्यमानं घटं चेष्टात्मकं विरहय्य नान्यत्र कुटाद्यर्थाभिधानसामर्थ्यमस्ति अभिधेयत्वाद् दिव्यस्य घटशब्दस्य कुटादिरर्थोऽभिधे
यो न वेदं संमति यथोक्तो सर्वसंकरित्वाद्योषादोषप्रजायेरन्नित्यतो न शब्दांतराभिधेयो ऽर्थोऽन्यस्य शब्दस्याभिधेयो भवति एवमसंक्रमणे व्यापा
रोऽध्यवसायः समभिरूढः एवंभूतनयलक्षणोन्निनीषयाह। व्यंजनेत्यादि व्यंजनं शब्दस्तस्यार्थोऽभिधेयो वाच्यस्तयोर्व्यंजनार्थयोरेवं संघटनं करो
ति घट इति यदिदमभिधानं तत्चेष्टाप्रवृत्तमेव जलधारणाहरणसमर्थस्य वाचकं चेष्टं च जलाद्यानयनरूपं करोति घटोऽमतो नपुनः क्रियातोऽति
क्रांतः इत्येवं यथार्थतां प्रतिपद्यमानोऽध्यवसाय एवंभूतोऽभिधीयत इति अवाचकाशंकोदकः पृच्छति उद्दिष्टा अभिहिता लक्षणतस्त्वया नैगमादिस्
त्रे नया इति यदभिधानं तस्यानेककारकसन्निधाने प्रतिकः प्रत्ययार्थो ग्राह्य इति संशयानः स्वल्पितन्नया इति कः पदार्थः तदित्यनेन बहुवचनांतस्य
मभिधानं नया इत्येतन्निर्दिशति नया इति इत्युद्दिशति शब्दः नया इत्यस्य पदार्थविपर्यासकृत् तन्नया इत्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः नत्वत्र कोऽर्थ इति यत्ताभि
हं तत्र पदार्थ इति पदग्रहणमतिरिच्यते उच्यते शब्दस्य हि भिन्नाभिधायकस्य यथा पुरुष इत्युक्ते द्वंद्वाच्यमाकर्ष्यादयः गुणाः एवमिहापि वाच्योऽर्थः कश्चि
त्कर्तादिरूपः जीवः सुगम इति तत्रेह वाच्यमर्थं पदग्रहणेन पृच्छति पदस्यार्थो वाच्यः क इति न तु गम्यमानं सूरिराह चोच्यते नया प्रापका इत्यादिना कर्तर्थः
प्रदर्श्यते नयंत इति नयाः सामान्यादिरूपेणार्थं प्रकाशयंतीत्यर्थः प्रापका इत्यनेन नयतेरंतर्नीतण्यर्थता ख्याप्यते। प्रापयंति आत्मनि तं तमर्थं स्वाभिमतानि रूपप
त्तिभिरिति कुर्वंतीत्यादिभिस्तु नयतेरर्थांतरताभिधायकत्यादित्युभिसेत दर्शयति कुर्वंति तत्तद्विज्ञानमात्मन इति कारका आत्मवंधाऽकुर्वंति विज्ञानमि
ति यावत् तथा सिद्धिवचनोऽप्ययं साधयंति ज्ञेयमात्मनोऽन्यायतात्त्विकं विज्ञप्तिं जनयंतस्ते साधकाः तथा वर्तमानार्थो विनिर्वर्तकाः इति निर्वर्तेन स्वेना
भिप्रायेण त्वन्नाः तेऽध्यवसायविशेषा नानुमानमादयंतो निर्वर्तकाः इति तथा प्रसर्पायंतिज्ञाभिकाः वस्तुज्ञापनपरत्वात् तत्त्वोपलब्धिर्निमित्तमुपलं
भका इति दर्शयत्यनेन प्रतिविशिष्टरूपोपलब्धिप्रमापेक्षत्वात्तांस्तान् पर्यविशेषानसंतस्तेस्थानवगाहमानाः उपलंभका इति व्यंजनार्थोऽप्ययं व्यंजका इत्यने
न कथयति व्यंजयंति स्पष्टयंति स्फुटीकुर्वंति स्वाभिप्रायेण वस्तु यथा स्वभावे स्थापयंतीत्यर्थः एवमेते किं विप्रतिपन्ना अविशेषात्मका

रेणार्थान्तरमिति अपदिश्यत इत्यनर्थान्तरमिति सकर्मकाणां शब्देन कर्मणान्वितमिति दर्शयति जीवादीन् पदार्थान्नयन्तीत्यादि अत्र च लीला-
प्रयोगेन यन्तेरर्थ इति जीवादीनुपात्तश्रुतिवाच्यान् पदार्थान् नित्यनेन व्याख्याख्यापदिशति तान्नयन्त इति नयाः नयन्तीत्यादिना चायः कर्तृदर्शिति
स्तमेवानन्तं क्रियातो दर्शयति यतो नयानयन्त इत्यनेन कर्तुः साधनं क्रियायां गुणभाव इति केचित्स्वतियाः तं क्रियायाः साधनं कर्तुर्गुणभाव इति
इह तथानात्यंतिकः कर्तृक्रिययोर्भेदोस्तीति यतः सर्वपदार्थाः कर्त्रैवं व्यपदिश्यते स्वतंत्रत्वात्तथा च एवं च साधनात्मना वर्त्तमानः क्रियेत्याख्या-
यते अतः कर्तृक्रिययोरनेनात्यंतिकं भेदं निरस्यति । नयंत इत्यादिना नयत्याद्यर्थे निरूपिते चोदको ब्रूयात् यएते नैगमादयो नयाः संज्ञापरिच्छे-
द्याः एते नयाः । किमेते तंत्रांतरीया इत्यादि तन्त्यं तेविस्तारयति तस्मिन् नेतेन वा जीवादयः पदार्थास्तं जैनं प्रवचनं । तस्मादन्यकाणादबौद्धादिशास्त्रं तंत्रां-
तरं तस्मिन् भवाः कणादबौद्धादयः तंत्रांतरीयाः प्रमादिस्वान्तः स्वशास्त्रप्रसिद्धानर्थान् एवं रूपं वदंतीति वादिनो ततः किं वैशेषिकादयो वादिनो नया उच्यंते । अहोस्वित् अ-
थवे स्वपक्षांतरस्तु च कस्मात् स्वतंत्रा एवेति स्वशास्त्रीयं तंत्रं शास्त्रं येषां ते स्वतंत्राः स्वपक्षसाधना जिनवचनमेव स्वबुद्ध्या विभज्य तत्र …
चोदकपक्षग्राहिण इति चौर केऽपि … तेचोदकपक्षं गृहीत्वा … चोदकपक्षग्राहिणः मतिभेदेन बुद्धिभेदेन …
प्रधाविता अयथार्थनिरूपका इति यावत् एवं चोदयमभिप्रायः यद्यंतरांतरीयाः … नाम्ना … विप्रतिपत्तिदोषः प्राप्यते अथ
स्वतंत्रा एवेति निर्दिश्यति तथापि तेन वक्तव्यं स्वतंत्राणाममनुज्ञाता … यस्मादेकस्माद् विपदः … दर्शननिमि-
ति एवं विधदोषोपविक्षिप्तः पाचोदयति अथ पक्षांतरमाश्रयिष्यति तत्रापि … विप्रतिपत्ति … चोदयिष्यामीति मत्वा प्रश्नयति … मथ
तत्परित्यज्य पक्षांतरमाश्रयते अथोच्यते इति नैते तंत्रांतरीयाः नापि स्वतंत्रा किं तर्हि तदाह । ज्ञेयस्येत्यादि विज्ञानगम्यस्य जीवादेः स्वभावप्रकाश-
स्यार्थस्य घटपटादेरध्यवसायांतराणि विज्ञानभेदाः आधिक्येनाधीयंते परिच्छिद्यंते ततो येन सोऽध्यवसायः प्रत्ययो विज्ञानं अंतराणीति भेदाः ध्यानं एतानीति
नैगमादिविकल्पत्ता । कथितं नयतिरस्मिन् वानेकधर्मात्मकमनेकाकृतिना ज्ञानेन निरूप्यत इत्यतः स्वभावस्तु निरूपणमेवैदं एवं दर्शयति तद्यथेत्यादिना यथा
ह्येते एकवस्तुविषया विज्ञानविशेषाः तथैव दूरेण भावयति घट इत्युक्ते नैगमाध्यवसाय एवं मन्यते … लोकप्रसिद्धः … निर्वर्तित इति धातुर्थानुगत
मावि करोति कुंभकारश्चेष्टा निर्वर्त्तितोर्थो विस्पष्टः । किमाकार इति चेदत आह ऊर्द्ध्वमित्यादि ऊर्द्ध्वं कुंडलोष्ठायतवृत्तग्रीवः । आयत … परिधिग्रीवा
यस्य ऊर्ध्वकुंडलोष्ठ आयामो यत … ग्रीवस्येति समानाधिकरणः उपरितावदेवमाकारः अधस्तात् किमाकार इत्यत आह अधस्तात् परिमंडलः … इत्य ५०

र्थः कम्बुग्रीवः कार्यस्याधोक्षम इत्याह जलादीनामित्यादि जलघृतक्षीरादीनामाहरणे देशाद्देशांतरसंचारणे समर्थः शक्तः आनीतानां च धारणे प्रत्यलः अ-
ग्रेत्यादि पाकजस्कादिगुणपरिनामास्थानिष्पन्नद्रव्यविशेष इति न द्रव्यसामान्यमात्रं किं तर्हि द्रव्यविशेषः परमार्थस्तीति वा चानवधारणतीति तस्मिन्नेवमात्म-
के एकस्मिन् विशेषवति पौरुषीतादयः कनकरजतादयः स्वेंद्रकुंडादयो वा तत्रतिजातीया ये सर्वप्रकाराः मावर्णित घटप्रकाराः तेषु च सर्वेषु लोकप्रसिद्धेषु विशे-
षाद्भेदेन परिज्ञानं निश्चितं ताव देशग्रहो नैगमः देशसमग्रग्राही नैगम इति … सामान्यविशेषवैचित्र्यप्रदर्शनार्थः अथ संग्रहः कथं घटमिच्छ-
तीत्याह एकस्मिन्नित्यादि एकस्मिन् घटे बहुषु वा घटेषु नामादिविशेषितेषु नामस्थापनाद्रव्यभावघटेष्वित्यर्थः सांप्रतेषु वर्त्तमानेष्वतीतेष्वतिक्रांतेष्वना-
गतेषु घटेषु यः संप्रत्ययः सामान्यं घटो घट इति परिज्ञानं स संग्रहः यस्मात् सामान्यमेव घटादिरूपेण निर्जल्पितं न सामान्याद्भेदे विशेषाः संतीति व्यवहारनिय-
यश्च कथमाह तेष्वेवेत्यादि एकदिवक्षु नामादिरूपेषु लोकेविदिता लौकिकाः परीक्षकत्वेन ज्ञाताः लौकिकपरीक्षिका पर्यालोचकाः तेषां ग्राह्या आदेयाः
जलाद्याहरणार्थे येषु त्रासेषु उपचारगम्येषु इति लौकिकक्रियाधारेषु यथास्थूलेषु इतिस्पष्टं सामान्योपसर्जनेषु यतो विशेषैरेव व्यवहारो न सामान्येनेति
ऋजुसूत्रनयमतं विवृणोति तेष्वेवेत्यादि घटेषु सत्सु विद्यमानेषु वर्त्तमानसमयावधिकेषु संप्रत्ययः ऋजुसूत्र इति अधुना सांप्रताभिप्रायं निरूप्यते ते
ष्वेवेत्यादि ऋजुसूत्राभिमतेषु वर्त्तमानकालावलिकेषु नामस्थापनाद्रव्यभावघटानां येवाचकाः शब्दास्तेषाम्प्रतम् ग्राहिणो यस्मात् … पदार्थाः …
स्थापनाद्रव्यभावनानतस्मद्रव्यं यस्मद्व्यं नतस्मजा … नामादीनां घटानां ये शब्दाः … नामस्थापनाद्रव्यांतरस्ति तेसप्तमग्राहिणस्तेषु … इति सप्तम
ग्राहिषु यदि ज्ञानं … तेषामर्थादिप्रसिद्धपूर्वकं … निर्ज्ञाना … संबंधः … नेनरूपेण … प्रसिद्धपूर्वकेषु प्रसिद्ध शब्दोर्थं
प्रथमः संकेतस्तेप्रसिद्धपूर्वकास्तेषु नामादीनामन्यतमवाचकेषु संप्रत्यय इति … तेषामेव घटानां सतां विद्यमानानां वर्त्तमानकालावधिक-
तां संबंधीयोऽध्यवसायासंक्रमः … अध्यवसायो विज्ञानं तस्य विज्ञानस्योत्पादकत्वाभिधानमप्यध्यवसायस्तस्मात्संक्रमो न अन्यत्र … न हि घट इत्यभि-
धानस्य कुटो वाच्यः कुट इत्यस्य वा घट इत्यादि अध्यवसायसंक्रमं स्पष्टं तेन भावयति वितर्कध्यानवदिति … वितर्कमिति … वितर्कः सु-
तं वितर्क … ध्यानं वितर्कध्यानं तद्वत्ते … विशुद्धं … वितर्क … अविचारं द्वितीयमिति वचनादेकत्ववितर्कपरिग्रह
इति एवं भूताभिप्रायमाविष्करोति तेषामेवेत्यादि तेषामेवानंतरनयपरिगृहीत घटानां योव्यंजनार्थयोरन्योन्यापेक्षार्थग्राही योऽध्यवसायः स एवंभूतपरमार्थः व्यंजनं
वाचकः शब्दः अर्थो अभिधेयो वाच्यः अथ का … सोन्यापेक्षा यदि यथा व्यंजनं तथार्थो यथा चार्थस्तथा व्यंजनमेवं हि सति वाच्यवाचकसंबंधो घटते …

याविष्टमेववस्तुस्वरूपं प्रतिपद्यत इति एवंभावितेन नयानामभिप्रायो वाच्यकः स्वाभिप्रायमभिव्यनक्ति। एवमिदानीमेकस्मिन्नित्यादिना भाष्येण एवमिति यथाप्रतिपा
दितेरेकत्र वस्तुनि परस्परविलक्षणाध्यवसायभेदः इदानीमित्येतत्सर्वाभिहितनयवादकालापेक्षया यद्युच्यते एवमवस्थितेन नयप्रस्तावेन कृताऽऽदमाथनीवच्यते एकस्मि
न्नर्थे घटवस्तुनि बहुप्रत्यर्थेषु नदेशाप्नैकास्तिप्रतिकस्तुनयशब्दे एकस्मिन्नुन अध्यवसायज्ञानत्वादि ज्ञानभेदानुसारं शे मीमांसायां मीमांसनीयमेतदेवं प्रतिपत्ति
प्रसंगऽतिविसदृत्वप्रतीतिर्हि विप्रतिपत्तिस्तस्याः प्रसंगो नैस्मिति यावत नहि एकमेव वस्तुसामान्यं सन्न विशेषो भवति नैकालिकः वर्तमानकालावधिको वा नामादि
यति नासाथा नामादे पर्यायवाच्यानाभिधेयो वाविशिष्टक्रियाविशिष्टो वा वस्तुविशेष इति विरुद्धः शब्दनयः सकलाः प्रतीयन्त इति नच विरुद्धप्रतीतिकः पदार्थो नि
श्चेतुं शक्यते नचातिप्रत्यात्मकं तस्यज्ञानमिति कुमारं प्रसिद्धिः वा सुकास्तुयेनाभिप्रायेणाङ्गेयस्यार्थस्याध्यवसायान्तरालेतानीत्यकृत्वान् तं प्रश्निकदर्थप्रश्नं प्राह अ
त्रोच्यते। विप्रतिपत्तिपरिहारः यथेत्यादि सकलं जगदनेकावयवात्मकमपि सत्तामात्रव्याप्तेरविशेषादेकमुच्यते एकं च सद्द्विधा जीवाजीवभेदात् विवक्षावशात्क
थंचनेकसंख्याव्यवच्छिन्नं सद्द्वित्वसंख्यायोगी भवति नचाकानिकमेतदंशाभवात् तस्मान्नास्ति विरोधः एवं नयेषु न विरोधप्रतिपत्तिः साधयामीति तथा त
देवैकं द्विधा गुणपर्यायेषु सर्वस्यावस्थानात् गुणपर्यायाणामत्वयिद्भवं गुणा रूपादयः पर्यायाः कपालादयः सत्त्वात्कमन्तं वादयन्नेदेनोपादानमिति यथा तदे
वैकं चतुर्धा चित्तु दर्शनादिनिश्चर्तुर्भिः सर्वस्य विषयीकृतत्वात् नाम नातथा तदेवं पंचस्वभावं निरूपते पंचास्तिकायात्मकत्वात् एतदाह सर्वं पंचत्वमस्ति कायाव
रोधात् पंचस्वभावं सर्वमिदं जगत् पंच निरस्तिकायैरवरुद्धत्वात् धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलास्तिकायात्मकं यतः तथा तदेव पंचस्वभावं षड्भावं षड्द्रव्या
समन्वितत्वात् तदाह सर्वं षड्द्रव्यावरोधात् सर्वं षट्स्वभावं जगत् कुतः षड्द्रव्यावरोधादिति षड्द्रव्याणि कथ्यन्ते पंच धर्मादीनि काल श्चैक इति य
थायेन प्रकारेणैता: एकद्वित्रिचतुःपंचषडात्मिकाः अवस्थाः एकत्वजगतः पादीयमाना न विरुद्धाः प्रतिपत्तयो भवति अथ च ज्ञेयस्य जगतः अध्य
वसायान्तराणि परिच्छेदः कारि विज्ञानान्येकादिरूपेण तद्वत्तेन प्रकारेण नयानां वादा जल्पाः अध्यवसायकृता न विरुध्यन्ते एतत्कथयति यादृशा नय
त्र वस्तुनि धर्मा निविद्यन्ते सत्त्वस्तेच योपादीयमानास्तत्स्वेन आधारेण धर्मेण विरोधं प्रतिपद्यते यथास्मिन्न ज्ञानिता उपादीयमाना ज्ञानस्वरूपेण तत्स्वेन धर्मेण विरु
द्धा सती लज्जते नैवं नयेषु यथा वा मो निकृष्टतात संभ्रापारेण पन्ने निधर्मेण विरुद्धा सती विप्रतिपत्तिपद्यते नैवं नयेषु यतो वस्तुस्वामान्यविशेषधर्मसमन्वितं
कश्चित्केन चित् आकारेण परिच्छिनत्ति यदि हस्तनैव नामो धर्मस्तेन नयेन तत्र वस्तुन्यध्यारोप्येत स्यादिप्रतिपत्तिप्रसंग इति ननु तथाकिं चान्यदिस्ते नैनोपप
त्यंतरमप्यवास्ति विप्रतिपत्तिदोषस्य परिहारार्थमिति दर्शयति यथा मतिश्रुतावधिमनः पर्यायकेवलज्ञानैः पंचभिर्धर्माधर्माकाशजीवपुद्गला

मस्तिकायानामिति अस्तीति नैकालिकसत्तासंसूचको निपतते अस्तवदवं चिन्निविष्टेति वचनोन: सर्वतेस्तीत्यनेन कायइत्यनेन प्रदेशावयवबहुत्वमाच
ष्टे वद्रूपेति पंचते अस्तं प्रयाः प्रदेशा इत्यादि अतोस्ति च नेकाया अन्ति तेषाम स्तकायानामित्येव इति। धर्मादिः पृथक् पृथगुपलभ्यत इति अन्यथा चान्यथा च परिच्छेद्य
त इत्यर्थः ननु चैकस्वभावस्य धर्मादेरस्तिकायस्य मत्यादिज्ञानैः सुक्तोन्यथात्वेन परिच्छेदः सैवं चोदितेत्राह पर्यायविशुद्धीत्यादि पर्यायानेन: विज्ञानस्य
नावाम त्यादिरूपाः तेषां विशुद्धिः स्वच्छता स्वावरणोपगमजनिता तस्याः पर्यायविशुद्धेर्विशेषो भेदस्तस्मात्पर्याया विशुद्धिविशेषात् उत्कर्षेण अपकर्षेण मत्या
दिभिस्तेषामस्तिकायानां पृथगुपलब्धिर्भवति तद्यथा मतिज्ञानी मनुष्यजीवस्य मनुष्यपर्यायं वर्तमानं चक्षुरादिनेन्द्रियेण साक्षात्परिच्छिनत्ति। तमेव श्रुतज्ञानी॥
आगमानुमानस्वभावेन तमेवावधिज्ञानी अतीन्द्रियेण ज्ञानेन तमेव मनःपर्यायज्ञानी तस्य मनुष्यपर्यायस्य यः प्रश्नेषु वर्तते तत्कृतानि मनोद्रव्याणि दृष्ट्वा
अनुमानेनैवं तं मनुष्यपर्यायमवच्छिनत्ति केवलज्ञानी पुनरनंतविशुद्धेन केवलेनावबुध्यते न चैता मत्यादिकाः विप्रतिपत्तयः विरुद्धा प्रतिपत्तयः स्वस्या
मर्थेन विषयपरिच्छेदात् तद्वन्नयवादा इति किं नाश्रीयते अथवा पर्यायविशुद्धिविशेषात् उत्कर्षेण यथा वर्ण्यते पर्यायाणां क्रमानुवर्तनां मनुष्या॥
दीनां जीवास्तिकायादिसंबंधिनां मत्यादिभिर्ज्ञानैः पृथक् पृथगुपलब्धिर्भवति कथं प्रकर्षेण कस्मादिति चेदुच्यते विशुद्धिविशेषात् तज्ज्ञानादीनां
मत्यादीनां यतो मतिज्ञानी मनुष्यादेर्जीवस्य कांश्चिदेव पर्यायान्परिच्छिनत्ति ततो बहुतरान् श्रुतज्ञानी जानीते यतो निर्दिष्टं संख्यातीतेषु नवेदित्यादि श्रु
तज्ञानिनोपि सकाशात् बहुतरानवधिज्ञानी पर्यवस्यति विशुद्धिप्रकर्षात्ततो मनःपर्यायज्ञानी। ततश्च सर्वात्मना केवलीति नचैवमनेकधा परिच्छेदस्य
मामत्यादिकाज्ञानप्रक्रियो विप्रतिपत्तिव्यपदेशमश्नुवते तद्वन्नयवादा इति किं नाश्रयेते यथा चेत्यादिना उपपत्त्यन्तरमाह यथावा गिरिगुहावस्थितो पिरे
कोर्थो निकेन प्रत्यक्षादिनापरिच्छिद्यते प्रमाणेन संनिकृष्टवर्तिना प्रत्यक्षेण विप्रकृष्टवर्तिना लिंगज्ञानेन अपरेण परम्यासकनकपुंजपिंजरप्रकाशो ह्यिरिति अ
मःस्थाप्याप्तदेशाद्वस्यतस्तद्वत्तत्वनेनिरिति अतः एवं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैरेकोर्थः प्रमीयते कुतः स्वविषयनियमात्। स्वश्चात्मीयो विषयो ज्ञेयः स्वश्चासौ
विषयश्च स्वविषयः तस्मिन्नियमा नियतत्वात् यतः प्रत्यक्षादीनि स्वविषयमेव परिच्छिंदन्ति न च ताः प्रत्यक्षादिकाज्ञानप्रक्रियः विरुद्धाः अयथार्थिकाः प्रतिप
त्तय इति नयुज्यते विधातुं तद्वन्नयैरपि स्वविषयनियमान्नास्ति विप्रतिपत्तिप्रसंग इति संप्रति प्रक्रान्तनयलक्षणमुदाहरणद्वारेण दर्शयितुं संक्षिप्तरुचीनामनुग्रहार्थमाया
निर्वक्तुकामः एवं प्रक्रमते आह चेत्यादि आह चेमामात्मानमेव पर्यायान्तरवर्तिनं निर्दिशति निगमा जनपदास्तत्र भवो नैगमाः ग्रामस्तेषामर्थाः अभिधेयाः अतस्तेषां
नैगमशब्दार्थानां एकोविशेषः अनेकं सामान्यं अनेकमप्यन्वितत्वात् तावेवार्थौ एकानेकार्थौ तयोरेकानेकार्थयोर्नयः प्रकरणं प्रकाशनं एकानेकार्थनयः संग्रह

मः प्रकारः एकानेकार्थनयगमनमपेक्षते स्थापेति यः स एकानेकार्थनयगमापेक्षः प्रवर्तमानो युक्त्या पुनरप्यमुमेवार्थमनुस्मारयन्नाह देशसमग्रेत्यादि देशो विशेषः
समग्रं सामान्यं तयोर्ग्राही अभ्युपगन्ता व्यवहारोऽपि सामान्यविशेषात्मकं परस्परविमुख्यात्मकं च वस्तीति व्यवहारी नैगमो नयो ज्ञातव्यः संग्रहस्य लक्षणकारिकामाह य
संगृहीतमित्यादि यदिति ज्ञानमभिसंबध्यते कीदृशं तदिति यत्संगृहीतवचनं संगृहीतं सामान्यं वचनमुच्यते तदिति वचनं ज्ञेयमित्यर्थः संगृहीतं वचनं यस्मिंस्तज्ज्ञाने
सामान्यं ज्ञेयं यस्य ज्ञानस्येत्यर्थः तज्ज्ञानं संगृहीतवचनं तत्पुनरेवं ज्ञानं प्रवर्तते सामान्यमात्रग्राही देशत इति सामान्यविशेषो गोत्वादिके । अथ च वस्तु वा विशे
षस्तं डमुण्डादिके एतेषु सर्वेष्वभिसंपिण्डनारूपेण प्रवर्तते यतः सामान्यविशेषो वा न सामान्यान्तरेण कश्चिदस्तीति संपिण्डितं यस्मात् प्रक्रियया वर्तते ज्ञानं तत्संग्रहन
यनियतं तत्तज्ज्ञानं संग्रहस्य नयस्य निश्चितमेवं स्वरूपं विज्ञातव्यं नीयात् नयविधिज्ञ इति नयने व्यवहारानिषयानुस्मरणायाह समुदायेत्यादि समुदायः संघातव
क्तिसंस्थानमवयवानां सन्नाम हा मानं संज्ञादयो नामसद्भावताद्भावाः एवं समुदायादीनां निर्ग्रंथो विशेषाः समपेक्ष्यते स्थापेति यस्य समुदायादिनिश्रयापे
क्षः कथं नियमेनैवापेक्षते न समुदायादीनित्युच्यते न हि समुदायस्ते जीवादिरूपः समुदायिनोन्तरेण कश्चिदस्ति न च व्यक्तिः सामान्यविशेषरूपा मनुष्यत्वा
दिका मनुष्यान्तरेणास्ति न चाकारः आकारवन्तमन्तरेणास्ति न चासत्ता सत्तावन्तमन्तरेणास्ति न चा नामादयो नामवन्नामादीनन्तरेण केवलं संज्ञं च समुपलभ्य मानत्वात् व्यवहा
राकरणादिस्तथा विशेषसुखप्रत्यक्ष इति तस्मात् एवमसद्भूतस्येवं समुदायादिनिश्रया प्रवृत्तं विद्यादिति संबंधः लोकोपचारनियतमिति लोके उपचारो निर्दिष्ट
तद्व्यादिकः तस्मिँल्लोकोपचारे नियतं निबद्धं व्यवहारं नयं विस्तृतमिति प्रत्युपचरितानुपचरितार्थविषयत्वाद्विस्तीर्णमित्यर्थः विद्यादवबुध्येत ऋजुसूत्रस्य लक्षणका
रिकां सांप्रतेत्यादि सांप्रतो वर्तमानः विषयो ज्ञेयस्य ग्राहकं वर्तमानार्थग्राह्यमित्यर्थः समासेनेति संक्षेपतः यतो वर्तमानमात्रीयं नामादिकमित्यादि विशेष
णोपेतं संग्रहस्य उत्तरार्धेन शब्दस्वरूपमाह विद्याद्यथार्थशब्दमित्यनेन उपलब्ध्वप्रकाशितो लक्ष्यते सर्वविशुद्धत्वात्तस्येति यतः स एवमस्थापेति पदा
र्थविवेचकत्वात्तत्र घटरूपसन्निधानं प्रवर्तनादेति सांप्रतमसमभिरूढैवंभूतयोः कस्मान्नाभिहितावितिचेत् उच्यते तावपि स्मारितावेव यत आह विशेषितपद
मिति विशेषितपदमिति विशेषितज्ञानं यतः सांप्रतसमभिरूढयोरस्मात् ज्ञानं नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थप्रतीति सांप्रतशब्दान्तरवाच्यार्थः
शब्दान्तरस्य नाभिधेयो भवतीत्येवं समभिरूढविज्ञानमिति इति नयानुस्मरणकारिकाः सप्रपञ्चो आचाह परः घटाजीवपदार्थेष्वेते नैगमादयो नया विनावि
ताः प्रतिजीवपदार्थे विनाव्यन्नाह अवजीवो नोजीवइत्यादि अथवा घटो द्वारले विधिरेव केवलः प्रवर्तितः अधुना विधिप्रतिषेधे जीवे निरूपति श्रु
तानांतर्दर्शयति शुद्धपदे केवले आदिष्टे उदिते वा जीव इति नोजीव अजीव इति देशप्रतिषेधयुक्तयोर्वा जीवशब्दयोरुच्चरितयोर्नोअजीव इति ५२

प्रतिषेधद्वयसमन्विते जीवशब्दे उच्चरिते केन नैगमादिना कोर्थः प्रतीयते सूरिराह अत्रोच्यते शुद्धपदे जीव इत्याकारिते नैगमं समग्रग्राहिणं विहाय एवं भूतं पर्यन्ते
देशनैगमादिभिः सर्वास्वपि गतिषु वर्तमानो स्यादुपलभ्यते तदा नैगमदेशेत्यादि नैगमेन देशग्राहिणा तथा व्यवहारेण विशेषग्राहिणा ऋजुसूत्रेण वर्तमानवस्तुग्राहि।।
णा सांप्रतेन वर्तमानभावग्राहिणा समभिरूढेन प्रतिशब्दं भिन्नार्थग्राहिणा पञ्चस्वपि तिनरकतिर्यङ्मनुष्यदेवसिद्धिगतिषु अन्यतम इति नरकादिगतिव
र्ती जीवः प्राणी प्रतीयते नाभावो नाविचनावांतरं कस्मादिति चोदयति परः किमत्रोपपत्तिरस्ति स्वरयानैगमाद्यो स्थापनत्वेनेति नत्तिरेखानाविषस
पत्ति स्नावकथयति एतेनयाइत्यादिना एतेनैगमाद्योनया यस्माज्जीवं प्रति भावं गीकृत कीदृशं जीवमिच्छंति औपशमिकादिभिः यो युक्तः स जीवः औपशमि
कौदयिक पारिणामिकैर्युक्तः औपशमिकादियुक्तभाव इति अर्थः औपशमिकादियुक्तो जीवः तं प्रत्येकं नये पंचतत्संग्रहिणः सर्वास्वपि नारकादिगति
षु औपशमिकादीनां यः कश्चित्संभवति भावः सिद्धिगतौ च यथा संभवः क्षायोपशमिकौदयिकाःन संति तथापि क्षायिकपारिणामिको संभवतः
तस्मादपि जीवः नोजीव इत्युच्चरिते किं प्रतीयते तैर्नयैरुच्यते यदा नोशब्दः सर्वप्रतिषेधे वर्तते तदा नञ्ऋक्रममविशुक्तं चेत नयाकल्पनया वस्त्वन्तरमेव प्रती
यते नाभाव सत्त्वाजीवद्रव्यं पुद्गलादिकमित्यर्थः यदा तु नोशब्दो देशप्रतिषेधकस्तदा देशप्रतिषेधत्वाज्जीवस्य देशः प्रदेशो वा गादिकः प्रदेशो वात्यं
ताविभजनीयमुच्यते नोजीवइत्यनेन यत आह जीवस्य वा देशप्रदेशाविति अजीव इत्युच्चरिते सर्वप्रतिषेधकत्वादकारस्य पर्युदासस्य चाश्रित
त्वाज्जीवादन्यः अजीव इति अजीवद्रव्यमेव प्रतीयते पुद्गलादिकं नोअजीव इति पुनरभिहिते द्वयोरपि नेकाराकारयोः सर्वप्रतिषेधे यदा वृत्तिः आ
श्रिता तदा प्रतिषेधे प्रकृतिंगमयत इति जीव इति प्रतीयते यदा पुनरकारः सर्वनिषेधकानोशब्दश्च देशनिषेधकानो अजीव इत्युच्चार्यते तदा नोना
आरपि कृतार्थतैवं स्याद्यदितस्याजीवस्य प्रदेशो गम्यते इत्यतो जीवस्य देशप्रदेशावगम्यते तदाह तस्य वा देशप्रदेशाविति एवं तावन्नैगमादयश्चतुर्जी
व इत्यादिषु विकल्पेषु प्रवृत्ताः एवं भूतस्तु नैवं प्रतिपद्यते कथं तर्हीति चेदुच्यते एवंभूतनयइत्यादि एवंभूतनयेन जीव इत्युच्चरिते भवस्थो जीवः प्रतीयते भव
स्थः संसारश्चतुर्विधस्तस्मिन् स्थितो भवस्थः संसारी जीवः प्रतीयते कस्मात्सिद्धिं स त्यजतीति चेदुच्यते एषहीत्यादि एष यस्मादेवंभूतनयो जीवं प्रत्येवं प्रवर्तते।।
यएवऔदयिकेन गतिकषायादिस्वभावेनावस्थाविशेषेण युक्तस्तमेव ग्राहिकस्तमेवौदयिकभावयुक्तं जीवमिच्छति यतः शब्दार्थ एवमवस्थितो जीव
प्राणधारणे जीवतीति जीवः । किमुक्तं भवति प्राणितीति अतः प्राणिन इति वाक्यार्थे जीव इत्यस्य चधातोः सकर्मकत्वं कथयति प्राणाः इंद्रियाणि मानावा
क्कायस्त्रयः प्राणापानावेकः आयुश्चेतोनुधारयति न मुंचति यावत्तावदसौ जीव इति मंतव्यः एतत्स्मादिंद्रियादयः प्राणाः सिद्धे विसंति । तत्र सिद्धे हि सर्व

कर्मविपाकजन्यमतीन्द्रियादयः प्राणा इत्येतदाह नत्वजीवत्वमित्यादि तदितिशब्दार्थस्तथा जीवत्वस्याजीवत्वं प्राणधारणं सिद्धेनोक्तं प्राणैर्नास्ति तस्माद्
वस्तुत एव संसार्येव जीवो न सिद्ध इति तथा नोजीव इत्युच्चरिते नोशब्दः सर्वप्रतिषेधक एव देशमात्राभावात् देशप्रदेशयोर्नवस्त्वन्तरं न च देशिनो देशो भिन्न इ-
त्यभिधानं युक्तं यदि हि भिन्नः स्यात् स्यात्स्यो तस्य भिन्नत्वात्वस्त्वन्तरवत् अथाभिन्नः देशोपि तर्ह्यखिलं न कश्चिद् देशो नामास्ति अतः सर्वप्रतिषेधको नोशब्दः ततो नोजीव इ-
त्युक्ते जीवाभावस्तु संपूर्णवस्तुरूपः प्रतीयते तदाह नाजीव इत्येवमनेवं सिद्धो वा प्राणधारणाभावाज्जीवानिर्वाचीव एवेति अतो सिद्धो वाभ्यते अजीव इति
त्युच्चरिते अजीवद्रव्यमेव परमाण्वादिकं सर्वप्रतिषेधकत्वादकारस्य प्रतीयते नोअजीव इत्युक्ते देशप्रतिषेधोपपत्तिर्नामयत इति जवस्तुः संसार्येव जीवो गम्य-
ते अथ कस्मान्नोजीव इत्यस्मिन् विकल्पे नोअजीव इत्यस्मिंश्च देशप्रदेशौ न गम्येते उच्यते देशप्रदेशयोरनभ्युपगमादनेन येनैते तेनाह समग्रार्थत्वादि समग्रः
संपूर्णः अर्थो वस्तु संपूर्णवस्तु समग्रार्थः तं ग्रहीतुं शीलमस्य समग्रार्थग्राही संपूर्णमेव वस्तु प्रत्येतीत्ययं तयोर्न देशं प्रदेशं वा समग्रार्थग्राहिणा वस्त्वन्यथा वर्णिता
समग्रार्थग्राहित्वं अतो नानैवं तन्नयेन देशप्रदेशौ स्थूलस्कंधावयवात्मकौ गृह्येते एवं तावच्चत्वारो विकल्पा एकवचनेन दर्शिताः यथा चैकवचनेन दर्शिताः एवं
द्विवचनेन चत्वारो विकल्पा नेयाः जीवौ नोजीवौ अजीवौ नोअजीवौ तथा बहुवचनेपि चत्वारः एवं जीवाः ... जीवा इति इतिशब्द आद्यर्थः द्विबहुवाचका-
रितेषु द्विवचनबहुवचनान्यानुच्चारितेषु एवमेवाभ्युपगमो नैगमादीनां अथैतांश्चतुरो विकल्पान् संग्रहनयः कथमभ्युपैतीत्युच्यते सर्वसंग्रहत्वादि सर्वसं-
ग्रहेण सामान्यवस्तुग्राहिणा एकवचनद्विवचनान्ता विकल्पा नाभ्युपगम्यन्ते तांश्च विकल्पान् दर्शयति जीवो नोजीव इत्यादिना एकद्विवचनान्तेषु चरितेषु संग्र-
हीतीति नन्वेवं काचित्प्रतिपत्तिरस्तीत्यर्थः कस्मान्नास्तीति चेदुच्यते उपहीत्यादि एष संग्रहो यस्मात्संख्याया जीवानां तथा आनन्त्यं प्रतिपद्यते जीवानां चतुर्गतिवर्ति-
नां बहुत्वमेवेति कृत्वा बहुवचनान्तानेव विकल्पान् समाश्रयते अयं विशेषो नेन प्रतिपन्नो देशसंग्रहव्यवहारादिभ्यः नावनानुतदेव जीवा इत्युक्ते चतुर्षु
गतिषु वर्त्तमानानाश्रयति नोजीवा इत्यजीवास्तेषां वा देशप्रदेशानिति अजीवा इति तु अजीवद्रव्याणि पुद्गला इति नोअजीवा इति जीवा नेतव्ये वा देश-
प्रदेशानिति अथैव बहुवचनान्तं प्रतिपत्ति शेषास्तु नैगमादयो नया एकद्विबहुवचनान्तानप्याश्रयन्ति एतान् विकल्पान् यदा च जीवशब्दस्यायको र्थो वाच्यो
भवति न दैकत्वादेकवचनं यदापि च सामान्यं वाच्यं तदापि चैकत्वादेकवचनप्राप्तौ सत्यां बहुवचनमपि च्छन्ति नैगमादयः कथमिति चेदुच्यते जात्य-
पेक्षं जातिसामान्यरूपामपेक्षन्ते यत्र जात्यपेक्षं बहुवचनं एतस्मिन्नपि पदार्थे निधेये जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति अनेन लक्षणे- ५३
न यदा तु न बहुत्व एव अभिधेयो जीवशब्दस्य प्राणिनस्तदा नैव बहुवचनं जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामनुत्पादयन्ति किंतु लक्षणान्तरेण ता-

ल्लक्षणं दर्शयति बहुषु चैव बहुवचनं भवतीत्यनेन अतः संग्रहो बहुवचनान्तानेव विकल्पानाश्रयति शेषास्तु नया एकवचनबहुवचनान्तानप्याश्रय-
न्तीत्येतदाह सर्वकालिकप्रादेशिकेति सर्ववचनैरेकवचनादिभिः काचित्वेनानुविकल्पानुपगच्छन्ति ततः आ सर्वकालिकग्राहिण इति संप्रति एषां गोरवंभम-
ननं एकत्वविकल्पानां दर्शितत्वादम्यरसुखेन ज्ञास्यतीत्येन दर्शितदिशाति एवं सर्वनयेषु इत्यादिना सर्वनयेषु सर्वार्थेषु धर्मास्तिकायादिषु नयवादानुगम इति
नयवादेनानुगमो नुसरणं तेन तेन कार्यं तत्त्वा निपुणैरुन्नेया एवं तावत्स्वमोयेन नयानां विचारः कृतः संप्रति प्रमेयपरिच्छेदकेषु प्रमाणेषु को नयः कथं वर्त्तत इ-
त्यस्मिन्नवसरे इदमाह अथ पंचेत्यादि अथेत्ययं नयविचारादनन्तरं पंचानां मत्यादीनां ज्ञानानां ज्ञेयतत्वतया ग्राहकाणां सविपर्ययाणामिति सहविपर्ययेणाज्ञा-
नस्वभावेन यानि वर्त्तन्ते तेषां सविपर्ययाणां कानिमत्यादीनि को नयो नैगमादिः श्रयते अत्र परम्परपते उच्यते नैगमादिनयास्त्रयः नैगमसंग्रहव्यवहाराः सर्वा-
णि निरवशेषाणि कियंतीति चेदुच्यते अष्टौ मतिज्ञानं[1] मत्यज्ञानं[2] श्रुतज्ञानं[3] श्रुताज्ञानं[4] अवधिज्ञानं[5] विभंगज्ञानं[6] मनःपर्यायज्ञानं[7] केवलज्ञानं[8] एवमेतान्यष्टावपि
प्रत्यर्थपरिच्छेदसमर्थान्याश्रयन्ति ऋजुसूत्रः पुनः षडेषां मध्ये आश्रयते मतिज्ञानमत्यज्ञानवर्जानि षट् मतिमत्यज्ञानं च नाश्रयतीति अत्राह अथ कस्मान्म-
तिं सविपर्ययामिति मत्यज्ञानसहितामित्यर्थः नाश्रयते नेच्छतीति अत्रोच्यते यस्मान्मतिमत्यज्ञाने श्रुतज्ञानस्य सविपर्ययस्येति श्रुताज्ञानसहितस्योपग्र-
हं कुरुतः कथमिति चेदुच्यते यदेतदिन्द्रियजं चक्षुरादिसमुत्पन्नं तेनावग्रहमात्रेण प्रवर्त्तमानेन वस्तुनो निश्चयं कर्तुमलं यदा श्रुतज्ञानेनासावा-
लोचितो र्थो भवति तदा यथावन्निश्चीयते इति तस्मात्तदेवास्य परं तत्वं श्रुतज्ञानं किं मतिज्ञानेन इत्येवं श्रुतस्योपग्रहकरत्वान्मतिज्ञानं सविपर्ययं नाश्री-
यते शब्दनयस्तु नाबाह्यविलंबी देवमास शाल्यामित्युक्तं केनेत्युच्यते श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने अत्र शब्दमते परे स्यामात्रं ते अथ कस्मान्नेतराणि मत्यादीनि श्रयते अ-
त्रोच्यते मत्यवधिमनःपर्यायाणां श्रुतस्यैवानमानुगत्वं उपग्राहकत्वादुपकारकत्वात् यतो मत्याद्यालोचितो र्थः नमत्यादिभिः शब्दः प्रतिपादयितुं शक्यत्वात् मत्या-
दिज्ञानानां मतस्येरालोचितोप्यर्थः पुनरपि श्रुतज्ञानेनैवास्मै स्वपरव्यवसायकेन प्रतिपद्यते तस्मात्तदेवावलंबितं युक्तं नेतराणि केवलज्ञानं तु यद्यपि श्रुतं तथापि
शेषार्थपरिच्छेदात्वधम्मिनिति कृत्वावलंब्यत एव तथा विपर्ययं नाभ्युपैत्यस्मात् चेतनाज्ञस्वभावत्वादित्यादि चेतना जीवत्वं परिच्छेदकत्वसामान्यं गृह्यते ज्ञ इत्यने-
न विशेषपरिच्छेदिता गृह्यते यो ज्ञस्तना ज्ञयोः स्वभावत्वं तथा भवत्वं तस्माच्चेतनाज्ञस्वभावत्वात्सर्वजीवानां पृथ्वीकायिकादीनां न विद्यते तेषां कश्चित्प्राणी मिथ्या-
दृष्टिरयथार्थपरिच्छेदी सर्वे प्राणिनः स्वस्मिन् स्वस्मिन् विषये परिच्छेदकत्वेन प्रवर्त्तमानाः सर्वं यथावत्परिच्छिंदन्ति अनेव अन्यदित्यादि अवेद्यवा अज्ञानी वा न कस्यचि-
त्प्राणिनोज्ञानमविद्यमानं अस्मन्नयस्यमतेन यथाभिहितं सर्वजीवानां पियर्णं अक्षरस्य अनन्तभागो नित्योद्घाटितः अतः सर्वे सम्यग्दृष्टयश्च सर्वे ज्ञानिनः

अतो विपर्ययो नास्ति मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभंगज्ञानत्रयं इति। अतः अभावादेव विपर्ययान्मत्यज्ञानादीन्याश्रयते यतः श्रुत्वा अस्य ज्ञानानि सर्वाण्यपि श्रुतं तत्र भवंति अ
तो यस्य तस्य मत्यादिष्वपि न सर्वेषां प्रतिज्ञानं न सर्वादीतरेषु यथा मतिश्रुतविकल्पजानि भवंति तथा परस्ताद्वक्ष्याम इति तदुपदत्तं अस्मिंश्च पदमेव च वृत्तिप्राणिनां सम्यग्दृ
ष्टित्वात् ज्ञानिताच्च सर्वज्ञानानां प्रमाणत्वं तदाह अतः श्रुतस्य ज्ञानानामानेन नानामपि प्रमाणप्रत्यक्षपरोक्षं न भवति उक्तं चैषां प्रत्यक्षस्वरूपं प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वमपि
चरमनंतरं सकलं चाध्यायार्थं संग्रहकारिकाः ५५७ः आह्वेत्यादि विज्ञत्वा० कार्याणि पदार्थानि जीवः प्राणी जंतुरित्यादि अर्थपदानि रूढपदानि परे सद्भावसंबंध
मनुपक्तिरेति परीक्ष्यमित्यादीनि विधानं नामस्थापनादिकं इदं चेति निर्देशस्वामित्वादि संख्यादीनि च एतत् ज्ञात्वा ततो विन्यस्य नामादिभिः परिच्छेद्य प्रमाणनयैः परीक्ष्या
णि मीमांस्यानि तत्त्वानि जीवादीनि मत्यज्ञानं मत्यादि सविपर्ययं मत्यज्ञानादिविपर्ययानुगतं नैगमादयस्त्वयं प्रत्यक्षलक्षणं चेति आदित आदेशान्नयाः वस्तुग्राहिणः सर्व
मेवंविधकर्मपुनर्ज्ञानं कः स्वविपर्ययो भवतीत्येतदाह सम्यग्दृष्टेरर्हदभिहितं तत्त्वं श्रद्धायिनः यदिंद्रियमनिंद्रियजं वा तत्र सर्वज्ञानं मिथ्यादृष्टेः सर्वमेव विपर्ययः कुरुस्वरू
पः एवं मतिमत्यज्ञानरहितानि श्रुतादीनि आश्रयते मतिं तु सविपर्ययां नाश्रयते अतः श्रुतमयं यात्रूपितसत्यपरत्वात् पकारत्वाच्छ्रुतेन विभिन्नात श्रुतादन्यानि
स्तोन त्वानाश्रयते श्रुतं तु श्रुतज्ञानं केवलज्ञाने आश्रयते नान्यत किं कारणं श्रुतं तत्त्वाकृतस्य प्रतिविशिष्टजाष्टानहेतुत्वात् उक्तेन विधिना श्रद्धेयं वन योनि याद्रूशा
ने मिथ्यादृष्टिं अज्ञानं चापरिच्छेदकं नाश्रयते किं कारणं यतो नास्य कश्चिद् ज्ञोऽस्ति नास्य कश्चिद्रक्षः श्रद्धस्य मतेन कश्चित्प्राणी किं कारणमिति चेदुच्यते ज्ञस्याज्ञा
सर्वप्राणिनां ज्ञानस्वरूपत्वाज्जीवो मिथ्यादृष्टिर्नास्ति न च प्रज्ञोऽस्ति इति एवमनेनोक्तेन स्वरूपेण नयवादैर्नामादिविविचारा श्रुत्वा वस्तुरूपाविविक्ते प्रकारैर्वस्तुनः परि
च्छेदित्वात् विशेषः कश्चिद्रूपः कश्चिद्रूपं स्पृशंति विरहीतेति विरुद्धा इव लक्ष्यंते यतः सामान्ये आश्रिते यस्तैव विशेषं कल्पयति तदप्रवृत्तिः परेण विरुध्यते विशेषे वात्रैकालिके सुपे
ते वर्तमानावधिके विशेषमाश्रितेऽपरः परेणाविरुद्ध इति लक्ष्यते एवं सर्वेषां योजनीयं एकंविधाविरुद्धा इव अथ च सम्यगालोच्यमानाः विशुद्धाः सामान्यादीनां धर्माणां
सर्वेषां तत्र वस्तुनि भावात् अथैवमेव किं लौकिकानामपि वैशेषिकादीनां वस्तुविचारणायां मतं तत्त्वतनेति उच्यते न मतं तति यदि मतं ते तु जैनवाक्यमनन्यत्वादि विनिरव
द्यानि मतानि स्युनेदं तत्त्व तथा तदाह लौकिकविषया लौकिकानां विशेषिकादीनां विषयाः शास्त्राणि तान्यतीताः अतिक्रांतान्यतीतेत्यर्थः अथ यथा तैर्वैशेषिकादयो ना
लोचयंत्येवं कस्तु तथा श्रावकैर्भाष्यते उच्यते न तथा नालोचनीयं वस्तु किंत्वालोचनीयमेवमेतदाह तत्त्वज्ञानार्थमधिगम्य सत्यं सद्रूपं सर्वदोषरहितं यत् ज्ञानं तत्तत्त्वज्ञानं
तत्त्वज्ञानाय तत्त्वज्ञानार्थं तत्त्वज्ञानप्रयोजनार्थमधिगम्या ज्ञेयाः एतत्कथयति समस्तनयानामाश्रालोच्यमानं वस्तुमपि यो प्रीतिमापितोति अन्यथा यथावद्वस्तु
संवादीनः येनापादीत यतएकनयमतावलंबिनां वस्तुस्वरूपप्रसंपादने सामर्थ्याभावात् समस्तनयविचारणया वस्तुस्वरूपप्रतिपाद ५४
नं सुकरमवगतमस्माद्धादमज्ञा वेदितुं इति॥ ॥इति तत्त्वार्थानुसारिण्यां तत्त्वार्थटीकायां प्रथमोऽध्यायः १ ॥ छ ॥ ग्रंथाग्रं ५०००॥ छ॥

अथारेक्षं भवतेत्यादि संबंधग्रंथस्य व्याध्याय प्रकरणस्य कृतसिंधा तस्याध्याय कृतस्य व्याख्यानं दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गस्य व्यतिरिक्त कारणतया आ
न कर्तृत्वादुपेयं दर्शितानि मोक्षस्य धनानि आधवाता मेवानेककर्मोपशमादि कारणकलापजन्यानि परिस्फुटं विविक्तहेतुत्वां निजकाया अन्तरा
क्षपशमिकस्यादिति प्रात्तुयोगद्वारप्रक्रमरूपश्नस्य निर्देशादि सूत्रव्याख्यायामुक्तं व प्रथा निर्देशः कोजीवः क्षपशमिकादि भावयुक्तो द्रव्यं जीवस्तेवामी
जीवस्य क्षपशमिकादयो भावाः स्वतत्त्वेप्तानामनव धूयांत क्षपशमिकादि त्यादि तथा त चोद्देशतसादौ जीवस्यौपशमिकादि कोरिः स्वभावरूपतस्वरूपाव
गमेन्द्रयाथपरःप्र प्रायति को जीवः कथंलक्षणो वेति किं पुनरत्र प्रयोजनं यदयमपदाध्याय प्रकरण संबंधो सूत्रलक्षणमेव संबंधोऽविशुद्धकारका
प्रकारः उच्यते स्वात्मवश्यकमपात्तात् संबंधानां यानेकरूपत्वाद्वतोयात्किंचिदभावकं संबंधान्तरमुपादाय सम्यक्कृतो प्रायते तेने वाव व्यमशेषसंबंधानि
धान प्रावर्ष्यमिति कश्चिन्नियमः मवशयमप्रकारोपात्तस्य नसंबंधव्यतिरिक्तसंबंधद्वय प्रदर्शनमा विस्तृतं तदन्यप्रतिबंधकारशोपान्तत्वं द्वयसंबंधो दृश्यते
येति नत्वौदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकभावा इति क्रमसंख्यातियम प्रवर्तनाय सत्पञ्चकिमर्थं पदमर्थिद्वीतव
चनमस्य सक्रमसंख्याभेदः सूत्रकारेण कारिआत्मोच्यते श्रमाच्छ सादच्छाधवार्थमाश्रितः कथमोपशमिकभेदद्वयमधीत्य क्षायिकभेदपादेव राशि
रूपेणैवद्वेः कोदविशेषवन भेदमवदत्क्षायिकं नतु अवचनक्रमेण्योपशमिकक्षायिकावनं तद्भावितिनकश्चिद्दोषः नास्ति विशेषस्यात्र ताहेताकमनं
तरभेदद्वयाकर्षणमुः नोदयिकेकवीशति क्षपत इति संदेहः तत्त्वानं तरभेदद्वयमेवाभिसंबध्यते नम्पवहितं तदेतदेताव व्याख्यानमलाधिय
कशयति मेरवं भजायेतात स्मात् सुकर्मभेदाः अपि च स्वल्पत्वात् मिथ्यादिविशेषात्प्योपशमिकादिर्दुष्टते क्रमभावा मोक्तार्तिक स्यादल्पका
लत्वौपशमिकः अल्पस्वामिकश्चायं यतोनपत्तु रुदुविधप्राणिनः प्राप्नुवंतिताद्दर्शं परिणति विशेषं तदनंतरं क्षायिकस्तस्मात्सामस्मभेदत्वात् बहु
तरकालस्वामित्वाद्वनेतः क्षायोपशमिको बहुतरभेदकालस्वामित्वात् ततः कदयिक प्रवृत्तसामित्वाद्धर्मा नादयकप्तामयत्वाच्च ततः पारिणामिको महा
विषयत्वादनंतभेदा प्रदत्तैकेरूप इति सान्निपातिको पिज्ञाधवोप्पणाट पकूनांवान्तो मिश्रग्रहणेदेव प्रतिलब्धः एतएवामेवौपशमिकादयोद्विकादिसं
योगेन सान्निपातिको निष्पद्यते षड्विंशतिविकल्पाः तान्येकादश विरोधित्वादसंभवंत सत्पंचविकल्पाः पंचदशोपायाः पंचमरतो संभविनः षद्सान्नि
पातिकस्तत्रायं षट्विंशद्भेद इति वक्ष्यतैतेषां विकल्पाः पंचदश तद्यिक क्षायोपशमिकयापारिणामिका क्षायोपि दुग्गदेश स्मिन्नपंतं तिजंतो ना
रकतिर्यङ्मनुष्यदेवगतिभेदनचै तेच पारो विकल्पाः तथौदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकाद्धेभेदरूपत्रिप्रयुजोयत्रागमश्रम

[library stamp, illegible]

लक्षणस्य भावतिभेदे नैव चत्वारो विकल्पाः। औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकाः। क्वचित्क्षायिकस्य भावात् श्रेणिकादिवि इति भेदतः। एवमौ
दयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकाः। दर्शनसप्तकस्य जे समस्तमोहनीयोपशमात्क्षेपकस्य क्षयोपशमादिलेसति मनुष्याणां चौप
शमश्रेणिस्थस्य सप्तकोविकल्पः। तथा औदयिकक्षायिकपारिणामिकाः। एकएव भंगः। कथमिति मनुष्यत्वात् केवलज्ञानजीवत्वात्। तथा क्षायिकपारिणा
मिकाः। कथं गा सिद्धे केवलसम्यक्त्वादिजीवत्वात्। पंचपंचदशसान्निपातिकाः भेदाः। पंचकचतुष्कत्रिकद्विकसंयोगा निष्पन्नाः। उ प्रादिका
तिदेहि मिश्रयहणा त्सानिप्रग्रहणाच्च सान्निपातिकः। सं यागमात्रं परिगृह्यते नैकस्यो पशमिकेति। कृतसमासयोः पूर्ववर्त्यादिनिर्देशस्तत्र
त्रिविनगमकान्न सम्यक्त्वसंहारान्तरकारणत्वाच्च कृतपशमिकक्षायिकौ दिसंहितौ मिश्रस्य कारणेन मतः। मिश्रेन्वासमासकरणे स्वामिवाक्यत्वप्रति
पिवादविषयाः। कादि पूर्वस्त्र वद्यवर्तिनो भेदा अन्यविधः क्षायोपशमिकस्तावत्ताजः शमिनः। चरमयोः पृथग्ग्रहणं जीवाजीवसाधारणं कृत्वा पश्चार्थ
पदैकाद्व्ययो जीवस्यामिवाच्यत। तेषु साधारणे समासस्य विगयोः प्रविश्य विमयानयोर्द्वयोः विष्कान्तद्वयायोः भावा। केमिविद्यातपेक्षया उपाति द्वेह
मरजोवितात्वि घतेसति तिम्ररसे द्राधितिकालो यात्मनिवत्सेपुनर्विधातोविविधः सर्वोयोपशोदेशः क्षयः कर्मणः सर्वक्षयः कर्मयापारापेक्षयः स्वर्थः। ख्यो
पात्तकर्मोदयात्। मन्यादयो भावास्तम्भुपजायंते। ता तावसुरापानजविनष्टत्वादि। विकारवत्तद्भेदेदेकानेकस्तिह सतिरोदितिगायतित्तु। धातिवच्च धा रवंचारपि
नेधागत्यादिकर्मोदेकाद्यीवस्तत्तानिक्रियाप्रतिपाद्यते गतिकषायादिकं पारिणामिकमुनिर्निमित्तः। स्वार्थेप्यस्य विधानात्परिणाम एव पारिणामिको। राष्ट्रसर्व
ति। अथ तत्तुत्वाप्यमनुश्रियते अत्रेति द्वितीयाध्यायावसारे शिष्य आह। येषामध्याये निर्दिष्टं ननु वता जीवादीनि सप्त तत्वानि तस्य तिपत्ति। सम्यक्त्वं इति शिष्यः आह। पद
र्थः कतत्त्वमासन्नसमस्तात्तेत्तेतितेषु तत्वेषु निर्दिष्टता मात्रानुमन्यते जीवः कः इति। किस्वरूपः किंस्वभावः किंमसौ कं गुणः कर्मेति संदिहानस्य प्रश्नः कथं लक्षणो
वेतिद्वितीयप्रश्नः कथमिति केन प्रकारेण किं मनपायि लक्षणं सर्वं स्व स्वस्वगुणत्वेनाविनाभाविनाकृतात्वानस्वो लात्तेन लक्ष्यते इति। आहो श्रीपूज्यपादो जीव
तिरिक्तेन धर्मेनेवकृततत्तुव्यपदेशदूशेति इतिकथंलक्षणेवेति नन्वाते अनेनेतिलक्षणं लिंगमित्यर्थः कथं लक्षणमस्येति कथंलक्षणः। पाषाणस्य च त्वर्थे
जीवः। कथंलक्षणः श्चेति इतिरापः शिष्यानिवाये पत्तनप्रकाशनार्थः। एवं प्रश्नद्वयसूद्दर्शने सत्याचार्य आह। अनोच्यतइति। अत्राभिन्नमनुद्दयेपि द्वयेपि कल्पते। उ
तिवचनात्। तत्रायं प्रश्न प्रबंधिकृत्य सूरिः। सम्यग्दृष्टिजोपशमिकस्यादि। समुदायार्थस्तावदौपशमिकादित्रावव्युतोदेष्कं जीवस्य इति कर्मगुणनिरसनघारणा
तिपादयति। तत्रोपशमस्ववुपशमः कर्मणोनुदयक्षयावस्थानमल्पपरलोपकमालिवत्। सम्प्रयोजनमस्येत्यौपशमिकास्तनवानिर्वृत्तः। तद्वत् दसंतानाया ५५
प्र वल्लक्ष्यः। स प्रयोजनमस्येत्यनयानिर्वृत्तः इति। क्षायिकः तत्रवन्नावस्तेन प्रयोगेण आत्मलाभः। कर्मणउपशमाद्यपेक्षा। संवरणं वाप्रकाशलक्षणं विरतिलक्ष

णंचात्मनोऽवस्थितं तदौपशमिकश्च इत्यच्यते। तथा क्षायिकः शब्दे तत एवं दर्शनादिपर्यायाः। अदानादिलक्षणः। सौलक्षणस्य विघातिकर्मणः। अतिगाढंच व्या व्यात्मनः
स्वरूपतये इति क्षयोपशमान्निर्वृत्ताः मिश्राः देरविधातकव्यवहार्यतत्कथं तु मौ भूतेयउदयावलिकाप्रविष्टं कर्मतत्क्षीणं। शेषमनुदेककृत्यावस्थितमिश्रा
सुत्रयी मवरवाम मित्रमिश्रः प्रकाश्यते। ननु वाच्यमानोपशमिकात्र विरले। यतस्त्रश्रेष्ठादितं तक्षीणमनुदितं चोपशांतमिश्रत्वोच्यते क्षयोपशमे क्षयोपशमस्ति
प्रदेशतया कर्मणो वेदनात्कृतात्। प्रत्नसा यिति विघाताय अनुभावं वनं तत्त्ववेदयते उपशमेतु प्रदेशकर्मापि नागृत्यो दयोयं विशेष इतियावत्। आग
मस्वायंसे लक्षणं चं ते योरेर स्य समावा तिर्यग्जोणिय सम्मा मणुयसम्मावादिव सवाजे कडेक। मणाठिणंत सम्मत्ते रताणि पोहंतागोयमा। से केणठेणंभंते। एवं वुच्चइ
ऐवंसवुत्तेतमनप एडविहे कंम्मे पन्नत्ते। तं वहा। पदेसकंम्मे अणुभावकंमेय। तत्थणं जं तं पएसकंमं तं नियमा वेदेइ। तत्थणं जं तं अणुभागकम्मं तं अत्थेगतियं वेदेति। अत्थेगतियं नो
वेदेति। णातमेयं अरहंतादि णातमेवं अरहंता। अयं जीवे इमं कंमं अब्भोवगमियाए वेदणाए वेदेसंति। अयं जीवे इमं कंमं उवक्कमियाए वेदस्सति। आहा कंमं नास
करणं। जहाजहातं ना अव्वादिट्ठं तहातहा विपरिणमिस्सतीति से तेणठेणं गोयमा एवं वुच्चति। अतो स्ति विशेष औपशमिकक्षायोपशमिकयोरिति। आत्मा
पितस्वदर्शनादिपर्यायाः। आनादिलक्षणः। प्रदेशकर्मोदयवृत्तः क्षायोपशमिकः। द्वाभ्यां नयति। चशब्दः समुच्चयार्थः। अपरामिकक्षायिकौ संततत्वमिश्रदमस्व
तत्व मिति। मे वा स्यति केवलक्षणं पृष्टो जीवस्य वा तत्र यो भावाना मस्य संतत्तुं भावदेवस्य प्रमाणदर्शनादिकलापान्तुपलक्षेत्। इह च जीवशब्दस्योपयोग्यो
गो गृह्यते। नायुःप्राणसंबंधात्तु सितो जीवन्नाद्यो जीवतीति। मुक्तानां तदन्तिसंबंधात्। अथवा द्रव्यभावप्राणसमन्वयीकरणे सति प्रतिविशिष्टसंबंधापेक्षः
शब्देनव्यक्तेनजीवनोद्भाव संसारिणां द्रव्यप्राणाः पंचेंद्रियादयः। सिद्धानां भावप्राणज्ञानोपयोगादय इति। स्वतत्त्वमित्यावं स्वतस्त्व अत्मा तत्मोयादि भुव
सिद्धस्यात्मनिवर्त्तमाने नोच्यते। तत्वाशब्दस्याचाभिधायी ततश्चायं संपुदायार्थो जीवस्याय भावभाव जीवस्यायमात्मस्वरूपत्वव तत्वेवादोपशमि
का दिरूपेण लोमवसतमनवतीत्स्वमतिति। रकलक्षणमेवयं वर्त्तुस्वार्थेन्तरे यदि। स्वतत्त्वं पदार्थो नामनधारोपितमवयोदितं भवति सर्वदा जी
वस्यैव नान्यलक्षणमिति। नाधारोपितं नायो दितं किंचितेव नायाः सुखदुःखादिसाधारणसंवेदनलक्षणायाः प्रतिसंज्ञापि विशेष प्रतिसंवेद्यत्वात्। तेनाधारो
पादित्तु निरवयवादि द्रव्यादिधर्मकत्वेन अप्रवादेनास्त्यात्मप्रमाण विषयाभ्रव्वाकर्ये। न शरीरसंबंधीतिस्वात्मनाविरुद्धत्वात्। अधा चावप्रमाणक तेपे
त्वात्। यादवप्रत्यात्मप्रसिद्धंतदेवास्यलक्षणवक्ष्यतिचद्वितीयप्रश्नमधिकृत्य कथं लक्षणो वेतल पयोगो लक्षणमिति चेतनाविशेषलक्षितस्य च कर्मोदयात्क्षायोपशमिका
वांतराय धिकृतस्य कोआव स्वरूप प्रतिपतिरहिता मनः। एकरूपमपि चेतन्यस्वतत्वं कर्मक्षयोपशमापेक्षं सा विशेषं निष्पन्नानवदेशविषयत्वानियमं
प्रतिपद्यते उपलक्षणस्त्वाद्यतप्राय कर्मपदत्वा इति स्वतत्वमेवाचक्षुर्धाके विषयोरुपमिति। उपयोगः पुनः स्वतत्त्वं यथाग्नेरौष्ण्यमिति। तथा चागिरुर

भावः चेतनालक्षणमहेयमात्मभावः संसेवापेर्दू मथा। दोपशमिकादिभावो हेयमुपलक्षणमिति। कर्मविपाकाविर्भावमनुदयः। तत्प्रयोजनस्तन्निवृत्तो वाऽऽद
यिको। सर्व श्रेवंचा भाव। तद्यथा नरकगतिनामकर्मोदयान्नरकागतिरौदयिको निधीयते भावः कषायमोहनीयोदयाच्च क्रोधी मानी त्याद्यौदयिकः। सर्वत्र
भावसत्वाधेया। यद्यन्नरकगतिनामविपाकं सदौदयिकशब्देनोच्यते। कषायमोहनीयं च विपाकं क्रोधादकं यं जीवस्य स्वतत्वं स्यात्। यतः कार्म्मणोऽद
तिकं स्वत्वं मचेतनं। आत्मस्वभावस्तु विपरीत इत्युच्यते। न तु कर्मेव प्रागुपलक्षणतया स्वतेन्नायः पार्श्वेन विवर्णात्मनात्मपुद्गलद्रव्यस्वनात्मभावः। ग्रम
कालवंति हेयाः। अहवायत्तिनमत्याघा। परिविशेषो। सजीवकर्मबंधजनितपरिणामात्मस्वात्। ग्रम्मा उगतो सत्वामिकिनागतः दात्मक
त्वमुदकक्षुघ्ययो रिवात्मकर्म्मणोरन्यस्वतत्वमात्मनो गतादस्य। सेवाचेतनानपायिनी कार्मणत्वादिपोने कावस्थंतरावस्थं दिनोनष्टावदिस्थत इतिन इतिनेरे
षके। भिदा। ढौकते। परिणामात्वाद्विपारिणामिक इति स्वार्थे प्रत्ययोऽनप्रयोजननिर्देशा। किं कारणमादिमत्वात्प्रसंगात्। जीवत्वमाऽभवत्वादेः यदि परिणामः प्रयो
जनमस्येति कल्पत्ति। पारिणामिको जीव इतितत्। ग्रामवस्थायां मनं रुयावर्त्ति। पुरुषं गमास्यां देवपक्षो विरूद्धोत एवं निर्देशार्थ विधानं निर्देशो निर्वृतिसएव
तेषां तद्यानभावत्वादिषु पियो। परंतु किं विरोधस्तावत्वात्प्रसन्नरवरविणकल्पश्च। तोन्तरकालसंसारं रणमध्यायं एसणंभंते जीवेतीतमणंतंसासयंस
यं भुवीविजवलसिया। हंतागोतमा। एसणं भंते जीवे पडुपन्नंसासतं समयं भवतीति वत्तव्वं सियाइं। तागोयमा। एसणं भंते जीवे अणागतमणंतसासतं सम
यं भविस्सतीति वत्तव्वं सिया। हंता गोयमा तेस्माद्यन्नागमविरोधो मन्ततामिति। परिणामएव पारिणामिको नादि इस सिद्धः सेवन पर्यायपरशेः प्रकृत्यादिमुर
त्वात्परिणामाने श्रयताधारतां विनतीति। अमुना विनाद्यकस्यविभावस्यानिषिद्धोत्तरमानाधान्यमेसेवनावनां प्रध्यायितिपारिणामिकशब्देन वक्ष्याव
शाणावस्थाया। परिणामइत्युच्यते। तस्यासेधनयोग्यः परिणामो भावः। अतस्मसुनकस्थित सेधनयोग्यः परिणामः इति। स्वपर्यन्त वर्त्तीचशब्दः समुच्चयो

ऽपशमिकादयो भावा जीवस्य स्वतत्वा मोद। पेक पारिणामिको वस्तुतत्वमिति। भावानां पर्यंतिचशब्दा वितिशब्दः पदार्थकाएते औपशमिकादयः पंचस्वा
भावा जीवस्य स्वतत्वं भवति। विनांपि चकारेण संख्या। ग्रहणादभावपुंति गम्यते। मंवैथान्नाधिकाभावा॥ पर्याया जीवस्य स्वतत्वमुपलक्षणं कारणत्वसान्
वंति। एकेन सर्वजीवेषु सर्वदा साकल्येन भवंतीमुपलक्षणमात्रमतो दृष्टव्याः। एवमौपशमिकादिभावयुक्तो द्रव्य जीवः संकोचविकासधर्मावो लोकाकाश
प्रदेशमात्रासंख्येयप्रदेशो विषवदीप्रवराप्रियमात्रावस्थासाधारणं स्यात्। आमतमोपकाशादिनो विचजीवीयतइति। एवमेते जीवस्य स्वतिमित्ता कार्यद्र
याव स्वात्रिमित्रान्प्रवृत्ताव्यावृत्तेर्दतो व्याख्याताः। अथ कैशांप्रत्येकं संभव भेदाः। इत्याह यथैव निमित्तांतरापेक्षिलक्षणस्य भिजवसनावानां पंचानां
यत्पंचनामपि भेदक्रमनिमित्तभेदात्मेदानवंति। तेषामादि नवाष्टादशैकादिस्त्रिं। दौपचनवेत्यादि इंद्र॥ यथाऽवसूत्रं॥ द्विनवाष्टादशैकविंशति

त्रयोभेदा यथाक्रमं द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा औपशमिकादयः। प्रागुपन्यस्ततत्त्वपक्षं यथाक्रममिद्यस्यां। एतद्विवृतिकरदोष विभक्त्यर्थं मास्त्रातावचाभावे कर्ये ते। सः साम
सानां वा। एवं वृत्तं परं किन्तु एकैकस्य भावस्य संख्या प्रमाणं सम्यक्चारित्रे इत्यादयो। यथा स्फरितियथाक्रमग्रहणं द्वैकेविदितांसः। संसारस्थानामिति। वा कार्यसमीयते।
सिद्धमाहत्मार्थेन किं जीवेत्यादि तिन्नासेषु संज्ञितिभावाः। एकरूपपारिणामिकश्च संभवति तिदेतदयुक्तं। तत्रादिपद्यसंभवं यो। ग्रांत। नायाश्च स्वभेदैः सर्वे। सर्वन्नविन
तमौयथासंख्यारिणम्पिम्पिर्ध्यादिष्टीनां मकदाचिदौपशमिकक्षायिकौ भवतः। अनन्यान्यं वा। तथाऽसिद्धेपु पिचशांस्पर्यंयहणमितिन किंविदाक्षेपमन्तये चकृपः पा
रिणामिकस्य संभवति तदेतदयुक्तं। यस्मात्क्षायिकसम्यक्त्वापार्य सिद्धत्वादर्शनज्ञाने। आत्मं तिकः। सचक्षोनिति दीधेतास्विसुखेनज्ञानादयस्तुभावधारणानुवृत्ती। द्विवि
वविसा तेहितस्मा भावावनितं सर्वस्य जीवस्ये मेव मारया पारिणामिका अपीत्सावा। संसिनेयरिणामएवेत्पवधृति संज्ञितिचाप्याकरणे विक्रियंते एतत इतिप्रसंगात्सन्नवा
चिनासदेनामानंतरं सूत्रनिर्दिष्टावानितित्तुर्मकरोति। अपशमिकाद्य इति। प्रातिविशिष्टं क्रमसमाचष्टे भावा इति अयनलक्षणं जंतोः। परिणतिविशेषापंक्तिसंघ
याव धारणं। तेषां एतावतावाप्येण द्वपूर्वकं मर्थं मथनानि वर्वविधमेदिन वेत्यादिना द्वंद्वं च सूत्रं मेकवाक्यं ग्रंडी कृत्याधीतं। नन्वत्र विवरणं अस्यसूत्रएवतत्र
नतीतिसत्रमध्ये उच्चारणानविनात्प्रश्रवणाद्यादिशुनिश्रीयते पुनः सूत्रपाठेतर्हि किं प्रयोजनं। रणावश्चक्ष्यते पूर्वसूत्रार्थमनुपाययथाक्रमं सूत्रसंबंधयति
औपशमिको द्विभेदइत्यादि विवरणं सुगमपारिणामिक स्त्रिभेदः इति। अयमितिशब्द आदिशब्दार्थेऽशेषपारिणामिकभेदसंग्रहार्थ यथाक्रममित्येतेति। शब्दः
शब्दपदार्थकः। अनेन शब्देनायमर्थः। प्रत्याख्यते। सूत्रक्रमेणानंतरं वक्ष्याम। येनेति। क्रमेणोनसमाप्तं। चारित्रे इत्यादिना। अस्मात्सूत्रादुपरिष्टाद्योऽपि स्तेन
क्रमेण यथाक्रमं औपशमिकादयो द्रष्टव्याः। भावांतरेण प्रकृतार्थनिगमनमादर्शितं। व्याख्यानांतरनिरूपणं च व्याख्यानगमिति। सं ख्यानमात्रमत्रवक्तु
द्देशसूत्रमिदं तत्त्वेन निर्देशः। संप्रतिसंख्येयानां भावविशेषान् निर्दिशति। औपशमिकस्यतावस्तत्रक्रमप्राप्तमेभेदद्वयं प्रतिपादयितुमाह। सम्यक्त्वचारित्रे। सम्यक्त्वमुक्तं
प्रथमे अध्याये तल्लक्षणविधानाभ्यां चारित्रं नवमे वक्ष्यते। एतदुभयमपि सिद्धं गृहीत्वा एतेऽपशमिकभावो नियम्यते सम्यक्त्वचारित्रे नियते क्षायिकक्षायोपशमिकयोरपि
भवतः। औपशमिकभावस्तु द्वयमिदमपहाय भेदांतरमुत्तरं पद्यंति। अयं च नियमो दिनद्यादिसूत्रमिदं तत्साम्यादवगम्यते। औपशमिको द्विभेद एवेति गम्यते। संख्या
शब्दोपादानेऽप्येवकारेणं। तद्यथेत्यादि नाम्नां अनंतरसूत्रनिर्दिष्टं द्विभेदत्वमौपशमिकस्यतदर्थनायथा भवति। तएतानकारेणेते सम्यक्त्वचारित्रं चेति। तत्वार्थरुचि
सम्यक्त्वं सदसत्क्रियाप्रवृत्तिलक्षणं चारित्रं। चशब्दः समुच्चये। एतदुभयमपि। इष्टनियमप्रदर्शनार्थं। द्विवितिसंख्योपादानेन स्पष्टतरीकृतएवाकु। औपश
मिका विभक्तेन नियमपदार्थे दर्शयतिन्नाभाविति सम्यक्चारित्रयोः। तत्पर्यायवत्वं दर्शयति भवत इति अहानवरणक्रियोरो। किं यावतः सम्यक्त्वादन

सम्यक्त्वमाह—अतः। समुदायार्थोऽयं सम्यक्त्वचारित्रे द्विविध एव औपशमिको भावो भवति। नान्य इति। अथ क्षायिको नवभेद उद्दिष्टः। सोऽधुना निर्दिश्यते। ज्ञानद-
र्शनेत्यादि सूत्रं। ज्ञानदर्शनादीनां निर्देशः। चकारोऽनंतरस्य सम्यक्त्वचारित्रार्थसंग्रहार्थः। सूत्रोक्ताः। सम्यक्त्वचारित्राष्टाविति इत्येवं नवभेदाः। ननु च सिद्धत्वमपि क्षायिको भा-
वः। स किं न निर्दिष्टः। सूरिणा कोऽभिप्राय उच्यते। कर्मणि केवले क्षीणे क्षायिकाः। सूत्रेण प्रतिबद्धा सिद्धत्वं तु सकलकर्मक्षयजं नवप्रपंचपाद्व्यापा-
वर्ति परां विशुद्धिकाष्ठामितं परमक्षायिकं। कालस्वभावेनैवानुक्तकाल एव सर्वकर्माभावस्वभावस्तेनाप्रतिबद्धं। ज्ञानादयस्तु संसारेऽपि केवलिनि संभवंतीति।
विशेषप्रतिपादनार्थमत्र नोक्तमिति। कथं पुनरयमाचार्याभिप्रायो गम्यते। उच्यते। यद्यपीति हि दर्शनक्षायोपशमिकादीनमस्त्वा नान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानद-
र्शनसिद्धत्वेभ्य इति। तत्र खलु विस्मृतं सूत्राचार्यस्यायं सिद्धत्वलक्षणो भावः। किं तु मोक्षकाले यत्र सा विविक्तैवोपादास्यते। मोक्षाधिकार एव परिणामः। तत्स्तु
नाभिप्रायेणाते ह्यधीत। येषु नः कर्माष्ट। केवलेषु क्षयात्तत्स्वाभाविका विभ्रियंते। न तेषु तद्दोषः। ज्ञानावरणक्षयात्तदनंतं मन्यते ज्ञानमिति केवलं सकलज्ञेयव्यापि समस्त-
ज्ञानावरणक्षयजमखंडं परिणमते न तेषु असंभवात्। दर्शनमपि केवलाख्यमशेषदर्शनावरणीयक्षयसमुद्भूतमुपालंभनशेषवस्तुसामान्यसंभवात्। दान-
मिति क्षायिके लक्षणतः स्वस्यातिसर्गो दानं। तच्च सकलदानांतरायक्षयोद्रेकस्याद्विनष्टाप्यात्रैवचयविस्मयकं रयस्पृष्टे सितगंधनिनजावुवित्वहन्यते। प्र-
यत्नवशतिलाभः। ज्ञातिपरस्मात् चतुर्वर्गस्य अन्यतमस्य समस्तस्य साधनप्राप्तिः। सुभावशेषलाभांतरायकर्मक्षयादचिंत्यमाहात्म्यक्षितिराविर्भवति। येन यत्स्वार्थ्यते तत्समस्त-
भवभक्तेन तद्भवतीति मिध्यते। भोगस्तु विषयसुखानुभवो भोगः। अथवा सकृत्सूपपत्तेस्नादि सकृदुपयोगो भोगः। स च क्षायिको भोगांतरायक्षयात्प्रादुर्भवति। ननु तस्य
निबंधः कदाचिद्भवति। न यावत्तस्य तन्निन्नाम्नः इति विषयसंपदि सत्यांतावास्तरगुणप्रकर्षोत्तरं भुज्यते पुनः पुनः। उपभोगः वास्त्रपात्रादिरुपभोगः। स च निरवशे-
षोपभोगांतरायकर्मविध्वंसनादुपतिष्ठते। अप्रतिष्ठा शक्तिविशेष आत्मनो वीर्यं तच्चावशिरतमपास्तोरोपवीर्यांतरायकर्मणो भवति। तेन च युगपदि-
तितसर्वमायती करोति। सम्यक्त्वं पुनरनंतानुबंधिकषायमिथ्यात्वोभयसम्यक्त्वाद्दर्शनसप्तकक्षयादात्यंतिकाविहता जीवादिपदार्थश्रद्धानलक्षणम-
संशयं प्रजायते। चारित्रं तु सकलमोहक्षयात्क्षायिकमाविर्भवति। वीर्यमित्यत्र मितिको प्यादशको ऽर्थपदार्थकः। एतान्नाति सूत्रोक्तानि चवाद्दः। समु-
च्चे सम्यक्चारित्रे ते नव क्षायिका भावा भवंतीति। उद्दिष्टः क्षायोपशमिकोऽष्टादशधा सद्भावोऽनीमानि निरूप्यते। ज्ञानाज्ञानेत्यादि सूत्रं ज्ञानादीनां लब्धिपर्यं-
तानां द्वंद्वः। चतुरादीनां संख्याशब्दानां द्वंद्वः। पश्चाद्द्वंद्वादि श्रूयमाणः त्रित्रिपंचभेदा यासां ताः चतुस्त्रित्रिपंचभेदाः। अत्र यथासंख्यमभिसंबंधो ज्ञानादीनां ९७
सम्यक्त्वादीनामपि सहद्वंद्वानां स्वस्ववचनेन निर्देशः। अत्र यथासंख्यसंबंधमनायासस्त्रमतादि छेदमकरोत् सूत्रकारः। ननु च सम्यक्त्वचारित्रयोरधिकारादेव

ग्रहणं तद्विभक्तीह सूत्रेनार्थः। संग्रहणेन कृत्यते। चानुकृष्टं पुनरत्रानुवर्तते इत्यभिप्रायः। येनाह समुच्चितो ज्ञानादयोऽनेकं तासाम्यक्त्वादयश्च क्षायोपश-
मिकोऽष्टादशधा। अधुनानात्वार्थः ज्ञानं चतुर्भेदमिति क्व देशनाय मतिज्ञानमित्यादि निर्देशः। एतान्निचलन्द्रव्यभिधानतः प्रथमे व्याख्यातानि। तत्प्रतिनियमसमा-
न्नावस्यावद्योत्यते। अत्र च मत्यादिचतुष्टयज्ञानावरणीयकर्मणां सर्वोपघाती निर्दिश्यघाती त्वेकदुकानि तत्र सर्वेषु सर्वघातिकस्पर्द्धकेषु
मनुदेशोपघातिकस्पर्द्धकानां च समये समये विशुद्धपरिणामेन क्षयो शेषोपघातिनां गोप्रोपशांते। सम्यग्दर्शनसहवर्तीतज्ञानं भवति ते
घातिक्षयोपशमजं ज्ञानचतुष्टयमुच्यते इति शाह। क्षायोपशमिकज्ञानेयत्तात्प्रतिपत्त्यर्थः। अज्ञानं त्रिभेदमित्यदेशः। मत्यज्ञानादिनिर्देशः। ज्ञानमेव मिथ्याद-
र्शनसहचरितमज्ञानं। उक्तं तत्र कार्याकरणादसीदवदनुभवघा। अज्ञानानि उपंचतः प्रथमे प्रतिपादितानि मिथ्यात्वे परवाधिर्विनगुत्र कुत्सायां नञः प्रकारः
कुत्सार्थो विरुपसर्गः विगर्हितोऽङ्गः विभंगं च तद्ज्ञानं च विभंगज्ञानं अत्र च विभंगशब्देन कुत्स्यते तेन ज्ञानस्य क्षयोपशमेन अन्यो गतस्तेन विभंगज्ञानं तदेव त्रिवि-
धानि ज्ञानावरणक्षयोपशमजं प्रवर्तते यस्माज्ञानस्यापरिच्छेदार्थ इति शाह। दर्शनं त्रिभेदमित्यदेशश्चक्षुर्दर्शनमित्यादिनिर्देशः। चक्षुर्दर्शनानु-
पलब्धिसामान्यार्थग्रहणं स्कंधादिरूपेण मत्तिग्रहणतदालदारकमयनोपत्वाच्च विदर्शनस्यापि चक्षुर्दर्शनं। शेषेंद्रियैः श्रोत्रादिभिः सा-
मान्यार्थग्रहणं अवधिदर्शनवस्तु क्षयोपशमनादिशेषग्रहणं विपुलोपविधिदर्शनमित्युच्यते। नियमतस्तु सम्यग्दृष्टिस्वामिकं। एतमेतत्त्रिविधमपि दर्श-
नावरणकर्मणः क्षयोपशमादुपजायत इति। अत्रापीति शाह। क्षायोपशमिकदर्शनेयत्ताधिगमार्थः। लब्धयः पंचविधा इत्यनु तानि विवरणेन यथासंख्यमनुपर्ज्य- ८
ति। दानलब्धिरित्यादिनानाप्येणशब्दादिष्टा। प्रतिविशिष्टा एव लब्धी रूपवर्णयत्यनेकरूपत्वाल्लब्धीनां नवनंतरसूत्रनिर्दिष्टाः प्रतिपदमेताएव गृह्यंते
नेपुरूपादेयास्तत्कथ्यते अतएव सूत्रेनो पात्ताः प्रतिपदं विवरणे पुनर्नादोषः। कश्चिद्यथा यथा सुविहितं भवति तथा तथा विवृणोतीति। एताः पंचापि लब्धयो
ऽतरायकर्मणः क्षयोपशमाद्भवंति। सम्यक्त्वमनंतानुबंधिकषायदर्शनमोहक्षयोपशमाद् विशुद्धिकालीवासिन्नमपि दर्शनमोहकषायदायककक्षयोपशमा-
द्धोयते सेकत्वविरतिलक्षणं संयमश्चासावसंयमश्च संयमासंयमः। स केन्नचत्त्राणातिपातादिविरतिरासंलक्षणस्तादनिवृत्तानिवृत्तिस्तथा म-
धावादादिषु प्रियोऽत्यं संदेपतो द्वादशविधः। श्रावकधर्मः संयमासंयमश्चाहतिप्रवृत्तिलक्षणः। सचदर्शनमोहोदये तानुबंधिप्रत्याख्यान कषाया-
ष्टकक्षयोपशमाज्जायते इति शाह। क्षायोपशमिकस्य दापत्ताप्रतिपादनार्थ एतदिति पदमुद्दिष्टः। अष्टादशेति संख्याविद्विना। क्षायोपशमिकाः इति
शेषाश्चाव्यक्षपदसः तन्नलक्षणस्तेनेभावाः प्रादुर्भवंतीति। औदयिकस्त्वेकविंशतिविधनउद्दिष्टः सोऽधुनाभण्यते। गतिकषायवेदेत्यादिसूत्र

त्रयस्त्रयोदशभेदाः यथाक्रमं ॥ ज्ञानादीनां भेदाः चतुरादयः षडंतानां द्वंद्वः त्रिमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याः एकैकैकैकषड्भेदाः ॥ कर्मोदिदि
च्छनुरं ॥ मोहमिथ्यात्वयाव[illegible] क्रियते दर्शनावरणे तावन्निद्रादिपंचकं वेदनीयमनुदयं मोहनीये हास्यादिषट्कं आयुष्कचतुष्कं नामकर्मणि सकलं गतिरूपात्मा
केवलज्ञानावरणे तदुदयात्सर्वज्ञस्य सर्वत्र दर्शनावरणं[illegible] परिगणनेन संग्रहः उच्यते ॥ ज्ञानावरणं त्रिविधं दर्शनावरणदर्शनमोहनी
योदयाद्दर्शनानि भवंति गतिग्रहणं [illegible] गोत्रवेदनायुर्वर्णादिज्ञानियेषां तिरायुष्कं त्यादिनामगोत्रवेदनीयनामनामनाभावेपि न संज्ञा भवंति तद्भावस्य कारण
स्य देवनारकाणां मिथ्यात्वालिंगं यद्यगत्यादिचतुर्दशगुणस्थानादिचक्रस्य लिंगं चाग्रहकारकत्वात् कषायग्रहणं हास्यादिग्रहः ॥ यस्मादेतेन नोकषाया कषायसहव
र्तित्वात् कुर्वंत इति विदुः चक्रम[illegible] कषायावेदानां [illegible] प्रकृतिगणनया प्रसिद्धमा[illegible] येन च तत्र लेश्याः परिपठिता स्तदेतत्कथमुच्यते चतुर्भ्यो नाष्टकर्मप्रकृतिमध्या
न्नामप्रयोगविशेषकारणविशेषो येन मनोयोगापेक्ष्य कलानादाय चिंतयति तेन मनसा तानुकला सह करणानाम मनोयोग उच्यते येनायोगपरिणामस्य लेश्याः तामनोपत्ता सत्र
जाभ्यो विशेषो योगस्वेव त्यादिति ॥ अपरे मन्यंते कर्माष्टकोदयसिद्धत्वलेश्यायाः तेदेतत्सर्वत्र[illegible] कारणं लाघवनिबद्धतालेश्या तत्रापनेन साक्षात् द्रव्यद्रव्यमनुश्रियंते
निःश्रेयसाः नारकादिचतुर्विधपर्यायोत्पादनव्यपदेशकारणसमर्थं यत्कर्म तद्गतिशब्देनोच्यते ॥ तस्य कर्मण उदयात् जायंते निवर्तते नाशो नारकादिर्नरकगतिनामक
र्मोदयान्नारकत्वं येषां सर्वत्र आत्मा गतिनामकर्मोदयाच्चात्मनि संधायोऽपायेन ते द्वा दश एकाविशा नारक इति निरदेशि न तु नरकगतिमात्रं मोदयि कत्वजीवस्यतत्त्वा
प्रतिपादनार्थं इति शब्दः सर्वभेदानां प्रियत्ता दर्शनार्थः कषायः संसारस्य तस्योपादानकारणविशेषः कषायः क्रमतः [illegible] द्रव्यको परिग्रहदेशः ॥ आ
पि जीवस्वतत्त्वा घातित्वस्येनको व्यपदेशिनको यतिति लिंगनिर्देशः स्त्रीत्वादि तद्वेदनत्वालिंगमुच्यते ॥ यस्मात्पुरुषाभिलाषं जनयति प्रकटयति नमिकदाचिल्लिंगे
गमुदेति वस्तुस्त्रीत्वहित्सयाकत्वते नपुंसकलिंगं भवते तथा स्त्रियाः सेलिंगमिव आवतिस्त्र[illegible] यामेवजानु विशुद्धपुंसकलिंगोदयः नपुंसकस्यैवेवस्यालिंगं निर्देशानुसार
[illegible] कदाचित्तु स्त्रीलिंगवतो नचनिर्देशितो न ब्रुयात कथितवदिति ॥ सबंधयोगं ॥ एतदेव त्रिविधलिंगं वदउच्यते ॥ यस्य कर्मण उदयात् सोमं स्त्रीपुंनपुंसकत्वे
चवमति तेष्विंगमनात्मा भेदेन निर्देशः पुरुषस्त्रीनपुंसकमिति त्रिभादर्शनमेकभेदं तत्चार्थश्रद्धानलक्षणं यत्तत्कर्म ॥ एतदुदयात् किंचित्तत्वं भजते न मिथ्यादर्शने
नेवक्त्रियगृहीतात्वनीपृष्टव संदेहस्तत्तद्धी भवमुच्यते सर्वत्र भावलक्षणं तेषांतत्त्वं दसेकभेदं तत्प्रमाणायत्ते देवतारादि [illegible] इति ॥ अज्ञानमेकभेदं ज्ञानदर्श ५८
नावरणसर्वघातिदर्शनमोहनीयोदयादज्ञानमनवबोधस्वभावमेकरूपं तथैव दमाध्यायमतसिद्धयादिः शरद्ज्ञानी यति ॥ असंयतत्वमेकभेदं संज्वलनवर्जकषायद्वा
दशकोदयादसंयतत्वमेकरूपमात्राप्यनेन न निर्देशः ॥ अयोयतश्च असंयत अविरत इति असिद्धत्वमेकभेदं वेदनीयायुर्नामगोत्रोदयादसिद्धत्वमेकरूपं त

॥ वेदनाभेदादसिद्ध इति व्यपदेशः एकभेदमिति संख्यायोगांतरं कथयति पर्यंते सर्वत्र संबंधनार्थं एकविधमिति व्याख्या धर्मस्यायं पर्यायांतर कथनमिति लेश्याः षड्भे
दा लिंपतीति लेश्याः मनोयोगो वर्तते ज्ञानतिपरिणामस्य आत्मना सह लिश्यत एकीभवतीत्यर्थः अनेकत्वेपि परिणामस्य परिस्फुरकवियत्भेदकथनमित्तमुक्ता
नत्वाक्रियते ननु पोपरिणामभेदाप्यानमशक्यत्वादित्याह ॥ षड्भेदा इति ॥ संक्लिष्टतारतम्यविशुद्धिक्रमप्राप्तिनिर्वचनमनंतभेदाः कृष्णलेश्यादिलक्षणाः सैलेश्याक्रम
स्य लेश्याः सर्वत्रेयमायोज्या ॥ लेश्येति परिणामः कृष्णकं कृष्णादिवर्णसंबंधी स्यादात्मनः उच्यते द्विविधा लेश्याः द्रव्यभावभेदतः ॥ तत्र द्रव्यलेश्याः कृष्णादिवर्णमात्रं ५
भावलेश्यास्तु कृष्णादिवर्णद्रव्यावष्टंभसंबंधिद्रव्यावष्टंभाद विशुद्धपरिणामरूपा जायमानाः ॥ कृष्णलेश्या पीत्वपदिश्यते ॥ अध्यवसायं बहुकेसमईदवाई आदिश्यति
द्वितीये परिणामे जवति तेषां नीलवर्णद्रव्यावष्टंभाज्जीनीललेश्यात्मलोहितवर्णद्वयोर्मिश्रव्यावष्टंभात् कापोतलेश्या लोहितवर्णद्रव्यावष्टंभात्तेजोलेश्या पीतव
र्णद्रव्यावष्टंभात्पीतलेश्या शुक्लवर्णद्रव्यावष्टंभात् शुक्ललेश्यावर्णशुद्ध्युपेक्षया भावशुद्धिरितितेजोलेश्यायाः शुभपरिणामापेक्षा
इष्टइष्टतरइष्टतमा चेति कायोत्सर्गश्याः ॥ अतितीव्रमिष्टपरिणामापेक्षाविशुद्धतराविशुद्धतमाभावेन आसामवबोधमपि लक्षणं जंबूखंडकफलन्यायः
हंते ॥ अष्टम असिद्धेन आमदार कपुरुषषट्केन च असिद्धितया एवं सर्वामूदनात्म्यो यसंहरति ॥ एकस्यापि एकविंशतिरेवास्मन्नाधिका जाताः कर्मोदयापेक्षा
णाउत्पद्यंतीति पारिणामिकत्रिभेदः उद्दिष्टस्तउच्यते ॥ जीवभव्याभव्यत्वादीनि ॥ अनन्यानुवृत्तायः अस्तेव नमि संबंधात इति ॥ द्वंद्वपर्यायाः जीवत्व मि
त्यादि ॥ जीवत्वायो जीवत्वं स्यात् कोत्रयश्चमत्यय ॥ जीव एव नीचत्वं मतेव्यपदेशा चेतनेतिमत्वासिद्धिर्यस्यासौ भव्यस्तद्विपरीतोऽभव्यादिविकल्पात्
नत्वानामनव्याः सिद्धिगमनायोग्यं ते भव्या विपरीताऽभव्यस्तेषां भव्य एवाभव्य त्वं ॥ बुद्धयंथा पुत्रा भवेव न जना तस्य तत्सुतः ॥ धिकरणो यत्तिप्र
गादग्राह्यप्रमाणवत् ॥ एतेन का श्लाचमत्वं अतस्ते ॥ इति ॥ द्रव्यावच्छिनत्ति ॥ भावत्रयमन्यसाधारणेन जीवस्य एतेत्रयः पारिणामिकाभावा भवंति अन्ये च बाह्ये
ऽपि त इति पादयन्निमित्तं कर्मकृताः सन्ता नैमित्तिकास्ते जीवत्वसूत्रयोपि भवंति आदिग्रहणं किमर्थमिति ॥ को विशायः ॥ एवं समस्तत्वाद्वा प्राहित्वान्नैव ॥ निचंचारणा
बहुभेदा नियमस्त्वादिसंसमेपि तत्रानियम संख्याने द्रव्यत्वप्रमाणत्व एकस्य सनामतावन्यात्मा तत्र संस्थेतिनार्थक मादिग्रहणमतः ॥ इत्थमिति ॥ एतन्नावर
प्रमाणे द्विन्या प्रादि सूत्रेण जीवत्वं स्थितं एवं निःसंचारा दोषः ॥ संग्रहोऽपि स्तोष्यतीति संख्यानियमो न भवति ॥ नचानर्थक्यं सूत्रस्य जीवत्वे न्नोपि भवतीति ॥ स
शत्पारिणामिकास्ते तद्योग्यामास्तु पादयतो येदप्यादिग्रहणमतस्तान्दर्शयति ॥ अस्तित्वादिनास्तित्वं ॥ भावानां ॥ मो ॥ धर्मस्ताहरपात्त्वतथा
ज्ञानिज्ञानादिस्वभावात् सिद्धसमक्षत्वेन पुरुषकर्मा आयुष्मरस्त तिरं एतस्मादेवादीनामपि साधारणात्मन्यतत्क्षमिति शरारादा मन्त्रादि ॥ लक्षणात्मा सत्त्वा
नसमानाम्यैव इत्याद्यन्यतमस्थमेयते ॥ एवादीनामपि परस्परेषां सा ॥ कर्तृत्वमिति शुभाशुभकर्मणो निवर्तकत्वं ॥ योगत्रयोगसामर्थ्यो कर्तृ

त्वादेवक्लोहत्वं स्वप्रदेशस्थवस्थितशुभाशुभकर्मकर्तृत्वात्। कर्तृत्वं स्वयं कर्ता तेनैव संविष्टः कित्त्ववस्थांतरगमनादुपलभ्यते येषु विशिष्टत्वावत्स्मात्मन्योऽ
त्वमादित्यादिवत्तन प्रसिद्धं तुक्तेनेयायुक्तरिति। मोधादिमत्त्वाज्ञानवत्त्वं ज्ञानात्मकत्वात्परमात्मवादपि गुणवत्त्वं। प्रवर्तनादिवासमानं स्वकर्तृत्वं शरी
रमात्रमात्मा विन्यासवत्सर्वगतत्वं। संसारी तत्वे नोयुक्तस्यापि समं तनः। परिमितत्वात्स्वदेहप्रमाणत्वं नागहीनाभगारुणकल्वादर्शवस्तापिता परमाणुवा
दिनिसुल्या अनादिकर्मसंतानबद्धत्वमिति निश्चायिता नानादिकर्मसंगतत्वा चेष्टिनं। संसारीसंसृतत्वोर्ध्वं तीतिनमुक्त इति यथा संस्वभेतायादं
कार्मणशरीरमव्यनादिकर्मसंतानबद्धमिति सामान्यचेतनाचेतनयोर्धर्माः। प्रदेशवद्बंधुलोकाकाशप्रदेशपरिमितप्रदेश एकत्र अमूर्तत्व तिधर्मादिद्रव्य
समानमेतत्। अरूपत्वविविक्तिपरसंबंधसत्त्वविरहित्वादाकाशवत्तावादिनिसुत्वनित्यत्वमिति निश्चायतां तस्मिन्। तिवद्धतो नित्यश्च ततो ज्ञानादिसं
धादयमात्मानुत्वाचेतदा काशादिनिरेवमेतेदशधर्मस्य धारणा तावत्स्त्तोपदर्शिता। आदिशब्दादिनादुत्तरस्यादिपद्यं कर्तृत्वं ज्ञापयत्यानंतधर्मका
मकं तस्य शक्या। प्रस्तारयितुं सर्वेधर्माः। प्रतेपदं प्रवचनहेतुस्तुसम्यग्यथासंभवमायोजनीया। क्रियावत्त्वं पर्यायोपयोगिता प्रदेशाष्टकनिश्चलताप्र
प्रकारसंति नयैसः। अपि सपुच्चये एवं प्रकारा अनादिपारिणामिकत्वानि। जीवस्य भावाः धर्मादिनिसुसमानादित्यादियहणेन सूचिताः। एवमादयोपी
तादिनाप्येवंप्रकारा एवमादयः। क्रियावत्त्वप्रकाराः धर्मादिनिरितिष्वपि स्फुटं ज्ञाय यथासंभवमपदर्शितमेवं तथा केचिदात्मन एव वैशेषिका आदिशि
ष्टोक्तिप्रभृतयः पर्यायोपयोगितादयः। त्रयः शेषविशेषकाः। धर्मादिविशिष्टसत्ता इति प्रदिस्माह्णवस्तादिग्रहणे स्यादिग्रहणेन सूचिताः इति ग
मयाति विधृतमर्थं स्वेकं ग्रंथेन योजीवस्यैवैतादिग्रहणं आकाशस्य धारणा ये धर्मा तीक्ष्णा नयतत्त्वणस्तं। स्वल शब्दानयोपयस्याद्वकाः
षोजीवादिसेतेषोक्ताः इति। एतेनादिशब्दस्यानित पद्यत्वर्तित्वं व्याख्यातमन्यथा जीवत्वादानि त्रिविति सत्त्वं स्यात्तत्रपयं तत्र चशब्दः समुच्चये सम
क्त्वाचारित्रादयो जीवस्य स्वतत्त्वं जीवत्वादयश्च तत्त्वमिति। इत्येते पंचभावा इत्यादिनाप्यं इति शब्दः। सकलभावोपसंहारार्थः एत इति पदं यदुद्दिष्ट
उपशमिकादयः स्वरूपं विधान्यूनाधिकाः भावा पर्यायांतराणां भवन्ति पंचभावाः हेत्वाये पांतेत्रिपंचाशद्भेदा भवंति आत्मनः स्वतत्त्वं द्विनवाष्टादशैक
वसंख्या अशुद्धियतासेपानेनोपसंहरतेति। एते प्रभावविकल्पा जीवानां यथासंभवमायोज्यानि सर्वे सर्वेषामिति। त्रयः क्षायिकपारिणामिकाश्चैव सिद्धानां। उ ५९
पशमिकत्वक्षायोपशमिकतिर्यग्योनीनां देवमनुष्याणां पंचानामौपशमिकक्षायिके सम्यक्त्वचारित्रे च चातुर्गतिकत्वात्तरतिरविद्यमानमायरिणामैरेनिरो
प क्षायिकादिनिर्युक्ताः परिणामिकत्वमिति विपिरितस्योनहि आख्यानादिलक्षणं परिणामाः केनचिद्यदादिस्वल श्वर्वा सस्मादेवात्ता वानामव

संकलनिदाहिनापार्थेन सूचितं सवामेनिमि। अधुनाद्वितीयस्य अभिनिविष्टस्य प्रश्नतानगुदृष्टिमनसुसंधानमाह। किं चात्र रिणिनाम पंचकथापि
त्वात्रपरितोषमाधत्त्वमानमस्य श्रोतुः। प्रश्नमाचार्यः। सकलजीवपदार्थप्यापीदमसाधारणं त्रिकालविषयं लक्षणमाख्याति निर्दिशतः संबंध्य
तिनबंधकाहस्मा। इकिलक्षणमस्यामनिवारीतिपदयुक्ता तदिशुमते उपयोगो लक्षणं भवति जीवस्येतेनाव उपयुज्यस्य तत्र स्यादुपयोगः उ
पलंभोज्ञानदर्शनसमाधिः ज्ञानदर्शनयोः सम्यक्स्वविषयसीमावच्छेदेन धारणं समाधिरस्यते। अथवा युज्यतेनेयोगः ज्ञानदर्शनयो अनर्थं विष
यवधावनिमुखता सामीप्यवर्ती योग उपयोगो नित्यसबंधः स्वल क्षः। लक्ष्यते अनेनेति लक्षणं उपयोगेनलक्ष्यत इति। जीवस्येति कर्मलक्ष
णइदृष्टोद्दृष्टव्यानुपयोगे नोपलक्ष्यत इति। यावत्समुदायार्थ स्वयं सामान्यविशेषावबोधदर्शनानि सीयते। स्वसाकारस्वयं स्यात्सामान्यवि
शेषावबोधने वास्तिकवस्तुविज्ञानं बोधनं तस्मात्साकारानाकारोपयोगाविति तीर्थयादं लक्षणमस्य लोमारागमश्चायं। सर्वजीवानामिति
अक्षरस्यानंतभागो नित्योद्घाटित उ। सर्वजीवानामपि अशेषसर्वकग्रहणेन संसारिणां परिग्रहः पृथिवीकायादीनां अपि संतावनायाण
प्रतिवादस्यानेकाकारार्थः अक्षरतिति सामान्यविशेषस्वरूपो बोध स्वस्यानंतभागो ज्ञेयस्य नित्यमेव सर्वदा उद्घाटः प्रकाशो निरावरणः यस्मा
सकलवेलावर्तमानिनोपि विशुद्धलाः कर्मतयापरिणताः। संतेपि नसमायारी तु मलेमेकस्यात्मनः सर्वात्मना बोधः यथा च नितांतघनपट
लपिहितेपि सवितृमंडले अहोरात्रिविवेकः क्रियाधनाप्येकस्यैव नसर्वाप्यावरणस्यति तथात्मनोप्यबोधमलैरः स्फुरत्येव क्रियानपिसर्वदा
उदिवापुष्पमुस्तेषु ऊर्ध्वसप्तमात्मनानतो निर्जरैव तेवस्यात्मनः तस्मादावयवबोधमात्राऽवरतः प्रबोधस्य सर्वजीववर्तिनी स्वभावे
प्रनिरावरणसुप्तिसत्त्वं सत्त्वं धर्मो पयोगमात्राप्यथससमायित्वं सूक्ष्मनिगोदपर्याप्तानामेव भवति। ततः परं तु सेवोपयोगमात्राशोभेदे इत्यद्वि
त्रिचतुः पंचेन्द्रियेषु निद्यमाना संविन्नश्रोत्रत्वादिलब्धिकलापेनेव लब्धिनिमित्तकरणशरीरेन्द्रियवाग्मनःसापेक्षा प्रवर्द्धमाना प्रकर्षतो
योपशमोपाधितः वेदिव्यावग्रहादिभेदात् सर्वदृष्टमवाप्य सकलहेयक्षयहितीपरो विशुद्धिकाष्ठासमासादयति केवलज्ञानसंज्ञितामव
एवं जीवस्वभावाचेतन्यविशेषाणां सर्वेषां प्रमाणमात्मानमुपयोगलक्षणं स्वसंवेद्यमनवरत मनक्षपरोक्षमनुभवकाले तदस्तु स्मरणोपपत्ते
रनुस्मरणं हीदं स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टं नान्यथा। तस्मात् ज्ञाताद्योऽनुस्मर्त्ता स एक आत्मा तथा प्रतिपत्तव्यः। न खलु ज्ञान
स्यैतानिप्रयदार्थधारेक्षविहद्दे तस्माद्देके आत्मेति तेथापरत्रहि मासितप्राप्तिपरिहारविषया क्रिया दृष्टा बुद्धिपूर्विकत्वानुमानात्स्व
देहेऽपि सा प्रसूदयः प्रमाणजीवसद्भावे कोर्थ इति। यथाह। आयाते तेना ए अ लगोयमा आयासिय लोए सिय आत्मणोएगो पुराति

यमाश्रात्मा। बुद्ध्यादिरूपस्य चात्मनोनुमानगम्यत्वमवासयत् स्वदेहे चाक्रिया बुद्धिपूर्वा स्वानुभवसिद्धा क्रियाजनितत्वसुखदुःखरूपा दृष्टा ज्ञाना निश्चाउ
नवसिद्धत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणविषयत्वं बुद्धीनां सत्यरूपत्वात् इति। स्वदेहव्यापी स्वात्मा परदेहव्यापी परः इति तथा शरीरकारणयोः सुखो जसो दीर्घेन्द्रिया
गोपांगादि परिणामगतेरभिसंबंधिना नात्मानुमीयते। तथाहि हारपरिणामित्वात् नवशरीरं केवल व्यापि सच्चिमताम्रपिण्डतो दृष्टं। सावोस्मात्प्राणो
तिविज्ञीयते। एवमयमुपयोगलक्षितः कर्त्ता भोक्ता चात्मा धावसातव्यो। अथात्र परश्चोदयति ज्ञानरूप आत्मा चेदनवरतमेव कस्मात्र पश्यति
सोर्थान् ज्ञानानिंद्रि ज्ञानमुच्यते। ज्ञाने च न जानीते चेष्टि आतिविद्धमिदमात्मा वज्ञानरूपोतः। सर्वदा तेन ज्ञानाने। तेकनावितको। नजात्मा बुद्धि
मथेति। कस्मादिदं ज्ञानात्मकात्वपूर्वोपलब्धार्थविषयमस्य विस्मरणमविनष्टज्ञानस्य सतो भवति। किंवा कारणमकस्मात्क्रोधेन स्वात्मानां प्रक्रमिष्यते।
ज्ञानमुपलब्धिस्वरूपान्यत्र च वज्ञानात्मकत्वात् संशये नास्कद विश्रुतमर्थं अन्येन विषयग्रहणं यस्मान्निरंकुशत्वात् ज्ञानस्येति। अत्रोच्यते ज्ञानात्मत्वे सत्य
पि नानवरतं वयोगस्य संसारः कथं कर्मवशादयमात्मा सर्वप्रदेशेषु प्रदेशं प्रत्यनंतानंतकर्मपुद्गलप्रचयवर्तिवित्तरान्तर्गतज्ञानावेलापतलोदहमानपरिवर्तनस्मततमेव
ज्ञकलाशवदर्थास्तेषु परिणाभातनसंस्थितो ज्ञातमनन्तकमेकमुपयुज्येत सविरमेकस्मिन्नर्थे स्वभावादेष वोपयोगस्थितिकालं तन्मुहूर्तं तं परिमाणं त्र
कर्णभवति ज्ञानावरणकर्मपटलावच्छन्नसाकल्यं सर्वदा वेत्ति यथाप्रकाशमयत्वेपि आस्वात्बहलात्रपटलानिक्ततमूर्तिः नक्षत्राणि तत्स्पष्टं नथायमात्मेति
स्पतिरप्यनंतरवत्स्वं नाविनीभवतितस्येतिज्ञत्वेतवो। अस्यक्रबोधसंशयस्यात्वार्थग्रहणं निबाधरूपं ज्ञानावरणकर्मसद्भावादस्यपेक्षाणि। परावलंबि
रूपोतः। करणेंद्रियानोगिकामातोगिकवीर्यसंपन्नस्य ज्ञानावरणक्षयोपशमो भवति करणमुत्पद्यते तदा ज्ञानं तद्यापरमाणुरूपमात्रं भवति। तच्च
गुरूपकरणवीर्यानुसारितयावीर्यमन्न। मनः पुनरपि तदेव कर्मोदयमोतिसद्युत्तमात्मनो आगमावर्तनात् शब्दमला नामकामकृत्वा मिवपुरुषकारस्यापा
रोपरवसमनंतरमेव शेवलपटलानि यथा पुनराच्छादयंति। यथा वा नष्टा ज्ञातेकस्यो दुष्टविकलदर्पणतलमागंतुकरूपामिका मलीमसमाभुजायतेत
थास्यात्मनो मुहुर्मुहुर्ज्ञानावरणजावधीभिनवनो मकुलेनर्वत। स्वभवरः। स्पष्टतमो मलीमसो मलीमसतरो मलीमसतम प्रबोधः अाइरस्ततं न
तीव्रतोजयकम्पविशेष सामर्थ्यस्थितरूपत्वामिनेव धर्मो जह दृविस्मो यमात्मा शक्काराप्तवत्तितं मंशुरिवा चेतनस्वतत्वः स्वपरविभासी। साकारोपयोग
द्वयोर्ज्ञानोत्साति प्रविपद्यधुनयास्तसमस्तसंकल्पिति। ता। एतावद्भावस्तत्वं विचार्यं नातः परं किंचिदस्ति स्वनिमित्तानां परविनिमित्तानं च जीवधर्माणा
मतिदिन्नमतिरेकेणसंभवात्। सचोपयोगो यावत्तानेदेन वर्तते तावत्तासेप्रद्योतेधकेसतश्चारसे दिविधिश्चतुर्भेदः तत्र देशेनाध्यवसायो अंतरमुप
योगं संबंधयति। स उपयोगः सकलजीवराशेः प्रत्यक्षो द्विविधो द्विप्रकारो भवति। अपरेतु अष्टचतुर्भेदेनाधीयं। तनेतरंत्या। किं तत्सप्तवेसंज्ञ स्पतेज्ञा

र्थसत्ता ज्ञानादेत-द्दष्टकमष्टभाविहितशाद्वभेदनासेनांतरएवसंबंध्यते। ततश्चनक्व चितलुष्ट: प्रयोक्ता। स्यात्तत्र यथा कायवाङ्मनःकर्मयोगः। स आस्रव इति सकषायवा
द्वा। कर्मणो योग्यात्। पुद्गलानादत्ते। स बंधः इति पुनस्त एव वाङ्मनः योगा नेयत्वेन विवक्षिताः। किंत्वात्मनः साधीयते योगा नांतरा। अयं पुनरुपयोगो विनिश्चितलक्षिमनः
साद्यो द्विविधत्वादिवानिद्योतते प्रेतस्त्रापिपुद्गलादानस्यात्मसाकृत स्वबंधविधानमतो न समानं। उच्यते। कः पुनरयं नियमो यत्र भेदविधिस्तत्र तत्प्रभेदेन भवितव्यं स्वात्मा
तिङविमागमेवमंगीकृतं स्मात्। अविभागेन यत्रायमेवं प्यते ततोपयोगो द्विविधस्तदेतरगामितं यानस्मादसुतलुष्टः द्विविधावपयोगो भवति सवधार्य। तमुक्ते भेदतः
तयो द्विविधमाचार्यः स्पष्टयति। साकारोनाकारश्चेति। आकारो विकल्पः। सहस्राकारेण साकारः अनाकारस्तद्विपरीतो निर्विकल्पः इत्यर्थः। एतद्याख्यानमनेक संग
साकारानाकारयोर्पतु केवलदर्शने शक्रस्त्राव। प्रसक्तते। मनःपर्यायेचदर्शनप्रसंगः। तयोर्घटादिसामान्यग्रहणेपि ज्ञानमेवनदर्शनमिति तस्मादाकारेलिंगात्रि
मनकरादिरूपवशब्दादिपुकनिलिंगेनग्रहस्यार्थांतरात्तेनाग्रस्त्रैकदेशेन वा साधकानोपयोगस्य साकारः यः पुनर्विनालिंगेन साक्षात्सोनाकारः एवं सतिपूर्वकं दोषद्वयं
परिहृतं भवति। तदेतदयुक्तं यत्राषढ्यते। केवलदर्शने शाक्कत्वप्रसज्यतीति। का पुनरसौ शक्तिर्यदि तावद्विशेषविषयः परिच्छेदः शक्तिरादृत्यास्तस्या भव्यो
च्यते। भवोनिलक्षितमेवसंभरोत स्मात्। अथ सामान्यार्थग्रहणं शक्त्यापाच्यो युते ततस्सदर्शनार्थोतेवानुपपन्नास्यात्किंद्रिते न हृयते यदपक्रमं मनः पर्यायदर्शन
प्रसंगइति। तदागमानयथो पदयुक्तं। तस्यागमेनः पर्यायदर्शनमः इति चतुर्विधदर्शनप्रकरणम्। आगमप्रसिद्धं। बहोप्रतिबध्यतेस्वमती। शिक्षाप्रतप्रइतिमेवः
पर्यायज्ञानिती हिलगव्यसामग्रीं विशेषे हृष्टके देशा तिवादशेनाधक्रमा नागम्यते योमनः पर्यायविद्वधिमांसस्पत्रयमभवाद्धि भावपर्यायविषयादिति। तत्रागमप्र
सिद्धस्य व्याख्या क्रियते निर्विकल्पते निर्विकल्पार्थोनाकारार्थः। यदर्शनं तन्निर्विकल्पं। अतो न मनः पर्यायदर्शनप्रसंगः तस्मात्प्रदेशासुदर्शव्याख्यानपर्यायाः वि
विकल्पा सैः सहवर्तिसाकारं। अनाकारमात्रोधनाकारं निर्विकल्पमिति। उपयोगक्रम अवश्यं। आगमाधिकारात् ज्ञानसाकारइति प्रयोज्यं हि यमो यत्पुना
परिमृत्यसामान्यो विशेषायधावतियत्रैवं ततः स तन्मिष्ट मध्येयं से द्विविधम् चतुरष्टभेद इति। उच्यते। पारमर्षवचनमिति तत्र मानुषाभ्यासत्रं नयबोधनत सूत्रकारः क
तिविधिषोत्ते उपयोगे परलते भ्येयमाद्यविदे तंजहा। सागारोवयोगे अणागारोवओगे। अथार्थ एवके मर्थे कान्कमस्तिरस्थतेषु ज्ञेत्रत्याद्भुवक्रमत्वा
दनाकारसाका। रूपयासततो नाभ्यकारः स्वयमेतेदक्रममत्वान्नस्यादि ज्ञानेषु चव्याख्यातेषु प्रायश्चक्षुर्दर्शनाद्यभिव्याख्यातमेवेति यत्किंचिदुत्तरत्र व्याख्येयं
स्यादवोपि मुद्रते अथमततः साकारोपयोगइति। इदाहः। समुद्भेतोसाकारस्योपयोगोनाकारस्य एतदेवोपयोगद्वयं प्रसिद्धतरत्वात्तदंतरेणाविहवय
माह। ज्ञानोपयोगो दर्शनोपयोगश्चेत्यर्थः। एतावत्युपयोगो भवन्नेव ज्ञानरूपो दर्शनरूपश्चेति नातो न्य उपयोगस्यास्ति। तत्र ज्ञानदर्शनीया
र्थे तस्मात्तत्र उपयोगो सेकांतनिर्विकल्पः। एवं च विग्रहगति प्राप्तानां ज्ञानदर्शनोपयोगासंभवेपि जीवलक्षणत्यात् सिरमथाप्रख्यापकं लक्षणं

स्पर्शनादीन्द्रियमनसां व्यापारयोगो यस्य कान्तनिर्विकल्पएवंच विग्रहगतिप्राप्तानां ज्ञानदर्शनोपयोगासंभवे विभिन्नमिति ज्ञानं नास्तीति तत्राप्यतत्त्वं केवलं प्रत
र्तनसंभवति। अतस्तेषां ज्ञानदर्शनयोरभावादजीवत्वं स्यादिति तदेतत्सर्वमयुक्तं। लब्धिरूपतानवबोधात्। इहाप्यवचनेन मत्यादीनि लब्धिमन्तरोपयोगतश्चाविसंते
। नचसम्यग्दृष्टेर्विरतोऽप्यन्तरं तन्मुहूर्तपरिमाणकालप्रकर्षतः। बहु षट्षष्टिसागरोपमाणि तिनाधिकानि विच्छिन्नानीत्युक्तं बीज। उपयोगतस्तान्तर्मुहूर्त्तं चनिवजय
मोत्कं सर्वं निबध्याद्दूरवादिमत ज्ञानादिकस्य चित्कस्यचित्तुसारिं भवति। लब्धितः। उपयोगेनस्तुतस्यापवर्तमुहूर्त्तमव। स्थानं। तत्र यदेतदुच्यते। इन्द्रियमन
सम्मत्यावाप्तिज्ञानं नास्तीति तत्त्वं केवलं प्रतमपि वर्तनास्तीति मिथ्या। आगमविरोधश्च जातिस्मरेणेनाभवं व्यपरिवर्तितेहितिहितुनालेन्द्रियदितरात्रिमातिसुजेनस्तः
। कथमप्रवियतितज्ञानमुत्क्वेलगवाज्ञाकश्चत्वः तथागमत्मामासीविमोदेशकेन्नापद्युत्तगाणां चंतेनीवाह्निलाणी। गोयमासिद्धिमाणतिति अन्ना
णानयगाए। तथातस्यामो वेकोनविंशतेस्त्रणणीणां तंतमर्त व्यायाणत्तावेणं किंपटमे अपटमे मोयगा। गोपटमे एवं सुत अणणविते तु चागमे एवोपयोगात्मा
ज्ञानदर्शनव्यतिरिक्त उक्तः एवं तो वादशातेऽपकषायपयोगोपयोग नदर्शन वरणंवीर्यात्मा वो। छोनवति अत्रचापयोगात्माष्टधागुणवान्त सचाविग्रहगतौ
जीवानां त्रविध्यते तदविधार्तेयस्मान्नस्मिन्नेवा तात्पाधिकारतत्रकं। उ स्मादविधानात स्माउवयो मात्माणिय मान्नाहि। जस्माउवउगाया। तस्मा णाणनावादं
सणतावात्मियमाह्ना। एवं स्वरेतिस्यादेविच्छिन्नेतेन विप्रमा। तु तदैतदेव मामो स्मलीमसधियमागत मपिवस्तन्तेज्ञानदर्शने एवोपयोगत्वमायत्ते वहिर्थोका
रपरिणतिनीसती समुपात्ते उपयोगग्रहणेनान पुनर्ज्ञानदर्शनव्यतिरिक्तः कश्चिदुपयोग इति तेषामुक्तज्ञानदर्शनान्तेव क्षायिकक्षायोपशमिकः उपयोग्यते ने
तद्वितिरिक्तोऽन्यस्त्वाय मपि न विद्यतिः। नृते न कर्मानावृतप्रदेशाष्टकाविकृत चेतन्यसाधारणायस्तोपयोगतेदः प्रवृत्तो भगंतव्यः। तथा विग्रहणति नाना
मपर्याप्तकानां च जीवानां मायमेतल्लब्धिरिन्द्रियमुक्तं जीवेरणं। तेण भंते जीवे किं ससइंदिए वक्कमति अणिंदिए वक्कमति। गोयमा सिय सइंदिए सियअ
णिंदिए से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चति। गोयमा दव्विंदियाइं पडुच्च अणिंदिए वक्कमति। लद्धिंदियाइं पडुच्च सइंदिए वक्कमति। तस्मादात्मनो वस्तुव्यवच्छेदेन नवतां
च्छि इन्द्रियमप्यपेयंतदाश्रितंवर्तते तादि। केवलं बाह्यकरणनिर्वृत्तौ ज्ञानंविनाशकस्य करणकृतस्वैतिक दोषस्यास्तीन ज्ञानसद्भावमवकल्पते। तदायं
किंतु ज्ञानेस्तत्पकृत्ययोगोऽनासीति। तुषः। तदेतन्मुक्ताबस्तादपि समानमयया विलक्षण वाकारेत्यपकर्षितस्मादवस्थितनिर्दं विदितिविदितपगो यथासंभय ६१
प्रानिर्देशान्मह्वनेदस्य पूर्वतेऽस्य भवति। पुनः शब्दः संख्यानियमार्थः। नातः परं विकल्पोऽस्तीति ज्ञानोपयोगो दर्शनोपयोगो वा तमेवाष्टना संख्यातिव माधिक
रोति। ज्ञानोपयोगो ष्टभेदः इत्यादिना प्राप्रयोगे द्वि निर्देशरूपेण। मतिज्ञानोपयोग इति मितिज्ञानाकारपरिणामस्य आत्मकत्वमात्मनः पश्च श्रुतज्ञाना
दिष्वपि योज्यमिति शब्दस्याकारो पयोगपरिसमाप्त्यर्थः इति स्वाप्यज्ञानपरिसमाप्तयोऽपि चक्षुर्दर्शनोपयोग इति। चक्षुरालोचनाकारपरिणामस्यात्म

नापदात्मकत्वं च रूपताऽवेक्ष्यारिकमयं ज्ञानश्चकारानवदर्शनविन्दति। आदनयश्चुगरश्चाकारमेव संगिरते दर्शनमाकारवत्वं विज्ञानं अनाकारं अपि
शेषनिर्देशो नास्य पर्यायतः। बोधकस्य च दर्शन समनंतरमेव संवृत्तेत मुहूर्त्तकालत्वाविवृत्वात् आकारपरिज्ञानवत् आलोचनमवग्रहमत्वेपेयमन्यथा ग्रह
मतएव पश्यतः। किमयीदमिति। कुतोऽमत्रबोधं स्यात्। यदि चालोचनमंतरेण ज्ञानपरिज्ञानमुत्पादयत्वं सः स्यात्तथा सतिकसमयमात्रेणांतरं तत्कृता
दीति शेषग्रहणं प्रत्यात्। नच एव पश्यते। क्विचसमयमपि स्वग्रहीपात्र केवलिनमंतरेण समयग्रहणमस्ति। अपरे वर्णयंतिविशेषमानकालविषयं उ
स्पर्शग्रहणं दर्शनं। त्रिकालविषयं। साकारं ज्ञानमित्येतद्विवार्त्तिमान स्यपरिभाति तद्वसमय रूपत्वादिवचनाभावः। तस्मात्पन्यत्रात्मनाकाराद्यत्वात्
वाच्यत्व साकाराद्यांतर्मुहूर्त्तिक्रीयमानवतिस्थांतर्मुहूर्तमोऽपृथ्वेकत्रायधानमस्त्विवस्तुनि इतस्तदपमनत। अनाकारा साकारा द्वयपराहतिः
शानिनां छद्मस्थानां वा उपजायमानाश्च सर्वे यावन्तो मतिज्ञाना व्यातिवद्वितिरविहेतुतिरनवस्थासाकाराद्यांसमाप्तिप्यादृशः। विशेषेणेयमसिद्दर्शनेनाका
रत्वे द्वाय्यारपिच्छत्वादित्यर्थः। चक्षुर्दर्शन वर्दचक्षुर्दर्शनं वाच्यं। शब्दविषयमप्राप्तेन्द्रियनिरपेक्षमेव तत्कस्य चिक्षोर्यतः इष्टत्वउपसर्पते मु
। छेन्द्रियव्यापारनिरपेक्षपश्यतीति। अवधिदर्शनेतु सम्यग्दृष्टेरवन विभाङ्गवृष्टेश्च तत्केवलदर्शनमेव केवलस्येति। पारेमयाश्रुतिः। के पारक्तानोपयोगश्च
वाक्येविष्ठादनाकारादाकेवलदर्शनमुत्पन्ने तेसामान्यविक्रमनिकारग्रहणं। कालस्वत्रनाकर्तुत्लक्ष्यत्यात्माधाररूपत्त्वाकरोति। यथा समयमात्रोपर
ज्ञानः पुमान् घटकमत्तरितिनप्रयदिश्यतेते द्विरूपशान्ति युक्ते त्वादलिंष्टकालत्वादशांकस द्विरूपत्वालगवाभावती तिष्ठा। एवमत सर्वगतिवर्ति
नां जीवानामिन्द्रियकषायलेश्यादिविशेषवतामप्यविलक्षणमुक्तं। तेषु तद्रूपयोगलक्षणाः। कतिविधा जीवा इति प्रकारांतरेण तावत्। द्विविधं वर्णयितुकाम
आह। संसारिणो मुक्ताश्च इत्यदवहंसे तात्मनः संसरणमिति भ्रमणं भवति। स संसारः। कर्माष्टकरूपः। सत्ये वाविद्यतेते संसारिणः। अथयाव
लवतोभोग स्याप्यासंसार स्तासें चंधात संसारिणः। नोरकाद्य वस्थायासंसारस्तादवस्थावांसंसार सदवस्थायोगो संसारिणः। मुच्यंते स्म मुक्ताः। कृ
तकृतिवेदनवरत्वासंसारादिरियाचं। अंतोनि ह्रता अष्टकर्माणः संसारमुक्ता इति व्यपदिश्ये। नासमस्यक स्मात्कं द्विविधानिर्देशोऽनाकारि स्तदेषु
स्वच्यतो मित्रस्थान प्रतिपादनार्थमुत्तयेषां। संसारिणो हि प्रागभिहिता उपशामिकादिस्वभावास्तद्विमुक्ताः स्युर्मुक्ताः। तत्र नयमतेनयोर्व
ऊर्ध्वपतमानं त्वअतिपत्तयेसंसारिणोनांता मुनास्थेति। संसारिणोनंता मुक्ताश्चेति संसारिणामादावुपन्यासः। अल्पाचतरं पूर्वं वाच्यार्थं। तदनु
मुक्तस्य च संसारिप्रवर्तकत्वशसि प्रर्थितसाहचर्योदयज्ञाननिवेशार्थं च। एके कानेकविकल्पज्ञापनार्थं च शब्दः। संसारिणां तावत्समनस्का
द्विभेदानंतरएववद्भ्योतेमुक्ता नामभ्यंतरपरमाड़ेदाः। शास्त्रपरिसमाप्तिदेशोवरूपतेः प्रधानगुणभावश्चानार्थोयावदशब्दोरूपतः। तेजीवा

तत्त्वार्थटीका ६२ स्यात्स्वस्मादिजाप्यंतरे सौपशमिकादिभावतानस्मनंतरम्बावर्णितो पयोगलक्षणाजीवाः यत्ते दृश्यंते। समासतः संक्षेपात् द्विप्रकारा भवंति। नतु विस्तारा(भि)
धानतः। स्वयं द्वैविध्यं दर्शयति। संसारिणो मुक्ताश्चेति। किं वा संक्षेपेण संबध्यमाना ... जीवाधिकारानुवृत्तावसरपि किंचिद्भांतरम्...
ते। समनस्कामनस्काः कृतसमासनिर्देशा संसारिण एव संबध्यंते न मुक्ताः। यदि मुक्ता अपि संबध्येरन् तर्हि समस्यनिर्देशो दृश्यते। विशकली कृत पूर्वं वस्तुसमस्य निर्दिष्टा दस
मस्तमेव कृतसमासनिर्देशो व्यायमनिर्दायो। विप्रसंघातो विश्लेषो न्नृतः। उच्यते विशेषणतया किंचित् संहतरूपेणैव कस्यचिदयनो विशेषणमिति नयसंतबन्धः संसारिणां न मुक्ता
नां अथवा व्याख्यातादि विशेषप्रतिपत्तिः। संसारिणो विसंबध्यंते न मुक्ता अथवा नेदं विधायकं किं त्वनुवादकं येषां मनोऽयं विहितं समनस्कामनस्कात्वं। तथा मेवा स्यातासि
द्धानां पुनरमनस्कत्वमेव नोक्तो नयविति। अथ एवं तु यो गमुन्नरं विनते। संसारिण इति। यथाक्रमलक्षणा संसारिणो भवंति। तत्र संसारिणस्त्वनुवर्त्तमाना त्रसस्थावरा इति। अ
स्येतु यः स्पष्ट विषयासयंति विश्रस्य सकाव संसारिणः। पश्चात् त्रसस्थावरा ततः। समनस्कामनस्का इति तेदेतदुक्तमनाचार्येयत्वात्। अधुना सूत्रार्थः समासतः ते संसारि
णः पुनरपि संक्षेपादेव द्विधा अभिधीयते। जीवा इति वेक्ता पूर्वकारितायादचीकरदिदं भवति वेनसिसूत्रे ... समनस्कामनस्कत्वेनेतितो जीवाः
प्रतिविशिष्टा दुर्बलसंहिताः। परिगृहीत प्रतिसिद्धम् स्मृतः समनस्का अन्ये तिस्रमनस्का समनस्काः। तद्विरहिता इतरेऽपि पुनस्त्र मनो येन सुसंबद्धा समनस्का इति यदि
दृश्यते उच्यते द्विविधं तद्द्रव्यभावभेदात्। तत्र अमनो नि निर्दिश्येयद्विक ... पानमात्मनात् मनः पर्याप्तिर्नामकरणविशेषः। तेन करणविशेषेण सर्वात्मप्रदेशवर्ति
ना बानंतप्रदेशमनोवर्गणयोग्य स्कंधानचिताद्यादाय प्रतिकरणविशेषरूपरिणताः ... मनो नि धीयते ... जीवस्योपयोग चिंतवेतनायो गाथ भसा
नापदमनस्कत्वरूपः परिणामः क्रतेह्... कयोपशमजातया चेतना तोऽत्र करणमिष्यते ... धारणा च मनो युक्तस्यैव। तात्त्विकी नेतरस्येति
अन्ये ... मनो या युक्ता ते समनस्काः। ये पुनर्नाविर्भावोपयोगानोपयोगः ... विकरणविशेषमिरवे ... ते अमनस्काः पंचपञ्च
प्रिकरणा ... चेतना तत्त्वतयापटीयसी भवति। यद्येते रपा ... मनो ... स्थानीय ... जनसंहिनः। ... अनुचिंतयंति। ...
... कदेवगर्भज मनुष्यतिर्यंचः। समनस्काः शेषा स्वमनस्काः ... इति संज्ञानः सेअमनस्काः पुरेण विभ्यतिसूत्रे ... समनस्कामन
स्कविशेषणमिह पुनर्भेद ... इति। अथ जीव प्रकारांतरमेवो अजीव ... संसारिणस्त्रसस्थावराः। २३। इति संसार्य
धिकारेणैवा ... जीव ... मुक्ताः पुनर्दशमे वक्ष्यंते। उक्तलक्षणसंसारस्यायेवाम... ते तेन तेनेव संसारिणो मुक्ताश्चेति इह सूत्रेव ६२
संसारिग्रहणं तदेवानंतरसूत्रे संबंधितमपि करिष्यात। नार्थः पुनः संसारिग्रहणेनेत्युच्यते। पूर्वकं संसारिग्रहणं भेदकथनाभिप्रायेण जीवानामथा

चितत्व समनस्कामनस्का न त्रसरेभ्यतः संबंधमुपनीतं नो ... वर्तितुमुत्सहते तदं पुनर्भेदप्रतिपत्त्यर्थ। किंतु यदितः प्रभृति वक्ष्यते। अधुना तत्र ... प
रिणामेन सर्वे संसारिणो भिधिक्रियंते। तत्र संसारिणो जीवा द्विविधा भवंति। त्रसा स्थावराश्चेति। तत्र त्रसः ... स्पर्शादिमत्त्वात् त्रसनामकर्मोदयात्त्र
साः। अपरिस्फुटसुखादिलिंगाः स्थावरनामकर्मोदयात् स्थावराः। आदौ च त्रसाभिधानं सुखग्रहणार्थं स्पष्टलिंगत्वात्। समासतश्च तेषां परस्परसंक्रमार्थं त्रसाः स्था
वरेषु स्थावरास्त्रसेषुत्पद्यंत इति। एवं तावत् संसारिणो विधानविकल्पिताः त्रसाः स्थावराश्चेति। तत्र स्थावराणेव तावद्वक्ष्यामः। पृथिव्यंबुवनस्पतयः स्था
वराः। तु वयपोद्देशान्निर्देशाः ... त्रसा वक्ष्यते। तत्र स्थावरानंतरं तेकाः पूर्वकारितया चार्येण स्थावरानंतरं ... स्थावरास्ताव दति हि
ताः। त्रसा पुनस्त्रसा ... पूर्वकारिताल्पते ... तेजो वायू द्वीद्रियादयश्च त्रसाः ... एकेंद्रियकरणसमीत्व ... नामैकांतमाय म
र्थः पृथिव्यादीनां ... नामकर्मकेंद्रियं स्पर्शनं भवति। यदि पुनः पूर्वत्रसाभिधानेऽकर्ता स्थावरान निर्दध्यात्तथा गौरवं जायेत अर्थलाघवविधिनास
नाक्रमे विभः। तेनैवानेन सूत्रे संबध्यते ... तत्र दितये प्रस्तुते स्थावराः तावद्धांत प्रयोजनार्थं पृथिवीकायिकादिनाम्या ... सूत्रे कायग्रहणं नास्ति
नाम्पक ... पसोपसदि स्यते ... नास्यानो ... विनापि तेन सिद्धेः। ... पद्मधिकम ... ते सूत्रार्थमुच्यते तिते
त्र पृथिव्येव कायः पृथिवीकायः। स येषां विद्यते पृथिवीकायिकाः ... सतितदति हितत्वात् ... त्र
पृथिवीकायो येषां ते पृथिवीकायाः। से समेते ... पृथिवीकायो येषां त
पृथिवीकायाः। ... योगदर्शनासाधुत्वमत्रापि प्रतिपत्तव्यं। अथवा पृथिवीकायादयो जातिशब्दस्त
त्र ... त्रिविधा एव स्थावरजीवा भवंति। ... पृथिव्या
दयस्तु ... स्थावरनामकर्मोदयनिर्वृत्ता। ... तेजोवायो ... पृथिवीत आपस्त
दाधेयत्वात् ... शरीरसंख्येयत्वात्। ततो वनस्पतिरनंतत्वात्। समासश्च परस्परसंक्रमज्ञानार्थः। अधुना स्थावराणां पृथि
व्यादीनामनेकं ... पृथिवीकायोऽनेकविधस्तद्यथा। पृथिवीकायजातिमतिक्रमेणानेके भेदाः ... पृथिवी ...
शर्करादिभेदरहिता ... कचरचलेके ... शर्करा पृथिवीपरिलघुका ... मिश्रा वालिका पृथिवी वालि
कामतिमिश्रा मृत्तिकेति ... लवणोषा। ... सीसकरजतसुवर्णवेरहरितालहिंगुलकमनःशिलासस्यकांजन
प्रवाल ... अभ्रपटलाभ्रवालिका गोमेदकरुचकांकस्फटिकलोहिताक्ष ... मसारगल्ल ... जा ... चंदनगैरिकहंसगर्भपुलकसौगं

धिकथंस्कान्तसूर्यकान्तचन्द्रजलकान्तकाश्वकारस्माविबादरपृथिवीकायत्वेनाग्राह्याः। एतेचसूक्ष्मपृथिवीआदयः। स्वकरस्वाएवआयास्ते तमविरतिःगोमयककरस
विरतापादिसपर्कानुगतताः आपिजायतः एवंबादरात्यत्रैकोजीवसात्रासाध्यावेविद्यातोज्ञायाः स्वतनापिनेवापृथिवकाधोधपातालभवननरकप्रस्तार
दिग्राप्यंतस्वपृथिवीकायाः सर्वलोकव्यापिनः। उत्कर्षेणापिविनामः नापरमविद्यतीतइवचनप्रसिद्धात्वेदा। ततत्याः। पर्याप्तकापर्याप्तकशरीरत्रयागुला
संख्येयभागशरीरसेवार्तसंहननसमचतुरस्रसंस्थानकषायसंज्ञावेदनाकषायमारणांतिकसमुद्घाताः। इतिकषायमारणांतिकसमुद्घातास्त्रिनपुंसकवेदपर्या
मिथ्यादृष्टयः। चक्षुर्दर्शनाज्ञानकाययोगसाकारानाकारोपयोगाहारादिप्रकाराः। विशेषस्तु। बादरपृथिवीकायानामाद्याः प्रकृताःसालेश्याः। इयं
समानं आसामपायाः अत्रलेशमनुजयंकथंपुनरिदंविज्ञायते। साकारानाकारोपयोगादिजीवलिंगकला। यावासेषप्राणिविकृतोत्सीतिः। भगवतो
आगमतोयुक्तितश्च। आगमस्तावत्। पुढविकाइयाणंभंते। किंसागारोवउत्ता अणागारोवउत्ता। गोयमा। सागारोवउत्तावि
अणागारोवउत्तावि। पुढविकाइएणंभंते। आहच्चेसमाणेकेरिसयंवेदणंपच्चणुभवति। गोयमा। सेजहानामएकेइपुरिसेतरुणेबलवंजावणि
उणसिप्पोवगतेएगंपुरिसंजुण्णंजराजज्जरियदेहं। परिसिल्लएसकलिंदियविकारउवलक्खिततं जमलपाणिणामुद्दाणंसि अभिहणेज्जा। सेणंगोयमापुरिसेतेणं
जमलपाणिणामुद्दाणंसिअभिहतेसमाणे। केरिसियंवेदणंपच्चणुभवति। भगवंसमणाउसोतस्सणं। गोयमापुरिसस्सवेयणाहिंतोएत्तोपुढविकाइए अक्कंतसमाणे
अणिट्ठतरियंचेवअकंततरियंचेवअप्पियतरियंचेवअमणामतरियंचेववेयणं पच्चणुभवति। एवमेवाप्तेजोवायुवनस्पतिकायाअपिवक्तव्याः। युक्तिरपि
साक्षाद्विषाणादिसंघाताहि। यच्छेद्योद्भेद्योप्यंभोः। धुवस्सजीवस्सरूवस्स। त्वसतिजीवशरीरतयाप्रसिद्धाः पृथिव्यादीनांचछेद्यत्वादिदृष्टमाक्रो
शंतश्चजीवशरीरत्वे। नानाकृतित्वात्माणिपादसंघातानामिवपृथिव्यादीनामपिकदाचिच्चेतन्यंतमपिचेतेनतिकेदाचित्। कंचिदचेतनमपिचरस्थापद
तत्वात्माण्यादिवदेवेति। अर्शोविकाराकुरवत्समानजातीयाकुरोत्पत्तिमत्वसतिसाश्रयावस्थाविद्रुमलवणोपलादयःपृथिवीविकाराः। अत्राभाव
[illegible] द्रुमलवणादिवत्पृथिवीविकारेसत्स्फटिकपटलांजनहरितालमनःशिलादयःपृथिवीशर्कराकर्कतयश्चेतनाअर्कमरकतसदाहर्निलगुरुपवदश
वत्तीत्यागमतोयुक्तितश्चपानुपयोगात्वच्छक्तंप्रतिपन्नमपितरापिवपश्चात्संभवानेतद्वनयमायोजनीयं। अप्कायोनेकत्वादिरित्यंप्रः अत्राप्यादित्य
एनावरणायमहिकाकरकहरतनुपटशीतोष्णाकाशान्तलवणक्षीरघृतेोदकप्रकाराः परिगृह्यंते। बादराशंसमुद्रस्तम्भजलानिस्थानमितरेषांसर्वलो ६३
कस्तात्थवासंख्येयताययोगकारिनेदश्चरोषस्तापेवकवलंराराम्पस्थानं। बिसुकपिडकसंस्थितानेवावसेयं। वनस्पतिकायइत्यादिग्रंथः। सोवाला

दिरिति। साधारणशरीरस्थावरवनस्पतिकायोपादानात्तद्वलदिता। सोवायत्नेनग्राह्यः। शेवालावककपणकहरितराईकपूरको काचुकालिरकणीप्रभृतयः। तथा
प्रत्येकशरीराः। इच्छुयुतयुलासत्वविताप्रभृतयः। अत्रावासाधारणावनस्पतेरनंतजीवानामेकंशरीरंमुखश्वासनिश्वासस्पृष्टासमाहारादानताचेत्यादिल
क्षणमागमतोनुसर्तव्यं। प्रत्येकशरीरास्तुसंख्येयजीवाः संख्येयजीवावासुद्दरेदाः। पर्याप्तकादेवदन्तपर्यन्तकेवलमनिस्वशरीरसंस्थानमेपामवसेयं।
शेषमन्यासमातंस्थानंघनोदधिपतरनयाद्योपासंख्यातास्थानवासर्ववनस्पतयः। सूक्ष्मासर्वलोकव्यापिनोवनस्पतयः। यातस्कारस्वावराश्च
सावध्यंतेतेजोवायूइत्यादि। अंगारविरलावसुद्धाग्न्यादिनेदंबादरंतेजः। बादरस्यमनुष्यक्षेत्रमेवस्थानं। नततःपरमस्ति। सूक्ष्मंसर्वलोकपर्याप्तं
शरीरसंस्थानंसूचीकलापाकृति। शेषपयोमूकादिनेदःसमानःप्रमाणतोसंख्येयजीवःजोकप्रामीव्याद्युत्कलिकामंडलिकादिनेदावायुः। बादर
स्यस्थानंघनवाततनुवलयाधोलोकपातालभवनादि। सूक्ष्माःसर्वलोकव्यापिनः प्रमाणतोसंख्येयजीवाः। वर्ग। के। पर्याप्तकादिभेदासमानाः। शरीर
संस्थानंतुपताकाकृतिरेषांच। श्वइंद्रियेषांतेद्वीन्द्रियातेद्वीन्द्रियाआदौयेषांतेद्वीन्द्रियादयइति। तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिःपंचेन्द्रियपर्यवसानावसेया
ति। पंचेन्द्रियाणीति। पंचेयनांतःपरंइंद्रियंनिषधादितइतासवच्छेदःचरणःसमुच्चित्यसर्वएतेत्रसानवंति। इतिरादोवसुतोएतावंतएवसामान्यतःइतित्रस
लेचद्विविधक्रियातोलब्धितश्च। तत्रक्रियाकर्मचलनं। देशांतरप्राप्तिरतः। क्रियांप्राप्यतेजोवायोलसत्वं। लब्धितस्तुत्रसनामकर्मोदयात्स्माद्वीन्द्रि
यादिनां। क्रियाचदेशांतरप्राप्तिलक्षणेति। लब्ध्यापृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयःसर्वेस्थावरनामकर्मोदयात्स्थावराएव। आदिग्रहणांतजसंग्रह
स्तकृत्स्नत्वात्। ततोवायोरसदधिकसूक्ष्मत्वात्। अस्मासकस्यतेजोवायोसंज्ञा। दोषिप्रतिपादनार्थेत्रसोस्थावरोवेतितेजोवायोस्यासंकरणं
वारिस्माद्वेकेन्द्रियत्वसाधर्म्याद्वीन्द्रियादयुत्तरवचनमिन्द्रियक्रमप्रदर्शनः संसारिणस्त्रसाःस्थावराश्चेत्युक्तेकोनिप्रायः। अर्थापत्तिरिपिप्रमाणांतरेनयावादांत
रेणतिप्रागुक्तत्वात्। उपासप्रसरेणविषयप्रदर्शनंक्रियते। संसारिणोत्रसस्थावरसंविधानेहुक्तानामनुवादकोदिंकनंतीतित्रसाः। स्थावराश्च
नलक्षणानुपपन्नेरिति। ठ। निर्दिष्टावयोगिनः। स्वत्रीन्द्रियाएकंतकः पुनरस्यसंबंधः। सूत्रेस्यप्रश्नेउक्तंद्वयमेतेद्वीन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमति
ज्ञानं अनंतरंचद्वीन्द्रियाद्यस्त्रसमाकियंतीन्द्रियाणिकतिविधानिवाकानितेषांनामभेकस्यकिमिन्द्रियमुपयोगिनइति तत्रादौसंख्यानमेवतावत्
निरूपयितुमाहपंचेन्द्रियाणि। अथवायेयांचेतनमाक्तिजीवानांसेइंद्रियद्वारेणेति। तोन्मिचनसर्वेषांतिविनागोवक्तव्यःइंद्रियानियमःपुनःपं
चाधवेत्सतआहपंचेन्द्रियाणि। अथवाजीवानांपुनः। अपोलक्षणमवधिसर्वज्ञगदितं। तस्योपयोगसनिमित्तानियमपरिगृहाति। पंचेन्द्रियाणि
नचुस्त्रसत्वारंचेतिफलएवलक्ष्यतेकिमनेनोक्तेनभवति। पंचेन्द्रियाणीतिइंद्रियस्वरूपमेवानवकथंइत्येंद्रियमित्वंलक्षणमेवप्रकारंक्रमावे

तत्वा॰ टी॰ इन्द्रियमित्याशंकायामाह। नाष्यकारः पंचेन्द्रियाणि भवन्तीत्यारभ्य नियमार्थः। अन्यूनाधिकतयावधार्यते। एतावन्तीन्द्रियाण्यपकर्षेणानन्तेऽनेकस्य जन्तो
रित्येवं प्रकारो नियमः प्रतिविधास्यति चेति। तथा षडादिप्रतिषेधार्थश्च षडादयो येषां तानि षडादीनि तस्मात् षडादीन्द्रियाण्येवं संबध्नन्ते। अस्मात्पञ्चेन्द्रियं व
६४ कल्पतिरेकेणाप्याचक्षते। परैरपेक्ष्यन्ते। सर्वेषां तत्प्रतिषेधः सूत्रारंभादेव न तु वचनीयमादेवेदमवधार्यमानमनधिकानीत्यवोचत् पुनः किमुच्यते। षडादि
प्रतिषेधार्थश्चेति। उच्यते नियमः स्वेनायत्तकर्मेन्द्रियं पंचेन्द्रियाणि भवन्तीति सिद्धान्तो यो तेन। तद्व्यतिरिक्तेन्द्रियान्तराभ्युपगमवादी तु निराकार्यो वचनस्वरूपेणानुसरन् सिद्धान्तवा
दिनां तस्य बीजमुक्तमिदं वचनं षडादिप्रतिषेधार्थश्चेति। नन्वमनस्तावदिन्द्रियं न भवति इन्द्रियाणि चक्षुरादीनां स्वतन्त्राणि सन्ति तद्रूपाद्यर्थग्रहणेषु प्रवर्तन्ते
निरपेक्षाणि मनः। पुनश्चक्षुरादीन्द्रियकलापविषयीकृतमनुप्रवर्तते रूपाद्यर्थं न स्वातन्त्र्येण तस्मादिन्द्रियं मनः। किन्त्वनिन्द्रियमेतच्चोपरिष्टाद्दर्शयिते। तथा
वाचः किं वचनादिव्यापारफलत्वाद्वागादीन्द्रियव्यपदेशभाज इत्येतदप्ययुक्तं नेन्द्रियाणि चक्षुरादिद्वारजन्मविज्ञानपरिणमते अर्थग्रहणे एवं वागादिद्वारजन्म
विज्ञानं वचनादिषु प्रवर्तते सुप्तेष्विन्द्रियं अनयोः। कश्चिद्भेदोऽस्ति शब्दा। लोकानेयमात्मप्रयत्नसंस्कारप्रयोगक्रमवर्त्तिनी। ता स्वव्यापारेन्द्रियविषयो
नन्वेन्द्रियमिन्द्रियान्तरमास्कन्ददिष्यते। नियतविषयत्वात्तु व्यापाराद्यवयवक्रियाणामिन्द्रियत्वेन हेयस्तनुनयैरस्पर्शक्षुरणक्रियाणामपीन्द्रियत्वं स्याद
दर्थे। एवमतिविशिष्टावयवस्य व्यापारक्रियाः प्रदिशन्त इन्द्रियाकारेण नाम्ना सन्तोऽरूपिरेव युक्ततया गीता सादृश्यच्छिन्नपादास्यामादत्तो। धूलिचरणाभ्य
पाणिभ्यां विहरति। विवक्षया पुनर्देशान्तरं गन्तव्याधिवादो विद्युत्स्थेनाप्य सजतीत्येवमतिसंकीर्णतास्यानाम्येवं कदाचिदत्तीन्द्रतश्रोत्रेण रूपग्राह
दानव्यपत्स्यते। तस्माद्यत्किंचिदेतत्कृतमुच्यते संख्यानिर्देशस्याप्यातः। पंचेवेन्द्रियाणि भवन्ति। अथ कानीन्द्रियाणीत्यस्यावयवस्य शब्दनि[...]वदि दिदर्शयि
यानह इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रलिंगमिति तावता शब्दसाधनासिद्धं लक्षणमुपलक्षयति। स्वयमेवपक्षपुनर्व्याचष्टे। इन्द्रो जीवः सर्वद्रव्यैश्वर्ययोगात् इदं
मारिन्दः सर्वेभ्यो गोनोपभोगविशिष्टः सर्वद्रव्यविषये श्वर्यो प्रति नेऽभागी च स्वसुखयोवतोऽस्य संसारस्थस्य दोऽसंसारानेकजन्मोन्मान्तरेऽनिर्दिष्टो नापेह
मानेऽपात्यति किल क्षिप्तदेशो लोकेशुभानोपि। यो मे केन जंतुनान जन्ममरणे समनुभवते। प्राणापानशरीराहारादिग्रहणं वा नाऽकार्षीति। प्रवचने वा परिदृष्ट
मपरमेश्वरत्वमस्यप्रकृते पवनतादृश्वरत्वमानसं व प्रकारान्तरे परमेश्वरता माविकरोति विषयेषु पापरमैश्वर्ययोगादिति प्रसिद्धाः पलुविषयाः श
प्रयान्नु लक्ष्कः कश्चिद्भावानीतेवा। शाशमविकत्वार्थस्तमेवलुना भोगश्री लभ्यमानमिंदताया मवस्था प्रसर्वं वामात्परा मशति। तस्य लिंगमिन्द्रिय ६४

भवतीत्येवं प्रकारस्यात्मन इन्द्रस्य लिंगं चिह्नमविनाभावतो लीनानाम्यर्थावगमकारीन्द्रियमुच्यते। तदेव च लिंगमात्मावगमहेतुत्वापानेकप्रसि
द्वतपर्यायैस्तैर्दर्शयति लिंगनादिश्यादिनाभाष्येण लिंगनादवगमनात्तद्यथा कश्चिद्विपुलस्य शब्दमनोहरास्तुन्तलोचनामुपलक्षयन् भिन्नु
पदत्राच्छन्नः सुखास्वादनिर्वरान्दृश्यश्रसोऽवजायते रोमांचकंचुकितः तावत्तदतत्रावगमयत्यविद्यमानताविष्ठोऽन्तमस्वतात्तच्छरीरादि
संघातप्रकरणः। केऽपि परमात्मायस्यैवं विधा विकारस्य मुपलक्ष्यं न चाक्षुषाग्रदानवत्। एष्वेव च श्रावणा स्पर्शनादीनामपि लिंगपर्यायत्वात्।
अथ वा इन्द्रस्य लिंगमित्यत्र पंचम्यर्थे सप्तम्यां वापि दर्शयत्यनेन भाष्येण लिंगार्थे निर्दिष्ट एव। स्यचनादित्यनेन दृष्टार्थमाध्याति। जीवेन दृष्टानि स्र
ष्टानि जैशनः प्रवर्तितानि। रसिश्वस्यार्थग्रहणनिमित्तानि। एतद्रूपवत्। जीवेन दृष्टानि प्रकर्षेण दर्शनमुपलब्धिः। रवितानि निमित्तसंसृष्ट
स्यात् जीवेन संसृष्टानि कपटेन रेनुतया परिणमितानि हि श्यात् तदावेनद्रस्यन्तिरेव जीविन जुष्टानि शब्दादीनि वंजकरेत्वात् सेवितानि तेर
सये अर्थानां प्रग्रहकत्वात्। च शब्दः समुच्चये जीवस्य लिंगमिन्द्रियमित्यनेनाभिहितार्थं निगमयति। तस्माज्जीवस्य यल्लिंगं तदिन्द्रियमिति। उक्त
हि तुच्छः स्वेताद्यपि जीवलिंगत्वादिन्द्रियाणि स्युः। न मत्वेवमेव विधीयते जीवलिंगं सर्वमिन्द्रियं किं तु यदिन्द्रियं तज्जीवलिंगमिति नियमः। जी
वलिंगं पुनर्भजनीयं इन्द्रियं क्वचिद्वा सुखादीनि उन्नरस्ववयोपेक्षयाम्बापिधानं विशेषास्तं निवृत्ता। निर्वृत्युपकरणविशेषेण लक्षणरूपयो
गविशेषेणचेति। नन्वेवं श्रोत्रेन्द्रियाणि प्रसज्यन्ते हि पंचकाभिधानात्तन्नियमो नर्थकः महादि प्रतिषेधश्चेति नाच्यते। यथैव मत्तविष्णुद
शोन्द्रियाणीति। सूत्रमकस्मिंस्तत्कृतं न्यवेष्यमावरितं। तस्मात् प्रथमप्रकारकथमतद्विवक्षितमेकस्यैव हितत्वेन। यद्यपि ज्ञानवदारं तद्धीकाश
परिच्छेदवदपि न द्रव्यमवतिष्ठते द्वित्वेप्या कुशदारुणः प्रयोजनं चास्य निर्गमप्रवेशलक्षणमेकस्यैव। तथा लब्धिनिर्वृत्त्युपकरणोपयो
गाः क्रमेणानुप्रवृत्तस्याप्यपीन्द्रियलक्षणमविशकलितं न चेन्द्रियद्वयत्वमत एव निर्दिष्टमानुयायिनोऽध्रुवोपयोगा च मनो नेन्द्रियमुक्तं। तस्मादयम
दोषोऽतः सूक्ष्मं चेद्द्विविधानीन्द्रियाणि भवन्ति। सामान्यतः। द्रव्यमयान्यात्मकानि द्रव्येन्द्रियाणि। भावेन्द्रियाणि तु भावात्मकान्यात्मपरिण
तिरूपाणीति। अन्यत्र पुद्गलद्रव्यमेवानन्तप्रदेशस्कन्धमात्मप्रयोगापेक्षमायतने निर्वृत्त्युपकरणरूपतया सर्वाणीन्द्रियाण्यनन्तप्रदेशा
निष्पत्संख्येयात्मप्रदेशाधिष्ठितानि द्रव्यात्मकानि भवन्ति। इतरत्तद्द्वये आत्मपरिणामो भावः प्रयत्नमात्मनिष्टत इति॥१५॥ उक्तमिन्द्रियद्रव्यमा
मनेरन्तो द्विविधमधुना स्वरूपतो निरूपयितुकाम आह। तत्र निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियं तत्रेत्यनेन भाष्यकारः सूत्रं संबध्नाति। तत्रादि
मेद्रव्येन्द्रियं तावन्निर्दिश्यते। स्वरूपभेदाभ्यां निर्वर्त्तनं निर्वृत्तिः प्रतिवि शिष्टसंस्थानोत्पादः। उपक्रियते येनेत्युपकरणं। निर्वृत्तिरे

तत्वा॰टी रणेंद्रियं निर्वृत्तीन्द्रियं उपकरणेन्द्रियं च। तत्र मनुष्याणां गुरुत्वपरिणामरूपमपि सत्सिद्धेन्द्रियस्य उपदेशमात्रेण चावेन्द्रियोपयोगकारण
६६ त्वात्। अस्यानादितसाविभक्तावस्थेयो लिङ्गेति सामायानि। आत्मनाम्नः परिणामस्य नाविनो यस्य सायतः कार्य इत्यंतदिह इन्द्रियेन्द्रियं द्रव्यद्रव्यसाद
भितव्यं। तत्र द्वैकपकरणयोः स्वरूपमाविष्कुर्वन्नाह निर्वृत्तिरंगोपांगनामेत्यादिना। निर्माणनामानामकर्मावगतः। केयं नेदो वर्द्धकिस्थ
नीयः। करणशक्त्या यन्मध्यस्थनिवेशविशेषरचनायामाहितनैपुणः। ते नौदारिकादिशरीरत्रयं। गायांगनामकर्मेत्यादायउदयाद्दंगा
द्युपांगानि निर्वर्त्यन्ते। तच्छिरोगुल्फादीनि। एतत्कर्मोदयपुद्गलस्वरूपं द्रव्येंद्रियस्य साधनाथ यतते नात्मा वनाचैव कार्यो निर्वृत्तिः। किंरूपेयमत
आह। अंगोपांगनाम्नाप्रतिविशिष्टेन कर्मभेदेन निर्वर्तिता निर्वर्तिता निर्वर्तिता वा। इंद्रियद्वाराणीन्द्रियविवराणि। इंद्रियशब्देन वा न वावेंद्रि
यमुपयोगरूपं विवक्षितं तस्येंद्रियस्य द्वाराणि प्रधानद्वाराणि मार्गाः छिद्राणि शष्कुल्यादिरूपाणि रूपशब्दस्पर्शादिकारा निर्वृत्तिरेका। अप
रा त्वभ्यंतरनिर्वृत्तिः नानाकारं कार्येंद्रियम् असंख्येयभेदत्वात् तस्य चांतर्बहिर्भेदात् निर्वृत्तेर्नैकविधत्वाय प्रदीर्घमसंस्थिकर्णे स्वकायुधक्षुर
प्रस्तरकारं रसनेंद्रियं अतिमुक्तकपुष्पचंद्रकाकारं किंचित्सकेसरवृत्ताकारमध्यविनतं घ्राणेन्द्रियं किंचित्समुत्तानमर्द्धपरिमंडलाका
रं। धान्यमसूरवच्चक्षुरिन्द्रियं पटहवायमकयवनालिकाकारं श्रोत्रेंद्रियं नालिकाकुसुमाकृतिवा वक्ष्यते नानाविधं स्पर्शकायपरिमाणं। इत्यमनस्त्रोण
एषु लासं। प्रत्याख्यानावरणनिसर्जीवानां तथा चागमः। फासेंदिए णं भंते किंसंठिते। पन्नत्ते गोयमा णाणासंठाणसंठिए। जिब्भिंदिए णं भंते किंसंठिए। पन्नत्ते
गोयमा खुरप्पसंठिए। घाणिंदिए णं भंते किंसंठिए पन्नत्ते। गोयमा अइमुत्तयचंदकसंठिए। पन्नत्ते। चक्खुरिंदिए णं भंते किंसंठिए पन्नत्ते। गोय
मा मसूरयचंदसंठिए पन्नत्ते। सोइंदिए णं भंते किंसंठिए पन्नत्ते। गोयमा कलंबुयापुप्फसंठिए पन्नत्ते। अनंतरं तीहनिम्नंगीकृत्य सर्वाणि अनिस्त्राण
धीतानि। मात्राद्युवर्ण्यमिह निश्रुत्याकारत्वान्नोपतिबद्धं शक्यं यथा मनुष्यस्य आत्मनं च समं। नत्वा याह्व्य वाच्यार्थतः। प्रत्युत्पन्नकनेत्रयोरूपरि
ष्टानीकलायमसूरादिजातिभेदा। बहुविधाकारमस्मभे वाचारिति व्याख्यानमप्यर्थे वर्ष्मायते। तरणस्यच्छ्यति। आत्मकारः। कर्मविशेषसंस्कृताः शरीरप्रदेशाः
अथवा अंगोपांगनामे वोपाश्रुतीनां पौषतनुनिर्माणकर्मतदुपादानाय ऐश्वुमात्। कर्मविशेषसंस्कृतादिः कर्मविशेषो नामकर्मतः स्याभिविचार्यं
अंगोपांगनाम निर्माणकर्म च। अन्यानां कर्मविशेषास्ताः संस्कृता विशिष्टरचना चरस्य न्यायविद्यादिता निर्वर्तिताः। करादिकादिशरीराणां त्रयाणां प्रदेशाद्विवि
शिष्टदेशाः कर्णशष्कुल्यादयः। प्रदेशाः कर्मविशेषाणि धातव्यवस्थापत्तिसंभुघ्घरु। अन्यतमस्याप्यत्वेन तत्त्वतो भावेन्द्रियोपकारकाणि ६६
अंगोपांगनामत्वान्मूलगुणनिर्वर्तनात्मरर्थः। कर्मविशेषं नामग्राहमाच। इति निर्माणनाम्नः अंगोपांगस्य निर्माणनामांगोपांगोन भवति तानाम

शष्कुलयोर्विशेषणतया व्यापतितिकर्मणोऽस्य तुः कारणं निमित्तं यस्य सा निर्वृत्तिः। सा निर्माणनामांगोपांगप्रत्यया मूलगुणनिर्वर्तना उत्तरगुण
निर्वर्तना चेत्युच्यते। उत्तरगुणनिर्वर्तना हि अवरणयोर्वेधः। अलंकृतावादनं बहुलोसिकयोरंजनं स्पर्शानुपकारः। घ्राणे यवगन्धदानादिका
याजाद्याः प्रत्ययः स्पर्शनस्य विविधचूर्णगंधवासवायुपानादिति विमलत्वकारणं एवं ध्यानेकविशेषनिरपेक्षाय योगस्य वर्तिनीकर्पूरकादिआयोग्य
अवर्ण्यमूलकारणम् अच्छिन्नगुणनिर्वर्तना चारित्रं इति शब्दः एवंभूतार्थे एवमेवार्थे। अथवा विविधेरच्यत श्री संचक पकरणेंद्रियस्वरूपमाख्यातमा
ह। उपकरणं बाह्यमभ्यंतरं बतिर्वेतिरणउपघातानुग्राह्यानामुपकारि। निर्वृत्तोसंतो कृपाणस्थानीयामुपकरणेंद्रियम् अवस्थापयेदितकं तत्र स्वरवि
षयग्रहणशक्तियुक्तं खड्गस्येव धारासंदेव स्वस्थं शक्तिरूपमिंद्रियांतरं निर्वृत्तेः। यो सत्यामपि निर्वृत्तिरूपघाते विषयं न गृह्णाति। तस्यां निर्वृत्तौ अ
सत्यां द्रव्येंद्रियेन भावादात्मनोपघातानुग्रहाभ्यां यदुपकारि तदुपकरणेंद्रियं भवति। तच्च बहिर्वर्तमानवं न्निव निर्वृत्तिद्रव्येंद्रियाभेदत्वात्
पृथक् विवक्षायेद्यते। यत्र निर्वृत्तिः स्थितोपकरणेंद्रियमपि पृथगवस्थितं तदेशवर्तित्वेति कथयति। तस्याः स्वविषयग्रहणकौ निर्वर्तिनीत्वात् तदे
नन्देशस्फुरणानि। निर्वृत्तेस्तस्या निष्पादितस्य स्वस्थायत्वविभागेन यस्तु यस्तस्माच्चतुर्यादेण चोपकारोतियहणमात्मानः स्वच्छतरपुद्गलजाल
निर्मापितं तदुपकरणेंद्रियम् अवसंति विद्वांसः। आगमे तु नास्ति कश्चिदंतर्बहिर्भेद उपकरणस्येत्याचार्यः। सेवक्तुंतामपि संप्रदाय इति। एवमेतदुभ
यं द्रव्येंद्रियमभिधीयते। नन्वेवं ग्रहणं तदुपकरणत्वाद्विनिर्जितत्वान्वेति। निर्वृत्तेरादावभिधानं कारणप्रतिपादनार्थं। तं प्रवेशमुपकरणस भावादस
शक्तिवदिति। उ। अथ भावेंद्रियं किंस्वरूपमित्यतः आह। लब्ध्युपयोगौ भावेंद्रियं। लब्धि। प्रतिनियमिंद्रियावरणक्षयोपशमः। स्वविषयव्यापारः प्रणिधानं वीर्य
मुपयोगः। एतदुभयं भावेंद्रियमात्मपरिणतिरूपत्वात् भवति। अत्र भाष्ये लब्धिस्वरूपनिर्देशेनायाह। लब्धिर्नामेत्यादिना भाष्यं लाभो लब्धिः। आदिग्रहणम्
वाक्यालंकारार्थः। अथवा जलस्थितिरिति यत्र तत्र भाविनी प्रत्ययार्थः। गतिजात्यादिनामकर्मजनिता लब्धिरुच्यते गतिजातीत्यादिर्येस्यत इति
जात्यादिः गतिजात्यादिश्चासौ नामकर्म च। गतिजात्यादिनामकर्मतेन जनिता निवर्तिता मनुष्यगतिनामोदयान्मनुष्यस्तथा पंचेंद्रियजातो मनुष्यत्वं पंचेंद्रि
यत्वादिलाभेप्रतिस्वं तदावरणकर्मक्षयोपशमो निवर्त्यते। तत्क्षयोपशमस्य गतिजातिप्रकृतिनामकर्मकारणत्वान्निर्देशमाभाष्येण। आदिग्र
हणेन यत्तदन्नं तरीयकं शरीरादि हरिपरामललुंठनाशक पतितस्य कलमादीयते। अपरे वा ब्रुवते स्थित दाप्रत्यात्कारणभावः तदेतत् येषु प्रमस्य
ए च विहरद्वृत्तिकारणमपरिस्पाधना प्रत्यासन्नतरकारणं तत्प्रतिबद्धिकरोति। तदावरणीयकर्मक्षयोपशमजनिता वेतितस्या स्वलुल्पादि ग्रहणपरि
णत्वेनावरणीयं। आयारकमाच्छादकं। जाडुल्कात कर्मरिपुरपि। तदावरणीयं च तत्कर्म च तदावरणीयकर्म मतिज्ञानदर्शनावरणकर्मोस

र्थः।तस्यावरणक्षयोपशमो निर्वृत्तिलक्षणस्तद्भावितावरणविगमादिना वेत्यर्थः।कस्मात्।पूर्वकं कारणं समुच्छिनत्ति।तदुक्तं क्षयोपशमश्च ल
ब्धिरुक्ता।तेन जनिता स्वाकारा चेतनोपलब्धिरुच्यते।मतिज्ञानदर्शनावरणक्षयोपशमापेक्षा निर्वृत्तौ योग्यो ज्ञानसद्भावः क्षयोपशमिकः।सोऽपि ल
ब्धिरुच्यते।कथं कृत्वा कथं ग्राहकं क्षयोपशमलब्धिरिति कारणे कार्योपचारमाजं यथा दुग्धोदकं पादरोगवदित्यभिहितमतो न दोषाय।अन्ये तु
गत्यादिकर्मोदयात्कर्मक्षयोपशमापेक्षा इंद्रियविषयोपयोगहेतुशक्तिर्लब्धिरुच्यते।पुनः व्याख्यान्तरमतस्तदेव निर्दिदिक्षया नाम कर्म तत्तु तेन ग्र
हणेन्द्रियाश्रयकर्मोदयनिर्वृत्त्या च जीवस्य भवतीति।इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि करणानि तानीन्द्रियाख्यानि कर्माणि यावन्तिका निर्वि
र्माणनामादीनि यैर्विना निर्वर्त्यन्ते ते हृदयेन तद्दिशा केन निर्वृत्तानि मानसोपलब्धिरुच्यते।स एवेन्द्रियप्रणालिका प्रतिविषयबोध
यति।वर्गणानामनेकत्वे निर्धारणं मनोवर्गणादिकरसंतन्विमलतन्मनःपुद्गलस्कन्धनिर्मापितानीन्द्रियाणि तस्याः क्षयोपशमलब्धेरुत्थं बलमुपवहंति का
रणतो विद्यतीति सेयं लब्धिः कारणत्वापेक्ष्यं पञ्चप्रकारा भवति।तद्यथा।स्पर्शनेन्द्रियलब्धिरित्यादि भाष्यं।यथा तत्संविधत्वं तस्याः स्पर्शनादर्श
नात्स्पृष्टेः।स्पर्शनं तदिंद्रियं भवति स्पर्शनेन्द्रियं तद्देवलब्धिः स्पर्शनेन्द्रियलब्धिः जीवो ऽसावादिस्पर्शपरिज्ञानसामर्थ्यमनविचक्षणमुपयोगानावे
तिष्यावत्।एवं जिह्वेन्द्रियादिलब्धयोऽपि वाच्याः।इतिशब्दो लब्धेरियत्तामावेदयति।उक्ता लब्धिरुपयोगोऽधुना तदाह लब्धिनिर्वृत्त्युपकरण
क्रमेणोपयोगस्तु तानीन्द्रियोपयोगानां वो निर्वृत्त्याद्युपकरणाभावात्।एतदुक्तं वचनमध्यादीनामिन्द्रियादत्तं ततावत्स्वविशेषो वाच्यः।उक्ते त
च तु सर्व उपयोगो लब्धिनिर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियकृतः।किं तर्हि सर्व एवैकस्थितयर्थनिमित्तः सत आह।उपयोग स्पर्शादिषु स्पर्शरसगन्धवर्णशब्देषु
यद्ग्रहणरूपो व्यापार उपयोगो ज्ञाने स्पर्शनेंद्रियानिमित्तो भावव्याउपयोगः।आत्मनो वा चेत्स्पष्टयत्राव कदाह।स्पर्शादिषु मतिज्ञानोपयो
गस्त्वर्थः स्पर्शादिविषयो मतिज्ञानव्यापारः।इति विकलविषयाक्रतवरमुपलंभनमिति।अनेन शेषज्ञानकदास मादर्शयति।मतिज्ञा
नोपयोगस्य लब्धिनिर्वृत्त्युपकरणापेक्षः प्रवर्तीत महाभवति।नाशे उपयोगसामान्यकालस्य कृतावधानश्चोद्यति स्पर्शादिविषयोयमुप
योगवशितातिभावरूपस्तक्रमेणैतस्य परमाणु चक्षुरादिस्वपिदष्टपरमाणुरव्यहितत्वात्मनो वसुत्त्वे चक्षुरादिस्कंधपरिणामेन तन्मल्लसोऽप्यु
पयोगलक्षणा भान्तीत्यन्याह।भाष्यकारः उक्तमेतदुपयोगो लक्षणमिति।अथवा भाष्यकारः।स्वयमेवोपयोगविशेषव्याख्यानाभिमतिवि
पुरुद्ध।उक्तमेतद्दित्यादि।अभिहितमेतदुपयोगश्चितत्परिणामो जीवस्य विशेषिकं लक्षणं कः।परमाणवादिषु जसे।गात्यंतासंबद्ध एव तमेवो ६६
पयोगं पर्यायतः।कथयति चेतन्यलक्षणं।विशेषव्याख्यानदर्शनद्वारेण उपयोग इत्यादि।उपयोगस्तु द्विविधश्चेतनासंविज्ञानं लक्षणं॥

अनुवर्तनलक्षणश्चान्तरङ्गस्य लब्धिसंविज्ञानलक्षणं।सुखदुःखादिसंवेदनानुभवलक्षणं एतदुक्तं तस्य मुपयोगग्रहणात् द्रष्टव्ये।प्रणिधानम
वदितमनस्कत्वं एतदुक्तान्यति।स्पृष्टोहिमिति।ज्ञानोपयोगो मानसोपयोगाव त्रयं तावत्।शब्दादिविषयापेक्ष्य स्थानाव धावधपयोगस्तथेति।अनि
योग इति स्वविषयमर्यादया स्पर्शादिभेदनिर्णीतसो ज्ञानोदयः।स्पर्शनेन्द्रियादिजन्मा निधीयते।तद्भावरूप उपयोगलं भवनो जन्तुरमच्छिन्नोपू
र्पते तद्भावः स्पर्शनादिद्वारजन्मज्ञानमात्मनो निकन्दस्तु इति यावत्।परिणामो ह्यात्मा नाण एव तज्ज्ञानलक्षणो नार्थान्तरभावस्वलक्षणं
स्पर्शनादिनिमित्तज्ञानस्यात्मपरिणतिरूपत्वादित्यर्थः।संप्रतिप्रवृत्तिक्रमनियममापादयन्नाह।एषामित्यादि।एषामिति आख्यातस्व
रूपाणां निर्वृत्त्युपकरणलब्ध्युपयोगानां प्रतिलाभक्रमो यद्वत् निर्वृत्तिः।प्राप्तस्यां सत्यामुपकरणमुपयोगो भवति।निर्वृत्त्यादिभवता
दुपकरणस्य।तत्द्वारजन्मत्वाच्चोपयोगस्य।तत्र निर्वृत्त्यादित्रयं लब्धीन्द्रियपूर्वकं दर्शयति।प्राग्ज्ञानादिक्षयोपशमलब्धौ सत्यां निर्वृत्तिः शष्कु
ल्यादिका भवति।यस्य तु लब्धिर्नास्ति एवंप्रकारा न खलु तस्य प्राणिनः शष्कुल्याद्याकारा निर्वृत्तिः।न तस्याः अत्र चत्वारोऽपि समुदिता।शब्दा
दिविषयपरिच्छेदव्यापारं सर्व इंद्रियव्यपदेशं लभन्ते न एकैकावयवेन विकलमिंद्रियं नोच्यते।न चैव विषयग्रहणसमर्थं भवत्यनुमर्थेन
थ्य दर्शयति।निर्वृत्त्यादीनामिति सूत्रोपन्यस्तक्रमेणोत्थानते निर्वृत्त्युपकरणलब्ध्युपयोगानां समस्तानामेकेनाप्यंगेन विकलत्वेस
ति समुदायेन जन्तुर्ग्रहणादिविषयस्वरूपानवबोधात्तद्वत्ता ननीविकलकरणत्वात्।अन्ये च यदा शब्दोपयोगवृत्तिः शालाभवति तदा शेषक
रणव्यापारः।सत्स्वप्यन्तःकालादिष्टासक्तविषयकलापानां अर्थान्तरोपयोगे हि प्रत्यक्षमुपयोगः अतोऽभावितयात कर्मणा शंख शब्दे प्रयुक्तस्य
अग्राह्यविज्ञानत्वानिमितस्तन्नोत्तमं संतवत्तत।क्रमेणोपयोगः एकस्मिन्नपीन्द्रियविषये किं पुनर्बहुतिथविशेषणानीन्द्रियान्तरेतत्स्यादेकेन्द्रि
यरूपस्पर्शनोपयोगः एव सर्वप्राणोपयोगं प्रत्येकेन्द्रियो न यति।एवं शब्दविषयपरिच्छेदपरिणतावपि वाच्यं।ये तु नरा तन्न काम्यादिष्टास्तस्यावि
विषयान्तरग्रहणस्याप्यस्तेनेति।अथः स्नानाम्भसोऽपि हिमसर्दिरेविस्मरत्यात स्मरणे चोपयोगो न च तस्योपयोगान्तरेणेति।एतच्चोपयोगद्वयमेक
स्मिन्काले पारमर्षप्रवचनाभ्यासाहितनो पुनः नवादमत्कवयंति।यतस्तार्या गङ्गानिक्षाबकेयुग अयुगपद्धयोपयोगाः।एवं बतः प्रतिविधानवा
गमान्तरक्षणिकविशेषः कमलपत्रोत्पलदलशतभेदवदिति शुष्कशष्कुलीभक्षणोपलब्धिवत्सहसत्वान्वयादिकतो दुर्लक्ष्यत्वादिते
ति।उपयोगः स्पर्शादिष्विति केचित्पठन्ति।सूत्रमिदं भवति भाष्यमेतस्य केचिदधीयते तदेतद्युक्तं विभाजनेन सामान्यसत्त्वति
लिंगिशरीरसंबंधदाय गम्यमानादिपरत्वाच्च विषयायते।सत्रानेति अत्रात्मोपक्रमितादिसंबंधदर्शनपरमिदं भाष्यं अत्रावसारशिष्य

तत्त्वा॰टी॰ अवेदितमेतज्ज्ञानमप्रवेदवेद्रियाणि न भवंतीति संभवातः तस्मान्निपुणत्वाभिमानमतत्त्वमुच्यते। स्वरूपयातो धृत्यनामविषयं इष्टमकृतेनोत्तोपघेश
आनिधीयते। प्रतिवचनं स्पर्शनं रसनादि स्त्रं स्पृश्यतेनेनेति स्पर्शनं स्वर्शाणिकरणकारसाधनान्यात्मनः कर्तृत्वविवक्षायां वर्तमानात्मनिशाय
६८ वन्नुपेजनप्रसाधनं प्रात्याहितपाटवानि। ज्ञाने निर्वृत्तिकरणानि कथंचितजीवाद्भवत्यात्मप्रसाधिपापादव्वदन्तोपांसर्पिडःया
।परात्मं गत्वविया प्रमितिपराणिरिदं स्वांजिकरणात्मस्य कर्तुरसिपरमुपादानामेवंनि सातिलकरणफलोपमात्मनीरयत्मात्मानिरवरो
धात्रियाद्रव्यानशक्तिपुरुषः कर्मोपशमान्न करणप्रमकन्दानसंभुः गृहीतस्सुरणमक्रटिलयितुमयोग्यस्य किंतु नेहि कानुष्विका नेक
कार्यविषयव्यापारानुष्ठानमिति याचेवक्रप्रतिविहितो हृदयानिर्वृत्साधानेकरणस्वाभिदिनात्। यानेषवीर्यबलेनिवर्त्यायागमनोवाक्
यत्नरूपः। करणत्वात्मनो वेदितव्यानि। इति शब्दएवं शब्दार्थे एवमेतानिनामस्वरूपपदिष्टानि यं वेद्रियाणितवंति। स्पर्शनादि क्रमनि
यमोऽभ्युद्दिष्टवः स्वरेणपुनोनियोगमवंतवोदुन्ताः स्पर्शनकरणसाजस्त्रितुरवमेवमहाशि। तथापरेस्पर्शनमदोषर्वयंति सर्वजीवस्वामिक
त्वात्सर्वशरीरव्यापित्वाद्रसनशक्तित्वाचु ततोरसनोदानितरतमयो। गंतात्मस्त्वात्मसुशरीरादल्पबहुशक्तित्वादिति। अथानमनोलिंगानि
भानीत्यक्तं। तत्केनपुनः। प्रायाजनविशेषणोपक्षर्वस्याजत्रव्यातविषयोपनीतदानकरणतायति। विषयाश्च स्पर्शादयः। याथा। सचाभी
यथाक्रम। मथ। मचसातथा सशरीरसइत्यादिसूत्रे स्पृश्यते सावितिस्पर्शः शीतोष्णादिभेदलक्षणोऽष्टधा स संबंधाणि क्रादिभेदलक्षणोलवणास
मधुरांगतत्वात्। गंधोद्विविधः सुरभिरितरश्च साधरणश्च तत्परेवर्णः। पंचधाकृष्णादिभेदलक्षणः वाच्यो। अथनत्रिभृत्ये नंतानंतप्रदेशिकपुद्गल
स्कंधप्रतिविशिष्टपरिणामः शब्दः पुद्गलस्कंधसंघातभेदजन्मा चार्जितादिरूपः। एते स्पर्शादयो यथोक्तलक्षणा सूत्रमनंतरतीते सूत्रमस्तानां
वेनादिकरणनामर्थाः परिछेद्याः प्रयोजनानि वर्त्तनीतियावत्। एतानर्थानद्दृष्टचेतृत्यकदा। एते पासिसादिएते पामतमलिंगतया निरूपितानां
सर्वेषादीवानेते स्पर्शादयो नेकभेदत्ता जो यथ व्रणत्वरूपत्वादथासंभवप्रयोजनवसमतिकरकपेण ग्रहणविशेषान्नेवामर्थाइतसमासकरणंसंवं
धत्वस्पष्टकशतिपर्थसमासेऽनुव्यथ थ्राथारकापिस्यसामानिष्टातस्मादसमासः। अर्थग्रहणं च विषयशब्देनपराह्य यद्कारिणेनदेतरूपविठ
मनिवेतमायस्ति कमेतदर्थेष्टराक्। मवद्धि वस्तुर्थमाणत्वाद्ववस्तु प्रेदनतथा तथार्थनामियत्नितयादियदेवांगुलंगेणस्पर्शा। ततदेवचविरमक
मानुका रिका जिह्वाग्रेणरस्यते सोदकः स्याम् चुम्बनबनासिका विवरेण। चक्षुषा तदेवालोक्यते। तदेवत्राति बहुकालपर्युषितमनिकठिनीम्न

भक्षिन्नद्वियमाणमाधतो निपुणैनिरवलुतमफचिदृष्टो स्पर्शः। फचिद्रसादिरवस्थितावः किंतुयएवाद्दरः। शीतश्चोष्णस्पर्शा। नतोपलब्धः सस्व
गुणंयथरोरसमनसा यो। पलभ्यते। तस्मात्तदेवैकमनित्यं पुद्गलद्रव्यमनेकग्रहणभेदयानेदमासादयति मित्रायवनेकविशेषापेक्षपुरुषभेदप्र
तिपन्निमित। नद्विचक्षुर्ग्रहणमस्तामितं च मानद्रमविनोत्पद्यकाद्दिपरिणतिमुपागत्धूमितिमदिश्यतोरसग्रहणेविषयतामापद्यते। निन
दिपरिणामा स्कंधद्रव्यतिर्नहिचातिभीयरो। एवमितरेंद्रियप्राप्तानामपि भावंद्यमिंद्रियगमनालानाभाकारस्पर्शादिनेदमापद्य। न। स्वनिमित्त
मस्रेका कारद्रव्य सल्लक्षणं विश्व व्याठदेवस्यांतरंगलक्षणं तदेवस्वरूपं। मयं बहिरतस्य धर्माः सर्वदा जलघूलितानां स्थलक्षणं परनिमित्तात्सु वेनइ
यकालादयोपगांसंतोषुतानदमनस्वलक्षणं तदनादिपारिणामिकधर्मविकृतस्वरूपं नहिरिंद्रियादिव्यपदेशाज्जेद्यंतेपेक्ष्यस्वरूपावस्थितसप
श्चादिंद्रियसंबंधानां सोऽयं पुनः स्वरूपं न भवति। तेन स्पर्शरसयोनद्यादयौ नरमध्यप्रवर्तमनाकिनाएषां भेदोद्यापेदपीति। एतेनदाशैनस्पर्शनमेवचक्षु
मितिघ्रलसं। अनयासां गुलप्रमितसातिरकयोजनलक्षणस्थितं चक्षुः। एकस्मानीयरूपं तत्वातिरुत्कर्षतः इति सिद्धांतः। एतेनपुष्करार्धवर्तिपुरुष
सातिरो केफविंशतिलक्षप्रमितप्रदेशोत्क्षष्टदिवसोदयकालवर्तिसूर्यदर्शनं वेद्यमथास्यम्व्यवसातव्यं। अप्राप्यकारित्वाचु योग्यदेशावस्थितमेव
द्रव्यमनुक्रांति शरीरदेशस्थमप्राप्यकारितावास्यमनोवदन्तुग्रहोपघातं स्वमंयातान्नवास्यकुनतुजलसूत्रोयात्तोचनादृक्षक्षेदनपाटनादयोदृसं
नमाहतायहलात्।प्रायविषयमिति चेदसदेतन्मनोविहितशिराश्रायाहृतं च गललसरूपवाधकारीति। स्पर्शरसगंधाःसुवोजननवकप्रमितादेश
गतः उत्कर्षतः स्पर्शनादिभिः। शरीरस्थितिरूपत्वस्त्वं। न। स्पर्शनरसनघ्राणानां प्राप्यकारित्वाद्वापघाताषु हदर्शनादपि वंरनादिनिरवगंतव्या। श्र
द्वोपिस्वपरिणाम सद्वहयोजनद्वादशाकप्रमितादेशादागतः। श्रोत्रेण प्राप्यकारिणोलर्णो गृह्यते। सचायातिश्रोनदृशाच्छुपुद्गलमया। तसति
सक्रियत्वात्सक्रियत्वं वाशुनात्वगुमानत्वादृपस्येव ग्रहादिषुविदराचेद्वादि। शब्दतश्च दारव्यविधानातोयनद्वतिश्राजाघ्नितं बादिषुवायुमदि
प्राप्तकास्विचाद्युग्रहोपघातपरस्वाधिपादिदर्शनादसवायसेयमावतरतमक्षुरंगुलसे। अयत्नागप्रमितदेशावर्तिरूपंपरिच्छिन्नं तिरूपंपरिच्छि
नत्ति शेषरणयंगुलासंरूपेण व्यवधागप्रमितप्रदेशादागतं विषयमादत्ते। ७। एषां चैषां स्पर्शादयोऽर्थाः। तेषांग्रहणादेमिवदमर्हत्वणीतंमवग्रावस्थितजीवादिपदा
र्थयाथातथ्यं परं परयोजना। पक्षत्यादनेकद्वादशनेदप्रश्नतज्ञानमनोसार्थ इत्यादि चत्त्वासुरात्। ८। श्रुतमनिंद्रियस्य श्रुतं ज्ञानावरणक्षयोपशमप्र
नवं स्वम्भृतानुसारि घायोमिलीर्यो वसंगतमात्मनः परिणति प्रसादरूपं तस्यार्थपरिच्छेदात्मकं भावश्रुतं। तदनिंद्रियस्य मनसोऽर्थः अथवार्थो ग्र
हसगायासरतोमतिज्ञानमेवश्रुतज्ञानं भवति। नचन सर्वेषामिंद्रियाणामर्थाव ग्रहणांतरतः। किंतु मनोर्थावग्रहादेवपरतोमतिज्ञानं भवति। तद्व

नसर्वेषामिंद्रियाणामर्थावग्रहात्परतः किंतु मनो एवार्थमवग्रहादेव परतो मतिः। श्रुतं तु मतिविशेषस्तस्माच्छ्रुतग्रंथानुसारेण तिष्ठति अनेकधा शब्दपि
शब्दमात्र श्रुत विशेषपरिग्रहो वक्तुर्न तु श्रुतमात्रमेकेंद्रियासंज्ञानामनिंद्रियात्मकं पितस्य शब्दपितस्य प्रापात। नतु च शब्द एव श्रूयमाणो वा
श्रुत व्यपदेशमश्नुवीरन्निति किं मनसो वा चरति नित्ता गमति पृथिवी व्यक्ते श्रोत्रलक्षणेन श्रुतेन परिकल्पितेन करणं ता रणात द्विषयेणैव श्रूयमाणे श्रुत
मिति ज्ञानमप्रवस्तुनमावतः परिणाति विशेषः। शब्दस्तु धतिपद्यात् निजवस्तु श्रुतान् निर्गमन तद्रूपा त्मकः। श्रोत्रग्रहणलक्षणात्मकत्वं नावि
र्भूतमिति नूनं पिहिता नुविद्धं श्रुतव्यपदेशमासादयति। नाम श्रुतत्वकारणं ध्या श्रुतपूर्वकत्वाच्चव्यवहारदेतद्धृव्यपमाध्यायेऽस्यायो निर्दि
नमिदस्तु मनसस्तु स्वविषयत्वेन नियम्यते। अनिंद्रियं मनो निधीयात। रूपग्रहणं च यद्वस्तु तस्मादसंपूर्णत्वादन्तुदर कम्पवतः। इंद्रियकार्यकरणं
मप्युतव्यपदेशं मत। तत्रापि प्राप्तकारित्वे मनस्तो यकुलस्मिन्काले तु स्वदेशमत्वालक्षण मनः स्वकाय परिमाणमात्र मिति च मनः से
विस्य सर्वतदेशव्यापी नामनस्तु तेऽन्यमनसमालंबनद्वारेणापतेंद्रिय परिणामं तस्य व्यापारानुविधाना चरः सोव रूपसाधनेंद्रियस्यापे
क्षणमिति कोपात्तशब्दो नाविनारिणोऽर्थः श्रुतज्ञानं। तद्युग्यायाग विशेषसं स्कृतं वर्णपदवाक्यप्रकरणाध्यायादि लेदं मनोत्तरेणान्तःकरणांतरं प
रिछेतुमलं एतद्धि हितानुनय प्राप्ति परिहरोपेक्षा लक्षणस्तु कथं निवर्तनम् मत्यामनसा वा हृया माणं त। स्वेवार्थो निंद्रियांतरस्य यथाध
र्मास्तिकायशब्दश्रवणसमनंतरमेव पूर्वकृतसंकेतावेक्षा धार्मिके काम्र्तगत्यर्थलोका काशव्याप्ति क्रियार्थं स्थं मनसोपलभते न तु तत्पनि
द्रियस्यार्थ इति स्थितं सावकारेणावाचनामो विशिष्ट श्रुतपरिग्रहार्थं बिा। स्वपनस्तु पांश्चं श्रुतज्ञानमित्यादि। श्रुतज्ञानमित्यात्मपरिणामः स्वयानां च
धुनः सर्वमनमनिंद्रियार्थं त्वात्सर्वपर्यायशब्देन नन्वर्थं स्फुटयति। नखल्वेतदिंद्रियलक्षणं नुपपत्तेरेकदेशस्थं इंद्रियलक्षणस्य समस्तत एवा
संपूर्णत्वान्नोघटघटो इंद्रियमुच्यते इति। ॥ कानि पुनरिंद्रियाणि संख्यातः प्रकारतः स्वरूपतो विषयश्च साधनानि कति कस्य जातानि वर्तीति निरूपयन्नाह॥ यावंता ना
मेकांतमसंबंधमेवं तावत्पादयति स्वसंख्यातः प्रकारः अत एव जकं तत्वत इत्यादि भाष्येण। आंइंद्रियप्रकरणवृत्तावेव प्रस्तावः अतिपातितं वचनं तत्र नन्दकृतदृशानिता
विनिवृत्त्यर्थं इंद्रियाप्यनवजीवनः पंचेंद्रियाणि संख्यातो निरूपितानि ततः किं कस्येंद्रियमिति स्पर्शनादीनामयोः पश्चानां किंमिंद्रियं स्पर्शनादिकस्य पृथिव्यादेरिति सं
शयानः प्रश्नयति तत्पाशुप्रश्नस्य संज्ञायश्रोतुर्यतः। भद्विरवायितनदं स्थावरस्तु विधा। न पृथिव्यंबु वनस्पतयः। स्थावराः तेजोवायू द्वींद्रियादयश्च त्रसाः त्र ६८
देव इंद्रियाच यथा तद्वींद्रिया स्वस्मा दोषेभ्यो तद्वींद्रियादयः दिग्नि दस्तुः पंचेंद्रिया इत्यर्थः। सामर्थ्याद् पृथिव्यादीनामेकमानेंद्रियं न त्विष्यति: [illegible] तानामेक
सिद्धं सत्रमपि नारम्भमप्रमितं कथा तद्वींद्रियादनां सत्तां स्वियादि तां निश्चिता दितादि सामान्या च बोध्यतः॥ इइंद्रिय यथामिति केषु न संदेह इति नान्विमः। एवं

श्रीद्रियादि पृथिवी कार्य तथा सामर्थ्यादिलोपतित नानात्वतो कं कतमिंद्रियं तत्र कि वनिर्दिश्यते। अत संदव स्वसंशयस्य सा दुपपन्नः प्रश्नः सूत्रारंभस्थिति।
अपि च वाक्यान्वाकाशो वयतः। किंमिंद्रियं कस्य जीवस्य विशेषो निहितं पृथिव्यादीनामित्यादितां धा। वाद्यंतानामित्यक्तेन ज्ञाय्यत किमादीनामेकं वम
नः सामर्थ्यलब्धं पृथिवी ग्रहणमकरोत् प्रश्नकारस्तः परमपरस्य जीवानि कायस्य असंनयादिति अयमा [illegible] कत परतो मात्र संज्ञा वत्सारा किंतसंत
वति। वाद्यंतानां वनस्पत्यादीनाम वादीनां यान वत्येकामति। एवं व्यावर्त्तेन शेषजीवनेद परित्यागे प्रयोजनं वक्तव्यं मनो निष्फलत्वात्तेन मतिसंबद्धा
कं जीवनिकायानामित्य वेत न पृथिव्यादिष्कदासः जीवनिकायानां जीव संघातानामेकमेवं इंद्रियं नयतिन यादीनाम विनिश्चितमेकं स्पर्शनाम मेकमदि
त्यत आह। सूत्रक्रम प्रामाण्यात् प्रथमं स्पर्शनमेव तस्यार्थः। इंद्रियनाम निर्देशक्रमप्रमाणीकृत्येकं प्रथममवसेयं पुनरपि दवि शिष्टोऽनागतः स्प
र्शनमेवेति। अ वर्ष सिद्धं करोद प्रथमार्थ एको गो मस्त्यादिर्यादिति। उक्तं हि तत्र कतरद्धि तत्र पत्रानामिंद्रियनियमं संप्रति द्वींद्रियादीनामु
पत्तेरस्याद॥ कृमिपिपीलिकादि सूत्र। अमनादिन्दः तत्र कमानि संबंधते क्रमादि पुन समुदाय इति वाक्ये संदर्शयति कृम्यादीनामित्यादिनागता
थमितरस्थ यथासंख्य मेकेकवृद्धानींद्रियाणि भवंति सर्वेष्वेकेक वृद्धानी क्रमेण ततश्च न ज्ञायते। न प्रथमेकन कृतानाम नृवमिति संदेहवत्केष
थमाः यथासंख्येन क्रमेणोपन्यस्तानि तमेवोररीकृत्य केके नवृद्धा निर्दिवंतिक्रमोपदेशनेन एतदेव पुनः स्पष्टयति यथाक्रमेयश्चात्तु पूर्वी तथे
सर्वेन्त्यानामनुपूर्वी मादर्शे विशेषक्रमते। कृम्यादीनां कृमिप्रकाराणां मादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् अपादिकाः [illegible]: अपायः प्रसिद्धा एषामे
केनव द्वे स्पर्शनरसने प्रयतः पृथिव्यादिभ्यः सकाशादेकेनेंद्रियेण वृद्धसति स्पर्शने स्वशोनर सनेन्नवतः। अमश्चाय्यपोके न वृद्धस्पर्शनस्य
ने संबधेते तत्र त्रीणि प्राप्नुवंति। ततोप्येकेन वृद्धानी त्यादि आवर्तते पिपीलिकादीनां त्रीणि पिपीलिकादीनामेकेन घ्राणेन सहिते स्पर्शनरसने त्रीणि संतित
तो वृद्धावि भवंति। ततोप्येकेन वृद्धानि भ्रमरादीनां चतुर्णां शेषाणां च तिर्यग्योनिजानामिति एकेंद्रियादि तिर्यग्योनिजापेक्षया शेषग्रहणं एतद्यति
रिक्त शेषास्तिर्यग्योनयः। स्वात्विति तत्र सादीन्दर्शयति। सर्वे पंचनारक मनुष्यदेवानां पंचेंद्रियाणि अतिर्यग्योनितत्वात्तस्य पुनरुपादानं नारकादीनां
किंपुनरत्र मनुष्यादीनामिति निधाय स्वतेन नारकमनुष्यदेवानामिति विहितं शेषाणां च तिर्यग्योनिजानामिति। नयथा कृम्यादि पुनरादी। ये कदंडक
पाठस्य हेतुः। तथा तत्कृम्यादि। एकजातीया एव सर्वे दंडकेन निर्दिष्टा इति युक्तं। इदं पुनः तिर्यग्योनयो वश्यं पृथग्निर्देशा निजजातीयत्वान्ना
रकादिभ्यः। तथा नारकादयोपि तिर्यग्गतिवर्जत्वात् ज्ञादेनिषेधमात्राः। एवं तर्हि मनुष्यनारकदेवानामिति। किंचोक्तमादौ मनुष्योपन्यासात्तु
तेलोक संमत विशेषमाध्यार्थेणाधायस्येतस्मि नारकमनुष्यदेवानामित्यकं मपदाविवरणं पृथोव्येष्टमारस्तत इतिनातिदोषाय। अपरेति

विशंकुस्तु लभिरमालो बप्ता व्यं विभागसंतः स्पात्र मनुष्यादिग्रहणमकार्यमिति सूचितो। गोत्वहेतुत्वात् विनापि किल मनुष्यादिग्रहणेन यथा येके
नरद्वानियेषां ते समर्था मनुष्यादयो नयिष्यंति। तदेतदयुक्तः। आयं लक्ष्यते विगाने। नैवंविधसूत्रप्रथनासामर्थ्यात् चेत्यत्र मनुष्यादिग्रहणम
पि कर्तव्यं। नीत्येकेनहृद्यानि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रमनांस्येवेति। इदमंतराऽन्यानामेवेति। इदमंतरालब्धवजी आर्जवात् किं। सव
तुपरं सत्त्वमधीयते। अतींद्रियाः केवलिनः येषां मनुष्यादिग्रहणम [illegible] तेनैव माऽनुमनुष्यग्रहणात् केवलिनो मनश्चेंद्रिय
प्रक्रमे:। अतस्तदर्थं सर्वसमीतेंद्रियाणि केवलिनो वर्तंत इत्याध्येयं। तदनवद्यं नगवताऽयेंद्रियसंज्ञायात् न्यायेंद्रियाज्ञानप्रयुक्तेति कोसि
मादिवत् [illegible] यविनिर्मुक्तत्वात् केवलस्येति किमत्रासिद्धमाश्रयात् इति न विद्यः। [illegible] अन्यत्वादेकं तन्मनस्यादि संबंधग्रंथः। इंद्रियनियमस्यापादी
मनोनियमाभिधायने ऽध्याया अवसरो हि प्रस्तावः। अनिदितं च यथाप्रागदिष्टप्रकारा जीवाः संसारिणः समनस्का अमनस्काश्च तत्र नारकादिपुके
समनस्का इति विशेषज्ञापितं तु केनामनस्का इति निरन्तरसमूहाभिधाने न्तरस्य सुज्ञानत्वात्। अन्यशिष्यव्युत्पत्तये बलाबोधिधात ८
॥ संज्ञिनः समनस्काः। संज्ञा विद्यते येषां ते संज्ञिनः शिक्षादिग्राहिणो विद्यमाने मनो येषां ते समनस्काः सपुत्रासंबंधात सार्थक्यादयः सं
ज्ञिनो दशविधसंज्ञानुज्ञानात्। इत्याशमस्तु न पत्नानापार्थ आह। संप्रधारणसंज्ञया यमित्यादि। अथवा कालहेतुदृष्टिवादोपदेशाभिसं
। संज्ञाः समनस्कत्वमा संज्ञा न धिक्रियते। संज्ञिनः समनस्का इति आह संप्रधारणसंज्ञयेत्यादि नेत्यर्थः संज्ञाया मा ग्रह्यात। किं च यं सं
प्रधारिणमिति कालस्याः परिग्रहः। किं तु न। कारणमहलो काहाराहि संज्ञा स्थावरांता। आहारादिसंज्ञा तावद्दति। सोकत्वाद[illegible] न तथा ह्याहारा
दिसंज्ञानाधिक्रियं। नानदिकः अर्थावगमात्मेण धननन्यनिमाने एवारूपनाविप्रयदिश्यते। यथा चक्रवर्तिविशेषणवानुत्रासस्वरूपस्वरू
पतान्न चयते। तथा महत्या शोभनया चेह संज्ञया संज्ञाग्रहीष्यते। न तु संज्ञामात्रेण सर्वत्र तथा प्रसंगादिविधानात्। कालहेतुदृष्टिवादोपदेशसं
ज्ञा च न त्वेकाऽलिकीत्वेन परिगृह्यते। नेतरे नियमितमिदं तथा। सम्यगारंभात्मा न। हेतु कालदृष्टिवादोपदेशसंज्ञास्तु तरानरविशुद्धमपद्यायकिं कारणं कालिक्या
देसमवस्थापितो। नयमाहि सेतिहित इतरं संज्ञासंज्ञाति। सर्वत्र कृतकालिक्या संज्ञया व्यपायः संव्यवहारः क्रियते। अतः कामविशुद्धिमनाद्दत्तसत्त्व
प्रतिबद्धं ततः कालिकासंज्ञामधिकृत्य सूक्ष्मपद्यारमानयति। संप्रधारणसंज्ञयायं वर्तते। जीवास्ते समनस्का भवंति। संप्रधारणमालोचनं यदनुद
र्थमपि कालमनुस्मरति सूक्ष्मानागतमपि चानुपतति कथं तु कर्तव्यं किं वा तत्कृत्वा चेष्टिय्यत एवं रार्धकालिकी तु न्यायाऽऽगमे पूर्वपर। तवा तत्संप्रधारणमेव स्वरूपेक
उस्तस्संनवति। येनं ताऽमनयो येन पात्रकं धानादाय मत्ते तद्विप्रसिद्धं प्रत्यनेन विज्ञातावरणकाया प्रशमादि सामतः। तथास्वरूपोपलब्धिः कृष्यमानः प्रयोग
दिप्रकाश ए च प्रवदकोः। यापश्यमलक्षिमातामनोद्रव्यप्रकाशादृष्टेन मनः। षा इष्टिरिति वेरा। र्थोपलब्धिर्यथा चाविशुद्धचक्षुषो मंद मंद प्रकाशे रूपोप

लब्धिः स्वमसंज्ञिनः। पंचेंद्रियसंमूर्छनजस्यात्। स्वमनो द्रव्यग्रहणशक्तेरर्थोपलब्धिः। यथाचेस्मर्छिताद्यानामत्यक्तं सर्वविषयविज्ञानमेव मतिप्रकृष्टाव
रणोदयादेकेंद्रियाणामतः सुदूरं प्रस्तुतमसंज्ञीद्वित्रिचतुरिन्द्रियसमूर्छनजेभ्यस्तत संज्ञिनामति प्रकृष्टतरमतिज्ञानस्कृतः पुनश्चेतः पुनश्चित्तम
समानतायामपि अन्यादिदमुपलब्धिनाथानुमते। सामर्थ्यतेदा अस्त्वयोपशमतया यथा चेह च्छेदनसेनेव क्षवर्त्तिनः सूक्ष्मस्य प्रसर्ष्यतक्रमेण
सामान्यसामर्थ्येनात्र प्रपद्यादीनामसेव मेवादि मनोविधिषु संज्ञितो। तत्त्वसतियापद्युत्ता संप्रधारणयांना। सोऽतमशोहीयमानानामासंज्ञानामिति
। एवं तावद्विशिष्टसंज्ञायुक्ताः संज्ञिनः इति विनियापरता नीरनीतामयाह माकष्टेनांसंज्ञिनः सर्वे नारकादेवाश्च पादिना इष्टिभीः समकव्यर्तिः। नानारकाः नव
नवासराम्यतिषिकाः वैमानिकाश्चदेवाः। गर्भव्युत्क्रांतितिर्यग्मनुष्याणां तेग गर्भव्युत्क्रांतयः। उपरिष्टात्रिविधं जन्म वक्ष्यते। तत्र माता पितृसंयोगाच्छुक्र शो
णितो गर्भजन्मोच्यते। तेन गर्भजन्मना विविधयुक्तमतः यतुष्मनाऽऽगर्भो नो येषां कदाचिदितर ते कदाचिन्ताहा। अत्र न तु रुदर्शनिःसरणप्रिये विविधमनु
ष्याणां च समनस्कत्वं। गर्भव्युत्क्रांतिग्रहणात्संमूर्छनजन्मनुष्याः व्यति: तिर्यग्यो निजा। सिद्धादिपंचेंद्रियतिर्यग्योनिजाः। गोमहिष्यजाविककरिकसरिका
श्वादयः केचिदूहाणाऽगर्भव्युत्क्रांतय एवं परिगृह्यंत न तु संमूर्छनजन्मानः। ईहापोहयुक्ता इति। सत्यान्वार्थे ग्रहणं तस्त्वाविताशीसदर्थमीमांसा ईहा किम
यं स्थाणुः पुरुषो वेति सा ऽपोहः संगतिरिति। मधुरादिगुणयोगादयं शंख एव न शार्ङ्ग इति ऽपोह इति नित्यमतिरक यदि ज्ञानमपोहत्वमनते। ईहापोहाभ्यां युक्ता ईहापो
हयुक्ताः गुणदोषविचारणात्मिका संप्रधारणसंज्ञा तो यति संज्ञिनामिति संज्ञिनो निरुक्ताः। गुणाश्च दोषाः स्वार्थपुष्टिहेतवो गुणाः तदपचयहेतवो दोषास्तेषां वि
चारणमालोचनं कश्चित् गुणस्ताप्तिर्दोषपरिहारश्चेति तदेवात्मा स्वरूपं यस्याः संप्रधारणसंज्ञायाः सा गुणदोषविचारणात्मिका संप्रधारणसंज्ञा नामेदं विधसं
ज्ञानिमित्तं कृत्वा संज्ञिनो न तु मतिमात्राः। अन्यथा हीतादौ यदि पुनर्विशिष्टसंज्ञानाश्रीयते। ततः सर्व एव जंतवः ए इष्यादिभेदाः समनस्काः स्युः। आहा
रादिसंज्ञाभिः संज्ञिन इति कृत्वा तस्माद्विशिष्टसंज्ञानाजः संज्ञिनः समनस्का भवंति। तत्र संवेदनी। या रयादो जनो मन्यस्य दावाहार जिज्ञासा पूर्वकं वि
शेषपुद्गलग्रहणमाहारसंज्ञा। संज्ञानमविज्ञानं तद्विषयमाहारमभवहरामीति। मोहनी। यस्यासा धूसलहणतयसंज्ञात्यपरिज्ञां निःसिनमीति पुरु
षादिवेदोदया दिव्यौदारिकशरीरसंबंधानिलाषे सेवने। मैथुनसंज्ञाततो अथवापि मर्त्वेवहरणपरियहसंज्ञा ना वतो मिथ्या मूर्च्छा। तस्मात् तदयं प्रतिधा
विशेषादितसंस्कारविज्ञानपाटवादरविजृंभितपरिणामः। संज्ञितः। न तु पंचसंप्रधारणसंज्ञा मनोलक्षणमनस्कसंप्रधारणसंज्ञारूपं तत स्तासूक्ष्म
लक्षणमन्यो मनलक्षणत्वाद्दतत्करवसंज्ञिता। समनस्का इति उच्यते लक्षणपदा। एवं द्विविधेन लक्षणेन लक्ष्यते स्वसिद्धेन परसिद्धेन वा स्वसिद्धेनाभिलक्ष
णत्वेन। परसिद्धेनाभिनववारिवाहपटलस्निग्धतरं यवबंधकलाकमला। सोऽस्तादिनामहानजलाशयः। तत्रेहापि लक्षणः समनस्काः परसिद्धेन

गुणदोषादानपरिहाररूपेण करिष्यतीति नावलक्ष्यप्रमाणसमधिगम्यमनसंप्रधारणसंज्ञाफलेन विगन्तुं तत्र संज्ञित्वेनाशीमोर्थ। तत्र॥ करणवन्नय
स्थिदर्निर्णया। एतल्लक्षणमनुपपन्नमिति तदर्थमिदमुच्यते यतः संप्रधारणसंज्ञाविरहिरितिस्फुटहिताहितप्राप्तिपरिहाररूपफलाभिनिबोधोन्निते दि
विधर्मेण लक्षणं तेन च अथवा पर्यायकथनेनेदं मा व्याख्यानं समनस्कानां। के समनस्का इति शब्दसंज्ञिनः समनस्का इत्येकोर्थः। यद्यन्यत्र मनित
ति संज्ञा शिक्षाक्रियालापग्राहीत्यन्येन लक्षणेनापि एतदर्थमिति सूत्रे योगविग्रहो गुणिरिति। इहापि गुणदोषविचारणफलबोधार्थात्सिद्धतरसंज्ञिशब्देन प्रत्याय
त्यात्सिद्धस्य तत्समनस्कार्थस्य एवं चरहस्तकरपादिलक्षणं वक्तव्यमिति कस्यचिद्विस्पष्टतरप्रसिद्धिर्भवति यथा स्यादिति। कः करोतीति। विवक्षाव
शात्कदाचित् कारणेन कार्यमनुमीयते। आनुमितं कारणं मनश्च मनः। कारणं संप्रधारणं च संज्ञाकार्यं तद्वत्तल्लक्षणमिति। कदाचित् सेव
नसा लक्षणतया स्यात्समनस्कलक्षणमपि न दोषायेति॥ उक्त इति विशिष्टानां समनस्कानां मनोयोग इत्यतो घटेतराः तोरवर्तितप्राणिनाम व
तमायोगमुच्यते। विग्रहगतौ कर्मयोगः॥ अथवा संसारिणो द्विविधाः संसरणधर्माणो गत्यादयः ज्ञानतरज्ञानेस्वद्भूतेषां संसरिण्णादित्वादेशा
श्च तत्र लक्षणं भावांतरप्राप्तिलक्षणं। पतत्रये पूर्वशरीरपरित्यागादेशांतरं गत्वा जन्मलक्षणं तद्देशांतरप्राप्तिलक्षणं। ये पुनः स्वशरीरत्वे
न भवंते। घृतास्तांतः कर्मादिना येन तेषां भावांतरप्राप्तिलक्षणमेतदुतयमपि न चेष्टालक्षणं। भावांतरणसंसरणमस्ति। तत्क्रमपूर्वकशरीरस्य
जातो गतिस्वभावाकृतिपूर्वकाचान्यप्राप्तिरिति। उच्यते गतिहेतुस्तज्ञावागमनप्रतिबंधः सा गतिरंतरालवर्तिनी द्विधा ऋज्वी वक्रा च ऋज्वी
तावत् पूर्वशरीरयोगात्प्राप्तिसंयत्नविशेषादेवगतिरिष्यते। धनुर्मुक्तेषुवेगाद्धितसंस्कारेषुगमनवत्तस्याः पूर्वकः। स एव योगोपाश्च। अ
तोन्यस्यां तु विग्रहगतौ कर्मयोगः॥ विग्रहो वक्रमुच्यते। विग्रहेण युक्ता गतिर्विग्रहगतिः। विग्रहगतिः शाकपार्थिवादिवत्। तस्यां विग्रह
गतौ वक्रगतौ कर्मेति। कर्मैवायं योगः औदारिकादिकायवाङ्मनोव्यापार इति। कर्मणा योगः। कार्मणं शरीरं कृतं वक्ष्यते स्पष्टः॥ एत
देवमकं नाम्नेदर्शयति विग्रहगतौ स्वर्ददासमासादितवक्रगतेर्जीवताः कर्मैककं कर्मशब्देनोच्यते। कर्मकृत एव योगो भवति सर्वप्रकारेण
न काशसभावेदयति। शब्दयोगान्नो पुनः॥ स्पष्टतरमसंदिग्धार्थं विशेषयति। कर्मशरीरयोगस्तथेः। कार्मैव शरीरं कर्मशरीरं कार्मणमिति। स्फु
टयति स्वार्थे वक्तुमसंनिसावेदयति कर्मैव कार्मणं। अधुनर्जातत्वयायार्थसंबंधात्र कश्चिदस्ति। अयं च नियमोंतर्गतिरेवर्तीयातान्न कार्मणस्येतिष्टा
पवमाहः अन्यत्रत्वयोक्तः कायवाङ्मनोयोगा इति। अंतर्गतस्तत्र यथा तिष्ठति तन्नागमने कायादियोगो भवति। उच्यते मतांतरविषयदर्शनपरयोक्तःत
स्याथानारकगर्भेसु उक्तंः। तिर्यङ्मनुष्यदेवानां नयोपियोगाः सम्मूर्च्छनजन्मनां जो तिर्यङ्मनुष्याणां कायवाग्योगावेव अथवा वक्ष्योक्तमिति
पेनप्रकारेणोक्तः। कायादियोगः पंचदशभेदः सत्यासत्यमनोयोगांतरस्तेदेष्टिति सूचयति। तत्र मनोयोगः चतुर्धा सत्यः असत्यः सत्यासत्यः असत्यामृषः

ति एवं वाग्योगोपि चत्वारो योगा सप्तधाः। औदारिकः। औदारिकमिश्रः। वैक्रियिकः वैक्रियिकमिश्रः आहारकः आहारकमिश्रः कार्मणश्चेति। ननु च अनादिसंबंधे
वसर्वस्येति वचनात्तैजसयोगस्याप्यभावे मनोष्टविधनकाययोगेनतर्वतितिविं। ततश्च षोडशभेदयोगः स्यात् प्रधरणांवयत्नापेक्षकर्मकृत एवेति। तदप्यसमीचीनं
तस्मान्नोच्यते सर्वस्यतत्र स्वरूपा तैजसयोगमाचार्यान्यमतेन निराकरिष्यति। एके त्वाचार्या नवाद्यपेक्षमिति आदितः अथवा तेः कर्मसूक्ष्मत्वमात्पविशेषात्
नेवेदंति केश्मतेसेमासतस्तावरूपाणा तेजसं कार्मणमपेक्षितमेवेदमित्यतः पंचदशधायोगः। अवधारणमपि तावस्थिनासमंजसमिति सोयम इतरजीवेषु पंच
दशविधो योगः। अवेक्ष्यते। संज्ञिमिथ्यादृष्ट्यादारभ्योयोगकेवलीतावत् द्वादशयोगमनोयोगोलभ्यते। एते चैव च सप्तमेषु सत्यवाग्योगोपि। तुरीयः पुनर्योगो
योर्द्वीन्द्रियमिथ्यादृष्ट्यारभ्योयोगकेवलीतावत् अस्ति द्वितीयतृतीयवाग्योगे संज्ञिमिथ्यादृष्ट्यादारभ्योयावत् क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थाः वक्तव्ये
तो एवं मनोयोगापि। द्वितीयतृतीयौ। इह गतौ यावत्पर्यंतरसंज्ञा तिस्रा वदंत तत्वे यथासंभवमौदारिक। वैक्रियिककाययोगो भवतः। वक्ष्यामि तु पुनः तेवि
निर्वर्तिता नारकसुराः वैक्रियिकयोगभाजः। तिर्यङ्मनुष्याः औदारिकवैक्रियिकयोगिनः। आहारकयोगः प्रमत्तेन विधीयते। प्रमादप्रमत्तस्य भवति। एतत्
द्विनारकयोपर्याप्तकावस्थावर्तिनो मिश्रयोगभाजो भवंति औदारिकवैक्रियिकयोश्च। सुरनारकानितेषां कार्मणेन मिश्रः तस्याहारकं मिश्रः। तत्त्वौदारि
केरीमिश्रः सम्यग्मिथ्यादृष्टिसासादनमिथ्यादृष्ट्यारम्भा गतौ कार्मणएव योगलाभः अपर्याप्ता यावदुपशांतकषायवीतरागछद्मस्थ इति। केवलिसमुद्घात
कालेयदा वीतस्य चतुर्थपंचमसमयेषु कार्मण एव संभवति विग्रहगतौ तु कर्मयोगस्ततो ननाविग्रहा द्वितीयषष्ठसप्तमे औदारिककार्मणमिश्रः। अथ
प्रष्टमयो रौदारिक एव मनःतत्र सूत्योक्तः। कायादियोगस्सम्यगवतिष्ठते नयति। अथ विग्रहगतौ कर्मयोगस्तस्मात् बाह्यादेकविग्रहयामपि गतौ कार्मण एव
योगः। कस्मान्न भवति सोपि द्विविग्रहणि किं वक्ष्यतेति। उच्यते। विग्रहणता विनिता कालविवक्षितात्ति जनैर्भवतः किंतु विभयोविवक्षितः। स्वेशकुनिरूढेन
स्थति यथा वस्त्रं वेतदेव गृहीतमन्यथा विग्रहायां त्रेविग्रहायां वा गता बावांतयोरपि समयोः कार्मणयोगप्राप्नोति इष्यते च। द्विग्रहायां मध्यमसमय
ये त्रिविग्रहायां मध्यमयोर्द्वयोरिति। ननु च विग्रहगतिसामान्येन कार्मणेन योगेन भवांतरसंक्रमणं। तदुक्तं निरूप्यते आगम अविभिन्नदंते अन्यमेव रिक्ते
पतो योगायकृतं भवतीति संक्रांतिरिति उच्यते विशिष्टसमयेषु षट्स्वयोग्यो योगः कर्मबंधनत्वनिर्जरालक्षणस्य विवक्ष्यते। अन्येषां स्वरूपतः अथ कथं
स्वनमिदं ज्ञावर्णंते। अयं जीवैरण्य तिर्यग्विचलति कंदस्तांतरणं परिणतेषुणाभवांतरातरपुतिरतानिर्योगमयामः कार्मणयोग कालेप्यास्ति
चलनं वत्स बंधादिलक्षणः कर्मणा प्रतिबंधः। उच्यते तत्र वक्ष्यामि प्रत्यक्षभगवता। सर्वज्ञाभाषितज्ञानावरणादीनामथाणां। तादेवसद्भावादविकल्पकेवि
लसमयहृदयंकसूत्रेण पतोगेमामिसंबंध इति। आहारकाययोगमसम्यग्भसंबंधसमासनुविवक्ष्यते। नाप्यकारेण ज्ञानावरणाद्या सर्वविशा

पादितः धर्मास्तिकायस्य च गमनस्थानं इति। एवं सूत्रैस्तु कृष्णं नामकर्मोदयो गत्यादे[illegible]योगान्तकेवलिनि द्विचरमसमयवर्तिना[illegible]
लोकाग्रं स्थानं तत्र [illegible] कथं पुनर्जीवो गच्छतीति चेदन्तिमसूत्रे। पुनः पूर्वसिद्धान्तधारणार्थं योगसत्त्वात् संसारी चेत् विस्रसा निष्क्रिय एव तत एतद्
[illegible] सादेश्यात् तत्संसिद्धिरनन्तप्रदेश [illegible] योग इति। आहुः माने रूपते सिद्धा [illegible] सूत्रमाचार्यस्तत्सादनं स्थितमिदं विग्रहगतौ
कार्मणकाययोगेन। इत्यवहितम्। अथ येषां जीवानां गतिर्देशान्तरप्राप्तिः सा किं यथाकथंचिद् भवत्याहोस्विदस्ति कश्चिन्नियम इत्यत्र
तेषां अनुश्रेणि गतिः। अथवा किं पुनरस्या नालान्तरप्राप्तेः कारणं गतिं प्रति कश्चिदस्ति उताहो यथाकथंचिदिति। गतिनियमार्थमिदमाह। अनु
मरणो[illegible]निवचनः। अनुश्रेणि गतिः। श्रेणिराकाशप्रदेशपंक्तिः। स्वशरीरावगाहक्षेत्रप्रदेशास्व[illegible]तेन परमाणवो[illegible]
नैरन्तर्येण स्थिताः साकाशप्रदेशे जीवगतिर्निवर्तते [illegible] कार्मणकाययोगेन [illegible] पर
माणो[illegible]धर्माधिकायां [illegible] स्कन्ध[illegible] पुद्गला[illegible] तत्रानुश्रेणीति श्रेणि[illegible] अनुश्रेणि। श्रेण्य
अनुसारिणी गतिरनुश्रेणिर्गतिः गंगावाराणसीयथा गमनं गतिर्देशान्तरप्राप्तिः सा था[illegible] श्रेण्येन वर्तिनो द्वयोर्वसमासादितगतिपरिणतयोः
गतिः पुद्गलकर्मस्तस्य [illegible] धर्मास्तिकायापेक्षा [illegible] जीवो नंदक्रियावतां [illegible] शब्दे [illegible] शरीरं विमो
चं करोति। तानेवाविदिन्देशान्तरं गच्छन्ति ऊर्ध्वमधस्तिर्यग्वा विश्रेणि [illegible] धर्मास्तिकायाभावादूर्ध्वं लोकपर्यन्त एव [illegible] लोकनिष्कुटेषु पातदेवत्र
न्यान्तरप्राप्ताववश्यमेवं धर्मो जीवो वक्रां गतिं प्रतिपद्यते। पुद्गलानामपि परप्रयोगनिरपेक्षाणां स्वाभाविकी गतिरनुश्रेण्येव भवति। यथा लोकान्तलोका
न्ता[illegible] लोकपर्यन्तमेकेन समयेन [illegible] परप्रयोगापेक्षया [illegible] गतिरस्तीत्यर्थः [illegible] सर्वो गतिरित्यादि। सर्वे
तिर्यगूर्ध्वमधस्तिर्यग्वा देशान्तरप्राप्तिर्येषां जीवानां तेषां संसरणधर्माणामित्यर्थः। पुद्गलानामपि [illegible] पुद्गलानि [illegible] अनुसारेण
उपक्रम्या[illegible] तेषां च समुच्चयार्थः शब्दः। कथं पुनरनुकूलग्रहणं [illegible] किं तत्र [illegible] प्रसक्तिनिरासः साम्प्रदायिकं उच्यते। जीवाधिकारादुक्तो गतिवि
षमवि[illegible] अनुपात[illegible] [illegible] कारेणोपात्तानेक[illegible] पुद्गलानां
[illegible] जीवग्रहणं [illegible] जीवाधिकारानुवर्तते जीवग्रहणस्य न किं [illegible] तस्मात्सूत्रमाचार्यो जीवानां पुद्गलानां च गति
नियमो [illegible] पुद्गलस्य च [illegible] जीव[illegible] इति। आकाशप्रदेशानुश्रेणिर्भवति जीवपुद्गलावगाहस्य [illegible] कान्तस्य देशाः परमाणु [illegible]
बोधनार्थं पंक्तिः प्रदीर्घा श्रेणिरसंख्यातप्रदेशाघनपरमाणुसंख्यातप्रदेशापि तामेवं विधं श्रेणिमनुसृत्य गमनमुपजायते। आकाशप्रदेशा
नां श्रेणिमनुजायते गतिः। [illegible] कथं [illegible] आकाशग्रहणं धर्मादि [illegible]। तावद्भवगाहनादेव [illegible]

तोऽनपेक्षमिति। वक्रगमनाया श्रेणिर्विगताया गतिः। सा विश्रेणि जीवानां पुद्गलानां विश्रेणिर्न भवतीति गतिर्नियम्यते। ऊर्ध्वोपाराय[illegible] देशो
ण। यावदधिलोकान्तरायतां परस्तथा ऊर्ध्वमधश्च धर्माधर्मद्रव्यास्तिकायाः सा स्वभावगतिः [illegible] विदिक्पि वियांतीति [illegible]
दैवं [illegible] भावागतिः। किं च द्विविधा [illegible] परमाण्वादि [illegible] पुनरुपजायते। उच्यते पुद्गलानां नियमः सिद्धानां लोकान्ते नैयायिक [illegible]
पियादयो जीवस्य सिद्धमानस्य जीवस्य नियमविग्रहा न भवति। एतावता [illegible] सिद्धमानस्यो धर्मशीलो वातस्य गतिर्गमनपू
र्वप्रयोगादिद्रव्य [illegible] जनितं जीवस्येति ग्रहणार्थं [illegible] जीवाः पुद्गलाः [illegible] भवति सिद्धमानस्येति [illegible]
योगे संसारिग्रहणात नियतं सर्वकाले विसिद्धमानस्य विग्रहा [illegible] गतिर्भवति निवेदितम् [illegible] जीव [illegible]
क्रते। अविग्रहवती च संसारिणः। प्राक्चतुर्भ्यः। विग्रहवती [illegible] चतुर्भ्यः समयेभ्यः [illegible] गतिर्भवति। संसारिग्रहणमुत्तरार्थं पुनः संसारिग्र
हणं सिद्धग्रहणादपास्तस्य [illegible] संसारिग्रहणस्य पुनः [illegible] परिणामः प्राक्चतुर्भ्य इत्यतः गतिकाल [illegible] अवधारणार्थः। एकस
मयाविग्रहगतिर्व्याहारात्। चतुर्थोऽपि विग्रहो न भवति। विग्रहप्रकर्षप्रति [illegible] प्राक् शब्दस्य [illegible] वित्वात्। अधुनात्र
उत्तरसंक्रियते जात्यन्तरसंक्रान्ताविति [illegible] जातेर्जात्यन्तरं [illegible] संक्रान्तिर्गमनं जात्यन्तरसंक्रान्तिः सा संसारो जीवसं
तरसंक्रान्तौ सत्यामिति। [illegible] कथं [illegible] गतिक्रमाज्जात्यन्तरसंक्रान्तिरिति [illegible] संसारः। कर्मतदभि
संबंधात् संसारिणो जीवस्येति जीवर्धमेनाजः। [illegible] एकोऽपि [illegible] भवति यावदुपपातदेशं प्राप्नोति। कुटिलगतौ यावद्वक्राणि [illegible]
[illegible] जीवस्य [illegible] भवति। समुच्चयार्थः [illegible] वक्रा गतिः। किं पुनः कारणम्
[illegible] उपपातक्षेत्रं [illegible] तस्य [illegible] उपपात
देशव[illegible] उपपातदेश [illegible] कारणात्। तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्राक्चतुर्भ्य इति। दिक्षु विदिक्षु [illegible] क्रियमाणो या [illegible] श्रेण्यावव
[illegible] श्रेणिमनुसृत्य ऊर्ध्वमधश्च प्राक्चतुर्भ्यो विग्रहेभ्यः। [illegible] उपपद्यते। [illegible] नियमः [illegible] विग्रहवत्या भवति
[illegible] विग्रहवती। न प्राक्चतुर्भ्यो विग्रहा भवति। [illegible] जीवा [illegible] उपपातदेशं [illegible] विग्रहवती गतिः। तेषां विग्रहा [illegible]
। [illegible] मेयावितिं [illegible] पदस्य [illegible] विग्रहा इत्यादि [illegible] उपपातदेशं समश्रेणिव्यवस्थितमुक्तिस्थानं [illegible]
यतां श्रेणिमनुपत्योत्पद्यते। तत्रैकेन समयेन वक्रमकृत्वा गतः। क [illegible] उपपातदेशं विश्रेणिस्थं भवति तदेकविग्रहा निग्रहा वेतिति

श्रोणिमनुगतिरिष्यते। आकाशप्रदेशश्रेणी लिखितावक्रा उच्यते। तथा चागमः। अपवत्तस्स णं भंते परमाणुपुग्गलस्स दुपएसियस्स वा खंधस्स जाव अणंतपएसियस्स वा खंधस्स एगिंदियस्स वा जीवस्स जाव पंचिंदियस्स वा जीवस्स सेढि अणुसेढी गती पवत्तइ, विसेढी गती पवत्तइ? गोयमा, अणुसेढी गती पवत्तइ, नो विसेढी गती पवत्तइ। सेकेणट्ठेणं भंते? एवं वुच्चइ गायमा
। मरस्स रा सट्ठी अपपरमत्ता उववज्जइ। उक्तं आयतासेढी। स्थापना। ०००००००००० एकतोवंका। दुहतोवंका। एगतोखहा। दुहतोखहा। चक्कवाला। अद्धचक्कवाला। उक्तं आयता सेढी। ००००००००००। आयता रेखा सेढी उववज्जमाणेण। ।। आयता सेढी उववज्जमाणस्स विग्गहेणं उववाउ। एगतो वंका सेढी उववज्जमाणस्स दुसमइएणं विग्गहेणं उववाउ ०००००००००० दुहओ वंका सेढी उववज्जमाणस्स तिसमइएणं विग्गहेणं उववज्जइ। सेतेणट्ठेणं। गोयमा। एवं वुच्चइ। एकसमयेन वा ०००००००००० विग्रहेणोत्पद्यते। द्विसमयेन त्रिसमयेन वेति। के पुनः शब्दार्थः इति सविस्तरः। प्रश्नयति कुतः पुनस्तावदाह। आचार्य ०००००००००० योऽणुपरिणामविशेषविग्रहोऽवक्रितं विग्रहो वक्रः। अरणमंतरसंक्रांतिरिति नात्राभ्युपगमो न संगच्छते यस्मात् एकसमयावक्रा ०००००००००० गतोवक्रमस्ति अपरेषां वक्रा। न विग्रहस्य गतिर्विग्रहगतिर्विग्रहस्य या गतिर्विग्रहगतिः। न च विग्रहा येति आगामिजन्म ०००००००००० शरीरार्थ्या गतिरिति प्रतिपादयंति विग्रहस्य चागतिरिति यच्च कृत्वा गतिरसा विविग्रहगति। कृत्स्ना प्रथमविधिना संग्रहः। ०००००००००० सा एकरूपमपि न विकल्पेन वक्रेति। तत्र प्रथमपि विकल्पना मायां सूत्रार्थमिघटते। विग्रहार्थ्या गतिस्तस्यापि अवश्यावि ०००००००००० शरीरस्य संबंधाभावात् मनपरिणामकालेरगतत्र कः संबंधः। एकसमयेन या विग्रहेण स्यात्। यदा पुनर्विग्रहगतिस्तदा तु तरामनुपपन्नं हि एकसमयगतो वक्रस्यसंभावः। आद्यंत्याविग्रहगतिपरिहारस्वगामित्वं भवति। विग्रहोवक्रितमपरितो नतरमवस्थादेवां सूत्रं व्याख्येयम्। एकसमयेनापि विग्रहेणोत्पद्यतातिविग्रहेशे प्राप्तहेदृक्त्वेन नक्रमातिधायी तत्तोयमर्थः। एकसमयेन याता। दनविरामयाकस्याव। तु। रान ति। वतःसामर्थ्याद्गतिरेवा एकसमयपरिमाणगति लोन्तरत्वाविनावत्वं दृगो त्वद्येत। तत्र एकच्छ्रया। अन्यानुतसद्यनोनः। समयद्वयपरिमाणगतिका लोन्तरत्वाविनावत्वेदेनोत्पद्येत। अत्र चवक्रद्वोपक्रमः इतो विग्रहद्वयस्य यदि च विग्रहे विनक्रमेवक्त। पुनक्तता स्यात्। सामानाधिकरण्यं च द्विसमयिकश्चात्तानुपपन्न। ग्रन। स्याद्विग्रहशब्दस्य तस्मादेकसमयसाहचर्यात् प्रकेतो वक्रउत्थ। तावक्रेति। विग्रहश्चद्वयावा कुटद्वयवचनं इति न किंचिद्दिरुध्यते। अनुयात्रसूत्रेति। त्रिवक्रा गतिर्जो पांति वा। तक्कंसंस्कारेण चमन्ताच्चवतावेद्विवर्त्तनातोति त्रुत्यन्तो मद्यपिगानिपरि

माणस्स। नेतोसु नियमा अणंतरस्स उप्पाउ वरिपादनिर्दिहितायच्छ। अपयञ्जत्तासुहुमपुढविकाइएणं भंते। अहोलोगखेत्तनाडी एवाहि रिल्लेपेन्ने संमोहणित्ता। जेणवि उडुलोकखेत्तनाडी। एवाहिरिल्लेपेत्ता अपज्जत्तासुहुमपुढविकाइयत्ताए उववज्जित्तए। सेणं भंते। तकइसमइएणं विग्गहेणं उववज्जेज्जा। गोयमा। तिसमइएण वा चउसमइएण वा। वडसमतिएण वा। विग्रहेणं उववज्जेज्जा। चत्वारः समया त्रिवक्रायामेव ति। अतोन दोषः। तथा पंचसमयापि गतिः संभवतीति। बोधाम्नास्त्रेय। आर्षी महत्तम। अत्र इह द्विवीस्थावस्थितः। कालं करोति ब्रह्मलोकविदिशि चोत्पद्यते। तस्य पंचसमया गतिरवश्यंभवति। न च क्वचित् तिरकाञ्। अत्र केचिद् दर्शयंति। लोकसंस्थाभावः। पंचसमयायां गतौ पुनस्तत्काचिद्द्रष्टव्यते। जन्तुरित्येतोवश्चितिरेति। अथ च विग्रहाना पिनोत्पंच धाचतुः समयाति इयाद्यु विशेषस्तु तुः समयार्था तावि हितास्वंतरे पंचसमयतु नार्थाता न स्वर्गप्रति। किं पुनः कारणं संग्रह कारणं च तस्य एव गत्यपातानतुवाक्य। त्या। तत्रा: प्रायः कालपरिमाणमेगी कृत्येता स्वेच्छ सन्तुपनंत्वतो नोपत्तौ। मार्थाकाता नष्टा कृत्यसाधं यंति जीवानामेता: द्विकालमंतुष्टा। यश्चात्तो विनाहृता: पारमर्षवचनवेदित्सुत्युत्ये परिहास्यंति। सर्वथाप्ययं बहुतमेव वस्तुमः। संप्रति प्रतिनियताम। पावेदयन्नाह। एवाम्रता कुह्यादयंगतुः। समया परायासांता चतुः समयपराश्चतुर्विधा एव गतयो भवंति परतः पंचसमयादिका न संभवतीत्यर्थः। सर्वत्र च पूर्वशरीरवि। मुंदाविमृदामरुकजन्तुकागतिस्पोत्तानम्भावविति। आसां च मध्येनारकादनापवियर्यकद्विविग्रहा एव भवंति विग्रहा। एकेंद्रियाणां विग्रहा त्रयो। किं पुनः कारणमेकसमयेना ग्रहणं भवति। न द्विसमया त्रिसमया वा नाक्करसोनुतोत्याच वक्रं याय समय द्वयंकाततः। पूर्वापरसमयत्र यमपीसत्कमाह। प्रतिघाताभावात्। अनो वा नियमोऽवश्यसमयात्तरतोऽपि विग्रहोनास्तीति। चत्वारि पंचसमयवक्रा णि विधाय किंमित्तिनोऽप्यतिस्थानमाप्नोति उच्यते विग्रहनिमित्ताभावात्। वनहियस्थानमत्र तस्य स्पृहा गन्यासतदविप्राप्यत्वंतरालेऽन्नामादेवाकेन विदधति। प्रतिघातस्तु भावस्य प्राप्नोति। किं तत्र द्वितीयादिसमयकल्पनया स्यात्। प्रतिघाताभावात् अन्तरालेन्त स्पर्शका येन तद्वति अपरे वर्णयंति। सिद्धमनगरेव प्रतिघाताभावः प्रतिघातकं हि कर्मतद्भावात् द्विकर्मोत्पन्नाको तत्र नेक विग्रहो गतोऽर्थ स्थाने मातव्योतदसो समयद्वाभ्येव प्राप्नोति। उपपादक्षेत्रप्रत्यनंततोऽपि प्रदेशांतरमाक्रामयती त्यतो विग्रहेनि मित्ताभावादुच्यते विग्रहनिमित्तं तु उपपादक्षेत्रं तेन चैत्ति विग्रहयोयोजनायं। अतोऽनुरूपयंति गत्तिर्निमित्तं कार्मणशरीरं तत्संतानस्य च्छेद पूर्वविग्रहे निमित्ता भावरति। एवं गतिविषयमवधेयस्याप्रधना विग्रहशब्दार्थपर्यायांतरेण दर्शयति विग्रहः। वक्रितं कुटिलमित्यर्थः। पुनरत्र पविद्यमविशेषप्रतिपादयिष्यत्राह। विग्रहो वियहः। प्रदेशांतरसंक्रांतिरित्यर्थः। तत्रं विग्रहक। अवग्रहः। कृष्णानाया

अवच्छेदस्तदर्थं न चाध्यापे णेरन्यश्रेणि श्रेण्यंतरं संक्रांति सरवानिति त्याग्निरियन्तुरस्याकाशान्तरे विंदुकाणिनिस्त्यमसमिदमत्तन्वमारोहति। एवमे
वामार्थो विग्रहशब्दार्थो दनर्थांतरमर्थं राशिरिक्तपसंहृतः। अथेदानीं पुद्गलानामपि तिर्यगूर्ध्वं छाघवार्थमाह। पुद्गलानामपि च। मन। यथा स
शरीरान्तरस्यागमयः संसारिणां तस्य पुद्गलानामपि परमाणवादीनामविग्रहा प्रयोगा गामिनः प्रतीतिनीयाः। अंतर्गतात्र्यं कालनियमो विग्रहनियमश्च
तिर्यादितो भ्रमणं तत्रस्तानामि वशरीरि संबंधगतितः पते। शरीरिणा मितो दारिकादयो हेतोः क्रमपर्यंतरगतावपि कार्मणशरीरयोगाद्ध्युपाने
येति नैसा स्यात्। यश। ष्ठ नांतर्गतत्वेन्नि। मा जीवाः समुत्पीयंत पुद्गला वा शरीरिणां च जीवानामेवमेवगतिर्भवति। विग्रहवती वा विग्रहा च न क
श्चिद्दिदस्य विग्रहा विग्रहसंज्ञा वर्णायां च योगपरिणामवशादिति गतेः। कारणमाह। स्वप्रयत्नापेक्षो वा। सो तया गच्छति। परप्रयत्नापेक्षो वा प्रयोग
मात्र इति। प्रयोगवशादुच्यते। परिणामो विस्त्रसा स्वभावः। प्रयत्ननिपेक्षः सहसा तथा गच्छति। अथवा प्रयोग एव परिणामः। तद्वशादिति शरीरिणा
मप्येवमेते स्फुतिदिष्टमतस्यादेशाभवाद वदर्थंतःनअनमविग्रहनियमः इति नेयत मशरीरिषु विग्रहनियमाते आह। आवद्धो वायथोक्त विग्र
हेत्यत इति। दृ। आमहेत्यादिः संबंधमथः अविग्रहव इति विचार प्रस्तावे परः आह अथ विग्रहस्य किं परिमाणमिति। अथेत्यनेन पूर्वक्रियानंतर्य
मावेदयति। विग्रहे च क्रान्तस्य परिमाणं प्रमाणमित्यर्थः। कियता कालेन विग्रहो जायत इति प्रश्नार्थः। अत्र प्रश्ने निधीयते निर्णयः तत्र आह। द्वे मतो
त्प्रसंके लघु एकसमयो विग्रहः हेतुतो लोकपर्यंतादिप्रदेशनाविंत्यात्। कुतो विग्रहपरिमाणं नांगुल। कुतः संहारविसर्गधर्मात्मकत्वाज्जीव प्र
देशरीरावगाहे वा। स्तोकेऽपुपपातमयेतादेशकादि प्रदेशादिकं वापपातदेशं मप्यवस्थानं यन्नकारिवदेशांतरितं बालोको ता प्रोक्तांतमितिवालो कतः पु
नर्नियतपरिमाण एव विग्रहो भवति। एकसमयो विग्रहो भवति मादिनाध्यं। एको ऽनिरपेक्षः। आविलायीय कालः परमनीरुद्धरसमयस्य एक
समायायस्थाय धायकः। स एकसमयो भवतीह विग्रहः। एतदुक्तं भवति भवांतरस्थलवर्त्तिमायां जंतोर्गतिपरिणतस्यैकेन समयेनातिक्रान्तेन
वक्रागतिर्जायत इति। न चायं नियमः सर्वस्या समत्यातिन्नामेव केणनर्जयितव्यं। किंतु पूर्वापरसमायापाधिकस्य विग्रहस्ये न द्वित्रिचतुःसमया पुगति
पुलयति। नेकसमयाया मपि विग्रहस्य विग्रहस्य। नेकसमत्वप्रपत्नेहणं न पुनः एकसमयो परिमाणो कालेऽपि पुन्नैसर्वान्न विग्रहे एतावित मं
माहिरुद्धो गतिर्वत्सानां विग्रहो स्यथा वे कसमये ति संघति नियत कालपरिणामे कसमयं गतिः। कुमतो नाहृ नयादर्शयति। अविग्रहाग
तिरालोकांताद्यपकेन समयेन भवति ऋज्वीगतिः। कुतो मोत्सकदाचिदथ वा हित प्रश्नं परमात्र एव विरमति जंतो कुसार वश्य कदा चिद्
णीवयमतिक्रमो। परमलालोकांता प्रसिद्धमानस्य जयती। एकसमयपरिमाणभेदवर्त्तिसर्वाग्नतिविशेषात्। यथादेवदत्तयज्ञदत्तयोरे

एकः। प्रहरेण योजनमधिगच्छतीति एवं नाबदकाजतिरकेण समयेन भवती निरूप्या विग्रहपरिमाणं या स्यात् विग्रहप्रमाणतरमस्पृशन्समयस्य
स्था। एकद्वित्रिचतुर्गतीरव्याति रेकविग्रहा द्वाभ्यां एको विग्रहः। शायस्या सेकविग्रहा। पूर्वापरसमयाबधिकत्वाद्विग्रहस्य सामर्थ्याति स्त्रीय
मद्यत्वासमया त्वंनिभ्या सत एकविग्रहः इति एवं द्वित्रिविग्रहयोरपि बाध्यं। अथेकस्यं नरकादिगतो विवद्धिता या अपाणिनस्त्वनरकउत्पत्ते
कर्गति वर्त्तिनस्त किं सर्वेऽपि विग्रहगत्या एकस्मि कालत्त्वंते। अथ विग्रहत्या उत्पाद्यमिति अत आह। अत्र नतमप्रस्तरणकर्त्तव्या। अत्रैवं
विधविचारप्रस्तावे व्यवच्छिन्नस्तेषां प्ररूपणपिनागवना कार्यासा वेवं कार्या नारका कदाचिदर्शं एवं विग्रहागतयो भवंति। अथवा अवि
ग्रहगतय अविग्रहगतिश्चैकः स्यात अथवा अविग्रहगतयो विग्रहगतया इति। एतेन किं कल्पनया एकेंद्रियाद्विद्यश्च व्याख्यातारे
कायुः पादो वनितेर्याचना सासंख्यानियम इति। एकेंद्रियास्तु नित्यमविग्रहगतयो विग्रहगतयश्चापि इत्युपत इति। व। उ। कोविग्रहश्चाथ विग्रह
गतिसमापन्नाः। किमाहारका अनाहारका इति। अनाहारकः स्यात्। यद्यनाहारका एवं तर्हि कियंतं कालमिति वक्तव्यमिति उच्यते। एकौ द्वौ वा अनाहा अथाहारादिकरः
रकां विग्रहगतौ लादिनाव्याप्ता कोविग्रहगतिस्य समापन्नानुप्राप्तो जीवः सामर्थ्याद्विग्रहापेक्षत्वाद्विग्रहो वा तु प्राप्नोति गम्यते तेत्र द्विविग्रहायामेकं सद
यमथामं त्रिविग्रहायां द्वौ समयावनाहारको मध्यमो भवति। अनंतरसूत्रात्समयग्रहणमनुवर्त्ततया शब्दो विकल्पार्थः कदाचिदेकं कदाचिद्वा
विति। अपरे शब्दाच्चीत्वा समयान्ननाहारको भवति माघकृते भवस्थले यतिनमादर्शयंति। सम्बुद्धात काले त्रिचतुर्थपंचमसमयेषु तदंतासंबद्
विग्रहगतिसमापन्नाजीव स्येवं विधेनास्य धक्रमेकप्रस्ताव केवलिसमुद्घातानाहारककालस्य। अथ प्रस्तुतमप्यत्रावक्तव्यं तावत्तु तृतीयत
तो भर्तुः कृत्ताशाले स्यावस्थायामनाहारक इति। किंनो तत्सादिकमपि भवंकाले सि द्वौ नाहारक इति वा। अतः प्रस्तावात्तथा नाविद्ध मनोस्या
धवलेत था। आनयोदित पंचसमयायां गतौ या चाष्टन समयत्र्यं समुच्चीयते। उच्यते अतिरिक्तं प्राकृतनाह शांगमस्य कश्चिदुपपद्यते। अथापि संभवेन
कश्चिद्दोषः। अथ किमाहारविशेषमंगीकृत्य अनाहारकत्वमाख्यायते सूरिणा। उत सर्वाहारनिषेध इति। सर्वाहारनिषेध इत्याह। कति वाहा
राः। नतु त्रय उत्तआहारलोमाहारः। प्रक्षेपाहार इति। तत्रोज आहारो पर्याप्तकावस्थायां कार्मणशरीरेण स्थूतिकृतानान जनवत् पुद्गलादानं सर्वप्रदेशैर्यत् क्रियते। जंतुना प्रथमोत्पादकाले योगावद्धयेनैव प्रथमकाल प्राहि। पान घृतादेरिति एव अंतामो हार्त्ति कालो
माहारस्तु पर्याप्तकावस्था प्रवृत्ति त्वग्भ्रान्ना पुद्गलो पादनमात्र व त्वयाद्दस। प्रक्षेपाहारस्तु पनादि कवलमानाभ्यवहारलक्षणः। अतोनाहा
रकत्व मपि त्रितिषिध्यते। लवस्थतायां तेव त्रितया पेक्षशानात। अथ मोक्ष समययोरंतर्गतोक्त मदेशस्थ्यादाहारक एव पूर्वोक्त

रशरीरस्य परित्यागादाभ्कालान्तरवर्त्तित्वात् पुद्गलानामनुयोगः कषायहेतुकमंतर्गतानामपि। सर्वेन सर्वकालं प्रतिवर्षणसमये समादाय
नारा [illegible] दे पवनद्यथा जलधारासंनिपातात् दितसामर्थ्यं वर्षतिवर्ष्म अनाहारक [illegible] प्याह स विग्रहगतौ हि तिवेगमपि द्वाभ्यां कालाभ्यां तदा
नः पुद्गलग्रहणं। कुर्वदेवान्तरेच समयमंतराहारकार्मणेन शरीरेण कर्मयोग्य पुद्गलग्रहणं कुर्वन् विग्रहमाणः मिजनेने तिष्ठायतीति। नख
लेवं रूपस्य पुद्गलादानस्य प्रतिषेधः। किंतु परिपोषक हेतुकोयमाहारकऔदारिकवैक्रियशरीरद्वयस्य विवक्षितः प्रतिषेधस्तेनेति। अतो अन्तर्गताने
कसमयद्वयं वानाहारकः। शेषं कालं समनुसमयमाहारयति। एकद्विसमयव्यतिरिक्तं शेषकालमाहारमसौ गृह्णाति। अनन्तसंयोगश्चरणे
मार्थमनुसमयमित्यर्थः। अनुसमयमविच्छेदेन प्रतिसमयमित्यर्थः। उत्पत्तौ प्रथमसमयादारभ्यांतर्मुहूर्तकृतजन्माहारः। पश्चात्
अनुपालो मारहरः। सन्निधिमुक्तादाविकः कथमेकं द्वौ वत्यादितार्थं केन प्रकारेणैकं द्वौ वा समयावनाहारको भवतु। ये पुनरतो विवक्षसमया
नित्यमवश्यं विल्पानां विनावसर्पणार्थः। सा बलुने च द्वि विग्रहायां एकं त्रिविग्रहायां द्वाविति। [illegible] अत्राहे स्यादि संबंध मेयः। अनादावसेरे शिष्यः
पृष्ठत आगतः एवमुक्तेन प्रकारेण। इदानीमिति सर्वसंसारिणां स्वतीवित भवन्त्यपि शिष्टकालमागृह्णाति। नवकृत्य [illegible] आयुषा तौदारिकवैक्रि
यशरीरकपरिग्रहयेसति कृत्वा नवायामागतत्वपत्ति देशं प्राप्तो जीवः। केन प्रकारेण पुनर्जायत इति पुनः शब्दप्रश्नजन्मा। पदृ। जायते प्रादुर्
भवति औदारिकवैक्रियशरीरितामयेत्यर्थः तं तथेति वक्तु आह जन्यते उपपात देशं स्वकर्मवशात्प्राप्तः तेन शरीरार्थं पुद्गलग्रहणं करोति य
स्मिन् देशे तत्संस्पर्शेनोपपात देशं नवकाशस्थानमाश्रयति। पर्यायाः नवानाः स्वकर्मवशादिति। पूर्वोपात्तकर्मपरिणति सामर्थ्यादेशं विहाय
प्राणमवांतरमासाद्यति। तेभ्यः प्राहादि वेरितः। इति सर्वहितस्य कर्मणेववदानिष्कार्यं तितत्रान्तिः स्थानगृह्णं तथा मतेन नामार्थेण ग्यातमम स्वा
यावेनाथा वर्त्तितव्य मयि न्यानेन नरे। यतत्कालमनाश्रितेनेतद शेष मर्चितसामर्थ्येनाजिकर्मणश्च तत्परिणामा ये श्राणि प्रसाधयंति
। नस्त्रवरंतरीवर्त्तितायामुपग्रहणं एतत्प्रेष्टतिवेलायां प्रस्नागसंततितां प्रतामस्प्रावडतो रिरंसयानुचवितात्समं जमलात्। अतः कर्मानुवादनु
प्राप्तऔदारिकवैक्रियशरीरनिष्पत्तये पुद्गलानां तत्सायो ग्यानामादानं करोति। अथ कथमस्यात् पुद्गलास्तयोग्या यहणमागच्छंतिके
न हेतुना गतस्तियावत्। अतः आहासकषायत्वाज्जीवः। कर्मणो यास्मात्पुद्गलादत्ते सकषायत्वात् गतिने पुद्गलाः। स्नेहान्वयः। शरीरे
षु पुद्गलानवत्। एतदष्टमेति धास्पतेचित्तरेणेतथादेवमेपि द्रव्योपरकारप्रस्तावात् भवतेकाययोः बानः प्राणापानाः पुद्गलानामुपका
रइति। शरीराणि पंचविधान्यौदारिकादीनि पुद्गलानामुपकार इत्यतो पितेपुद्गलास्तथा [illegible] बातथापरिणमतेनस्यान्नवस्त्वाद्यामिवि
पश्चानएतत्प्रतिपाद्यिष्यते। सरां प्रतिष्ठेन सवत्वया सर्वतो योगवि। शषास्व द्वतां एकक्षेत्रावगाहस्थितान् सर्वात्मप्रदेशैरनंतान
देशा इति। प्रदेशबंधविचारे स्पते। बंधननामकर्मोदय हेतुकं कर्मपुद्गलग्रहणमिति। आद्योपपन्निर्बंधसमानेमथमाउपकारमेदविवक्षा
यारेण मंतप्रदेश रंपयस्ताया हृष्टेत तीसरणमविस्तृतेन पुनरपि। ने क्षत्रसुसन्निपाति तत्प्रसिद्धो पि पुनरुक्ता दोषप्रसक्तेरिदं व स्
स्थानप्रापप्रतिश्रय मपि विक्रम्य सौलिष्यतीति। नोत्रवित मनो यन्वादेवं विधं पुद्गलग्रहणं तद्भुक्तानन्त्वानि विधमाश्रयग्रहणं भेदात्। तान्ने विधं दर्शयितुकाम

रुद्या। सम्मूर्छनोपक्रमानामसंमूर्छनगर्भोपपाताः। जन्मसामूर्छनगर्भउपपातः। पचित्रिविधं जन्मेति तावत्। अयमस्य सूत्रस्य अत्र संमूर्छनं यस्मिन् स्थाने तेसत्र म
स्तेजन्तु तत्रत्य पुद्गलान् उपष्टभ्य शरीरं कुर्वन् संमूर्छनजन्मा लभते। तदधिष्ठितो देहः संमूर्छनं ज। आच्यते जन्म शरीरद्वयसंबंधि। स नाम नोयपरिणामा न तत्र संमूर्छनज
नोत्पत्ति स्थानवर्त्तिपुद्गलजालमनुपमर्द्य। आर्द्रमूलिकिराणप्रपमर्दना सुरजन्तुपिष्टकिरवोदकादीनामुपमर्दनात् सुराया: जन्म इष्टं। तथाराहपुद्गलानामाध्यात्मिका
नामोपमर्दनार्थमूर्छनं भवति। तस्मात् संमूर्छनजन्म भवति अपदिष्यते शास्त्र पुद्गलोपमर्दलक्षणेन तायथा कामादीनां काष्ठादिषु काष्ठत्वाय कफलादिषु जीवाः। कृम्यादय
स्समुत्पद्यमानाः। तानेव काष्ठफलत्ववर्त्तिनः पुद्गलान् शरीरीकुर्वंत उपजायंते तेथा जीवजन्वादि शरीरेषु कृम्यादयश्चाहष्यं तस्मानेव जीवजन्वादिशरीरादय
स्वशरीरतया परिणतिमापादयंती स्याध्यात्मिकपुद्गलोपमर्दनलक्षणमेतन्मूर्छनमत्र पक्षं वेतस्माय स्त्रगर्भो रूपलक्षः। तथा योनावेकधमागतस्य ग्रहणं
शुक्रशोणितयोर्यत्क्रियते जीवेन तज्जन्मन स्यात्। स्वाहारस परिपोषपक्षं तु गर्भजन्मोच्यते अत्रापि गर्भ एव जन्म प्रतिपत्तव्यं। इदं पूर्वजन्मनोभिन्नलक्ष
णमागंतुशुक्रशोणितग्रहणे नावस्तुयो विधोनेस्त देवशुक्रशोणितं स्वरूपतो भिन्नेदः। तथोपपातदेशमासाद्य तिमात्रनिमित्तं यच्छन्मा। तदुपपात शास्त्र
नोच्यते। यथा पद्मदपटस्योपरि दृष्टं देवदूष्यस्याधस्ताद्वान्तरालवर्तमानान् पुद्गलान् वैक्रियशरीरतयाददानो देवस्समुद्भवति। इदं चपूर्वजन्मविलक्ष
णं नहि शुक्रपटदेवदूष्यपुद्गलान्नवासौ शरीरीकरोति नापि शुक्रादिपुद्गलानादत्ते उत्पद्यते। तस्मात्रिविशिष्टं जन्म पाह। एवमस्य जन्म
। नानिमित्तं तत्त्वति। तथा नारकाणां नरककुड्यमवस्थितानि संकटमुखानि कुड्यानाभ्यानकल्पो योनिस्तत्रैव क्रियशरीरपुद्गलानादयतिथा
प्रमाणादच्युत नरकतालेजलमध्ये पतिरुपाचक्रवत्कहनावेगनप्रतिपततीति। एवमेतत्रिविधं जन्म प्रदितव्यमतः शरीरतयात्मलाभइ
ति अथ परेवर्णयंति समूर्छन मेवं कंसामान्यतो जन्मतद्विगर्भोपपाताः स्पंविरोष्यत इति। अत्र च संमूर्छनमाद्योपादकवनुस्वामित्वात्। तदनुगर्भ
। आद्यौदारिक शरीरसाधर्म्यात्। ततउपपातः स्वामिवैधर्म्यादिति। [illegible] उक्तं जन्मकाद्यर्थोपमानं शरीरियां। तत्र प्रतिविशिष्टस्थानं निर्दिश्यः
। कृतः कास्तरिपुनः। स्थानेप्रथमनउत्पद्यमाना संमूर्छतिशुक्रादिसमुग्रहणं वा कुर्वंति। वैक्रियशरीरं वा समादयते किंगुणो धामनिनारं कस्या
श्यन्तस्तेपां जन्मनो विशिष्टस्थाननिरूपणायायोनयोभिधियत। [illegible] सचित्तशीतसंवृताः सेतरामिश्राश्चैकशस्तद्योनयः। अथवायमात्मा
र्वजन्मशरीरनाशेतदनुशरीरांतरप्राप्ति स्थाने यातपुद्गलान् शरीरार्थमादत्ते न कार्मणेन सह मिश्रयंति। तथा यासि एकामास्ते ग्रहणवच्छरीर
निष्पत्त्यर्थं यास्तपुद्गलान्मिश्रयस्थलेत्स्थानं योनिस्ता नवितायार्थमिदमुच्यते सचित्तेत्यादि। संसारिजीवानामिमा दिनाप्त्या अष्टप्रकार
कर्मवर्तिनां जन्मनः स्थानंतरस्तत्र निर्दिष्टस्त्रिभेदस्य संमूर्छनादर्जन्मन इत्येनेन यत्तद्योन्य इति। आयत्याणं धार्मावष्टम्भ जन्मनो योन
यस्तद्योनय इति। एताः सचित्तादय एताइति प्रत्यक्षासन्नाः सचित्तशीतसंवृताः सेतराः प्रतिपक्षाः सह इतिपक्षैरवि। तथा अचित्तस्तप्र
तिपक्षः। प्रतिपक्षः प्रत्यनीकोचापक्षः प्रतिपक्षः मिश्रा मिश्रिता। द्वयमेकीभूतं मिश्रमुच्यते। तच्चोभयमेकत्र ग्रहणे। प्रसामान्तनुत प्रति
शि सचित्ताचित्तमयमचित्तानि रथ्या। एतदेवोत्तरं मिश्री क्रियते। यस्य प्रथम न मेदस्य यस्य प्रतिपदं सेन निर्दिष्टं तयोर्मिश्रणात

यथा। सा च नाशीतोष्णसंवृतविवृता। चशब्दः समुच्चये। एकैकशः एकशः एकैकशः सेतराः सचित्तादीनां एकैकाचमिश्रास्तत्प्रतिपक्षेणैव
एवमेता नव योनयो भवन्ति युवन्ति मिश्रीभवन्ति यस्मिन् स्थाने जन्मादनु इत्या लि कार्मणेन सह तद्योनिरुच्यते स्थानमात्रम् अयं ताव
न्नव प्रभेदः त्रयोनिः अनुभयातिक्रान्तमर्थं स्पष्टयन्नाह। तद्यथा सचित्तेत्यादि विशिष्टप्रतिपक्षदर्शनार्थं मिश्रार्थं त्रितयादन्या
र्थं वदं नाध्यं। तत्र सचित्ता जीवप्रदेशाधिष्ठिता। अचित्ता तद्विपरीता सचित्ताचित्ता प्रस्तुतद्वयस्वभावा। शीता शिशिरा। तेऽपि
पारी। ता उष्णा उभयस्वभावा मिश्रा। संवृता प्रच्छन्ना संकटा वा। तद्विपरीता विवृता मिश्रा उभयस्वभावा एता नवयोनयः। संप्रति जन्म
नाजां विवृतां तां कस्य का योनिर्भवतीत्याह। तत्र सामान्ययोनीनां देवनारकाणामचित्ता योनिर्भवति। शय्या कंदरस्य। तद्देवानां प्रच्छद
पटदेवदूष्यान्तराले योनिरुत्पादस्थानं जीवप्रदेशाधिष्ठितं नारकाणां तु वज्रमयनरककुड्येषु गवाक्षकल्पा
योनयं सचेतनना। गर्भजानां मिश्रा। तिर्यग्मनुष्याः गर्भजन्मानस्तेषां मिश्रा। कागमिश्रयाः। यस्मात्तत्र सचित्ताचित्तता
र्थः। योनिर्वाकि जन्मान्तरधत्ता शिरा हृदयं च पुष्पमाला। वेक स्थाकारमसितस्याधस्ताद् धातुरवस्थित कोशाकारा योनिस्तस्या
श्च बहिः स्थूतकलिका इव मध्यं मांस मंजार्याजा मांसलता किलास्त्र कुसुमदिवा कृतो स्रवंति। तत्र केचिद् स्तोलवा कोशाकारकांयो
निप्रसुवविस्पर्शतिष्ठ। ता पश्चात् क्रमसंमिश्रांस्तानाहारयन्। जीवस्तेषां पश्चात्तेनास्थायान्योन्यसंसृष्टानां सचित्ताः न सकदाचि
श्रारतीयेन्तस्य स्वपताभावादिना सचित्ताः। अपरैरव्यवस्थितैरस्य स्थानं मूलकमचेतनमिति। अस्ये तु वदते शुक्रशोणितमचित्तं
योनिप्रदेशाः सचित्ता इत्या मात्रमिश्रा त्रिविधान्येषामन्येषामिति देवनारकगर्भजमनुष्यतिर्यग्मनुष्यव्यतिरिक्तानां संमूर्च्छनज
न्मानां तिर्यग्मनुष्याणामित्यर्थः। तेषामनियमेन कदाचित् सचित्ता कदाचित्ता कदाचिन्मिश्रेति। पृथिव्यादीनां सचित्ताका
पृथ्व्यादीनामचित्ताकेषांचित्पूर्वकृतादितेस समुद्भवतो मिश्रेति। अधुना शीतादिषु केषां केन जात। गर्भजानां देवानां च शीतो
ष्णा गर्भव्युत्क्रांतीनां तिर्यग्मनुष्याणां देवानां चोभयस्वभावा स्वभावोदेव जायात। देवानां साधारणी सुखकरत्वादत्र
नान्यानुभावात् तेजसः। उष्णा तृतीयस्थ(?)। देवत्रिविधान्येषामन्येषामिति गर्भव्युत्क्रांतितिर्यग्मनुष्यदेववर्जो व्यतिरिक्तानां से
मूर्च्छनजन्मानां तिर्यग्मनुष्यनारकाणां समूर्च्छनजतिर्यग्मनुष्याणां कस्यचिच्छीता कस्यचिदुष्णा कस्यचिदुभयस्वभावा
स्थानविशेषादिति। नारकाणां माद्ये पृथिवीत्रये प्रथमद्वितीयतृतीयासु च चतुर्थ्यां च निरके शीता केचिदुष्णास्तथा पंचम्यां क
चित् पुनरस्मिन्नाधारेणोभयस्वभावा स्यादुष्णा ता। एकस्यां पृथिव्यामनुत्तरमसीति। न सिद्धाधारत्वात् तन्नुत्तमा पिनारकजेदेव
त्तनात्वादन्तर्गतस्वभावत्वा। सर्वेष्वन्यत्र। चतुर्थ्यां पंचम्यां पृथिवीनारकाणामनुत्तमा। इति। सामान्याभिधाना
द्वादशा। धात्री पंचयोर्द्वयां प्रकृष्टशीता न त्वेषां साधारणास्तिद्धः स्वात्मकत्वात्। योवि। शषे

ऐस्कंत्रिविधान्येषामिति तथा पि यथा संवृतविवृतविभागः संवृतादित्रयविभागार्थमाह। नारकैकेन्द्रियदेवानां संवृता नारकाणां पृथिव्यप्तेजोवा
युवनस्पतीनां वसद्देवानां संकटा प्रच्छन्नेत्यर्थः। नारकाणां वज्रमयनरककुड्यमवस्थितत्वात् संकटा सत्ती अवर्द्धमानवपुषामतिदुःखाद्देव
नां पुनः प्रच्छन्ना पि प्रच्छदपटदेवदूष्यांतरालवर्तिनी समुद्गसचरीस्थानांसोच्छ्वासत्वा द्रवनदुःखा। पृथिव्यादीनां केषांचित्पुनः चिद्रवगंतव्य
गर्भजानां मिश्रा। उ गर्भव्युत्क्रांतितिर्यङ्मनुष्याणां संवृतविवृता संकटप्रकाशेत्यर्थः। विवृता येषां नारकैकेंद्रियदेवगर्भव्युत्क्रांतितिर्य
ङ्मनुष्यव्यतिरिक्तानां संमूर्छनदीन्द्रियादितिर्यङ्मनुष्याणामित्यर्थः। तेषां विवृता निष्प्रकाशत्वात्। अथ कथं योनिलक्षणानां प्रती
तिश्चतुरशीतिः प्रतिज्ञातिः प्रतिपादिता प्रवचनेतद्यथा। पृथिव्यप्तेजोवायूनां प्रत्येकं सप्त सप्त योनिलक्षाः। प्रत्येकवनस्पतीनां दश
साधारणानां चतुर्दश। द्वित्रिचतुरिंद्रियाणां प्रत्येकं द्वे द्वे लक्षे। पंचेन्द्रियतिर्यङ्नारकदेवानां प्रत्येकं चतस्रश्चतस्रो लक्षाः। मनुष्याणां चतुर्दश। इत्येतु
नव। यानयः। प्रतिबद्धाः स्त्रोतदेतदिति विप्रकृष्टमंतराल न पुनरिहापि पतिवेत्तः। संत्राय्याराल्पायामस्माकमत्तो। त्रान्निधीयताम् समाधिः अय
सुच्यते। नव योनय इति संग्राहकमेतद्रासां परिसंख्यानमवसेयं विस्तरः प्रतिज्ञातिवक्रमः। पृथिवीकायस्य योनिर्हित्ता योनिः स
एव स्वजातिभेदा। पङ्कयासप्रख्या प्रतिमाणेन भवति। शर्करावालुका विभेदा यावत्पोडातयस्साव। कुहायोनयो पि पृथिवीक
रायासंतवर्गांतर्भवन्ति मूलयोनित्पतितिवर्तिताः किंतु जातिभेदाः कियंत इत्यत। संग्राहकं। एवं त्रामाणमपि वाच्यं। स्वजातिभेदा
पेक्षा। मततपरिमाणमिति। वा अत्राहोऽस्त्वा विविधं जन्मतत्त्वनसंविस्ताहः। तस्य त्रिविधस्यापि जन्मनके [illegible] मिन इति। तद्विभागप्रदर्श
ना। यदभ्युपगते जरायुजाण्डजपोतजानां गर्भः। अत्रायांजतिः प्रत्येकमभिसंबध्यते जरायुजानामंडजानां पोतजानामिति। जरायु
निजायं तस्मिन् जरायुजा जरायुमध्यगता जरायुवेष्टिता इत्यर्थः। जरायुजानां गोमहिष्यादीनामिति सुतानन्तास्यं। अंडजा यें
तस्मा एडजाः। तेषामंडजानां सर्पगोधादीनामिति। न्यास्यं सुपावबोधमेव अंडजातिभेदप्रदर्शनायेदं लाप्यं पक्षिणां वलोमपक्ष
णां हंसवासेत्यादि। प्रायोगतार्थं लोमप्रधानाः पक्षा येषां ते लोमपक्षाः। अपरलोमपक्षिणामित्यधीयतां ननु च मत्त्वर्थीयोतिड
र्नन्तः स्यादाङ्गपकारदेः कथंचित्। अथवा पक्षिण एव विशिष्यते लोमानुगता लोमप्रधाना वा पक्षिणो लोमपक्षिणस्तत्राद्याः पक्षि
शवः पक्षिसानामसम। वदयती तस्तुपवचिद्यविशेषेवस्तापयता तिपोता एवजाता इति पोडौंते। शुद्धप्रसवान जरायादि।

नाचेष्टिताः इत्यावत् अत्र चान्येष्वपि द्रष्टव्यं इति वचनात्। अपरस्त्वेतत्त्वं कृतस्त्रीनीताः जरायुजाण्डजपोतजानां गर्भ इत्यभिधीयात् तत्र माहित्तं निशु
णास्त्र सर्वथान एवान्वयत्ति स्वरि विरचितन्यासमन्यथा कर्तुं यत्तु प्रकृत तत्सूत्रस्य सरणमेव कर्म। पोतजानां शल्पकादीनां मित्या दिनो वयतिस्फुटत्वात्तन्त्वि
म्रियते। पक्षिणां च चर्मपक्षाणां नित्यादि। अत्रापि द्रव्यं वह्या याकार्याच्छेषमतिस्पष्टमेवा जाँडूलमिति। उक्तलक्षणमेषां प्राणिनां गर्भो जन्म भ
वतीति॥४॥ अथेदानीमुपपातजन्म विभजन्नस्त्रमाह॥ नारकदेवानामुपपातः नारकदेवानामिति गतप्रेक्षः कृतभ्यवदेवाः अपरे त्विदं धत्तेन्त
हितत्वाद्यल्पतरत्वाच्च यदा दावाचार्येण देवानन्त्या मूतज्ञापयति जन्मनोऽसंखहेतुत्वं तच्च प्रकृष्टं किल नारकेषु इति तेषां नारकाणां देवानां च
उक्तलक्षणः उपपातो जन्म भवति॥४॥ अथ तनासम्मूर्छनजन्म विभजन्नुपायमाह। शेषाणां संमूर्छनं। उक्तव्यतिरिक्ताः शेषाः के पुनरस्मिन्हिताः ज
रायुजाण्डजपोतजनारकदेवा अन्यः शेषाणां जीवानां पृथिवीजलानलानिलतरुद्वित्रिचतुरिन्द्रियगर्भजमुक्तातिपंचेन्द्रियस्तनुष्याणां सम्मूर्छ
नजन्माभिहितलक्षणं भवति। शेषग्रहणं चाधवार्थमानंतप्पयनार्थं च जन्मनाजांस्मिणकामि। अथवा समर्थस्य संजन्म शेषाणामतत्रो
पमर्थोक्तविष्पति तस्मा जन्मये नियमप्रतिपादनाय शेषग्रहणमाश्रीयते योगत्रय मप्यित्वेतच्छन्नवतां जन्मसंकरनिवारणार्थमाचार्ये
ण आणायीत्यतःस्त्रन्निवारणार्थं परस्परावधारणं दिशयिप्रधान्यात्तिन्नयावधारणं चात्र भवति। जरायुजादीनामेव गर्भो गर्भ एवं जरा
युजादीनां जरायुजादयो गर्भ एव एतज्जन्मयं आस्यावधारणमवच्छेदेन भवति। चवाश एववाश यथेत्तिन्नयावधारणमेव नान्यतरावधारणमनवधारणं
वा अथवा मोपन्यासे गर्भीवधार्यते जरायुजादयो न वधृतास्ते तु पार्श्वात्पोपन्यासे वच्छिद्यात् तान्नेव जरायुजादीनामिति गर्भौ जरायुजादीनन जहाति ज
रायुजादयापि गर्भं तत्संतीति समुदायार्थः। एवमितरत्रापि योगद्वये वाच्यमव हितमानसेन किं पुनः कारणं येनांतरालेन सूत्रमधीतानज्ञा
नसूत्रानंतरमेव जन्म विनागः कृत इत्यस्मात् जन्मनो योनेश्च कस्यकस्यांतरमितस्यार्थस्य ज्ञापनाय जन्मसूत्रानंतरं मवयोनिसूत्रोप
न्यास इति॥४॥ अत्राह तेषु जन्मसु यथोक्तयोनीनां जीवानां कतिशरीराणि क्रियंति वा किं लक्षणानि वा भवंतीत्यत्रोच्यते॥ औदारिक
वैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि। अत्र केचित्सूत्रावयव मविच्छिद्य शरीराणीति पृथक्सूत्रं कल्पयंति अधिकारार्थमिति व
जवाक्यमतच्छरीर प्रकरणमतोऽधिकार इति अत्रोच्यते गौरव मात्रमप्यास्य व मविच्छिद्यानिः सूत्रमन्यत्र किंचिद्दीर्घंस्यात् सूत्र पर्यंत ७६
हि वर्तमानं शरीर ग्रहणं नाधिक्रियते। पृथगुपन्यस्तमपादावधिकाराय जायत इति। कात्र युक्ति स्तेषामयुणीयावरणाय तिम्मदा

मेकं वैक्रियमित्यादिनाप्यं तन्नोदारं स्थूलं सारं यद्दृष्टं तं निवृत्तमौदारिकमसारस्थूलद्रव्यवर्गणासमारब्धं। औदारिकशरीरोपयुक्तस्य ग्रहणकारण
युजल्वविधा। कौदारिकशरीरनामकर्मोदयनिष्पन्नं। एवमितरशरीरेष्वपि वैक्रियादिषु प्रत्येकं पादेमदंडको वाच्य। विक्रिया विकारो वक्र
रूपतानेककरणं तत्प्रयोजनमनेकाद्भुतमयं विविधगुणर्द्धिसंपद्युक्तशुजलवर्गणासारब्धं वैक्रियं। आनन्तरश्लक्ष्णविशुद्धद्रव्यवर्गणासार
ब्धं। प्रतिविशिष्टप्रयोजनाय क्रियते निर्वर्त्यते तदित्याहारकं। कस्मात् तेव जल्पवचनात्। तेज इत्यग्निः तेजोगुणोपेतद्रव्यवर्गणासमारब्धं ते
जो विकारस्तेज एव वा तेजसमुत्पन्नगुणं वा पायुग्रहसामर्थ्यात् विनार्थं तत्तदेव यदोज्ज्वरगुण प्रत्ययाच्च भिरुत्पन्नाल्लवेति। तदापरंच
तिदाहार्यावस्थजतिशेषविषाध्यातमानसोयोगात्मा दिवत् प्रसन्नस्तुतीनन्नेजसाम्लज्ञानि। यस्य पुनरुत्तरगुणलब्धिरं सतीतस्य
मत तन्मन्यव हताहारमेवपाचयति। यच्च तत्पाचनशक्तिस्तु ज्ञंत। तेजसमव। सर्वं कर्मणा निर्वृत्तं कार्मणं अत्रोप कर्मशरीरोपधार
न्दतं कुंडवद्बदरादीनामशेषकर्मप्रसवसमर्थं वाप्यबीजमंकुरादीनामेवाव किलोत्तरप्रकृतिः शरीरनामकर्मणः। पृथगेव
कर्माष्टकात्समुदायस्तादित्यतः कार्मणं कार्मणं परमेचेति। स्वार्थप्रत्ययमुपपद्यीष्यान्निरधत्ते। न किल कर्माण्येव कार्मणं ज्ञाना
वरणादीनां तदाश्रयत्वाज्ज्वकुरादिवत् ज्ञानावरणादीनां तदाश्रयत्वं तत् कर्मणाश्रयत्वेन भवति। प्रमानः कथं ज्ञानावरणादिमा
त्रमेवस्या शुथाच्चकुरादीनां औदारिकं शरीरमाश्रयकारणमन्यदन्यानीचेंद्रियाणि तथा कार्मणमपि कर्मस्योन्यच्च दिवत् तन्तस्या
कुंडान्नद्दबदराणामिवेतस्ततः। मतनस्या कर्मणमनिष्टं चेतनः। स्मात्यदेषामाश्रयकारणं तत्कार्मणं शरीरमिति तत्त्वि
कारणन्नेदादन्वपृथक्कर्मस्यं कार्मणं। बंधननामकर्मप्रत्ययं प्रदेशादिनिनिरंचकर्मोत्पद्यत इत्यास्यापदेशाः शरीराणं त्रुस्वशरीरनामक
र्मेंद्रियाद्रुसन्निरंतोत्पत्तं पाकन्नेदाद्यान्यत् ज्ञानावरणादिकर्मपच्यमानंमूढता कत्पादयति कार्मणशरीरकारणपाकस्तु कार्मणमेवश
रमारन्नते तस्मादन्यत्। पूर्वोत्तरकालबंधाविनिष्टशेषान्मतं मोह ज्ञानावरणादिवत्। अनिष्टसिस्वाने हि विनिवर्त्तत बंधः कार्मणस्य
कार्मणस्तु सहतेन पूर्वमुत्तरत्र व यथा पूर्वं मोहक्षयः पश्चात्तत्र ज्ञानावरणक्षय इति। तदेतत्सर्वत्तु पपत्तिकाल मानेकांतिकर्माने
त्कर्मस्वपि दर्शनात्। अन्यच्च ज्ञानावरणादिकर्माष्टकात्पृथक्कल्प्यमाने कार्मणे नवमकर्मप्रसंगः कार्यकारणवादात्म्य
गमेवा कर्मकार्मणयोः स्यादसत्वं सारनन्यत्वमभ्युपेयमस्थावात एव दीर्घायुत्रुमोवगच्छंति। येत्रान्यत्वमेकांतेनाभिनिविशंतइ

तत्त्वा॰ टी॰ ति वयं ब्रूमः। कर्मनिर्निर्दिष्टं नैकर्मसु नवं कर्मसु कृतं नैकं। सर्वैवाकार्मणमिति। न कार्मणं स्वेष्टोपप्रक्रियायामाहितनिपुणस्येति। अथैषा

७७ मौदारिकादीनां किं सर्वपुद्गलद्रव्याण्येव ग्रहणयोग्यान्याहोस्वित्कानिचिदेवेत्यतो न वस्तु सर्वाणि किं तु द्रव्यवर्गणास्वरूपेणैक

मेणैकानि विदेवयोग्यानि भवंति। यद्यथा परमाणवो मकावर्गणा वर्गा राशिरिति पर्यायाः। द्विप्रदेशानामपि स्कंधानामेकावर्ग

णा एवमेकपरमाणूत्तरवृद्ध्या संख्येयप्रदेशस्कंधानां संख्येया वर्गणाः। असंख्येयप्रदेशस्कंधानामसंख्येयाः। ततोऽनंतप्रदेशस्कंध

नामनंता वर्गणाः। स्वल्पप्रयोगत्वादयोग्यास्ततः प्रभृति अनंता एवौदारिकशरीरस्य योग्या वर्गणा भवंति। पुनस्तास्वेवाग्रहणयो

ग्यास्ततोऽनंताः। अतिबहुपुद्गलात्मकत्वात्। एवमेकैकपुद्गलप्रक्षेपपरिवृद्ध्या वैक्रियाहारकतैजसभाषाप्राणापानमनः

कार्मणानामेकैकस्यायोग्याः योग्याः अयोग्याश्चेति। द्रव्यवर्गणात्रयमानावनीयमाद्याव अनंतत्वादयोग्यास्तत्र बहुत्वात्

ध्यमास्तदनुरूपत्वाद्योग्येति। सर्वत्र चासन्नाधेयाः [illegible] प्राणापानभाषाग्रहणमनः प्रसुतमपि कार्मणशरीरयोग्यावर्गणा प्रदर्शनार्थ

मध्यवसातव्यमेवं तावद्वर्गणाविशिष्टपुद्गलद्रव्यनिर्मापितान्यौदारिकादीनि निश्चितमथेदानीमिदं नाप्यवगम्यते यात इत्यतानि पंच शरी

राणि संसारिणां जीवानां भवंति। एवमेतान्यपि चैव न्यूनानधिकानि शरीराणीति शरीराणीति जीर्यमाणत्वाच्च यापवत्वाच्च विशीर्ण

त्वान्नाम्नेति निगतिवत्तु प्रयवरीतामेवप्राणिनो यथासंभवंति। न सिद्धानामिति। सामर्थ्यात्कृदासः निर्गतस्य संक्लिनसंक्लेसतो न ल

ब्धिशरीरस्य ग्रहणमाद्यावुपयुक्ते। विशीर्णत्वाच्छरीराणां तत्र सर्वसंक्लिष्टेनकायग्रहणमाश्रितं। लघीयोऽपि चाह। औदारिकस्य

नाल्पप्रदेशबहुत्वमित्वात्। ततो वैक्रियं पूर्वस्मादपि सूक्ष्मं। ततोऽप्याहारकं तस्मादपि सूक्ष्मं। ततस्तैजसं सूक्ष्मतरं स्वल्पस्कंध

त्मकत्वात्। ततः कार्मणं सर्वकारणमप्यस्वल्पानंतप्रदेशत्वादिति। अत्राह कथं पुनरयं विशेषो निश्चीयते। औदारिकादीनां

मितरूप्यते नायात। वचनात् वचनायत्तः वचनं चेदं। यथाक्रमं तेषां पूर्वस्मात् परं परं सूक्ष्मं तेषामिति। अनेनास्य प्रकारः सूत्रसंब

धमावेदयति तेषामनंतरसूत्रोपदिष्टानामौदारिकादीनां शरीराणां परं परं सूक्ष्मं वेदितव्यमिति तदाह दिग्देश प्रयोगः औदा ७७

रिकादीनामन्यार्थवाचित्वमपि संभवति। ततो विशेषणं शरीराणामिति। विशरणशीलत्वाच्छरीराणि। परं परमिति वीप्सया या

शिंदर्शयति पूर्वं पूर्वमपेक्ष्य औदारिकादीनां परं परं सूक्ष्मं सूक्ष्मगुणं द्रष्टव्यं सूक्ष्मत्वं तद्यथा स्थितसूक्ष्मा मर्त्तादिपादात्तरी

अतो यमर्थः सूक्ष्मपरिणामपुद्गलद्रव्यारब्धं वेदितव्यमवसेयं। एतेन प्रमाणं भक्तं तं वोद्धमपास्तं भवति। सूक्ष्मत्वादेव चक्षुषो वैक्रियादि

चतुष्कस्य दर्शनमनुपपन्नं। इह परिणतिविशेषमंगीकृत्य पुद्गलाः केचन इति स्थूलतया वर्त्तंते अपि संतो नेंद्रियग्राह्या कैश्चिदेव विशिष्टतर

परिणामाः केचित् सूक्ष्मत्वा वस्तुमासादयंति करिदर्शनादिषु प्रसिद्धं चैतत् आयसपुद्गलमारोपितेंद्रियग्रहणं तेऽत एतः सदृशोप

मा एणता मतिविशुद्धि यस्य मध्ये इति तदेतत्परिशिष्यत्वं परिणतिमनपेक्ष्य चिंततस्तत्पुद्गलोनामनर्थान्तरेण घनगोरवं वा प्र

तिवस्तु प्रशाकं तुल्यप्रमाणं त्वेससतः पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरापेक्ष्याशरीरं परिस्थूरद्रव्यारब्धमति शिथिलनिचयमदृष्टं च नवतस्त

रं सूक्ष्मप्रतारप्रमति घननिचयमणु च भवतीति। पुद्गलद्रव्यपरिणतेर्वैचित्र्यात्। अमुमेवार्थं नाप्यकारः प्रकाशयन्नाह। तद्यथे

न्द्रारिका दित्यादि तदेतद्यथासंख्यं तरं भवति तथा वेद्यते औदारिकशरीरात् वैक्रियं सूक्ष्मं औदारिकमल्पद्रव्यं स्थूलं शिथिलनिच

यं वैक्रियं बहुतरद्रव्यं सूक्ष्मघननिचयं चेत्यतः सूक्ष्ममुच्यते। ननु चौदारिकं योजनसहस्रप्रमाणमुत्कर्षाद्वैक्रियं तु याजनलक्ष

प्रमाणतः कथं सूक्ष्ममिति उच्यते यद्यपि प्रमाणतस्तदतिमहत् वैक्रियं तथापि सूक्ष्ममेवाहदृष्टत्वात्। दृश्यस्तु तत्कर्तुर्दृष्टरूपत इत्य

तो न दोषः। तथा वैक्रियादाहारकं सूक्ष्मतरमिति। निसंबंधः। सूक्ष्मतरपरिणामपरिणतबहुतरपुद्गलद्रव्यारब्धमाहारकं आहारका

त्तैजसं बहुतरद्रव्यमपि सूक्ष्मपरिणामपरिणतं च तैजसात्कार्मणमतिबहुकद्रव्यप्रचितमपि सूक्ष्मं च भवत्यतः सूक्ष्मता पेक्षि

की प्रतिपत्तव्या न सूक्ष्मनामकर्मोदयजनितेति। एवं तावत्कारणानां सूक्ष्मतात्परं सूक्ष्ममभिहितमतिबहुपुद्गलद्रव्यारब्धमपि

प्रचयविशेषात्तत्क थमुत्तरेषु बहुतरद्रव्यारब्धमित्यत आह। प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक्तैजसात्। तेषां शरीराणां परं परमित्या दि

नाप्यंते षामित्यौदारिकादीनां अनंतरसूत्रात्परं परमित्येतदनुवर्त्तते अभिसंबध्यते नाप्यकारः परं परमेवमेव वशात्सूत्र

मेव क्रमनियममवद्योतयति। परं परमित्यनुमेव क्रममंगीकृत्यासंख्येयगुणत्वं विधीयते नान्यथेति। प्रदेशत इति प्रकृष्टो देश

ः प्रदेशाः अनंताणुकस्कंधः प्रदेशो ज्ञानिधीयते। एवं विधैः प्रदेशैः प्रदेशत इतरान्यो विदृष्टरूपत इति वचनात्। असंख्येयगुणं

भवति। एतदुक्तं भवतौदारिकशरीरग्रहणयोग्यः स्कंधोऽनंतप्रदेश एकसयदाऽन्यैरनंताणुकैः स्कंधैरसंख्येयैर्गुणो

भवति तदा वैक्रियग्रहणयोग्योऽनंतप्रदेशः स्कंधः एकोऽयदान्यैरनंताणुकस्कंधैरसंख्येयैरभ्यस्तो भवति तदाहार

तत्त्वा॰ टी॰ ग्रहणयोग्यता भवति। प्रोक्तेऽर्थे सादिति मर्यादां दर्शयति। न खलु सर्वेऽप्ययं क्रमो ग्राह्यः। किंतु तैजसकार्मणे विहायाद्यशरीरेष्वेतत्
७८ द्विधतं। अथ पुनरेवार्थः स्पष्टतरभावेष्टेनाप्येण पुनाऽऽहारिकशरीरप्रदेशान्नो वैक्रियप्रदेशा असंख्येयगुणाः। औदारिकशरीरयो
ग्यः स्कंधोऽनंतानंताणुकोऽपि सर्वाल्पाकत्वस्तरस्कंधापेक्षयानंतसंख्यायाश्चानंतभेदत्वात्। अत एकं औदारिकयोग्यः स्कंधो यदा त्वे
रनंतप्रदेशास्कंधैरसंख्येयगुणितो भवति तदा वैक्रिययोग्य इति पिंडार्थः। औदारिकशरीरे प्रदेशाः २ अनंताणुकाः स्कंधा इत्यर्थः
न पुनः प्रदेशाः परमाणवाः इष्टास्तु ते यथासंख्यवात वैक्रियशरीरस्यायोग्याः प्रदेशाः स्कंधरूपा यतः असंख्येयैरनंतपरमाणुप्रवि
तस्कंधैरन्यैर्गुणिता औदारिकयोग्या ये स्कंधास्तेऽत्र गुणतया विवक्षिताः। बहुवचनं त्वौदारिकशरीरयोग्यस्कंधबहुत्वापेक्षं
वेति। तथा वैक्रियशरीरप्रदेशेभ्य आहारकशरीरप्रदेशा असंख्येयगुणा इति वैक्रियशरीरयोग्यस्कंधेभ्य आहारकश
रीरयोग्याः स्कंधा अनंताणुनिरसंख्येयैः स्कंधैर्गुणितास्तदा भवंति। वैक्रिययोग्याः स्कंधाः प्रत्येकमनंतप्रदेशैरसंख्येयैः स्कंधैर
भ्यस्तास्संत आहारकयोग्या जायंत इति बहुवचनमत्राप्यनययोग्यस्कंधबहुत्वापेक्षमिति। ३। अथ चाह प्राक्तैजसादिति कृत
प्रथकः पुनस्तैजसकार्मणयोः प्रदेशा नियम इत्यत्रोच्यते। ४। अनंतगुणे परे। शरीरे इत्यादिरनापंपरे इत्यत्र कैविच्छिद्योपाद
नमसंख्याशंकाव्यावृत्त्यर्थं चेत्तमनथापि संभवतीति प्रतिविधि उभयप्रदर्शनार्थमाह। तैजसकार्मणे इति पूर्वेत्र। वीस
या मात्रिनादर्शयति। प्रदेशार्थतयेति। अनंताणुस्कंधार्थतेनानंतगुणेन भवतः। एतदेव स्फुटीकरोति। आहारकात्तैजसं
प्रदेशतोऽनंतगुणं। आहारकशरीरयोग्यस्कंधोऽनंताणुकोऽन्यैरनंतपरमाणुप्रचितस्कंधैरनंतैर्गुणितस्तैजसशरीरग्रहण
योग्यो भवति। प्रदेशत इति प्रदेशैरनंताणुकैरनंतैः। अनंतगुणमिति चैकत्वमेव निर्दिष्टमाचार्येण। अनंतगुणबहुत्वे
यस्तदनंतगुणमस्याच्चैकत्वनिर्देशात्। जायतेऽनंतैः स्कंधैर्गुणितं सदनंतगुणं भवति। अन्यथा प्रदेशैरनंतैरिति हि नं
संस्यात्। एवमसंख्येयगुणमपि वाच्यं तथा तैजसात्कार्मणमनंतगुणमिति। तैजसशरीरयोग्यः स्कंधोऽन्यैरनंतैरनंताणुके ७९
स्कंधैर्गुणितः कार्मणशरीरयोग्यो भवति। ननु चाप्या। तैजसकार्मणं वांतरा भाषाप्राणापानमनोयोग्यवर्गणा निर्दिष्टा
स्ततः कथमुक्तं स्कंधराशिमिनोग्रहणयोग्यः कार्मणस्यानिर्दिष्ट इह तु तैजसादनंतरमेवैतत्कथमुच्यते न कश्चिद्विरो

धः। तैजसादारभ्याथ वत्मनस्तावत्क्रमप्रवृत्तं तराले नांता एव स्कंधा भवंति। पुनस्तत्राप्येकाणुकादिप्रवे
पादनंताः कार्मयोग्यास्तदेवानंतगुणत्वमिति तु पुनर्न संक्रमनाश्रितः। किंत्वनंतस्कंधगुणसराशिः कार्मण
योग्य आध्यात इत्यत एवायमर्थो मुक्तिस्तेऽष्टानोर्कापर्णविशेषो भावि इति पश्चात्स्वमिति। ७। अयं चान्यो
विशेषात्शरीरेष्वस्तयोर्यदुत। ७। अप्रतिघाते एते शरीरे इत्यादिसूत्रम्। एते अनंतरसूत्रप्रस्तुते
प्रसक्तासन्नैविशेषोपादानमत्र प्रथमाबहुवचनाशंकाव्यावृत्त्यर्थः। विशरणधर्मत्वाच्छरीरे द्वित्वं विशेषप्रति
पत्त्यर्थं। तैजसकार्मणे ईडीवाडीवाधार। क्षेत्रं लोकस्तस्यांतोऽवसायस्तस्माद्योऽकांताल्लोकांत इति प्रतिह
न्येते तरगतिस्थितिहेतुधर्मास्तिकायाद्यभावात्तदुपग्रहाद्विडीवानां पुद्गलानां च गतिरुपजायते। जलचराणा
मिव जलं द्रव्यापेक्षे सन्यत्रतु सर्वस्मिल्लोके नतयाः प्रतिघातः कश्चिद्विद्यते। मूर्त्तत्वेऽपि द्वयोरतिसूक्ष्मत्वात्सर्ववर्त्मसु
गतो प्रतीघातमंनवसदा वा स्तुनिवर्त्तते अपि न किं वित्स्यतिहि तत्स्नेहगिरिजलधिवलयधिवलयद्वीपपातालनरकविमा
नपत्तनानि भित्त्वा तत्त्वाचेष्टत्तस्वरूपे बहुवच्चजातु विक्रुं वनामपुवा तेनरखत्तुलो हपिंडमाविशंतस्तेजोव
यवापरिस्फरन्नूर्त्तयोऽपि कथा विपुपस्यानिवारयितुं पार्यं। तत्तद्धि पापनायां नोवयवाश्रसमाहृताः सूक्ष्म
त्वादेवाभव वशरीरके राजवहन्नपुरुषवत्सर्वत्राभावात्प्रवेशान्निर्गमे प्रतिपत्तव्ये इति। ७। न चता
न्यौ कदाचित्संसारी विरहित इत्यावेदयन्नाह। अनादि संबंधे च। आदिः प्राथम्यमविद्यमानश्चादि
र्यस्यासावनादिः संबंधनं संबंधः संयोग इत्यर्थः। अनादिः संबंधोऽनयोः परस्परेण संसारिणश्च
सहते अनादिसंबंधे शरीरके भवतः। सुवर्णधातुपाषाणसंयोगवदाकाशजीवादिसंयोगव
द्वाचत्वारः संबंधविकल्पार्थः। नैकांतत एवानादिसंबंधः किंतु द्रव्यास्तिकनयावष्टंभेनानत
योरतिदीर्घकालप्रवृत्तप्रवाहाविच्छेदवर्त्तिसकलजनविस्पदवस्वांतरबीजसंतानवि
चित्रपरिणतशक्तिप्रचितपुरुषद्वयोराधीयमानप्रचयापचयोन्नादिकपुरुषप्रयत्न

निर्वर्त्तिताना रूपक कर्मविकारा विच्छेदः संतानविशेषस्तदंगीकरणेनायमनादिस्संबंधः प्रवायतेऽत्र
गदिमाश्च पर्यायनयवक्तव्यतान्तरीकृतत्वात् क्रियत इति कर्म। मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषा
ययोगबंधहेतुसद्भावात्तीव्रमंदाद्युपपत्तेश्च। प्रतिक्षणमयमनुपचीयते। पुरुषः। कषाययोगा
द्याश्रवद्वारवर्त्तीदृढतरेः। कर्मणा। येस्तकथमनादिः। संबंधातिरूपयितुंशक्यतानिसादिस्सि
।केरपि ज्ञानावरणादिकर्म्मणं वस्थितिकालनियमादवस्समपूर्वकमोपादेयं तच्चादिमत्संबं
धमेवावधूतवाद्दुर्प्रतिपद्यमतत्प्रशोऽस्मपर्यायास्तिकनयद्वयात्त्वर्त्तिनामादपादयतिसं
बंधस्याकृतनान्नाप्यानुस्तृतो यत्रश्रास्मायते तन्या नित्यादिना प्यंतासंप्रयुक्तत्वकरणस्यातिकस
कर्मणशारीरकान्यामनादिरकृतकः संततभंगीकरणेनसंयोगातादिरकृत। कस्यजीवस्येति। नहि
जीवःकेनविदुस्यादितच्चैतन्यात्मनेतिश्रुतिपद्यमागमद्भूवोयोवामन्येतकृतकमात्मानमुपये
गत्वकरण। मनादिपारिणामिकत्वावबर्त्तिनमपत्रपस्तस्यापिबचतमसुक्तिकमसंगतत्वपूर्वापरमिति
विद्भिरपकर्णमत्तोनादित्वातिकसकार्मणश्चाप्यनादिसंबंधे विध्वंसः। प्रमाणमर्हत्स्वप्यापरित्यक्त
सकलशरीरकत्वेकस्यमुक्तस्येवकेनहेतुनासंसारितास्यादिति। व्यत्राख्यात त्वनादिसंबंधः। धत्रापिस
ती किमतोपसंसारिण एवस्तश्राहो। स्विकस्यविदेवेतपत्रआह। सर्वस्यवेतत्इत्यादिना प्यं त्वशोपस।
र्वकमाधयन्वेतत्स्यवोरूरिस्सर्वस्येति। वत्रा ऐतान्वक्तोतिकसकार्मणसमाकर्मन्यनादिसंबंधापेक्षे एवं
रूपे एतेशारीरकेसंसारिणेजीवस्यसकर्मकस्यकृंतोन्नर्वतः। सर्वस्याप्रवस्वायांनकश्चित्तादृशः। प्राणी
विद्यतेयस्यैनेदुःखपंजरं जन्मनववर्त्तिनोनस्तइत्येवंस्वान्तिनायमुपवर्णपुफ़नामतांतरमुद्दर्शय
न्नाह एकेत्वाचार्या इत्यादि अन्ये पुनराचार्याप्ररूपयंतिशेतिविशिष्टनयवादालंबनास्संतः। कार्म ७९

णमेवैकमनादिसंबंधमविच्छिन्नः प्रवाहोयस्माकर्मणस्तस्मात्तेनैवैकेनजीवस्यानादिस्संबंधोभवति। नपुनस्तैजसेनापितत्प्रवाहादर्शनात्। किंपुन
र्नयवादमुररीकृत्यतेस्तुरयस्तैजसमपन्हुवते। किमत्रवक्तव्यं। ननुऋज्ञानमेवेदंयोऽयतीतानागतकालावधिकवस्तुविशेषच्छेदसमातिष्ठते। वर्त्तमानक्ष
णवर्त्तेवबस्तुवस्तुतामावसतीत्येवमनुसंधायप्रवर्ततेसषल्प्रकाशनामानिक्रांतागमिचक्रपरिहृत्य। वर्त्तमानक्षणर्जुसूत्रणादृजुसूत्रस्तत्रदृत्तिप्रतीतस्त
मपेक्षमाणाः प्रथयंति। तैजसंतुलब्ध्यपेक्षंभवतीत्यादिनुशब्दोवधारकस्तैजसंलब्ध्यपेक्षमेवभवति। सत्तामासादयति। सावतैजसलब्धिर्विशिष्टतयोनुष्ठाना
दिभिःसाधनैः। कस्यचिदेवभवति। नसर्वस्यजंतोस्तत्साधनकलापविमुखस्य। सएवतद्योग्यसाधनसमासादिततेजोलब्धिस्तेजोनिसर्गमातनोतिक्रो
धाविशादरुणलोचनश्चलदपोलाधरपुटः कृशानुपुंजइवदुःप्रेक्षः क्षमावनिवयादुर्भगद्यातिदूरमपास्तः। शापप्रदानंप्रतिकृताध्यवसायःस्फुलिंग
मालाकुलमसकृष्णतेजः प्रयत्नविशेषान्निवामुंचतिगोशालादिवाद्यतपरलेदेवतस्मात्सद्भवति। तथामनःप्रसादवेशादनुकंपयावानुग्राह्यपक्षंप्रतिप
ल्हादकारिणममृतकल्पंतेजोविशेषमनुष्णादीधितिवद्द्धूतसकलपरितापतिमिरराशिमनुग्रहप्रवणमानसक्षिपतीयेनाशकृषाश्चादयनिमीलि
तलोचनोपूर्वइवपूर्वइवजायते। यथावभगवतेवोष्णोलेश्यापरीनोगयष्टिगोशालकलिरनुग्रहीतशीततेजोनिसर्गेणक्रोधप्रसादौनिमित्तंय
योःशापानुग्रहयोस्तौक्रोधप्रसादनिमित्तौशापानुग्रहावभिमुखीकृत्यतेजोनिसर्गंकरोति। हलतंदग्धस्तमित्येवमादिक्रोधाविष्टवचनंशापः। क
दाचिद्वाबाह्यनिमित्तापेक्षमत्तः। कमापिपरिणमतोयेनायंकाणःकुंटकुब्जोवाभवतीति। सोपिशापएवावगंतव्यः। अतःक्रोधनिमित्तशापप्रदाना
भिमुखउष्णतेजोनिसर्गंकरोति। प्रसादनिमित्तानुग्रहाभिमुखःशीतरश्मिनिसर्गकरोभवति। शीतोरश्मयोयस्यनिसृज्यमानतेजोविशेषस्यस
शीतरश्मिश्वासौनिसर्गश्चशीतरश्मिनिसर्गस्तत्करणशीलंशीतरश्मिनिसर्गकरंतैजसंतथाः। भ्राजिष्णुप्रभेत्यादिभाजनशीलोभ्राजिष्णुः
प्रभाणांसमुदयस्तस्यच्छायाआभाभ्राजिष्णुप्रभासमुदयस्थायानतुचभ्राजिष्णुरेवभवति। किंहितस्याविशेष्यतेनमलीमसत्वेनापिदर्शना
न्मलीमसप्रभोमणिरितिसंव्यवहरतिलौकिकातस्याः छायानिवर्त्तिकं। उत्पादकंतैजसंशरीरेष्वौदारिकादिषुकेषुचित्। मणिज्वलनज्योतिष्क
विमानवदितियथाहिमणयःस्फुटिकांकवैडूर्यादयोभ्राजिष्णुछायाविमलपुद्गलरचत्वाज्ज्वलनोवानिरस्तप्रत्यासन्नमिंतिरञ्जनः। प्रद्योततेस्व
तेजसाज्योतिष्कदेवानांचचंद्रादित्यादीनांविमानान्यतिभास्वराणिनिर्मलद्रव्यारब्धत्वात्तैजसशरीरापेक्षमौदारिकादिषुशरीरेषुकेषुचि

चिदेवस्फुरन्प्रजाजालमुपलभ्यते। म सर्वेषामन्यथा तदाभावात्कथा युक्त्या न तथा भवेत्। एतेन चैते येन शरीरेषु दृष्टव्यं यानि लब्धेराधारतां
प्रतिपद्यन्तेन्यथा ग्रंथो न संगच्छेत तथा भ्राजिष्णुप्रभेत्यादि च। किंकारणं येहि लब्धिप्रत्ययमेवेच्छंति तैजसं तेषां तावदन्यत्र लब्धेरभावान्न
घटते भ्याचार्याभिप्रायेपि नायं पराभिप्रायप्रस्तावात्। अपरे वर्णयंत्याचार्यमतमेवेदं। अन्यत्तु नित्यसंबंधमेव तत्कार्यमपि च भ्राजिष्णु
प्रभेत्यादि। तदेतदयुक्तमव्याप्तेरिति। अथ यानि शरीराणि लब्धिरहितानामपि मयूखमुद्दतिदृश्यंते। तेषु कथं तत्र हि कार्मणौदारिकशक्ति
रेवसानादृगिरितिनातेजसस्य यथा वैक्रियेष्विति प्रत्याख्याबादिन एवं वर्णयंति। तस्माद्यदधुनैव लब्धासमुद्भाव्यते। तत्कथमनादिसंबंधं
सवरयबाजंनोः स्यादाहारकवत्। प्राक्काले भ्वेनन दाहादिकिंचित्कार्यमनुष्ठातुं शक्यमनुपजातकुंभेनेव जलाद्याहरणादि प्रतिनिमित्त
न्नतथाविधलब्धिरपि पुमान् तथा किंचित्कर्तुं समर्थो भवति ध्वस्तयट इव तैलधारणादि। तस्मान्नास्ति तैजसं सर्वस्य जंतोर्न वानादिसंबंध
मिह वसूत्रेप्रेक्षापूर्वकारितयाचार्येणाक्षेपो कारि स्तन ह्ययमप्याक्षेप्स्यामीत्यन्यथा पूर्वसूत्रपचाक्षेपो युज्यते। एवमेकीयमतेन प्रत्याख्या
तमेव तैजसमनादिसंबंधतया सर्वस्य वेति। या पुनरभ्यवहृताहारप्रतिपाचकशक्तिर्विनापि लब्ध्या सानुकर्मणस्यैव भविष्यति कर्मोत्था
त्। कार्मणं हीदं शरीरमनेकशक्तिगर्भत्वादनुकरोति। विश्वकर्मणस्तदेव हि तथासमासादितपरिणतिव्यपदिश्यते। यदि तैजसशरीरं नया
नतो न कश्चिद्दोषइति॥ ४३॥ अथ किमेते सर्वस्यानादिसंबंधे युगपच्च किमेवमन्यान्यपि युगपदेकस्य भवंत्युत नेति। अत्रोच्यते सेर्त्ति
न तु सर्वाणि कियंति तर्हीत्यत आह॥ ४४॥ ॥ ४४ ॥

हि

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्याचतुर्भ्यः॥ तेआदिनी तादीनि भाज्यानि। तैजसकार्मणे तत्त्वेनानादिसंबंधे इति आदिनी एषां औदारिकादीनां मेदानृ तेष्वस्थितेता
नितशतिसमुदायसमासार्थः। एतादवस्थितं करोति। तैजसकार्मणे या वच्छरीरसंसारभाविनी आदिकृत्वा ये शरीरसंसारं विकुर्वंति जन्मनायावच्छरीरसा
संसारभाविनी तैजसकार्मणे आदिकृत्वा पेदिनी तत्राप्यवस्थाप्यजेत औदारिकादीनि एकस्मिन्काले एकजीवस्य भाज्यानि विकल्प्यानि आचतुर्भ्य इति।
यावच्छरीराणि युगपदेकस्य जीवस्य संभवंति प्राप्यान्तरे आद्यैकायमनेनाते जसं प्रत्याख्यानेन राहानि युगपदेकस्य। आचार्यस्यानिप्रायः कार्मणे
वा तैजसं प्रायः सर्वदा सर्वस्यास्ति यतः। आदिनी॥ इति विग्रहे कृत्वा नायं प्रत्याख्यातं तेषां विग्रहः। तत आदि कर्मणमेषां तानीमानि तदा
दीनि भजनीयानि भाज्यानि। आचार्यस्य तु विग्रहणा तो कर्म कृत एव योगो भवति। न तु तैजसमिति यावेवजं तु पेदेन च न शक्तिजनास्ति तस्मादवस्थायां मन
प्रक्रियायां तैजसं सर्वस्यास्ति तावत्। मिदानि मान्यानि भाजुसारिणीतजनो दर्शयन्नाह॥ तद्यथेत्यादि। अन्तर्गतौ तैजसकार्मणे केवले स्तः। [illegible]
तु तैजसमात्रितमार्येण विग्रहगतावित्यत्र परमिशायेण नास्तिसं। न वस्तुतायामेते च औदारिकं चेति त्रीणि युगपत्॥ अथवा एते वा वैक्रियं चेति
त्रीणि तिर्यग्मनुष्याणां तैजसकार्मणौदारिके सह लब्धिप्रत्यया वैक्रियशरीरसद्भावे युगपद्विच्छिन्नपदेशान्नाम्ना चारि चतुर्दशपूर्वधरमनु
ष्यस्याहारकलब्धौ सत्यां तैजसकार्मणौदारिके सह युगपदेवं च चत्वारि यन्ना जातं तु वदेवाविच्छेदानेकजीवप्रदेशो ऽष्टतुष्टयनपिशतिवद्भव
सेया। एवमेतान्येवं विकल्पान स्वमतेन दर्शयित्वा एकीयमतमादर्शयितुमाह॥ कार्मणमेवैकस्यात् तानद्यतर्गतौ तल्लिप्सयां तैजसमस्ति लब्धिप्रत्य
येवभवनात्। अतः कार्मणमेवैकमिति। प्रथमो विकल्पः कार्मणतैजसे वा स्यातामित्ययमपि अपरो विकल्पो हेतुना तेष्वविधीतः कथं येऽप्रत्या
ख्यातं सदृशं तैजसं। नवाकृतोनर्णितो। नशीनव। नवास्याः वस्तानवस्तातायामस्ति यत्रोनयाम वस्यात्। मनुष्यत्रा तैजस्सा वैक्रिलाग्न्याः का
र्मणौदारिके च वा। अथवा कार्मणा वैक्रिये देवनारकाणां तिर्यङ्मनुष्याणां मनुष्यत्र तैजसलब्धीनां कार्मणौदारिकावैक्रियाणि युगपत्सा
तु स्यान्नतैजसा वैक्रिय लब्धेश्चतुर्दशपूर्वधरमनुष्यस्य कार्मणौदारिकाणि वा न स्यात्तल्लब्धीनां इति स्थ्यां कार्मणतैजसौदारिकवैक्रियाणि
युगपच्चत्वारिभवंति। चतुर्दशपूर्वधवमनुष्यस्य तस्य वैक्रियलब्धेः। कार्मणतैजसौदारिकाहारकाणि युगपत्। एवमेतान्याचार्य
दर्शिताना सप्तविकल्पा भवंति। इदानीमाचार्यः स्वयमेवास्य फलं दर्शयति। न तु कदाचित्पंच युगपद्भवंतीति। नैव जातु
चिदेकस्मिन्काले पंचानां संभवः। आहारकवैक्रिययोर्युगपदसंभवात्। एतदनेनाव्यक्षनेन दर्शयति॥ नोपि वैक्रियाहा

रके युगपद्भवनः सर्वमुपन्यस्तं स्वयुगपत्त्वं जातु विरुद्धं भवतीति। मद्भावनार्थमिदमविशिष्टं वधारकं॥ नेवा वैक्रियाहारकेयुगपद्भवतात् लब्धिद्वयाभावात्। एतेनैतत्
च्छी युगपदेकत्र न संभवाता अक्षिरूपेण यस्मिन्नेव काले वैक्रियं तस्मिन्नेव काले आहारकमिति। पर्यायेण तु संभवतः कृत्वा वैक्रियमुपरते तत्राप्याहार-
कारास्तेवाहारकं तदभावान्नेककाले पंचशरीराणि संभवंति कस्यचित् किं पुनः कारणमेकस्यैकदा एते लब्धी न भवतः। तस्माद् स्वोपितिमुपादितिचा
द्धयति। लब्धिप्रत्ययं च शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं चतुर्दशपूर्वधरस्यैवेत्यत्र सूत्रे ह्यस्य स्वामिविशेषो। स्यादेतत् इतरस्या लब्धिप्रत्ययं विक्रियं भवति
। न यदा संयतः करोति वैक्रियं नियमतस्तदा अवस्थान्तरकालं वैता लब्धिमुपजीवत्वा। आहारकस्यापि प्रमत्तो निष्पादक इति प्रकृतान्तरकाले तु
नियमत एव प्रमत्तो भवति तस्मात् स्वामिविशेषाद्युगपदाणत्त लब्धिद्वयमेकस्यैकदेति। आहारकलब्धिमुपजीवन्नपि शुभाध्यवसायत्वादप्र-
मत्त इति वा उक्तानि शरीराणि किं पुनरेषां प्रयोजनं। प्रयोजनमुपभोगः उपभोगवंति शरीराणि तेषां तु॥ निरुपभोगमंत्यम प्रवाहदेहे दारि-
कादिशरीरस्य वेताव त्सु। उपभोगो दृष्टस्त किं त्यदा कार्मणे विग्रहेता तदाने न सुखदुःखोपभोगः। न चास्मिन्नाक्रियते तेने तेनाभ्यते। निरुपभोगमंत्याऽ
थवा शरीराणीमिंद्रियत्वा सुखदुःखोपलब्धिष्ठानत्वं व्यापारश्चास्ति। कार्मणमपि च शरीरं मायत्वनाहारवश्च विग्रहगतौ कमीपागववनाद्युपरका
रणाभावान्निंद्रियवर्गोपगनिवृत्तिस्ता वानानक्रिमस्मिन्नघोपलब्धि सुखदुःखोपभोगविशेषाभावान्नास्ति लब्धींद्रियसद्भावेसती भ्यते। ता नेवस्या
पभोगानि समस्तापभोगकारणत्वाल्लांतरमत्त्वना नाव्हरदंत्वनिरुपभोगमंत्यंत्यमितिस्तत्रक्रमप्रामाण्यादित्यादिनाध्यांत्रेतेन वमंत्याकस्यांतमिति
वेदनमाहास्तत्रक्रमप्रामाण्यादौदारिकादिशरीराणां चतुर्णामपि पर्यंतवर्ति कार्मणं आह॥ सूत्रकारादविनको पिद्विनाव्यकारोविनाणमा
हर्ष्यिति। कश्चित् नयसमाश्रयणेदाऔदारिकादिशरीरचतुष्टयपर्यन्तवर्तिनिरुपभोगं। निरस्तोपभोगं निरुपभोगं। उपभोगो वद्यमाणः प्रति
विष्टवचनस्तावानिरुपभोगमुच्यते॥ केपुनरसावुपभोगो यमधिकृत्योच्यते निरुपभोगमत आह॥ न सुखदुःखे तेनोपभुज्येते इति। मनोज्ञ
शब्दादिविषयसंपर्कजं वदुःखनतनोपभुञ्जीत निर्वृत्युपकरणेंद्रियाभावात् लब्धींद्रियसन्निधे सत्यपि नज्ञये पिदिंद्रियाविषयानिर्वृत्युपक
पकरणेंद्रियविरहविकलेन कार्मणेनोपभोक्तुं शक्यंतद्दति। निरुपभोगं आरंभ्यातसमयनिवृत्तस्य सुखदुःखोपभोगो विग्रहे तेश्च
वतुः समयपरतासायुक्ता। तथा न तेन कर्म बध्यते। न वेद्यते न निर्जीर्यते इत्यर्थो। उपभोगविशेषनिषेधप्रदर्शनार्थमिदमाता अन्यतेतेनकार्मणेन
वपुपानप्रयुक्तकर्मविध्युपायीत्यनियुक्तकारणानावात्। कारणेंद्रियव्यापारमानातातिपाणिपादस्त्रोत्रादिनिरुद्ध्या॥ औदारिकशरीरी।

मनोनिसंधानंपूर्वकमाकृष्याकर्णनिशितमुखंमृगवधायक्षिपति। अप्रमत्तलापादिवक्तुलाभते। अप्रमत्तविणमास्त्रेणादिनायोपितमनिणमतासक
लकायव्यापारेणपरिगृह्णाति। मनोवाक्कायव्यापारैरेवमेवकर्मबंधकरणकलापस्तत्पत्तनसमस्तनिबद्धस्वरूपः कार्मणेनतद्विपाणिपादमुखरेखोन्वनाद्युप
वदिनिर्मुक्तमनोवाग्व्यापार्दिहिंसावान्न हिंसाद्यास्रवकृतानन कर्म बध्यते। तथा तेन न वेद्यते निर्जीर्यते न वा। एवंविधास्रवजनितकर्मा न शरीरकेण
मनुभूयसे। तस्य ह्युपभोगोनारकादिगतिषु नारकादिसत्यकान्ताम। औदारिकवैक्रियिकाभ्यां चानुभूयमानमेवहि निर्जीर्यते। नीरसमानाद्युमानप
दिशरदात्मप्रयोगः। पादलेशमात्रकरसक्तं सुजलबचिन्नीर्णमुपभुज्यतेनवैन्नतस्यामवस्था यां पनो व्यापारमात्रावस्तिपत्तुमुपदांततिकोविदास्तथा।
कार्मणं हि कर्मसंघातसमवायोपभोगोपायवतिनोपभोजकः औदारिकाद्युपेवमेतिवेन्नबाह्येंद्रियप्रस्फुर्तामंगीकृत्योपभोक्तृत्वमेव वारिकनत्यमप्रसिद्ध
मनोनिबद्धसुखदुःखकर्मबंधमनुभवतिनिर्जरालक्षणमुपभोगमाधाया वतसिकार्मणमनुपभोगमध्यगाधिस्त्ररिणाइत्येवमुपात्तप्रतिशिष्टोपभोगम्य
तिरस्कृतोपभोगेनयदिनदन्तिसंबंधते। गमनादानादिक्रियारूपेण। कषाययोगप्रत्ययेन बंधेन न कश्चिद्दोषः। एवंविधः सर्वोपभोगस्तस्याप्रतिष्वध्य
मेनोपभोगसामान्यमिति। अथकार्मणव्यतिरिक्तानि शरीराणि कथं प्रतिपत्तव्यानीत्यत आह॥ शेषाणि तु सोपभोगानीत्यादि। शेष्यं तूक्तं कार्मणं तद्व्यतिरिक्ता
न्यौदारिकवैक्रियाहारकतैजसानि शेषशब्देनाभिधीयंतेऽनिचासोपभोगानि प्रतिपत्तव्यानि। कथमौदारिकं तावन्निर्वृत्त्युपकरणेंद्रियसद्भावादिष्टा।
निष्टविषयसंपर्कोत्सत्वं सुखदुःखोपभोगः परिस्फुटः। परिनिष्पन्नपाणिपादावयवकलापत्वाच्चावधारत्तादास्रवद्वारवर्तिनाः कर्मबंधमनुभवति।
जरिताः सिद्धा। वैक्रियेपि वमेवत्वा वना कायां। आहारकशरीरं दियानिव्यक्तौसत्तं सुखदुःखोपभोगस्तत्रावति। ननु प्रमत्तइत्युक्तं शास्त्रादेषः
। सर्त्याप्रविशाह्याद्युपलब्धिनप्रमाद्यत्सामनयस्थितस्पृष्टासुगुणःखल्वमीशब्दादयाविषयान्नमत स्थितः। परितोषमाधत्ते कृताहत्यनित्यता
वागमपूर्वकं विराग्यवास नानेवाधिवसति। नमृकर्षमायाति निंदो वासमादत्ते। किंतु यथावस्थितत्या सत्संकल्पशान्यविरवतो विधूयनान्विष
यासुखिना परिणमयाति। कर्मबंधमनुभवनिर्जरणं चित्र स्वतथाविधास्रवजनितानितसंवाप्यंता। प्रमत्तत्वादेवानवा वा ग्रंपकर्मणिसंभवता स
कलेनोपभोगेन भवितव्यं सुखदुःखोपभोगमापिदि ह्यामवदेवबध्यते। न निरुपभोगं यथासंभवमर्थप्रतिपत्तेः समान्यतो वास्तवः। अप्रभूत
वनिर्जरणे तु प्राक्कर्मणोपिस्तः। कर्मबंधस्वप्रमत्तत्वादति दुर्घटस्ताविधियोगप्रत्ययः पुनः केवलस्तेनोपिननिवर्त्तत एवेति प्रतिपत्तव्यानि।
तैजसशरीरेण तेजस्विनि शाप्रयोग विरिणिमनस्यापरितापमुपमापाद्यजायते। परमानेदः तथा तुग्राह्युपाकृशिशिरतेजोनिसर्गेणपरि

ञातेत्रालिनिप्रीवारस्तनमायाःपाङ्गर्भवङ्:खमविद्यानतवःप्रत्ताबादिनिर्वर्त्यता।परिरक्षितस्पद्विलोमस्यवास्वनिसृष्टेतजस्थर्वतिमनागप्य
वकर्तृत्वकर्तृत्वातेजसशरीरस्ताजःस्फुटमेवाप्यदेवंविधसुखदुःखोपभोगःस्तेजससनिमित्तइतितेनद्वारेणोपजायतेतस्तेनसुखदुःखेनपुन्द्वयो।
तेजापाउग्रहस्वरूपत्वात्तद्वारेणैवापुद्गलस्पुद्गलस्यबंधःतेनर्वाक्यश्चभवनिर्जरेनप्रतिषेधुवार्थेता।ता।अतस्तदपिसोपभोगंसमुद्घातनिस
र्गतकश्चदत्तृप्तप्रत्ययमतदेवंनवअथसुनःसर्वदासमस्तिसर्वप्राणिनुतत्कथंसोपभोगंतदपदिपरिगृहीतादारपावककारिकाम्प्रपरि
णामाकदन्नासुखमाधत्तेतद्विवरीततयानुभाप्रियमाणंतदेवदुःखायसंपद्यतेकर्मबंधश्चभवतिनिर्जराणुपश्लेकंतस्यतसंज्ञाय्याताअद्वारिकादिस
द्वर्तित्वादतःद्वर्वाकरणप्रकपत्तोगेनसोपभोगंभवतेवेतिमानपरित्रुपःशेषाणितुसोपभोगाधिंतीत्यासोपन्ननस्यविवरणद्वारेणताप्पशणपनंाय
स्मादित्यादि।अनेनोपभोगेवसोपभोगानिमाद्यशीकृविरतःसुखदुःखासरिरायष्टेअहारिकादति:सुखदुःखोपभोगःकर्मबंधश्चभवतिनिर्जराश्चया
व्यातत्मायेतक्रियंते।तस्मात्सोपभोगानीतिनिगमता।कार्मणमपशायैकंशेषाण्येवंविधेनोपभोगेनसोपभोगानीति॥४॥अत्रात्तादिसंबंधग्रं
थः।अन्नानामःअथयेषांमोदारिकादीनांवपुषांक्वानामविविशुजन्मसुसन्मूर्छनादिषुकिंशरीरस्कंजन्मनिजायंतेसंभवकथ्यतेक॥
अत्रोच्यते।॥गर्भजसम्मूर्छनजमाद्यं।आदौभवमाद्यंशरीरप्रकारणेप्रथमस्तत्रक्रमप्रामाण्यादौदारिकमाद्यं।तद्गर्भेजन्मनिसंमूर्छनेवा॥
जायातसंभवतीति।जनिःप्रत्येकमभिसंबध्यते।गर्भजातंगर्भजंतागर्भजंभवसंमूर्छनजमपिनक्कजरेवागर्भसम्मूर्छनजन्मनां।अतोग
र्भजन्मनांसम्मूर्छनजन्मनांवप्राणिनामौदारिकंतावद्भवति।नन्ववधारणमौदारिकमेवतैजसकार्मणेपोरपितत्रसंभावात्।लब्धिप्र
त्ययावैक्रियाहारकयोवागर्भजन्मत्सनरकाजनाविताव्यमवत्त्र्चतदविधानंतत्कथंताप्यकारोविवृणोति।जायतेइतिवर्तमानकालाति
धायिनाशब्देनेतिनुच्यते।नदेवोयंस्माद्यातनुतत्रत्तरकाजमपिपुनोःपर्यापात्मसंभवतीत्पवपन्नएवनिर्देशइति॥एतच्चशरीरंजघ
न्येनांगुलासंख्येयभागप्रमाणमुत्कर्षेणातायोजनानांसहस्रप्रमाणमिति॥४॥वैक्रियमौपपातिकं।वैक्रियशरीरमौपपातिकंभवतिनारका
णांदेवानांचेति।उपपातजन्मोपपातशब्देनोच्यते।तस्मिन्नवामोपपातिकंवैक्रियंशरीरंतन्निमित्तत्वादवधिवत्सहजंतत्सामर्थ्यान्नारक ८२
देवानांपवर्शोवाणांद्विजाधिभेनिंतद्भवधारकमुत्तरवैक्रियंचतत्राद्यंजघन्येनांगुलासंख्येयभागःप्रमाणेनउत्कृष्टपंचधनुःशतानिउत्त
रवैक्रियंजघन्येनांगुलसंख्येयभागप्रमितमुत्कर्षेणयोजनलक्षप्रमाणमिति॥४॥लब्धिप्रत्ययंचवैक्रियं:...प्रत्ययंचेत्यादिनाप्यन्त्रा

हादुक्तंवैक्रियमुदवीवरज्ञाप्यकारःतपोविशेषजनिताजलब्धिस्तत्प्रत्ययंतत्कारणमेतच्छरीरंभवसजन्मजमिदमित्यर्थः॥४॥अथवागर्भजन्मनामेव
दमुत्तरकालंभवतीतिनकश्चिद्दोषः।लब्धिप्रत्ययवैक्रियशरीरप्रतिविशिष्टस्वामिनीर्दिदिक्षयाआह।तिर्यग्योनीनांमनुष्याणांचेति।सामान्याभिधाने
पिलब्धिप्रत्ययवमान्यसार्मर्भजतासनिर्वर्त्यमनुष्याणांइदंदृष्टव्यंतापाविशेषानुप्राप्ताततासपोम्बा।वैक्रियंलब्धिप्रत्ययमपरेशोवतिर्यग्जातीनांमध्ये
वायोरेवेति।॥आहारकंशुभंविशुद्धमव्याघातिचतुर्दशपूर्वधरस्यैव।आहारकंशुभविशुद्धमव्याघातिचाहारकंचतुर्दशपूर्वधरस्यैवाइदमपिलब्धिपेक्षमेवकिंकुविकुर्यादा
र्थविशेषमुत्तरादिकृतःअजन्मजत्वंवसामान्यश्रुतमिति।शुभद्रव्योपचितमिताह्निताप्यशुभानिद्रव्याणिप्रवर्णगंधरसस्पर्शानिजितेःप्रचितंनि
वृत्तिंशुभंःपरिणामश्चतुरस्रसंस्थाननामकारिशयस्यतत्शुभपरिणामंचाहारकंभवति।विशुद्धःसमुच्चयेविशुद्धद्रव्योपचितंशुभपरिणामंचेति
।विशुद्धमितिविशुद्धद्रव्योपचितमसावद्यंवेसर्थः।स्वच्छस्फटिकशकलमिवसकलवस्तुप्रतिबिंबाधारत्वंविशुद्धद्रव्योपचात्तमुच्यते।अपरेवर्ण
यंतिविशुद्धंशुभकर्मणवधितंति।असावद्यमित्यंतंगर्हितंपापसहाय।अवद्यनसावद्यंनसावद्यंसावद्यंसावद्यंहिंसादिप्रवर्त्यस्मादिदंनहिंसादिप्र
वर्ततानवहिंसादिप्रवृत्तिनुत्पद्यते।तस्मादिदंशुद्धमसावद्यमाहकमितिकथ्यते।अव्याघातीत्याहैतश्रीजनस्वव्याघातिनव्याघातिनव्याघाति।
अव्याघाति।आहारकशरीरंनकिंचिद्व्याहंनिविनाशयति।नचाहन्यतइतिनवतदन्येनपदार्थेनव्याहन्यतइत्युच्यते।कथंपुनरिदमेकेनयात्रमोनयं
लभ्यतेकर्तृकर्मणोतिकृत्स्नृष्टोबहुलमितिवचनात्॥निर्मितिकार्यहेतुसमुच्चयार्थश्चशब्दः।तदेवंविधमाहारकंचतुर्दशपूर्वधरएवलब्धिप्रत्ययामवोस्मा
दर्यातीतिक्रियोपरिष्टादभिधास्यति।चतुर्दशेतिशब्दपूर्वंप्रणयतास्ववृत्तिरूपयंते।तानिधारणद्वानेनालंवतइति।चतुर्दशपूर्वधरः।सर्वविधमिन्नाक्षरो
भिन्नाक्षरश्चतेवयस्वो।केकमक्षरंकृतज्ञानगमपर्यायःसक्वारिकानेदेशमिलंविदितिमिरतामित्रसमित्राक्षरःतस्यश्रुतज्ञानप्रोसयापगमात्मश्चा।
शावस्तत्थाहारकलब्धितामपिनेपजीवतिनालंवनेमसएवश्रुतकेवलीनएतोशेषःकरोत्यक्षरसूक्ष्मज्ञानलाभादवीतरागच्चापःसतेएवकेविद
परिन्नुप्यतःसत्रमाचार्यरुतम्पासादधिकमधीयते।अक्षरसूक्ष्मतस्यादिमतइत्यनेनविशेषणकलापेनेति।एवंविधश्चतुर्दशपूर्वधरएवसंजातल
ब्धिस्तन्निर्वर्तयति।तानमक्षसविदम्पेवधारणकलंकिंमर्थंपुनसौतांलब्धिमुपजीवतीत्याहकस्मिंश्चिदर्थेइत्यादिनाप्यःकृतज्ञानगम्यकस्मिंदे
वार्थेसंताहनेसंदिग्धनस्तदर्थनिश्चतंयेविदिशादिक्षेत्रवर्तिनोर्हतश्चरणकमलात्पासमीपावारिकेणवगुरुप्पानस्वपापाथीतांगेउमित्यत्रबुध्यं
संजातीर्थे विशषोलब्धिप्रत्ययमेवतान्पप्रत्ययमुपजनयत्याहारकशरीरंगत्वाचतत्राप्रभुनगवतमालोकितसमस्तलोकालोकाप्रिवद्य

तत्त्वार्थटीका प
८३

ध्रुवं वक्तव्यं संश्रयः परिपूतपरमाणुनगरत्वमेव देशं यत्र प्राप्नुवन्तो दारिकमनावबुध्यमानाः सकलविनिर्हिंसं। स प्रदेशजालाबद्धं तदवस्थमासेवतनो विहार-
कमुपसंहरमानीयान्यत्र शादे शजालं शरीरादारिकमेवानुप्रविशतां एवं संस्पृष्टस्य अवर्णसर्वैर्त्तमुद्गर्तपरिमाणः। कालोऽनवती प्रमाणं वा स्याव रतोऽप्र-
नः प्राणिकृत्कर्षणसंपूर्णमिति॥ अथ तैजसकार्मणकस्मिन्नतिसवत्वतद्वितिमानयोर्नियमः। सर्वत्र प्रतिहतशक्तित्वात् सर्वजन्मसु सहजं तैजसका-
र्मणं च स्यात् नन्वत्र लब्धि तैजसमतो लब्धिप्रत्ययमुपजीव्यत्वात्कारः। तैजसमपि त्याह। तेजोविकारस्तैजसं सर्वस्योपलक्षणं रसाद्याहारपाकजन-
नमेकस्माच्च सर्वप्राणिविषयं संक्षेपतः कर्तव्यं। २ न यथा शरीराणि बहून्यनंतानि। अनंतो प्रदेशः सर्वसपर्यणो समपरासिस्समसंख्यानकालतः केवल
तेनैतानंतालोकाः पश्यतः सिद्धेभ्योऽनंतगुणानि सर्वजीवानंतभागोनानि। किं पुनः कारणं समनंतानि तस्मात्मितामानंत्यादिति प्रयत्नः। सर्वविषट
तलब्धिप्रत्ययपर्यायं क्रियमाणे तैजसं वपुष्यतो विद्यमानमपि सर्वप्राणिसहजमनादित्वात् तैजसलब्ध्यधिकारे लब्धिप्रत्ययमेवाचष्टे तेनैतरदिति
तैजसं शरीरं तैजसशरीरलब्धिकारणमद्भुतशक्तिर्भवति। तपोविशेषादुपलभ्य कस्यचिदेव नात्र विज्ञे सर्वस्येति। इदानीं सकलशरीरबीजभूतं
कार्मणमनियमेन दर्शयन्नाह कार्मणमेषां निबंधनमाश्रयो भवतीत्यादि। कर्मणो विकारः कार्मणं तदेषामौदारिकादीनां शरीराणां निबंधनं बीजम-
आश्रयः। सकलशरीरकारणत्वात् कुत्यामिव वीजं कार्मणेन च सामूलमप्रतिवेचन वृषवंपरोह बीजं कार्मणं वपुषि नपुनर्विनिर्गतजः। शरीरकारणमधि-
यत्नपि प्रक्षालितसकलकजमवास्यवैविधं कार्मस्य एवं ज्ञानावरणादिभ्यो जायते तेनैव पुनस्तस्य कारणमस्ति ज्ञानावरणादिकं वाष्टमेध्याये बंधा-
धिकारे पुरस्तादेव वक्ष्यति सप्रलोत्तरमेदमेतदेव वाक्यार्थजातं स्पष्टयन्नाह॥ कर्मणो त्यादि। यस्मात् ज्ञानावरणादिक कर्म कार्मणस्य कारणं तदा-
त्मकत्वादनेषां चौदारिकादि शरीराणां नवस्थानि क्रियाविरोधः। आदित्यप्रकाशवत् प्रकाशं दृष्टांतयन्नयं नतस्य स्विवारणकाले यथा दित्यमित्याह॥ त-
तदेलतंतनपत्र सर्वथादित्य स्व प्रकाशेन व्यतिरिक्त इति अस्यूपेकृत्यां तेन प्रकाश्यम् [illegible] नावः प्रकाशमय आदित्य इत्यतेन कश्चिद्विशेषः। आदि-
त्यप्रकाशवदादित्य व्यामितरतः स्वयमेवातिगम्यमानमंडलं प्रकाशयत्यन्यानि वस्तूनि नतु खल्वादिदृष्याणि नतानपदार्थप्रकाशकः सवितृमंडल-
स्यानवस्थावक्तृते न केवलमपेक्षा वा स्वयं प्रकाशात्मकात्वात्स्वकाशाय नुनास्यामूर्तिस्य प्रकाशान्ति केवलस्य। किं प्रकाश्यते तस्माद्वा-
दित्य वक्ष्यते। यथापि प्रकाशस्स्वाभावमूर्ति स्तथापि स्वप्रकाशेपि नवति प्रमाणवत्। प्रमाणं हि स्वपररूप प्रकाशकारोच्यते। अन्यथा वानेकदोषाप- ८३
त्तिः स्यात्॥ एवं कार्मणमित्यादि एवामतेनादित्यप्रकाशातिदर्शनेन कार्मणं शरीरमात्मनस्स्वरूपस्य कारणमन्येषामौदारिकादिवपुषां

नपुनर्ज्ञानावरणादिकर्मव्यतिरिक्तमस्य कारणमन्वेषितव्यं कर्ममात्रत्वात् कर्मस्वभाववार्मणस्येति। एतयोश्च तैजसकार्मणयोरवरतः प्रमाणमंगुलासंख्येय-
भागः उत्कृष्टतमौदारिकादीशरीरप्रमाणे केवलिनः समुद्घाते लोकप्रमाणे वा भवतः। मारणांतिकसमुद्घाते वा आयामतो लोकांतालोकांतात् स्यातामिति।
बाह्यात् औदारिकमित्येतदन्तं शरीरसंज्ञानां कः पदार्थः इत्यत्रोच्यते। संज्ञायानः एवतिः अदारिकमिति पदमादौ येषां वैक्रियादिपदानां तेषामेत-
दादीनां कोऽर्थः प्रविवक्षितः एतदुक्तं भवति। किमेता अदारिकादि संज्ञा अर्थवन्त्य उत विधीयंते। आहोस्विद्यदृच्छयेति। अन्वर्थसंज्ञा एता नय २
दृच्छया इति साध्यकृत् दर्शयति उत्तारमुदारमित्यादिना भाष्येण। अन्वर्थाश्च संज्ञाये वक्ष्यन्ते भेदं प्रथयति। प्रथमलक्षणं व्यवस्थानं वाऽतः एवान्वर्थसंज्ञा
विवरणं। नैवमन्यानीति। प्रत्येकमप्यन्यलक्षणं अवच्छेदानन्यलक्षणनिधानात् देवत्वएव विशेषेभ्यः शरीराणां नानात्वं भविष्यति। नतु च शरीरप्रकरण प्रथ-
मसूत्रे वेत्तव्यं प्रयुक्तं स्यादित्युपक्रमं नामनिधानेन किंचित्प्रयोजनं। वैशेषिकमस्तीत्युच्यते। तदेवमादिसूत्रमाप्रकरणपरिसमाप्तेः प्रपंच्यते अत्रा-
थवा प्रकरणं नामनिधाने सत्यमेव नकिंचित्फलमस्य सूत्रार्थवादतः क्षेप्यतामिदमेकमाचार्यस्येति। तत्रोत्तारमुदारमिति उत्तरमुत्कृष्टं आरा-
धायायस्मा उत्तारमुदारं प्रधानमित्यर्थः तीर्थकरगणधरशरीराणां करणादेवमुच्यते। नहि तीर्थकरादि शरीरेभ्यः अन्यत्प्रधानतरमस्ति त्रिलोके
शरीरमिति। अथवान्तु उत्तरमुदारमुत्कृष्टं आरामर्यादा प्रमाणं यस्य तदुत्कृष्टारमुदारं। अवस्थितस्याति रेकायोजनसहस्रप्रमाणत्वात् अन्य-
स्यैवं विधनास्ति। ननु वैक्रियमधिकायोजनलक्षयति। सत्यमेवानतदवस्थितं तत्र भवति। पंचधनुःशतः प्रमाणमेवावस्थितं वैक्रियं औदारिकं तु-
नरवस्थितमेवमुच्यते अतः एवचानुदारमुत्तमनुत्तमः प्राकृतविसर्गदो दारशब्देनोच्यते। यतः उपादानात्म मानृतीत्यादि उपादानां हि अकरो-
णिनौदारिकस्य तत्परणमन्यनेवात्र समयमुत्कृष्टेति। अप्रतिहतमानस्वरूपः कालविशेषः समयो निर्दिश्यते। अतः प्रतिसमयं मनतत्तुत्तरा-
वस्थान्तरं पर्यायान्त्ये ज्ञानमुत्कृष्टेति। आप्नोति। न तदस्ति कालविवरं यत्रावस्थांतरं न समासादयती त्येवं भाष्यकारो दर्शयति। तदर्दयतेवयः परिणामि-
नोपचीयमानमूर्तिर्भवति। वलयमास्थापयति। जीर्यतइति जरामभिगच्छति। वयोहानिमाप्नोति। शीर्यतइति शिथिलसंधिबंधनमाजत्वाऽनवर्गतदुत्पद्य-
ते। ता पचलादविदतः शीर्यत इत्युच्यते। परिणमतीति समंतात् शरीरविधुरमननेति परिवेर्लवग्रहणे वाक्तीदियमामं वलीवलयजेषां विवर्ण-
त्वादिरीप जायते। अतोऽनुत्तममुनादुदारमेवमौदारिकं स्वार्थे प्रत्ययविधानात्। नेवमन्यानीति यथेदमौदारिकमेवं विधमतेक विशेषणविशिष्टं न
तथा वैक्रियाहारकतैजसकार्मणानि नहि वैक्रियस्य जरसा विकृष्यानापतिग्रहणं योगास्य वस्थितत्वात् तथाहारकस्य तैजसकार्मणयोः।

मुसुतरंसिनमस्समोपांगायनिर्दाता।अथवानयथाप्युत्पत्तिः।यथोक्तमेवानिरतिशेषमित्यादिना॥यायनुक्रमोयथोक्तमनिरतिशेषनिःशेषनिरतिशयंवा।
त्मसास्विस्ताद्याय्यवबद्धवासर्वनिवद्धसंगद्यादिधर्मयोग्गृह्यतेपाल्पद्यावयावेशिड्येवाद्विद्यते।परश्चादिनानियतेनागवादिनादद्यतेश्रिमास्का।
रादिनाक्रियतेमहायुवेगनेत्येवमादिनिर्विदारणेदुदारमुच्यतेदृष्टोदरादिवत्संस्कारयस्तद्दारणं।दौदारिकंनेवमत्यानीतिसंज्ञानां।तद्दिवैक्रिया।
दिषुमांसास्थिप्रायंतद्योविशेषःसंति।अथवानथाउदारमितिवेत्यादिना।गाह।अथवोत्स्यार्थेसूत्रस्यविधानमुदारमिति।सत्यदेशोपचि।
तत्वात्तद्दात्वनंडवदुदारंस्थूलमिति।अस्येवपर्यायासुखावबोधार्थमाख्याति।स्थूलमनुत्तंपुष्टंहत्महदितिकदाशेमोवोदारिकंस्थूलतांडवतानु
ईगतमनुत्तमनुत्तमतिप्रमाणदेतत्वप्रस्तुतंशोणिनादिश्रवत्वात्।हत्स्यतिः।कुणंवृद्धियोगतायोजनसहस्रप्रमाणत्वस्थितारेद्दपरिणाद्दा।
महत्।उदारमेवादारिकमित्यनेनमनिनयम।किंपुनरदर्शनमितत्कविस्यार्थकविनिर्दिष्टतायथैषितिं।नैवंशेषाणि।वैक्रियादीनिकिंकारणंपरात्।हाते
तद्दिपरंपरंसूक्ष्ममित्युक्तंयस्मातेषांवैक्रियादीनांपरंपरंशाक्सूक्ष्ममभिहितंतस्मान्नेवशेषाणीतिवैक्रियमित्यादिनाथं।भक्तावसुखावबोधार्थं
पर्यायानाचष्टे।विक्रियाविकारोविकृतिर्विकरणमित्यनर्थांतरं॥विविधाविशिष्टावाक्रियविक्रियातस्यांभवंवैक्रियं।प्रकृतेरन्यत्वंविकारः।वि।
विशकृतिर्विकृतिः।विविधंक्रियतइतिविकरणमितिमनर्थांतरमभिदधतिधुनयःएतदुक्तंभवतिष्टयन्नाहृविवधंक्रियतइत्यादिनाविविधमनेकप्रका
रंतद्दिक्रियंक्रियतेकथंपुनरुत्पद्यतेएकामूलानेकंभवतिवकर्तुःसमासादितवैक्रियजघरिशाउविधानादेकंभवतीत्यादिनाअसंज्ञानं
यावत्प्रतिघातिमूर्त्वेत्यादिप्रतिहननशीलंमूलानसूक्ष्मावस्थानउपात्तंसद्प्रतिघातेभवति।एककाजनेवसर्वानतिहितम्परूपेणभावविकारावे।
दृश्यते॥नैवामोदारिकादारिकाद्दासतोविशिष्टलक्षणमैवेदंविद्वेयंतथावोक्तंभावत्वां।तृतीयशतपंचमोद्देशकेअणगारेणंभंतेभाविअप्पाबाहि
रएपोग्गलेपरियाइत्ताप्पभूएगंमहंइत्थीरूवंजावसंदमाणियारूवंवाविउव्वित्तए।हंताप्पभूअणगारेणंभंतेभावियप्पाकेवतियाइंपभूइत्थीरूवाइंवि।
उव्वित्तए।गोयमासेजहानामएजुवइंजुवाणेहत्थेणंहत्थेगेण्हेज्जावक्कस्सवाणाभीअरगाउत्तासियाएवमेवगोयमाणंअणगारेवियप्पा
वेउव्वियसमुग्घाएणंसमोहणित्तासंखेज्जाइंजोयणाइंदंडंनिरसति।जावदोच्चंपिवेउव्वियसमुग्घाएणंसमोहणित्ताप्पभूकेवलकप्पंजं ८४
बुद्दीवंदीवंबहूहिंइत्थिरूवेहिंआइण्णवितिकिण्णंजावकरित्तए।अदुत्तरंवणंगोयमा।एस्सूतिरमसंखेज्जेदीवसमुद्देभरिएवितिव्वितीएणजा।
लोवेवणंसंपत्तीएवउव्विंसुवाविउव्विसुवाविउव्विस्सतिवा।तथाचतुर्दशशते।अणिणंभंते।असुरकुमाराअग्निसेकेणंहेणंभंतेएवंवुच्चति।

असुरकुमारादेवाणोतमायरूवंएवमेगेअसुराधेदेवाएवणमेगस्सपुरिसस्सएवंणमंसिअस्थिणंभंतेविदिवंदविहिंदिर्द्विदवयुइंदिठ्ठोदवाणुभावदिठ्ठं
बत्तीसतिधणदृविधिप्पवंसेणएणेवेयणंतस्सपुरिसस्सकिंचिआबाधंवाबांधवाउप्पाएत्ति।णाविदेवाकरेति।सुकुमंचणंउंवंदोसद्यासेणत्त
णं।अदृलंजावअव्वाबाधदेवा।तथाष्टादशशते।देवेणंभंतेमहिद्दीएजावमहेसक्खेरूवसहस्संविउव्वित्ताप्पभूएणंअणमन्नेणंसद्धिंसंगामंसं
गामेत्तए।हंताप्पभूतेणंभंतेवोंदीकिंएगजीवफुडाअणेगजीवफुडाओगोयमा।एगजीवफुडाणोअणेगजीवफुडाभंतेणंभंते।तासिंवों।
दियाणंअंतराकिंएकजीवफुडाएगजीवफुडाणोअणेगजीवफुडापुरिसेणंभंतेतेअंतरेहत्थेणवापएणवाअसिणवाएकजीवविच्छिंदिमाणे
तिणमट्ठेसमट्ठेनोखलुतत्थसत्थंकमतिएतानिचसूत्राणिविक्रियाद्यर्थप्रयुक्तानियोज्यानि।नखार्थएवप्रत्ययविधिरितियमदर्शयतिविक्रिया।
यांभवमित्यादिना।भाष्याणेतवसंज्ञानमेवा।नकश्चिद्देक्रियंवैक्रियिकवेति।आहारकमाक्रियतइत्यादिनाथं।गृह्यतेप्रतिविशिष्टप्रयोज
नप्रसाधनाया।कार्यपरिसमाप्तिश्चप्रवर्त्यते।यावितोपकरणवत्संशयव्यवच्छेदार्थाय्यद्दलदिदर्शनाविकार्य।आक्रियते।आहार्य
मित्यनेनशब्दद्वयेनविशिष्टकारकसाधनमाहारकशब्दंदर्शयति।कृत्स्नकीटावकुत्वत्वनात्।तत्राहारकमंतर्मुहूर्तस्थितिस्तावकालेनातिलब्धिप्र
योजनपरिसमाप्तिस्तस्यारर्त्रूपजायते।परिनिष्ठितप्रयोजनश्चपुनर्विमुंचति।नोतरकालमपितालब्धिमुपजीवत्यतोनतर्मुहूर्तस्थितिरास
ऊनोयस्यतदंतमुहूर्तस्थितनैवंशेषाणीतिवतिरेकमनयाप्रतिपदेयति।शेषाण्योदारिकादीनितत्वसाध्यप्रयोजननिर्वर्तनायनालेनापि
नियमतएवनावस्थास्थित्यायोगप्रमाणेनवति।तेजसोविकारास्तैजसमित्यादिगुणभावजत्नेन।तजःसस्निग्धसर्वप्राणिषुपाचकमंधा।
सस्पेवंविधस्यतेजसोविकारस्तैजसमरस्नेरापत्ति।रिति।एतदेवपर्यायांतरेणाख्यातितेजोमयंसएवविकारार्थास्तजा।स्वा
तत्वंतैजसस्वतत्वंस्वरूपमात्मास्वभावस्तत्तैजसत्वतत्वंशापोनुग्रहप्रयोजनमिति।नैलब्धिनिर्वृत्तिमपेक्ष्योच्यते।शापानुग्रहप्रयो
जनंयस्यनिग्रहानुग्रहोपकृयोस्तनुशापानुग्रहप्रयोजनमिति।नैवंशेषाणि।स्योदारिकादिभ्योव्यतिस्यतएतत्स्वगुणेरितिप्रथय
ति।कर्मणोविकारइत्यादि।ज्ञानावरणादिकर्मणोविकृतिःकार्मणंकलोलीभावइति॥कर्माणितान्येवात्मायस्यस्वरूपंकर्ममय।
मितिविकारार्थएवपर्यायतः॥नैवंशेषाणि।स्योदारिकादिलक्षणत्कदासःएवमर्थसंज्ञाकानित्रतिपाद्योदारिकादीनथप्रथ।
त्वसाधंलक्षणेनेदाशरीरनानात्वमप्यतिदिशति।एत्य:एववार्थविशेषः।कस्यःशरीराणांनानात्वसिद्धं।उदाराद्यर्थविशेषःकस्योविहितलक्ष

A3 19 18 A4

ऽस्य॥ विविक्तस्वरूपस्य शरीराणामान्यत्वदीनामिव लक्षणभेदान्निमित्तिकिं कार्यादिलक्षणादिभेदकेवलमपूर्वसंज्ञाव्यानकारेणैव विशेषशरीराणामान्यत्वादिहेतु
भ्यः संभवत्कारणादिभ्यत्तत्रकारणस्याबन्धसूक्ष्मपुद्गलोपचितमौदारिकं नतथा वैक्रियादीनि परंपरं सूक्ष्ममिति स्वभावात्तथा विषयकृतो भेदः वि
द्याधरैरौदारिकशरीराणि प्रत्या नंदीश्वरादौ उदारिकस्य विषयः जंघाचरणं प्रत्याः रुचकवरपर्यन्तं तिर्यगूर्ध्वं पांडकवनात् वैक्रियमसंख्येयद्वीपसमुद्रवि
षयं आहारकस्य यावन्महाविदेहाः तैजसकार्मणयोः सर्वलोकात्मतथा स्वामिकृतो विशेषः औदारिकस्य तिर्यग्मनुष्याः वैक्रियस्य देवनारकाः
तिर्यग्मनुष्याः केचित आहारकस्य चतुर्दशपूर्वधरमनुष्यसंयुताः तैजसकार्मणयोः सर्वसंसारिणः तथा प्रयोजनकृतो भेदः उदारिकस्य धर्माधर्म
सुखदुःखकेवलज्ञानावाप्त्यादि प्रयोजनं वैक्रियस्य स्थूलसूक्ष्मैकत्वानेकत्वादिविविधविक्रियाद्यनेकलक्षणाविभूतिः आहारकस्य सूक्ष्मार्थसंदेहच्छे
दनार्थं तथास्थितिः तैजसस्याहारपाचकः शापानुग्रहदानसामर्थ्यं कार्मणस्य भवांतरगतिपरिणामः तथा प्रमाणकृतो भेदः सातिरेकं योजन
सहस्रमौदारिकं योजनलक्षप्रमाणं वैक्रियं अरत्निप्रमाणमाहारकं लोकव्यापप्रमाणे तैजसकार्मणे तथा प्रदेशसंख्याकृतो भेदः प्रदेशतोऽसंख्येय
गुणं प्राक्तैजसादनंतगुणे परे इत्यत्र प्रदेशभेदः प्रोक्तः तथावगाहनाकृतो विशेषः सातिरेकयोजनसहस्रप्रमाणमौदारिकमसंख्येयप्रदेशेषु
यावत्स्ववगाहं भवति तेभ्यो बहुतरकासंख्येयप्रदेशावगाहं योजनलक्षप्रमाणं वैक्रियं भवति आहारकमल्पप्रदेशावगाहं भवति हस्तप्र
माणत्वात् तैजसकार्मणे लोकाकाशं तावत्केवलिसमुद्घातावस्थायां भवतः तथा स्थितिकृतो भेदः उदारिकं जघन्येनांतर्मुहूर्तस्थिति उत्कर्षेण त्रिपल्योपम
स्थिति वैक्रियं जघन्येनांतर्मुहूर्तस्थितिकं उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थिति आहारकमंतर्मुहूर्तस्थितिकमेव तैजसकार्मणयोः संतानापेक्षया
अनादिरपर्यवसानता भव्यसंबंधितया अनादिसपर्यवसानता अभव्यसंबंधित्वेनेति तथाल्पबहुत्वकृतो विशेषः सर्वस्तोकमाहारकं य
द्विसंभवति कदाचिन्न संभवत्यपि किं कारणं येन तस्यांतरमंतर्जघन्येनैकसमयः उत्कृष्टतः षण्मासाः यदा च भवति तदा जघन्येनैकादि उत्कर्षेण
यावत्पृथक्त्वेन नवसहस्राणि एवं च स्तोकान्याहारकशरीराणि आहारकाद्वैक्रियशरीराण्यसंख्येयगुणानि नारकादिवानामसंख्येयत्वात् असं
ख्येयास्त्वर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशिसमसंख्यानि भवंति वैक्रियशरीरेभ्य औदारिकशरीराण्यसंख्येयगुणानि तिर्यक्शरीराणामसंख्याना
मसंख्येयत्वात् असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशिसमसंख्यानि भवन्ति तिर्यञ्चोऽनंताः न तु कथमानंत्येऽपि तस्मादसंख्येयानि शरीराणि स्फु
टमेवाऽप्रत्येकशरीराणामसंख्यत्वात् निगोदशरीरस्य अनंतास्तेऽनंतानामेकं शरीरं भवतीत्यतोऽसंख्यानि पुनरनंतानामपि प्रत्येकं शरीरमसि ८५

दस्मादौदारिकमसंख्यानि औदारिकशरीरेभ्यस्तैजसकार्मणान्यनंतगुणान्यनंतगुणानि तानि द्विप्रत्येकं सर्वजीवानां संसारिणां भवत्यतोऽनंता
नि पुनरेकं तैजसकार्मणं यत्र बहूनामिति एवमेभ्यः कारणादिभ्यो भवत्येषां विशेषः शरीराणां नानात्वं सिद्धं प्रतिष्ठितमवसानमिति ॥ अत्रा
ह ॥ आमुष्य तस्य पुंसंसारगतिषु कोऽलिंगनियम इति संबंधग्रंथः अत्रावसरे शिष्यः पृच्छति अमुनरकतिर्यग्मनुष्यामराख्याः चतस्रः संख्या
नियतासु संसारगतिषु कोलिंगनियम इति किं यतिलिंगान्यासु गतिषु संभवंतीति पृष्टस्ते लिंगसंख्यामेव तावन्निर्धारयिषुराह पुनः किंलिं
गकस्यांगतावितिपृष्टस्ते अत्रोच्यते प्राक्नावत्रिशिनो यनानिर्धार्यतत्र निर्देश निर्दिशानि संख्यानगतिषु विभज्यंत इति अत्रस्मवनियमं दर्श
यति त्रिविधमेवलिंगं न न्यूनमधिकं वा तच्च प्राक्चवत्रिंशत्प्रायः इत्येवमावेदयति जीवस्यौदयिके द्विसाविंशत्यनेक तिकपायलिंग सूत्रे औदयिक
कमेकविंशतिभेदमावस्थानेन स्त्रीपुंनपुंसकलिंगानि त्रीण्येवानिर्दिष्टानि किमितिमत्यर्थं तत्र चारित्रमोह इत्यादि द्विविधो मोहोऽष्टमेव क्त
तेदर्शनचारित्रभेदात् तत्र चारित्रमोहश्चारित्रमोहोऽपि द्विविधः कषायचारित्रमोहो नोकषायचारित्रमोहश्च तत्र नोकषायवेदनीयं हास्य
रतिभया शोकजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकभेदविविध एव वेदो वक्ष्यते यस्य कर्मणउदयात्सुकुमारतालाभः तत्कर्म स्त्रीवेदः इत्यभिधीयते यस्य पु
नरुदयात्स्थानेनलाभस्तत्कर्म पुरुषवेदः स्त्रीपुरुषद्वयाभिलाषो यदुदयात्तत्कर्म नपुंसकवेद इति तस्मात्त्रिविधमेव लिंगमन्यस संसा
रिणां दर्शनीयं स्वस्थानं वेदयंतं तत्र वेदयति तावित्तरणव्याख्यातं तच्च वे अनया व्यवस्थितास्य तदिदं संसारगतिषु नियम्यं तत्को
वेदः कस्यां गतावित्यत्राह ॥ नारकसंमूर्छिनो नपुंसकानि ॥ किमर्थं सूत्रं धीयते नारकसंमूर्छिनो नपुंसकाः नपुंसकं येषां विद्य
ते अथ अर्श आदिभ्यः गादतं विधाय नरकास्ते साक्षिणं नरके भवा नारकाः सर्वे सप्तसु पृथ्वीषु वर्तमानाः संमूर्छिनश्च संमूर्छनं स
मूर्छः संमूर्छो वा संमूर्छनं जन्मेत्यर्थः तदेषां विद्यते ते संमूर्छिनः सम्मूर्छनजन्मभाजश्च पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिद्वित्रिचतुरिंद्रियाश्च के
चित्तिर्यग्मनुष्याः सर्व एते नपुंसकान्येव नपुंसका एव जाज एवेत्यवधारयति सामर्थ्यादिप्तलमवधारणफलं दर्शयति नस्त्रियो न पु
मांसः न स्त्रीवेदभाजो न पुरुषवेदवदिनः किं पुनः कारणं नपुंसकवेद एवेत्येषु तत्राह पूर्वोक्तत्वादित्यादि ॥ यस्मात्तेषां नारकाणां संमू
र्छिनजन्मनां चारित्रमोहनीयनोकषायवेदनीयाश्रयेषु त्रिषु वेदेषु चारित्रमोहनीयं वनतो कषायवेदनीयांतेन चारित्रमोहनी
यनोकषायवेदनीयमवधाहास्यादि तदाश्रयस्त्रात्रयाणां तदाश्रयास्तेषु तदन्यस्थितेषु त्रिषु वेदेषु निर्धार्या नपुंसकवेदनीयमि

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

तत्त्वार्थटीका

८६

स्यादिनपुंसकत्वानुभावेन नपुंसकवेदनीयं तदा देवकमश्रुसातिनापेक्ष्यं शब्दर्शनवकाद्यामिदमश्रुसातिनामापेक्ष्यमिति। अशुभगत्यादिनामगो
त्रवेद्यायुष्कोदयापेक्षो मोहोदयः। परोपेनाश्रुतं महान गरहसारूपनामेधुसाति लोपमनुभवतिनारकाः कांस्कारूपमिति। सम्मूर्छनजन्मानो
पिइति तिर्यंचो मनुष्याश्च अशुभगत्यादिनामगोत्रवेद्यायुष्कोदयापेक्षमोहोदयात् नपुंसकत्वमनुभवन्ति पूर्वबद्धनिकाचितमुदयप्राप्तं शब्दत्र
स्मिन्नसंभवं नारकवदेव नपुंसकत्वयोग्यात्वात्परिगृहीतमित्यर्थः। निकाचितं तदेव यद्बलं नतरमत्समस्कृतं क्षीरोदकवदन्योन्यानुगतिजवणे
नसंबंधनात्मस्य द्राक्षोस्महादिनापिनयाध्यवसायविशेषाद्वस्थापितमुदयप्राप्तमिति। सामसादितपरिपाकावस्थं तदेवं विधं नपुंसकवेद
नीयमेव नारकसम्मूर्छिनां जन्मान्तरबद्धमनुभवन्ति नैतरे स्त्रीपुंवेदनीये कदाचिदिति॥ उक्तं नारकसंमूर्छिनां लिंगमथ देवानां किं लिंग
मित्याह॥ न देवाः प्रकृतस्य प्रतिषेधं दर्शयति। नपुंसकवेदः प्रकृतस्य एव प्रतिषेध्यते। दीव्यन्तीति देवाः क्रीडन्तीति तिष्ठन्तीत्यर्थः वा तीव्रपुण्या
भ्यः खस्वरोनिकायाः संघाः समूहा येषां ते भवनव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकाख्याः चतुर्निकायास्ते चतुर्विधा अपि न नपुंसका भवन्ति। नपुंस
कवेदप्रतिषेधेन रकाले वा प्रतिषिद्धा सामर्थ्यान्स्त्रीपुरुषवेदद्वयं याथितागम्यते। तस्मान्न दर्शितं स्त्रियः पुमांसश्च भवन्ति। स्त्रीवेदभाजः पुरु
षवेदिनश्चेत्यर्थः। भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्मैशानेषु वेदद्वयमपवादमतः तदुपरि पुरुषवेद एव नेतरौ। किं पुनः कारणं॥ इलानपुंसक
पवनरामाग्निउत्कीर्णशीता॥ नरेतुल्यं नहत् — वेदना नास्ति अत्र आह तेषां हि तीव्रहियसाभिरशुभगत्यादिनामगोत्रवेद्यायुष्कापेक्षमोहोदयादनिलपितंलिसाधकमायाजवोपचितकरीष
लब्धग्निसदृशं स्त्रीवेदनीयमेकं पुवेदनीयमेव वा किं पूर्वबद्धनिकाचितमुदयप्राप्तं भवति नेतरत् नपुंसकवेदनीयमबद्धत्वात्। अत्र च स्त्री
वेदो नपुंसकवेदापेक्षयाशुभत्वान्न उच्यते॥ मपुनः शुभ एवा इदानीं सामर्थ्यलब्धं दर्शयति परिशेषात् शुभमप्रत्ययादिनापरिशेषसिद्धाविज्ञाय
ते। जरायुजाण्डपोतजास्त्रिविधा भवन्ति स्त्रियः पुमांसो नपुंसका इति॥ ५१॥ अत्राह चतुर्गतावपि संसारे किं व्यवस्थितास्थितस्तावत्काल
मृत्करणत्वसौख्यादिसंबंध ग्रंथः। अथ सावशेषायानः अभ्ययति। नारकतिर्यङ्मनुष्यामरस्तेदमाजिसंसारेती सानंतरजन्मपरिगृहीत
स्यायुष्कः किं व्यवस्थितास्तावत्वे व्यवस्थिति रनुभवकालः पूर्वबद्धक्रियावयथापरिच्छेदितायामपितस्यां तावत्प्रयप्राणान्परलोकप्राणो
तिमुपप्राप्ती प्रवर्त्तते॥ अकाले मृत्युः प्रमाणप्राप्तं जीवनकालावधिः रर्वाक्कालः सोऽभ्यन्तरं मनुष्यायुर्दुष्प्राणमनुभवतः कृस्नपरिह ८६
योमृत्युः सपुनः किमकाले विद्यर्व प्रतिबद्धायुः संस्कारविच्छेदावधापपरिसमाप्तेः किंन त्वारि स्थितिर्नियमतः एव तावत्कालं प्राणिति

६

प्राणितिकुत सुनरयं संशयः सकलजोकप्रवादनादेवं लौकिकाः अनावाप्तकाले मृतोयं सर्पादिना वा अयं पुनः स्थविरः स्वकालपरिमा
णमायुरनूयमृतको भवरमायाद्यन्तः संदेहः किमकाले विमरणे योग्यदृति। तद्धिक संग्राम समर्थतकोल्लाकृष्यपि नियत्र मध्यमायुर्गप्ते संशयप्रसमानतया
प्रतिराधनतु स्वात्मन्युक्तिग्रासर्वेते समायुषः। सप्तमेक संख्यानि बंधनमेनिवितरमासाद्यायुरुपरमितमिति नज्ञाकमपवर्त्यन्तमतः संशेनमनः किमकाल ३॥
ममृत्युरस्तीति। तथा ... एवं आयोधनादहस्तवपुषः परिणतिग्राजजरसकलसंधयः स्थविरस्ती दृहेतिहस्ता स्तीरयित्वा समरमप्यने
कलोकंते। अतो वाच्यते। न खलु कश्चिदकाले एवं विधमाल्पबाहुल्मालापि शरशतापादितक्षितिरपि प्रकृष्टदुःखवेदनानीमरणमतिजयत्रा
विप्राणोर्विप्रयुक्तो। एवमनेकस्मिन्संशये बीजप्रसवे सति भाष्यप्रहस्तोपतिस्वयमुच्यते द्विविधान्यायूंष्यपवर्त्यानीयान्यनपवर्त्यानीयानि चेति। अ
कालमृत्योरस्ति संभवः इत्येवं विधार्थ प्रदर्शनपरायणम् इदमासीत्यतो ह्यादिप्रकारास्तेषामपिजीवितानि भवतीत्याह विषश्च। द्विविधं नरस्तान
कृतत्वायुर्बंधकास्तत्वस्याप्यध्याप्यादृष्टिविरहिता मिथ्यादृष्टेरस्य आदप्रमत्तसंयतइति परमानेपुजेतवः अजघन्याकृष्टाध्यवसा
यविशेषतत्वजः शुद्धकषायासाध्यवसायैर्विकल्पयुजः तत्र नारकदेवा संख्येयवर्षायुषः प्राणिनः चरमोत्तम देहाव्यायोनियमादायुषो बं
धकः शेषाश्चायुषस्त्रिभागावशेषेपुरो वर्तिजन्मायुष्यबंधोपमायुर्बध्नंति। त्रिभागत्रिभागे वा वशेष इति। अथ यात्रिभागे वा वाघ्नायदति। एतदुक्तं भ
वति। त्रिभागवा शारवायुषोनवमभागशेषायुषः सप्तविंशतिभागावशेषायुषोकापरस्याप्यायुर्बध्नंति। ततः परं न बध्नीतेत्यर्थः। तत्रापि जलरुहा
लनमारुतत्तरु द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां निरुपक्रमायुषां पञ्चेन्द्रियाणां नियमतः एव त्रिभागावशेषे बंधोनवत्वायुः सोपक्रमायुषां पुनः पंचेन्द्रि
याणामनियमेन बंधो यावत्सप्तविंशतिभागवशेषकल्पनेति तेषां प्राणिनस्तादेवत्वदायुर्बध्नंतो ध्यवसायविशेषात् केचिदपवर्त्तनार्हं कुर्वं
ति। केचिदनपवर्त्तनीयमिति। मंदपरिणामप्रयोगोपचितमपवर्त्यं तीव्रपरिणामप्रयोगोपचितमनपवर्त्यं तत्रापवर्त्तनानामप्राक्तनजन्मविर
चितस्थितेरल्पतापादनाध्यवसानादिविशेषात्॥ अनपवर्त्यवीर्यं पुनस्तावत्कालस्थितेरनल्पसमाप्यातिस्वकालावधेरा नेतवर्त्तीइ
योनिर्विघातप्रदीपोपशांतिवत्। घनदंसतन्नाद्यावर्त्तमबद्धवत्तत्वद्रिक्तविशेत्रवीयविशुल्याता। संख्येयसमयोपार्जितमायुरनपवर्त्यं तथा
गाढबंधत्वान्निकाचितबंधालनियमादनपवर्त्यं भवति॥ अथापवर्तनादिकापरिगृहीतमायुः संहतिमाश्रित्य श्लिष्टवपुरुषराशिवृद्धस्नेह
वाएकनाडिकाविवरप्रक्लिन्नबीजनिष्पादितमस्य संहतिवद्धविवराद्धिः परिनबीजप्रसूतं तिसस्य मसंहता स्थविर ... यांसत्ती

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

सर्वास्विवावादे र्गम्यमेवं किलायमात्मायुर्बध्नन्नेकास्मिन्नेव परिणामस्थाने यावद्धीर्यात्यविसन्निहितकर्मणा परिणामोभवति तत्समानवस्थाना
साद्यायामायुकयुद्गलानबध्नाति तेनाद्धिकप्रविशन्नाम्नं हतिमन्ते सत्वनेत्या: विषशस्त्राग्न्यादानामिति। मंदतीव्रपरिणामसन्निधानाद्वसत्तथा।
जन्मांतर एवरवयति। इहतजन्मन्यपि वता ऽन्नादानादेवमपनिदानसेवनादेव्याधिसमुत्थायतः सकाशांतरेणैव रूपमायकमासादिवोद
यइवि:स्ममूत्रजातं निर्हरति शरीरकं नपुनरच्छूवनिपुणभिषगूसोपदिष्टसम्यक्त्वनीकक्रियाकलापानुष्ठानाद्यमागृहेदमायुःस्तोता तांवेवं संपरिणामप्र
योगकारणसामग्रासन्निहितमनेनायुर्जन्मनातीतजन्मनि तद्धपवर्त्तमाईमायकृता। कृतकेन्नुष्य पुनरतिपरंताभवन्नेकमागतमायच्छतिहानासेवा २
दिता मनजनिवाधिरतिदीर्घकालानापादितजरति नासमुपगूढनिरवशेषांगोपांगघातः कुष्ठक्षयादिमहारुजेवञ्चकारमनेकमुपदीयमानमनुदितम
यज्ञानमस्य संजातबल: हिंश्रमाहिवतितंरेकामणकांडरुवनमनुप्रयच्छयरमेण धकुंत्तरवरमेण अनंतरिणामिरक्त: समुद्रेभवेदेहितीव्रपरिणामप्रयोग
बीजसन्निवत्रांक्षितदायुरुनमनीतजन्मनिद्रमंतराजरवावैर्देहमिस्तमपवर्त्तनीयमनुभवति तथाहि कालाकालसमतां संतयुषः अंतवस्ते कंचिद
दर्शनतदञ्चावद्धतितिरुपजायते यो ऽनु: अन्नतसारनिधानमानसकजपाकवतानलकव्याधिपरिनामपुरुषसोऽजनवतांबेष्टितादृष्टविमतंसोपवत्ता। वि
ष्टिपवनाजदद्गुरच्छपगुलीकृतदहवताप्रकार्यंशुचिदिंगाद्रकालेनैवत्ताप्रकर्माण्यपुंगुणमतेनेवत। यथैता: निरवकालानुवर्त्तिनोऽपवर्त्तनामु
त्वनिदर्शनगतासथानुलेपिकर्माणिसपरिणामाविक्रियाविशेषादिनैवत्तत्वकालमपरममधुपजन्यारब्तसमादिविधमायुरपवर्त्तनीयमा: तवा
सर्वातिवावस्थिता। अकृतान्नवर्त्तनीयायूंषिद्विविधानिविस्तरात्। अनपवर्त्तनीयानि पुनर्द्विविधानि सोपक्रमाणि निरुपक्रमाणि वा तत्रोपक्रमणा
मुपक्रम: अन्यासतीकरणाकारणमुपक्रमशब्दाभिधेयं। अतिदीर्घकालस्थित्यायुर्ष्यनिकारणविशेषेणाध्यवसानादिनाल्पकालस्थितिकमापद्य
ते। सकारणकलापउपक्रम:। तेन तादृशेनोपक्रमेण सोपक्रमाण्यनपवर्त्तनीयायूंषि भवंतितिनिरुपक्रमाणि निरुपक्रमाण्यध्यवसानादिकारणदला।
पानावात। यथैव निर्दिष्टा भवेतिदीर्घकालस्थिति सपरिणामतिविशेषात्तथाल्पमपि हृदिमपादयित्यात रसायनाद्यपयोगत्म्य बहवाह्वमांतार
हितकमायुस्तावतंवाकालेननुभूयेता। कृत्सीयसाध्यवसानादिनात्मा। अतिवासिकर्मणावाप्यकालकजपाकवतस्सारबहुंपुनर्नशक्यता। संवदधि ८
जुभपदेनैव योगिना पिण्डादिदीर्घवत: प्राप्नुते वेग्नया ज्यश्लक्ष्णकर्तनयुक्तिविधानमायादपिनुमनुपाततवर्दलिककलात। स्वहेतवस्ताय
माद्युपयोगात्सावत स्थितिकमान्नप्राप्नुसावतीस्थितिमिरंडयन्नदासीतरपुनर्हिमध्यदेयामाधानुमलतादिति। अत्रचकेचिदप

पातिकायसंख्येयवर्षायुषश्चनिरुपक्रमा एव चरमदेहा:। उत्तमपुरुषाश्च सोपक्रमाः अन्ये निरुपक्रमा इति वेद्यमनपवर्त्त्यायुषः सोपक्रमाश्चेति उ:
अते। अध्यवसानादयुपक्रमकारणानि किंतस्त्यमीषां चरमदेहोत्तमपुरुषाणामनपवर्त्त्यायुषस्तासस्वपितेषामनपवर्त्त्यायुष्टात्। नप
न्पक्रमसन्निधानं तत्रप्रतिषिध्यते। किंतु सत्यप्युपक्रमकारणेषु निषिध्येतिनादबंधत्वात्तदायुरपवर्त्ततेन तु। नोपपातिकासंख्येय।
वर्षायुषामप्युपक्रमतन्निधानमिष्यते तेषां नारकादीनामुपक्रमकलापः सन्निहितस्तथापितेसोपक्रमात्तुबोध्यः एवं ते
कदाचिदप्युपक्रांतदर्शनात्। अपरवर्णयन्ति नार्थकथपपातिकानां नोपक्रमतो मृत्यु:। शेषाणां चरमदेहोत्तमपुरुषासंख्ये
यवर्षायुषामुत्तयथा एवं विधस्मरूपाणि नाप्युपरिष्टादगमितत्वात्। अपपातिकाश्चासंख्येयवर्षायुषश्चनिरुपक्रमाः। च
रमदेहाः सोपक्रमानिरुपक्रमाश्चेति। नाप्यविदमत्यंतमसंगतं स्यात्। कर्मप्रकृतिग्रंथानुसारेण व्यावर्णयंति। अत्र
ह्येतोपक्रमसंबंधिनानीनगाभूमिएसु तहा सव्वयजीवितं वद्धइत्तुवहिता दोएदनुक्कस्सपदेशोदयविचारे संग्रहण्याभिधं
गाथा अर्थस्वस्वा: उक्कस्सबंधायामायुबोयोगी नीकूटेनितिर्यगायुमनुष्यायुर्वाबद्धमृतः सनूजोगभूमिजेषु तिर्यक्षु
मनुष्येषु वा त्रिपल्योपमस्थितिषूत्पन्न: पश्चादायुसर्वस्य जीवितमंतर्मुहूर्तं विवाहायन्नेषमायुस्त्रिपल्योपमस्थितिक
मपवर्त्तयत्यंतर्मुहूर्त्तनमिति। यदा वतदपवर्त्तितं भवति तदा किंलोकृष्ट:। प्रदेशोदयोभवतीति। अन्यत्राष्यमेत
दतिशायिफलाख्यं गमयत्तमिति विरोधात्तस्माद्व... मनपवर्त्तनीयानि द्विविधानि सोपक्रमाणि निरुपक्रमाणि च
ति। अपवर्त्तनीयानि यतं सोपक्रमाणि उत्कृष्टेबंधकसोपक्रमाण्यपवर्त्तनीयान्यायूंषि भवंति सर्वदा येनच्यप
वर्त्तनाध्यवसानादिकं निमित्तमंतरेण स्वलाभं प्रतिपद्यते। तत्र केनपवर्त्त्यायुष: किंवापवर्त्त्यायुष इत्यस्यनराख्या
नेष्यतरविज्ञानं भवति। तदुक्तचात्राप्यनपवर्त्त्यायुष: सूत्रेणद ... र्शयति। ॥ अपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासंख्येय
वर्षायुषोऽनपवर्त्त्यायुष: अनपवर्त्त्यायुषो निर्दर्शितमुनायोगेन तद्वावधारणेन उत्कृष्टेनाव्याप्तिनाख्यकार: अपपातिका
इत्यादीनाव्यां उपपातजन्मानो नारकदेवा। चरमा अस्मिन् देहे येषां तच्चरमदेहाः न देहग्रहणं यन्न करिष्यंति। उत्तमपुरु
षास्तीर्थकरचक्रवर्त्तिबलदेववासुदेवाद्या:। केचिदत्रेदधते। नास्ति सूत्रकारस्योत्तमपुरुषग्रहणमिति तत्कथं

तत्वार्थटीका ।तीर्थकरादिसंग्रह इति चेत्। एवं तर्हि चरमदेहग्रहणं तु दीप्यतां कथं ये किल चरमदेहास्तस्मादुत्तमपुरुषग्र-
८९ -हणमिति। अत्र यथावित्ता व्यनुपपन्नमिति। अविज्ञानात्। आद्यन्तत्रमपुरुषास्तीर्थकरादय इति विशिष्टमुत्तरकालं पुनर्गीया-
-त्तमपुरुषग्रहणं निरुपक्रमसोपक्रमनिरूपणायामतो व्याप्यादेव संदेहः किमस्ति नास्तीति संसयात्मने वेदमस्माकं। असंख्ये-
-यवर्षाणि गणितविषयातीतान्यायूंषि येषां ते संख्येयवर्षायुषः कर्मभूम्यन्तरद्वीपका मनुष्याः अपरान्तेरावतविदेहभुवा-
-स्तत्संज्ञकाः। पंचेंद्रियतिर्यग्योनयश्च तदन्यस्मिन्द्वीपसमुद्रेषु एवमेतेनपवर्त्यायुषो दृष्टाः। एतदेव स्पष्टयति भाष्य-
-कारः औपपातिकाः नारकाश्चेत्यक्रमिति स्मारयति। आगमिति रिक्तेनाधना व्याख्येयमिति चरमशरीरास्तु मनुष्या एव भवंति
नान्ये नारकतिर्यग्देवा यस्मादासिद्धप्राप्तेश्चरमदेहा अस्मिन्नन्तरपर्यायशब्देन कथयति चरमदेहाश्च-
-रमदेहा इत्यर्थः। ये तेनैव शरीरेण सकलं कर्मजालमपहाय सिद्धिमशेषककर्मापगमलक्षणामाप्स्यंतीति। उत्तमपु-
-रुषास्तीर्थकरचक्रवर्त्यर्द्धचक्रवर्तिनः तीर्थकरनामकर्मोदयवर्त्तिनस्तीर्थकराः। चक्रवर्तिनोपि नवविधिपतयश्चतुर्द-
-शरत्नानां नेतारः षट्खंडभरताधिपाः सकलभरताधिपा भवंति। अर्द्धचक्रवर्तिनस्तु बलदेववासुदेवाः।।
एवमादयश्चान्येपि किल पद्मगणधरादयो गृह्यंते असंख्येयवर्षायुषो मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाश्च भवंतीत्यादिना च
पल्योपमादिसंख्येयवर्षजीविनं उच्यते न नारकदेवेषु संभवत्यपि च आसंख्यायानि वर्षाण्योपपातिकग्रहणान्निवार्यत इति
।मनुष्याणां तिरश्चां मध्ये ये भवंत्यसंख्येयवर्षायुषस्ते नपवर्त्यायुषः। ते च सदेवकुरूत्तरकुरुषु अंतरद्वीपकास्तत्कर्मभू-
-मिषु च सुषमसुषमसुषमदुःषमायामित्यसंख्येयवर्षायुषो मनुष्या भवंति मंदरनीलयोरुत्तरदक्षिणगंधमादनमाल्य-
-वतोर्मध्ये उत्तराः कुरवः। एकादशोत्तरयोजनसहस्रविस्ताराः द्वाचत्वारिंशत्शतसहिकलविस्मृताः मंदरनिषधयोर्दक्षिणोत्तराः सौमनस-
-विद्युत्प्रभयोर्मध्ये देवकुरवस्तावत्प्रमाणाः। सदा देवकुरुत्तरकुरवस्तदेवकुरूत्तरकुरवस्तत्सादेवकुरूत्तरकुरुषु ८८
जंबूद्वीपधातकीखंडपुष्करद्वीपार्द्धवर्तिषु तथा हि। मतं प्राक्च्यादिसुखादिषु नवतां तांश्चयोजनशातपृथुत्वायामा-
-तावदिसराया पास्मनसन्तरद्वीपश्चरुश्चरुः। सापुतरकमादेको रुचकादयस्तानंतरद्वीपाश्चयंतीत्यंतरद्वीपकाः

मनुष्याः। सद्धंतरद्वीपाके सांतरद्वीपकाः कर्मणोऽभूमयः। यत्र जाताः प्राणिनः सकलं कर्म क्षपयित्वा सिद्ध्यंतीति तीर्थकरा-
-द्युपदेशात् कर्मभूमयो भरतैरावतविदेहाः पंच पंच प्रत्येकं पंचदशैता कर्मभूमयो कर्मभूमयः। तास्तत्कर्म-
-भूमिषु च हैमवतहरिवर्षरम्यकहैरण्यवतास्यास्तु जंबूद्वीपधातकीखंडपुष्करवरद्वीपार्द्धवर्तिनीषु तथोत्तरकुरुषु।
सुकर्मभूमिषु च ये मनुष्याः। प्रथमद्वितीयतृतीयसमायुषस्तस्यामपि संख्येयवर्षायुषस्तद्वानपवर्त्यायुषो मंतव्याः
।दृढबंधत्वादस्यादिति। कादूतुकापरान्नाग्रपक्रमवत्। अत्रैव बाहुल्यमस्यादि सदेवकुरूत्तरकुरुषित्यादिसम-
-स्तमुपलक्षयत्यात्। चतितथा बाह्येषु मनुष्यक्षेत्रात् बहिर्येषु द्वीपसमुद्रेषु तेषु तिर्यग्योनिजा असंख्येयवर्षायु-
-षो भवंति मनुष्यक्षेत्रे च बहिश्च त्यसंख्येयवर्षायुषां तिरश्चां संभवात्। तत्रानुक्रमेतपवर्त्तनीयानि द्विविधान्यायूंषि।
तद्दर्शयत्यध नानाख्येण अपवातिकाश्चासंख्येयवर्षायुषश्च निरुपक्रमाः न ह्येषां प्राणपानाहारनिरोधाध्यवसाननि-
-मित्तवेदनापराघातस्पर्शाख्या सप्तवेदनाविशेषाः। संत्यायुषो भेदकाः। उपक्रमा इत्यतो निरुपक्रमाएव। चरमदेहाः पु-
-नः सोपक्रमा निरुपक्रमाश्च त्यत्रोत्तमपुरुषा नोक्ताः। एतानि प्राणपाननिरोधादीनि किल चरमदेहेषु संभवंत्येव नो हिं-
-दंतीति सोपक्रमा एवं एते। केचित्तु निरुपक्रमा ये। उत्तानि न संभवंतीत्यपीति। इदानीं सामर्थ्यलब्धमर्थं दर्शयति। एभ्य औ-
-पपातिकचरमदेहासंख्येयवर्षायुर्भ्यः शेषा मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाः सोपक्रमाः निरुपक्रमाश्च अपवर्त्यायुषो नपवर्त्या-
-युषश्च भवंति अकालमरणेन अपपातिकादिभ्यो व्यतिरिच्यमानाः शेषाः स्तवनियमतो मनुष्यास्तिर्यंचो वा आयुस्त-
-यावासजंता प्राणपाननिरोधादिकारणकलापोपक्रम्यत्वात् सोपक्रमायुषः। केचित्केचित्तु नातेरुपक्रम्यंत इति निरुपक्रमा-
-युषः। यदुक्तं प्रागपवर्त्तनीयानि तु नियतं सोपक्रमाणीति। तादृशे पादिदर्शयिष्यत्। आह। अपवर्त्यायुषोनपवर्त्यायुषश्च
शेषाः सूत्रयेऽपवर्त्यायुषस्ते नियतं सोपक्रमाः। ये पुनरनपवर्त्यायुषस्ते शेषाश्चेति निरुपक्रमायुषएव। एतदेवभाष्य-
-कारः स्पष्टयन्नित्याह तेऽतत्र येऽपवर्त्यायुषस्ते षामपि स्यादिना तत्र मनुष्यपृतिर्यग्गुरायषामपवर्तनीयमायुस्ते षामपव-
-र्तनं आनीविषादयोऽहेतवः सद्भावत्वात् नविरता। आदिशब्द पूर्वोक्ता प्राणपाननिरोधादय। कोऽयं अपवर्त्यायुषा।

प्राः एतन्निर्दिष्टमिति अनुपवर्त्यास्तेषां नापवर्त्तत इति यावत्। इदं तूपघातस्य आयुषस्तस्योपक्रमेत्स्वस्यासन्नीकरणमित्यर्थः। किं पुनरपव
र्त्तनमुच्यत इत्याह। अपवर्त्तनं शीघ्रं अन्तर्मुहूर्त्तात्कर्मफलोपभोगः। न खलु कर्मनाशोपवर्त्तनं किं तु शीघ्रं यः सकलायुःकर्मफ
लोपभोगस्तदपवर्त्तनं। अनेनान्तकृच्छ्रयतीति। तावदपवर्त्तते ततः प्रायुर्याविदं तन्मुहूर्त्तस्थितिजातं। ततः परं निवर्त्तते।
।तावद्गृद्धस्य वसानाद्यतावात्। अत्र चापवर्त्तनफलोपभोगेपवर्त्तनग्रहः। एवमुक्तौ नान्यकारणमुपक्रमोपवर्त्त
नविनिमित्तमिति पर्यायाव्याख्यानमात्रमेतदस्य नापत्तिकारणानामुपक्रमः। अपवर्त्तनमपि दीर्घकालस्थितिनः।
कर्मणो ह्रस्वस्थितिकरणं निमित्तं विषशस्त्राद्युपस्ताहेतुः। एवमिदमपवर्त्तनमिदमायुरंगीकृत्याभिहितमन्यासामपि
उत्तरप्रकृतीनामनिकाचितावस्थानां प्रायोविशेषं। न पुनः सानां पुनर्निकाचिता अप्यपवर्त्यंत इति पारमर्षश्रुतिः। अथे
दानीं कर्मविनाशाज्जह्रणमपवर्त्तनग्रहणार्थमंगीकृत्योच्यते। अत्राह्साहिनान्यत्रैण अत्रावसरे पर आह यद्यपव
र्त्ततेपैति विनष्टफलमदत्त्वायुष्कं कर्म तस्मात्तस्य कर्मणः कृतस्य सतो निष्फलत्वं प्रनाशः प्रसज्यताय स्मात्तन्न वे
द्यातनानुभूयत इत्यर्थः। अनिष्टं चैतदस्मान्किंकर्मणां कृतनाशस्वं बलमुपधायस्यामिति परिशाटस्फारकालं। न पुनरदत्त्वैव
फलं विलीयत इति। अथानुभूतमेव सत्येवायुष्के म्रियते तस्मात्कृतमेवास्याज्ञानमोमरणस्यांतराल एव प्रसज्यते येन सत्यायु
ष्कान्म्रियते। नतस्मायुषो विफलताप्रसंगो निष्कंवितत। न खलु जैनसिद्धान्ते यत्कृतं तत्कर्म प्रभुस्य सत्यफलं कृतनाश
अनुभूयत इति। अनिष्ठाननुभूते तस्मिन्कर्मण्येव पूर्वपरोदोषः। एकभवस्थितिश्चायुष्ककर्म न जात्यंतरानुबंधि। नत्वायु
ष्मिन्नेव बद्धमन्यत्र वेद्यतः। कथमेकभवस्थिति स्यादित्युच्यते। न बंधं प्रतिमुमः। उपभोगं प्रत्येकं भवस्थितिकमायुष्कम्।
प्रमाः एकस्मिन्नेकभवे तावतायुष्ययपभोगो न द्वितीये पीति। यथा बद्धयायाम्फयेयता सत्येवायुषि म्रियात तथा तेनायुषा जा
त्यंतरानुबंधिनान्यप्रसिद्धोतप्रसक्तं नैवं तत। तस्मादायदनुष्टेयं संभवान्नापवर्त्तनमायुषा विद्यत इति। अत्रोच्यते
सप्राधानेकृते नाशाकृतास्यागमाकस्यानि कर्मणो न विद्यं। नान्यायुष्कस्य जात्यंतरानुबंधः। न खल्वेते दोषाः प्रति
संतिजिनशासनावलंबिनो सिद्धान्तापरिज्ञाता। दौर्बंध्यते। नायमार्हतः कृतो नाशः फलमदत्त्वा कर्म प्रणश्यतीति। किं तु य

थाग्नेः रूपक्रामेर्लब्धवसानविषशस्त्रादिभिरभिहतस्याभिमुखस्य सर्वसंदोहेन सर्वात्मना साकल्येनासादितोदयमायुष्कं
कर्माशुतत्विपाकमानुभवति। यस्तु तस्य क्रमभावी विपाकः सोपवर्त्यते। अनुभवः पुनः सर्वस्य कृतस्य निबिड्य
तः इत्येषापवर्त्तनानवस्तुविशेषप्रसिद्धांतः प्रसिद्धिः। साध्यत इत्याह। संहतशुष्कतृणराशिदहनावत्। संहतस्या
परिशेषवेपिरणंपुंजस्थिरायदह्यते। यदा तु विरलितोनवयवयवशस्तदा शुष्कमसाज्जवति। तद्वदायुषोप्युपग
:यदा स्वुदृढसंहननमतिघनतया बंधकाल एव परिणमनमादितं भवति पलतश्लेषबंधक्रमेण वेद्यमानं चिराय वेद्यते
यस्तु नकाले बंध एव शिथिलमाबद्धं विकीर्णतृणराशिदाहवदपवर्त्याशु वेद्यत इति। एवंविधमर्थमकानेदृष्टांतसुव
शतामादर्शयन्नाह। यथा वा संख्यानाचार्य इत्यादि। संख्यानं गणितशास्त्रं तत्प्रधान आचार्यः संख्यानाचार्यो गणितप्र
क्रियायामाहितो नैपुणः करणलाघवार्थं गुणकारभागहाराभ्यां राशिं छेदादेवापवर्त्तयति। तावन्तर्नादीनि गणितशास्त्रप्रसिद्धा
नि। तत्रयो लघुः करणोपायः। स्वल्पकालात्तन तत्फलमानयति। गणितानभिज्ञस्तु सोपिफलमानयते गुण
कारभागहाराभ्यां विरायतत्फलमभिनिर्वर्त्तयन्। स पुनर्गणितनिपुणो गुणकारभागहाराभ्यां चिरकालकारिणं
सकाशाज्जकरणलाघवार्थमपवर्त्तनार्हं राशिं छेदादपवर्त्तयति बलवत्वाविकं। अनपवर्त्तनार्हं पुनर्ल
घुकरणनिपुणोपि नशक्नोत्येवापवर्त्तयितुमेकपंचाशद्दत्वारसहस्रादिकं। गुणकारभागहारक्रममेवात्रप्रयोजय
ति। न्यसंख्येयस्यार्थस्य नाशोन वतिफलभूतस्य करणविशेषसत्यपि। प्रक्षिप्तफलान्तेदमादर्शयति। करणव्याप
रकालो बहुभेदः। फलमविशिष्टमेवात्र यथाथैतदुपक्रमाभिहितो मरणसमुद्घातदुःखार्त्तः कर्मप्रत्ययमनाभो
गयोगपूर्वकं करणविशेषमुत्पाद्य फलोपभोगलाघवार्थं कर्मापवर्त्तयति नचास्य फलाभाव इति। उपक्रमो
विषाग्निशस्त्रादिभिस्तेनाभिहतो मरणसमुद्घाततः मरणसमुद्घातो नाम स्वशरीरका आत्मप्रदेशा पवर्कर्षोत्पा
दितानश्लेषनाविमुक्त इवाप्यन्तः प्रबोधलहृणो स्नामितस्य सकलबहिर्वर्त्तिविशिष्टाक्रियाविशेषः। स एव वातिचिरस्

तत्त्वार्थटीका० उपूजपदेशोस्यनतरूपस्वाद्युवं। ततान्तरविषयः किं कर्तव्यताविप्लवः। कर्मप्रत्ययं कर्मरणं करणमविशेषमुक्ताद्याश्रित्य "क"
८० नाथं कर्मकारणतान्तकरणविशेषस्य पूर्वतनबंधकालप्रत्ययस्यैवेदं प्रत्याशापकमबंधः। अत्यंतापरिज्ञानमनाभो
गः। अनाभोगकृतो योगः। योगविशेषविशेषः। अनाभोगयोगस्तत्पूर्वकं तत्कारणमित्युक्तं। नवतज्ञानानप्रवृत्तितदपव
र्तनाकरणेनापवर्तनार्हं कर्मापवर्तयत्या शावरसादिविवरणमवत्। किमर्थं पुनरपवर्तयति। कलोपक्षोणार्थमायुष्क
र्मफलोपक्षोणायानाभोगनिवर्तितनवीर्यविशेषेणेति। न्यासस्यायुष्ककर्मणः फलभावो भवति प्रयोगस्य विशेषकाप परिणोभे च
ः कालः संवर्तितपरिणोमे लस इति। ननु नस्युक्तं तत्र किं विकर्मपरिहरतीति किं चान्यदिस्यनेनापरमविप्रकृतार्थोपयोगिनमादर्शयति
स्पष्टं तेयथा कश्चित्पटस्त्यादि। एवं तेयथकृतार्थः प्रतिपत्तव्यः। यथा कश्चित्पटो जललेशावचितमूर्तिरेवावेष्टितः स्थिरायोऽपयति। स एव प्रयत्न
विशेषतो विसारितस्वच्छहस्ततलमयूखमालातिपरिपीताशेषजललवः प्रलयपवनवेगविघट्टितनिरवशेषप्रदेशः शीघ्रमपगताश्रितजलसंघातः। समासा
दिताधिकतरप्रबलिमापि परिशुष्यति। न च संहतास्य प्रभूतस्नेहागमस्तिमितस्यानूतजलस्नेहागमो भवति। सिक्तावपिहितपटादिकं तु संहतस्नातावतत्वज।
लावयवा काले नावष्टम्भ परिशाडंति। न पुनस्तूतानामेवास्तद्रव्यवान्नपयामो नापिवितानितिं हरस्तोषमनवप्रसारिततस्मिन्पटे स जलावयपरिणो
ऽनवतिष्ठते तेऽपि द्विसर्वे एव ते जलावयवा परिशुष्यंतितिनिद्रि जावयवानां यावतीमात्रेपितपटतावतीप्रसारितपटिमाकालमुपिद्यते परेषां व्याख्यातं ते तस्मिन्नूते सेपानो
च नः एवं संजातर्थं किंतु बहलकालातविताविति अगाधवृत्तसवर्णिनिवहणमनलक्षवर्दं तेनेन गर्थेति कथर्थं प्यदर्शयति तुल्यतया यथाजनिमित्तापवर्तितः क्षिप्रकलोपमोगोनववर्तितायथाविपि तीविष
यिकवादिविधानम कर्मनीयापयोगानि भवति। तेर्यथाकनिमित्तापवर्तनिक भवेत्ययुषः शीघ्रं फलं विपाकोऽनुजायते। तथैव तं कमानुतवतेविप ताई पटपरिशोषकालवहनकाजस्य
प्रसारितपटपरिशोषकालसख्यासकाल नापरिवर्तितविनाशिकपरिस्तोगकाजस्य। एवं वसति नहृतशणाकृतात्या गमाना वर्षकृतस्य देवसकजस्यायुषोनिकलप्रसंगव्यतिरेव
नाकानुबंधनवान्वोपतितं विहल्याप्यकारणेनकः पूर्वत्यस्यापि पूर्वेकत्रयस्योतदशावेतल्पावपत्यातानि। केचित्कालिशालिनोतिर्यंचे। सर्वजनो यात्राप्युपकालापि कृया
केचिदनंतरातीतजन्मोपात्ताप्युष्ककाजमखंडमवसायं प्राप्य। विस्मृत्यास्ते नरशेषासंकृत कर्मादिष्टं जन्मांतरमनुबध्नंतीति॥ ॥
शाष्यानुसारिण्यां तत्त्वार्थटीकायां द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥श्रीतत्त्वार्थटीकायाः कृतत्तस्मै प्रभुरूपाय ऽहं नमामि॥ ॥ ८०

अथाहोऽकृ नव तेत्यादिसंबंधग्रंथः सवाध्याय प्रकरणसूत्रकृतः तत्राध्यायकृतस्ता वहितीये जी वालक्षणविधानेनात्मविदितोऽस्य तत्र लक्षणानेक रूपप्रा
प्रपुनरविधीयते विधानमनुवज्रूपत्वात्पुनः पुनरुपस्थि मयत्तेतोऽपि तृतीये ध्याये प्रतिविशिष्टस्थाननिरूपणद्वारेण जीवविधानमेव विधास्यति मितिव
करणस्य प्रकृतो मूलंपोजाप्यकारिणोपातो स्वयमेवतयोः प्राकारयमापाद्यते अत्राध्यायपरिसमाप्तिप्रस्ताव इति व्यः आह अनिर्दिष्टं ननु तावत् द्वितीये
ध्याये नाम प्रकरणे नारका इति गतिष्वती जावस्योदयिको भाव इति गतिकषायलिंगसूत्रे अनेन भाष्येण सवयति तथा। तस्मिन्नेव द्वितीये जन्मप
करणे प्रस्तावे नारकदेवानामुपपात इत्यकं तथा च चतुर्थेऽध्याये स्थितावायुषः प्रस्तुतायां वक्ष्यति नारकाणां च द्वितीयादिषु दशवर्षसहस्राणि
प्रथमायामिति तथाष्टमेऽध्याये कर्मप्रकृतिविचारणे प्रकारं तमपरिपृच्छ्यं वनारकस्यायु पर्यतिवतिपादयिष्यते तत्रैवमनेकस्मिन् स्थाने नारक
शब्दश्रवणादित संशयः इत्युति के नारका नामेति जीवत्वसामान्यमेव धृतं विशेषो निवासादिरनवधृतः इत्यतः प्रश्नयति के पुनस्ते ना
रका इति अथोच्यते नरकेषु भवा नारका वस्त्रंत उपरिष्टा द्वितीकापि इष्टपच्चनीजोशाकरका या न्हृतयः सीमंतादयो नारकाविशिष्टाकृत
यो पुण्यसंभारजनितगोरवाणां सत्वानामुत्पत्तिस्थानविशेषास्ते च किलोपभुक्त कर्मणा जो नरान् कायंत्याह्वयंतीति नारकाः रूढिशब्दे
थो क्रियाकृतत्त्विकर्माः नार्थक्रियार्थ इति वचनात्तु नते किंविदाह्वयंति नो पिनरानितितिरश्चामपि तत्र गमनादतो व्युत्पत्तिमात्रमेव के
वल के पुनरके शर्कराकृतिषु नवानारकाः सत्वविशेषा इत्यर्थः तत्र नरकप्रसिद्ध्यर्थमिदमुच्यते तत्र तेषु नरकेषु विवक्षितेषु त
न्मूलत्वात्तत्पतित्वात् नारकप्रतिपत्यर्थमेव तावदिदमभिधीयते नैतरीयकत्वादिति नारकानामधिकारः रत्नशर्करावालुका
पंकधूमतमोमहातमः प्रभाभूमयो घनांबुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोधः तरा सूत्रकृतो प्येषएव संबंधोत पृथा इह कान्यथा वाव
हृते न वमे आपायविपाकसंस्थानविचयधर्म्यमप्रमत्तसंयतस्येति तत्र संस्थानविचयाय धर्म्यमप्रमत्तसंयतस्येति तत्र संस्थानवि
चये लोकस्याधस्तिर्यगूर्ध्वं च विचये इदमपि च भावत्यं सर्वत्र जन्ममरणोत्पत्ति प्रयोगाश्चेति तत्राध्यायवदधो लोकस्वरूपं मे
वद्विधा भेदेनोच्यते रत्नशर्करेत्यादि सूत्रं ततस्तिर्यग्लोकस्वरूपं जंबूद्वीपलवणादिवक्रमेण प्रथा चतुर्थे ऊर्ध्वलोकस्वरूपमिति ए
वमयं त्रिविभागः पंचास्तिकायसमुच्चय इति जीवाजीवाधार क्षेत्रलक्षणो वैशाखस्थानस्थितकटिस्थकरयुगपुरुषाकृतिर्लो
कस्तस्याधस्तनभागस्वरूपावगमनार्थे इदमुच्यते अथवा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रविषयस्य जीवलोकस्य संक्षेपभागास्तत्र इत्युक्तं प्रथमा

१ वालाग्र ज्ञकांश घनांबुवाताकाशानि तु प्रतिष्ठाहित इतिनं यानांता घनांबुवाताकाश प्रतिष्ठा भवंति एषेकाधे केश: घनांबु वाताकाशा क्रमेण प्रति ष्ठिता इति

ध्याये सम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोकस्तद्व्यतां निर्देशतः कोऽसौ लोक इत्यतो धोविभागादि समस्ताध्यायेतरे शर्करादीनां दिक्सूत्रं रत्नप्रभा
बहुलानि तथाधस्तात्र शर्करादयो विजातीतास्तव्यधिना सर्वावकाशा: प[illegible]शब्दो रूपस्वभाववाची रत्नप्रभा रत्नस्वभावा रत्न
प्रचीरत्नबहुलेति एवं शर्कराप्र[illegible]भृतयोपि याच्या एष च प्र[illegible]शब्द: प्रत्येकम[illegible]संबध्यत इति दर्शयति रत्नप्रभेत्यादिना ध्येण इत्येता
न्याये घनांबुवाताकाशप्रतिष्ठान्त. यंत्रेक शस्मापाद्योधा एवमेतारत्नप्रभाद्या: पृथिव्यो घनांबुनिवायो[illegible]तिच प्रतिष्ठिता: ति
श्रयाधा धारस्पाधा घनांबुवाताकाश क्रमेण प्रतिष्ठिता न तु स्वदानाम[illegible]एव घनांबुवाताकाशानि प्रत्येकमंतरे पुन संज
वंतीति संख्येयाप्रधार्य[illegible] सैव न्यनाधिकाइति अधइति प्रतिविशिष्टक्रमाध्याने तिर्यगूर्ध्वदिशो क्रदास: एतदेव स्पष्टयति र
त्नप्र[illegible]याअधोसंख्येया योजनकोटीनां कोटारवगाह्य शर्कराप्रभा भवति शर्कराप्रभायाश्चा[illegible]धोसंख्येया एव योजनको
टीरतिक्रम्य वालुकाप्रभा भवति एवं शेषा: पंकप्रभाद्या असंख्येययोजनकोटाकोटा[illegible]व काधांत[illegible]व[illegible]धा अधोधइति अ[illegible] थ
घनग्रहणं किमर्थं क्रियते तु याता काश प्रतिष्ठा इत्येतावते वान्ति लक्षितार्थप्रसिद्धेरिति सूरिराह सत्यमेवंसि ध्यतिसिद्धसति
प[illegible]वापि घनग्रहणं क्रियते तेनायमर्थो ज्ञाप्यते तनवातं: अधः पृथिव्या: प्र[illegible]कं प्याप्सन्याद्भवतीति वात[illegible]स्या घना
स्तनवश्चेति यथैव पृथिवीनामधोधोव्यवस्थानमेवेशाणा नैवमेकस्या पृथिव्यां स्वजेदानामधोधोव्यवस्थानं दर्शयितु मातृदेवं
खरपृथिवीपंकप्रतिष्ठा आदावन्त्र रत्नप्रभाया खरपृथिवीकांडं रत्नबहुलं योजनसहस्रकोडश[illegible]शकबाहल्यं तत्पंकपृथिवी
कांडं पंकबहुलं चतुरशीति योजनसहस्रबहुले प्र[illegible]तिष्ठितं तदपि[illegible]पृथिवीकांडे जलबहुले शीतियोजनसहस्रा [illegible]घ
नेप्रतिष्ठितमत्र चाचार्येण बहुलं कांडं नोपात्तं घ[illegible]घनोदधिवलयग्रहणेनेवलब्धत्वा[illegible]नोदधि अघनोदधिवलयं[illegible]प्रत्येकदेशनि
र्देशात्तत्पुनर्जलबहुलं कांडं विंशति योजनसहस्रबाहल्यं घनांबुवलये प्रतिष्ठितं घनोदधिवलयमप्यसंख्येययोजनसहस्रा
 नेघन[illegible]तथवलये प्रतिष्ठितं घनवातवलयमपिहि असंख्येययोजनसहस्रबाहुल्येन तु वातवलये प्रतिष्ठितं ततस्तनुवा १०
तवलयान्तरं महातमोन्तमाकाशमसंख्येययोजनकोटाकोटिप्रमाणं तदंतरालवर्तिविय[illegible]वातवलय द्वितीयपृथिवी:
स्य[illegible]चिनेत्येनसंस्व[illegible]मसेनसमततो भिन्नं तमायोनातिघनतागते नव्याप्रमतोन्त

तमश्च तन्त्रति नाति महातमो न्तमनुच्यते तन्मा[illegible]स्मा स्वरकांडादि[illegible]दा यस्तेतु वातवलयपर्यंतायाव[illegible]त्नाप्रपृथिव्या[illegible]नाधा
रतामधिगतं अमित्यादेशं यति सर्वं चैतत्पृथिव्यादी[illegible]दिनानन्येतदश्रद्धेयं प्रत्यक्षप्रमाणसमधिगम्यानि चंद्रादित्यादि विमा
नि निरालंबदिशाय सि: परिहारं तेन वाध: पतंति लोकानुभावादेवमेवैना पृथिव्योपीति आकाशं पुनरात्मन्येवप्रतिष्ठितं नाध
रंतरसमासादित प्रतिष्ठमिति यस्मादुक्तं अवगाहनमाकाशस्येति पंचमेध्याये सूत्रत: उक्तमाकाशस्यावगाहन उपकारोवगा
हदानेन व्याप्रियते आकाशं सर्वद्रव्याणामवगाहवतां न स्वगाहदानक्रमा परं परं सदवगाहितेति तदन्यु[illegible]ते[illegible]द्रव्यस्थाशरत्नप्रभा
दृत स्ववतिष्ठं प्रतिष्ठत्वं तदनेन क्रमेण त्यादिना भ्यं तस्मादनेन क्रमेण घनांबुघनवात तनुवातवलयाकाशप्रतिष्ठाना:।
सप्तापि पृथ्व्योलोकमध्यमादवसंनिविष्टा: लोकानुभावात् लोकस्थितिरनाद्यनिधनकेनचिदीश्वरादिनाकृताव्योमवदनविमा
 असंख्येययोजनकोटीकोट्यो विस्तृता इति तिर्यक्प्रमाणमाख्यातेनाध: प्राप्याद्भवन्त्यष्टपृथिवीपर्यंता: स्वती प्रस्तत्पर्यंतत
तावदंतरालमतीत्यनवतीत्यवांतरालामपि बहुतरा बहु[illegible]तमा[illegible]कोट्यो भवंति। एतत्तावत्सर्वसांप्रत्यस्य विष्कंभायामत: प्र
वंसयाम क्वनवेद ॥कतिविहाणंभंते लोकट्ठितिपण्णत्ता॥गो[illegible]यमा[illegible]ह[illegible]विहा लोगट्ठितीपण्णत्ता तंज[illegible]हा[illegible]आकासपतिट्ठिते थात वातपति ट्ठिते धात
उदधी उदधिपतिट्ठि तीपुढ वी पुढविपतिट्ठिता तसथावरपाणा अजीवा जीवपतिट्ठिता जीवा कम्मपतिट्ठिता अजीवा
जीवसंगहिता जीवा कम्मसंगहिता से केट्ठेणं भंते एवं वुच्चति अट्ठविह[illegible]लोगट्ठितीजो[illegible]मा से जहा णामेते कतिपुरिसेव
त्थिमाडोवेति स्थिमाडोवेत्ता उप्पिंसितं बंधति बंधित्ता मज्झेगंठिं दलइत्ता अवरि ल्लं गंठिं मुइत्ता उवरितं देसंवामेति
वामेत्ता आउकायस्स पूरेति पूरित्ता उप्पिंसितं बंधित्ता मज्झिल्लं गंठिं मुयतिते णं गोयमा से आउका एतस्स वाउकायस्स उपरि
तले चिट्ठति से णं अट्ठेणं गोयमा एवं वुच्चति अट्ठविहा लोगट्ठिती पण्णत्ता से जहा वा केइ पुरिसे वत्थिमाडोवेति आडोवेत्ता
काडीए बंधति बंधित्ता अत्थाहमतारमपोरिसीयंसि उदगंसि उगाहेज्जा से णूणं गोयमा से पुरिसे तस्स आउकायस्स
उप्पिंउवरितलेति ट्ठतिहंता चिट्ठति एवमट्ठविहा लोगट्ठिती पण्णत्ता रत्नप्रभाया: प्रथमं कांडं रत्नं[illegible]वैडूर्यं लोहि
तरवमसारं गल्लं हंसगर्भं पुलकं सौगंधिकं ज्योतीरसं अंजनं अंजनपुलकं रजतं जातरूपं अंकस्फटिकारिष्टं चेदं नवपीठ[illegible] ७

धूमप्रभा:

ध्य इत्ययं वैकाकारेण कज्जलबहुलेकोद्देशो धूमप्रभय: ... एकाकारव्याप्तसातत्यात् सप्तग्रहणं नियमार्थं नित्यादिशि
ष्टसंख्याशब्दोपादानान्नियमः क्रियते सप्तैवाधः पृथिव्यः का पुनराशंका नियमाभिप्रायानुवर्त्तिनः सूरिरित्युच्यते स्याद्व
हुसंख्याशब्दोपादानान्नियमः क्रियते ... पृथिव्यः नरकप्रस्तटा: प्रथमकांडे कोदशाधस्तात्पंकबहुलकांडे जलबहुलकांडे अधि
मात्यां ... एकैकस्या नैकस्य पृथिवीत्वाद्बहुत्वे पृथिवीनामधः स्यादेतदेवमेकैकस्याः तस्याभावादिति सप्तग्रहणमुपात्तं
... रत्नप्रभाप्रभृतयः पृथिव्य: प्रमाणानां बहुत्वमत्र यांति स्वस्थानरूपेणेति तस्मान्नियमार्थं अर्थं किं चान्यत अन्यदपि सप्त
ग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति किंचिदधः सप्तैवेत्यवधार्यते तिर्यग्लोक इति संख्यानियमोऽधः उपरि च न पुनः पृथिव्यष्टमी भवति लोक
स्याधस्तात् ... पूर्वकवेतिय ... उपरि पुनः ... विमानान्तर्ती ... ईषत्प्राग्भारा ... योसौ स्थानकन
ये अतिशय ... पृथिवी ... कारिकानां ... आरभ्य ... मनोज्ञा ... परमात्मवे
त्यादिनेति तथान्यदपि सप्तग्रहणस्य प्रयोजनमाख्यायते ... अंतरे न वा अंतरिताः ... तत्र अधोलोके तत्वा
रिता: किं न प्रपंच ... अंतर्वर्तिनीः ... सर्वतः किल संस्थेयाणि ... लोकधातव ... संख्याया
एव पृथवी विस्तारः ... दिक्षु सर्वतो दिशि ... वर्षति देवे ... नास्ति ... अंतरिकायाम् ... पूर्व
स्यां दिशि लोकधातवो ... यतो ... लोकधात्वाश्रयाः ... दिक्षु ... संग्रहणं क्रियते ... सर्वतः परिमा
णपरिच्छिन्नालोकान्तर्वर्तिन्यो लोकस्य परिमाणयानं सर्वतो जीवाजीवात्मकत्वेन ... इति ... कत्वा घटा
दिवत् सर्वा ... तथा ... आयामविस्तारान्याः ... एकरज्जुप्रमाणा ... शर्कराप्रभा द्वितीया रज्जुप्रमाणा ... संख्येयानि ...
तिर्यगेव ... परितः ... भा ... तमः ... प्रमाणतः ... ९२
... सर्वत्र ... समानत्वात् ... लोकं ... तमस्तमःप्रभा नाम्ना ... सप्तमः

प्रथमा रत्नप्रभा एकरज्जुप्रमाणा पंकप्रभा पंचरज्जुप्रमाणा धूमप्रभा रज्जु षट्क प्रमाणा तमःप्रभा ... सप्तरज्जुप्रमाणा

भा तिषु नरकाः नारकास्तेषु नित्याशुभतरलेश्यादिसूत्रे ... नरका नारकाश्रुतेऽपि गृह्यंते ... प्रस्तारा नारका
लेश्यादि वेदना विक्रियाः संज्ञा नारका नित्याशुभ ... नित्याशुभतरले भी
श्यादयो येषु ... नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः नरकास्त्वादि ... श्रा
... निरूपिता: सर्वनामशब्देनात्र गृह्यंते नरकाः सीमंतकादयो ... तावत् ... आदि
... निर्माणत: संस्थान ... अशुभतरा नारकाः ... नारकाः प्रभा ... अशुभतरा
... इत्यादि ... पुरस्तात् ... नारकस्त्रे ...
... एकदेशनिर्देशात् सिद्धं ...
नित्यार्थमाह ... नित्यग्रहणं ... नियमादेते लेश्यादयस्तादृ
... नरकगति ... नियमात् अशुभतरलेश्यादि: संबंध ... दृना
... एते ... लेश्यादयो भावा: नैरंतर्येण ... विच्छेदेन ... दुर्वर्ण
... निमेषमात्र ... नैरंतर्या
र्थं पुनः ... निमेषमात्रमपि ... काले ...
... नास्ति तेषां वियोग: किं बहु तत्र ... अशुभतमा ... लेश्यादय: ... पि
... अनेकविधं ... नैरंतर्येण ...
... सर्वकालमेव तेषां ... इति अशुभतर
लेश्यादि ... अशुभतरलेश्या: ... पृथिवीषु ... परिणामो ले
श्या ... कापोती ... शर्कराप्रभायां ... तीव्रतरा तीव्रत

माघकापोता नीलाचनीलायां तुकायां पंकप्रभायां नीलातीव्रतरा धूमप्रभायां नीलातीव्रतमा कृष्णावती ब्रतमः प्रभायां कृष्णातीव्रतरा
महातमःप्रभायां कृष्णैवतीव्रतमा अपरमतेते नारकाणां षड्पि वर्ण्यन्ते संभवंतिसम्य वति प्रतीरिति अशुभतर परि णाम इत्यादि स्पर्श
रसगंधवर्णशब्दसंस्थानभेदगतिबंधागुरुलघुपरिणामो दशधा स्पर्शस्तावत् वृश्चिकदंशकपिकच्छूमुर्मुरांगारसदृशः रसोपि तत्र पुरु
ष्णानां त्रिपुमंदकोशातकीनिर्यासरसमः गंधोपि मार्जारशृगालदेहसमकुथितमृतकगंधातिरिक्ततरोऽशुभपरिणामः वर्णोपि गंभी
रलोमहर्षणो ... सकारी परमकृष्णः शब्दोपि खरपरुषनिष्ठुरपरिणामः संस्थानं नरकाकृतिर्नारकाकृतिश्च हुंडं भयानको
त्पादकमानसं वेदगमुपजनयति महदशुभं च बत विशाचाकृतिश्च यद् दपरिणामो पि तु रुलानामशुभ ॥ शरीरनेकानुत्कारि चितिघ
मानाः उरुलोः वर्णस्पर्शादिभिरशुभपरिमाणमान्यन्ते ततश्च दुःखहेतवे भवंति गतिर्नारकाणामप्रशस्तविहायोगतिनामक
र्मोदयाद् शुभा जत्क दृष्टगादिवत् बंधोपि तु रुलानां शरीरादिषु संश्लिष्टतामतां तामशुभपरिणामो भवतिवर्णादिलिः अगुरुलघु
परिणामोप्यशुभः सर्वेषां दिजां वाना शरीराणामात्मनोनगुरुणि नापि लघूनीत्यगुरुलघुपरिणामः सर्वो निष्ठोनेकविधदुःखाश्रय
त्वात् अत्र भाष्यकारेण स्पर्शादि दशविधपरिणामे किंचिद्दर्शितं किंचित्तिर्यगूर्ध्वमधश्चेत्यादि वर्णपरिणामश्च प्रतिपादितः स्व
श्चाजलमार्जा रदोत्था दैनांगध इत्यादि गंधोकष्टमित्यादि नाशब्दपरिणामः शेषास्तु यथा योग रव जोपान प्रतिपदमुक्ताः एतस्मै
बोधिचातुपक्रम्या इति अशुभतरदेहा इत्यादि अशुभनामकर्मोदयवत्यान् सर्वाण्यंगोपांगादीनि तद्देहेष्वशुभानि दृष्टव्या
नि सर्वांगावयवानां स्वप्रमाणेषु भवस्थाना तेषां दिति यतमेवर्जुजातिश्च राजिउपस्थाना शेषपि छपदि शरीरव ... ... सानिता
नि च तेषां हि विधानि शरीराणि भवंति भवधारकाणि उत्तर वैक्रियाणि च तत्र भवधारकं जघन्योनांगुलासंख्येयभागप्रमाणं प्र
थमायामन्त्यासु च पृथिवीषु उत्कर्षेण सप्त धनूंषि त्रयो हस्ताः षट् अंगुलानीति उत्सेधांगुलानीति कृत्यो भ्यते परमतावादि क्रमेणाष्टोप
त्रम धानंगुलमेकं पंचचतुर्विंशातांगुलोहस्ततृतीयस्तं धनुरिति अथ शेषासु कथं अतिदिश्यत आह द्विर्द्विरेषासु प्रत्यनन्त
रकथरारणं द्विगुणं द्वितीयस्यां नारक शरीरप्रमाणं तदपि द्विगुणं तृतीयस्या एवं यावत् सप्तम्यां पंचधनुःशतानि पूर्णानि ... तित्
तर वैक्रियं तु प्रथमायां जघन्येनांगुलसंख्येयभागप्रमितमन्त्यासु च उत्कर्षेण पंचदश धनूंषि अर्धतृतीयाश्च रत्नयः प्रथमायां १३

एतदेव द्विगुणं द्वितीयस्यामेवं तावत् ज्ञेयं यावत्सप्तम्यां धनुः सहस्रमिति एतदुत्सेधांगुलमाणेन द्विगुणपर्यंतवर्तिभ्यतर नारका
णाम् उत्कृष्टं जघन्यमुत्कृष्टं वा प्रथमप्रतरादिभेदेन सर्वत्र वक्तव्यं स्थितिवद्यथा स्थितिः प्रथमप्रतरादिभेदेन निय
मानाश्च भवति सहस्रादि नारकप्रभायां पर्यंत प्रतरे सागरोपमप्रमाणा भवत्येवमेव शरीरप्रमाणमपि प्रथमप्रतरादिभेदे
न प्रत्येकं वाच्यं तेन वर्णितास्वेदयतिउक्तमिमे देति देशतो भाष्यकारेणास्ति चेत् नयाक्वचिदागमे दृष्टं प्रतरादिभेदेन नार
काणां शरीरप्रमाणमिति अशुभतरवेदना इत्यादि भाष्यं प्रथमायां तीव्रोष्णा वेदना द्वितीयस्यां सैव तीव्रतरा तृतीयस्यां तो
व्रतमा चतुर्थ्यामुष्णवेदनाकाश्च बहवो नारकाः शीतवेदनाकाः स्तोकास्तेनो ... पि वेदना तस्यां पंचम्यां शीतवेदनाकाबहवः
स्तोकाः उष्णवेदनाकाः तत्राप्यन्ये वेदयन्ते प्रथमा तिशीता सप्तम्यां शीततमेति अधिकं वेदना द्वयस्यापि किंचित्साधर्म्य
मंगीकृत्य दृष्टान्तद्वयमुपन्यस्यति असद्भावप्रज्ञापनया नपुनः नरके केनचिदुद्धृत्य ... मनेन उक्तदशायाः ते उष्णरूपा अकर्म
भुजाचाद्येति नच तत्राग्निरस्ति पृथिवीपरिणामएवासौ देत्र स्वभावादनादिपरिणामलक्षणः उष्णस्पर्शानुगतः सततम
रूपः स च अनेकतः खदेहरिति तद्यथा प्रथमशरत्काल इत्यादि भाष्यमेव सुज्ञानं अशुभतरविक्रिया इत्यादि भाष्यं उत्तरवैक्रि
यं हि तत् शरीरमाकलित प्रत्यायमपि स्वयत्नो रूपवत्ते तथा हेतुकर्मानुत्पन्ना वा दिरूपतरमपि दुःखं तैषेचिद् यथकवृत्ति। उ
ते च नारकास्तासु नृमिपु नरकेषु चा ... परस्परोदीरित दुःखा ... इत्यादिषु योजना वक्तव्या अनुगत त्वाद लोकपरस्य
२ र भवानिपातान् निर्दुःखान्कत्वाद् दर्शयति सम्यग्दृष्टयः संज्ञित्वादेवात्मानं मनुष्यभवातीतजन्मानावारकाणां च
रसकायजनितान्दुःखानि ... मानाः परैरुदीरितवेदनाः स्वानुभवः स्वयमुदीर्णानेति दुःखिताः नपुनरन्य नारकाणां
तेसमुदीरयंति वेदना स्तेषां चावधिज्ञानं न विभंगश्च तिवेदनैव परस्परोदीरणानिर्दे ... निर्यातवानि किंतु सद्वान्यपि से
सत अत आह देवस्वभाव इत्यादि नरकस्वभावमेव सच्चावोदुःखकारणकता विहितत्र काचि सुखमात्रासमस्ति उपपिद्धि
पपातादिहेतुकं सुखमाचक्षते तदपि बहुतरदुःखपरिनीडम्बादल्पकालमस्त्यात्यादुःखमेवातएवं विधक्षेत्रानुभा
वजनिर्विततदुःखपरिणामा चातेदुःखमनुभवंती त्यर्थः एतदेव च पचनं व्याख्यानयति सूत्रमपदायत तत्रदेत्र स्वभा

भवन्ति। मेघादिषु गमं पुनः सूत्रे परामृश्य सूत्रार्थव्याख्यानं करोति। परस्परोदीरितानित्येवमादि परस्परोदीरणया कारणेन दुःखव
ति अपि चोक्तं भवप्रत्ययो नारकदेवानामपि मिथ्यादृष्टीनां विभंगज्ञानमितरे [illegible] मवधिज्ञानमवशेषं श्रुतज्ञानमज्ञान
मिति। तत एवं ते परस्परोदीरितदुःखाः। तथा संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाः [illegible] प्राक् चतुर्थ्याश्चेति। परस्परो
दीरणं क्षेत्रस्वभावं चाभिसमुद्य करोति। प्राक् चतुर्थ्या इति मर्यादेयं नाभिविधिरिति संक्लिष्टा इत्यादि सम्बन्धः प्राक् पा
प्तनिर्जरोपार्जित देवजन्मानः स्वल्पविचारबलोत्साहा तात्कालिकान्तरानन्तरोऽलोकितः एतावत् त्रैलोक्यसुखमिति ध्यवसि
ताः। तेच भवनवासिनां प्रथम एवासुरनिकाये भवन्ति नान्येषु तेषु नामानि। तत्र नेनाविरेइत्याभ्यमाह
धति किमुदर्शने तेन्या वेदयन्ति। अम्बाम्बरीषाः श्यामाः शबलाः रुद्राः उपरुद्राः कालाः महाकालाः असयः अ
सिपत्रवनाभिधानः कुम्भी नामानो वालुकाभिधानाः वैतरणीसंज्ञाः खरस्वराः महाघोषाश्चेति एते पंचदशासुरनिकायां
तासु पर्यायासु पत्तिनो देवविशेषाः परमाधार्मिका उच्यन्ते अधर्मचारिणः अधार्मिकाः प्रकर्षपर्यन्तवर्त्तिनः अ
धार्मिका इति परमाधार्मिकाः। एतेन निमित्तहेतुकदुःखोत्पादना देवाः वालुकाप्रभृति वसंज्ञाः सम्यक् तत्त्वाः। नान्ये सुरा
न्मेव प्रायः एवमेतानि त्रिविधानि दुःखानि नरकेषु नारकाणां भवन्ति परस्परोदीरणजनितानि क्षेत्रस्वभावो
त्पन्नानि संक्लिष्टासुरोदीरितानि च तृतीयाः चतुर्थ्यादिषु परस्परोदीरितानि क्षेत्रानुभावकृतानि चेति द्विविधान्येवेति
। नारकाः अन्नपवस्त्रो मुद्गादकवदणि विषमदुरध्यानुपुलाली टपत्रं। योनाकाले मर्तुमिच्छतो पि द्वि [illegible] ते पूर्णस्वा
उ पुष्टिप्रत्यासन्नं [illegible] तेष्वंतेषां तत्पुनः स्वायुस्तेषां किमित्यत आह। ७। तेष्वेकत्रिसप्तदश ‐ ‐ ‐ ‐ ‐ ‐
सप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा सत्वानां परा स्थितिः। तासु नारका इत्येतन्नरकास्तत्र भवाः तत्रैतानाप
द्यते संबन्धयतिते शुक्लप्रभृतिषु नरकेषु येसत्त्वाः [illegible] सत्त्वा इत्याह। वेद्यादर्वक [illegible]
रितये पापतेः अनुकम्पापरस्परीनार्थसंचाचराः इति क्लेशानुभोजनाः सत्त्वाः इति लोके तुल्यवाश इतो व्यते
एतासां क्रमशः स्थितयो भवन्ति। रत्नप्रभायामेकं सागरोपमं उत्कृष्टा स्थितिः सत्त्वानां एवं त्रिसागरोपमा [illegible]

२ स्थितिः सैकसागरोपमा [illegible] मन्या [illegible] उपजीवनायोग्याचतुर्थे

स्थितिर्द्वितीयस्यामित्यादि सुज्ञानं उपमानमुपमा सादृश्यं सागरेणोपमाः सागरोपमाः प्रकृत्या प्रतिपादनार्थं सागरस्य
दृष्टं एकसागरोपमा [illegible] स्थितिर्यस्याः प्रायेणारकाणां द्वितीयादिषु दशवर्षसहस्राणि प्रथमायामिति। रत्नप्र
भायामपरतो दशवर्षसहस्राण्यपुपस्थितिः। द्वितीयादिषु षट्सु एक त्रिसप्तदश द्वाविंशति सागरोपमा जघन्या स्थिति
र्भवति इत्यस्य स्थितिर्जघन्या उत्कृष्टा वा सामान्येनैकैकस्यां पृथिव्यामुक्ता नात्र प्रस्तारं प्रतिभेदेन प्रतिप्रतरं स्थितिपरिज्ञा
नाय विशेषार्थिना नरकेन्द्रकाः समालोकनीया इति अथैतासु सप्तसु पृथिवीषु किमविशेषेण सर्वे प्राणिनो नरकाः प्राप्रव
र्त्तिनः सर्वास्तत्पर्यन्ता केचित्तासां विदितितथा केचाकुतोऽभ्येत्य जासचो भवन्ति किं वा लभन्ते सम्यग्दर्शनादीनीमि
त्यत आह तत्र [illegible] येषु यथोक्तैर्नारकसंवर्त्तनी येरित्यादि भाष्यं सुज्ञानं अधस्तनीषु षट्स्वपि भूमिषु रत्नप्रभाव अद्वीपादि
विनिवेशाः सन्तीति सन्तीत्यत आह द्वीपसमुद्रेत्यादि भाष्यं सुज्ञानं प्रायः नैते द्वीपादयः सन्ति सन्निवेशा रत्नप्रभामपहाया
न्यत्रेति। एतस्य विधेरपवादः। अन्यत्र समुद्घात इत्यादि। समुद्घातगताः केवलिनः उपपातिकारैनोकाः एवं तथा वैक्रियाल
ब्धिसम्पन्नाः सांगतिकाः पूर्वजन्ममित्रादयः। नरकपालाः परमाधार्मिकाः एते सर्वे द्वितीयादिषु भूमिषु कदाचित्केचित्किंचि
संनिवेशमुपयान्ति। उपपातमंगीकृत्य रत्नप्रभायामेव देवाः। सन्ति न शेषासु गमनमंगीकृत्य यावत्तृतीया ततः परं न गच्छन्ति वशा
। कोसत्तामपि लोकानुभावाद्देवेति तथान्यमपि लोकानुभावमादर्शयति प्रसंगात्। यश्च वायवइत्यादि। ननु वातवलयमाकाश
प्रतिष्ठमानत्वेन घनवातवलये विचार्य्यन्ते घनमारुतवलयमध्ये पोधतेन घनाम्बपोपि विधार्यन्ते। विशीर्यन्ते अवन्तीत्य
र्थः। आपश्च कठिनीभूताः सत्यः पृथिवीर्धारयन्ति न स्पन्दन्ते नाधः पृथिव्यो न ताः सुविलीयन्ते सर्वाः प्रसर्पन्ति दिपारि
णामिकः क्रमसन्निवेशो नित्यसन्ततिरूपास्तिकनयापेक्षया भगवानाज्ञाप्रधानागम। इमा णं भंते रयणप्पभा पुढवी किं सासता
असासता गोयमा सिय सासता असासता। से केणट्ठेणं भंते। एवं वुच्चति गोयमा दव्वट्ठताए सासता वण्णपज्जवेहिं गंध
पज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासता। से एतेणं अट्ठेणं गोयमा। एवं वुच्चति अस्याव स्थानस्य लोकानुभावः हेतु
प्रकृष्टाः लोकानुभावादिति तथा लोकानुभावस्य कारणं भवतीति। अत्राशोक्तं भवतेत्यादिस्तेत्र पालतिकान्तर्गतः सूत्राण्यधिकृत्योच्यते। तत्र भवता लोकाकाशेव
कारणं भवतीति। अत्राशोक्तं भवतेत्यादि [illegible] सूत्राण्यधिकृत्योच्यते। एवमनेकस्मिन् सूत्रे लोकशब्दम् उच्चरितसूत्र
माह। पंचमे अध्याये [illegible] तथा दशमे तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तादिति। एवमनेकस्मिन् सूत्रे लोकशब्दम् उच्चरितसूत्र

 को लोकः। कतिविधो वा किं संस्थितो वेत्युच्यते पंचास्तिकायसमुदायो लोकः। धर्माधर्माका ... [illegible]
११ [illegible] ...जीवपुद्गलाः पंचास्तिकायाः तत्समुदाय लोकः आकाशमाधारो भवति। धर्मादय आधेयाः
।आधाराधेयभावेन यदवस्थानमनाद्येषां स लोकः तथा चागमः॥ किमिदं भंते। लोके त्ति पवुच्चति गोयमा जीवा चेव
अजीवा चेव। तत्रास्तिकाया इत्यादि। अस्ति चैते कायाश्च बाहुल्यात् प्रदेशाः प्रतिपादयन्निदं लक्षणमस्तितां काय
ग्रहणं प्रदेशावयवबहुत्वार्थमिति वक्ष्यते। तत्र तत्र औपशमिकादिभावस्वतत्त्वो जीवः। विधानतः संसारिमुक्तादि
लक्षणतः भेदतः। उपयोगो लक्षणमित्येवं जीवास्तिकायो निर्दिष्टः। शेषाश्चत्वारो वक्ष्यमाणाः पंचमे पुनः प्रतिपदमेव वक्ष्यते। ध
र्मास्तिकायादयः स्वतत्त्वविधानलक्षणैरिति सर्वे विधलक्षणो लोकः। क्षेत्रविभागेन त्रिविधः अधस्तिर्यगूर्ध्वं चेति क्षेत्र
विभागो विष्टम्भमर्यादाभावः। विष्टम्भस्य सर्वस्य मध्ये लोकस्य नागादिर्योजनशतानि ... नवयोजनशतानि रत्नप्रभायां अवस्थितो ना
धस्तनक्षुल्लकप्रतरस्य। सप्तमधरायाः परतो यावत् षोडशयोजनानि तावदधोलोकः। तिर्यग्लोकस्तु तस्य एव क्षु
ल्लकप्रतरस्य आरभ्य अष्टादशयोजनशतानि ऊर्ध्वमात्रं यावत् ज्योतिर्लोकपरितनतलस्थायि इति तिर्यग्लोकोप
रितनतलारभ्य यावत् ऊर्ध्वं सिद्धक्षेत्रात् उपरियोजनमेकं तावदूर्ध्वलोक इति अथ को लोकस्य अवधिः ... धर्मा
धर्मास्तिकायावित्यादि धर्माधर्मद्रव्ये हि वक्ष्यमाणे संमते तल्लोकसन्निवेशमर्यादाभवस्थ... । कारणमुच्यते यावत्या
काशे वगाढे व्यवस्थिते तदा तदवगाहनवशाल्लोकसन्निवेशः। नतु कचित् पुनीकचितत्र के कचित् प्रदेशवृद्धिपरि
हाणियामिनी। केन तथा संनिवेशं ग्राहित इत्याह। लोकानुभावनियमात् लोकतु आ(बा)दिमहानुभावस्वभावने
... अनादिपारिणामिकस्वभावविशेषस्वकृतादिवनियमात्तथा संस्थानेन तेनैव अनादि भावसिद्ध विरचिते
स्तेवं धर्माधर्मद्रव्यव्यवस्थानकृतो लोकसन्निवेशः। स च सुप्रतिष्ठकवज्राकृतिसंस्थानः। ... सन्निवेशो पुनरस्य
रिणवकरणांत रेखादिविस्तरत्वा यथा जीवा इत्यादि। भावहिंस भवति। लोकपुरुषो यं वैशाखस्थानस्थ। पुरुष इव कटि
स्थकरयुग्मः तत्राधो मुखमल्लकसंस्थानेनावस्थितः संसधोलोकः। स्थालमिव च तिर्यग्लोकः ऊर्ध्वं मध्यमल्लकसमुद्गः एवं समुदाय
सन्निवेशमाश्रित्याधस्तात् प्रतोदकाधोविच्छागादिदि सन्निवेशाः विधिर्यथा आह। अथोलोको गोकंधरधरकृति
मात्कृतिर्भव्यात्मा सुप्रतिष्ठकवज्राकृतिलोकः स्सुप्रतिष्ठकः घरयनक्षं यवयवान्नां सिव्यवस्थापयानां सिपुरूषं तेतन्नलि तबहुअनुहरतिलोकसं
निवेश स्य वज्र मपिशाकपुंपं तद् विवुडसहशमाचक्षते सर्वज्ञना लोकसंस्थानस्य।१४

गोग्रीवाया स्वधरमर्द्धपरिष्ठासंदिद्दमधस्तात् अप्यविशालंतरं च भवति। तदर्धो लोकसन्निवेशः उपरितनको धस्तु विशाल
तरश्चेति। तदर्थमाह उक्तं चैतदित्यादि। तावस्रो कायथास्ववनिवेशं वत्याश्रमाणं चाधो लोक इति। झल्लर्याकृतिस्तिर्य
ग्लोकः झल्लरीसर्वत्र समतलाकृत्या पिङ्कियावाया माद्याभिविशेषस्य दत्तिर्यग्लोकसन्निवेशस्य चाबिंबं कायमानमर्तरस्तु जंबू
जम्बूलोके जम्बुद्वीपः मस्तकस्थकलमध इति। मृदंगाकृति ऊर्ध्वलोक इति मृदंगो वाद्यविशेषस्तत्र ऊर्ध्वधरसंस्थितो मध्ये स्थूल
ऊर्ध्वलोकः वर्द्धयः। किंचिद् ... कोन्तलोको धोव्यवस्थितः श्लक्ष्णराजिमध्या ... कान्ति कदयति नाम सति हि विमान लो
पतारम्भादि स्तिर्यक्संवरयुद्यमाद्यन्त लोकप्रदेशो मत्र सहस्रा आनियतप्रमाणम् इति अत्र वात्रित्या धोलोकवान्या
न्यो धर्मात्थ लोकं प्रसिद्धार्थमिदमाकृतिमात्र मुच्यते एवं विधः स्तिर्यग्लोक इत्यस्यार्थस्य प्रतीतये सर्वमिदं आलाधा
नपरिसमाप्तेः। प्रतीयते संस्थानमात्राशात् संदेहापत्तिप्रमाणार्थः। केनचित् क्लेशेन न प्रनर्विस्तरेणेति। विस्तरस्तु द्वीपसागरप्र
ज्ञप्त्यादिभ्योऽधिगंतव्यः स्त्यावेदयति। जंबुद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः जंबूद्वीपादयो द्वीपा इत्यादि द्वीपाद्वीपाधिकारः ११
।जंबूद्वीप इति संज्ञा संज्ञिसंबंधोऽनादिः। पुरुषप्रवादानादित्वात् जंबूतरोश्च सर्वदा सत्त्वात्। लोकसन्निवेशः स
नत्क शाश्वदिनीदृशाबाध्यस्य वशार्थसंबंधः पुरुषप्रांतरमवस्थापनादि अथाहरूपोपि व्यवहार इसतयासं विपु
ज्यत इति। जंबुद्वीपादयो द्वीपाः। लवणादयः समुद्रा इत्यादि शाश्वस्य प्रतीक मस्मिसंबंधमायादयति शुभनाम ... तोरे
नेन विशिष्टा मेव संज्ञा द्वीपसमुद्राणां प्रतिपादयति शुभानि चतानि नामानि प्रशस्तानि धानानीत्यर्थः। शुभनामानि ये
षां ते शुभनामानः एतदेव स्पष्टयति यावंति लोके शुभानि नामानि तैर्नामानाम इत्यर्थः। कियंति पुनस्तान्यसंख्येयानि
लोके शुभनामानीति तथा संख्येयकं विशिष्टमेव परिगृह्यते तद्यथा। असंख्येयखंडया नामन्तता संख्येयवर्षकोट
द्वारकालस्तद्दत्तलपल्योपमपंचविंशत्या द्वितीयसागरोपमोद्धारसमयराशिप्रमाणास्तु ते द्वीपसमुद्राः। शुभान्ये
व यानामान्येषामिति एतावदविशेष नेनावधार्यते शुभानिहि सर्वे द्वीपसमुद्राणां नामानि नाशुभान्यपीति
। अन्यासिन्न स्वेसंख्योक्तेया। द्वीपादनंतरसमुद्रः समुद्रादनंतरं द्वीप इत्येनेनैतत्कथयति नासंख्येयसक जद्वीपप
रिसमाप्तो जम्बूद्वीपप्रथमो लवणादयः समुद्राः। किंतु प्रथमं द्वीपः पश्चात्समुद्रोऽनंतरं पुनर्द्वीपः पुनः समुद्र इत्ये

अथास्वयंभूरमणसमुद्रादिति। एतदेव विवृणोति। यथासंख्यमित्यादिना भाष्येण। लवणोद इति संज्ञायामुत्तरपदस्ये
ति वचनादुदकस्योदः। शेषं स्पष्टं यावत् पर्यंतोऽपसंहरति। न चैतावन्तः। ते। नामग्रहणमात्रमसंख्येयत्वात् तत एवं प्रकारा द्वीपाः स
मुद्राश्च संख्येयाः स्वयंभूरमणसमुद्रपर्यंता। न विरतिवाः स्वयंभूः चैव जंबूद्वीपादिसमुद्रद्वीपवलयकाल न समाप्तो मे यत्न अन्ना जं
बूद्वीपं मध्ये स्थितं मध्यो मध्ये ताभिश्च तिर्यग्लोकेन ततः परम धोलोकादि विभागत एव हेतोः को पदिश्यते साकल्येन सर्वद्र
व्यशेषमुक्तिमार्गागतत्वात् तेषां ति शब्दज्ञानविच्छत्तिः जो हि तत्वाश्च संबंधि यानां पदार्थानां सुव्यवस्थितवृत्तेर्यवत
वृत्तितजन पदव्यवहारवृत्तिवत्त्रियसर्वं पुरुषशुक्लानमित्यवेत्यमुक्तसंशयं प्रतिपत्त्र्यं। ज्योतिषनिमत्ते
यथानिदधते मालिन्या: कुतर्कपटप्रसारणपटवो बहवः केशादिग्रहणे पायो पदेशाबहिर्भूतोद्वीपसमुद्रा दिसन्निवेशो
पि। हौ। द्विर्द्विर्विष्कंभा: पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः। सो। येवैतत्स्यादिनाभाष्ये। जंबूद्वीपादयो: द्वीपास्वयंभूरमण
समुद्रपर्यंता येन क्रमेण व्यवस्थितानिर्दिष्टा स्तेन क्रमेणादितः। पूर्वमन्ति द्वीपं समुद्रं च अन्ति द्विगुणविष्कंभो विस्ता
रः। तत्र द्वानुसारिता ये वे पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयश्च तत्रानन्तं भानि स्थाने वेदं द्विर्द्विर्विष्कंभा इति। सति
जंबूद्वीप विष्कंभो वक्ष्यते। अनंतरसूत्रे भाष्यकारेण सूत्रे सशेषेषु लवणजलादिषु द्विगुणद्विगुण इति।। पूर्वपूर्वं तत्रणोत्त
स्मान्ते येन वे जै एव जलादीनां ते घनवा कृतप्रधानसु आदि निरस्तर्थं चेदमवगंतव्य। शेषं सुज्ञानं। मध्ये नाव्यवस्थितोन
स्मुच्यते। तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कंभो जंबूद्वीपः। जंबूतरुप्रधानत्वाज्जंबूद्वीपे ते षामित्यादिना — ९६

[redacted]

द्वितीया वंशा नाम्ना शर्कराप्रभा गोत्रेण तृतीया शैला नाम्ना वालुकाप्रभा गोत्रेण चतुर्थी अंजना नाम्ना पंकप्रभा गोत्रेण।

रुलप नामोत्रेण पंचमी रिष्टा नाम्ना धूमप्रभा गोत्रेण षष्ठी मघा नाम्ना तमःप्रभा गोत्रेण सप्तमी माघवी नाम्ना महातमःप्रभा गोत्रेणे
ति एवमेतानि नामधे यानि नामान्येतासां यथाक्रमं तु नच प्रयांत ति तत्र रत्नप्रभा पूर्वापरादिविभागमवच्छि न्नासर्वत्र
घनत्वेन बहलतया अशीतिसहस्रोत्तरयोजनलक्षप्रमाणेति द्वितीया द्वात्रिंशत्सहस्रोत्तरलक्षप्रमाणा तृतीयाष्टाविंश
ति सहस्रोत्तरलक्षप्रमाणा चतुर्थी विंशतिसहस्रोत्तरलक्षप्रमाणा पंचमी अष्टादशसहस्रोत्तरलक्षप्रमाणा सप्तमी सहस्रा — अत्र षष्ठ्याः प्रमाणं लेखकेन त्यक्तम्
ष्टकोत्तरलक्षप्रमाणेति अधुना सर्वासु पृथिवीषु वर्तिनो घनोदधीन् प्रदेशे बहलतया निर्दिशति सर्वे घनोदधयो विंशतियोज
नसहस्राणि घनाः सर्वपृथिवीनामधो नागवर्तिनो मध्यप्रदेशेषु प्रदेशहान्या तु हीयमानपार्श्वाः पृथिवीपर्यंतप्रदेशेषु वल
याकृतिव्यवस्थानात् तुत्तरा भवंति तद्यथा प्रथमायां घनोदधिवलयबहलता सर्वत्र षड् योजनानि द्वितीयस्यां घनोदधिवलयं
सत्रिभागषड्योजनबहलं तृतीयस्यां त्रिभागेन सप्तयोजनानि एकबहलमिति तथा सर्वे घनवाता असंख्येयानि योजनस
हस्राणि सप्तयोजनबहलं पंचम्याः सत्रिभागसप्तयोजनबहलं षष्ठ्याः त्रिभागोनयोजनाष्टकबहलं सप्तम्यां योजनाष्टकबहल
मिति तथा सर्वे घनवाता असंख्येयानि योजनसहस्राणि मध्ये पुनः पर्यंतेषु तनुकाः तत्र प्रथमायां वातवलयं साधं चतुर्योजनबहलं
घनवात वलयं द्वितीयस्य क्रोशोनपंचयोजनबहलं तृतीयस्यां पंचयोजनबहलं चतु
र्थ्या सक्रोशपंचयोजनबहलं पंचम्याः द्विक्रोशयोजनबहलं षष्ठ्याः क्रोशोनयोजनबहलं सप्तम्याः षड्योजनबहलमिति तनुवात
वलयमपि मध्ये सर्वासामसंख्येयानि योजनसहस्राणि घनं पर्यंतेषु प्रदेशहान्या तनुकारं तत्र प्रथमायां तनुवातवलयं
षट्क्रोशघनं द्वितीयस्यां सत्रिभागषट्क्रोशघनं तृतीयस्यां त्रिभागोनसप्तक्रोशघनं चतुर्थ्याः सप्तक्रोशघनं पंचम्याः सत्रिभा
गसप्तक्रोशघनं षष्ठ्यास्त्रिभागोनाष्टक्रोशघनं सप्तम्याः क्रोशाष्टकघनमिति एते च घनवाततनुवाता घनतरा घनत
मा यथोक्तविशेषणोतादि परिणामवशादेव इष्टव्याः एतासां च पृथिवीनां सप्तानामपि परतस्तिर्यगसमनंतरं वालोकोऽन
वतिनापि समाप्तास्य मनंतरो धः किंतु रत्नप्रभायाः स्तावत् द्वादशयोजनानि गत्वा परतश्चतु दिक्षु विदिक्षु सर्वासु स

योजनबहलं चतुर्थ्याः सत्रयोजनबहलं पंचम्याः स ... त्रिभागसप्तयोजनबहलं षष्ठ्याः त्रिभागोनयोजनाष्टकबहलं स
प्तम्यां योजना

BHAU DAJI

तत्त्वा॰टी॰
भवन ग
१७

प्रस्तटो लोको भवति द्वितीयस्यास्त्रिगोणानि त्रयोदशयोजनानि गत्वा तृतीयलोकः तृतीयस्यास्त्रिगाणानि त्रयोदशयो
जनानि [illegible] त्वा लोकः चतुर्थ्या अर्धचतुर्दशयोजनानि विगाह्य लोकः पंचम्यास्त्रिगोणानि पंचदशयोजनानि अवगाह्य लोकः षष्ठ्या
स्त्रिगाणानि पंचदशयोजनान्यतीत्य लोकः सप्तम्याः षोडशयोजनानि तिर्यगधस्ताद्गत्वा चरमलोक इति सर्वाश्चैता अनादिपा
रिणामिकभावव्यवस्थाना नानामानपरिमाणाकारसंबंधा नोपक्रान्ता निरन्तरमनादिनिधनाः [illegible] दीन्यपिया
दृक्षिकान्यनादिकालप्रसिद्धानीति एवमयमधोलोकश्चतुर्थपृथिव्यवकाशान्तरसाधिकार्द्धव्यतीतमधोधोनुषज्यमानः
तिर्यग्योजनशतान्यवगाह्य समन्ततो भूत्वा गाढघोरतमसा वा व्यवस्थितो परितनोधस्तनकुल्लकप्रतरा [illegible] सप्तमपृथि
वीप्रतरो यावत्तावद्योजनानीति अधुना नारकवासविवक्षायामंतरतमतदाधारमिदमेव प्रक्रियते अमितु [illegible] तासुन
रकाः उक्तास्तयो नामतो गोत्रतः संस्थानतः संख्यातश्च प्रस्तुतचोक्ता सर्वनाम्नापराम्रश्यन्ते तास्तूक्तलक्षणासु रत्नप्रभा
द्यासु भूमिषु इमके केचन पृथिव्यामवगाह्य योजनासहस्रमुपरात्परं च अधश्चैकं परित्य[illegible] शेषेष्वावगाहे नारका भव
ति आच चारत्नप्रभायामावदष्टसप्ततिसहस्र [illegible] साधिकलक्षायां द्वितीयस्यां त्रिंशत्सहस्राधिक
लक्षायां तृतीयस्याः षड्विंशतिसहस्राधिकलक्षायां चतुर्थ्यां षट्दशसहस्राकलक्षायां पंचम्यामष्टादशसहस्राधिकलक्षायां
षष्ठ्यां चतुर्दशसहस्राधिकलक्षायां सप्तम्यां तु विगाह्याधः पंच [illegible] शसहस्राणि पंचविंशत्यधिकानि अधस्तात् चोत्तार्य
यमध्ये त्रिषु [illegible] हस्रेषु नरका भवंति एषच सप्तमपृथिवीगतविशेषो नोपान्तः सामान्यकारेण तत्र [illegible] म निपायोय [illegible]
लक्षा तु स्थाद्दर्शितेतदुपात्तमितरदेकपृथिवीवर्तिपुत एकमेवीवर्तिपुनरकमेवातो नाख्यातमतिप्रायो ता तीदानीं प्र
सिद्धेरिहतनिदर्शनैर्व्यानकं संस्थाने नरकाभवति भाष्यमित्युमाह ॥१॥ तद्यथा उष्ट्रिकेत्यादि उष्ट्रिकेत्यादि लोक १७
विशेषलोकप्रसिद्धा सुख्याना अव एवंविधाकृतयो हि नरका अवरोधमानसुखा सुरपाकृतिवकुलला प्रचदलधृत
पटलगुरितापूर्वमार्जारादिमृतकगंधयः करपत्रशक्तिकुंतो[illegible]मराः सहशस्त्रशीः आवलिकातो बहिर्वन्नमाना

नानासंस्थाना उष्ट्रिकाद्याकृतयः प्रकीर्णनरका भवंति आवलिकातः पातिनस्तुत्रिविधसंस्थानाः स्त्र्यस्रचतुरस्रा
कृतयः स्वेयसीमन्तकोपक्रान्ताः सर्वेपिहितेरत्ना [illegible] प्रथमप्रस्तरमध्यवर्त्तिसीमन्तकाभिधान नरकेंद्रकमवधि
मवस्थाप्योपक्रम्यते तत्रावलिकाप्रविष्टा दिक्षु रत्नप्रभायां त्रयोदशसु प्रस्तरेषु विदिक्षु च प्रथमप्रस्तरदिगावलिका
प्रमाणेनैकोनपंचाशन्नरका [illegible] प्रथमाविंशत्त्रं नरका विदिक्ष्वावलिकाश्चतस्रो वावलिकाद्यमाद्वेकैकेन नारकवा
सेन हीयमानाः हीयमाना मध्यप्रस्तरवर्त्तिनावस्थिताः पंचएकोनपंचाशसप्तमप्रस्तुं धरायामेकैकः शेषो दिक्षु नरकः संजातो
विदिक्षु नास्त्येव मध्ये चैकेंद्रकः शेषविस्तीर्णेत्रकाष्टान्नामप्राप्तमाप्रतिरोरवो [illegible] तर त्यादिनाएवामध्ये केवि
दिक्षिका के [illegible] दावलिकाप्रविष्टाः केचित्पुष्पावकीर्णकाः सर्वेऽपि वासाः सर्वासां [illegible] मात्रत्यमेकादिनामान्यप्यादधति
त [illegible] तुल्यमाकर्णमानानि किंतु तन्न कैश्चित्कामग्रीतीतास्तेन सहस्राणा प्रस्तानेष्ववर्त्तिष्वितरत्रतितिप्रायः एवमा
द्या एवं प्रकारा अस्मन्नमानो यायंतः किलतलोकेवाधयः [illegible] प्रथाच्छनिर्देशमानि च तत्रामतो नरकास्तेऽपि भवंति
अधुना सप्तमपृथिवीवर्त्तिनः पंचनरकान्नामादेशेन कथयति कालेत्यादि अप्रतिष्ठानरकेन्द्रकात्सर्वतः कालः अ
परतो महाकालरोरवो दक्षिणतः उत्तरतो महारौरवो मध्ये चाप्रतिष्ठाननरकेन्द्रकः सच सकलनरकेन्द्रका
पर्यन्तवर्त्तीनततः परमन्यो नारकसत्वावासः समस्तितः [illegible] प्रथमायां पृथिव्यां नरकप्रस्ताराः त्रयोदशचेकत्रयपि
काकल्पाः द्विचूनाः शेषासु शर्करप्रभादिषु महातमःप्रभापर्यवसानासु त्रयोदशचूनाद्वितीयस्यामेकादशप्रस्ता
रा एकादशद्वूना नवप्रस्ताराः नवचूना [illegible] पर्यवसुधायां सप्तसप्तद्वूना पंचमप्यां पंच [illegible] द्वूना
द्वनाः पष्ठ्यां त्रयस्त्रयो द्वूनाः सप्तम्यामेक इति कियंतः पुनरेकैकस्यां भूमौ नरका इति तत्प्रसिद्ध्यर्थमाह रत्नप्र
भायामित्यादि रत्नप्रभायामावलिकाप्रविष्टनरकाणां चत्वारिसहस्राणि षट्शतानि त्रयस्त्रिंशदुत्तराणि शताधिकानि
प्रकीर्णकानामेकोनत्रिंशल्लक्षाः पंचनवतिसहस्राणि पंचशतानि सप्तपंचाधिकानि तु भवे एकीकृता त्रिंशल्ल

विवि

तत्वा० टी० द्रा भवंति प्रथमायां रत्नप्रभायां पंचविंशतिरित्यादि शर्करादिषु सप्तसु तासु पृथ्वीषु क्रममेतत्परिमाणमावेदयति न श्रा:
१५७ रकाणां द्वितीयस्यामावलिकाप्रविष्टानां षड्विंशतित्रिशतयुतानि चत्वारिंशत्पधिकानि प्रकीर्णकानां चतुर्विंशतिलक्षाः सप्तनव
९८ तिसहस्राणि शतत्रयं पंच पंचोत्तरं एकत्र पंचविंशतिलक्षाः तृतीयस्यामावलिकाप्रविष्टानां चतुर्दशशतानि पंचाशी
त्यधिकानि प्रकीर्णकानां चतुर्दशलक्षाः सहस्राण्यष्टानवतिः पंचशतानि पंचदशोत्तराणि एकत्र पंचदशलक्षाः चतु
र्थ्यामावलिकाप्रविष्टानां सप्तशतानि सप्तोत्तराणि प्रकीर्णकानां नवलक्षाः सहस्राणि नवतिर्द्वे शते त्रिनवत्य
धिके एकत्र दशलक्षाः पंचम्यामावलिकाप्रविष्टानां द्वे शते पंचषष्ट्यधिके प्रकीर्णकानां द्वे लक्षे नवनवतिसहस्राणि
सप्त शतानि पंचत्रिंशदधिकानि एकत्र तिस्रो लक्षाः षष्ठ्यामावलिकाप्रविष्टानां त्रिषष्टिः प्रकीर्णकानां नव
व नवतिसहस्राणि नवशतानि द्वात्रिंशदधिकानि एकत्र नरकपंचकाने काललक्षाः सप्तम्यां तु पंचैव नरकाः प्रकी
र्णकास्तेषु न संतीति अत्र केचिन्नरकाः संख्येययोजनसहस्राणि आयामविष्कं
भि: भाः परिधिः केचिदसंख्येयानीति सप्तम्यामप्रतिष्ठानो नरकः एकोपि विष्कंभायामपरिधिभिर्जंबूद्वीपतुल्यः कालो
दयः सुखमुखः संख्येयानि योजनसहस्राणि विष्कंभायामपरिधिभिः सर्वे चैते नरकाः स्वप्रदेशे योजनसह
स्रबहलाः मध्येपि योजनसहस्रं प्रमाणं शुषिरत्वाज्जात उपर्यपि संकुचिताः योजनसहस्रं मेतेन नरकास्ता म्रुरत्न
प्रत्यादिन्तूमिषु महातमः प्रभापर्यंतासु भूमिषु व्यवस्थिताः एषिव्यादि यदनादिकालसंनिवेशिनः स्वभावप्रवृत्ता
कृताः सुखनापरिभाषया युक्त्या चाप्रतिसंधेतमसा सापूर्वोदितस्य विशेषार्थितापावलिकाप्रविष्टस्य
स्व नरकेषु नारकाणां स्थितिः । ३। किंचात्र तेषु ध्यावार्सितल ९८
प्रथमान्तरं पूर्वपरिणामाय देवेंद्रनरकेंद्रकप्रकरणमपेक्षणीयमिति
कृतेषु नरकेषु नारकाणि त्याज्यत्वं स्थानं रजेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः अशुभोत्तरमाभिप्रते

४

भं अनेन विशिष्टसमासप्रवृत्तिं दर्शयति । तेषां मध्ये नामानुक्रमलक्षणानां द्वीपसमुद्राणां मध्ये तन्मध्यं तन्मध्यमभिमानि
त्यधिकं नाम्ना नाभिरित्यर्थः कृतकिति अन्योपि जंबूद्वीपाः संतीत्यतो विशेषणमह । मेरुनाभिरिति । नाभिरिव नाभिर्यस्या । शा
रीरमध्ये नाभिरिव मध्ये भिन्नाच्च यस्मिं स मेरुर्जंबुद्वीपस्य मध्ये व्यवस्थित इति । मेरुरस्य नाभिरिति मेरुनाभिरुच्यते
कंठेकालवन्मध्यलोपी समासः । व्यधिकरणबहुव्रीहिर्वा लोपो वाक्यांतरेणाह । मेरुर्यस्य नाभिर्मेरुनाभिरुच्यते । ऽन्येषां रिति
शब्दो मध्यवचन इति दर्शयति । मेरुरस्य मध्यमित्यर्थः । वृत्त इत्यनेन वर्तरवृत्तं व्याख्यानं करोति । तद्दर्शनार्थं चतुरस्रकाकृ
तिरिवादयः लवणोदयोऽवलयवृत्ताः अयं पुनः कुलालचक्रवत्तरवृत्त इति येनि न व्यापाद्यते । योजनेयत्तानि धानंतस्ते
विष्कंभव्यसिद्धत्वविष्टं नवलयाकृतिना चूर्णकलशेनापरिच्छिन्नं इति बन्नेना चंगाभाते । यस्मादलयाकृति त्रिंश्यत्तरयोर्म
योरपि परिक्षेपो वितत इति परिपूर्वकारि त्यानेमेरुविशेषणतया व्याकृतस्वरूपमप्याख्यानमीशमेतन्मेरुरपि
च नस्यालवनान्तिनिस्थितः । कां च नमाचीन मध्ये नानिस्तद्धृतः । अधस्ताद्योजनसहस्रं प्रविष्टः नवनवतिसहस्राणि दृश्यो
न्नायाः । श्रद्धत्यांस सहस्रं भूमौ तत्सर्वत्र विष्कंभायामान्नां दशसहस्राणि उपरि सहस्रं तत्र चूलिको जमः । कां उविशिष्ट
प्रमाणानुगतो निश्चितः । विष्कंभतस्त्रिलोकस्य क्रमः । चतुर्भिर्वनैर्भूरिशालादिभिर्वेष्टितः तत्र यद्भूमावेव भद्रशालादि
विशेषणं योजनसहस्रप्रमाणं तदेकं । कां उ । उपरितलात् द्वितीयं त्रिषष्टियोजनसहस्राणि रजतादिविशेषणं । तृती
यं तदुपरि षट्त्रिंशत्सहस्राणि जंबूनदबहुलं ततस्तदुपरि वैडूर्यबहुला चूलिका सा च चत्वारिंशद्योजनोत्था उत्सम
प्रदेशविष्कंभायामान्नां द्वादशयोजनानि मध्ये ष्टौ उपरि चत्वारि क्रमेणावस्थितं तद्भद्रशालवनं वलयाकृति । भद्रशाल
पर्यन्ते । पंचयोजनशतान्यारुह्योपरि प्रथममेखलायां तावत्प्रतिक्रांतिनिविस्तृतं । तावती चास्योच्चतिक्रांतिश्शता
बत्तातिक्रांतिस्थानं विस्तारः पंचयोजनशतप्रमाणएवं तावत्प्रतिक्रांतास्तावि विस्तृतमेवं प्रकारेण विस्तारेणापि
स्त्रीलमित्यर्थः । तच्च द्वितीयं वनं नंदनं मतं द्वित्रिषष्टिसहस्रं संख्यापूरणस्य योजनसहस्रस्याधेन युक्ता
संख्या द्विषष्टिरूच्यते । अत्र पंचयोजनशतानि द्वितीयकांडप्रमाणादाक्रम्यानि नंदनवनेन लोके द्वे त्रिषष्टिसहस्रा
णि मारुह्योपरि पंचयोजनशतविस्तीर्णमेवं द्वितीयमेखलायां सौमनसं वनं तृतीयं भवति । ततोप्युपरि षड्विंशतसह

जं०टी० अथ एषामेव पुनर्यथाक्रमं उच्चैस्त्वं योजनशते निर्गत्य मेरोः पाण्डुकं नाम वनं मेरोः शिरसि तुर्यं भवसेयं अन्यूनं मेरुगिरिर्न सर्वे सूत्रव
९९ मार्गवत्कृत्वा किंतु प्रदेशे परिहाण्या परिहीयमानः । परिहरतीतद्दर्शयति । नंदनसौमनसाभ्यामित्यादि । नंदनादूर्ध्वं सौम
नसाच्चाधः किंभणकार इका दशयोजनसहस्राण्यत्र दशयोजनसहस्रं परिहीयते विष्कंभस्येति । ऊर्ध्वं सौमनसा
न्नंदनवनाच्चाधोन स्वरिणा परिहाणिरेका प्रदेशपरिहाणिग्रहणमंगुलादिवसितिनयं मंगुलादिष्वप्ययमेव परिहाणिवि
धिरिति एषा च परिहाणिरध्यार्योत्तानमनागापि गणितपरिक्रियपासं गच्छते । यतः सौमनसवने विष्कंभः सिद्धःअष्टांश
द्वयं दिसप्तत्यधिकमष्टौ चैकादशभागाः बहिर्विष्कंभश्चतुः सहस्रं चतुरष्टयं द्विसप्तत्यधिकम अष्टौ चैकादश भागा योजन
स्य तत्रावार्योक्त परिहाण्या नैको विविष्टं च आगच्छति । न चैतावसत्यत्वागमे धीतत्वाच्चागमग्राह्यत्वेति । गणित
ज्ञ सविदोहि परिहाणिमन्यथा वर्णयंत्या गम्यनुसारिणः मेरोर्योजनान्यतमिका जस्मादशौ धोच्छ्रया वद्दश योजनसह
श्रं भवंत्यधत्ते सर्वत्र विष्कंभयोजनसहस्राणि दश । यद्यपि तत्र परिहाणिः नदनवनादूर्ध्वं पंचयोजनशता
न्यारुह्य सर्वतश्चयं पंचयोजनशतान्यंतः प्रविश्य नंदनं वनं भवति । तत्र वनेन मेरोरंतर्गिरि बाहिरौ विष्कंभ इतितत्रेदं कारि
शिक अंपाद्यादियोजनमेकमारुह्योपरि एतच्चेत् पंचयः सर्वत्रैकादशभागयोजनस्य ततः । पंचयोजनशतान्यारुह्यैकोप
चयस्याह । अष्टपंचचत्वारिंशद्योजनानि पंच चैकादशभागा योजनस्य । एतदर्धं नवसहस्रदशसहस्र विष्कंभाद पास्य शेषम
परिविष्कंभो नंदनवने बहिर्भवत इति सप्ताग्रे नवसहस्राणि नवशतानि चतुःपंचाशदधिकानि षट् चैकादशभागा योजना
स्य अस्माच्च बहिर्विष्कंभात्सर्वतो नंदनवनचक्रवालविष्कंभं पंचशतिकं द्विगुणमपास्यांतर्विष्कंभो जायंते नंदनवनस्य भव
ति । अष्टौ सहस्राणि नवशतानि चतुःपंचाशदधिकानि षट् चैकादश भागाः इदानीं नंदनवनाद् उपरि योजनसहस्राण्यर्ध
त्रिषष्टिरारुह्यैको मेरुविष्कंभो बहिर्भवति अस्मादितदेवकर्म यदि योजनमारुह्य चत्त्वविष्कंभे सर्वतो वयो योजनस्यै
कादशभागस्ततः सार्द्धत्रिषष्टियोजनसहस्राणिकोपचयो भवेदिति । अष्टौ पंचसहस्राणि पंचशतानि एकाशीत्यधिका
नि नव चैकादशभागा योजनस्य एतन्नंदनवनांतर्विष्कंभादपकृष्य शेषं परि सौमनसे तर्विष्कंभो जायंते सर्वोपरि ९९

सहस्राणि शतद्वयं च द्विसप्तत्यधिकम अष्टौ चैकादशभागा योजनस्येति । अस्मिंश्च सौमनसांतर्विष्कंभे सौमन
सवनचक्रवालविष्कंभं पंचशतकं द्विगुणं निधाय बहिर्विष्कंभो लभ्यते । सच चत्वारि सहस्राणि द्वे शते द्विसप्तत्य
धिके अष्टौ चैकादश भागा इति । इदानीं सौमनसवनादारुह्योपरि षट्त्रिंशद्योजनसहस्राणि पांडुकवने भवति । त
स्य च विष्कंभो योजनसहस्रं सौमनसवनाद्योजनमारुह्यैकोपचयो भवति अन्विहितः स चाप्यपि यो गणितधर्मे
णागच्छति यदि योजनमेकमारुह्य योजनस्यैकादश भागा । पंचविंशतिः रूपः सर्वतस्ततः षट्त्रिंशद्योजनस
हस्राण्यारुह्य कोपचयो भवेदिति । अष्टौ सहस्रं त्रयं शतद्वयं च सप्ततिसप्ताधिकं योजनैकादशभागाश्चाष्टौ ।
सौमनसवनान्तर्विष्कंभात्पास्यास्मात् ३२७२८१५ ॥ शेषं मुपरि पांडुकवनस्य वृत्तविष्कंभो योजनसहस्रं । मितिगाथा यो
ऽस्य एवं विधो जंबूद्वीपः । अस्य क्षेत्राणि कोऽबाध्यमानानि चाभूनि । तत्रैतानि हिमवद्धरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरवत
वर्षाः क्षेत्राणि तत्र जंबूद्वीपस्यादित्यायं तत्रोक्त लक्षणे जंबूद्वीपस्य । नामेतद्दर्शयति । नद्वीपांतराणि तानि भरतादी
नि किंतु जंबूद्वीपस्यैवैकस्य विशिष्टावधिकाभागा इति जगतः स्थितेरनादित्वात्संज्ञामात्रेण । तत्र देवः वासस्थानं
भरतं नारतं बाद हिमवतो हरवचवत्वा दैवकुरुवते हरयो विदेहा अथ अस्या अत्र लोकरम्यकमिति । संज्ञया कन्हैरण्यवता हैरण्य
वतदेवनिवासे संभवात् ऐरवत इति । एवमेते सप्त वंशा वर्षाः क्षेत्राणि तन्यानि दर्शयति । अपनाविशिष्टक्रम
सन्निवेशादर्शनात्तिधिस्यात्माह । भरतस्योत्तरतो हैमवतमि त्यादिगतार्थप्रायं वैराटीनि गुणतः पर्यायनामा
नि च वंतीति । वंशाः किल पर्ववंतो भवंतीति तद्वत्सर्वत्रापि जनकान्वंशावयामी भरतादयः वर्षसन्निधानाद्वर्षा उत
जातिदिविधासाच्चास्याः । सर्वेषामित्यादि न्याय्यं । सर्वक्षेत्राणां चैषां भरतादीनां मेरावत पर्वतानां व्यवहारतया
पदार्थादिसङ्क्रतादिनियमाद्युत्तरतो मेरुर्भवति । व्यवहारो हि संग्रहातानां वदार्थानां विधिपूर्वकमपहरणं लो
कप्रसिद्धव्यवहारतत्परत्वान्न पुनर्निश्चयमवलंबते । सर्व अपहारो च्छेद प्रसंगात्तथाचाह । अस्य स्तोतपाधिय स
त्वेन द्वादश इतिबंधनमितिसूत्र स्थूलोकाकृ सोऽत्र परस्पेवमादि प्रसिद्धिं वशात्प्रवर्तित । मेवकृष्णवति जानीते सीतित्तमे
प ५ व्य वंशिधव्यवहारनये मेरुरुते । योदिग्नियमः सविरगतिजनितस्सादिनियमात्सर्वेषामुत्तरतो मेरुर्दक्षिणतः लवणज

तत्त्वा॰टी॰ न्निमितिरिति। न पुनर्नैश्चयिकदिग्व्यवस्थासमासादनेनेदमुच्यते किन्तु यस्मिन् क्षेत्रे यत्रादित्य उदेति। सा दिक् प्राची यस्या म
१०१ स्तमेति सा प्रतीची कर्कटकादिराशीन् दधनुर्दशता मन्दाक्षव्यवस्थितस्सरति क्रमेण सा दक्षिणा। तथा मकरादीन्मिथु
नान्तान् प्रतिष्ठितस्सरति सोत्तरा दिगिति। ऐशान्यादिदिशान्तराः संयोगाद्वाच्याः। तयोर्ध्वमधश्च सवितृपदेव वदिव्यवस्थि
त इति व्यावहारिकी सर्वेषां दिग्भवति। कथं पुनर्व्यवहारमात्रमेवेदं निश्चयनिरपेक्षमित्यत्र। तेषामुत्तराकं यत्रादित्य उदे
ति सा प्रतीची।। सिव च पूर्वविदेहकानां प्रतीचीति, आदित्यस्य स्तमितत्वाद्धि प्रतिविद्धं देवं मेव मन्याक्षयि योज्ञ्यं। तस्मा
द्व्यवहारमात्रमिदं न निश्चय इति। अत एवैश्वर्यिकादिक् कृत्यं प्रति म न्न्वेलत आह लोकमध्यावस्थितमित्यादि तिर्यग्लो
कमध्यावस्थितः समतलस्य मागमेरुमध्यव्यवस्थितो चियप्रदेशाष्टकानि गोस्तनाकाररुचक उत्तरश्रेणी कृतिसा क्षिलदि
शामेतासादीनां दिशां आग्नेयादीनां प्रभवः। तत्र दिशो द्विप्रदेशादिकाः प्रदेशाद्युत्तराः द्विवर्धमाना महाशकटो
द्धिसंस्थानाः सादिकाः। विगतपर्यवसानान्नोदे शेरनेकविशिष्टकृतिलक्षुप्रवस्था। नैर्जवितस्वरूपाः सतस्नु विदि
शस्तु मुक्तावलीसन्निभा एकैकप्रदेशरचनाहितस्वरूपाः सादिकाः सपर्यवसिताः अनन्तरप्रदेशाख्यता प्रभावतपरि
हानिविवर्धन्तुरः। प्रदेशानवधीकृत्योपरिष्ठितां अव्युतः प्रदेशादिकान्तुत्तरा विमला नाम दिग्भवति। तद् [illegible] स्तात्तमोति
धोनाधस्तमाकारप्रदेशचतुष्टयप्रभृति। एताश्चानादिकालसन्निवेशाम्मस्तथानादिकालमवस्थिता नानो निश्चयन
यावलम्बिनः। प्रतिपत्तव्या। अनन्तरंगीकरणेनोत्तरलोमेरुरुच्यत इति। अन्ये तमेवंविधं रुचकं दिगियमदेतं प्रतीत्यय
था संभवे येतत्प्रकारणमस्याः संचयोद्दिप्रदेशादिकेन घटतरादिना एकप्रदेशादिनां तुरेण तथा चतुःप्रदेशादिनातु
त्तरेणैव यथासंभवं भवतीत्युच्यत इति ७ अथैषां भरतादिक्षेत्राणां किं कृतो विभाग इत्याह। तान्विभाजिनः पूर्वा
परायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः। तानि भरतादीनि क्षेत्राणि तद्विभाजिनो रु
मिसमानिवेसिताः तच्छीलाः। पूर्वापरायता इत्यत्र यस्तो लवणजलधिमवगाढा हिमवदादिसंज्ञा निर्देशा वेशावर्षा १०१
श्रयत्राणि। तद्धारकाः विशिष्टभवच्छेदकारिणो गिरयो नादिकालव्यवस्था नाहिमयतानि त्यादि नाष्य त्रायोगता

र्थ। कथं पुनरमी वर्षधरपर्वता इत्यादर्शयति। भरतस्य हैमवतस्य च विभक्ता हिमवान् तन्मध्यव्यवस्थितत्वात् भारतहैमवत
योर्विभागमापादयति हिमवान्। इत्येवं शेषगिरयो विभागमाहु वक्ष्यन्ते इत्यति हिशति। हरिवर्षविदेहयोर्विभक्ता निषधवि
देहरम्यकयोर्विभक्ता नीलः रम्यकहैरण्यवतयोर्विभक्ता रुक्मी हैरण्यवतैरावतयोः शिखरीति। अथ कानि चामीक्षेत्राणां विष्कम्भसति प्रमा
णमाख्याति। तत्र भरतक्षेत्रं परिमितं, याषाकारस्थितः। प्रागिबेरेव प्रमाणमुच्यते। पंचयोजनशतानि। षड्विंशत्यधिका
नि षड्चैकोनविंशतिभागा योजनस्य भरतक्षेत्रविष्कम्भः। अपरे त्वेदमेतद्भाष्यवाक्यं सूत्रीकृत्याधीयते विदुसन् इति मध्यप्र
देशे भवति। एवमैरावतक्षेत्रविष्कम्भोऽपि हिमवदादिपर्वताश्च शेषक्षेत्राणां वितमः ति दिशन्नाह। सद्विर्द्विर्हिमवदादीनामाविदे
हेभ्य इति। तद्यथा। हिमवद्विष्कम्भो योजनसहस्रं द्वापञ्चाशताधिकं द्वादश चैकोनविंशतिभागा योजनस्य। हैमवतहैर
ण्यवतयोः सहस्रद्वयं शतं च पञ्च चैकोनविंशतिभागा योजनस्य महाहिमवद्रुक्मिणोश्चत्वारि सहस्राणि शतद्वयं दशोत्तरं
दश चैकोनविंशतिभागा योजनस्य हरिरम्यकयोरष्टौ सहस्राणि चत्वारि शतानि एकविंशत्यधिकानि एकश्चैकोनविंशतिभा
योजनस्येति निषधनीलयोः षोडश सहस्राणि अष्टौ शतानि चतुस्त्वारि शताधिकानि। द्वौ चैकोनविंशतिभागौ यो
जनस्य विदेहान्तस्त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि षट्शतानि चतुरशीत्यधिकानि। चत्वारश्चैकोनविंशतिभागा योजनस्येति पर
तो विदेहेभ्यो ह्रस्वह्रस्वा नीलादीनां प्रमाणमाह। केचिदा घविकप्राचार्याः। विदेहक्षेत्रे पुरा ह्रस्वहीनोः नीलेषु भवतिसेद्द
शो नोरम्यः केषु रि। त्येवं पावदैरावतक्षेत्रमिति। अथ मेषां हिमवदादिकुलपर्वतानां अवगाहो भूपाश्वति पादयति पंचविंशा
तीत्यादि उच्चत्वे चतुर्भागो वगाहस्तत्रैषां तत्त्व योजनशतं अवगाहः पंचविंशतियोजनानि हिमवतः एतदेव द्विगुणमुच्चत्वा
वगाहप्रमाणं महाहिमवतः। योजनशतद्वयमुच्छ्रायः पंचाशदवगाहः एतद्द्विगुणं निषधस्य। चत्वारिंशताम्सु च्छ्रायः शतम
वगाह इति नीलादीनां निषधादिवदुच्छ्रायावगाहावेति। इदानीं जीवीधत्तुः काष्ठेक धयति। भरतवंशस्येत्यादि। भाष्ये हि
मवतमारभ्य भार्तिनीजीवेषुं प्रतिपत्तव्याः धनुःकाष्ठं वा। इक्षुवेरेषु त्विष्कंभरति भागजिहितोपि पुनरिह प स्त इषुरिति

तत्वा॰टी॰ ।तत्रैवं त्रैलोक्यस्य संस्थानमनुरुपम्यासइति। भरतहैमवतमध्यइत्यादि। वैताढ्यपर्वतो दक्षिणोत्तरार्द्धविभागकारी विद्याधराधिवासः प
१०१ श्चात्पश्चिमागरयुक्तदक्षिणोत्तरश्रेणिद्वयालंकृतो गुहाद्वयोपशोभितश्च भवति पञ्चा। विदेहेषु त्यादि। मेरुगिरेर्दक्षिणतो निष त॰१
धस्योत्तरतो देवकुरवो भवंति। ते च कांचनपर्वतकशतेनोपशोभिताः। ह्रदपंचकेनयपर्यंतस्थितेद शदशानिर्द्दिशादि-
।कांचनपर्वतैर्विचित्रचित्रा शीतोदानदी पूर्वापरतो विषधावत्तस्मिन् शतसमुन्नतः सप्तभागांतरे चित्रविचित्रकूटौ
योजनसहस्रोच्चौ तावद्धो विस्तृतौ तदर्द्धमुपरितनौ। वायशोभितादेवकुरवः। ते च विष्कंभेणेत्यादि। कुरूणां सदानीमुत्त
रकुरुभूमिर्दिश्यति। एवमेवोत्तरेणोत्तराः कुरवः कांचनकनगशतेनोपशोभिताः। किंतु चित्रविचित्रकूटस्थाने यमकास्तस्मा
नेव कांचनावर्णस्तत्समानमानौ मेर्वंतरकपर्वतौ स्रोतसी शीतानद्याः […] तेनाभ्यां विराजितौ इति। येतरस्वादि। मंदरगिरिणा देवकुरू
पि त्तरकुरुभ्यश्चविभक्ता व्यवस्थितमर्यादाः स्थापिताः। एकक्षेत्रांतःपातिनोऽपि क्षेत्रांतरवद्भवंति तत्र मनुष्याणामीदृक्स्वभा
वात्वत्ता गमनागमनाभावात्। अतः। पूर्वापरेचद्वे अपि विदेहाः भवंति। मेरोः पर्वतः। पूर्वे अपरतोऽत्र पूर्वविदेहेषु षोडशच
त क्रवर्तिविजया नदीपर्वतविभक्ताः परस्परस्यागमाः अष्टौ वर्त्तिनोऽपि विजेतव्या नो। अन्याश्च नदीगिरिविभक्ताः परस्प
रेणागम्याः। क्षेत्रविशेषा इत्यर्थः। अधुना वर्णनपतिदिशति अपरेप्येवं लक्षणाः। षोडशैव चक्रवर्त्तिविजयाः सरि
द्गिरिविभक्ताः परस्परासंचारणा मनागमन्याइति। अधुनोत्तरभागवर्ति पर्वतानभिधातो निर्दिशति। उत्तरायामस्यादि
त्यमेरमुरूणां कुरुमंदराभिवितायादि धातकीखंडे। ते पुष्करार्द्धपार्द्धेऽपि तेवंच तत्त्वा अपि कुलकमंदरान्वंति जंबूद्वीप
मध्यवर्त्तिनो मेरोर्मानप्रमाणत्वात्। तत्र दर्शयति महामंदरस्य वदशाति योजनसहस्राणि भूम्याः। चतुरशीतियोजन
सहस्राण्युच्छ्रितो इत्यर्थः। तच्चाधस्द्द्रियोजनशतार्धरणितले […] विष्कंभाः। चतुर्शताधिकनवसहस्राणि विष्कंभा इत्यर्थः। तेषां १०१
चतुर्णामपि प्रथमं कांडं महामंदरवत्धरणितलमवगाढं सहस्रप्रमाणमित्यर्थः। द्वितीयं कांडं सप्तति सहस्रैर्हीनं मंदरवत् पृ
१॰ च सहस्रैः प्रमाणमित्यर्थः। तृतीयं कांडमष्टाविंशति सहस्रैर्हीनं महामेरोः। एककांडं पंचविंशति सहस्रप्रमाणमित्यर्थः। हस्ता भ
लनंदनवने महामंदरेष्वद्धं पंचशतधरणीतलाद्धा […] तदुपरिपंचशता नंदनं ततउपरिसार्द्धषष्टिचाशसहस्राणि ति

तद्गसौमनसं। पंच शतानि नंदनवने। […] द्वितीयकांडस्योर्ध्वं पंचाशत्सहस्राणि गत्वा तत्पंचशतविस्तीर्णमेवभव
ति। ततोऽष्टाविंशति सहस्राणि रुह्य पांडुकवनं भवति चतुःशत विस्तीर्णमेव वलयेन। तथोपरिष्टादधश्च विष्कंभोऽवगाह
श्चतुल्यो महामंदरेण यथासंख्यमत्रापि सं बंधउपरि मस्तके योविष्कंभः समहामंदरेणैवतुल्यः। सहस्रं प्रमाण
मित्यर्थः। अधश्चयोऽवगाहः सोऽपि महामंदरेण तुल्यो योजनसहस्रप्रमाणः। एवमाभवति न्यूनतिकायेषां महामंदरः चु
९ द्रश्रेष्ठमात्यो यस्मादस्मात्येति। अधुना लावणार्द्धद्वीपादीनां परिधिगणितपदजीवाचापबाहुनाय करणोपाया भण्यंते
।तत्रेक्षितदृष्टक्षेत्रपरिधेरानयनायेदं करणसूत्रं। विष्कंभकृतेर्दशगुणायामूलं वृत्तपरिक्षेपः। विष्कंभः योजनश
तसहस्रं तद्वर्ग दशगुणं कृति वर्गो भवति। पुनर्दशगुणा क्रियते पश्चान्मूलमानीयते। तद्वृत्तक्षेत्रपरिक्षेपः तत्र योज
नराशौ जश्चलेषकपदद्विद्विकसप्तकैः क्रमेण मूलमानेतव्यं। ततोयं राशिरधस्तात् […]तः। ३१६२२७। एकोऽर्द्धेनछिन्नो
योजनत्रिवर्गभागाकोश सहस्रसप्तविंशद्विशतसंबो भवति। शेषमुपरीदं ४८४४९१। चतुर्भिर्गुण्यते। चतुर्गु[…]ता योज स्यु
नयतस्ततो गव्यूतराशिर्भवति। षडादिराशिनाभागोहार्योलब्धमिदं ३ व्यूतत्रये शेषमुपरीदं। ४०५२२। धनुःसहस्र
द्वयेन गुण्यते। जातस्तत्तोधनूराशि। षडादिनाराशिनाभागे लब्धमिदं। १२८। शेषमुपरीदं ९८८८। अष्टवतांगुलंधनुर्भव
तीयत्वष्टा गुण्यते। जातोऽगुलराशिः। षडादिराशिनाभागे लब्धमिदं १३ शेषमुपरीदं। ४०७३४६। द्वाभ्यांगुण्यतेयातोऽर्द्धा
गुलद्वये नैकमंगुलं भवति जातो द्व्यंगुलराशिः। षडादिराशिना भागे लब्धमिदं। १। शेषाकस्मादर्द्धांगुलभागा। एतावत्
त्वपरिता। १७२२३०। अधस्तात्षडादिराशिः। एष जंबूद्वीपपरिधिः। इत्यनुद्दलंष्वचतुरस्रादिक्षेत्रबाहुसंवरिक्षेपग्रहणेविष्कंभेभुजा
वादिखात्तवृत्तपरिधिमिति। अधुना गणितपदमानीयते। जंबूद्वीपस्य तत्रेदं करणसूत्रं सविष्कंभपादाभ्यस्तागणितेज तवि भौ
ष्कंभोलक्षैकपाद पंचविंशति सहस्राणि विष्कंभपादेनाभ्यस्तागुणितो विष्कंभपादाभ्यस्तस्मा इति परिधिर्जंबूद्वीपसाणि
संबध्यते। व्याख्याता अर्थ। परमर्षिणां सर्वज्ञानां शासनानां गणितमिति। गणितपदमित्यर्थः। जंबूद्वीपे योजनप्रमाणानि। चतुरस्र
षडान्येता भवतिभवंतीत्यर्थः। तत्र परिधियोजनराशिः पंचविंशतिसहस्रैर्गुणितो यो। ७९०५६९४०००। गव्यूतत्रितयपंच

तत्वा॰टी॰ दि १०२ विंशतिसहस्रगुणं जातमिदं ७५०००। गव्यूतिराशिश्चायं योजनीक्रियते चतुर्भिर्भागलब्धमिदं १८७५० योजनराशिः
विंशतिसहस्रेर्गुणो जातमिदं ३२०००००। अयमपि धनूराशिर्योजनीक्रियते द्वौ धनुःसहस्राणि योजनं भवंती
तिवचनात् अष्टाभिः सहस्रैर्भागलब्धमिदं ४००। अयमपि योजनराशिरंतरराशौ प्रक्षिप्तो जातमिदं १९१५०।
अयमपि विंशसहस्रैर्गुणितादिराशौ जातमिदं। ७९०५६९४१५०। अंगुलराशिः। पंचविंशतिसहस्रगुणो जातमिदं ३२५००
अ ०। अर्द्धांगुलं पंचविंशतिसहस्रगुणं जातमिदं १२५०० ०। अर्द्धांगुलराशावर्द्धं गृह्यते ततो गुणानि लभ्यंते मनि १२५००।
तान्यंगुलराशौ क्षिप्यंते जातमिदं ३३७५००। ततश्च षण्णवत्या भागो यस्मात् षण्णवत्यंगुलं धनुर्भवतीति। भागलब्धमिदं ३
५२५। अयं धनूराशिः। शेषमंगुलानां ७६ अस्य धनूराशेर्भागः सहस्रद्वये लब्धमेवं गव्यूतं शेषमिदं। १५१५ अथ फलानी
[illegible] शेषं धनुः सहस्रद्वयेन भागलब्धो नास्ति [illegible] तदित्यर्थः। भवत्यनेन प्रकारेण
[illegible] ततः [illegible] अस्य पुन
श्चतुर्भिर्गुणितस्य यन्मूलं सा मंडलक्षेत्रे जीवा भवति। अत्र विष्कंभो योजनलक्षः। एष इषुतावगाहोनः क्रियते। इषुश्चायं
५२६। षट् कलाः ६ एष उपरितनो राशिः सवर्णयते कर्तुं क्रियत इत्यर्थः। एकोनविंशत्या जातमिदं। ९९९४। अत्र षट् कला
क्षिप्यंते जातमिदं १००००। विष्कंभराशिरपि सवर्णयते। एकोनविंशत्या जातमिदं १९०००००। ततश्चतुर्भिर्गुण्यते जातमिदं ७ त
५६०००००। अस्य मूलं जीवा भवति। तच्च यावद्दिनसमचतुरस्रगते चतुष्कोणके क्रमेण जातमिदं १२९७४७८५४५
९९०८। अथ स्तोर्द्धंनलिके जातमिदं २७४९५४। अस्य राशेः एकोनविंशत्या भागलब्धमिदं १४४७२ कला पंचदश एव शेषं अस्य
परितत एकादश कलाः ततश्चेयं जीवा। धनुःकरणसूत्रमित्यर्थः। तत्त्वार्थाधिगमे उक्तं जीवावर्गविशेषमूलं विष्कंभात् च्यो
धं शेषार्द्धमिषु जीवावर्गस्य विष्कंभवर्गस्य च विशेषस्तस्य मूलं विष्कंभात् च्योध्यते शेषस्यार्द्धमिषुर्भवति। तत्र जीवाव १०२
र्गोयं ७५६००००००० विष्कंभवर्गश्चायमेकलक्षस्य वर्गः एकोनविंशत्या गुणः। १९१००००००० अस्माज्जीवावर्गे विशुद्धे एतद्विष्कंभा
देकोनविंशतिगुणात् च्योध्यं शेषं जातमिदं। २०००० अस्यार्द्धमिदं। १०००० अस्यैकोनविंशत्या भागलब्धमिदं। ५२६।

इत्यादि कला ६ इति। अथ धनुःकाष्ठानयनाय करणसूत्रं। इषुवर्गस्य षड्गुणस्य ज्यावर्गो स्य तस्य युक्तस्य मूलं धनुःका दि
ष्ठं। इषोः कलीकृतस्यायं वर्गः १०००००००। एष षड्गुणो जातमिदं ६००००००० एष ज्यावर्गो युक्तते। ज्यावर्गश्चायं ७५६
००००००० जातमिदं। ७६२००००००। अस्य मूलमानं धनुःकाष्ठं भवति। तच्च द्विकसप्तषट्कचतुःपंचाष्टक्रमेण दीयते
। ततो यं राशिर्भवति २६२१५२४५२०८६। अथ धनुःस्यार्द्धं तस्मिन् अस्यैकोनविंशत्या भागलब्धमिदं १४५२८ एकादश चै
कोनविंशतिभागाः इति संप्रति विष्कंभानयनाकरणसूत्रमिदं ज्यावर्गचतुर्भागयुतमिषुवर्गमिषुविभक्तं तत्प्रकृति
दि वृत्तक्षेत्रजीवावर्गं चतुर्भागेनयुक्तः इषुवर्गः इषुणा विभक्तः स भवति वृत्तविष्कंभो भवति ज्यावर्गो ७५६००००० अ
स्य चतुर्भागोयं १८९००००००० एष इषुवर्गे क्षिप्यते। इषुवर्गश्चायं १०००००००। [illegible] कीकृतमिदं जातं १९०००००० भागपरा
इत्याश्च एकाधिकशतत्रयेण गुण्यते। एकोनविंशतिभागैनैकः सगुणकारउपरितनस्य इतरस्यैवैकोनविंशतिभागे
नैकोनविंशति रेवमूलचतुष्कापगमेतया भागलब्धमिदं १००००० अथ फलानां चाकुरानीयते। तत्रेदं करणसूत्रं उत्तर
उत्तरार्द्धदक्षिणं। शोध्यं शेषार्द्धं बाहुरिति। उत्तरधनुःकाष्ठमिदं १४५२८ अंशैकोनविंशतिभागा अमुष्माद्दक्षिणं धनुः
काष्ठं पात्यते तच्चेदं १४५२८ एकादश चैकोनविंशतिभागाः पातितेउपरितनराशिरयं १०७०२। अधस्ताद्देकादशक
लानपतेति चतस्रः क लोऽस्ति कृत्वा उपरितनराशेरूपमवतार्य तेएकोनविंशतिमध्यादेकादशसु दत्ता शेषाः
। कलावसुदक्षिणपार्श्वदशजाता अर्द्धेन अष्ट उपरितनराशेर्नन्दराज्यर्द्धं मनोरूपमेकामवतार्यते। एकोनविंशतिरविना
र्द्धदातीत्येकोनविंशतेरूपमपनीयंते तस्यार्द्धेनार्द्धकला अष्टादशानामर्द्धेन नव एवं पंचदशकलाः सार्द्धा जाताः उपरित ट
नराशेरर्द्धमिदं ५३५० एतावती बाहाकृत्वा हिमवत इतोनेऽप्युपरि हेपाज्या नयनकरणेन कपाटेन सर्वक्षेत्राणां सर्वपर्वता
नां च्याम विष्कंभजेश धनुःकाष्ठप्रमाणमवगंतव्यानीति। अपरेपुनर्विंशोतिकजुतिस्थयोविस्तराः मस्तावेत्र मि
नाणपाठ्यते विस्तरदर्शनाभिप्रायेण। तस्मिन्नुक्तमयं संग्रहः। सरिणः क्षेपःकृतस्ततोत्र विस्तारान्निधानमपाकीनम ॥ सं १९ ॥ ली

तत्त्वा० टी० प्रकृते भवचक्रनिपुणः अथ विस्तरतो विवक्षितस्ततो ग्रंथः लक्षायत्प्रादिनाभिहिता या जंबूद्वीपदेशनाया: प्रत्यूहे सैवि
१०३ स्तरेणाद्विरविक्रियद्रव्यविस्तृतं स्पष्टविस्तरार्थिनो वा ङुगुणसिद्धमेवत कृतस्तत्रेत्यत्र तत्प्रेक्षणीयस्तदभिप्राय इति।
एवमिमं जंबूद्वीपवक्तव्यतां परिसमाप्य समासतः संप्रति द्वीपांतरवक्तव्यताभिधित्सया पोथा। द्विर्धातकीखंडे इत्येतेमंदर
वंशाद्यादिनाष्टं लवणजलनिधेर्बहिर्धातकीखंडे द्वीपो धातकीवृक्षसंबंधात् लवणाकृतिलक्ष चतुर्लक्षविष्कंभ
स्तस्मिन्धातकीखंडे मंदरादिमः सेष्वाद्विगुणमानाविद्रव्याः जंबूद्वीपे मेरुरेकसूत्रे द्वौ पूर्वापरदिक्षु अवस्थितौ मेरु
वंशाश्चरता हैमवतैरण्यवतवर्षवर्ष द्विसंख्याबुक्ताविवतोकं वत्येकंव वंशधरा हिमवद् दयः पर्वता वेता द्वयः
ततो वितत्र्य द्विर्द्विस्थिताः एतेच सर्वे विमंदरादयो नाम्नाभिधाकारवर्वतास्यात मि र्थः। दक्षिणोत्तरदिक्षु अवस्थिता
सांव दक्षिणोत्तरायतास्त्वावधिकारा लिखिताः वर्षार्धे पूर्वापरविभक्ताः स्थिताः। एते रेव नामभिर्जंबूद्वीपाक्तैः समसंख्या
येषामंतरादिभूतिक्षेत्रे जंबूद्वीपकल्पमसंख्याख्य कनामाभिपतिवकार कथं संस्थिताः वर्षधरपर्वता इति वृद्धगिरिस
द्दशोच्छ्राया अष्टयोजनशतोच्छ्रायास्त इति कालोदलवणजलस्पर्शिनो वंशधराः से आकार कालोदसमुद्रो धातकीखंड
परिक्षेपी लवणोदधिर्जंबूद्वीपपरिक्षेपी एतयोर्मालिकाकालोदलवणजलेत स्पृष्टुं शीलमेषां मि कालोदलवणजल
स्पर्शिनो हिमवदादयः स्वदेहाकारवन्तः वेतास्ते पंचयोजनशतोच्छ्रायाः इति धातकीखंडवर्तिनश्च हिमवदादयो जंबूद्वी
पकहिमवदादिविच्छेदवर्तिविधिनाऽवस्थिता वेताद्यदयः क्षेत्राणि वेति अरविवरसंस्थिता वंशा इति अराणां विवराणा
तरालानि तत्र व्यवस्थिता वंशाः क्षेत्राणि तत्रेति संक्षेपात्तु वति यमिदं यन्नाम किंचिन्नद्यो देवकुरूत्तरकुरुक्तनितंबू
द्वीपे निर्दिष्टं तत्सर्वं धातकीखंडे द्विर्द्विर्वक्तव्यमिति। भाष्य धातकीखंडजंबूद्वीपविधिर्द्विरुक्तस्त शेष।पु १०३
ष्करार्धेयं पुष्करद्वीपः कालोदसमुद्रपरिक्षेपी वोडशलक्षाविष्कंभस्तस्यार्धमारात्तरमः शेषो योजनलक्षास्तस्मिन्पुष्करा
र्धे जंबूद्वीपाद्विर्विर्दे मः। धातकीखंडेषिधिरुक्त एवका। कालोददक्षिणोत्तरदिक्स्थवस्थितोदक्षिणोत्तरायतो पंच

शतोच्छ्रेता यथा मंदरो चतुरशीतिसहस्रोच्छ्रायादि कोवंशधराश्च शतोच्छ्र इति प्रमादिकसंख्याविशेषनियमः सपुष्करा
र्धे प्रवेशो वेतव्य इति। तत प्रभृति माद्यिनाष्टं प्रागनन्तपुष्करार्धात्परसमंततरो धाम्नो वलयवृत्तो मानुषोत्तरो नाम धानोगिरि
र्मनुष्यलोकपरिक्षेपी महानगरप्राकारवृत्ताकारः कनकमयः पुष्करद्वीपार्धविभागीनो कारातिशेषं समुच्छ्रायादि सुज्ञा
नकदाचिदस्मादित्यादि अस्मान्मानुषोत्तरात्पर्वतात्परतो न कदाचिदपि कालेजायंते जनिष्यंते जनिषत चेति मनु
ष्या इत्यत एव मानुषोत्तरो ... यते। तथा संहरणतोऽपि न संति मनुष्यास्तत्र संहरणेनापि देवेन्द्रदत्तबंधः केनचिद्देवविद्याधरादिना
हृत्य मनुष्यस्ततो हिमवनीयेतायमत्रो दर्शो मनुष्यमनुष्मियतां भाष्यकृतमतीकारः। हि प्रागेवं वेरादिनिर्यातनार्थं संहरणमस्ति हृतो पकि
ते। सप्तति अवगत वेदपरिहारस्तु यामष्यमत पचोदसपुष्वि आहार, वर्णापि कोऽसंहरति तस्मादपि संहरणतो नम स्ततपर इत्येवशांहि मनुष्ये
एमत्र्यमंतर्मानुषोत्तरनगस्येति। तथाचारणविद्याधरर्द्धिप्राप्ता अपि मनुष्यास्तमुल्लंघ्यगताः सत्तः परतो न म्रियंत इति नियम्यते। नपुनर्गम नमेषां
मानुषोत्तराद्बहिर्निषिध्यते। तपोविशेषात्तु छन्नाश्चपाचारिणो विद्याचारिणश्च संयतानंदीश्वरादी द्वीपान गच्छंति चैत्यवंदनाय च प्रसिद्ध्या यमा
वरप्रकादिष्वपि गमो विधिस्तथा विद्याधरा महाविद्यासंपन्नाः ऋद्धिप्राप्ता वैक्रियादिशरी नाजः सर्वे गच्छंति परतो नतु प्राणान्परि
त्यजंति तत्रे वेति। एवं विधातिशयप्राप्ता अपि तत्र नो म्रियंते। किंमुत निरतिशया मनुष्या इति दर्शयति। अन्यत्र समुद्घातोपपातात्स्यामिलयोग्य
ता मारणांतिकसमुद्घातेन समुपहताः कश्चिद्दर्हंतीर्थद्वीपान्तवर्ती बहिर्वर्तिद्वीपसमुद्रे प्रत्येतस्यते तेन चोत्पत्तिप्रदेशे क्षिप्रमात्मवि
शाजलेन प्रेक्षमाणेना नाप्याम्रियते। तत्र व्यवस्थित इति। तथोपपातमंगीकृत्यजन्मानि संभवंते बहिर्द्वीपसमुद्रवर्तिनां मनुष्यतायेन मु
नुष्योजातस्तदुदयवर्तित्वात्तथा गमः मणुस्सेणं भंते मणुस्सेसु उववज्जति। गोयमा मणुस्से मणुस्से सु उववज्जइ। गोयमा मणुस्से मणुस्सेसु उव
वज्जति नो अमणुस्से मणुस्सेसु उववज्जति। एवं समुद्घातोपपातो विरहय्य नान्येन प्रकारेण बहिर्मानुषोत्तरधरणिधरान्मरणं मनुष्याणां
जन्म चासंभाव्यत इति। ये त्वेत द्भाष्यं गमन प्रतिषेधपरं चारणविद्याधरर्द्धिप्राप्तानामाचक्षते तेषामागमविरोधः सर्वेषां द्विपार
णाधीनां आगमे गमनाभ्यनुज्ञानात् बहिर्जन्ममरणे न संभाव्येते इत्येव प्रकृतोपयुज्यते। अत एव मानुषोत्तर इति। तदेवमर्वाङ्मानु

त॰ टी॰
१०४

षोत्तरस्योत्तरादिक्‌भाष्यं। यथावर्णितलक्षणस्य मानुषोत्तरगिरेरर्वाक्‌ जंबूद्वीपधातकीखंडपुष्करार्धाख्या अर्धतृतीया द्वीपाः लवणकालोदौ समु
द्रद्वयं जंबूद्वीप एको धातकीखंडे द्वौ पुष्करार्धे द्वावेव पंच मंदराः। जंबूद्वीपे भरतादीनां सप्त धातकीखंडे चतुर्दश पुष्करार्धे चतुर्दश
एवं पंचत्रिंशत्‌ क्षेत्राणि। जंबूद्वीपे षट्‌ धातकीखंडे द्वादश पुष्करार्धे द्वादश एवं त्रिंशद्वर्षधरपर्वताः। जंबूद्वीप एको धातकीखंडे द्वौ पुष्क
रार्धे द्वौ एवं पंच देवकुरवः एवमेव पंचोत्तराः कुरवः जंबूद्वीपे द्वात्रिंशत्‌ धातकीखंडे चतुःषष्टिः पुष्करार्धे चतुःषष्ट्यधिकशतं च
क्रवर्तिविजयानां। पंचसु भरतेषु पंचसु चैरावतेषु प्रत्येकं पंचविंशतिजनपदा अर्धषड्‌आर्याः एते दशगुणा द्वेशते पंचपंचाशद
धिके जनपदानामार्याणां जंबूद्वीपस्य हिमवतः प्राक्‌प्रान्त्या द्विदिक्कुलपतत्रयोत्तरद्वीपा एकत्राष्टाविंशतिस्तथा शिखरिणोऽष्टाविंशति
रेवमेते षट्‌पंचाशद्भवंति। उत्सेधांगुलं सहस्रगुणितं प्रमाणांगुलं भवति। तदंगुलमानेन द्वीपक्षेत्रगिरिकूटसरित्सागरकांड
मानां कल्पविमानादीनां विष्कंभायामपरिधयोऽवसेयाः। क्षेत्रादीनां यथोक्तपरिमाणतो ज्ञानात्‌। यार्थसंख्या
नमुक्तं तच्च गणितविषयेभ्यः शास्त्रात्‌ संबंधिफलत्वात्‌ अस्ति यथाविधिस्तेषां। येऽपि क्षेत्रादिपरिमाणसंख्याते ते स्वस्वरूपसंख्या
नं प्रमाणे येऽपि अपदार्थप्रमाणपरिच्छेद्यता आगमगम्यानामप्रतिपत्तेः तदनेऽपि सभ्यां
तसंख्यानं दृष्टान्तेनोक्तं यदप्युक्तं तदपि। क्षेत्रपरिक्षेपादि ... सर्वज्ञवचनकोशादि प्रक्रियंते। पातिदेवं पर्यग्रा
यस्य सार्वलिंसाशयायनबुधाः स्वशातिशयवशोऽतिव्यक्तगणितरत्नानि ज्ञानसंख्येयाविषयएवायं पदं नाम मूढतया
तया कश्चिदपि निर्देशेन सतु अतिवृत्तफलकस्मादापद्यायादिनिवृत्य यस्याऽयं विष्कंभस्तस्य परिक्षेपक्रियात्मक
तिसंख्यानविधानात्‌ पूर्वापरविरोधिवत्फलं च संख्यानमतः सर्वज्ञज्ञानविषयान्तरत्वात्‌। तानि शास्त्रवाद्य
तत्र गोदं संस्थितजलद्रव्यपरिमाणपरिज्ञानोपायोपदेशवत्‌ तीर्थकरैः सर्वमिदमनवद्यमादर्शितं। सर्वज्ञ
ताज्ञानमति। प्रागुक्तं जंबूद्वीपादिधातकीखंडपुष्करार्धेषु सत्तावसानेषु ... तावन्मात्रार्धपर्ययेण च १०४
मानुषेष्विति। उक्तमनुष्याणामार्यादिभेदेन क्षेत्रस्थितिक्रमद्वीपेषु क्षेत्रे समुद्रेषु नोच्यते ०। आर्या

षोत्तरान्मानुषाः। मानुषोत्तरगिरिमर्यादाभ्यंतरवासिनः पंचत्रिंशत्सु क्षेत्रेषु भरतादिषु अंतरद्वीपेषु जन्मतः संहरणतश्च मनुष्याः। एतेन कालोदलवणाभ्यंतरद्वे
वर्तीनां द्वीपानां समुद्रस्य च दर्शिता। भाष्यकारः तिर्यगादर्शयति। संहरणविद्यार्द्धियोगाच्चेत्यादि। सर्वत्र संहरणादिभिःकारणैः संनिधा
नस्यान्मनुष्याणामिति। एवमेषां स्थानं निरूप्य मनुष्याणां क्षेत्रादिविभागेन भेदमाख्यातिं भरतकादिसूत्रे। ०। आह क्वैतेषां क्षेत्रा
दिकृत एव विभागो विशेषोऽस्ति कर्मादि इति संशये तदस्य नात्र। ०। आर्या म्लिशश्च चकारोऽत्रेदं मनुष्ययोर्द्वय आर्यानार्याधिकारः
निद्विविधा इत्यादि भाष्यं। तत्रार्धषड्‌विंशतिजनपदजाता आर्याः। अन्यत्र जाता म्लेच्छाः। तत्र क्षेत्रजातिकुलकर्मशिल्पभाषा
ज्ञानदर्शनचारित्रेषु शिष्टलोकन्यायधर्मानपेताचरणशीला आर्याः। एवं विपरीताः म्लेच्छाः एवं च विशेषता ... भाषाभिर्व्यक्ता
आर्याः षड्विधा इत्यादि क्षेत्रजातिकुलकर्मशिल्पभाषाभेदेन क्षेत्रार्या इत्यादि सूत्रं ज्ञात्यार्या इक्ष्वाकव इत्यादि सर्वेऽपि
ते जातिभेदाः। केनचित्‌ विशेषेणांतरेणाप्यवसेयाः कुलार्या इत्यादि अत्रापि विभिन्नभेदेन भेदः। अपरे परिकारे तेषि तत्र योजाति
मात्रत्वं। कुलकर्मा येत्यादि अनाचार्यकं किल कर्मतत्रार्याः कर्मार्याः शिल्पार्या इत्यादि आचार्योपदेशाच्छिल्पं शिल्पं तंतु
वायादि तत्रार्याः शिल्पार्या इति भाषार्या नाम ये शिष्टाः सर्वातिशयसंपन्नागणधरादयः। तेषां भाषासंस्कृतार्धमागधिकादिका यत्र
शिष्टभाषानियता अक्षराणि वर्णा विशिष्टेन यो यथार्थं संदिग्ध वाक्यस्य प्रधानसंव्यवहारस्यासौ शिष्टभाषानियतवर्ण
स्तो लोकरूढस्पष्टशब्दं। लोकरूढोत्यंतप्रसिद्धः संव्यवहारेषु स्पष्टः स्फुटो नाक्को जातव्यक्तलोकरूढः स्पष्टशब्दो यस्मि
संव्यवहारे तत्‌ पंचविधानामार्याणां। क्षेत्रादिभेदानामार्यं तत्रैकानां संव्यवहारमागध्यादि तु स्वभावकार्यारीत्या च यावादिकं भा
षं ते येते भाषार्याः। अतो विपरीता म्लेच्छाः उक्तक्षेत्रजातिकुलकर्मशिल्पभाषाव्यतिरिक्तक्षेत्रादिसंबद्धाः सर्वे म्लेच्छा भवं
ति। शकयवनकिरातकांबोजवाह्लीकादयोऽनेके भेदाः। तथांतरद्वीपकाः किलमत्स्या एव क्षेत्रादिसंबद्धविपर्यासात्‌ तत्र
हिमवतः प्राक्‌पश्चाच्च विदिक्षु इत्यादि भाष्यं हिमवतः प्रान्ते पश्चाद्भागे च विदिक्षु पूर्वोत्तरादिकासु चतसृषु त्रीणि योजनशता
नि लवणजलधिमवगाह्य द्वीपकाः प्रथमतः संनिविष्टास्तासां मनुष्याजातीनामेकोरुकादिकानां तत्र पूर्वोत्तरस्यां दिशि
त्रीणि योजनशतानि लवणसागरजलमिश्रता याम विष्कंभः प्रथम एकोरुकाणि धातकीद्वीपाः एकोरुकमनुष्याणामधि (प्र
वासः द्वीपनामतः। पुरुषनामानि तेषु सर्वांगोपांगसुंदराः इति मनोरमाणि। नैकोरुका एवैते येषामेषा अभिवाच्याः तथा दक्षिणपूर्वस्यां
दिशि लवणजलमवगाह्य त्रीणि शतानि त्रिशतायाम विष्कंभः। प्रथमो द्वीप आभाषिकाधिष्ठान आभाषिकमनुष्यावासस्तथा
दक्षिणापरस्यां दिशि त्रीणि शतानि लवणजलमवगाह्य त्रिशतायामविष्कंभो लांगूलिनिधानः प्रथमद्वीपो लां

नत्वा० टी० गलिकमनुष्यावासः। तथोत्तरपरस्यामीशान्यां लवणजलधिं विशता त्रयाणां विदिक्षु प्रथमद्वीपो ऽन्तर्द्वीपिकाभिधानः।
१०६ वैषाणिकमनुष्यावासः एवं हयकर्ण गजकर्ण गोकर्ण शष्कुलीकर्णाश्चत्वारो योजनशतानि अवगाह्य द्वीपा भवन्ति जगत्यादधिपूर्वो
त्तरादिकासु विदिक्षु चतुर्थो योजनशतान्यवगाह्य चत्वारो द्वीपा भवन्ति। एवमेव पंचयोजनशतानि अवगाह्य स्तमोदीपः
शतानि अवगाह्य लवणजलधिं षड्योजनशतान्यवगाह्य विदिक्षु दिशि चत्वारो भवन्तीति। आदर्शमुख मेषमुख गजमुखाः
अश्वमुख सिंहमुख व्याघ्रमुख अश्वकर्ण सिंहकर्ण हस्तिकर्ण प्रावरण उल्कामुख विद्युन्मुख जिह्वामुख मेघमुख
विद्युद्दन्त घनदन्त गूढदन्त विशिष्टदन्त शुद्धदन्ताख्याः। एते च द्वीपाः पल्योपमासंख्येयभागायुषः अष्टधनुःशतो
च्छ्रया भवन्ति। एवं शिखरिण्यपि अन्तरद्वीपकाः तद्विदिक्षु एव आगम पर्यन्तं यथाक्रमं एवमेव एतेन न्यायेन तथैवैरावतक्षेत्रविभा
गकारिणः शिखरिणोऽप्येवमेव पूर्वोत्तरादिविदिक्षु क्रमेणानेनैव नामकलापेन अन्तरद्वीपका नाम अष्टाविंशतिर्भवन्त्येवं च
... [redacted] ... षट्पञ्चाशदन्तरद्वीपका भवन्ति। एतच्चान्तरद्वीपकत्वं शास्त्रान्तराद्विज्ञेयं सर्वत्रैव तैः समानम् अन्तरद्वीपकाः
शुद्धस्यैतत्। अस्मात् एवैतदवसीयते। जीवाजीवाभिगमादिसूत्रोक्तं षट्पञ्चाशदन्तरद्वीपकाध्ययनं च विधाय कनुष्याः। सूत्रोक्तं तेनानिरूप
णं तावन्मात्रत्वात्तस्मात्सिद्धान्तिकमार्गविनाशितमिति। तदेतस्मिन्नार्यानार्यविकल्पे मनुष्यक्षेत्रे कर्मभूमयो
कर्मभूमयो वेत्यत आह। भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः मनुष्यक्षेत्रे इत्यादिनाध्य
र्धतृतीयद्वीपाभ्यन्तरे पञ्च भरतानि पञ्चैरावतानि पञ्च विदेहाः पञ्चदश कर्मभूमयो भवन्ति। का सर्वेऽपि कर्मभूमि
र्विदेहा नाम अपवादाश्रयन्ते देवकुरूत्तरकुरुवर्ज्या विदेहाः कर्मभूमयो भवन्तीति। तदन्तःपातित्वान्निषेधः। अथ कः कर्मभू
मिशब्दार्थः। इत्याह। संसारदुर्गान्तगमकस्येत्यादि मोक्षमार्गविशेषतः संसारो नरकादिभेदः। स एव दुर्गगहनमनेकजा
तिशतसहस्रदुरवगाहकत्वात् संसारदुर्गः संसारदुर्गान्तं गमयति प्रापयतीति। यस्तस्य संसारदुर्गान्तगमक
स्य मोक्षमार्गस्य सम्यग्ज्ञानचरणात्मकस्येति। मोक्षमार्गस्य त्रिविधस्य ज्ञातारः कथयितारः तीर्थकराः
श्रावकाः तारश्चार्थः। कर्त्तारस्तीर्थं ज्ञातारः प्रदर्शयितार इति यावत् वाच्यवाचकभावस्येति साम्प्रत्याख्याताः तीर्थं तत्प्र
णयनात्तीर्थकरा भवन्ति। गणधरादिशिष्याः जना द्वादशाङ्गोपदेशं इति। तीर्थं तत्स्थपदेष्टारः श्रुतज्ञानाद्यादीति स्प
ष्टयति। यशोभद्रादिपो भगवन्तः परमार्थकृतार्थत्वेऽसति सन्मार्गोपदेशेन भव्यसत्त्वानुग्रहार्थत्वात् तीर्थकरा इत

वस्तवोऽन्यस्तदनुलोमकृतयो वा तीर्थकरा उत्पद्यन्ते पंचदशसु क्षेत्रेषु एतेष्वेव पुनः सकलकर्मक्षयं विधाय सिद्धिगमनं निर्वृति
कान्त्यात्मकं एतेषु। अतो निर्घातनाय कर्मणः सिद्धिर्गमनम् इति। अतः सकलकर्मनिर्विधापनाय सिद्धिप्राप्तिरेतत्। कर्मभूमयो निर्धीय
ते इति परिशेषलक्षणकर्मभूमित्वाद्धर्मादिचारित्रेष्वस्थित्यादि जम्बूद्वीपे भरतैरावतवर्षेषु कर्मक्षेत्रवत्यां भरतावश्यं एवमेव धातकी
खण्डे द्विगुणाः पुष्करार्धे चाष्टौ एवं कर्मविषयाः तिर्यग्भागाः सह अन्तरद्वीपैरेकोनषष्टिः षट्पञ्चाशदिह कर्मभूमयो भवन्ति तीर्थकरजन्मादिरहितत्वा
त्स्वर्गापवादितमर्थसुखसन्दर्शनादि देवकुरूत्तरकुरवस्तु कर्मभूमयोऽन्तराः अकर्मभूमय इति। सर्वदा परमप्रतिपन्नेरेनावादिसवागमय
ति। आ एते मनुष्या आर्यादिभेदवर्त्तिनः कियन्तं कालं मनुष्यायुषा जीवन्तीत्याह। नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ... आ सुरधिकारः
नेत्यादि भाष्यं। यथाख्यानेनाख्यातमेतत् इत्याह स्थितिरेव जीवितकालः त्रीणि पल्योपमानि
मनुष्याणां एवाविचरमपल्योपमेन जीवानामायुषि ग्रहणे अपरा अन्तर्मुहूर्तं जघन्या स्थितिरायुषोऽन्तर्मुहूर्तपरिमाणा भवतीति। त
िर्यग्योनीनां च तिर्यग्योनीनामप्येवमेव उत्कृष्टा स्थितिः आयुः अभव्यमत्वात् तिर्यग्योनीनां चेत्यादि भाष्यं तिर्यग्योन्युपघात इति जो
वाञ्छन्तः स्थितिर्द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाणां तेषामपि परापरे स्थिती जीवितस्य त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते भवतः यथासंख्यमुत्कृष्टजघन्ये
स्थिती भेदग्रहणं कर्त्तव्यं यथासंख्यं देशविति उत्तरार्थमित्यादि तच्च तिर्यग्योनीनां स्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते
इत्येवं मासे सति त्रिपल्योपमा परा स्थितिर्मनुष्याणां अपरा स्थितिरन्तर्मुहूर्तं भवतीति। एवंस्य सूत्रार्थ इत्याचार्या
णि सा भवन्ति पल्ये समासविग्रहस्य मानेकदिह द्वेधः स्थिती परापरे इति। समुदितमेवं समासपदत्वाद् अविभक्तत्वं तेन स्थिती परापरे त्रिप
ल्योपमान्तर्मुहूर्ते तिरश्चां च परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते भाष्यं। ततो वाविच्छेदः आर्याद्यादिलक्षणस्य सम्बन्धस्येति। द्विविधा चै
षामित्यादि भाष्यं। तिरश्चां द्विप्रकारा स्थितिः भवस्थितिः कायस्थितिश्च। तत्र भवस्थितिर्मनुष्यजन्मनो तिर्यक्जन्मनो वा कियन्
तं कालं जीवति प्राणी जघन्येनोत्कर्षेण वेति। कायस्थितिर्मनुष्योऽन्त्यात् तिर्यग्योनिजो वा मरणे मनुष्यत्वं पुनर्मनुष्ये ... शेन मनुष्यादि
र्भवति तिर्यग्योनिर्वैरन्तर्येण कतिकृत्वः समुत्पद्यते। तत्र मनुष्याणां च पञ्च त्रिपल्योपमानान्तर्मुहूर्ते परापरे भवस्थिती कायस्थितिः

तत्वा॰ टी॰ सप्ताष्टौ वा भवग्रहणानि। चक्रवर्तिः सप्ताष्टौ वेति निरंतर्येण मनुष्यः। स्यात् कथं पुनरिदं लभ्यते। पूर्वकोट्यायुर्मनुष्यो मृत्वा पुनः पूर्वको

१०६ ट्यायुरेव मनुष्यः। सप्तकृत्वः भवतीति। अष्टमभवे तु देवकुरूत्तरकुरुषूत्पद्यते। पश्चाद्देवलोकं गच्छति। तिर्यग्योनिजानां चेत्यादि उक्तेन

भवस्थिती संगृहीतः। आसमुद्दिष्टं पृथ्व्यादय जघन्या सह आलि। खरपृथ्वीणो द्वाविंशति वर्षसहस्राणि इत्यादि सूत्रे नं। एवं पृथ्व्यादेर्जीवायुः प्रत्येकवन

स्पतीनां कायस्थितिरसंख्येया अवसर्पिण्युत्सर्पिण्यः साधारणवनस्पतेरनंता अवसर्पिण्यः द्वीन्द्रियाणामित्यादि सूत्रेणास्ति भवस्थितिः। ए

षा कायस्थितिः। संख्येयानि गर्भजसंज्ञीनां पंचेन्द्रियेत्यादि सूत्रेणानां सप्ताष्टौ भवग्रहणानि मनुष्यवज्ञातव्यानि सर्वेषामित्यादि मनुष्य

तिरश्चामपराकायस्थिति जघन्यांतर्मुहूर्तं क्रमाणैव भवतीति। ॥ तत्वार्थटीकायां भाष्यानुसारिण्यां तृतीयोध्यायः समाप्तः॥ ॥ ॥ अत्रा

हो तत्र भवतेत्यादि संबंधग्रंथः। उक्तमिदं प्रथमे न च भवप्रत्ययोवधिर्नारकदेवानामिति। तथा द्वितीये औदयिकभावविचारे स्ताद्देवगति

रिक्तं। तथा षष्ठे सरागसंयमे देवायुषो अस्रवस्तत्संघर्षे देवादर्शनमोहस्याश्रयो भवति। तथा तत्रैव सरागसंयमसंयमासंयमाका

मनिर्जराबालतपांसि दे वस्यायुष आस्रवो भवति तथा द्वितीये नारकसंमूर्छिनो नपुंसकानि न देवा इति। एवमनेकस्त्रोपात्तदेव

शब्दश्रवणादाहिततद्विषयजिज्ञासः प्रश्नयति। तत्र के देवाः कतिविधा वेति तेषु सूत्रस्थानेषु के देवाः प्रतिपत्तव्याः किंस्वरूपाः को ह्य

र्थ बहुत्वादिति। निरूपितस्वभावा ह्युच्यते किमेकरूपा उत भेदभाज इति। द्वितीयः प्रश्नः प्रष्टव्यः। एवं प्रश्नद्वयोपन्यासानंतरं सूरिराद प्रश्न

द्वये अनुरूपं प्रतिवचनमिति। प्रश्नद्वयप्रतिवचनदित्सया सूत्रमुपन्यस्यति। ॥ देवाश्चतुर्निकाया इति अथ यानुक्तं लोकद्वयविधा देवाश्चतुर्निकायाधिकारः

नं जंबूद्वीपसागरविन्यासेन। अथानंतरं ऊर्ध्वलोकादिधानावसरस्तदिति पिशस्याः सूत्रप्रणयनं देवाश्चतुर्निकाया न च अधोलोकतिर्यग्लोक

योरपि देवाः संतितत् कथमूर्ध्वलोकाभिधानावसरस्ते। चतुर्थोध्याय इति कृते। वैमानिका न पृथक्त्वेन भेद सूच्यते। ऊर्ध्वलोकावसरइति। प्रधानत्वा

मध्याभवत्वयोधोलोके व्यंतरज्योतिष्काः तिर्यग्लोक इति। देवाश्चतुर्निकाया भवंति। तान्परस्तात् गमइति नाम्नंदीसंतीति देवाः ५१

सततं प्रकृत्या दीव्यंति अनवरतक्रीडासक्तचेतसः कुसुमपरागादिभिर्नीलंतमा घ्राता इति भावार्थः। द्योतंते वा भास्वरशरीरत्वाद् स्निग्धांसा

सकृत्प्रबंधरहितत्वाच्च शर्वाणेषा। गसुंदरत्वाद्देवाः। अथवा विद्यामंत्रोजातादिभिः पूर्वकृततपोविशेषजन्मलाभसमनंतरमेवा १०६

भाकाशगतिभाजो देवाः। सा च गतिरनुभवतो गतिः सेयमानालं भाकाशचारिणां यथोक्तमागमे किमाहात्म्येनं भंते। तत्तोएएणते। गोयमा

अयण्णं जंबूद्दीवे दीवे सव्वदीवसमुद्दाणं मज्झे वा तेणं कालेणं। तेणं समएणं बलदेवा महिड्डियाजंबुद्दीवे दीवे मंदरे पव्वए मंद

रचूलियं सव्वओ समंता संपरिक्खित्ताणं चिट्ठेज्जा। अहेणं चत्तारि दिसाकुमारिमयहरियाओ चत्तारि बलिपिंडे गहाय जंबुद्दीवस्स व

दीवस्स चउसु दिसिविदारेसु बहियाभिमुहाओ ठिच्चा ते चत्तारि बलिपिंडे जमगसमगं बहियाभिमुहे पक्खिवेज्जा। गोयमा। तत्तोएगमेगे

देवे ते चत्तारि वि बलिपिंडे धरणितलमसंपत्ते खिप्पामेव पडिसाहरित्तए। ते णं देवा ताए उक्किट्ठाए एवं जाव देवगईए देवे सुरत्ताभिमुहे प

वाते। एवं दक्खिणाभिमुहे पव्वाता। तेणं कालेणं तेणं समएणं। वाससहस्साउए दारए पयाते। तते णं तस्स दारगस्स अम्मापियरो प

हीणा भवंति। नो चेव णं ते देवा लोगंतं संपाउणंति। तएणं तस्स दारगस्स आउए पहीणे भवति णो चेव णं संपाउणंति। तते णं तस्स

दारगस्स अट्ठिमिंजा पहीणा भवंति नो चेव णं ते लोगंतं संपाउणंति॥ तते णं तस्स दारगस्स णामगोत्ते विप्पहीणे भवति नो चेव णं

संपाउणंति तेसिं णं भंते देवाणं किं गतं बहुयं अगतं बहुयं गोयमा गते बहुए नो अगए बहुए गताओ से अगते अगताओ से गते

असंखेज्जतिभागे। अगताओ से गते असंखेज्जगुणे एवंमहालए णं गोयमा लोए पण्णत्ते। तथा विमानमहत्त्वप्रदर्शनायाप्युक्तं। केमहालए

णं भंते विमाणा पन्नत्ता। गोयमा॥ अयण्णं जंबुद्दीवे दीवे सव्वदीवसमुद्दाणं मज्झे खुड्डए णं देवे णं महिड्डीए। जाव महाणुभावे जा

व इणामेवत्ति कट्टु केवलकप्पं जंबुद्दीवं तिहिं अच्छराणिवाएहिं तिसत्तक्खुत्तो अणुपरियट्टित्ताणं हव्वमागच्छेज्जा। से णं देवे ताए उक्किट्ठा

ए तुरियाए चवलाए चंडाए सीहाए उद्धुयाए जयणाए छेयाए दिव्वाए देवगईए जाव एगाहं वा दुयाहं वा। तियाहं वा उक्कोसेणं छम्मासे

वीतीवएज्जा। अत्थेगतिए विमाणे वीतीवएज्जा। अत्थेगतिए णो वीतीवएज्जा एमहालया णं गोयमा। विमाणा पन्नत्ता। एवंविधाः किल

गत्यो विमानमहत्त्वादेवानाम न्येषां तु कृत्स्नाः। सत्यिवममेपि भ्रष्टासंभवं विजगी वादयो भावार्थो वाच्यः। अनेन प्रथमप्रश्नार्थ प्रति

वचनमा दर्शितं यतो नाम कर्मोदयजनिता देवभावः स्यातिशयक्रीडातिगतिस्वभावाः प्रतिविशिष्टस्थानाश्र

यिताः सुखभाजो देवा भवंतीति। चतुर्निकायादे भवंती त्यनेन द्वितीयप्रश्नप्रतिवचनं प्रदर्शयति चत्वारो निकाया वा सा येषां

ते चत्वारो वा संघाते चतुर्निकायाः। निवासो स्थानाद स्थानमेवां वसतिर्भवन वनपत्य ज्योतिष्कविमानाख्या सामस्त्येतिः जन्मो ई म

धञ्चसहस्रमपहाय मध्यंतरालस्य। तस्योपरि सक्कं सहस्रं वरमाधकर्द्धं च योजनशतानि मके कमपहाय मध्ये तासु योजनशतेषु ज
न्मविलजं तेज्योतिष्कसुसमन्तला कृत्वाणामसहस्राणि नवसधिकानि योजनानामारुह्य योत्तरयोजनशतेष्ट चोमन्तोरेशेले
कांता पिष्कूने जन्म गच्छंति। वैमानिकास्तु मध्यदिमधिरुह्य मृतः सौधर्मादिषु कल्पेषु सर्वार्थसिद्धि। विमानपर्यवसा
नेषूत्पद्यन्ते जन्मनः स्थदेवमुख्यादिनिवासं नेदाश्चतुर्विधा निकायाः स्वधामन्यत्र नाम्नामल्यादयो व्यापिलवणजलधिमंदरवरा
धरादिषु नगरवनानि सुखं संस्कृतस्थानेन व्यतिरेकेण थामुत्पादे न जन्मना सीनि वासार्थः समुद्र पर्वोपविशल्याशनं श्वना
द्यो ष्माख्यासेवना छद्मनीकृत कर्मोदयापेक्षः आर्यानार्यमनुष्यसमूहनेदवदतः। स्वधर्मापेक्षजातिविशेषसामर्थ्यान्निकाया इति ता
नेतान्निकायनिवासेषामुरोवह्रामः। कर्मेण पुनाप्तस्त्नेणसमान्यमात्रस्वरूपाख्यानं परिस्फुटस्नेदकथनं च कृतमवश्येयं नतु च न
गच्छांपं च विधा देवा इत्युक्तं। कति विधाः पुनस्ते देवाः प्रस्तावोयमापंचविधा द्विदेवा भव्यन्ता तेजहु।। भविष्यदेवा नरदेवा धर्मदेवा
देवाधिदेवा भावदेवाया। तत्र भव्यदेवाः पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिजो मनुष्यो वा देवायुष्कबद्धेनंतरागामिजन्मनि यो देवत्वोसाक्ष
तेस त्वाय्यसमिनीवनित्वाप्यादेव इति व्यवस्ता पते। तद्भलि कल्याणदारुच्छेदप्रस्थन्त वत्। नरदेवाश्चक्रवर्तिनो रत्नचतुर्दशका
धिपतयः शेषमनुजोत्कृष्टत्वात्। धर्मदेवाः साधवो यथोक्तप्रवचनार्थानुष्ठायिनः सद्धर्मव्यवहारत्वा। देवाधिदेवास्तीर्थक
रनामकर्मोदयवर्तिनः कृतार्थाः सदुपदेशेन भव्यसत्त्वानामनुग्राहकत्वाच्छेषदेवपूज्यत्वाच्च। भावदेवाः पुनर्भवनवनचर
ज्योतिष्कवैमानिकदेवगतिनामकर्मोदयलक्षिता देवायुष्कोदयकाः क्रीडाद्युतिशयवर्तित्वादिति एवं पंचस्वेषु किम्
र्थं चतुर्निकाया इत्युच्यते भावदेवानामेवात्र विवक्षितत्वाच्चतुर्निकायत्वं तत्प्रस्तावात् तन्निकायभेदसर्वत्र भवस्तावः सूरि
णा दर्शितः। आपि या द्याद्यत्वारो मनुष्या एवकं विदतिशयमंती कृत्वादेवा इति यथाततत्प्रतिपादितमेवा तस्माद्भावदेवा
श्चतुर्निकाया इति युक्तमुक्तं आचार्येणेह लोकस्वरूपाख्यान प्रस्तावे च तदधिकारादिति। अथ कथमेते प्रतिपन्नव्यं देवा
श्चतुर्निकायाः सं ती तिनुमते तदेकदेशनिकायप्रत्यक्षत्वात सन्नावयगमकोयमनुमा नतत्त्वतनुमते। तृतीय १०७
पीतलेश्यः। तद्धि ... व्यत्वात् चंद्रादित्यविमानानि दिवि प्रमाणसमधिगम्यानि तानि च क

दाचित्केनचि दधिष्ठितान्यपि कः निवासत्वान्नगरस्थगेहादिवत्। ये च तेषामधिष्ठातारस्ते ज्योतिष्का देवा इति प्रवीयंतां
तस्मै कतदेकदेशदृष्टेस्तेनादिवत्प्रतिपत्तव्या इति। तृतीय इति क्रमसन्निवेशमार्गमंगीकृत्योद्दिश्यते। अथवा च इष्टमाणमिहसनेवाति
संख्य ज्योतिष्कदेवनिकायस्तृतीयस्तस्य पीतलेश्यायस्य सा पीत तेजस्यत्र चदन्वलेश्याः शरीरवर्णप्रतिनियमोत नाधवसायविशेषलेश्याः
षडपी भवनवासिनां व्यंतराणां तिर्यग्निकायमिति तेषां चतुर्लेश्याः इत्यादिनाऽप्यंते संख्यानियतानां देवसमूहानां तृतीयो देवनिका
यः। पीतलेश्य एव नवतीत्यस्मर्थोदयधारणोपपत्तेरेवशेष्ठो नो पात्ताः स्यात् इशित्यसमपार्थोऽस्य विशष्टं वृत्तेति कथ्या सौ तृतीय इत्यादि
ज्ञातेक्रमसन्निवेशं नामस्याह माचष्टे ज्योतिष्क इति। ते च निकाया यथासंख्यं भवनवतिर्व्यंतरज्योतिष्कवैमानिकाख्याः। दशाष्टपंचद्वादशविक
ल्पाः कल्पोपपन्नपर्यंताः स्वनिकायांतरालभेदनियमः क्रियते सुनायोगे नाभीयदशादयो भेदा वक्ष्यमाणभवनवत्यादीनामधिवासवाचीचायंक
ल्पशब्दः अंतपरिगताः पर्यंताः कल्पोपपन्नाः पर्यंता एषां तमेते कल्पोपपन्नपर्यंताः कल्पाश्च द्वादश वक्ष्यमाणाः सौधर्मादयोऽच्युतपर्यवसानास्तत्पर्य
तमेत अनु इत्यंनवतीत्या भेदत्यतिपरेह्यहिकल्पाः। ग्रैवेयकवासिनो विजयादि विमानपंचकनिवासिनश्च तेषु देवनिकायाः। इत्यादि नाप्यसुज्ञानमे
वाः। अधुना दशादिभेदाः प्रत्येकं पुनर्विशिसुरादेः। इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषद्यात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्वि
षिकाश्चैकशः एकशश्चैते ष्विषादिनाध्यं। दशानामेकेकस्मिन्भेद एकशो दश दशेन्द्रादयो भवंति भेदाः। एवमितरेष्वप्यष्टादिषु तत्रेन्द्र इत्यादि
इन्द्रसामानिकाभेदानां न्यायानामधिपतयः परमैश्वर्ययुक्ताः सामानिकास्त्विन्द्रत्याज्ञा आयुराधिभिः केवलमिन्द्रत्वं सकलकल्पा
धिपत्यं नास्ति शेषं समानमतस्समानस्थानेन वा सामानिकाः समानस्य तदिन्द्र इत्येतिः यचनादेवा पुरसंख्यानिक ष्टक द्वादिषु
सहस्रमानजादः। एतासंव्वेश्चेतिते बामाः च पितृगुरूपाध्यायमहत्तरवद्दृष्टव्या। अमासहार्थेस्य नेतास्तमात्याः कार्यालोचन समर्थाः पिता
गुरूपाध्यायो महत्तरश्चसर्व एते पूजनीया सह त्रे स्त्रिशासामानिका इति त्रायस्त्रिंशदेवत्रायस्त्रिंशा स्वार्थेणा। तद्धिता इति वहुवचननिर्देशा
दवलक्षातद्धितो त्रानि दृष्टव्यो। त्याख्यानाश्च एते मंत्रिपुरोहितस्थानीयाः मंत्रिणः। राज्यचिंताकराधि मानसाः पुरोहिताः शांतिकपौष्टिकादि
कारिककर्मकारिणः पारिषद्या वयस्यस्थानीयाः परिषदि साधवः पारिषद्याः मित्रसदृशाः। आत्मरक्षाः शिरोरक्षस्थानीयाः उद्यतप्रहरणा रौ
द्र तोयवस्थायिनः अपायाभावा कल्पना वैयर्थ्यमितिचेन्नस्थितिमात्रंपरियालन्न आत्मीतिप्रकर्षहेतुत्वाच्च। लोकपालाः आरक्षिकार्थ

तत्त्वा॰टी॰ स्थानीया। स्वविषयसंधिरक्षानिरूपिता आरक्षिका॥ अर्थचरा श्चौर्यरणिकराजास्थानीयादयस्ससहस्रलोकपालाः। अनीकाधिपतयो दंडनायका
१०८ स्थानीयाः दंडनायकोपि देहाधिपतिरिति यावत्। अनीकान्यनीकान्येव सैन्यानीत्यर्थः। हयगजरथपदाति वाहनस्वरूपाणि प्रतिपन्नानि सन्त्येवानी
कान्येवोपमानानि स्वरिपुनानी कांधीपतयो नायेपुनरसमन्ना स्यादेतदेकत्रैवानीकानीकाधिपात्योपरिचिंत्य निरूत। मनं न्यासकारेणान्यथान्यथा
यारशसख्यातिचेता प्रकीर्णाः पौरजनपदस्थानीया प्रकृतिसदृशा इत्यर्थः। आभियोग्या दासस्थानीया आभिमुख्येन योगो निर्योगः परिचारश्चा तेषा
नियुक्तीकृताः क॥ पिरोषः आभियोग कर्म आभियोग्यं तदेषां विद्यते त आभियोग्याः॥ कर्मकरस्थानीयाः। अंतस्थस्थानीयाः किल्बिषिका
इति अंतस्थाश्चांडालादयस्सदृक्षाः किल्बिषकादेयानां मध्ये इति॥ चतुर्थपि निकायेष्वपुरुषा विधेयादिदिभेदप्रसंगः कार्बिदमाचष्टे॥ त्रायस्त्रिंशल्लोकपा
लवर्ज्या व्यंतरज्योतिष्काः। व्यंतरास्सख्यातत्रशतिपत्रमाप्यं तरसप्तचैकशोयहुलादतो व्यंतराणां त्रायस्त्रिंशल्लोकपालाश्चनसंभवंति। ज्योति
ष्कास्तेषेत्वतो ष्ट्रप्रकारा एव॥ अथ एते विकल्पादशादयश्चतुर्षु निकायेष्वक्तास्तत्रकिमेकैकस्मिन्नितानि केक इंद्रा उतान्यथेत्यत आह॥ पूर्वयोर्द्वींद्राः
अथ नानि कायपारामैस्पर्धा चतुर्दिश प्रसंगे सतीदमुच्यते पूर्वयोर्द्वींद्राः पूर्वयोर्देवनिकाययोरित्यादि भाष्यं दशाष्टसंख्यापरिच्छिन्नो पूर्व
शब्देन भवनपतिव्यंतरनिकाययोः परिग्रहस्ते तत्र देवविकल्पानामसुरादीनां किंनरादीनां च प्रत्येकं द्वौ द्वाविंद्रौ भवतः। द्वौ द्वाविंद्रौ एषु विकल्पेषु
तेद्वींद्राः पूर्वयोर्निकाययोर्विकल्पाच्च भवतीत्यंतरसंतद्यासाकोषकुर्वीह। येमंसुरामेति च्छायामन्त्रियादि। इंद्राधिकारप्रसक्तौ उपजीवेनाधवा
र्थमाह। जोतिष्कदेवानां सूर्याः। शशिनश्चेंद्रास्ते च बहवो संख्येयद्वीपसमुद्रवर्त्तित्वाद्वैमानिकानां सौधर्मादिषु। केकइंद्राः सौधर्मे शक्रः। ऐशाने ए
शानः। सनत्कुमारे सनत्कुमार इत्येवं सर्वविमानेषु सर्वकल्पमध्यवर्तिषु स्वकल्पाख्या इंद्रा भवंति। माहेंद्रे माहेंद्रः। ब्रह्मलोके ब्रह्म। लांतके
लांतकः। महाशुक्रे महाशुक्रः। सहस्रारे सहस्रारः। आनतप्राणतयोर्द्वयोरप्येक एवेंद्रः। प्राणतानिधानः आरणाच्युतयोर्द्वयोरपि कल्पयोरे
क एवेंद्रः अच्युतः अच्युतकल्पान्तरत इंद्रयोविकल्पाः ग्रैवेयकेषु विजयादिषु च न भवंति सर्व एव हि ते स्वतंत्रत्वादहमिंद्रा गमनागमनरहिता
श्चावश्रि। अत्र अनयोः स्वस्वनिर्द्दिष्टदेवेंद्रयोरुत्तरत्र देवनिकाययोर्लेश्याभिधाने ग्रहणं पुनर्मा भूदिति अतः पूर्वयोरित्यधिकृत्याह। पीता १०८
न्तलेश्याः। पूर्वयोरित्यादिन्यानाष्यं शरच्छानुपूर्व्यामाश्रित्यनिर्देशः पीतान्तरिति यासां लेश्यानां ताः पीतान्ताः कृष्णनीलकापोततेजोलेश्याः
पीतान्ता लेश्या येषां ते पीतान्तलेश्याः। पूर्वयोर्निकाययोर्देवा भवंति शरीरवर्णमाश्रित्य द्रव्यलेश्या एता भावलेश्या पुनः षडपि भवेयुरिति

॥ एते च पुनः सर्वे त्रिविधदेवा भवंति। सदेवीकाः सप्रवीचाराः अदेवीकाः अप्रवीचारा इति। तत्र ये सदेवीकाः सप्रवीचारास्तानधिकृत्येदमुच्यते। कायप्र
वीचारा आ ऐशानात्। कायशरीरप्रवीचारो मैथुनोपसेवा कायेन प्रवीचार एषामिति कायप्रवीचाराः। पुरुषवन्मैथुनमासेवंते भवनवास्यादय
आ ऐशानात्। आङ् अभिविधावयमाङ् न मर्यादायां यस्माद्भवनवासि व्यंतरज्योतिष्कसौधर्मैशानकल्पेषु जन्मनोत्पद्यते देव्यो न परत इति ना
ऽसुरानाम ॥७॥ अथ येऽदेवीकाः सप्रवीचारास्तेषां कथं मैथुनोपसेवेत्याह॥ शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोः। ऐशानादूर्ध्व
शेषा इत्यादि भाष्यं। सनत्कुमारमाहेंद्रयोर्देवा मैथुनप्रसक्ताभिमुखीकृताश्च तस्याः स्वानभ्यूर्ध्वं तादृशानवबुध्य सौधर्मैशानदेव्य उपतिष्ठंते
। तत्र ज्ञावादेवपरिग्रहाभिमानि तत्र सौधर्मनिवासिनीनामपरिगृहीतानां पल्योपमं समयाद्यधिकं स्थितिर्यासां यावद्दशपल्योपमानि ताः स
नत्कुमारकल्पवासिदेवभोग्या भवंति। यासां चासौधर्मे दशपल्योपमानि समयाद्यधिकानि यावद्विंशतिपल्योपमानि स्थितिरप्सरसां ता ब्रह्मलोक
कल्पवासिदेवभोग्याः तथा सौधर्म एव यासां स्थितिरप्सरसां विंशतिः पल्योपमानि समयाद्यधिकानि यावत्त्रिंशत्पल्योपमानि ता महाशुक्रकल्पवा
सिदेवोपभोग्याः तस्मिन्नेव सौधर्मे यासां स्थितिस्त्रिंशत्पल्योपमानि समयाद्यधिकानि यावच्चत्वारिंशत्पल्योपमानि ता देव्य आनतकल्पवासि
देवभोग्याः। तथा सौधर्म एव यासामप्सरसां स्थितिः। चत्वारिंशत्पल्योपमानि समयाद्यधिकानि यावत्पंचाशत्ता आरणकल्पवासिदेवोपभोग्याः
ऐशानकल्पे यासां सातिरेकपल्योपमं समयाद्यधिकं स्थितिर्यावत्पंचदशपल्योपमानि ता माहेंद्रकल्पवासिदेवभोग्याः। तथैशान एव यासां
पंचदशपल्योपमानि स्थितिस्समयाद्यधिकानि यावत्पंचविंशतिपल्योपमानि ता लांतककल्पवासिदेवभोग्याः। अस्मिन्नेवैशाने यासां पंच
विंशतिः पल्योपमानि समयाद्यधिकानि स्थितिर्यावत्पंचत्रिंशत्पल्योपमानि ताः सहस्रारकल्पवासि[illegible]भोग्याः। तथैशान एव यासां पंचत्रिं
शत्पल्योपमानि समयाद्यधिकानि यावच्चत्वारिंशत्पल्योपमानि स्थितिस्ताः प्राणतकल्पवासिदेवोपभोग्याः। अस्मिन्नेवैशाने यासां स्थितिः
पंचचत्वारिंशत्पल्योपमानि समयाद्यधिकानि यावत्पंचपंचाशत्पल्योपमानि ताः अच्युतकल्पवासिदेवोपभोग्या भवंति। यासां पल्योपमं स
स्थितिर्देवानां यावत्सप्तपल्योपमानि ताः सौधर्मकल्पवासिनां परिग्रहः ऐशानकल्पे च यासां सातिरेकं पल्योपमं समयाद्यधिकं स्थितिर्या
वन्नवपल्योपमानि तास्तन्निवासिदेवपरिग्रह इति। अपरिगृहीताश्च स्थानीया अप्सरस[illegible] उपरितनकल्पान अष्ट
यांति। तद्देवप्रणाय प्रत्यादे वेति। एभिः प्रवीचाराः स्थितिरित्यादि। स्पर्शादिभिः उत्पन्नास्ते रूपादिषु [illegible]

तत्त्वा॰टी॰ वेत सोऽनुपमः प्रतिक्षणमुपजायमानोऽनेकदिकायादिकर्मसंक्लिष्टचित्तत्वात् सुखमावहति यथाह। नमः प्रवृत्यविषयः क्षणं तीव्रपरि
१०९ ग्रस्ताः क्लेशाः पाशितसर्वाङ्गाः सत्सुखमस्मै ते किञ्चिल्लिखितादिति रे यो परिष्टाद्वक्ष्यते। तेष्विकादेवा आश्रित्य क्लेशोनानुपरिहाप्यमाणस्वभावा नवं स्पर्श्यु
परीति। अथ वचनः। प्रवीचारग्रहणमुत्तरसूत्रे किल विस्पष्टार्थमश्रितमन्यथान्त्यत्वात्संहितायां संदेहः स्यादिति। ठ। अदेवीका अप्रवी
चारा अध्याधुनामिधीयंते। छ। परेऽप्रवीचारः अविद्यमानप्रवीचाराः। अप्रवीचाराः। कल्पोपपन्नेभ्यः। परे ये देवा ग्रैवेयकवासिनोऽनुत्तरवि
मानवासिनश्चाप्रवीचाराः तेषां सन्तत्वेनाल्पसंक्लेशत्वाद्दूरतः। अध्यात्मात्। तेषां समाधिजमेव सुखमुपभुञ्जते धिकतस्तेषां तत्प्रवसत्यमोहत्वात् कायक्लेश
रहितत्वात्स्वस्थाः प्रतनुकमोहनीयकर्मपटलाच्च रंजितस्वस्वरूपमानंददेवानित्वाच्छीतीभूताः पंचविधः प्रवीचारो रूपरसगंधस्पर्शशब्दः
प्रवीचारहेतवो मनोहराः कारणे कार्योपचारः कारोवाङ्क्ताः मन्मथसमुदायजाव विभूषविशेषाद परिमितगुणप्रीतिप्रकर्षयुजः परमसुखस्य च
भाएव भवंति। उर्ध्वं दिताद्वक्रु संसारे सुखमन्यनियासेषु वाह्यादिविषयमिरपेक्षत्वा। स्वहृजमतस्तेन जन्मप्रभृतत्वात्स्थिति भूया सततमेव
भवन्तीति न परेरतिस्पर्शेकत्वे यदा कार्येण पुनरप्रवीचारग्रहणमकारि तद्रूपनार्थं स्यार्थस्यात्त्यःसं क्लेशास्ते पुनर्बहुरिति सूत्रत्रयेऽत्र
प्रवीचारग्रहणमप्रवीचारग्रहणं च तद्रूपनाया भुक्ष्मार्थस्य संसारः किलाप्रवीचारसमुद्रजति। छ। सामान्येनाभिधाननिकायविक
ल्पसंख्याविधिरुक्तः। पुरस्तात्तेषां विशेषसंज्ञानिकायविकल्पोपतिपाद्याविष्यासुरविशयमसंगोपारस्पतिकायविकल्पसंज्ञानि
र्देशार्थमिदमुच्यते। सू। भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः। अन्नोक्तं भवतेत्यादिपातनिकाग्रंथः। देवा
श्चतुर्निकाया इत्युक्तमध्याये तद्यथा। इत्यादिभेदाश्च प्रोतासे देतन्निर्दिश्यता। मंजरा केपुनस्ते निकायाः केषां निकायानां वास्यायोविकल्पा इति।
अत्रोच्यते चत्वारस्ताः वनिकायाः भवनवासिनो व्यंतरा ज्योतिष्काः वैमानिका इति। तत्र तेषु चतुर्षु निकायेषु भवनवासिनामेव तावद्भेदप्रतिपादनं क्रि
पि यते। इत्याह भवनानि तेषु वस्तुं शीलं येषां ते भवनवासिनः प्रथमो निकायोऽसुरादयो भेदाः सकुमारशब्दः। प्रत्येकमभिसंबध्यते। कथं पुनः कुमा
रशब्दार्थः स्यादाह। कुमारवद्देते कांतदर्शनाः इति। सुकुमारं असुरकुमारावासेष्वसुरकुमाराः प्रतिवसंति। आवासाः। कायमानस्थानीयामहामंडपानानारत्न
प्रभवानासिनो द्वौ वासे सुतादृशेषु भवनेषु भवसाव संत्यसुरकुमाराः। कदाचिद्भवानामुत्पीतिशेषास्तु नागादयो भवने स्वेव प्रायोवसंति। भावासेष्विति नो भवनव १०९
नामिधहिरन्तस्वमर्थनुरश्च प्लेषः। पुष्करकर्णिकसंस्थाना निकृपुनस्ते आवासाः भवनानि चेत्याह। महामंदरस्येत्यादिभाष्य दक्षिणादि मंदरवान इत्यार्थमा

हामंदरस्य हृणं। विरुग्माचं महामंदरस्य दक्षिणमुत्तरा। भाजनसहस्राण्याबगाहित्वा तस्य दक्षिणस्यां दिति। तिर्यक्प्रत्योषु योजनलक्षकोटीनां कोटिषु भवंत्यावासे
भवनानि चरदक्षिणार्धाधिपतीनां चमरादीनामुत्तरार्धाधिपतीनां बलिप्रवृतीनां यथायथमसुरादीनां इति भाषोत्तरग्रंथसंख्यायामाह त्यासहस्रं यावर्षपस्थ संख
ययमपोह्य संमतिसहस्राधिकलक्षायां बुद्धुमधकरवल्कीर्णितिचंवनानि सर्वं भाष्यकारेण प्रायसुरप्रजाया याह त्यादिभावगाह्यमधो भवनानि भवंति। त
स्मिन्नेव स्थानेनरतिस्तरणाप्रधो शगाह्या यास्तस्तु सहस्रद्वयपरिवर्जितायां रत्नप्रभायां सर्वत्रेत्यभिप्रायः। भवप्रत्ययात्सुवाभिमानाम कर्मनियमास्वजातिविशेषमि
वत्वविक्रियाभवंति भवहेतुकास्तदतुल्यात यो सुष्ठानंतिरपेक्षाविक्रियाः संबध्यंते। नामकर्मनियमाक्स्वजातिविशेषनियता विक्रियाभवंति। अंगोपांगनामकर्मोदया
दर्शनदिनामोदयाच्चप्रतिजातिनिविशेषाः कारित्यो विक्रियाजायंते गंभीराः प्रवृत्तशरीराः श्रीमंतः कृष्णाः महाकायाः रत्नोत्कटमुकुटभास्वराः कृष्णवर्णाः महाकाराः तूपात्सर्वे नामकर्मोदय २२८
जनितमेवासुरा लिङ्गमेवं नागादीनामपि योजनीयं। स्थितिविशेषनिरूपणरचनात। शेषं नाथते वसुत्वानमेषां भवनसंख्यासात्यान्यतः स्पष्टको ह्युत्पत्तिर्लक्षाल
क्षद्व्याधिका विशेषेणत्तर दक्षिणादिभवस्थिता सुराणां चतुर्स्त्रिंशल्लक्षाः उत्तरदिग्भवेनाणां त्रिंशद्भिकल्पचतुःषष्टिः दक्षिणदिग्ज्ञातानां चत्वारिंशदेकत्र चतुरशी
तिः दक्षिणविद्युत्कुमाराणां चत्वारिंशदुत्तरवासिनां षड्विंशदेकत्र षट्सप्ततिः। एवं संख्या दक्षिणोत्तरविमानानामग्निस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराणामिति दक्षिणसुपर्णा
नामष्टत्रिंशदुत्तरनिवासिनां चतुस्त्रिंशदेकत्र सप्ततिर्द्वाविंशति। दक्षिणमरुतां पंचाशदुत्तरवासिनां षट्चत्वारिंशदेकत्र षण्णवतिर्लक्षाः सर्वत्र संबंधनीयाः इति
। छ। अथ भवनवासिनिकायानंतरं द्वितीयनिकायो देवानामजीवाष्टविधास्ते निधीयंते। छ। व्यंतराः किंनरकिंपुरुषमहोरगगांधर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः।
अथ किमर्थं व्यंतरा उच्यते। तत्र भाष्यमधस्तिर्यगूर्ध्वं च त्रयानिह लोकान्विचरंति। अष्टयोजनशतायामेभ्यः उपरिष्टाच्च योजनशते भूत्वा संवसितो नीवसंस्वनपुरे
पुनगर्भवश्चावासेषु प्रतिवसंति वालवक्ष्यना या न वस्वोनादतो विविधमंतरमासेन मेषामिति व्यंतराः। एताद्वत्तएष्यति भाष्यकारः। यस्माच्च धस्तिर्य
गूर्ध्वं वृत्तादिनाश्रितं स्यात्। तेच कामपरनियोगाच्च शक्रादिदेवेन्द्राणां चक्रवर्त्यादिपुरुषाणां हिताय प्रायो नियतगतिप्रचारा भवंति। तथा मनुष्यानपि केचित्
बडुपचरंति चक्रधरानतो विमानांतरा मनुष्येभ्यः। अधिशेषाः। केचिदंतराः शिखिषेषु वाऽरण्ये वनेकंदरांतरादिषु वतिमसंतिति येषोक इति व्यंतराः। निकार
यद्यंतरस्थापितं व्यंतराः। इत्यसिद्धत्वाद्भेसंज्ञा विदितिरेभ्यः व्यंतरायां तेषां तिर्यग्संख्येयानि भवनानि भवंति। यथोक्तदिग्भवगाहनेदक्षिणात्वाद दक्षि
णोत्तरयोरावस्थापिताष्टस्थविभेदेषु बहवाः भेदा अष्टौ किंनरादीनां स्वस्वाऽनेनाप्यभूता महद्वौ निर्दिश्यत्वेयांते स्वचिता नलेवेश्मतोनशति
पदमधीतं संशेषं व्यवसिद्धमिति। अथ तृतीयो देवनिकायो ज्योतिष्कसमुच्यते। छ। ज्योतिष्काः सूर्याश्चंद्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतारकाश्च

।ज्योतिष्काः। पंचविधा भवंतीत्यादि भाष्यं। असमासकरणेनार्षत्वाच्चन्द्रक्रमभेदो वा प्रयोजनमाह। असमासकरणं तावत्तिर्यग्लोकव्यवस्थानतो निषिध्यते
ऊर्ध्वं च परिव्यवस्थानकथनार्थं गम्यते। क्रमभेदो ऽप्यनेनैव क्रमेणोर्द्ध्वमधः सन्निवेश इति। अनेनातिशायिना अर्थेनानुपात्तत्वं चन्द्रस्योच्यते। पश्चात्सूर्य इति न चैवमुपरि स
वर्त्त। तत्र समतलाद्भूमिभागादारुह्योपरि सप्तयोजनशतानि नवत्यधिकानि प्रथमो ज्योतिष्कविमानप्रस्तारः। तदुपरि दशयोजनानां तारकाणां विमानप्र
स्तारः। तदुपर्यशीतियोजनान्याक्रम्य चन्द्रमसो विमानप्रस्तारः। तदुपरि विंशतियोजनान्यारुह्य तारग्रहाणां विमानप्रस्तारः। एवमयं ज्योतिर्लोको दशोत्तरयो नि
जनशतबाहल्यः एकादशभिर्योजनशतैरेकविंशैरूनं जंबूद्वीपकमेरुमस्पृशन् सर्वासु दिक्षु मंडलिकया व्यवस्थितो लोकांतं चैकादशभिर्योजनश
तैरेकादशोत्तरैरस्पृशन् सर्वतः। बाह्यतस्तारा ग्रहाः सूत्रनियतचारित्वादित्यादि। अनियते भाग इति सूत्रमध उपरि तिर्यक्चैते ततो ऽधस्ताद्भाव्याभाव्यत्वेनाकार
योपाधसूर्यादशयोजनानि नवसु नवस्थितचारत्वात्। एवं चाधस्ताद्दशयोजनावलंबकसंख्यो गारश सुयोजनशतेषु सूर्य इति अन्ये। वीपरिकिलस्य
मिनरुत्रमंडलिकायाः सर्वाधस्ताद्भरणी। सर्वदक्षिणतो मूलः सर्वोपरि स्वातीत्यादि ज्योतिर्विमानानीत्यादि। तत्रतत्प्रकाशकारित्वाद्योतींषि शरीराणि
यानि विमानानि तेषु भवा येदेवास्ते ज्योतिष्काः। अजमादिस्वभाव। अपरे ध्रुवते। नान्यक्रमाच्छिद्रिकः शब्दे नोच्चरितः। इतरः परिहारो ऽत्र। प्रथमा यावत्क्रमः
सर्वायमेकानुबंधकृतत्वानित्यत्वात् शब्द शब्देष्वपि तया नावकुब्धो नाव परिहारस्तत्र सामायाः वक्रमः सर्वायमेकानुबंधकृतत्वानित्यत्वाद् द्योतिदेडी
पवत्यर्थात्तावद्व्यपदेशाः ज्योतिषो वा देवाः किमा नयत इत्येतिषः। संबंधिनो देवास्तेन दीव्यंति वपुः संबंधिना वा ज्योतिषा तस्य ते तिज्योतिरेव वा स्वारस्यो ना
रीरवसमस्तदिग्मंडलद्योतनत्वादतः स्वार्थे कन् ज्योतिष्का मुकुटेष्वित्यादि मुकुटेषु विभ्राजिनं भवंति। शिरो मुकुटोपगूहीनि प्रभामंडलस्थानीयानि
कृत्वा सूर्यादीनि। सूर्यस्य सूर्याकारचिह्नं एवं चंद्रादीनामपीति। भाते एते पंचविधा अपि ज्योतिष्का मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके मानुषो नरव
दल्लोकं सूर्यादीनां तत्पाठे नान्यः। उक्तं क्षेत्रपोमानुषोत्तरगिरिस्तत्पर्यंतो वसुनंदस्य मानुष्यलोको विष्कंभः आयामतश्च पंचचत्वारिंशल्लक्षप्रमाणस्तत्रैते ज्यो
र्तिष्का ति नायः। उक्तं क्षेत्रपोमानुषोत्तरगिरि स्वपर्यंतो वसुनंदस्य मानुष्यलोको विष्कंभत्वात्
तिष्कः। सूर्यादयो मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो भवंति। मेरोः प्रदक्षिणा मेरुप्रदक्षिणा नाव सर्वोति कथयतिनित्यशहेत्वो नृलोकवचनः नित्यागतिरेषामिति नि
मागतयो नंतरमरणास्त्वर्थः। नित्यग्रहणं कृतेरुपरमाभावं प्रतिपादयति साप्तगतीत्या दक्षिणेपन। नापसव्येन मेरोः लोकस्थितमनुभावादिमानान्येव नृलोके ११०
नगतयो नंतरमरणास्त्वर्थः बहवो भवंति। भ्रुवः सर्वदा ध्रुवस्ताद्वेव्यो मन्यते। नहि तस्य मेरुप्रदक्षिणा नित्या गतिरस्ति स च ज्योतिष्कस्तदेतत्कयं चानियते। पंचप्र
काराः सूर्यादयो ज्योतिष्का सनैक नैदसारकाभ्यस्तस्याप्येकदेशो ध्रुवो यदि मेरोः। प्रादक्षिण्येन भ्रमणं न भविष्यात्तेनेत्तस्य दास्या। किमेवरोधा

णानुभासितमागतिर्धृत्यादिराजादिप्रधानपुरुषप्रयोगे कप्रदानेति ह्यपि केषुचिदयाशयं देवलक्षणं स्वारोरोति लोकप्रत्यापयेतत्प्राधान्येन सूर्यादिषु
प्रयाससूतं नैकदेशगमने ऽपि ज्योतिष्का नित्यगतयो ऽभिधास्यंते। अथवा नित्यगतय इति। तत्रैव स्थानेषु ध्रुवपरिभ्रमंति न तु मेरोः प्रदक्षिणेनागतिप्रति
पद्यते। तथाहि तदयुक्तमभिध्रुवतारकाक्रमाक्रांतो बहुदिकं परिवर्तमानमुपलभ्यते। अल्पक्षप्रमाणेनैवातो मेरुः प्रदक्षिणः केचिन्नित्यगतयस्त्वपरे तिनिस
गतयो न मेरुप्रदक्षिणा इति। अथवा मेरुप्रदक्षिणा अनित्या गतिर्येषां ते मेरुप्रदक्षिणानित्यगतय इत्ययमस्यार्थो भवति। तस्यैवाभवस्य नावनीगतिमेरोः
प्रदक्षिणेन। किंतु केषांचिद्भवति। केषांचिद्भागतिः। पुनरवगतावितीतथाप्यथावानतस्यानिषेध इति। एकादशस्वेकविंशेष्वित्यादिगतार्थं आयामेरोश्चतुर्दिशमितिदि
क्षुप्समानो ऽर्धदिशाश एसमनुसंधानाप्रकारेणोक्तं। वचतुर्दिशमिति। अधुना अर्धद्वीपद्वीपांतवर्तिनां सूर्यादीनामियत्तामावेदयितुमाह। स च द्वौ सूर्यौ
इत्यादि। एतदुक्तमवेदत। प्रकाशयंतः प्रदक्षिणं चरंति। तापक्षेत्रेषामत्र संबंधिर्विशालेनातनकक्षामुपान्हतिसप्तचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि त्रिषष्ट्यधिकश
तद्वयादरणाये जनेकषष्टिभागाद्वैकविंशतिः इत्येकस्य सूर्याणां मनुष्यद्रेत्रेवधिनिशाकुत्तरं सूर्यशतमवगंतव्यं। चंद्रमसो ऽप्येतावंत एवोक्ताः। अष्टाविंशतिनक्षत्राण
प्राचिनासहग्रहाणामष्टाशीतिर्नक्षत्रस्यादीनां एकस्य चंद्रमसस्तारकाः कोटीनां कोट्यः षट्षष्टिः सहस्राणि नव च शतानि पंचसप्तत्यधिकानि। सचि
तुश्चद्वियोजनानां तरितमार्गेणान्यशीतमंडलशतं। तेषु पूर्वविदेहः दिवसांतात्पूर्वदक्षिणविदिशाजोमार्गांतरगामिनस्त्रिषष्टिस्त्वायाभिषमस्तकेदक्षिणक्षेत्रवर्तिमनु
ष्यचतुर्दिश्यादहर्निर्वृत्तजाके द्यानेषम उदशोत्तरं शतं तत्र वनोदयविति। अपरविदेहे नवमे ऽद्वितीयस्यानुपश्चिमोत्तरविदिशज्ञानो नीलस्य तु केरमके लवणो
दधौ चातरं क्षेत्रजानां दृष्टिपथमायांतीति। उदयविधानाज्ञस्तमयं विद्यात्। चंद्रमसः पंचदश मंडलानि सर्वोत्तरोदयस्य सर्वदक्षिणोदयस्य वांतरं पंचयोजनश
तानि दशोत्तराणि सविशेषाणि। तत्र शतं योजनशतं जंबूद्वीपे लभ्यते। त्रीणि योजनशतानि त्रिंशदुत्तराणि लवणसमुद्रे ऽवगंते। कस्यास्तयोः इत्यादि भाष्यं। एते किलतिर्य
ग्लोकव्यवस्थिता शेषा सुप्रकीर्णतारका ऊर्द्ध्वलोके भवंतीत्याचार्य एवेदमवगच्छति। नलाप्यन्नवमवस्थितं सर्वज्योतिष्काणां तिर्यग्लोकव्यवस्थानादिति। अष्टचत्वा
रिंशदित्यादि। आयामविष्कंभा नाम इदमादित्यादि। आयामो विष्कंभश्च नाम इमरुदेतमंडलप्रमाणं तत्प्रमाणं सूर्यस्य मुहूर्तं। अर्द्धयोजनप्रमाणे ग्रहविमाने। नक्षत्रविमानं
गव्यूतप्रमाणं। आयुषा सर्वोत्कृष्टाया तारकायाः। अर्द्धक्रोशप्रमाणं विमानं। सर्वजघन्यायाः पंचधनुःशतानि शेषाविमध्यमा ज्ञातिपरिवर्तक्रमेति। एषामे
व सूर्यादिविमानानां बाहल्यताविदिद्रुणाह। विष्कंभार्द्धबाहल्याश्च भवंतिन्नरलोकांतर्वर्तिसूर्यादिविमानानि स्वविष्कंभार्द्धेन बाहल्येन भवंति
। तद्यथा अत्र तारविमानमंडलं चतुर्विंशतिरेकषष्टिभागा योजनस्य। एवं शेषाणामपि बाध्यं। अथ मानुषोत्तरात्परतः। कथमित्यत आह। बहिस्तु विष्कं

नन्दी०टी० जनकहस्त्रमात्रा मतोर्द्धं भवति कृत्तोकांतर्वर्तिनामस्वित्रादि विमानानां यो विष्कंभो। नित्तिं तस्त्यार्द्धं बहिर्वर्तिना मुक्ताकरादि विमानानां विष्कंभो भवति। सूर्य
गांतर्वर्तिनश्चादित्यस्याष्टचत्वारिंशदेकषष्टिभागा योजनस्य विमानविष्कंभस्तस्यार्द्धं चतुर्विंशतिरेकषष्टिभागा योजनस्य बहिर्वर्तिनः सवितुर्विमा
११२ नविष्कंभस्तस्यैव। शशिनश्च मंडिबानां। तथांतर्वर्तिनश्चंद्रस्य षट्पंचाशदेकषष्टिभागाश्चंद्रमानं बाह्यमुक्तं बहिर्वर्तिनस्तदर्धं अष्टाविंशतिरेकषष्टि
भागा योजनस्य विमानबाहल्यमेवं शेषाणामपि ज्ञात्वं सर्वाभ्यंतरजंबूद्वीपे सर्वाभ्यंतरमंडलस्थयोरंतरं भवति योजनसहस्राणि च द्वत्तानि चत्वारिंशदधिका
नि। एतानि एतानि च ज्योतिष्कविमानानि तानि नेष्टसारादीनि तानि। किंतु लोकानुभावाद्देवाद्योतीनि विमानानि ज्योतिष्काणां वस्तुकानां स्थितगतीनामपि सत्तासं
बंधा अवस्थिता आहू नगतिर्यथा तान्निजसद्भावस्थितगतीनामपि संततिसमृद्धिविशेषवशकरनायोगिवासनानामकर्मोदयसात्। सर्वदेवगतिरतयोगमन
शीलतारनादेवाहंति। च शब्दः समुच्चये। ऋद्धिविशेषार्थमाभियोग्यनामकर्मोदयाच्चेति। अनेनैव सूत्रेण प्रतिपादयति नेते सांचोद्दृत्या नारजानित दुःख
समस्तिते हि गमन क्रीडाप्रियत्वाल्लोकानुभावादेवं तत्र अन्यमस्य धस्ता स्थिता। नानाविधधारिणोऽभ्यांशनिपद्यंते। अबंधपकजलादाग्नियोप
कर्मलास्तधयानरव रंहुायेपर्कसंस्थासुरसटाक्कीलं कीर्णसमुद्धुरजिताकपिजनयनतारकाकेसरिणः। पुरस्तादहंतीति हृ
णैनोमदप्रसेकार्द्रगंडामदावघूर्णितप्रसारितकराः पश्चतोपश्चिमतिः तानमार्दतिनः। अपरतः वरास्तंगेपांगेपवितसर्वार्थ्यारूपकाः उत्त
रतोविनोऽवाहति सर्वे चते षोडश सहस्रसंख्याः देवाः सर्वविमानं वहंतितथाचंद्रमसः ग्रहविमानमष्टौ सहस्राणि वहंति। न
क्षत्रविमानं च चत्वारि सहस्राणि तारा विमानं सहस्रद्वयमिति। सर्वबहिर्मंडलस्थयोरंतरं योजनलक्षं षट्शतानि षष्ट्यधिकानि सूर्य
योः। चंद्रमसोरप्येतदेव बहिर्मंडलस्थयोरंतरं षोडशैकषष्टिभागहीनं पंचशतानि नवोत्तराणि त्रिपंचाशच्चैकषष्टिभागाश्चंद्र
मसः। काष्टांतरमवासयं मंडलांतरं पंचत्रिंशद्योजनानि त्रिंशदेकषष्टिभागाश्चत्वारश्च सप्तभागा योजनस्येति। वायेयं ज्योति
षां गतिः सा तत्सैनेनामन्यकालस्त्यवस्येति। तत्स्यमिति उच्यते। नगनिवाश्चवाच्यः कालः तत्साध्यं। किंतु योयमतीतानागतव
र्तमानसिद्धः स। च। तत्कृतः कालविभागः। अथवा यत एवं ज्योतिष्काः सदानियतगतयोऽनास्तेतश्चायं ग्रहकेतकृतः कालविभागः काला
न्तसमयस्तादिनाम्यं मुख्यहेतिसमाश्रयणसाक्षात्मनुष्यक्षेत्रव्यापी समयावलिकावर्तमानः कालस्य परस्तादस्य तत्सद्रूपत आवश्यवचने संग्रहव्यव
हारयोरृजूयोगयथावस्थानं। एकेमन्यंते जीवाजीवद्रव्ययोरेव पर्यायः कश्चिद्दिविशिष्टोवर्तनापरिणामक्रियापरापरत्वा लक्षणकाल इति म १११

परिकथ्यते। नपुनर्गोऽकारान्धर्माधर्मपुद्गलद्रव्यव्यतिरिक्तोऽस्य द्रव्यलिंगः कश्चित्स्वविशेषः सम्यक्स्ति ग्रमुरहिर्गतमेदमभिधानं प्रवर्तिष्यते। कालोयमिति
अस्तिवंचास्तिकायाः। उक्तः। अवचनेयहि कालोपि द्रव्यं स्यात् पडस्तिकायाः। अस्तु ज्येष्ठरसविद्युष्टं चेतदागमष्टाकिमिदं तत्तिकाले तिष्ठति योग्या
जीवाः यश्च अजीवाश्चैव। अपरे मन्यंते पंचास्तिकायव्यतिरिक्तं कालद्रव्यं वर्तमानस्तिकायेष्वेव च त्वादपादिवत्। अस्तिर्हि नियामकद्रव्यं किं स तस्य कलिकारक लक्षस
वरिणतस्याह सारलतोरो युगपदाविनैवेयुः। अक्रममतामिनी। येषां किसलयादिपरिणतिरूपलक्ष्यते। मतः शक्तमनुमातुं यदन्तरोप्यदेता। कार्याप्रक्रमसारत
मेवास्यातिशयमासादयंति। सोस्त्यत्र कोपिकाल्पः तथाद्रष्टव्यसंतरोरेका यानिर्णयं रचितेनः सततसन्निहितत्वात्सकलकर्मसंक्रमकार्याविता च प्रसंगः। सो
त्पत्तौ ठतुवसमापिकालद्रव्यमेकं विविक्तं तस्यापि तत्सन्निधानं सर्वकार्यावस्थाः। किमिति युगपदानुवर्तते। उच्यते तद्धि शिशिरवसंतादिभेदेन भिद्यमानमने
कधा कार्यमस्ति। सुचति नेत्र नेत्र अतिविशिष्टं परिणतिमनुभवमानं विविक्तका। यद्देतवस्त्रस्मादमुष्यांतरं कालतत्पाचागमः। करणं तदप्यलत्राण्ये
वरवा। वलमा। तं सताधर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकाय। अद्धासमयः तथा निर्युक्तिकारेणाप्यावश्यके द्रव्याणुद्रव्यथा
सुक्कादिनं दं कयरं। यच्चाद्धा शेनद्रव्यगरुस्यादित्यः कालो व्यापात। एति वर्त्ते प्रायेवयदत्रयत्नं यत्तदृस्माः। संवतिग्रहतमनुष्यते। सएवकालोने
तत्समयरिति। सचूर्णधर्मोपादानेतिवर्तनादिलिंगलक्षणानियस्यासो वर्तनाद्वि लक्षणस्यः। सत्वनाये णपंचमे ध्यायेतस्यैवं विधस्यकालस्य विभागः।
समयावलिकादयो ज्योतिष्काणां गतिविशेषकृताः। स च सोतिसूक्ष्मः परोपाधिकांत्रोदमायन्नेते चास्फतिदः। सविनागतिविशेषेणो पलक्ष्यते वारविशेषेणाह
बुनानक्षादियदयः। परिस्फुरामनुसंख्यादयो तेतस्य ह्नाकेनस्ता कारणसमयभङ्गरूपनयमादि सागतिरूपलक्षणस्याम्रस्कादिति स्थूलः कालः। कालोने
देनविद्यमानो विद्यमानः परंकाष्ठानुपानात्समयउच्यते॥ ते बर्षोतिवारविशेषैः कृतः उपलक्षितस्तत्कृतः कालस्यायं विभागकलापः परिक्षेयस्तत्र
कर्षसेकत्वादिमागामायः समूहस्यानामुख्यत्वादेव न विभागस्तस्मादिनागराश्च्युपचारार्थः। कल्पितोविभागइत्यर्थः। तद्यथा णुव्याणाखारः अणुः
लोः लवास्यादि। सर्वएतेकद्ववधिरोपाविधायिनः। प्राप्तस्तेषचार्जोकिकेः। समस्तुर्लोविनाग कालस्यवैशेषिकपौराणिकादीनि स्वयिकालवि
विभागसद्भावस्त्यर्थः। पुनरस्योत्तौ किकस्यमय एव विभागः। अक्तस्तत्रोतीतोनागत इति त्रिविधः। अत्कसन्तो वर्त्तमानः। समयएव विशेष्या स्वातीतानाग
तात्यांविनावर्त्तमानव्यपदेशमेव नाक्तत्र समवसातोनदवधित्रमावेषितस्यौ संग्रंथिराद्यादिति। व्यावहारिकमुख्यपरिकल्पयमवशास्त्रस्य समादि
त्रिविधः। अक्तस्त्वोमुहूर्तादिरनेकर्तुः अनागतो द्विधा भाव तेविषयतरस्या भनीषत्वद्रुत्यादकालः। अर्चितर्द्योनो विषयतोतीतोपदिधाव

विभेदतः। प्रावृतः केवलादिवितवदर्शनाद्धर्मादिविषयत्वात् इति। नायो विषयो याञ्चोपलब्ध्रे मात्रमवगतं ममेति। पुनस्त्रिविधः। स्वसमये परिभाष्यते। संख्येयोऽसं
ख्येयोऽनंत इति। तत्र संख्येयादि त्रिविधकालस्वरूपपरिज्ञानाय सकलकालभेदादि व्याख्यायते। एव तावत्स ज्ञाप्यत इत्याह। तत्र परमसूक्ष्मो त्ति क्रियस्य सा
दितः। त्रिविधस्मिन्त्रिविधकालव्याप्यापन्नस्यावसीयते सावयवं भवति। परमसूक्ष्मक्रियागतिपरिणामो यस्यासौ तज्जघन्यगतिप्रसिद्धतरेणाणुविनाविरणेविप
रमाणोर्विभागस्य तु स्वस्य स्वावगाहक्षेत्रव्यतिक्रमकाल इति। स्वावगाहक्षेत्रमाकाशपरमाणुस्तस्य क्रमोऽनंतरं परित्यागस्तदनंतरप्रदेश
संक्रान्तिरित्यर्थः। स्वावगाहक्षेत्रव्यतिक्रमस्तस्य कालस्य समय उच्यते। एतदुक्तं भवति परमाणोः स्वावगाहक्षेत्रानंतरवर्त्तिस्वावगाहक्षेत्रसं
क्रान्ति क्रियोपलक्षितः कालः समयो निधीयते सचाविभागः परमनिरुद्धत्वात्सूक्ष्मत्वात्परमदुरधिगमः परमैरपि नाथ्यं संपन्नेऽपि खेनापि गम्यते इति
। अविर्दिश्यमानो सकलेनिर्दिष्टुं शक्यते परमर्षीणामपि सत्त्वात् अस्मदादिभिर्निर्लुठितस्वरूपः परैस्तः। अतिपादयितुं शक्यते। प्रदादिवत्स्फुटः
कथापि। अत एव निर्दिशीनरूपया प्रज्ञाप्यत इत्याचेदयतितमेवं प्रकारसमयेय स्याद् तत्परमलक्ष्मी वपचन्नाजः परमर्षयः परिहीणम् ज्ञानवसमस्त
ज्ञेयव्यापिनं केवलज्ञानेनावगच्छन्ति स्वरूपतो न पुनः निर्दिश्यमसौ परमर्तीरुद्धत्वादिति अत्यंतादृतमर्थः। यावत्स्वरूपप्रतिपादनाय आगमाद्याति
स्मादीयंते तीव्रसंख्येयास्तेति कालमंतीत्यर्थः। परमनिरुद्धे हि तस्मिन्नाभाष्याणां ग्रहणनिसर्गयोः करणप्रयोगासंभव इति। कथं करणप्रयोगेणाना
भाष्याणामादाय भाषापर्याप्तिकरणव्यापारेण निसृजति निसर्गग्रहणनिसर्गविषययोः कारणव्यापारयितुं न शक्यते तत्सत्वादतः पर
मनिरुद्धे तस्मिन्नाभाष्याणां ग्रहणनिसर्गसंभवादर्वागतिरेव केवलानपहरणपदमसीति। अथवा वर्षशत आयुः भगवदादिकवर्णादिकापातन
निदर्शनात्समय प्रज्ञापना पर्यायेवं तावत्समयस्वरूपं कालभेदादिरवसेयस्तेषामसंख्येयसमया आवलिका तथा सा वजघन्यपुद्गलक
संख्येयकसमयप्रमाणा भवति ताः संख्येया स्युः। आवलिका एक उच्छ्वासो निःश्वासो वा। ऊर्ध्वगमनेनोत्तरं तत्प्रच्छ्वासो निःश्वासो चित्ते वा
लोकशरीरबलेयु कस्यानुवर्त्तकरणप्रायस्य तारुजस्यामध्यंवयोनुप्राप्तस्य जंतोः इन्द्रियानाक्रान्तस्य पुरुषस्य प्राणोनामकालविशेषो भवति ब
लवदादि विशेषणानि च प्रतिविशेषोच्छ्वासपरिग्रहणाय्यकर्तृभेदादिने करूपाः सहच्छ्वासनिःश्वासाविति नशक्यनो प्राणरूपं निरुपत्वरूपवि
वयमनवस्थितत्वादतएवं प्रकारस्य उच्छ्वासस्योच्छ्वासनिःश्वासाविति। उक्तलक्षणा प्राणास्ते सप्तसंख्याकाः स्तोकोनामकालविशेषस्तोकाः
। सप्तलवो निधायते। लवाना सार्धाष्टत्रिंशता नालिका भवति नालिके द्वे मुहूर्त्तः। त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रं पंचदशाहोरात्राः

पक्षः शुक्लः कृष्णो द्वौ पक्षौ मासः। मासद्वयमृतुर्वसंतादिभेदः। ऋतुत्रयमयनं अयनद्वयं संवत्सरः। ते संवत्सराः पंचचंद्राभिवर्द्धिताख्या यु
गं। तत्र चंद्रसंवत्सरपरिज्ञानाय चंद्रमासपरिमाणमेव तावद्व्याख्यायते। एकोनत्रिंशद्दिनानि द्वात्रिंशच्च द्विषष्टिभागा दिनस्य चंद्रमा
सः। एवंप्रकारेण मासेन द्वादशमासपरिमाणश्चंद्रसंवत्सरस्तावायं त्रीणि द्वादशद्विषष्टिभागा इति। एतेन रूपेण त्रयश्चंद्रसंवत्सराणि व्याख्यातानि त्रिधर्ना
भिवर्द्धितसंवत्सरपरिज्ञानायाभिवर्द्धितमासोऽभिधीयते। एकत्रिंशद्दिनानि एकविंशत्युत्तरशतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानामभिवर्द्धितमासः। एवं
विधेन मासेन द्वादशमासप्रमाणो भिवर्द्धितसंवत्सरस्तावायं त्रीणि शतानि त्र्यशीत्यधिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्विषष्टिभागाः। एतेषु इति संवत्सरेष्वेकं यु
गं भवति। तन्मध्ये त्र्याधिकमासके येषां पंचानां संवत्सराणां मध्ये द्वावभिवर्द्धितसंवत्सरावधिकमासकः पतनं तेन चाभिवर्द्धितः। एवं सूर्यमासस्वरूपमवगंतव्यः त्रिंशद्दि
नान्यर्धं च एवंविधद्वादशमासनिष्पन्नः संवत्सरः सौरिकः सचायं त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकानि येनेन च मासेन सर्वकालसर्वाण्यपि समानि नागवर्णं
ते। सावन मासस्त्रिंशद्दिनो नक्षत्रमासः सप्तविंशतिः एकविंशत्सप्तषष्टिभागाः। एवंविधद्वादशमासनिष्पन्नः सावनः संवत्सरः सचायं त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि
च। सचायं नक्षत्रमासस्त्वयं सप्तविंशतिः एकविंशतिदिनानेकविंशति सप्तषष्टिभागाः। एवंविधद्वादशमासनिष्पन्नो नक्षत्रसंवत्सरः सचायं त्रीणि
शतानि सप्तविंशत्युत्तराणि एकपंचाशच्च सप्तषष्टिभागाः। एवं स्वमासनामभिष्पन्नानि युगानामनि भवंति विंशतियुगैर्वर्षशतं भवति दशभिर्वर्षशतैर्वर्ष
सहस्रं वर्षसहस्रं गुणं वर्षशतसहस्रं। तच्चतुरशीतिगुणितमेकं पूर्वांगं पूर्वांगं चतुरशीतिलक्षगुणितं पूर्वं पूर्वं तत्पूर्विका। उत्पलांगं उत्पलं पद्मांगं पद्मं न
लिनांगं नलिनं अर्थनिपूरांगं अर्थनिपूरं चूलिकांगं चूलिका शीर्षप्रहेलिकांगं शीर्षप्रहेलिका। एवं चतुरशीतिगुणनेन सुत्रशाश्यायात् प्रातः
ति। सर्वस्याः शीर्षप्रहेलिकांतः संख्येयः कालो भवति। सूर्यप्रज्ञप्तौ तु पूर्वांगपरिलतांगादिक्रमः शीर्षप्रहेलिकांत इति तावत्गणितज्ञानविषयो मिति अतऊर्ध्वमुपमा
नियतेत्यत्राप्रतिशा। असंख्येयादनंतरमसंख्येयः कालो व्यपेते सद्गणितविषयातीतत्वादुपमया कथा विनियम्यते सर्वं। स्फुटं वोदो व्यवहारः परश्रुतिप
रूपेण व्याख्याते वाद्याणि सूक्ष्मो नाप्यपरमर्थविचारणाया भवति उच्यते इत्यादि इहसर्वं यावदेतत्पल्योपमस्थितिसूत्रान। तत्र त्रिविधमुद्धारपल्योपममद्धापल्योपमं
क्षेत्रपल्योपमं चेति पुनर्बादरसूक्ष्मभेदादेकैकं द्विधा तत्र कृतकृष्णंताश्चे वालकाग्रपल्योऽसंख्येयवर्षकोटिव्यति क्रांतसमकालं तान्येव वालाग्राण्येकैकशोऽसंख्येया
नि खण्डानि कृत्वा सुद्धासएव पल्योऽमियते। तत प्रतिवर्षशतं एकैकवालाग्रोद्धारेव यदाणसंख्येयानि कालति क्रामंतोऽत सूक्ष्म उद्धारपल्योपमस्वरूपं यावन्न
पुत्रार्धत्वादि विभागपरिज्ञानं ज्ञानावरणादिकर्मस्थितिः कायस्थितिनयाभिप्रायादिकायानां निरूप्यंत इति। उद्धारपल्योपमं तु बादरं स्थूलत्वात्प्रथमे

१२
५

तत्त्वा० ४०
११३
रेकत्रिसमयप्रमाणके कस्मिन्नर्थे वर्तते। तच्चासंख्येयसमयपरिमाणं वदितव्यं। ता तान्येव वाजायाए एककाराऽसंख्येयखंडीकृतानि ततः प्रतिसमयमेकैकवालाग्रो
द्धारेण वर्षकोटिभिः संख्येयाभिः सूक्ष्मोद्धारपल्योपमं भवति। अस्य च प्रयोजनमर्धतृतीयसागरोपमैरुद्धारसमयराशिप्रमाणेन तुल्या द्वीपसमुद्रा इति। क्षेत्रपल्योपममपि बा
दरसूक्ष्मभेदाद्द्विविधं बादरलोमखंडचतक्षेत्रप्रदेशाएकस्यापहारे प्रतिसमयं बादरक्षेत्रपल्योपमं सूक्ष्मलोमखंडचतक्षेत्रप्रदेशाएकस्यापहारे प्रतिसमयं सूक्ष्मक्षे
त्रपल्योपमं। असंख्येयोत्सर्पिणीभिः परिनिष्ठितं भवति। एतेन च पृथिव्यादिजीवपरिमाणं तावत् इति। प्रवचनविदो वर्णयंति प्रयोजनमेषां चत्रयाणामपि पल्यो अराधिकार:
पमानां प्रत्येकं कोटीनां कोटी दशगुणिता शतं सागरोपममिति सुपरिस्पष्टं त्रिविधमेव। एषां सागरोपमानां चतस्रः कोटीकोट्यः सुषमसुषमा नाम कालविभागः प्रति
ज्ञाः कोटीकोट्यः सागरोपमानां सुषमा। द्वे सागरोपमकोटीकोट्यौ सुषमदुःषमा। द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि हीना चैककोटीनां कोटी दुःषमसुषमा। एकविंशति
वर्षसहस्राणि दुःषमा तावत्येव दुःषमदुःषमा। एकविंशतिवर्षसहस्राणीत्यर्थः। ताः सुषमसुषमाद्याः षडेतास्तास्वानुलोम्येन अवसर्पिणी नामकाल
तः शरीरोच्छ्रायायुष्ककल्पवृक्षादिपरिहाणिर्दशसागरोपमकोटीकोट्याः परिमाणतः। तथा प्रातिलोम्येनोत्सर्पिणी नामकालो शरीरोच्छ्रायादिपरिवृ
द्धेः सागरोपमकोटीकोट्य एव परिमाणतः। एतद्द्वयमप्येवमवसर्पिणीकालचक्रकं पंच सुषमादितो विंशतिसुषमाद्यनंतं परिवर्तते। यथाहोरात्रे वा
सरोज्जनीयान शक्यते निरूपयितुमादित्वेनांतत्वेन वा नादित्वादहोरात्रचक्रकप्रवृत्तेस्तथैतदपीति तत्रावसर्पिण्याः शरीरोच्छ्रायादेरनंतगुणपरिहाणिपरतः
परतः सुषमसुषमायां गव्यूतत्रितयं शरीरोच्छ्रायो मनुष्याणामायुस्त्रीणि पल्योपमानि भुक्तपरिणामो मिकल्पवृक्षादिरनेकः सुषमायां गव्यूतद्वयं प
ल्योपमद्वयं कल्पवृक्षादिपरिणामश्च शुद्धोऽनंतरः सुषमदुःषमायामेकं गव्यूतमेकं पल्योपमं ततः कल्पवृक्षादिपरिणामः। दुःषमसुषमायां
पंचधनुःशतान्यतिसप्तहस्तानि शरीरप्रमाणमायुरविद्धं वर्तनीकपरिमाणं परिहीनं च कल्पवृक्षादिपरिणामः। दुःषमायामनियतं। शरीरप्रमाणमायु
श्चानियतं वर्षशतादर्वाक् प्रायो विंशतिवर्षाणि परमायुः। शरीरोच्छ्रायो हस्तद्वयं तु बुद्धिवीर्यपरिहाणिरनंतगुणेवेति अतिदुःषमायामप्यनियतं शरी
रोच्छ्रायादि सर्वदा यां तत्र हस्तप्रमाणं वपुः परमायुः षोडश वर्षाणि निरवशेषौषधपरिहाणिश्चेत्येवं वृद्धिः। प्रातिलोम्येन वक्तव्या। अनुभावं परिहा
णिवृद्धिमाणविशेषेणामवसर्पिण्युत्सर्पिण्यां हानिवृद्धिरिति। अवस्थितास्वन्येषु क्षेत्रेषु मतियेच गुणाः तस्मात्तेऽवस्थिताः। कल्पवृक्षादिपरिणामविशेषा अतीवस्थिता ११३
मानेः। केषु सुषमसुषमादिर्भवति। तत्र यथा देवकुरूत्तरकुरुषु सुषमसुषमानुभावा सर्वदावस्थिता। हरिरम्यकवासेषु सुषमानुभावोऽवस्थितः। विदे
हक्षेत्रेषु पंचसु अंतरद्वीपेषु दुःषमसुषमानुभावोऽवस्थितः। एवमादिर्मनुष्यक्षेत्रपर्यापन्नः कालविभागो ज्ञेय इति एवमादिरिति नेनाने कालेदृत्वा

मादर्शयति। कालस्य पुद्गलपरावर्तादिः सर्वाद्दिरद्धानंतः काल इति मनुष्यक्षेत्रपर्यापन्न इति। परिमितदेशवर्तित्वं कालस्य बगमयति। इह प्रसिद्धेनान्यत्रापि
वर्तमानाः दिवादयो व्यवहरंति। कालस्य समूहसंख्यां कृतस्य समयादितमः। इत्यसंख्येयत्वानंतत्वं कालस्य भाष्यादेव परिगंतव्यं। गणितविषयाती
तोऽसंख्येयः। अविमानंतोऽनंत इति। अथ प्राद्यपरिज्योतिष्काश्चिन्मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके भवंति। अर्थबहिर्लोकात् किं कथमित्यत्रोच्यते। ७।
बहिरवस्थिताः। नृलोकाद्बहिरवस्थिता ज्योतिष्का इत्यादिभाष्यं। नृलोकादित्यर्धतृतीयद्वीपसमुद्रपरिमितात्। मानुषोत्तरगिरेर्बहिः सूर्यादयोऽवस्थिता न परिभ्र
मंति स्वभावात् देवा विचारिणो देवाः अवस्थितविमानप्रदेशा इति विमानानां प्रदेशपथः। प्रतिष्ठास्थाना अवस्थितावस्थितविमानप्रदेशा येषां तेऽवस्थितविमा
नप्रदेशाः। निश्चलत्वात् नरैरपरिदृश्यमेव नवविमाना नियतश्चैव लोक इति प्रतिपादयति। अवस्थितलेश्याप्रकाशा इत्यर्थः। अवस्थितो
लेश्याप्रकाशो येषां ते अवस्थितलेश्याप्रकाशाः लेश्या वर्णः स्वकौलो तेर्वर्णः नागुपरागादिनिरमयामपि प्रतिपद्यते। तदादिवर्तितां तु तदभावादवस्थि
तपीतवर्णा एव काशोऽप्यवस्थितस्तेषयोजनशतसहस्रपरिमाणेन निश्चलत्वादस्तमयोदयाभावाच्चेति। अवस्थितशुद्धभाष्या नावलोदानि प्रायेणस्व
रिरित्यर्थः। इति प्रयुक्तवान् सुखशीतोष्णरश्मयश्चेति सुखाः शीता तरश्मयो येषां ते सुखशीतोष्णरश्मयः चंद्राः। सविताश्च नात्यंतशीताः शिशिर
त्विषो नात्यंतोष्णाः किरणमालिनः किरणाः किं तु उभयोरपि साधारणाः स्वभावाद्वेलातः सुखहेतुत्वात् सुखाः सर्वसारा का अस्य बहिरजितायुक्ता सविताश्च
दृश्येरिति। ७। उक्ता ज्योतिष्काः स्वनादिशब्दक्रमेण चतुर्थो देवनिकायः। किंनामा कतिभेदो वेत्यत्रोच्यते। वैमानिकाः। अथवा तत्राभिहितलघु
धियाः सविशेषस्तुर्यो। देवनिकायोऽयं तस्य विकल्पमाह्य इति संगेन द्वितीयमादितः। आकृतिश्रुति सूत्रमिदं भावो वमित्यकाशीन् संबंधेनयानुपल
ब्धाः सर्वएवैते वैमानिकाः चतुर्थो देवनिकाय इत्यादि भाष्यं चतुर्थं पूरणमित्यर्थः। देवनिकायः सुरसमूहः नामतो वैमानिकाः स्वेच्छातः अधस्तु इदं
प्राकृस्थितेर्वक्ष्यंते। विशेषेण सुकृतिनो मानयंतीति विमानानि तेषु भवा वैमानिकाः देवाः। तत अतिसन्नवचनमधिकारान्। अथवा परस्परस्य
योगातिशयं वस्ताभिमतं इति मन्यंते वर्तिता दिवक्षानात्। तानि च त्रिविधानि भवंति। इंद्रकश्रेणिपुष्पावकीर्णकानि सर्वत्रावालिषिकी
काप्यातेषु भवा वैमानिका इति। ते पुनरनेकशोऽवर्द्धयुक्ता विमानवासिनो देवा मूलभेदतो द्विविधाः। ८ कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च इंद्रादिदशतयीकल्प
नाकल्पाः। सौधर्मादयो अच्युतांताः। तेषूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः। कल्पानतीताः कल्पातीताः। अधःपरिष्ठान्नसवेंग्रैवेयकविमानपंचकाधिवासि
न द्विविधा वैमानिका इत्यादि भाष्यं सुज्ञानं प्रायस्तान् द्विप्रकारानपि परस्परान्यतो वक्ष्यामि इति एते पुनः कल्पाः कथं संति विष्टा इत्याह। उपर्युपरि

तत्त्वा० टी०
११४

तिर्यक्प्रस्तावसंजल्पं ज्योतिष्कविमानस्य। उपर्युपरि वैमानिकान् इत्यादिना भाष्येण कल्पाः संबध्यन्ते। न देवा विमानानि वा। योयं निर्देशः करिष्यते। सौधर्मादिस्तदंगीकरणे
न वेदितव्याः। यथा निर्देशं नैकस्थे नैव वर्तिनः कल्पाः। नैकस्मिन् देशे वर्तत इत्यर्थः। किन्तु तिर्यक् सति सन्निवेशेन व्यवस्थिता नाधस्तादिति। (ध)।
सौधर्मैशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलांतकमहाशुक्रसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयंतज
यंतापराजितेषु सर्वार्थसिद्धे च। एतेषु सौधर्मादिषु वैमानिका देवा भवंति। सौधर्मादिना भाष्येण। कल्पाः समुदायसंज्ञा वा शेषा विमानमात्रं पृथिवीप्रस्तार
सन्निविष्टा नेन्द्रकदेशाः। उपर्युपरि व्यवस्थित सद्यथा। ज्योतिष्कोपरितनप्रस्तारादसंख्येययोजनमधस्तान्मेरूपलक्षितदक्षिणभाग
व्यवस्थितः प्रथमः सौधर्मः कल्पः। स चायतनक्षेत्रदक्षिणविस्तीर्णो दर्धचन्द्राकृतिरर्चिर्मालीवर्त्तुलः संख्येययोजनकोटीकोटीरायामविष्कंभाभ्यां परि
क्षेपतश्च सर्वरत्नमयो लोकांतविस्तारो मध्यावस्थित सर्वरत्नमयाशोकसप्तपर्णचंपकचूतसौधर्मावतंसको पिशोभितः। तत्र ऐशानः स्ववंशस्योपरि सौध
र्मो ऐशानकल्पः। सोप्येवं विधएवोदग्व्यवस्थितः। ईषदुपरितनो व्यवस्थितो तरोम्नध्ययव्यवस्थितांकस्फटिकरजतजातरूपऐशानावतंसकविराजितः। सौ
धर्मस्योपरि बहूनि योजनान्यतिक्रम्य समश्रेणिव्यवस्थितः। सनत्कुमारः कल्पः सौधर्मवदुदग्व्यवस्थितः। एवमैशानस्योपरि माहेन्द्रः समुच्छ्रिततरो परितनको
टिरैशानवदवगन्तव्यः। सनत्कुमारमाहेन्द्रकल्पयोरुपरि बहूनि योजनान्यतीत्य मध्यवर्ती सकलनिशाकराकृतिर्ब्रह्मलोकनामकल्पः। अत्र लोकग्रहणं लो
कांतिकदेवप्रातिपदिकार्थः। तेहि किल्बिषिकनिवसन्ते स्वसमवरशिनि ब्रह्मादिलोकपराः। अधुमाध्यवसायशाया परिवसंतीति। एवमुपर्युपरि लांतकमहाशुक्र
सहस्रारास्त्रयः कल्पाः प्रतिष्ठिताः। अत्र च सहस्रारिण सधर्मसभामप्युपानात्स्थलधीयस्थात् स्थितेरधः। कल्पयदर्शनाद्धानश्रीति ततउपरि बहूनि योजनान्यतिक्रम्य सौ
धर्मैशानकल्पद्वयवदानतप्राणतनामानौ। द्वौ कल्पौ व्यवस्थितौ विततौ उपरिसमश्रेणिव्यवस्थितौ सनत्कुमारमाहेन्द्रवदारणाच्युतविन्यसेवं द्वादशकल्पाः। तत उ
परि ग्रैवेयकानि नवोपर्युपरितपंचमहाविमानानि इत्येषां वैमानिका देवानामवच्छेद इति। कल्पाभ्युपवर्तिनी सुधर्मानामशक्रस्यान्निवासिसुराधिप
तेः। समासातास्मिन् कल्पे सन्तीति सौधर्मश्चात्रार्थः। ईशानकोणे ऐशानस्य देवराजस्य निवासः ऐशान इति तन्निवासासंबंधेन एवमुपरि स्थितानाः सर्वे पीडाणाति
वासयोग्यानिव्याः। कल्पाः ग्रैवेयकाः तु लोकपुरुषस्य ग्रीवाभरणभूताः उपचारात् लोकपुरुषस्तस्य ग्रीवेव ग्रीवा तत्स्थानभवा ग्रैवेयकाः। ग्रैवेयाणां ग्रैवेयाः स्यो एवेति। तथा
कुलकुटदीपीवास्याः स्वास्थलंकारेषु वडवन्ग्रीवायामाधीयन्ते वा ग्रैवेयकाः। तथाग्रीवास्तितानाष्य कृते पन्यस्तं ग्रीवाया साधवो ग्रीवाइति। स्यादस्यतिः। अनुत्तराः ११४
पंचैतानि विमानविशेषाः पंचसर्वोपर्यनुत्तराः अविद्यमानमुत्तरमन्यदिष्टमानादि येषां ते अनुत्तराः देवकामानां वते विमानविशेषाविजिता अतिनृताः। अभ्युदयाः स्व
र्गलक्षणविघ्नहेतवो निरस्ताः। इत्येभिर्विजयवैजयंतजयंताः। तेहि सकलाभ्युदयविघातहेतुन्वप्रत्यक्षस्वेन्द्रः सर्वसुखसंदोहसमुत्पन्नाः तेरेव वा

भ्युदयविघातहेतुभिर्न पराजिता इत्यपराजिताः। सर्वेभ्युदयार्थेषु सिद्धाः। सर्वार्थसिद्धाः। आभ्युदयिकसुखप्रकर्षवर्त्तित्वात् सर्वप्रयोजनेष्वप्रतिहतशक्तयः। स
र्वार्थसिद्धा अथवा सर्वार्थैः सिद्धाः शब्दो वा शब्दार्थः। सार्वे सिद्धाः रम्यवाङ्मयः शब्दादिभिरति मनोहरैः सिद्धाः प्राप्ताः सर्वार्थसिद्धाः। सर्वेषामभ्युदयार्थाः सि
द्धाः सर्वार्थसिद्धाः। विनिःशेषाभ्युदयप्रयोजनप्रतिष्ठानात् सर्वार्थसिद्ध इति। अथ परः कल्पा। [illegible] विजितप्राणिचत्वारि। एतदुक्त
मपटला वदत्तनात्... सुरनिर्जर सिद्धिवधू समागमवाञ्छितपरमकल्याणाः। साधकजन्मविपरीमहेरपराजिताः। संतो मरणादुत्तरमपरा
जिता देवाः। समुपजातत्रयासतन्तरत्वात् कुरादिभिः पराजियंत इत्यपराजितास्तथा सर्वकर्तव्यतायाः परिसमाप्तेः सांसारिक्याः सर्वार्थसिद्धाः सद्वयउत्त
मार्थायां सकलकर्मक्षयेऽनंतरं गम्भिजन्मन्यधिवाने सर्वार्थसिद्धाः। एवं विजयादय इति। एवमेतेन प्रकारेण विजयादयोपि सर्वार्थसिद्धा
एवत्तथापि मुक्तावेकविंशत्सिद्धतरा भवंति गम्यतां कृत्ये। स्थिति। (४)। तत्राधिगमानुवर्तिकाः। दिवौकसः प्रकृताः। (४)। स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रिया
वधिविषयाताधिकाः। यथाक्रमं चैते सौधर्मादिषु स्थित्यादिना भाष्यं। यथाक्रमसन्निवेशेन वैमानिकाः सौधर्मादिषु कल्पेषु व्यवस्थिताः उपर्युपरि अनेकप्रस
निवेशविशेषेण पूर्वस्मात्पूर्वस्मादि मानप्रस्तारात् यावत् एभिः स्थित्यादिभिः सप्तभिरर्थैरधिका भवंति। तत्र स्थितिरायुषो द्विविधस्य परिस्थातव्यते
इहेव भवेषु प्रयोजनं। येषामल्पप्रकृतानंतरोपरिष्टात्तुल्या स्थिति र्भवति। तत्र यथायथं परिगुरुतोधिका भवतीति। यथा प्रतीयते। गुणतः सुखाहारयद्गुणा
याः शरीरत्वादयस्तेसपरिष्टात्तनानामधिकाः भवंतस्य आर्विंसारक्षि। प्रभावः सोधिको नवत्कर्पप्रेष्युपरि तिनिग्रहानुग्रहोपसिद्धो विकुर्वणाणिमादि
रिणामशक्तिः। पराभियोगोपदाक्रम्य पराक्रमः कारयितव्य इति। अतमुकर्मत्वादल्पाभिमाना अल्पसंक्लिष्टचित्ताश्चोपरितना इति। स्वनामादि पारिणामिकशुभपुद्गल
परिणामानंदरूपस्य नावद्यनिवाउपर्युपरि सुखोदयेनानंतगुणप्रकृष्टेनाधिकाः। द्युतिर्विग्रहमुजालस्यात्परितनाः समभ्यधिकाः। शरीरवर्णोल्लसंपातदिक्षु प्रभाश्चोपरि
प्टादधिकाः चैते लेश्याविषयमेषा ग्रैवेयकाम्। इत्युक्तेन प्रयोजनं यत्रापि तुल्यानेदत्वादुपरितनानामधःस्थेर्लेश्याविशुद्धिरुपर्युपरिसमधिका भवंति। प्रतनुकर्मत्वा
त्तु नवनडत्वात् इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि तेषां विषयः शब्दादिर्योग्यदेशमवस्थित ग्रहण प्रत्यासन्नानुपर्युपर्यहितपाटवा भवंति। अवधिविषयेण चोपर्युपरिसमधिकाः। अधस्ताद्र
त्नप्रभापृथिवीपर्यन्ति सौधर्मैशानयोर्देवाः तिर्यगसंख्येयानि द्वीपसागरान् दूरमास्ते ऊर्ध्वं स्वभवनस्तूपिकाग्रात्। सर्वत्र चोपरिदेवा पश्यंति। सनत्कुमारमाहेन्द्रयोरवधिना शर्कराप्रभाम
सितिं च कतरकान संख्येयान् द्वीपसागरान्वे वं सर्वत्र वक्तव्यमिति। ब्रह्मलोकलांतकयोर्वालिका प्रभापश्यंति। शुक्रसहस्रारयोः पंकप्रभां आनतप्राणतयोरारणाच्युतयोश्च
धूमप्रभां अधस्तानवमध्यमग्रैवेयकास्तमप्रभां उपरितना ग्रैवेयकास्तु महातमःप्रभां इति अनुत्तरविमानपंचकवासिनस्तु समस्तां लोकनाडीं पश्यंति। लोकमध्यव
र्तिनीं चतुर्दशरज्वात्मिकां लोकमतिं। येषां अपि देवानां तुल्यविषयमवधिज्ञानमुपर्युपरितिषां अधिकपरिच्छेद्यं विशुद्धतरमिति। (४)। एते चोपर्युपरि वैमानिकाः। (५)। गतिशरीरपरि
ग्रहाभिमानतो हीनाः। गतिरन्ता यार्थेताः सा। गतिविषयेत्यादिना भाष्यं। गतिर्देशांतरगमनं ये च द्विसागरोपमजघन्यस्थितिस्ते किल देवाः सप्तमधरां यावत् गच्छंति तेच सनत्कुमार
कल्पात्प्रभृति लभंते। शक्तिमात्रं चैतद्दर्शितं नैव पुनः कदाचिदगमन्। तिर्यगसंख्येयानि योजनकोटीकोटीसहस्राणि। ततः परस्मादि सागरोपमद्वयादधोज

तत्वा०टी०
११९

यथा स्थितिर्येषां भूततरा सनत्कुमारचतिते । तेकेहोकेनानवमवधाकभवति । यावत्तृतीया पृथिवी तावत्तृतीयां पर्वतं गतिकायंर्थ्यं । मतागतिर्याति । परतस्तु स्यादपि
ज्ञानौ जगत सर्वा नाम निष्ठुति । ऊद्वरासा मा धत्स्याप र्युपरि गमि रतयो देवा जिना । निवंदनादौ नुच्छेवि । सोधर्मेशानयोः सप्तहस्तवपुषो देवाः उपर्युपरि
द्वयोः रके कारहस्तहीना भासहस्रारान्नद्वयोः कल्पयोरेकैकहस्तयो । येति । सनत्कुमार माहेन्द्रयोः षड्हस्तय ब्रह्मलोकलांतकयोः पंचहस्तयः
महाशुक्र सहस्रारयोश्चतुर्हस्ताः आनतप्राणतारणाच्युतेषु हस्तत्रयो न्नताः । ग्रैवेयकेषु हस्तद्वयं अनुत्तरविमानवासिनामेकहस्तरिति । अथ च नापरि
प्रस्तारनिरूपणं व्यते । तत्र सौधर्मेशानयोर्विमानप्रस्तारा स्त्रयोदश सानत्कुमार माहेन्द्रयोर्द्वादश ब्रह्मलोके षट् । लांतके पंच महाशुक्रे चत्वारः सहस्रारे च
त्वारः आनत प्राणतयोश्चत्वारः । आरणाच्युतयोश्चत्वारः । अधस्तनग्रैवेयकेषु त्रयो मध्यमग्रैवेयेषु त्रयः उपरितना ग्रैवेयकेत्रय उपरि पंचसु विमानेषु
कः इत्येवं त्रिषष्टिविमानेंद्रकसंज्ञानां मेरुच्चैव दिक्षु आवलिका । अष्टमा नाविदिक्षु । सौधर्मेशानयोश्चतुर्दशानां प्रस्तारणामधस्तनप्रस्तारे द्विषष्टिर्विमा
नप्रमाणे आवलेः अश्वचतुरश्च । मेरोश्चतुर्दिक्षु ताः परमुपर्युपरि प्रतिप्रस्तारं सर्वत्र दिमानं चतुर्भूहान्या यावदन्ते ... यो वसंब विमानानि सर्वोपरि तिर्यावं
तिकलोके संभवं ति इत्यमूनि त्रयमानि विमानानि वैमानिकाने षु प्रस्तारेषु भवंति । तेषामपि संख्यानमिदं । सौधर्मे प्रावलिकाप्रविष्टानां सप्तदशशता
नि सप्तोत्तराणि पुष्पप्रकीर्णकनामकानि शतसहस्राणि एकत्रिंशत् तानि च नवसधिके एकत्र द्वात्रिंशल्लक्षाः । ऐशाने द्वादशशतानि सप्तदशोत्तराणि प्रावलि
प्रविष्टानां पुष्पप्रकीर्णकानां सप्तविंशति सहस्राणि एकोनषष्टिभवति । सप्तशतानि त्रयोऽधिकानि । एकत्राष्टाविंशतिर्लक्षाः । सनत्कुमारे आवलिकाविष्टा
नां सप्तदशशतानि षट्पंचाशदुत्तराणि । पुष्पप्रकीर्णकानां सप्तलक्षाः नवनवति सहस्राणि त्रिंशतं चतुश्चत्वारिंशत्सप्तरमेकत्र । महेन्द्रे अष्टलोके । षट्शतानि च
त्वारि शत्साधिकान्यावलिकाप्रविष्टानां पुष्पप्रकीर्णकानां त्रिश्लक्षा नवनवति सहस्राणि चत्वारिंशतानि पंचदशोत्तराणि एकत्र चतुर्लक्षाः । लांतके पंचशता
नि शतानि च सप्तचत्वारिंशदधिका आवलिकाविशिष्टानां पुष्पप्रकीर्णकनामकानि पंचाशत्सहस्राणि चत्वारिंशतानि त्रिपंचाशदुत्तराणि एकत्र पंचाशत्सहस्राणि । महाशुक्रे त्री
णि । सहस्रारे त्रीणि शतानि द्वात्रिंशदधिकानि आवलिकाप्रविष्टानां पुष्पप्रकीर्णकनामकानि चत्वारिंशत्सहस्राणि षट्शतानि अष्टोत्तराणि एकत्र चत्वारिंशत्सहस्राणि
प्राणतयोरावलिकाप्रविष्टानां शतद्वयमष्टाधिकं पुष्पप्रकीर्णकानां द्वात्रिंशदुत्तरं शतमेकत्र चत्वारिंशदधिकं त्रिशतं मेकत्र षट्सहस्राणि आनत
शतेन्द्रकत्वं रे । पुष्पप्रकीर्णकानां च तिरेकत्र त्रीणि शतानि । अधस्तनग्रैवेयके प्रावलिकाप्रविष्टानामकादशोत्तरं शतं पुष्पप्रकीर्णकानि
षसामवमध्यमग्रैवेयकेषु पंचसप्तति रावलिकाप्रविष्टानि पुष्पप्रकीर्णकानि द्वात्रिंशदेकत्र सप्तोत्तरं शतं । उपरितनग्रैवेयकेषु एकोनचत्वा ११९
रावलिकाप्रविष्टानि पुष्पप्रकीर्णकानामेकषष्टिरेकत्र शतं अनुत्तरविमाना नि पंच । देवाः इदानीं सकलवैमानिकविमानपरिसंख्या चतुर
शीतिर्लक्षाः सप्तनवतिः । सहस्राणि त्रयोविंशति श्च विमानानां तेन तु पर्युपरि हीनतरपरिग्रहाश्च भवंति । अथ नानिमानतो हीना इति प्रतिपाद
यति । अहंकारपर्युपरि मानाः । स्वानंकक्वादिपरिवारो देवाः । दमनेश क्तिसामर्थ्य मथितं विषयो बाधिरिंद्रियाणां वासंपद्धिन्न तिः स्थि

तित्वप्रत्यवना अप्रवाचिषयसंचलद्धादिसमृद्धिरित्येतासु परिपेत्वगर्वः परमसुखवास्तः । उपर्युपरीति सूत्रेणानुष्टानु मुपर्युपरि हीनानुज्ञा साप्त
सन्स्मृति । नाम्नाकारः दशवर्षसहस्राणि येषां स्थितिस्तेषां स्तोकसप्तकाति क्रांतायुच्छ्वासा एकदिवसं तरित आहारा निरोधः पल्योपमस्थि
तीनां चावसा मंतरे समुच्छ्वासो दिवस पृथक्त्वाहारः । द्विभूमिः सागरः स्थितकसंज्ञा पारिणामिका यस्य यावतीत्यादि सुज्ञानं देवानां सदेवनारत्वादि
यरना यकेन चिकित्रिनिता अपरन्तरवेद वा देवानां प्राउत्पत्तितदंतर्मुहूर्तं भवस्यातः परं तु यथा ति देवानामि सं ततप्रमाणिकी न भवति तनः परंस्थि
यतेत मुहूर्तं । नन्वपुनरस्तु वर्तत । उपपातो धम्या अन्यतामस्यलिंगेन नोपपातो निमिथ्याद्दृष्टेः स्वलिंगिनामिति । साधुवेषधारिणां निर्ग्रंथा
नामि अहद्दृशाया उपरितनग्रैवेयावताव उपपातः । सम्यग्दृष्टस्तु साधोः सौधर्मादायस्यापय सर्वार्थसिद्धिविमानं तावदुपपातः । अत्र चापरोनिय
मः ब्रह्मलोकादूर्ध्वं अवतुर्दशपूर्वधरोनोपपद्यते । परतस्तु सर्वार्थसिद्धि विमानावधि कल्पावः शेषास्तु ज्ञानेन अन्याह त्रयाणामित्यादि संबंधग्रंथः न्न
वनवासिव्यंतरज्योतिष्काणां स्थानेनानियमोपि तिः वैमानिकानां तु केषांचांडं अलेश्या तत्पाह ॥ सू ॥ पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषे
षु पर्वतस्त्रचद्धी हि नास्ति द्वंद्वः एषा संपेक्षा निसंबंधः कार्यः ॥ उपर्युपरि वैमानिकाः इत्यादिना प्रसेमानलेसतस्तु परिविशुद्धि
प्रकर्षः सौधर्मेशानयोः । कनककरवयसुराः सानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकेषु पद्मवत्लिप्तलांतकादिषु धवलरुचः सर्वार्थसिद्धिपर्यवसानेषु तावदेत्याः
पुनरध्यवसायरूपत्वात्स्यडपिवैमानिकानां संतीत्यवगंतव्यं । अपरे वर्णयंति भावलेश्या विषयोयं सन्ततस्तु इत्युसंगच्छत इति न्यूर्यते एकपदेशे सर्वदेवा
नलेश्यानियमं किमिति नहतत्वे न तत्सुखावबोधत्वात्तिकरनिर्दिष्टत्वादिति । हो अत्राहो तं भवनेशादिपातनिकाग्रंथः । देविधैवैमानिकाः इतिषांगतिहिताः कल्प
वासिनः कल्पातीताश्च तत्र युनः कल्पा रत्ना त्रीण्यतेः । आद्ये वक्ष्यमाणाः कल्पा विविधविमानप्रस्ताराख्यातसंख्या विरोधाः ग्रैवेयकेभ्यः । आरात्कल्पाभवंति शे
षविषयसंबंधेरित्लक्षणं भवी । कल्पसूत्रकार्यः ॥ दिव्रादिकल्पानां कल्पात्कल्पाः सौधर्मादयोऽच्युतपर्यवसाना इति । अत्राह किं देवाः सर्वे एते
तिनाः । कल्पवासिनस्तावत् सुधासक्ता अपि संतो न भगवतां त्रिलोकबंधूनामर्हतां जन्मनिः क्रमणज्ञानोत्पत्तिमहासमवसरणेकाले प्रत्युत्पावतोऽवना
प्यासीनाः शायिताः स्थिताः उत्थिता वा वासह । सेवासनचलनाद्दर्शनविशुद्धिनलयश्च सन्तराणान्यसहाराती र्थंकरनामकर्मोदयविस्मृतिजनितन्तुत्
हलरूप धर्मवहुमानसंभ्रमश्च तेदायवैशात्वावायते कारणं चोदिताः । प्रायस्तीर्थंकरपादांतिकमतोतेको तहि तमन्यन्म स्तुतिवंदनपूजनोपासन
धर्मश्रवणे । स्वपरश्रद्धासंजननेगजननेर इत्यागमपनीतकल्पानुत्तरंवति । ग्रैवेयकादयस्तु यथावस्थिता एवकायवाड्मनोनिरूढ्यानांजलिशिरःपात
प्रागुणकर्मानेकाप्रसावनाजिनेंद्रभगवतोर्हतो नमस्यंति । अथ सर्वे सम्यग्दृष्टयो देवाः । किं तु मिथ्यादृष्टयोपि विहिता नेकुकारणाः पूजामर्हतां विदधतः इति
। लोकांतिकास्तु सर्वे सम्यग्दृष्टयो ब्रह्मचारी इतरणमुन मायां सर्हदादि संवेगपरा साथै मातृमदित्वार्थं चति । सू । आर्हत्सादित्यात्निकापंचसः । के ऽमि
गुनः कल्पे विमाने वा । लोकांतिकादेवाः प्रतिवसंति । कातिनेदा वा इत्या श्रोच्यते । ब्रह्मलोकालया । लोकांतिकाज्जवंतीत्यादिना र्थ्या सामर्थ्यलभ्य

मेवकाररूर्ध्वयति अवधारणफलं चनान्यकेषुनापिवरतो ग्रैवेयकादिषिति लोकांतं। तत्रवा॥ लौकांतिकाः॥ अत्रचसूत्रत्वात् ब्रह्मलोकालयपरिग्रहः।
तेनायं तनिवासिनो लोकांतिकाः सर्वब्रह्मलोकदेवानां लोकांतिकप्रसंग इति चेत् लोकांतोपलक्षणात् जरामरणादिक्षयालोकांतवालोकस्यांतवर्ति
त्वा॥ लौकांतिकाः॥ कर्मक्षयान्मोक्षस्तत्र वा ब्रह्मलोकं परित्यज्य सर्वासु दिक्षु अष्टविकल्पा भवंति। अत्र दिग्ग्रहणं सामान्येन दिग्विदिक्प्रतिपत्त्यर्थं
एते लोकांतिका अवस्थिता इष्टविमानप्रस्तारवर्तिनो कृष्णराजीषु व्यवस्थिताः॥ अरुणवरसागरसमुद्भूता निबद्धतमःकायजनिताः कृष्णराज्योष्टौ भवं
ति। यासां मध्येन अपदेवो एकः संक्षोभमायातीति। भा। तत्र द्वयोर्द्वयोः कृष्णराज्योर्मध्ये जाता एते भवंति। तद्यथा। सू। सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोय
तुषिताव्याबाधमरुतः। विमानप्रस्ताराश्चार्या देवानां सारस्वतादिसंज्ञा एते सारस्वतादयोष्टविधा देवाः सारस्वतादिषु गम्यं पूर्वोत्तरस्यां दिशि सारस्वताः पूर्वस्यामा
दित्याः पूर्वदक्षिणस्यां वह्नयः। दक्षिणस्यामरुणाः दक्षिणपश्चिमायां गर्दतोयाः अपरस्यां तुषिताः॥ अपरोत्तरस्यामव्याबाधाः॥ उत्तरस्यां मरुतो मध्ये रिष्टाः। तत्रैव मध्ये भव
भवंति। नारूढकृता अष्टविधा इति। मुदिताः उच्यते। लोकांतवर्तिन एते देवाः। सूरिष्टवा मन्ता॥ रिष्टविमानप्रस्तारवर्तिनि तिर्निवसंतो भवंतीत्यर्थः॥ आ
गमेषु नवधा वा धीता इति। भा। एवमयं कर्मणां शरीरवशात् क्रिया प्रवेपेक्षया परित्यज्य वः स्वानां चयाच नमनेदं हितं दैविध्यानां प्रति शीतो
संसारो नादिरयं च स्थाने मेषां मोहोपशमः कृपयैवतासां हतानामपायातपतितसम्यक्दृष्टीनां परित्वदिषयत्वात्। सप्ताष्टानिग्रहणं ल्कल्क
र्षेणानुबंधा जघन्येन द्वित्रा एव निर्वाणप्राप्तिस्थस्तत्र इत्या विशेषे सत्यमेव ज्ञाः॥ अमी पुनरुत्कर्षेण विजयाद्येषु द्विचरमाः। द्विचरमा वेषां द्वि
चरमाः चरमशरीरकस्तार्थः। चरमद्विदेहा इति यावत्। चरमेकास्मिन्नितिभेषोः पचारिकत्वाद्विजयादिषुत्पादितान्यं विजयादिषु वसुधैवमानेषु
अनविजयादिषु आदरार्थमनुत्तरग्रहणं। अनुत्तरशब्दस्य सर्वार्थसिद्धिपर्यन्तानुत्तरविमानानां तेषु देवादि चरमा भवंति। द्विचमत्वस्य प्रस्यति। ततो विजयादि
भ्यश्च्युताः परमुत्कर्षेण द्विर्विजयादिषु मनुष्येषु सिद्धिमधिगच्छंति। विजयादिविमानाच्च्युतो मनुष्यः पुनरपि विजयादिषु देवस्ततश्च्युतो मनुष्यः। सा सिध्यती
ति। अपरे वर्णयंति विजयादिभ्यश्च्युताः। परतो मनुष्याः। सर्वार्थसिद्धजन्मला नंतरं अनंतरी भवे सिध्यंतीति द्विचरमा। एतच्चयुक्तं व्याख्यानं सर्वार्थसि
द्धविमानो त्पादिषु तिनऽप्युक्तं सि सभवं तरजन्मनि सिद्धिगतिश्रवणात् द्वितीयं तत्र विजयादी न्यपि तिसि वार्थसिद्धिविमानवासि तसुसद्धत्वा मनु
ष्येषु सिद्धिमासादयंति सर्वे चानुत्तरोपपातिनः किल देवाः प्रतनुकर्माणो भवंति। यथाह। अनुत्तरोपपादिया णं देवा णं भंते केवइएणं कम्मावसेसेण
अणुत्तरोववाइयत्ताए उववन्ना। गोयमा। जावतियं छट्ठभत्तिए समणे निग्गंथे कम्मं निज्जरेइ। एवतिएणं कम्मावसेसेणं अणुत्तरोपपादिय
त्ताए उववन्ना। शेषास्तु भजनीयाः। वेमानिक इति पत्रार्थं वा रोपग्रहणमथवा समस्तदेवप्रतिपादनार्थमधवसातमनतः। शेषाः कदाचित्कृष्णवि
कृष्टद्विविषव्वचरा त्रिचरा मनुष्येषु जन्मनामासाद्य सिध्यंतीति। भा। आह। उक्तं। भवता तेलायादिसंबंधयथा द्वितीयाध्यायकारिका भव व्याख्याप्रस्ता
वे तिर्यग्योनिगतिरूक्ता तत्र च यात्र पुरुषसमाप्तौ तिर्यग्योनिजानां स्थितिरायुर्नोभिहिता। पश्चात्तु अवस्थान्माध्याते अर्थं ध्यानस्येति वदत॥ ११६

ते। तत्के तिर्यग्योनयस्तदोच्यते। औपपातिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः। औपपातिकेत्यस्माद्दिनाम्नां। औपपातिका नारकदेवास्तेभ्यो मनुष्येभ्यश्च
गर्भजकृतिः समूर्च्छनजन्मभ्यश्च येरोषाः॥ एकद्वित्रिचतुः पंचेंद्रियास्ते सर्वेपि तिर्यग्योनिव्यपदेशमाजो भवेति। दिवादि वस्तराधारनिर्देशः इति चेत्
सर्वलोकव्यापित्वात्। तिर्यग्लोके भवतेन्द्रयां सत्र इति तिर्यग्योनिसंज्ञा प्रतिपन्नयेता। भा। अत्राह। तिर्यग्योनिमनुष्याणां स्थिता द्विपातनिका ग्रंथा।
तृतीयाध्यायपरिसमाप्तौ चांतरमथ परापरस्थिती गदिते अथ देवानां जवनवासिप्रभृतीनां का स्थितिरायुः प्रत्युच्यते। स्थाने स्थितिरित्यूर्ध्व
सूत इति नाम्नां इतः। अन्नतिस्थितिरित्यधिक्रियते। सा तु द्वयी जघन्योत्कृष्टा च। तत्र इत्य यथैवं प्रतुलयसंज्ञने जवनवासिनामेवतावद्दिर्निर्देशलघ्वायु
च्यतां का परा स्थितिरत्रिं मे निर्दिध्यात्। सल्पितेषां विकल्पवत्त्वे महामंदरादवधेर्दक्षिणोत्तरार्द्धाधिपतिकल्पाग्र्यवाद्यते। भा। जवनेषु दक्षिणार्द्धाधिप
नां पल्योपममध्यर्द्धं चमरं विहायासुरनिकायपरिहृष्टा। शेषजवनवासिदक्षिणार्द्धाधिपतिनाम पार्द्धाधिकं पल्योपमं स्थितिरायुषो वेरत आनुभाजकृष्णपल्यो
पमं अधिकमर्द्धमप्रति रतिदिमध्यार्द्धं ऊर्ध्वी दिणपल्योपमानि संबंधासंदेहापनोदायेदमाख्यायते। पूर्वाविदिष्टयोर्न्नवनवासीद्वयोः वश्यमाणिर्दिष्टयः।
सदक्षिणार्द्धाधिपतिरवसेयः। अपश्चानिर्दिष्टोत्तरार्द्धाधिपतिरिति। भा। अशेषोत्तरार्द्धाधिपतीनामयुषः का स्थितिरित्याह। शेषाणां पादोनानि द्विपल्योपमानि इति
र्द्धाधिपतिषु अतिरिक्तोत्तरार्द्धाधिपतयः। शेषा इति अतिरिक्ताः। तेषां पादोने द्वे पल्योपमे स्थितिरायुषः पर्यवस्थानोगवति। भा। अथ किमेषां जवनवासाधिपतीनां स
र्वेषामियं परा स्थितिर्नेत्युच्यते। किं त्वाधिपत्यसामान्ये विशेषणनयोः प्रतिपत्तव्याः। भा। असुरेंद्रयोः सागरोपममधिकं च। पूर्वार्द्धाधिपतेश्चमरस्योत्तरार्द्धाधिप
तेश्च बलिराजस्य यथासंख्यमेव सागरोपमं च मरस्य बलेस्तदेवाधिकं कियतापि विशेषणा सागरोपमं स्थितिरायुषो जवस्त्कृष्टं च सागरोपमं उत्कृष्टततः प्रागिति। असुरकुमाराणां च
त्वारि पल्योपमानि सार्द्धानि परा स्थितिरेषा णोनागवदुःशरीरप्रतीनां सर्वजवनवासिनीनां देशोपनल्योपमं उत्कृष्टा स्थितिः। भा। आद्यदेवनिकायस्थितिमाख्यायानंतरं व्यंतरज्यो
तिष्कनवसरर्द्धप्राप्तानतिलंघ्योपरि स्यादेवनाव प्राप्तवार्थिनां वैमानिकनिकायस्थितिराख्यायते। भा। सौधर्मादिषु यथाक्रमं। सौधर्मादिक्रमत्वाया च या वोधे सिद्धविमानं व्याव प्र
था। क्रम इति क्रमस्थितिर्वच्यते। देवानामायुष इति। भा। सागरोपमे इत्सामानिकानि सागरोपमद्वयं सौधर्मे स्थितिरुत्कृष्टा कल्प्यत इति। भा। अधिके च। यथाक्रमग्रहणादेशा
नो नभिसंबध्यते। द्वे सागरोपमे कियतापि विशेषेणाधिके ऐशाने कल्पे परा स्थितिरिंद्रादीनामिति। भा। सप्तसानत्कुमारे सप्तसागरोपमाणि परा स्थितिरिंद्रादीनामिति। भा। विशेषत्रि
सप्तदशैकादशत्रयोदशपंचदशभिरधिकानि च सप्तसागरोपमाणि परा स्थितिरिंद्रादीनामिति। भा। विशेषत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपंचदशभिरधिकानि च सप्तसागरोपमा
णि विशेषेणाधिकानि माहेंद्रे परा स्थितिः। ब्रह्मलोके सप्त त्रिभिरधिकानि परा स्थितिर्दश सागरोपमाणीत्यर्थः। लांतके सप्त सागरोपमाणि सप्ताधिकानि परा स्थि
तिश्चतुर्दश सागरोपमेति यावत्। महाशुक्रे सप्त सागरोपमाणि दशभिरधिकानि परा स्थितिः सप्तदश सागरोपमेत्यर्थः। सहस्रारे सप्त सागरोपमाण्येकादशभिरधि

परेषु स्थितिरष्टादशसागरोपमेति यावत्। आनतप्राणतयोः सप्तसागरोपमाणि त्रयोदशभिरधिकानि परा स्थितिर्विंशतिसागरोपमेत्यर्थः। एकेन शेषपल्योपमत्र
इत्यधिकानुवर्तयितव्यमिति। आरणाच्युतयोः सप्तसागरोपमाणि पञ्चदशभिरधिकानि परा स्थितिर्द्वाविंशतिसागरोपमेत्यर्थः। अत्राश्च के ग्रैवेयकादिषु नवसु विजयादिषु नाभिधान
मिति। ७। आरणाच्युतादूर्ध्वमेकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धे च। आरणाच्युतादित्युक्ते कल्पद्वयनिर्देशः। आरणोपलक्षितोऽच्युतः। ऊर्ध्वमे
केन सागरोपमेणाधिका। अधिका नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु चतुर्षु सर्वार्थसिद्धे च परा स्थितिर्वेदितव्येति। शेषं भाष्यसुज्ञानमेव। ८। अथाहिंसादिसंबंधं
थ इतरस्थं परापरेणाभ्यां तत्र उपपातिकानां पुनर्नारकदेवानां किं मिति वो कृष्ण स्थितिरित्याहाऽस्सीत्याह। अपरा पल्योपममधिकं च। सौधर्मादिषु
यथाक्रममित्यनुवर्तते। ९। अपरा जघन्या सौधर्मे कल्पे पल्योपममायुषः स्थितिर्भवति। ऐशाने तदेव पल्योपममधिकं। कियता विशेषेण जघन्या स्थितिरिति। १०।
सागरोपमे सानत्कुमारे। द्वे सागरोपमे जघन्या स्थितिः। ११। अधिके च माहेन्द्रे अधिके जघन्या स्थितिरिति। परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरा ब्रह्मलोकादिषु पूर्वकल्पस्थितिरु
त्कृष्टा सा परतोऽनन्तरकल्पे जघन्या वेदितव्या। ततश्च। माहेन्द्रे सप्तसागरोपमाणि विशेषाधिकानि परा स्थितिः सा ब्रह्मलोके जघन्या। ब्रह्मलोके दशसागरोपमा
णि परा सा लान्तके जघन्येत्येवमा सर्वार्थसिद्धविमानात्तत्र विजयादिषु चतुर्षु जघन्या एकत्रिंशत्सागरोपमाण्यजघन्योत्कृष्टा स्थितिः। भाष्य
कारेण तु सर्वार्थसिद्धे जघन्या त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यधीतानि। तथा च। केनाप्यतिशयेनाप्रमत्तादयः स व्रतसिद्धदेवानां तत्कवितियकाले विधेयत्रत्वाद्। ११। अत्र
नारका जघन्यमाहः सोत्तरानन्तरसागरोपमान्धी दश वर्षसहस्राणि। सौधर्मे देवीनां परिगृहीतानां जघन्येन सातिरेकं पल्योपममुत्कर्षेण नव पल्योपमानि। अपरिगृहीतानां जघन्ये
न सातिरेकं पल्योपममुत्कृष्टेन पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानीति। ३। परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरेत्युक्तं तं बन्धकजो नारकाणां मपिति धा पुनर्वचनम् नारकाणामत्ता वन
रयामि। ३। नारकाणां च द्वितीयादिषु। सुज्ञानमेतत्। यथा प्रथमप्राञ्चतुर्वर्षासु जघन्या द्वाविंशतिसागरोपमा स्थितिरुत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सप्तमेति
क्षनेन न्यायस्तिंशत्सागरोपमाण्यजघन्योत्कृष्टेति। ३। अथ प्रथमायाः का जघन्या प्रतिपत्तव्येत्याह। दश वर्षसहस्राणि प्रथमायां प्रथमवसुधानारकाणां स्थितिर्जघन्येतावतीति
। ३। भवनेषु च। भवनवासिनामप्येवं जघन्येति। व्यन्तराणां च। व्यन्तराणामपि जघन्या दशवर्षसहस्राणि स्थितिरिति। ३। अथ व्यन्तराणां परा स्थितिः कीदृशीत्याह। परा पल्योपममन्तरदेवानां
पल्योपममुत्कृष्टान्तराणामुत्कृष्टे पल्योपमाईमिति। अथ ज्योतिष्काणामुत्कृष्टा स्थितिर्धिरत्याह। ज्योतिष्काणामधिकं पल्योपममित्यनुवर्तते तदधिकं ज्योतिष्कदेवानामुत्कृ
ष्टा स्थितिः। सूर्यदेवस्य वर्षसहस्राधिकं पल्योपमं वर्षशतसहस्राधिकं तदेव ज्योतिष्कदेवीनामुत्कर्षेण पल्योपमार्धं पञ्चाशद्वर्षसहस्रैरभ्यधिकमिति। ३। ग्रहाणामेकं पल्योप
ममिति संबध्यते अङ्गारकादीनामिति। नक्षत्राणामर्धं अश्विन्यादीनां पल्योपमार्धं स्थितिर्विशेषेति। तारकाणां चतुर्भागः परा स्थितिः पल्योपमचतुर्भागस्तारकाणामिति जघन्या
त्वष्टभागः। नारकाणां पल्योपमाष्टभागो जघन्येति। ३। चतुर्भागः शेषाणां तारकव्यतिरिक्तज्योतिष्काणां ग्रहनक्षत्राणां जघन्या स्थितिः पल्योप
मचतुर्भागो वेदितव्येति। ३॥ भाष्यानुसारिण्यां तत्त्वार्थटीकायां चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥ ३॥

ओं॥

॥ निर्दिष्टाश्च मिथ्यादि निरनुयोग द्वारैर्लक्षण विधानतो जीवा न निश्चयो द्रष्टास्त्वेतत्समनन्तरापदिष्टानजीवा
न्विवक्षुः पंचम… माध्यायसंबन्धनिप्रायेणाह उक्ता जीवा अजीवांश्च वक्ष्यामः। अतिहितायां चाशङ्कि द्रव्याणां वच
नकल्पापवर्तिनो जीवः सुरतिर्यङ्मनुष्यनारकविधानतस्तेषां सको तानाकारोपयोगद्वयलक्षणा विभिन्नाव
तन्यशङ्कितव्या अधुना तु लक्षणविधानाभ्यामजीवान् धर्मादीन् उत्तरसूत्रकालान् निधास्याम इति। प्रत्यजीवि
नावकमुखेनान्तः प्रवृत्तं प्रतिज्ञास्वतत्त्वप्रतिज्ञास्वतत्त्व प्रविकाशायिषयेदमाह। ३। अजीवकाया धर्माधर्माकाशपु
द्गला उक्तलक्षणजीवानुपयोगलक्षणमिति। न जीवा अजीवाः। द्रव्यप्राणेन तिसंबन्धादनात्रतितन्यशास्त्रयो वि
शेषितं जीवलक्षणमनुसंधाय प्रतिषेधः क्रियते न सर्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिना प्रयुक्तमिव प्रयुक्तवेत्यादिन्यायाद
न्यथा घोमीत्यलादिकत्वात्सम्बरजीवा इति सत्तो जीवद्रव्यविपर्ययो ज्ञवंत्यजीवा न वा न द्रव्यवस्तुतयो विपर्यीम इष्टोऽय
स्याद्धमेवानन्तु आस्ति शास्त्रकरस्तद्वावस्तुना विमयी मेगगनेन्दीव…रेमाननाछप्रयोजनधर्मादीनाम तत्पारिशे
ष्या चैतन्यगुणविपर्ययः स च विपर्यासरूपः। प्रतिषेधो हि धमप्रसज्यपर्युदासस्य नेदानयोर्लक्षणमिदं प्रतिषेधो
र्निर्दिष्ट एकवाक्यं विधिपरः। तत्र यो न स्वपदोक्तस्य पर्युदासोऽन्यत्वेतः जीवादन्योऽजीव इति पर्युदास मतः
वक्तुनेति मतो विधिप्रधानत्वादन्तस्तु स्यास्तिचेष्टुनावेष्टु। चेतन्यनिषेधद्वारेण धर्मादिष्वजीवा इत्युक्तासन्ने
अपरे वर्णयन्ति जीवनामकर्मणः प्रतिषेधोऽत्र विवक्षितस्तद्धजीवनामा जीवनाक्लिन्नत्वत्यतो वेतनेद्धकर्मसुव
वस्तुष्वत्युत्स्येऽस्ति चेद्धर्मादिष्वजवचं मितिग्रन्थयं दुष्यति। अत्राक्षावद्वावोऽयुक्तिरेवानुपपन्नाजीवनामकार्मेति।
न हि किंचिज्जीवनामकर्म प्रसिद्धमागमे। आहुर्हि जीवनमुष्मतोऽनभुतनामेति। तद्वा यत्यकर्मसु वस्तुष्वजीवच
विधिः। सिद्धानामप्यजीवत्वप्रसङ्गस्तस्मादव्यवकाया धर्माधर्माकाशसिद्धपुद्गला इति षडस्तिकायाः। प्रसज्ये
रन्। अथमतमवेतनेद्धकर्मस्वजीवत्वमेवं तर्हि वेत न्यप्रतिषेध एव ज्यायान् किं जीवनप्रतिषेधेनेति। जीवेन

न भवतीत्यजीवः इत्ययं प्रसज्यप्रतिषेधः स च प्रसक्तस्य भवतिक्रियासंबन्धनकं घं विहस्य प्रसक्तैवेतन्यधर्मसत्ता
पेक्षते। अजीवानां कायाः अजीवकायाः शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यत्रैवेदेपि षष्ठी दृष्टा तिष्ठासु वर्णस्यांगुला
यकमन्यचाशरीरं काव्यादृष्टस्य घोविाकर्मधारय एवात्कपेय ति। अजीवास्ते कायाश्चेत्यजीवकायाः। काय
शब्दः उपशमाधानववनं प्रदेशानामवयवानां वसामीप्यतन्योन्यानुवृत्त्यासम्यक्त्या समर्यादया धा
रणमनस्थानमुपममाधाति। अथवा कायाइवेते कायाः शरीराणीव यथा प्रदेशावयवविचालनाय शब्दवा
च्यास्येवमेतेपीति कृतं द्वंद्वा अतेते धर्मादयो निर्दिष्टास्तत्र धर्मोऽवग्रहमार्गणगत्युपग्रहकार्यानुमेयः स्वत्युप
ग्रहकार्यानुमेयश्चाधर्मः अपादिष्टः धर्माधर्मौ शुभाशुभफलदायिनौ कस्मान्न गृह्येते। उच्यते इष्य
मस्ताव्यापास्तद्याकुणशेसतितपारप्रसंगः अपि वाजिनानां धर्माधर्मौ शुभाशुभफलप्रसि ... प्र
सवसरमाधर्मू न चि विवपुद्गलात्मकत्वादतः पुद्गलग्रहणेनैव तयाग्रहणमिति। नास्तत्र विषया
मनागप्यारेका। अवगाहोपकाराय यश्चायमाकाशमाली लोकाकाशंकत्वमिति वेदनवगास्तचादिति। उ
च्यते। तद्व्यापित्वे अयमेवेकाशादनेनयदिगंतिस्थितिहेतू धर्माधर्मौ तेन स्यातां। न वत्रास्तास्तोतदनावाक्यविय
मानोष्यवगाहनगुणोनातिव्रजन्तेकिं लोकालोकाकाशस्येति। पूरणगलनात्पुद्गलाः संहन्यमानत्वादिसंह
तिमंघावाद्युपुस्पर्शगिवंति पुरुषेणवामीर्यंतइति पुद्गलाः। मिथ्यादर्शनादिहेतुवर्तिनेहमांसंबध्यंतिवे
ष्टयंतीतिगिरणार्थः इति रत्नाकरानाग्रे गिरति। पुरुषेण दीर्यंते। कषाययोगताजाकर्मतन्येति पुद्गलाः सत्यपुजीवत्वेकालः कस्मान्न निर्दि
इतिडुच्यते। सत्येकायमनेनद्रव्यमित्याषास्यते द्रव्यलक्षणप्रस्तावएवाभीषुनरस्तिकायाव्याविष्यासिताः न च कालोऽस्तिकायए
कसमयत्वादिति। धर्मास्तिकायइत्यादिवाक्यस्येन धर्मादयः कायग्रहणं वसाहस्त्र तंतदप्यजीवपदसंबद्धं न्याय्यकारः सा ११९
मानाधिकरण्यनिर्देशसति धर्मादिति सह संघटयति। प्रत्येकं धर्मास्तिकाय इति न तु वर्धर्मकायइति नान्यमेवमस्तिशब्दो

न तत्र वर्त्तीत्कुतो न विनयति तरस्सृष्यते। ज्ञानशब्दयोनिबंधमुलयमर्थविदः अवबुध्यते। स्वभावरूपमाया न्निरूपं च तत्र प्रत्य
स्तमितविरवशेषविशेषणः स्वभावरूपः सर्वदाप्यवेकार्येयेनांशेन। ध्रौव्यव्यपदेशमश्नुते। सोयं भावेनत्यमा त्मलोक
त्रिंमूर्तंवंवापुद्गलद्रव्यस्य धर्मोदीनाममूर्तत्वं सकललोकव्यापित्वागत्यादुपग्रहादिलक्षणनिवध्रुवापेतानि
प्रापवन्नमापत्रिरा विर्भावतिरोभावौ वस्तुनः उत्पादविनाशाविति पावता तत्र मन्त्रत्रिरूपादिसत्तावमंडु हद्गुसुघटकपाल
शकलशकलाकारमास्कंदमुत्पद्यत इति व्यपदिश्यते। पद्यादिमहत्तः सरसस्तरंगमलाः परमाणवे गायायिताः प्रदुर्भवंसि
द्रव्यास्तिकाश्वताः एवं घटादव्यापी नितघाविनाशोपिघटाद्याकारप्रलयः कारणपेक्षात् स्वूलतरंगसंततीनामिवस्ति
मितवारितयावस्थानमुपमितसमीरणप्रबलवेगसंपर्कीणमितेषुमुत्पादप्रलयध्रौव्यलक्षणः। प्रवक्ष्ये नेतव्य ध्रुवासिद्धता।
तत्रैवत्रिवयवदिदर्शयिषयावार्येणास्तिशब्दो व्ययसंग्रहः सकलधर्मादिद्रव्यध्रौव्यप्रतिपादनायकारि। कायशब्दसुस्तशो
पात्रः आपस्य एवं तर्हि स्तत्र एवोपादानमस्तिशब्दस्यनान्यविशिष्टार्थप्रतिपत्तये धर्मवान्। कायशब्दवत्कायशब्दोवानो
पादेयस्तएवहितोऽस्तिशब्दवदिति उच्यते। अनन्तरोपादाने त्वत्रान्यतरसंप्रत्ययोऽन्नवतीत्यतिप्राय स्वारः संसर्गो
दानिहिकारणेनिशब्दस्यान्यस्यसन्निधेनेतनवंतित्यवच्छेदेवासंसर्गोविप्रयोगश्चमाहवर्पैविरोधिता। अर्थः प्रकर
णं लिंगं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दस्यार्थव्यवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः।
एष मनंतरोक्ता नामध्ये संसर्गे गृह्यते। अत्र संसर्गमंगीकृत्य। ध्रौव्यार्थप्रतिपत्तयेऽस्तिशब्दप्रक्षेपः उत्पादविनाशे।
हि ध्रौव्याविनाभूतौ संसृष्टौ। ध्रौव्येणान्याद्या हि। ध्रौव्यात्मकता नाघच पिन्नत्यचादसंनिहितसविन्नकत्वाद्युत्पा
दविनाशानिबीजौनस्यातां। नापि ध्रावतो विलीवतेशेभाव रहिता। ततस्त्र्यात्मकं वस्तु जैनेन्द्राणां बुद्धिव्यवस्था
पितप्रविनागं प्रज्ञापनो मायचात्र रसितद्दिवदतः कायग्रहणनापनिरन्निधिप्रसक्तास्तिशब्देन ध्रौव्यमिति।

तत्त्वा०टी० कथं पुनः कायग्रहणादवयविरूपत्वप्रचयात्मिका प्रतीयत इत्युच्यते। प्रतीयमानाकारता हि कायः समुदायस्य वर्तितो गम
११९ ति तत्वर्ति वितत्कास्य धर्मद्रव्यप्रदेशाः। नयत्येकः स्थितो धर्मप्रदेशस्तत्रापरोपि तत्प्रदेशप्रतिष्ठित इति। तेषां वितत्कायो
ऽसौ परस्परा विच्छेदलक्षणः। स समुदायः सोवयवं तत्पातघोत्यत्र: समुदायः शब्दवाच्यत्वात् निचेवमादिमत्वं धर्मादीनां प्र
सज्यते। नैवादिमत्समुदायवदुच्यते। तथापि हि नोदिमतः पुद्गलद्रव्यस्यानेकशक्तिक्रियासावशक्तिः शक्तिमतोऽन्ते दाम्नेदस्यो
त्रिसत्यामिव वक्ष्यते। पद्भवोत्पदशावश्यं विनाशेन भविवक्ष्यते। तस्मादवस्थितः सव विनाशः। ख्यो वस्त्र प्रकृति लक्षणः। स
मुदायादेशोत्पद्यत इति। अथवा कनागतिपरिणति नाऊधैत्रस्य धर्मद्रव्यमुपग्रहं करुतो नत्वोपग्रहकारितया। प्रा
डिगतिर्षिवेनव्यापारमगमद्गत्वरकालं तु। कोप्यतिशयः समुदपादि येन गतेरु पग्रहं करूवति कयपि विक्रि
यावस्थयेत्सत्तस्तेना कारणेना सादसमुपरत गति व्यापारेवा चेतेन यागत्यपग्रहव्यापारी वस्थायात् पुनरवस्
तो विनाश एव धर्मीकाशयोरपि स्थित्यवगाहनाभुपेतो सादविनाशो नाथ्याचतः। कायग्रहणात्सुगमक्राप
त्रिशाद्यर्थ इत्यात्वास्तिवासौ कायश्चेत्यस्तिकायः। धर्मस्यासावस्तिसादविनाशत्वं स्थितत्वं। धर्मश्चासावस्तिकायश्च धर्मास्ति
कायः। एवं धर्मकाशावपीति। पुद्गलास्तिकायेन्रत्वाद्व्ययप्रवाः। प्रकाशा एवमप्रयः। एवमेतान्यवरोप्पडीनास्कृत्रे
णपरिगणय्याहत्तात्तलक्षणतः। परस्ताद्वर्धर्मः नाल धर्मादीनि तावत्तः। परस्तादुपरिलक्षणेलोगति स्थित्युपग्रहावगा
हशरीरादिउपकाररूपा वक्ष्यामः। इह तन्रूपद्रशमात्रमारवितेमप्रतास्त्रेणाचष्टंपतपावपदार्थलेदमत्कपनानि विक्रमेवल
क्षणमालंजनीयमन्यथानेव एव हुत्यपादः स्यादवत एतान्न्यस्यैकं लक्षणनेदेनाये प्रतिपादयिष्याम इति। अथ कायग्रह
णेकिमर्थमित्यत आह। कायग्रहणं प्रदेशावयवबहुत्वार्थमद्धासमयप्रतिषेधार्थं चेति। ननु च कायग्रहणस्य प्रयोज ११९
नं वर्णितमाचार्यैः कायशब्दार्थ इति सत्यमुक्तम्। व्याकुर्वानपेक्षम भक्ता तमेवा धर्नाघ्याक्षरि दर्शयति विनापि काय
ग्रहणेन धर्मादीनामद्भावनागम्यत एव तस्मात्स्यापादने प्रयोजनमेषां धर्माधर्माकाशानप्रदेशबहुत्वं स्यात्। ॥छ॥

प्रकृष्टो देशः प्रदेशो निर्विभागं वेद्रमनपायेस्वस्थानादवादिकालपरिणामापादित तथास्थितिः। तेषामेवं विधप्रदेशा
नां बहुत्वं धर्माधर्मयोरसंख्येयप्रदेशानाम्। लोकं चाकाशस्यानन्तप्रदेशात्वबहुत्वार्थः। एवं विधासंख्येयप्रदेशासमु
दायो धर्मास्तिकायस्तथैवाधर्मास्तिकायश्चाकाशमपि लोकपरिमाणमेतावत्प्रदेशासंख्यास्तस्तत्काशोच्य
नन्तप्रदेशामित्येवं समुदितिरूपत्वाद्रूपग्रहविज्ञापकत्वाच्चारेणस्फुटेवाप्त्रिचितिः पुद्गलद्रव्यमंगकास्यावयवबहुत्वमुक्त
मवयवैर्यनेरत्यवयवः। परमाणुद्व्यणुकादयः परमाणवो हि समुदायपरिणतिमनुभवन्ते तदपि प्रतिपद्यते। ननु तस्येकत्वा
अभिन्नवेति। नचैवं धर्मादिप्रदेशाः अत एव वनावयवास्तित्त्वाद्व्यन्ते। तस्मात्प्रदेनोपादानं प्रदेशावयवयोबहुत्व
यवेहि पुद्गलद्रव्यमवगन्तव्यं। संख्येयप्रदेशः स्कंधो संख्येयप्रदेशोनन्तप्रदेशोनन्तानन्तप्रदेशश्चेति। ननुत्वेको
पि परमाणुः पुद्गलद्रव्यमेव समकायं न काययवो न वेकिमत्र प्रतिपत्तव्यं ननुपमिदमेवेदमेकरसगंधवर्णो द्विस्पर्श
श्च अणुर्भवति। तावाव एव स्यावयवोद्व्यावयवेनिरवयव इत्यागमश्चाकद्विधेणत्वात् नावृ परमाणेपवत्रे
गोपमा। बद्धिहित्वा च परमाणेपदेशो। तं जहा। वण्णमन्ते रसमन्ते गंधमन्ते फासमन्ते इति। मनु विहसंसर्गे
द्रव्य परमाणवेपेदोवा तस्माद्वर्णाद्यवयवैर्बहुत्वं द्रव्याणां यत्र तत्र घा अयतते न मन्तु उपचरिते। विषु उपचरिते च त
स्याहि कारणं। तत्परमाणोद्रव्यमात्राप्यपत्तिः स्यात् सात् तथा द्वितीयेकायग्रहणे प्रयोजनमद्धासमयः कायोन
गन्तव्यत्यावासौ समयश्चाद्धासमयः। सवार्धरतायद्यापेतवर्तमा समय एकः परमसूक्ष्मे निर्विभागस्त
स्यानकायता समुदायश्च कायशब्दवाच्य इति वक्ष्यतस्य सद्द्रव्यप्रस्ताव इत्यता नेकायमतन्तु मरिणी
नेव्यं न प्रदेशप्रचितमवयवप्रचितं वास्यादाशंकमानोन्यपेषेधीत्कायग्रहणेन क्रायताम द्धासमयस्य
एवं तर्हि कायप्रतिषेधाद्ननुत्पादविनाशः स्यात्समयः। तदन्ना वक्षा धौव्यमप्यपेयात्तत्र तस्य मध्येकुकड
४ टान्तरत नकेन लंकाटंधापुत्रखपुष्पं इमाव्याख्यानवस्थकवमिदमनालंबनं समययावर्णितं सा

स्यादिति। उच्यते। नायं नियमो यत्कायशब्देनाभिधीयते। तदेवोत्पादिविनाशवदिनरत्र कथं तर्हि प्रतिपत्र
व्यमेवं। ननु पत्र कायशब्द उपात्तः सूत्रे अयमर्थोऽस्य युक्तो। उत्पादविनाशास्वरससिद्धावेव कायशब्देन त्र
काश्यते। ननु नरत्नं नापि शब्दसामर्थ्यात् सन्निधानमकल्प्य यतः यत्र तु कायग्रहणं नास्ति तत्र स्वरसिद्ध :नः
वेवोत्पादविना। शौ न सहवरितव्या चाघोऽन्यमवाऽस्ये तस्यमस्त्वेव द्रव्यप्रस्तावे नात्र विद्यापकारणसमुद
याः धर्मशब्दोऽनाभ्य प्रतिपत्तव्या। उत्पादास्थानिधना धर्मग्रहणमादौ लोकव्यवस्थाहिन्ता चाद्यिपरीत चोदक
द्रव्यवत्त्वाधर्मग्रहणमनेनतरं तत्परिहरन् माकाशं लोकव्यात्रत्वनन्तरममूर्त्तसाधर्म्यात्त्वत द्वगाढत्वा
त्तदनन्तरं पुद्गला इति। विशिष्टक्रमसन्निवेशप्रयोजनमेतदेव मवसेयमिति। धर्मादीनां द्रव्यगुण
पर्यायवद्द्रव्यमिति। तत्र द्रव्याणीति सामान्यसंज्ञा धर्मादिका विशेषसंज्ञा। अतः सामान्यविशेष
संज्ञात्वाद् धर्मादीनि द्रव्यसंज्ञा द्रव्यं निमित्तात्व्यास्तिकनयाभिप्रायेण ज्ञातिशब्द शब्दार्थस्त द्व
व्यक्तेरमार्थी विवारणायां व्यतिरिक्त व्यतिरिक्तपक्षावसवि नैकान्तेनान्य धर्मादिर्मादित्वोनानन्य
दिति पुरोवक्ष्यते विस्तरेणाम तएतानि धर्मादीनि मश्ररं उक्तरसवसं म्रधिनसर्वनेदतज्जानिदेश
कालक्रमव्यपनेदसमरमावस्थेनकरूपाणि द्रव्याणि द्रव्याणि गुणपर्यायकलापपरिणामयोनि
त्वात्। नेदग्रत्यवयर्त्तिनानिव्रान्यपि नित्यानि वनामंते। द्रव्यंवतम्य इति वचनात् कर्त्ररिबानपास
ना। इह तु ताबेद्द्रव्येनलंव्यं नवनमिति। गुणः पर्यायाश्च नवनसमवस्थानपात्रकाए वो। निलासी
नोकुरकश्यायितपुरुषवन्नेदेववद्भन्तरव्यक्तिरूपणापादिश्यते। उत्पन्नेस्ति विपरिणतेव १२०
र्द्धते अपक्षीयते। विनश्यतीति पिंडातिरिक्तद्रव्यान्तरावस्थाप्रकाशतायंपुरुषयन इदरूपवतेसाव्याप
रिवत्त्ववनहत्ति: अस्तात्वनेन निर्व्यापारात्तमश्नाव्याय तेन वनहत्त्रिरुदासीनास्तिशब्दस्यनि।

पातत्वात्। विपरिणमत इत्यनेनापि तिरोभूतात्मरूपस्यानुच्छिन्नतथावृत्तिकस्य रूपान्तरेण नवनं। यथा
क्षीरं दधिभावेन विपरिणमते विकारान्तरवृत्त्या नवनमवतिष्ठते। द्रव्यान्तरव्यक्तिहेतुभाववृत्तिर्वा वि
परिणामः। वर्द्धत इत्यनेन तु स एव परिणामः उपचयरूपः प्रवर्त्तते। यथांकुरो वर्द्धत इति उपचयपरि
णामरूपेण नवनवृत्तिर्निर्दिश्यते। अपक्षीयत इत्यनेन तु तस्यैव परिणामस्यापचयवृत्तिराख्यायते। दुर्ब
लीभवत्पुरुषवदपचयरूपं नवनं द्रव्यान्तरव्यक्तिरूपं। विनश्यतीत्यनेनाविर्भूतनवनवृत्तितिरोभ
वनमुच्यते यथा विनष्टो घटः। प्रतिविशिष्टसमवस्थानात्मिका नवनवृत्तिस्तिरोभूता न च तावता सवृ
त्ता। कपालाद्युत्तरवृत्त्यन्तरं कमाविच्छिन्नरूपत्वादित्येवमादिभिराकारैर्द्रव्याणि भवन्ति नवनम्
णेऽभ्युपदिश्यते। अपरैस्तु त्रयमेतद् व्याख्यायते। द्रव्याणि जीवाश्चेति न च पुनः कमस्तिकायता द्रव्यता च प्रति
पिपादयिषिता जीवानां। सत्येकयोगे पि नतिप्राणिनामग्राह्यं ते वशात्प्रयोजनसामर्थ्यादितः कृ
तानि विशेषयोगद्रव्याद्रराः संप्रतिनाम्यमनुश्रियन्ते। एते धर्मादय इत्यादि। एत इति प्रथमसूत्रापदि
ष्टाः धर्मादयश्चत्वारः संख्यावच्छिन्नाः प्राणिनश्चास्तिकाया द्रव्याणि वा वशाद्धाद्रुतयमत्तिमंवेधते प्राणिषु
द्रव्यता विभावस्वपरनिमित्तद्वयोपलक्षिताः तत्र स्वनिमित्तं स्वधर्मव्याप्तिर्यया साववद्धवस्तु च गृ
ह्यते। स्वधर्मव्याप्त्येव द्रव्यं प्रतिविधीयते। प्रस्तावनेन वा यथा तत्तं व्यज्ञायते। स्वधर्मजा हि अस्यात्तिलक्षणता
हात्स्येन व्यवस्थानं। तदवश्यं तावदवस्थानमेव द्रव्यलक्षणं परनिमित्तं वज्जग्रीहलरूपमित्यादियोऽयं द्रव्यमेव हि त
त्र घाव्यपदिश्यते। रूपादितया गत्यादिरूपग्रहणत्वया च विशेषणेऽपेक्षं पिण्डवता दृत्तागिनेयमाकुलदिसंबन्धि
दृत्त्ववत्। परनिज निमित्तोपलक्षणे दर्शनाभिप्रायेण चाहा उक्तं हि त्यादि अचमेति हितमतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्ग्रहणता
द्रव्येषु धर्मादिषु सकलपर्यायेषु नकुराद्दितिपि ये स्वान्फपलदृंतिअतेनचेत्कविस्थद्यग्रहणमेतद्विभ्रष्टं तस

र्देश्वपर्यायेषु केवलस्येति। तेनापास्तसकलविशेषणेन केवलशब्देतिषाड्व्याणां यथास्वं स्वतिमित्रलक्षित
मापृहाते। अतः स्वपरनिमित्तोपलक्षितानि धर्मादीनि द्रव्याणि तत्कालनिश्चयवशात् प्रतिपत्तव्यानीति॥ अथ द्वे
तानि पंचसंख्यावच्छिन्नानि धर्मादीनि द्रव्याणि। किं कदाचित् स्वतत्त्वात् प्रच्यवंते। पंचसंख्यां वा व्यतिवर्तंते(?)
इत्याशंक्य निवेति। प्रश्नत्रितयमतः संशीतिभावच्छेदिये दमुच्यते॥ नित्यावस्थितान्यरूपाणि यथासंख्यमनेन सू
त्रेण प्रश्नत्रितयं प्रत्याख्याते। नित्यग्रहणं धर्मादीनां स्वभावादप्रच्युतिराख्यायते। अवस्थितग्रहणं द्रव्यत्वानधि
कत्वमावेदयते। एषि(?)च सेडो वायुमनांसि तावत्पुद्गलद्रव्यमेव मूर्तक्रियावत्त्वात् तत्परिणामितावायु स्वधा
दयः पुद्गलाः जीवा एव मनुष्यादिवत्। कालश्चैकीयमतेन द्रव्यमिति वक्ष्यते वाचकमुख्यस्य पक्षे वे निर्दिशश्चाकाशान्त
द्रव्यांतरमाकाशप्रदेशा एव मनुष्यादिवत्। कालश्चैकीयमतेन द्रव्यमिति वक्ष्यते वाचकमुख्यस्य पक्षेवे विदि
शश्चाकाशान्न द्रव्यांतरमाकाशप्रदेशा एव विशिष्टरचनात्वो दिग्व्यपदेशमवरुंधंति। न वर्तव्यतिरेके
णतत्स्वरूपोपलब्धिर्दिशामस्तीति। अरूपिग्रहणं धर्माधर्माकाशजीवानाममूर्तत्वमाविष्कारोति। रूपं मूर्तं
मस्पर्शपरिणामबहिर्वर्ति वादमूर्तान्यतानि(?) अपरे द्विधा निर्दंति सर्वे नित्यावस्थितानीति। पंचापि धर्मादीनि नित्या
वस्थितानि भवन्ति। न तत्स्वरूपाणि तेतान्येव यमानरूपरसादीनि द्रव्याणि वर्चारीति। एतद्योगकरणं निष
पंचाशमप्यवस्थितं वर्तुलीमिति न तच्छाकामेकयोगेपि हि। अरूपिग्रहणं संभवेतो धर्मादय एव संतनस्मंति
न पुद्गलाः। अथ वाप्यरूपिग्रहात्संबानामपि प्रसंगात् प्रवर्ध्यते रूपिणः पुद्गला इति। नच एतद्धर्मो
गोथ्येपोद्धः शाकोलघुमतेष्ट भावोक्तेति। अपरे वर्णयंत्यकयोग एव नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्ययोः
समस्यपदयोः पक्षः। कृतः। अरूपग्रहणं तु न समस्तमान्यासहातोविलक्षिग्धयस्थवणमेतस्मादत्रायीते नित्यावस्थि
तग्रहणं समस्तय विशेषणमरूपिग्रहणमेककं तु पुद्गलद्रव्यव्यदासेन धर्मादिचतुष्टय विशेषणं। अत्रापरे व्याचक्षते

यत्किंचिदेतन्नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्येवमपि पाठे लत्तत एवानिलषितोर्थउत्तरसूत्रोपादानान्नस्मात्सवत्राणेपि पद
निसत्त्रात्त्रमध्येयमस्तिन्यत्र परिविरचितमत्र विन्यासनंगपवत्तिर्नउत्क्रियाउष्यति। अपरे नित्यग्रहणमव
स्थितविशेषणं कल्पयंति। नित्यमवस्थितानि। नित्यावस्थितानीति। सहसुपेति समासो नित्यप्रजल्पितव
दस्मिंश्चिकल्पेन्नाप्यमगमितं स्यात्। ताप्यकारेणैव तानि त्राणेपि स्वतंत्राणे व्याख्यातानि। ततकथं नित्य
ग्रहणमवस्थितविशेषणं स्याच्छाप्यतेदेसतानि अपरे बहुशः। किलाचार्येण सूत्रमेवमधायि नित्यावस्थितान्य
रूपीणीति। अत्र वहुवर्णाहीर्णोरूपत्वात्मवधाय्सउपप्तिरिति। अत्रोच्यते। कविद्धउत्ताहिबाधिचात्सु
रू ... पाठात्त्रोमवधीयो भवति। यथा शंशयोः शाकरुत्ताणितथा अनरवेतिवत्क्राणि। सर्वेथलादिवाय
अपरे क्वान। न वन्तु मत्त्वधीयोत्रह॥ सवमन्तारवरसादिपाठात्त्र चितिरिति। उक्तं तत्रान्यत्तरस्यांग्रहणं समु
च्चयार्थमित्यतो न दोषः। नाप्यमध्यनन्तु श्रियते एतानि द्रव्याणि नित्यानि नित्यंनीत्यादि न्याय्यं। एतानि तस्ने
तराधिकृतानि पंचापि धर्मादीनि द्रव्याणीति द्रव्यास्तिकनयाभिप्रायेण न तु पर्यायसमाश्रयणात् द्रव्यास्ति
को हि ध्रौव्यमेवेच्छति नोत्पादविनाशावतस्तदभिप्रायेणैषा मोचार्यशास्तित्यता मन्यथा द्रव्यास्तिक
नयनिरपेक्षनिरूपणाया मेकांतवादः स्यात् स च बहु निवदोषग्रस्तत्वान्न स्वामी क्षिकाति प्रयच्छति
मंदमसः स्यात्। न तु विवमेकनयनिरूपणं ... नद्वैनैंदर्शनप्रतिष्ठरणाया लंमस्य मेतत्किंतु द्रव्यास्ति
कपर्यायास्तिकयोः प्रधानगुणभावविवक्षावशात् वस्तुस्वतत्त्वमुपनीयते। ज्ञाततत्राप्येरन्यथाहीच्छेव
सुप्रज्ञापनाति। उःकरास्यादतः। प्रज्ञापनेयमनित्यांशांशस्य वस्तुनो नरसिंहस्येव नरके मरिशाष्टते
देनतत्रेह द्रव्यास्तिकस्याज्ञापन्नमाश्रित्येतरस्य वस्तुणनावं नित्यता प्रज्ञाप्यते यथो वेतानि नय
द्वयोपसंगृहीतानि न तथा प्रथमसूत्रे इति हितमतिधास्यनेवत्रिसूत्र्यामिति। तमेव वाच्यो वंश

तत्त्वा० टी० रूपांशद्रव्यास्तिकनयअड्व्यमादर्शयितुमाह। नित्यानि भवंति। न क्षीयंति नित्यानि ध्रुवाणि नोत्पादविनाशौ वंती
१२२ तिया वनत्रा न वर्तित्यानि न सकललोकालाविकारिणी मत्राख्यायते। धर्मादीन तत्त्वनित्यलक्षणं वक्ष्यमाणं तु
च्छ्रदयति। तद्भावाव्ययं नित्यमेनेति। यस्तोनावाजयेति। न त्रिसमितिनि वर्तत्ती तिन्नावः। योसोजव
तिसकत्रान्मसे सवतस्मात्स्वरूपाद्द्विगमनं तु कुसते वातो नित्यमुच्यते। न कदाचित् स्वरूपतां प
रित्यजंतीत्यर्थः। अथवा नावस्थितशब्दार्थ इति अथवा नावस्थितशब्दार्थं निरूपयति नित्याव॥
स्थितयोरनेदचं तिमपनयन्नमान्न संकरेणनयोरत्यन्तमिति लक्षणमन्यचावस्थितलक्षणं ति [illegible]
तानि वनहि कदाचित् स्वं वचं न त्रता वंबं वमप्ति वरंति। नित्यचाननुज्ञापेक्षपेक्षापावशब्दोपादान
मवस्थितानि भवंति। धर्मादीनि द्रव्याणि तत्त्वावस्थानमेषां वाक्येन निरूप्यते न कदाचित् स्वतत्त्वम
तिवर्तंति। तद्भावाव्ययता यां समानियन्त्रेषां निर्धीयते वस्थितशब्दोपादानात् स्यावेवनवं। स्ततानि
नन्ततात्यधिकानि वेति। संख्यानियमोतिः। एतेः। सर्वदा पंचास्तिकाया तत्कचाष्ट्रगतः। क्वाजस्य
वेतत्स्य पर्यायचादिति। नापि न्नतार्थं बंधनिरवोत्सातात्पतोवस्थितानत्व्यंते। अन्योन्यावबंधितायां
सत्यामपि धर्मादीनि न श्चतचान्नतार्थवा विशेषिकं लक्षणमतिवर्तंते। नवधर्म्मायोगानि स्थि
त्यवग्रहकारित्वाननसीव [illegible] ग्रहदानव्यापारः स्वपरप्रकाशोवत नपरिणामोजीवाना
मायेतन्यशरीरवाङ्मनः प्राणापानसुखदुःखजीवितमरणोपग्रहमूर्त्तत्वादयः पुद्गलानां
अथवा असंख्येयादिप्रदेशानादिपरिणामस्वतत्त्वनातात्यन्तता जात्यन्तरमन्नतावेति। न जातु विहा
दिकालप्रसिद्धिवर्तोपजनितां मर्यादामेति। स्वलक्षणं त्यजति करोहि नित्ये ह्ना हेतुः पदार्थानामतत्त्वगुणमपहायनान्यदाय १२२
गुणं संपरिग्रहमेतान्याति हंते। तस्मादवस्थितानीति। अरूपाणिवा तेषां स्वरूपमस्तानिनसमुदाय विशेषणमतदरू

पाणीत्यसंनवाद्धर्माधर्माकाशजीवेषु वह्वर्थेविसंनवत्यस्वतंत्रं च न पुनः पुद्गलेष्वत एव प्रसक्तो सत्यासुत्तरसूत्रेण निषे
धः करिष्यते। व इत्यग्रहणं लक्षणरूपं तद् विद्यमानं येषां तान्यरूपाणीत्यरूपित्वाद्दुष्प्रापानेतानि गृह्णीते। न वक्ष्यैषा
मध्यमाणं च मरूपत्वे कारणमुच्यते परमाएवादिनि। रनेकांतात्रस्माद्रूपिग्रहणं। द्रव्यस्वभावाच्चाभिशीपनार्थं मू
र्त्तिमच्चवित्रिप्रकाशनाय प्रास्यपिकोत्पादबंधे तु न डपमेगुल्पाकाशादिवस्वतत्त्वं न तेषां रूपमस्तीति किं पुन
। रूपं नामेत्यत्राह। रूपं मूर्त्तिः मूर्त्तिर्हि रूपादिशब्दार्थे ति ध्येयासान रूपादि संस्थान परिणामा नासर्वगत
द्रव्यपरिमाणलक्षणा व्यतिवाररहरदर्शनात् सर्वतापरिमितत्वे लोकस्यानंतोपि मूर्त्तिमत्त्वप्रसंगः काणिका पुद्ग
लानां परिमितत्वं वा रूपमत्तत्वे पथविशिष्टसंस्थानत्वादि निलीकस्यातो रूपमेवाव्यतिचारित्वान्मूर्त्तिरु
च्यते। अन्ये तु दधतिरूपशब्दे नीलादिवर्णेति ध्यायी समस्ति अस्तिव दीर्घादि संस्थान प्रतिपादनपरः
नयः। संस्थानं प्रतिपत्तिमाविष्टरीति। रूपशब्दस्त मुररीकृत्याचो व दाचार्यो रूपं मूर्त्तिरिति। एवं विधमू
र्त्तिश्रितास्थस्यशादिय: किलसर्वदा न कदाचित् संस्थानात्मवितुमर्हत्यन्यथावांध्येयव्यो मंगुस मभंकृ
क त्रिरंव उक्तत्याः स्फुरित्यत्र परे धर्माधर्मसिद्धसंस्थानेरनेकांतः। तस्माद्रूपमेव मूर्त्तिरसुपवंत हिगुणमा
त्रे मूर्त्तिशब्दस्य विषयः। प्रसक्तो नवस्वरूपमेव मूर्त्तिरिति उच्यते। द्रव्यास्तिकनयावष्टंभात् सकलमिदं
निरूप्यते। तत्र किमाश्रेव विस्मृतं नवनोन खलु रूपादयस्तस्य के वि न्मूर्त्ति विविक्ताः संतिसेव हि मूर्त्ति
र्द्रव्यस्वभावाच्च तुग्रहणं आसाद्य रूपमिति व्यपदिश्यते। अत एव पुनराह। से हकरात्य नि वार प्रदिद
र्शयिषयामूर्त्ताश्रयाः स्पर्शादय इति। न खलु मूर्त्तिस्पर्शादयस्य व्यतिवर्तंति। सहचरितत्वात् यत्र रूपप
रिणामः। तत्र व श्यं तया स्पर्शरसगंधेरपि भाव्यमतः सहचरमेतच्चतुष्टयमनन्तः। परमाणावपि
विद्यते। न व परमाणव श्चतुर्गुणादि रूपा इति तिद्दनाद्य सर्वे बा मेकरूपत्वादियोस्तु वि जाषः। किं विद्व

मुक्त्वा गुणपरिणाममसाधारणमेव स्वरूपं तिष्ठति। यथा चक्षुर्हि गुणीसंहतिपरिणाममसामर्थ्ये वर्त्ती लोचनस्पर्शनग्रह
णगोचरतामुपैत्यङ्गुले विलीने सत्ती रसनघ्राणग्रहणयोग्यतामागच्छतो न च वर्णस्य विशिततस्संवेदनवेता
चपि पुनर्ग्रहीतुं शक्यो। परिणामविशेषवत्त्वादेवं पार्थिवस्यापि तेजस्त्वायवायाणवेष्वेकदा तीया
दाविक्तो विस्परिणतिविच्छिन्नो न सर्वेन्द्रियग्राह्यता वं स्पृतो रूपरसगन्धस्पर्शा एव विशिष्टपरिणामानुग्र
हीतासंतो मूर्त्तिव्यपदेशभाजो भवति। अपरे त्वन्यथा वर्णयंति। नाप्यमूर्त्तिशब्देन रूपमेवाभिधीयते। अ
पि च रूपमाश्रित्य वर्त्तते स्पर्शादयस्तेपि मूर्त्तिशब्दवाच्यास्तदेतदयुक्तं। द्रव्याश्रया निर्गुणा इति वच
ने द्रव्यमाश्रयो भवति। स्पर्शादीनां न तु ना रूपमुपघ्नतायच्छ तदिति। अर्थादिपर्यायेन स्पसमाश्रयणमुच्यते। न द्र
व्यमस्ति पादिशब्दे द्रव्यमुच्यन्ते वादतो रूपादयो ऽन्यपरस्परसंमाश्रयेण वर्त्तमानाः सेनावनादिवन्मूर्त्तिश
ब्दवाच्या इति तदयापि नाघ्नेन संगच्छते। रूपं मूर्त्तिर्मूर्त्तिसर्वाश्रयाश्च स्पर्शादय इति। न ह्येकः पदातिः
करी वा सेना किंतु परस्परसमाश्रयेण वर्त्तमाना तुरगकरिरथपदातयः सेनेत्येवं न रूपमेव मूर्त्तिः किंतु
समुदाय इत्येतद्यथावर्णितामवास्तान्नाप्यपि। तिष्ठ। नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्यविशेषविधाने केषां
चिद्वपवादार्थमलं कर्त्तुमारभ्यते। रूपिणः पुद्गलाः विशेषयन्ते समास्यन्ते इति निषेधमुपेत्यानलातादीय
हीतविशेषत्वादपवादस्य नित्यत्वावस्थितत्वान्यपुद्गलान धारेणारूपत्वमात्रप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः। अरू
पा पुद्गला न भवंति। किं तर्हि रूपिणस्तत्स्वभावाव्ययत्वाच्च नित्यता सदा सम स्वस्वरूपादिमत्तया वा व्यतिकी
र्यमाणस्वभावतयावस्थितत्वं तिउ पुद्गलानां नन्वेवोत्पादविनाशवत्त्वादनित्यानेवानित्यस्येष्टेस्तं तत्कथं तद्विरो
धिनी नित्यता उईप्यत इत्यत्रोच्यते द्विविधा हि नित्यता अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावयते। अनाद्यपर्यवसाननित्य
नासो वधि नित्यता सावधि नित्यता तत्राद्या लोकसन्निवेशादवदना। सादिसपर्यवसानावधि वितणसंत

त्यव्यवच्छेदेन सन्तानवप्रवृत्तौ तिरोहिता [illegible] आकपरिणतिप्रसक्तञ्जिगाप्र
नवनमात्रमतासदाप्रतीतेः। अपराः तूपदेशानित्यता वस्तु सत्त्विप्रत्ययवच्च व्यवस्थानात् तत्पवीत
रा धिकवलयाव्यवस्थानवच्च सावधिका। अनित्यतापि द्विविधा। परिणामानित्यता। उपरमानित्यता च।
तत्र परिणामानित्यता नाम मृत्पिण्डो हि विश्रसाप्रयोगाभ्यामनुसमयमवस्थान्तरप्रागवस्थाप्रच्युत्या। स
मस्तोपरमानित्यता तु न वो द्वे ह वद्दपास्समतिवस्तु ष्व परिनमण क्रिमपर्यन्तवर्त्तिनी परित्यागावस्था
न विशेषरूपानात्यन्तानन्त अवताव ता वनी ति। तत्र परिणामानित्यतया पुद्गलद्रव्यमनित्यमित्यावक्ष्यते। त
ताव्ययतयाविनित्यमुत्पयधादिदर्शनान्न च विरोधोऽस्ति कश्चिदित्येतत्प्रपंचतः प्रतिपादयिष्यते। परस्ताद्गुतयी। नवराव
स्थामात्राय वस्तुसकलो वस्त्वीधियमाधिनो ात्प्पन्यपरांगारकिनमात्रनियतपलाशाश्चतत्त्वाद्विवत्प्रसंगारा
यतसाधीयसीबुद्धिमादध्यादतिविकलत्वात्। अथ नोपसर्जनतया तु कद्वा वि किं विधिवरूपनेऽस्ति विकावाक्कयने
श्वरयानवदतः। प्रत्यक्षप्रमाणप्रसिद्धपदार्थस्वरूपेनानीवायासयं तिबुद्धिमात्मवन्त्वस्मात्रिसानित्ययोरास्पदमे।
कममीपुद्गला इति न किं चिक्कस्य विद्यामंते। नैवरूपवंतइत्यधानाप्यमत्रश्रियंते। पुद्गला एवरूपिणो न वर्त्ती
त्यादिशरणप्रक्रनाच्च पुद्गलापरमाणवन्तयोनंतानेनप्रदेशस्कंधपर्यवसानास्त एवरूपवत्त्वामनन्यसाधार
णीमनेकरूपपरिणतिसामर्थ्यपादितसूक्ष्मस्थूलविशेषविशेषप्रकर्षवर्त्तिनां विकृतिनधमादिद्रव्यविशेषात्रति
रूपवत्त्वमत्रावधार्यतेन द्विनजातुविदति विरपरिविलेपरमाणं [illegible] हिक्कमदद्रव्यकलापमुपैतिसा
मर्थ्याच्चपुद्गला अपि नतां विहाय वर्त्तंते तत्पुद्गला एव पिण्ड इति। मुच्यन्ते रूपेमूर्त्तिरिति वशात्प्रतिपादितम
स्तदवसंधना तिप्रायेण हा रूपमेषामस्तेऽपुवास्ती ति रूपिण इति। एषामिति पुद्गलानां परमाणुद्व्यणुकादिकम
ताऽष्टकस्यरूपं रूपं मूर्त्तिः। साविद्यत इति। रूपिणः षष्ठीप्रदर्शनं तु तेद विवक्षाच्च परिज्ञापितेद्रव्यगुणयो

नीलत्वमध्यवसातव्यमनेन विवक्षोपनीतं वा द्रव्यपर्याययोरेकमतस्तत्प्रदर्शनाय व्यापकाधिकरणलक्षणास्
स्य धर्मी विग्रहेणाचार्येण पात्रम् अथवा तुल्यमेव मत्वर्थीयमुत्पत्त्यानेन तेन द्रव्यपर्यायनयापेक्षा द्रव्यास्ति
कनयापेक्षया योजनीयः। न पर्यायव्यतिरेकेण गुणाः सन्ति। तेषु देशसंबद्धेषु वेनावपलब्धेः। व्यतिरेकि
णो हि गमकत्वात् सन्निहितविषयत्वकस्येतस्तेन च। तथा च दृष्टं वदनमुपलभ्यते तस्य स्वेतरूपतिक्तो रसः सुर
गंधः शीतः स्पर्श इति। यथैकत्रस्य व्यपदेशः सार्थान्तरे दृष्टः स्तम्भस्य ज्ञानलक्षणस्यायं कर्मरज्जुरिति।
न चैकोपलंभस्तन्निदर्शनबलेन द्रव्यमेव द्रव्यादर्थान्तरमिति निगुणेभ्यो द्रव्यमिष्यते योपमुपलभ्यस्य समास्ते
रूपलक्षणव्यपदेशः। सोऽर्थान्तरं गमयति न च द्रव्यं गुणक्रिया वास्यादिति कोपरितोषः। सेनावनादिवदनेकांत
इति वेदृशोऽन्यर्थान्तरेऽपि व्यपदेशः सेनायाः कुंजरः सहकारः काननस्येति। अत्रोच्यते। न चैतत्प्रसिद्धमनर्थान्तरत्वं
नित्यत्वं सेनाकाननयोर्यस्मादनियतदिक्संबंधिषु करितुरगपुरुषसंपदनेषु परस्परप्रत्यासत्तिजनितो
पकारेष्ववधारितानवधारितियत्रेषु बहुजनसेविवसेनानाकाननमपि एतच्च द्रव्यमर्थान्तरमेव। स्वयं
स्यादयोऽपि ह्यर्थान्तरतायेवं बहुमाससेनासन्नपाकजानां द्रव्याणां कालविशेषानुग्रहे सति द्रव्यान्तरसंस्क
ारानं पाकजोऽस्त्रैयस्ययोगस्मत्परस्परस्माद्यायतेऽर्थान्तरमतश्च पंक्तिरप्यकदिग्देशसंबंधिषु परस्परप्रत्या
सत्त्वरूपस्तेष्ववधारितोयन्नाकेषुनित्रानित्रजातीयेष्वाधारिषु वर्त्ते। पानाबहुत्वसंख्येयाति मीयत इति। तत्
स्मात्सर्वेरूमिदं न यद्यत्तं वस्तु न सत्तावमापादयति। नैकान्तश्चास्य सार्थस्यो ज्ञासता धर्मकरोज्ञाप्यकारो वि
लिंगद्वयेन विग्रह मतोयं वाक्यार्थः। पञ्चलेश्चपूर्वितदानेद्व लिंबौ विवक्षावशादिति। पुनरेषां विशेषाति १२५
धिसयास्तत्त्वमाह। आ आकाशादेकद्रव्याणि। अथवा पुद्गलद्रव्यं परमाणुभेदेनानेकधा जीवद्रव्यं चाना
रकाद्विविशेषेणानंतकमेवं धर्मादि द्रव्याणि पत्यारेकानिराकरणायेदमुच्यते। आकाशादिस्यादिनाथ

ष्यात्र निर्विधिवाविवादातो हि चैतत अत्र संहितयास्तत्र पाठस्तं विष्टणेति नाप्येण आकाशात् अत्र ध्यायादिसूत्रोपा
त्तकमनुदिश्य पाकाशाति व्याप्ति प्रविकाशविषया। आ आकाशादित्यवधर्मादीनि निर्दिष्टानि विशिष्टावधित्वात्र दर्शितधर्मा
धर्माकाशाविएकद्रव्याण्येवेति। तिर्यक्समानजातीयानि द्रव्यान्तराणि सत्त्वादिलक्षणोपकारात्। धर्माधर्माकाशानां हि गतिस्थि
त्यवगाहोत्पत्त्यान्वाविततउपकारः। स्थित्यादित्रयमुक्तं हि वस्त्वर्थ क्रियासमर्थ मन्यवेयते नेकांतवादि निर्धर्मा द्रव्याणां वग
त्यादयउपकाराः। स्वस्थाने बुद्ध्याप्रतिपादयिष्यन्ता। एक शब्दः सहायार्थमतिस्थ्लेयद्यपरमाणुपरमाएवं तरेससचितासः। यः। आ
त्मावात्मान्तरेण ज्ञानसुखदुःखजीवनादि नेच्छा ज्ञानधर्म द्रव्यान्तरेण ससहायमधर्मव्योमनी। वेदना विप्रकार्येऽद्रव्यंगुणपर्या
यवद्रूपेनानन्दने न स्वगतधर्मपरिणामस्त्राहि धिराव्यतेतत्रस्वेवान्यथा गुणपर्यायश्च न द्रव्यमेवस्याद्योमोत्पलादिव
देवशब्देन नियम्यते। एक द्रव्याण्येव न तु द्वित्वलजातीयद्रव्याणि वेवा नित्वलजातीयद्रव्यांतरावात। नियमेनैवेष्टार्थसि
द्धिं प्रदर्शयन्ति पुद्गलजीवास्त्वनेकद्रव्याणि। सेनाद्यनेकतयाऽनुद्गलाना विशेष्यंतितान्। उशब्दन इति करणं यस्माद्
र्थयमावुल्यजातीयन्द्रयस्त्वमेषां तस्मादनेकद्रव्याणि परमाणुप्रचतीत्यनत्राणेकस्कंधावस्थानानि हि तिकलह्लतातिलत
रुद्धिविद्रुः पंव द्वियात्मानश्चेति नावनीयं। तानपथमपरो विशेषस्तेषामेवाभिधीयते। निःक्रियाणि च। अथवा एवं
नावदस्त्रूपित्वेकद्रव्यं चैव नतआपेक्ष्यातेऽरूमपि विनिर्दिष्टात्यायत इत्याह वाक्यमारब्धे तादृकारः। आ आकाशादेवधर्मा
दीनां त्वतावतान्त्वेन कर्मनाभ्यते। अनन्तरसूत्रे समार्थपरिप्रापितानि धर्मादीन्येवक्ष्यन्ते धर्मादीन्याकाशान्तानि
निःक्रियाणि भवंति। अथैव न क्रियाणि। करणं क्रिया। द्रव्यस्पन्दावस्थेनाकारेण। सर्वेषां न समस्ति व्यस्ता धर्माकाशा
न्यनास्क्रिदिनातिशयान्ये वा सर्वदा पूर्वापरावस्थे तेऽप्रमाना डिह्लानानि किल स्यात् तत्तदेतदपव्याख्यानमवधीरि
तममवस्थन्त्रावेरकारियतः सर्वमेव समे वदसादहाय्यघ्नि धर्मास्त्ववस्थानानाति क्रिया पासान्तदेतेऽपि ध
र्मादायाय दिसन्तानानि लेप्यन्ते। न विनगांतदातहि क्रियायेषामुत्पादविगमलक्षणया जीवानामिवाघम

तत्वा० टी० व्यतिक्रमेणोच्यते यत्ता नादरीनीरुच्यते वा बहीप्यत गगनादीवरादिवन्नित्यगवान्नपि वच्याद्यहारस्य अत्र यमात्रेणेव
१२६ दशांगप्रवचनार्थसकलवस्तुसंग्राहित्वात्सर्वमतकिं... धरेत्यस्य उत्पणेति वा विगते ति वा ध्रुवे ति वा नदेतद्दशोपविशी

र्योगतत्समाद्यमत्रानुक्रान्तमवडस्मादव्ययदिस्थितिमत्रमत्रुमिमते हि न्यानघावान्नहुत सिद्धांतकदयेन विशेषावश्यक
कारेणनमस्कारविशेषकोशाष्टानित्यत्वमतिपादने व्याख्याविता अवगाहणादयो न ण गुणात्र उवेवपत्र धर्मादि उत्पादादि
।सन्नावनहृडीवगुणविकारो सो।अवगादार व विणाकतो।वगाहे त्थितेणसंजोगो।उप्पातीसो वस्संगच्छु वकारादयो वेवा
।गत्यपयाती तिणदव्वमिहे गंततोजन्नोतेण तणसंमिकहंवानन्तादयोसवहाणि च।अयमासा सार्धवक्षर्यः गुणाच्चात्मत्र
नीजनाजनावत्रनोवगाहो यं तिस्यः नत्तसोवगाहः स्वचलत्वणमुकार।।स्वावगाढमत्रारणजीवादिकं ताति स्व
जनइति अवगाढजवादिसंयोगमात्रमवगाह इति सांख्याग्यस्थोत्पादादासंयुज्यमानवस्तु जन्यत्वाच्चं गुणसंयोगवच्च
घावावगाहत्वाकाशस्येमयति सिद्धस्वरूपकाराव पि धर्मी गत्यादि तिमदादि द्रव्यसंयोगमात्रत्वादुत्पादादिस्वनावाद
तिकथं तर्हि नि:क्रियत्वमेषाम तत्राह।पुद्गलजीवा मुक्तिवंतः क्रियेति गतिकासाहस्र त्रकारः पुद्गलजीववर्तिनाय
।विशेष क्रियादेशांतरप्राप्तिलक्षणा तस्याः प्रतिषेधोयं नोत्पादादिसामान्यक्रियायाः पुद्गला स्थितो देशांतरमा १२६
स्कंदंतः समुपलभ्यंते जीवाश्चेत्यतस्ते क्रियावन्तो मुख्येवार्थो धावंतरेण प्रसिद्धदेशांतरप्राप्त्यर्थेन न प्रकाशयति
गति: क्रियाशब्देनातिविस्तता तो विशिष्टवन क्रियासामान्यं धर्मादयः स्वजीवद्रव्यप्रदेशान्नदेशांतरमा
पिविवलिष्ठमनुस्रहमानाः कथमेवेवं विधक्रियाधारं तां प्रतिस्यंते तस्मान्नि:क्रिया णीति नि:स्वव्यं वदनं तच्च
धनाधिकृत धर्मादि द्रव्याणां सर्वेषामेव प्रदेशावयवरणार्थमिदं बहुत्वार्थमिति व्याहृतं तस्माच्च एषां
धर्मादीनां जीवांतानां प्रदेशावयवनियमइति अत्रेति प्रदेशावयवनियमप्रश्नेयद्यागममधीयते।एवोः
तिप्रायः प्रश्नयितु।अमूर्तेषु धर्मादिष्ववयवव्यवहारो नास्ति मूर्तेषु वा स्मन्नेदावच्छेसु परमाणुषु।अवयव

व्यहारो हि मूर्ते: स्तोष्व वक्षनीयत इत्यतो नियमो निर्धेयः केषामवयवा इति सर्वेषां मित्यादिनाच्यमूर्त्तानाम मूर्त्तानां वप्र
देशाः सिंति विद्यंति।संप्रवहाराद्धि प्रदेशं प्रत्रु तिप्रदेशाः तत्र धर्माधर्माकाशजीवानां द्रव्यपरमाणुमूर्त्तिव्यवच्छिन्नाः प्र
देशाव्यघाह निरवयवा स्तु देशः स्वस्य क्षेत्र प्रदेश इति दृष्टः पुद्गलद्रव्यत्वमनानाः प्रदेशा इत्यभिधीयते।ननु तस्याप्र
प्रदेशोस्य तः परमाणोरन्यत्रेत्यरूक्षं दृढेवस्याकाशप्रदेशाश्च निवाय्यमाधारयेवेत सितात्यकारेणोक्तमन्यत्र परमा
णोः प्रदेशासंनिनपर्यायांशो रूपादिलक्षणं।यतः प्रशमरतावनेनेवार्थः परमाणुरप्रदेशो वर्णादि गुणेषु तज्ज
यानीयः अत एव वचेसरः प्रदेशानामवयवानां नावयेन ज्ञात्वविद्वस्तुव्यतिरेकेणोपलभ्यंते तात्प्रदेशा ये उविशा
कलिताः परिकल्पितमूर्त्तेय: प्रज्ञापथमवतरंति निवयवा इत्यत आह।अवयवा इत्यादि विशेषस्तु शब्दः विष्ठ
साश्रयोगास्यामवश्यं न इत्यवयवाः पृथक् क्रियं तर इतियावत्।तव स्कंधानामेवाद्यणुकादिक्रमवतामनतिक्रांत
रूपादिते दानां एवाशाच्छेनियामकः धर्माधर्माकाशजीवाणुनां न संत्यवयवाः स्कंधानामेवा न्तवं ति तत्र एतदेव
मित्याह।विरूपान्तरस्यादि।यस्मात्सर्वपृथक्त्तेस्त्रत्रकारः संघातनन्दस्कंधविपुतानामवयवानांसंहतिपरिणतो सं
स्कंधाः जायंते।संहातानानावत्ते दृपरिणतो।द्व्यणुकादयः संतनवेति।परमाणवस्तु नेदादेवावध्ययमानादव
यवास्तस्मादवयवव्यवहारः पुद्गलद्रव्य विषय एवाध्यावसेयाः।अक्रनाववसितप्रदेशावयवकृतियमो धर्मा
दिद्रव्यप्रदेशानामियत्तामाविष्करोति।ठानत्वेत्यादि।ठाने धर्मादिषु द्रव्येषु पंच संख्या विशिष्टेषु धर्माधर्मयो
: असंख्येयाः प्रदेशाधर्माधर्मयोः प्रत्येकमसंख्येयाः।प्रदेशा न्न वेति तिनेवलोकाकाशप्रदेशमानाः संख्ये
यानंतसंख्याद्वयमपहासेनासंख्येयाः कथ्यांताप्रदेशास्वरूपं निर्दिधारयिषुराह।प्रदेशानामेत्यादि प्र
कृष्टो देशः प्रदेशः परमनिकृष्टो निरवयव इति यावत् नामशब्दः किलार्थे परोक्षवचस्य।एवं हि सर्वज्ञ

तत्त्वा॰ टी॰ ःप्रसक्तेणोपन्यस्य कथयन्ति अपेक्षाप्रयोजनः। अपेक्षा निर्देशो वा। आपेक्षिकः सन्नसन् सिद्ध एवार्वाग्दृशीति
१२६ रस्मादादिनिरनेनाल्पतायेन प्रज्ञाप्यमा। आपेक्षिक उच्यते। सर्वेषां धर्माधर्माकाशजीवानामपेक्षकत्वे
सत्यपि सूक्ष्म एव न स्थूलः। तुशब्दो वधारकः। आपेक्षिकत्वं निरूपयति परमाणोरवगाह इति द्रव्यपरिणा
णपरिग्रहेण प्रदेशाः परमाणोरवगतिः क्रियते। न तद्दनतक्ष्मनवति। तन्मूर्तिमात्राक्रान्ता देशाः प्रदेशा उच्य
न्ते। अवगाहो व्यवस्थानमाक्रान्तिरध्यासनमिति पर्यायाः। न पुनरहावगतिः। तत्रैवमाकाशस्यैव प्रदेशो नि
रूपितः। स्यात्। धर्मादीनां यतोवगाहकत्वाद्यलक्षणमस्तु को दोषः। प्रदेशलक्षणेनावच्छिन्नेति लोकाक
शावयवत्वाकाशप्रदेशाः। स वव्याप्तवांस्तत्रैव धर्मास्तिकायप्रदेशा गाढस्वभावाभावेनैवमधर्मप्रदेशोऽपि तत्र व
व्याप्य। तत्तुल्यप्रमाणत्वादेकेनैव प्रबन्धेन प्रदेशनिरूपणं। तत्राकाशमवकाशदानेन व्याप्रियते। गतिप
रिणतो धर्म उपकारकः। स्थितिपरिणामे वाऽधर्म इमनुपकरोति। तस्मात्सर्वप्रदेशानामिदमेवापेक्षण
।यमव्याहतं लक्षणं इति शब्देनोपसंहरति। धर्माधर्मयोरियन्तः प्रदेशाः संख्येति ८। अधुनाऽसंख्येयप्रदे
शो भवत्यावमुपजीव्यस्तु जीवस्य तत्तुल्यप्रदेशानियतत्वात्। प्रदेशनियमं विधत्ते। ८। जीवस्य च एकजीव
स्य वेमादिताप्यं ज्ञानदर्शनोपयोगस्वभावः सकदाविसामान्येन निर्दिश्यते। जावद्दस्माद्धि प्रमुसकलत जीवो:
।रकादित्ते देवो शब्दवसमस्तस्वनेदाद्देपीकादावित्यति विशिष्टोपधित्वाच्छित्रो मत्त्रिपादार्थाश्रय
यणेन। तत्रिकाशब्देन सर्वजीवराशिमवच्छेदमादर्शयति। एकजीवस्यैकस्याप्रके रिति। वशब्देनासंख्येय
प्रदेशतामात्मनस्तु संधत्ते। प्रसिद्धधर्मादिक्रमोल्लंघनानि धनेतुल्यप्रदेशाप्यनेनाघवार्थ एकयोगाक १२६
करणं चोत्तीयेते। सन्वकारातिप्रायः। संकोचविकाससस्वभावाप्यात्तु विचित्रकर्मकं विजीवप्रदेशा

धर्मादिवत्। धर्माधर्मयोस्तु सततमेव विततावस्थिताः। तत्र संकोचविकासस्वाभाव्याद्धातु विचित्रकर्मकत्वं विग्रहग्रा
हिणः। कदाचित्तामेव संख्यामजहतः स्थूलं करिणः शरीरमादत्ते विकाशिचादिति। ८। आकाशस्यापि यद्येकत्व
वद्धदेशानियमं विधित्सुरह। ८। आकाशस्यानंताः। अवगाहदानादाकाशमिति एवं न शब्दयते लोकाकाशमात्रसि
द्धेः। तद्धि लोकेवगाढमस्ति किं विजीवपुद्गलादिमदन्यवादानाकाशमेव तस्यादिष्यते। वातः सांख्येयमनादिका
लीनात्मानंतरस्य धर्मादिसंज्ञावन्नूत्सर्गेनेत्यते। तस्याप्यवगाहदानशक्तिरस्ति साचावगाहकाभावान्न व्यज्यते। य
दि स्यादवगाहकं तत्र व्यापारयायात्तदवगाहपरिणत्या न चास्ति तस्मात्तदवगाहदानशक्तिप्रकृत्वादाकाशं। अपरे पुन
रूपचारमाचरंति। आकाशवदाकाशं तस्य विरहदर्शिनादिसतद्व्यपसा सहान्ता व्यवहारात्। अप्रयत्यव्यावहृतेऽव्ययोनादेजस्य
तोऽमेयः। किं तु परत्वस्य या छायेतेऽवगाहकसन्निधानसन्निधानाभ्यां तु सादृश्याविति। तेषां कथमलोकाकाशेऽवगा
हकाभावादर्धविशासं वसतो लक्षणस्यास्याद्यापिवेष्यात स्थितस्फटमयत्रयमिस्तत्रैव्यवे। य एवं महात्मास्तर्कयंति स्वबु द्धि
द्धिबलेन पदार्थस्वरूपं तत्र निपुणतरमतयो लक्ष्याः। कथमेतत्तवयं तु विश्रसापरिणामेन सर्ववस्तूनामुत्पादादित्रयं ह्यागमः
मः। प्रयोगपरिणत्या जीवकृतानामिदं नाव रस्मादर्शमविरुद्धसिद्धांतसद्भावमस्मत्कृतार्थगुणमेव वक्तव्यं कारणं
चावतैते लोकेत्यादि। यद्याकाशशब्देनाकाशमविशिष्टमतिधित्सितं। ततोऽनंतमादृशतामसमीचीतानवेद्यनागव्याप्य
नेव जीवाधारत्वेन लोकस्ततः परमलोकः। अतः सर्वाकाशस्यानंतता। अपर्यवसाना इत्यर्थः। अथ योऽयं जीवजीवा
दावधिनानतो लोकाकाशविनाशस्तत्र कियंतः प्रदेशा इत्याह। लोकाकाशस्येत्यादि अन्यूनानधिकप्रतिपत्त्यर्थं त्व
शब्दः। धर्माधर्मैकजीवैस्तुल्या एव नोनाधिका नावता इत्यर्थः। ८। अथ पुद्गलानां का प्रदेशसंख्या कथा ते। वा संख्येया इत्यादि
सूत्रं। पूरणगलनपरिणतिलब्धसंज्ञाकाः पुद्गलाः परमाणुप्रक्रमाः अविनमहास्कंधपर्यवसाना विचित्ररूपादिपा
दिपरिणतयस्तेषां प्रदेशाः स्कन्धतः संख्येया असंख्येयाः अनंताश्च भवन्ति। संख्येयपरमाणूपचितः स्कंधः संख्या

प्रदेशाः। एवमिन्द्रावपि स्वसंख्यावच्छिन्नाणुस्तिनावसंख्येयानंता प्रदेशा वा ॥ अनुपात्तानंतप्रदेशानां स्कंधानां
मल्पतेन घटनायमस्य प्रदेशोपादानेनानर्थदर्शनार्थमिदमाह। अनेना इति वर्त्तते। नदेन उक्तं न वसनुवर्त्ती चनामविधापान
वाउवार्त्तनादेवन्नवंति। किं तर्हि यत्रादिति निवर्णुरपि पुद्गलस्याहनां द्विप्रः। प्रचयतिगलतिवायतस्तस्यवानंतरमत्रेण
संख्येयासंख्येयानंतप्रदेशा विकल्पानां मन्यतमेन विकल्पेनानंतवितव्या। उक्तंच नाणोवापरमाणोः। यदिव संख्येयादिप्रदेशि
त्वमिष्यते। ततोऽणुरेवन स्यात् घटादिवत्। अथ प्रदेशास्ततो सच्चलोगगनेत्यत्लादिवदित्यत्रोच्यते। द्वये प्रदेशा द्रव्य
पापर्यायरूपाः। पर्यायस्वभावास्वरूपादयस्तदंगीकरणेन सप्रदेशः परमाणुः। द्रव्यप्रदेशास्तत्वात्मा के रणुप्रदेशोऽस
प्रदेशो घटस्तथाणुरित्येवमसिद्धार्थता प्रविकविशायिषयाऽप्याह नाणोः। अणोरप्रकः। परिणामिकारणत्वान्नवस्ताको
ऽयरूपाः प्रदेशा न संभवंति। अथ सप्रदेशा देवन परमाणुत्वात् वः साध्यते। तत्र साध्यते। ततः सतादृशोऽस्यः प्रदेशः
परमाणुर्नैर्जवती निश्चतीति विरोधः। सप्रदेशश्चेव व्यापकासिद्धदोषाद्यानंतरमत्येवेनात्येस्वायचनून हि पक्षीकृते लिसर्वे
त्र सप्रदेशत्वमस्तिहेतुत्र कालत्वा वाधितस्य परमाणावेवननु। अपि प्रमाणयंतिमध्यविनागादिरहितत्वाद्व्योमोत्पलादिव
दसत्त्वासोऽतन्वच्चाद्यान् अणुघटादिवदित्यत्रापि सर्वेके प्रमाणे विज्ञानरूपेणानेकांतदिग्भागकल्पनाप्यनेन प्रत्यु
क्ता पास्थान्यप्रयोगहेतुसिद्धतो द्विनावयिषयातोऽप्यकारस्त्राहः अनादिरमध्योऽप्रदेशो हि परमाणुः। समसादादि
मध्यांतप्रदेशः। परिहीण एव परमाणुरिष्यते। प्रदेशग्रहणं दंतपरिग्रहः। अप्रवत्वादिमध्यग्रहण दर्शनार्थमेवोक्तः
तमग्रहणमस्मिन्पक्षे अप्रदेश इति प्रति विशिष्टप्रदेविरस्करणमेवकृतं न त्वस्यादिमध्यांतप्रदेशोनरूपादिति रि
ति। नवादिमध्यांतावयवनिबंधनुवस्तुत्वं प्रतीतं विनापि तैर्विज्ञानास्वरूपलवधेरविनागाद्वादेवव्योमात प्रदेशोऽपि १२७
प्रत्यप्यातो न वसर्वगतत्वं व्याघातोऽप्याह्नः। सकलवस्तुसंबधिज्ञानात्यगम्यमानत्वानप्रसिद्धविज्ञानलक्षणवस्त
। स्वयमेव प्रदेशोऽसौ न तस्यापरे प्रदेशाः संमति। द्रव्यस्वभावाः सर्ववस्तु धनं न त्रिराकारेणेति धीयमानमउ

पासिन यथार्थगुरुवचसा परोणेवमधिगानस्य पर्यायनयद्वयसद्भावेनस्याद्वादिना विचरनीयगमयुक्त्य
नुसारिणेति॥ अधेनानि धर्माधर्मपुद्गलजीवद्रव्याणि किंव्योमवत्स्वात्मप्रतिष्ठान्याहो स्विज्जलादिवदाधा
रांतरप्रतिष्ठानीत्युच्यते। निश्चयनयात्तिशायानसर्वाणिवस्तु स्वात्मप्रतिष्ठं व्योमवत्। व्यवहारात्तिशायात्तु धर्मा
धर्मपुद्गलजीवानां। लोकाकाशेऽवगाहः। अवगाहिनामनुप्रवेशावन्तामवगाहः। प्रवेशो प्रति उक्तजाद्धादी
नां धर्माधर्मद्रव्यद्वयावमाटेम्येन निनवति। धर्माधर्मयोराकाशेऽवगाहो नादिकालीनः। परस्परान्नेष
परिणत्या नयास न्निवेशादितरत्राकाशेऽवगाहो नास्ति जीवादीनां धर्माधर्मनावाकतिस्वित्रपयहकारि
त्वात् धर्माधर्मयोस्तावेवतत्रकस्मान्नस्तो न हिस्वभावे पर्यनुयोगोऽस्तीत्यपेहं। लोकाकाशेऽवगाहो धर्मादीनामेतावदुक्त
मिदंत्वधुनावाच्यं किं सर्वात्मनावगाह सर्वलोकाकाशप्रदेशव्याप्त्या हो रिदकविधकधिरादिवद्बुतउतपद्दवदि
त्येतदित्युच्यते ॥ धर्माधर्मयोः कृत्स्ने। सर्वत्र लोकाकाशे धर्माधर्मयोरयुतसिद्धावपिवेन्नमेउत्ता। धयवंतिकावदव
गाहो न परतश्चेतनाचक्षरीरस्येवोपकारदर्शनात् बहिरदर्शनाचानन्तात्र वर्तिचमध्यवसीयतेतः क्षीरोदकव
कृदन्योन्यावगाहपरिणत्या व्यवस्थानं न पुनः पक्षदयवदिति व्यवच्छिन्नत्रिरुस्तशाद्देपादाना दितिला अग्रपु
द्गलानांकयमवगाहो लोकाकाश इत्युच्यते। एकप्रदेशादिषित्यादिसूत्रे एकप्रदेशादिष्विति समाधिकरणेन
भ्रेविजज्ञाहि: एकश्चासौ प्रदेशश्चेति। प्रदेशत्वं चलक्षणः। एकप्रदेशस्तस्मादिर्येषां तेष्वेकप्रदेशादिषु प्रदेशेषु
पुद्गलानामणुप्रभृतीनामवगाहो व्याख्येयः। अप्रदेशादिसाध्यस्य विद्यमानत्वांतरप्रादेशापरमाणुरप्रदे
शः स्वयं च प्रदेशावयवविशेषात्संख्येयपरमाणुपरितः संख्येयप्रदेशाः पुद्गलाः एवमसंख्येयानंतप्रदेशाववा
पि स्कंधेषु पुद्गलावतिवा। व्योमैकादिष्वाकाशप्रदेशिष्विति सत्रावयवेस्पष्टतारणं इति वाक्येन व्याचष्टे एक
आदिर्येषां आकाशप्रदेशानां तेषु तद्योवगाहः। अग्रघटशादीनामनेकार्थवाद्यान्नतो विनाभ्यो विकल्पइत्य

हा। विशेषणातिशयेन परमाणुपङ्क्तिक्रमेण नावगाह्यो व्याख्येयः। विकल्पस्तु तेषु संभवे। यथा द्व्यणुकस्यैकस्मि
न्प्रदेशे द्वयोश्चेत्यादिनाख्यास्यत्यनेनमेव परमाणोस्तु नैवास्ति भेदो देकस्मिन्नेव प्रदेशेऽवगाह इति विकल्पा
भावः। कथं पुनरेकत्राकाशप्रदेशेऽनन्तसंख्येयादिप्रदेशाः स्कन्धाः प्रतिष्ठां प्रतिपद्यन्ते न हि घटे च
तुरङ्गपिण्डनावस्थानमस्तीति बहुत्वादल्पावकाशत्वाच्च घटस्योत्पश्योच्यते अनन्तप्रचयविशेषादितीदं न सका
लमल्पप्रदेशावगाहि दृष्टान्तेऽखण्डं तावत्परिमाणमेव बहुतराकाशप्रदेशव्यापि दृष्टमथ च बहुतराव
यवानामुज्झरदं नशाकलं तस्मात्परिणतिविशेष एवासौ तादृशः। परमसूक्ष्मो येनानन्ता अपि परमाणवः
स्कन्धीभूता प्रदेशमेकमाश्रित्य विहायासावर्तीत यथावाविति विडेनाप्यस्मिन्डेनव्याप्येन प्रदेशो निरन्तरेनस्त्र
समीरणसमीरितः पुनर्विनावसोखयवास्ते आतुमच्छति। विध्याप्यमाने च विगतरं ध्येयसि शेन शेवारिलेशास्त
स्तु परिणमवर्तिनो निर्व्याहतिश्च विशेषेवेमा गोपालाङ्गनादिजनप्रतीतमाकाशस्य इन्द्रीरम्मिति मागुहसि।
कताकणेनिकरेणवापरिश्वरिते श्रद्धेकेप्रस्थ एवापरोऽपि विज्ञानदृष्टः। एकप्रदीपप्रभावितानकोवलाविनाल
सितेवगर्भगृहकादौ प्रदीपसहस्रप्रभानाडालाकारपरिणतपुद्गलास्तु प्रदेशप्रत्यक्षप्रमाणसमधिगतस्त्व
इदे विकाकाशदेशो घनपरिणतिविशेषात् यसमादम्बरपरमाणुपरमाविनिर्मितस्कन्धावस्थानमवसेयमि
ति। ०। अथ जीवानां कियति क्षेत्रेऽवगाह इत्युच्यते। ०। असंख्येयभागादिषु जीवानाम्। असंख्येयभागादिष्विति स
मानाधिकरणे गेनीब्बहुव्रीहिर्लोकाकाशस्य प्रदेशस्य भागाः समस्तमघनश्चान्द्रत्रिक्तः। परिणमइति। लोक
ाकाशस्यासंख्येयभागादिष्विति संबंधनीयम् असंख्येयश्चासौ भागश्च स आदिर्येषां तेऽसंख्येयभागादयस्ते १२९
ष्वसंख्येयभागादिषु तत्र कदाचिदेकस्मिंल्लोकाकाशप्रदेशासंख्येयभागे कदाचिद्द्वयोरसंख्येयभागयो
ः कदाचित्त्रिष्वित्यादि जीवानामवगाहो भवति लोकाकाशेऽप्यादिनाख्या अमुनाऽप्यधिकारात्तु दर्शितं दर्श

यति विनष्टिपरिणति च लोकाकाशप्रदेशाः सर्व एवासंख्येयास्ते पुनरसंख्येये भागे व्यवस्थिताः। विनष्टोऽत्वे
गुलासंख्येयभागप्रमाणे। नत्वेकस्मिन्नसंख्येयप्रदेशे विभक्ते इत्यत एकजीवस्यावगाहो भवति।
कार्मणशरीरस्तु विधायित्वात्। कस्मिंस्तु न स्तादृशो वेद्य यमात्रमयव न कश्चित्प्रीणितादृशपरस्थ
कारित्वादियावताशाकलं लोकाकाशमन्योन्यावरनिष्ठता समुद्घातके केवल्येवनापरो लोकमर्यादया
न पुनरलोकाकाशस्यैकमपि देशमाक्रामतीति दर्शयति। ०। अत्राहेत्यादि संबंधग्रंथः। एवं मन्यते च धृता
संख्येयप्रदेशपरिमाणस्य कार्मणशरीरादितो दारिकादिशरीरसंबंधाद्बहुप्रदेशव्यापिता
यो कोहेत्वसंख्येयभागादिष्वित्यादि न हि तुल्यपरिमाणानां पटादीनामवगाहे वैषम्यं दृष्टम् अस्यापि
तुल्यप्रदेशत्वात् किमिति न यावत्क्षेत्रे इत्याह इत्युत्तरमाह। अत्र प्रत्युत्तरमुच्यते प्रतिविधीयते। तु प्रदे
शसंहारविसर्गाभ्यां प्रदीपवत्। प्रदेशलक्षणमुक्तं एकैकस्यात्मनः प्रदेशा लोकाकाशप्रदेशराशि
मानाः तेषां संहारः संकोचः विसर्गो विकासः। ताभ्यां संहारविसर्गहेतुभ्यामेतत्तदेव वैषम्यं प्रदी
पवत्। यथा प्रदीपास्ते जीवयवायथावकाशान्तु विधापितस्वल्पे वकाशे संकोचमास्थापयन्ते। महति
वोपघ्ने विकासेन इन्तेनातथात्मनोऽपि प्रकर्षप्राप्तसंकोचस्यैकस्मिन्नसंख्येयभागे लोकस्यावस्था
नमुत्कृष्टविकासप्राप्तस्य केवलिनः सर्वलोकेऽवगाहोऽन्यामध्यमावस्थानेकतरेति। एवं देवविस्त
रेण दर्शयति भाष्यकारः जीवस्य हीत्यादि यस्माज्जीवस्य प्रदेशानां संकोचविकासाविष्येते परम
स्येवपिडितविततावस्थायिता प्रदीपादीपप्रकाशस्येव संकुचनप्रसारणे च मेरुदलस्येव संहर
विसर्गावितिनिश्चवत्तद्देवानित्यः स्यात् असोप्रत्तमिदं न हि स्याद्वादादितिः प्रदीपादीनमनित्य
चमेकांततोऽस्य पग ... तेऽद्रव्यपर्यायनयद्वयाविष्टचारत्। सर्वस्य वस्तुनश्चत्वे नित्यतोऽपि स्यादिविक

त्यनाऽऽः। सर्वैपरार्थैरतिसंगरोऽनेनानामात्माप्येवं धर्मक एवेत्सिद्धसाधनतोऽतेनतदपिमत्स्फरं। वर्षातपात्स्यां किं
व्यासर्श्चर्मण्येस्तितयोः फलं। चर्मोपमश्चेत्सो नित्यः खत्वत्यश्चेदस्य फलः। नच्योमिकांतेन नित्येनापि चर्मा नित्यमुत्पादेः दिव्यय
युक्तत्वाद्विश्वस्य वस्तुनस्तत्त्वोक्तं वकृतेवाऽएकांतनित्यानित्यनयोश्च कर्मफलसंबंधाभावः। दीपस्य संकोचविकासप्रदर्श
नार्थमाह। लघ्वा॥ तैलवर्त्यादि। तत्र किरणनिकरः प्रदीपो मणिकादकप्रस्तावा किरणसंबंधी निरावर
णव्योमसमं धकारावष्टंभप्रमाणः। तिऽओवयवसंहारात्स्योऽल्पतरो नाल्पतमल्पश्चलक्ष्यते। स एव चापनीतसकलस्थग
नको विद्योतमानमहत्त्रिदिवव्योम दशामवनासयति। तैलवर्त्त्यंस्फपादानप्रदवृद्ध्यनेनक्रविकल्वं। कारणसाम
ग्रीमावष्टब्धक्रूटागारशालादि निरनेकामवस्थामादर्शयति अपरिस्पंदस्वात्मावयवोऽप्यनेकमाकारमादत्से प्रदीप
एव प्रदेशानामित्यादि नाष्यं। दार्ष्टांतिके दृष्टांतार्थं पुद्गलसंहरति। नवविधमोदारिकादिशरीरसंघातं धर्माध
र्मकाशजीवपुद्गलप्रदेशसमुदयं अवस्यमेव हि लोकाकाशो धर्माधर्मकाशाकुद्गलाः सन्ति जीवप्रदेशाश्च
भजनीया यत्रैको वगाढो जीवस्तत्रान्यस्याप्यवगाहो न विरुध्यत इति एव धर्मादिसमूहं व्याप्य सवगाहे इत्यर्थः
: धर्माधर्मकाशेत्यादि। धर्मादीनाममूर्त्तत्वात्परस्परेणावर्त्तमानविरोधकारिणापि पुद्गलविषयावे निर्धर्मादीनां प
विरुध्यते न बलेनगतिस्थितवगाहदर्शनादात्मनश्च कर्मपुद्गलव्याप्तोऽसिद्ध मिदं जीवो महांतमणुं वा संहार
विसर्गौत्सं विग्रहं शक्नोति। अत्राहेत्यादि। इदमिदानीं चोदयति। प्रदेशसंहरणसामर्थ्यमस्यात्मनस्तत्किमि
न विकलकारणकलापसंनिधाने देशान्तुपसंहृत्य एकस्मिन्नाकाशप्रदेशेनावस्थानं कस्मात्प्रतिबंधकवस्त्व
नावात्। कस्मादसंख्येयतमादिषु वगादिषु वगाहेष्वनेनेकप्रदेशावस्थितिर्निरूपपत्तिकमित्यत्रोक्तं। उच्य १२९
ते व्यतदस्याहसवयमनुपपत्तिकमर्थं जानीमहे किंतु सयोगत्वात्संसारिणामित्यादि। योगप्रवृत्ता एव सदा
रिकादिविग्रहाः सत्यपि वसामान्योपादानेव्यापिचात्कार्मणयोग एवपरिगृह्यते सहयोगः। कार्मणशरीरी

रीतीत्यावत्। सर्वस्य संसारिणोऽनादिसंततमवर्त्तम् कार्मणेन वपुषा ततश्चानंतानंतपुद्गलप्रचितसर्वसंसारिकर्म
णशरीरेऽवशोनादसंख्येयप्रदेशावगाहित्वमनेकादि प्रदेशावगाहित्वेति चरमशरीरस्यादि। चरमशरीरं त्रिना
गहीनमवगाहं तेसिद्धाः इत्यवनेनिनदर्शयति देह त्रिभागः शुषिरस्तत्पूरणस्त्रिभागहीनावगाहाः सयोगनिरो
धकाल एवनवसानः सिद्धोपि तदवस्थानमानमेवेतीत्यसामर्थ्याभावात्। अतः परमस्ति संहरणमनावारणवीर्यस्यापि
तगवतः शेषसंसारिणः स्वस्वावस्थायमितावाने योपसंहारो नवास्ति स्वनाविययनुयोगः अपि च सकर्मा सोतश्च
श्चनास्तृपस्तद्गतिरल्पतराकर्मविमुक्तः। कस्मान्नोपसंहरतीति वेयत्राताचा भयत्रालावश्चक्रारणाभावादनव
यदशानमिदमुक्तं भवति संहरपतः। विकसन सः को चन धर्मित्वादस्य प्रदेशसंतानः यथादिनाम्लतंतुसंतानव
द विहेदेन विकासमासादयत्यविच्छेदस्यप्रदेशानाममूर्त्तत्वाच्छिकाशधर्मवादेकत्वपरिणतेर्द्वेरावतिष्ठते रिका
सश्च सिद्धः। दृष्टदर्शनात्सक्रियत्वाच्चारविंदनालतंतुसंतानवदेवजीवप्रदेशाः शकलमितरथैसैसव्यमपहाय
छिद्येत हि मृदं स्यपविद्यते इति किमिति सप्रदेशसंतनस्तंतुनाविशानीति वेदस्यदेतद्वेदना शुषोन्द्रिदाद्य हृद्योविजीव
देशाः समुदायीन्न वायानयत्र नदाव कृतेपर्व अङ्गमर्मकश्च मूर्द्धा महती चवेदना भवतिमर्मदेशे घा युते दश्चा धवसा
नादिति मित्रः स सध्यश सिद्धः तस्मात्संहार विसर्गावस्मनः कर्म हेतुनावद्धतीतोन वत्ता शास्त्रस्यापिसंहारे विकासेवामू
र्त्तत्वाद्भवस्वतत्त्वनाशोऽस्ति वस्त्रनकस्य। सर्वघास्याद्यादिनेवतिप्रदेशासंख्यायश्चात्मनः संकोचविकासयोः सतो
रपि ह्रासोऽवृद्धिर्वा नमनस्ति किंत्वनसुनात्मनः स्यात् मितिऽ विपयधं। १६। अत्राहेत्यनवतेत्यादिसंबंधग्रंथः।
अस्मिन्नध्याये सप्रथमसूत्रेतालक्षणतापरस्ताद्वक्ष्यामः इत्युक्तं तदिदानीमवकाशप्राप्तमिति धीयते वृत्ती
त्यादिसूत्रोऽप्यगाहकमुद्गलसंख्येयप्रदेशाचेत्सतिसंस्लोकमापि चापव धर्माधर्मयोर्नपुनरसंख्येयत्वाविदिपुद्ग
त्वयतिलेतत्कथमनवदिष्टे हेतुकमवसानुशाकां मितत्वमात्रवयपरसीयतामसंशयं यस्मात्योगविस्र

सापरिणामजनितामनेकप्रकारं सार्वज्ञो कि कीमन्यद्र्व्योष्ठसंलवंतीमात्स्वऊलानांक्रियामारत्नामाणानांवक्तु
योदर्शनशास्रेस्वपग्राहकादित्यादिरासिवन्नति स्थित्योस्वपग्राहकौ धर्मौ विति कार्यतो तिश्चीयते सकलजगच
च्यमिनाविति॥ तथासाधारणं कार्यस्त्रोणदर्शीयति गतिमतामित्यादिनाष्यं देशांतरप्राप्तिहेतुः परिणामोगा
तिस्तद्विपरीतः परिणामः स्थितिः न च तस्ताद्दशापरिणामेनाविष्टाइति। अत एवं विधक्रियापरिणतिद्रव्यमेवग
तिस्थितिशब्दाभ्यामुच्यते। न व्यतिरेकेणगति स्थिति क्रियास्तुपल श्रेरेकस्यावोपग्रहद्वयनिर्देश संघ्ययथासंख्यकु
पन्यस्यतिग तिमतामित्यादिनाभाष्येणजीवपुद्गलाः क्रियावंतोयत्र गतितत्रावष्टंभतयास्थिस्यापित्त वितव्यम
यवाधर्मद्रव्यस्यसन्निहितत्वा कि मित्यव्याहतागतिरेवसततंनन्वस्य विकल्पकारणकलापसन्निधस्ववष्टंभतावि
नीकार्येमित्रिरेवं स्थितिरपिवाच्यात्याह्निहितेगतिमतामित्याह। स्वत एवगतिपरिणतिर्येषां द्रव्याणां स्थितिपरिणतिश्च
स्तेषांउपग्राहकौ धर्माधर्मौ धर्माद्यपेक्षाकारणमाकाशादिवन्निवर्तकंकारणंनिवर्तकंहिनदेवजीवद्रव्यं
पुद्गलद्रव्यंवागतिस्थितिक्रियाविष्टं। धर्मोऽऽतुनस्वपग्राहकावस्तुपघातकावस्तुग्राहकादित्यर्थः। स्वत्वावत एव
हिगतिस्थितिपरिणतानिद्रव्याणितत्तुशक्नोति। यथावस्सरित्तडागहृदसमुद्रेष्ववेगवाहिन्वे सतिमस्यस्यस्वयमे
वसंजातजिगमिषस्योपग्रहकं जलं निमित्ततयोपकरोतिदण्डादिवन्मरः परिणामिन्याः। न जीवव्यापेक्षाकार
णंहेतुरितिकारणसामान्यप्रतिपत्तिकारि एतहिराष्ट्रनायोरराजिधायितयाप्रवर्तते। न घावोक्तं निर्वर्तकोऽ
निमित्तपरिणामीवत्रिधेष्यं तेहेतुः। कर्त्तुःलस्यकर्तुःनकारोरवर्त्स्यद्वेतिसमंसेघ्यानेपुनस्तत्व्यव्यद्रव्यंशातः। कारण
तावंक्षित्राणमगच्छंतमपिऽबंवलात्प्रेर्यगमयतिक्रितिःवर्धास्वयमेवस्थित्तोद्रव्यस्यस्थानन्यमापनापयते
नपुनरतिष्टद्र्व्यंबलादवनिरवस्थापयति। व्योमवाव माहमानस्यस्वतएवद्रव्यस्यहेतुतामुपित्यवगाहंप्रति
नपुनरनवगाहमानमवगाहयतिस्वावष्टंनानस्वयमेववस्त्रवीवलानांसम्यारंतमनुतिष्टंतोवर्त्मनपेक्षा

।कारणंदृष्टं। नवदनत्कर्तृतस्त्वोस्तदर्थमारंनयद्धर्षकारिप्रतीतं। प्राहृष्विवात वास्तोयरध्वनिश्रवणनिमित्तोपादी
यमानगर्भप्रसत्तेएवं बलाकानवाप्रसूयमानांतामत्तिनवजलधरनिनादः। प्रसतंप्रसाधयति। प्रतिबुध्यवा
पुरुषप्रतिबोधनिमित्रौविरतिमातिमातिष्टमानोवस्थादृष्टोनवपुमांसमविरतंघिरमयति। वलात्त्वतिबो
धःयदितहिनिमित्तकारणं। धर्माधर्मौदंडादिवदेवंसत्यपेक्षाकारणतेवहीयते। यतो निर्व्यापारमपेक्षा
।कारणमुच्यते। नेतदेवमपेतपुक्तिकत्वान्नहि निर्व्यापारं कारणं किंतर्हि कर्तृकारणमपेक्षाकारणं वैतावतीमता
धर्मादिद्रव्यगतक्रियापरिणाममपेक्षमाणंदृतावाप्तिगत्यादिक्रियापरिणतिंपुष्णाति। एवं तर्हि निमित्तापेक्षाकारणयोर्न
कश्चिद्विशेषः। अस्ति विशेषो दंडादिषु प्रायोगिकी वैश्रसिकीवक्रिया। धर्मादिषु वैश्रसिकीवति। त्वाप्यकारणकार
णसामान्यप्रतिपादयिषयोपन्यस्तो निमित्तशब्दः। यावत्तावांशेनस्वतोव्यापारपरिणतिर्दंडादिनां तदंशप्रदर्शनप
रतया निमित्तशब्दोपादानमितितवगतस्वपकारोवगाहव्यक्तेणकाशस्योपपद्यते। किंतर्हि धर्मास्यैवोपकारस्तद्वद
:स्थित्युपकारश्चाधर्मस्यनावगाहलक्षणस्यव्योम्नः। अवश्यमेवहिद्रव्यस्यद्रव्यांतराद्व्साधारणः कश्चिद्गुणोऽभ्यु
पत्यः। द्रव्यांतरत्वेवपुद्गलेरागमादपि सिद्धं ये पुक्तिर्वर्त्स्यते। आगमस्तुसर्वज्ञदत्तस्यहस्तःप्रकाशः। एवाव्याहतःक
रणं जेतादव्वापणत्ताणोयमा। छद्दव्वापणत्ता। तंजहा। धम्मत्थिकाए। अधम्मत्थिकाए। आगासत्थिकाए। पुग्गलत्थिकाए। जी
वत्थिकाए। अद्धासमए। नतुधर्मद्रव्योपकारतिरपेक्षमेववाक्सनेरूस्यतनमूर्ध्वज्वलनमग्नेर्मरुतश्च तिर्यक्पवनं स्वभावादे
वानादिकालानादिस्वच्छेतप्रतिज्ञामात्रमिदं नार्हतं प्रतिहेतुदृष्टांतावनवाप्योरुक्तः। अनाविक्यागतो धर्मद्रव्योपकारनिरपेक्षा
।यां येनः। सर्वेषामेवजीवपुद्गलानामासादितगतिपरिणतीनामुपग्राहकं धर्ममभ्युपगच्छतेनैकांतवादिनः। स्थितिपरिणामवता
→ मंवाधर्मश्चाभ्यांवगतिस्थिती क्रियेते किंवज्जेसोच्यमात्रेणोपकारकत्वात्। यद्यातिव्याप्यावासयतिकारीषोऽग्निरध्यायतीति नेतु
सर्वापिलोकव्यापिधर्मद्रव्यास्तिवादिनः संध्ममात्रामवतऽपकारीगत्युपग्रहः इति। स्थित्युपग्रहश्चाधर्मद्रव्योपकारस्तन्ना

त्वादिस्तत्र ज्ञायते उक्तिरस्मातिरव धर्मास्त्वनागतिस्थितीये जीवानां पुद्गलानां च ततेस्वातः परिणामाविनीवानूपरिणा-
मिकार्ये निमित्तकारणत्वव्यतिरिक्तोदासीनकारणं तरसापेक्षात्मलाभे। अस्वात्मा विकपर्यायपत्तेसतिकदाचित्त्वावात उ-
दासीनकारणपानीयापेक्षात्मलाभनक्षगतिवत्तत्यय्येतयोरमूर्त्तयोरपि गमकत्वे केकस्यात्वावेन त्वावतिानवात्येनोपक्रिय-
ते। तद्ग्रहणमुपकारः ध्यायोजनं गुणो र्थ इत्यनर्थान्तरमित्यत्वं न प्रसिद्धा एवोपकारद्वयासमानाचीति धर्मयित्वेन उपकारोगति
स्थितिपरिणतद्रव्यसामाध्येनव्यापियमाणतात्तदुपग्राहित्वयानुष्ठानमिति प्रयोजनमिति प्रशायेनोएकारिगुणः। सामर्थ्यमात्म-
त्मीयशक्तिः प्रत्नावन्धर्मस्त्रद्रव्यांतरासंतविप्रयोजनमेवेति ६०॥ यचत्तीचयत्तीद्रियोर्धर्मायाररूवकोरसंबंधेनास्ति
बेमवधतमनंतीरादिदृष्टस्यनत्तसोतींद्रियस्याधिगमेकउपकारइत्युच्यते। ७३का॥ आकाशस्यावगाहः। नन्वव
लोकाकाशेवगाह इति प्राङ्निरूपितमेव लक्षणमाकाशस्य उनः। किमयमारतो लक्षणनिर्दिश्यासत्युक्तं श
गवगाहिनां जीवपुद्गलानां प्राविकाशायिषया इहतु तत्स्वरूपमेव निर्धार्यते। इह हि स्वरूपसिद्धिं बुद्धो सन्निवेशप
नतस्स्त उक्तं। प्रागतो वक्ष्ये स्वरूपव्यावर्णीनपदार्थस्य कार्यमिति अवग्रहिनामित्यादिना ग्रं। विहितनिर्वर्तनं प्राग
कारांतस्य लक्षणमवगाहो नु प्रवेश तिष्ठमणस्वभावः ह:। अवगाहस्य संबंधिनमुपादानमवगाहितां धर्मादीनामा
काशस्यावगाह उपकारो लिंगं स्वतत्वमेषावकाशदायित्वेनोपकाराति। स चोपकारः आत्मत्वतो स्यलक्षणमु-
च्यते। एतदुक्तं भवत्यवगाहमानद्रव्याणामवगाहदायित्वं वर्तिनपुनरनवगाहमानं पुद्गलादिवत्वादवगाहयति
अतो निमित्तकारणमाकाशमेवं च मकारादीनामित्यस्य क्तं प्राक् अनेकमुदाहरणमिहावर्जनीयं तनवयमवगा-
हः। पुद्गलादिद्रव्यसंबंधी व्योमसंबंधी वेति। उनयोर्धर्मः। स कथमाकाशस्यैव स्वतत्वमुत्पयऊन्यत्वात्। धर्मे
लसंयोगवत्। न वस्तुधर्म्य द्वयजनितसंयोगे द्वयोरेकेनव्यपदेष्टुं पार्यताल्लक्षणं विकल्पेनिवद्धत्ससयोन्नद्य
पिलक्ष्यमाकाशमवगाद्यं प्रधानमवगाहनमनुप्रवेशो यत्र तदाकाशमवगाहलक्षणे विवक्षितमितरत्रवगा- १३१

हकं पुद्गलादिमत्स्यपि संयोगद्वयत्वेन विवक्ष्यात्। अत एव च तल्लक्षणमाकाशस्य व्यस्थापितं व्यासाधारणका-
रणतया तथोपकरोतीति अतोऽद्रव्यांतरसंतवि नोपकारेणातीद्रियमप्यवमेयमात्मवद्धर्मादिवद्वा। यथा पु-
पुरुहस्तदंडसंयोगने र्यादिकारणः शाश्वेलेरीशश्वेनेरीशः इति। व्यपदिश्यते। एवं काक्ष्याक्षमसाधारणका-
रणत्वादेवमगाहो व्यवरस्य घटितपत्रमः यदप्याक्रवगाहते एरवगाहते जीवरति समानाधिकारणस्य दर्शना-
दवगाहकद्रव्यविषयएवावगाह इति। आस्ते देवदत्तरस्यासनवत् एतदपेनैव गत्कस्ते वेदितव्यं। ननु प्रसिद्धमु
क्तमलक्षणमवगाहः। स्वस्यव्याहो रिस्फुरणते नैवेदमशोभाकाशलक्षणं प्रतिशान्ते समयवेदिनः। कितर्हि
लोकाकाशस्य अतएवोक्तं लोकाकाशेवगाह इत्याकाशं शुषिरलक्षणमकरूपतस्यधर्मादिद्रव्यैरवगा-
हितिविनागः। व्नतइत्यतो लोकाशामुच्यते न्यघातुल्ये शोषियेनिर्लक्षणमेव लोकाकाशस्यादिनरवाद्
येकेषामुपकरोतीति व्याख्यायते। धर्माधर्मयोरित्यादि। धर्माधर्मप्रदेशाल्लोकोतत्त्लोकाकाशप्रदेशानिर्न्नो
गित्तर्विवेनावस्थितास्तस्मादंतरवकाशादानेन धर्माधर्मयोरुपकारात्स्याकाशप्रदेशात्तंतरवत्तिच्यधर्माध-
र्मप्रदेशानामलोके तद्वसतवादितिः। स्वस्यतरासंख्येयप्रदेशायापित्ताक्रियावत्त्वात्पुद्गलजीवानां सं-
योगविन्नागेश्चोपकरोत्यन्यत्रावगाढाः संतो मनुष्यलोके शकलादयः पुनरन्यत्रोपलत्स्यते। सर्वत्र च
त्संतरेवकाशदाता देनाकोप्यगाहोवगाह्योपाधिनिदात्रानेवलक्ष्यते। वशाद्वादत्रः प्रवेशसंत्नवेनो-
पकारसंयोगविनागेश्वेतियो उनीयं। नावउपकारको दृष्टः शशविषाणादिवदित्यनावरणमात्रतान्यदा
सोवगाहनचाछलादिवद्गोके संप्रवहारप्रतीत। अधाविद्यमानत्वमावृत्तिर्यस्यायप्रेतिवाबाकुड्यादिवस्य प-
दार्थप्रधानत्वान्नावरूपतेव। आवरणादन्यदनवरणं देवाआवरणं नत्तवत्ति तिवा। पर्युदास प्रसज्यप्रति-
षेधात्मतरास्फपगमेवसदोषतिवानिषतोपिवत्नास्तदार्थांतरवप्राप्तेः। अपरेशष्टलिंगमाकाशंसगि

रां न गुणगुणिनोर्भेदेनावस्थानात्तदुक्तं रूपादिमच्चाक्षुषादस्य प्रतिघातात्तितत्वात्सां रूपादिमत्त्वाविनि
श्चेयात् अन्ये प्रधानविकारमात्रं हृतेन दृष्यसमीरोनमनिच्चात्प्रधानस्याकर्षवाप्रधानतिस्पतिरवयवति
क्रियचादिस्वभावं सदनित्यादितिरकारैः परिणस्यतइत्येवंमन्येषः।प्रधानविकारो विज्ञानदर्शंस
क्रियनवापरूवप्रसरूसमधिगतेः।समस्तीतिसमस्मिंदृष्टेनतुप्रधरनविकारत्तयानचसंचेप्राधान्ये
नज्ञानाकारेणपरिणमनेति।गुणव्यासमोवदनेदएवचावितत्स्य विज्ञानयोश्चैतयनेज्ञानीतेबुध्यतइति
वप्रयोगदर्शनात्स्वं वितत्त्वं विज्ञानरूपमात्मनः स्वभावः नवमर्तीदिधर्मरहितत्वात्तु ज्ञात्मनएवपरप
रिकल्पितात्मेतः।करणयोः प्रतिबिंबोदयहेतुतेत्यलंप्रसंगेन।ढापरपरिकल्पितप्रधानादिपरिण
मप्रतिषेधार्थंपुद्गलकारप्रकरणेतिसंबंधः।धनेदमुच्यते।शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानां शरीरेसद
रूपत्तोरेणांप्रदत्तिदर्शनादारोनदवनेतरवगतिधानं घाणियादिषुदर्शनान्नसर्वशरीरेषुश्रोत्रे
दियग्रहणमपितर्हिकिमर्थं।भावनात्मप्रदेशाच्चात्रिषामयवपुद्गलद्रति।तोयकारप्रख्यापनायारंनस्त
द्देननरंमनः।पंचेंद्रियविषयत्वात्।श्रोत्रप्राणेमानानिभानेसकलसमारिज्ञाणिकार्यत्वात्।शरी
रादीनामितरेतरयोगद्वंद्वः प्राणापानाववृत्तसकलिंगैकवद्भावद्वंद्वप्रसंगइतिचेत्।नोगशाब्दस्यावयवानिधपिचेसत्वे।
गोणिद्वितस्यासंभवानुपपत्तानामित्यपग्रहप्रकारेणकर्त्तरिषष्ठी।पजलिकश्चाशरीरादिवदनुष्टयंगमनादानव्याहरण
चिंतनप्राणनादिनावेनपरिणमनविशेषाहितमपग्राहकंशरीरादिनाऽपंचविधनिशरीराणौदारिकादीनीतिनांपंचप्रक
राणिशरीराणिविस्तरस्तणौदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणाख्यानिपुद्गलानामुपकारस्तथावन्ननःशाणपानोवद
तिकारणश्चौर्यविनःतउपयतरनिवास्त्रसावपियौद्गलिकीसावत्सावा।पर्याप्तिनाउंवीर्यांतराचज्ञानावरणक्षयोपशमा
नामविनिवारणेनस्वनावानाबायोग्यानस्कंधानकायव्यापारेणद्वयवीर्यवानात्मानाषात्वेनपरिणमयवाकार्यामि १३२

कारणेननिसृजतिस्वपरात्मोपकारायंसत्यादिवस्त्रत्वेनवक्तुर्थांहादजलमधप्रकीर्णलवणशाकलवत्।नश्यावस्थस्रू
पादिमत्समस्तामवक्तुरादिग्राह्यंयरमाएवादिविचित्रपरिणामावेशात्पुद्गलानांतस्मान्नामूर्त्तीवाकोरस्सम्मीरणवेगा
त्याहृनावदरदिग्भागावस्त्विवश्रवणपरिणतोपल्पस्यात्।प्रतिघातात्तितवसन्नावाचमनंश्वानंतपुद्गलस्कंधमनोद्रव्यप्रा
योग्योपविनमूर्त्तिमचात्पौद्गलिकंतत्त्वमनःपर्यायज्ञानाउंपंचेंद्रियाणामेवस्थानस्थानांतरूनज्ञानावरणक्षयोपशम
नायकरणंतदवष्टंभजनितंवगुणदोषविचारणात्मकसंप्रधारणसंज्ञानंधारणाज्ञानंतज्ञावमनस्तथाचाहवित्त
वेनोयोगोध्यवसानंचेतनापरीणामः।तावोमनइतिवितेश्चवयोगाधीउगतिशास्त्रतंत्रेवं विधवावमतानिमित्तेनापौ
द्गलिकेनसर्वात्मप्रदेशावर्त्तिनामनसाधिकारः।कोष्ठ्यो वायुरुच्छासलक्षणः प्राणस्तद्विधपरिणामापरस्तथावाह्यो
वायुरन्तंतरीक्रियमाणोपानसंज्ञिनःएतावप्यात्मनोनुग्राहकोरूपिद्रव्यपरिणामत्वात्।प्रतिघातदर्शनाद्वायत्ततुवि
धयिचावममूर्त्तिमत्त्वावसेयात्।नातत्रशरीराणीत्यादिनाष्वंद्वितीयाध्यायेशरीराणौदारिकादीनियथाव्याख्या
नानितानीवेहप्रतिपत्तव्यानि।प्राणापानावष्टमेध्यायेनामकर्मणिगविज्ञात्यादिसूत्रेवंचप्रकारप्राह्निकमैलिप्राणा
पानक्रियायोग्यद्रव्यग्रहणशक्तिनिर्वर्त्तनक्रियावरिसमाप्तिः।प्राणापानपर्याप्तिरित्यत्रनाष्येव्याख्यास्येतेकथं
तर्हिव्याख्यातो।आशंसायामेधेन्लवर्द्धमानवद्भवत्प्रत्ययाजवंतिउपाध्यायश्चेदागमिष्यति।तथ्याकरण
मधीतमेववियहायिनामकर्माशंसितमित्यदोषः द्वितीयादिनाष्यंद्वित्रिचतुःपंचेंद्रियाः।पर्याप्तारसनेंद्रियसंबंधत
तोनाषाचेनेति।नाषापरिणामयोग्यानंनप्रदेशानस्कंधनादत्तेकाययोगेनत्नाषापर्याप्तिकरणेनविसृजतिा
अनेनैतद्दर्शयति।यत्रेवडिकेंद्रियायोगस्तत्रिवनाषापर्याप्तिः।डिक्रत्रयचादतोन्येयवह्नियातापृथिव्यादयावा
युपर्यंताएकेंद्रियास्तेषामसतेंद्रिययोगत्नावादडिकत्वात्नाषानावःद्वींद्रियादयस्ततस्तत्सांस्संतः स्वलाषात्वेनतानु
द्गलानपरिणमय्य।स्तवत्सतिनियतएवनाषाः।अथेउक्तेसंज्ञिनश्चेत्यादिगुणदोषविचारणात्मिकासंप्रधारण

संतानयोगात्संहितिनः। चशब्द एवार्थे। तत एव मनःपरिणामेन मनोवर्गणायोग्यानां स्कंधानामनंतानंतप्रदेशकानां। सर्वजीवाना
नाददते। न तत्स्वबलेन गुणदोषविचारणायेन परिणमंते। येनैवं विधसंज्ञा जाता। जीवानां वाऽस्यैकेंद्रियादयोऽसंज्ञिपंचेंद्रि
यांतास्तेनैव मन्यंते मनःपर्याप्तिकरणलाभादतो व्यवच्छिनत्ति नान्य इति। यस्तु तेषां स्वनीडालिसर्पणं कृमिपि
पीलिकादीनां तंडुलकरणभ्यासमक्षबीजादिसंग्रहणात्तन्मनोव्यापारमंतरेणैव तदवग्रहपारवालास्वशीला
च्छिरेव सा न पुनरीहादिज्ञानतोऽदविचारयोग्यो द्वींद्रियादिः कथं पुनरात्मा न शरीरादियोग्यान्पुद्गलानादत्ते कथं वा
परस्परेण ते संहतास्तिष्ठंति न विशीर्यंत इत्याशंक्याह। अत आह व्यते इत्यादि। यस्मादिति अस्यानेऽष्टमेऽध्याये बंधलक्षणं।
सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान्पुद्गलानादत्ते इति। कषायाः क्रोधादयः सकषायस्तस्मात्तत्स्य याकषायाघ्यात
ज्ञानावरणादिकर्मयोग्यास्सर्वात्मप्रदेशैर्नोकर्मयोग्यांश्च पुद्गलानादत्ते। आह च ऊष्मगुणः सन्दीपः स्नेहं वर्त्ती
र्थि घासमादत्ते। आदाय शरीरतया परिणमयति चापि तं स्नेहं। तथा रागादिगुणः स्वयोगवर्त्यात्मदीप आदत्ते स्कंधा
नादाय तथा परिणमयति तांश्च कर्मतया। तस्माच्छरीराद्याकारेणोपकारिणः। प्राणिनां पुद्गला इत्येवं न प्रधानविज्ञा
नस्वभावेश्वरनियतिहठपुरुषकालादयः शरीराद्याकारपरिणतिजातो निर्मुक्तिकत्वादिति। एवं तावत्पुद्गलकृत
उपकारो जीवानां शरीरादिरुक्तो निमित्तमात्रतायां दर्शनार्थं संबध्नाति। किंवान्यदिति पूर्वोपकारापेक्षमुच्यते। अ
न्योन्यांतरेणापि पुद्गलानामुपकारकत्वं निमित्तमात्रतये साह। सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च। चशब्देन पुद्
लानामुपकार इत्यनुकृष्यते। शरीरादिसूत्रविन्यासे कृत्वा चात्र किमर्थमिदं भागेनाधुनाभिधीयते उच्यते सुखादीनां
मुद्गपाकृत्वादात्मव्यानांग्रहणविषयत्वाद्भिन्नकिरिति द्वंद्वः सर्वस्य समानाधिकरणस्तत्सुखं च सुखग्रहणं प्रा १३३
क्षरर्थं वस्त्रादर्शनानानादनंतरं दुःखवचनं तत्प्रतिपक्षत्वात्। जीवितस्तदनंतरं दर्शनात्तदंते जीवितग्रहणं।
कर्मोपभोगपरिसमाप्तौ तदसंभवान्मरणवचनं। प्रकृततमुपग्रहवचनमनादृत्य यस्तु नक्षपग्रहणे तद्धि

ष्टार्थप्रतिपत्त्यर्थं शरीराद्याकारेण साक्षात्कुर्वंत्युपकारमात्मनः पुद्गलाः। अत्र तु नरात्मनः सकषायाकारेण परिणममा
नस्योपग्रहे वर्त्तंते पुद्गला इति। सुखोपग्रह इत्यादिना आबाधा बहिरंगसंबंधापेक्षसद्वेद्योदयात्संसार्यात्मनः प्रसादप्री
णनः सुखमिष्टशब्दाद्यवस्वग्गंधानुलेपनान्नपानादिद्रव्योपजनितमिति विस्तारः। तदेव च सुखमुपग्रहोऽनुग्रहः। पुद्गलानां नि
मित्ततया परिणतानामात्मनः एवं दुःखादिष्वपि योजनीयं। असद्वेद्योदयादात्मपरिणामो बाह्यद्रव्यापेक्षः संक्लेशाये
दुःखं तत्र स्थितिनिमित्तमायुर्द्रव्यसंबंधनाद्धः पुद्गलस्य प्राणापानलक्षणक्रियाविशेषाव्युपरमो जीवितं। तद्विशेषोपरतिर्मरणं के
वं मरणमात्मोपग्रह इति वेत्ति विणस्य पुद्गलस्य तच्छियत्वाच्छिबादिद्रव्यसंबंधे सत्यायुर्भोयोगपक्षेनोपयोगादयात्स्फोट
कादेनाव तत्र मद्येत्यादिना प्रत्येकमुदाहरणं। सुखादीनां दर्शयति स्पर्शादयः किं विशिष्टा इत्यादि आवदशाडंत्ततं व स्वतास्से
तः सुखमात्मपरिणामः। स्वभावमनुपकुर्वंति अमीणि इष्टा इष्टा। तत एव वा निष्टाद्वेष्यास्संतः। स्वाशयो त्वेकया दुःखमो
पकुर्वंति। तथा वाहाताने वाथाेवच्छिन्नस्तानेवा तु प्रलापमानस्य। निश्चयतोऽस्यानिष्टं न विद्यते किंचिदिष्टं वा। अ
तः स्वदेनो विकल्पापेक्षमिष्टं चानिष्टं वा स्पर्शादीनां तथा स्नानादयो विधिप्रयोगाज्जीवितस्य प्राणधारणलक्ष
स्योपकारका विधिप्रयोगे देशकालमात्राः सात्म्यद्रव्यपुद्गलायवस्वबलापेक्षडत्मांतरप्रतिवद्धस्य वायुषोऽप्र
नपवर्त्तनं अपवर्त्तनं तु दीर्घस्यायुषोऽपवर्त्तनं तु दीर्घस्यायुषो॥ अध्यवसायादिविशेषसाद्विवादस्यतापादनं जीवित
संवर्त्तनमित्यर्थः। अनुगारस्य काह तुसन्निधानात्तु तावन्मात्रेणैव सुबद्धत्वाद्यवशेषपवदन एवर्त्तनमिति। बद्धस्पृ
ष्टनिहितनिकाचितवद्युक्तकरणसंगृहीतकर्मणामुपक्रमानाच्चाज्जीवितसंवर्त्तनानां वस्त्वर्थः। विषशस्त्राग्निमंत्र
त्रग्रहणारद्येमरणजीवनोच्छेदलक्षणस्योपकारकाः। द्वये पात्रानुपश्चापवत्रेन कारिणः। कर्मस्थितिपोद्गल
मिष्टत्तेनुंबहिपोक्तं शकं आह च सोपक्रममायुष्कं वदन्यार्त्तस्य कृत्स्नं तेऽतज्जा। बध्यमानं प्रायोपात्तं विगच्छति स्ने
हेऽस्वासो निरुपक्रमं तु न तथायुष्कं दृढसंहननयद्रिष्टं तत्रानवगमाच्चिरउपक्रमत्यक्तं कर्मणां क्रमतान्ते। आयुष्कस

वाबंधनमुक्तःस्यादिति। नतस्मात् आदीयमानाहारशेषमाणाः खलावयवाः प्राणाहारनिरोधप्रत्यवसाना
निमित्ता वेदनाघाताः स्पर्शाश्चापुद्गलैर्दत्ताः प्रातिहेतवः । प्रोक्ताः अत्राहेत्यादिना ग्रंथेन ग्रंथकर्त्ता । सोपक्रमायुषां
मनस्थानरोगादिबाधातिरूपक्षीणमुपापवर्त्तनीयायुषो वा । अनुगुपतनोग्रघनादित्तिरपवर्त्तमानायुषामु
पकुर्वंतु नाम पुद्गलाः ये पुनरनपवर्त्तनीयायुषो नवं त्यौपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासंख्येयवर्षायु
षस्तेषां कथं जीवितमरणोपग्रह इत्याशंकितः अत्रोच्यते इत्याह तेषामपीत्यादि तेषामप्यनपवर्त्त
नीयायुषां जीवितोपग्रहो मरणोपग्रहश्च पुद्गलजनितः यत एव पुद्गलकृतः उपकार इति यावत् कथमिति चेदाह कतेकेन प्रका
रेणानपवर्त्यायुषामुपकुर्वंतीति पुद्गलाः एवं मन्यते न तेषामायुर्वर्धयितुं शक्यं न ह्रासयितुमतः कमुपकारं पुद्गलाः कुर्युरिति तदुच्यत
इत्याह कर्मणः स्थित्यादि यस्मात् सकलमेव ज्ञानावरणादि कर्म पुद्गलात्मकमनंतप्रदेशात्मकस्कंधविकारः कर्मनिमित्ता च तेषां स्थितिस्तस्माद्धे
णजीवितोपग्राहिणस्त एव च कर्मपुद्गलाः क्षीयमाणा मरणोपग्राहिणः संपद्यंत इति तस्मात् सूच्यते तेषामपि जीवितमरणोपग्रहः
पुद्गलानामुपकारः आहारश्च त्रिविध इत्यादि समुच्चयार्थश्चशब्दः उजोलोमप्रक्षेपलक्षणस्त्रिप्रकार आहारोस्य वर्त्तरणे तत्रौज
आहारः सर्वप्रदेशैरात्मनः सर्वस्यापर्याप्तकावस्थायां जन्मकाले घृतमध्यप्रक्षिप्तापूपवत् । पर्याप्तकावस्थायामनुलोमाहारस्त्वगि
द्रियलक्षणः प्रक्षेपाहारस्तु कावलिकः सोपि पर्याप्तकानामेव पृथिवीकायाद्येकेंद्रियनारकदेववर्जानामनुमतो सार्वेषामित्यनेन संसा
रिणः परिगृह्यंते न तु संसारिणोपि केचिदंतर्गताविनाहारकाः केवलिनस्तु समुद्घातकाले शैलेश्यवस्थायां वेसतः कथं सर्वेषामुपकु
रुत इत्युच्यते बाहुल्यमंगीकृत्येदमुक्तमल्पकालत्वाच्चानपेक्षितं नाप्यकारणं किं कारणमेतदेवमिति प्रश्नयति शरीरस्यादिनोप
पादयति यस्मादाहाराधीना शरीरस्य स्थितिस्तावद्योनपवर्त्यायुषामाहारश्च पुद्गलविकारः ततापौद्गलिकत्वादुपकुरुते तंततःस्थि
तिसंधारणमन्यथानावतिष्ठते उपचयः परिपोषो मांससमशुद्धादीनां बलं शक्तिः प्राणसमर्थ्यं वृद्धिः शरीरोच्छ्रयपरिणाहलक्षणः प्रीति १३४
श्चित्तधर्मः परितोषरूपः । एवमनेकप्रयोजननिर्वर्त्तनसामर्थ्यादाहार उपकारक इति ॥ अत्राहेत्यादिसंबंधग्रंथः । सर्वैर्द्रव्यै

दिति स्वकृतं निजव्यापारविशेषेण जीवानामवस्थानः । किमन्येषामात्मानां सेवोपकुर्वंतीत्युपकारं जीवसंबंधेनेष्यति । अथवा
धर्माधर्माकाशपुद्गलानां परानुग्रहः संततिक उक्तः किमेवमात्मनामप्यकृतान्योपयोगिरिति प्रश्नयति । न च जीवद्रव्याणामिति । जी
वानां सर्वे धर्मादय उपकुर्वंति । धर्माधर्माकाशाः पुद्गलद्रव्याणामुपकारकाः आकाशं धर्माधर्मपुद्गलानमुपकारकं इष्यमेते तदनुग्र
हकारिणः प्रसिद्धा धर्मादय इति बुध्यामहे । अथ जीवानामुपकारः क इत्यनवबोधतस्त्वभिते । अत्रोच्यते इत्याह । परस्परोपग्रहो
जीवानां । परस्परशब्दः कर्मव्यतिहारविषयः । अन्योन्यस्योपग्रहो जीवानामुपकारः । नच परस्परस्येति । जवितव्यमित्तत्र परात्रिया साता ।
स्येनेत्यत्रैकेन व्यावर्त्यते वर्णलोपं कृत्वा निरदिसद्भावार्थः । परस्परोपग्रह इति कात्यायनवचनात् इतरेतरान्योन्योपपदाच्चे
त्यत्र उक्तं परस्परोपपदाच्चेति परस्परस्य अपि लुमं तिहितोपदेशात्यामिति । हितमायत्यां वर्त्तमाने च यत्कृत्यं मयुक्तं त्यात्यायं वा ।
तद्विपरीतमहितं हितप्रतिपादनेनाहितप्रतिषेधेन चोपग्रहं कुर्वंति । पुनरुपग्रहवचनमातिशायिकं दर्शयति । जीवाः परस्प
रहितोपदेशादशाविशेनादरं कुर्वंति निष्ठेरं पुद्गलाग्रघवासुषादीनामेकैकोप्युपग्राहको जंतोर्भवति । सपुपकुर्वन्हत्तु पुनरु
पग्रहस्यपालोपग्राहकोयाः परस्परेण स्त्रीपुंसवदस्योपग्रहयोगपद्यार्थं पुनरुपग्रहवचने प्रतिपत्तव्यं । सर्वे द्विविधप्रवर्त्तीनामुपकारो
नेकक्वानो उपसर्जनं चोपग्रहः । सर्वस्तेह इहस्वतंत्रो जीवानां उपदेशाद्यस्यः स्वयस्तेनोपकारकत्वाल्लक्षणेनत्यज्ञप्राणितो वि
ल्लादिति कुपकुर्वंति । ययोपदेशेनेति । अहितोपदेशो हितानुष्ठानं च कथमुपकारः स्यादपकारवचनस्य निमित्तार्थत्वात् । अनम
प्राहोप्युपग्रह एवोपकारः स्यात्रो निष्टोपग्रह इत्यव्यपिताचवेत् । न तु जीवानामुक्तं लक्षणमुपयोग इति किं पुनरारंतेणानेन
दृष्टं तरंगं लक्षणमिदं तु बहिरंगमेवं तर्हि धर्मादित्रयस्य लक्षणं नास्ति । अत्रोच्यते गतिस्थित्यवगाहानं स्वालक्षण्यात् हि यत्रासाधा
रणो धर्मस्स एव तस्य लक्षणमिति शाष्टोधिकारपरिसमाप्त्यर्थ इति ॥ अत्राहेत्यादिना संबंधमाह । अत्रेति पंचास्तिकायपरि
समाप्तिप्रस्तावे परआह । अथ कालस्योपकारः क इति वक्तुं च सर्वेपि नस्तु धर्मादिद्रव्ये पुपकारविषयः प्रश्नोधरमानः का
लद्रव्यं तु नैवोपन्यस्तमतः कथं तत्कृतोपकारविषयः प्रश्नः संगच्छेता सत्यं नोक्तं कालद्रव्यं किंतु कालश्चेत्येके इति वक्ष्य

न्येषमतेन सकृदाविर्धर्मास्तिकायादिद्रव्यपंचकं वर्त्तितस्य परिणमयत्यकृदाविर्भावादर्थान्तरं धर्मादिवत्सर्वथा लक्षणं
वत्कृत्स्नमेतद्वर्त्तनासन्निवेशप्रश्नयत्वयकालस्यापकारः। कइत्यसाधारणलक्षणविषयः। प्रश्नकर्तुर्धर्मादि
परिणाममात्रो कालः इति वेत्र्यतस्तद्धर्मविशेषाएवातीतानागतवर्त्तमानाख्यास्तशब्दवाच्यास्तेव बुध्यर्थश
ब्दास्त्रयसर्ववस्त्वर्थानिधनप्रत्ययसंगृहीतन्तु न्यव्यपदेशाद्यार्थबुद्धीनां तत्रार्थलक्षणं। कालोयद्यस्तितिरेवाबध्रिय
तेइत्याह। वर्त्तनापरिणामक्रियापरापरत्वे च कालस्योपदान्तुदयकालद्रव्यंधर्मादिस्यस्तदाध्यवशंसतोपकारिणाव
विनमंसंस्वकालोतिमतासकिमुपकार इति। तस्यरवतुष्यमाणस्वतत्त्वमूर्तेर्वर्त्तनापरिणामइत्यादिना विनाल्लतं
लिंगमुपदर्शितापायवसाहुपन्यासिसूत्रकारेण कालस्तदस्तिकायच प्रतिषेधयाहवा तस्मान्मानुष्यलोकव्यापीका
लोत्सिसमयएकइह एकचात्वसकायोननवतिकायोहिसमुदायः सचैकः समयाद्यप्रपर्यायावबद्धद्वासिरेवद्रव्यार्थी
वेणप्रतिपर्यायमुत्पाद्व्ययधर्मापिस्वरूपानत्यजन्तक्रमातानादिनाद्यपर्यवसानानंतसंख्यपरिणामः। अन्नएवपर्याय
प्रवाहव्यापिनीक्रमात्मानमानतोत्पतीतानागतवर्त्तमानावस्थास्वपिकालः कालइत्यविशेषश्रुते। सर्वदा। धौव्यांश
वलंबनात्सामान्यपरमार्थत्वात्तत्रेरतनकाद्दाविरूपसचंतऊनइति। यद्य्यर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रपाक्रांतक्षेत्रपरिमाण
स्तिर्यगोनेनपंचचत्वारिंशयोजनलक्षप्रमाणः। कालोनामद्रव्यमितिरूप्यते। वर्त्तनादिलिंगसद्भावात्तत्तः। किमिति
मनुष्यलोकादपिपरतोनास्पेयते। तल्लिंगोपपत्तेरिहवर्त्तनालक्षणः कालउच्यते। साबास्तितत्रद्दिस्तत्पाप्राण
पाननिमेषोन्मेषायुःप्रमाणादिएरचादिलिंगं वेस्तत्रोच्यते। सत्यमपि नावाऽनो वृ। सौतस्यास्वविशेषेणकालल्लिंग।
चनेष्यते। सतोहिभावाः स्वयमेवोत्पद्यन्तेविर्यसवतिष्ठंतवास्तित्वंवताभावानोरत्वतरानपेक्षं नवतत्रसप्राणादिद्रव्य
:कालापेक्षास्तुल्यजातीयानां सर्वेषांयुगपद्भवनात्। कालापेक्षात्वर्थास्तुल्यजातीयानामेकस्मिन्काले नवंतिनवि॰ १३९
जातीयानां ताम्रप्राणादिद्रव्यस्यतद्भवनानेकस्मिकालेनवंतुपरमति चेति तस्मान्न कालापेक्षास्ताः। नवपरत्नोपरत्वे

नत्रकालापेक्षेत्सितिविशेषापेक्षेहि परत्वापरत्वे च प्रशस्तवर्णाद्यर्थेश्च इति कपरोपरः। प्रशस्तवर्ण इति प्रशस्तर्वर्णाणां शानवर्णाणामिति निश्चितिरे
वासावसव्यापेक्षा स्थितिश्चाद्देवनावानामस्तित्वं चावानपेक्षमित्यक्तं। नचैवमेवमनुष्यलोकेपिकालनिरपेक्षावर्त्तनादयोनविष्य
ति। किंकालकल्पनयेति चेदुच्यते। यदि निर्वर्त्तककारणपरिणामिकारणंवाकाश्चिक्रियेष्यवान विष्यदितदेवमपेक्षाका
रणं हि सः। नतसावघिप्रायस्वात्तस्येण कुलालवत्करोतीति। नवमृत्तिकावत्परिणामिकारणे। किंतु संनवतां स्वयमेवा
र्थानामस्मिन्कालेनवितव्यं नान्यदेति अपेक्षाकारणं। धर्मद्रव्यमिवगतविति तद्दो मोक्षपादिदृष्टान्तश्चसर्ववचाव्यः।
अत्रचकेचिदावक्षते। विरोधसंनवइत्सेनादिपरत्वयममासः। अपरेतुनरसमस्तान्येवावीयतेपरत्वापरत्वयोः। तुनस्समास
एवान्योन्यापेक्षत्वात्। वर्त्तनायहणमादौ पूर्वापरनिरविच्छन्नप्रत्ययाभिधानहेतुत्वान्निदर्शनार्थं चात्र तदनुपरिणामग्रहणं क्रिया
ग्रहणं वर्त्तना दीनां तथातीयत्वात्सदनुपरत्वेविशिष्टलिंगत्वात्तदंशसाहचर्यत्र सतन्यदास्पर्शउपकारानुकर्षणार्थश्चशब्दस्तु
व्ययासर्वेनावानामित्यादिनाष्यातयद्योत्स्तेन वर्त्तनादीनां सकलनावव्यापिनो दर्शयतित्रितत्रवर्त्तनेवितावत्साध्यते। वर्त्त
नाकाश्रयावर्त्तिरितिवर्त्तीनस्वयमेवपदार्थास्तेषांवर्त्तमानानांप्रयोजिकाकालश्रयवर्त्तिर्वर्त्तनीनयपासावर्त्तनाणपाश्रयेयु
च्। अथवसेवकालश्रयीवर्त्तिर्वर्त्तनशीलेसचदाक्षेनश्चहलादेरितियुवद्धसिनोनयाशीलनेति। सावर्त्तनाप्रतिद्रव्यपर्या
यमेतणीतेकसमयस्वसत्तानुनूतिलक्षणउत्पाद्यस्येतरस्यलावावस्यप्रथमसमसंव्यवहारोत्तमानगम्यस्तंडुलादिविका
रदर्शनदकसंयोगनिमित्ताविक्रियाप्रायमिक्यतीतानागतविशेषविनिर्मुक्तावर्त्तनपाका। अस्यलावाचोनुसमयस्थितेर्वर्त्त
नाप्रतीनासावातिनिपुणपुरुषबुद्धिगम्यायथाहाविसस्यबालाइवदसमानानलक्ष्यतेविकृतिरिहाग्निपाते। तोवदयंते।
मिवसर्वेनावाःसूक्ष्मोहिकालोनुमितेनगम्यः। नतुवसवितदर्थेनवर्त्तमानेनोपलक्षितालावानांप्रतिविशिष्टास्थितेरवा
र्त्तनइत्यावर्यतेकोव्यस्तद्यतिरिक्तः कालइति। नयालः स्वरस्यनीतानागतोदयलक्षणबद्धमंडलन्नमणानुमेयावस्तु।
कियेवोच्यातद्वनश्चर्निष्पन्नइति। यथावोक्तंन्तलोकेनमृतः कालोविनाग इत्यत्रोच्यते। आगुस्यतस्त्रिरेवास्मातिरिदमुक्तं। धर्मा
दिद्रव्यपरि   णतिमात्रेकालस्तदन्योवा। नत्रप्रथमपक्षेसि द्धसाध्यतानदन्यपक्षेपिनदोषः। आदित्यगत्यपलक्षितान्ने

भावस्तु क्रियावर्त्तनरतिनन्दनावपि सन्नावाहर्त्तीनत्रसासविश्वयैषो आकाशप्रदेशनिमित्तेतिवेसद्द्व्यसमेतसंतानसधिकर
णेनावच्छाजीवताकथं पुनरिदमवसियतं प्राथ्यते कालस्यास्तित्वमिति अत्र ब्रूमः हि कालेन द्रव्याश्रयाद सिद्धमुपतेनतु वातादु
योप्पनवधृतस्वरूपा एवलाकाशादि सुबद्धस्वादितिः कार्येकस्य निश्चितिरधिगम्यते तद्द्रव्याश्रमानवान्यथोपपद्यंतेतेन दे
देवर्त्तनासकलवस्तुरूपाश्रया अतो स्तिकायांतु मेयः कालः पदार्थपरिणतिहेतुः लोकप्रसिद्धाश्च कालद्रव्यात्तिधष्टि
नः प्राह स्वसंतिवृवस्तु क्रियामात्रां निधयिनोयमाह युगपदयुगपत् क्षिप्रं चिरं चिरेणपरमिदमितिवक्ष्यतीतिने दर्श्यति
•हर्त्तनलक्षणपरिवर्त्तनरदनंतवेर्त्तन इतिकालापकमेवमाहायनसर्वैकवंतिनस्मात्तु सर्वेषां मनः कालः लः श्चोयसंप्रति
तस्य रात्रिनक्तनिवेषमः प्राहः सोयतिकालवचनाक्किवं पुष्कात्म्यस्तनिकालोनेत्स्यात्स्वहत्तेः कालापेक्षायाः कालश्च स्वरूपाया
वात्राप्पकारः प्राह नेकार्यकयथानिवर्त्तजस्यादिवर्त्तनोक्तलक्षणाउत्पत्तिरात्मलाभः स्थितिरप्रच्युतिरितिकिंवज्ञे
दावर्त्तनेवोत्पतेनिर्विनागः कालसमयः सवप्रथमरति वसूत्सत्स्याव्यवच्छिन्नस्तदाश्रया समयपरिणतिस्वनावेत्यर्थः
परिणामो द्विविधः सादिरव्यस्य अजास्य परिसंयोगेन परिस्पंदितरप्रयोगजपर्यायस्वभावः परिणामस्तद्यथांकुरावस्थाव
नस्पतेर्मूलकंदकाण्डस्कंधशाखाविटपपुष्पफललक्षणः परिणामः आसीदंकुरः संप्रति स्कंधवान् इषद्गुषिप्यतीति
पुरुषस्यास्य बाल्यकुमारयुवमध्यमवस्थाः परिणामस्तद्भावलक्षणः स द्विविधः अनादिमानादिरनादिमान्धर्मादिषु
मूर्त्तेषु धनरादिमानत्रैगदधुवादिषु स्तंतजेनादिषु वस्त्रादिष्वेवसूरणार्थः परिणामो द्विविध एवं तेषाम् अपरिसमाप्तौ वहु
स्पामस्तद्भावः परिणाम इति सर्ववस्तूनामनुविनागवेलानियमकृतः तत्र त्रेवो हेमंतशिशिरवसंतग्रीष्मवर्षाशरत्संज्ञाः का
लास्यैकस्य शक्तिभेदाः प्रतिविशिष्टकार्यप्रसवानुमेयाः तत्र स्याहे मंते हिमानीनिपातप्रध्मानविहंताकपर्यासीवना निपा
धिकाः संकोचितपाणयः कणद्वंतवीणिकाः कंपमानगात्रयष्टयः प्रसज्जितालवाङ्गाधावर्तनेलकंने व्यथवश्चअभ्यकारत्ने शासं १३६
गिनोनिशायशिशिराः शरीरात्पोपायासयंतः प्राणनाड़ीमाकांतिप्रियतमापरिष्वंगदुर्ल्लीलितेषु युवसुप्रसरमत्ततमा
नाः कुंकुमारुणः प्रियतमुपनमनंतसंशावः सहस्ररश्मेर्दीवलोकस्यानवरतशीतपातजनितव्यथाः काष्ठाकला

निचिताः समद्भावलोकनोत्कतगुजमारोप्यताप्रमासेवांनप्रलारितपाण्यःसहस्रहस्पसंकुचितोर्मसयोस्तथाशिशिरेनिकु
नेगशाशोकक्रिरणैपरिवाकसुरतिकलसंपद्धिनप्पमानशापान्तराः फलार्यिनिशिशुकदंबाकेरपुगनतलाबद्दरीनर
वस्तुहिनशिलाशकलविशदकुंदमालतीकुसुमवासवाहिनोमारुताः प्रियंगुरोध्रप्रसवरसनाथानिदिष्टुधानिप्रल
लीनः पकलाकराः सायामाया मित्पः क्रमीरपुरुषोत्पयगर्भगृहशायिनः सुभिनस्तवस्त्रवस्पनाम्नोमसियोः तथा
वसंतसमंततः किं विघिनाव्यमानकुसुमाः कुरवकाः केसरतिलककुरवककरवकशारीमांकोलप्रसूनर्वनमा
णपरागताडस्समीरणाः तरुणजनहृदयहारिणः सहकारमंजरीरजः पुंजपिंजरितविग्रहाः कुसुमासवपानवश्य
ताः स्वहवरीपहृपातैरानुरंगाकेलगिरीवद्धमंडलाः कातरजनानरागपरिहृतः कुसुमधनुषो गोचरीकृतैतः परि
पनेतवनानि मधपानरत्नकलकलनिनादकोलाहलप्रतिवध्यमानाः पदेपदे प्रसवलीनाः पलाशवनानि कुसुम
रजाञ्जिहृत्वदनलक्ष्मीनीवपुरः प्रेक्षमाणमलयवायुवेगाधूतकंपकारकूपरलिखकार्यमाणलोवनपुराः प्रसावर्ते
नएवर्षाप्रकसमर्थः परिणतविंबफलच्छविनिरशोकपुष्पप्रकरैरूपशान्तिनाश्चसर्वान्ति दिशां जागामसयोर्मधुमा
धवानि ग्रनयोस्तथा निदाघसमायदहनमिवकिरणनिकरैः किरणमलीनुवस्तलमास्तीर्णैः खरप्रकरमिवकरो
निवीरीविरानच्चशाधीयांसो दिवसाः कथं विदपवासान पथिकजनेराव्याहोपकंठशकटक्रमच्छायाधिश्रयितनओं कार्प
टिकघोरणध्वानपरिशरितादिग्गलोगाः वंदनपंकांगरागपरिशुराः किंकरकरोक्षिप्तानालवृंततस्यसनशीलितशरीराः
शिशिरेश्वरनेषु सरित्सरसीतीरेषु विविधधारागृहांतर्गतानोगिनो निस्तपर्मप्रसरमनिरथनेकरिदशाकलधवलमल्लि
काकोरककवरकपरिमलहारिणः परिमलितपारलाप्रसवाः सायंप्रातश्चपवनाविलासिनां मदनमादापयंतः सुरना
योविवरंति अरण्णान्यः कठोरकठिनकंधरवराहदंष्ट्राकोटिविलेखोत्खातमुस्तादलसुगंधयः करिमहिषदृष्टावगा
याबगारपल्वलाः कलत्रकवाकारश्रितदशदिशो मृगाहस्सातिरारविततरंगमालानिरिवविप्रलब्धमुग्धहरिणत्र

तत्त्वा॰टी॰ ऊः शुचिशुक्रातिथ्ययोर्मासयोस्तयोर्वर्षासु सोढामतीवजयविद्योतितोद्दामतिनवजलधरपटलस्थगि तनभस्तमोरचितपाक
१३७ शासनचापलेखमासारधाराप्रपातशमितधूलिजालजवनिर्घृतनरामंडलमंगसुखाः । समीरणः कदंबकेतकरजःपरिम
लसुरभयः स्फुरदिंद्रगोपकप्रकरशोभितानाशाद्वलवतीर्भूमिः कूलंकषजलाः सरितो विकासिकुटजप्रसूनकंदलीशिलि
ध्रपिनाः पर्वतोपत्यकाः पयोदनादाकर्णनोपजाननीलकंठाः । परिमुषितमनीषा इव प्रवासितश्चातकशिखंडिमंडलमं
कूकध्वनिविषमविषवेगमोहिताः पथिकजायाः क्कुणं क्कुणयन्त्यतिदीपिकाप्रकाशिताशासु प्रावृट्कालेन दासु परिक्रमश्व
योनकीटिकासु संचरंति । मसृणमतिसारिकाः पंकबकुलाः पथानः क्वचित् चलाकुलाः क्वचिद्विरलवारिधाराः श्वेतहरि
तैकनांनोनभस्यायोर्मासयोः न घाशारीदि दिनकृतो मयूखाः पंकमापनयंतः प्रतापमुग्रनरमानवाना । विनिद्रनोडज्ज
मुदवनानि सरांसि सहंससारसानि स्फुरिकमणितित्रि विमलवारिपरिपूर्णानिः । कल्हारकुवलयामोदवाहिनो गंधवाहा
ः सप्तच्छदकुसुम[illegible] धूलिधूसरितवपुषः । कलगुंजितोन्मधुलिहः कोष्टाः स्तनबंधलजीनका वनसाः संजातदर्पा
स्तथोक्षाणो मत्तध्वानगंभीरमुन्नदंतः सि टमलिकास्वंतु मंडितशृंगकोरयः परिप्रकंतनुबीबलदृद्दयहारीणिहरि
णकदंबकदर्शनानि नतरस्तम्याशालि केदाराणि समधिगतयाकचकलमानि कलमगोपिकाहुंकारवित्रासितशुकानि
उल्लानिनितरां वक्तासति उपाराशीघ्रितधवलयंतो मुषानिहरितमनोभावः । कामिनां प्रमोदमंतः करणे सुरान किस्समे
भवंति । प्रसन्नमिषोर्णयोर्मासयोस्तमपेलानियमसमधिगतपारवानि । प्रातःकुशेशयकोशलानि नात्थचक्रसंपर्कादिकास
मादधाति रूपुदत्तीनाचकिरणकलापपरामृष्टानिघक्कवलयज्ज पलानि । शिष्टिवसुरतिपरिमलेदलेतिकोशानकाउ
दकपरश्चावारणाः संध्यासुग्रामहृदयः सुरतिगंधोत्कारिण्यः कामिडनडनितसमदास्तसदपेदवहलगोरागाविरजो १३७
तरुलधिरपिवेलानि यमस्तर्वृत्तमानः शिशिरकिरणोदयेपलितनुगवीविभाजितिरजोधधानगजीरम्याहारमेला
फलपरिमलपिरिमलपिशुनामालंबतेवेलावधंकोशिकशुक्नंतपश्चरजनीषु ग्रामीयसाज्ञायानकध्वनितास्त्र ।

यसायमारटति । अतानितग्रीष्माः सकवाकवोपिवोणुपर्यंतस्यस्त छित्रस्तवा धिवसतयो दीर्घः । रकलगंभीरध्वनि
निरावेदयते । व्योमश्वेदाचंनस्यतयस्य केविदाबद्धपत्रसकोवा छिराय नियतवेलाप्रतिसंभवनो सोपत्रविभागोवे
लानियमश्वचित्रपरिणामः । कारणं नियामकमंतरेण तु पपन्नसकलकारणकलापसन्निधानेसत्यप्यनासादितोपडनां ।
चानत्रानेकशक्तिमुक्तकालद्रव्यापेक्षस्तु प्राडुरस्ति । तस्मात्तत्तिथिविशिष्टकार्यप्रमेयः । कालोगुणवत्स्यघानियामकहेत्व
नाविष्टंभपदेशेनोक्तावेदुरपरायत्रत्वादतः । प्रतिनियतकलनाविचारमीमांसा परिणामानामस्यकमनेकशक्तिकला
पाचितं कारणं । तथा शाकयः कदाचिदेव स्वकार्यनिष्पादनाय प्रवर्त्तंते समासादितपरिपाकाः न सर्वदेति अथ
यरूवा विदेवमधिगच्छेत् कश्चित्स्वरविषाणशक्तिरसौ तादृशी ति । तद्युक्तवस्तुचापेक्षेः प्रतिवाद्यप्रसिद्धेश्चेति
॥ क्रियागतिरित्याद्विनाप्येकाकारणे क्रियाद्यपरिणामस्तस्यानुग्रहकः कालस्तद्यथा कालादेशाव्यामंगुलीवर्त्तते । अती
तानागते तिवात्यघातीनएवंवर्त्तमानोनागतस्यदेवमनागतो वर्त्तमानश्च संकीर्णता ति ष्टं चेत स्तस्मात् स्ति कालोपदेशस्यानी
तादिव्यपदेशापरस्परासंकीर्णस्संव्यवहारात् गुणप्रधानतानवातीतोद्विविधः भावविषयस्तदात् विनष्टोघट इति । भावातीतः वि
षयतिनश्चपरियहणानंतरमडाह्नंघटं नष्टाना गतदिदृक्षा त्यणौघटोविषयानागतः । भावघातत्वोभावानागत इति । तत्रप्रयो
गमंतरेणके वलाडीवद्रव्यस्वपरिणामरूपापरमाद्वेष्ट इधनु । परिवेषादिरूपाविविधसंस्थानामिश्रकाप्रयोगविश्रसत्याभुमनय
परिणामेनोपवासीवप्रयोगसहचरितश्चेतनद्रव्यपरिणामाः जनस्तन्यादिविषयाकुंभादयो हि तेनतारख्यापरिणामेनीत्यनुप्य
नएवशाम्नाः । ते सकारसविचाद्युपडायंतेवर्तनापरिणामयोः क्रियाडातीयब्रादेवपर्यंत क्रियापादेनपरिणामश्चात्र प्रधान ।
मित्यतो वर्तनाक्रिययोस्तमधोधीताः स एव कारेणपरिणति विशेषाएववर्त्तनाक्रियातेदा इति परत्वापरत्वेत्यादिप्रशंसादेत्रकाउ
नेदात्रिविधं तत्र प्रशंसायां परो धर्मः सर्वोत्तमः प्रशास्त्रः सकलमंगलनिजयबाह्मकर्षकाप्रगतर इति । अपरो धर्मोऽडधनपश्चल
गुणत्वानिकर्षावस्था प्रशस्त मापरं ज्ञानं यथाचस्थितवस्तु वेदित्वादपरमन्यथा । नवद्वानमेवाप्रशस्तवाज्ञ सित मसम्यगृष्टेरि
ति क्षित्रकृतेइत्यादि एकस्यां दिश्येकदाविप्रकृष्टे इद्र वर्ती परः । प्रत्यासन्नोपरस्तन्निकृष्टइत्यर्थः । दिशः प्राधान्यमविनात्तविचार्य

तत्वा॰ टी॰ ज्ञोऽप्यत्र स्थित्यन्ता। कालेनैकत्वेऽप्यवदेशो न वस्येकदियव्यवस्थितयोर्वरो परइति। कालकृते इत्यादि। व्यतिकरेण परस्मिन् परं परस्मि
१३९ न्नपरमिति। यन्निमित्तेऽत्रस्य याति अंनिस्म कालः। न यथा षोडशवर्षात्परो वर्षशतायुः। वर्षशतात्तु षोडशवर्षायुः परो हि दृष्टवर्षायुः प्रशंसा
कृतपरत्वापरत्वे धैतेन न तो वनो तु शुक्रादावपि दर्शनात्। यस्मात् शुक्लेऽपि देशकृतज्ञातिविद्यापरिहाणेऽपरत्वापरत्वप्रस
याति। धनसेन वानरत्वे धड्नापेक्षे एकादिप्यपितावात्। न तत्पुरस्करणं लब्बेन अनपस्केपि दर्शनात्। ज्ञानकर्मसंस्कारापेक्षे
तयनधिकारात्। नवादित्व निमित्तेन तत्रापि दृष्टत्वात्। परो ति योग्यः। अपरश्वादित्यः। परः सविता परो ति योगप्। इति। अत
सापधीकालकृतेनैतयोर्विशेषणार्थमिदमुच्यते प्रशंसाहेतुकृते पिरत्थयिर्वेति। वर्तनादयः सर्वे कालकृताः। कालस्या
पेक्षाकारणस्यानुग्रहउपकार इति सूत्रार्थः। एवं च परत्वापरत्वे सूत्रेतेरेन समस्य निर्दिष्टस्वरूपेण तदवगमकेन प्रशंस
क्षेत्रकृतयोरत्र परिग्रहः। वर्तनापरिणामक्रियाश्च द्रव्यस्थलावः। कालापेक्षो निर्देशोऽपरत्वापरत्वे चावधिश्चेमकालं लिंगमि
ति। वाऽत्र वाहो कृत्वनेत्यादि संबंधग्रंथः। अत्र प्रस्ताव परोति धर्मोप्रतिपादितवर्तनादीनादयस्सूत्रादयश्च पुद्गलानामुप
कार इति तं ज्ञातरीयास्थमापास्तन् वाप्य। पुद्गला इत्यनेन शब्देन जीवान्यपरिग्नाबन्ते पुद्गलशब्दे जीवे तु संकेतयति। व्यवहा
रप्यर्थमिति। ननु वते शंका जीव एव नास्तिकथेन हि वयं पुद्गलध्वनि परिभाषेरन्निरस्यते। अस्यार्थं समितीयातापातांसो तं
।तिकानेनु विज्ञत्यक्तस्कंधेन नोनकस्मलप्रज्ञप्तिः विज्ञेसंततौ वेदनासंज्ञावेतनादिधर्माः युक्ता यां चक्रुरादिसहिता ये च विज्ञे
नाये न्यात्र विधमनादिसेषाविज्ञतत्स्को धर्मागोसं नतिरहंकारः वस्तुत्वादात्मेत्पपर्यायतानेन घाउनः। पुनर्गीत्यादात्मा
पुद्गलः स्तत्त्वपर्यायता योगाचाराणां तु विज्ञानपरिणाम पुद्गलो यथाह। आत्मधर्मोपचारो हि विविधो यः प्रवर्तते विज्ञानपरि
णामोऽसौ परिणामः स च त्रिधा एवं तन्त्रान्तरीयैः पुद्गलो जीव उक्तस्य यथा पुनः शरीराद्युपकारिणः पुद्गलाः इत्युक्तमनेन तेषां
तत्कथं चिप्रतिसिद्धत्वादिति प्रश्नयति निर्वर्तयन्नसंशयापूर्वमुक्तमेव रूपिणः पुद्गला इति। नव रूपात्मा प्रतीतिरित्युच्यते। रूपशब्दे
न तत्र मूर्तिरुक्ता। सा च मूर्तिः। तत्र रसवर्गगतद्रव्य परिमाणमित्युच्यते। यथा मनस्तत्त्व स्पर्शादिरहितो एतन्निरास मिदमनन्तरपवस्याभवति १३९
सूत्रं। स्पर्शादिस्सूत्रम्ऽर्थस्तथा तस्मिन् गुणे निर्दिष्टे एव गादानिकगणे। तु डोक्तानि तत्संतित्येधपर्यैवावधीन मावि धेयस्पर्शा ये ना निवर्तनी
णानीत्यनाविज्ञतिपर्त्ती स्पर्शाश्चैतस्याधयात्रोव्यत इत्याह। एतदादीत्यादि। एषात्रादियीमानाए तदादयः पुद्गलशब्देनालोक्यत

२१

त्यषाविज्ञतिपत्तिराध्यात्मसिता प्रतिपत्तिस्तथा असर्वगतद्रव्यं स्पर्शादिरहितं चेति द्वितीया विप्रतिपत्तिस्तन्निबन्धयस्तत्रारंना
नस्तथा पृथिव्यादिद्रव्याणि विशेषवन्ति निर्वर्तमिष्टानि। पृथक् गुणानीत्येन तन्निधीयते। स्पर्शरसगंधवर्णवंतः पुद्गलाः श
द्विरिति द्विंजिमक्रमापेक्षः स्पर्शादिविन्यासः। विषयबलवत्त्वात् स्पर्शग्रहणमादौ सति वर्तिस्मिन् रसादिसद्भावादेव कृतं लक्षं
न वर्तिस्पर्शादि वादं वादीति निवृत्तिगुणानि पृथिवीवत्। तथा नमः स्पर्शादिमत्सर्वगतद्रव्यत्वात्पृथिव्यवत्। तद्धानेमध्यायःस
व संबंधापेक्षः संबंधश्च स्पर्शनादिग्राह्याः पुद्गलाः स्पर्शाद्याकारेणोपपद्यन्ते इत्यथवा सर्वदैव स्पर्शादियुक्ताः पुद्गला इति नि
त्ययोगे मतुपविहितः। यस्मादिंद्रियसंबंधसत्वा गपिस्पर्शाद्याकारत्वाक्त इति स्पर्शादिस्त्यादिना ध्यंकर्मसाधनाः सर्वे स्पर्शादि
इति। शब्दोयस्मादर्थयस्मादि ऽत्तलक्षणः पुद्गलाः भवंति। तस्मात्र जीवाः पुद्गलशब्दवाच्या इति। यथावेनेपरमाण्वादीनां स्पर्शा
द्योगुणः परमाण्वादिल्पेनित्यास्थाति न्नास्था निन्नास्था तथा यथा गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति सूत्रे प्रतिपादयिष्यामः। न तु वानेकेवलं विज्ञा
नाद्बहिः स्पर्शादिमतः पुद्गला विद्यन्ते। विज्ञानमेव यथा प्रत्ययव नास्ते बाह्यार्थनिरपेक्षं स्वप्नाद्यवस्थेति। अयुक्तमेतदनुभवविरोधात
यस्माद्देशविशेषे न स्थानवर्तिनो नव बाह्यरूपता समनोरस्यते नीलपीतादिरर्थः। स्वसंवेद्यो हि बुद्धिसन्निवेशी बाह्यार्था
रानुकारो यो न ते समविशेषभ्रमात्रकः। यदा वार्थस्य ज्ञानग्रहणं स्वरूपेण योन्नेक देशो तोऽर्थो नास्तीत्युच्यते। स्वप्नवद्विपर्ययदर्शनेऽविप ।२।
र्ययदर्शनादविपर्ययदर्शनाच्च ज्ञायते वस्त्वायामित्यमुं जसमुदाहरणं प्रमाणप्रमाणप्रमाणेनासाविशेषाद्वाबाह्यार्थश्रून्य
तायां हि सुस्वलक्षणग्राहिज्ञानं प्रमाणं। प्रत्यक्षमर्थांतरविकल्परहितेन प्रवर्तमानं प्रत्यक्षतासंज्ञ स्येषविशेषोन स्यातात्तद
स्माद्धि ज्ञानबहिर्रर्थस्वरूपानुकारिनमासाकारमनाकारत्वे प्रत्यासत्तिविप्रकर्षा नावात्सर्वार्थग्रहणमग्रहं वा स्यात्। अतो ग्राह
कविशेषादेवग्राह्यनदष्टिनिबंधनमत्यथार्थज्ञानमित्येतदपि न स्यात्। व्यपदेशास्योपकाज्ञत्वावितत्वात्। उपकासाच ऽत्पादक
कत्वाविनांतरीयकत्वात्। अलमतिप्रसंगेन प्रकृतमुच्यते। तत्रेत्यादि। स्पर्शादीनामनंतपर्यायाश्च पिंमोलत्वेदवसिद्धपर्यायां
मिदं प्रक्रियते कठिनादयो विघटिता बालादिप्रतातास्तथापि सुप्रयुक्तकादिन्निरमृनिलक्षणानि प्रत्येकं। वकाद्यपेक्षा

मनात्मकः कठिनः संततिरक्षणे मृदुः। अधोगमनहेतुर्गुरुः। आयस्तिर्यगूर्ध्वगमनहेतुर्लघुः। वैशाद्यहेतुस्तनस्वभावः शीतः
मार्दवपाकहेतुरुष्णः। संयोगे सति संयोगिनां बंधकारणं स्निग्धः। न च बाबंधकारणं रूक्षः। इति शब्दः। परिस्फुटस्पर्शने।
द्रियग्राह्यतिपादनार्थः। अत्र तत्त्वतः शब्दानि। आत्मचार एवाणुषु संभवंति। स्कंधेष्वष्टावपि यथासंभवमभिधानीया
अशमनस्त्विन्धः। स्निग्धतेव पारवत्कटुः। अत्र तु विसंसननकर्मा कषायः। आश्रवणस्मादेन रुदम्लः। आह्लादनहेतुरण
म्मधुरः। लवणो मधुरांतर्गत इत्येके संसर्गज इत्यपरे। सुरभिरिति चंदनोशीरकस्तूरिकादीनां असुरभिर्लसुनविष्ठादीनां सौ
मुख्यविमुख्यकारित्वात्। साधारणस्येकेन तौल्यधीरेतरणीन विषयत्वात्। रूपादाख्यावर्णाः। कृष्णनीलकपोतरुधिरका
नशानादिषु हरिद्रादिषु विभावनीयाः। संसर्गजाः सारंगादयः। एवमेतद्रूपमवस्पर्शादिलिंगेन नियते। त्वगादीन्द्रियग्राह्यमनेक
शक्तिपुद्गलद्रव्यनयतिशयः। पर्यायस्तु स्पर्शादय एव नद्रव्येनद्रव्य इति द्रुपतावादिति। किं वा नित्यत्वेनैतत्संबध्य
यति। असकलरूपमधर्मतिदेशादनेनेदमुच्यते किं वान्यदिति। पुद्गलानां न केवलं स्पर्शादयो धर्माः शब्दादयश्च निर्दिश्य
यति। तत्र शब्दं वध्यसौ कृत्यास्तौत्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवंतश्च शब्दादयः। तत्र शब्दो नामनुपादिर्दिश्यते। पुद्गल
परिणामप्रदर्शनाय च शब्दः पुद्गलानुकर्षणार्थं तत्र शब्द इत्यादि भाष्यं। तत्रेति तेषु शब्दादिषु पुद्गलपरिणामेषु शब्दस्तावद
वेस्वरूपः। विवक्षावशाद्वचव्यतिरेकात्प्राधान्यगुणत्वाभ्यां वनयासामान्यविशेषवत्त्वार्थस्यातिशयकप्रत्यर्थनियतसं
गतावर्णादिविज्ञानवाना ध्वनिरेव शब्दो न स्फोटः। अनादिवृद्धपरंपरासंकेतप्रसिद्धिवशात्प्रत्यर्थनियतत्वं च परस्परापेक्षा
तः। स्वाभिधेयेकार्थ। विविक्तो ग्राहकसंगतत्वं वर्णपदवाक्यानि विज्ञानगतस्तस्मात् ध्वनिरेव शब्दः। स्तोत्रग्रहणे
न स्फोटः। शालातुरीयनानुसारिवैयाकरणनिकायपरिकल्पितस्तेषां हि ध्वनिरूपविनः स्फोटं किलाभिव्यनक्ति तस्मादभिव्य
क्तोऽर्थप्रतीतिरित्यसंबंधः। नित्यसंबंधनित्यत्वं नित्यस्वापत्तेः। स्फोटस्यातिव्यासमानत्वाज्जलकालोदकादिवत्। अप्रदीप
। इति नित्य एवेदृशेतन्नावः। न च स्फोटमभिव्यंजन्ति ध्वनयः। अनादिकुम्भप्रत्यक्षादिवदिति ध्वनिरूपः शब्दः स्मृतेः।

कारणमर्थस्य शब्दो त्वाशागम्यमानसंकेतवशाद्दर्थप्रत्यायनं। तत्र शब्दोपलब्धार्थस्मरणस्मान्नैशाब्दविज्ञानेन वाक्
। पोहमात्रं शब्दार्थो विधिनिषेधरूपस्य व्यतिरेकस्याप्रसिद्धः। अन्वयस्यान्वयव्यतिरेकशून्यस्यानुपलब्धः। परस्परापेक्षामन्वय
व्यतिरेकात्मा सर्वत्रार्थाधिगतिः। व्यतिरेकस्यैव प्राधान्यमिति तदुक्तं न यथाचाहदंतक निवृत्तेरेवार्थांतरापोहं हि स्वार्थे
कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्युच्यते हि शाब्दे यस्मादर्थायथा हृद्यशब्दोऽयं शब्दः निवृत्तिं स्वार्थे कुर्वन् स्वार्थं हृदंत
णप्रत्यायनयतीत्युच्यते। एवं च निवृत्तिविशिष्टं वस्तु शब्दार्थो न निवृत्तिमात्रमलक्षणीयमेव वस्तुनिवृत्तिमात्रमवस्तुत्वा
त्खरविषाणकुंडलादिवर्णैतावदत्रावबाधिविधिना घटं गृहीत्वा पश्चादन्यापोहं करोति। नापन्यापोहं कृत्वाप
श्चाद्घटं कालभेदेन शक्नोति। क्रमेण हि ग्रहणे वृत्तिश्रांतुर्क्षणिकत्वाच्च सर्वेषां वा नो ध्वनेर्ज्ञानस्य च न युक्तं व्यापारद
यात उच्यते। संतानाभेदाद्युक्तमवस्तुत्वादेवं न हि घटग्रहणमन्यापोहश्च तु गपद्वृत्तयः सिद्धयथा सवितृवदयेसंत
मसविदलनेस्वरूपप्रकाशनवस्त्वाद्देव सत्कनयमतिधेयो। सामान्यविशेषश्चेत्सवशेनापि प्रतिपत्त्रयोरेक
स्य गुणभावादिना च द्रव्यतिरेकयोर्मुख्यकल्पनाद्विधेयमपि प्रधानमेवान्यत्र हि द्वयोरथयोर्द्ववरविदिस्वरूप
गपद्यपात्रयोरेकस्य गुणभावकल्पना श्रेयसी नत्वान्वयस्य प्राधान्येऽप्यपेयमनेन यत्रानंतरीयकत्वम
व्याप्तसपक्षं सन्निवानित्यत्वगमयेकेन वेद मुक्तं व्याप्तसपक्षं गमयप्तसपक्षं न गमयतानं तु। एतावदुच्य
ते चय निरपेक्षो न गमयति। व्यतिरेकोनापि व्यतिरेकनिरपेक्षोऽन्वयः प्रतिपादकोऽर्थस्य परस्परापेक्षानायाव
शिविके। ग्राहकादिवत्सर्वत्र प्राधान्यं केचिद्विवक्षावशाद्धान्यतरस्य गुणप्रधानकल्पनेति। यथाह। ग्राहकाशाति
कार्यायदप्रत्यक्षमप्रसक्तस्य किमर्थं प्रतिषेध इति निवेतत्प्रतिषेधमात्रमुच्यते। किं तु तस्य वस्तुतः कश्चित्प्रयोगार्थो
तर निवृत्त्या लोगम्यते। यथा विषाणित्वादनश्व इति। न चार्थाच्छिन्नो विशेषः। साक्षाद्विधीयमानत्वात्। अर्थेव सामा
न्यमुच्यते तथा विशेषोऽपीत्थं तयमतत्पुष्टं वाप्यनतिसामान्यविशेषात्मकमेवाभिधेयं शब्दस्य पुद्गलद्रव्यपरि
णामस्तत्परिणमनात्वात्स्यमूर्तत्वात्मूर्तत्वाद्व्यांतरविक्रियापादनसामर्थ्यादिभ्यस्तदिवत्त्वानाम्नमान

तत्त्वा॰टी॰
१४०

परहतत्स्वकलिंगादिप्रकंपनात्रयाशंषादिशब्दानामतिमत्रशब्दछानाश्रवणबधिराकरणसामर्थ्येतच्चनकथा
दावमूर्तेस्तितयाप्रतीपयापिवात्यर्थंनप्रतिहताशामवताद्धारस्तुविध्वंसयिचाददानपवनात्संहारसामर्थ्याद्धु
गुरुद्रव्यवत्।वापुनाशेयमाणत्वाद्गुणपर्णादिवत्।सर्वदिगव्याप्तत्वात्स्वदीपवत्।अतिनवनीयचालातासहहादिवतत्प्र
तिनावकचास्सविरमंडलप्रकाशवत्।महताहिशब्देनाल्पोनिलयतेशब्दइतिप्रतीतो।तस्मात्पुद्गलपरिणामःशब्दःन
तुवाकाशस्यगुणःशब्दःसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविनाशाःआकाशस्यगुणःशब्दइतिकरणत्वुअतोएकद्रव्यव
त्वादेकेनाश्रयद्रव्येणद्रव्यवत्त्वमेकद्रव्यवत्त्वं।अथवाएकंवत्द्रव्यंवेमेकद्रव्यंनद्रव्यस्याश्रयोस्ती।एकद्रव्यंवास्तइत्येक
द्रव्यवत्त्वंतस्मादेकद्रव्यवत्त्वान्नद्रव्यंनवकर्मत्वात्कुशब्दस्यद्रव्यत्वात्।अनः।परिशेषात्गुणः।स्वकृतीकापूर्णदीवोच्चारणत्वे
लिंगत्वाकारणसामग्र्याःप्राग्ज्ञानात्स्वज्ञानात्।शब्दानिर्मंडूकवस्वनावात्।सतिकानिर्मंडकेकारणेनोविकारेणतस्य
तानहिघरस्यशब्दापादिमणिवंडूकसन्निधानिपरिमाणात्तुविधानेदृष्टांतवानेवहिघटकोनिर्मंडूकनेदेसस्यपिक्रियंस्व
त्समध्यादितेदृष्टउपलभ्यातनघानेर्यादिसंयोगात्रिष्पत्तेवेणुपर्वविनाशाच्छब्दावशब्दनिष्पत्तेवाचिसतानवत्।नचा
यंविशेषगुणःस्पर्शवतोद्रव्याणांच्चतत्वानिनानाप्रकारणद्रवैचातायथास्तुवोशोषकारगुणद्रवैधवलरूपमालस्य
ने।विनष्टेपितस्मिनडलडेतघालद्गुणमेवरूपंपाकलेषुपत्तेनेनव्रवतेवेंतेर्यादिशब्दाश्रवस्तेषुतेर्यादिषुतदवयवे
तुपलभ्यंतेशरीरेवासामर्थ्योक्वादिशब्दशरावयवेषुनोपलभ्यंते।तस्मात्रकारणगुणद्रवैःशब्दःनघायदिस्पर्श
वतोगुणःस्याद्यदृष्टस्तेनोयावत्सातिस्पर्शाद्रव्याणितावद्रूवेद्रूपादिवज्ञाविवमुपपद्यते।तस्मादयावद्द्रव्यभाविचान्नट
पिम्यादिगुणःशब्दः।इतश्चनस्पर्शवद्द्व्यगुणःशब्दः।आश्रयादन्यत्रोपलब्धेरन्यत्रहिशंखमुखसंयोगोन्यत्रदिगंतरेवस्थितेन।
श्रूयतिउपलभ्यतेशब्दः।स्पर्शवद्गुणस्तुरूपादयोन्यत्राश्रयात्रउपलभ्यंते।तस्मान्नशब्दस्पर्शवतोगुणः।मालेदिवशब्दस्याच्चता
त्मनोदिक्कालानांपारिशेष्यादाकाशलिंगमाकाशस्यगुणउपलभ्यमानस्येतितदेतदपरमानकोमेवचतेशेषिकेर्वाक्षसनया
स्वमतिविकल्पशिल्परचनामात्रमाविश्रियतगगनमहाशिखरवत्।पूर्वमेवहिरूपादिगणस्याप्रत्युक्तितस्तक
१४०

१

यंमूर्तस्यामूर्तगुणत्वोपपत्तयः।संगृहंस्यात्तनहिरूपादयोमूर्तगुणाइति।व्याहारः।द्योत्तिनेपुद्गलानामेवहितप्राविधःप
रिणामः।शब्दस्यपदेशातालिमेकद्रव्यवत्वंयी।भावःननतःसस्याद्द्रव्यंस्याद्गुणः।परिणामिनोर्यान्तरानर्थांतरत्वेनास्फपे
नचादितेननित्यत्वेकोकप्रसंगःसर्वरसूनाद्रव्यपर्यायात्मकत्वात्।एवंतर्हिकाशस्यापिकेनविद्याकारिणगुणएवे
तिवेत्।नापाकाशादिविरद्रावशाददोषेयमनेकांतवादिनः।द्रव्यपरिणाममात्रत्वाद्वकर्मणोवाक्पुष्यप्रसरद्दृताप्य
सिद्धा।यदिकथंतिर्हिणिकत्वेसिद्धसाध्यता।सर्वात्मानावेदृष्टांतानावः।सत्त्वमपिकेनवित्पुद्गलपाद्याकारणेत्यतस
त्वलिंगात्वादिसंबद्धकारणसामग्र्यावाकारेणतरावस्थानित्यापद्यतइत्यस्फिनासीनशायिनपुरुषरदिसत्त्वतास
त्वानत्वपसिद्धाशब्दपर्यायेणानतइतिवेदनसकृत्वस्तुपर्यायमात्रंकितर्हिद्रव्यंपर्यायाश्चस्फलयंत्रतिपत्तिद्रव्यण।
न्यपेक्षानारस्थितवस्तुपक्षेवनरीतुमुसहंनेनान्तत्रपस्फकथंचिदनित्यंकथंविनित्यमितिदेशदिताउनोचितंतेर्यादिषु
फलाश्चसमासादितशब्दपरिणामारूपादिमतःसंतोपिस्फस्वाकारणगुणपूर्वकाअपितोपलभ्यते।विधानदोव
शेषारूपादिवद्ध्यपरमाणुव्यवस्थितरूपादिबद्धानवसर्वदासपर्यायः।शब्दायःप्रातरस्तिद्रव्यक्षेत्रकालतावापेक्ष
चात्रित्रिविधकोपवत।नेर्याद्याश्रयाच्चनिश्चरंगःस्कंधःशब्दपर्यायपर्दहोतोदिगंतरास्तरपिगच्छंतइतिनान्यथेने
वोपलभ्यतेस्वोपघातस्यत्रशब्दपरिणामस्तद्वित्रिधकारेषुपरमाणुषेवावतिष्ठते।आध्यात्मिकस्तुशब्दःकाययो
गात्तशब्दवर्गणायोग्यस्कंधपरिणतिर्कणगः।प्रयोगविहिताःरूपादिमद्गुणसंघातपदेति।वाह्यस्त्वनेकाकारःसं
मर्षजातदिःअपिचशब्देनिसमस्फपथक्रमारपर्यन्तपुद्गले।आवरणत्वानित्यःशब्दश्चयच्छदःकृतकत्वस्यानित्स
त्वनन्यावेर्विरुद्धात्व्यभिचारित्वमितिवेदा।नित्यानित्यस्वनावसर्वपदार्थवादिनस्तन्नवाधयानेकांतवादिनावतिस
त्वानित्यत्वयोविरोधेसुपगमते।विरोधलक्षणसत्त्ववान्।एकत्वावधियोहिनक्रमात्‌विडलादीनामेकस्मिन्कालेसा
तिसंयोगोद्दवदनेकाश्रयत्वावध्यघातकलक्षणः।नत्संयुक्तपुद्गलमग्निर्विध्यापयतितिरोकोयसूनावसा
गात्।संयोगेतद्गुणमात्रावस्थितत्वात्।पश्चादेकस्यावलात्।द्वितीयस्यवलीयस्त्वेनविवेकनित्यानित्ययोःद्गुणमात्रप

प्येकस्मिन्द्रव्ये एकान्तवादिनां स्थापयते।अतो न बध्यघातकलक्षणो विरोधः।समस्ति नाप्यसहानवस्थानलक्षणः।तत्र
हि दृष्टौ तौ स्यातां फलवृन्तसंयोगविनाशयोराम्रफले वर्णमतापीततयोर्नैकस्मिन्वस्तुनि एककालावृत्तिरस्ति किंचै
कस्य प्राक्स्वविद्यमानता द्वितीयस्य रोत्पद्यमानता स्थितावरसस्य साध्यत्वमनः।शर्ववित्सरणोत्थितयथा सहकारफलपी
ततयाप्यामतां न विरमवस्थितं प्राक् सिद्धमनित्यावनोपद्ययमानेनापते।तद्धि नित्यत्वनिवर्तनस्य दृष्टत्वादिति न व
प्रतिबध्यप्रतिबंधकलक्षणो विरोधस्याद्यादिनं प्रतिघटते यतः एकस्मिन्नात्मद्रव्ये युगपद्धर्माधर्मावृत्तौ संज्ञवतः।तत्र
चैकस्य गुणान्तरजन्यमन्यस्य प्रधानत्वमनेकांतवादिष्यते।एवद्रव्यपर्यायावायारम्नरस्य गुणप्रधानताव:।अपापैकस्मि।
काले द्रव्ये धर्माधर्मावरूपमस्कपत्तेतव्वावस्य यः प्रतिबंध्यप्रतिबंधकत्वावएवनस्यात।अतो वाच्यन्तामवविरोधइति
समन्यात्स्वेन नित्यत्वाच्छितिरिति जैनसिद्धान्तः।एतेन नादवद्धिपेरेतिप्रस्कन्नाद्रोमहान्मध्योऽस्यस्थ नशब्दः नित्य
वरेणोक्तानदसतूत्राद्दृस्येवनाख्याविध्यात्।तीव्रमंदमध्यअयन्तेदान्महोछ्वदेन्तो।पंपश्रुति।सामानाधिकर
णेन शब्दएवव्यपदिश्यते।न च शब्दव्यतिरिक्तं श्रोत्रस्यग्राह्यमस्ति।शब्दधर्म एव नादइति वेत्सनतोन्येन न इति
वाच्यमुत्तयथा वेदोषइति योपि प्रध्वनपरिणामयुक्तंति।शब्दतिरपिसामान्यविशेषवान्मूर्त्तश्चात्स्पर्शयोग्यत्वाद्या।
कृतनयवहारे विशिष्येत यथिपिसंगिरातश्रोत्रेन्द्रियविषयमुपत्सास्तु पाचोत्तयमहात्मतहेतुकंत्वस्तोतेरपिन विशेषस्मा
वमुख्यानसामान्यमलगमवलंबनीयम् येन हि विशेषः।खपुष्पसौरत्तवदनासादिनात्मसत्ता एवस्य एकान्तग्रहणि
कनाववदृष्टांताभावादेवातिदुर्लन्तेति।तस्मादवस्थितमेतत्पुद्गलद्रव्यमेव प्रतिविशिष्टपरिणामानुग्रहीतं शब्द इति
सिद्धिश्च विश्रसाप्रयोगनेदानात वैवेश्रसिको जलधरध्वानादि प्रयोगजो जीवव्यापारनिष्पन्नः।सोदाततादिःततो
मृदंगपटहादिसमुद्भवः वितते वीणातिसरिकादितं त्रीप्रभवः।कांस्यताडनकांस्यतालादि ढनितिनो घनः।वेणुकं १४१
बुवंशाविवरादुद्भवस्तु षिरः।ककवकाष्ठादिसंघर्षः प्रस्ततो घषाः।स्पृक्त्वाग्निर्दहेयदवक्ता कारणत्वाख्यत इति
नाप प्रतिनियत संस्थानात्मद्भराणि वर्णाः।वर्णसमुदयः पदं पदसमुदायो वाक्यमर्थविशेषप्रतिपत्तिहेतुः इति शा।

ब्दः।शब्दानेदेयस्यापरिसमाप्तिप्रदर्शनपरः।बंधस्त्रिविधइत्यादि बंधनं बंधः परस्पराश्लेषलक्षणः।प्रयोगो जीवव्यापारस्ते
न घटितो बंधः।प्रायोगिकः जतुकाष्ठादिकादिशीरारज्जुकाष्ठादि विषयः।विश्रसास्वभावः प्रयोगनिरपेक्षो विश्रसाबं
धः।स द्विधा अनादिमदनादिभेदात् तत्रादिमान् विद्युदुल्काजलधरायोन्द्रधनुःप्रभृतिविषयः गुणविशेषणपरिण
तपरिमाणप्रभवः स्कंधपरिणामः अनादिरपि धर्माधर्माकाशादिविषयः प्रयोगविश्रसाभ्यां जीवप्रयोगसहच
रितावेतन द्रव्यपरिणतिलक्षणस्तत्र कुंभादिर्मिश्रः। अत्र चोनयमपि जातस्त्येन विवक्षितं।सामान्यलक्षणव
बंधस्य स्निग्धरूक्षत्वादित्यत्र परिव्याख्यास्यते स्यते।एतदुबंधलक्षणमनादिविश्रसिकेन संजयस्यान्यत्र तु सं
गच्छते सामान्योक्तादि यथिविशेषेव स्थानेजन्न इति वचनात्।सोऽयं द्विविधमित्यादि।सूक्ष्मता सौक्ष्म्यंपउ
त्परिणामस्त द्विविधः अन्त्यापेक्षः परमाणुवत्तद्रूपमंत्यमन्त्यत्रासेनवस्थपरमाणदीवेत्युच्यते अपेक्षाप्रा
तीत्यबुद्धिस्तत्प्रयोजनमापेक्षिकं यथा गुणः स्कंधस्थ गुणकार्यपेक्षयासूक्ष्मः बदरंकादीन प्रतीत्यामला
णकस्कंधः स्थूलत्वमित्यादि। बकुलादेः संघातपरिणामः स्कंधपरिणामस्तद्रूपे जनवतितथ्येत्यनेन निदर्शनोपन्यासः।
सूचयति।आमलकं प्रतीत्यबदरं स्थूलं आदिनेष्टार्थः।इति शब्द।स्थौल्यमपीत्यादि।स्थूलत्वभावस्थौल्यं परमाणुपचयपरिणामः।त
त्रांत्यमशेषलोकव्यापिमचित्तमहास्कंधः।दहनामवयवविकासः स्थौल्यं विवक्षितं। प्रवचनेयं स्थूलपरिणामएकाधीतः।यदि
वा बादरः स्थूलपरिणामस्यानन्तो महामहाधवसमस्तलोकमुद्भावयेद्ततः स्थौल्यं विकासितावयवानामवक्तुर्गम्यात्।आपेक्षिकं तु ब
दरादामलकं स्थूलमामलकाद्दाडिमं बिल्वं विकासे सत्यपवयवानां बादरः परिणामः।ततश्चामलकादि नियतापलस्य संस्थानमित्या
दि।आकृतिः संस्थानं रचना सन्निवेशः स द्विविधमात्मनानात्मपरिग्रहात्।तत्रात्मना दृश्यियं लेलावायवनस्पतयः द्वित्रिच
तुरिन्द्रियाः पंचेन्द्रियाश्च क्रमेण मसूरस्तिबुकसूचीकलापपताकानिकेन्त्वसंस्थानानि हुंडत्वहुता निशरीराणीति यावत्।।
विकलेन्द्रियाणां हुंडत्वयाणमपिवपुः।पंचेन्द्रियाणां षोढा शरीरसन्निवेशो यथा संज्ञनामकर्मोदयनिर्वृत्तः।समचतुरस्रम
न्यग्रोधपरिमंडलं सादि कुब्जं वामनं हुंडलक्षणेनयथा यथायादिनावनीयत्वहुंविहडवकुलेउत्सेहा बकुंवमहवकौदवहिहिवक

यस्तु हंसवत्समसंस्थितं कुंडं। अजीवपरिगृहीतं वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रायतपरिमंडलभेदात् पंचधा तत्र वृत्तं द्विविधं युग्मायुग्मभे

दात्। युग्मं द्विविधं प्रतरघनभेदात्। तत्र प्रतरयुग्ममिदं जघन्येन द्वादशप्रदेशं इदमेव चतुर्युग्मं घनवृत्तं जवति द्वात्रिं

शत्प्रदेशि ह्रिमध्ये चतुर्वृत्तं घटाकृत पर्यन्ते स्थितैः प्रदेशैः द्वात्रिंशत्प्रादे ... शमिदं एतदेवं ... वमध्ये हि प्रादेश

शद्वयं दत्तपर्यन्त विषमघनवृत्तं सप्त प्रदेशमिति उत्कर्षेणानंतप्रदेशमसं ... ख्यप्रदेशा ... वगाढमप्रतरमत्र

अपि द्विधा युग्ममयुग्मभेदात्। युग्मं द्विधा प्रतरघनभेदात्। युग्मप्रतरत्र्यस्रं ... जघन्येन षट्प्रदेशमिदं ... उत्क

र्षेणानंतप्रदेशं। युग्मघनत्र्यस्रं जघन्येन चतुःप्रदेशं ... उत्कर्षेणानंतप्रदेशं। अयुग्ममपि द्विधा प्रतरघ ... नभे

दात्। ओजप्रतरत्र्यस्रं जघन्येन त्रिप्रदेशं उत्कर्षेणानंतप्रदेशं। ओजघनत्र्यस्रं जघन्येन पंचत्रिंशत्प्रदेशं अप्यत्रैव पंचत्रिंश

त्प्रदेशा उपरिष्टादेशा एव अत्र एकप्रदेश्यः। उत्कर्षेणानं ... तप्रदेशं एतावदेव प्रादे ... चतुरस्रमपि द्विधा युग्मायुग्मभे

दात्। युग्मं द्विधा प्रतरघनभेदात्। युग्मप्रतरचतुरस्रं जघन्येन चतुःप्रदेशं उत्क ... र्षेणानंतप्रदेशं एतदेव प्रदेशद्व

उपर्यवस्थापितं युग्मघनचतुरस्रं भवत्यष्टप्रदेशमुत्कर्षेणानंतप्रदेशं। ओजचतुरस्र ... ओजचतुरस्रमपि द्वि ... धा प्रतरघ

नभेदात्। ओजघनचतुरस्रं जघन्येन नवप्रदेशमिदं उत्कर्षेणानंतप्रदेशं एतदे ... विओजघनचतुरस्रं त्रिवमप्रतरवृत्तं

ओजघन्येन पंचप्रदेशघनचतुरस्रं नवस्य पर्यन्ते नवत्रिनवतिः प्रदेशैः सप्तविं ... शतिप्रादेशं। उत्कर्षेण

नंतप्रादेशं। आयतमपि द्विधा युग्मायुग्मभेदात्। युग्मं द्विधा श्रेणिप्रतरघनभेदात् ... युग्मश्रेण्यायतं जघ

न्येन द्विप्रदेशं ... उत्कर्षेणानंतप्रदेशं युग्मप्रतरायतं जघन्येन षट्प्रादेशं उत्कर्षेणानंतप्रदेशं एतदेव युग्मघना

यतं भवति। यथा तासामुपरि षट्प्रदेशा दत्ता घनेन द्वादशप्रदेशमुत्कर्षेणानंतप्रदेशं। अयुग्मायतमपि द्विधा श्रे

णिप्रतरघनभेदात्। तत्रौजश्रेण्यायतं जघन्येन त्रिप्रदेशं ... उत्कर्षेणानंतप्रदेशं। ओजप्रतरायतं जघन्येन पंचदश

प्रदेशं ... उत्कर्षेणानंतप्रदेशमिदं एतदेवौजघनायतं जवत्यस्य पर्यन्ते पंचदशभिः पंचदशभिः पंचदश

भिः ... हि जघन्येन पंचचत्वारिंशत्प्रदेशं उत्कर्षेणानंतप्रदेशं परिमंडलं द्विधा प्रतरघनभेदात्॥ १४२

तत्र प्रतरपरिमंडलं जघन्येन विंशतिप्रदेशमिदं 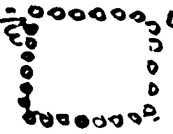 एतदेव घनं परिमंडलं जवत्यस्यान्ये विंशतिस्थेयाः प्र

दः।

देशो निहितो जघन्येन चत्वारिंशत्प्रदेशमुत्कर्षेणानंतप्रदेशा। अनंता श्चेदाः केऽप्यगृहणादायनमेव परिगृहीतमादि

शब्दोपात्तं वा ललितउत्कं न प्रकारणेह स्वादिना निरूपयितुं यच्छक्यं तद् निर्दिष्टं तच्चानिर्देश्यं तत्संपूर्णमनेकधा संस्था

नमिति। तत्र च पंचविधः इत्यादि। एकत्वे द्रव्यपरिणतिविशेषो भेदः। स च द्रव्यपरिणामो नियमानवस्तु विस

च पुद्गलपरिणामो नियमानवस्तुविषयत्वात्सप्त तिता करणत्वं भिन्नमूर्तिं द्रव्यमेवते दः। तत्रौत्कारिकः सत्कार्यमा

णेदारु प्रस्तकते रीलुंटीघर्षादि विषयः। अवयवशाल्मलीनं चौर्णिकः हि प्रपिष्टमुष्टिचतां चूर्णं खंडशो विदारणं लंजूने

दः हि समष्टिसिंदवत्। प्रतरभेदः अभ्रपटलभूर्जपत्रादिषु। अनुतटभेदः तरतत्पद्धतिः अनुवर्तते इत्यादिः

जवमुत्पाटने इति शष्णत्वदेयत्वामवधारयति। तमश्छायेत्यादिना ध्वंसमानविचारत्वात् दकशब्देन निर्दे

शः। एते च तमश्छायादयः पुद्गलद्रव्यपरिणाम इति प्रतिपादयति। तमस्तु वस्तुकृतपरिणामो दृष्टिप्रतिबं

धकारित्वात्कुड्यादिवद्वारकत्वात्परादिवत्। छायापि शिशिरत्वादाप्यायकत्वात्पलालादिवत्तपोपिता

पकत्वात्स्वेदहेतुत्वात् उष्णत्वात् अग्निवत् उद्योतश्चंद्रिकादिप्रह्लादकत्वाद् जलवत्प्रकाशत्वादग्निवत् संघातस्सः शी

तवद्योतः पद्मरागोपलादीनामतो मूर्तद्रव्यविकारस्तमश्छायादिः तत्र च द्रव्यगुणकर्माणि निष्पद्यंते। वेधम्या

दर्शनादयस्तमवदिवदर्शनं आवरतित्वाप्यायतादि द्रव्यवत्तन्निष्पद्येत। तद्द्रव्यवत्तन्निष्पद्यते। अमूर्तत्वादस्य

र्शवास्त्वप्रकाशविरोधद्गुणनिरूपणत्वात्। ता वा नापि गुणस्तदाधारत्वोपलब्धेः प्रकाशविरोधात्वत्कर्मापि न

भवति। न दृश्यमानपुद्गलस्कंधः संयोगविभागसंस्कारहेतुत्वादतस्तेजसो यत्राभावस्तत्र तमस्तथाते जसोद

र्शनाभावस्तमोऽत्र ज्ञानमोनवतीत्यनुपपत्तेः। व्यवधानक्रियासामर्थ्याज्जलादिवत्तमः। पौद्गलमूर्तत्वात्स्पर

र्शवत् परमाणुरूपत्वात्सिद्धानि मूर्तत्वादियोगात्तमसः। समसपि च मूर्तानि दिमत्त्वेन स्पर्शादयोऽस्य दादिभिर्लक्ष्यं

ते। तमस्तथाविधपरिणतिरात्मकत्वान्नयनदृष्टिरेणुस्पर्शादिवत् पत्र्यरूपप्रकाशविरोधादिभिः किल

किंचित्कार्यं द्रव्ये तिष्ठति तेजसेन प्रकाशो न विरुध्यते। तस्तु प्रकाशविधित्तस्मात्तदग्न्यादिकार्यं तमइति

तत्त्वा॰ टी॰ एतदुक्तं भवति । प्रकाशयोरेकत्वान्नप्रमाणाभावादुक्तस्त्वं च विरोधकमित्यसिद्धार्थे नैवास्माद्धेतोः कारितमनेकान्तत्वं वर्णितमिति बल
१४३ हके घटादौ लिंगकादिप्यवस्थापितः । प्रत्येनत एव बहिर्येऽपि विरोधः स्याच्च बहिः प्रकाशोऽपि विज्ञानेन तज्जनितेनापनीत
त्वादिसन्नोऽयमनेकान्तः । घटादौ तु तत्स्वाभाव्यात्तमः परिग्रहं तेनोक्तं । स्फटिकादौ तु यथा विधानात्प्रतिबिंबस्य पर्यायाः तिनस्त्वात्समकालंबाप
रेषदादर्शविषयादिकालेः । जलादौ तु बहुलत्वात्तमःकालाश्च वनेन वर्तते । रूपानेन विद्यापरिणतश्चाकाशः । परिणामेऽपि विस्पष्टत्वान
स्वावयवावेति । स्थूलादिरां च किंचिद्द्रव्यं केन विसदृशविरुध्यते । स्थूलादिनैव दिनातपादिनानवकिंचिन्न विरुध्यते । तेजोद
ध्यादिनानवतस्यद्द्रव्यनाहातु पर्यायः । ततः । परिणतिक्रमविरोधान्यथा विधं परिणाममपहाय द्रव्याः । परिणामान्तरेण वर्तन्ते । दधि
आदिपरिमाणता तिनियमस्यासिद्धं सर्वेषां स्पर्शादिमत्तिरूपादिमत्त्वाद्गुणक्रियायोश्च द्रव्यपरिणाममात्रत्वाद्वाधारत्वप्रत्यपाय
प्रसिद्धमेतेन च्छायाद्वयोर्व्याख्यातः । कथं पुनर्दर्पणतलादिषु प्रतिबिंबं मुखादीनां सम्मुखमेव च्छायाकारेण परिणमते । नपराङ्मुखं क
र्तव्याकारेण नमादर्शमंडलप्रतिनियमुखेनोपनिर्गताः पुद्गलाः प्रतिबिंबमादिहतन इति । यत्र तावद्मुखेन संमुखमेव प्रतिबिंबमुदेति नाम
तो मुखमिति तत्र परिणामः सतारद्वाः पुद्गलानां सहित द्विषयः पर्यनुयोगः । कर्तव्यत्वाः को हि नाम निदध्यात्मनो रूपं रूपंकारीयपंकि
मितिदध्यादिच्छेन परिणमते दर्पणगोल रूपयोर्वा क्षीरादिच्छेनेति । किमत्र युक्त्यानया हि वं पर्यणानेन वस्ते किंचिदनुपपन्नमुपहा
स्यश्चैव भावस्फाणेल्लवति केन हेतुना भावस्तु रूपं प्रज्ञाति तस्मान्न परिणामः पर्यनुयोगार्हः । येषां न पिनपरिणामस्तेषामपि
सुषाप्याश्रितानेकं कारणं प्रतिबिंबोत्पादः । सप्रतिघस्तेनाकारेणत्यन्नवति । नान्येन निनुस्यः । पर्यनुयोगो विधेयः प्रतिनेद । पुनः स्फटि
कशिलातलपरिच्छिन्नतलैनायस्पिंडमपि पुद्गलप्रवेशेन शारीरास्रस्वेदकारितेजसा निर्गमनेन व्याख्येयः । प्रतिबिंबोदयः । प्रोद
योऽन्यत्र वानप्रस्थपादपः पुद्गलपरिणतिविशेषाः सप्रतिनिगमयति सत्त्वचयो पात्रमर्थं सर्वं एवैतद्दृष्टादिना येनास्पर्शरसग
ध वर्णशब्दवत्पुद्गलेषु स्वभावं लभन्ते । पुद्गलाः स्पर्शादिमन्त इति । विसयोगार्थं विहितः स्वपरिणामविशेषा विशेषलीमनुः प्रत्ययः ।
स्पर्शादिशब्दादिपरिणामीयेषामात्मानस्तेऽपि पुद्गलानीति व्यत्यस्य नस्य च प्रागेव न परिणामप रूपानान्याच्च सिनित्य त्राहेत्यादिना
धोरणीत्यादनन्तरायोगस्य एकयोगप्रतिबंधमत्वाज्जिनसिनप्रसिद्धेः प्रश्नयति । आचार्यस्तु विच्छिन्नार्थप्रतिपत्तेरनायदिक १४:
योगसंग्रहक्रमदाताप्यहास्पर्शादयः ॥ दृष्टादि । प्रयोगेन तनसन्तोऽपत्यस्त । स्पर्शादयः परमाणुधूवद्व्यणुकादिषु नाना ।

विधपरिणामोत्पत्तेः । प्रादुर्भवति शब्दादयः पुनः स्कन्धविषया एव नाणुविषया व्यणुकादिस्कन्धविषयत्वशब्दो नियमेन विकल्पयति । शब्देनत्वने ।
कानिमित्रादीनि शब्देन व्यणुकादिविषयोर्न नाणुकस्कन्धविषयत्वाद्वन्न त्वरूपायोऽप्यसंभवात् । ततः पृथक्परणकरणे विवक्षितमर्थं पुद्गला ति
निकायगर इति ज्ञान एते पुद्गलाः स्पर्शाः संबंधबंधः सत्पिंडपुद्गलज्ञातायवेतिरेवयवसायवले दास्यरिशब्दानंत्यस्य अपि व्याहितत्वेवि
धास्वेदितव्याः तस्मिन्नायः । एतेस्पर्शादिशब्दादिपरिणतिज्ञाः पुद्गलस्तेसंक्षेपात् द्विविधा भवन्ति । द्विविध्योपन्यासाय साये
नस्येत्याह । अणवः स्कंधाश्च अणवः परमाणवाः समशादीद्रियव्यापारानीताः केवलसंज्ञातस्य समधिगम्याः । सोऽस्याः स्कोल्य
ग्रहणदानादिव्यापारसंमर्था शयः स्कंधाः संघाताइति । शब्दः । समुच्चिनाः समस्तपुद्गला एवं विधाः एरमाणवः स्कंधाश्चेति तत्र
परमाणोर्लक्षणमावार्येणैकैकेनावाविनकु पन्यासायोऽन्यवेत्याह कारणमेवतदंत्यमित्यादिकं एतानि कारणं सकलभेदपर्यन्तवर्तिवा
दंशाद्व्यणुकं स्कन्धप्रक्रति स्थूलस्थूलस्तेनेदं कार्यं यावद्भवितं महास्कंधः स एवकारणकार्यविनाशः । कारिकारियानि रूप्यते । मूर्तस्यव
स्तुनः कारणं परमाणवो घ्यणुकादेरन्तस्य ज्ञानादेरात्मादयस्तथोनयमपिकारणं न सर्वमानष्टमस्याप्यतेर्वतादाश्रसंस्कि
विघ्नपति । व्योमपुष्यादिरन्त्वानान्वमेकांतोनेवाविरुद्धान्वान्त्यागवस्तुचन्नवान्याभवस्त्यस्येकांतवादिन कार्यकारणल्प्रपगतो ।
न तुवावस्तुस्य पक्षः । अद्भुतं तिपद्दान्तरवादित्य युक्तमवस्तुव्यतायाः पुद्गलस्थितत्वात् । वस्तुप्रशास्यानानावद्वस्तुत्वं न भवति ।
लोके तमाधूर्तीरवात्तानाशानादाश्रस्य तदनुपपत्तेनात्मनावावस्तुनः सत्यादृष्टत्वात् । एवं तर्हि यमन्यः पक्षः कारणकार्ययोर्तत्त्वो
त्पादसमकालत्वादेशापि हियवस्थानातिक्रमति । शब्दविकल्पद्वयं यतः । कारणेन दृष्टं कार्ये वोत्पन्नमनष्टेता च कारणेन कार्यो स्याद ।
अपि च मन्यते कारणं च विनश्यति कार्ये चोत्पद्यते । नदपि विकारादृमं तत्र विनश्यतां तनेन विनाश क्रियाविष्टमेकं वस्तूच्यते । स्व
रसंनेगुरं चरन्नमानकालावच्छिकमनासादितसमस्तनाशमर्थं न दृष्टमस्ति । यं च स्वार्थः । किं विनष्टं किं विद्यानष्टमुत्पद्यमानोऽप्य
नो विनश्यतीत्स्य प्राप्तक्रियापवर्गमति धीयते वस्तुनि वेदमसंबद्धमाहारोऽपहन्येनः सः । सोगतः संगच्छति । अपि नैकत्र
लादेदकमर्मप्रतिबंधानद्वयस्य युक्तेनतोच ती । समकम नवत्र विनश्यति वस्तुनि निकं किं विरतिन्नमस्य उचयिप्रदी

येतु जातं द्व्यणुकानुत्तिकारणं यत्र तत्र विभागो नाशो स्यादेशुगपद्द्रव्येन । एवं चैत्र रक्तगुणयोश्च संततनेदेसमागसंततिर्विद्विसमानासे
ततिरेवेति । तत्पदेशात्मावा स्वसंतानोपफलाधानप्रसंगवंन हि बुद्धसंतानोऽस्मत्संतानेफलमाधत्त बुद्धसंहतेन तस्माद्यद्य
किंचिदेतत्तत्कृतमनुश्रियते । तत्र परमाण्वात्मादिपरिणामिकारणेन तस्मिन्सति तत्त्वस्यैव कार्यं घटादि कादिज्ञानादि
वान्यथा तु न तत्त्वस्यैव ततो यस्मिन्सति तत्त्वस्यैव यस्य सद्भावस्तदभावे न तत्त्वस्यैव यत्कारणमितरत्कार्यमिदं तत्र यद्ध
या प्राहता नाऽयोमारामप्रभृतीनां कारणत्वोत्पत्त निराकृतो वस्त्वैव यः । एवमप्यनुपपन्नं तदधारणं यस्मिन्सति तत्त्व
वस्यैव कार्यं न तत्त्वस्यैव वा स्यादेतीयन स्क्रवारडमारुणोत्पलफलतः स्वकं ज्ञानस्वबीजं चक्षुर्दृष्टा इत्यादि विलोमा
नुविलोमस्य शरस्तुबोधादि जिज्ञास्वत्रोपयन्ते परमाणुषु सम्तुत्त वस्त्वेवेदमात्मनि वेत्स्यरोषः संक्षेपेण स्वपरिणामिकारण
पेक्षः परिणामः प्रतिसमासादयं रूपरूप कारणत्वे कल्पेत्तु न प्रादुःष्यंतीति तत्र प्रतिबद्धविषमारणत्रात्किंवदित्वंति
रवचं कार्यं कारणलक्षणं यान्यपि कर्तृनिमित्तानि ऐकुड्यानि कुंतकारदंडकाशादीनि नान्यथानाये वदित्रायो यतीया
नीतिन कश्चिद्विरोध इति । सूत्रनीयास्तु इन्द्रियागमसमधिगम्यो स्मादादिभिः निसृष्टोऽतिद्व्यास्तिकनयापेक्षया तु पि
नर्द्रिः । पर्यायापेक्षया तु नीलादिनिराकारैरनित्य एवेति । ननु तः परमाणोऽयोस्ति द्व्यणुकमिति परमाणुः पंचानां रसानां द्वयो
र्गंधयोः पञ्चविधस्य वर्णस्याप्रजाङ्गानेक विधनिसिपने समधिगम्यत इति । अणवः स्कन्धाः इत्येतत्प्रतिपादनायेदमाह । तत्राणवः इत्या
स्यादि ह स्वबद्धाः परस्परेण संयुक्ताः परमाणवः स्कन्धाः पुनर्बादरपरिणामपरिणताः तत्र स्पर्शाः बद्धाः एवाणवः संघातः स
स्तपरिणामनाद्धसुवत्तुः स्पर्शा एव नवंतीति बद्धाश्च निपरस्परसंहताः स्वच्छिताः इति । अत्राहेसदिसंबंधग्रंथः । अत्र
अपि तु परमाणवः स्कन्धाश्चेति किं कृतो यं विशेष मुख्येयु क्तजद्व्यचेसरिराह । स्कंधास्तावदित्यादि कृत्स्न प्राह । तेषु परमाणुषु वक्त
व्येषु स्कंधास्तावत्सभक्ष्य वक्तव्याः । तत्र प्रथममुच्यंते नानावद्वाक्रमभेदाद्वक्ष्योन तार्थः । यथावान स्कंधा उत्पद्यंते । तथा स्तु
त्रेण दर्शयति । संघातभेदेभ्य उत्पद्यंते इति संघातादिनाभ्यां एतद् दर्शनवति संहतत्त्वाद्भिन्नत्वात्संघातभेदाभ्यः स्कंधा

नामुत्पत्तिशब्दः कारणेयत्राधिकाररमार्थः । द्विप्रदेशादयः इति सकलस्कंधराशेरा घस्कंधोपन्यासमावेन यावश्च
स्कंधविषयः संघातः सुद्धानइत्यादि यह तेषु दवीवरनान्तघटेत्यादिनासंघातादि त्रितयं व्यपदिश्यते स्कंधोत्पादका
रणं त्रिविधप्रकारं तत्रास्तावत्प्रदर्शनपरमिदं स्वर्जनंतु ने द्वयोरित्यादि । द्वयोरणुकयोः संघाताद् द्व्यणुकस्य परिणाम
नाद्व्यणुकः स्कंधो निष्पद्यते विशेषरूपपरिष्वग्नुमियस्वकत्वात् । इहेत्यर्थः हतिकर्यं पुनर्निरवयवयोर्द्वयोरणुकयोः संहता
द्व्यणुकः स्कंधो निष्पद्यते । एवं मन्यते तयोर्हि संश्लेषः परस्परेण सर्वात्मनैकदेशेन वा । नवैश्चदिसर्वात्मनाततः प्र
कलमपि जगदेकपरमाणुमात्रं स्यादेशेन चैतस्मात्मयवोऽपि प्रसक्तः । तसौषा न यतः पाशारस्त्रुरिति । दुर्धरः संघातः न
स्मात्परमाणवः परस्परेणानाश्लिष्टा एव । अस्मात्सन्निकृष्टाः केशांडइवाकाशे समुदिताः एवोपलक्ष्यंते न विरलत्वं तन्निरा
इति प्रनीनेन आदर्शनमा विहृदंगनाबालेपरस्परसंघट्टस्वेसंबध्यमानकत्वाद्दुपेक्षणीयः स्यद्युक्तमेतदुक्तंतेपरेणाने
हि तत्वस्तुया मायेनेति । यथा तदविनामतेपरमाणवो हि रूपरसगंधस्पर्शात्मकत्वात्संप्रतिघाः संयोगकलि समवध
योनपरस्परमाश्लिष्टा वर्ते न रूपाद्यन्वय वक्तव्या स्तेनादिवत्त्वनिपादितश्चायमर्थः । आकस्मात्सावयवः परमाणुर्द्दिग्भा
गभेदादपिवरस्मात्परमाणुरेकः प्रसक्तमितसकलभेदस्तत्र कथं सर्वशब्दः प्रयुज्यमानोनेकवस्तुविषयो निरवशे
षाभिधायितया लोके विज्ञानेन रूढो नासंबंधः प्रतिनवस्कंधानाध्यवसितस्य वस्तुनः । कस्यचिद्देवातिधयएकदे
शशब्दो निर्निदपरमाणुविषये प्रसज्यमानः साध्याभावप्रतिपद्यते । सोयमेवं विधविकल्पद्वयानुसारी वचनप्रयो
गशब्दार्थानभिज्ञानामन्येतप्रसिद्धलोकव्यवहारपराङ्मुखानां डिंबानमातनोति । कुंदसद्मानामाशंकते वेवंप्र
कारक्रमानुरघुप्रकारवेोकांतवदीनपुनः सकलवादायरमेश्वरस्याद्वादसमाश्रयो वपत्रानुलसामर्थ्यः स्याद्
द्वादादितिनिचपरमाण्वंतरेण सह संघट्टमानोऽसौ केन चिदेशेनयुज्यते निरवयवत्वान्न किंतु स्वयमेवावयवोऽद्व
यो तरश्चयवद्व्यरहितः परमाणुनासहते देनयोगमायातिनवाऽस्वंतरमाविशति । संहतस्त्रियः परमाणुस

स्वमाकाशमेवाविशतीत्यणुरस्तिष्टमस्मिन्निस्तणुस्कंधकरणाधिकरणाधिकारणयोर्धर्मार्थैकविधत्वंस्थास्नापाव्यपीहनिपुणधर्म
मणोवानिष्टनीतिविवक्षावस्थादणुसंबद्धमुच्यतेयथावेशेनतर्हियोगः प्रसक्तः परस्परमनाविष्टत्वात्।घंगुजवदित्यपय
नप्रदेशेनएमात्रेणातोयोगंसंगिरामहे। किंतुनिरवयवत्वात्तस्यजन्यप्रदेशानंघाणुलस्यैवंसंयुक्तनास्तिस्वयमेवासोऽणुरूढसे
नावष्टानदध्यैहहितोभ्यानैकांतिकतास्तद्वद्भवेदप्रविततरूपघंगुजपर्यंतवर्तिनोप्रदेशौनिरंतराविस्थितावनाविशतावे
वसंयुक्तौनवदेशेनस्कत्वाद्यनस्यप्रदेशांतरस्यासंभवात्।नवनांगुलयोपुक्तेनिरंतरत्वात्।नवान्योन्यावेशात्ःप्रदेशांतो
घंगुलात्माबसंगादितिनतुवसस्थानिवासावयवएवाणुः किमितिनिरवयवतामस्कूयेयतइत्यपतेऽभ्यावयवकृ
तंसंस्थानंतत्त्वावयविनोधरादेरवयवेषुसत्सुनवति।तेनाणोर्नसंस्थानोनिरवयवत्वात्संस्थानिनासिद्धिरेवंतर्हिसस्थ
नत्वादसत्परमाणुरित्युच्यते।व्योमासंस्थानमपिमद्देवेत्यनेकांतः।नवकेऽणुकादिवदृष्टपरिधित्वेनाल्पयगम्यते।विहा
यः सर्वलोकशास्त्रानुमानविरोधादिति।योप्यनेकांतस्यान्नतांतवैद्यवान्यदेशत्वेनतथात्तिरन्कपगवात्रास्तिपर
माणुः।तस्यापिहेतोर्निरंशत्वोकंदूषणंहस्तिविज्ञानेवर्त्तमानत्वादनेकांतताप्यपियोगःसेघाहिलक्षणोनवासोप्रदे
शेरेवक्रियतेनिःप्रदेशस्यापिस्वयंप्राप्तिरस्येवेत्येतेननास्तित्वंप्रतिक्रमःपर्यवसानस्यमवयवेरकृतत्वात्संस्थेतिपिष्टपेष
णंवितकार्यमहेवयमुक्तंप्राक्।सर्वमेवहिस्थूलंप्रविभज्यमानमवस्यंतयानिरवयवनिष्ठमुपकल्प्यतेऽयंसस्कूलशर्वक
चास्थूलत्वेसाह।वसर्वमविनागमविनागप्रविष्टंयत्तुनस्तेषांमेकस्मिन्नेवाकाशदेशेनेतानामप्यवगाढत्वेनदप्रतिघातप
रिणामपरिणतत्वात्।व्याघ्रैकापवरकेप्रदीपप्रनेवान्यप्रदीपप्रभाणांशीततमःशाखत्वपरिणतपुद्गलानांवाप्रतिघाति
चदर्शनार्त्तद्व्यपरमाणुरेकस्मिन्नाव्योमदेशेव्यवस्थितोन्यषामपिपरमाणूनांमनयसार्थमवगाहमानोविघातंप्रतितिवर्त्ते १४९
र्तितुमुत्सहते।महतोऽव्ययस्यानिब्धतिः।संघातस्तुसतिसंयोगेनवतिसंयोगश्चप्राप्त्योःप्राप्तिमात्रेणान्योन्यदेशरत्य
व्यनेमहतोद्रव्यस्यारंनकालेपरमाणूनामप्रतिघातत्वमस्मात्यस्यसिद्धंयतस्त्रिविधप्रतिघातमामनतिनागार्जुनः परमा

२॰

णूनांबंधपरिणामोपकाराणामावेगाख्यः।तत्रबंधपरिणामप्रतिघातः स्निग्धरूक्षत्वाद्बंधइत्यत्रवक्ष्यमाणः।उपकारात्ना
वजकृतः प्रतिघातोगतिस्थित्युपग्राहोधर्माधर्मयोरुपकारइत्यप्रस्तुतेर्यावत्प्रेक्षणीयः।लोकादन्यत्रजीवानामजी
वानांचगतेः प्रतिघातोगत्युपग्रहहेतुरहितत्वात्अधर्मकारादेरिवात्रसोन्यत्राच्च्यः सामान्येनसुशकः।कर्तुमतःपरमा
णुर्लोकांतप्रतिहन्यतइति।उपकाराप्रतिघातितेति।नघाणोरर्थंतरेणोपनताविश्रसासमुद्भूतगतिरंहसाप्रतिघते
ऽष्टः।प्राह्णावगतिर्हिपरमाणुःसमयेनचतुर्दशरज्जूविनमेवपरमाणुंप्रतिहंतीतिवेगवत्त्वेमनिस्पर्शवत्त्वात्कस्मिंश्चित्प्र
चलवेगप्रतिरुद्धानोवाद्यांतरमिवेति।प्रतिघातित्वंवेगाद्व्यवसीयतइति।एवमनेकयोपपत्याप्रतिघातित्वाप्र
तिघातित्वेचपरमाणुविषयेप्रमाथिनोस्पप्रतिनेत्रामेकस्मिन्नेकस्मिन्प्रदेशास्कंधिनामणूनामनंतानामपिकद
चित्संयोगइत्यासंस्थानमनारभ्यस्कंधकार्याणामेव।ऊर्ध्वविधंयाकरणधरितकार्याणांकपुनरयेसंयोगबं
धयोर्विशेषः।इत्युच्यते।निरंतर्येणावयवप्राप्तिमात्रसंयोगः।बंधःपुनरन्योन्याङ्गांगिभावपरिणामइतिविशेषेऽपिनावधियाकथं
दावस्थितादिरुद्धणः।कथमेकस्यैवाणोःप्रतिघातित्वाप्रतिघातित्वेपरस्परविरुद्धेस्तइत्युच्यते।विरोधस्ताधारगुणः।अपिवप
रिणामविशेषादुन्नयमानाव्यते।उक्तमेवमुशाष्टस्तावत्स्थिरस्कतोपिऊर्ध्वादिदिग्विदिक्प्रतिहन्यमानःश्रवणपथमस्पेति।सएवकदा
चिद्गम्यमानत्वाद्यायुनाप्रतिहन्यते।प्रतिवातस्थितेनानुपलभ्यमानत्वादूर्ध्वदृष्टमेववायुनाशाद्धेमात्मसंशयिताः।तस्मात्सु
ष्ठूच्यतेसंघातादुत्पत्तिः।स्कंधानामेकदेशयोगस्तुतदात्वसारितः।प्रत्यासन्नसंयोगस्तुकदाचिदुपचारवशात्।दिषेतापनवयवत्वा
क्तौस्नायोगेनावेशतोसेषामितिःप्रथयदुक्तमनात्राष्टाएवाणवः।प्रत्यासन्नाजः समुदितानिबध्यंते।नदंतितराम
संभजसमणुसमवस्थानानामसंहननत्वादवदर्शनं।तस्माक्तेषामतिशयोऽतींद्रियाणामुपादानिप्रत्यासन्नाबसंहतानोये
नेनेत्येवनातींद्रियगोचरतामापद्यंते।नहिसर्वावस्थायांमेककाः।संतोदृष्टास्तइदत्र।रावस्थायामपिनदृश्यंरत्ननहिपरस्परा
विच्छिन्नाअणवोनंतात्र्यपिदृष्टुंकेशनिर्देशोनादेवंप्रतीयतेइतिचित्रदयुक्तं।केशालेकत्रापिकदाचिद्रूपत्वंतेन

[library stamp]

कदाचिदणवः प्रत्येकं चक्षुरादिग्राह्याः परस्परमनाश्लिष्टेषु वाणुषु न्यासो दोषाः संततं समीदेशे वध्यमाणे धरस्पर्शस्य स्यध
रणेनस्यान उद्धेपाकर्षश्च न यथैव वपुः। तस्मादंगांगिभावरूपेण एकत्वबंधपरिणामस्य परमास्कलस्य महतस्य महतो द्रव्या
स्याकर्षा णादौ न्येकदेशेऽपि वर्तमानानि सिध्यान्यतोन्यथा तस्य:। संयोगमात्रत्वे बालिकाउत्पादिवदिति बहुलोकसिद्धवि
घरेत। न च महद्द्रव्यैकगुणस्फटिकल्पितावयवी अविनास्ति सोऽभेदे दर्शनोऽद्याप्तिकनयाभिप्रायानुदेशाकावज्ञदेनायह
णात्। अतो नावयवी स्वदेशोऽस्योन्योऽतिव्रोऽसाप्रत्यक्षेणानुमानेन वाग्रहीतुं शक्येत। तथैतरन्नतावयविनो निषधनान्योदे
हादिरवयवीस्वावयवकाला पारवद्द्वेस।क्रियत्वे सति विभागेनाग्रहमाणत्वाद्वयवस्वरूपवत्। तस्मात्सनस्त्यनादिलि
यावान्देहस्तदवयवाश्चादानविहरणादिक्रियया नरेष्टाः। परस्परप्रतिबद्धरूपत्वमवयविनिवारनिरासार्थमवग्रहणात
याप्रमीकाशनोनानात्वेऽपि विभागेनाग्रहमाणत्वमस्ति। सनिकोतिकारेकाध्यदासयसक्रियत्वविशेषणं तस्माद्वयवव्यतिरेके
णासम्परपरिकल्पिते ऽवयवाकृदलीदलव्यतिरिक्तकदलीवत्सारवत्तायद्यपि लोके तस्य दर्शनं तदपि देशोऽपेत्तदकदेश
इसेसार्वदृष्टइति व्यवहारात। अप्रसंतव्यतिरेकपक्षे बावयविनः प्रत्यवयववृत्तिचारयोग्यपहणीयादोषाः सर्वथावानुप
पद्यमानत्वात्रिचारवपुक्तवदसमवयेवाउपलिब्धिकारणसन्निधानेसत्यवयवरूपादिव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वा।
दिगुणत्वात् हस्तादवयवव्यतिरेकेण सेनावद्यतिरेके धरवदरादयः। पर्यायनयाभिप्रायेण तु नानात्वमवयविनोऽवयवेभ्यः।
अवयवगुणेभ्योऽपि वयविगुणोऽस्ति तेषु तद्वयवेषु तस्मात् वर्णादिनिरूपेणाप्राप्यमानत्वाद्वनेकद्रव्यसंघातनिष्पन्नत्वात्
अवयवीवद्वत्त्रैतः येन तेषु देशेषु व्यस्तेषु न वर्तते हस्तः। परस्थितः। परसमवस्त्वप्रपरइत्यादिविशेषोपलब्धिरेव द्रव्यपर्याय
वत्तीवदत्रैतः। येन तेषु देशेषु व्यस्तेषु नवज्ञ हस्तः। परसमवदुरस्त्रपर इत्यादिविशेषोपलब्धिरेव द्रव्यपर्याय
नयिकोतवहबोदोषा। स्यश्चादिनस्तुयथापरिणाममर्पणविशेषोपनिपातिस्याद्वादोपपदप्रतिपिपादयिषितधर्मस्वा १४
रूपातिनिवेशाद्दोषधर्मकत्वापोपसंग्रहेण सर्वेकान्तधर्मविनिवृत्त्यासार्वेकान्तवाक्यसमवतारेण इत्पादत्वस्याद्वस्तम:
स्यादवक्तव्य इत्यादिसप्तभंगीप्रतिज्ञानादेषाणामनन्तकाशएव। यस्मादर्पितानर्पितनयद्वयविवक्षाविवक्षात्मामत्यधन

स्येतावेव पर्यायनयोऽर्पितस्तन्मतेन द्रव्यविनोर्भेदः। अनर्पितोऽद्यास्तिकस्तदतिभावादिक्रममेव विश्वपरिणामप्रपंचस्थि
तितांडितद्व्याणि स्वात्मन्यवियमानेरपर्यायतः केचिद्धर्मीकृत्य यंति। किंचिद्विधिपमानेरपि धर्मी विनश्यंति। केचि
त्पुनरच्युतिः। पर्यायैर्नित्यानिश्चयत्वेवसर्वद्रव्याणीति सोऽभेददर्शनमनवद्यं। सोऽपि प्रतिवस्तु तमनुश्रियते द्विप्रदेशा
दयः किं स्कंधस्यपरमाण्वंतारणयोगेत्रिप्रदेशस्कंधोत्पादः। वशादन्याणोरपरमाणूनां संघातपरिणामेसत्येकस्कंध
स्योपडनः। एवमित्यादिनातिदेशं करोति। शीर्षप्रहेलिकासानपर्यंतवर्तिद्विसंख्योपक्रमेगणिनं तत्राव्यक्तेनन्यायेन
नारनाकार्या। ततः। परंगणितविषयातिक्रमादसंख्येयो राशिस्तत्रापि संघातपरिणामनावनानुक्रमेणत्वयोऽसंख्येयप
प्रदेशबहुबहुतरबहुतमपरमाणुप्रचयोऽनंतकराशिस्तस्मिन्नपि संहतिपरिणतिभावनासद्दृश्येव। अनंतानंतानां वे
त्मनेनानंतकारशोरनेनानिस्कानानि नवंनीतिप्रदर्शयति एवं नाव संघातान्तरस्पर्शप्रदेशस्कंधत्वयोवद्दापनंतस्यधन्ता
द्वितीयं प्रकारंवक्तुकामस्त्वाह। एवमेवनेदाद्विप्रदेशपर्यंताइतियणुकादिक्रमेणानंतानंतपरमाणुरूपर्यवसानाः
स्कंधसंघातायसमुत्पत्तास्ते पर्यंतवर्तिनः स्कंधदेशोऽणुर्यदातिन्नःप्रथमवतितदेकाणुनेदात्रस्कंधः। स्कंधः समु
त्पद्यते एवद्वित्यादिपरमाणुनेदक्रमेण धोधोयावनादि प्रदेशस्कंधोत्पादि इतिभावनीयं। एतदेव एवमादिना तृतीय
विकल्पनावनाबहुवचनानिर्दिष्टानूनेकशेषोनिर्देशः संघातश्च नेदश्च संघाततनेदौ संघातनेदौ वसंघातनाद्वे वसं
घाततेदाः एतएव हुतनंतरोक्तद्व्यणुकादयः। स्कंधाः संघातनेदात्मामेकसामयिकात्मानुवत्तेति। अविनागीपः कालोऽप
रमनिरुध्यश्च समयः। तत्रैकस्मिन्समयेऽभिन्नकाले घणुकस्कंधदेशोऽणुर्भिद्यते। परसहास्यते। समकेमेवस्थाने संघ
घातनेदात्मामुत्पद्यते। समयेनेव सामयिकः। एकेशब्दसमानार्थानि धपीएकशब्दस्यामानार्थोनाथ्याते नेक
दिगिसम्पदिमि नानिविकशेकस्मिन्समानदिशिसर्थः समानसमयो यथाऽसौ संघातनेदरयस्तात्मानेकका लात्मानिति यावत्
दितिपठंतरं वा। एकसमायिकामिस्वेवं घणुकादयोपि नाव्याः। अन्यस्य परमाणोः संघातिस्थतः स्कंधोऽभेदेनैवेस्क

धनुकारणमुत्पद्यत इति प्रतिपादितं। त एव स्कंधना पुद्गलो व्याख्यातो यागमानतः संज्ञायानीनां वा सरे परमाणु
त्वादविषयेण सर्वेनेनोपक्रमं मात्रा हाकं परमाणोरित्यादि एवं मत्यते स्कंधनाम विशेषेण संघाताद्भेदात् संघात
भेदाभ्यां विविधस्तु तत्र किं परमाणूनामयं माहो श्विदन्यथैव सोऽयं तदुत्पत्तिकारणे त्रिविधा विशेषेण सति भेदाने
दादणुः सामर्थ्यादवधारणप्रतीतिमादर्शयति। यदि तु भेदादणुरित्यक्तेपि संघाततदिति स्यादुत्पत्तिनोऽणुः स्तनः सत्वाद
नो नियम तः स्यात् अतो भेदादेव स्याणुरुत्पद्यते न संघातादिति दर्शयति स्फुः सम्पुच्छितो वर्त्तते नापि संघातभेदा
न अस्तु ते विकल्पत्रये भेदादेवोत्पद्यते अणुरिति विकल्पद्वयपरित्यागः फलमनन्तु वस्नेहरोक्षविगमाच्चिन्तितरूपाद
ग्यांतर भेदाद्वा नावगम्यादुःपणुकादिस्कंधभेदादुपजायमानोऽणुः। कार्यमपि द्व्यणुकादिस्कंधः पुरुसंघातपरिणा
तो सद्योऽनागार णुभावेनावस्थानमस्ति स्थूलद्रव्य भेदेन शोषपर्यायेष्व विद्यमान एव तद्भावः परिणाम इति वचनात् स्व
भावः स सनवनीतिः कर्तव्या। पूर्वपरिणामो एष भेदेन उत्तर परिणामन्त्ववनेनस्मिं श्रेयस्तर परिणामे पूर्वपरिणाम
स्यासंनव एव नाबांतरा पत्तिफलत्वात् परिणामस्य सतः। सूक्ष्मपरिणामस्य सतः। स्थूलपरिणामाद्वा तद्यपरिणाम
स्यासंधर्ममंत्तरत्वात् वाणुपरिणामान्नावइति। यथा गुडोदकधानकी द्रव्यसंयोग विशेषात्सारकद्रव्यपरिणामः संभवति
तदेवाहि न द्रव्यत्रयसंयोग विशेषाकालांतरापेक्षं नाबांतरमन्यदेव प्रतिपद्यंत इति बाविवेकोऽङ्कः शंकः। क
थमघवत्तानि द्व्याणुकं तरेण सपरिणामो नास्ति नवनदानीतानि प्राक्तनरूपेण संतिपरिणामांतरावन्नत्वात
घसाक्षपरिणतोपुडाद्य इति। नत्वकारणमेव तदेस घ्व्यणुकादीनामिति अवधारणविरोधः ना विरोधः यतः १४७
सर्वमेव वस्तु द्रव्यं स्थूलं विदार्यमाणमशक्यं ते परमाणुपर्यवसानं ज्ञायते। न पुनरस्मं नाजा वरूपं निरूपस्यामिति
प्रत्य तथा भेदरूपता विकारणमेवे सवधारणं सर्वेषां घ्व्यणुकादिद्व्याणां न देवकारणमिति पर्यायनया नियमायेण
ह्नस्य तत इति। उत्क्रमुपजायमानाः कार्यं न वस्मेवेत्याविरोधस्मवाणुस्सतो द्व्याव यहारेण नित्यो रूपादि मिं।

स्तु स्यभेदवान्नवास वा प्रदेशा वा ज न नक्रसुमादिवसन्नित्या शोकनीयस्सावयवद्व्यान्नावान्। सावयवप्रतिपक्षेणावा
श्यमनवयवेन सतावस्तु नि रनवितस्व्य सवादिमप्रदेशोऽणुरिति। युक्त्यागमेन च द्व्यपरमाणुप्रसिद्धिस्तत्र शिष्योव
देवकारणाव परमाणुसिद्धिरवशंपन्नाविनीतिविस्तरोऽप्य इति। आगपदिष्टमणुदर्शनं त्रिहेतुकोत्पत्तिः सं
घातभेदेभ्यउत्पद्यंत इत्यत्र सूत्रे स एव घ्व्यणुकि ध्वाक्षुषइ मेगो वरीन्त्तइति। तस्येदमित्यपवाक्षुषी त्वाश्च
क्षुषाः। प्रयोगविश्रसाभ्यां जनिता स्संगत्वादयत्वास्कंद्नात्। स्कंधमत्वीक्षपउत्पद्यंत यिवक्षुषा गृह्यंत इति॥
नावयं नियमो भेद संघाताभ्यामुत्पन्नाः सर्वे चाक्षुषा भवंति। यतो भेदसंघाताभ्याम चाक्षुषाणामपुत्पत्तिः॥
अत एवाप्येवं स्वत एव परिणति विशेषाच्चाक्षुषपरिणमताऽशोभादरा स्कंधाः संघातभेदाभ्यामुत्पद्यंत इत्येतन्नि
यम्यते। अपरे वर्णयंति संघाताद्वैव स्कंधाना मुत्पत्तिसिद्धेर्भेदसंघात ग्रहणमनर्थकं नैतदेवं तद्विशेषज्ञापनार्थत्वात् न सर्व
एव संघातश्चाक्षुषा ग्राह्यः यतोऽनंतानंताणुसंहतिनिष्पाद्योऽपि स्कंधो बादरपरिणतिमानेव नयनादिगोचरत्वं प्रतिपद्यते न
सर्वइति। एवंस्यावक्षणानां भेदग्रहणमनर्थकमेवस्यात्तत्रायुक्तः। यतः सूक्ष्मपरिणामो वर्त्तते। स्थौल्यपरिणामः। तत्र वय
वा संहन्यते परमाणवस्तथापि न यं तपि केवले सतः संघात भेदाभ्यामेव चाक्षुषा निः पद्यंते। न संघातादेवेति। ननु च यथा चाक्षुषा
णामद्भुतो समुदायस्तमात्रस्स कथमनाहिताति शायस्याचक्षुषाः स्यात्। उच्यते सर्वस्य वस्तुनः सतः परिणामात् परिणामांत
रं कथंचि द्व्रियत एव सूक्ष्मपरिणामाच्चाक्षुर्विषयपरिणामोऽतिन्नः परमाणवोऽल्पत्व परिणाममपरिणतत्वमपहाय बादरपरि
णाममाश्रयन्ते नावसे देहस्नेहविशेषात्। अष्टविधः स्पर्शो भगवद्भिरुक्तः। स्कंधस्तु यथा संभवं परमाणुषु तु चतुर्विधः स्प
र्शो नान्यः सेवशील ता। स स्निग्धरूक्षोष्णस्तत्राप्येक परमाणौ परस्परविरुद्धयं समस्ति अत्र च बंधपरिणामे स्पर्शद्वयमुप
युज्यात स्निग्धरूक्षलक्षणं केचित् स्निग्धपरिणामपरिणताः केचिद्रूक्षपरिणति ताज इत्यनयस्तु विरुद्धत्वादेकस्मिन्प
रमाणावसंभवः तत्राप्येकगुणस्निग्धपरिणताः इत्यादि यावदनंतगुणस्निग्धपरिणतास्तथा रूक्षत्वेपि परमाणवश्च म

दैपिसजातीयाएवनकेविद्विजातीयारूपादिवत्तुगुणश्चेसर्वेषांस्पर्शश्चन्नादितिद्रष्टव्यंएवंचतेषांरोक्तास्तेहविशेषाद्भवति
१४८ तुल्यांतरेणबंधपरिणामस्तादृशोयेनअवयविशेषान्महत्स्थूलंधरायन्तितिर्वस्त्रीतशेषमस्मदस्संबंधिरणादिविवितस्यता
स्तन्मात्रमनादिनाविशयत्वेनसंगच्छते।एवंवोपवर्णितस्वगातनेदास्तस्यगमान्निरतिशयत्वेसर्वेषासर्वप्रकारनकेषां
विदुपपद्यते।एतद्यनोमवात्संतिकएवत्वेदः।किंतुकिंविसामात्यमप्यस्तेवानवकेवलःपरिणामएवेंद्रियकश्चेकारणं
वति।किंतुप्रतिविशिष्टानंतसंघातापेक्षःपरिणामःस्थूलःअतीन्द्रियनियतविषयनामास्कंदति।स्मान्नेंद्रियकश्चेसंघा
तःकेवलोहेतुर्नवति।नपिपरिणाम।किंतस्तनात्स्यांतेदसंघातास्यानेककालान्योन्यावक्रुष्यानवंतिवक्रुर्यहणेचसमस्तेंद्रिय
परिग्रहःपञ्चपत्कपलनतोइतिवक्रुःस्पर्शरसगंधशब्दात्मपेवविधपरिणामत्वाद्भवनिर्ज्ञेयत्वंतनिरूपलस्यांतइति॥
अवाक्रुषास्त्विस्मादियेपुनरनींद्रियाग्रहणकादयोमंताणकपर्यवसानाःस्कंधास्तस्त्रास्तेयघानिहितास्त्रिविधानकार
णातसंघातादेरुत्पद्यतेतनवेदमाशकनीयं।नएवमादेशात्तएवचपुनःस्थूलाइति।यतोपिविचित्रपरिणामाःपुद्गलाःक
दाचिद्वादरंपरिणाममनुत्पयदल्पधरशतकर्त्तुवापासोदामनीलवणशकलादिकमघपश्चादलक्षणीयपरिणाममा॰
त्मस्वरूपावस्थानश्चभावमतिसूक्ष्ममाददतेनाकरणं।तरयहणलक्षणेतेशानर्द्ध।तेलवणंहिंगुप्रच्छतयः।स्स्वनीय
परिणामाश्चअतिंचापुनरपिवियतिपरितः।सकलादिर्गतराधिवारिधरच्चाहिनास्थूलेनाकारेणपरिणमेत्।तनुशब्दःपु
नःशब्दार्थेचशब्दसमुच्चये।इतिशब्दःप्रक्रांतपुद्गलप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः॥अत्राहेत्यादिसंबंधग्रंथः।धर्मादीनां
द्रव्याणांयथासंलक्षणगतिस्थितिस्वपग्रहादिलक्षणमुक्तंविशेषिकं।अधुनातरंगव्यापिलक्षणजिज्ञासयासंदिहानप्रश्ना
यतिधर्मादीनिःसंतीतिकथंगम्यतइति।अस्तिवात्रसंदेहबाढं।किंविकारस्थिरहितंसत्तामात्रमेनेधर्मादयः।अहोस्वि १४८
द्विकारमात्रमुत्पादविनाशलक्षणमथोनयमित्येवमनेकप्रकारःसंभावसंदेहः।कथंकेनप्रकारेणधर्मादीनिसंति।विद्यंतइति
इतिशब्दोहेतौयेनहेतुनासच्चमेषांनिश्चीयते।तद्विषयत्वमितिकरणस्यवाक्यार्थंतवर्त्तेतेशब्दःप्रश्नार्थेयत्राख्यापनार्थः।

लनइतिप्राणेननिश्चयमित्यर्थः।किंतदस्तित्वमेषामिति।अथवाधर्मादीनिसंतीत्यस्तित्वमेवासंदिग्धेपरःनतुउपयोगात्सम्यकपकारे
णतुमितमस्तित्वंघ्राणेप्रसिद्धसत्ताकाएवकुतःसंदेहः।अयमभिप्रायः।प्रत्युर्गत्याम्यकपग्रहकारिणःकिलधर्मादयःकेपीत्य
प्रसिद्धसत्ताकेनिवप्रतिपत्तत्कमपनमिदानीतुप्रश्नयति।कथंपुनरेषांधर्मादीनांविद्यमानत्वंनिश्चेयमित्याचार्येआह।अत्रो
च्यतेलक्षणतः।आचार्यस्यायमभिप्रायः।सेग्रहादेकीनावाडुत्पदादयासल्लक्षणमस्ति।शब्दविषयत्वेविधर्मेत्वेनउपलस्यं
तइत्यनसामान्येनतावडुपन्यस्यतिलक्षणइति।पुनरपिसामान्यातिधर्मेसंदेहानआह।किंचसतोलक्षणमिति।किंपुनःसतेल
क्षणलक्ष्यतेयेनलक्षणेनप्रमाणेनितद्विषयश्चलक्ष्यतेयेनसदेतदिति।अत्रोच्यतेइत्यस्यार्थःप्रतिज्ञातीनसच्चलक्षणतेषांध
र्मादीनामस्तित्वाव्यतिचारिलिंगमिदमुच्यते।एतदुक्तंभवतिधर्माधर्माकाशपुद्गलजीवात्प्यवास्तिकायाजगतःसत्तत्वेनत
ज्ञैवद्रव्यधर्मादीनाआहकंस्वरूपस्यैवेति।सोऽस्त्ययतःशब्दार्थज्ञानानिसच्चलक्षणलक्ष्याणीत्यतःसकलाधिगमोपायवि
षयेणप्रश्नेनोपक्रांतंवोदयित्रातःप्रतिवचनमपितथैवाचार्योणोच्यतेयेनलक्षणेनप्रमाणेनितद्विषयश्चलक्ष्यतेतद्वावि
लक्षणमभिधीयते।इतिनवेदाःउत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तंसत।उत्पादव्ययावित्यादिनाद्वंद्वसमासस्तत्त्र्यायेरुत्त्रार्थः।स्थितस्तविवि
नाशस्वभावेसदव्ययत्रपतयेवस्थितत्वादविनाशास्समुदिताएवसत्त्वंगमयंतिस्थित्यादयोहिसतएवभवंतिनडाचविनिरूप
प्यकनविदव्याकारेणानुपाख्यायमानत्वादिति।यद्वद्वंविवत्सध्वंवनवोत्पद्यते।नचव्येतिनत्रसदितिइदंचसूत्रंद्रव्यपर्यायनद्व
यग्रहीयतोऽद्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकावुसर्गोपवादस्वभावोमत्वंसंग्रहादिप्रपंचस्यतन्निरूप्यंवस्ववस्तुनेवसंग्रहादयःप्रथमा
ध्यायेविध्यायेवादस्वरूपतयानिरूपिताः।विशेषविवक्षयापुर्किंचिदुच्यते।उत्सर्गोविधिर्व्यापिचमप्रतिषेधः।नह्यसोऽद्यत
योविशेषमिच्छतिविशेषोस्तन्यप्रतिषेधेनात्मानप्रतिपादयतिनावांतरचात्त्रवाभावःप्रतिक्षेत्रमात्रं।प्रागभावोहिघटस्यमृत्पिंड
अग्रयेतादाघटस्याभावः।पिंडएवानाविर्भूतघटाकारःप्रध्वंसाभावोपिकापलावस्थाप्रध्वंसोविनाशःस्यात्सांतररूपत्वा
घटस्यभावेनडहातिवर्णकविरचनाम त्रप्राप्तिननरात्मवडुरूपणविफणादिसंस्थानमात्रस्याभिसर्पवद्या।इतरेतराभावोपि

तत्त्वार्थटीका स्तंभकुंभादीनां परस्परव्यतिरेकरूपत्वाद्भावस्तु घटादि पटसंस्थादिव्यतिरेकाविरूढस्वरूप एवाभावशब्दवाच्यः समस्तवस्तुनस्तथा
१४९ विधत्वात्कथमिति चेद्भवतीतरेतराभावनवात्यंताभावनवान्यंताभावः कश्चिद् अनुपाख्योऽस्ति सर्वप्रकारमनुपाख्यत्वमा
स्वरूपानधिगमात् तत्राविषाणादेर्वस्तुवस्तुनस्त्वानुपलब्धिविषयत्वेन शशविषाणाभावो हि योऽयं समानलमस्तकस्वरूपोपलब्धितो
स्यंताभावो विषाणसद्भावादन्यत्र शशकमस्तकसद्भावाद्धेतरेतराभाव एव समवायेन । न हि सर्वोपालकर्मविवरिणामव्यति
रेकेण नजीवन्यथा विधपरिणत्यभावे वा उत्तरकालप्रतियन्निरमूलचात्ता अतः सर्व एव पदार्थो द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदापेक्षा
क्रः कदाचिदुपजन्यता प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनावधार्यते कदाचिदुपलब्धाः सेनोपिनयोनोपलब्धान्त द्रव्यादिविप्रकर्षेण सत्यपि
मतिज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमकारणसाकल्ये उपयोगे च किं विद्यमानत्वात् परमाण्वणुकादि विविक्तिय शरीरादिरसदपि नो
पलभ्यते तस्य द्रव्यस्य तथाविधपरिणामाभावात् आदिशब्दादिवानारकादयो मातृस्थमावरानोपदृश्यः । किं विप्रकर्षाद्वि
रात्यासन्नसत्यव्यवधानवर्त्ति विद्यमानमेवत्तोपलंभविषयन्नयमास्कंदति तथा परं कालविप्रकर्षी दना विनर्नतेति रोलत मूपल
ब्धिरगोचरा तथान्यक्षावविप्रकर्षोत्परकीयात्मवर्त्तिमतिज्ञानविकल्पज्ञानमेवादि परिवर्त्तिवसंस्थानरूपादिपर्यायकला
पज्ञाते सदप्यनुपलभ्यंते विवक्षितोपलब्ध्यामात्मा उपलब्धिरनुपलब्धिः पर्युदासवृत्तेरन्यपगमानान्ननुनस्वलक्ष्मानावो
नुपलब्धिर्नान्यथा व्यवस्थितमिदं नाभावः प्रतिषेधमात्रमित्येवं च । ध्रौव्यं द्रव्यास्तिकः अस्तीति मतिरस्येत्यास्तिको द्रव्य एवास्ति
कोद्रव्यास्तिकस्सकलतेदनिरासाद्रूत तदरूपस्य वत्तत्स्वरूपस्य महत्व्यं सकात्म्यं सकादिविकल्पाता समसनं तत्रद्रव्यलक्ष
वनलक्षणं मशरांउकरसवडुपारूढ सर्वलेखली । निर्देदं दिशाकालक्रमव्यंगतेदसमरसावस्थमेकरूपसेद्रसर्वदर्श
नास्तित्वमपि तिमवदाभासते तदा स्थ्याचनविनरिवशेषेनवतिनावतान्यथानुभावए वनस्याज्ञ विना विशेषो नव
नव्यतिरेके चातात नद्व्यतिरिक्तरूपत्वाच्चनवितुर्विशेषस्यानस्वरूपवद्भावनातद्व्यतिरिक्तरूपता विवसति
चत्वरमात्रमिवेदं संततरातिमध्याच्चनादन्त्यनास्येव नडात्पंतराणीति । पर्यायपुनरए द्वारस्वभावोन्यपरिवर्द्ध १४९
नमपरदानमपवादः । सजनापरिवर्जनेनात्मं प्रतिपादयति प्रतिषेधरूपत्वाद्धटोन भवतीति घटः पर्यायाए

सत्तिलत्पुनर्दर्शनमकिंचिद्रूपपर्यायार्थेनतत्त्वमस्ति द्रव्यास्तिकावधारित । ध्रौव्यवस्तुप्रतिहेपेणत्तेदाएववस्तुत्वेन प्रतिनिज्ञायांततः पर्या
येऽस्तिकः समुपलभ्यमानायः शलाकानेदकलायव्यतिरेकेण द्रव्यस्यानुपलंभात् ननुवस्तुपादिव्यतिरेकेण द्रव्यमित्येकत्वाल
वनस्थानुरूपः प्रत्ययः प्रत्याख्यानुमशाकाः संतमसपरलावकादिनप्रदेशावर्त्तितिवामद्रव्येस्पर्शनज्ञानमतितित्पमद्रव्यमात्रालंबनम
सत्यमिति वाना श्रितं नपायेनद्रव्यस्य तिन्नमेकं द्रव्यमं नेदज्ञानविषयत्वान्नस्वायमनेदनस्पर्यो त्रांतः पुनः पुनः प्रेक्षा सर्वकारितिस्त
धिवोपलभ्यमानत्वान्नेतदेवमत्यविषयत्वात्तरूपस्पर्शविषयावत्तुस्पर्शनज्ञानं विषयोपलंभनेनोत्पदेवरूपादिसमुदयविषयं स्प
र्शमतेदज्ञानमुत्पद्यते स एवायं घटोयमहज्ञानमहनिरात्रौवायंवास्यात्कमतोरूपाद्यग्रहेनस्यान्नेदबुद्धेरनुत्पादात् एतदुक्तंभवा
निद्दृष्टः स्पृष्टो वा स एवायं घट इति । यदनेदज्ञानं तद्रूपादिसमुदयविषयं स्पार्शनदयहे सत्यमनुत्पन्नेयथावज्ज्ञानंघवापग्रहे सत्य
नुपद्यमानं घवादिविषयमिति न चालोकाग्रहणेशुक्लबुद्धिर्नभवति न चालोकविषया शुक्लबुद्धिरित्येवमन्यत्रेपिसाध्येनवालो
काद्वयंनान्यादित्यनेकांतः नेतरदेवं हेत्वर्थपरिज्ञानान्नरूपाद्यग्रहेद्बुद्ध्यभावादित्यनेनन्नदनावच्चावमुखेन रूपादिग्रहेसत्येवनावादित्यध्य
नेनवालोकग्रहणेसति रूपबुद्धिर्नवति । चित्ररूपवस्त्वालोकस्यरूपस्यग्रहणात् आलोकेनुसतिस्यात् रूपबुद्धिः पुनरपांशकेनेज्ञात्य
ज्ञातमानात्मानमनन्तरनंतेसमुदयेकथमरूतिसत्यव्यत इति नानैकांतान् । विकल्पितेपित्संधेसतिरिदृष्टवंधमत्याख्यायिकादावस्तिवधटा
दिसंकेतप्रत्ववस्समुदायेविकल्पोवनादिविकल्पवदन्यथा वनासनास्मरणमपिनस्यात् एवं वनरूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यसमस्तीतिव्य
वस्थितं पुनरप्याहास्येवा तद्रव्यं बुद्धिनेदादन्येव हि स्त्तपादिधीरन्याच घटबुद्धिरयं वबुद्धिरयं वबुद्धिनेदोत्पेचेसतिनवतिनान्यथा
तस्माद्रूपादिद्रव्ययोरन्यत्वं बुद्धिनेदगवाश्वादिवदित्ययुक्तमेतदपियदिताव्रजनयोरन्यत्वं रसाध्यतेद्व्याभावादरक्तदेशाश्रयासि
द्धः नहिसतोसतस्थिकामवविशेषणं न्याप्यमघरूपादिर्योद्रव्यस्यान्यत्वे साध्येनेतरसमजसद्भावान्नहिद्रव्यनामकिंचिदस्तिस्वरू
पेणयस्यान्यत्वे साध्येनसिद्धेथ मिणेधर्मविप्रतिपत्तोसधनसद्भावात् अनेकांतिकश्चयानकादिभिर्बुद्धिनेदादितिविनाप्यर्थांत
रत्वत्र द्रव्यकल्पनयामनीषालेदस्यसद्भावत्तरूपाद्यवयवानां सन्निवेशाबुद्धिनेदोययागुडदकाद्यापानकंनार्थांतरमथ

वद्बुद्धिजनकं बिंबं। स्पर्शादिष्वपि द्रष्टव्यं। न स्मानित्यात्मद्रव्यव्यतिरिक्तः कश्चिदस्ति यो ग्राह्यो यमाश्रित्य प्रज्ञाप्येत। द्रव्यमे
कमानं प्रत्ययहेतुरिति। स्वात्मव्यतिरिक्तावयव्यारंभकास्तंतव इति चेद् युक्तं तदपि तंतुत्वानतिविशेषात्। तंतवः। यस्य तंत्व
वयवगुणगुणांतराण्यारभंते। अवयविनि द्रव्याणि द्रव्यांतरमारभंते गुणाश्च गुणांतरमिति वचनात्। तस्य दृश्यपलपरिमाणाद्भिन्नस्वे
तवः परमेष्ठांतरमारभेरन् अतस्तुल्यानतिविशेषाग्रहणात् अन्योन्यवायवयवेष्विति। धर्मविशेषनिराकरणं सकाय
वादेशात्कार्यः। परश्च तंतुषु समवयन् प्रतितंतुवर्तेत कार्त्स्न्येन देशेन वा। न तावदेकत्र तंतौ कृत्स्नः समवेतस्तं निरूप्येत
तावग्रहणात्। तंत्वादिसन्निकर्षमवयव्यग्रहणवच्चाश्रयस्मिन् समवेतस्य तत्र सन्निकर्षेण गृह्यते यथा रूपादिरवयविवर्जश्च
संगश्च। अथ प्रतितंतु परस्य प्रदेशो वर्तेत तत्र हि किं विविक्तपरो वर्तेत इति प्राप्तः। न च तंतुव्यतिरेकेणान्यः परस्य देशोऽस्ति
येन देशेनासौ तंतौ वर्तेत। तं मुमुरेव तत्स्य देशा इष्यंते विशेषिकैः। न रक्तास्ये च तस्मिन् दृष्टानि युज्यते। सावयवस्थावयवत्वादिति
एवमवस्थिते कद्व्यानां वा सर्वमुत्पादविनाशानवच्छिन्नमर्थक्रियासमर्थवस्तु स्यात् विनाशश्चाप्यस्य अशरीरविषाणवद्यो न वस्तुव
यदेशानां इति प्रतातं न व परमार्थतः। कारणवस्तु ततोऽस्ति द्रव्यसंज्ञो यत्रावगमेन तत्त्वाकारेण कार्यमिति कल्पनामात्र
मेतत् प्रतीत्यप्रत्ययमात्रस्थिताद् दीर्घह्रस्ववचेनात्वं तु परयोर्मध्यतायाश्च न किंचित् स्वसिद्धं रूपमस्ति। तंतु मृदादिवायः
कारणप्रत्ययः। सप्रत्यक्षज्ञानपरोक्षार्थांतरापेक्ष्यान् स्वसिद्धस्तस्मात्संतु परयोर्यस्तं तु परप्रत्ययस्य इतरेतराश्रयत्वाद् स
दर्थविषयस्तया मध्यदृष्टयोरतः। कारणकार्ययोस्तावत् स्वस्वरूपस्यासिद्धत्वाद्धीमीमांसनादिवदिसंशोच्यते। प्रागुत्पत्तज्ञिरवा
स्मातिरत्यः स्थितिलक्षणत्रिविनाशस्वभावं सकलमेव सदेतो व द्रव्यपर्यायौ परस्परनिरपेक्षौ न सतो लक्षणं। द्रव्यास्तिक
स्य ध्रौव्यमात्रवर्तित्वात् पर्यायस्योत्पत्तिव्ययमात्रवर्तित्वात् परस्परापेक्षौ तु वस्तुस्वतत्त्वं तेन द्रव्यासः पर्यायांशो वा परमा १९०
र्थतः कश्चिदस्ति परिकल्प्यत चास्य ग्राहकान्वयोन्नेद रूपवान् तत्तेदोभयरूपता मध्यदृष्टद्वयसंसर्गवृत्तिर्जीवत्वं नरं धरः। अ
नएकोतवादिपरिकल्पिता द्वस्तुनो नेकांतवादिनः समतं वस्तुसत्त्वं तरमेवाविनकृत्स्नपद्द्वयसंसर्गात्मकत्वान्नरसिं

हादिवद्यथा नरसिंहरूपत्वान्नृसिंहो न नररूपतः। शाद्वविज्ञानकार्यारंभे दाजन्यंतरं हितता। तदेवं घटाद्यपिकल्पितार
व्यार्थरूपात् पर्यायार्थरूपाद्यजात्यंतरमित्येवं विधप्रसिद्धिपास्कंदगमेन वस्तुमेकत्वमनाद्यंतस्थानिर्द्दुवणमुपन्यस्यमानम
संबद्धमेवावलीयते। यत इदं समतानेदानेदृश्यजातिविप्रवस्तु निकृष्टविद्वांशे सप्रत्ययः। स्वकारसनाचेशात्केवलमवपिन
मंत्रानुपश्यमानप्रवर्तीनकेदाविशेषमात्रवादिनो भेदावलंबनं प्राहुरस्तित्स्याद्वादिनस्तु अभिज्ञासितविवक्षितार्थाय
त्वज्ञानीति मूनस्य द्रव्यपर्याययोः प्रधानोपसर्जनतावपेक्ष्यासमस्तवस्तुविषयमवहारप्रवृत्तिं विभुचनेकाकारमेवा
यथाहा सर्वमात्रासमूहस्य विश्वस्यानेकधर्मणः। सर्वथा सर्वदा नावाक्षवि किंचिद्विद्वज्ञातइति। नचतुनाम विवक्षा वशा
द्वरनव्यवहारस्य अंकुरादिज्ञाने पुनः प्रवर्तमानं नप्रमहतेका लोतरं प्रधमसंपातएव। स्वविषयग्रहणं तु अदितेदाश्चतावं
वस्तु किमिति प्रथमत इह स्वपनिंद्रियज्ञाने नोत्पद्यते अनेन मनोविज्ञानविकल्पमात्रेद्रव्यपर्यायावितस्त्रोम्येते अंकुरा
दिविज्ञानात्मवग्रहादिक्रमेणोत्पद्यते। तत्प्रथमावग्रहाश्चैकसामयिकः अतोमुहूर्त्तत्पनरवर्ते ईहादयाः। ततो पायज्ञानम
नेतरं प्रमाणमिंद्रियमेवाप्यावारयतो निश्चिताकारमुपजायते। तद्भावे जावासदभावेवाजावान् निश्चयश्चांकुरादिविषयो
प्यस्ति। मनो विषयस्याष्टाविंशतिविधत्वान्मनोर्वद्धादितिदेनवावज्ञतरविकल्पवादस्यैवेदं निश्चिताकारमिंद्रियस्य
ग्रहणं द्रव्यपर्यायावितिमानमपियदि नवति। नवंतु नामकोदोषः। सर्वथा मनोविज्ञानमेवेदं। तज्ञान्तत विकल्पमात्रमि
त्येतदसदतो यदवादि न तु रूपादिव्यतिरेकेण द्रव्यमित्येकवस्त्वालंबनवाकुषः प्रत्ययः प्रत्ययांतु मशाक्य इति। तत्र
मति विहं जितसमुच्चयापितवकल्पमात्रस्याशादिप्रवृत्तिया तव बोधव्यतोनरूपादिव्यात्येन व्यतिरिक्तं किंचिद्द्रव्यमस्ति। का
र्यविशेषेदावा परस्पात्म्फवेनबाधस्याकारलोछनार्थे ज्ञानवत्संवादविदिन सिद्धसाध्यतासमास्कंदनासर्वमसमीचीनं। न
वाधनमसादोकेवलद्द्रव्यग्रहणमस्यानिहितस्याप्यादपिप्राद्व्यपर्यायविवृक्तंपर्यायाद्व्यवर्जिताः ककदाकेनकिं
रूपपाद्दृष्टमानेन केन वा न हि विशेषनिरपेक्षो। ध्रौव्यांशः सामान्यलक्षणकश्चिद्विद्यते येऽपि सेनकेस्वेन वसाम।

तत्त्वार्थटीका

१९१ न्यनिरपेक्षः कश्चिद्विशेषो नाम विद्यते। यदिन्द्रियाणां गोचरतामापद्यते। अथ यदमाशंक्य घाः न भूमौ नोस्ति सामान्यांशः स
हि विद्यमानोपि ग्रहणकालेऽग्रहीतुमशक्य इति विशेषमात्रग्रहणमेवेत्येवं हि सामान्यांशशरीरविरहाच्छिन्नावद्याधात
मोत्पत्त्यादिवकृत्तो विशेषग्रहणे सामान्यालंबनानुत्थ वर्तते धर्मसामान्यशून्यविशेषमात्रग्रहणवादिनो नापीन्द्रियविषयसं
करः चक्षुरादिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमविशेषात्सादृशा एवासौ क्षयोपशमो येन समस्तत्वेन्द्रियात्पेक सामान्यग्र
हणं स्यादपि यत्ननपुनर्विशिष्टान्योन्यार्थग्रहणेन घटादिदृश्यमानत्वात्। न वास्ति कश्चिद्विषयः किंचिदपि वस्तु सर्वथा
ऽन्येनतरेण सदृशस्वरूपेवस्तास्येमा सर्वप्रकारमतुल्यत्वाद्वस्थासुतादिवदृत्तौ नान्येनतरेणतुल्यताभावरूपमस्यापेया विरहि
तस्य वस्तुनः सत्त्वमित्युपमित। न च सामान्यं शौव्यलक्षणं नैवेतद्बुद्धिपरिकल्पमात्रे सामान्ये घटते। परिकल्पस्य वस्तुसंस्पर्शि
त्वादवस्तुभेदोप्याणाम्परिकल्पश्चाल्पतोपि न वृत्तो वस्तुधैवतादृशीधियमुत्पादयति। नाघसुषुवाज्जिविषयाणां दृष्टिति
क्रिमवकारणं उपादायवस्तुविकल्पः प्रवर्तत इति विकल्पस्य वस्तुत्वेनानिर्धारितत्वात्रोपादानकारणतानवस
वधवस्तुनस्तुल्यैनैव यदि स्यात्ततो विरूपश्रुतरूपत्वाच्चिद्धितं वस्तु वस्तुतरादन्यदित्येव प्रत्ययो न स्यात्। केन विदप्याका
रेणनिदानावरतो लतिदमनिलयनाश्रेकाप्यर्थकारिणो विरूप्यमपि केन विदाकारिणोऽस्पेपय मेवंवे सामान्यविशेष
स्वभावं सर्वधर्मम व वस्थितिम्प्रति एतेन च सामान्यविशेषयोः स्वलक्षणत्वे दृश्यसंततेदः शबलरूपत्वाद्वस्तुन
श्च वस्तुतयापि घसुतरात्तुल्याचेत्यतरस्या वस्तु च प्रसंगात्तदविनाभावाच्चद्धितायसप्यभावइति। सर्वसत्त्वं स्यादि
ष्यतएवेति वेन्नरयुक्तं। प्रमाणप्रमेयप्रतिपाद्यप्रतिपादकसद्भावसंहृत एष व्यवहार इति चेत्तदप्यसंहृतिप्रमाणप्र
माणं वा सम्यग्दिप्रमाणं तमोबाधकप्रमाणाभावात्परमार्थसच्च प्रसङ्गादिवत्। अथ प्रमाणं संदिग्धस्ततोदैवानोप्रिय १९१
स्यसर्वप्र मासः। प्रमाणव्रतो तितिवेधनवान्तेपूर्वकारिव्यवहाराणामधसत्त्वस्मन्यता प्रसंगशो सामान्यविशे
षयोस्तुल्यमेव वस्तुतमान्यपेयाते ततः सामान्यविशेषस्वभावे सर्वमिति व्यापितसकं प्रतिपद्यस्व। परस्परवास्व

भावविरहीभावात्सामान्यविशेषयोः संकीर्णतायां सत्यामपि धर्मतेदप्रसिद्धेः समस्तव्यवहारसंप्रसिद्धः। कारक।
शक्तिवत्। कारकशक्तयो ऽनेकद्रव्याव्यतिरिक्तत्वात्सकीर्णत्वेऽपि कार्यभेदादनेकमनुपपन्नं स एवोपलत्यते विशि
ष्टव्यवहारहेतवः सन्त एव दृष्टत्रापि दृष्टमेन व सामान्यविशेषव्यतिरिक्तः कश्चिदनयोस्सामान्यविशेषयोः धर्म
रस्ततो द्रव्यांशोवरस्समस्तिपरपरिकल्पितं तुल्यातुल्योंशव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वाधुव्यास्या व्यवस्थित
वदसावन्यस्माद्व्यावृत्ततयावगम्यते तन्तो विशेष एवाक्रयात्तुदन्तिश्वरेण परिच्छिद्यते। सामान्यांशः स्यातानवान्यथा तत्वप
प्रदत्तिर्यक्व्यमालंबनतानो वस्वेकमनेकाकारमाकारश्चात्तुदन्तिप्रत्ययावसेयः कश्चिद् परेतु माद्यस्याकारबुध्या व्यवसातव्या
इति तराद्रव्यसंयोग वितव्यमाधारेण परिकल्पयता व तस्येवव्यतिरिकल्पनद्रव्यायस्यकव्याधटकोवाम्येमाद्रेरिसमेश्रसंयोग
व्यवस्थितमिदमुक्तयस्वभावं सकलं तस्मानकेवलस्यकविदस्ति। दद्व्यस्यग्रहणमुपपद्यतवाय मनेदप्रत्ययोनवर्तते। ततः सामा
न्यांशालंबनत्वादतः सर्वसाधारणाद्दत्प्रत्तिक्लियाये एतेन रूपादिसमुदयविषयस्मात्तदमन्तेमत्तेदृशानमनेदज्ञानमितिप्रत्यक्षमु
नयस्वभावत्वाद्वस्तुसामान्यांशालंबनमात्रदज्ञानं न पुनः। सामान्यशून्यरूपादिभेदः समुदायमात्रालंबनं समुदायस्यतत्त्वा
न्यत्वान्यमनिर्वचनीयत्वेनानिर्धार्यमाणस्वभावस्यापारमार्थिकत्वात्। यदप्युक्तं तेष्वेव हितं वादिषु नयासंनिविष्टेषु परस्प
स्पादिबुद्धेः प्रवर्तनात्येघासन्नित्सिन्दोदके षुनयास्ति विशिष्टेषु कांडकादिकबुद्धिरिति किं पुनः सन्निविष्टमिति निरूप्यतेनुवप
टाद्याकारेणेति किमत्र निरूप्यते। कुतूहलस्यावयवः परः प्रसिद्धेयस्याकारेणानंतवः सन्निविशंते। यथार्थकारोऽनिम सरीति
वस्त्रायं संनिवेशो यदस्संस्थानं मेवत्तत्तस्त्रचतुरस्त्रायतपरिमंडलभेदभिन्नं। युग्मायुग्मादप्रत्ययनविकल्पमेवं सति षागसा
स्तिः। प्रसवादिप्रवंततः संघातभेदेभ्यउत्पद्यते स्कंधास्तद्भावलक्षणपरिणामवशात्सवतादृशः। परमार्थतो सेवमनुदायसति।
रूपणायः कांडिकायपरिणामोनरापन्नेवसिसिधमाईतानां तत्रत्य सिद्धादिमात्रतयापवोक्तं रूपाद्यग्रहे घटादिवद्धेरना
दिस्सेतदपि हैनात्प्रतिनत्र्विदुनयस्वभावत्वाद्वस्तुनो विनागाद्रूपादिस्वरूपाद्वेधे नैव सामान्यांशः प्रतीयते तन्निरूप

स्पर्शपरिणतस्यैः सोऽनेकत्वसंघातविशेषरूपाद्यपि सन्निवेशविशेषः पुद्गलानां सामान्यविशेषस्वभावात्समासादितक्र
मपरिणतयः तेषवेतोऽन्यएव यांतनोपादयपत्रत्सिमत्रांपदिवसंस्थानमर्थांतरं रूपादिभ्यस्तदपि परमार्थसत्त्वनो रूपादिवदस्या
नपेक्षमेव शब्दिते। तथ्यरूपस्पर्शमात्रमेवं तर्हि दिनेकरूपस्पर्शवत्त्वसक्तेः एवं वानिष्टपादेरसमंडसना रूपसन्निवेशवि
शेषोऽस्त्वेनस्पर्शनेन ग्रहेणतानिषयत्वाद्रूपवत्त्वात्स्पर्शविशेषश्चक्षुषा ग्रहणेतोऽन्यत्। यथा विनिरवद्वेऽन्त्रे स्थलेयातामन्यथा
रूपस्पर्शवत् तावन्तं वा दिव्युतघास्थितेष्यत्यादिविचार्यमाणे विशीर्यते तत स्पर्शादीस्तद्व्येतत्रापाव्ययलक्षणेस्तित्यात्मकमच
यिरूपत्वात्सभेदानां प्रसक्तत्वात्रायत्मोऽस्मद्वयाविच्छेदादेकं न पुनः रूपादिसमुदायमात्रमतस्सर्वैकांतध्वंसविषयि।
तिस्या वादे दूरमपास्तमसद्विकल्पचतुष्टयं किं तत एवेसमूहिनः परिणामितो वा तत्कार्यमुतान्येवत्कार्यमथकार्यमेवा।
स्ति न कारणं कारणमेव वा विच्यते न कार्यमित्यपत्रसात् हि कस्समस्तोपिरत्रावलीपरकेनत्संतनसेनावनसूचादिरर्थः स्व
समये परिणामिकण्वतिन्ना तित्रदेशानां परिणामित्वपगमात्सघापि नेदेनोपन्यासो लोकव्यवहारानुसारसत्वकल्पना धर्मोपमर्दे
नोन्नरधर्मोत्पादः परिणामो लोके क्षीरदध्यादिवत्समूहिस्वपरिणामिरूपानेकांतव्याप्तिप्रयंचप्रदर्शनार्थः तथा सलो
कविशिष्टरूपग्रहणमपि न संततनेदप्रतिपत्तये। विशेषणविशेष्यभावश्चैकांतः तनेदविषयोन कश्चित्प्रसिद्धोऽस्माद
पि सामान्यविशेषवत्वेसति विशेषणविशेष्यभावाच्चोक्तमवधारणरूपादिग्रहेऽसत्येवसावस्तदव्यक्तत्वस्वभावत्वस्तुत्र
रूपराभेनकेवलापक्षमावहति। यदप्याकारिकाप्रमाणेनत्वमंतरेणास्मतिरनुपपन्नेतिपश्चात्परिच्छिन्नार्थतोऽन्यथापि वि
कल्पितेपि सर्वैस्मृतिर्दृष्टेति तदप्यसदर्थाभिधानप्रतयानोवस्तुत्वात्स्वपगमाद्संततावस्य वनिरूपाप्यस्य प्रतिषिद्धत्वात्स
र्वप्रकारमासत्संव्यवहारयोग्यत्वाच्चवुरतोदेसंसारेवक्रमत्यादयः प्राणिविशेषास्तदभिधानातितदालंबनास्थप्रत्यया
स्तत्प्रमाणेन नवप्रवर्तिकिंचित्स्मृतिः सर्वत्रनान्यथा समुदायस्य च प्रतिपादितवस्तुत्वान्ननिर्मूलविकल्पश्च बुद्धिभेदाचान्यत्वमेकां १५२
तत एवेति। सर्वमवप्रसत्तो न हि बुद्धिभिदा सर्वप्रकारास्तिप्रत्ययेन शुणां द्रव्यास्तिकनयाभिप्रायेण ग्रहणात्सद्भ्यतया भेदाभाव

पर्यायतः संख्यापरिमाणाकारभेदसद्भावात्सिद्धानित्रस्वभावविवक्षेप्युत्पासां वर्तते भेदस्वभाव एव वस्तुनिव्यापारमासादे
यंतीत्यसम्प्रतिष्ठं प्रतिनन्दनाः इति न किंचिदतिष्ठं यच्चोक्तं अनन्तविशेषग्रहणेनान्योवयवाद्यवयवान्यः इतिनदिष्ट
मेवान्यच्चास्य सर्वथानिषिध्यमानत्वात्। यतो विनाप्यवयविना संयोगमात्रेन दर्शितस्तत्संघातपरिणामात्स्थूलपरि
माणत्वमस्त्येवेस्तानोनावयविरूपं तंपलदृशाकस्पृद्ध्यापलपरिमाणं च विना पिनेनोपलभ्यमानत्वात् दृक्यापलेन बहुस्था
वयवव्यतिरेकेणासत्त्वयवी तत्रनतिन्नतगुणश्चैसस्पवयवरूपादिव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानरूपादिगुणत्वात्तुरगवाचण
स्यवयवव्यतिरेकेणसेनावत्तावदेवस्पाइषादयोपिकगुणा शलेरन्नवयविनः पृथग्मेनयद्वदरादिवदितिव्यतिरेकः। विशेषणे
पादानादिप्रयर्तनिष्ठनिनवाद्रपलभ्यमानगुणश्चनरकादिषु मिस्यनेकांतिकश्च प्राद्दतिः द्रव्यात्मनानंतनुपरिणतेपरपरिणा
मोऽस्पोवस्तुविरहपितत्रभावात्पर्यायात्मनाभावादतीतानागतपरिणामानाममसत्त्वाद्व्यवहार्यश्चावर्तमानपर्याय एव परमार्थतो
रूपप्रयुज्यमानत्वात्परपरिणामकालेचद्रव्यात्मनानंतनुसद्भावत्पर्यायात्मनाभावात्सर्वेषामवयवावयविसमुदायसमुदायिगुण
गुणिनामन्यत्वानन्यत्वमुत्तपनयापित्क्षमेवातिरूपधियोधिनोतितस्माद्नैकांतवादिनः स्वत्रान्यवादरप्रतिघातप्रतिमतनेदसंघा
नकार्यकारणे कज्ञान्याद्यादिविध्यप्रकारपरिणाममरूपयते न किंचिद्वयमाढौकते एतेनद्रव्यपर्यायनयद्वयव्यावर्णनिनमेकोवय
वीत्यादेनाकाव्ययेवप्रसवयवव्रत्री नत्वाहो श्रिद्देशेनेत्येषोपिविकल्पः। सिद्धसाध्यतादिवक्तदोषत्वात्पात्रोवेदितव्यस्तत्सा
न्यतिरिक्तोवयवास्थितिनात्यमतः समस्तिवद्वयांशः स्थितिलक्षणो व्ययोत्पादाविरूद्धत्वात्विनाशोऽस्तत्वतः स्थितपरा
दविनाशस्यनावमेवसर्वमर्थक्रियासमर्थं न स्थितिनिरपेक्षानुत्पादविनाशावितियदप्युक्तं कल्पनामात्रे कारणं कार्यमिति प्रती
त्यसमुत्पादमात्रत्वात्रहव्यक्तं करोतीति करणं कार्यं निर्वर्तनसमर्थक्रियायाः कारणांतरस्येपानुकल्पनाच बहिरर्थाय स्थूलं
विज्ञानमात्रशष्टमात्रेवानवत्स्यघरादिकर्योतरनिष्पादनेशक्तिरस्ति न विज्ञानमात्रमेवग्रास्तग्राहकलक्षणमर्थसमस
स्तीति प्रतिपन्तुशक्यं प्रमाणाभावात्तन्नवश्रौतिमत्रकार्यकारणव्यवस्थाश्रौतिवीडाभावतापि सत्यताप्रतिषेधप्रतिषेध्या।
दिसद्भावात् व्यवहारतः सच परमार्थतोनन परमार्थत इति चेत् प्रतिषेधोपि तर्हि व्यवहारमात्रवादसन्निप्रतिहतसद्भावाः।

नकथंचनाविनाभावित्वं युगवदासनस्थागमस्यस्वतः । परिकल्पितेनरूपेणप्रवचननादिकार्यमविष्टमानमिष्टं स्यादेतत् । दीर्घ
नावयदिश्यतोसती । ह्रस्वबुद्धेः कारणं नावमेवसतिमोमारविदर्कर्णिकापिहितुरसेच्चास्या । ह्रस्वता बुद्धेर्यदिवास
त्वसदेवोमदेत । नर्घोशातिशाशाविषाणे प्रतीत्यस्वरविषाणमपिस्यादयास्सेवावस्तुनोदीर्घतानन्तहि प्रतीत्यप्रत्यय
मत्त्वंसर्वरूनामिवदीर्घतामाश्रित्यह्रस्वनाधियोत्पद्यमानं दीर्घज्ञप्त्युबुद्ध्यास्यायोगपद्यादपुरुषाप्रतीत्यसमुत्पत्तिर्न
वासतः । कारणेनावः यदिचसर्वप्रतीत्यैवसिध्यतिनाप्रतीत्यततः प्रतासस्सिद्धिरप्यप्रतीत्यसिद्धिरप्यप्रतीत्यसिद्धिप्रा
नावत्त्पेयया । तत्राघत्पद्मामविरोधः । तस्मादस्ति । ध्रौव्यंशालक्षणेऽध्यसत्त्वानापरूपसिद्धाकारणमिति । याव्यप
दिश्यते । कारणसिद्धोवकार्यसिद्धिरपिनदविनाबात् । अन्यथाकारणे निवनस्यादसंनवितत्तगुणाचास्यर्थायास्तत्वाद
दारयः केचिदपेक्ष्यसिद्धाः प्रयोगरूपः परादयः किंचिदनपेक्ष्यासिद्धाः । चात्ताचिकाः परमाणुनीलतान्त्रं स्वापविरुद्धाद
यः । एवंवस्वरूपसिद्धे । कारणकार्यजस्यद्यावसेदर्घविषयोनस्ववस्तरतिसिद्धं नाप्याह्वरानुसरणमधनासमात्सते । उ
त्पादस्थव्ययस्थउत्पादव्ययोसमस्यैकत्वेननिर्दिष्टो ध्रवतीति ध्रौवशास्वतं । तत्स्माचो । ध्रौव्यस्थितउत्पादव्यया ध्रौव्याणि पु
रूपोगः । समुदायसमनुत्रस्तीतिसद्धियमानमित्यर्थः । एतदुक्तं नवत्पादादयोनिकांसतत् । किंतर्हि युक्तं योगः परस्परापे
क्षाः समुदायाएवोत्पादादीनांसदितिसद्धेर्निर्विषयः प्रवादज्ञानतनसमुदिताएवैतेककाएवमुत्पादव्ययं । ध्रौव्याणियोगस्सदिति
प्रघवासनाध्यर्थस्ययुक्तेर्युक्तंसमाहितंपेक्ष्याचंसतः उत्पादव्ययध्रौव्याणिवत्रयः स्वभावाः सम्यगाहिताः परस्पर
प्रतिबद्धाः सदिति अन्येत्रत्पादव्ययाध्रौव्येयुक्तमितिविग्रहेकते किंपुनस्तद्इत्पादादि तिर्युक्तमिति । निरूपणीयमुत्पाद
दित्रयव्यतिरेकणद्रव्याभावान्नविपः । किंतद्दूषमानमुत्पादादि त्रिः अपरस्सभावनमात्रेपस्यत्रिदधते । उक्तं विशेष्यते
उत्पादव्ययध्रौव्यस्समुदितैयोयोगस्तद्युक्तंसत् । तान्यात्मामुत्पादविनाशान्यामिन्नादिकेयोगसदितियोगश्वसामा १६३
न्येनोत्पादादीनमनादिरिशेमविवक्ष्यासादि । ध्रौव्येरतिध्रयाधाराध्यापनायसामान्यांशस्यतध्रुक्तोदत्वादित्य

तसत्त्वचयंशोतदाअथानुत्पादविनाशोसंगश्चोत । अन्यथाकस्योत्पादः कस्यवानुसन्नस्यतेनाकारेणव्ययः । अपरेतुध्रौव्येत
सामस्ततामत्यथावर्णयति । त्रय द्वाणेसतः स्वादिकस्वरूपत्रिलक्षणं । ध्रौव्येत लक्षणचेनजन्यार्थेनत्रिरहितं अतएवच्य
ष्टत्रो ध्रौव्येतिशदवृत्तिं । सत्रिरूपंत्रयंचतत्संतवेतविकल्पते । अन्यपोर्नियमादत्येतल्लक्षनाययोः स्वतापरनिमित्त
त्रोत्पत्तामामन्यचारत । अस्तिस्यचेनवैकमेकमुत्पद्यते । स्तिवनास्तिवोत्पद्यते चैकनास्तितीसद्यतेपरं । आकाशापरमा
णवद्दीपस्त्वशिखादिवा । आकाशकमेवेतिवनुद्दृश्यमुद्राद्भूतं । सप्रपतः । कोरिकापंचकस्यायमर्थः उक्तजडीविश्वसाद
व्ययोरत्पादश्रावात् । । ध्रौव्यस्वयंचेष्यविशेषाद्वित्रोदयग्रविवरणमन्यथाधर्माधर्माकाशेषु विगमोपपविषयत्वे
ना स्वदव्यक्ती । अन्यथावडीवयुक्त्जेषिति । द्रव्यद्वैतकालत्वाभावापेक्षावत्यथा प्रयोगजत्वोत्पादव्यया वत्यथा
वधर्मास्तिकायादिषुद्वयस्वभावापेक्षमप्रायोग उ० ज्ञानविषयचोत्पादप्रकृतिमात्रलक्षणेन हितेषुपापे
योविस्रसावाप्रयोगः क्रमतद्गतः परप्रत्ययानुत्पादविनाशोत्रपाणजीवपुद्गलोनुप्रयोगविस्रसात्त्पामुत्पाद
व्ययोसंभवतः । ध्रौव्येतुसर्वेषविशिष्टमेनसतोलक्षणंत्र विकृपवारतः । द्वेविस्रसार्थतस्तितिवराष्ट्रः समुच्छित्रोव
र्ततनोत्पादादयः प्रत्येकंसंनोलक्षणं किंतर्हि समुदिताएव । वस्तुतचेनवेत्ती स्तानमेवार्थमुत्तरणनाप्येण । अदर्शय
ति । यदुत्पादिः यदिति सामान्यमात्रानिधायिनासर्वत । न धर्मास्तिकायादिपंचकपरिग्रहः परस्परापेक्षाः समुदिता
एवोत्पादादयस्सलक्षयंति । तत्रद्रव्यनयानिप्रायेणकाशानवत्त्रविर्जीवमात्रमुत्पादउपचारिकपरमार्थेनानकिंचि
दुत्पद्यते । सनतमवस्थितद्रव्यांशमात्रत्वात् । तथाव्यवस्थितेरोभावलक्षणः । पूर्वावस्थायास्तिरोधानंविनाशः यतो
द्रव्यमेवतथातयाविवर्त्तमानमुत्पादिविनाशव्यवस्थयाव्यपदिश्यतेप्रज्ञापयतेयथा । पूर्वक्षणोच्छेदेनक्षणांतरात्सला
नउत्पादपर्यायस्यतसैवक्षणस्यनिरन्वयो । दिताविनशः द्रव्यास्तिकस्य । ध्रौव्यमस्वयोसामान्यांशः पर्यायसो
स्योपचारात्सेनामात्रौ ध्रौव्यशश्वतिधियामेकस्संतानस्तद्यालनवप्रत्यभिज्ञादिप्रसिद्धिः तद्वैतत्रितयमपि

प्रतिपादयत्कनयनयसंगत्यावस्तुसत्त्वप्रतिपत्त्यर्थं।ध्रौव्यमुत्पादव्ययस्वरूपंकेनचित्प्रमाणेनागोचरीकर्तुंशक्यतेनोत्पत्त्यादयोयेसोमात्रांशा
विपुनाविनियदस्यचतेयत्प्रतिपत्त्ययंचतस्यद्वियतेतदास्तीतिसामर्थ्यादिदंमापन्नमनोन्यदसदिति।अनइत्यस्मादादिसमुदिति
स्वभावाद्यदन्यत्सदसत्त्वंकिंसमुदायादपक्वष्टएककउत्पादोनाविनाशोवा।ध्रौव्यंवाउत्पादविनाशौवाउत्पादध्रौव्येवाद्ग
नरनिरपेक्षस्यनारदोऽद्यास्यात्स्वभावादसद्विषयत्वमसद्व्यवहारप्रतिबंधितावेतिनानुपारव्योऽसद्व्यवहारःयःशाद्व्यवहारयो
ग्यत्वानानन्तवंद्रव्यपर्यायनयोस्वतंत्रयोद्वावपिविजिगीषुस्वविषयोपमर्दंप्ररस्परंनसहेतेननत्वगुनरपिसोमतिनमेवच्छ
नवस्तुनत्पादमवतिष्ठतेत्क्रमते।पर्यायनयस्यतावदुत्पादव्ययलक्षणस्यस्वातंत्र्येनास्तिइत्यास्तिकेनोक्तःशेनवानत्पादोनामक॥
श्चिद्धर्मोऽस्यनन्तनवनात्मकःसचोत्पादोद्विधाकस्येवप्रायोगिकोवैश्रसिकश्चप्रायोगिकःपुरुषप्रकारनिर्वर्त्यःसोपिद्विधानन्तिसं
धिकृतोऽभिसंधिकृतश्चतत्राद्यःकायवाक्स्वांतनेदेनपंचदशप्रकारस्तेषकायादयःसमुदायात्मकाःसमुदायश्चासन्नार्थरथवत्कादि
वस्त्वंगसमुदयमन्वानसार्थोनमकश्चित्परमार्थतोऽस्तिरथोवाउभयरूपवरादिव्यतिरिक्तस्वभावपरमार्थरथादिःकथमुत्पद्य
ते।एवंकायादयोविपुद्गलसमुदायरूपाःसंवृतिमात्रमनस्तत्रापिनकस्यचिदुत्पादःकायादेःपरमार्थेनासत्त्वात्अभिसंधिपूर्वक
स्तूत्पादःकायादियोगात्समग्रवास्यदिकारणापेक्षोऽस्तनकंनादीनांप्रेक्षापूर्वकारिपुरुषक्रियाजन्यःआद्ययोगजस्सोप्येवमेव
समुदयविषयःसमुदायश्चासन्वादेवनोत्पद्यतइत्यत्पादाभावएवाद्ययोश्चानिरपेक्षत्वान्नप्रायोगिकउत्पादःसंभवतीत्यर्थःवैश्रसिको
पिनास्त्युत्पादोवैश्रसेतिस्वभावचनसंज्ञाशब्दःस्वाभाविकोवैश्रसिकःतत्रधर्माधर्मयोरात्मपुद्गलद्रव्याणांमिमद्रव्ययोग
याकमंगतिस्थित्यवगाहोपयोगस्पर्शशब्दादिलक्षणाःस्वसद्भावाःनहिनेषांधर्मादीनांदात्यादयेधर्माःपर्यायाबाभवंतीयदि
निवेयुस्तनस्तोषामेनद्विलक्षणमन्यदेवरूपंस्यात्सत्स्वरूपादसद्भावेनवात्यद्रूपंचलक्षणेनगुरुगप्रसारणाकुंडलिकाती
लक्षणविकलादिवत्क्षणिनाहिस्वभावभवनाकुनर्कसंस्थानानरादिव्यक्तित्वात्प्रकृणिरूपानन्यचात्रद्रव्यावस्थानात्अत
उत्पादःकिंहितत्रोत्पत्रंविद्यमानेवानाविद्यमानेमित्यत्तउत्पादाभावएवेत्येवंधर्मादिश्वपिगत्यादीनांउत्पादाभावःस्वरूपाव १५४
स्थानांतरमात्रत्वाच्छत्तनरंगबहिनपरत्वादिवत्अतःस्वाभाविकउत्पादःनावास्योदस्यात्यःप्रकारोविद्यतइतितस्मान्नैवास्त्य
नुत्पादएवंद्रव्यपर्यायनयद्वयापेक्षमस्तिनुत्पादस्यनास्तित्वंवचनाभितमात्मपुद्गलद्रव्यविषयमथाकाशधर्माधर्मेष्वविक्रियात्म

केषुत्पादस्याभवान्।उक्तनस्तत्रोत्पादोनेकांतइत्युच्यतेतेष्वपिस्वाभाविकउत्पादःसमुदयजनितःएकत्विकश्चद्विप्रकारोप्यस्तितत्रजनयायधे
वप्रात्ममोपशमकादीनांभावानांमात्मनएवतेनाकारेणोत्पत्तिरुत्पादःस्पर्शादीनामणुष्वपस्पर्शादिष्टदानांवस्कंधेषुस्वाभाविकउत्पाद
स्तथाव्योमादिष्ववगाहगतिस्थितयोव्योमादिस्वभावास्तेषांपरिणामास्तएवतथाकाशादयोवगाहाधाराश्चोरेणोत्पत्ताःतस्यचावगाहादेरुसा
दस्यप्रदेशरूपतावधात्मनोसंख्याताःप्रदेशास्तत्समुदायश्चात्माभवति।आकाशस्यचाकाशाचस्वाभाविकंनत्रित्रिमामवयस्तस्यावगा
होत्पादोऽस्वयस्तत्रिमचास्वाभाविकएवायस्मादाकाशेपुपिरमवकाशदातृत्वंस्वभावंतथाधर्माधर्मौगितिस्थित्यनुग्रहहेतुस्वभा
वौआत्मापिज्ञानात्मकश्चोपयोगस्वभावःपुद्गलाश्चमूर्तेस्पर्शादिस्वभावाःएवमवगाहादेरुत्पादस्यान्वानस्वाभाविकत्वेतथास्पाद
स्वाभाविकत्वंसमुदायकार्यत्वाच्चापरोन्यसांतरूनोसमुदायेनजन्यते।यथाहादेरश्मियथोक्तउत्पादःसमुदायजन्यत्वादस्वा।
भाविकःयस्मादवगाहोवगाहावगाहकद्वयसमुदायात्मकोगतिरपिगत्यर्थद्रव्यद्वयसमुदायात्मिकस्थितिरपिधर्मात्द्रव्यद्व
यसमुदायस्वभावाउपयोगोपिज्ञानज्ञेयसमुदायात्मकस्पर्शादयोपिस्पर्शनादिस्पृश्यादिसमुदायात्मकास्तस्मात्समुदायश्चाभ
चात्स्यादस्वाभाविकस्मसमुदायनिरपेक्षाणामेषामवगाहादीनामभावादेवस्वासमुदायजनःस्यादेकत्विकःकिंसमुत्पादेऽस्त्यवगाह
स्याकाशोवगाहकानुप्रवेशोव्यक्तिसावव्यक्तिर्योममन्यथानात्यत्रापितस्यउपयंजनकमेवावगाहकंनोत्पादकोप्यंजकंवाकाशादस्यदेव
भवतित्वंगाधरादेरिवप्रदीपादितत्रश्चावगाहस्यैकत्विकउत्पादस्यादनैकःआकृतिपादितवत्ततश्चानवगाहोऽप्यतिसवगुणत्वा
त्वत्रनाभनावन्नसोवगाहस्वलक्षणमुक्ताःस्सभावगाहारमंतरेणउदेपुद्गलेवानाभिव्यज्यतइतिउच्यवगाढजीवादिसंयोगमा
त्रमवगाहइतिसिद्धांतःसंयोगश्चोत्पादीसंयुज्यमानवस्तुजन्यत्वात्संयुक्तसंयोगवद्यथावावगाहआकाशस्यैवंगतिस्थित्युपयोगरूपाद
योगतिमदादिसमसंयोगमात्रत्वादुत्पादादिस्वभावाइतिसर्वेप्युत्पादविगमध्रुवस्वभावाइत्यर्थःनचपर्यायःस्यादात्मीयात्किंविरुद्ध
मेकांतानिजमुपलभ्यतेयस्मान्नयैतत्।सिन्पर्यायपरस्वभावत्वतेविनष्टेप्यवतिष्ठमेकांतविकान्ततिसमितियस्माच्चपर्यायादन्यस
नद्रव्यंतस्मात्पर्यायनाशेनेनात्मनानानद्रव्यंनश्यत्यपपर्यायात्मनानेकयथापानसरूपवादनेकात्मकचादिकेनात्मनोनाशउत्पत्तेन
त्मनोत्पद्यतेऽन्येनचात्मनाध्रुवमंगुलिवक्रवर्तुलवत्अच्चाप्यस्मिनानेकवस्तुविषयाणामेकस्यवस्तुनस्तस्मात्क्रममितैकांतेनाकाशा

द्व्योत्पित्सा व तिपत्तेर्ज्ञाकारास्याद्वादस्य देशावसितविप्रसंगाद्वा काचादिद्रव्ये ध्रौव्यवारिकानुत्पादविनाशोऽस्यानामिति विशदयु।
क्रमुपचारोपचलीकवचमेवंसति। ध्रौव्यमेवाकाशादिद्रव्येव त्रिष्यते। नवा ध्रौव्यं परमार्थस्वरूपोत्पादविनाशाश्रयमपिवाकाशा
दिद्रौव्यं परमार्थिकाञ्चपचरितोत्पादविनाशसंबंध ध्रुवयात्मुजलहीवध्रुवत्वद्द्रव्यव्यवहारञ्चपचारस्तथापिसव्यवहारस्त्र
णमपूर्वकेवोत्पादो लोकप्रसिद्धिपूर्वगतयदि तोवदृगमपूर्वकस्ततो न गगनतापतंडगस्वरूपं प्रत्य चिनयोतात्पादादिना
नवनवकविडपचारणकविस्मरमार्थदृत्त्नागममाकाशो। ध्रौव्यमेवेति लोकप्रसिद्धं गीकरणो धर्मादिद्रव्या प्रसिद्धिरितिक
तस्तदाश्रयानुत्पादविनाशावितिप्रसादपास्तं धर्मादिद्रव्य ध्रौव्यमेवमुत्पादव्यय ध्रौव्ययुक्तं सत्सर्वमिति। व्यवस्थितं तदि
णं एवमुत्पादमतिप्रसज्यसप्रपवमधुना विनाशविचारः क्रियते। विनाशापि द्विविधः समुदायविनाशमात्रमर्थांतरगमनगमव
ने व तत्र समुदायविनाशस्त्रेणो द्विधा स्वाभाविकः प्रायोगिकश्च तावैकोऽविव्यापारतिरपेक्षः प्रायोगिकस्तस्मयप्र
राउपहातस्तत्रस्वाभाविको धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलद्रव्याणां द्रव्यात्मना व्यवस्थितानामेव यथागतिरस्थानविपरिणामविशेष
नाशा इष्यौति परिणामेनोत्पादस्तथा क विदृष्टौ वस्थितस्य तद्भावस्थानविनाशोत्पद्देशावस्थानोत्पदः स्वस्यापि कवि
दृशेवगाहस्यतद्देशावगाहविनाशो देशांतरावगाहोत्पादस्त्वात्मनः क्वचिदुपयोगेनोपयुक्तस्य तदुपयोगविनाशादुपय
योगांतरेणोत्पादः पुद्गलद्रव्यस्यापि वर्णांतरेण आकारेणतस्यत द्विनशेव वर्णांतरेणोत्पादस्तस्यैव पूर्वावस्था विनाश
स्समवस्थानो तरस्योत्पादः संहतस्यापि व्यक्तिकारणं समवस्थानांतरमेव हि तिनिरोवंतं विनाशमुच्यते। न हितत्र किंचिद्धि
यमानत्वान्नृतमतो द्रव्यात्मस्थितता यमेवोत्सतनव्यक्त्यर्थसर्पनिपतनविनाशात्तदुत्सतनव्यक्तोयसर्पनिपतनमेव
विविनाशस्तस्माद्व्यस्वतचोत्पादो विनातृतएव विगमोनार्थांतरं। यथा पार्टेतंतूनां विरुगेन परकार्योत्सा वायवितद्द
व्यतंतुद्रव्यंचैतदेव प्रसह्याक्रियते यत्नेनपृथक्कृतनविनप्रायासादेवं समुदायविनाशमात्रविनाशस्तथार्थांतरेनावगमनम
न्यो वनाशोयदा मनुष्यद्वन्मन्यात्तपुद्गलसमुदायो विनास्यति तद्दर्थांतरत्नेते न देवचादिनावर्त्तते। नान्यं तान्नतयायथार्द १५५

द्व्रतस्यस्वारक्रियाविशिष्टस्यतत्क्रियाविनाशे गंतृत्वेनार्थांतरस्यावगमनाशो। यथा ब वथारोपयुक्तस्यात्मनस्तदुपयोगवि
नाशे परोपयोगोऽर्थांतरगमनमेवादेश्यक्तविनाशोक्तस्तनयोत्पादो विनाशस्तथाकाशादीनां पूर्वावगाहगतिस्थिति॥
विनशेवगाहेतरावस्यादोऽर्थांतरस्यावज्रकणो विनाशो न एवनावांतरोत्पत्तितोन विगमो विगमप्येवैकान्तेनना
वक्तसादएवोत्पादः इत्यमुत्पादविगमेन चेनानेकांतात्माकेन निरूपितावयवांशापेक्षा विवात्सलांतं प्रतिप
पद्येत प्रयोगिकिस्वाभाविकोनान्यद्येत्येवमुक्तो कश्चिन्तपातिमानीमहीनिविडहहश्च धविप्लवबुद्धिराव
ह्रीनात्तु स्वाभाविक एव विनाशो निर्हेतुकः प्रायोगिकस्तु नोपपद्यते विनाशहेतुरयोगात्। विनस्यतो हि घटादीनां
विनाशस्यात्तुर्नयुज्यते यस्मात्स्वरूपन एक्तावानश्वराः स्वहेतुभ्योऽयथास्वमुपजायमाना मंगुरप्रकृत यउपजनन्तरण
णात्तरकालेऽनवस्थास्तव एवजायते तेषां स्वकारणसामर्थ्यतः प्रतिलब्धात्मनोसत्तोप्रकृतिभंगुरेनावसमापद्यत्या
तस्मान्मुद्गरादेः कारणविशेषाद्विशेषान्नाशस्य वस्तुनश्चोत्पत्तिर्निर्चेदेस्वप्रक्रियाप्रकाशनमात्रं किंतत्फलं परस्य निना
त्पत्तेविनाशहेतुत्वेनाभिमतस्य नाशकारणं प्रति मुद्गरादेरसामर्थ्यं कर्तृपुनरसामर्थ्यमिष्यते। विनाशकारणे हि विनाश
स्यकार्यणतिः विनाश मानभावस्वभावेवा कुर्यात् व्यवास्वभावांतरमभावं वात्ताव्यतिरेकपक्षस्तावदनिरूपण एव न हि
विनाशहेतुर्मुद्गरादिः घटादिकं भावस्वभावमेव करोति स्वकारणेन्यएव कुलालादिभ्यस्तस्य प्रथममेवनिर्वृत्तत्वान्निष्पन्न
स्य वा किंचित्कार्यत्वात् नापि स्वभावांतरेकर्तृस्येतद्वस्तु सघटादेरविचलस्य विनशितनिर्विकारोपि संभाव्यते। कुतएवतस्य
स्वभावत्वपक्षस्तिस्तदवस्थस्य घटः पूर्ववदुपलभ्यार्थक्रियाँ चउलाहरणादिकं बोत्पादयेत्तास्यानित्यापत्त्यादेरर्थांतरत्वपक्षोयव
विनाशस्तेन व विनाशहेतुनिष्पादितेन भावस्य हनचारुतत्योपलभ्यादिप्रसंगस्तस्य वेतानस्वभावांतरकपालादिकं विनाश
हेतुनिः क्रियमाणमस्यानित्यस्य घटादेरावरणं कुर्यान्ने … विनाशहेतुना घटादेवतदवस्थएव दृश्य
त्मनिक्तस्य स्थाचरणसंभवः नैवैकत्रैकदा … विनाशहेतुनास्तीत्यपद्यापतितो नाशनावः
क्रियैतत्त्वयद्धेरविकल्पंतेन विवक्षितो … एवात्पवं चात्तावस्य विधित्ता पर्युदासरूपेण का

तत्त्वार्थटीका
१५६

र्थवात्मरूपगमेव्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पानतिक्रमः संभाव्यते । यदि व्यतिक्रमस्तं भावं करोतीति तत्तस्तद्योपलब्धादिप्रसंगस्तद्वस्त
व्यथाव्यतिरेकाव्यतिक्रांतमेवाभावं करोतीति तदप्ययुक्तं तस्य प्रथमतरमेव स्वकारणैर्निर्वर्तितत्वात् । अथ क्रियाप्रतिषेधमत्रमाजे
व्यते । एवं सत्यभावस्य भावप्रतिषेधरूपत्वेनोपेयमानेऽभावं करोतीत्यसमर्थसमासेनोक्तं भावं न करोतीत्यसमर्थः संपद्येत
तयाऽवस्तुकर्तृत्वाद्धेतुत्वमितमतस्याहेतुत्वमकारकत्वमिति तन्न विनाशहेतुर्नाम कश्चिन्न संभवत्यन्यत्र विनं प्रत्युक्तदर्मतायाद्दत्यूपसंहार
: विर्यथा च न विनाशहेतुरस्ति परस्य भावस्य विनाशाय विनाशहेतुः कल्प्यते स भावः स्वभावतो नश्वरः स्यात्तथा यदि नश्वरः स्वभा
वतः एव भावस्तत्र किं विविनाशहेतुना स्वप्रयोजनं स्वयं तस्वभावतयैव नाशात् । यस्य हि यद्रादेर्यः स्वभावः स स्वहेतोरेव
ददृसामग्र्यादिकाद्दुपजायमानस्वदशाविनाशः स्वभावो न भवति निजात्तु विनाशो हेतुंचेतरमपेक्षते तु पुरुषादिकं न स्वभावो अ
मजात्वानंतरं स्वयमेव न वस्त्वघास्वभावएव न स्यात् यश्च यस्वभावस्स निष्पत्ति हि तु मपहाय हेत्वंतरं नापेक्षतो प्रकाशादिवत
प्रकाशादयो हि प्रकाशादिस्वभावाः स्वहेतोरुत्पन्नाः संत पुनरुत्पत्तेः पश्चात्प्रकाशादिस्वभावतायां स्व उत्पन्नप्रतिरिक्तं न
हेत्वंतरमपेक्षंते । अथ नेवस्वभावतो नश्यति नावत उत्पन्नस्तत पश्चादपि न नश्येदनश्वरभावत्वात् । न च तादृशोऽर्थक्रियासमाप
र्थसंभावात् । तदेतदयुक्तं स्वागोश्वरमणीयं प्रकाशान्नश्वरत्वात्त्वन्नुपपत्तिकमभिधीयमानं विक्लिमपि प्रतीपत्तुमुत्सहंते । वि
शेषः प्रकृत्स्येत्संगुराः सर्वेभावाः विनाशहेत्वयोगादिति सिद्धांतहेतोर्यस्मादयं विनाशः कदाचिद्वेवनश्वरघटजनकेण न र
कालेतो घटजनकेण एवो घटजनकेणस्वात्मलाभकालस्तत्र विनाशाभावात्कथं विनाशस्य निर्हेतुकविनाशवादिनोऽपि प्रसिद्धानु
त्पत्त्वात्मलाभं वस्तु विनश्यति त्योमकुसुमादीनामपि विनाशप्रसंगात् । तः यथकदाचिद्विकापरादयस्ते प्रति विशिष्टहेतुजन्या एव द
ष्टास्तथा विनाशस्यापि हेतुकंदाविनाशोऽपि जागद्विद्यमानः पश्चादात्मलाभ हेतुमपेक्षमाणए व आत्मानमासादयति । न त्वेवम
भ्युपयमाने विनाशस्यापि हेतुमत्त्वात्परादेरिव विनाशेनानवितव्यमसत्त्वनिष्कारणो विनाशः खकुसुमादिवदित्यनुमानवि
रोधिनी प्रतिज्ञा । यं कारणेवान विनाश इति: अत्रोच्यते । इष्टो वस्तुस्वरूपतिरस्कारवस्तौत्पत्तिरूत्तरावस्था सन्निश्चितः पूर्वत
स्ववस्था । तिरयामवविशङ्क्याविधौतात्स्यं ताभावइति प्रकारत्परोद्वपंरेन तत्तश्च विनाशस्यापि विनाशइतिप्रसिः १५६
द्धमेवप्रसाध्यते विनंष्टस्य विनाशो पुनरवस्थान्तरोत्पत्तिकमः स्यान किंचिदबनिष्टं प्रसिस्याद्वाद्दप्रक्रियायामतएव वा
सत्त्वान्निःकारणो विनाशस्य तदप्यपास्तमेवासत्त्वस्यासिद्धत्वाद्दिदोषाद्यातृत्वात्त्वभावस्य शंसः । विशेणैव हेतुमता विनष्ट

वघ्नस्यत्त्वद्धेस्वात्माभवस्थानलक्षणस्यासिद्धस्य समयक्षणो दिहेतुकस्याप्यविनाशात्त्वरूपगमात् । यद्यपि समयक्षणादिहेतु
: कर्मद्रवणात्तरूपायस्तथापि स्वात्माभवस्थानस्य कर्मद्रव्यरूपत्वाद्वेद्यः । विनाशाविनाश इति वात्परूपयतः सौग
तस्यात्परूपगमविरोधः । निःकारणविनाशवादेवेदं प्रष्टव्यः किं निःकारणत्वान्नित्यो विनाशः उत्तासन्निति तत्र यदि
नित्यः कार्योत्पादाभावप्रसंगः द्वितीयविकल्पे विनाशस्याभावात्सर्वपदार्थानां नित्यत्वप्रसंगः न वा सहशर्वएवनिष्का
रणः स्वेनकंनादीनामसत्त्वे तरेतरात्मना हेतुमत्त्वमस्तीत्येनेकांतात् । यथावानादिवत्प्रागभावोऽपि निर्हेतुकोऽपि विनस्य
त्येवं विनाशोऽसन्नपि हेतुमान्न । किमिति नेष्यते । एवं द्रव्यपर्यायात्मकत्वे क्रियाप्रपंचे विश्वमुपेसर्वामेवैकांतवाद्धत्वेकृि
तमसाधर्तमघटान्यत्तस्याद्यादिनं घटविनाशो वस्तुहेतुकेऽप्रतिपादिकेन यदुक्तं पुरुषादेरसामर्थ्ये विनाशकारणप्रति
तदायुक्तमस्तेवहिंसामर्थ्येत नव भावितयाकपालाद्युत्पत्तेः । विकल्पत्रयं च सुकुमारप्रश्नेन प्रमाणविचारपरिक्षेत्रास
हिष्णुनायथाक्षुद्रविद्वन्यस्य प्रथमविकल्पो नित्यत्वइत्येवोपेक्षितो मनागनत्रयेणतथा द्वितीयविकल्पः स्वभावांत
रेकिल किलक्रियंता विनाशहेतुनाधरनाद्दवस्थेतुसकलधरनिष्पाद्यजलधारणादिक्रियाप्रसंगइति शोपदानमुद
घोषिएनद्विकल्पद्वयं न जातिकिं प्रथमतरमेवमायास्तत्र योद्रवात्मुत्पन्नसर्वार्थइतिनहिं स्थितिर्नुवरमथर्मकीर्त्तिर्लि
भावस्वयमुत्पन्ने क्षितमितित्यस्तं विस्मितास्मात यावावोयुक्त्या किं विनाशहेतुर्घटामवकरोति । उत्तस्वभावांतरमिति । यः
द्विनाशहेतुना क्रियते तदेव विक्रमव्यपादेशिगत्तित्धियाणेन घटविनाशहेतुघटविनाशमवकरोति तिस्वोक्तो वस्त्वंतराप
त्तिलक्षणस्य घटमेव । अभावविकल्पेऽपि पर्युदासात्मरूपगमे किल विवक्षितास्वावात्त्वं भावामवकरोति । ततश्च शर्ववद्य
तिरकाव्यतिरेकविकल्पानतिक्रमव्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पानतिक्रमः व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पौच्चेदिहितप्रतिक्ति ।
यो प्रागुक्तया भावस्वात्त्वायुक्तो प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेत्वभावं करोति । भावं न करोतीतिवाकार्यः तदा तदयुक्तमसंस्त्व क्रिया
न वक्तो भाष्येनी प्रक्रियाद्रव्यपर्यायात्तु भावस्तु द्रव्या भावस्य भावं न वा भावः । कश्चिद्भावान्निर्वृतितः स भावतीयेविनाश

तत्त्वार्थटी० हेतुः करिष्यति नन्वास्तिकाक्षिप्यद्व्यस्यात्वसंभवनतिरिच्यमानस्वभावस्य तस्याः प्रसज्यप्रतिषेधेन निवारणात्क्रियेत द्रव्यमेव
१५७ हि नयोद्भूतपरिणामं क्रियाव्यपदेशमश्नुते। द्रव्यनयस्य पर्युदासो हि विधिरूपत्वाद्द्रव्यास्तिकः इतरः। पर्यायनयः प्रति
षेधमात्रवादेनो वा परस्यापेक्षा वा वस्तुनैककोटेन तत्र विनाशो नामादसिद्धिकल्पता। अपि च भावो वस्तु परिनि
ष्पन्नं तस्य जन्मतः कारणेनाभिसंबंधो हेत्वोत्पादात्माकरणेन रधरहेतु वैकल्पवारस्तथापि यत्किंचिन्नवस्य कारण
आभावश्चापरिनिष्पन्नमवस्थान्तररूपं वस्तुन उत्पादनाय यत्नः क्रियाता तत्र भावात्तेन मसत्त्व सर्वथा सदिसमा
वदिशिष्टस्यैव वस्तुनो वस्तुत्वात्। पद्यस्तं च धर्मि वि न विनाशो हेतुरिति तदप्यसमीक्षिताभिधानमसत्त्व क्रि
यात न गमात्र वैश्रसिकः स प्रयोगिकश्च द्विधा विनाशस्तत्र प्रयोगिकाः कादाचित्कत्वात्परादिवसहेतु
को न वदस्मपक्षोनुशंकं प्रमाणेन। पदार्थस्वरूपाववोधव्याप्तमात्मलाभमनंतरमेव वसर्वथा विनश्यति। पदार्थ
इति न किंचिदस्मिन्नर्थे प्रमाणमस्ति कालांतरावस्थायि निव विनाशोऽस्य स्वहेतुव्यापारा। यत्नो वा विप्रकाशादे
यो लयात्मलाभः प्रकाशातिस्वः। भावनायां स्वजात्मिवापेक्षं तान परहेतु च नरमेतदप्यसंगतं पदिप्रकाशादय
स्यनाः पुनरुत्पन्नो हेतुं नरं नापेक्षं न इति वाक्यार्थे ननः किं केन संगतं न कृत्यनः पदार्थस्तेन रूपेण पुनर्हेतुमतिजपति। लब्धात्म
लाभः कालांतरहेतुमपेक्ष्य विनश्यतीति शागच्छामहे न उवसस्वहेतोरेवोत्पद्यमानः स्वाहरोनवति येनोत्पत्तिसमनंतरमे
व विनश्यतीति अयुक्तमिदं प्रतिज्ञामात्रत्वाद्धयमपि भ्रमः सस्वहेतोरेवोत्पद्यमानः स्तद्रशोनवति येनोत्पत्तिसमनंतरमेव
विनश्यतीति। अयुक्तमिदं प्रतिज्ञामात्रत्वाद्धयमपि भ्रमः सस्वहेतोरेवतादृशउपजायते येन कालांतरमवस्थाय विनश्य
तीति। अत्रवपद्वेषस्यक्षोपस्कृतयदि प्रमाणं सहायावनवति न तु अनिकारणविनशवादिनामिदं युक्तिनंष्टापेन्नाश। १५७
विघ्नः कालनवेविरविनश्यतीति प्रतिकृत विधानेषायुक्तिः शामकता तत्संबंधात् नाशः कारणवाननवेदिति स्वभाव

तत्वार्थटीका· मेवाद्युत्पत्तिः प्रध्वंसाभावोपि विनाशः सोपि द्रव्यधर्म एव । द्रव्यमपि द्रव्यमपि द्रव्यात्मरूपमजहत्स्वात्मनि वर्त्तनेन तस्यात्य
१५८ यकं त्रिकालेस्ति चाप्रध्वंसादिनस्येवेति त्रिकालाः प्रत्येकात्मकालवृत्तिश्चात्परस्परविनिवात्मानोर्थान्तरत्वाद इति
यावत् । परस्योमदनोवास्यं न प्रयम्रुतरूपाणामन्यं न निजकालानो वनेकत्वे दृष्टं यो वाच्य इति चा स्रियते । यच्चवा
र्षशानेडाच्चामरणमनुभवति न तमोस्तुल्यकालतायुक्तात स्थानर्थेरोत्पादकाल एव विनशाकालः क्रियाफला
नास्वासप्रसंगाच्च द्विथरूपनिर्वर्त्तनान्तरमेवशस्य विनाशस्ततः क्रियाफले प्रेरेस्यादनाश्वासो वितर्ष्टेन तत
धस्कार्याकरणात् । तस्माद्भिन्नकालावुत्पादविनाशौ न चौर्यान्तरमुत्पादस्थितिभंगाः परस्परतः स्वलक्षणेने
दाशात्मलानात्मावस्थानात्महानिस्वभावाः खल्वेते ॥ यत्र वस्तु लक्षणं नेदस्तत्रार्थान्तरत्वं यथा घटपटादिषु यत्र
वानर्थान्तरत्वं न तत्र स्वलक्षणभेदो यथैकद्रव्ये निरूपइत्येवं भिन्नाभिन्नकालतोत्पादादीनामर्थान्तरत्वमन
र्थान्तरतां च स्याद्वादप्रक्रियायां सकलप्रमाणविरोधिनी सिध्यति नैकांतवादे शून्यवादवयसंभवं ति तेदस्ने
दलिलक्षणस्य पगमात् । तस्मादवस्थितमिदमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति ॥ ॥ एवं प्रयेवतस्स लक्षणमुप
पाद्योत्तरस्तत्र संबंधमयं ग्रंथमुपविष्टे पनाघकारो त्राहेत्यादिकेत्यत्रावसरपरः प्रश्नयति । प्रतिपादिता
सल्लक्षणं त्वमोदनाधारेण गृह्णीमस्तवदेव लक्षणं सदिति विधस्य सच मनुमन्यामहे युक्त्यागमनाडस्ता
व इष्टः अक्रमाद्वेद्यात नार्थः पूर्वमेव सच्चे निश्चये निश्चिते सत्वे पश्चान्नित्यतानित्यतानित्यता च विन्त्या । एवं ल
क्षणमस्येतस्मादादित्रययोगमुद्दिंगयति इति शङ्केहेत्वर्थः । यस्मात्सन्नस्मादिदं वाक्येन किं नित्यमाहोस्विद
नित्यमिति । न्नु शङ्कास्तस्मादित्यस्यार्थमनिर्धन्तनदिति । सतः परामर्शः तस्य किं नित्यमनित्यमनित्यमिति विसंप्रमु
विकल्पे भूत इति संयवसुप्रश्नद्वयोपन्यासः । किमर्थ इति चेत् । उच्यते द्रव्यास्तिकनयपर्यायास्तिकसंपरिग्रहार्थः । त १५८
तसंपरिग्रहाच्च शेषविकल्पस्य उन मवसेयं भूतविमारेकाप्रश्नस्यते । सतानित्यत्वदर्शनात् । सख्यामादि ॥

नित्यं दृष्टं सवघटादिश्चानित्यमतः संदेहः अथवान्यवादिविदमुक्तं नित्यावस्थितान्यरूपाणीति । तत्रैवं मन्यते नस
र्वस नित्यमरूपग्रहणाद्रूपवतस्त नित्यत्वमर्थादतो न सर्वं नित्यं नाप्यनित्यमितीष्यते । व स्थित्वं शांगीकरणे
न रूपवदपि सदवलक्षणं स्यादतइदं तु वाक्यं । तत्किं सर्वथा नित्यमाहोस्विदेवत्स्यादाशस्य समाश्रयणेनैव नित्यमिति
नी । धर्माधर्मादिषु स्थितं शाश्वतमनित्यतायामुच्यते । नज्ञावाव्ययं नित्यं तदित्यनेनानित्यं बध्यते । सन्तस्यतो नवनेना
वस्तदनावः । कर्त्तरि षष्ठी । नदेव हि सन्नघानघानवतिष्ठा वा दिदेवा दिरूपेण न ड्यानु विसवस्यागे नान्यघानव
तिनज्ञावा द्रव्यत्वक्षेत्रकालभावनविन्यस्तं नित्यग्रहणं ध्रौव्यांशपरिग्रहेणैव ध्रौव्यस्यापीति ववनासल्लवयाद्
व्यास्तिकांशस्सर्वदा सर्वत्र न विच्छिद्यते । सदाकारेणोत्पाद्व्ययविनेशावनावशादेव नात् । परिणामनित्यता
ग्रहणे । नरस्व नित्यता स्याद्यतेन्यथा तद्व्ययेनित्यमिति स्यात्स्यात् । यत्तु नकेन विशाकारेण विक्रियते । तदनुपा
घ्यमेव नेवत् । सचैव सर्वेषां मचयिनां धर्माणां स्वत्वकं पेवास्तिकायव्यापित्वानुसपरिग्रहः सांख्याघवस्ताव
सावस्सत्वं चैतन्यममूर्त्तमचसंख्येयप्रदेशवाडहन् । नघानघापरिणामात्रमेगान्त्रचेतिनच्येष्यस विनाशात्मपा
नित्यत्वं न । न तु नईवादि पर्यायेणाव्यनत्रपिनानित्यता । ध्रौव्यमस्य विद्यते । तवापरमाणो घ्याणुकादिपुद्गलद्र
व्यस च मूर्त्तत्वाडीवचात्रुपयोगग्राह्यादिधर्मानपरित्यज्य द्विवर्त्तने । तप्रपदिपर्याय विरूपा । ध्रौव्यं धर्मद्रव्यम
सचामूर्त्तसंख्येयप्रदेशावलोकव्यापित्वादिधर्म्मस्यागेनावतिष्ठते । नतु परमाणुत्वेव दव्यादीनां प्रत्येकं गेदच
स्य विवक्षायां गत्युपकारित्वेनमित्यचगत्यनेदादिगत्युपकारित्वेति द्यतेत्पादशाकारेण सर्वः परिणामोत्पादशीर्ते
नाकारणपाश्वात्यः न हि प्रथमनरमुत्तरोगत्युपकारिचपरिणामः सर्वदावतिष्ठति । स्वरूपव्यतिरिक्तवस्तुसं
बंधितयोपलायमानत्वात् । धटादिवदेवमधर्ममपि द्रष्टव्यं स्थित्युपकारितयावानित्यत्वं च नावना । आकाशेऽ
सद्भावमूर्त्तत्वानंतप्रदेशावशावकादिधर्मद्वारेण नित्यमवगाहकापद्भयावगाहदातृत्वेनानित्यं । यत्रापव

गाहकं द्रव्यं पुद्गलादि नास्ति । नन्वप्यगुरुलघ्वादिपर्यायवत्तया तद्व्यपदेशनायेवानित्यतारूपेयाने च तत्त्वेवा
न्येव वर्त्तते । अन्यथा तत्रानवस्थानस्याद्व्ययो नापेक्षिकात्विति । स्तनमेव सद्व्यलक्षणं सातत्येन माने वपरिणाम
नित्यतां ताप्येणदर्शयति । यस्तु तदवादि सच्चोदितं च चिन्तो शास्त्रे ति न घटते । नापि विशिष्यते । तन्निर्वे किं
पुनः कारणमपदेशः कालो नादादृतः एवं मन्यते नाप्यकारोनातीतः स्याप्याने वर्त्तमानः संभवति । वर्त्तमा
नाधिकमेव नातीतं च मतीनां सर्वेनिर्मलस्य वस्तुनोत्पुष्टान प्रसंगात्तस्मात्तदादिष्टो वादि सच्चरित एवं ता
हि निर्दिष्यतो ग्रहणं किमर्थमत्राप्येवं मन्यते । कविदविविक्तबुद्धयः प्रसाध्या पश्यन्ति निवर्त्तमानकालावच्छिन्न
स्य वस्तुनः क्रियाविज्ञविषयो का[illegible]लातिसंबंधइति न । निषेधार्थं न विध्यक्षग्रहणं अथवा तद्भावेनाव्ययेन तन
सदात्मना स्थितः सदैनाविगतं परिणमापन्नोऽसत्सामपि स्वभावात्प्रच्युतेर्नित्यमुच्यते । न नित्यं वर्द्धते ध्यां शायथि
त्यसमस्तास्तिकार्थे पुनित्यता व्यवहारः प्रतायते । अथवान्तनिर्जीवस्थाले स्वार्थः सत्तासोऽन्ताद्यस्य तद्
वः कथ्यते सोऽयं सर्वास्ववस्थासु निर्विकारः शुद्धद्रव्यास्तिकनयः प्रकृतिरविवक्षितसकलभेदग्रन्थः सोऽय
मयोगमनेविरुद्धोऽयोग्ययस्तद्भावस्य विरुद्धागमनतायापत्तिर्नव्ययोऽवीयः नद्धावविनष्टावोऽन्तावो
ऽभावो नवति तिरा कार्यैः श्रोतिसर्वधापि नपुंसकनिर्देशस्तद्भावस्यसावव्ययंच । तद्भावाव्ययं किंत
प्रकृतं चादिष्टं विधविशेषणसामर्थ्या । धौव्यमितिस्वशाक्तेना निधायते । नाप्यव यथपि नाप्यद्भूतं परम
प्रदर्शिनाविदक्तावशान तथापि विरहितस्यार्थस्यानित्यत्वाचलितां या षष्ठ्यां नौदाय : न पुनः भागपिनि
त्यावस्थितान्यरूपाणीसमस्तत्रेति स्पग्रहणो ध्रौव्याख्यापिन वत्तानत्किमर्थमिदमुच्यते तद्भावाव्यय
नित्यमित्यत्रोच्यते इह नित्यस्य लक्षणमति निश्चितलक्षितेनवेह नित्यं चेनतत्र व्यवहारः प्रवर्त्त १५९
तः अपरेचेवर्णाद नित्यते । तत्रोक्तास्वभावात्प्रच्युत्या कालत्रयाव्यभिचारिणी नित्यता । अ

परिणामवर्य प्रवर्त्तितिसत्ता तत्र ब्राम्यो नित्येतानाऽशिस नित्यावस्थितान्यरूपाणीति वर्तितं । परं पारार्ष्टसवष्टेदमधिकृत्यो सायद्य
ध्रौव्यस्तत्रमध्यगायी सेतयियद्धि वित यतस्तद्भावाव्ययं नित्यमित्येकमेव नित्यलक्षणं तरानतिधनावकथव्हे नित्ये ते नित्यग्रहणे
नादिष्टदृष्टिनिवेशद्वेसद्ध्रुत्सकमनीक्त्यार्थो निश्चयिचार्थीतरवत्तिस्तत्र नित्यशब्दस्तव विचारप्रस्तावे वन किंचिद्रूपता
रेणप्रयोजनमतो व्यवस्थितमेकमेव लक्षणं तद्भावाव्ययं नित्यमिति । एवमच व्ययो नित्यं चेन तद्धितं ताद्रव्यनयस्य भावः
। पर्यायनयस्य तु नाशोत्पादौ विनाशावन्ततानावलक्षणं वृक्तन्यायेन स्थितं । प्रतिबद्धौ स्थितिरपि पर्याय प्रतिबद्धा
सर्वदा संसर्गरूपत्वाद्वस्तुनः एवमेकाधिकरणावुत्पादविनाशौ जिनप्रवचनशासने संगमस्माद्भवतोऽत्र तु व्यधि
करणावेवोत्पादविनाशौ नियान्ये चेतिन च वमपि यथा द्रव्यमात्मापरित्यागान्नघोत्पादविनाशलक्षणः पर्यायो पि आ
त्मनन्तोद्रव्यस्येत्यतः पर्यायनिवृत्तिवद्द्रव्यनिवृत्तिप्रसंगइत्यत्रोच्यते । स्यादेतद्द्रव्यं यदि घटादिनिरंशो मत्स्य सिर्व निर्द
शेण तु प्राप्तिरिह जीवपुद्गलनिवृत्तिर्नवदस्यते प्रदेशवयिनाः पुद्गलजातेर्वीक्ष्या विद्यवस्थायां निवृत्तिस्तदनिधन
नप्रत्ययव्यवहार्यत्वाद्घटादिनि वृत्तिश्वयदि न किंचित्स्थाड उपलन्ये नप्रदृग्धीत विद्वच्छनः पर्यायनिवृत्तौ द्रव्यांशानिवृत्ति
मेवशस्तद्विधेतर्कक्रमतरस्यपकार्यमेनादवपुपप्रागमात्मान्यामवस्थितेन तद्भावाव्ययं नित्यमिति । एवं सूत्रद्वयेन नि
रूपिते समस्ते वस्तुन्यर्थो नि धान प्रत्ययरूपे स्थित्यसति व्ययस्वभावे पुनर्विस्तरविशेषार्थी परआरेकते । यच्चोक्तं सते
यते पनसनिसंवेत्तनिसाहसमधवान किंचिदसदनित्यं वा सन्नित्यं चान्यानिरातन्तत्वादेतालोकव्यवहारोच्छेदस्ते देत दुर
पवादवाद्वः अज्ञानवाक्यासंगतं नित्यतामुत्पादव्ययौ च नितर्नां विरुध्यते । सोऽयं द्वयानय वदसहावस्थान लक्षण विरो
धाधानः पिण्डो न विद्यच्छनः मनोसिषणयंतीत्यत्रागते । अप्रत्ने नावाद्यवपाद्यमानं यथा न कश्चिद्विरोधः । समस्तपया
र्याविषालाकव्यवहारसंगतिद्र्व्यास्तिकपर्यायास्तिकनयसंभावनतरप्रधानगुणनावविवक्षाप्राप्तित उनेनअपिसत्नि
त्यचेतन्नित्यवस्तुत्तेवासदनित्यचैव । अर्पितानर्पितसिद्धेः । अपरेऽत्यप्रकारं तत्रैव धर्म निर्दधते । धौव्य

तत्वार्थटी॰ नित्यपर्यायवचनलक्षणमुक्तमुत्पादव्ययपर्ययोरप्यतानोच्यते।तयोर्लोकप्रतीतत्वात्सामर्थ्यगम्यत्वात्सदनित्यत्वादीनामतस्तल्ल
१६० क्षणेन साक्षादुक्तं।किंकारणमर्पितानर्पितसिद्धेः अर्पितं निर्दिष्टमुपात्तं तद्विपरीतमनर्पितं सिद्धिः ज्ञानमर्पितेनान
र्पितपरिज्ञानमर्पितानर्पितसिद्धिस्तस्यास्ततो हेतोरर्पितानर्पितानर्पितसिद्धेः।विशेष्यं हि वस्तु नीलोत्पलादिवदुपादीयमाननि
यमकारिविशेषणधर्मत्वेनानेकपर्यायाश्रयनामतु नवत्येवेनित्यायात् एवमिहापि।ध्रौव्यलक्षणमर्पितेनानर्पितावपि साक्षा
त्तद्विपरीतावुत्पादव्ययौ संगृह्येते पूर्वमुत्तरं च पर्यायं ध्रौव्यमासादयति किमपरिणत्यानन्तरमुत्पादलक्षणः पर्यायो विनाश
लक्षणो वा पूर्वोत्तरपर्यायात्तु नावीनस्मात्तद्विलक्षणावुत्पादव्ययाविति सुज्ञानं।एवं संबंधवचनप्रश्नयस्तत्रार्थो विधीयते पूर्वो
क्तसंबंधमाश्रित्येदंनाख्यं त्वत्र त्रिविधमपि नित्यं वक्तुमनेनार्पितानर्पितसिद्धेः घटशब्दः।समुच्चये अपिस्वनावेनेत त्रिविधमुत्पा
दव्ययस्थितिलक्षणं।नित्यं च द्वितीयस्तत्रोक्तमनुनयनपेनतद्रूप्येणानर्पणेनोपसिद्धमव्याहतमनेकधर्मा च धर्मी तत्र प्रयोजनव
शात्कदाचित्कश्चिद्धर्मो विवक्षितोऽनर्पितो वा विवक्षया नेतरानपि विवक्षितान् विवक्षते प्रयोजनाभावात्तु न तस्य धर्मी विवक्षितधर्मी
विवक्षितधर्ममात्र एवेत्यतस्तत्पर्याय विवक्षायां सदुत्पादादि स्थित्यंशाविवक्षायां नित्यमसद्व्ययमुत्पादादनित्यं च सत्त्वविशिष्टग्रहणं
सर्वदा वस्तुनः येन प्रमाणेन येन प्रमाणेन यद्वस्तु सद्विशिष्टं गृह्णाति तेनैव प्रमाणेन तदेव तद्वा सद्विशिष्टमपि गृह्णाति तथा च वि
विक्तग्रहणमवस्थाद्विविक्तस्थकुटादिषु घटयोग्यपतेयथैव हि स्वास्तित्वात्सद्विशेषणो घटस्तेन सबुद्धिरनिधारवस्येवमसद्विशेषण
वदंतनदनितापीतिनवोतिनवोपहते इंद्रियस्यावादृष्टेनेंद्रियस्यवाच्यस्वंतरस्नावविशिष्टं ग्रहणमुपपद्यते न तदिंद्रियव्यापारेसन्निधा
वादसद्विशिष्टस्य ग्रहणस्यनापक्षवो दृष्टांतेयथा प्रकाशकः प्रकाशतु नास्करादयः प्रकाश्यं वस्तु वस्तूतरानावविशिष्टमेव
प्रकाशयंत्येवं प्रमाणमपि वस्तु वरिछेदाहेतुत्वेन व्याप्रियमाणे वस्त्वंतरानावविशिष्टमेव प्रकाशयति प्रमाणं च यथावस्थितवस्
तुस्वनावग्राहि ततः प्रमाणपरिछिन्ने वार्थे नयप्रयोगाविशेषोऽर्पणमर्पणादिव्यवहारः तस्मात्सन्नासत्त्रिकमेव वस्तुस्वरूपार्पणयो १६०
त्पादः सन् स्थितिर्विनाशानावविशि॰ शिष्टग्रहणाद्दसन् एवं स्थितिर्विनाशावपि वाच्यो एवं हि त्रिविधग्रहणं समर्पिता

न वतिनथास्वात्सापरित्यागार्पणेन त्रिसमुत्पादव्ययार्पणेनाद्वयात्रित्या।स्थित्याद्व्ययस्य संग्रहादेकीनावाद्वस्तुनः स्थितिरहितावु
त्पादविनाशौ नाप्युत्पादव्ययरहिता स्थितिरतः संसर्गलक्षणे वास्त्वेकमेव नित्यं वा न नवोत्पादव्यया ध्रौव्ययुक्तं सदिति त्रिस्वनाव
मेव सात्त्वनावध्रुतं न प्रकारस्तु सच्च त्रिविधमपीत्येवविदन्त्येनैकैकस्य सत्त्वं प्रतिपादयति नैष दोषः अविनक्तोपि वस्तुनि
स्वनावशब्दप्रयुक्त्यानमन्योन्यापरित्यागद्वारेणैव क्रियते अन्यथाकथंकथ्येत प्रज्ञापनागोचरः स्थित्यादयो हि परस्पराविया
गिनः सर्वदा सदात्मकानेदानेदलक्षणस्तेषु सत्स्वप्रज्ञापनानविरुध्यतेन विरुध्यते न ह्येकदेशासत्त्वस्तुनो नवतीयप
रादेस्त्वं चादित्वं यनित्यत्वेति किमर्थमुच्यते सद्ग्रहणे देव तद्ग्रहीतं पुनर्नकिंचित्फलमस्ति सद्ग्रहणेनैव ध्रौव्यांशस्यलक्षण
त्वात्सत्त्रिविधमपीत्येतावदेवाभिधेयमित्यत्रोच्यते सत्यमेतदेवं तथाप्यर्थविशेषप्रतिपादयिषया पुनर्नित्यग्रहणं सा विशेषो
नाश्यते यदि ध्रौव्यात् एव नित्यत्वात्समस्तवस्तुनः उत्पादव्ययनित्येन वस्तु सकलमेव वान्याधारं नित्यं च मन्यमानाविनित्यत्वे स्या
दनिष्टत्वेन ह्यधिकरणे वाच्यधाप्रवचनवाद्यानां नित्यं व्योमानित्यो घटइत्यत्राप्येवं स्यादन्यन्नित्यमन्यच्चानित्यं रश्यतोऽपदेवनि
त्यं तदेवानित्यमिति तत्रामुनापुनर्नित्यग्रहणेन निरंशं वस्त्वर्प्यत एतद्विपक्षेणवानित्यं समस्तमेव वस्त्वर्प्यते।निर्विनागत्वादेवा
न स्वरूपेणैकिंवलेश्याद्बुद्धिकल्पनयेत्यंशो यमिमात्तु सदव्ययांशविनिबुद्ध्याविरूप्यते।ननु परमार्थतोऽस्ति विनाशस्येवैक
कायिकारणं यथाह।अनित्यांशमतवस्तुनयोजनात्मकं प्रतिनिपात्ररूपायेनतयन्निदानकधृतेयेन्न्वक्तं नित्यतापुत्पाद
व्ययौ विरुणध्युत्पादव्यययोर्वनित्यतां विरुधते तत्स्वरूपं व्यापोयते।कः पुनर्विरोधशब्दार्थः क्रिययोरेकत्रावस्थानेन दृश्यते।
नौ विरुद्धौ वध्यघातकवच्चकालंतरं स्थितौ पश्चाद्दृश्यतरविनाशानुनयविनाशो वा विरुद्धावितिकिंवातः यदि प्राच्यः पक्षः कदाचि
दपि यदि कत्रनदृष्टावेवं सति वधघातकनावलक्षणस्तावद्धि नकुलसर्पयोरप्यदकयोर्वान विरोधः यतः संयोगे सत्येककालयोर
हिनकुलयोरग्निउदकयोर्वास्थितयोर्विरोधः संयोगस्यानेकाश्रयत्वाद्द्वित्वाद्दिवाशसंयुक्तो नकुलः सर्पविनाशो प्रयुज्यते
स्यात्ततः समस्त त्रिलोकोदरवर्तिसर्पानावप्रसंगो भिउदलयोरप्येवमेवनावना।वोऽडवाग्नेर्वारिधिवारिणश्चैकत्रावस्थानं
दृष्टमिति वेन्नहनहनस्तहि विरोधः प्रसज्यते संयोगे पुनः क्षणमात्रावस्थयोन्नोरुत्तरकालमेकस्यबलपवाध्यनकत्रा

तत्त्वार्थटीका
१६१

सतीतरस्य दुर्बलत्वाद्वध्यत्वेस्याद्विरोध इति । नैवं सदसतोर्नित्यानित्ययोर्वा क्षणमात्रमप्येकत्र दृष्टिस्तु यास्फ येयते गुणविषये
संयोगमात्रमपि समवायदृष्टिर्विरोधमनावप्रसंगात् तस्मान्न नित्यानित्यसदसदादीनामनेकत्वं न्याय्यतायां वध्यघातकभा
वलक्षणो विरोधः समस्ति नाप्यसहावस्थानलक्षणो विरोधः स हि शीतोष्णवत्फलवृन्तसंयोगविनाशवद्वा आम्रफलादिषु प्रा
गनापीततात्र धनानया हि शीतपर्यायमादानोत्पद्यमानः पश्चादुपजायमानेनोष्णपर्यायेण सहानवतिष्ठते तथोष्ण
शीतेनोपजायमानेन सह विरुध्यति नैवं प्रागवस्थितं नित्यत्वमनित्यत्वेन पश्चात्कालभाविना विनाश्यते तथाहि नित्यत्वमेवन
स्याद्ध्रुवत्वात्पि नित्यत्वेनोत्पत्तिनाशः पूर्वावस्थितमनित्यत्वं विनाश्यते तन्तु नित्यत्वमेव नस्यात् कुत्स्यमानत्वात् अपि वक्ष्य
माणस्थिरसुनावस्तु नकदाचिदयं विरोधः समस्ति न हि नित्यानित्यत्वसदसत्त्वमवस्थानतेन नाहतितत्त्वेनना शितेवस्तु नि निराद्य
धारस्य नित्यत्वस्यानावरवावश्यंतया वासहावस्थानलक्षणविरोधवादिनानात्मान्तरस्योत्पद्यमानता । अन्यतरस्य च पूर्वाव
स्थितिस्मयेया अन्यथा सहावस्थानलक्षणविरोधवाच्यवनस्यात् येवामपि किंचित्कालस्थित्याधारो विनश्यति निरपादं
वक्तव्यं यावदसौ न विनश्यति तावन्नित्य इति । नित्यस्थैर्यो मा दिवदनु छेदप्रसंगश्च तरत्वं च नावप्रसंगो
वस्य मेव सतानिलेनानित्येन बाध्यते नत्वमेकोन वादिना मनिकांतवादिनं त्रयनयस्य नाव चाद्वस्तुनो न किंचिद्घटमानकं
एवमेव कजंट्टतयोः संयोगविनाशो विनाशश्च पदुपमानि फलादिषु प्रामतापि तिवीततो संघत इति विकल्प्य निरसनीय
ने विकल्पाः पूर्वको विरोधलक्षणे न संगत अपि हस्याकारो पलं उपानाइक्रियायां न संगतं तिअपि विकल्पावस्थ
नं न दृश्यत इति । किमेकस्मिन् धर्मिणि नास्ति । यद्यपि व तत्तो सिद्धतादृष्टएवात्मशीतस्थी प्रास्प्रत्य चयत्र देवोशीतो
नन्वत्रोवोष्ण इति एतदप्यसत् कालांतरेणत्रोष्णस्प र्शस्फ पगमात् अपि च विशेषणते यादेकत्र शीते देशे तदेव तत्त्रिपा
सोनाम्नात्येन दृष्टमसत् । न हि शिशिरस्पर्शमुदकं निर्वर्देशावर्तसयुक्तमेवाग्नि विध्याप यति से प पा स्थैकदेशवर्तित्वेनलत
त्पपरमाणूनां सिद्धस्वन्यथा वत्रैलोक्यमप्यग्निनावप्रसंगः स निवसंयोगे क्षणमात्रावस्थानमेकत्र दृष्टमेव । नदत्र इतो विरोधः
उत्तरकालमदर्शनाद्विरोध इति विदेत एवकदाचिद्विरोध इति स्याद्वादस्य यण म पदेपमाघेकस्मिन्निया । स्थि ॥ १६१

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

इत्युत्पादस्थितिव्युगपत्त्वतः इत्येतदप्यसारं यतः स्पर्शपर्यायेण भिन्नाभिधीयते रूपपर्यायेणत्वतुल्या एव अथोभाव्यप्रतियोगि शीत एवाउष्ण
इति गृह्यते किं तत्रापि न दृष्टत्वाच्छीतस्पर्शाभावान्न हेतोन प्रतिक्षिप्यमाणत्वात् तस्मादुष्णपर्यायेण प्रतिपद्येत ह्येकत्वैकदा दृष्ट इति नव
ध्यघातकभावसहावस्थानविरोधौ विशेषः कश्चिदत्र हि कुलयोः संयोगो योदेर्जीवन पर्यायः मरणपर्यायेणानवतिष्ठते इत्यसहावस्था
नलक्षण एव विरोधस्तथाग्निः जलयोस्तत्र तिसंयोगे कदाचिदुष्णपर्यायस्य शीतपर्यायेणासहानवस्थानं तत्र जलमध्यप्रतिष्ठितस्यैकस्यांगारस्याक्ला
म्यकदाचिच्छीतस्यानवस्थानं प्रदहज्ज्वलनज्वालाप्रतप्तवारिणीति वध्यघातकलक्षणः सोऽविषय इति वे चासहानवलक्षणस्यापि कस्यचि
त्सोऽपि विषयत्वेन दर्शनात् अथैककालविषययोर्वध्यघातकविरोध इति वेत्रासहानवस्थानमित्यतिप्रसंगाशास्ति विरोधलक्षणेऽपि विरोधय
वात्पानवापेतिपीततौ चोत्पद्यतेतदाविगमप्रतिपक्षोरेकः कालो तः आश्रयोऽपि नष्टतात्तिमहानवस्थानमितितस्मान्नास्ति विरोध इति
सोऽप्यसंगतः कालांतरम् ॥ अथ द्वितीयपक्षमाश्रयत्वं कालांतरावस्थायित्वेऽभिदृष्टयोरेकत्रान्यतरस्यानवस्थानमुत्पद्यस्थानंवा विरोध इति
सोऽप्यसंगतः कालांतरावस्थायितयामेकत्रतावत्त्वविरोधः नत्तरकालमनवस्थानोपलब्धेर्विरोध इति वेदेवंगतिवेदेवं प्रतिनकस्यचित् स्त्रीमनुष्या
बलीवर्दादिर्न विरोधस्यात्तस्मादुपेक्षः नापि प्रतिबंधकभावलक्षणो विरोधः सदसतोर्नित्यानित्ययोर्वा भिन्नकालमेकत्रात्मद्रव्ये किंचिदधर्मवृत्तिभाव
पिस्तः ततोऽप्येकस्य प्रधानभावोऽपरस्य गुणभावः प्रधानगुणभावेनैकत्र द्वयमप्यस्तीति को विरोध अथैवं मन्येथाः धर्मस्य फलमधर्मफलेन प्रतिबद्ध
मधर्मफलं विधर्मफलेन प्रतिबद्धमेष विरोध इति यदैकस्य प्रधानभावस्तदैवनतस्य गुणभावः प्रधानता वोद्भूतविपाकावस्थाया गुणभावोऽप्य
नुद्भूतविपाकावस्थायोऽस्य इदं तदप्ययुक्तं यस्मादेकत्रात्मन्येकदा धर्माधर्मफलोपभोगोऽभ्युपगमत एव जैनेंद्रैः धर्माधर्मौ पुण्यापुण्यलक्षणौ पुण्यापु
ण्यलक्षणौ पुण्यापुण्ये च पुद्गलाः शुद्धज्ञानावरणादिभेदेन परिणताः कर्मद्वाविंशतिरुत्तरप्रकृतिशतभेदं तत्र कर्मप्रकृतीनां अशीतिर्द्व्यधिका पाप
प्रकृतीनां पुण्यमधर्म इति यद्यात्मा अष्टाविंशत्यधिका पुण्यं धर्म इति तत्रैकस्यां विलप्रकृतीनां पुण्यास्माना पापप्रकृतीनां युगपद्विपाकाभ्युप
गमेकृतः प्रतिबंध्यः प्रतिबंधकभावलक्षणो विरोधः अथवा पिस्यात्कायां विलप्रकृतीनां प्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावो यथा नरायुषः सुरायुषः श्वेकादेक
त्रविपाकाभावस्तत्रापि नक्रमणः सहावस्थानमनिष्टं किं तर्हि विपाकपर्याययोरसहावस्थितिर्नरायुर्विपाकपर्यायः सुरायुषो विपाकेनासहानवतिष्ठते इ
त्यसहावस्थानलक्षण एव विप्रमप्रतिपत्तौ श्चैककालत्वात्पादविसहावस्थानमपीति नु पेत्यवाहूमोऽस्त्वयं विरोधः प्रस्तुते वस्तुनि न कश्चिद्दोष इति प्राप्तं

तत्त्वार्थ टी
१६२

वद्द्रव्यपर्याययोरन्यतरस्य गुणप्रधानभावः कदाचिद्द्रव्यं विवक्ष्यते न पर्यायः कदाचित्पर्यायो विवक्ष्यते न द्रव्यमनुपनयं तु संभवेति त्वपाद्येककालयोरेव प्रति
बंधप्रतिबंधकभावोऽपेक्ष्यते न पथात्प्रएव तस्मान्न प्रतिबंधः अतो न कश्चिद्विरोधः अथ स्तनोर्नित्यानित्ययोर्या सिद्धवरधर्मकीर्तिनापि विरोधः उक्तः
प्रमाणं विनिश्चयादेरयं पुनरयं विरोधः कथं गम्यते कश्चिद्विकलकारणस्य भवतोऽभावे भावो द्विरोधगतिः सर्वतिर्यथा शीतोष्णस्पर्शयोरनवस्थानं
अन्योन्यपरिहारस्थितिलक्षणतया वा विरोधो नित्यानित्यवदन्योन्यं परस्परं व्यवच्छेदः परिहारस्तेनान्योन्यपरिहारेण स्थितलक्षणोऽन्योन्यार्थव्यवच्छेदरू
पः परस्परपरिहारस्थितलक्षणतया च विरोधिनोर्नित्यानित्ययोरेकपरिग्रहे परत्यागनांतरीयकः एकत्यागो वा परपरिग्रहाविनाभावी तथा भावा
भावयोरेकत्राभावः एवं च प्रतियोगिव्यवच्छेदरूपः सामयिकोऽप्यनवस्थानभेद एवं सर्वकस्थिती तो नाम्यस्पर्शयोस्तथा यातपयोः प्रकाशतमसोश्च
तमसोश्च दृश्यात्मनोः परिनिष्पन्नयोरेकत्राभावादनुपलब्धिलक्षणः इत्येतावद्विरोधद्वयमाश्रीयते नार्थिकाएवादेनन किंचिद्दशातिरिक्तमपदिष्टं य
दप्यपादेशितदप्यसमीचीनं येनेतरत्र अनवस्थानं लक्षणं [illegible] एव विरोधादिधायकत्वे नामैव च लक्षणं न सता
वस्थानं लक्षणं यस्य विरोधस्य तस्मिन्नेव शीतोष्णस्पर्शयोर्नित्यानित्यविरोधस्यापि परंपरा साधु देनाभिधाने प्रयोजनाभावाद्विंदृष्टिधनाम
त्रमेवावशिष्यते निश्चयवरस्य स्वादिय मारेकारस्य परिनिष्पन्नयोः प्रान्त इतरः परिकल्पितरूपयोः स्वसामान्यलक्षणविषयत्वेन भेदप्रकाश
नमिषेण द्रव्यं गतं स्वलक्षणभेदानाम सामानं सातिरिकत्वं च कृतत्वात्कृतो द्वैविध्यमपि च नित्यता भवतु परिकल्पः अनित्यता पुनः संस्कृतलक्षणं
उत्पत्तिः स्थितिर्विनाशितमनेनेति वनादिरागोनाप्युक्तं नित्यस्वभावानां भावो यएव तु भावी भूत्वा न भवत्यवान भवत्यनित्यं इत्युच्यते साकारवरा भाव इत्यपे
नानित्यातत एव च नित्यानित्ययोः सामान्यलक्षणयोर्विरोधः नापि स्वलक्षणसामान्यलक्षणयोः स्वलक्षणेनोपादानत्वात्सामान्यलक्षणस्या
परिकल्पितयोः स्वरस्तरगविषाणयोर्द्विरोधः कृतमपरस्परस्य तु वरस्वस्वलक्षणविषाणविषय एव विरोधोऽस्तु तत्रापि न स्वलक्षणमित्येव विरोधः किं
तु द्रव्याणं द्विविधाः पर्यायाः क्रमभुवः सहभुवश्च युगपदवस्थायिनो युगपदवस्थायिनश्च सूक्ष्माः स्थूलाश्च साधाः साधनानि च आदिताश्च
आदिताश्च यथा घटे सद्द्रव्यमूर्तत्वचेतनत्वरूपरसगंधस्पर्शसंख्यासंस्थानादयः सहभुवो युगपदवस्थायिनः स्थूलाः सूक्ष्माश्च साधनानि साधनानि च का
र्यवशाच्चादिताश्च दकाद्याहरणादिषु मृत्पिंडशिवकस्थासकोशकुशूलघटकपालशर्करापांशुत्रुटिपरमाणवः क्रमभुवः न हि मृदादिद्र १६२
व्यव्यतिरेकेण पिंडादिधर्मविशेषा सहं तत्र न संयुतिनेदनर्जुकुटिलतयोः संभवः सैव स्थितिः तासां धर्मिधर्माः पर्यायमात्र प्रतिलक्षणी

क्रमेणोन्नमयति मृत्पिंडकरस्यमृत्पाद्यस्वरूपाणि निवर्तनादेतएवाप्यनवस्थायिनः सूक्ष्माः स्थूलाश्चापेक्षया नित्यानित्यादयः साधाः साधनानि च
आदितास्तु दकाद्याहरणादिषु तेषां को नाम अयं विरोधः नन्वनवस्थानं तत्रस्य होत्स्य वावस्थानदर्शनादेकद्रव्ये नित्यत्वव्यवस्थापयेव वक्तारादिप्र
णप्रदेशाविशेषाद्रूपादिप्रदेशमेकमुत्पन्नपि तु तत्त्वादिवत्तत्वरूपादीनांस्य तु दायैकरूपता अपनापगमनीयारूपप्रदणे
दिप्रहणप्रसंगादिंद्रियांतरवैयर्थ्यसंकरादिदोषप्रसंगाच्च भावाभावयोः प्रमाणाभावात्सिद्धिर्विरोधश्च स्वलक्षणविरोधोऽपि नास्त्येव स्या
मान्यविशेषात्मैकलक्षणत्वात्स्यादिपरिगृहीतस्य वस्तुनोऽत्यंतस्वाद्वस्थित्वं दैकांतवादिपरिकल्पिता द्रव्य इति स्यात्तु क्रमजन्मनां धर्माणामद्व
वस्थायिनां देवमनुष्यादीनां मृत्पिंडशिविकादीनां च विरोधो नवस्थानलक्षणः सोऽपि द्रव्यास्तिकनयप्राधान्याद्भेदविवक्षिते पर्यायाणां द्रव्य
व्यतिरेकेणानुपगमान्नास्तीति न कश्चिद्विरोधोऽस्ति स्याद्वादे तत्त्व सः प्रकाशाद्याविरोधोऽनवस्थानलक्षणस्सोऽपि द्रव्यास्तिकनयप्राधान्या
दभेदविवक्षिते पर्यायाणां द्रव्यव्यतिरेकेणानुपगमान्नास्तीति न कश्चिद्विरोधोऽस्ति स्याद्वादे तत्त्व सः प्रकाशाद्याविरोधोऽनवस्थानल
क्षणः सोऽपि द्रव्यास्तिकनयप्राधान्यादभेदविवक्षिते पर्यायाणां द्रव्यव्यतिरेकेणानुपगमान्नास्तीति न कश्चिद्विरोधोऽस्ति स्याद्वादे तत्त्व सः प्रका
शाद्यातपशीतोष्णाविरोधोदाहरणनिगमः उक्तविधिना गमः इत्यार्थतो नित्याः पुद्गलास्त स्मात्त था प्रकाशतया च क्रमजन्मनः परिणमंते पर्या
याः सामान्यस्याभिन्नत्वादेकरूपा एवेति वः केन विद्यते द्रव्यसामर्थ्यसामान्यविशेषात्मैकरूपत्वे सोऽप्यपेक्षित्वेनेकांतात्मकत्वे एकांतवादि
परिकल्पिताद्यात्यंतरत्वे च न कश्चिद्दोषः तथा स्थितं शब्दनित्यत्वाद्युत्पादव्ययानित्यत्वाद्युत्पत्यस्याभिन्नस्वभावस्तु तायां कथमिदं घटते नि
त्यानित्ययोरेकपरिग्रहे परत्यागनांतरीयकः एकत्यागश्चापरपरिग्रहाविनाभावीति प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधितत्वादुन्मत्तकप्रलापमात्रमेतद
वधीयत इति तस्मान्न परिकल्पितविषयो विरोधो न परिकल्पितविषयोऽसकलस्वलक्षणविषयो नापि सामयिकः किं तर्हि पर्यायनयाभिप्रा
येण क्रमजन्मपर्यायविषयः स चैकद्रव्याप्यनवस्थानलक्षणः सोऽपि द्रव्यार्थनयाभिप्रायेण नैवास्तीति भावितमेवं चैकवस्तुविषयेऽपि नित्या
नित्यानित्ये वार्पितानर्पितसिद्धेरिति अवस्थितं द्वितीयमंबंधाभिधाने पियं गतार्थमेवमप्युक्तेन विधिना एतमेवार्थमधुनाप्यणप्रपंचया
त्यर्पितमावहारिकनित्यादिना प्रक्रांतत्रिविधं अनित्यं च तदपेक्ष्यानपुंसकलिंगनिर्देशः आदिमदनादिपुगपज्ञाविनिकाव विषयपर्यायाया
र्पणजनानेकांतप्रसूपणोऽपि परिणामार्थत्वेः पर्यायैः प्रतिषेधविप्रतिषेधप्रमाणादेशाविकलादेशैः स्वपरार्थज्ञापपर्यायजनकभावस्वतत्त्वं

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

शुद्धानीति विस्तारेण परितोऽर्थमेतत् त्रयस्थितिलक्षणोत्तरं ग्रासस्य परिणामरूपत्वात्तस्मात् व्यवस्थायित्वाद्बहिरङ्गाकृत्वाद्यन्यो विशेषस्य प्रयोगेण वक्तादाक्षिप्तो द-
न्मादिभेदस्यातिपक्षानन्तरो दोष एवं वार्थार्पितानर्पितधर्मात्मकस्तद्विषयः शब्दोऽव्यवहारागमतः शब्दव्यवहार एवं साधर्म्येनाङ्गीक्रियते तस्यार्थस्य प्रतिप-
त्तिः शब्दात्मा शब्दः सम्यगनार्थतया वर्त्तत्रैव यत्तस्य देकनानानित्यानित्यादिधर्मकलापपरिकरमशेषमस्तिकायजातं तत्रान्यतमैकधर्मप्राधान्येनोपधर्मा-
गम्यमानत्वे तेनानन्त्यस्यात्वादिभेदविविक्तस्य प्रधानादिविकल्पस्यमस्यापेक्षस्यास्य तत्त्वाससतामेवं वस्तुनिश्चयः अर्पितमुपनीतं वस्तु विवक्षि-
तेधर्मेणाप्राधान्यं केन शब्देनाभिहितं व्यवहारप्रयोजनमस्येति व्यावहारिकमर्पितं वत व्यावहारिकं वेत्यर्पितव्यावहारिकमेतदुक्तं भवति किं विवक्षितवि-
शेषाभिधानार्पितं संव्यवहारं साधयत्यपरमनर्पितमेव साक्षाद्वाचकेन शब्देन प्रतीयमानं संव्यवहाराय व्याप्रियत इत्यतस्मादनर्पितव्यावहारि-
कं वेत्यर्थः अथवार्पितविशेषोऽव्यवहारोऽर्पितव्यवहारः शब्दपरिप्रापितव्यवहार इत्यर्थः सोऽस्यास्तीति नित्यस्य वेत्यर्पितव्यावहारिकं नित्यत्वं एव-
मनर्पितव्यावहारिकमपि द्रव्यमसदनित्यं वाचवाचनित्येन शब्देनाप्राप्तमिति पिपादयिषितेन तदर्पिते तेन तत्रस्य नित्ये गम्यमाने तत्रानर्पिते ना-
व तत्तस्मादेकत्र वस्तुन्यर्पितधर्मपरिग्रहेनार्पितधर्मस्यानान्तरीयकोऽथवाकृतकत्वधर्मास्ति पगमो नित्यत्वमत्रानान्तरीयक एककृतकारमापरः
परित्यागविनाभावी यथा ह्यनित्यपरित्यागे कृतकत्वपरित्यागो वशपंभावीति वा शब्दस्य बुद्धितो नियर्वालिक व्याप्तितिशब्दे हेतोयस्मादर्पितानर्पित-
धर्मविषयः शब्दव्यवहारस्तस्मादर्पितानर्पितसिद्धेः यन्नित्यं अन्यदनित्ये वक्तव्यावज्ञातं व्यवधारणेवा एतावानेव शब्दव्यवहारो यदुतार्पितानर्पित-
धर्मविषयो नान्य इति अर्थस्य निधेयप्रतिपत्तिर्भावतैस्मान्यन्न एषोऽर्थः सूत्रस्येति यावत् धर्मार्थकाममोक्षलक्षणः सकलपुरुषार्थस्तद्योग्य व्यवहार-
र्पणं त्यंतयथावदधिगम्यत इति तत्रास्य चतुर्विधमित्यादि [illegible] तत्रतेषु नित्यानित्ये सदनित्ये युक्ततो नेदन्त्वावष्टंभचतुर्विधमेव न त्रिधा न वा पञ्चधा तदुद्दे-
शार्थमाह द्रव्यास्तिकमित्यादि उत्पादादिसूत्रजन्ये तत् पात्येवास्य विपर्ययद्रव्यादित्वे दप्रपंचस्वरूपे पौकस्य धर्मिणो परिणामस्य सूक्ष्मस्वरूपाक्षेत्रतरोत्तर-
भेदप्रदर्शनार्थः एवं विधोपन्यासोऽस्य वर्त्तनपर्यायाकांक्षानावस्थापरिणामत्वयायित्वात्तत्संज्ञानं संबन्धादीनां तत्रादिमद्भिः पर्यायैरर्पमाणं यतो नावाधे-
तियोप्यतीति वा नित्यं चानाद्यैः पर्यायैः शब्दादिरूपमानं सत्त्वद्रव्यत्वं द्वित्वप्रमेयत्ववेतनत्वमूर्त्तामूर्त्तत्वालौकिकत्वे नरत्वप्राप्यत्वादिभिर्विनाशधर्मकत्वानि-
त्यं तदियस्मोत्पादलिङ्गांगमियस्य जवेपियत्वादिभिराकारैर्नोत्पद्यते नापि विनश्यतीति तत्र द्रव्यास्तिकं मातृकापदास्तिकं वद्व्यनयज्ञत्पन्नास्तिकं पर्याया- १६३
स्तिकं वपर्यायनयज्ञ अस्ति मतिरस्येत्यास्तिकं यतः प्रभुतत्वात्त्वदर्शितं वद्येन पुंस्कलिङ्गता द्रव्येणास्तिकं मयूरव्यंसकादावकृतलक्षणनत्युरुषप्र

२

द्वेपात् अथवाधिकरणशेषभावविवक्षायां द्रव्यस्यास्तिकं द्रव्यास्तिकं अथवा आस्तिकमस्ति मतिरिति किं तत्र यद्रूपं प्रतिपादयितुकस्य प्रतिपादकं द्रव्य-
स्य अतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणसंबंधविवक्षायां षष्ठीसमासश्च एवं मातृकापदास्तिकादिष्वपि योज्यं द्रव्यमेवाभेदं विद्यते ते पर्यायोद्-
भेदं नवलक्षणं मयूरांडकरसवद्बुपारूढसर्वभेदबीजं देशकालक्रमसंपभेदसमरसावस्थमेकरूपं नवनं तु नित्यः सत्प्रमाश्रितत्वात्तिरिक्तं भेदप्रत्यव-
मर्शोनाभिन्नमपि भिन्नव्यवहारायाधायते तदेवं वास्तीति मन्यते तद्व्यास्तिकमसंकीर्णस्वभावं शुद्धप्रकृतिरूपमेकं प्रत्याख्याता शेषविशेषकद्व-
कं द्रव्यात्मकं द्रव्यमात्रं संग्रहप्रपञ्चपणविषयाभिनिहितमपरं नैगमव्यवहार[illegible]शुद्धप्रकृति यस्मात् द्रव्यपर्यायावुभावि शक्ति नैगमसंग्रहौ याथा-
त्ममात्रं तरस्त्रतमस्य देवाश्रितं सदाभिधानप्रत्ययहेतुस्तयोर्निमित्तयोपवर्त्तत्वात्तत्पादप्रत्यक्षभावाद्यावृत्तिबुद्धिहेतुभेदकरो न एव विशेष इति ने-
दप्रकायणते शुद्धप्रकृतित्वं व्यवहारोऽप्यशुद्धप्रकृतिर्वा परस्परविभिन्नरूपैरर्थैः संव्यवहारस्येष्यतीत्यभिप्रायान्नैगमस्य वा संग्रहव्यवहारावप-
वेशाच्छुद्धाशुद्धप्रकृतित्वं द्रव्यास्तिकस्य तत्र संग्रहाभिप्रायानुसारि द्रव्यास्तिकं व्यवहारनयानुसारि मातृकापदास्तिकं शुद्धाशुद्धप्रकृतिद्वयसंदर्शनार्थं
द्विविधोपादानं सर्ववस्तु सल्लक्षणत्वादसत्प्रतिषेधेन सर्वसंग्रहादेशो द्रव्यास्तिकं न हि सत्ताकिञ्चिदनाविष्टमस्ति द्रव्येण वा तत्त्वनिर्भेदत्वाल्लोकया-
त्राप्रवृत्तिबहिर्मुखं अत एव व्यवहारप्रवृत्त्यासोपादानो पेक्षारूपेण वस्तु शुभ्रायोभेदसमाश्रयः सर्वभेदो मातृकापदास्तिकनिबन्धनो व्यवहारस्या-
शुद्धप्रकृतित्वाल्लोकव्यवहारप्रसाधनाय द्रव्यास्तिकं भिन्नभिन्नव्यवहारनयः किमस्य धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवास्तिकायाः सत्तद्रव्यास्तिकनामाने-
वास्तिकायाः परस्परभिन्नस्वभावास्तुल्येपि हि द्रव्यत्वेन धर्मास्तिकायो न वस्त्वधर्मास्तिकायः पक्वापक्ववत्तथैतरेपि विविक्ता एव लोकयात्रां वर्त्तय-
न्तीति सन्मात्रं शुद्धद्रव्यमात्रं वा विद्यमानमपि न जातु विद्यव्यवहारसमर्थमतः स्थूलकतिपयव्यवहारयोग्यविशेषप्रधानं मातृकापदास्तिकमेतेन धर्मा-
स्तिकायादयः अमस्तस्मसामान्यविशेषपर्यायाश्रयत्वान्मातृकापदत्राद्वाच्याः मातृकाक्षरेषु वर्णपदवाक्यप्रकरणादिविकल्पानां योनिरित्थं
धर्मादयोऽपि व्यवहारनिबन्धनानेकपर्यायोपप्लास्तद्विपरीतपर्यायाश्रयाश्च तत्र तत्रावक्रियन्ते व्यवहारार्थिभिरतो मातृकापदमेवास्ति व्यवहार-
योग्यत्वाद्विशेषमितिव्यवहारनयाभिप्रायः संग्रहव्यवहारौ वा प्रत्येकशस्तद्भेदत्वानेकधुषो व्यवहारवास्त्वर्ज्जं संवृत्त्वादेवास्यनयस्याव्यवहरणमवहारः
कस्यैकसत्त्वस्य केनविशेषेण घटादिनानासत्त्वेन लोकयात्राप्रसिद्धेः अधुना द्रव्यास्तिकमातृकापदास्तिकाभिहिताविशिष्टवस्तुप्रतिपक्षेण-
न एव वस्तुत्वेनावधिसंते पर्यायनयेन अनवरतोत्पादविनाशप्रवाहमात्रमेव वस्तु सकलव्यवहारनिबन्धनं न तु स्थितमस्ति किञ्चिदित्यस्याव

क्षणांतरविनाशित्वाच्च किंचित्केनचिदेकेनापि सर्वेणापि संतानेनावबध्यमानं संतानमते न तत्रोपस्थूलस्वात् तदेकलापस्य प्रतिपादकमुत्पन्नास्तिकमुच्यते
१६४ स्तिमतिनात्रुत्पन्नेवांशोयमीत्यनादाविति योप्यात्मलाभेनृलोस्तिमति नैवं विधशब्दवाच्यः योप्यनूतनादुत्पादोत्पादयीत्याद्यात्मलाभात्मास्तियन्ति
त्यादिशब्दस्य पदेशपोननुरूपामिमाभिमनुत्पन्नस्तीत्याख्यायंते क्रियंते क्रियांयाः कृतकत्वात्स्वकादित्वकर्तृत्वश्रुतसंबंधेन कर्तृत्वप्रतिप्रतिलंभस्य
कृतकत्वान्नास्ति नयस्त्वाकमेकमस्ति किंचित्प्रथममनुपलब्धिलक्षणाद्योन्तरोन्तरक्षणः संतानाकारेणोपजनमाप्यादयंति तथा पर्यायास्तिकमिमुत
निमतोवस्तुपंचिनश्वरत्वात्माद्यावंतनुत्पादस्यावंत एव विनाशाद्विति विनाशोस्तियति पर्यायास्तिकं पर्यायोन्नेहे विनाशलक्षणः सोस्येवास्तत्यतिप
र्यायो द्विविधो नाशपर्यायाश्च यथा सासपर्यायो देवदत्त इति यमस्ता विश्रसाप्रयोगापादितविनाशस्वतानाकारिवपर्यायास्तिकमपरे वर्णयंति समर्थोत्पन्नास्ति
कं तत्र या सामग्रीग्रहणादिक द्रव्यमात्रविना पर्यायाणां कालतोर्थतो वाप्यव्यभिचारिणां यत्र व्यपदेशास्तदुत्पन्नास्तिकं सिद्धमानसिद्धवत् तथा सिद्धमा
नः सिद्ध इति कालतोर्थतश्चाव्यभिचारी शब्दः तथैक द्रव्यमात्राविनां पर्यायाणां मयुगपद्वृत्तीनां युगपदग्रहणे सामग्रीग्रहणेष्वव्यपदेशः पर्या
यादेशो यथा अव्यग्रसिमनां तु गुणानामिति यैर्युगपदग्रहे दविव्यपदेशः क्रियते स्पर्शरसगंधवर्णकाः गुणा इति अपरेव्याचक्षते तेषामुत्पाद्यं
नेकोत्पन्नास्तिक देशानामुत्पद्यमानाः पर्यायाः पर्यायास्तिकमुच्यते ते चामि तिद्रव्यमातृकापदास्तिके न दानानुत्पाद्यो उत्पन्नास्तिका देशा
पर्यायनयस्योत्पन्नेनव्यवहाराभावात् तदानीमेव चानुत्पन्नाः केचिद्व्याचक्षते अतीतानागतवर्त्तमानेष्वविशेषात् यदनुत्पन्ना द्रव्यभावे विशो
वर्त्तमानकालावच्छिन्नाः पर्यायाविवक्ष्यंते तदोत्पद्यमानावस्थायां पर्यायास्तिकमुच्यते अस्तित्वमिदधति नमातृकापदास्तिकं द्रव्यास्तिका
श्रियत इति द्रव्यनयपरिग्रह पर्यायास्तिकं च नोत्पन्नास्तिकादि विक्रियत इति पर्यायनयपरिग्रहते न देवंचतुर्भिरपि विकल्पैर्नयद्वयप्रतिपादी
दयिभिना एवं तर्हि द्रव्यादिचतुष्टयी किमर्थेति वेदुच्यते अन्यनयस्याव प्रदर्शनार्थं चतुष्टयी एवमेतावत्या व्याख्यानान्नालोकसाध्यं कथमपि
गमनीयं सेव्याख्यानानुसारेणतावदुच्यते पर्यायनयस्योत्पादविनाशादे विषयप्रदर्शयित्वा अथान्यप्रकारेणोपक्रमे उत्पन्नास्तिकं पर्यायास्तिक
मिति अत एव पर्यायनयमहाविटपी सोदर्दानवजुर्सूत्रनयात् स्कंधः समुत्पतिष्ठिताधारनागमागतनशब्दनयशाखस्तदात्प्रशाखः समभिरूढैवं
भूतविविधविकल्पप्रकारवोर्यशब्दस्नानजस्यनांकुरपत्रपुष्पफलोपशोभितः पर्यायप्रधानत्वादुत्पादविनाशमात्रजलावशोकस्य संवर्द्धनीयः १६४
प्रतन्यते तत्रर्जुसूत्र कुटिलातीतानागतपरिहारेण वर्त्तमानक्षणावच्छिन्नवस्तुसत्त्वाभ्यासमृजु सूत्रयत्यतो नामवच्छिन्नतिसूत्रपातवत् प्रतीत

मनागतं वास्तिय दिव्यात्मामतीतानागतेन तर्हि भूतत्वुक्रियावतिः पुत्रकमुद्विश्यदत्यात्रवपुत्रार्थिनी योगिदेपचाजिकादिविशिष्टदेवतासान्निध्यविद
धानादिवस्तुवर्त्तमानाक्षणवस्थापि च न जातु विनतः परं सत्तामनुभवति नाप्यतीतकालात्पादितात्मलाभं किंचित्तत्वेतिसकारणकलापस्य सामग्री
मनि धावृत्पाद्यस्वरूपसंगुरुनामवलंबते न क्षणमात्रवलंबितः सर्वसंस्कारा एवं वयतियएतेकर्त्रुत्तद्रव्यशब्दस्याभिधो क्रियाशब्दः प्रयुज्यंते यथा
देवदत्तपचतिपठतिगच्छतीति कर्मभूतद्रव्यशब्दस्याभिधौ वा यथा घटो भिद्यते घटं वा भिनत्तीत्येवमादयोनयस्यार्थाः कथं यतो नामशब्देनाविरु
तद्रूपस्य द्रव्यस्याभिधानात् क्रियाशब्देयाशब्देन च विकारस्य प्रतिपाद्यत्वाच्च विकारो विकारयोरेकाधिकरण्यमस्ति विरुद्धत्वादर्थस्यायनाय हि
प्रयुक्तशब्दो विरुद्धमर्थं प्रतिपादयन्निवप्रसगृहीतमाधन अयथार्थताम्रगतृष्णा यास्पलिलशब्दवदिल्फकार्थसंवादी लोकेपीतः सुराविद
पलालं नदहत्यग्निर्भिद्यातनघटः कचित् नापंयतः प्रव्रजति सभोपिद्वीनसिद्धते पलालं दह्यत इति यद्यवहारस्य वाक्यंतद्विद्भयते अहि वाक्य
वाक्यार्थप्रतिपत्तये पदार्थप्रतिसागकाले पलालशब्दो विशिष्टकारद्रव्यवचनो नामशब्दस्तद्विद्रव्यं यावत्स्मिन्नेवाकारे वर्त्तते तावदेव पला
लशब्दवाच्यमस्य तत्पलालभावेन तत्सत्ताव एवात प्राग्भावेनानात्परवतस्मात्तद्विरूपमनापारमुत्पन्नीनमविकृतं पलालशब्देनवस्तुप्रतिपादितं क-
थं तदेव दह्यते दह्यनेन शब्देनोक्तक्रियाशब्दस्य विकाराभिधायित्वात् हि स एवार्थो विकारं चाविकारश्च न विरुद्धत्वात् यदि तत्पलालं न तर्हि
दह्यते अविपरिणतत्वात् यागवस्थावद्विपरिणममानं च पलालमेव तन्न भवति परिणमशब्दस्यावांतरवाचित्वात् यावत् पलालं ताव
न दह्यते यदा दह्यते तदा पलालं न भवतीत्यतो नैतावेकमर्थस्याव्यत्यायनाय यदुक्तो उपजकारणं शब्दान्तरापत्त्यापि हि युक्त्वा प्रमत्तगीतावेना
विति एवं घटाद्युदाहरणं भावनाकार्या एवं च यदेक क्षणं स्वेव नित्यं पुनर्नैवास्ति वस्तु किंचिदिति एव मृजुसूत्रनयेन निरूपितेवस्तुनि शब्दनयस्या
भार्द्रतघमाह शब्दप्रयोगो अर्थगत्यर्थस्तत्र वक्तुरर्था विधायी शब्दोर्थवशात्तस्य शब्दप्रयोगः श्रोतुः पुनः शब्दवशादर्थप्रतिपत्तिरिति शब्दस्तु
विधेयार्थः शब्दनयाश्च शब्दस्तु रूपमर्थमिच्छति यथा शब्दस्तथार्थो पि प्रतिपत्तव्यः यमनंतरनयप्रतिपादितं वर्त्तमानरूपप्रत्स्तं वस्तुसूक्ष्मतरेण
शब्देन भिद्यते ऋजुसूत्रस्यवर्त्तमानानेकधर्मरूपमपि घटं शब्देनाभिधीयमानं स्वस्वभावेपेतियथा मृद्घटो स्ति घटोद्रव्यंघट इति यद्यपि मृद्रूपेण
द्रव्यतया च तस्याद्दमृद्द्रव्यं च घटः स्यात् तथापि नैतेन रूपेण स्वस्तत्वाद्वर्त्तमानरूपघटवदिति शब्दनयस्य वर्त्तमानकालस्त्रमपि लिंगसंख्याद
द्रव्यकालादिभिन्नमवस्त्वेवमन्यते स्त्रीपुंनपुंसकलिंगानां गुणानां भिन्नत्वात् मृद्घटो द्रव्यमिति सामानाधिकरण्यं यथा आपदाराः संसारा

तत्त्वार्थ टी. सर्वस्मिन्निति लक्षणपरस्परविरुद्धाः खल्वेते गुणाः शीतोष्णादिवत् मृदादिशब्दाश्च भिन्नरूपप्रत्ययप्रसवी दृष्टः घटकुटादिभिन्नध्वनिवत् तस्माल्लिंगादिभि

१६९ न्नसमानाभिधानं तत्पर्यायैस्तेन रूपेण रूढत्वात् कालेश्वरशब्दप्रयोगवदित्येवं वा भिन्नलिंगसंख्याद्यभिन्नं वस्तु वस्तुतामधिवसतीति तेन रूपेण र

ढत्वाच्च आम्रेश्वरशब्दप्रयोगः समानलिंगशब्दाभिधेयतायां च घटस्तुनः पर्यायांतरैः समानाधिकरण्यं यथा तिघटकुटो हस्ती दंतीति एवं शब्दनयेना

ऽर्जुसूत्रे आवर्तितवस्तुनिवारितलिंगादिशब्दवाच्यप्रतिपादिते वर्तमानस्य भिन्नलिंगादिकस्य वस्तुनः सूक्ष्मतरं नेदमभिधत्ते समभिरूढनयोना

ऽयमपि पर्यायांतरैकाधिकरण्येन शब्देनस्य मानं वस्तु यथावस्थितमुक्तं नवतियं तत्त्वनिमित्तनेदाद्यान्यत्वं प्रकाशिकीवत्तत्प्रकाशिकी

नार्थतत्त्वं ब्रवीति यदसामान्यमात्रं स्यात् नैमित्तिकत्वमयैवमयं तत्त्वकायथादीनाम्नव धातुजमादि नियुक्तेऽध्याकरणशाकटस्य वनाकं यत्र विशे

षपदार्थस्य गुणं प्रत्ययतः प्रवृत्तेऽपि तत्समेकं वस्यर्वं क्रियानिमित्ताः शब्दाः धातुजत्वान्निमित्तनेदात्वार्थनेदं शब्दवृत्तिं दृष्ट्वादिवत्तोयांयं शब्दा

समभिधत्ते तेनास्य समभिरूढ इति समभिरूढस्य मैवैकान्तरो हृतिपिनीयं निमित्तांतरस्तां नत्त्वमतेनस्यादृतमानेमात्रभिन्नलिंगादितान्येकेनैवध

निजानिधीमानोऽर्थस्य गुणैः स्वतिनात्येवेति क्रियाने द्वादिबं समतिरूढतयेन प्रतिपादते वस्तुन्येवं भूतनयः तद्वस्तु सूक्ष्मतरं नेदं प्रतिपादयितुमुपक्र

मेतोऽयदिघटं तद्वतिघटः क्रियानिमित्तशब्दवाच्योऽस्मा दपेतस्त्वयात तोयत्तो निमित्तं या क्रियाय देव वर्तमाना तदेव नैमित्तिकः शब्दो युक्तः शिवकरा

दिवत् तस्माद्यदैव घटचेष्टते तदैव घटस्तन्निमित्ताभावे पटादिवदेवासौ न घटः नचातीतानागतनिमित्तसंबंधस्तयोरभावात् न ह्यतीतं नाविनाश्च

ज्ञदं ढादि क्रदंभादीनां निमित्तं युज्यते यदि स्यादेतावं कस्य गच्छिदं दुश्चस्वसंगः स्यतो घटमान एव घटः क्रियाविशिष्टस्यैव घटनात तत्त्वघटशब्दे

नाभिधेयत्वात् सर्वदा वाच्या इति एवं वमेषपर्यायनयः सूक्ष्मतरनेदस्ताव दाधावतियावद्विज्ञानमात्रमवशिष्यते सूत्ताचानलिदस्यकलक्रमं

दाभ्यानं क्रियतेऽस्मत्र प्रपंचितत्वादेव मेनयोर्द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकयार्द्विनवतुष्टयोपायस्तो परस्परापेक्षयोर्लक्षणविशेषतः विशेषनत्वं

नवदिग्विकिलसैस्ताविकस्वयमेवसंतिस्तादिनेदस्य नवनाकरोति एतामर्थपदानीत्यादि एषां द्रव्यपर्यायनयभेदानां द्रव्यास्तिकादीनां चतुर्णामर्था

निपदानि अर्थपदानि द्रव्यंवाद्स्यैवाद्यादीनि द्रव्यास्तिकादीनां योऽर्थोऽभिधेयो वाच्यस्तत्प्रतिपादनप्रयोजनानि कत्वादिति शुक्तानि द्रव्यादीनि एभिर्हि

द्रव्यास्तिकादीनेतिशास्त्रव्याख्यायंतिविकल्पैस्तेषां बाह्याभिधानप्रत्ययभेदनिम्नानामंतरंगाभिधानप्रत्ययपदापेक्षया कुतिथविदृष्ठान्यभिमत १६९

ब्रहिरंगार्थएदविंताक्रियतेतिएतेनतावदभिधानप्रत्ययाविस्यर्थपदमेवपाक्त्र दर्शितद्रव्यार्थः तत्र द्रव्यंनंसंयोगंश्च पर्यायपरिणतेःसर्वधि

र्मादिभेदवाचानिम्नलक्षणलक्षणयैकत्वेन विवक्ष्यते द्रव्यमिति द्रव्यस्वभावात्मागात्नवद्रव्यमतिरिक्तं गुणकर्मादिकिंचदस्तिरूपस्यादयस्तद्रव्यद्वारेणैवो

पलब्धिमार्गमवतरंतो द्रव्यवृत्तिमात्रत्वेनावधार्यंते न भिन्नजातीयत्वेन वस्तुरादिग्रहणेनेदानुवृत्तयस्तस्य भिद्यांत पिंडरूपपुत्रसंतुलत्वादयनेकस्यां

वंधिस्यंवंधविशिष्टगुणमतत्त्वाभिन्नस्येव स्याजिनद्रादेर्जीवजनकाद्यनेकसंबंधापेक्षाः पितृत्वादिव्यपदेशाः प्रवर्तंते नतु तस्मात्तु द्रव्यवस्तु

र्यंतिरूतं पिस्कंनामार्थोजात्यंतरमस्ति गुणवत्तिमत्त्वात्तथा द्रव्यमपि वस्तुर्ग्रहणादिविषयत्वाय मायद्रूपादिमपदेशमनेकमासादयति अ

तोनर्थांतरद्रूपस्माद्योद्रव्यादितिकर्मापविशेष्यायोगमापेक्षोऽद्रव्यपरिणमस्तद्भावलक्षणो द्रव्याद्यतिरिक्तमानो द्रव्यमेव सामान्यविशेषयोरपितद्याह त

तद्भूपस्नावाद्रव्यमात्रतेवेत्यवमेकमेव द्रव्यप्रकृतिर्द्रव्यार्थस्याविशुद्धद्रव्यार्थनेदनैगमस्त्वभिन्नं द्रव्येण व्यवहाराभावाद्भेदनिबंधनदित्वादिसंख्याम

वहारस्यकलत्रोकयाशब्दमःभिन्नानीतिद्रव्यवाद्याणिवेत्याद्यस्यैकसंख्यापितस्याभ्यवहारस्यवाज्ञानभेदत्वात्कश्चिदंशा प्रतिपन्नदेशाकालयं

त्याभेदः प्रतिपन्नते द्रव्येवाद्रव्याणिवेति विकल्पस्यंनवः स्यात्त्रिविधंमुक्तादादित्वद्रव्येणार्थप्रमाणमंगीकृतः संख्याभेदमेवात्मलाभं प्रतिपद्यते द्र

व्यंवाद्रव्येवाद्रव्याणिवेतिनतु कदाचिद्द्वनत्र्यप्रतिपाद्यद्रव्यतिरेकेणान्यत् किंचिन्नदस्तियातद्रव्यमित्यपदिष्टेयत्प्रतीयते द्रव्येद्रव्यापर्यंते द्र

व्याणिवयंतीत्यवं प्रस्त्रेऽनुवप्रतीयते द्रव्येष्वयमत् द्रव्यमात्रेनियतवृत्तित्वात् द्रव्यातिरिक्तपदार्थाभावाच्चानवगोपलभ्यते यदि स्याद् द्रव्यं किं

विगुणः कर्मादिवातत्राध्याशंक्येतयतोऽत्रनिस्तनैवास्ती त्ययमर्थो नैतत्साध्यवचनेन प्रसाध्यते अयत्रासमनास्ति अयदतियस्मनामयं त्रिनः

स्तत्संत्रिरूपमस्यत्रामकंनास्तिसंत्रिरूपत्वाबाधासंज्ञानास्तिपरस्परापेक्षत्वात्संतृप्त्संत्रिनोरेवांवास्त्वद्वेनगुणाद्यभाव एवोक्ततेस्तव

गुणाद्यभावोद्रव्यमात्रकमेव द्रव्यास्तिकस्तेस्तुकनप्रकारेण द्रव्यार्थिकस्यार्थपदभावना अनेनाद्यमेवं पर्वतिस्मयत्रामनास्तेवयावभार

लेऽस्यतः प्रतिषेधः सर्वंद्रव्यमितिसंजिघृक्षते द्रव्यास्तिकस्यहि मातृकापदास्तिकायपि सर्वमंतर्वर्त्यतीति तस्मात्प्रदिश्युक्तं एषामेकत्वद्वित्व

बहुत्वानामस्तमोक्षोत द्वरोधः सन्मात्रत्वादिति एवं संग्रहनयेन स्वाभिप्रायेद्रव्यास्तिकमात्रतया प्रकाशिते मव हारनयःस्वाभि

प्रायमाविष्करोति मातृकापदास्तिकाप्रस्तावेन मातृकापदास्तिकस्यापीत्यादिना धर्मा [illegible] स्तिकायादीनामुद्देशमात्रं मातृकापदास्तिकल

क्षणं एवं मन्यते व्यवहारेण द्रव्यमात्रमनेदंस्तसंज्ञाम्नात्क्षणादिस्तसंव्यवहर्तॄणां लौकिकपरीक्षकाणां धियं धिनोति व्यवहारार्थश्च वस्त्व

क्षपगमस्य च नेदेन प्रापः साध्यतेस्वयापिवनेद एव प्रदर्शितो द्रव्यंवाद्रव्येवाद्रव्याणिवेत्येकस्मिन्नर्थ एववनंद्वयोरर्थयो द्विवचनं बहु

यर्थेषु च द्रव्यवचनमित्येवं व्यवतीतो नेदिकामंभ्यान्नयद्रव्यमतो नेदस्ते द्रव्यमेवं सन्नदेवद्रव्यं यद्येकत्वं भावभिन्नं सन्नन्न दित्वा दंसंख्यायादिन्नयितं गकांना
यकोदौ द्वौ च एकतः द्रव्ये च एकतः द्रव्ये च लोकव्यवहारप्रवणेन नेदोपक्षेपेयः किंतद्रव्यं धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवनेदं गतिस्थित्यवगाहशरीरादि परस्परोपग्र
हलक्षणोपकारित्वं लक्षणादि विविक्तं सन्व्यवहारप्रापणसमर्थं भवतीति निर्देशं तु नर्थमुक्तं विभव हारमात्रमभिमुखीकरोतीति नेदप्रधानतायां तु ध
र्मादीनां समस्तानेक विकल्पानां मातृकापदं द्वित्वविवक्षायां सती मातृकापदे त्रित्वादिविवक्षायां सती मातृकापदानीति प्रति विशिष्टव्यवच्छेदि
तो धर्मादयः परस्परमात्मना अस्तित्वसत्तावाप्नुवन्ति तथा धर्मास्तिकायस्य लक्षणं यत्र जातु विद्ध धर्मास्तिकायस्य लक्षणं भवति अतो यदस्ति
तन्मातृकापदं वेत्यादिना विकल्पत्रयेण संगृहीतं धर्मादि पंचविधं सकलनेदजालप्रसूतिहेतुत्वान्मातृकापदं मातृकारूपानीयमुच्यते धर्मादिनानो
मसीत्यमातृकापदं वेत्यादिना तमेव परस्परस्मात् निमित्तमनंतरं यदि धर्मादि पंचकव्यतिरेकि किंचिद्विद्यते तत्सत्तामातृकापदं वेत्यादि अपदेशो यु
ज्येत संप्रतास्वालक्षणापायेन भावात् तत्वापुनः स्यात् धर्मस्य वाधर्मलक्षणस्या वर्तमानस्य तेनाधर्मस्य लक्षणरूपेणाभिव्यज्यते एवं शेषेष्वपि भावनाविधे
यासर्वं यदि त विशेषणालं प्रयव हेतुत्वाधर्मास्तिकायो मातृकापदं स्या एवमवश्यत्स्थितिविशेषप्रस्वव्याप्त्युपेक्षया अमातृकापदमेवं द्विवचनबहु
वचनेपि भावनीये तस्मात् द्रव्यास्तिकादिकं विना कापद व्यतिरेकि किंचिद्यते सत्ताभावप्रसंगात् उपरस्परापोहभावतः पदार्थमवस्थानं अवापोहस्य
लक्षण अवच्छेदनेकोयथा प्रमाणं प्रमेयं चव्यस्तं प्रमाणं न प्रमेयं तस्मादेवापरो धर्मान्तरस्य धर्मान्तरात्मकत्वे विशेषेना पोहस्तद्यथा जीवोऽजीवोन
नवस्त्वपोगो नवनीति तथा न पोहश्चेतनाचेतनयोर्द्रव्यादेशात्परस्परापोहे च द्रव्यादेशात्सर्वेषां धर्मादीनामनपोहस्येवं सामान्यविशेषानेकधर्म
त्वाद्धर्मादयो पोहानपोहरूपाः सर्वे मातृकापदास्तिकं एवं द्रव्यास्तिकमर्थन्याभिप्रायो द्रव्यास्तिकमातृकापदास्तिकास्यामाख्यातः पर्यायार्थनयावय
रिलैव दृश्यते उत्पन्नास्तिकमपीत्यादि पर्यायार्थस्य मूलमृजुसूत्रस्तस्य प्रत्युत्पन्नं वर्तमानक्षणमात्रं सर्वमिव धर्मादिद्रव्यं प्रतिजानीते क्षणं क्षणं
प्रत्युत्पन्नं पूर्वापरक्षणविलक्षणमेव व्यवतीतो लक्षणं यदुत्पद्यते प्रतिक्षणमुत्पादो हि वस्तुनो लक्षणमनुत्पादश्च वस्तुनो त्यादयो न कथंचिदन्वयं नत्वा
त्मनां तावत् आतिक्षणमपरापरज्ञानदर्शनक्रियाद्युत्पादो लक्ष्यं पुद्गलानां वर्णगंधरसस्पर्शत्वाद्युत्पादस्तथा नत मस्वाया फल्गादलक्षणः धर्माधर्माकाशा
नामुत्पत्तिस्वरूपमवगाहः [illegible] कारोत्पादतः प्रतिक्षणमन्यथान्यथा भवंतीत्ये १६८
षां वर्तमानक्षणएव सत्पत्तस्मादेकमभिप्रायं सकलनेद हेतु मातृकाएदं नामकं किं विशास्तिम्व्यवहारनयगुरस्कृतमपि व्यवहारो लौकिकः प्रत्युत्पन्न १६६

न्नया सएवमतो र्थक्रियासामर्थ्यात्सद्वर्तमानक्षणः कान्तानागतक्षणयोरसत्वात् अर्थक्रियासामर्थ्यं नाभ्येते तस्मादुत्पन्नक्षण सएव सतो र्थक्रियासामर्थ्या
त्सद्वर्तमानक्षणः कान्तानागतक्षणतस्मिंश्चनान्वयि किंचिद्रूपत्वादि विद्यते नन्नु तत्सच्चन्नुता त्वे पिलो न द्रव्यास्तिकं न मातृकापदास्तिकं किंचिदस्त्युत्प
न्नास्तिकमेवं तु सन्नुपसंतत्वादुत्पन्नं वा धर्मादि वाभिधीयते नन्नु ततः ... स्तदस्तित्वं तानमनमांत्र तस्वात् तेच वर्तमानक्षणे नूनं सत्ते कक्षण विवक्षाया
मुत्पन्नास्तिकं स्यादिति विकल्पं द्वित्वादि विवक्षाया मुत्पन्नास्तिकानिवेति यन्न सदेवं विवक्षया नियम्यते सं भ्याने देनव्यवहारार्थत्वपरेण द्रव्यास्तिवा
रूपेनं तदुत्पन्नं वा स्याद्यादि एवं कल्पोत्पत्तमा हितसिद्धिरवोत्तरस्वतो यदेव द्रव्यास्तिकादिकं कथंचिदपुत्पादेनायोगादतस्थाद नुत्पन्नं वा उत्पन्ने
अप्रत्युत्पन्नानिवाप्सर्वमस्यस्वलक्षणमसोत्पादस्याभावादिति एवमुक्तेन प्रकारेण धर्मादिद्रव्यं स्यात्स्यादस्यानित्यं स्यादनित्यमिति प्रतिपाद्य
त्वेनसूचितमधुनाविपश्यते तद्द्रव्यार्थनयप्रधानतायां पर्यायगुणभावे च प्रथमविकल्पः प्राधान्येनादेन विवक्षितत्वाद्धप्राधान्येन द्रव्यतत्पादस्या
र्थतो गम्यमानस्या प्रधानतापर्यायनयप्रधानतायां द्रव्यनयगुणभावे च द्वितीयः स्याद्वितीय पनीतेनवाच्यं स्यादित्यादि निवेदनेनेनाप्यवचनेन्हती
यविकल्पेवद्धपतेस्यादवक्तव्यमित्येते त्रयः सकलादेशाः यदात्व भिन्नमेकं वस्त्वेकेन गुणरूपेणोच्यते गुणिनां च गुणरूपमंतरेण विशेषप्रति
पत्तेरस्याद्विदितत्वादिरेकोर्थः सत्त्वादिरेकस्य गुणस्य रूपेणाभेदोपचारतोभेदेनोपेन वा निरंशः शकलोपशोक्तभिधाने विनानिमित्तस्य प्र
तियोगिनो गुणं तरस्याप्रत्वादेस्तत्रानात्रयणान्तवद्व्यार्थप्रियं यव्यगुणमात्रित्यतदभावाभिस्फस्यते सकलादेशः गुणद्वयं तु गुणिनो नागवृति
नवस्तुन्यात्मकत्वाद्गुणिनोनेत्वेकोगुणेन गम्यतेरिति एवं स्यान्नित्यद्रव्यपिवाच्यं तथा पर्यायनयाश्रयमसत्त्वमनित्यत्वं वा गीकृत्य स्याद सत्या
त्यपिवस्यात्वेतिर्विकल्पं गुणपर्यायोर्युगपत्प्रधानतामाश्रित्याभिधेयं न याऽनुपालत्वात्स्यादवक्तव्यः कोनवंविनाश्यात्सन्निति किं
मत्तनामप्येकं द्रव्यमनंतपर्यायमतीतानागतानां च कालत्रयं व्यनेकार्थनिजन पर्यायात्मकतया विश्वरूपं तदेवं विधावस्वं वस्तु वर्तमानक्षणमपि
येनाध्यनशक्नोभ्यते तेन तेन रूपेण तदभिन्नं बंधं द्रव्यस्य पर्यायस्यविवक्षायां पर्यायाणां द्रव्यमहायत्वादत्तोनेकांतवाद्यसामर्थ्याद्वस्तुनो यदुक्तं स्या
त्कालतत्व्यवहारविरोधिनी यथाघटापटादिरभिन्नवतिस्याद्धारं लोकनशाद्यभिधेयतायामितिजैनेंद्रोन्यायः एवं सायव्यवस्थाआमनंत पर्याय
पुद्गलादेव्यमधाचकशाङ्गः प्रवर्त्तितस्मादस्त्येवेत्यादि यथाद्युवत्वदृत्तिः पुद्गलस्त्वेनास्तिनत्त्वालङ्घसेततः स्यादस्यवनपुनः सर्वाभिन्नेवपुद्गलः
द्रव्यार्थनात्वपिनावर्त्तमानेनयौवनेन विद्यते नत्तत्वमं नविनात्वेनापि पर्यायेणबालादिनायदि पुनरस्त्येवेतिनियमेनैवोच्यते ततस्थामरणका

ल्पेणाभावप्रसंगात्प्रागभावादिभेदेन भावस्य भेदप्रसक्तेः। ...तु सर्वथा नास्तित्वनिरपेक्षास्तित्वप्रतिज्ञानात् यथाशुद्धद्रव्यस्य नास्तित्वं विद्यते यथाबालकुमारादिपर्यायापेक्षया नास्तित्वसिद्धेः स
र्वकालं व्यतिरिक्तं नियतवृत्तिसंप्रदायाते नबालकुमारादिरूपभावस्य एकत्वनिरपेक्षं नास्तित्वं तत्कालावस्थायिनो वृद्धरूपाभावप्रसंगः अतो बालापेक्षया द्रव्य
वेति तथैकांतवादिनो नास्त्येवात्मेत्यवधारणेनोक्तत्वात् अर्थान्तरापेक्षया द्रव्यार्थप्रधानतया नास्त्येव शुद्धाद्विनाशप्रवाहरूपपर्यायास्तित्वापि बालादिरस्ता
तस्मादेवं वाक्यनास्तित्वमस्तित्वनिरपेक्षं नास्तित्वमेवास्ति नान्यथा तत्वेनैवानुपलक्षणसंबंधित्वादिरूपेणास्तित्वमात्मनोऽवांछेदस्यैकांतवादिप्रकारमनुपलक्षणमतस्तद्दोषाभावः कर
णे तस्मान्नास्त्येव शुद्धनयापेक्षयाविशिष्टस्य न विद्यते नाशस्थितिनैव प्रतीतवर्तमानपर्यायतया तस्मादेवात्मादिरूपेणास्त्येव पर्यायेषु परंपरायामपि वर्तमानप
र्याय तैर्वास्तित्वातीतानागतपर्यायापेक्षणेनेत्यतः स्यान्नास्त्येवेति सोऽस्त्वस्तित्वनास्तित्वैकांतवादिनोवधारणमिष्टतः प्रत्युक्तस्तेनैवात्मा नास्त्येवश्वा
त्मेति तेषां नास्तित्वसिद्धावपि तत्वात्सर्वथास्तित्वानास्तित्वप्रसंगः प्रथमद्वितीयविकल्पेतावत्सर्वप्रकारास्तित्वमात्मनः प्रतिनिषेधनिरपेक्षत्वादस्ति
त्वेनस्य वस्तुत्ववत्वापितत्वादस्तित्वाभावे वास्तवाभावात् नास्तित्वस्यापि स्वविषये वर्तमानस्य निघटेन तदप्रसंगदेकाधिकरणतया द्रव्ये तस्य तो विरोधस्तस्य विष
यानां कांतरतः समस्तवस्तुरूपेणास्त्यात्मा नास्तित्वनिरपेक्षास्तित्वात्मकत्वादस्तित्वस्यात्मवत् अस्तित्वसामान्येनात्मा तेन त्वस्ति विशेषः परादिभि
रितिवैयर्थ्यादिस्यमेव कृतकमनित्यानावेतत्सर्वात्मासाध्यधर्मासामान्येन निरवनादनित्यत्वसामान्यमनित्यत्वसिद्धेरिति द्विरूपः साध्यधर्मः साधनधर्मोऽपि
द्विप्रकारस्तत्रस्याविहितानामेत्यादिवचनात् तथा तायमरूपेणसाध्यनिधानात्सामान्यानित्यतया सामान्यविशेषानित्यतया स्वलक्षणवैत
द्विप्रतिपत्तिः साध्यधर्मभेदस्तथावावधारणवैयर्थ्यमनित्यस्वत्वेऽपि सर्वप्रकारेस्यस्यावधारणस्यफलं स्याद्यथा हेतुविशेषानित्यतयानवस्थानि
त्यवस्तुतत्सामर्थ्यमवधारणं स्यात्तेनापि विशेषेणानित्यं शब्दस्य वेतिवेतन्नतस्यापि स्वगतेनेति विशेषणसामर्थ्यात्परगतविशेषानित्यता
भावः पुनरन्यफलमेवावधारणं नवानवधारणे [redacted] वाक्यस्यायाः पंडितजनमनसी निदेशः सर्ववाक्यानां सावधारणत्वादिष्टत्वावधा
रणप्रकल्पनादवश्यं तस्यावधारणस्य फलमपेक्षं अन्यथा त्वनित्यं कृतकमनित्यस्वस्यानवधृतत्वानित्यत्वप्रसक्तिरपि स्यात् परैस्त्वेवं विधप्रसंगनिराक्रि
याववधारणफलं वर्ण्यते अयोगान्ययोगात्यंतायोगव्यवच्छेदार्थेनैकविदेवकारप्रयोगादयोगव्यवच्छेदः क्वचिदन्ययोगनिराकृतः [redacted] क्वचित्त्वं
तायोगव्यवच्छेदस्तत्रायोगोऽसंबंधस्तद्व्यवच्छेदफलं विशेषणमस्यैवद्वयोस्तुल्यावस्थितानामपि द्वयस्यायोगेनास्त्ययोगमात्रं व्यवच्छिद्यते यथा वैवोधनुर्ध १६८
रस्तत्राशंको विधनुर्धरतायामाशंक्यमानायां चैत्रो धनुर्धरपदेस्यावधार्यमाणेनान्यैस्तो धनुर्धरतायां वर्तितत्वादिदापि प्रकृतवस्तुनीतिस्यात्त्वेषपदोप

देशोपयस्यान्ययोगव्यवच्छेदेन विशेषणं क्रियते यथा पार्थो धनुर्धरः पार्थधनुर्धरतायां प्रतीतायां तादृशीं किमन्यत्राप्यस्तीति विंतायां पार्थ एव धनुर्धरो नान्य इ
ति प्रतिविशिष्टधनुर्धरतायाः संबन्धेऽयोगो व्यवच्छिद्यत इति क्वचिदत्यंतायोगव्यवच्छेदो नीलमेव सरोजमित्यत्र नसरोजं सकलदृष्ट्याविनीलगुणमा
त्मसात्कारादिति तथा नीलत्वमपि न समस्तसरोजाद्रेप्यतद्वेनन्यथा नित्यारंभस्य विशेषणत्वमत्र वनीलतायाः किंतात्यंतमयोगोऽव्यवच्छि
द्यते नात्यंतमयोगोऽसंबंधः सरोजेनस्यदनीलतायाः सर्वत्रैवैवकारस्य विवक्षावशात्सादृश्ययोगे विव्यवच्छेदार्थप्रतीतिरतो निरवद्यदोषा
भावस्तदयोगव्यवच्छेदेन विशेषणादस्त्वेवात्मेत्यत्र सर्वमेव सामोदनाष्टितं दुर्बुद्धदद्धरतः परप्रयुक्तदूषणानि यस्मादियोगव्यवच्छिन्नेऽपिसा
गैतनदोषसंपातोऽनिवर्तते अयोगव्यवच्छेदस्य प्रस्तितायोगदृश्यते सत्वयोग किं सामान्यरूपेणास्तिताप्रसाध्यते यदि विशेषरूपेणे
तिसर्वथाप्रकृतदोषप्रसंगः अवच्छेदोऽप्यस्तित्वसामान्यायोगस्य वास्तित्वविशेषायोगस्य वा तत्रायोगस्य वा तत्रायोगस्य वा व्यव
स्तित्वसामान्यायोगव्यवच्छेदस्ततोऽस्तित्वविशेषायोगव्यवच्छेदाभावप्रसंगस्तस्मिंश्चाव्यवच्छिन्ने सर्वास्तित्वविशेषप्रसंगाभावस्यात्मादिः
प्रसक्तोऽस्तित्वथास्तित्वविशेषायोगव्यवच्छेदे हि एवं तत्सर्वास्तित्वसामान्यायोगव्यवच्छेदाभावप्रसंगस्ततस्तागेतनदोषजातस्तदवस्थः अ
थोभयायोगव्यवच्छेदस्तथापि सामान्यविशेषास्तित्वोभयस्वभावमात्मादिरूपेतस्मात्तत्फलनिष्फलमवधारणं सामान्यास्तित्वेन वा स्यात्
दस्तित्वविशेषास्तित्वनास्तिपरगतविशेषास्तित्वेनानास्तिवस्तुत्वादस्तित्वमात्मनीति सिद्धं अनेकांतरूपस्य मस्तोवस्तुव्यवहारात्प्रसंगतमान
यत्र स्वल्पकारणस्तददेवेषणश्चके विद्यायां तज्जगत्यकारणविकृतमस्वरोऽप्यराः प्रवृत्तदर्जनाः यत्राप्ययोगव्यवच्छेदोऽभिप्रेतस्तत्रापियो
गविशेषोऽव्यवच्छिद्यते न योगसामान्यं यादृशः पार्थे धनुर्धरतातादृगन्यत्र नास्तीति अत्यंतायोगव्यवच्छेदेऽपि अत्यंतमयोगो नास्ति योग एवस
र्वथा अथवा कदाचिदस्ति कदाचिन्नास्तीत्येवं च विकल्पद्वयेऽपि पाश्च एव प्रसंगो योऽयः प्रकृतमनुक्रियते सर्वथा सामान्यविशेषरूपत्वात्स्वका
रवदस्तित्वमतः सामान्यास्तित्वेनास्ति विशेषास्तित्वेन नास्त्यात्मा स्यादस्तिस्यान्नास्तीति तथा दस्तितन्नियमेन द्रव्यक्षेत्रकालभावरू
पेणैवात्मलाभं लभते यथात्मा जीवद्रव्यतयाक्षेत्रतदधिष्ठेत्रतया कालतो वर्तमानकालसंबंधितया भावतो ज्ञानदर्शनोपयोगमनुष्यगति
तयेति प्रतिपादितेति गमनद्रव्यं द्रव्यक्षेत्रकालसंबंधित्वात्मानमनुष्यभावै भावांतरसंबंधितया नास्त्यात्माय दि च सर्वद्रव्यतया द्रव्यक्षे
त्रकालभावेषु द्रव्यत्वसर्वदृष्टितया वा तद्रूपतया च सर्वकालसंबंधित्वात्मनमनुष्यभावे वा समस्तनारकादिभावप्रसंग एकांतवादिनामतो

वक्तुंस्वद्रव्यादित्वेनैवास्तित्वमस्यपेयंनान्यद्रव्यादित्वेननतथास्वैरस्तित्वात्परैश्चनास्तित्वात्सदसीम्यान्नाम्नीतिश्चपरमार्थतावान्तावोतयाधीमत्त्वावात्मास्तित्वा
स्यथैवस्वास्तित्वादस्तीत्युच्यतेतथैवपरनास्तित्वान्नास्तीत्यपिवाच्यंनचप्रकारांतरमस्तिकिंचिदेकांतवादिनांयदाश्रयणेनावक्तव्योदयप्रतिबंधःस्यादितिना
नास्तित्वमस्तित्वानपेक्षमस्तंतस्यंवस्तुप्रतिपादयेद्वचसाप्रतिज्ञादस्तित्वमपिनास्तित्वानपेक्षंसर्वरूपंवस्तुगमायव्यतिरेकाप्रतिज्ञानान्नवस्तनास्तवात्मा
वरूपेणस्वकृतस्वरूपेणवाभ्रूयतेतःसर्वदास्तित्वंनास्तित्वमपेक्षंनास्तित्वंवास्तित्वापेक्षमेवात्मलाभमासादयतिएवंवास्तित्वनाश्रयकाघटादिस्वकानिषि
ध्यतेर्थान्तराकरणाद्वाघटादिस्वमानिषेधस्यात्मनोसत्त्वधीनत्वादात्मस्वभावस्यस्यएववपरेणविरोध्यमाणत्वास्पृष्टपर्यायितत्त्वद्यतेगम्यतस्यत्ववतत्स्यात्मनाविरो
ध्यमाणत्वाद्वात्मपर्यायैःस्वपरंविरोधणयत्तंहिवस्तुस्वरूपप्रकाशनमनेकांतवादेवस्यादस्त्यात्मेत्यादिनिश्चयप्रश्निर्विकल्पेरभिधीयतेवस्तुप्रत्येकंक्रियापद
प्रयोगेणार्थपरिसमाप्तेरात्मेतिद्रव्यवाचीविरोध्यत्वात्अस्तीतिगुणाभिधायीविरोधणत्वात्तद्ग्राहितस्वात्मानुत्नथाप्रतीतेर्व्याख्यास्यादस्यापचरित
स्वात्मकस्यगुरुस्यायस्यविरोधणत्वेनोपात्तस्यधर्मिणउपादानादस्यैवद्रव्यस्यस्तुद्रव्यधर्मलिंगसंख्यादिभेदविशुद्धत्वादपिसत्कृतिर्विधादिविषय
स्यादित्ययमप्रथमभंगेऽप्येकवचनान्तप्रतिरूपकोनिपातोविधिविचारणास्तित्वविधानेकांतसंज्ञात्मार्थवृत्तिस्तस्यथानेकांतावद्योतनमेवार्थोविवक्षि
तःकेवलस्यस्वसामान्यविषयत्वावद्योतकत्वाद्विवक्षितार्थप्रतिपादनायद्रव्यधर्मविशेषोपादानंतस्यांतरीयकत्वान्निपातानांचापरिमितत्वादनेकां
तद्योतकतयाविवक्षितत्वादितिस्याच्छब्देनानेकांताभिधानादन्येपिपक्षसंपोःपुनर्भेदेनोपादानंविशिष्टार्थप्रतिपादनाएवथाच्छब्दशब्देनसामान्य
विषयेणाक्षेपेक्षिधवादीनविशेषप्रतिपादयितुंश्चधवादिशब्दोपादानमेतदपिदृष्टांतेदप्रतिपत्तिविवक्षितभेदप्रतिपादनायभेदपरिणामनियमा
भिधानायवासामान्यलक्षणप्रपंचव्याख्यानायसंक्षेपव्यासाभिधानंतत्रास्तित्वनास्तित्वांतनिवारणायप्रथमद्वितीयावेकांतरूपस्यार्थस्यावस्तुत्वा
दिति॥७॥ तृतीयकविकल्पोविधिसयावाव्यकृताद अर्पिततिप्रपतीतेनवाक्यंयदिस्यादितिवेतियुगपदात्मन्यस्तित्वनास्तिधर्मास्यामर्पितेविवक्षितेक्र
मेणवानुपतीतेक्रमेणनिधातुमविवक्षितेवानजानुविक्रदात्मतत्त्वमितिवाचोन्नाद्याविकल्पार्थःअर्पितंविशेष्यनेकांदशोर्पितिअनुपतीतेकथमनु
पनीतेयासमर्थ्याक्रमेणविशेषितेक्रमेणत्वर्प्यतेप्राद्यविकल्पादेवस्यातामनोवक्तुंतयायुगपदभिन्नेकालेवाऽसंगुणस्यमिकस्यैवार्थस्याभिसंबंध १६८
नियोगिस्यात्मस्वरूपेणैकेनशब्देनावधारणात्मकांसंयुक्तमिष्टत्वादवाच्यंतद्विधस्यार्थस्यशब्दस्यवाचकाभावादयंचविकल्पस्यसत्त्वासत्त्वसत्त्वा
सवात्किलावक्तव्यमेवेत्येवंविधेकांतस्यावर्तनार्थःस्यादवक्तव्यएवात्मान्यवक्तशब्देनास्यैश्चषड्विर्वचनेद्रव्यपर्यायविशेषैश्चवक्तव्यएवात्मवाय

७

वंप्रकारावक्तव्यत्वादिशब्देरप्यवाच्यत्वादनुपाख्यस्यादनीतविकल्पद्वयंत्वेकांतास्तित्वैकांतनास्तित्वप्रतिपक्षनिराकरणद्वारेणस्यान्नास्तीतिस्वपरप
र्यायात्मतरेकधर्मसंबंधार्पणात्कालभेदेनानेकमधनात्युगपदिदंपद्धधर्मद्वयसंबंधार्पितस्यचवस्तुरूपस्याभिधानात्कीदृशःशब्दःप्रयोग
मवस्मभ्यतेनरवत्तृनावृत्राःशब्दोस्तियस्मादक्रीविवक्षाप्रतिरुद्धएवततोर्थांतरइतःपर्यायैरवर्तमानमनुत्पन्नवतान्पर्यायान्द्रव्यत्वंब्रवीमस्ति
काविवक्षाप्रपरात्तुविवक्षानिजैःपर्यायैःस्वात्मनिवृत्तैर्वर्तमानमनुत्पन्नवतान्पर्यायानद्रव्यमभिदधातीत्येवमेतयोर्विवक्षयोःपरस्परवि
लक्षणत्वाद्विरुद्धत्वाद्द्वाभ्यामपियुगपदादेशोगुरुत्सर्गौकद्रव्येनास्तिसंतवोवचनविशेषातीतत्वादवक्तव्यत्वंवाचकशब्दाभावादेतदुक्तंभवत्य
स्तित्वनास्तित्वयोर्विरुद्धयोरेकत्राधिकरणेकालेवर्तमानएवनास्तीत्यतस्तद्विधस्याभावात्तस्यवाचकःशब्दोपिनास्तिवेतितथाकालाद्यभे
देनवर्त्तितुगुणानांयुगपद्भावस्तद्वयोगपद्यमेकांतवादेनास्तियतःकालात्मरूपार्थसंबंधोपकारगुणिदेशसंसर्गशब्दद्वारेणगुणानांवस्तुनिवृत्तिः
स्यात्तवेकांतवादेविरुद्धानांगुणानामेकस्मिन्कालेनक्वचिदेकत्रात्मनिवृत्तिर्दृष्टानजातुचित्प्रतिभेदस्यदसत्वेसतएकत्रात्मन्यसंसर्गरूपेयेनात्मा
तथोन्मोतकान्यांविवक्षाश्चपरस्परंगुणानामात्मस्वभावोनात्मोस्यात्मनिवर्त्ततेनतज्जनास्तियुगपद्भेदेनाभिधानं।२।नचैकत्रार्थेविरुद्धास्मद
सत्वादयोवर्त्ततेयतोप्यभिन्नेकाल्याधारत्वेनादेशतिस्यदसत्वयुगपद्भेयातांसंबंधाद्गुणानामनेदःसंबंधस्यभिन्नत्वात्प्रदेवदत्तसंबंधो
स्यःसंबंधिनोःकारणयोर्भिन्नत्वान्ततावेकेनसंबंधेनाभिन्नावेवसदसतौरात्मनास्तदसंबंधस्यभिन्नत्वात्संबंधकृतैयोगपद्यमस्तितदभावाद्व
मेकत्राशब्दवाच्यत्वं।४।नचोपकारकृतोगुणानामभेदोयस्मात्नीलरक्ताद्युपकार्यगुणाधीनत्वेनउपकारस्तेवस्वरूपेणभिन्नास्संतोनीलशब्दोवा
वकःकल्पेत६नावेकांतवादिनांसदसत्वयोःसंसृष्टमनेकांतात्मकंस्वरूपमस्त्यवधृतैकांतरूपत्वात्यथैवहिस्वबलरूपव्यतिरिक्तोप्युक्तः
कल्पावसंसृष्टौनैकस्मिन्नार्थवर्त्तितुंसमर्थावविवक्षदसत्वात्मांसंसर्गाभावान्नयुगपदभिधानमस्ति७नाप्येकशब्दःशब्दःसमासजोवा
क्यात्मकोवास्तिगुणद्वयस्यसदवाचकःक्रमेणसद्घटयोःप्रयोगौयद्वत्सद्वद्शब्दःसदसत्वेयौगपद्येनब्रवीत्येवंतार्ह्विस्वार्थवसत्वमप्यसद्
र्थानपेवसद्वद्दोपिस्वार्थवदसदपिसक्तयाविशेषशब्दत्वात्त्वसदिस्फुरद्गुनामदभिधीयतेनवाच्यादिस्फुरत्सदितिस्फुटंतवसतोयुगपदवा
चकएकःशब्दःअथयुगपत्सदसद्वद्दोगुणद्वयस्यवाचकाविष्येतेततस्सामास्यवाक्यमाख्यातादिपदसमुदायवाक्यंवानवेनन्वसमास
वाक्यंनवाचकंद्वंद्वस्तावत्परस्परपदार्थप्रधानप्रधानसद्धाव्योधवदस्वादिभिःक्रियाभिस्तुल्ययोगित्वात्क्रियाश्रयत्वाद्द्रव्यस्यप्राधान्यंनगुण

तत्वार्थ
१६९

तेयमयुगणक्रमशानंदवीरूपरसादीनाकुहूपणवीनांवतत्रापिगुणः शब्दशक्तिस्वाभाव्यादूपरूपाएवोच्यंते स्पादिक्रियायोगित्वाद्यथासचा दंडपाणा॥
वात्‌अत्रयन्मविशेष्यद्वयंसदयतोगुणवचनत्वमतोगुणप्रगुणपने देपवारेणाभिधानंसत्तात्मायात्मोत्पत्तो द्वंद्वः नत्ववद्वयेपिस्याद्वादोस्तिन्गु॥
णविषयएव यथास्याघटःस्यादघटइत्यत्रापिद्विद्वयगुणरूपापन्नमेवोच्यतेशब्दशक्तिस्वाभाव्यादिशेषणविशेष्यभावापन्नैर्दथयवि॥
शेष्यत्वात्स्यात्घटद्वंदवस्थितिवाक्यंवक्तेरभिप्रायार्थकेवलंविभक्तिश्रवणद्रूपेणाभिधत्तेनोवाक्येनापियुगपत्प्रयोगासंभवः समानाधिकर
णस्यमप्यवाक्येमपिनसंभवेति नत्रद्विगुणद्वयोः सामान्यविशेषभावेमतिद्वयशब्दतायांसामानाधिकरण्यंनीलोत्पलादिवत्‌अत्रयमदनोर्गु
णत्वात्परस्परंभेदेप्रतिनसामान्याधिकरण्यमद्वयशब्दत्वात्सामान्यविशेषरूपेणास्तिनत्वानास्तिविशेषणविशेष्यसमाधिकरणसमासः कर्मधा
रयश्चार्थयोरिष्यतेनत्वात्मत्वनिपदविहितंसमासलक्षणमस्तितस्मात्समासवाक्यगपत्प्रयोगात्भावस्तवाक्येपिसामर्थ्याभावाद्वस्तुरोधि
धिवाच्यत्वाद्वान्तोनकर्मधारयः नाप्यसमासविपदसमुदायोवाक्यंयस्थापसत्त्वेतित्वस्यादिक्रियासंबंधात्‌तत्रसामान्यशब्दोयुगपदनेक
मर्थप्रसिद्धात्रवाभिदधीवस्याभिहितानांसामान्यशब्देनविशेषाणांनियमार्थपुनः शब्दाभिरितिन्यायात्‌ यथावृक्षादनेकमर्थमभिधानोपायासंभ
वात्‌नत्वाश्रकांक्षणेद्वेदः स्वप्रमाणेनबोधिद्गतिन्यायात्‌सामान्यशब्देष्वेवंन विशेषशब्देषुधवखदिरादिषुविशेषशब्दास्तुवाक्येप्रयुज्यमानाः
केवलाः स्वार्थमिवब्रुवतेयंत्रायंस्योति नन्वनेकमर्थस्वार्थमात्राभिधानात्रासंहरणद्वयाभिधायितानुववाक्येत्वयोरपिशब्दयोरेकतयायु
गपद्भावस्तत्र पदेप्येवाथसशब्दस्यशब्दांतरत्वादेकस्वदिशब्दद्व्यतोवाक्यंतस्यवार्थांतरे तेकोनैवप्रतिपाद्यरूपेणसाध्यमतोत्रापियुगपद्द्वयव
वनस्यसुगपद्द्वयस्यासंभवइत्येवमुक्तास्कालादियुगपद्भावासंभवात्समासवाक्यलौकिकवाक्येयुगपद्द्वयोर्द्वयोरर्थयोश्यवक्तुमसंभवा
दुगपद्विवक्षायामवाच्यइत्येवंसर्वैकांतावक्तव्यप्रतिषेधद्वारेणसाध्यकृततातृतीयविकल्पप्रणयनमस्कारिभेद्वास्वैकारिणकथंचिद्यवक
मौः कथंचिद्वक्तयोवक्तव्यादिशब्दिरात्मादृतिनिरूपितमेनदेवचविकल्पत्रयमप्युनःसाध्याकारःस्फुरतरेसाध्येणदर्शयतिस्याद्वादोहिधर्मिणामा
यः स्वभिद्वयतात्मकधर्मिणः सत्वायत्वनित्यत्वाद्यनेकविरुद्धाविरुद्धधर्मकदंबकात्मकपरामेस्यतिपत्रभंगीप्रयंचस्तत्रसंग्रहव्यवहाराभिप्रायत्र
यस्यकलादेशाश्चत्वारस्तुविकलादेशास्यमवयेयाऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूतनयाभिप्रायेणतत्रातीतविकल्पत्रयंद्वरूपभावना
येद्भुक्ताते पर्यायास्तिकस्येस्यादि पर्यायास्तिकग्रहणंधर्मविषयस्याद्वादप्रतिपत्त्यर्थधर्मास्वरूपित्वस्यत्वमूर्त्तत्वादिरूपधर्मिणःप १६९

रिणामिनोनास्यंतव्यतिरिक्तादृश्यतस्तत्त्वनाद्विकोधर्मिविषयत्वमपिद्रव्यपर्यायोः संसृष्टत्वादेवमन्यत्‌द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयद्वयमात्रवस्तु
समाश्रयः सिध्यतिस्याद्वादोन्यथापर्यायतयाश्रयएवविकल्पसमर्केनैकत्वस्तुव्यापीदंवस्यात्स्याद्वादः सतोभवनंभावस्तद्भावलक्षणः प
रिणामःसचानेकरूपः क्रमयुगपद्भाविस्वात्सुरमनुष्यादेर्ज्ञानदर्शनादेश्चात्मनःसद्भावपर्यायत्वंशेषधर्मादिद्रव्यस्यार्थः पुनरसद्भावपर्यायाः
वर्त्तमानकालावधिकाः पर्यायास्सद्भावलक्षणस्ततोन्येतीतानागतवर्त्तमानकालविशिष्टास्त्वसद्भावपर्यायाः तावत्परिणामपर्यायकलाप
व्यात्मादयः पदार्थाः स्वपरपर्यायाननंतपर्यायसद्भावमेकंद्रव्यंतत्स्वरूपेणविविच्यतेचेतनाचेतनाकंमहासामान्यमुत्सर्गः पर्यायाः शब्दयोनं
तासत्रस्वपर्यायात्वयवत्परपर्यायव्यतिरेकोपिवस्तुस्वभावावगतेरंगं।तन्निरूपणद्रव्येणवसुसद्भावाप्रणोदिनिरवन्नेद्वारेणवासद्भावपर्यायो
गेननिरवच्छिन्नकाम्यएवःहेतथास्वभावोविविनिरस्तात्रोषाम्यविशेषलक्षणोनिरवन्निशब्दवाच्यस्तदेवमन्वयव्यतिरेकयोर्विधिप्रतिषेधविषययोरनियमा
निग्रहंगपरितराथविद्वत्तरविंस्वभावायात्मविषयस्याक्षणप्रेस्परमपिशब्दस्यहितंतथाविधस्यतमशब्दविशिष्टंवाधर्मधर्मिनिर्देशवाक्यं
प्रयुज्यतेनर्त्तनिवकारंगुणप्रधानभावमक्तिप्रकृत्यर्थप्रयुक्तान्यतरैवकारंवा परप्रतिपक्षेकांतधर्मविशिष्टंवस्तुकथंचिन्नियस्यकारिधर्मप्रत्यनी
कपर्यायधर्मसंबंधातिस्यात्स्यादस्त्यस्यादनित्यनित्यादिधर्मात्मकमिश्रधर्म्यपीतिवास्याद्वादादिभिः प्रतिज्ञायतेसुलक्षणहेतुदृष्टांतत्वादतोद्रव्या
स्तिकतयार्पणसोयंधर्मस्यभेदैर्नैवव्यपदेशः प्रत्यतिज्ञाप्रधानत्वात्पर्ययोर्थिकाभिदेशाद्स्येदमितिभेदात्मकमेकवचनादिप्रदर्शनंवैकस्मैवद्र
व्यस्याप्रत्ययस्यवात्सजनाप्रत्यावितमनेकत्वमितिप्रतिपादनार्थंसद्भावपर्यायनिमित्तेनादेशेनार्पितमात्मरूपंद्रव्यमित्येवमतद्र
वमेवहिस्याद्वापर्यायस्याद्विद्रवतिपर्यायास्ताद्विद्रवति पर्यायान्द्रूयतेवातेर्द्रव्यमनेनाकारणार्पितंस्यादस्तीत्युच्यते तथाद्रव्यत्वा
देः पर्यायस्यात्मपरिणामिकारणभावितस्वात्मद्रूप्याद्वतद्वास्तित्वंशेषधिकल्पापेक्षमेवसंगतिप्रभवतिसद्भावपर्यायद्वयनिमित्तेन
वद्ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयकारणकः आदेशोद्रव्यंवत्स्पस्कपरिद्वयाश्रयानिर्गुणगुणइति तथागणानेषसद्भावपर्यायकारणेवायमादे
शाश्चतस्रज्ञानदर्शनोपयोगाश्रयोद्रव्यमित्येवंद्विद्रव्येवक्तुनिवाप्युक्तेनप्रकारेणार्पितानिसद्भावपर्यायापेक्षयाप्रव्यपदेशाभाजिभवंति।
अथवैकस्मिसद्भावपर्यायविषयेर्पितमादिष्टंद्रव्यंवाद्रव्येवाद्रव्याणिवास्यन्‌तथाद्वयोर्वजुगुविनामंत्रविशिष्टस्यवाद्रव्यपदार्थस्मि
कत्वद्वित्वबहुत्वपर्यायास्तथावनद्यमाणंस्याद्स्येकत्वेनार्पितमेकसंख्याविशेषरूपतयैवास्तिनद्वित्वबहुत्वाकारेणानेकधर्मि

MEMORIAL
THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

न॰ धर्म॰ टी॰ लोऽपि वस्तुनः कदाचित्किंचिद्विवक्ष्यते युगपत्पुनर्विवक्षायामेकत्वाद्द्वयोर्योगपद्येनार्पणाद्वावुपलक्ष्यं तेन सकलपर्यायसंकीर्णतेः परिणामिनः
१७० एकवृद्धाधारमात्रत्वात्तु सत्त्वान्नित्यादिशक्तिवदेकेन वक्तादिक्षिप्यते योजनवशाद्देशत्वाद्घृत्वादिवच्चवदप्यपेक्षितं प्रयोजनाभावात्तत्त्वतस्तस्यैव
नैव विच्छिन्नाकारेण कार्यसिद्धिः स्याद्स्त्यात्मेत्युच्यते न सर्वपर्यायार्पणयात्मा तदस्ति नस्य वस्तुरिति प्रथमविकल्पस्तावनास्यस्यपर्यायेणैवे
त्यादिना द्वितीयविकल्पं स्थापयति आत्मनो ज्ञानदर्शनादिव्यतिरिक्तानि सिद्धत्वगतोपकारस्य स्वार्थे सद्भावपर्यायावर्तमानजन्मनो वा नीनानास्ति
घटनिवानिष्कांतानागतिः सर्वेष्वसद्भावपर्यायास्तदर्पणयात्मा नास्त्येवात्मेति न सर्वथा नास्तित्वप्रतिपत्तिपर्यायादित्यनागतपकारस्कपर्यायेण
र्पितस्तदात्मद्रव्यमस्तित्वभावपर्यायवत्तत्वाद्यवत्सद्भावपर्यायरूपाविनवाद्यत्पपरिणामित्वाविवेकात्स्वपरिणामित्वाविनावापर्या
यास्तत्रैकमपिनास्तीत्यतोऽस्तित्युच्यते परपर्यायार्पणयानास्तित्वमस्तीत्यर्थः शेषं पूर्ववद्धितीयं तदानीमवक्तव्यताविनावनाभाव तदुभयप
र्यायैरवमादितदित्यतिक्रांत द्वयपरामर्शः सद्भावासद्भावपर्यायद्वयसंपरिग्रहार्थः उभयस्यास्य पर्याययोरस्तित्वनास्तित्वलक्षणः स्वात्मा
उभयपर्यायप्यतदुभयपर्यायस्तदुभयपर्यायनिमित्तस्त्वविषयोवाप्यादेशस्तेनार्पितमात्मनत्वमस्तिनास्तिरूपेण युगपद्विवक्षायात्तु
क्रमप्रकारस्ताव तयानस्याक्यं वक्तुमित्यवाच्यं तत्स्यादुभयपर्यायास्त्वात्मादिष्टं युगपदात्मरूपंद्व्यं वेत्यादि विकल्पतोन वाच्यं स्यादित्यादिति
वाच्यद्वयमसद्भावसत्त्वंनवक्तव्यक्रमेणत्वादेशैरवक्तव्येतदेवं सद्भावार्पणायं तु नस्यादृवाव्यं स्याद्या नियोगमिकाशिकादेशावयवधावाचकशा
ब्दाभावात् नत्तु वत्तदुभयपर्यायावित्येकवचनमत्रुपपन्नं मैकपर्यायविवक्षायामवक्तव्याभावादत्रोच्यते तदुभयग्रहणाद्भाव्यमत्र गृह्यते एवं तर्हि
तदुभयपर्यायोर्विषयस्य दृष्टविशेषः नैतदेवं यतस्तदुभयपर्यायोविशेषविवक्षयास्तित्वं हि स्वपर्यायविषयं वेतपरपर्यायस्य तु स्वपर्यायेणाव
स्थितमानमिहास्तीत्युच्यते तदेव परपर्यायेणावस्थितमानमात्मनि नास्तीति पत्युभिदानी तदुभयपर्याययोर्युगपदर्पणायांमवक्तव्यः इत्यस्य
उभयानंतरेसान्याद्यांद्विवचनादिनिर्देशः समीचीनः जातिविवक्षायां वा जातेरेकत्वादेकवचनमिद्धिरिति एवमेते त्रयः सकलादेशाः साध्येणैव तेना
वितास्संग्रहव्यवहारानुसारिणः आत्मन्यस्मिन् प्रतिविकलादेशाश्चत्वारः पर्यायाश्रयावक्तव्यास्तत्प्रतिपादनार्थमाह सप्तकारी देशादेशेन
विकल्पयितव्यमिति इतिकरणो विकल्पयेत्यप्रतिपादनार्थः पर्यायास्तित्वमिति तिर्यक्स्मिक्तिंग सकांते हि कि कस्येतत अभिप्रायः किं पुनः कारणं सा १७१
पकृतास्सकलादेशत्रयवदितरेऽपि चत्वारो विकलादेशा भाव्येणोक्ताः इत्यपत्तिपायी साध्यकारस्यलक्षणस्य कलादेशसंयोगाच्चतुर्णां निष्प

त्तिरिति युक्तास्तत्राद्यद्वितीयविकल्पसंयोगे चतुर्थविकल्पनिष्पत्तिः स्यादस्ति च नास्ति चेति प्रथमतृतीयविकल्पसंयोगे पंचमविकल्पनिष्पत्तिः स्यादस्ति
चावक्तव्यश्चेति द्वितीयतृतीयविकल्पसंयोगे षष्ठविकल्पनिष्पत्तिः स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति प्रथमद्वितीयविकल्पसंयोगे सप्तमविकल्पनिष्पत्तिः
स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति तत्राद्येषु त्रिषु विकल्पेषु सकलमेव वस्त्वादिश्यते चतुर्थादिषु पुनर्विकलीकृतं वस्त्वादिश्यते तदाह देशादे
शेनेत्यादि सकलस्य वस्तुनो बुद्धिविच्छेदकल्पितो ऽवयवो देशस्तस्मिन् देशादेशो देशादेशस्तेन देशादेशेन विकल्पनीयं सप्तैव मात्मादितत्त्वमित्ये
वं विकल्पचतुष्टयमपि प्रयोगेनात्र चतुर्थतृतीयप्रधानो विकल्पः क्रमेणोभयस्यापि शब्देनाभिधेयत्वात् देशादेशो हि विकलादेशः स च वस्तुनो वि
कल्पस्तेन तत्त्वेनापि सकलस्यापि विविक्तं गुणरूपं स्वरूपेणोपरंजकमात्मक्यप्रतिकल्पनं मंगाभेदं कृत्वानेकात्मकैकत्वव्यवस्थायां नरसिंहन
रसिंहवत्समुदायात्मकमात्मरूपमभ्युपविधानं विकलादेशो न केवलसिंहसिंहत्ववदेकात्मकैकत्वपरिग्रहः यथा प्रतिपादनोपायार्थपरिकल्पे
नानेकनीलपीतादिरूपाणां निर्भागमनेकात्मकमेकं चित्रं सामान्यरूपतृप्तते तथा वस्त्वनेकस्वभावमेकं दृष्टव्यानित्यात्मनोर्थस्य भिन्नोगुण
नेदकः पददवास्यद्यराभ्यीत्युत्तरपेक्षकोऽस्य एवास्मिंस्तत्र यदुक्तातिशयो गुणः सामान्यपदवाच्युणोदयस्य वस्तुनोऽनेकत्वस्य तिनिश्चयोज
नार्थिनात्यास्तित्वादनेकात्मकं चैकत्वमात्मादेर्यतोऽनेकं गुणाशुद्धं द्रव्यार्थाश्रितपर्यायिनयादेकात्मनाऽनेकस्तथात्मकोऽयं तद्भावसाविन्त्वाद
घटस्वात्मकत्ववत्स्वप्नदृष्टपाणाद्यात्मकत्ववदात्सत्तेतत्यास्तत्कस्वाज्ञागः गुणवत्येवपाण्यादयोवस्तुं नाम तत्सर्वं तिक्रमेणाक्षाकमं योगपद्या
स्यां वा चतुर्थताव सप्तुष्टयात्मकेन क्रमेणस्त्राः पंचमषष्ठयोरप्रतितत्क्रमयुगपद्भावाः सप्तमे प्रवितत्क्रमयोगपद्यास्यांदृशाः संख्यसंख्यावक्तव्यश्चे
त्यनेनतुष्टित्वाद्नेकबुद्धिहेतुर्बुद्धिर्भवति द्रव्यपर्यायेषु सत्सु आत्मिका यतोऽनेकांसद्भूयास्यद्रूपावक्तव्यरूपां वा बुद्धिभिन्नामेव किमवतीमिवाऽसि
स्यान्निज्जेका क्रमावस्थुरूपावावस्याथबुद्धिर्भवति तस्माद्भेदकमप्रतिनास्यविज्ञानहेतुत्वाज्ञागस्तेषु वंसत्राबेऽत्रक्रमस्येकस्यापि वस्तुनः एवं वानेकस्वभावो
र्थस्य निवक्ष्यरितावशांकृदाविर्वेदेनविद्रूपेणवक्तुमिष्यते विवक्षायत्तावक्तव्यसकलादेशाविकलादेशावार्त्यमाद्व्यार्थजातस्य नेत्तु सर्वद्व्यार्थ
तेनात्मैवैकंद्रव्यार्थमस्यते यदा पर्यायजात्यनेदात्वेकपर्यायार्थमस्ति पर्यायेऽनेदात्प्रतिपद्यते तदात्वविवक्षितस्वजातिभेदात्मात् सकलं वस्तु एकद्रव्यार्थ
भिन्नमेकपर्यायार्थाभिन्नेनोपचरितं तद्विशेषविकाभेदोपचरितं वा तन्मात्रमेकमद्वितीयां शब्दे वस्तु सकलादेशः स्यान्नित्य इत्यादि स्त्विविधोविनित्यत्वानित्य
त्वयुगपद्भावैकत्वरूपैकार्थाभिधायिद्विद्रव्यपर्यायेष्वमात्मसांतविशेषात् सांवान योगपद्येन एकत्वं नद तदात्मकं यत्तद्व्यापात्र्यसंचतुर्थवि

कल्पत्वांशायुगपद्वक्तुमशक्यत्वं पंचमषष्ठसप्तमेषु च्यते तथा विवक्षावशात् तदुत्तथाऽप्रतिपाद्यत्वविकलादेशास्तद्‌द्रव्यपर्यायास्तस्य देशाः तदादे
शेनादेशः एको ह्यनेकदेशात्मात्मा विनिर्धार्यते तत्र द्रव्यार्थप्राधान्येन तावद्वस्तुत्वेन सत्तात्मा पर्यायप्राधान्येनावस्तुत्वेनासत्त्वमिति विशेषसात्मनिस्व
द्रव्यत्वात्मत्वचेतनत्वद्रव्यत्वज्ञातृत्वमनुष्यत्वादिरनेको द्रव्यार्थभेदस्तथाऽकृतिप्रतियोगिनः पर्यायाः असत्त्वाद्द्रव्यत्वानात्मत्वाचेतनत्वाद्यस्त
त्तद्द्रव्यक्षेत्रकालभावसंबंधिजनिताश्च द्रव्यपर्यायरूपभेदास्तत्र द्रव्यार्थादेशात्स्वद्रव्यतया द्रव्यत्वं पृथिव्यादित्वेनाद्रव्यत्वं तदितरेषे
ष्वर घटादिषु क्षेत्रतो संख्याकाशादेशाव्यापितयानसर्वव्यापितया कालतः स्वजात्युक्तेदाद्यस्तित्वकालतापर्यायादेशाद् घटादिविज्ञा
नदर्शनभेदाः क्रोधादयश्च कषायकर्मभेदाश्च तथानंतकालकृतस्ववर्तनाभेदात्कालभेदः भावतो तु सत्त्वं क्रोधादिसत्त्वं च एवं च द्रव्या
र्थपर्यायार्थयोर्वृत्तिभेदात्सर्वेपि तस्यांशास्ते द्रव्यपर्यायरूपैर्विकल्प्यमाणा नानारूपस्यात्मनो भवंति भावतस्तस्माद् अस्ति च नास्ति च द्रव्यार्थभेदे
नचेतनस्य प्राधान्येनास्तित्वेन तस्य विशेषविवक्षायां तास्त्वेकोपयोगत्वात्पर्यायतस्त्वचेतनत्वेन नास्ति घटोपयोगः काले वा पटाद्युपयोगे
नासन्नचेतनस्य तद्विशेषेण वा वर्तमान एव तद्भावेन तदितरेषां भावेन वर्तते द्रव्यसाधनस्वस्वात्मना सर्वथा भाव एव स्यात् एवं सर्वस्मिन्नेते
षु पदार्थाः परस्परविरुद्धार्थत्वात्तदेतद्रूपस्य समुच्चयात्मकाश्चतुर्थविकल्पोदाहरणीया पंचमविकल्पस्तु स्याद् अस्ति चावक्तव्यश्चात्मेति तत्राने
कद्रव्यपर्यायात्मकस्य सतः कंचिद् द्रव्यार्थविशेषमाश्रित्यास्तीमात्मनोऽपदेशः तस्यैवात्मनः आत्माद्यसाधारणस्य तद्विशेषद्वयं वाऽभावस्य
युगपद्विवक्षायामवक्तव्यता स्फुरतरमेतद् द्विधा मते स्यात् मध्य द्रव्यत्वेन द्रव्यविशेषणवाजीवत्वेन मनुष्यत्वादिना वा द्रव्यपर्याय
सामान्यभूतीकृतस्य वस्तुस्वास्तुत्वसत्वासत्वादिना विशेषेण वा मनुष्यत्वामनुष्यत्वादिना युगपद्भेदविवक्षायामवाच्य एव तस्य सर्वेपि
तस्यैकस्यात्मनस्तद्वद् विकल्पस्तं भवंतीति षष्ठविकल्पोपि त्रिभिरात्मनिरात्मनिर्दिष्टाः स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चात्मेति नांतरेणमभेदं वा स्युग्गतं नास्तित्वमव
क्तव्यरूपेणु विदंशाकांकत्वपि तु वस्तुनस्तथापि सद्भावात् तत्र नास्तित्वं पर्यायाश्रयं स च पर्यायो युगपद्वृत्तः क्रमवृत्तो वा सन्तावस्थाप्यविरोधात् तत्र
नो धर्म एव काल एव यथा चेतनोपयोग वेदनो हर्षस्य सप्तकस्य रतिदुःखभवे दावग्गतिजात्यादिसत्त्वद्रव्यत्वामूर्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वासत्त्वानादित्वा
संख्यातप्रदेशत्वनित्यत्वादिः क्रमवर्ती तु क्रोधादिदेवत्वादिज्ञानादिः स्वस्थानेकभेदस्तस्तत्रैको वस्थितो द्रव्यार्थो जीवनामानैवास्तिकश्चित्तत १६१
नामतिरिक्तः क्रोधादिक्रमवर्त्तधर्मरूपानेरंतर्यमात्रमतिरिक्तो वा तएवत्वतु धर्मास्त्रिविधाः स्त्वव्यपदेशः अवहारनाजीवनंतीत्यतो

१

नास्ति पर्यायार्थादेवं विधो द्रव्यार्थस्य कश्चिदंशो नास्तीति तेन रूपेण भावात्तु नसर्वथा नैव नास्तित्वं विशिष्टस्यासावस्य विवक्षितत्वात् पर्यायां
शः सर्वार्थ्ये कृतत्वात्सर्वथापारविनियोगाभावत्वस्तुत्वेन सन्निति द्रव्यांशाः स्यात्संप्रदविवक्षायामवाच्य इति द्वितीयांशाभ्यधनायसप्तमविकल्पश्च
तुभिरंशैः स्यांशाः किंचिद्‌द्रव्यार्थविशेषमाश्रित्यास्तित्वं पर्यायविशेषं चैकं विदंगीकृत्य नास्तित्वं समुच्चितरूपं भवति द्वयोरपि प्राधान्येन विवक्षितत्वात्
यथा द्रव्यप्राधान्येन पर्यायप्राधान्येन च युगपद्वक्तुमशः स्याद् अस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चात्मेति भावना सुद्रव्यार्थास्तिद्रव्यात्वदेहं द्रियादिस्व
तिकात्मत्वेनाविशेषेण नास्तित्वमतोस्ति च नास्ति च स एवात्मा द्रव्यपर्यायप्राधान्ये स द्रव्यत्वास्य युगपद्वाच्य इत्येवमाधर्तुरोधाद्विवक्षावत्व
नस्यरतिर्नान्यथापि संकल्पितनिमित्तभावादेवमार्गो द्रव्यार्थपर्यायार्थाश्रयेण यस्य भंगी तत्रानपेक्षितोपदेशाकत्राक्षव्यापारमिंद्रियानिंद्रि
यनिमित्तं अर्थरूपोत्पादितं मतिज्ञानमर्थनयावरूपरिच्छेदविषयाः तत्वार्थप्रष्ठेनैवार्थं गमयंति शब्दनया श्रुत्वा प्रतिकस्य मनिरूपितं कं ज्ञा
नेर विषयाः स्कृत ज्ञानात्मकाः शब्दरूपात्समितविज्ञानत्वाच्छब्दप्रमाणकाः यच्छब्दस्य यथावत्तथैवार्थ इति शब्दप्रष्ठेनार्थपरिच्छेदं कुर्वंत्यत
एवैते प्रसिधानस्वरूपसिद्धिपरा विंतावकुर्विमलीकरणं जनवत् तत्रार्थनया सत्त्वासत्त्ववर्तमानसत्वमात्रे पिणः प्रत्येकात्मकाः संयुक्ताश्च
प्रविधक्वनिर्वचनप्रत्ययाः विविक्तसत्त्वमात्रपरिग्रहः सत्त्वं संग्रहः अस्मासत्वमेवसत्वमिति व्यवहारः वर्तमानप्रधानत्वाद्वर्तमानमे
वसत्वमृजुसूत्रः तत्रस्याद् अस्तीति संग्रहः स्यान्नास्तीति व्यवहारः संग्रहव्यवहारयोगपद्यादवक्तव्यं संग्रहव्यवहारविभागसंयोगादेवस्याद्
स्ति च नास्ति च स्याद् अस्त्यवक्तव्यश्चेत्यत्र संग्रहसंग्रहव्यवहारौ विभक्तौ स्यान्नास्त्यवक्तव्यश्चेत्यत्र व्यवहारः संग्रहव्यवहारौ वा विभक्तौ स्याद् अस्ति ना
स्त्यवक्तव्यश्चेत्यत्र विभक्तौ संग्रहव्यवहारावविभक्तौ चेत्येवमर्थपर्यायैः सप्तानवचनमवहारं जनपर्यायाः शब्दनयास्ते त्वभेदद्वारेण व
चनमिच्छंति शब्दनयस्तावत्समानलिंगानां समानवचनानां च शब्दानामिंद्र शक्र पुरंदरादीनां वाच्यं भावार्थमेवाभिन्नमस्फुटं ति न च विभि
न्नलिंगं भिन्नवचनं वा शब्दं स्त्रीदारास्तपोजलमिति समभिरूढस्तु प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादिंद्र शक्रादीनां पर्यायशब्दत्वं न प्रतिजानीते तत्सं
तनित्रपर्वतनिमित्तत्वाद्भिन्नार्थत्वमेवानुमन्यते घटकुटादिशब्दानामिवेति एवंभूतः पुनर्यथास्य भावं वस्तु वचसो गोचरमाप्रयन्नीच्छति चेष्टा
विशिष्ट एवार्थे घटशब्दवाच्यं चेत्कालेष्वनोपयोगपरिणतश्च चित्रकरः चेष्टारहितस्तिष्ठन् घटो न घटशब्दवाच्यः तच्छब्दार्थरहितत्वात् कुटवा
द्वा सार्थवत्वाप्रयुंजानः शब्दानो वा चित्रकाराभिधानाभिधेयश्चित्रज्ञानोपयोगपरिणते शुल्बत्वाजीवादिवदेव मन्ये दत्ते दार्थवा

तत्त्वा॰ टी॰ विनोऽनेकैकश्रद्धाव्यार्थविशेषितप्रधानोपसर्जनाच्च नयाः प्रदीपवद्द्रव्यप्रतिनियतकाव्यंजनपर्यायिसंज्ञकास्ते देवमर्थव्यं
१७२ जनपर्यायार्पणानर्पणवशेनानेकात्मकं कार्यं निष्पादयंति धान्यप्रत्यक्षविषयाविभावनाभिधेया तत्र पुद्गलद्रव्यपरिणतिविशेषः शब्दाभि
धानपुद्गलद्रव्यं वातीतवर्तमानागामित्रिपर्यायपरिणाममर्पितानर्पितानर्पितजनापेक्षयासद्द्रव्यनित्यानित्यानेकधर्मात्मकं प्रत्यक्षो
पदिष्टद्रव्यलक्षणात्सद्रव्यांशापेक्षयासंख्यापरिमाणकाराद्यनेकरूपपर्यायापेक्षयासद्द्रव्यनित्यानित्यादिस्वभावद्दसेवं सद्द्रव्यनित्या
दिनित्यादिस्वभावं जगत्सर्वं वास्तिकायात्मकमर्पितानर्पितलक्षणमस्फलशास्त्रगर्भसिस्त्रीविमायस्याद्वादप्रक्रियासंगतेः सिद्धं ॥ ३१ ॥
अत्राहोक्तं भवता स्यादियं बंधश्च प्रतिपादनार्थस्य कारणप्रवृत्तिनाट्टः प्रकृतार्थशेषसंबंधमभिधास्यति करणयन्न जन्म कार्यप्रयत्नस्य संघाता-
त्स्कंधा उत्पद्यंते इति शब्दो यस्माद्दर्थस्तद्दस्तस्माद्दर्थः यस्मात्संघातात्स्कंधानामुत्पत्तिः प्रतिज्ञायते अस्मात्संदेहः किं संयोगमात्रादेव द्व्यणुका
दिलक्षणः स्कंधो भवत्याहोस्विदस्त्यत्र कश्चित्संयोगविशेष इति मानग्रहणं येनाभावनादित्वे केवलस्य क्वचित्प्रतिपादनार्थं संयोगमात्रेण तु संयोग-
विशेषः इति वाच्यः आशंक्य तत्प्रतिपत्तये आचार्यस्यापि विजपरिवर्तितसंयोगविशेषस्तस्य प्रतिपादनायाभिमतेयत्याह अत्रेति ॥
प्रत्यवविशेषाभिसंबंधः यत्नतन्निश्चीयते विधीयते इति मनीषेत संयोगविशेषाभिसमर्थमाह यतीत्यादि यति परस्परलक्षणेऽस्मिन्संयो
गोबद्धस्यैव एकत्वपरिणतिभाजः संघातात्स्कंधोत्पत्तिः एवकारार्थः इतिकरणः पुद्गलानां पर्यायानां तेऽपि स्वजात्यनतिक्रमेण पर
स्परविलक्षणपरिणामाहितस्यान्यत्रासंनिसंयोगविशेषे केषांचिदेव बंधो न सर्वेषामिति निश्चितमेतत्संयोगविशेषात्स्कंधस्यादौ नपु
नर्ग्राह्यस्वरूपेण संयोगविशेषस्तस्य परिज्ञानाय सूत्रेण प्रक्रमं पुनः परस्पस्पर्शपरपत्राहेति सतिसंघाते बद्धस्य ततः स्कंधपरिणाम इ
ति बंधमेवदस्स्वतित्र अथ बंधः कथं भवतीत्यथ स्यानंतरार्थः बंधस्य स्कंधपरिणामो भवतीति सुक्तेनंतरं वय एव जिज्ञास्यते बंधनं बंधः ए
कत्वपरिणामः स कथं केन प्रकारेणाणूनां वा जयत इति किं परस्परानुप्रवेशेनाहोस्विदन्यथाऽत्यैव प्रवेशनाभावे पीत्यत्रोच्यते परस्परा
नुप्रवेशस्तावन्नैवेष्यते एकोरणूनां वाङ्गुलिरात्मावात्माद्वैतसिद्धीतं प्रपंचतः स्थापितं चेदं परिणाति विशेषाद्गुणानां सर्वात्मनानं बंधोभ-
वत्यर्थं पुनरेतेषामेकोऽन्यस्य प्रवेशाभावेपि गुणविशेषात्सर्वात्मनेव भवते बंधः कीदृशः पुनर्गुणविशेषात्सतावन्नेणो बंधः स्यादित्याह ॥ स्नि- १७२
ग्धरूक्षत्वादित्यादि भाष्यं स्नेहादिगुणः स्पर्शादिमुख्यः तत्परिणामः स्निग्धस्तथा रूक्षोपि एकः स्निग्धो परो रूक्षः तयोर्भावः स्निग्धरूक्ष

११

त्वं तत्परिणामप्राप्तिः तस्मात्स्निग्धः रूक्षत्वादिति हेतौ पंचमी अणवो द्व्यणुकानां वा बंधो भवति स्निग्धरूक्षयोरिति भाष्यक्रमाविभज्यादिवचनप्रयोगोप
लक्ष्येकारिर्यत्वात्स्कंधज्ञापनायानातः परमाण्ववयवः स्कंधो स्निग्धरूक्षाभावतरः द्वे च कालविषयो विनाभ्येस्मात्स्तीति तत्र द्व्यणुकाद्युप
लक्ष्यादित्याद द्वारणप्रलेनाविपुद्गलाः द्वारकत्वेन स्कंधान्निर्वर्तयंति गलनेन स्कंधभेदं विदधति स्पृष्टयोरिति संयुक्तयोर्न संयुक्तयोः स्नि
ग्धेन संयोगमात्रं गृहीतं संयोगपूर्वकस्य कृतसंबंधज्ञापनार्थं तत्र बंधस्य प्रतिघातो जायते बोरणूनां वा प्रतिघातश्चैकदेशावगाहस्यो
प्रतिहननं ततो रौक्ष्यस्नेहविशेषाद्बंधो एवं तरेणले: स्नेहस्त्वजेद्रजोभिमृणादिबंधवशात्स्निग्ध एव एकगुणस्निग्धादिक्रमेणासंख्येयासं
ख्येयानंतानंतगुणस्निग्धः तथैकगुणरूक्षादिक्रमेण दीनमध्यमोत्कृष्टसंख्येयासंख्येयानंतगुणरूक्षास्तोयाजोगोमहिषुष्ट्रीक्षीरघृतस्ने
हवद्मानप्रकर्षाप्रकर्षवत् विचक्षणस्वलक्षणः परिणामः स्नेहस्निग्धिपरीतो रूक्षास्तत्रास्यांत्ये भकारणपरिणतिमत्वात्सर्वात्मसंयोगबं
धप्रसिद्धिः प्रत्यक्षश्चैवं विधद्रव्याणां बंधविशेषो नानावयुक्तिमपेक्षते युक्तिरपि संदृष्टेमद्रुमंघटादिप्रत्यक्षमणुबंधस्यानुमापकं नाणु
संहतिविशेषमंतरेण महत्संहतं युज्यते एवमेव वाकर्षणधारणनोदनादिव्यवहारसिद्धिर्भवत्यथा तथाणुष्वप्रहणेऽप्रतीघातः प
रमाणोर्नैकांतेऽस्य पप्रादेकधर्मद्वयाभावात्प्रतिहन्यते गुरगतिस्मिन् तथाणोः प्रतीघातो बंधनयोग्यं परिणाममंतरेण प्यतेनापि तनाम्प
र्शित्वान्मूर्तिमत्वात्वप्रतिघातस्य च बंधादृष्टः श्लेषरूपरागादेरतः सूत्पूच्यते स्निग्धरूक्षत्वात्पुद्गलयोः संयुक्तयोर्बंधो भवती
ति इति करणमुपप्रदर्शनार्थं एवं शब्दलोपेति ॥ ३२ ॥ अत्राह स्यादिसंबंधप्रतिपत्तिः किमेष एकांत एकांत इति किमितिप्रश्नार्थः एषा-
दसनंतरयोगार्थाभिसंबंधस्निग्धगुणानां रूक्षगुणानां च बंधो भवतीति इति शाद्बे वधारणार्थः किमेषनियम एव सर्वस्य स्निग्धगुण
स्य रूक्षगुणेन बंधः इत्येवमुक्ते अत्रोच्यते इत्याह प्रतिविधावविशेषेण प्रवृत्तेर्निकृष्टमध्यमोत्कृष्टस्निग्धरूक्षाणामननि शेषेतार्थप्रसं
गविनिवृत्त्यर्थमिदमाह ॥ ३३ ॥ न जघन्यगुणानां अतिप्रसक्तस्य विधेरयमपवादः न जघन्यगुणस्निग्धानामित्यादि भाष्यं प्रकृत-
त्वाद्बंधः प्रतिषिध्यते न शब्देन केषां बंधो न भवति जघन्यगुणस्निग्धानां जघन्यरूक्षाणां च जघनेभवो जघन्यः जघन्य इवान्यो ज
घन्यः नेकृष्ट इत्यर्थः जघन्यश्चासौ गुणश्च जघन्यगुणस्निग्धो येषां ते जघन्यगुणस्निग्धाः पुद्गलास्तेषां जघन्यगुणरूक्षाणां विपर
८ स्परं बंधः प्रतिषिध्यते परस्परेणेति सजातीयविजातीयविशेषप्रतिपदनं स्वस्थाने स्निग्धस्य स्निग्धेन नेष्यते बंधः रूक्षस्यापि रू-

केणानेकास्ति बंधः तथा परस्यानेकस्य एकगुणस्निग्धस्यैकगुणरूक्षेणनैवास्ति बंधः सत्यप्येकांशयोगे स्निग्धरूक्षगुणत्वे च न परस्परमेकत्वपरिणतिलक्षणो
बंधः समस्ति किं तु नः कारणमनयोर्बंधो न भवतीति तादृग्विधपरिणतेरभावात्परिणमनात्मकत्वाच्च द्रव्याणां विविधाः क्षेत्रकालाद्यनुरोधिनः संयोग
विशेषापेक्षाः संभवंति न जातु विपर्ययो विरोधेन पर्युपर्युपयोः कुर्वन्ति मतं जघन्यवर्जे गुणः स्नेहः स्नेकत्वादेव जघन्यगुणरूक्षं गुणत्वं न स
त परिणमयितुं तथा रूक्षगुणो स्निग्धगुणमजघन्यं नेष्यते तथा च जघन्यगुणस्निग्धं नाम मात्रकर्तृत्व समर्थः संख्यावाची वायं गुणशब्दो यथैकएवास्यगु
णः षड्गुणोऽस्येति आधिक्यार्थे वा द्विगुणं त्रिगुणमिति यथा अस्ति वस्तुनो विगुणानां प्रकर्षापकर्षभेदः तद्यथा जलादजाक्षीरं स्निग्धं अजाक्षीरा
त् गोपयः गोपयसो महिषीदुग्धं महिषीपयसः करभीपयः इत्युत्तरोत्तरं स्नेहाधिकत्वमेषामेव पूर्वपूर्वं रूक्षत्वं तत्रैकगुणस्निग्धस्यैकगुणस्निग्धेनै
वं घ्नादिनापि संख्येयासंख्येयानंतानंतगुणस्निग्धेन वा नास्ति बंधस्तथैवैकगुणरूक्षस्यैकगुणरूक्षत्वादिभिः संख्येयादिलंत
गुणरूक्षैर्न भवति बंधः सूत्रमपाठ जघन्यगुणस्निग्धानां जघन्यगुणरूक्षाणां च गुणानां नास्ति बंधः परस्परं तेषां कस्मात् सूत्रमाशयं पुनः संयोग
जघन्यगुणस्निग्धरूक्षौ वित्यपि एषामध्यमोत्कृष्टस्निग्धानां रूक्षैः सह स्निग्धैश्च रूक्षाणां परस्परेण बंधो भवतीति अर्थापत्तिलभ्योयमर्थः आम॰
र्थादेवगम्यते अतस्त्वयथा भवति अतो अत्र तथाख्यानमिदं तावदुपयुज्यत इति ॥७॥ अत्राह इत्यादिना अंशेन संबंधविधानं प्रतिपादितं
भवता नंतरं जघन्यगुणस्निग्धरूक्षयोर्नास्ति बंधस्तत्र प्रतिषेधादन्येषां जघन्यगुणवर्जानां बंधः सर्वेषां सदृशानां प्रतिषेधेयन्नो विधेय इत्यर्थाप
त्तिप्राप्तं तावदं द्विगुणस्निग्धस्यैकगुणरूक्षेण सह एकगुणस्निग्धस्य द्विगुणरूक्षेण सह बंधो भवतीत्यतदुक्तं भवति मिश्रस्निग्धरूक्षयोर्बंध प्रति
षाध्यमोत्कृष्टस्निग्धरूक्षगुणानां परस्परेण बंधः प्रतिज्ञातोऽर्थतः इत्यापि करणानां सदृशगुणयोः किमत्यंतप्रतिषेध इति प्रश्नयति ग्र
सुत्रानंतरं च वक्ष्यमाणमाह तुल्यगुणयोः स्निग्धाधिकरणयोरेकैकगुणयोः किमेकांतेनैव प्रतिषेध इति प्रश्ने कृते अत्रोच्यते इत्याह अत्यंतप्रति
षेध एव न कश्चिदधिकृत इति वेदितव्यम् तेन जघन्यगुणानामित्यधिकृत्य उच्यते यथैव स्निग्धरूक्षाणां जघन्यविशेषाणां बंधाभावस्तथैव गुणसाम्ये
सदृशानां बंधाभाव इति संबंधनीयं अथवा स्निग्धरूक्षयोर्भिन्नाधिकरणयोर्बंधप्रतिषेधः कृतोऽथ तुल्यगुणयोः किं प्रतिपत्तव्यमिति प्र
मत्यर्थादेवाह तस्मात्कृत्वाकृत्वा क्रमेयं तुल्यगुणयोः स्निग्धाधिकरणयोर्वा किं बंधनिषेधः प्रतिपत्तव्यः आहोस्विद् बंधविधिरिति आचार्य आह १७३
अत्यंतप्रतिषेध इत्येकांतेनैव प्रतिषेधः स तु न सर्वजघन्यगुणानामित्यवधिकृतास्त्यामाश्रित्योच्यते ॥७॥ गुणसाम्ये सदृशानां अथवा स्नि

ग्धरूक्षगुणगुणसाम्ये सतीत्यादिना एकगुणः स्निग्धरूक्षोऽस्ति येषां समतासाम्यं गुणानां साम्यं तस्मिन् गुणसाम्ये सतीत्यनेन विशेषणं समीक्ष
वयति यस्य यस्याभावेनाभावस्तद्गुणमिति निमित्तमस्य साम्यस्य मति गुणसाम्ये तुल्यसंख्यत्वे सदृशानां बंधो न भवति गुणानां साम्येन सदृशाः नकि
साम्येन तेन गति गुणसाम्ये सदृशानां तेषां बंधो नास्ति एवं च तद्विशेषणसमर्थनार्थमिदं न जघन्यगुणानामित्यभिधायत विशेषं मयावदते तं
वापेक्ष्यमानमुदाहरणेन स्पष्टयति तद्यथेत्युदाहरणोपन्यासः तुल्यगुणस्निग्धस्य तुल्यगुणस्निग्धेन तुल्यगुणरूक्षस्य तुल्यगुणरूक्षेणेति साम्य
मोपन्यासः समस्तैकगुणस्निग्धरूक्षाणां समगुणविकल्पः संप्रदर्श्य तुल्यगुणः स्निग्धोऽस्य स तुल्यगुणस्निग्धः तुल्यसंख्येयगुणोऽस्येत्यर्थः तस्मा
नेन सदृशेनैव तुल्यगुणस्निग्धेन बंधो नास्ति परस्परं परिणतिशक्तेरभावात्तुल्यबलगुणमदद्वयासीमाभिघातवदेकगुणस्निग्धादिनै
व तुल्यगुणस्निग्धेन बाध्यते तथानंतपर्यवसानाद्विगुणादि स्निग्धो द्विगुणादिस्निग्धेन समगुणैरनंतपर्यवसानैः सह न बध्यते एवमेकगुणरूक्षोऽपे
कगुणरूक्षेण सह न बध्यते तुल्यदुर्बलगुणमदद्वयासीमाभिघातवदेव तथा द्विगुणादिरूक्षाः सद्विगुणादिरूक्षैरनंतावसानैः सह बंधमनुभव
तीति अत्राह सदृशग्रहणं किमपेक्षत इति एवं मन्यते समगुणसाम्ये सति बंधो न भवति येषां च समागुणाः प्रकर्षापकर्षरूपाः सन्ति विशि
ष्टसंख्यावच्छिन्नास्तेनियमेन गुणैः सदृशा इत्येतावतापि लब्धे तेऽर्थसिद्धे सदृशग्रहणमिति स्थितमानमपरार्थविशिष्टं भवति तं वा परमर्थम॰
जानान प्रश्नयति किमपेक्षितं सदृशग्रहणमिति आचार्योऽपि विशिष्टार्थप्रतिपत्त्यर्थं सदृशग्रहणं चैतन्निमित्तं धायत्तोऽभ्यत इति गुणवै
षम्ये सदृशानां बंधो न भवतीति सो च गुणवैषम्ये रूक्षगुणवैषम्ये च बंधः स च बंधः समस्तानेषामतः आह सदृशानामिति एतमर्थंस
दृशग्रहणमपेक्षते सादृश्यं च स्नेहगुणमात्रनिबंधनं रौक्ष्यगुणमात्रनिबंधनं संख्यामनाश्रित्य ग्राह्यः मतः सदृशानामपि स्नेहगुण
सामान्येन रौक्ष्यगुणसामान्येन च कं प्रकर्षापकर्षस्तत्र गुणवैषम्ये सति भवत्येव बंधस्तद्यथा एकगुणस्निग्धस्त्रिगुणस्निग्धेन द्विगु
णस्निग्धश्चतुर्गुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धः पंचगुणस्निग्धेन चतुर्गुणस्निग्धः षड्गुणस्निग्धेनैवं यावदनंतगुणस्निग्धो विषमगुण इति सम्
बध्यत इति सूरयः एकगुणस्निग्धस्य द्विगुणस्निग्धेनैकगुणरूक्षस्य द्विगुणरूक्षेणेति विभावनीयं एतद्व्याख्यानं सदा येनागमोपनिबंध
दर्शितैनैव भाष्ये विसंवदतीत्युत्पादरः ॥७॥ अत्राहेत्यादि सबंधप्रतिपादनपरोऽयं किमविशेषेण गुणवैषम्ये सदृशानां बंधो भवतीति
यद्यविशेषेण न एकगुणस्निग्धस्य द्विगुणस्निग्धेनापि बंधः प्राप्नोति एवं चेत्तदाकारेक मानेनऽसूरिराह तत्रोच्यते इतिसर्वेषामेव सदृशानां

किंतर्हि ॥३॥ अधिकादिगुणानां तु सदृशानां बंधो भवतीत्यादि साध्यं द्व्यधिकादिगुणविशेषात्सर्वासदृशात् अधिकोत्रः परमाणोः स्वगुणादिर्येषां गुणा
नां ते अधिकादिगुणाः गुणशब्दोत्र गुणितवचनगुणवंतो गुणाः परमाणवः इत्यर्थः तेषां अधिकादिगुणानां सदृशानां बंधो भवति सदृ
शानामिति स्निग्धस्य स्निग्धे रूक्षस्य रूक्षेण वा त्रिसमासद्रूपं आख्येयं तद्यथा स्निग्धस्य स्निग्धेनेत्यादिनोदाहरति एकगुणस्निग्धस्य स्वयुक्तेपियं व्या
गम्यते गुणशब्दस्यानर्थान्तर्द्विगुणाद्यधिकस्निग्धेनाणुना द्व्यस्यास्ति द्विगुणविशेषात् एकगुणस्निग्धात् अधिकोयस्तेन सहास्ति बंधः य
थैकगुणस्निग्ध एकस्तदन्यस्त्रिगुणस्निग्धः अत्रैकगुणस्निग्धस्यैकः समानो गुणः त्रिगुणस्निग्धे तौ वा विशेषेण गुणद्वयनाधिकः द्वि
गुणाद्यधिकस्निग्धस्येत्यादि प्रणस्निग्धस्य चतुर्गुण पंचगुणस्निग्धेनापि बंधसिद्धिः तथा द्विगुणाद्यधिकस्निग्धस्यैकगुणस्निग्धे
न सह बंधसंभवः ननु प्रथमविकल्पानां स्तिकश्चिद्विशेषोस्यस्फुटः सत्यं न कश्चिद्दृष्टस्तथापि तु बंधोवादि वृत्तिस्तत्र बध्यमानानां वा
बध्यमानत्वेन तावन्तत्वे बाबंधविशेष इति प्रतिपत्त्यर्थम् नुनयथोच्चारणं वकारस्तात्प्रकारस्तद्रूपस्यापीत्यादिनाप्युक्त प्रकारेणैवागमनी
यं एवं एवं ह्यधिकादिगुणानां स्नेहवतां रौक्ष्यवतां वाप्यथोक्तलक्षणो बंधो भवतीत्युच्यते प्रति षेधव्यावृत्ति प्रदर्शनार्थं न भवति तु शब्दो
पादानं अधिकादिगुणानां बंधः स तु शब्दानेवार्थापत्ति न्यायफलप्रदर्शनार्थमिदमाह एकादिगुणाधिकयोस्तु सदृशयोस्तु सदृशयोर्बं
धो न भवति प्रति विशिष्ट परिणति शक्तेरभावादेकगुणस्निग्धस्य हि द्विगुणस्निग्धेन त्रयेकगुणाधिकद्विगुणस्निग्धस्य त्रिगुणस्निग्ध
एकगुणाधिकस्त्रिगुणस्निग्धस्य चतुर्गुणस्निग्ध एकाधिक इत्यादि यावदनंतगुण एकाधिक इति एवं रूक्षस्यापि वाच्यं एकादिगुणाधिक
योरित्यत्रापि द्विगुणाद्विगुणस्य त्रिगुणेन सह नास्ति तत्रापि द्विगुणस्यैकगुणाधिकत्वेति द्विवचनमेवं शेषविकल्पयोजनमपिकार्यं तु
शब्दः किमर्थः कस्मात् इत्याशंकितेनाध्याहृतम् अत्र तु शब्दो व्यावृत्ति विशेषणार्थः सूत्राद्व्याने कार्यवृत्तित्वे सत्यस्य सूत्रे व्यावृ
त्तिर्विशेषणं चोक्तार्थः परिगृह्यते व्यावृत्तिश्च विशेषणं व्यावृत्तिविशेषणे ते अर्थस्ते परस्पर तथोक्तः तत्र व्यावृत्ति निवृत्ति र्विशेष्यते तेनेति विशेष
णं तदर्थो यस्यासौ विशेषणार्थः कस्य पुनर्व्यावृत्तिः किं वा विशेष्यमाणमित्याह प्रतिषेधं व्यावर्तयति अथाधिकत्वं च बंधं विशिनष्टि गुणवैषम्ये
सति सदृशानां गुणद्व्याधिकानां बंधो भवतीत्येवं विशेषणार्थस्तत्र व्यावृत्तेः प्रतिषेधे च निशेषते अधिकादिगुणानां बंधः सिद्धो निरपवा १७४
द इति आगमगाथासंवादी वायं सूत्रचतुष्टयार्थः णिद्धस्स णिद्धेण दुआहिएण लुक्खस्स लुक्खेण दुआहिएण णिद्धस्स लुक्खेण

वेति बंधो जहन्नवज्जो विसमे समे वा गुणवैषम्ये सदृशानां अधिकादिगुणानां तु बंधो भवतीत्यस्य वाचकं गाथा जघन्यमात्रं स्निग्धस्य स्निग्धे
न सह रूक्षस्यापि रूक्षेण सह इति तत्र गुणसाम्ये सदृशानां अधिकादिगुणानां न भवति बंध इत्येतत्सूत्रं संघ अथ स्निग्धरूक्षयोः पर
स्परेण कथमित्याह पाश्चात्यार्द्धमितेन वस्निग्धरूक्षत्वाद्बंधो न जघन्यगुणानामिति सूत्रद्वय परिग्रहस्निग्धरूक्षगुणयोर्जघन्यगुणवर्जः
परस्परेण विषमगुणयोः समगुणयोश्च बंधो भवतीति ॥३॥ अत्राह परमाणुष्वित्यादिनां संबंधेन सूत्रं संबध्नाति अत्रत्वौत्सर्गिके बंधलक्षणेप्य
पवादे प्रतिपादिते संबन्धजातानीपरिणामविशेषो हि बंधः सच स्निग्धरूक्षलक्षणपरिणामांतरापातो ॥ परमाणुषु येस्पर्शादिगुणप
रिणामाः स्कंधेषु वा शब्दादयस्ते किं नित्याः सर्वदाप्यवस्थिता तेषु परमाण्वादिष्वाहोस्विदनवस्थिता भूत्वा पुनर्निर्वर्तीत्य तत्पमभिप्रायः
प्रश्नयितुः परमाणवः संहन्यमाना द्विप्रदेशादिकस्कंधस्य तथा परिणमंते परिमंडलादिपंचप्रकारसंस्थानरूपेणेति तत्र यदि अवा
स्थिताः परमाणुषु परिणामाः स्पर्शादयः स्कंधेषु च स्पर्शादिशब्दादयस्ततस्तेषां सदावस्थितत्वात्सर्वदा नोत्पादो न विनाशस्तौ वांतरेण स्निग्धरूक्ष
गुणयोरपि परिणामाभावे तदवस्थयोः कुतो द्व्यणुकादिस्कंधपरिणामः स्कंधेषु च स्पर्शादिशब्दादिपरिणामस्यैकस्यैव नित्यतयैवस्थितत्वात्
स्पर्शादिशब्दादिपरिणामाभावाः अथाप्यनवस्थिताः सर्वमिदं परमाणुषु पक्षपूर्वकपरिणमस्यागे नोत्तरपरिणामांतरास्वपरमेस्पर्शादयो
भवस्पर्शादिशब्दादयश्च स्वकालावच्छेदेनाभावपरिणामविशेषाः स्फुरितस्वरूपमेतद्यथा परिणामं वस्थिनितत्राजानेकथमेतदितिप्रतिवाच्य
मवस्थितत्वे किं समगुणस्य समगुणत यैव परिणामपक्षतविषमगुणतयापीति यदि शिष्यं दत्तीदमनोच्यते अनवस्थिताः परमाणुस्कंधेषु
स्पर्शादयः स्पर्शादिशब्दादयश्चेत्यनवस्थितत्वे प्रतिज्ञाते पुनः प्रश्नयतितु तः पुनरनवस्थितत्वेमेवं मन्यते किं प्रतिज्ञामात्रेणानवस्थितत्वमु
तक्काविदस्ति किंरणमस्तीत्येवमाशंकितेनोक्तमाह परिणामाविति तद्भावलक्षणः परिणामोवक्ष्यते स एव हि परमाणुः स्कंधो वा द्व्यणुकत्वादिति
स्वभावमजहन् संस्थानान्तराद्गुणांतरादिगुणं प्रतिपद्यते स्पर्शादिसामान्यमजहन् परमाण्वादयः रूपशब्दादिविशेषाणां शब्दादयस्तेनाव
स्थितानवस्थितत्वमेषां स्पर्शादीनां परिणमत्वनाम परिणामशो हि स्वशास्ति पारकर्माजो मसिद्वित लक्षणाहिंत्वादयः परिणामं वस्त्रकश्चित् न
कादिस्वाभाव्याकारेणात्मना कुर्वंतीति दृष्टाः केचित् दधिगुडादयः परिणमनशक्तिसर्वसाधारणात्परस्परपरिणति हेतवः एवं तामेकतः
परिणतिशक्तिः पारवातिशायां देवं परिणामादनवस्थिताः स्पर्शादिशब्दादयः परिणामानवस्थितत्वे प्रतिपादिते लब्धवकाशः पुन

तत्त्वार्थ.टी. रूक्षः द्वयोरपि वर्धमानयोर्गुणवत्त्वे प्रतिकथं परिणामो भवतीति एवं मन्यते भवतु परिणतिविशेषाद्भवस्थितिर्गुणवत्त्वमपथ्योर्वर्धमान
१७८ योर्गुणवत्त्वे प्रतिकथं परिणामो भवतीति तुल्यगुणयोर्विषमगुणयोश्चापि द्व्यादिगुणस्निग्धस्य द्व्यादिगुणरूक्षस्य चेत्यादि सत्यैकगुण
स्निग्धस्य त्रिगुणस्निग्धस्य वा स्यादेकगुणरूक्षस्य त्रिगुणरूक्षादेकथं केन प्रकारेण परिणामो भवत्ययमभिप्रायः किं द्विगुणस्निग्धो गु
णरूक्षस्नेहत्वं तथा परिणमयत्युत द्विगुणरूक्षो द्विगुणस्निग्धं रूक्षात्मतया परिणमयतीत्येवं प्रश्नविकल्पाद्यमाः तथा किमेकगुण
स्निग्धस्त्रिगुणस्निग्धमात्मसात्करोतीत्युत त्रिगुणस्निग्ध एकगुणस्निग्धमित्यादि प्रश्नविधे द्वयोरन्यत्र॥ ७॥ बंधे समाधिकौ पारिणामि
कौ बंधनं बंधः संयोगः समतुल्यः समगुणतः परिगृह्यते एवं च यस्मात्समस्तस्नेहरोपि समोऽभवत्यधिकगुणोऽपि यदा पक्षयाधिकं तत्रतेय
हीनः सूत्रे च यस्मात्समाधिकौ पारिणामिकावेवाद्दीनौ न तु परिणम्यः समो हीनगुणो चेत्यतो बंधग्राह्यो पादानादिलक्षणः संबंधो हियादिव
तिरिक्तमेवं च द्वितीयस्य समो हीनश्चासमर्थादिबंधपरिज्ञातिनसमेन्द्वेक्यामेणदर्शयति बंधे सति समगुणः समगुणस्य परिणामको भवत्य
धिकगुणो हीनगुणस्येति सति संबंधसंघट्टलक्षणे विस्रसाद्वारेण तुल्यगुणो द्विगुणस्निग्धस्तुल्यगुणस्य द्विगुणरूक्षस्य परिणामकः स्व
गतेन स्नेहगुणेन रूक्षगुणमात्मसात्करोत्येवं रूक्षगुणः कदाचित्परिणामकः स्वगतेन रूक्षगुणेन स्नेहगुणमात्मसात्करोतीति परिणमय
तीति गुणसाम्ये तु सदृशानां बंधः प्रतिषेधः इमौ तु विसदृशावेको द्विगुणस्निग्धोऽन्यो द्विगुणरूक्षः स्नेहरूक्षयोश्च भिन्नजातीयत्वान्नास्ति
सादृश्यं तथाधिकगुणस्त्रिगुणस्निग्धो हीनगुणस्यैकगुणस्निग्धस्य परिणामयिता ततो नह्येकगुणस्निग्धस्त्रिगुणस्निग्धतामापद्यते कस्
रिकं प्राप्तु विद्धवलपतनवच्च बंधजातं समगुणयोर्विषमगुणयोश्चापि परिणामस्त्वं परिणामकत्वं च इतरमात्मीयाकुर्वत्परिणमतः इ
तिपरिणामकः परिस्पगुणसंख्यामात्मीयां वा स्वगुणसंख्यामजहत्परिणमनइतिपरिणामकः अथवा परिणमनं परिणामस्तं करोतिपरिणा
मयतिपरिणामकः आत्मरूपेण परस्यापि परिणामं करोत्येवं प्रकृतं लक्षणं तत्त्वयोर्न कश्चिद्विरोध इति॥ ३६॥ अत्राहोक्तं भवतेत्यादि
नासूत्रसंबंधमवगच्छन्नत्रान्यत्र भवता निर्दिष्टं पंचमाध्यायादौ द्रव्याणि जीवाश्चेति धर्माधर्माकाशपुद्गला द्रव्याणि जीवाश्चेत्येवं पंचद्रव्या
णि प्रथममुद्दिष्टानि नामान्येनोक्तानीति न तु द्रव्यलक्षणमदिष्टमवलक्षणिकं द्रव्यमिति अस्माद्धूमत्राहदेनोक्ता धर्मादयस्तस्मात् किमुद्दे १७९
शात एव सामान्याभिधानमात्रादेव द्रव्याणां धर्मादीनां स्वरूपप्रसिद्धिः स्वरूपपरिज्ञानमाहोश्चिदस्ति किंचिद्विशेषिकमसाधारणं लक्षण

मित्येवं मन्यते प्रतिव्यक्ति प्रतिनियमाल्लक्षणस्य यथावस्थितलक्ष्यपरिच्छेदित्वादुद्देशतस्तावन्नेष्यते प्रसिद्धिः किंतर्हि लक्षणत इष्यते ततश्चय
तो लक्षणतः प्रसिद्धिर्धर्मादिद्रव्येत्तदपदेष्टव्यं यथाऽऽत्मनोऽसाधारणेनाकारेणाकारो पयोगलक्षणः सामान्यविशेषसंज्ञास्मव हारेऽर्यास्सर्वे प्रावचनाः
पदार्थाः इति न त्वेवं तु स्याद्द्रव्यधर्मस्तूक्तं स्यादिति सामान्यलक्षणमुक्तं स्यात्समेतदुक्तं तु अन्ययपरेण विशेषलक्षणमभिधापयति प्रश्नयिता किं
द्रव्यं कथा धर्मा इति द्रव्यस्य धर्माणां च विशेषावगतिजिज्ञासार्थप्रश्नः आचार्योऽपि विशेषविकं लक्षणं सन्नियम्यविवक्षयाचाक्षते इत्याह किं
मुच्यते लक्षणतोऽपि प्रसिद्धिरपि शब्दादुद्देशतोऽपि असाधारणं लक्षणं तस्मात्लक्षणद्यथा द्रव्यपदार्थप्रसिद्धिर्विशिष्टविज्ञानोत्पादो विशेर्णव
तितयाऽतल्लक्षणमुच्यते॥ गुणपर्यायवद्द्रव्यं गुणलक्षणतो वक्ष्याम इत्यादि सामान्यं सामान्यसंख्यामानत्वाद्गुणाः शक्तिविशे
षास्त एव क्रमेणोत्पद्यमानं तत्सर्वं तैर्युक्तत्वा त्पर्यायास्तान्गुणान् पिंडघटकपालादीन्रूपादींश्च लक्षणतो साधारणं सक्तिविशेषा
दभिधास्यामो द्रव्यस्याश्रयानिर्गुणागुणा इत्यत्र द्रव्यस्य हि गुणपर्याया परिणतिविशेषाः संभवंति न तु गुणपर्यायाणां केचिदन्ये
गुणपर्याया याः संतीत्येवं भावयिष्यामः व्यवहारनयमाश्रयेण तु गुणपर्याय इति वाभेदेन व्यवहारः प्रवर्तते युगपदवस्थायिनो गुणारू
दय अयुगपदवस्थायिनः पर्याया वस्तुनः पर्यायि गुण इत्यैकात्म्यतः आह दोपन्नवे दुर्ग्रणि तेल्लमति नुपगाय उदव्वाउ ततश्च ज्ञानं
तिजिणेहिं पन्नवेजा गुणाणमन्निताय द्वोपाम्नयाय गुणाणगुणमम्मवाईसेठाणं एवमेकमेवेदमिति मन्यमानस्याह भावांतरं संज्ञांतरं च पर्यायः
भावान्यभावाभावांतरं तदस्म निरूढत्वयाभिप्रायेण न्येतान्यतद्रूपेण दयोर्थविशेषाः रूपादयश्च भावांतरं भावके दाः संज्ञांतराणं
प्रसंनैर्निमित्तं तास्पंज्ञांतरं चेंद्रशक्रपुरंदररूपाद्येवमर्थभेदाः संज्ञाभेदाश्च गुणपर्यायानि भिद्यंत इति तदेतद्वयं व्यवहारनिश्चयात्मकं गुण
शब्दाभिधेयं पर्यायशब्दाभिधेयं च अत्र यस्मिन् स्थित्यत्रिविद्यते सामान्यलक्षणे स्तिन्द्भावलक्षणपरिणतितया वस्थितिलक्षणं द्रव्यमिस
नेन्वेतत्संप्रतिपद्यते द्रव्यं परिणमगुणपर्यायाः परिणामाः प्रसवस्य यलक्षणं इत्येतदेव स्पष्टयति गुणपर्याया इत्यादिना उक्ताः प्रागुक्तं गुण
पर्यायाः अस्याभिप्रायविचिंतन इति मत्वर्थमुपलक्षयति अस्मैते रूपादयः पिंडादयश्च तद्भावलक्षणपरिणामाः संति न जातु विनिश्चपरिणामं द
मनुपतिष्ठते विकालक्षणं च कुवर्णगुणीयकादिवत्राप्येकांतेनाभेदः संज्ञाप्रयोजनादिप्रतिनियमात् तथा कदाचिदपि परिणामयोराधा
राधेयविवक्षया भावपरिकांभेद प्रधानतायामस्मिन् परिणामिति स्थितं सं रूपादि पिंडादयः परिणामाः संति नेदांतरकल्पनयायथाम्मति

तत्त्वार्थ टी. चैतन्यमात्मा ज्ञानाद्याकारेण परिणममानोऽस्य निमित्तं देहस्य च क्रियते चैतन्यमात्मनीति एवमेव पुद्गलद्रव्यजातिस्वरूपमजहती स्वमात्मादितत्

१७६ द्रव्येण विशेषरूपादिव्यपदेशविशेषैः परिणमति कथंचिदेतद्देहस्वरूपं गुणपर्यायवद्द्रव्यमुच्यते तथा धर्माधर्माकाशजीवद्रव्याण्यपि गुणपर्या

यवंति नाविर्भावितत्वानि यानि निर्दिष्टमेतद्द्रव्यं दिनसंयोगस्य क्रमस्तु गुणपर्यायाणामत्र चागुरुलघुस्वभावः पर्यायक्रमस्तु वः गतिगति

स्थित्यवगाहज्ञानदर्शनादिकाद्यो गुणपर्यायाः सर्वमेवमाविनादिति॥७॥ एवं गुणपर्यायपरिणामि द्रव्यलक्षणमिति प्रपंचेनाभिहितं परस्यात्रांक

ते धर्मादीनि द्रव्याणि पंचस्वपरिणामलक्षणगुणपर्यायात्मकानि भावलिंगविविधोपकाराणि प्रदर्शितानि तत्र कालस्यापि सर्वस्तूपकारो वा

लिंगं एववर्तनादिगुणपर्यायलक्षणः स च कालो द्रव्यमित्येके सर्वेनाध्यनाख्याख्यातः नवोपकारकमंतरेणोपकारः कालो द्रव्यं नोक्तः अतो धर्म

धर्मादिद्रव्यपंचकस्याध्य एवायं वर्तनादिव्यापारः इति विरचितमात्मप्रश्नोत्तरसिद्धियाधतो द्विनावयिष्यादारेणस्यरिराह॥७॥

॥कालश्चेत्येके विशिष्टमर्यादावस्थित्यादिहेतुः वर्तनीयद्रव्यस्यांतरवर्तिजीवादिद्रव्यैः परिणमद्भिः स्वत एव कल्पते गम्यते प्रज्ञाप्यते येन स्यात् कारण

तया भावितिकालो पेक्षाकारणं च लोकाकाशप्रदेशगर्जितध्वनिवत् पवित्रतैवा प्रबोधवत् वत्रादौ द्रव्याकर्षणार्थः कालश्च द्रव्यं भवनं भवति इति सिद्ध

एवं चाहार्थो एवमिति पूर्वोक्ताभिधानेन प्रकारांतरेण वचननिर्युक्तिकं द्रव्यत्वमाचष्टे कालस्य एके इत्यस्य व्याख्यार्थ एकग्राहः एकस्य नयस्य नयस्येदं लक्ष

णस्य प्रतिपन्नारस्तदुपयोगानभ्यस्तादेकेन पेक्षितद्रव्यास्तिकनयदर्शिनः कालश्च द्रव्यांतरं वर्तितात्मकत्वे तद्देवत्वाल्लक्षणोपपत्तिकं स्फु

टयति एकेत्याचार्यद्वयादिना एके नयवाक्यांतर प्रधानाविशेषेण वक्तव्यतेऽभ्युपेक्षीकृतं तिपुरुषापरापरापरप्रत्ययाभिधानेनावर्त्यते प्रसिद्धत्वा

निर्निमित्तेनास्य पर्यंततत्त्वानेयत्वाज्ञानयोर्निमित्तं कालस्त्वथा तुवत्स्थविरयोः सिद्धे परत्वापरत्वे देशकृते परापरदेशयोगात् अथ दृष्टो वा

क् परदेशयुक्तेऽत्व परस्मिन्नपि स्थविरे परप्रत्ययः पराभिधानं च तथैव च परदेशासंयोगात्परस्मिन्नपि परप्रत्ययो पराभिधानं च ता

विनैव अतिकरस्वलावावभिधानप्रत्ययौ यन्निमित्तौ तत्कारणमस्ति कालद्रव्यं कालापेक्षे परत्वापरत्वे तन्निमित्ते च प्रत्ययाभिधाने प्रादुर्भवतः

परमपरमिति तथा युगपदयुगपदिति यन्निमित्ते प्रत्ययाभिधाने स कालः निमित्तविशेषे हि प्रत्ययविशेषः सिद्धः प्रत्ययाभिधानविशेषश्चा

शुक्लकृष्णादिवद् दृष्टश्चायं दिग्देशाकारणकार्यकर्तृव्यतिरेकेण प्रत्ययो युगपदयुगपदिति स चायं नानिमित्तो न विशेषवर्तीति यच्च निमित्तं स काल १७५

इत्युक्तं भवति तु स्यकार्यं तु कर्तृ तु आधारेण कर्तृकं तु च कार्यं तु तथ्यं च कर्तृप्रस्तव स्थितिपुरुतं क्रियते कर्तृत्वमित्येतस्मिन्निरूढिकर्तृकर्तृत्वमभेदः

चयनिपुगपदयुगपच्च कृतं क्रियानकर्तृत्वमित्येतमवधिं कृत्वाभिधीयते यतस्तेऽथैवमस्यः कालः संज्ञः कृतादीनां योगपद्यायोगपद्ये यन्निमित्ते स च

नचानिमित्तमेतदभिधानं तथा स मानकार्यस्वभावलक्षणे तु कर्मसु कर्तृत्वस्व अवस्थिते अत एतद्भवति विशेषं द्विप्रमितिप्रामाणीर्थः कालनवाकस्माद

यं प्रत्यय स स्मात्सत्त्वाचेतवे तेषामस्तु नोयत्त्वाचेवनाच वति यत्कालः तु नाशे विशेषपरिणतार्थः स च विशेषो न नेद प्रधानो न यस्तद्गतेन कालोपी

ति अपि शाश्वत्यवाह्यार्थः कालश्च द्रव्यांतरमागमे निरूपितमिति कथयंति कति गणंते द्वापचनागोयमा कद्द्वापञ्चत्ता तं धम्मत्थिकाए अधम्म

त्थिकाए आगासत्थिकाए पुग्गलत्थिकाए जीवत्थिकाए अद्धासमए पावनिर्तरोवाक्याह कस्मात्वर्तकोधर्मास्तिकायादिपंचकायातिरिक्त का

लपरिणतिवादिनो द्रव्यतयास्मीत्येवं कालोऽस्ति यथा व चेहकारणं तथा च प्रश्नोत्पादीनि कालवचनानि व्यवहारविज्ञानमतिरिक्तमुख्यः बाह्यार्थ

निबंधनाभिप्रायमापदत्वात्पुत्रकपादत्वादारूपशाद्वद् तथा च आदीनि कालवचनानि यथार्थानि यथा स्फप गम माशस्तथाभिधीयमान

त्वात्प्रमाणवगम्य प्रमेयोर्थइत्येवं विधिवचनं एवं च स्नातितज्ञावपरिणमलक्षणस्तत्प्रमुपनीतैकवाक्यताचस्योत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं

सद्गुणपर्यायद्रव्यमित्येतल्लक्षणसूत्रद्वयस्य शेषपदार्थव्यापित्वेन कालस्यापि सत्त्वद्रव्यत्वपरिणामित्वधर्मप्रजावस्थितेः न च कालो नाम

विभागी परमनिरुद्धसमय एवैकः समुच्छिन्नपूर्वापरकोटिरत एव नास्तिकायः एतेन प्रदेशाख्यातत्वादस्य प्राग्भावप्रध्वंसाभावा

वन्यत्याचेव च वर्तमाने तत्राष्टाविधेये ततश्चोत्पादव्ययध्रौव्ययोगिता कुतः कुतो वा गुणपर्यायवद्द्रव्यता कालमेत्यतोऽभ्यते जिनवचनमनेक

नयज्ञानविज्ञानगर्भितमत्र स्फुतस्य कलवस्तुत्रुमित्यापि प्रधानोपसर्जनीकृतेतरेतररूपद्रव्यपर्यायोभयनयावलंबिनश्च विदेकांतेनप्रति

ष्टेतेप्रथितमेवैतद्यतः योपित्वयावधिज्ञानः परमनिरुद्धसमयएकोनिःप्रदेशः सोपि द्रव्यपर्यायावचवहर्तिरेवेति द्रव्यार्थरूपेण प्रति

पर्यायमुत्पादव्ययधर्मापिरूपान्तरस्तूकरूपक्रमनागतनाद्य पर्यवसानानंतसंख्यपरिणामपर्यायप्रवाहव्यापिनमेवात्मानमातनोति

अतीतानागतवर्तमानावस्थास्वपि कालः कालद्रव्यविशेषश्च तेस्सर्वदा ध्रौव्यं नाम वलंबनात्स्वात्म परमार्थ एवानस्थानवनकदाविदप

ध्रुवः एवस्यः स्वकृतिपर्यायैरुत्पादव्ययध्रुवभावैः प्रतिपर्यायमाध्यात्मस्वरूपत्वादाविर्भावतिरोभावाच्चनवविनाशीति तस्य यथोत्पा

देन विनश्यत्वेन प्रादुर्भवत्यत्वेनापि विनश्यत्वेनोत्पद्यते कालत्वेन तु ध्रौव्यमप्यः पर्यायेषु संभवित्वात्त्वयरूपत्वाच्च अयं एव ततोऽय

एवोत्पद्यते स एव विनश्यति द्रव्यार्थतस्स एवावतिष्ठते अनन्यत्वात्सर्वदापि तथाय एव विनश्यति स एवोत्पद्यते चे तिष्ठते वेत्यत्पादव्यय

१८

त त्वार्थ टी. ग्रोऽमावेककाधिकारणतानतिन हि श्योत्पादव्ययत्पाद विनाशाः कालग्रोऽसमंतरेण निर्बीजत्वान्निराधारत्वान्नखकुसुमवन्नापि कालग्रोऽसंख्याः सूक्ष्म

१७७ त्वाद विनाशानंतरेण परिणामित्वाद्धर्मादिवादेव तस्मादेवं निरूपितेवृत्तौ वर्त्तनिवद्दृव्यार्थत्वेन कालः सद्भिः स्वपर्यायैराघृष्टो विशेषि

तिवुपनीतोपनीतिना विनमेव पर्यायार्थतयात्वत्यंतविविक्तरूपत्वात् प्रत्यवर्णस्पर्शमात्रविषयत्वादतीतानागतयोरसत्त्वाद

वर्त्तनानापि वर्त्तनेति तेन प्रकारेणोत्पन्नः सत्त्वं सत्तास्तित्वमितिप्रसंगात्सनगुणपर्यायवांश्च कालः एष वर्त्तनिर्वृत्तकहे

तोः कर्मणः कालापेक्षाकारणं मनुष्यलोके प्रत्यक्षलिंगप्यानिच लिंगानि प्रतिनियमवर्त्तीनि वर्षादिसंवत्सरादीनि हिमवदित्यादि

गर्जितोत्कांकुरकिसलयपत्रफलहरितसूनोदव्यवाप्यनागतव्यक्तकमादीनि तथाप्रयोगेपि प्रतिनियतश्ववस्तात्प्राविनोवर्षादिपरिणामाय थासंप

रिणामिकारणमतिरिक्तापेक्षाकारणं कर्माणत्वनियापेक्षाद्भवः भ्रमणेनेकरूपपरिणामत्वे यतिप्रतिनियतमवस्थोत्पत्तिरसत्त्वात्ततीप्राम

लोसत्वात्प्रावप्यापद्यमानत्वाद्धिः प्रकृत्यापह्निरूपांतरविनिष्क्रायाप्तिपुरीत्यन्तत्वचक्षुरिंद्रियविज्ञानवत्त्वयमथैवाधर्माधर्मद्रव्योपकारजनि

तजीवपुद्गलगतिस्थितिवत् स्पर्द्धवृत्तीयदीयापित्वेसमयप्यतोगत्रूपिमिपुक्तास्ति किंचित्कालिंगमवस्थितपरिणामत्वाद्यतः संप्रवर्त्तनाप्र

थनांस्वयंप्रव्रजावेन कालापेक्षाहेतुकत्वेन निर्वर्त्तकइति एवं तत्संस्थानविलिंगोपित्वोगेन्द्रमिथुयथास्ति कालस्तदर्थदितीयदीपव्योत्पवदिर

विदितिनाम्कपगमस्तेपि ववर्त्तनंतत्रास्तिपरत्वापरत्वादिलिंगं प्रयत्नत्वप्रमाणकालतिंगत्वादुरतादित्वेत्रवस्थात्त्वकालद्दत्ताज्ञाने य

त्वामपितत्रभावानां तस्यापिविशेषणतस्याः कालतिंगत्वाभावद्दस्यित्कीर्णाशोलीभिर्हृदिवर्षाहिः कालापेक्षायत्ततःकालस्वभावो वर्त्तनाद्या

कारेणपरिणमतइति नियमः कदाचिदादौकेन परोवाह्यदीपेषु वृत्तिर्नवानां कालापेक्षावृत्तिवाद्दावामालत्वात्प्रयोगनिरपेक्षेद्रव्यतकस्मात्

वादित्येतदप्ययुक्तमलोकेहि भ्रंशप्रतिविद्यमानत्वाद्वर्त्तनेनवतत्रकालोस्तीत्यनैकांतिकत्वात्समयस्याप्यनेकांतः तस्मान्मनुष्यलोक एवकालस्य व

परिणामी न पुनरेकएवविच्छिन्नमुक्ताफलमणिवद्विद्यमानपूर्वापरकोटिवर्त्तमानः समयोऽपेक्ष्यते निरन्वयसमयोत्पादविनाशाभ्यां हि

कनकावलीविलेखैवं प्यानद्धानर्पितद्रव्यनयमतीतपारिभिः संततिपद्यप्रतिक्षणादिद्यमानत्वेवपूर्वेतिरसमयोर्यतोवर्त्तमानसमयएवोत्तरस

मयरूपेणोत्पद्यते तथापरिणामात्पूर्वमुत्पद्यते खपुष्पादिनोपिनिरस्त्वसकिमेवाकिंविद्यमानप्रतिकार्यत्वात्तत्संतानपतितत्वादुपांत्यसं १७७

तानिरूपत्वात्पुनरपर्वधेनोद्भवनाशोनिराधारतेव घोसंवतयोराधारस्तस्मिन्नुत्पत्तितयोर्नावादिति यत्तुपरापरत्वादिकालिंगमस्यध

१९

थिप्राक्हृदपिनर्यानरात्रिप्रायादेवात्पथा तुस्थितिविशेषापेक्षेपरत्वापरत्वेषष्ठिवर्षादूर्ध्वशतिकः परादपरः षष्ठिवर्षदिति अवस्थानविशेषः ष

ष्ठिवर्षाणां शतवर्षाणामितिस्थितिरपेक्षावसत्त्वापेक्षास्तित्वादेवभावानामस्तित्वं वानापेक्षमित्युक्तं तस्मात्कालापेक्षेपरत्वापरत्वेनभवतः योगप

द्यमपिकर्तृणामवस्थितं तेषामेवकर्तृणां काश्चित्क्रियाविशेषानपेक्षतेनकालंभवतेक्रियाविशेषास्तथा क्रियासोप्यंतमेवनानाप्रवृत्तमर्द

तियदउकाकतालीयेनैकः कर्त्तानथाविधक्रियामापद्यतेसोपिकर्त्ता तथैवक्रियाप्यपरिणतस्तदयुगपदितिअपदेशः एवमयुगपदित्यपि

भावनीयं तथाचिरक्षिप्रयोरपि एवप्रपंचस्तेवगतिविशेषापेक्षोगतिश्च परमाण्वादिद्रव्यप्रतिबद्धेति अथकस्मादेकनयावलंबनेनसूत्रा

र्थउपक्रमः पुनर्नयद्वयेनोपसंहरतिनवानित्यादिनेत्यभिधीयते विविक्तार्थसूत्रार्थदर्शनार्थत्वाद्दार्ष्टांतिकं कालद्रव्यमितरद्व्यविविक्तं द

र्शयत्येकनयप्रसृतेनत्वजीवप्रवचनेकद्वेकोनयः समस्तवस्तुस्वरूपपादर्शित्वप्रत्वतः यतस्तत्प्रतिबद्धद्विनयात्पादास्तत्रमपरमागम

स्तिकिमिदं नंतेकालेतिप्रवृत्तिगोतमाजीवाश्चैवअजीवाश्चैवइदं हि सूत्रमस्तिकायपंचकात् अतिरिक्तकालप्रतिपादनायतीर्थकृतोपादेशि

जीवाजीवद्रव्यपर्यायः कालइतिसूत्रार्थः कलनंकालः प्रतिविशिष्टपर्यायोत्पादसंख्यानं कल्पतेवानेनवास्थितिकालः सवर्त्तनादिरूपो

द्रव्यस्यैवपर्यायस्तत्रस्वयंप्रज्ञावेनवर्त्तमानमर्थं याप्रेषोदयतिवर्त्तस्ववर्त्तस्वमानवर्त्तना हेतुमति णिच् णावुत्पाद्यमाद्य युजितिस्त्रीलिंगेभावेवर्त्त

नाक्रियासावप्रसिद्धभावादनर्थांतिरंकालस्तत्परिणामत्वाद्द्रव्यमेवकालइति कर्मधारयवृत्तिर्द्रव्यार्थादिविवक्षायां नहि वर्त्तनादिक्रियात्मो

निजद्रव्यमस्ति एकस्यापिसमयस्यप्रतिद्रव्यमनंतैद्रव्यत्वादानंत्यं द्रव्यं च द्विविधं जीवाजीवात्मकत्वात्तस्माज्जीवाजीवाः समयावलिकादि

भेदवाच्याः तत्स्वरूपेणतिरूपत्वाद्द्रव्यास्तिकस्यहि द्रव्यं द्रव्यार्थतापात्रामकमप्रतिक्रमवर्त्तमापि तथात्वंतम पाश्वत्यतिरेकमन्वयमात्रसंप्रा

हिणः कालस्यामात्ममेकमेवोपचरितविशेषमनवस्थितभावेनद्रव्यवि षयावर्त्तनाद्यादिसपर्यवसिताविनेदेशवतुर्विकल्पाद्द्रव्यस्यका

लः पुरयदिहितत्र्यात्मनः स्कंधानागतातीतसोमादिनिदर्शनमाधः स्वकालस्यापिसूर्यादिक्रियाविशिष्टत्वान्नद्रव्यातिरिक्तित्वं यतोय

दाकाशसंबद्धसुलंघुनास्वयमस्तीपुनिश्वसंयुक्तं तस्माहरितिनामयदेतस्यसाराचिरिति तस्माहोरात्रस्य परमसूक्ष्मोऽसंविभेदः कश्चि

द्विभागीभागस्समयइत्युच्यते एतस्य च व्यवविशेषाश्चावलिकादयः सोयमद्धाकालः समयादिः समयक्षेत्रप्रतिबद्धोद्दमकालानामति

रिक्तेभ्यो एवमेषसमयः प्रथमोप्यस्तनयप्रत्यनीकतयाप्रवृत्तः सकलैकवस्तुसद्भावप्रतिपादनायाहर्मएवेतत्ययनयस्यामतीप्रति

तत्त्वार्थवृ.
१७९

पर्यायवस्तुस्वभावो निरवयवः सूत्रकारस्याप्येष एवाभिप्रायः सत्रे लौकीयमतमुपन्यस्यतः इत्येके इत्यभावश्चेतनैव यथेतिः सम्यग्ज्ञानं चतुः स्याम
स्यामेवसंपद्यते न प्रकारांतरेणापीति एवं प्रसिद्धे स्मात्कालद्रव्ये गणनेकरूपोदयः प्रताय्यते स्म वर्तमानवस्यादि प्रचयइति ॥३॥ इह द्रव्यलक्षणा
धिकारे निहितं कालस्थैत्यकेइतिद्रव्यत्वप्रतिपादयिषया कालस्य अप्रव्व द्रव्यत्वे सत्यप्रकारेणोक्त वितथ्य मिलक प्रकारो वर्तनादि
लक्षणः प्रथममेव प्रतिपादितः तथा धर्मादिद्रव्याणामसंख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मयोरित्यादिना सूत्रकलापेन प्रदेशपरिमाणमभिहित
मप्यनुक्तकालद्रव्यस्यनोक्तं प्रदेशपरिमाणं तव्रत द्विवक्षयावलिद्यदुच्यते ॥८॥ सोनंतसमयः अथवा एकांतेव कालद्रव्यमेकमपरिणामी
त्वंति केचित्तन्प्रतिक्षेपार्थमिदमाह सोनंतसमयः सइत्यनंतरसूत्रप्रतिपादितो द्रव्यविशेषः कालाख्योनंतसमयः परिणामीप्रतिप
त्तव्य तत्राविनाशायः कालः परम निरुद्ध श्चसमयस्य कालावयवद्रुसर्वैः सर्वतन्याक्कः किं तर्हि पारमार्थिकः अनंतशब्दः संख्यावाची
अनंतास्समयाः पर्यायाश्चेदयस्मायत्र नंतसमयः उक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यलक्षणं सर्वं द्रव्यमनंत पर्यायमिष्यते तेन पर्यायाः स्वपर
भेदभाजोयथैकस्याणोः शुक्लपुरमितिक्रा द्यसत्त्वमद्रव्यवर्तित्वस्थस्थानवर्णादयस्तथैकस्य कालद्रव्यस्यानंतप्रदेशास्मा सेपिय
त्वहीयत्वद्रव्यत्वकालत्वादयोर्थपर्यायाश्च व्यनपर्यायाश्चानंता एव वर्तमानादिलक्षणास्तीतस्यांप्रतागतशब्दवाच्या परिणामिविशेषः इ
त्येनामवार्थसाक्षेणाभ्यस्ययतिसवैष कालद्रव्यादिष्टइतिप्रक्रांतपरामर्शादि षड्इत्यनेनसूत्रेणानुसंधीयते कालश्चशब्दो हेतौ यस्मा
दनंतसमयस्ततः परिणामीति अनाद्यनंतत्वाविशांसमयपरंपरायांसंख्यानां प्रत्यनिर्दिष्टलक्षणाविशिष्टसंख्यानिरूपणायेदमो
हानंतसमयइतिसप्रदेशः कालः इत्यत्वात्मा काशादिवत् तत्त्वपरिणाम्यपिप्रदेशात्वत्वान्न द्वेवेति तत्रैतितस्मिन्कालद्रव्येवर्तमान
एक एव प्रदेशः समयलक्षणः तिर्यगर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रद्वयः व्यापी ऊर्द्धमधश्चाष्टादशयोजनशतप्रमाणः कालस्कंदेनावयवाः स्कं
धदेशादेशोपिकल्पितावयवोभावत्वेदेनवास्यावयवः सोवद्रव्योपकार्योपकारकत्वेनस्वगतेनवायुद्दलस्कंधलक्षणेनपरिणमेतिन
वायमस्माकः मेकांतप्राहेनवयवस [redacted] किंतु विकल्पाकिल्पार्थसमाकरणादर्पितानर्पितसिद्धेः काल
तोद्रव्यतश्चार्पितोनवयवस्तस्यानंतरविनश्वरत्वादेकस्य समयस्य कालकृतादेशोन संभवत्यथ कालकृतदेशैरनवयव एवं द्रव्य १७९
कृतदेशैरपीतिद्वैतेनसावत्स्वस्यावयव एवोस्यचानानसमयपरिणामिकारणमतीतस्समयकार्यं वर्तमानावस्थामनुभूतस्त ७

पर्यायमनुप्रविष्यतिप्रागवर्तमानत्वात्तु वस्तस्यपीत्येकैकस्य समयस्य द्रव्यतातः प्रदेशावयवबहुत्वात्काय इत्यपदेशोपिकालद्रव्यप्रदेशाव
यवैश्वास्ति कायतामपरस्तुद्धास्तिकायेः पंचतिरेवप्रवचनेन वैतावतैवाप्यास्तिकायतापकोशंकाकामेतुस्कं विरुद्ध देशे नित्यनयाश्रयवहारः क्वचिदनित्य
तयास्येवांते न नित्यत्वमनित्यत्वं वायुक्तमितिलं प्रयोगेन प्रकृतमुच्यते वर्तमान एकः समयइति निरूप्यैव मतीतानागतयोर्निरूपणायेदमाह समया
कियंतोपि स्युः अतीतानागतयोस्त्वानंत्या अतीतास्तु पर्यवयानां वर्तमानाद्यधिकः संतत्यानात्याइतस्तौ नैतास्तथाना मताः साध्या वर्तमानानवधिकाः पर्य
वयानक्षमाः संतत्यैवानंतमस्त्रावः आनंत्यं संख्यायोगुणः सवनसंख्येयसंख्यानाडसंख्येयसंख्येतिकिं तर्ह्यनंतसंख्येयत्राह सम्प्रतेयेतीतोनागत
श्चसमयराशिरनंतइति सावृनीनादासनागतादावश्चोपकार्येस्यो बहुत्वविंतायां प्रथगेवोक्तान पंचास्तिका[illegible]त्वेनेस्सवोप्योनंतगुणास्सिद्धाः
सिद्धेभ्योतीतसमयराशिरसंख्येयगुणोभ्याद्रव्याप्यनंतगुणः वर्षसमस्याः इत्येतदत्यबहुत्व मस्तिकाय पंचकाद्यतिरिक्तस्यकालद्रव्यस्यघटतइति
॥३॥ अत्राहेक्रमवनेत्यादिनासंबंधप्रावेदयतिद्रव्याधिकारसंबंधेन कालद्रव्यस्य पर्यायस्वरूपं निरूपयितुकामस्याप्यकारः परमेव प्रस्कारयति
प्रतिपादितंत्र वन गुणपर्यायपरिणामिद्रव्यं तत्र के गुणायैस्तद्द्रव्यं गुणवदितिदिश्यते गुणग्रहणाद्वपर्याया गृहीता एवेसतोन्येदेनप्रस्ताकप्रदिपादि
तमेव गुणः पर्यायाइतियैकमित्यक्ते आचार्य आह द्रव्याश्रयोपमनइतिगुणस्वरूपमभिधीयते आदशेद्रव्यगुणलक्षणाः प्रतिपाद्यंतइतिसंगिरतेगु
णः ॥३॥ द्रव्याश्रयानिर्गुणागुणाः स्थितं शेद्रव्यंसत्प्राप्तअयस्यां परिणामिकारणं परिणामविशेषाणां गुणानां तद्रव्याश्रयाः परिणामिपरिणामप्र
लक्षणः आश्रयिसावेन धारयितियश्रलक्षणः कुंडबदरादिवत्समवायलक्षणः संबंधोयुज्यते द्रव्यगुणानामनुपपत्तेरस्तु तावद्द्रव्यगुणानां सम
वायलक्षणः संबंधः समवायस्तुगुणानांवयः संबंधः सकिंसमवायोथसंबंधांतरं यतिसमवायस्तस्यतेषां चकिमभिधानः संबंधइतिसमवायश्चेदन
वस्थासंबंधांतरमितिचेदागमविरोधप्रसंगतरमुक्तेसमवायात्पः संबंधः समवायिनोर्यदिवर्ततेततः संयोगस्यासमवायस्याभावतोसंयोग
स्यातावत्त्वव्रतेकृतः अद्रव्यत्वाद्द्रव्यविषयोहिसंयोगइष्यते नचनद्रव्यगुणविषयः अथसमवायस्याभावतेनत्समवायस्ततोयत्रान्यसम
वायस्याप्यापतेततोनवस्थो प्राहणीया एवमुक्तेवार्तिककारेणोक्तं समवायोनकचिद्वर्ततेइतिब्रूमः अनाश्रितएवासौ स्वतंत्रः संबंधोनव
तीत्येनदप्ययुक्तं यदिद्रव्यगुणयोरनाश्रितः कथाविस्यानतर्हि द्रव्यगुणैस्संबंधं तेनसमवायात्वेनसंबंधेनानाश्रितत्वाद्द्रव्यगुणयोर्घटपटादिव
दूरपटयोर्हि परस्परेणानाश्रितसमवायलक्षणस्संबंधः तस्माद्द्रव्यं परिणतेगुणपर्यायापरिणामविशेषास्तेषु गुणा निर्गुणाः नहिशुक्लपटकपाला

तत्त्वार्थ टी. दीनां गुणपर्यायाणामन्ये गुणपर्यायिणः संति द्रव्यस्य परिणामिनः शुक्लादिपरिणामो घटकपालसंस्थानादिश्च परिणामो नस्त्यैव शुक्लादेरन्ये शुक्लादयः कं

१७१ सादिसंस्थानस्य चान्ये संस्थानादयः स्युः परिणामाविशेषे इत्यतो निर्गुणाः एतमेवार्थं भाष्येणाभ्युपैति द्रव्यमेवाश्रयोऽस्य द्रव्याश्रया इत्यादिना ग्रंथेन नं यौग

पुगपत्प्रयुगपत्त्वाविशाः गुणपर्यायपरिणतेः स्थितिः सामान्यमेवाभ्युपगम्य यलक्षणं ज्ञानादिषु शुक्लादिघटकपालकलादीनामाश्रयः परिणा

मधर्मो द्रव्यं न हि ज्ञानशुक्लादिघटकादितया परिणते स्वयमनाकारेण विनिवर्तितद्व्यमतया व्यवतिष्ठते तदेवाभ्युपगम्य इति द्रव्याश्रयाः इति सूत्रः

एवं शब्दार्थ एवं स्याद्भावधारणया ते परिणामिपरिणामलक्षणामलक्षणा एवाश्रयाश्रयिणो भावेन प्रकारांतरेण परिणामिपरिणामयोश्च द्रव्य

पर्यायनयद्वयापेक्षा कल्पनात्मकजनाद्विविधद्रव्याद्य इति नं तत्र जनाद्विविधिमुपन्यस्य तिनैषां गुणा संतीति निर्गुणाः एषां ज्ञानादिषु शुक्लादीनां

गुणपर्यायाणामनन्ये गुणाः केवल संतीति निर्गुणाः द्रव्याव्यतिरेकेणस्तत्र उपपद्यते गुणगुणिनोर्भेदेऽस्त्यर्थः नशुनास्तिकां तेन इति शब्दैश्चाव्यति

रेकनयवाक्यो पन्यासार्थः तेषां गुणाः संतीति भेदनय प्रधानं वक्तव्यं भेदपरमार्थ एवाभेदः कल्पनातः सकलस्य वस्तुनो भेदाभेदरूपत्वात्

यदा तु द्रव्यमेव तथा परिणतं ज्ञानाद्यात्मना वा तदा द्रव्यस्य नात्मा गुणानां स्वरूपं भिन्नं नास्तीवेत्येवं वक्तुं द्रव्यास्तिकादेशाद्रसत्त्वमेव तै

गुणत्वं पर्यायविवक्षा लीनं गुणा गुणप्रधानत्वात्पर्यायनयस्येति कदाचिदात्रं केन परस्मै तां गुणानां निर्गुणत्वं विंस्यतेस्यं तच्छुद्धद्रव्यास्तिकप

क्षे गुणा एव न संतीत्युक्तेऽनत्वमिष्यते नसंतीत्येतदुक्तं संति गुणाः किंतु द्रव्याद्व्यतिरिच्यमानस्वरूपाः तद्यदा द्रव्यं शुक्लाकारेण परिणतं

भवति तदा कृष्णाकारपरिणामो नास्तीति स्फुटं निर्गुणत्वमिति ॥४॥ अत्राहोक्तं भवतेत्यादिसंबंधभावे भवतेदमुक्तं बंधे समाधिकौ परिणा

मकाविति यसस्य गुणस्य परिणामविधने हीनगुणस्याधिकगुणः परिणममापादयतीति तथानामादिस्त्रसाभ्यमिदमभिहितं साक्षोद

कालिधर्मादीनि सगुणपर्यायाणि सामिलक्षणानि संति साक्षिपरिणामः स्वस्वकलद्रव्यविनस्य एव पिण्डपन्तगात्रस्त्रेणाख्येवाकः परि

णामशब्दवाच्योऽर्थो यसंगीकृतः सदेतदुक्तं समगुणोऽधिकगुणोवापरिणममापादयतीत्येवं मन्यते किमर्थानि रजूतं परिणामं जनहृत्याह शिष्यं

एवं स्वरूपमज हतोऽद्रव्यविशेषविशेषं प्रतिपद्यमानास्तथा भवतीति संदेहो जाएष्टे भाष्यकृदाहतो च्यते इति किमुच्यते यदृष्टं किं

वहष्टं परिणामस्तद्भावः पंचविधस्य धर्मादिस्य वाद्रव्यस्य धर्मादिस्तद्भावः परिणामः तस्य भावस्तद्भावस्तत्त्वमिति द्रव्यस्य कयस्यानिमं १७१

बंधस्तदेवविधर्मादिद्रव्यं तेन तेनाकारेण भवति गतिस्थिति सवगाहनारीशादि ज्ञानादित्रसनस्यादिना भूतिभवनमात्मलाभो भावः परिणामस्त

स्येतिकर्तृलक्षणं षष्ठी भवतेरकर्मकत्वात्समेव हि द्रव्याणि तथा भवंति सत्कूटस्थाम्भवतिष्ठंते न सर्वथोत्पद्यंते नापि सर्वथा स्थिद्यंते तस्मात्

स्वरूपः परिणामो वृत्तिरूपत्वाद्भुवर्तितिर्दिवस्त्रिगत्यादिषु धर्मादिद्रव्यं स्वरूपमजहत्तथाविधधर्मद्रव्यादीनां समानभावस्सामान्यं क

र्णपद्याद्यादयः एवं सामान्याभवंतीति सामान्यमेव तद्भावलक्षणः परिणामः इत्येतदेव भाष्येणाचष्टे ततो परिणामस्वरूपं धर्मादीनां

द्रव्याणामित्यादिना संबंधपोनिरूपणेऽस्वेक्षोकाकाशाद्यापीत्यादियेषां तानि धर्मादीनि द्रव्याणि शब्दादिशब्दधर्मकाराद्यु पुद्गलजीवका

लाख्याने तेषां भावोनिजो भावो भूतिरात्मलाभो वस्थांतरप्राप्तिः परिणामः परिशब्दोऽभ्यासीदो भेदपरीत्योऽथा दो भेदनयानतः वमिः प्रकल्पम

भिधत्ते प्रकल्पं मृत्युत्वमवस्थांतरप्राप्तिलक्षणं धर्मादिश्वं तत्त्वं तेन चोत्पादो विनाशाश्च व्याप्तः समस्तास्थिरं शास्त्रामान्येनास्यात्नोत्पादो नैवि

नाशोस्तीति परिणमशब्दार्थः सम्प्रत्यज्ञावेवापरिः परिणमतिवस्तुवर्तनार्थाभिधानप्रत्ययेष्वप्रमाणत्वयोः षष्ठ्यवेधवीप्सार्थो वा परिशब्दो

यथास्थं वपरिषिंचति स्पृष्टं स्पृष्टं सिंचतीत्यर्थः एवं द्रव्यं द्रव्यं द्रव्यं परिनमनं परिणामः स्वभावमनोऽतिरेकापि दृष्टं गोमहिष्यजाविकादि

तथ्यवक्षेदार्थमाह स्वतत्त्वमिति तत्स्वभावस्तत्त्वं धर्मादिरवस्थांतरप्राप्तिः स्वं च तत्तत्त्वं चेति स्वतत्त्वं धर्मस्यैव निजमवस्थांतरं न त्वधर्मादि

रवस्थांतरं धर्मद्रव्यस्य परिणामः एवधर्मादिद्रव्याणामपि स्वास्वाभिप्राप्तिः परिणामो रूप्यः धर्मो हि गंतुर्गत्युपग्रहकारेण परिणमते

स्वरूपापरित्यागेन स्थित्युपग्रहकारेण स्थाणुरधर्मोऽपि मार्गवत्कारवत् दोयित्वेनोपजायते पुद्गलाः शरीरशब्दादिरूपेणाम्भाज्ञानदर्श

नोपयोगस्थानारकादिभावेन कालोऽपि वर्तनादि प्रपंचेन परिणमते तथा यथोक्तानां च गुणानामिति येन प्रकारेणोक्तादिघटकपा

लादयः एकजातीयत्वेन गुणा भिन्नजातीयतया गुणाः पृथक्पर्यायाश्च पृथगिष्यत एवे हपर्यायग्रहणं नकृतं गुणपर्याययोरेकत्वा

तेपि हि शुक्लादयः कृष्णादित्वेन परिणमंते वर्णादिसामान्यमपुंवतः कृत्स्नपर्यायोऽपि कपालावस्थासापीदृशस्वभावमपरित्यजन्कपाला

द्योपि शकलशर्करांपांशुत्रुटिपरिमाणुरूपेणेति परिमाणवोऽपि रूपाद्यात्मना द्व्यणुकादिकं धास्यतावेत्येवं द्रव्याणि सर्वदा स्वस्वरू

पत्वे हेत्वाद्व्ययरूपेण परिणमंते गुणानां च परिणामाभ्युपगमे गुणवत्त्वमर्थादिवाभ्युपेतं भवतीत्यनेकांतवादप्रसिद्धावसरूपणार्थाम्भिद

मेवाद्वो वद्वाक्यकारप्रथवादिनिकाप्पदार्थानयेप्रतिजानते त एवमाकृत्स्त्यतिसमनंतरमेव ध्वंसंते पदार्थानहेतुमपेक्षंते ध्वंसमानाः स्वा

त्मलक्षणानंतरं स्वयः विनाशः स्वलक्ष्यते निर्दकविधनानेत्यौगादाणिकमित्याह वक्षणाधीवीहमैदक्षैदस्यानंतरः स्वयः निर्हेतुः

त्त्वार्थ[illegible] योगपद्यत्यागेनयोगाक्रमिकं मतं यथा पयः प्रदीपादयः प्रतिक्षणमन्ये वान्ये वोत्पद्यन्ते निरवशेषं एवंनाशः समकालमेवमन्येपि मणध्रा
१८० दयइत्यस्य प्रतिषेधार्थमाह तद्भावः परिणामः परिणामादन्यथात्वं दीपकीरादिषु न स्वजातस्तुतेदाहविस्पर्शयोस्यपदः साकुरस्तिषु जल
त्वेनस्वजात्यनुवेदेन तस्य तस्य तथाभावः परिणामः यो सत्त्वबुद्धेः कारणप्रत्यक्षणविपणांकं दलसस्यादिनानेकावस्थस्यवर्णादेकमत्वयि
तत्परिणमनेन तु पूर्वोक्तेदेन सर्वथासमोत्पाद इति पूर्वोक्तेन विधिना सर्पर्यायस्य क्षणिकत्वमपि क्षणभंगनिराय द्वारेण समर्थनीयानीति
अथवा केचित्परिणामलक्षणमनुक्रमवस्थितस्य द्रव्यस्य धर्मान्तरनिवृत्तिर्धर्मान्तरप्रादुर्भावश्च परिणाम इति तदपाकरणायावस्थितस्य
वः परिणामः तत्रावस्थितं यदि कूटस्थं विवक्षितं तस्य पर्यायधर्मानुत्पादविनाशलक्षणस्तदाकारेण तत्रोत्पद्यते वक्ष्यत्वादेवः तादृशत्वमनीति
अद्यया प्रतिपन्नमं धर्माश्चोत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च व्यतिरेकेणाप्यन्येद्रव्याद्धर्मास्ततो धर्मास्या देधर्मविनाशेत्वमनित्वादेव द्रव्येणापि तथै
कत्वेनापितथैव नवितस्य मितिनास्त्यवस्थितत्वमतस्तद्भावलक्षण एव परिणामोऽभ्युपेयस्तदेवाहिद्रव्यं तथा भवति गुणोस्तोभावः
स्वतत्त्वं परिणामः परिणामिना द्रव्येणेति निरवद्यं परिणामलक्षणमिति॥४१॥ सद्विविधः इत्यादिना संबंधं कथयति सएष परिणामोनन्तरसूत्रो
क्तोयथास्योपलब्धिनिमित्तत्वात् द्विविधश्च स्यामो द्विविधः केषुतस्तेइत्याह अनादिरादिमांश्च अविद्यमानआदिर्यस्यासावनादिरविद्यमान
प्रथमारंभः परिणामः यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्यादिमतः तद्भावः अनादिमान् प्रथमारंभप्रवृत्तिश्च तात्पर्यपरिणामेयत्नोपमं तरार्थं अनु
च्चयार्थोवा कश्च नरयं परिणामोनादिः कवास्यावादिमानितिविभागेन निरूपयति तत्रानादिरित्यादि तत्र तयोरनाद्यादिमतोः परिणामयोरन
नादिरूपेषु परिणामो धर्माधर्माकाशजीवेषु क्रियापदेष्वार्थत्वमथवानादि द्रव्यत्वमित्यादिकालस्य वर्तमानादिः परिणाम इत्येवमर्थतद्
मेषु रूपवत्त्वेन ममूर्तिकवनेन मूर्तिश्च रूपरसगंधस्पर्शा इतिन्याय रूपिषु मूर्तिषु परमाण्वादिषु किमनादिः परिणामस्त्वाहो स्विदादिमानित्यत
आह रूपिष्वादिमान रूपाभिनिवारित्यस्माद्यस्य इतिन्यायान्ताः स्पर्शरूपाद्य अनिवारीकविविक्तंविस्तदाविषुद्रूतत्राह किंभवति कविभर
तत्राह किंस्वणत्वाकलादिवदतः इत्यर्थेवाद्यादयः आद्यगुणस्पर्शावस्थान्तरानेकः परिणामः पुद्गलेषु अणुकादिस्कंधलक्षणः शब्दादिश्च
कृपीतादिश्च तत्र यदाबलत्व विस्रसातोऽणुकं स्कंधमास्तेते तदाणुकस्कंपरिणामस्त्वादिमानेविशेषास्यपि प्रयोगविस्रसाज १८०
नितायथाबद्धाः पुद्गलेन देवसाद्येणस्य वयतिरूपिषिद्धिसादिसार्थं रूप मे पामेष्वासीतिरूपिणः जेजस्वतरस्मा प्रहणस्य मुक्तवार्थ

माभ्यात्तं रूपिणेप्स्वराद्इतियथा तथा रूपिषु रूपस्पर्शरसगंधवर्णइत्येकत्तिलक्षणेऽस्माद्यस्य यववस्वादिमान् परिणामोनेकप्रकारः स्पर्शरसगंधव
र्णादिः शीततरशीततमादिश्च रसः पंचविधस्तिक्तादिस्तिक्ततरादिश्च गंधो द्विधा सुरभिरसुरभिः सुरभितरादिश्च वर्णः शुक्लादिभेदात्पंचविधः शुक्लादिः
शुक्लतरादिश्च आदिशब्दाद् अणुकादियं घातभेदलक्षणः शब्दादिश्चेत्यनेकाकारः परिणामश्च इन्द्रियविषयो जन्मादि विनाशांत विशेषणसंस्पृ
ष्टः स्वरूपस्यास्य विशेषधर्माधिकारी तद्भावलक्षणः परिणाम आदिमान् भवति तत्रादौ विशेषणार्थः इमल मूर्तत्वमत्वादयोऽनाद्याअपि
गुणलक्षमेपरिणामास्तीत्युपमर्थं विशिनष्टि अमुक्तवानर्थोवा शब्दः आदिमान्भवच्छब्दो नादिश्च एवं तर्हि रूपिष्विपिद्येष्वाद्विमानपि परिणामो
मुख्योऽवयोगोपयोगलक्षणो जीवेषु क्वसमानः धर्मादिष्वपि विवर्ततद्देदेवैतिकोवानिवारयति मतं पदार्थयिथा स्वयं गंतुर्लिंगमिवापरिणत
स्यैकत्वधर्ममनुप्रयत्नेकं भवत्यपसादेकत्वं वधर्मः पर्यायस्य वसादृश्या गुणातिपरिणामस्त्वावादध्यताचोपजायमानः स्यादिरेवदेवद्रव्यं
तु गतिकपरामन परिणतवानेवं जन्मविनाशावस्थासादिलं नवोपसादेकत्वमुपसाद्य मंतरेणस्तोवमधर्मादिद्रव्यं स्थितिपरिणामस्योजः स्थिक
पग्रहरूपेणवर्तिणते कामाप्यवमानुरवगाहनपर्यायेणकालस्यद्व्यवर्तनादि परिणामान्तवलादिमाने प्रमेवपरिणामेदर्शार्थिकस्यापाराध
र्मादिष्वभावोनधर्मादिमतिरिक्तः केविदेश्वरिकः कविप्रायोगिकः कविदुभयोत्पादसमयधर्मसमयधीभवलक्षणत्वात्सतोनवापवारासमु
त्विंशतायामंगमावं प्रतिपद्यतद्देवं प्रतिपद्यतद्देवमनुमोदमहेतत्रादिमंतं परिणामं येनुमन्यंते रूपिष्वेवादिमान परिणामो भवतिनारूपि
षु धर्मादिषु तेषामरूपद्रव्य पर्यायानुभवचरत्वापादुत्पादादिलक्षणायोगात्परिणामोभावो परिणामित्वानिर्द्धर्थमात्र अभावाः
स्वर्धर्मादयस्वतत्वादप्रयपरिणमत्वस्त्वात्तस्मात्सर्वत्र केविदनाद्याः कविदादिमंत परिणामा इतिस्थायः सूत्रकारेणानुजनादर्शनार्थ
मेवं सूत्रमाश्यः इतिकनः॥४२॥ यदुक्तमनंतरमनाद्यादिमत्परिणामा रूपिष्वरूपिषुवधर्मादिष्वपर्यंतमवंतीति तदपदर्शनार्थमुक्तैकद्रव्य
गुदिश्यादिमत्परिणामनिर्दिष्ट्यासूत्रं पपाठ॥४३॥ योगोपयोगौ जीवेषु अनंतरसूत्रात्मदादिमानित्येतदनुवर्तते तत्र योगोपयोगौ विशि
षणतया प्रयुज्यते द्विकवनांतरमादिमताविति योजनं योगः युजस्य बंधादात्मनो वीर्यं परिशेषयुतेवाप्यइतियोगः केनच्चात्मना संबंधिवि
शेषः प्राप्यतइति यावत् कायवाङ्मनसोरूपवलोत्पादः उपयोजनमुपयोगं चैतन्यप्रभावस्यात्मनो ज्ञानदर्शनात्मास्वविषयोपलब्ध्यादि
व्यापारः शालिधान्यादिलक्षणउपयुज्यते तेनतिवा उपयोगः समाधिविशेषस्तात्पर्यकोर्थ परिच्छेदप्युपयोगस्तोताकारेणात्मनो माः तः क

तत्त्वार्थटी· तद्यदि दर्शनयोगोपयोगौ जीवधर्मावेकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियेषूपलभ्यमानौ स्वनिकायावधित्वादादिमन्तौ सिद्धेषु तु सकलयोगशून्ये उपयोग एव
१८१ क्रमवृत्तिरादिमानेकद्रव्ये तमेवार्थमाचष्टे स्फुटयति जीवेष्वरूपिष्वपि स्थित्यादिराद्यं द्रव्यनावशालेऽरजीविषु जीवं तिजीविष्यतिवति
जीवाः जीवेष्विति निमित्तावधिरनादिर्जीवनिमित्तो योगोपयोगपरिणाम आदिमान्तो नवतत्त्वापरिणामित्वादात्मनः अथवा परिणामपि
कथंचिद्विद्वविवक्षायां स्वपरिणामानामाधारतां प्रतिपद्यन पवेति तेषामपि मूर्तिर्विद्युतेऽपि तद्वस्तु अपि चाद्ये येषां तेषामपि
द्यानेवंमत्वादिष्वादिमान्परिणामो जीवेष्वपि रूपिष्वपी त्यभिमानवत्स्त्रीहितोक्तेपि मन्दधीयः कश्चिदन्यस्तु तत्पाणिनिनामायं ग्रन्थो
ग्रन्थश्लीलीतिरूपत्राद्यावाना तिवचनस्ततत्त्वसिद्धेंतेव मन्दधीयः कस्म मर्थवान्तलीक इति यथानन्तासोप्याद्यगतिलक्षणमं
बंधादात्मनः कायवाङ्मनोयोग्यपुद्गलानां कायाद्याकारेण परिणताशक्तिर्योगः स च पञ्चदशभेदः समासेन गमनादिकथनचिन्तनक्रिया
लक्षणः औदारिकवैक्रियाहारकयोगास्त्रय औदारिकवैक्रियाहारकमिश्रयोगास्त्रयस्तैजसकार्मणे त्वेकः वाग्योगः सत्यमृषासत्यामृषानु
भयभेदाच्चतुर्धा एवं मनोयोगोऽपि चतुर्विधः उपयोगः साकारानाकारलक्षणो जीवस्वभावः स च द्वादशविधः मतिश्रुतावधिमनःपर्याय
केवलमतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलमतिश्रुतावध्यज्ञानत्रयभेदः पञ्चः पाश्चात्यश्चक्षुरचक्षुरवधिकेवलभेदः एतौ योगोप
योगौ परिणामावित्यतेनात्मनः सद्भावापत्तिं दर्शयति आत्मैव कायादिपुद्गलग्रहणसंबन्धात्तां तां गमनादिकथनचिन्तनक्रियां प्रतिप
द्यते तद्रूपतां च प्रतिपद्यते क्षीरोदकवत् घृतवत् घृतात्मतां प्रति पद्यत इति यावत् तस्य वोपजायमानकालावधिकत्वादादिमानसंतत्यात्वनादिरूप
योगौ वादित्यानिमित्तस्तन्निरपेक्षश्चात्मनो न स्वभावत्वाच्चैतन्यरूपत्वात्परिणामः सामान्यविशेषरूपः संतत्यानादिः अनेकविकल्पायामादि
मानन पारिणामिको पयोगलक्षणमात्मनः सार्वकालिकत्वात् योगोपयोगग्रहणं सूत्रे प्राधान्यमनादित्वं प्राधान्यः परिणामा मध्यमस्योपयोग नः
द्वयोःकस्य किं स्वरूपमित्यारे किंचिद्द्वयमाह अत्रोपयोगः प्रवर्तितः तत्र तयोर्योगोपयोगयोर्मध्ये उपयोगः पूर्वमेव द्वितीये व्याख्यातः स्वरू
पेणोक्तः उपयोगो लक्षणमित्यादि धोऽष्टचतुर्भेद इत्यत्र अथ योगः किंस्वरूप इत्याशंकायामाह योगस्तु परस्ताद्वक्ष्यते तस्मादिह परिशेषात्षष्ठाध्याया
दिसूत्रे कायवाङ्मनःकर्मयोग इत्यत्राभिधास्यते यतश्चास्मादत्र न व्याख्यायते उत्तरत्र हेत्वर्थस्तावदवस्थानं योगस्वरूपमावर्णनस्यो
नयत्र व्याख्यागौरवमापादयति तस्मात्तत्रैव व्याख्यास्यामः इत्येवं सर्वद्रव्याणि परिणमवन्ति स्वरूपेणाव्याख्यातानीति॥ ४३॥ नाम्ना तु १८१

कारिण्यां तत्त्वार्थटीकायां पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥ ॥श्रीः॥ ॥ उक्ता ह्येते जीवादय इति संबन्धः अत्रैते तस्मिन् जीवाद्यर्थे द्विपदार्थे समाकलय्य
ते जीवाश्चाजीवाश्च द्रव्यतः पर्यायश्च स्थित्यादिभेदेन त्र्यात्मकभावाः व्याख्याताः अथ तयोरनन्तरोद्दिष्ट आस्रवः क इति प्रश्नपरिसमाप्ताविति व्याहृ
कथ आस्रव इत्येतेनाभिमते दृष्टावस्तुतश्चेत्तश्चेतनाचेतनाचेतनलक्षणजीवाजीवपदार्थद्वयसद्भावे एक आस्रवस्तु यदि जीवो यदि वा जीवपर्यायः
सर्वश्चाजीव एव अथवा जीवस्तत्पर्यायो वा तथाजीवे सत्येव नापि चेतनाचेतनव्यतिरेके पदार्थान्तरमस्तीत्यतः स्वरूपप्रस्थितिकोऽय
आस्रव इति आचार्यस्तु अयविशेषमास्रवं चेतयति तिधायाह अत्रास्रवप्रसिद्ध्यर्थमिदं प्रक्रियते अत्र जीवादिपदार्थसमकेजीवाव्यभिधा — आस्रवस्वरूपाधिकारः
यलक्षणविधानं प्रधानाधिकारिकास्मात् आस्रवप्रसाधनार्थमिदं प्रस्तूयते आस्रवस्वरूपनिर्देशार्थः अत्राध्याये आस्रवो विचार्यते स्व
रूपेण व्याख्यायते इत्यर्थमभिप्रायवत् आस्रवः क्रियाविशेषः स चात्मकायाद्याश्रयो न जीवो न जीवपर्याय केवलो न वाजीवो नापि तत्पर्या
य उभयाश्रयत्वात् नवपदार्थान्तरं जीवाजीवात्मा मतो भेदेनास्रवस्वरूपमिदं लक्षणविधानात्सम्यक् प्रक्रियते॥ १॥ कायवाङ्मनो
कर्मयोगः नत्वायमसंगतार्थः संबन्धेऽस्मिन्न सूत्रे सत्यमाप्येयत्वेनोपन्यास्य आस्रवसंबन्धमभिधाय योगः सूत्रेणोपन्यस्त इति
उच्यते न सूत्रतः प्रतिज्ञातः स एव व्याख्यायते किंतु तद्व्याख्यानपरिकरार्थं योगोपन्यासस्तत्र मूलत्वादास्रवस्येति अथवा पञ्चमाध्या
य पर्यन्तसूत्रे निर्दिष्टं योगस्तु परस्ताद्वक्ष्यते तदयं योगः कायादिभेदस्तत्प्रसनादि कथयेदास्रवस्वरूपनिरूपणमित्येतदुक्त
नवनास्तावदर्थव्याख्याः सामान्यकोऽमेवाभिधानमभिहितार्थप्रतिपत्तये सत्ते मयोग इति किंस्वरूपो योगः कतिप्रकारो वेत्याह कायवाङ्म
नःकर्मयोगः करणदृष्टानां कायादीनामात्मनः करणानामिन्द्रियाणां कर्म पदेन सह षष्ठीसमासः कर्म व्यापारः क्रिया वेष्टन[illegible] — र्थान्तरमेतत्क र्मकायादि—
संबन्धि यथासंभवयोगः उच्यते वीर्यान्तरायक्षयोपशमजनितेन पर्यायेणात्मनः संबन्धो योगः स च वीर्यप्राणोत्साहपराक्रमचेष्टाशक्तिसामर्थ्या
दिशब्दवाच्यः अथवा युज्यते जीवो वीर्यान्तरायक्षयोपशमजनितं पर्यायमिति योगः स च कायादिभेदात् त्रिविधः साधकतममनादि साधनं चिन्ता
त्मात्मनः सूत्रकायः शरीरमात्मनो वा निवासः पुद्गलद्रव्यघटितः स च विरचितदुर्बलस्य वा धार्यमानयष्टिकादिवद्विषमेषूपष्टम्भकसयो
गादीव सवीर्यपरिणामः शक्तिः सामर्थ्यं काययोगः यथाग्निसंपर्काद्घटस्य रक्तता परिणामः स तथात्मनः कायकरणसंबन्धाद्वीर्यविशि
ष्टाति स तथात्मयुक्तकायाद्वा वाग्वर्गणायोग्यस्कन्धान्निसृज्यमानान्वाल्केन करणतामापद्यन्ते तेन वाक्करणसंबन्धादात्मनो यद्वीर्यं समुद्भ

नेत्राधकत्वात्किः सवीर्यस्य योगः सत्यादिभेदाच्चतुर्विधः पुद्गलाश्च वस्तुनोन सत्यादिभेदाभावः किंतु ज्ञानमेव सत्यादिभेदं पुष्यतस्तद्व्यवहारोवातथा
पितद्गलाधानसाधकतमत्वाद्धागपि सत्यादिभेदेनोपचर्यते तथात्मना शरीरवता सर्वप्रदेशैर्गृहीता मनोवर्गणायोग्यस्कंधाः शुभादिमन
नार्थकरणशक्तिमालंबते तत्संबंधत्वादात्मनः पराक्रमविशेषो योगः सत्यादिविकल्पाच्चतुर्द्वैविध्यात्रापि मनोवर्गणायोग्यस्कंधानसत्या
दिव्यपदेशाः परमार्थतः किंतु नोइंद्रियावरणक्षयोपशमात्समुद्भूतमानाविज्ञानपरिणतात्मनो बलाधानकारित्वादात्मन्युपचरितत्वा
दुपचारतः सत्यादिव्यपदेशाः इत्यमुमेवार्थं भाष्येणाचष्टे कायिकं कर्मेत्यादिना भाष्यं एकैकस्य कायादेः कर्म भवति तीव्रसंपत्पुदिता
नामेवैतस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थं प्रतिसंबंधात्तद्भाष्यकारः प्रत्येकमपि कर्मशब्दं कायिकं कर्म वाचिकं कर्म मानसं कर्मेत्याह भवतु नामका
यकर्म वाक्संकल्पदकतेजोमंदनवनत्यादि वाक्कर्म मतः कर्म वाक्यस्मिन्नेकं कर्मेति नः पृष्ठो यथाकायकर्मेतरद्वयनिरपेक्षं तथावाक्
र्मापीतरद्वयानपेक्षं मनः कर्म वा किंतर्हि कायव्यापाराभावेपि कायवतो वाग्व्यापारो दृष्टो प्रतिपादितश्चैव तथा सत्यां कायवाग्व्यापाराभावेपि
करणविज्ञानो व्यापार एव केवलो दृष्टः क्वचिदंत्यप्रमुदिताः कायादयस्तत्त्वाधिष्ठिता एककार्यक्रियादेनवः तत्र कायप्रयोजनं कायकं
कायेन वा निर्वृत्तं तत्र वाचा मनसा वा विकमानसमेवमपि वाच्यमित्याह कर्मेत्यत्र प्रतिपादनार्थः एतावत्कर्मात्मनः कर्तुः शारीरैकत्वपरिणामादभिन्नंक
रणं भवति वीर्यनिर्वर्त्यस्यात्मनः शक्तिपरिणामाद्रूपरूपाः कायादियोगाः भावयोगं वीर्यं निवर्तयंति यथा कर्तुः शारीरस्य गमने निर्वृत्तौ प्रयोजक
रणमभिन्नमेकदेशत्वाद्द्रव्यमेतेपीत्यत एव एव शारीरात्मप्रदेशापिंडभूताति विशिष्टक्रियाकारित्वमवच्छिन्नमवच्छिन्नास्त्रिविधो योगो भवतीति त्रि
विधस्यायोगस्त्रिविधस्तदेव प्रतिविशिष्टक्रियाकारित्वमुपसूचयति कायात्मप्रदेशपरिणामो गमनादिक्रियाहेतुः स काययोगः भा
षायोग्यपुद्गलात्मप्रदेशपरिणामो वाग्योगः मनोयोग्यपुद्गलात्मप्रदेशपरिणामो मननादिक्रियाहेतुर्मनोयोगः त्रिविध इति इति मूल
भेदकथनमुत्तरभेदाः पुनः पंचदश भवंति तद्यथा औदारिककायेन योगः औदारिककाययोगः औदारिककायावष्टंभोपजातक्रियाभि
संबंधः औदारिककाययोगस्तिर्यग्मनुष्याणामेव केवलिसमुद्घातकाले च प्रथमाष्टमसमययोरिष्टः स एव कार्मणेन व्यतिकरित औदा
रिकमिश्रकाययोगः केवलिसमुद्घाते द्वितीयषष्ठसप्तमसमयेषु समस्ति औदारिकादिशरीराणामविद्विती आयाश्च यो स्वरूपमभि १८२
हितं नः दारिककार्मणशरीरद्वयमिश्रत्वान्मिश्रव्यपदेशो यथा गुडमिश्रं मन्तं तु गुड इति व्यपदिश्यते औदारिकस्य प्रधानत्वादस्य पूर्णत्वा

देवौदारिकं यो यदयोगो संप्रलोक्यस्य मतिमिश्रत्वादौदारिकमिश्रकाययोगः औदारिकस्य प्रधानत्वात्तेन निर्देशो विहितः विविधक्रियाकरणं वैक्रियका
यस्तेन योगः स च नारकदेवानां तिर्यग्मनुष्याणां च विकृतिप्रामाणामेवौदारिकेण सह ग्रहणकाले वैक्रियमिश्रकाययोगः चतुर्दशपूर्वविन्मिश्राश्र
र्थसर्वज्ञयोजनार्थमाक्रियत इत्याहारकः काययोगः स च प्रमादवर्द्धिप्राप्तस्य एवौदारिकेण सहाहारकमिश्रकाययोगो ग्रहणकाले भवति
सर्वकर्मप्ररोहबीजं सांसारिकसुखदुःखजनकं कर्मैव कार्मणशरीरं तेन योगः कार्मणकाययोगः स च विग्रहगत्यापन्नानां केवलिसमुद्घाते
वा त्रिचतुर्थपंचमसमयेषु भवति कर्मणि वा भवं कार्मणि वा भवं कार्मणं न च कर्मकार्मणयोरैक्यं कार्मणस्य कर्मणानिष्पादितत्वात् किंतु कर्मका
र्मणवर्गणानां स्वरूपमथैव तस्य व्यपदेशः कार्मणमिति तैजसशरीरमाहारपाचनसमर्थमपि विशुद्धं कार्मणयोगे नैति न ते भेदेनोपात्तं स्वा
तंत्र्याभावात् एवं काययोगः सप्तविधः अष्टाविति चतुर्द्धा वाग्योगस्तत्र निश्चयव्यवहारयोर्यथार्थः सत्यपापादिवितथमिति यथा तद्विपरी
तोऽसत्यः पापं नाम नास्ति किंचित् सत्यासत्यं तेयमेमाः गावश्चरंति सत्यामपि तत्र संवाक्सत्यासत्यं योगादसत्यानृतो यथा देवद
त्तः शांगमं गच्छत्यादि तथा मे नो योगोपि वाच्यो विना विनयता स्ववाङ्गोचरालंबनीयस्मात्सत्यादिभेदेन सोपि त्रिविधो योगः कायादिसंज्ञः एकशो
द्विविधो भवति एकश इति एकैकः कायादियोगो द्विभेदः प्रतिपत्तव्यः कोऽसौ भेदः शुभश्चाशुभश्चेति परिहारार्थमुत्त
रोक्तपदेषु अंतरोत्सवांतरगमेतवानवागमपरिज्ञाने तु प्रतिपादितगुणदोषोत्तरसूत्रं परित्यक्ष्यतीति तत्र
काययोगः शुभाशुभश्च एवं वाग्योगो मनोयोगश्च शुभं तु पुण्यस्याश्रवादि स्वकृतकर्मक्षयोपात्तहेतुत्वादशुभः शोऽपि पापमेव नारकादिजन्म
फलं संसारानुबंधितहेतुत्वादशुभस्तत्त्वेति तयोः शुभाशुभयोरशुभस्तावदाख्यायते किंतु नः प्रयोजनं क्रमोद्देशघनेऽयमपि प्रायोऽ
भकृतः प्रागशुभः कथ्यमानः संवेगमुत्पादयति दुःखानुबंधित्वात्संविग्नश्चात्मजनः शुभे प्रयोगे संसारानुबंधिनि प्रवर्तिष्यते
संसारानुबंधित्वादिति तत्र हिंसास्तेयाब्रह्मादीनि कायिकः प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेति वक्ष्यते कायिकयोगः केवलो
संक्लिष्टमनस्कादिषु प्रसिद्धः सिद्धांते मनोव्यापारवर्जितः प्राणिनां प्राणिहंतारोपि योगत्रयस्याक्रमेण तस्मात्प्रमत्तजनीतमनो
वाग्व्यापारस्य कायस्य योग एवं हिंसकत्वेनोद्धृतशक्तित्वादिवद्धितोऽस्य गतवितस्यास्यविषयांच वाक्संज्ञापमाणस्य प्रमादिनः तथापरो
वितितार्थेन वाग्योगेन हिनस्ति अन्यः पुनर्मनोव्यापारेणैव कायवाक्क्रियानिरपेक्षः संकरोति हिंसामपरः कायवाङ्मनोव्यापार

तत्त्वार्थ टी. काव्हारिणः पिनष्टीत्येवं नैव शुध्यकेवलः कायव्यापारः सविवक्ष्यते तथा परपरिगृहीतस्यादत्तस्य वा दानं ग्रहणं देशपि स्तेयं तत्त्ववक्ष्यते त
१८३ ग्रहणतः अदत्तादानं स्तेयं एतदपि प्रत्येकयोगवर्तिसिद्धत्वयवर्जितव्याप्याप्यकेवलकायव्यापाररूपं प्रसमवहृत्यापि प्रवृत्तजातेवेदोदय
स्त्रीवेनावेननावेतनवस्तुविवरलिंगाद्रुतिविषयमप्रेवनं स्यादवयवनोदजनितं वंस्पर्शप्रभृतिं वक्ष्यते मैथुनमवगृह्यात्वापि केवलकायव्या
पारः स्वेनवाउपभुज्य वाचाः कांक्षामोदयेजावात्थिमादिष्टात् तस्य अमैथुनपरिग्रहस्वेच्छासंज्ञाः संभवात् आदिशब्दात् इन्द्रेदनाद्यत्त्वन तस्य
मवनवलानलंघनावरोहणप्रोक्तृनुप्रवृत्तिकर्मविशेषाः कायकोयोगं वाचिकाचारांगं प्रदर्शनार्थमाह सावद्यानृतपरुषपिशुनादीनि
वाचिकः सत्यमपि वचः सावद्यं वाचिकं कर्माशुभं यथा हन्यंतां तस्कराः आपाद्यंतां हिंसाः अनृतमयथार्थमेवचोसंवोरं कारमाकोश
यति पदयंस्त्रे द्रहितं यथा धिग्जालम मूर्ख त्वं पापाचारः इति वा पिशुनं सत्यमपि प्रीतिशून्यतोपादनाद्य परोक्ष्य सतो दोषस्य कंचवः अ
शुककार्येषु देवदत्तोऽयं न दृष्टं वेदं नेनाकारीति आदिशब्दात् असत्यासभ्यलज्जानन्दनो ग्रंथिकाकटुकसंदिग्धमितविकत्थाश्रितः मवचनविरोधी
वाचिकस्सर्व मनोयोगनिरूपणार्थमाह अभिध्याव्यापादेर्ष्यासूयादीनि मानसः सदा सत्येव प्रतिषेधज्ञानमभिध्या अथाभिमतेषु
मवत्रपामः आपाय अप्रादनोस्तोआपादः यथास्सम्पामिकंराभ्यवंचेत्तुं मेवप्रकोपयोमीतिईर्ष्या परसंपत् गुणविषवायदमाय वा
शुभगोयमस्सेरोचतेनक्रथमियं नष्टेति तथा असूया प्रागन्ध्यं दमकदाजीवोधनाउधनदायते तत्कथमयं दरिद्रः स्यादिति असूया क्रोधविशे
षएव यथा राजपत्त्रजिगाताचैन तथा पिशुद्वमस्त्रमात्मानं मन्यत इति आदिग्रहणोनाभिमानदर्पशोकादेः समवमिथ्याभिनिवेशाधिरागद्वेषप
रपरिस्नवात्माविस्मयाप्तहिंसानुकार्तरौद्रध्यानपरिग्रहः एवं तावद् अशुभयोगनिर्वर्णं कृतमथ शुभानां कायादियोगः कीदृशोभवं
तीत्यत आह अतो विपरीतः शुभ इति अतः अशुभात्कायवाग्मनोयोगात् तन्निर्योगव्यापिहितलक्षणाद्विपरीतः शुभ अशुभोहेत्वं
यथा असंहिंसा अस्तेयं ब्रह्मचर्यमित्यादीनि कायोयोगः शुभः सत्यावद्यादिवचनमागमविहितस्य शुभं इत्यनेन न द्वितीयत्र
तपरिग्रहः अनभिध्यादिधर्मशुक्लः ध्यानध्यायितावेति मनोयोगः शुभः शुद्धादिगुणः परिग्रह इति मनो व्यापार एवं तथाति शी
लविरतिरत्नेवप्तुपपुण्णेत्तरगुणअपियोगविभागेनव्याख्या देतन्न सूत्रं समस्तशुभाशुभांत्वाशितपशीषोपशुभमध्या १८३
स विंतरमध्यानाससमादिशतीति ॥३॥ कायादियोगस्वरूपमभिधाय तत्त्वसूत्रप्रकृतमास्रवमिदानीं प्रत्येकमभिधाय विशेषायं यो

गमागमित्येयस्कंधारिणः शुभः क्रियाकलापः स आस्रवः स इति तदुक्तेन कायादियोगनिर्जबंध आस्रवतीति तेन कर्मण्यास्रवत्सास्रवः शुभस्संज्ञाया
घः अभिहितस्य सनातिकयानेकप्रकारकर्मास्रवणदास्रवः प्रयोगावेशावाद्यदलत्वतः शुभो यथा संभवं कारणं यादिक्रियापरिणतिभाजः कर्म
बंधप्रसिद्धिः कायादिव्यापाररूपेणपरिणतस्यात्मनः कर्मबंधनक्षणोपयोगमीदृशावायादवत्रय मेवंविधपरिणामापन्निस्पन्दपोऽयत्नेन मेवार्थसाक्षे
णदर्शयति स एष इत्यादि स इति प्रागुद्दिष्टस्यानिर्देशः एष इत्यपदर्शनियथा स एष धीमान्ये नैकान्तवादादिनो निर्जिताः त्रिविधस्यापि त्रिप्रका
रोपि कायवाङ्मनोयोगः अपिशब्दः समुच्चये एकैकोपि समुदायोऽपि आस्रवः सज्ञानामाम्नेयत्वास्रवसंज्ञः संज्ञाशब्दोपादानादन्वर्थसंज्ञाकथनं
तदेव चान्वर्थसंज्ञत्वं दर्शयति शुभाशुभयोरित्यादिना शुभाशुभयोः पुण्यपापयोः कर्मणोः पुद्गलात्मकयोरुपादानलक्षणयोः कर्मणोरास्रवणाद्रहणा
नेन क्रियाविशेषणोपादानात्स तादृशः क्रियाकलापः आस्रवस्तत्परिणतो जीवः कर्मादत्ते यथात्वेनावएव कर्मबंधस्येति स च द्रव्यभावभेदा
द्विप्रकार आस्रवस्तत्र द्रव्यास्रवं प्रदर्शयितुं भावास्रवं प्रतिपादयन्नाह सरःसलिलावाहिनिर्वाहिस्रोतोवदिति सलिलमावहति तच्छीलं च
सलिलावाहि तथा सलिलनिर्वाहि सलिलावाहिनिर्वाहिणी च ते स्रोतसी चेति सलिलावाहिनिर्वाहिस्रोतसी तत्तुल्यः आस्रवः सलिलावाहिनि
र्वाहिस्रोतोवदास्रवः स्रोतोविवरं रंध्रं कस्य सरसस्तडागस्य किं प्रयोजनं ततः स्रोतः सलिलावाहि सलिलप्रवेशप्रयोजनं एवं सलिलनिर्ग
मप्रयोजनं सलिलनिर्वाहि तद्वदास्रवो ह्यात्मनः सरस्तुल्यस्य बंधीतत्परिणामविशेषः कर्मसलिलस्य प्रवेशो बंधे निर्गम एव निर्जरणे कारणमा
स्रवः कर्मण्यास्रवंत्यनेनात्मनो प्रयंतीति भावनीयं ॥३॥ प्रथमे सूत्रे द्विधा योगो व्याख्यातः शुभाशुभश्च तत्र यः शुभः स किं सर्वस्या विशेषेण क
र्मणः आस्रव इष्यते आहोस्वित् कस्यचिद् विशेषस्य शुभोऽप्येवं विकल्पद्वये संदेहे सति विमतिनिराकरणार्थमिदमाह न सर्वस्य कर्मणः शुभो यो
गः आस्रवः किं तर्हि ॥ शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य ॥ शुभः पुण्यस्य शुभपरिणामाद्बंधः शुभो योगः द्विचत्वारिंशद्भेदं कर्म पुण्यं वक्ष्यते तस्यैवास्रवः शुभो योगः पुण्यस
ञ्जातु विस्यापस्यापीत्येतद्विशेषेणेति नास्त्येण शुभयोगः पुण्यस्यास्रवो भवतीत्यादिना प्राणातिपातादिनिवृत्त्यादयः सत्यादयो परिग्रहतो धर्म
ध्यानादयश्च शुभो योगः स पुण्यस्यैवास्रवो न पापस्येत्यर्थात्सिद्धमिदमिति मन्यमानो भाष्यकारः शुभः पुण्यस्यैवेत्यत्रैव तस्य नीकनिवृत्तिरेकां
तिकी दीपप्रज्वलनवदसत्समो पगमवत्प्रत्येकं कायवाक्सूत्रेण कार्य इत्यर्थः लघुभाष्यानाभिप्रायेण हि शुभः पापस्य प्राणातिपातादिलक्ष
णस्त्रिविधोप्यशुभः पापस्यास्रवधिकारीति तेनेदं आस्रवो भवति अन्यथानियमश्चात्र अशुभो योगः पुण्यस्यैवास्रवो भवति न कदाचित्

तत्त्वार्थ टी. पापस्यैवमशुभः पापस्यैव न केवलं किं तु न स्यादास्रवः शुभः पुण्यस्यैवेति च पापनिवृत्तिराख्यायते न तु निर्जराहेतुत्वनिषेधः यदि पुण्यस्य निर्जरा
१८४ याश्च कारणं शुभो योगः तत्रेति तयोः पुण्यापुण्ययोः पुण्यास्रवोः पुण्यं तावत्सद्वेद्यादि वक्ष्यते पुण्यं पापमित्याख्यायते सद्वेद्यमादिर्यस्य तत्सद्वेद्यादि आदिग्रह
णात्सम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्रग्रहणं तत्र शुभं मनुष्यगतिशरीरसंस्थानसंहनननामगोत्राणि निर्वर्त्तनशक्तीः प्रशस्तवर्णरसरूपगंध
शब्दाः शुभवनिमित्तं विशिष्टकुलरूपलक्षणशीलप्रतिपादेशकालपरिजनप्रियत्वादिकं सद्वर्मप्रतिबंधितस्य शुभो योगस्तदास्रवो भवति ए
वं पुण्यं कर्म विनिश्चित्य पापविनिश्चयाय शेषं पापमिति उपयुक्तादन्यच्छेषमष्टप्रकारे मूलकर्मणि द्विचत्वारिंशदुत्तरप्रकृतयः पुण्यं तद्यथा
सद्वेद्यं देवनरतिर्यगायूंषि उच्चैर्गोत्रं पंचेंद्रियजातिः मनुष्यगतिनाम मनुष्यगत्यानुपूर्वी देवगतिः देवगत्यानुपूर्वी पंचशरीराणि त्रीण्यंगोपांगा
नि समचतुरस्रसंस्थानं वज्रर्षभनाराचसंहननं शुभवर्णादिचतुष्कं अगुरुलघुनाम पराघातनाम उच्छ्वासनाम आतपनाम उद्योतनाम प्रशस्तविहायोगतिः त्रसबादर
पर्याप्त प्रत्येक स्थिर शुभ सुभग सुस्वरादेयः यशःकीर्त्ति निर्माणतीर्थकरनामानि शेषा व्यशीतिः प्रकृतीनां पापमुच्यते पंच ज्ञानावरणानि नव दर्शना
वरणानि असद्वेद्यं षड्विंशतिर्मोहनीयं सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वप्रकृतिद्वयवर्ज्जितं अस्मादनयोर्बंधो नास्ति मिथ्यात्वमेव ह्येकं बद्धं तथा परि
णमते नारकायुः नीचैर्गोत्रं पंचविधमंतरायं नरकगतिः नरकगत्यानुपूर्वी तिर्यग्गत्यानुपूर्वी चत्वारो जातयः संहननसंस्थानानि दश अप्रशस्तव
र्णादिचतुष्कं उपघातनाम अप्रशस्तविहायोगतिः स्थावरसूक्ष्मापर्याप्तकसाधारणास्थिराशुभदुर्भगदुःस्वरानादेयायशःकीर्त्तिनामानि त
देवं शुभाशुभयोगौ पुण्यपापयोरास्रवौ यथासंख्यमेवं भवतो न व्यतिरेकेणेति निरूपितः ॥५॥ आस्रवाधिकारमपेक्षमाणः प्रश्नयति किमयमा
स्रवः संसारिणां समानफलारंभहेतुर्भवत्याहोस्विदस्त्यस्माद्विशेषः अस्त्यस्मादिति ब्रूमहे प्राणिनामानंत्येऽपि द्विविध एवास्रवः
॥५॥ सकषायाकषाययोः सांपरायिकेर्यापथयोः कषः कर्म तद्भवे तस्यायो लाभः प्राप्तिः कषायः क्रोधादिभेदः कर्महेतुर्भवहेतुर्वा सह क
षायेण वर्त्तत इति सकषायः अविद्यमानकषायोऽकषायः इतरेतरयोगद्वंद्वात् षष्ठीद्विवचनमनिर्द्धारणे स्वामित्वसंबंधे आदिमान्मात्रादित्वाद्वा कामनः स्व
र्वनिपातो बह्वचकत्वात् सहितत्वाद्वा अनयोरपि पूर्वनिपातः संपरेत्यस्मिन्नायत्येनेति संपरायः आयुर्गतिकः संसारः समितः संपरात्मा वेशं
संतानावेशं कीर्णादिवत् पराभूतार्थो पराजयते वा संपरायः प्रयोजनमस्य कर्मणः सांपरायिकं संसारपरिभ्रमहेतुः ईरणमीर्या गतिः १८४
गमनानुसारिणी विहितप्रयोजने यति पुरस्ताद्युगमात्रदृष्टिः स्थावरजंगमानि भूतानि परिवर्जयन्नप्रमत्तः शनैर्यायादिति पन्था तस्यैवं विधा

त्तिः पंथा मार्गः प्रवेशो यस्य कर्मणस्तदीर्यापथमेवं विभागलक्षणानां कर्मोऽकषायस्य गतिस्थोपलक्षणमात्रयोगमात्रप्रत्ययत्वात् जघन्यस्थितेः
वा त्रिसमयस्थितिकोऽवत्यकषायस्य बंधः अकषायो वीतरागः सरागश्च तत्र वीतरागस्त्रिविधः उपशांतमोहः क्षीणमोहः केवली नैव का
र्मनोऽमूलितकर्मबंधकोऽसरागः शुभः संज्वलनकषायवान् विद्यमानकषायोऽकषाय एवमंदत्वादल्पत्वादकषायनिर्देशावदत्वश्चोप
पन्नमिदं उक्तानि तु पापानि इति आयुपितस्य संक्रमणाद्वा बंधे केवलिनामरे घातं जोगमासज्ज ततः स्नातकत्रिमित्तोबंधो सुहुमो विदेसितो
समयस्सुहुमस्स उप्पन्ना अफलाउ त्ताजिणवरेहि तदेवं सकषायाकषाययोर्योगस्य यथाक्रमं सांपरायिकेर्यापथयोः कर्मणोरास्रवो भव
ति कर्मग्रहणमथ आस्रवग्रहणं वानुवर्त्तते एतमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति स एष त्रिविधो योग इत्यादि सकृतयोगाभिसंबंधमर्थस्तंदृ: एष इत्युप
दर्शनार्थः स एष योगः शुभाशुभभेदस्त्रिविधोऽपि मनोवाक्कायलक्षणः अपि शब्दात्स्वस्वमस्तो वा सकषायस्य कर्तुः सांपरायिकस्य संसार
परिभ्रमकारणस्य कर्मणो आस्रवो भवति यथोक्तं पटमस्य मएवकुत्थाविति एस्स मएवे दितानति एस्स मएणिच्छिता ते सालेसकम्मं वा किंच
वति पारमर्षं तन्नालिप्यमयावस्थान एववेदितम् सकषायाकषाययोर्द्वयोरपि सांपरायिककर्मबंधकारकायामीर्यापथकर्मबंधकारकायां
चद्वयोरपीदमाह यथासंख्यमिति यथाक्रमं सकषायस्य सांपरायिककर्मास्रवः यथासंभवमिति यस्य यावान् योगः संभवत्येकेंद्रिया
णां तावत्काययोगः द्वित्रिचतुरिंद्रियाणां द्वि पंचेंद्रियाणां काययोगाभ्यां योगः संज्ञि पंचेंद्रियाणां मनोवाक्काययोगाः अकषायस्यज्वल
नवर्त्तिनः उपशांतकषायक्षीणमोहयोश्च मनोवाक्काययोगाः केवलिनो वाक्काययोगा क्षिप्येवं यथासंभवग्रहणं समर्थितं भवति
योगी भाष्ये यद्गृहीतं तु कर्मणोर्थश्च शब्दः एतदेव यथासंख्यं दर्शयति भाष्येण अकषायस्य योगः सांपरायिकस्य कर्मणः आस्रवः अकषायस्येर्या
पथस्यैवास्रवो न सांपरायिकस्यापीति एकसमयस्थितेरपि एकस्मिन्समये स्थितिरवस्थानं यस्य कर्मणः इति भाष्ये तु उक्त्वा देवं निर्देशः वे
द्यमानकर्मसमयो मध्यमः स एव स्थितिकालः आद्यो बंधसमयस्तृतीयपरिशाटसमय इति ॥६॥ सांपरायिकश्चैर्यापथश्च द्विविधो निर्दिष्ट आस्र
वस्तत्र सांपरायिककर्मास्रवभेदाः कियंत इत्युच्यते ॥६॥ इंद्रियकषायाव्रतक्रियाः पंचचतुःपंचपंचविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः इंद्रियादीनां
द्वंद्वः अलंकृतद्वंद्वानां समाहारे भेदे निर्देशः पंचचत्वारः पंचपंचविंशति संख्या येषां ते पंचचतुःपंचपंचविंशतिसंख्याः पूर्वस्येति निर्देशसामर्थ्यात्सां
परायिकस्य कर्मणो यः आस्रवस्तस्य भेदा भवंतीत्येतदेव भाष्यकारो विशदयति भाष्येण पूर्वस्येति सूत्रक्रमप्रामाण्यात् सांपरायिकस्य

२८

तत्त्वार्थटी.
१८६

हेत्वादि-आद्यं इर्यापथमंकर्म किं कृतं साम्परायिकमिति इह सूत्रक्रमप्रामाण्यादिति सूत्रे परिपाटीक्रमस्तत्प्रामाण्यात्प्रामाण्यं आचार्येणाहि सू
त्रे सांपरायिककर्माश्रव एव प्रथममुपन्यस्तो तस्मात्प्रविभागो निर्देशे सांपरायिकस्याद्य सांपरायिककारणस्य कर्मण आश्रवस्य इति सूत्रकारः
प्रागेवमुवाच अतः सांपरायिकस्य कर्मणो ये आश्रवास्तस्य भेदाः प्रकाराः संख्यायंते यथाक्रमं पंचेंद्रियाणि प्रागभ्यस्तानि तत्स्वरूपाण्पाद्य
नोलिंगादिसूत्रानिरूपणे इत्यत्र चत्वारः कषायाः क्रोधादयो वक्ष्यमाणा लोभपर्यंता भेदाः पंच अव्रतानि हिंसादीनि लक्षणतो वक्ष्यमाणानि क्रियाः पं
चविंशतिरिहैव सूत्रे व्याख्यायंते एवमेते एकोनचत्वारिंशत् आत्मनः परिणतिविशेषाः सांपरायिकस्य कर्मण आश्रवभेदा भवंति तत्रेंद्रियक
षायग्रहणं प्राग्व्रतानामेव प्रावृष्टत्वात् अप्रकारः किं पुनरस्य प्रयोजनमिति उच्यते अयमभिप्रायोऽत्र प्रकारस्य हिंसादीन्यव्रतानि सकलाश्रवजा
लमूलानि तत्प्ररूपणा एव प्रवृत्तिरस्ति निरूपणा च सर्वाश्रवेभ्यो निरू[illegible]णिरस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रोक्तक्रममतिक्रम्याव्रतानि व्याख्याय आ
कारः सूत्रसंबंधसौकर्यादेतौ रिंद्रियादिप्रत्रिभेदा पंच हिंसानृतस्तेयपरिग्रहादि पंचैवतन्त्र नातिरिक्तानि व्रतानि विरतिलक्षणानि वक्ष्यंते त
द्विपरीतान्यव्रतानि प्राणातिपातादिप्रवृत्तिस्वभावानि हिंसादीनि कृतद्वंद्वनिर्दिष्टानि प्रममेध्याये लक्षणतो निधायिष्यंते तत्र लक्षणमुपलक्ष
यति प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेति प्रमत्तस्य कषायादिपरिणतिमतो योगस्तदेवतु कं यत्प्राणव्यपरोपणं सा हिंसा इति शब्दो
वधारणे एतावदेव लक्षणं हिंसायाः परिपूर्णसप्रपंचेन व्याख्यास्यते एवं लक्षणहिंसा आदिर्येषामनृतादीनां सत्त्वपरिणामानां एतत्समादयो
वक्ष्यमाणहिंसादयः सांपरायिकस्य कर्मण आश्रवास्तथा चत्वारः क्रोधादयः अनंतानंतरं कषायगौरवप्रतिपादनार्थमाह क्रोधादयो प्रीतिवर्ग
परत्वं च नाप्यंतर्लक्षणः कषायाः अनंतः संसारस्तमनुबध्नंति तच्छीलानंतानुबंधनो वक्ष्यमाणलक्षणास्तेषामादिर्येषां तेनंतानुबंधादयः आ
दिग्रहणात् अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनग्रहणमनंतानुबंधिनश्चत्वारः क्रोधादयो अप्रत्याख्यानाः क्रोधादयश्चत्वारः प्रत्याख्यानावरण
श्चत्वार एव क्रोधादयः तथा संज्वलनाश्चत्वार एव क्रोधादयः एतेवमेते षोडशाः कषाया वक्ष्यंते लक्षणत एते वक्ष्यं सांपरायिकस्य कर्मण आश्र
वास्तथा तेषु कषायेषु सत्सु पंच प्रमत्तस्येंद्रियाणि स्पर्शनादीनि स्पर्शादिषु विषयेषु कषायादिपरिणतिषु जः सांपरायिकस्य कर्मण आश्र
वा भवंति तदनंतरं पंचविंशति क्रियाइंद्रियकषायाव्रतैः इंद्रियादयश्चानिसंकीर्णाः शुद्धा अपरस्पर असंकीर्णव्यतिकीर्णरूपा एकाग्रवलं १८६
प्रतिपद्यते पंचविंशतिरेवात्मनस्सकषायकर्मणः क्रियारूपाः परिणामास्तत्र तेषु सांपरायिककर्माश्रवेषु इमे ये वक्ष्यंते लक्षणतः क्रिया

२८

एवप्रत्ययः कारणं येषां सांपरायिककर्माश्रवाणां ते क्रियाप्रत्ययाः क्रियाकारणकाः यथासंख्यमेनसंख्याविशेषेण क्रियाः प्रसिद्धास्तद्यथा
यथासंख्यमनुश्रूयते यथासंख्यं यावत्संख्याक्रियाणां प्रतीतत्वाद्विशेष्यास्तासां यथोपन्यासेनोदाहरति तान् क्रियाविशेषानस्य सम्यक्त्वमिथ्यात्वप्रयोगस
मादानेर्यापथाः कायाधिकरणप्रदोषपरितापनप्राणातिपाताः दर्शनस्पर्शनप्रत्ययसमंतानुपातानाभोगाः स्वहस्तनिसर्गविदारणानय
नानवकांक्षाः आरंभपरिग्रहमायामिथ्यादर्शनाप्रत्याख्यानक्रियाइतीमाः पंचविंशति क्रियाः सकषायस्य कर्तुः सांपरायिकस्य कर्म
णआश्रवा भवंति यथासंख्यं व्याख्याः तत्र सम्यक्त्वक्रिया मिथ्यात्वक्रिया सम्यक्करणं सम्यक्त्वमोहः शुद्धदलिकानुभवः प्रायेणत
त्त्वज्ञाक्रिया सम्यक्क्रिया प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकंपास्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणजीवादिपदार्थविषया श्रद्धा जिनसिद्धगुरूपाध्याय
तिजनयोग्यपुष्पधूपप्रदीपचामरातपत्रनमस्कारणवस्त्रान्नपानशय्यादानाद्यनेकवैयावृत्त्यातिसंभ्यासं वंदनकसप्रभावसंवर्धनप
दीपदेयवंदनादिजन्मप्रतिलंभकारणंसतो विपरीता मिथ्यात्वक्रिया तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणा त्रिविधाभिगृहीतानभिगृही
तासंदेहत तत्राभिगृहीतात्रयाणां त्रिषष्ठ्यधिकानां प्रवादिशतानां अनभिगृहीतास्तु पगतदेवताविशेषाणां तत्त्वार्थश्रद्धानां संदे
हमिथ्यात्वं प्रत्ययनोक्तं संदरमर्थं पदवाक्यैकमप्यश्रद्दधानस्य सावतीय भवति आत्माधिष्ठितकायादिव्यापारः प्रयोगस्तत्री
विधं प्रधानानां प्रत्ययं प्रयोगक्रिया धावनवल्गनादिकायव्यापारो वाहिंसानृतादिव्यापारो वा अभिद्रोहाभिमानेर्ष्या
दिव्यापारो वा अभिद्रोहाभिमानेर्ष्यादिव्यापारो वा प्रयोगक्रिया अपर्वर्तविरतिं प्रत्याभिमुख्यमुत्पद्यते अप्रमत्तविनः आसमाद
नक्रिया अन्ये व्याचक्षते द्विविधप्रसमादानक्रिया समादीयते येन विषयस्तत्समादानमिंद्रियं तस्य देशोपघातकारिका समादान
क्रिया ईर्यापथकर्मणो या निमित्तं तत्र बध्यमानस्य वेद्यमानस्य वा सा ईर्यापथक्रिया तत्र का च सांपरायिककर्मण आश्रवः कायि
कन कायक्रिया द्विविधा अनुपरतप्रद्वेषान्वयः परानिष्टव्यात्मको वा वाक् अनर्थनिरपेक्षमात्र परतः कायक्रिया प्रमत्तसं
यतस्यानेककर्तव्यतानुबद्ध प्रकाराद्दुः प्रयोगकायक्रिया अधिक्रियते येनात्मा दुर्गतिप्रस्थानं प्रति तदधिकरणं परोपघातिकूटगल
पाशादिद्रव्यजातं तद्विषयाधिकरणक्रिया साद्विधा निर्वर्तनसंयोजने वा तत्र मूलोत्तरगुणभेदाद्विधा निर्वर्तनं मूलगुणाधिकरणक्रि
या पंचानां औदारिकादिशरीराणां निर्वर्तितत्तरगुणनिर्वर्तना तु पाणिपादाद्यवयवानां अथवा असिशक्तितोमरादीनां मूलगुणनिर्व

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

तत्त्वार्थ टी
१८६

नानुकरणगुणनिर्वर्तनाते यामेव पापोज्ज्वलीकरणपरिवारादिकानां योजनाधिकरणक्रिया ३ विषगरहलंकरधनुर्यंत्रादीनां प्रादोषिकी
द्विविधा जीवाजीवद्वैविध्यात् जीवप्रादोषिकी बांधवपुत्रकलत्रादिस्वपरजनविषया अजीवप्रादोषिकी तु क्रोधोत्पत्तिनिमित्तकंटक
शर्कराकठोरादिविषया पारितापिकी तु द्विविधा परितापप्रधानात्स्वपरपरितापजननी तत्र स्वदेहपरितापकारिणी पुत्रकलत्रादिवियो
गदुःखार्तातिपीडितस्यात्मनस्ताडनशिरःस्फोटनादिलक्षणा परपरितापकारिणी तु शिष्यकलत्रादिताडनं प्राणातिपातक्रियापि
द्विविधा स्वपरप्राणापादनभेदात् अत्र स्वप्राणातिपातजननी गिरिशिखरप्रपातज्वलनप्रवेशशस्त्रपाटनादिना परप्राणातिपातजननी तु
मोहलोभक्रोधाविष्टैः प्राणव्यपरोपणलक्षणा क्रियते ऽतोपि विविक्तं पंचकं सांपरायिककर्मण आस्रवोक्तमः दर्शनक्रिया द्विधा
जीवाजीवविषयत्वात् तत्र प्रमादिनो नृपनिर्याणप्रवेशस्कंधावारसंनिवेशनटनर्तकमल्लमेषरथतुरगविप्रादिलोकनादरो यस्याजीवविष
यादर्शनक्रिया देवकुलप्रपापोदकान्तयवित्रवस्त्रादयोधोकनबहुलतारागांधर्वे तस्याजीवविषयादर्शनक्रिया स्पर्शनक्रिया
द्विविधा जीवाजीवभेदात् तत्र जीवस्पर्शनक्रिया योषित्पुंदषनपुंसकांगस्पर्शनलक्षणा रागद्वेषमोहभाजः अजीवस्पर्शनक्रिया मृगरोम
तदेव पट्टदुकूलप्रवालादिविषया प्रत्ययक्रिया तु यदपूर्वस्य पापादानकारिणोधिकरणस्योत्प्रेक्षस्य स्वबुध्या निष्पादनं समंतानुपातक्रिया
स्त्रीपुंषनपुंसकपशुसंपातदेशे उच्चारप्रस्रवणीयवस्तुत्यागः समन्तसंपतनानां कूपानादिवनखंडादिते वृथा प्रयोगस्य समंतादनुपातो भवति सं
पातस्थानानां अनाभोगक्रिया अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जिते देशे शरीरोपकरणनिक्षेपः स्वहस्तक्रिया अभिमानारूढचित्तेन यत्स्वहस्तेन परनि
र्वर्त्यमस्य हस्तेन क्रियते विरेकार्थे स्वस्य परदेशे निपातार्थे भावनेयत्वहस्तसंपादनं निसर्गक्रिया पराचरिताः प्रकाशनीयः सावद्यप्रकाशी
करणं विदारणक्रिया विदारणक्रियाश्च यद्यानि नः पुद्गलो अशोकं विदारयति अर्थप्रवाणीनाशौ संसय पनेनप्रमनीषया जीवनादिपदार्थस्वरू
पस्य यं न यनक्रियाणामर्हता नायनं स्वबुद्ध्या नयनक्रिया अनवकांक्षाक्रिया द्विधा स्वपरभेदतः स्वस्तात्मनोनवकांक्षा जिनोक्तेषु कर्तव्यविधिषु प्रमाद = वि-
वशावर्तितानादरः तथा वानादियमाणः परमपि नावकांक्षतीति परानवकांक्षाक्रियेति भूम्यादिकायोपघातलक्षणा पुरस्करणादिछेदभेदन
नादिका वाप्यारंभक्रिया स्वपरभेदतः बहुपापार्जनरक्षणमूर्छालक्षणा परिग्रहक्रिया माया क्रियातु मोक्षसाधनेषु ज्ञानादिषु मायाप्रधानस्य १८६
प्रवर्तिर्विदग्धफलालिप्सया मिथ्यादर्शनमार्गेण संततप्रमाणप्रसंसाधयामीति अनुमोदमानस्य मिथ्यादर्शनक्रियासंयमविघातिनः कषाया

दयः अप्रत्याख्यानक्रिया इति शब्दः सांपरायिकक्रियेत्यवधारणार्थः एवमेताः क्रियाः पंचविंशतिस्थूलस्थूलाकारा वि
स्तरेणाख्याताः सांपरायिककर्महेतवः काश्चित्स्वयमेव किंविशेषभाजः काश्चिद्विशिष्टार्थाः संक्षेपतः कायवाङ्मनोव्यापारलक्ष
णः सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमभेदभिन्नाप्रकारेण प्रदर्शिताः प्रमत्तकायादिप्रपञ्चरचनापरं श्रुतप्रवचनाभिज्ञेन तु शुक्लागमात्सा विशे
ष्या भेदा इति॥७॥ एतत्पुनरिंद्रियादिनिमित्तं सांपरायिकं कर्म बध्नतां जीवानां किं सर्वेषां समानं भवत्युत प्रतीन्द्रियादिमत्त्वेऽप्येषां सांपरायि
ककर्मबंधभाजां परस्परेण विशेषः अस्ति विशेषः परिणामजनितः सर्वपरिणामो नैकरूपस्तद्भेदात् कर्मबंधभेद इत्याह॥ तीव्रमंद
ज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेषः आशयपरिणामतत्स्वरूपेण कर्तृणां बंधमात्रास्मात्स्विन्द्रियादिप्रतिनिमित्तेपि सति विशिष्ट
बंधतिनियमतोन्यस्ताद्विपरीतात् कदाचित्तुल्यपरिमाणानां तुल्योऽपि विषमपरिणामानामतुल्यो यस्येव समर्थनानेन प्रपंचयति ए
षामेकोनचत्वारिंशत्सांपरायिकास्रवाणामिन्द्रियादीनां एषामिति अनंतरसूत्रोपन्यस्तेंद्रियादिसंबंधमात्रेण क्रियते तत्पुनस्तदनिश्च
यानिश्चयार्थमाह एकोनचत्वारिंशत इति स्वशब्देनैवोक्तत्वाद्बहुत्वस्य तत्पुनर्बहुवचनं संख्याशब्दात्तद्रूपपर्यायवक्षेदयात्सांपरा
यिकास्रवाणामिति संपरायः प्रयोजनं कर्मैवनात्मस्तस्यास्रवाः प्रवेशमार्गास्तेषां विशेषो भवति तत्संबंधनीयं कुतइत्याह तीव्रभावादि
भ्यादितीव्रादिभ्यः कृतद्वंद्वेभ्यः पंचमीहेतौ भावोप्यधिकरणवस्तथ गत्यास्पेयद्रव्यात्कायात्सेकमभिसंबंधं दर्शयति तीव्रभावान्मंदभा
वात् ज्ञातभावादज्ञातभावादिति तीव्रः प्रकृष्टोभावः परिणामस्तस्मात्तीव्रभावाद्येतोः कर्मबंधविशेषः सातिशयस्तीव्रपरिणामस्य
तथातीव्रस्तीव्रतमः कारणभेदस्वकार्यभेदतु विधायीकार्यभेदोपिहि कारणभेदमवगमयतीत्यतः परिणाममात्रापेक्षमात्मात्मा कर्म
बध्नाति तथा मंदलोकः स्वल्पोभावस्तस्माद्धकर्मभेदोऽवतर्पनावीप्यल्पएवांतरः परिणामाय दामृदुर्भवति तदा कर्मबंधोपिस्वपरिणा
मापेक्षत्वान्मृदुरेवैभवति न जातुचित्तीव्रभावतुल्योबंधः यथा स्निग्धत्वं द्वेर्गोधातिनस्वयमानेपि प्राणातिपातेनिःसंशेगणतिजघना
त्सिद्धभवणेभूतपरितोषनिर्भरस्वेतसः केसरिणापादिनः शौर्याभिनिवेशप्रदीपिततीव्रभावस्य बहुतरं भवति कर्मबंधः स्यापि तीव्रो
भावः कदाचिदधिमात्रमध्यः कदाचिदधिमात्रमृदुः कदाचिन्मध्याधिमात्रः कदाचिन्मध्यमः कदाचिन्मध्यमृदुः कदाचिन्मृदधिमात्राः क
दाचिन्मृदुमध्यः कदाचिन्मृदुरिति नानाध्यवसायापेक्षत्वात् इतरस्यस्तु सर्वजघन्यनिश्चयमधिकाराद्ध्यपघातकवचनाकर्णनापारविशो

तत्वार्थ टी० हतस्यकृतेपि कर्मणि मंदपरिणतेश्चस्य कर्मबंधो भवति तथा ज्ञातभावाद् ज्ञातभावाच्चेति ज्ञात्वाभावो ज्ञातभावः ज्ञातमस्यास्तीत्यर्शआदिपा
१८७ ठाऽवज्ञातः ज्ञातस्याज्ञातानुपयुक्तस्य तस्य भावः परिणामः स ज्ञातभावोऽभिसंधाय प्राणातिपातादौ प्रवृत्तिः अपरस्य तद्विपरीतस्य प्रमत्त
ज्ञातभावोऽनभिसंधाय प्राणातिपातकारी तत्रापि पूर्ववदेव कर्मबंधो विशेषो यतः यो हि मृगमेवाभिसंधाय चापादर्यामीति शिलीमुख
मुपमावरति यश्च स्थाणुं विध्यामीति कृताभिसंधिः पत्रिणमसुं वद्धि निपातितश्चांतरालवर्तिनं पत्रिणा मृगः कपोतो वा तत्र प्राणातिपा
तक्रिययोरप्यनयोर्निमित्तविशेषाद्बंधविशेषो वाच्यः साम्यप्रकृष्टो बंधः पाश्चात्यस्यानभिसंधेः कषायादिप्रमादवशवर्तिनः प्रवर्तका
दल्पः कर्मबंधः यस्मान्न विना रागापेक्षया रस्यं भवति रागश्च प्रमादो यत एवमाह अज्ञानं संशयो मिथ्याज्ञानरागद्वेषस्मृत्यनव
स्थानधर्मानादरयोगदुःप्रणिधानमित्यष्टप्रकारः प्रमादः प्रकृष्टकषायतेत्राभावलक्षणाज्ञानभावः पौनःपुन्येन परिणामस्य प्रवृत्ता
नः कटुविपाको नरकपातादि तत्संस्कारः तीव्रादिस्यातिशयः मध्यकषायतेत्रोदयबलाधानो मध्यमध्यतरादिभेदः मंदकषायते
त्रपापरिणतिप्रमादबलाधिष्ठानवशानाप्यतत्वात् मंदमंदतरादिभेदः तथा वीर्यविशेषादधिकरणविशेषाच्चेति वीर्यांतरायकर्मक्षयोप
शमजात्मवीर्यमात्मनः शक्तिः सामर्थ्यं महाप्राणता तद्वज्रर्षभनाराचसंहननीयपेक्षमेव विदृप्तादीनां संरंभसिंहपाटनादिलक्ष
णं सिंहादीनां वनगजलावयोकपिच्छिलीकृतगंडस्थलमुपमदवारणादिविदारणाभिधानकं तस्य विशेषोऽतिशयस्तस्माद्वीर्यवि
शेषात्कर्मबंधविशेषः अत्राप्यधिमात्रादिभेदस्वरूपं पूर्ववत्कार्यं मंदप्राणस्य तु कृष्णेन ततोपि तादृग्युक्तकर्षविशेषो भवति यादृशो
महाप्राणस्यातो वीर्यातिशयः कर्मबंधनिमित्तमस्तीति अधिक्रियते येनात्मा दुर्गतिप्रस्थानं प्रत्यधिकरणं तन्निर्वर्तनासंयोजनादिभेदं व
क्ष्यते तद्विशेषाच्च तदतिशयात्कर्मबंधातिशयः प्रतिदिवसमेव हि तिघ्नमनसो निर्दयाः प्राणिप्राणव्यपरोपणमृषास्तेयादिकृत
वस्तुकृतीः सृजंति तेषां चाधिकरणविशेषाः क्लेशोपादानं प्रतिप्रकर्षापकर्षवर्तिनः कूटगलयंत्रपाशदेयद्दस्यादिकादधिकरणविशेषा
द्विशेषो भवति बंधस्येति अज्ञातभावाद्ध्यं वेदितव्यं तथा भवति कर्मबंधस्तथापि तन्मे ध्यायेवत्पामः लघरित्यादिना तीव्रा मंदस्या
पकर्षदर्शयति तथा ज्ञातभावादज्ञातभावस्य वीर्यातिशयान्मध्यमंदवीर्ययोरधिकरणातिशयाच्च मध्यमंदाधिकरणविशेषयोर १८७
पकार्षविभागं तस्य तथा मध्यमंदप्रति द्वंद्विमः प्रकृष्टस्य प्रदर्शनं तीव्रस्तीव्रतरस्तीव्रतम इति तीव्रमंदग्रहणात्तन्मध्यपतितस्य मध्यम

भावस्यापि ग्रहणं मध्यमो मध्यतमः एते च तीव्रमध्यमंदाः प्रकर्षापकर्षवर्तित्वादधिमात्राधिमात्रादिभेदेन भित्वा भाष्ये आह इति शेषस्य
सांपरायिककर्महेतुसंग्रहार्थः तद्विशेषाच्च बंधविशेषो भवतीति तदित्यनेन तीव्रमध्यमंदाः परामृश्यंते तीव्रादीनां विशेषस्तद्विशेष
स्तद्विशेषस्तस्मात्तद्विशेषाद्बंधविशेष इत्यतस्तस्य तीव्रपंचेंद्रियकषायाव्रतक्रियासु तीव्रभावापेक्ष एव कर्मबंधः सिद्धः ॥७॥ अत्राहैस्या
दिसंबंधग्रंथः अस्ये अतिक्रांतस्तत्र व्याख्यानावसाने परः प्रश्नयत्यजानानस्तीव्रमंदयोर्भावाः आदिग्रहणज्ञाताज्ञातभावपरिग्रहः
ते लोकप्रतीताः लोकयतद्गति लोकः प्रज्ञापूर्वकारी शिष्टजनः सामान्येनावारभ्यागुडषादि लोकस्तस्य प्रतीतास्तीव्रादयः प्रकर्षापकर्षादि
लक्षणा इति तेषां लक्षणं प्रष्टं वीर्यं चात्मनो वीर्यांतरायकर्मक्षयोपशमसंयोजनः क्षयसंयोजनो वा भाव आत्मनो भवनं परिणामो
विशेषशक्तिलक्षणः इत्यक्तनिष्टिमथाधिकरणं किं तीव्रादिगोचरत्वाद्विप्रतिपत्तस्याधिकरणविषय एव प्रश्नः प्रमतरं वातिसंदिग्धकम
धिकरणमधुनानतद्विस्तरापिनातीव्रादिभावपरिज्ञानानंतरमधिकरणं वक्तीति किंस्वरूपमधिकरणमिति अतोस्यत इत्याचार्यः अत्राधि
करणस्वरूपप्रश्ने निधीयते तेषां तीव्रादीनां द्विविधमधिकरणं जीवाजीवा अथवा यस्मिन्नति त्रिविधास्रवप्रवृत्तिस्तदधिकरणमभि
धरित्वेदमतस्तद्वे निर्दिधारयिषयेदमाह अधिकरणं जीवाजीवाः सांपरायिकः कर्मबंधः प्रस्तुतस्तस्य विषयस्यास्रवोऽधिक
रणं तीव्रादीनां जीवजीवविषयत्वाविषयीकृत्य प्रवर्तते तीव्रादिभावेन ते च जीवा अजीवा तीव्रादिभावेन विवृः परिणतरात्मनो वि
षयत्वमुपेताः सांपरायिकं कर्मबंधहेतवो भवंतीति दुर्गतिप्रस्थाननिमित्वादधिकरणं शस्त्राणि ननु चाधिक
रिणिकी क्रिया प्रागेवं विधेवोक्ता किमर्थं पुनरधिकरणमुच्यते चरितार्थत्वात् अन्यतरोपदेशः एव ज्यायानित्यत्रोच्यते पूर्वत्र क्रियाप्राधान्यादा
नमात्रविवक्षया कीर्तितमाधिकरणिकी आदि पुनराश्रवोत्कर्षापकर्षोपादानसामर्थ्यादनभिहितविशेषकृत्स्नार्थं इदमुच्यते जीवाजीवा इ
तीतरयोगे द्वंद्वः द्विवचनप्रसंग इति चेन्न भक्ष्यापर्यायभेदस्य विवक्षितत्वादिति जीवाजीवाधिकरणमित्यस्तु सूत्रं लघुत्वादित्यत्र उच्यते जी
वाजीवाऽवेवाधिकरणमिति समानाधिकरणकल्पनशंकायां जीवाजीवद्रव्यमात्रप्रसंगः तीतेतराश्रवविशेषाभावप्रसंगात् आश्रवस्य हि
क्रियालक्षणस्य जीवाजीवाः करणं निमित्तमिष्यंते न चैवं प्रतिनिसिध्यतीति पुरातन एव पाठस्साधुर्यस्मात् अश्रवस्यात्मपरिणाम
स्य प्रयोगलक्षणस्य वा हृश्चेतनो वेतनो वा पदार्थः तत्र जो निमित्तमितिहिंसादि परिणामो जीवाधिकरणमजीवाधिकरणं जीवाधिकरण

॥छ॥ एतत्तमेवार्थं भाष्यकृद्दर्शयति अधिकरणं द्विविधमित्यादिना अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकाराद् अधिकरणं तच्च द्विप्रकारं जीवविषयं जीवाधिकरणं जीवाधि-
करणं च अजीवविषयमपि द्रव्याधिकरणं भावाधिकरणं च समुच्चयार्थश्चशब्दः द्रव्यमेवाधिकरणं द्रव्याधिकरणं एवं भावाधिकरणमपि अद्रव्या-
धिकरणं छेदनभेदनादि शस्त्रं च दशविधं तत्रेति तयोर्द्रव्यभावाधिकरणयोर्द्रव्याधिकरणं तावदुच्यते छिद्यते येन परशुवास्यौधनादिना तच्छे-
दनं भिद्यते येन तुरङ्कोणकादिना तद्भेदनमादिग्रहणाच्चोटनविशातोद्बंधनसंघातनिघातादिवस्तुमात्रं निर्वर्तनादिसूत्रे न तु वादिग्रहणा-
द्वचनानाविधशस्त्रान्तर्भावोऽपि द्रव्यरूपस्य त्रिकिमर्थं भेदेनोपादानं शस्त्रस्येत्यत आह तेषां विशेषनिर्द्धारणार्थं दशप्रकारम् शस्त्रमिति चशब्दो
विधानार्थः द्रव्यशस्त्रं दशविधमेव परस्यादिदहनविषलवणस्नेहक्षाराम्लानि अशुभप्रयुक्तश्च मनोवाक्कायास्त्रयः एतेन द्रव्याधिकर-
णेन जीवाजीवौ विषमीकृत्य सांपरायिकं कर्म बध्यते तस्य प्राणातिपाताद्देहारोधरादीनां परस्यादिनाच्छेदः अग्निना दहनं स्वेतनानां वि-
षेण मारणं लवणेन स्थूलपकायाद्युपघातः स्नेहेन घृततैलादिना वेपामेवोपघातः क्षारेण अकलत्वड्मांसाद्यवकर्तनं आम्लेनाप्यार-
नालादि द्विर्थ्याद्विकायोपघातः अशुभप्रयुक्तस्य वाक्कायाद्यो योगो वेष्टमपि निर्वर्तयति तथा तथा कर्म बध्यत इति अथवा नाधिकरणं कति-
प्रकारमित्याह भावाधिकरणमष्टोत्तरशतं भावस्तीव्रादिपरिणाम आत्मनः स एवाधिकरणं तत्स्वाष्टोत्तरशतभेदमष्टोत्तरं शतं च भेदानां
मागमानन्तरसूत्रे लभ्यावधिष्यतद्वेतद्धनयमभ्यन्तं यस्माक्तं एवं परेण जीवाधिकरणं वानातः परमस्मोऽधिकरणभेदोऽस्तीति॥छ॥ तत्रैत-
नेन संबंधं सूचयति तयोर्जीवाजीवाधिकरणयोरनन्तरसूत्रप्रस्तुतयोर्जीवाधिकरणं तावदुच्यते॥८॥ आद्यं संरंभसमारंभारंभयोग-
कृतकारितानुमतिकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः आद्यमित्यवयवमाद्यमिति शब्दः शब्दपदार्थकः किंस्वरूपं तुनरीदमत्वं किं-
वा तदाद्यमित्याह सूत्रक्रमप्रामाण्याज्जीवाधिकरणमाह सूत्रक्रमः सूत्रानुपूर्व्यं सूत्रसन्निवेशास्तत्प्रामाण्यादाद्यं किं तज्जीवाधिकर-
णमित्याह सूत्रकारः तज्जीवाधिकरणं समासतः संक्षेपतस्त्रिविधं त्रिप्रकारं प्रकारत्रयप्रदर्शनाय आह संरंभः समारंभः आरंभ इति तत्र
प्राणातिपातादिसंकल्पावेशः संरंभः तत्साधनसन्निपातजनितपरितापनादिलक्षणः समारंभः प्राणातिपातादिलक्षणः समारं-
भः प्राणातिपातादिक्रियानिर्वर्तिरारंभः एतदिति जीवाधिकरणं पराभृश्यतिस्तुनः शब्दः क्रियासमुच्चयार्थः सकृज्जिन्सं संभादिभेदजी- १८९
वाधिकरणं भिद्यते एकशः इत्येकैकं संरंभाधिकरणादि कायवाङ्मनोयोगविशेषात् त्रिविधं भवति कायादयश्च प्राग्व्याख्यातस्वरूपाः

५

कायसंरंभाधिकरणं वाक्संरंभाधिकरणं मनःसंरंभाधिकरणम् एवं समारंभारंभयोरपि कायादिभेदेन वक्तव्यं त्रैविध्यं कायादियोगभेदेन विकल्पो
संरंभादीनां मध्यनाक्रियोगेन द्वारेण योगत्रिकस्य यतिसंरंभं कायेन करोति वाचा करोति मनसा करोतीति एवं कारयत्यपि विकल्पत्रयं तथानु-
मन्यते चेति विकल्पत्रयमेव कृतवचनं स्वतंत्रकर्तृप्रतिपादनार्थं कारिताभिधानं प्रयोज्यपरतंत्रप्रदर्शनार्थम् अनुमतिवचनं प्रयोजकस्य मा-
नसपरिणामप्रदर्शनार्थम् एतदेव भाष्यकारो दर्शयति तद्यथा कृतकायसंरंभ इत्यादिना वचनेन यथा वा यं कायसंरंभः कृ-
तकारितानुमतिभेदेन विकल्पितः एवं समारंभारंभावपि कृतकारितानुमतिविकल्पितौ वाच्यौ समारंभं करोति समारंभं कारयति स-
मारंभमनुमन्यते कायेनेत्यादि नवधा विकल्पते तथारंभं करोति कारयत्यनुमोदते चेति नवैव विकल्पा वेदितव्याः तदेवं त्वादिना पुनश्च
[illegible]नेत्रि कृतकारत्संरंभाधिकरणादि पुनरेकैकं कषायविशेषाच्चतुर्विधं भवति कषायाः प्रागभिहितलक्षणाः सामान्येन विशेषेण भेद-
स्तेन चतुर्विधं भवति तद्यथेत्यादिना दर्शयति यथाभिहितलक्षणत्विकल्पानुक्रोधकृतकायसंरंभ एवं मानमायालोभकृतकाय-
संरंभ इत्यपि वाच्यं एवं क्रोधकारितकायसंरंभः मानमायालोभकारितकायसंरंभ इत्यपि वाच्यं तथा क्रोधानुमतकायसंरंभः मायामानलो-
भानुमतकायसंरंभ इत्यपि वाच्यं॥छ॥ एवं वाङ्मनःसंयोगाभ्यामपि वक्तव्यमर्पयतीति देशाद्वाक्यं एवमित्यक्षरप्रकारेण वाग्योगेनापि
क्रोधादिविशिष्टेन वाच्यं क्रोधकृतवाक्संरंभः मानमायालोभानुमतवाक्संरंभ इत्यपि वाच्यं तथा क्रोधकारितवाक्संरंभः मानमाया-
लोभकारितवाक्संरंभ इत्यपि वाच्यं तथा क्रोधानुमतवाक्संरंभः मानमायालोभानुमतवाक्संरंभ इत्यपि वाच्यं एवं मनोयोगेनापि
क्रोधादिविशिष्टेन विकल्पा एतावन्तो वाच्याः क्रोधकृतमनःसंरंभः मानमायालोभकृतमनःसंरंभ इत्यपि वाच्यं तथा क्रोधकारितमनःसं-
रंभः मानमायालोभकारितमनःसंरंभ इत्यपि वाच्यं क्रोधानुमतमनःसंरंभः मानमायालोभानुमतमनःसंरंभ इत्यपि वाच्यं एवमे-
ते षट्त्रिंशद्भेदास्तद्यथा क्रोधकृतकायसंरंभ इत्यादिना ग्रंथेन प्रतिपादिताः तथा समारंभारंभावपि तिष्ठति देशेन समारंभस्य षट्त्रिं-
शद्भेदास्त्वं संरंभवत्प्रतिपादयति क्रोधकृतकायसमारंभ इत्येवमतिक्रांतग्रंथः पुनरावर्तनीयः ततश्च द्वितीया षट्त्रिंशद्गम्यते तथा
क्रोधकारितकायारंभ इत्यपस्मा वर्तमाने ग्रंथेऽपि षट्त्रिंशदेव विकल्पानां प्राप्यते एवमेषा षट्त्रिंशत्त्रिप्रकारापि पिंडिताष्टोत्तरं परिणमशा-
तं भवतीत्येतदेवोपसंजिहीर्षन्दर्शयति तदेवं जीवाधिकरणं समासेनेत्यादि समस्तं जीवाधिकरणं तदेवं समासेन संक्षेपेण एकशः

तत्त्वार्थ टी.
१८९

कैकं संरंभाधिकरणं समारंभाधिकरणं आरंभाधिकरणं च षट्त्रिंशद्विकल्पं भवति त्रिविधमपीत्यसमुच्चयेऽपिशब्दः तिस्रोऽपि षट्त्रिंश
तः शतमष्टोत्तरविकल्पानां भवतीति भाष्यार्थः क्रमानुसरणमवश्याश्रयं स्तवावयवस्फुटीकरणाय पुनरुच्यते संरंभादीनां कषा
यावसानानामाहितद्वंद्वानां विशेषशब्देन समानाधिकरणस्तत्पुरुषः षष्ठीसमासो वा प्रत्येकं वा विशेषशब्देनाभिसंबंधः सामर्थ्या
त् संरंभादिविशेषैरिति तृतीयोपपत्तिः क्रियावाचिपदार्थांतराभावात् न वाकर्तृशोपपत्तेः प्रविशपिंडीमिति अथवा तथैव
पिक्रियापदाध्याहरणमेकैकं भिंद्यात् एकमेकं त्रीन् त्रीन् भेदान् कुर्यादिति वा योगादीनामानुपूर्व्यवचनं पूर्वापरविशेषणत्वात्
यस्मात् क्रोधादिचतुष्टयकृतकारितानुमतिभेदात् कायादीनां संरंभसमारंभारंभविशेषाः षट्त्रिंशद्विकल्पाः स्फुटीक्रियंते यंत्रेण
उद्भूतक्रोधपरिणाम आत्मा करोति स्वयं कायेन संरंभमिति प्रथमविकल्पः तथाभिमानपरिणाम आत्मा करोति स्वयं काये
न इति द्वितीयः तथोपजातमायापरिणतिरात्मा करोति स्वयं कायेन संरंभमिति तृतीयः तथा लोभकषायग्रस्तः करोति स्वयं
कायेन संरंभमिति चतुर्थः एवं कृतेन चत्वारो विकल्पाः कारितेन चत्वारोऽनुमत्यापि चत्वारः एते द्वादश कायेन लब्धास्तथा वाचा
द्वादश मनसापि द्वादश एते षट्त्रिंशत् संरंभेण लब्धास्तथा समारंभेणापि षट्त्रिंशदारंभेणापि षट्त्रिंशदित्येवमष्टोत्तरं विकल्पशतं भवति कायवाङ्म
नायोगनिमित्तं हि कर्म बध्यते कायवाङ्मनः कर्म योग इति वचनात् बंधस्थितिः कोपादिकषायांजनवशीकारात् स्वयंकरणपरितोष
णां कारितानुमतिपरिणामद्वारेण च प्राणातिपातादिसंकल्पपरितापनाभ्यां पन्नपर्यां सांपरायिककर्मबंध एवे
तवो भवतीति प्रतिपादितं क्रोधादयो व्यस्ताः समस्ताश्च बंधहेतवः समस्तास्तु प्रधानोपसर्जनत
प्रधानतया च बंधहेतव इति प्रतीतमेव मेतज्जीवाधिकरणं विकल्पभावनीयमिति॥ ९॥ अजीवेत्या
दिना संबंधं प्रतिपादयति अतेति जीवाधिकरणव्याख्यानावसाने परो न बुध्यमान आह अथाजी
वाधिकरणं किमिति अथ तत्पनंतर्यार्थः जीवाधिकरणादनंतरमजीवाधिकरणं प्राक्निर्दिष्टं सूत्र
कारेण तत्किमिति किंस्वरूपं किंस्वभावं तदिति करणः प्रश्नेयत्ताप्रतिपादनार्थः एवं पृष्टे अत्रोच्यत १८९

कषाय	कषाय	कषाय
कृ	का	अनु
४	४	४
का	वा	म
१२	१२	१२
सं३६	स३६	आ३६

इत्याह सूत्रार्थः अत्र प्रश्ने उत्तररूपमुत्तरमभिधीयते॥ ९॥ निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परं निर्वर्तनाद्याः

कृतद्वंद्वा यथाक्रमात्कृतद्वंद्वैरेव यथादिभिः समानाधिकरणद्वयाः अधिकरणमित्यनुवर्तते तत्परमित्यनेनाभिसंबध्यते जीवाधिकरणं
तन्निर्वर्तनादिभेदं चतुर्दशाजीवविषयं निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गात् ऊर्ध्वं रागद्वेषवानात्मा सांपरायिकं कर्म बध्नाति निर्वर्त्यमान
मजीवद्रव्यं निर्वर्तना निर्वर्त्यमानप्रयोजना निर्वर्तनं निष्पादनं साधनं वा स्याद्विविधं मूलोत्तरगुणभेदात् निक्षिप्यतेऽसाविति निक्षेपः स्थाप
कश्चिदजीव एवासौ चतुर्विधोऽप्रत्यवेक्षितादिभेदात् भावसाधना वा संयोजनं संयोगः एकत्रीकरणं वा मिश्रणं तद्द्विधा आहा
रोपकरणभेदात् निसर्जनं निसर्गः त्यागः उक्तं तत्त्रिधा कायादिभेदात् परवचनमनर्थकं पूर्वत्राद्यवचनादस्मिंल्लाभसाद्यवचनम
नर्थकमर्थापत्तिसिद्धेरिति वेतन्न अंतरंगत्वप्रतिपादनार्थत्वादाद्यशब्दस्य बहिरंगताप्रतिपादनार्थत्वाच्च परशब्दस्येति विशिष्टार्थप्रति
पत्तिहेतुत्वात् न च यं साध्यमित्यपुमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति परमिति सूत्रक्रमप्रामाण्याज्जीवाधिकरणमाद्यं जीवपरिणामोऽन्तरंगस्तद
यत्तत्वात्कर्मबंधस्य निमित्तमात्रत्वाद्बहिरंगमजीवाधिकरणं दृष्टाभिधायी वा परशब्दः प्रायोगिकः वैस्रसा वा निर्वर्तनादयोऽवसेयाः
आद्यं च जीवविषयत्वाज्जीवाधिकरणमुक्तं कर्मणः बंधहेतुर्भवतः इदं तु तदधिकरणमुच्यते परमत्र बंधनिमित्तमात्रत्वादजीवाधि
करणं समासतः संक्षेपतश्चतुः प्रकारं भवति समासग्रहणान्मूलोत्तरगुणभिन्ने द्वे शरीरादिकान्यकलापश्च व्यासः सूक्ष्मभेदः आ
पादितो भवति तद्यथेत्यादिना चतुरो विकल्पान् स्वरूपतः पठति निर्वर्तनेत्यादि इति करणेन मूलभेदेयत्ताप्रतिपादनार्थः आम्नाया
ताः शब्दनिर्देशद्वारेण निर्वर्तनादयो भेदाभेदद्वारेण स्वरूपकथनमेषां क्रियते तत्रेत्यादि तत्र तेषु निर्वर्तनादिषु निर्वर्तना तावद्व्याख्यायते
निर्वर्तनं वाधिकरणं निर्वर्तनाधिकरणमिति समानाधिकरणः भावसाधनपक्षे षष्ठीतत्पुरुषः निर्वर्तनाया अधिकरणमेव मनस्या
पियोज्यं तद्द्विविधं द्विप्रकारं द्रव्यप्रदर्शनार्थमाह मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमुत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणं चशब्दः समुच्चये मूलं
चासौ गुणश्च मूलगुणः मूलमाद्यं प्रतिष्ठा संस्थानाद्योगुणो मूलगुणः स एव निर्वर्तनाधिकरणं स हि निर्वर्त्यः सन्नधिकरणं भवतीति क
र्मबंधस्य तथांगोपांगसंस्थानमूर्त्यादिते तूर्णादिरुत्तरगुणः सोऽपि निर्वर्त्यो गुणः सन्नधिकरणीभवति कर्मबंधस्योत्तरगुण एव निर्वर्तनाधिकरणं
तत्र मूलगुणनिर्वर्तना पंचशरीराणि स्वाधिकरणशब्देनोदितो भाष्यकृता लाघवे विषयत्वे कोऽपि च प्रत्यासत्तेर्गम्यते तो मूलगुणनिर्व
र्तनाधिकरणमौदारिकादीनि पंचशरीराणि तानि च द्वितीयाध्याये व्याख्यातानि प्रकृतिवस्तुतियोज्यं ते औदारिकशरीरवर्गणाद्यो

तत्त्वार्थ॰टी॰ पुद्गलैर्निर्वर्तितमौदारिकशरीरसंस्थानं समचतुरस्रादि तस्य मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमात्मनो भवति बन्धनिमित्तत्वात् उत्तरगुणनिर्वर्तनाधि-
१९० करणमौदारिकस्याङ्गोपाङ्गमुखकर्णादि अवयवसंस्थापनादि वैक्रियस्यापि बहुशः स्ववर्गणायोग्यद्रव्यनिर्मापितमादिसमचतुरस्रसं-
स्थानं मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमस्योत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणमङ्गोपाङ्गकेशदन्तनखादिकं आहारकशरीरस्यापि स्ववर्गणायोग्य-
पुद्गलद्रव्यनिर्मापितं संस्थानं मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमुत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणमङ्गोपाङ्गादि कर्मसंघातलक्षणस्य कार्मणस्यापि
तद्योग्यद्रव्यनिर्मापितस्य संस्थानं मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणं उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणमस्य न संभवति तैजसस्याप्युष्णलक्षणस्याशितपी-
तपाचकशापानुग्रहसमर्थस्य लब्धिप्रत्ययस्य च परनिग्रहानुग्रहकारिणः स्ववर्गणानिर्मापितसंस्थानं मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमस्याप्युत्तरगु-
णनिर्वर्तना नैवास्तीति वाङ्मनःप्राणापानाश्चेति चत्वारो मूलगुणनिर्वर्तनाभिसंबन्धः वाङ्मनोवर्गणायोग्यद्रव्यनिर्मापिते वाङ्मनःसं-
स्थाने सविशेषे मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणं तथा प्राणापानवर्गणायोग्यद्रव्यनिर्मापिते उच्छ्वासनिःश्वासाकारो मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमे-
षामप्युत्तरगुणनिर्वर्तना न संभवत्येवेति मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमिदं व्याख्याय प्रकारान्तरेणोत्तरगुणनिर्वर्तनामाविष्कुर्वन्नाह काष्ठपु-
स्तचित्रकर्मादीनीति मूलगुणनिर्वर्तना कर्मशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते तत्र काष्ठकर्म क्रियते कुट्टकादीनां कृतिरुत्तरगुणनिर्वर्तनोच्य-
ते प्रसिद्धपुद्गलाद्याकृतेर्बिम्बनिर्वर्तनादेवं पुस्तचित्रकर्मणोऽपि वाच्यं पुस्तकर्मः सूत्रचीवरकादिग्रथितकृत्रिमपुत्रकादिकं चित्रकर्मा-
ऽन्तःप्रसिद्धमादिग्रहणात् लेप्यपाषाणपत्रच्छेद्यजलकर्मलेप्यकर्मपरिग्रहः शब्दमप्यनेकाकारमाख्यातं रूपणादिवस्थानतो मूलगुणनिर्वर्तनाधि-
करणं तीक्ष्णतोज्ज्वलतादयश्चोत्तरगुणाधिकरणमिति अधुना निक्षेपाधिकरणस्वरूपनिर्धारणायाह निक्षेपाधिकरणं चतुर्विधमित्यादि तच्च
अप्रत्यवेक्षितादिना चतुःप्रकारादीनां दर्शयति अप्रत्यवेक्षितचक्षुषा निक्षिप्ते भूप्रदेशे निक्षिप्यस्य दण्डकादेः स्थापनमधिकरणं प्रत्यवेक्षितेऽपि भू-
देशे दुःप्रमार्जिते रजोहरणेनाप्रमार्जिते वा निक्षेपाधिकरणं भवति सुप्रमार्जितं स्वेकतस्त्रिरिति तद्विपरीतं दुःप्रमार्जितमप्रत्ययेति शा-
ऽपलाद्वेत्यतो प्रत्यवेक्षिते दुःप्रमार्जिते देशे निक्षेपाधिकरणं सहसा निक्षिपतः अनाभोगोऽसन्तमपि सन्तं तिर्यग्दृ-
दं स्मरति प्रत्यवेक्षिते सुप्रमार्जिते च देशे निक्षेपमन्यं तथाविधमनिक्षेपाधिकरणमिति इदानीं संयोगाधिकरणद्वैविध्यमिद- १९०
र्शनाह संयोगाधि द्विविधमित्यादि तत्र भक्तमशनपानाद्यास्वाद्यभेदात् त्रिधा तस्य संयोजनं पात्रे मुखे वा व्यंजनगुडोपदंशा-

लवणादिनाम्नः तथा पानद्राक्षादिमद्यं पानकाद्यपि प्रासुकजलादिना शालादिव्यञ्जनं शर्करामरिचादिभिरेवं भक्तपानसंयोजनाधिकर-
णमुपकरणसंयोजनाधिकरणं संप्रति निसर्गाधिकरणत्रैविध्यप्रतिपादनायाह निसर्गाधिकरणमित्यादि कोऽयः शरीरमौदारि-
कादिभेदं तस्य निसर्गस्त्यागो यथा येन तस्तु न स विधिना यद्बुद्धं दनड इति यावत् शस्त्रपातनाग्निजलप्रवेशोद्बन्धनादिभिर्वा वोपित्यागःक्षेपणं
शर्करोपदेशात् ते सन्तमश्वेस्ववावादा पापारोपे शरीरादीनां सजीवनिसर्गाधिकरणत्वमुक्तं जीवाधिकरणे पात्मनः परिस्पन्दनः परि-
णामो योगः मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणे च संस्थानमात्रमेषामितीति विशेषः ॥९॥ अत्रोत्तरान्तं भवतेत्यादिना संबन्धमाचष्टे अत्राभ्या-
मात्माश्रवविचारे भवतोऽस्ति किमुक्तमिति उक्तमात्रवादं करोतीति सकषायाकषाययोर्बन्धकयोर्योगः कायादिव्यापारो साम्पां-
परायिकेर्यापथयोः कर्मणोराश्रवो भवति इति शाप एवं शास्त्रार्थ एवं प्रयुक्तं भवतीति सांपरायिकं चाष्टविधं ज्ञानावरणादिभेदेनाभिधी-
यते कर्मजातिभेदं व्यतिफलभेददर्शनात् संदेहबीजसंभवः तस्मात् प्रश्नं किं सर्वस्य ज्ञानावरणादेरष्टविधस्यापि कायादियोगोऽवि-
शिष्टः सामान्यलक्षण आश्रव आहोश्वित् अस्ति विशेषो भेदकर्मकर्मप्रतिकश्चिदस्तीति इतिकरणः प्रश्नेयत्तां दर्शयति अत्रोच्यते इ-
त्याचार्यः अस्ति भेद इति संगिरामहे यागस्यामान्येनाभेदेन भवत्यपि योगस्य सामान्येनैकरूपस्य उपलक्षणे प्रतिकर्म मात्रं प्रत्यविशेषः
कर्मजातेः फलभेदोऽन्यथा हारः कश्चिदेकरूपो जग्धः प्राप्य जठरं रसरुधिरमांसमेदोमज्जास्थिशुक्रमलविशेषभावेन परिणमते
तथैकप्रयोगवितस्य कर्मणः आश्रवभेदनं भवेत्यस्याष्टधा परिणामः प्रकृतिप्रकृतिं प्राप्येति प्रकृतिः स्वभावः किंचित्कर्म ज्ञानावरण-
स्वभावं किंचिद्दर्शनावरणस्वभावमित्येवमष्टविधमपि भिन्नस्वभावं बध्यते अतः प्रकृतिमाश्रित्याश्रवभेदस्तद्यथेत्यनेन तमाश्र-
वभेदं प्रतिप्रकृतिं प्रस्फुटीकरोति नाप्यक्रममयन्यत्र स्त्रीस्त्राचदाद्ययोः प्रकृत्योराश्रवभेदः तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायासादनो-
पघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः प्रदोषादयः कृतद्वन्द्वा अपि तत्प्रदेशेन संबिहितषष्ठीतत्पुरुषसमासाः सूत्रकृता निर्दिष्टाः तयोः प्रदोषाद-
य इति समासेनाभिनिर्दिशत्यसमासेपश्चादि पुच्छ्यन्ते तयोरिति कयोः प्रदोषादयः आश्रवा इत्याह ज्ञानदर्शनावरणयोरिति ज्ञानं
च दर्शनं च ज्ञानदर्शने आवरणमाच्छादयेते ज्ञानदर्शनावरणयोरिति एतमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति आस्रवो ज्ञानस्य ज्ञानवतामित्या-
दिना संयुक्तलक्षणमाश्रवस्तमभिसंबध्नन् प्रदोषादिना एकैकेनैकवचनान्तेनाह आश्रव इति कस्याश्रवः प्रदोषादिः किंवि-

तत्त्वार्थ·टी· यथोक्तेन सांपरायिकादि विविधकर्मबंधप्रस्तावात् प्रतिविशिष्टं तु एवमिव सामान्याश्रवाच्च प्रकृतिमेव संबध्नाति ज्ञानस्येति
१९१ ज्ञानस्य संबंधिनः प्रदोषादयो ज्ञानविषयास्तदावरणस्य कर्मण आश्रवा भवंति ज्ञानं चेतनात्मनः स्वरूपं इति तत्प्रतिपिपादयि
षयेदमाह एतैर्हि ज्ञानावरणं कर्म बध्यते यस्मादेतैः करणभूतैरध्यवसायविशेषैः प्रदोषादिभिरात्मनाश्च परिणामैः कर्म ज्ञाना
वरणाख्यं बध्यते उपादीयते गृह्यते तस्मादेवमाश्रवाद् स्वेव ज्ञानावरणाश्रवा नाम्यायत्तत्तुल्यत्वाद् दर्शनावरणस्यातिदेशं क
रोति एवमेव दर्शनावरणस्येति एवमनेन सूत्रेणातिदेशं प्रतिपादयति यथा ज्ञानावरणस्याश्रवाः प्रदोषादयस्तथा दर्शनावरणस्या
पि कर्मण एत एवाश्रवा बोद्धव्याः दर्शनं चक्षुरचक्षुरवधिकेवललक्षणं सामान्यमात्रोपयोगश्चेतनाविशेषः तस्यावरणं न बध्नाति
नद्योऽपि यथोक्तलक्षणाश्चक्षुर्दर्शनादि विघातकारित्वात् तदावरणमत्राप्युपधानस्तु इति शब्देनाध्यर्थेनालप्यस्वपनशीलता
निद्रादयः प्राणातिपातादयः परिगृह्यंते इति शब्दस्तु ज्ञानदर्शनावरणयोराश्रवेयत्ताप्रदर्शनार्थः एवमुक्तेन प्रकारेण दर्शनस्य
दर्शनवतां दर्शनसाधनानां च प्रदोषादय आश्रया दर्शनावरणस्य आश्रवा भवंतीति प्रतिपादितं ॥ ११॥ इदानीमसद्वे
द्यस्याश्रवाख्यसंबंधं यथानयोः कर्मप्रकृत्योरिंद्रियमोहनीययोराश्रवकलापस्तथा दुःखशोकादिभिर्भूतव्रत्यनुकंपादिश्च यथाक्र
ममसद्वेद्यसद्वेद्ययोराश्रवकलापोऽवगंतव्यः सूत्रद्वयेन दुःखशोकतापाक्रंदनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्य
॥१२॥ भूतव्रत्यनुकंपा दानं सरागसंयमादि योगः क्षांतिः शौचमिति सद्वेद्यस्य दुःखादयः कृतद्वंद्वाः षडप्याश्रवा भवंत्यसद्वेद
नीयस्य कर्मणः भूतव्रत्यनुकंपादयोऽपि पंचविहितद्वंद्वाः सद्वेदनीयस्य कर्मण आश्रवाः तत्र प्रथमसूत्रे तावद्दुःख
शोकतापाक्रंदनादि तत्र दुःखयतीति दुःखं बाधालक्षणं विरोधिद्रव्यांतरोपनिपातादिष्टवियोगानिष्टश्रवणादय द्वेषोदया
पघातः पीडालक्षणः परिणामः आत्मनो दुःखमित्यर्थः अनुग्राहकसंबंधविच्छेदे वैक्लव्यविशेषः शोकः अनिष्टमनोज्ञवियो
गादिष्वस्मिन्नानाविलापः करणस्य तीव्रानुशयपरिणामः तापः परितापसंयुक्ता अश्रुपातांगविकारप्रचुरविलापाभिव्य
क्तमाक्रंदनं प्राणिप्राणवियोजनं वधः कारुण्याभिधानश्च संक्लेशप्रवणं स्वपरानुग्रहलाघनमनुकंपाप्रायं परिदेवनं शोकाद १९१
यस्तु सर्वे दुःखजातीया एव तथापि व्याख्यानभिधानमकारि तत्र कारणं तद्विषयाऽसंख्येयत्वेऽपि कतिपयविशेषसंबंधेन तदा

३०

श्रयानादिति शब्दस्यार्थे आदिग्रहणाद्वा निरनुकंपत्वाद्यनेकविदेवनदमनबंधनगोपांगवेदनासंक्लेशजननतीव्रानुपरिणामप्राण
वधादयः परिगृह्यंते आत्मा च परश्चोभयं च तेषु स्थितानि दुःखादीन्यात्मपरोभयस्थानि तद्विषयाणीति आत्मस्थानीति स्वात्मनि वर्तमानानि
यथोक्तलक्षणानि दुःखादीनि स्वयं दुःखप्रणीतागमनिरपेक्षाण्यसद्वेद्यस्य कर्मण आश्रवा भवंति वेदयते तत्कर्मणोऽग्रहणमसदिति वेद्यते
अनेनेत्यसद्वेद्यमप्रशस्तत्वात् तथा परस्य क्रियमाणानि स्वात्मव्यतिरिक्तस्य चेतनावतः परार्थस्येत्यात्मनात्यैतान्येव दुःखादीनि स्वा
त्मपरयोरपि क्रियमाणान्यसद्वेद्यस्य कर्मण आश्रवा भवंति पूर्वं स्वात्मन एव दुःखाद्युत्पादयति शस्त्रपाटनाग्निज्वलनावपाता
दिना परस्मै वा वाग्दंडादिना दुःखमुत्पादयति उभयस्थानि त्वधर्मणः समवायेन स्वपरमर्मस्थितं निरोध परस्य तु जिक्रियानिष्ठा
उभयोः स्वपरयोर्दुःखादिसंवेदनेनैवमसद्वेद्याश्रवान्निरूप्य सद्वेद्याश्रवनिरूपणार्थमाह ॥१२॥ सर्वभूतानुकंपेत्यादि द्वितीयसूत्रभाष्यम्
सर्वप्राणिनः प्राणिनि भूतानि वेति सर्वभूतानि सर्वं स्वरूपप्रभवं बिभ्रंति वा एकेंद्रियाजीवायुवनस्पतिद्वित्रिचतुःपंचेंद्रियाः प्राणिनस्तेष्वनुकंपा दयाघृणे
त्यर्थांतरं आगारं गेहं कंडनीपेषणीचुल्लीउदकुंभप्रमार्जनी आधारयोगस्थानित्येतानां वाकार्पटिकादीनां गृहस्थलिंगाज्जनानामागारात्
इवाश्रमस्थो गृहिणस्तेषु गारं गृहस्थेष्वित्यर्थः तद्विपरीता अनगाराः कृतशिरस्तुंडमुंडा निष्क्रांताः कृतशिरस्तुंडमुंडा निष्क्रांताः सर्वपापसंविग्न
श्रावकाः सर्वारंभनिवृत्ता साजीवायतयस्तेष्वगारानगारेषु प्राणातिपातादिनिवृत्तिसंपन्नेषु अनुकंपादिशेषः प्रकृष्टानुकंपातिशा
वनीयत्वेषु तस्य कपानवस्त्रपात्राश्रयादेर्दानादथ वनीपकादिष्वगारिष्वनगारेषु च ज्ञानदर्शनचरणसंपन्नेषु त्वं कांतकर्मनिर्जराफ
लं भवति अथवानुग्रहबुद्ध्यादीकृतत्वेन परपीडामात्मसंस्थामिव स्वाभिकृतं तेनोक्तं भवनमनुकंपा स्यात् परानुग्रहाभिप्रायेणाति
सर्जनं रंजनादानं संज्वलनलोभादिकं षाः तत्सद्वर्णे विरागः संयमनं संयमः प्राणवधादुपरतिः सरागस्य संयमस्सरागसंयमो
मूलगुणोत्तरगुणसंपत् संयमासंयम इति यावत् संयमासंयमः स्थूलप्राणातिपातादिनिवृत्तिरणुव्रतगुणव्रतशिक्षाव्रतविकल्पा
विषयानर्थनिवृत्तिमात्रानिसाधेण तुर्व्रतः पारतंत्र्यादुपभोगादिनिरोधोऽकामनिर्जरा अकामस्यानिच्छतो निर्जरणं पापप
रिशाटः शुल्लपंकजलोपवासरज्जुबंधनमकामनिर्जराश्रुषः परिक्लय मिथ्याज्ञानोपरता शय्याः बालाः शक्तोऽत्र इव दिनादि
तपांसि परिहार्य विमुखा तपोजलानलप्रवेशं गिरिनिपातनगिरिविषभक्षण उपपातादिलक्षणं तेन ताः शायतपसा बालानां योगो बालत

तत्त्वार्थ·टी· बंधित्वा बालतपो विबालं तेन बालतपसा योगो बालतपोयोगः अथवा बालं तपो येषां ते बालतपसः लोकानिमतनिरवद्यक्रियानुष्ठा
१९२ नं योगः दंडनावनिवृत्तस्यार्थं योगानिधानं धर्मप्रणिधानां क्रोधनिवृत्तिर्मनोवाक्कायैः क्षांतिः क्रोधकषायोदयनिरोधः उदितस्य वा कथंचि
द्वैफल्यापादनं क्षमाभ्यः एवं चमेदादिनो देवादिकस्य क्षांतिरस्य यंत्रकमेव लोभकषायविशेषणं उपरमः शौचं यादृक्कषायस्तृष्णा
लक्षणं अंतरो मलस्तत्क्षालने शौचं शुचिभावः शुचिकर्म वा शौचं लोभकषायरुक्त्याल्यावायस्य संतोषवारिणा विमलत्वापाद
नं निरुद्धवाक्कायमनो कुशलप्रवृत्तेरपरणतपोनुष्ठायिनः साधोर्निर्जराफलं तदेकदेशानुष्ठायिनस्तु यद्देशास्रवस्तथाद्यमं शौचं स्नेह
गंधलेपापकर्षलक्षणं प्रासुकजलादिना क्रियमाणमास्रवः सद्वेद्यस्यत्युत्पाजायते हतत्राह इत्याकारार्थः आद्यर्थो वा धर्मानुरा
गाधर्मनिषेवणं शीलव्रतपोषधोपवासरतितपोनुष्ठानबालवृद्धतपस्विग्लानवैयावृत्त्यानुष्ठानधर्माचार्यमातृपितृभक्तिः सिद्धचै
त्यपूजाप्रभुपरिणामाद्यः सद्वेद्यस्यास्रवा भवंतीति ॥१३॥ एवमभिधायासद्वेद्यप्रकारस्य वेदनीयकार्मणः उपादानहेतूनधुना दर्श
नचारित्रमोहनीयमोहनीयस्य संसारपद्धतिलताबीजस्यास्रवहेतवमुच्यंते ॥१३॥ केवलिश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादो दर्शन
मोहस्य कर्मणो आस्रवो भवति भगवतामित्यादि भाष्यं षणमर्षादीनां ज्ञानाभिधानयोगाद्भगवंतस्तेषां भगवतामिति अर्थादयो
रूपेऽपि संभवतीति तद्व्यवच्छेदकं एवं परमर्षीणामिति प्रसूताः कृत्स्नमस्तप्रग्दर्शनज्ञानावरणसंपन्नास्ते वा केवलिनोऽपि संभवंती
त्यतः केवलिनामित्याह सकलज्ञानावरणक्षयप्रभूतस्य समस्तज्ञेयविषयो बोधः सादात्यस्थैदर्शितनापर्यायः केवलं तद्येषा
स्ते केवलिनस्तेषामवर्णो रागद्वेषमोहस्यमावेशाद्व्यभूतदोषोद्भावनमस्य वाक्यमो वा निंदाप्रख्यापनं वा वदनं वादो भाषणमवर्णस्य वा
९८ दोवर्णवादस्तत्रथादिगंबरत्वादिगतत्त्वपाकर्मोपयोगसाजः समस्तरणत्वमावक्कायत्यास्त्रमोदिनस्सार्वापायनिलुणोऽस
त्यतिदुष्करदुरपवरमार्गोपदेशिनः इत्याद्यवर्णज्ञापनं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं दर्शनं तन्मोहयत्याच्छादयतीति दर्शनमोहस्तस्यास्र
वो भवति मिथ्यात्वादेरित्यर्थः अर्हत्स्नामकर्मोदयादर्हंतस्तीर्थकरास्तैः प्रोक्तं सकर्णैर्णोपदिष्टमविपरीतं यथावस्थितद्रव्यानुया
रिक्तं कारणे कार्योपचारं कृत्वा प्रोक्तमित्युक्तं च वक्राह समुद्धये अंगानि द्वादश आचारादीनि दृष्टिवादांतानि उपांगानि औपपातिकप्रकृ १९२
तीसंगाणि उववादीनि अंगोपांगे वर्त्तिनद इति सांगोपांगं तस्य चश्रुतस्य सश्चवनस्यावर्णख्यापनं अविधप्राकृतभाषानिबद्धं वृत्तं

३१

कायमायावृत्त्य प्रमादस्मादोपदेशानुसन्दर्भता बकुलं कुत्सिता पवादप्रायमित्येवमाद्यवर्णज्ञापनं संकृतज्ञानस्येति चत्वारो वर्णाः साधु
संयतीश्रावकश्राविकाख्याः वर्ण्यंत इति वर्णा भेदास्तेभ्यश्चतुर्भ्यो वर्णेभ्यश्चातुर्वर्ण्यं संघो गणः अथवा सम्यक्त्वज्ञानसंवरतपांसि
चत्वारो वर्णा गुणास्तद्वच्चातुर्वर्ण्यः चतुर्णां वा वर्णानामयं चातुर्वर्ण्यसंघः न तु पुनस्त्रिष्याणां [illegible] वा तस्य चतुर्विधस्य संघस्यावर्णः
साधवस्तावत्स्नान्यावज्जीवं चवदारपरायणाः [illegible] शौचवाह्याः [illegible] जनितकर्मोदयजनित [illegible] वंतापनदःस्वा
नुभविनः कलहकारिणो ऽस्नाचाः [illegible] विदुःषिता एवमन्ये व्यंतीत्यवर्णज्ञापनमवमेव संयतीनामवर्णज्ञापनं तथा श्रावकश्रा
विकाणामपि [illegible] मनेकप्रकारं स्नानं धर्मार्थिमेषामन्ये द्विजातिभोजनं सपादिकरणं हरिकेशकल्पः खल्वेते गार्हस्थ्ये [illegible]
नि स्नायतामित्याद्यवर्णप्रकाशनं सामान्येन चास्य संघस्यावर्णख्यापनं काकशृगालसारमेयाणामपि संघाः संघ एवोन्मतेः [illegible] संघो मो
[illegible] तीर्थकरानंतरत्वात्संघः सपर्याद् [illegible] परिकल्पनमात्रमित्याद्यवर्णज्ञापनं प्रगटीकरणं तथा
पंचमहाव्रतसाधनस्य धर्मस्यावर्णवादोऽवर्णभाषणं पंचसंख्यापरिच्छिन्नानि महाव्रतानि [illegible] जायंते नानि साधनमस्य धर्मस्य पं
चमहाव्रतसाधनः मनोवाक्कायैः कृतकारितानुमतिभिः प्राणवधादिनिवृत्तयो महाव्रतानि रजनीभोजनाद्यन्यकर्म [illegible] निवृत्तिर
गुणाद्येषां महाव्रतैरेवातः कृमादेदशलक्षणकस्य धर्मस्यावर्णवादो दर्शनमोहस्यास्रवो न पश्चविशेषमादर्शमानस्य मायास्त
प्रणीतस्य वा माऽसंनमकः पुनस्तस्यापवादः अस्फुटयापवर्गदृष्टिर्धर्मोनिश्चस्फुरादिना प्रमाणेन विषयीक्रियते न चाप्रमाणको
स्तीति वक्तुं पार्यते न च पुद्गलाः धर्मः [illegible] देवतानात्मपरिणामो धर्मः आत्मपरिणामग्राह्यत्वात्क्रोधादिपरि
णामवदित्याद्यवर्णभाषणं चतुर्विधानां च देवानामवर्णवादः चतस्रो विधा येषां ते चतुर्विधाः भवनपतिव्यंतरज्योतिष्कवैमा
निकाः [illegible] तेषां वावर्णवादो दर्शनमोहस्यास्रवः परस्परप्रवीचाराः खलु देवाः [illegible] बलवंतो ऽपि बलं देवमध्य
[illegible] भूतदोष [illegible] शोणितवल्भपहारात्रिनो देवाः [illegible]
दः [illegible] देवानामवर्णवाद इति [illegible] मिथ्यात्वपरिणामोन्मार्गदे
शनधार्मिकजनताद्रूषणं सर्वज्ञसिद्धदेवान [illegible] कारिताः संयतपूजाप्रयोगः दर्शनमोहस्य सं[illegible]संसारपरिवृद्धिमूल

तत्त्वार्थ टी. निमित्तस्यानंतसंसारानुबंधिनो मिथ्यात्वरूपास्रवा दृष्टाः ॥ छः ॥ अथ चारित्रमोहस्य क आस्रव इत्युच्यते ॥ छ ॥ कषायोदयात्तीव्रात्मप
१९२ रिणामश्चारित्रमोहस्य कषायाः कोपादयस्तेषामुदितिरुदयस्तस्य निमित्तत्वेनापदिश्यते सकोपादेः कषायस्य तीव्राः प्रकृष्टाः
परिणामा आत्मनोवस्थाविशेषाः शब्दादिविषयेषु गर्धीर्ष्यालुत्वमनृतवादित्वं वक्रतापरदाररतिप्रियास्त्रीवेदबंधहेतवः ऋजु
समाचारतामंदक्रोधकषायादिना स्वदाररतिप्रियता अनीर्ष्यालुत्वं पुरुषवेदबंधहेतवः तीव्रक्रोधादिना पशूनां वधच्छेदनमुंड
नरतिस्त्वंस्त्रीपुरुषयोरनंगसेवनशीलताशीलव्रतगुणधारिणां पाखंडिभिक्षुप्रमिथारिणीकारिता तीव्रविषयानुषंगिता न
पुंसकवेदबंधहेतवः उत्प्रहसनदीनाभिलाषिताकंदर्पोपहसनबहुप्रलपनशीलताहास्यवेदनीयस्यास्रवः स्वशोको
त्पादशोचनपरता आविष्करणशोकमहाकृतानिनंदिता शोकवेदनीयस्य विचित्रपरिक्रीडनपरचित्तावर्जन बहुविधरमण
पीडाऽभावदेशाद्योत्सुक्यप्रीतिसंजननादी निरतिवेदनीयस्य परराजप्रादुर्भावनरतिविनाशपापशीलताऽकुशलक्रिया
प्रोत्साहनादयस्त्वरतिवेदनीयस्य स्वयंभयपरिणामपरभयोत्पादननिर्दयत्वत्रासनादी भयवेदनीयस्य सद्धर्म
प्रसक्तचतुर्वर्णविशिष्टवर्गकुलक्रियाचारप्रवणजुगुप्सापरिवादशीलत्वादयो जुगुप्साया आस्रवा भवंति कषायोद
यादित्यादिनोक्तं कषः संसारः कर्म वा तस्यायास्ते कषायास्तेषामुदयो विपाकस्तस्मात्कारणाद्भूताद्यस्तीव्रः प्रकर्षप्राप्त आत्मनोऽविशुद्धः
परिणामश्चारित्रमोहस्यास्रवो भवति तथा परमधार्मिकाणां साधूनां गर्हणा धर्माभिमुखानां च विघ्नकारिता देशविरत
जनांतरायकरणेन मधुमद्यमांसविरतिगुणदर्शनेन चारित्रगुणसंदूषणेनाचारित्रगुणदर्शनेन परस्य कषायनोकषायोदी
रणेन वरणगुणोपघातकारि कषायनोकषायवेदनीयं चारित्रमोहं बध्नातीति ॥ छ ॥ अथायुष्कचतुष्टयस्य यथायथं क आस्र
व इत्येतदुच्यते वक्तव्य इतीदं सूत्रचतुष्टयमायुषो नियतकालपाकस्य ॥ छ ॥ बह्वारंभपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः बहुविपुलः प्रकृतः आरंभ
मारंभः प्राणिप्राणव्यपरोपणं अनवरतकंडनीपेषणीचुल्लीउदकुंभप्रमार्जनीव्यापारो वा बहवश्चासावारंभश्च बह्वारंभः परिग्रहणं परि
ग्रहो मूर्छा गार्ध्यं ममत्वमंतरंगं शरीरादिषु बाह्येषु च वस्तुषु क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णादिषु स एव बहुश्चासौ परिग्रहश्च बहुपरिग्र १९२
हः तयोर्बह्वारंभपरिग्रहयोर्भावो बह्वारंभपरिग्रहत्वं तथा परिणामश्चात्मनश्चशब्दः समुच्चिनोति नामैकदेशेन दर्शयति मि

वश्चायं च प्रत्येकमभिसंबध्नाति बह्वारंभता बहुपरिग्रहता चेति नारकाः पापकर्मणां सत्त्वानामधिवासा अनादिकालप्रसिद्धास्तेषु
भवा नारकास्तेषां नारकाणां यद्दुष्टीवितं तत्र तस्यास्रवो भवंति तेषु नारकेषु भवं यदायुरिति संबंधः अपरे तु बह्वारंभाः परि
ग्रहाश्च यस्यासौ बह्वारंभपरिग्रहस्तस्य भावो बह्वारंभपरिग्रहत्वं चशब्दादमी मोक्षपथकारणद्वयमभिसंबध्नाते कृष्णपापरागस्य बलारि
त्वमप्रत्यक्षपंचेंद्रियवधकत्वमपादश्चेत्यस्मिन्सूत्रे जात्यंतं न प्रमितं स्यात् अपरे त्वाचक्षते बह्वारंभपरिग्रहत्वं चशब्दात्कषायोद
यात्तीव्रपरिणामश्च उच्यते एवमेव बह्वारंभपरिग्रहग्रहणपरं पंचेंद्रियवधः शास्त्रविनाशाविनो बहुशो नारकायुष आस्रवाः
तथैवप्रपंचमानानेदमनेकं प्रतिपद्यंते मिथ्यादृष्ट्याश्लिष्टाचारता गिरिराजिशैलस्तंभकीवकटुंगग्रंथिकृमिरागसदृशकोपादि
कषायता परपरितापकरप्रतिध्यानवधबंधनाभिनिवेशानृतवचनपरद्रव्यादानाविरतमैथुनोपसेवा स्थिरवैरावशेंद्रियनिरनुग्र
हत्वाल्पकृष्णलेश्यापरिणामरौद्रध्यानानामास्रवप्रपंचो नारकस्यायुषः ॥ छ ॥ उक्तो नारकस्यायुषो हेतुस्तस्मनंतरं तैर्यग्योना
युष उच्यते ॥ छ ॥ माया तैर्यग्योनस्य माया शाठ्यं वक्रता मनोवाक्कायक्रियाकुटिलता ग्रंथिरूपा तिर्यंचः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पति
द्वित्रिचतुःपंचेंद्रिया नारकमनुष्यदेववर्जास्तेषां योनिस्तिर्यग्योनिः तिर्यग्योनौ भवं तैर्यग्योनमायुस्तस्यास्रवो जाय
ते माया मिथ्यात्वावष्टंभाधर्मदेशनानारंभपरिग्रहकूटकर्मनीलकापोतलेश्यापरिणामार्तध्यानानामार्गप्रज्ञापना मार्गप्रणाश
सातिचारव्रतशीलता बहुधाराजिसदृशकोपाद्यल्पारंभः साधूपस्थापनायेकाकमाः खलु मायायाः कृतं
ग्रहणं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतमेव भाष्यकारेणेति ॥ छ ॥ उक्तस्तैर्यग्योनायुष आस्रवोऽथ मनुष्यायुष आस्रवः क इत्यु
च्यते अल्पारंभपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवार्जवं च मानुषस्य आरंभपरिग्रहलक्षणे अल्पः स्तोकः अल्पारंभपरिग्रहयोर्भावः अल्पारं
भपरिग्रहत्वमात्मनो मंदपरिणामतारंभे परिग्रहे वा स्वभावः सहजो धर्मः सहजं मार्दवं न तु द्वात्रिंशत्प्रकृत्ये जातिकुलरूपबललाभ
बुद्धिवाल्लभ्यकश्रुतमदस्थानैर्गर्वविरहितः मृदोर्भावो मार्दवं मृदुता तथा सहजमार्जवमृजोर्भावो यथावस्थितमनोवाक्कायविषय
वक्रतात्यागः चशब्दः कारणांतरसमुच्चिनोत एतदेव भाष्येणाप्युच्यते अल्पारंभपरिग्रहत्वमित्यादिना अल्पारंभत्वमल्पप्राणातिपा
तार्थगुणधिकत्वमल्पपरिग्रहत्वमल्पे शब्दादिविषयाल्परागता स्वभावमार्दवं सहजैव भद्रता स्वभावार्जवं प्रकृत्यैवर्जु

तत्त्वार्थ टी. तावद्ग्राहमिथ्यादर्शनाति विनीतस्वभावप्रज्ञापनीयता बालुकाराजिसदृशरोषता अग्रगताऽप्रमिताभिमानता स्वभावमार्दवता लोकयात्रानु
१९४ ग्रहो मध्यस्थगुरुदेवतातिथिपूजासंविभागशीलता कापोतलेश्यापरिणामधर्मध्यानध्यायिता मध्यपरिणामता च मनुष्यायुष आस्रवो
भवतीति॥१८॥ किमेत एवास्रवा नारकादीनामथ अन्येऽपि संतीत्याह॥१९॥ निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषां॥ निःस्वभाववचनः शीलमुत्तरगुण
संपत्कल्पानि शीलं प्राणातिपातादिनिवृत्तिनिर्वृत्तानि व्रतानि ताभ्यां रहितो निर्गतः स्वभावस्तथा संबंधनोपयोगसंबध्यते निःशीलत्वं निर्व्रतत्वं च सर्वे
षां नारकतैर्यग्योनमानुषाणामायुषस्त्वास्रवो भवति चशब्दात्पूर्वोक्तहेतुपालनापेक्ष्यते एतदेवस्वाभिप्रायस्पष्टयति निःशीलव्रतत्वं चे
त्यादिना शीलव्रतयोरभावः शीलव्रतत्वमात्मनस्तथाविधः परिणामस्तद्वन्तो निःशीलव्रतत्वं सर्वेषामिति विशेषसंयोगेऽभिहितान्येव
संबध्यते नारकतिर्यग्योनिमनुष्याणामायुषामास्रवो भवति नारकादित्रयायुषामेव चास्रवो यथोक्तानि चेति चशब्दमाचष्टे यथा
प्रागनारकादित्र्यायुषामास्रवहेतुकानि बह्वारंभपरिग्रहत्वमायाल्पारंभपरिग्रहत्वस्वभावमार्दवार्जवकारणानीति अथ देवमप्यायुः सर्व
शब्देन किं नाक्षिप्यते भोगभूमिजा मनुजा योजिते वा मिथ्यादृष्टयो निःशीलव्रता अपि मृत्वा देवेषूपपद्यंते न च तेषामणुव्रतम
णुव्रतं बालतपोऽकामनिर्जरा सम्यग्दर्शनानां कश्चिद्देवायुषो हेतुरस्ति अथ समर्णानंतरं देवं स्यात्समासाद्यं नीत्यतथा कश्चिद्देवायु
ष आस्रवो वाच्यः सच तावन्निःशीलव्रतत्वादिति ते हि शीलव्रतरहिताः प्राणातिपातादिभ्योऽनपगतास्ततो मध्यवर्तिनास्व
रूपेण वत्रपं देवायुरस्य मेवं विधं चाभ्यंतरस्य नो विद्युतो प्रयुज्य व्याख्याय आगमं कार्यमिति॥१९॥ अथेत्यादिसंबंधः अथ आस्रवाभि
धित्सुत्वनारकतिर्यग्योनमानुषायुषो भास्रवो भेदितः अनंतरं देवस्यायुषो वाच्यस्तत्राऽनंतर्यमथशब्देन प्रतिपादयति देवाना
मिदं देवमायुस्तस्य कस्मास्रवद्भूतिकरणस्वपरिणामतेरवद्योतकः अत्र एषेऽभिधीयते॥२०॥ सरागसंयमासंयमाकामनिर्जरा
बालतपांसि देवस्य सरागसंयमादयश्चत्वारः कृतद्वंद्वाः सूत्रेणोपात्तास्ते च स्वभावी देवस्यायुष आस्रवा भवंति आत्मकारणोपन्यस्ता
एव ते व्याख्याताः सद्देयासि आस्रवस्तावेध्यनानुस्यमेव प्रपंचतो व्याचष्टे संयमो विरतिर्व्रतमित्यादिनाभ्यंतरपर्यायमेरभाव
साधनः संयमनं संयमः सम्यग्ज्ञानपूर्विका विरतिः प्राणातिपातादिपापस्थानेभ्यो निवृत्तिर्नियमो व्रतमित्यनर्थांतरं रागः संज्वलन १९४
कषायतत्स [illegible] देशविरागस्तस्य संयमः सरागसंयमः इतिकरणो नियमनिरूपाद्यनेकपर्यायोपलक्षणार्थः अन

33

र्थांतरमित्यनेनैकार्थाभिधायित्वं सूचयति पर्यायशब्दानां कतिप्रकारं च नसद्भूतं किं लक्षणं चेति एतदेवदर्शयति॥ हिंसानृतेत्यादि हिंसादयः पं
चकृतद्वंद्वाः पंचमीबहुवचनेन निर्दिष्टाः पंचमी च विरामार्थानां प्रयोगेऽभिहिता हिंसादिभ्यो विरमणं यत्तद्व्रतमेवं च ख्यातेत्याचष्टे यथा प्रागा
येत्यादि इति शब्दश्चव्यवमित्यस्यार्थे एवमेष सरागसंयमो देवस्यायुष आस्रवो भवति संयमासंयमः उक्त श्रोद्धेमुचितकारणेन निवृत्तिकावि
प्रवृत्तिः स्थूलप्राणिविषयसंकल्पकृतप्राणव्यपरोपणनिवृत्तिमेव प्रतिजानीते गेही तत्त्वार्थः सजपाणिप्राणव्यपरोपणविरमणं चिं
गिरातत्तस्यैवंविधस्य संयमासंयमस्य पर्यायानाचष्टे देशविरतिरणुव्रतमित्यनर्थांतरं संपूर्णप्राणातिपाताद्येकदेशो देशः स्थूला
त्प्राणातिपातादिरमामीत्येवं मम प्रत्यापिदृष्टव्यं प्रपंचसुवक्ष्यते समामाधायेऽणुव्रतद्वंद्वं च अणुव्रतं अणुस्तोकं देशनिवृत्ति तं
इतिकरणेनागारिधर्मादिपर्यायाक्षेपः एतच्चकिमिदेवस्य कलं व्याख्यायते तेनाह देशसर्वतइत्यादि देशतो विरतिरणुव्रतं सर्वतो वि
रतिर्महाव्रतमेवं वक्ष्यते सप्तमाध्याय एव संक्षेपतश्चैष देवायुषः संयमासंयम आस्रवः कामइच्छा सेव्या सर्वकारिता तदर्थो
पभोगस्ताजो या निर्जरा साकामनिर्जरा निर्जरा कामदुःजलपरिणतिः न कामनिर्जरा अकामनिर्जरा अनभिलषतो विनयत एव
कर्मपुद्गलपरिशाटः सा च पराधीनतयानुरोधाद्वाकुशलनिवृत्तिराहारादिनिरोधश्च अकुशलं पाप नवत्वान प्रवर्तन लंघनो
परोपणकर्दमस्फोटनादि तत्र चानवनाम्नहीतो न गडादिसंयतः कर्तुमसमर्थो विरोद्धव्यवसायी न च प्राणातिपातादिभ्यो निवृत्त्या
नो पितेन प्रवृत्तः परवशत्वान्नास्त्यादिनव च विधा हारः आदिग्रहणात् शिशिरकाले निरावरणदेशावस्थापितो पहृतप्रावरणः
शीतसंपातमधिसहते ग्रीष्मेऽपि तीव्रतिग्मांशुसंगतस्तिष्ठन् स्वेदसलिलमानसं स्नानोपनीततपत्राणः चशब्दः समुच्चितोऽनुरोधा
दुत्स्वनुरोधाद्विलपं प्रीतिर्वैरिभिर्मित्रस्वजनादेरापदि नातायामपरोयरातद्धनुरोधात्सोढवानितोऽथ पिंडविशेषोऽकुशलनिरोधमाति
ष्ठते अरतिपरिगतश्च पृथक् चतुर्विधाहारविन्दुविपरिणामो देवस्यायुष आस्रवे वर्ततइति बाल्यं राग द्वेषाभ्यां मिथ्यादर्शनमह
वर्तिष्यामाकलितो बालः सत्त्वावबोधपराङ्मुखः तस्य पर्यायिकतंकरोति बालो मूढ इत्यनर्थांतरं मूढो विविक्तः अतत्त्वे तत्त्वाभि
निवेशात्सन्निर्यथावस्थितः द्वयान्नकृतः कुशलद्वानः शोषमिविशब्दादिप्राप्त्याघ्याते तस्य तपो बालतपः इत्यनेन षष्ठीसमासप्रदर्शि
तेन समानाधिकरणनिमित्तनैवं दर्शयति बालं च मन्तपश्चेति बालतपः बालमस्य मर्थसन्मार्गप्रतिपादने सकलकर्मद्वये

वालतपो बालस्याविमूढस्य यत्तपस्तद्बालतप इति कीदृक्पुनस्तदित्याह तत्राग्निप्रवेशेत्यादि अग्निप्रवेशो मरुप्रपातो मरुभ्यः पतनं मरुदर्शभृगुः
१९९ नदीगिरितटाद्यधोदेशो वा तत्र पतनं प्रपातः जलप्रवेशो जले निमज्जनम् आदिग्रहणात् बालाद्यज्ञानमरणाद्यासोद्वंधनगरदुःस्थान
शास्त्रपाटनविषभक्षणमरणादिपरिग्रहः तदेवमित्यादिनाप्रमस्तमेव सूत्रार्थमुपसंहरति तदित्यस्मादेवमित्यनेन प्रकारेण सरा
गसंयमसंयमासंयमादीनि वेति सरागसंयमस्य प्राप्तपर्यायाप्यार्थसोदलोपादानं दुःसरेणांतिकृष्टत्वाद्यथाक्रमं प्रमस्योपादानमा
दिग्रहणादिकामनिर्जराबालतपसी आस्रवत्वेनाह सूत्रार्थः देवस्यायुष आस्रवा भवंतीति पर्यंतवर्तिनेति नेतिकरणेन
देवायुराश्रवविस्तारोद्देशः कल्याणमित्रसंपर्कधर्मश्रवणगौरवतपोभावनापात्रदानमरणसमये पीतपद्मले
श्यापरिणामाऽव्यक्तसामायिकविराधितसम्यग्दर्शनादिवं दैवस्यायुष आस्रवा इति॥छ॥ एवं ज्ञानदर्शनावरणवेद्यमोहायु
षामास्रवाः क्रमेणाभिधाय नामास्रवाभिधानानंतरं प्रस्तावात् अथ नाम्नः कः आस्रवः इति करणः प्रश्नपरिसमाप्तौ अत्र प्रश्ने यथा
वसरविते अभिधीयते तस्य प्रकारद्वैविध्यात् तत्रादावशुभनामकर्मणो आस्रवस्तावदभिधीयते॥छ॥ योगवक्रता विसंवादनं चा
शुभस्य नाम्नः योगः आत्मप्रभावात्त्वा शक्तिरूपात्मनः करणविशेषः कायवाङ्मनोलक्षणस्तस्य मनाकौटिल्यप्रवृत्तिः स्वा
यमेव योगवक्रतानार्जवप्रणिधानं मायाविनं योगपर्यायाद्भूत्वार्थांतरं विसंवादनं तस्य व्याख्यापगमेतदपरे वोपाये
न व्यापनं वचनाद्युक्त्यविशेषस्य सूत्रार्थमशुभं यन्नामकर्म नरकगत्यादि तस्य त्रिंशद्भेदं तस्याश्रवो भवतीत्याम्ब्य
लेनदेवमक्षरयति कायवाङ्मनोयोगवक्रतेत्यादिना कायादयः कृतद्वंद्वास्तेषां वक्रता कायादिगतो मायाव्यवहारः प्रश
प्रतिपन्नोत्तद्विपरीतप्रतिज्ञापनमापारो विसंवादनमशुभनामकर्मण आस्रवः कायस्य तावद्वक्रता मनविकष्टांग
प्रत्यंगावयवाकृतिनिकेतनं नाट्यानांगमलक्षणाधिविदूषकस्त्रीमुद्रनजात्यनुकृतैतकस्कंदनदराजर्षिविशेषावनाशैरसज्जावोज्जवनं वक्रतावा
ग्वक्रता यथाजातः स्वभावबाग्विषयोपरतभावः गीतमातवचार्णवविषयवाद्यनामार्यालमनार्यालंवत खवेविडंबना परतामनोवक्र
तात्मैदैवमनसिप्रवस्तापत्नीकपंक्तिपूजामत्कारास्याजिह्वादीनां विकालाभाद्यासप्राकारतत्पर कार्येन्द्रवेपते एवं स्वविषयैव योगवक्रताविसं १९९
संवादनं तु परविषयं तद्यथा विसंवादनं निर्दिदिष्टौतिं तस्मार्थस्यावस्थितस्य भावस्यान्यथाकरणं विनापूर्वयोर्मित्रयोर्विप्रलंभादीति प्रयोगः परस्य

रंग्नीतिचेदकरणं वा विसंवादनं एवमेते कायादिविकल्पा नाम्नो ऽशुभस्यास्रवा भवंतीति अनुक्तसमुच्चयार्थो वा चशब्दः मिथ्यादर्शनामायाप्रयोग
पि नास्थिरचित्तता कूटमानतुलाकरणसुवर्णादिप्रतिरूपकत्वादुत्पन्नकूटसाक्ष्यदानांगोपांगव्यावर्तनवर्णगंधरसस्पर्शादन्यथापादनयं
त्रपंजरक्रियानिकृतिभूयिष्ठता परनिंदात्मप्रशंसा मारणानृतवचनपरद्रव्यादानमहारंभपरिग्रहोज्ज्वलवेषरूपमदपरुषासभ्यप्रलाप
क्रोशामौखर्यसौभाग्योपघातवशीकरणप्रयोगपरकुतूहलोत्पादनालंकारदानचैत्यप्रदेशगंधमाल्यधूपादिचौर्यविडंबनोपहासेष्टका
पाकदवाग्निप्रयोगप्रतिमायतनप्रतिश्रयारामोद्यानविनाशनतीव्रकषायपापकर्मोपजीवनादीनि वाऽशुभस्य नाम्नः आस्रवा इति॥छ॥
अथ शुभनामकर्मणः क आस्रव इत्यत्राह॥छ॥ विपरीतं शुभस्य विपरीतमित्येतदेवोन्नयमनंतरसूत्रोक्तमास्रवद्वयं विपरीतं सदवक्र
तायोगानां प्रस्पष्टयोगान्यार्जवयुक्तयं अविसंवादनं वा विप्रलंभनमसंतारणं परस्य विपरीतग्रहणादेवचशब्दप्रसिद्धिते वैपरीत्य
ग्रहणमपि धार्मिकदर्शनसंभ्रमसंसारभीरुताप्रमादवर्जनसद्भावार्पणक्षमादिवादयः शुभस्य नामकर्मणोऽनुष्णगस्पादेः प्र
तिग्रहादयश्चास्रवा भवंतीति॥छ॥ किं चान्यदित्यनेन संबंधमाचष्टे अन्यदप्युक्तं विशेषेण तीर्थकरनामसामान्येन शुभनामक
र्मण आस्रवे प्रतिपादिते एवं किं त्वनुपमशक्तिप्रभावस्य त्रिप्रकारातिशयविशेषत्रैलोक्याविभूतिविजयिनस्तीर्थकरनाम्न इमे
आस्रवा वेदितव्या॥छ॥ दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतीचारोऽभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी
संघसाधुसमाधिवैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थ
र्थकृत्त्वस्य परमप्रकृष्टदर्शनविशुद्धिरित्यादिनाष्टं परमामित्यतिशयेन युक्तं प्रकृष्टप्रकर्षपर्यंतवर्तिनी परिस्फुटशंकादिदोषाशं
कादयश्चत्वारो मलाः सम्यग्दर्शनमलाः कात्रुनरसौ परमप्रकृष्टेत्याह दर्शनविशुद्धिरिति तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं शुक्लक्षण
विधानं दृष्टिदर्शनं तत्त्वविषया रुचिः श्रीतिश्रीवादिभ्यः प्रत्यावधारणं तस्य दर्शनस्य नानाशुद्धिर्निर्मलता यथा नाना विचित्रं विचित्रमि
ति दायोपशमिकक्षायिकौपशमिकसम्यग्दर्शनानां यथास्वं नानाविशुद्धिर्विशुद्धिस्तीर्थकरनामकर्मण आस्रवः विनयसंपन्नतेति विनी
यते नाष्टप्रकारं कर्मेति विनयः स च ज्ञानदर्शनचारित्रोपचारभेदेन चतुर्धा तत्र ज्ञानविनयः कालबहुमानोपधानादिः दर्श
नविनयो निःशंकनिःकांक्षादिभेदः चरणविनयः समितिगुप्तिप्रधानः उपचारविनयोऽभ्युत्थानासनप्रदानांजलिप्रग्रहादिभेदः

एवंविधेन विनयपरिणामेन परिणतः कर्ता विनयसंपन्न उच्यते तद्भावो विनयसंपन्नता सा च तीर्थकरनामकर्मण आस्रवः स्यादस्मन्
मुच्चयार्थः तथा शीलव्रतेष्वात्यंतिकोऽत्रानमप्रमादोऽनतीचारः शीलमुत्तरगुणाः पिंडविशुद्ध्यादिसमितिभावनातपःप्रतिमाभिग्रहलक्षण
मूलगुणाः समाधिहेतुत्वाच्छीलशब्दाभिधेयाः व्रतग्रहणेन च महाव्रतानि रजनीभक्तविरतिपर्यवसानान्याद्रियंते शीलानि व्रतानि तानि
तेष्विति तद्विषयः आत्यंतिकोऽत्यंतभवः संयमप्रतिपत्तिकालादारभ्य यावदायुषः क्षयस्तावदविच्छेदाद्भवसात्यंतिको प्रमादः सं
बध्यः इत्याभिति प्रकर्षवचनः प्रकृष्टोऽप्रमादोऽत्यंतमप्रमादः विकटेंद्रियविकथाकषायनिद्रालक्षणः पंचधा प्रमादः अनेन स्यावि = मद्य १
ष्टो जीवः कार्याकार्यविमूढत्वाद्धायकर्मादि प्राणातिपातादि वा परिहर्तुमक्षमो भवति तदप्रमादः प्रमादपरिवर्जनमप्रमत्तता अन = विषय २ = कषाय ३
तिचार उच्यते अतिचरणमतिचारः स्वकृतागमातिक्रमणातिचारो न तिचारः नु सर्वोपवादात्मकः सर्वज्ञप्रणीतसिद्धांतानुसारितया शी = निद्रा ४
लव्रतविषयानुष्ठानमित्यर्थः एतच्च तीर्थकरनामकर्मण आस्रवः अभीक्ष्णं ज्ञानोपयोग इति अभीक्ष्णं मुहुः प्रतिक्षणं ज्ञानं वाद = श्रुपघात ५
शांगं प्रवचनं प्रदीपांकुरावस्थानादवलंबनीयं तत्रोपयोगः प्रणिधानं सूत्रार्थोभयविषयमात्मनो व्यापारस्तत्परिणामितेति भा
वत् वाचनाप्रच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशैः स्वस्यानंतीर्थकरनामकर्मण आस्रवः संवेगश्चेति अभीक्ष्णमिति संबध्यते चशब्दः
समुच्चितो संवेजनं संवेगो भीतिर्विजनं वा संसारदुःखाज्जातिजरामरणशोकाभावाप्रियविप्रयोगादेश्च भयपरिणामः प्रतिक्षणं जग
त्कायानित्यताशुचित्वादिचिंतनाद्वा सांसारिकसुखेषु निरभिलाषस्तस्य भवपरिणामादिवजनं संवेगः अभीक्ष्णं तादृशः परिणामः स
मुपजायमानस्तीर्थकरनामकर्मण आस्रवः यथाशक्तित्याग इति शक्तिः सामर्थ्यमनुत्कर्षः यथास्वात्मरूपाशक्तिर्यथाशक्ति
स्तत्पूर्वकं त्यागः स्वात्मरूपशक्त्यपेक्षस्य स्वस्यार्जितस्यानुकंपानिर्जरार्थं पात्रे प्रदानं दानं तच्च त्रिविधं विशेषतस्तु विधिनायतिज
नायदानं त्यागस्तीर्थकरनामकर्मण आस्रवः तपश्चेति यथाशक्तीति संबध्यते कर्मणस्तापनाच्छोषणात्तपस्तद्द्विधा
तद्बहिर्भेदाभ्यंतरभेदेनैकैकं षोढा प्रायश्चित्तादिभेदादनशनादिभेदाच्च तत्स्वसामर्थ्यापेक्षमनुष्ठीयमानं लोकपंक्तिपूजाभिलाषरहि
तक्षणेनैव तत्तीर्थकरकर्मण आस्रवः संघः समुदायः सम्यक्ज्ञानदर्शनचारित्राणां तदाधारश्च साध्वादिश्चतुर्विधस्तस्य समाधानं स्वस्था ११६
तानिरूपद्रवत्वं समाधिस्तस्य करणं जननमुत्पादनं तत्करोति येन ज्ञानदर्शनचारित्राणां वृद्धिर्भवति दिवसमनाबाधश्च साधु

संपत्तीर्दर्शयति उद्भवजीवितः दर्शनचारित्रलक्षणाभिः पौद्गलिकाभिः शक्तिभिर्मोक्षं साधयंतीति साधवः तेषां वैयावृत्त्यकरणं व्या
पृतस्य कार्यमनुष्ठानं प्रवणस्तस्य भावो वैयावृत्त्यं साधूनां मुमुक्षूणां सापकाररोपधिशय्यासनभोजनविश्रामणादिभि
रर्दर्शनचारित्रस्य मनोवाक्कायैः शुद्धः परिणामो वैयावृत्त्यमुच्यते चशब्दः समुच्चये अथवा संघसाधुकस्य समाध्यासादनं अन्या
वच्छिन्नपरिणामः परमात्मभावस्तस्य विशुद्धिर्निर्मलता अथवा परमात्मासौ भावविशुद्धिश्चतक्षमाभक्तिः स्वगुणसंदोहरूप्यम
स्तसुरासुरवृंदवंद्यैश्वर्यविभवसामर्थ्ये सन्मार्गोपदेशात्परमोपकारित्वात्तत्र मनःपरिणामविशुद्धिः सर्वविकाभक्तिः सन्नतास्तिशा
यो कीर्तनवंदनसेवानुष्ठानधूपगंधपुष्पार्चनायतनप्रतिमाप्रतिष्ठापनस्तपनविधिरूपा तीर्थकरनामकर्मण आस्रवः पंचविधाचा = ज्ञानाचार १
रानुष्ठानाच्चाजिनाचरणीयोपदेशाच्चाचार्याः धर्मोपदेशादीक्षाव्रतोपदेशादिग्राहकाः आम्नायवंतस्तावाचार्याः अत्रैव भक्तवाचनाचार्य दर्शनाचार २
त्वादुपाध्यायग्रहणं अंगानंगप्रकीर्णकाद्यनेकश्रुतनदीर्घसियोगाद्बहुश्रुताः ओघकंते तेन जीवादयः पदार्था इति प्रवचन चारित्राचार ३ तपाचार ४
मागमः श्रुतज्ञानं चशब्दः समुच्चये तेषु परमभावविशुद्धा भक्तिर्यथाप्रमेवमभिगमनवंदनपर्युपासनयथाविहितक्रमपूर्वका वीर्याचार ५
ध्ययनश्रवणश्रद्धानलक्षणा तीर्थकरनामकर्मण आस्रवः सामायिकादीनामित्यादि आवश्यकादिषु समस्तस्यासौजन्यरूप इत्येवं —
दर्शनप्राप्तिः समभ्योजनसमत्वेति सामायिकं सकलसावद्ययोगविरतिलक्षणं प्रतिक्रमणकादि तदादि येषां षडावश्यकानां तानि सा
मायिकादीनि तेषां सामायिकादीनामावश्यकानामवश्यमहोरात्राभ्यंतरे कर्तव्यानामावश्यकानामवश्यं तयानुष्ठेयानि तानि वस
शाविधेनसंयमविषयव्यापाररूपत्वादनेकप्रकाराणि इत्थं मिथ्यात्वाकारादीनि तेषां भावतोऽनुष्ठानस्यापरिहाणिर्भावतः इति तदुपयोगान्
त्वाकथनमत्र प्रयुक्तम् हि सर्वक्रियानुष्ठानं द्रव्यमात्रत्वाच्छुभबंधनिर्जराफलं अल्पमेव प्रवचनेव कथ्यते तच्च भावहीनं वेतस्मात्तदनुष्ठानक
रणं तस्यापरिहाणिर्यथा विहितकालेऽसेवनमस्वभावतिरिक्तये त्येवमेषा आवश्यकापरिहाणिस्तीर्थकरनामकर्मण आस्रवो भवति
सम्यग्दर्शनिस्यादि तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनं सकलगुणाधारस्तदादिर्यस्यासौ तदादिः सा सम्यग्दर्शनादिर्मोक्षमार्गस्य सकलकर्म
क्षयोत्तरकालमात्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षस्य मार्गः पंथाः प्रत्युपायो ज्ञानक्रियालक्षणस्तस्य प्रभावना प्रख्यापनं प्रकाशनं केन प्रकारे
णेत्याह निहत्य मानं करणोपदेशाभ्यामिति मानो हंकारः सदजात्यादिस्थानोद्भूतः श्रेयो विघातकारी यथाह श्रुतशीलविनयसंपन्न

अधर्मार्थकामविघ्नमानस्य कोपकारणमुक्तमपि पंडितो दद्यात् न मे वं विधं मानं अकृतस्य कारणं स्वयमनुष्ठानं गृद्धधनः कालविनया-
वहुमानाद्यथैव वर्णनं तेनागुणप्रवचनवात्सल्यं वर्णितं उपदेशोऽस्मै प्रतिपादनं कृतिथ विदधन मिति भुक्त्वा हीन्यादि तथा यथावत्तेन प्र
वचनप्रतिपत्तिरपेक्षितवादिनामर्हत्प्रणीतस्यानवद्यस्यापवर्गतीर्थमार्गस्यैकांतिकात्यंतिकनिरतिशयाबाधकल्याणफ
लस्योच्चैः प्रकाशनं प्रभावना सा भव्वेनात्तीर्थकरनामकर्मणः आस्रवः १२ अर्हदित्यादिवंदननमस्कारपूजासत्कारादिः अर्हतः ते
षांश्रमणप्रदेशासमागमाध्यवसानेनगुणकीर्तनामार्गप्रविहितक्रियानुष्ठानं अनेकधा प्रतिलेखनादि स्वयमधितिष्ठतामिति प्रति
पादयति परमस्याकृत्यसंनिषेधति अधीतप्रवचनार्थोऽहि विहितोऽनर्थाविषादप्रपंचसंघातक्रियाप्रसन्नोऽत्यंतवालः कर्तृ
त्वकः कारणप्रव्राजितोजपन्यादि भेदः जातिकृतपर्यायस्थविरास्त्रय षष्टिवर्षप्रमाणधरो जातिस्थविरः कालविंशति वर्षाः यथा
कृतंबहुः तपोबाह्यमनशनाद्यांतरं च प्रायश्चित्तादि तदस्यास्तीति तपस्वी तिस्रपस्वी विविक्तं वा तपः अनशनादि भेदं यस्य सांप्रतं
तद्योगमपस्वी शिक्षितदृतिशिष्यः शिष्य एव शैक्षं स्वार्थसाध्वादिवत् शिक्षणशीलो वाचनादिपाठकः प्रथयज्ञैकः स्वार्थाधिगमे
शिक्षुकीयथाविहितकालमध्येतव्योऽध्येतव्योऽवाप्यतद्दस्थर्थः ग्लानो मंदपारदः समाधिफलाद्दक्ष पानाद्यन्वेषणप्रसंग आदिस्थ
णकुलगणस्य मर्यादा परिग्रहः वयः समुच्चयेकृतधराणां वालादीनां वयःप्रहादिकारित्वं तत्परिग्रहपरिग्रहणेनु पर्यपदानां वन
दर्वकं संयमानुष्ठानकृत्यात्ययनयोदनासतिवेदनार्थः उपग्रहेवस्त्रपात्रादनवक्नुपग्रहेौषधौ तिजद्वणः अनुग्रहनकृपानय
थायोग्यविकृतिप्रदानादि लक्षणएतीकरोति तज्जोलक्ष्यतभावः संग्रहोपग्रहानुग्रहकारित्वं तत्परिणामितेनियावत् प्रवक्तीति प्रवच
मेन एतत्कृधराद्योलगवद्भाषितार्थप्रतिपादनार्थप्रतिपादनपरिणतः प्रवचनवाद् वात्सल्यं वात्सल्यमुक्तं संग्रहोपग्रहानुग्रहे
कृतमिति वाद्दस्यायर्थः विंशतिः कारणानां सूत्रकारेणकिंचिन्सूत्रेकिंचिद्भाष्येकिंचिदादिग्रहणेन सिद्धपूजाक्षणलवध्यानभावना
ज्ञापनभूतपुरुषवक्तव्याथेयमितिनोपसंहरति एतेगुणद्दस्यादिना एते यथोद्दिष्टगुणदर्शनविशुद्ध्यादयः आत्मनः परिण
मास्समुदिताः प्रत्येकं वा तीर्थकरनामकर्मणः आस्रवा भवंतिनष्टुन निश्चयमोऽस्ति समस्ता एव व्यस्ता एव वा विकल्पार्थो वा शब्दः इ
ति शब्दस्तीर्थकरनामकर्मास्रवेयत्ताप्रतिपादनार्थ इति।।२३।। नामानंतरनिर्देशाद्गोत्रस्योपादाने किंनिबंधनमितिएतद्

द्विधा गोत्रं नीचैरुच्चैश्चतत्र तावन्नीचैर्गोत्रास्रवप्रसिद्ध्यर्थमिदमाह।।२४।। परात्मनिंदाप्रशंसे सदसद्गुणाच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य प
रनिंदात्मादिनाद्यं परश्चात्मा च परात्मानौ निंदाप्रशंसे च यथाक्रममभिसंबंधः परात्मनिंदाप्रशंसे एषां तेषां सदसद्गुणाः विद्यमाना विद्य
मानाः ते च ते गुणाश्च सदसद्गुणाः आच्छादनोद्भावने आच्छादनोद्भावने यथासंख्येनाभिसंबंधः सदसद्गुणाच्छादनोद्भावने च शब्द
परात्मनिंदाप्रशंसे समुच्चीयते नीचैर्गोत्रस्य कर्मणः आस्रवा भवंति तत्रस्वात्मव्यतिरिक्तः परस्तस्यगुणवतोपिगुणपक्षप
हारेण निंदानिंदा वालोऽयं मनमूकानां मूकानां वदोषाणामुद्भावनं श्लाघनं प्रशंसनं तु निर्गुणोद्भावनं मनमूकानां मूकानां वगु
णाना मात्मैव प्रख्यापनं प्रशंसातो गुणविद्यमाना सतीषां आच्छादनं संवरणं स्थगनं द्वेषात्प्रद्वेषेण वा अनावरणेगुणस्तोपिप्रस्तुतत्वात्प
रस्यं वे धिगुणगणाच्छादनमेव संबंध्यमात्मा निसंबंधेन सनात्मना मेवगुणानुद्भावनं करोत्यसौ ः इदोषावा प्रख्यापयतीतियाः
वत् एतदेव वस्फुटतरं विक्तजते आत्मपरोभयस्थमिति आत्मस्थमसद्गुणोद्भावनं परस्थं सद्गुणाच्छादनमात्मपरावेतौ
यं तत्रस्थितं वर्तमानं नीचैरिति नीचं जघन्यं हीनं गोत्रमिति गीयते शब्द्यते वा नेनेति गोत्रं यत्कर्मोदयात्मनित्रिनीच
त्वाभिधा प्रवर्तते चंडालश्वपचमत्स्यवंधादि तन्नीचैर्गोत्रं कर्माभिसंबंधाद्वा तथापि कृत्यादेतुरेवसत्युज्यते एवमेवैतेपरनिं
दादयो जातिकुलरूपवलश्रुताज्ञैश्वर्यतपोमदपरावज्ञातोत्प्रासनकुत्सनाद्यश्च नीचैर्गोत्रस्यास्रवा भवंतीति।।२४।।
।।इदानीमुच्चैर्गोत्रस्यास्रवाभिधित्सयेदमाह।।२५।। तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य तदिति सर्वनामपूर्वप्रकृतापेक्षं
प्राक्प्रकृतानीचैर्गोत्रास्रवाः तेषां विपर्ययाद्यथाभिहितवैपरीत्यं परगुणप्रशंसा आत्मनिंदावद्गुणप्रकाशन
मसद्गुणाच्छादनं च।। परस्यात्मनिन्द्यसद्गुणाच्छादनमप्यात्मोत्कर्षपरिहारार्थं तथा नीचैर्वृत्तिर्नीचैर्वर्तनं विनयप्रव
णवाक्कायचित्तता अनुत्सेको गर्वः श्रुतजात्यादिजनितः नोत्सेकोऽनुत्सेको विजितगर्वता एतौ नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चशब्दा
द्यत्तद्विपर्ययश्चोत्तरस्येति सूत्रक्रमप्रमाणादुच्चैर्गोत्रस्याहेदमिति शब्दः।। शब्दपदार्थकः।। नीचैर्गोत्रमुक्त
वान् तस्यास्रवविपर्ययः परगुणप्रशंसादिरपरश्चास्रवद्वयं नीचैर्वृत्तिरनुत्सेकौ चोच्चैर्गोत्रस्यास्रवा भवं
ति उच्चैरित्यक्षयमुत्कृष्टमिक्ष्वाकुहरिभोगराजन्यादीनि।।२५।। उक्तंगोत्रमास्रवाधिकार एवा॰

तत्वार्थ॰टी॰ यमनु प्रवृत्तस्तत्र समस्तकर्मप्रबन्धस्थानविनिर्दिष्टस्यानुभावकस्य बन्धहेतवोऽन्तरायस्य कस्याश्रव इत्युच्यते

१९८ ॥ ७ ॥ विघ्नकरणमंतरायस्य विघ्नो विघातः प्रतिषेधः समाजो निर्माणस्य तत्करणमनुष्ठानं तस्य रिणमयोगि

नांतरायाभिधानस्य कर्मण आश्रवो भवत्येतदेव भाष्येण स्पष्टयति दानादीनां मीत्याविना मित्यादि दानमादिर्येषां ते दाना

दयादीनलाभभोगोपभोगवीर्याख्याः तत्र दानं विशिष्टपरिणामपूर्वकं स्वस्य परस्वत्वापादानं तदेव ग्रहणमाणं प्रति

तिग्रहीत्रादेर्यल्लभ्यते॥ ॥ भोगो मनोज्ञशब्दादिविषयानुभवनं उपभोगो भूषणवसनाद्यासेवनं

वीर्यमात्मपरिणामो विशिष्टचेष्टालक्षणः॥ ॥ एषां दानादीनां विघ्नकरणं येन येनोपायेन दत्ते न

तु पुपायमापादयति दातुः एवं येन येनोपायेन लभ्यं तल्लिप्सुस्तथा

भोगोपभोगानुभवनसमर्थो येन येनोपायेन भवति यथा च स्वे वीर्यमुत्साहः॥ पराक्रमो न भवति तथा त

थाऽनुतिष्ठतोऽन्तरायस्य कर्मण आश्रवो भवतीति शेषो विघ्नकरणविशेषप्रदर्शनार्थः आधनामकथाश्रव

प्रकरणपरामर्शद्वारेणोपसंहरन्नाह स्याप्यर्थमित्यादिना एते तत्प्रदोषनिह्नवादयः सांपरायिकस्य कारण

स्याष्टविधस्य ज्ञानावरणादेरन्तरायपर्यवसानस्य कर्मणः पृथक्पृथग्विवेकेन पुनरुक्ततया आश्रवा

विशेषाः सामान्यापेक्षया विशेषा भवंतीति श्राद्धाभिधानसितसंहितार्थपरिसमाप्ताविति भाष्या

नुसारिण्यां तत्वार्थटीकायां षष्ठोध्यायः समाप्तः ॥ ॥ ७ ॥ ॥

१९८

३२

॥ अत्राहोक्तं भवता तादिनासंबध्नाति चाप्यकारस्तेषु कं षष्ठाध्याये सद्वेदनीयकर्माश्रवेषु व्रतव्रत्यनुकम्पेति सकल

स्त्रोपलक्षणं अथवा यावत्संबंधोपयोगिना व्रतस्वरूपादानं व्रतीति । अत्र ते विधीयमानत्वे यांतस्तत्र किं व्रतं को वा व्रतीति प्रश्नेनोप

क्रमातेनतु व्रतस्य एवत्याप्यसत्त्वाबाधत्वपरिज्ञानात्तु तत्संबंधव्रती सुज्ञान एवेत्युच्यते विशिष्टसंबंधस्थापनार्थं व्रतिग्रहणं व्रतस्वरूपपरिज्ञाने ज्ञान्यो

व्रतीति प्राणातिपातादिविरतयो मायादिशल्यविविक्ता व्रतव्यपदेशमश्नुवते तथाविधव्रतसंबंधाद्व्रतीति अत्रोच्यते इति व्रतस्वरूपनिर्दे

२ शार्थमाह ॥ हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतं । व्रतिस्वरूपं त्विदमेव शास्त्रमध्ये परिष्टात्प्रतिपादयिष्यते । निःशल्यो व्रती

व्रतान्यार्थं व्रतीक इत्यत्रेति हिंसादयः कृतद्वंद्वाः पंचम्यंताः पंचमी चकुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानादपादानलक्षणेनां वत्र

तेकं हिंसादय इत्यादिना भाष्येण दर्शयति हिंसादयश्च वक्ष्यमाणलक्षणास्तत्र कषायादिप्रमादपरिणतस्यात्मनः कर्तुः काया

दिकरणव्यापाराद्व्यक्तावच्छेदेन प्राणव्यपरोपणं हिंसा प्रागभिहितसामान्यलक्षणयोगे सति सद्भूतनिह्नवासद्भूतोद्भा

वनविपरीतकसावद्यादिमृषावचनं परपरिगृहीतस्य स्वीकरणमाक्रांत्या चौर्येण शास्त्रप्रतिषिद्धस्य वास्तेयं स्त्रीपुंनपुंसक

णयोगमनोमोदाद येसति चेतनाचेतनस्त्रीतसोरासेवनमब्रह्म विद्याविज्ञमिश्रेषु द्व्यादिषु शास्त्राऽननुमतेषु मम

१ तं परिग्रहश्चेत्याह समुच्चयार्थः पंचभ्यो हिंसादिभ्यः कायवाङ्मनोभिर्निवृत्तिर्व्रतं विरतिर्निवृत्तिः ननु चास्तु विरतत्वाच्च हिंसादि त्रयम वि

नुपादेयं भाष्येनायं दोषः आत्मनादिविरतिं साध्याः सावद्यकरणमनवद्यं तया पेक्षते तत्त्वकायाद्येवयोग्यमथवा प्रमत्तयोग

दित्रयोगग्रहणं लक्षणस्त्वत्रेसर्वव्रतविशेषणार्थं यत्तच्चेत्तसिसत्रिविधं विटशंनाष्यकारेण आश्रवाध्यायवक्तव्यशेषम

ववाधिकृतस्सप्तमाध्यायमाह व्रतदाह विष्टसमावार्यन्तेष्ट शोषभक्तुडातस्तोके निवृत्तोव हिंसातो विरति निवृत्तिर्व्र

तं यस्मात्स्वपत्नात्संव्रतयति परिहरतं स्वपक्षात्रात्रिवर्त्तत इति ज्ञात्वा प्राणिनः प्राणातिपातादेर्निवृत्तो न कं व त्वम हिंसा

दिलक्षणं तु क्रियाकलापं नातुतिष्ठंतः तिद्दत्वान पत्त्तार्थं व्रतदाह पयो व्रतयतीति यथा पयोभक्षहार एव वर्त्तते

नान्यत्रेत्येवं हिंसादिभ्यो निवृत्तः शास्त्रवि हितक्रियानुष्ठान एव प्रवर्त्तते अतो निवृत्तिप्रवृत्तिक्रियासाध्यं कर्मक्षपणमि

ति प्रतिपादयति निवृत्तिप्रवृत्तवशास्त्रवोदितेतदनुष्ठानान्मोक्षावाप्तिः ननु चन प्रकारो निवृत्तिं च वचनमेव याचष्टे व्रतत्वं न प्रवृत्तिं च ति

तत्त्वार्थ·टी· नमपीतितदितत्का यं अयमत्रिआयोत्तार्थ्यकत्तः अन्यतरोपादानेन्यतरस्रवृत्तिसंबंधस्य स्वकवत्सेव पितापुत्रादिवत् यतउक्तं ज्ञानक्रिया
५३१ भ्यांमोक्ष इति प्राधान्यानुवृत्तिरेवसास्त्राणतिपाताद्भ्योदविरतितत्सर्वकावप्रवृत्तिर्गम्यमानाअन्यथानुपिद्धत्तिनिः फलैवस्यादिति वि
रतिशब्दस्यार्थंनिरूपयति विरतिर्मतादित्ता विरमणं विरतिर्न्नामसशब्दोवाक्यालंकारार्थः हिंसनं हिंसा प्राणवियोजनं प्राण
श्चेंद्रियादयस्तत्संबंधात्प्राणिनः एकद्वित्रिचतुःपंचेंद्रियाप्यास्ता विज्ञानानुसारात् अस्फुपेत्तानिश्रदाय्यव्रतिपद्यन्नावतोकरणंविर
तिः ज्ञानश्रद्धानपूर्वकंचारित्रमिति यावत् देवबाकरणंविहणेति पर्यायेरकरणं निवृत्तिरूपरमोविरतिरित्यनर्थान्तरमितिम्वर
एस्यै तत्पर्यायाः तत्राकरणमितिनिवृत्तिप्रवृत्तिक्रियाल्लक्षणं चारित्रं मनोवाक्कायकृतकारितानुमतिभिर्दोषत्रसशब्दचत्तारिंशदत
विकल्पत्नावतयापरिहारानुष्ठाने एवं त्रिविधस्यादयोपिज्ञावनायाः पर्यायशब्दाः देशव्याप्यानमसम्मोहार्थं अरेशातदेशेति तद
तदविशेषचोदितं पंचतयविषयव्रतान्विधानं विरत्या अयद्वयविवक्षावशेनासकलकस्त्रत्त्वावोऽन्यथावेदितव्यमित्याह देशा
देशसर्वतोणुमहतीदेशाश्चसर्वविदेशासर्वेतम्यां देशासर्वतः विरामार्थापेक्षापंचमीअणुचमहच्चाणुमहती कथं पुनर्विरतिसामा
ग न्येनैकसद्विधानिद्युतेविवक्षावशेनदेशासर्वधानाद्विकच्चादिविवक्षायामेकवचनादिवत् हिंसादिविरतिव्रतमुक्तावान्वयथा
क्रमममत्तिसंबंधःदेशासर्वग्रहणंविरत्यासहाभिसंबध्यते अणुमहद्ग्रहणं व्रतेन देशातोविरतिरणुव्रतं सर्वतो विरतिर्महाव्रतं एतमेवसू
त्रार्थंन्नाष्येणस्पष्टयति एभ्यइत्यादिना एभ्य इति प्रस्तुतातिपरामृतप्रहिंसादीनिसर्वतोव्यवच्छिदत्राह एकदेशविरतिरणुव्रतमितिस
कलघ्राणिगणविषयाहिंसातस्याश्चविरतिर्नसर्वस्याः किंतुदेशात इति एकदेशग्रहणेनेवस्पष्टयतिनसर्वस्मात्प्राणिव्यपरोपणाद्विरतिः
किंत्वेकदेशात्स्थूलादित्दत्तादानादितिद्रव्यहरणादिस्थूलंयात्रेहिकामुष्मिकाश्रीर्यदोषान्निहिणं सूक्ष्मंपरिहासतःपरकीयपरिलक्षच्दण
काष्ठादिग्रहणंवा स्थूलादन्नेधनादिरमामीतिस्थूलत्वान्नेकदेशनितमत्रवर्तीयतेस्वदारसंतोषःपरदारनिवृत्तिर्वाश्चिदारसंतुष्टः शेष
योषितोमातृवत्पश्यति परदारास्त्रिगमान्निवृत्तःपरपरिगृहीतयोषितःपरिहरतिअपरिगृहीतांववपामत्रिगच्छतितथाच्छापरिमाण
कृत्यतोविरमामीति केचिन्महाव्रतमनुयानात्स्वल्पं व्रतमणुव्रतमितिव्याचक्षते सवतिमहाव्रतव्याचिक्ष्यासर्वतोविरतिर्महाव्रतमिति ३११
ताह सर्वतइतिसर्वस्मात्सूक्ष्मात्स्थूलाच्चप्राणव्यपरोपणाद्विरमामीत्यादि एवं शेषाण्यपिसर्वतोवान्यानिमहाविषयत्वान्महाव्रतान्निरा

^ सर्थः स्थूल सूक्ष्म प्राणि भेदात् संकल्पजारंभजते भेदाद्वा स्थूलानृतस्य षावादादेः कूरमार्गिदानादिः स्थूलाः नर्मादिप्रयोगमाः
सूक्ष्मः स्थूलेदहना१

ति न महाव्रतानिन्नवंतिसमक्ककृत्स्नानिमूलगुणएवमन्यानिनुचन्यान्येवमूलादितिवृत्तिरहिंसाव्रतपालनार्थत्वान्मूलगुणएवं निशीथक्ते
नविरतिरपिमूलगुणःस्यादुच्यते अहिंसाव्रतपरिपालनार्थत्वादितिसमितिरितिनेकान्तोऽपिवमहाव्रतधारिणएवतन्मूलगुणस्ताद्विरहि
तस्ययस्मान्मूलगुणएवापरिवर्लसुरत्तीमूलगुणग्रहणेनच्छहाणमर्थाकिंश यथाचसर्वव्रतोपकारित्वात्रयोऽनंतथोपवासाद्युत्तस्तन्मूलगुणे
महाव्रतीनःशेषगुणतरगुणःअणुव्रतधारिणस्तत्तरगुणेनिशात्रोऽनविरतिराहारत्यागाऽपवासवत्परद्वयात्तदितिवृत्तीत्तंकेचनदोषारा
त्रिनोऽनइतिचेत् एवंमन्यतेऽत्रमादिदोषपरिहितस्यवासरपरिगृहीतस्यान्यवहारेणधर्मनरक्तंनकिल्लदोष इति एतदुक्तंकालातिक्रांत
स्य प्रतिषिद्धत्वात् गृहीतस्यानीताग्नौविनकरणविश्रांतिसमनंतरमेवचतुर्ऊरत्यनुज्ञानात् निवाहिडने वेयपिथविछदेरसंजवात्दा
यकगमनागमनसत्त्वेहपाणिजाऽनाद्यदर्शनात् आलोकितपानज्ञोऽनासंत्तवान् छोत्त्वाणिप्रदीपप्रकाशसाध्यमालोकनमितिचेत्
म तात्तदप्यसत् अग्निसमारंभनिमित्तत्वात्रस्तपरिग्रहाज्ञावात् छेत्तायाः कादविकत्वात् आगमेननिषिद्धत्वात् हिंसादिवदनासेवनं यमेव
क्तावलीनुक्तमितिःवउक्तंव्रतंसविधानमणुमहच्च तत्रमहाव्रतमधिकृत्यभावनासूत्रं तत्स्थैर्यार्थंभावनाःपंचपंच अणुव्रतस्यवो
परिबधवधादिकातिचारपरिहाररूपावक्ष्यमाणाः अपायावद्यदर्शनादिकाश्चसामान्यरूपाःमहाव्रतंचोपन्नोगव्रिलक्षणिनः प्राणिनि
ईत्तिसंदहनपरिहाणप्रमादचकान्वेर्यरक्रमतस्तुतिपातपरिहारार्थंन्नाव्यंत इतिभावना तदित्यनेनपंचविधस्येति सर्वनाम्ना
तरत्वामहाव्रतमन्निसंबध्यतेन्नाष्यकारपद्यसिमान्तेनव्रतस्येतिविहणेतितथापितच्छब्दोपादानसामर्थ्यान्महाव्रतान्निसंबंधः अन्येतु
भावव्रतेषयोरपिव्रतयोर्न्नाप्यसंबंधःसंन्नवतिदिश्रावकस्यापिकस्यचिद्यथोक्तंभावनामेवंऽन्तस्तेव्याप्तिःस्यात् व्यापित्वसुरतिनोत्ता
वना व्यं तेतस्यव्रतस्यपंचविधस्येति पंचप्रकारस्यसर्वप्राणातिपातविरत्यादेःस्थैर्यार्थंदार्ढ्यमापादनार्थंस्थिरत्वं प्रयोजनमुद्दिश्यपात्यसंते अनन्त्य
स्यमानास्तिर्नविनाभिर्मलीमसीन्नवंत्यनन्त्यस्यमानविद्यावत् महाव्रतानीतिएकैकस्यैतिव्रतस्यसामानाधिकरण्येनषष्ठी नसमुदितानांपंचाना
मपीति मनुचपंचपंचेतिवीप्सा विवक्षायेतस्मेएकैकस्येतिलभ्यते एवान्यथावीप्सानर्थक्यंस्यात् तदित्युच्यते सोमान्यविशेषान्यांव्याप्ताव्यावृ
त्तिपाद्यतेर्था पंचविधस्यव्रतस्येतिसामान्यनोपक्रम्यपुनर्विशेषेणएकैकस्येत्याह समुदायोमात्त्वदितिपंचपंचेतिवीप्सायांद्विर्वचनं अपरेतुस्व
त्रमधीयते तत्स्थैर्यार्थंन्नावनापंचपंचशइतिते वमन्निदधतिसंख्यावाचिनःप्रातिपदिकाद्वीप्सायां [illegible] द्योत्यायांकारकात्स्वस्त्यमी
वै

वा

ततस्तस्यातिक्रान्तो दोषो ददातीति द्विधो ददातीति वा स्पष्टं निश्चितं तदनुपपन्नं यतः शास्त्रतत्त्वं तं व्रतानि भावनैः संबध्येरन् यदि व्रतानि ततः षष्ठ्यंतेन संबं
धानि पंचानां पंचानामिति ततो कारकत्वात् षष्ठ्या शास्त्रस्य योजनान्यते अथवा भावनाभिः संबंधस्ततः पंच पंच भावना व्रतानां भवंतीति पंचपंच इति वीप्स
या द्वितीयं पंचग्रहणं न कर्त्तव्यं तस्य स्थैर्यार्थं भावनाः पंचपंच इति पठितव्यं एवमुक्ते सत्यपि न घटते शास्त्रतत्त्वं अ स्तस्य स्थैर्यार्थं भावनाः पंचपं
चेति न्याय्यं सूत्रं तद्व्येतेनैव प्रस्तुतभावनीयन्यासः अहिंसायास्तावदिति अहिंसा प्राणातिपातविरतिस्तावच्छब्दः क्रमद्योतकः अस्याः प्रथ
ममुच्यते पश्चान्मृषावादादिविरतेरभिधास्यते ईर्यासमितिर्मनं तत्र समितिः संगतिः श्रुतरूपेण मनः परिणामः तदुपयोगित्वात् पुरस्ताद्युग
मात्रया दृष्ट्या स्थावरजंगमानि भूतानि परिवर्जयन् अप्रमत्त इत्यादिको विधिरीर्यासमितिः मनसो गुप्तिर्मनोगुप्तिर्मनसो रक्षणं आर्त्तरौद्रध्या
नापवारः धर्मध्याने चोपयोगो मनोगुप्तिः एषणा गवेषणा ग्रहणा ग्रासैषणा भेदात् त्रिधा तत्र समितिः सम्यगेषणा मपिकायानामुपघातः स्यादिति तस्य
संरक्षणं धर्मेषणासमितिः समास्तेऽन्ये योपयोगरक्षणं आदानं ग्रहणं निक्षेपणं मोक्षणं पीठफलकोपधिकादेस्तस्य पूर्वेरादाननिक्षेपण
योस्समितिरागमानुसारेण प्रत्यवेक्षणप्रमार्जनं आलोकितपानभोजनमिति प्रतिगृहं पात्रमध्यपतितं पिंडं चक्षुषा प्रत्युक्तेन प्रत्य
वेक्षणीयस्तत्समुद्भागंतुकसत्वसंरक्षणं धर्मागत्य प्रतिश्रयं चक्षुषा प्रकाशवति प्रदेशे स्थित्वा सुप्रचोदितं पानभोजनं विधायप्र
काशप्रदेशे वस्थितेन भक्षणीयं इति करणं एवं विरतेर्भाविनेयस्य व्यवस्थापनार्थं एवमेताः पंच भावना मुक्तमुक्ताः भवयतो
संयतस्य कृत्स्नं कर्मक्षयकल्पमहिंसां पातुं प्रत्यलो भवतीति संप्रति सत्यवचनस्य भावनाः पंच प्रतिपादयन्नाह सत्यवचनस्येति सत्य
म वितथं सद्भूतार्थप्रतिपत्तिकारि अकर्कशं विपरीतार्थप्रतिपादनं प्राण्युपघातश्च अनुवीचीति देशीवचनमालोचनार्थे वर्त्तते
आलोच्य वचनस्य प्रवर्त्तनं अतो यत्प्रथमं समीक्ष्यालोच्य वचनं प्रवर्त्तयितव्यं मनागालोचितं भाषितं कदाचिन्मृषा भवति इत्यतश्चात्मनो
लाघवं परपीडा फलमात्मनो किं परस्योपघातश्च नियत इति तस्मात् समीक्ष्य वक्तव्यं सत्यं मृषावचनं दुनिति तेन सास्ते को प्रत्यूज्य ×
यो × धः कषायविशेषो मोहकर्मोदयनिष्पन्नो प्रीतात्मकः प्रद्वेषः आयस्तदुदयात् परवंचनकांक्षः परनिरपेक्षो यत्किंचनभाषी मृषापि भाषेत
अतः क्रोधस्य प्रत्याख्यानं निवृत्तिरनुतापो वा नित्यानं भावयेदेवं चक्रवासप्रसत्यवादिनां व्यभिचरति लोभः तृष्णा लक्षणः कूटसाक्षित्वादिदोषा २००
णमयत्नी समस्तव्यसनैकरज्जोर्जलनिधिरिव दुष्परिः कर्मादियाविर्भूतो रागपरिणामस्तदुदयादपि वित्तशाभाषी भवति अत्रस्य प्रत्याख्

नी

मनुभावयता तदाकारपरिणामः प्रत्याख्येय इति भावनीयं भयशीलो भीरुस्तद्वेहिकादिभिर्भयैः सप्रभयामोहनीयकर्मोदयकुनितमुदयाद्य तस्याद्भ्रात्मापरं
नी सुभाषवती त्य रुतं भावयेद नीरुत्वं भावनाकृत्वविचित्तिं बंधाश्रतेतस्करो यंपिशाचोवमयारकुर्यादत्र इति तस्मान्निर्भयवासना धातमानि निर्विषयमि
ति हास्यं हसनं मोहोद्भवः परिहासस्तत्परिणतो हास्यमात्मा परिहसन्परेण सार्द्धमलीकमपि ब्रूयात् ततः परिजिहीर्षयान्वहास्यप्रत्याख्यानमवश्यं पेयमेताः पंचा
पि भावयतश्चावना सत्यव्रतरक्षणं भवतीति तथाऽदत्तादानविरतेः पंचैव भावनास्तथाविसयाचास्तेयस्ते स्यस्पयेत्याद्युपन्यस्यति अनुवीच्यावग्रहोना
य यस्स्वामी तं च प्रकारः पवितो देवेंद्रराज गृहपति शय्यातर साधर्मिकभेदेन अत्र च पूर्वः पूर्वो बाध्य उत्तर उत्तरो बाधक इति संचिंत्य यो यत्र स्वामी स एव या
च्याश्च स्वामिना याचनेतु दोषा बा कुल्युक्तमार्ग एव अकांडकंडनाद्यो दिकमानुमिकमदत्तपरिभोगकृतं ततस्मादालोच्यावग्रहो याच्य इत्येवमाभीक्ष्णं चाव
ग्रहयाचनं याचनादत्तादाने प्रवर्त्तत इति सकृद्दत्तेपि परिग्रहस्वामिना ग्लान्योरन्तीक्ष्णावग्रहयाचनं कार्यमत्रादिकं निगुणं मुक्तः पूर्वलब्धपरिग्रहो
दत्ताद्य वस्त्रासुमुत्र पुरीषोत्सर्गपात्रकरचरणप्रक्षालनस्थाना निदानचित्तपीडापरिहारार्थं याचनीयात्स्वंवया भावयन्नादत्तादानकृतिति
नागसामृश्रयतीतथा एतावदिति अवग्रहावधारणं एतत्परिमाणमस्यैतावत्परिमितं सर्वतः मेवग्रहीतव्य इत्येतदेवधारणं सद्वृत्तिस्य परिमाणं तद
न्तरवर्तिनि मूत्रस्थाना दिक्रियामासेवमानो न दातुरुपरोधकारी भवति याच्याकाल एवाचानवधारणे विपरिणत्तिरपि देवस्य स्यादानस्येत्यात्मनो
पिवादत्तः परिभोगकृतनित कर्मसंबंध इति समानधार्मिके इत्यादिधर्मविरंतास्ते वं ते इति धार्मिकाः समानास्तुल्याः प्रतिपत्रे कदाचिन्नास मत्त्रादिमु
क्रिसाधनसमन्विताः साधवस्तेभ्यः पूर्वपरिगृहीतक्षेत्रेभ्योवग्रहो याच्यस्तदनुज्ञानात्सिति आसनमन्यथास्तेयं स्यात् तदनुज्ञानं नु प्रतिश्रयादि समस्तं पृ
च्छीयादित्येवमा भावनं भावयेत् तथानुज्ञापितपानभोजनमिति पंचमभावना अनुज्ञापितमनुज्ञापितमनुज्ञायास्वीकृतं पानभोजनं स्त्रीलेन विधि
नापंचमानकं पाश्च नुप्रविश्य पगता विकारः पिंडेषणेप्रयुक्तः अनुज्ञापितानुमतम तिस्पष्टं कल्पनीयमानीय गुरोर्वेद्यालोचनापूर्वकम
नुज्ञातो गुरुणा मंडल्यामेकेको वा भुंजीत चुक्तिरत्र पाठ्ये न व्यवहारे व्याख्येयः तत्र शय्यावर्तकं विद्यमर्मसाधनमुपकरणमौधिकोपग्रहिकमे
दं तत्सर्वमनुज्ञातं गुरुणा वंदनपुरस्सरं गुरुवचनविधिना परिभोक्तव्यमेवमाचानि बासनानादधानो नातिक्रमत्यस्तेयव्रतमिति अब्रह्मासेव
ननिवृत्तिः ब्रह्मचर्यं तस्यापि पंचभावना तद्यथा स्त्रीत्यादि स्त्रीपशुस्त्रियोः ब्राह्मणादेवमानुषभेदाद्द्विविधाः पशुग्रहणेन तिर्यग्जातिपरिग्रहः तत्र वडवा
ले योगोमहिष्यजा विकादिसंभवत्रिभिर्नमेवाश्चसविशः अविश्यस्त्रियुंसकनेप्यवित्रकर्मादिप्रवृत्तः प्रकाराः पण्डकास्तृतीयवेदोदयवर्त्तिनो
महामोहकर्माणः पोतास्यसेवनाभिरताः क्लीबा इति प्रसिद्धाः कृतवृद्धैरेभिः संसक्तमाक्रान्तं व्याप्तं यत्र स्पतेचतस्य यत्रासनं प्रतिश्रयसंस्तार
कासनादि तद्ब्रह्मचर्यस्य बाधनीयमित्येवमाभावनं भावयेत् तथा स्त्रीपशुपंडकानां सेमेसक्त्वाति पिरागसंयुक्त स्त्रीकथावर्जनं मोहोत्कवः
कषायविशेषो रागस्तदाकारपरिणामो रागसंयुक्तः स्त्रीणां कथा स्त्रीकथा रागसंयुक्तस्य स्त्रीकथा अथवा रागयुक्तो वा सो स्त्रीकथा वेति रागानु

बधिनीदेहकान्तिकस्त्वेष्टलाभगतिविच्छेंगितहास्यलीलाकटाक्षप्रणयकलहशृंगाररसानुविद्धावतेविविधरूपेयवरांगतया विद्योत्माननोतित
तस्मात्तदर्शनं श्रेयः इति भावयेत् तथा स्त्री रणमनो [illegible]
[illegible] मनोहरेंद्रियालोकनवर्जनं मनोहराणि मानोन्मानलक्षणयुतिदर्शनीयानिमुखकावंती इंद्रियाणि योषितामपूर्वविस्मय
रसनिर्भरतया विस्फारितलोचनः प्रहातो वक्रचक्रवलयविपुलदलनच्छविनयनयुगलमस्याः कर्णकुहरमकरचक्रमप्पालोकितं कृतिमिनमसि
नसिकत्कलननमादीपयत किमुत विकटकटाक्ष कवचितमेवं यथा वित्तागसन्निविष्टावयवानि श्रीमृच्छाणवदन पीनपयोधरस्तरकुघन
स्खलाद्दीनि वाच्यानित्त्वमिंद्रियनेदत्वालनकलनवाद्दरूपत्वात्सइत्येवं तदालोकनाद्दरूपरतिः श्रेयसीति भावयेत् तथा पूर्वरतानुस्मरणवर्ज
नं पूर्वस्मिन्पर्याये स्वस्य वेष्टिहस्त पर्याय स्तत्र रतं क्रीडितं विलसितं यदंगनाभिस्सह तस्यानुस्मरणं कामाग्निस्तत्स्मरणेधनानुसंधानतः सं
धुक्षते इत्यतस्तद्वर्जनं श्रेय इति भावयेत् तथा प्रणीतरसत्वोकनवर्जनमिति प्रणीतो वृष्यः स्निग्धो मधुरादीरसः क्षीरदधिनवनीतसर्पिर्गुडादिस्नेहविकृतिमद्यादि
पादिस्तदिन्द्रव्याहारो स्तोकनं ततो मदोमद्य च्छादुरूपचयस्तावुपिनेहाक्ष्व अनस्मनतन्वासत्तः प्रणीतरसान्पवहारो वर्जनीय इत्यात्मानं भावये
त्स्त्वयमिति अकिञ्चनं वा स्यान्यंतरबाह्यग्रह अविद्यमानं किंचन अकिंचनस्तद्भावः आकिंचन्यम् अपरिग्रहता व भावना पंचत्तदन्ति अभिसन्धि
दमाहाः पंचानामिन्द्रियादिपंचानामिन्द्रियाणां षष्ठ विषयाः स्पर्शादयः पंचविषयाः मनोज्ञाः [illegible] इत वस्त्वेषां मनोज्ञानामिष्टानां स्पर्शरसगंधवर्णशब्दानां प्रा
प्तौ गृहीते सति गार्ध्यवर्जनं गार्ध्यस्तीव्रतत्त्ववरागपरिणामः तस्माद्वर्जनं श्रेयः तथामनोज्ञानामप्रीतिहेतूनां ग्रहणे द्वेषवर्जनं द्वेषः क्रोधमानपरिणामः
तत्त्यागात्त्वं चेतासावना भावनाः भतिक्रमाकिंचन्यं परिग्रहर्यतिमत्वलनत्वागरीन्वावतः परिग्रहः तच्छेदादपरिग्रहते तिष्ठति किंचान्यदितिसं
बन्धातिभावना अस्तावेतदपि मोक्षनुगुणं भावयेदिति इतिवाद् अपवर्थेप्रतिव्रतं पंचपंचभावनाः प्रतिपादिताः संप्रतितु सर्वव्रतसामान्यभाव
नाकथ्यंत इति हिंसा दिष्विहामुत्रचापायावद्यदर्शनं हिंसाऽदिष्वेषां तेषु हिंसादिषु हेतुस्मिन्निव लोके अमुत्रेत्यमुष्मिन् परलोकेनरकादिकुनर
निश्चपायो अनर्थपरंपरा अवद्यं गर्हितं पापं तद्विपाकान्तरकादिषु तीव्रदुःखानुभवनः अपायावद्ययोर्दर्शनमिषुपलम्भरूपत्वन्माननं च प्रवर्तति
हिंसादिषु ज्ञानपूर्वकत्वात्क्रियाणु [illegible] टानस्येति एतमेवार्थं भाष्येण प्रपंचयन्नाह हिंसादिष्वित्यादिना हिंसादिष्वाश्रवेषु किं यस्मिन्पंचस्विदाह हिंसा
नृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेषु आश्रवाज्ञकलकरणः तेषु पायदर्शनमवद्यदर्शनं च भावयेत् इहैवामी वैधान्यहिंसादिषु वर्तमानस्य इहपरत्र पापविपाक
स्त्वदारुणो मुत्रेत्येवं मुक्तं क्रूरभावयेत्तत्र पेत्यादिना तयोरपायावद्ययोर्विभागमाचक्षाणो हिंसायास्तावदिदमाह हिंसासंबंधिनी तावदपाया
वद्य प्रकास्येते पश्चादेवलोकान्तं हिंसनशीलो हिंस्रः प्राणव्यपरोपणैकान्तसक्तः हिंस्राः यस्मादर्थे नित्यं संततमुद्वेजनीयः त्रासकारी कृत्स
स्नुयोवक्रतलमितिकर्तरिकस्तु तत्सयः सर्वदा उद्वेजकोऽनिसामत्स्य [illegible] जीवाण एवं वैमेनलाटततरोपितचत्रंगवक्र श्यामपर्यपरिसनिङ्करास

एलोचनीगाढदृष्टदशनच्छदः सत्वानामुद्वेगकारी तिष्ठतीति नित्यानुबद्धवैरश्चेति नित्यमनुबद्धं सरूपं वैरमस्येति नित्यानुबद्धवैरः सर्वदा प्रवृत्त
वैरसंतानश्चात्तस्मान्नित्योद्वेजनीयो नित्यानुबद्धवैरश्चान्नवति तस्मादिहैवेत्यस्मिन्नेव बधः इहैवेत्यस्मिन्नेव लोकेवधस्ताडनं छित्रलकशादि
निर्बंधः पश्चात्तिगडनहडनिगडगलनश्चमस्तादिकः परिक्लेशो पीडोत्पादनग्रहणं आस्तपनकलावसेककाष्ठेष्टकाद्यारोपणं दिशाणव्यापत्तिरादिग्रहणाद्रुक्ष्णं
बनछिन्नदादिभिः प्रतिलभन्त इति प्रति प्राप्नोति लभतस्य प्राणातिपातस्यावतीपकल्पत्वाद्भिरिहैवेति प्रत्येत्यादिना हिंसादिना फलमामुष्मिक
दर्शयति आत्मा तिमृत्वा अशुभ्याम् नितिनरकतिर्यग्कुमानुषत्वानि गर्हितो निंद्यः आस्कन्दरुन्नौणा अशुभकर्मविपाकोयमस्य पापकारिणो वराक
स्येत्येवं भावयति विवेकबलादस्य तिष्ठायततस्य उत्तद्यते हिंसायास्तावल्लोकपरम श्रेयानिति यथा प्राणातिपातकारी तस्याचेन व्युत्पत्तेतथा
तृतवादयीत्यादृ अनृतं वक्ष्यमाणलक्षणं तद्वादीत्यवक्तव्यं इति अश्रद्धेय अविद्यमानं श्रद्धेयं वचनमस्येति साम्प्रदिति संबध्यते त्तस्य
बहुतलादिहैवेत्यादि नप्रत्यवाय हिमुदौ केवुष्मिकं चदर्शयति जिह्वाच्छेदादीनीत्यादिना छाककर्णनासिकाकरच्छेदपरिग्रहः मिथ्यात्वी
कमत्याख्यानमसत्याख्यानं मनतवचनं तत्रुमिथ्या ग्रहणं मतिमिच्छते यस्मात् लोके स्याख्यानशब्दस्ततवचन एव प्रसिद्ध इति अत्याख्यायक एव नि
व्याख्यायः यथाव्यादुर्वर्सस्यावन्निर्णीतत्वुटि वचनमात्रमन्निमामोऽप्याख्यानमिदेनोच्यते तद्विशेषणं यश्चेदमुपादीयते निष्पत्तेः समर्थवन्तां लिश्च
लीकवचनं नैवचारोपयत नेनेदं नमनीनेदं मिति तेनाप्याख्याते तेनोत्पन्नदुःखितस्तस्य द्वेति स्वर्वदोषापेक्षवराः बनितवजित्रां वैरं येषां ति
स्मत्तद् विकाति तिनिका च्छेदादिन्निर्गिपिक्षतिशयेन यातनाप्रकारा तिव्याख्यानाधिकत्व दुःखहेतुनवधबंधादीन्प्राप्नोति तीव्रं रोक्षो हिता
वृत्तिस्थानुभावनिवृत्त मदित्तेमुष्मिके हेतुरायसासुरः सरोगो भर्हेतवः प्रेत्येत्यादिना मुष्मिकं फलमादर्शयति यस्मात्त्वेवं विधो विपाको दत्त्वा
चस्यूस्मात्तद्धुपरम श्रेयानिति यथा प्राणातिपातात् कात्वप्यायिनो प्रत्यवासयुक्तो तथा स्तेन इत्यादि स्तेनः परकीयद्रव्यापहारी भसत्त्वम
तिः सत्त्ववित्तः सर्वस्यैतयक्तिस्वमाण इव्यादि स्वामिन उद्वेजनयन्ति इहैव चेत्यादिना हस्तादीनामवयवानां भेदनं वारीतास्फलकरणं च्छेदतं
तु तथा संनिविष्टाना मेवबंधनपाटनादिकं चेत्यपानं निति विधोपाद्युपरलस्पपातं मद्यपानस्य प्रधानत्वात्तत्र्युर्वकमन्यदपि करखरकुमुनमाजन
रएरवरघटिकाक्लेवनन नीमूत्रत्याणवटकपंचकनामकरणं मारणं प्राणव्यपरोपणमादिग्रहणात्सवमांसच्छेदनबंधीकर्तनकपर्दिकामार्ग
णप्रकारपरिग्रहः प्रेत्यचेत्यादि कुम्भपितस्तस्त्वादुपरमइति श्रेयान्स्तेनत्वाद्योपद्रिकपरम श्रेयानिति यथा प्राणातिपाताल्लकस्तेयप्रवृत्तः
प्रत्यवायात् भूयस्त्वात्तथा अब्रह्मचारीत्यादि अब्रह्मचारी मैथुनासेवी विक्रमो विलासविभ्रमस्तेनाक्रान्तं चित्तं चलमनवस्थितं यस्येति विभ्रमा
सेंद्रिय इति तु खीबीविशिष्टेव विषयेप्रवृत्तिं तेंद्रियवृत्तिः मनोज्ञेषु रागादिषु रागांगरागातुरत्वः अमनोज्ञेषु द्वेषातुरः हेषु द्वेषान्मत्कालस्य
रूपः मदांधीगज इवेत्यादिना हस्तिमूर्खेणसहसाध्यमदर्शयति इतरथापिति तिर्यु[illegible] विहिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिपर्यालोचना नेत्र अदमाश्वंत्य

ज्ञानदर्शनोपसमत्वात्। अतिशयेनानुमदकत्वेयुक्तः मनोहारी धनीमककराली ढमदवारिनिर्झरस्नपितकपोलभित्तिः अनाहत्य परेण व्यापारितनि
शातांकुशाग्निमार्यवेधकुंतितवशोमत्तगजः स्ववशार्थसुभं नोपलभ्यते नावाधोतीति यावत् निबध्नन्मोक्तुं तच्चित्तवाह्यकलोऽर्थं इत्यतावेतिसुक्तिच
यमिविट्प्रसवकृत सुखेन संबध्यते। मोहाभिभूतश्चेत्यादिना मोहनीयकर्मोदयं स्वस्वयति स्त्रीपुंसकवेदोदया भिभूतः सततं यावित्कर्मतदइति
चशब्दात् पूर्वोक्तविधिसमुच्चयः। इदमकार्यमिदं कार्यं वानाभिज्ञानातिग्रहाविष्टमुरुभवत्। परवधनाद्वा तत्र न किंचिदुक्तमावश्यकं नरकारणाते
निर्विवेकत्वात् सर्वमेव कृत्यावश्यमस्य तदत्र संनिधायः परदारेत्यादिना। ऐहिकामुष्मिकप्रत्यवायोपदर्शनपरे दाराः परदाराः। परपरिगृहीतयो
षितः कृतज्ञानप्रतिषिद्धस्य सद्वो निषेकव्यापारः परदाररास्वाभ्यासा। स्वदंकीतमनंतदासेवनं तस्या। तेन निहेव वैरपरंपरासैरच्छेदनं ताड
नं बंधनं द्रव्यापहारमादिग्रहण नानाविध [illegible] प्रतिपन्नत इत्येतदेव प्रत्यपायाः प्रेत्य चेत्यादिना पारलौकिकप्रत्यपायोपदर्शनं तस्माद्दुःख भाः
परतः श्रेयांसि तिसयाप्राणातिपातादिवृत्तः प्रत्यवायेनासृजतेतथा परिग्रहवानित्यादिना स्त्रीम्पेतग्रहीतव्यं परिग्रहः तद्धत
रिग्रहवानितिऐहिकप्रत्यवायप्रदर्शनार्थमेकनिश्चित्यादिदृष्टं तयेचोपत्रासः परप्राप्ययेनप्रयोजनः मांसपेसीतिमांसखंडमेवदा
पशुपतेत्र आदानमोक्षाणव्यापारवत्वात्पादोपिहस्त इव राज्ञेनेमांसापत्रीहस्तेस्येतिमांसपत्री हस्तः व्यधिकरणनामपिगमकत्वाद्बहुव्रीहिः कांव
कालवत् अन्यपक्षिक्रव्याद्भक्षनानामिति आममांसः न्याक्रव्यादास्त्रिविधायंते कृतविकृत्तराइष्टपप तयोर्दोः इष्टोदरादित्वाद्भूक्तत दे ष्प२
विकृततराद्दरस्यक्रव्यादेशः कृतविकृतपक्वमांसन्नदाः सुक्रव्यादाः। कर्मणएणवेति। मांसपेसीपरिग्रहहेतोः क्रव्यात्पतत्रिणामिवैकग्रन्थेपि
नवनीयश्वभूवरणानखमुखपक्तिप्रहतः परिशष्टस्पतत्रवृत्तः शारणपीडयंतिनरपतिरालंबनः परिश्रांतस्तत्स्वशिखराक्षपक्षत्राहिंसनं
तरमाक्रामवलाद्दपहृतमांसपेशीकः किंचिदुत्सुकं गतप्राणः कच्छादिमुच्यते वाक्रंतिरिति तस्करादीनां वराकः परिग्रहवानादिग्रहणादृद्ध
दायादपरिग्रहः तस्करादयः प्रसन्नवीर्येण चापहारमाचरंत्यभिन्नद्ययेति। अर्थ नहुपादानमुपं तस्य पापानंतरं काणयोनाराः इत्यर्डना रि
दिकं तांश्च परिग्रहवानवाप्नोतीति दोषान्तरं उक्तंस्याध्यमानता यं चान्यायं वा णिपकर्मकरत्वकमाह्वपायं तद्वा तिक्केश सुकंअन्याप्यं तस्क
रत्वाहृपायस्माध्यंतत्रापिवधबंधविश्वासनादिदोषाःरक्षणमपि तत्र स्ववेतसो रात्रिंदिवं तत्पदहनतस्करदायादमूषिकादिभ्यः क्लेश
बहुलं क्रयोपभोगादयुपेदयच्चतत्रोपभोगकालमपिकस्मेदमादातेवास्य तृप्तिर्निवृत्तं धनैरिवाग्नेरितिअपत्युरुणानस्यापिवास्य
दनिरसंतत्वाग्नेरिंधनैरिवप्रज्ञितिप्रथमा। ऐः प्रवृद्ध लोकरत्नापस्यप्रत्यक्तं तद्धि विरे वद्धायत्ते एवं परिग्रहवतः क्षयप्रविणाशरपित्रेति ध्या
कणमहाद्वार्दव इत्यादि वा प्रीसंतते वेश्या विहंगत्र्यति इत्यादयो निवृत्तौ सूक्तानामवक्तव्यः सुपर्णे रोगाधिश्राप्तत इति प्रमुपोदया २·२
दपिकुयोनवतिविन्तवस्य। दक्षणैकरमकराधिवासिव णिग्यपाश्रिण साष्यानकात् द्रावनीयः। तत्राशोचहृदयानि

सारग्रहणीदोषयद्वावेशोनेकभ्रमणावसानं शरीरोपातसख्यपरिक्लेशनोत्पन्नातिभूतत्वात्तेत्यादिनोन्कथयासुरस्कविस्त्रीलोत्पन्नान्तिभूतः प्रथमा
पिशाविकयावशीकृतस्तत्का वा लोकात्भिभूतत्वंतस्माच्चेतिचशब्दः समुच्चयार्थः इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति नापेक्षते नालोचयतित्तत्रक
र्तव्यं कार्यमत्र प्रवर्तते क्रूरमस्ति इत्वा यत्पोरसुपर्णार्थ तद्धनापेक्षते प्रत्यय: अभिक्रमणं उद्घातं अकर्तव्यमकार्यं तत्राप्यालोचयप्रवर्ततेन
प्रत्यूर्यान्तिचाव्यसनि अतः पितरमपिहिनस्ति मातरमप्यभिनत्ति गुरुमपिव्यापादयति भ्रातरमपि स्निग्धांसखीं हिंसामपि इत्यपयतिस्वं
मकार्यमितत्विति न वदति प्रेत्य चेत्यादिनापारलौकिकप्रत्यवायप्रदर्शनं अकर्मकाष्टाप्रायस्त्रिपुकर्मायः कृमिरागानुकारी तत्परिणामस्यायमात्मा
नरकादिषूपपद्यते इत्यागमः सुख्यायमित्यादिना ऐहिकमेवप्रत्यवायदोषमस्य चेत्खुमस्त्रीणावानदाता संचक्रैवि ज्ञानः कसे सिद्धः कृतमदा
त्त क्लिन्नबलं निद्यते चकुलसमवायेष्वयशोल्लाभ्यतइ तिप्रतिपादयति अतः परिग्रहात् तत्परमः श्रेयानितिति [illegible] किंत
वान्यद्वितयेनेनसंबंधमाहा हिंसादयः प्रक्रांताः किं चेत्स्तेनापेक्ष्यंते एतेषु हिंसादिषु दमनस्कावधयेतदंग इदुःखमेववा वाशब्दो विकल्पार्थः अपायायेह
दर्शनं वावद्येद्दुःखमेववाभावयेदितिसमुच्चयार्थो वा वाशब्दः दुःखमेव वक्तावयेत् अपायावद्यदर्शनं चेति एकारोवधारणार्थः स्वरूपवर्ग धीमि गा
तिप्रतिपादकमिति दुःखमेवकेवल हिंसादयोनमुख्य एतन्निभा दुःखमेव इत्यादिना हिंसादिभिति। हिंसादत्तस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेषु वि
षमवस्त्रमाधस्तेषुदुःखहेतुसुदुःखतापविषुवदुःखबकूलत्तामिवत्राव येदिति। केन प्रकारेणेत्याह यथाममा प्रियं न प्रीतिकारि दुःखमनिष्टसंयोग
निमित्तकारीरमनःपीडात्मकं व्यापत्तिपर्यवसानं मेवं सर्वेषामसत्वानामप्रियं। वधबंधच्छेदयातनोहनादिहेतुकमात्मानुमानाद्वसेयमित्ये
वमात्मोवमतः कृतनोमनःस्थितिप्रदेन नवृत्तिष्टतेत्रातो हिंसा यात्रकपरमश्रेयानितित्त्वं तत्तथाप्राणमपि दुःखमेवेत्यनिंदितुरहाग्यथामनित्यादि मिथ्यास्या
पानांश्च श्राव्यायानंतेनमिथ्याभ्याख्यानेनात्मीकाधारोपिएणस्याख्यातस्यापि सुमहाव्यावस्थायाभिर्खुक्ष्यस्यपकाश्चातस्य वातनेदं कातनुसंचवति तु
न्ति चितं मध्यायनमज्ज्वलति दुःखं हृतयुतमनमवमित्यर्थः संप्रतिवाभवत्यकोकाधारोपास्त्रस्या सर्वसत्वानां तत्र हरवेत दुःखमनभ्याख्यानहे
तुकमुपट्टाय्यते स्मिन्नेव लोके स्मिन्नमुनलोके मिथ्याभ्याख्यानपरंपरायत्रयत्रकुलमप्रतिपद्यति तत्रतत्रतादृशैरेवाभ्याख्यानैरभिभूयमा
नस्सदा दुःखमनुभवति। तस्मात् तत्परमः श्रेयानिति हिंसादिवन्मिथ्यावाक्दुःखमेवत्स्तेयमपि दुःखमेवेत्याह यथा ममेत्यादि यथा ममद्रव्य
स्येष्टस्य वियोगे प्रहारक्लिष्टयातस्फुरेत्कृते दुःखं मानसं सारीरं वा प्रादुर्भवत्यनुभवति वाक्रूनात्तथा सर्वसत्वानामनतस्तत्याहृपरमा श्रेयानिति
यथा च हिंसाद्वस्तेयानि दुःखस्त्रजाताति यथा रागद्वेषात्मकत्वान्मैथुनं दुःखमेवेत्यादि सर्वं दुःखहेतुत्वान्मिति दीक्षिति मात्मनोरागक्रोधमा
नोद्भवःमांसाब्धतस्तूपात्तदाकारपरिणतस्य हिंसादत्तस्तेषु प्रवर्तते। नोप्योपिगार्ध्यन्नकणतत्परिणामस्त्रमांसादिगार्ध्यादुःखोवग्रहणेना
श्री चौर्येणवोतेषु प्रवर्तते तथाक्रोधमानाभ्यामपिप्रेरितो प्रवर्तते इत्येतत्प्रसिद्धं मैथुनस्यापितावद्रागद्वेषौ निदानं रागद्वेषकारणत्वान
मैथुनमपि दुःखमेवेत्यवधार्यते। रागद्वेषावात्मप्रत्यानकारणं यस्येत्तं दुःखमेव रागद्वेषात्मकत्वाद्धिंसादिवत् स्या[illegible] दित्यादिनायंधेनाशं

तत्त्वा॰ध॰टी
२०३

कृते। प्रसिद्धिश्चेयं योगितामुपयोगे दशनच्छदपानादि वनवपुःपरिरंभणपीनस्तनतटीनखमुखावदारणयुक्तसंयोगबुद्धिर्न्निसर्गसमकाल
नाविस्मृतीनेंद्रियद्वारकं तु समतुरुत्वप्रमाणप्रसिद्धं असंप्राप्तिरागमपक्षु वानस्य प्रतीतौ असत्यविरोधात्वन्वयसूत्रं विना चित्परिचितेन्याच्य
स्वद्यहत्तवृत्तेस्यादित्तदित्तनेनस्पर्शनसुखमनन्तसंवंधत्वेन मनुतस्तु खं दुःखमेवेत्यन्ति व्यक्तः वृक्षमाणप्रमतत्त्वहृष्टांतवत्तत्नाप्रतीतिः प्रत्यक्षविरो
धो वनास्पदो। इत्तरस्तमेवदृष्टं तन्मतनि धानमन्तार्हकृत्त इतिकस्मादेतत्तस्य तन्निसुखं दुःखमेव प्रतिपत्तव्यं सुखं तरात्तसाधनसंगतेन हिंसाध
र्मेहष्टांतेन प्रतिपत्तिरूपद्धा अतेसाध्यसाधनस्यान्येन व्यतिरेके दृष्टा। तनवेतीत्वाप्याकारअहाव्याधिप्रतीकारत्वादित्यादिराक्षुवृत्तीक यद्भिवादयो व्याधि
विशेषास्तेषां प्रतीकारः प्रतिक्रियाप्रतिविदानपरिहारेणान्तोपमरुजोपयोगः पथ्यासेवनं चतद्भृतोदिव्याधिशारीरमनसंबंधामा धतेवाधाप्रतिदेप्य
श्लेष्मश्लाहुत्वयोगसाध्यकाः कर्मणां चक्षुयोपरामोदयाद् ब्राह्मक्षेत्रकालद्रव्यभावाद्यपेक्षान्म स्वल्पस्यं तिकं मो पकुममाभस्तुं समयोः दुःखप्रति
बंधमात्रकारित्वात् मूढाश्चतत्तमवस्था विशेषं सुखमितिमन्यंते व्याधिश्रमकरा दुःखप्रति दृष्टव्याधितुल्पविपाकत्वात् हेतु विचरणं यद्यहो असुख हेतुत्वसि
त्रितिदुःखमेवन्यान्तास्मृतिस्कपचरं तिमोहादज्ञाना चेत्यतो सुखं तस्मिन् सुखबुद्धिर्यथा गंडादिपाकान्तिसुखेषु परिपक्कं सुच। तीव्रवेदनापरिगतस्य
ड्रंजोत्सत्ताटनेऽपयोन्निःसरणेन वेदनामात्रं प्रवामस्तथा पुरुषवेदोहृदयास्त्रव्रीतिकोऽव धीरित विवेक वनस्य यत्किंचनकारिणोद्य
विष्टः स्वपरवृत्तः सदगर्भसातपीड्यमानमनसः स्त्र्यादिसंयोगे विपरीतस्या निश्वासमूछगिमसेव बाढविश्रुतो वीभत्सस्पातुरस्तु कृतः प्रयत्न
वानिव सुखमन्तिमन्यमानस्य मोहनीयकर्म विक्रियामितिर्ज्ञे चेतसो सुखएवास्मिन्नात्मत्वक प्रमाणेन सन्मधिगमेकतः प्रतीत्य स्वन्वे विरोधाविति यस्त्व
तु न्नवस्तत्त्वसुखस्त्सो नितिविस्खु वेरतिमनवतस्तु मुखज्ञातत्त्वं तेसुक्तिकायां रजतप्रत्ययानुभववदिति अतो विवादगोचरस्यन्तवीजनी
सर्गनि सुखहेतु व्याधिप्रतीकारत्वात् कृत्यादिनिसर्गविद्वत्सिद्धं प्रतिज्ञानेदृष्टांतः सुखन्तु इत्तस्तुपाची पिच्छाथकृता व्याप्यान्तोपादर्शितिः त्वायका
रीयहृष्टांतसुत्तरप्रयेत्यादि नान्वाय्यतो कामसुखं दुःखमेवेति रवाप्यते तीव्रयेत्यादिकं विशेषणं तद्विपरां काष्ठागता विकुर्म्मविपाकेन मस्त
कृमासंपिवितं मेदोधातुगतया प्रज्ञानवैवं विद्यांकं डूपरिगत तया शरीरकाष्ठादिकंडूयनक्रियासाः कारणं नानारूपमप्यदि त्रा तिका
एत्राकत्वं [illegible] कोष्ठपंडांचनकंरूया निवृत्तिलोष्टइष्टकादिमंडूर्कराकरीटादिकान मछकयोनखमु
खानिमदत्वनिमात्रमेतत्तएतैः काष्ठराकलादिभिर्विच्छिन्नगात्र इतिविदारितगात्रः कृतत्वक दृष्टत्तद्रधवतास्रुधिरेण ईकं डूयना
ना इतिकं डू मत्त्र। धातोर्डुविकरणे निष्पत्ति फल वत्त्व आत्मनेपदं कंडूयमानः। कंडूयान्निवर्त्तयन्त्रेवं विधावस्था दुःखमेवसुखमिति
मन्यते मोहान्नयोगो विनाऽप्याधिगतो विवादगोचरापन्नो बीजननसर्गनि सुखकारणं व्याधिप्रतीकारमात्रत्वात् ग्रामनकंडूयावत्प्रयः
पुनरेकांतिकात्यंतिकसुखहेतुस्सनैव व्याधिप्रतीकारमात्रकारक्कानक्रियावन्त्कण इतितद्वत्मैथुनोपसेवीस्पन्देनसाम्यमायादयति दार्ष्टां
तिकस्यहृष्टांतेनसहततश्च सहदुःखभावनावासितस्तत्सो मैथुनाद्व्युपरमः श्रेयानिति सत्याप्राणतिपातादयो दुःखं तथा परिग्रहोपति २०३

प्रतिवादयति परिग्रहः सचित्ता चित्तेदोतमत्वसंबंधः स एव ममत्वपरिग्रह वानुत्रप्राप्ता दानित्रीणपिद्धत दुःखानिपरिग्रहविशेषणेत स्योपानानि
श्रि
का काद्दिसमपिक्षिप्त दंसाऽकृ दुःखदेतुत्वेनोपात्त्र प्राप्तिसृष्टिपरिग्रहः काकादिक्तकं कादयोपितुम्हे तवकोकादिस्वउर्द्धन्नवोयस्य
दुःभस्यतत्रयोकां तत्रकांचान्निभावि उद्नेमुपादाने प्रयन्तस्य दुःखमवाप्यदकारितामेवं तावदप्रानेषुदमन्यावनाप्रानेषु परिग्रहेषु
च पद्धनतस्कर दायादव्याभिकादिम्योरक्षणं नितो चिन्ताः कर्वन्तः दुःखमेव प्राप्नोति तस्ये तु उपरिग्रह दुःखमानिमितत्तस्यतस्तु संगवनक्षण एस
स्तः शोकात्तत्त्तः सत्त्वानत्वरामनाप्नोति अतः परिग्रहाच्च परमः श्रेयानिति एवभावयतइत्यादिना दुःखमेवेतस्पस्तत्रस्यपरिसमाप्तिमादर्शयति।
ततश्चयेनत्युमेवकाव्यापि दुःखास्तु तत्रकृत्ताधियते व्याधिप्रतीकारत्वात् कंडूपरिगतवद्गावस्त्वे तितस्पापरिग्रहे धप्राप्ननष्टेषु कांक्षाशो
कोषाष्येषु वृक्षणमुपतेपवाद्दार्घमिरिति तदनर्थं स्तत्रकरणमिति विद्यंयतयदिवस्तत्रं स्यात्तत्तपत्तोगवा विद्यामिरित्तस्यावयवस्य विवरणं
सात्तत्वात्तितस्मादन्यस्त्रत्रयं यं तरान्वकमिति। एवमित्यकेन प्रकारेणाभावयतो वा सयत्तस्त्वेयंवृत्तिः नोभुत्तानानवति। द्वा। किंचान्यदिति
नेनेसंबंधमादन्तावनाप्रस्तावेनप्त्रकिंनाव्यितस्यमित्पनमोदहमैत्री प्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनयेषु मैत्री
दिनां कृतद्वंद्वानां दितीयाबहुवचनेन निर्देशः स्वादीनामपिकृतद्वंद्वानां भावना विषयत्वे धिकरणविभक्तिबहुवचनेन निर्देशः। किंचा
न्यदित्यसैवार्थस्य पृथक्त्वेनावृद्धेः यथासंख्यमित्यनेनत्ताप्येणनावनावसरेद्दमपरं मैत्र्यादिनावयेत्त च यथासंख्यमन्तिसंबंधः तावयेत् २
मैत्रीं सत्त्वेषु प्रमोदं गुणाधिकेषु क्लिश्यमानस्वाराषिकोसं मैत्रीं सर्वसत्त्वेषु तथा दीनांपित्रे मित्रमिदास्नेहनेऽणुविकदइनमद्य त्तीति। मित्रं स्ति
स्मृतीत्वर्थः तस्पभावस्समस्तसत्त्वविषयः स्नेहपरिणामो मैत्री येपिकृत्तापकाराः प्राणिनः प्रमादान्तरन्यथा वाते ष्वपिमित्रतां चेतसिसंति
वेशयमित्रमहमेषामेतेवमे मित्राणीति तस्यकथमहं मित्रद्रोहं तांप्रतिपद्येदोर्दु न्य अयंहिमित्रद्रोहित्वमतः करवैहंसर्वसत्त्वानामिति च
मों भावयेत सम्यग्मनोवाक्कायैः सहेहं सर्वसत्त्वानामेव हितेच्छुता यथार्थतत्त्वमासादयति एषांवृत्तथापकारः कृतत्त्वानपिसत्त्वान् क्षमये
हं मित्रत्वात् क्रमस्व तं एवमेतेषां तत्त्वनेपदं क्षमये इतिकर्मायादयामिसद्भावत्राणैनः प्रसन्नेनचेतसा प्रवेतसम् दुष्कालमपनेयमित्ते
षमपनयसस्तत्रेपरस्परमेतेवानवेत्तेतदे क्यस्पष्टतरं विवृणोति मैत्री मे सर्वसत्त्वेषु वैरं ममनकेनचिदिति वीशरणमिदं कर्मतस्पेद मित्यएवं
×स×
रमविच्छिन्तक्षेपरागांशु राणमन्योन्यमपादनक्षणक्रमपरंपरा। तत्रकृतापकारेण अकृतापकारेण वाकेनचिदस्मुमतास्सह वैरस्य
बंधः सर्वेषप्रस्तुतदुरितप्राप्त्याधानसमाधिमास संविषमपादयपुनः पुनरविच्छिन्नबीजांकुरप्रसवप्रत्यवस्थ प्रइत्तकक्कारधाराबहुधा
अवधीरितसकलशास्त्रार्थो मैत्रीभावनयानिरवद्येसमामूलत इत्याकृत्यनीयः प्रमोदं गुणाधिकेषु इत्यादि सम्यक्त्वादिगुणाधिकेषु प्रति
मुप्रमोदं मदहर्षं भावयेत्। प्रमोदस्य विप्राशाया प्रमोदोनामेत्यादाहनामशे वाक्यालंकारार्थः अलंकारः सुखगता अत्रस्मर्त्विरोदा १
निसर्गविदातोलोकाराधनसमर्थोविनय सामान्येनदिमेमः सुविनीतीयत्तयेनकर्मविनयमाप्यते सविनयी इत्यवदर्शनवरणेपरात्ते

तत्त्वार्थटी
२०४

दः। क्रियाविशेषस्तस्य प्रयोगोऽनुष्ठानं वितमार्हेषु वंदनं प्रकर्मे नावाक्कायविशेषउत्तमांगेन वंदनाह्णिंपादस्पर्शनं स्तुतिः स्तुत्यानासद्भूत
गुणोत्कीर्त्तनं। वर्णवादो यशः प्रख्यापनं। वर्णो यशस्तस्य वदनं भवदात्तचरिताः पुण्यपुनयोमी याथा क्रिद्गमोदनाउगुणेवेधन्यावाहिंश
त्तादिकः। वैयावृत्त्यं व्यावृत्तता बालग्लानगुरूपवासिशैक्षप्राघूर्णकादिरूपपरावाप्तुतीनागम। विहितकल्पमानवस्त्रपात्रप्रतिश्रयंद
उकाद्युपकरणमात्रेण नयनप्रदानमक्षणोषधपथ्यानुष्ठानेकरणं। आदिशब्दाद्देशकालान्यपेक्षः साधुपद्देशो नानेकप्रकारः हेतु
संग्रहीता सम्यक्त्वतत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं ज्ञानं हिताहितप्राप्तिपरिहारविषयोबोधः चारित्रं मूलोत्तरगुणभेदं तपोबाह्याभ्यंतरविभागं तापा
निः सम्यक्त्वादित्रिरत्निकाः साधवोऽष्टदशादिस्तस्तेषु परेणात्मनउत्पन्नं चाकृतायां चंदनादिद्रव्यकृतमूलकृतयाऽनितत्त्वात्साविस्तसर्वेंद्रि
याविषयक इतिसर्वग्रहणं संजनयेत् कंसाकरुणे कीर्त्तनसमाप्यविनतकर्मदानविकसितत्फलचित्रोद्भवनाविर्भूतरोमांचकंचुकतादिलिंग
वकटितोमनःप्रहर्षः प्रमोदः साध्यायतेकारुण्यमित्यादि। करुणानुंपातत्काव। करुणैपक्षुनस्य विषयइतिक्लिश्यमानेषित्याह कर्त
रिक्तः क्लिश्यमानेषु पतापमनुत्त्वस्तु एतदेव प्रपंचयति नाष्यकारः कारुण्यमनुकंपेत्यादि अनुकंपादीनानुग्रह इति कारुण्यपर्यायौ क
रुणाकृपा तु कंपादया कृपादीनानुग्रह इत्सनर्थांतिरंदीनादुःस्थिताः शारीरमानसैर्दुःखैरभिभूताः इतिकारुण्यमस्मिंसंबध्यते तत्कारुण्यं सं
वयेत्त्वदेशे। किंपुनः स्वदेशमित्याह महामोहो मिथ्यादर्शनानं तानुबंधोदिस्तेना भूतस्तु वशीकृतेषु महामोहान्निकावादेव मतिश्रुतविभ
गाज्ञानपरिगतेषित्याह मतिश्रुतविभंगाज्ञानाद्भुतत्त्वकरणनिवर्तितं तत्परिगतेषु तदाकारपरिणतेषु विषयाः शब्दादयस्तेषु तर्षो
विषय तर्षस्तृष्णा सेति तर्ष एवाग्निपरितापकारित्वादनेनदृश्यमानवित्तेषु नखलु विषयासेवितः कदाचित् तृप्तिस्त्वविरागवस्था
यामविकाशो मोहयहयस्त्वा बद्धी विडंबनाः समासादयंति तथावाम्नि विमोल्लीड वपुषोऽसततमेवंमूढ विषयतृष्णा ह्र
स्वनपरिपच्यमानचेतसो दिवानिशं न सुखमात्रामप्यनुभवंति तेषु वैवंविधावस्थेषु हितमित्यादि हितं मुक्तिसाधनमहितं संसारसा
धनं तेषो प्राप्तिपरिहारे तत्र विपरीताऽव्युत्त्रिये षां हितं परिहरंत्यहितमासेवंते तेषु वृविधं नानाप्रकारं ऐहिकामुष्मिकं दुःखं शारी
रमनोविषयंदुःखं तेनाहितेषु हिंस्यमानेषु दुःखमानेषु साबाधत्वात्मनःस्कृता देतांतरान् धाह हीनानिहीनेयाप्ता प्रणिपातःकृप
एणे तद्धक्ताः कृपणाः अनाथाः स्तनसम्बन्धा अबांधवाः केनविदपरिग्रहीताः स्वयंवासमर्थाः बालाः विशवो मोमुहाकाढ्याः वृद्धाः
सुश्रुतिसंवत्सरसंख्यामतीत्य वृद्धमाना परिहीनांतेंद्रियाः परिमितत्त्वस्मृतयः केचित्पुनर्वृद्धावस्थाप्राप्सर्वदेतेषु सत्त्वेषु करुणाक्षेत्रे
षु कारुण्यमविछिन्नं भावयेत् तथा हिता दितधाप्रभावके चुकेनप्रकारेण हितोपदेशादिभिरितिहिताह देसो मुक्तिसाधनसंब
धः आदिशब्दाहेशकालापेक्षा अन्नपानप्रतिश्रयकल्पपीठचेमजैरवितानादुपष्टंभकाततिमाध्यस्थ्यमविनेयेष्वित्यादि रागद्वेषाद्या
तरालं मध्यं तत्र स्थितो मध्यस्थः अरागद्वेषवृत्तिरिति तद्भावो माध्यस्थं तद्भावयेत्। अविनयेष्वित्यादि अनेकेनाप्युपायेना २०४

कथयितुमशक्याः प्रकृष्टमिथ्यादर्शनज्ञानोदयवर्त्तिनो रक्तद्विष्टमूर्खकुदृष्टिता अविनेयास्तेषु माध्यस्थ्यभावोदासीत्यमित्यादि पर्यायकथनेना
ख्याति नोति। अरक्तद्विष्टउदासीनस्तद्भाव उदासीन्यमुपेक्षेति ईक्षणमालोचनं तस्मीप्येनारक्तद्विष्टतयाऽऽरागद्वेषित्वा अद्वेषमपूर्त्तितावो
पेक्षे तेषां तथाविधाविन इहाप्रविनयाना मित्यादि विनीयंत शिक्षां ग्राहयितुं शक्यंत इति विनेया न विनेया अविनेया अज्ञा काहर्इ
त्यर्थः नामवाही वाक्यसौन्यगप्रयोजनः मृत्पिंडेतादिदृष्टउपमार्थः मृत्पिंडकाष्ठकुड्यानीव मत्पिंडकाष्ठकुड्यभूता यथा मृत्पिंडादयो निं
श्चेतना श्रोत्रादीनि इंद्रियव्यापारशून्यानोपदिष्टमपिहितमसमाददते तद्वदेते तथोक्ताः एतदेवस्पष्टतरं विवृणोति ग्रहणधारणेत्यादिना श्र
वणेंद्रियावधानेनोपदेशग्रहणं प्रतिपत्तिः गृहीतस्याविस्मरणं धारणं एवमेतदितिनिश्चितप्रत्ययो विज्ञानं ईहातत्त्वाभिनिवेश इत्युपसाविचा
रणेत्तरकालमपोढसंदेहपक्षत्यागः एभिर्ग्रहणादिभिर्विमुक्ता महामोहोमिथ्यादर्शनं तेनाक्रांता अभिगृहीत मिथ्याह दुष्टयोऽप्युद्ग्राहि
तामेतिदुष्टमनुरागादिदोषमत्तावस्तेषु पक्षानुरागः परपक्षद्वेषा वा न्यथावस्तु गृहीताः अवग्राहिता इति विप्रलंभकास्तेष्वार्जितावास्तु
मस्तग्रहं नमुंचंतितेषु चमाध्यस्थं भावयेत् पूर्वो कस्तत्वमवगतेरन्यावाधिकल्पपदेश। किंपुन कारणमेतेषु माध्यस्थं भावनीयं नहितत्रेत्यादि
वांतत्रवक्तुर्हितोपदेशसफल्यं भवतीति फल्पंभवति निष्फलं चोपदेशं तीर्थकृत्तोपिनाइ
र्यंत अथाह सद्भूतदेशविरतिमित्यादि एवं भावयतो मैत्र्यादि व्रतानां स्थैर्यं भवतीति अयमपरो भिनवाक्यारंभकमादान निवृत्तिपरेण
महाव्रतधारिणा क्रियाविशेषः प्रणिधेयोऽनुभावनाः प्रस्तावइत्यादर्शयति किंचान्यदित्यनेनसंबंधयति अन्यदपीदं भावनीयमित्याह
जगत्कायस्वभावौ च संवेगवैराग्यार्थं तं तस्मादेव मानुषतिर्यङ्नारकपर्यायानंतर्भावगत इतिजगत्प्राणिजात मुच्यते धर्मादि इत्य
सन्निवेशो वा चीयत इति कायः शरीरं जगच्च कायश्च जगत्कायौ तयोः स्वभावौ तौ भावयेत् तत्र जगत्स्वभावस्तावत् प्रियविप्रयोगा
प्रियसंप्रयोगेप्सितालाभदारिद्र्यदौर्भाग्यदौर्मनस्यवधबंधाभियोगासमाधिप्रसावदनलक्षणः तथा मातापूर्वा दुहितेत्यादितथासर्व
स्थानान्यशाश्वतानि संसारिणः संसार इति धर्मादिद्रव्याणां च परिणामित्वादनंतपर्यायस्वरूपेणामनत्वे विपरिणाम। मानित्सित्तं भावये
त् कायस्वभावः कायस्य भावोऽनित्यत्वं दुःखहेतुत्वं निःसारताऽशुचित्वमित्यादि इति सम्यक्त्वादि गुणाधिकेषु व्रति
षु प्रमोदप्रकर्षं भावयेत् प्रमोदस्य विष्यास। प्रमोदो नामेत्यादाह नामशब्दो वाक्यालंकारार्थः अलंकारः सुगतः श्रोत्रसुखत्वं
रीक्षाति सम्यग्दर्शनज्ञानोकाराधनस्तम्य विनयः सामान्येन तद्विशेषस्तु नीयते येन कर्म विनयस्य प्रद्योते स विनयो ज्ञानदर्शन
चरणोपचारभेदः क्रियाविशेषस्तस्य वोभिमानात्पुरीकं प्रकर्मनुस्मयमेकाग्रंतगरन्तर्ज्ञानादर्शनानां शरीरे तत्परिणम इत्यादि लक्षणः सं
युक्तं नापपातरुद्धनेनोत्तरपरिज्ञ देवाव्गाढस्कन्धादाननिर्माणनिवृत्तं भिन्नवंत प्रभ्रष्टपरिणमं चांडिनानाकारणपरिशाट तो परि

Dr BHAU DAJI MEMORIAL

तत्त्वार्थटी ।वृत्तिधर्मकत्वादिनश्वराणीत्येवं लक्षणः कायस्वभावः। तावेतौ जगत्कायस्वभावौ किमर्थं भाव्यौ इत्याह संवेगवैराग्यार्थं यथासंख्येनसंबंधः जगत्स्वभावं भा
२०६ वयन् संवेगार्थं कायस्वभावं वैराग्यार्थमिति संवेगश्च वैराग्यं च संवेगवैराग्ये तदर्थं चतुर्थीतदर्थार्थ इतिसमासः तत्र संवेगः संसारभीरुत्वादि लक्षणः वैराग्यं
शरीरनिस्पृहतिकर्तृत्वादिलक्षणं सूत्रितमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयन्नाह जगत्कायस्वभावौ चेत्यादिना जगत्कायावुक्तलक्षणौ तत्स्वभावौ तु भाष्यकृता रेखया
नैव भाष्यस्येति संवेगवैराग्ये भावयेदित्येतावदनन्तभाष्येण विधीयते तत्र जगत्स्वभाव इत्यादि। तत्रेति जगत्कायस्वभावयो जगत्स्वभावस्तावद् उच्य
ते जगद्धि वा जीवद्रव्याणि तत्स्वभावापरिणामः तेषामिव जगत्स्वभावः प्रत्यानां द्रव्याणां द्रव्यगुणत्वादीनामनाद्यानामनाद्यादिमत्परिणामयुक्ता इतिकश्चि
दनाद्यः परिणामो जीवस्यासंख्येयप्रदेशत्वचेतनावत्वज्ञानवत्त्वादिः कश्चिदादिमान् देवत्वादिः पुद्गलद्रव्यस्यापि मूर्त्तिमत्त्वरूपादिमत्वादिरनादिः आदिमान
घटपटादिलक्षणः धर्माधर्मयोर्लोकाकाशव्यापित्वादिरनादिः आदिमाननीति स्थितिपरिणतद्रव्यजनितः लोकाकाशस्यामूर्त्तत्वासंख्येयप्रदेशत्वा
दिरनादिः आदिमानवगाहकद्रव्यापेक्षः एभिर्युक्ता प्रादुर्भावव्ययौ जगत्स्वभावः अनाद्यादिमत्परिणामत्परिणामयत्वेन प्रादुर्भावव्ययौ विरो
ध्यंत। अनादिनापरिणामेन विशिष्टोयः प्रादुर्भावप्रत्ययात्मलाभो वस्तुनस्तथा सन्निवेश्याः आदिमत्परिणामविशिष्टश्च प्रादुर्भावः पर्यायांतरोत्पा
द इति। तिरोभावः वस्तुसंतानरूपेण अवस्थितस्य विवक्षितविनाशः एवादिलक्षणः स्थितिर्ध्रौव्यमनादिपरिणामः अन्यतासर्वद्रव्याणां परस्परम
दपरिणामोनादिः आदिमदनादिरनुग्रहः परस्परोपकारादिलक्षणो जीवानां विनाशस्तु प्रयोगे कस्मादिमत्परिणामः एवमेष जगत्स्वभावः पु
नःपुनरालोच्यमानः संवेगायसंपद्यते कथं पुनर्जगत्स्वभावचिंतासंवेगोत्पत्तये इत्युच्यते जगत्स्वभावं चेतनाचेतनत्वेन विभज्य चेतनानां सद
सद्वेष्टितफलं विभज्य ते तत्र परिनिश्चितमतिर्हिंसादिचेष्टितानामिह परलोकात्य हितावहत्वं तत्फलावाप्तिं च मनुष्यसुरनारके
षु प्रत्यावृत्तिं संसारासारतया मुक्तिमार्गप्रवणोभवति अज्ञानहिंसादिचेष्टितानां च संसारानंतफलदोषदर्शी तदुच्छेदार्थमुद्विग्नसंवेग
मेव भावयति अचेतनानामपि नित्यानित्यमूर्त्तामूर्त्तस्पर्शगंधरूपरसशब्दसंस्थानादिपरिणामच्छन्नाच्छन्नकल्पनानामनाद्यसंतानैकस्वभावस
नुपश्यन्नेकमूढदृष्टिर्जगदन्यायचेष्टितानि ततीतिमन्यन्नयच्युतानि चलावयं संवेगमवतीति कायस्वभाव इत्यादिका यस्वभावोऽनित्य
तेत्यनित्यता विनश्वरत्वं बालकुमारयौवनमध्यमस्थविरावस्था पूर्वपूर्वावस्थापमर्दनोत्तरोत्तरावस्थाः स्वरूपप्रतिलंभंते ततः परिणामानित्य
तां शरीरस्य भावयेद्यावदायुः परिसमाप्तिस्ततश्चोपेनाग्निनावासारमेयः ... तेन वा वातातपसोपेन वा विप्लविता शरीराकारपरिणत ३०६
पुद्गलप्रबंधः शीर्यमाणः ... पर्यवसानेन विनाशमेति इत्यपदिश्यते सुविरम ... वेमलाव्लीतः ... कंकमायुरू

कर्पूरकस्तूरिकाविलेपनादिनामृष्टान्नपानवसनाच्छादनादिनाचाकांड एव ध्वंसते तेन भाव्यमतश्चैवं शरीरे निर्गमत्तान्नवतीति तत्तश्च संवेग। वैराग्येइ
ति अपरः कायस्वभावो दुःखहेतुत्वं बाधालक्षणं दुःखं स्वसंबंधाशरीरस्य तामाश्रया। ततश्चायं यावच्छरीरं तावदविच्छेदेन योगः तदाश्रयो
नभवच्छिद्यते पुद्गलात्मप्रादुर्भावानामन्योन्यानुगतो क्षीरवारिणोरेवाविभागेस तथात्मनः पुद्गलनिमित्तो दुःखानुभवस्ततश्च दुःखहेतुतां भा
वयन्नात्यंतिकोच्छेदायास्य दग्धशरीरकस्यायतते तथा स्थानिः स्सारता कायस्वभावस्तन्मांसादिपटलच्छेदनो देह्यमाने अशुचित्वं शरी
रके रेतागर्भद्रवबिंदोः स्थितं कुरांत्रकुललसिकामूत्रशकृत्कफपित्तमज्जादिसंचयेन कायविसारमात्रो पलभ्यते प्रधानतासारकनक
रत्नादिवत्तत्र भावादयं निस्सारो लेन्नेगुणोऽप्रवत्कायकलिरकालनेपुरइत्येवं भावयतः शरीरेनिर्भेदोनन्नवर्त्ति तथाऽशुचि
त्वं कायस्वभावः अशुचित्वं लोकप्रतीतं तत्त्व काय एवं च ... गर्भात्कुक्षौ मातुश्शरीरस्यान्तः लोलंकारणमस्य ...
ततस्तयोरेवकललार्बुदमांसपेश्यादिपरिणामः कालांतरेण विरंभाणपद्यवयवाभिव्यक्तिः ... आहारनिष्यंदप्रवाहरुधिर
सहरणीकल्पयापरिश्रावितिच्छेदरसास्वादधीसमानमोपाउरीभवं सीलंघ्रणविवस्वः परिपाकवशान्मात्रयो निवरतिः स्वतस्तत
पीध्यकाहारसेवनोपचीयमानरुधिरमांसकीकसपुरीषप्रश्रवणसंघातः पश्चादागंतुकरावल्पशलाकाग्निना श्लेष्मादिधातुप्रकोप
रूतश्च पश्चात्‌ गंडादिसंस्पर्शाकुरदष्टरक्तवलसिकापूयमटलन्नायपरिणामः सद्यविस्तृतश्छविरिचुकाय इत्येवं भावये देवं च नाव
यतस्संवेगो वैराग्यं च भवतीति। संवेगवैराग्यस्वरूपकथनायाह तत्रसंवेगोनामेत्यादि। तत्रेति तयोः संवेगवैराग्ययोः संवेगस्तावद्
लक्षणं नामतः इत्याव्यालंकारार्थंभीरुत्वमिति। शीलः संसारोनारकतिर्यग्मनुष्यामरभवप्रपंचस्सकलदुःखमूलः संसारभीरु
संसारभीरुस्वभावः संसारभीरुत्वमुद्विग्नात् ... सर्वकारीदुःखानवकातु चेतसः ... आरंभः स्तनास्थानातिथ्य...
प्रानकरणेव्यपादनसंकल्पपरितापकनन्नप्राणव्यपहारलक्षणः सर्वएवारंभश्चेतनाचेतनवस्तुस्पर्शीनाम्नवविशेषाः परिग्रहः तेषा
रंभपरिग्रहयुद्धो मदर्शनादरतिः ऐहिकामुष्मिकप्रत्यवायाः दोषाः तद्दर्शनाज्जुगुप्सादुःखमुद्वेगोऽरतिः तद्वतश्च धर्मे बहुमानं धर्मि
केषु च धर्मः क्षमादिदशलक्षणः स्वाख्यातो ... धार्मिकास्तेषु बहुमानो धर्मे च वक्तास्तस्य बहुमानश्च ... प्रीतिरूपं ...
वण इत्यादि ... ततस्तद्‌... धर्मश्रवणमादरेण करोति ततः स्मरणानुष्ठाने एवं खलु धर्मविषयो बहुमान
... धर्मे किं दर्शने चेति धार्मिकाः सम्यक्ज्ञानक्रियानुष्ठायिनस्साधवो गारिणश्च ... बहुमानश्चित्तप्र
सादः संवेगः ... नवंदनासनदानकल्पनीयवस्त्रपात्रोपकारणप्रदानानुबद्धनलक्षणो ... सादः संवेगस्य...
... कउत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तौ च श्रद्धेति सांवेगान्तरगुण ... सम्यक्त्वादयो नगारागारिणोरवद्यं ... गुणो

रणोज्जरायेगुण: प्रकारवत्मा क्रमेणावस्थिता: पिंडोपविधाप्यादिश्चविलक्षणस्यमतिन्यावबलात्तप: प्रातिपान्नियद्गादृयस्त्रेणरोज्जरेषुस्वराक्रूपेक्षा।
प्रतिपद्यन्तिरस्कपगमेतुष्टानंतद्विषयाश्रयानित्याम इत्येतस्तनथ्यंतिरमेवेतावक्षंवेग: वैराग्यंनामेत्यादि। विरागेणावोवैराग्यं। नामेत्यत्नंकारार्थेवा।
रीरस्यन्तोगोच्यंकुतोदुर्दनस्य। नांगरागधूपतुष्पमादपानंकारविभूषितनिवसनेनेष्टरादिलक्षण: संसारस्यानुतुर्यतिकस्मात्त्यांशरीरस्योगसंसाराभ्यां
निर्वेदोतिर्विसितावशरीरस्योगसंसारविषयावेमुख्यमुद्वेगस्तस्मान्निर्वेदाहेतोपद्रावस्यप्रतत्तुपायस्यबहिर्निर्वेबाल्ल:। वासुक्तेत्रादिर्देत्रविध: पंचम
प्रवेवक्रमारणेरागद्वेषादिरान्यंतरेश्चतद्वेदस्तत्रिववृद्धतेतेश्चपरविष्टतन्नि:संगोवैराग्यं। अन्निसंगोमूर्छानोन्तोगार्थितदाकर: परिणामआ
त्मन: नास्तिसंगोनस्तिसंग: तिरपेक्ष्यतातिसंगाभिमिति:॥ अत्राहेत्यादिसंबंधमावहे अनवधारितहिंसादिलक्षणस्यतिहिंनिर्वृत्तिमित्यान्निहितं।
नवधार्यादैतत्वनावगच्छाम: किंकिंलक्षणाहिंसादयोयेभ्योविरतिर्व्रतमित्यच्यतानस्तस्यप्रश्न: तत्रकाहिंसानामेतिनेहिलक्षणंस्तुपरतल्लक्षणमाया
रमन्तिधिसितस्यार्थस्यकातुविद्यामोदाधितितत्रतेरु: पंपंचसुहिंसादिष्वेकाहिंसाकिंलक्षणेति। हिंसेवतावत्त्च्यते तेष्टलक्षणावेपरीत्याच्छहिंसा
सुझानेचानवतिक्रकात्तीयानांपदार्थानांसुगपल्लक्षणमन्तिधातुंवाक्यमत: क्रमेणनिर्देशाततहिंसामेवतावद्वाचकमुख्योनिरूपयितुमाहात्रा
त्रोच्यतइति। अत्रहिंसालक्षणप्रश्नेनणतेतल्लक्षणंप्रमत्तयोगात्राणव्यपरापणंहिंसाप्रमाद्युत्तीतिप्रमत्त: कषायवि… येंद्रियनिद्रास्नेहनि
मित्तन्वितेस्तत्रकषाया: षोडशानंतानुबंध्यादिभेदास्तत्परिणतआत्माप्रमत्त इंद्रियाणिस्पर्शनादीनितद्गतरागद्वेषौसमासादितत्तत्परिणति:
श्चप्रमत्त: स्पर्शनादिनिमित्तभेदाकुषायाणांचप्रमादहेतुत्वेनोपन्यस्ता: प्रमादश्चात्मन: परिणाम: कषायादिनिमित्त: दर्शनावरणकर्मोदयात्स्वापो
निद्रापंचप्रकारातत्परिणामश्चपीतक्षूरिपिलोदयात्स्नेहतं: करणसुरूपवृद्धंधीमूढ: करवरणविक्षेपशरीरपर्यसनक्रिया: कुर्वन्प्रमत्त:
मद्यंमन्मक…वारञ्जीकमदिरादितद्व्यवहारे…इवविकल्पतामुपेत: प्रमत्तोभिधीयते। विकथास्त्रीभक्तचौरजनपदराजकथास्तांत: प्र
तिबद्धा: रागद्वेषाविष्टचेतास्थादिविकथापरिणत: प्रमत्तस्ययोग: प्रमत्तयोग: कर्तरिषष्ठी। योग: परिणामविशेषस्तद्योगोव्यापार: चेष्टा प्रमत्तस्या
त्मनश्चेष्टेत्यर्थ: प्रमत्तयोगादितिपंचमीहेत्वर्थेप्रमत्तयोगेनप्रमत्तव्यापारेणयत्प्राणव्यपरोपणंसाचपंचमीविधानेल्यब्लोपेकर्म
एयपसंख्यानेप्रासादमारुह्यप्रेक्षते। प्रासादात्प्रेक्षतइति। एवंप्रमत्तयोगंप्राप्यप्राणव्यपरोपणं…र्वन्नात्माहिंसांनिर्वर्त्तयति। प्रमत्तयोगाप्राणव्य
परोपणमात्मैवहिंसांनिर्वर्त्तइत्यर्थ: अथवाधिकरणेवापंचसंख्यानमासनेउपविश्यप्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते। एवंप्रमत्तंप्रमादस्तत्रप्रमादेस्थि
त्वाप्राणव्यपरोपणमाचरत्नात्माहिंसांनिर्वर्त्तयतीतिपंचमी… युज्यतेगेत्यधिकर्मकरूपसत्वभावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते। तत्रभावेक्त प्रत्यय:
प्रमत्तंप्रमादस्तेनवप्रमादेनयोग: संबंधस्तदाकारपरिणतिरात्मनस्तत: प्राणविद्योतवस्त्रीलिंगं। विन्तापंचमीविभक्तिर्भवति। ल्यापीत्यर्थ। इतिप्रथा २०५
एवंप्रमत्तयोगात्प्रमादसंबंधात्प्राणव्यपरोपणमिति। प्राणा: पंचेंद्रियाणिकायबलंकायोवाङ्मन: प्राणपातोवेतिद्वंद्वाधाइव्यपरिणामलक्षण: द
विध्यादिकायोप्युर्यथायथासंभवमवस्थितास्तेषांव्यपरोपणमपनमात्मन: इत्यक्करणं। यथावात्मपरिणतिक्रियायाव्यपरोपणंनिष्पद्य

तेसाक्रियाकर्तृसमवायिनीहिंसेत्युच्यते। एतमेवचसूत्रार्थंचाष्यपि…न्नाह। प्रमत्तोयइत्यादिना प्रमत्तइतिप्रमत्त एवहिंसकोनाप्रमत्त
इतिप्रतिपादयति। प्रमत्तोह्याज्ञप्रणीतागमनिरपेक्षोज्योत्स्नाभिसितपारमर्षत्वत्रोद्रे: स्वच्छंदप्रवर्तितकायादिचेष्टोनिरङ्कुशबकृच्छन: प्राणिप्रा
णवहारमवश्यतयाकरोति। इष्यत्तावन्नेदृश्यानुमानिति। वहिंसातत्रकदाचिद्भवत: प्राणातिपातोतन्नावत:। स्वपरिणामनिमित्तेचहिंसा
हिंसेपरमार्थत: परिणामोमलीमसोवदातश्चपरस्तुकांचिन्निमित्तमात्रस्यकारिणोन्नवतिहिंसायामस्तच इष्यतेव्यापन्नोनव्यापन्नइतिनातो
वौपयोगिनीचिंता। तत्रयथाइत्ञानवानन्यमेतजीवस्वतत्त्व: …कर्मक्षपणेयेवचरणसंपदाप्रदाप्रहत्त: कांचिच्चपींक्रियामधितिष्ठत्
वचनमात्रान्निरुत्युष्टीत: पादन्यासमात्रार्ग्रांबलोकितपिपीलिकादिसत्व: समुक्तिंचरणमहे प्रमसमर्थ: पिपीलिकादेरुपरि…पादंन्यस्यन्न
क्रांतप्राणश्चप्राणीभवति। तदास्यद्रव्यप्राणव्यपरोपणमात्रात्संतरागद्वेषपरिणामस्यपरिक्लिष्टाविमलचेतसोनास्तिहिंसकत्वं। कदा
चिकावत: प्राणातिपातोनइष्यत:। कषायादिप्रमादवशवर्तिन: यत्तुमृगयोरारूढकवितकोदंडस्य … शरगोचरवर्तिनामुद्दिश्यैण
कंविसर्जितशिलीमुखस्यशरपातस्थानादपतेसारंगेचेतसोकषायादकृतेपिप्राणपहारेइष्यतोप्राण…अपिप्राणिसुत्तवत्सेवहिंसाहिंसा
रूपेणपरिणतत्वात्कांडकरोपिण: स्वकृतदृढायुष्ककर्मोदयस्ततोमृग: पुरुषकाराद्वेतसुदंदूरतिक्रमेमवाप्तोव्यापादकंतथा
न्यस्यानवदातत्वावस्थिकिंशोरुक्रांतजंतुप्राणकलायस्यन्नावत्तोइष्यश्चहिंसोतच। पुदितेविकल्पत्रयेप्रमत्तयोगत्वंद्वितीयतृ
तीयविकल्पयोरतस्तयोरेवहिंसकत्वंनप्रथमस्येति। अपरेतुप्रमादमष्टविधंवर्ण…यंति। अज्ञानंसंशयश्चैव। मिथ्याज्ञानंतथैवच
रागोद्वेषोनवस्थानंस्मृतेर्भ्रंशनादर: योगदुप्रणिधानंचप्रमादोष्टविध: स्मृततेनयोगात्प्रमत्त: स्यादप्रमत्तस्ततोन्यथा। अपरेतु
…वतेअप्रयत्नासमित्त: प्रमत्त: प्रयत्नोद्विविध: जीवास्पदार्थपरिज्ञानमीर्यादिसमितिपंचकंचेत्येतद्विरहित: प्रमत्तउच्यते।
स्वकारेणप्रमत्तयोगादित्येवमभिदधता सर्वाभावेतत्प्रमत्तलक्षणंसमयाद्दीतिस्यादेतत्दुष्टतीयविकल्पेप्राणातिपात: संह
र्ल्लक्षणवात्मायमाण: प्राणियदिनवतिहेतुश्चप्राणीतियदिविज्ञानमुपलभते तन्मीतिवयदिवधकश्चिज्जोत्पादोयदिवव्या
पादित: स्यात्। सर्वीचतमुपपन्नंत्ततीये द्वितीयकल्पेतुनास्त्येतस्मसमस्तमस्तमत:। कथंतत्रहिंसकत्वमेतदेवप्राणातिपातलक्ष
णमपरेणस्यष्टतरंप्रपंचितंप्राणातिपात। संक्लिष्टपरस्याच्छात्रमाणमिति। द्विविधंमारणंसंक्लिष्टसंक्लिष्टवसंक्लिष्टापि द्विविधंत्रांतस्या
च्छांतस्यच। अत्रांतस्यद्विविधं आत्मन: परस्यचेत्यतोविशेषणत्रयमुपादीयते। एतदुक्तंभवतियदिमारयिष्यामीत्येनमितिसं
ज्ञायपरंमारयतितमेवमारयतिनान्यंचभ्रमितादृश्यताप्राणातिपातोभवति। यस्तुहिंसंज्ञायितोमार…ति। प्राणीनप्राणीसबान्योवेतिसो
पवत्रपमेवनिश्चयंलत्वा तत्रप्रहरति। सोप्युसोस्थितिकृतमेवातेनत्पागविरतंभवतीति। ततश्चासंविलयोवध: क्रियतेभ्रांतनवा।

तत्त्वा° टी°
२०७

आत्मनो वा सतः प्राणातिपातः प्राणव्यवच्छेदः कायचित्तसंनिश्रितः प्रवर्त्तते विनश्यति वच्छिन्नत्वात् तत्र निपातयति विनाशयति क्रान्तस्पष्ट
रसस्पर्शनेन्द्रियाद्यनागतस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नातीति जीवितेन्द्रियं वा प्राणः कायस्यैव वसेन्द्रियस्य तस्य वितेन्द्रियं व्यपदिश्यते न तदन्यस्मात्मनोच्या
वात् तस्यात्मनः किंचित् प्रतिपादकं प्रमाणमस्तीति अन्यस्त्वाह आयुरुष्मा च विज्ञानं यदा कायं त्यजन्त्यमी अपविद्धस्तदासौ तैर्यथा का
ष्ठमचेतनमिति आर्हतास्तु पुनरबुद्धिपूर्वकमसंविज्ञायि कृतं प्राणातिपातं प्रति जानते अबुद्धिपूर्वादपि प्राणवधात् कर्तुरधर्मो यथाग्निस्प
र्शाद्दाह इति तेषां चेतनस्पर्शनयतां परदारदर्शनस्पर्शी नवकामिनश्च रवधप्रसंगः साकारारोहणे चानेकष्टतापादेशनेत्रवा तु तस्यैवाधर्म
प्रसंगः विशुद्धविकामरणे वाग्जडायिनः प्राणवधः मात्रगर्भस्थयोश्च नोन्यः प्रतिनिमित्तत्वात् प्रयोगः वधस्यापि च वधक्रियासंबंधः दृष्टिस्त्वाश्रयदाह
वदधर्मप्रसंगः परेणवकारयतो नाधर्मप्रसंगनस्त्विमन्येतस्पर्शयन्प्रयोक्तृ यितादहनति अचेतनानां चकाष्ठाकादीनां श्वभ्रपाते प्राणवधा
त्पापप्रसंगो न च हष्टां वमात्रात् स्वपक्षसिद्धिरित्येवमनकदोषसंभवात् बुद्धिपूर्वकं प्राणातिपातो वधमस्तीति अत्रोच्यते जीने प्राणाति
पाद्बंधहेतुमत्त एव खलु पते प्रमत्तः प्रतिपन्नेन रागद्वेषमोहवृत्तिः प्रमादपंचकेन कषायप्रमादस्य प्राधान्यं कषाय ग्रहणेन मोहनीयकर्मशी
मिथ्यादर्शनं मिथ्यासंज्ञयितव्यं निद्रा हीतानि इंद्रियाणि तानि रागद्वेषौ च विकथेन्द्रियासवप्रमादेभ्यः स्वयितो निद्राप्रमादः पंचविधोपि दर्शि
नावरणकर्मोदयाद्ज्ञानश्रुता वस्तदा कुस्निति विसोमूढश्च स्यते रागद्वेषाभावाद्धात्मनः परिणामविशेषः प्राणातिपाताद्वंधहेतवस्ते चैतेकु
वादिभिरविगतेनात्मपक्षं तत्सिद्धांतविहितविधिना परित्यागकरणं शरीरादेर्ममत्वीकृतस्या विरतिरनिवृत्तिरात्मनः परिणतिविशेषाः प्राणा
तिपाताद्बंधहेतुतयानिर्दिष्टा भगवता गणधरैः श्रुते तत्काले परिमुक्तानि हि शरीरादीनि खरूपतनुसमाप्तादि तत्परिणामान्तराणि तद्वचन
निबाध्यावदपि योगकरणैः कर्मणो न संख्यातं तावत्तस्यां वदपि च्छिन्नमकेरकिंचित्वात् बाह्यं खरवाकुक्षीवककाष्ठकारेण परिणता
निश्चितं परिनापमवशाव एवं वाविदपिच्छिन्नत्विद्रव्यकस्पकतुरबद्धेतयोगनापाद्यंति प्रतीतं चेतन्ये केयो अस्य परिग्रहे वर्त्तमानः परमाको
श्चितं तिव्यापारो दयन्तिवा तत्र परिग्रहात् दोषस्तमपकारिणपरिणामपरिसकृतः नत्व न येवमुक्त्या वद्धकायहेतवः शरीरादिषु व्रतानां उपद
तवीवामूर्त्तकस्य कर्त्तुः पात्रचीवरदंडक प्रतिश्रयाहारपरिग्रहात् तत्पश्चिनात् उपकारकत्वात् प्रसंगः नेतदेवमवश्यमविरतिहेतुकं निर्जरात्
विरतिहेतुकैव ध्रुवं पंचविरतिहेतुकमेवम्चरसमानदिपापाश्रवाद्भिन्नाः ध्रुवेनकर्मनिर्जरेणे न वा ध्रुवस्तश्चति एवमप्यविरतिमेदिमनेकान्ते
दृष्टे कृतीप्रवादमवास्कंदति अत्र योगवृत्तिः प्राणातिपातो हवचक्षमितिव्यवस्थिते यद्दष्टतेपरेण संविंसक्रत्ताया वामर एवं बधहेतुकमितुत्रे प्रतिविधी
यते असंवित्तसंकीतारयदेवद्धासंतवस्तुतो मिथ्या दृष्टेरत्वात् सुगतशिष्याणां यस्मान्न कश्चिन्मिथ्या प्रतिपद्यते प्रेक्षापूर्वकारी मिथ्येति २०७
संवित्तस्यैवमनेषामस्येषामवद्येन योगा मिथ्यात्वनिर्वेशत्समत्वं वृत्तहिरण्यं तु पादंकं कन्त्यपतः कथनहिंसा अयोत्तरकालं

वाविनीधमत्तल ज्ञानस्य सचेतनास्यान्मिथ्या दर्शनमेतदिति तत्स्यमेवतत्सर्पच्छेदे पीति अथ संज्ञायहेतुत्वात् मिथ्यादर्शनमवधकारणत्वं हीनि
श्चितधियः संपादेनिदमेवतत्त्वमितिनावद्यस्यात् संसारमोचकगत्या कर्त्तव्यात्तिक प्रकृतीनां वधप्राणवधकारिणां धर्म इत्येवं संवेतयतामप
धर्मोयमित्येवं वासंवेतयतां नावद्यं स्यात् दत्यादिसंधितात् अपि चैवमद्वीपाः संवेतयंत्येव तत्प्रणिनो वध्यहनामिति सत्यमेतत् किंतु नेवंवि
धर्मोयमित्येवं वा संवेतयतां नावद्यं स्यादत्यान्ति संथितात् अथैवं मद्यपाः संवेतयंति एवं सुगतसौगताः प्रमादाः तत्त्वमिदं नाबीजाः एवध इति तथा बुद्धस्यैव शालित्तमाक
चोत्पादोहस्मान्तेवतेव धर्मोन्निवतीति संविज्ञप्ते वस्तुतो मतसौगताः प्रमादारंभ योग्यवस्तुं नाबीजा एवध इति तथा बुद्धस्यैव शालित्तमाक
र्थयंतिविधुप सुगतीयमित्येव विज्ञायते धामवीवितरकगतकारणमानंतर्यकमवुद्धबुद्धिवदे वनस्पात् इष्यते चानंतर्यकमथबुद्धीयमि
तेवं विधबुद्धे रत्नावेपिसंज्ञायितस्याः प्रद्धतञ्चसंवेतयतान्नावद्यानां तर्यकमेवेसतिमायास्तन वीयानामप्यतद्यतयोगः स्यात् यत्तस्ये
विदस्यादितानामवनि रत्न एवनकुत्वनवसतयः प्राणिनः अथैवमारेकथाः बुद्धीयमितिसंज्ञानमात्रेणसंप्यादिरपि चेतस्तेव एवं तर्हि
संज्ञामात्रेण संवेतयतः कल्याकारमपिच्छिन्नता मानंद्यत आनंतर्यकं स्यात् तथा माता पित्रर्हद्वधस्तूपच्छेदानंतर्येष्वपि योज्यं त्वान्तस्य
किंस्वपास्वनेवचेतयोऽन्नमित्येवं वाचेतयंते बुद्धयन्निकायदानोद्धतस्य पांशुमुष्टिराज्यफलेति इतिसुगतशासनविदो वदंतीत्यमेव तद्देवमसं
वेतितवधोच्चोति वधवद्धप्राणातिपाताद्धेतुतयाख्याता वलयावकुर्तुपति बुद्धत्वामित्तमिति तथात्मवधापि दुःखेनानामवधद्धेतु
रेवविहितमरणोपायाहते शस्त्रोग्निवनाग्ने कूलप्रवेशादिभिः तस्मादात्मनोप्यविधिवद्धहेतुरितियत्किंचित्परग्रहणमपीत्येवं
सतिकिंचिक्रावत एव प्राणातिपाता वद्धमश्रतिष्ठानन्नरकगामितं कुलमत्तसस्येव क्वचिद्धमच्चावासांशप्राणातिपातवध्ये हिंसमारकसे
वेति प्रमादश्चद्धयोरपि विकल्पयोरत्वेकानादिन्नकृपणस्तत्प्रमत्तव्यापारेण परदारदर्शनिवान्तव्येवावद्धमप्रमत्तस्यागमाद्
सारिणोन्नवति यतश्चागमः हत्थपायपत्तिच्छिन्नं कन्नंतासविकप्पितं अविवासस्सतेणारिं दूरतो परिवज्जए विचक्खणो तिरिच्छा
पुणरिंवासुयत्तं किंतं त्वरकरिपिवद्दत्तं रिद्धिपडिसमाहरे तस्मादेनपदमेतत् वसुवेधारामिषद्विसेवाभेक्षकारिणः अपंथुन
पुणरिंवासुयत्तं कितं नरकं पिवदत्तं दिविपडिसमाहरे तत्मादेनपदमेतत् बसुबंधारामिषद्वसेवापेक्ष्यकारिणः अपंपुन
रप्रसंग एवनदे नापेन्यस्तः शिरोलुंचनाद्युपदेशो वास्तु लुंचस्यैवाधर्मप्रसंग इति यतस्तत्राज्ञानादिप्रमादासंभवोत्यंत
मवशासितरिक्तरागद्वेषमोहेना पित्तगवत्ता मुमुक्षूणां कर्मनिर्जरोपायत्वेनतपोदेशितं कुतो वधप्रसिरप्रमत्तस्येति अ
न्ततृष्यापिप्रमाद्रात्मगुणसमन्वितो प्रमत्तोगुणवत्तो पात्राय दाता तिसाप्यं सा ध्रुवं द्वेषेणाकृताकारिता ननु मत्तं यहीतायामा
न्तराया पिप्रमाद्रात्मगुणसमन्वितो प्रमत्तो गुणवत्तो पात्राय दाता तिसाप्यं सा खूंदैशेनाकृताकारिता ननु मत्तं ग्रहीतायामा
गमात्तदुष्टस्य दृष्टकाति कृतस्तत्रा वधेनयोगोन्तदाधिनोदानकालएव च कर्म निर्जरणादिफलानि निर्दिष्टानि विरूपविकारक
राग्नविहिताचारपरिमिता दिनोऽजितोस्वकृतकर्मविपाक एवासाविति तास्सणीयानपि दानुरप्रमत्तत्वाद्दोषः अज्ञानविरूप
विकायाः प्रमाद इति चेद्दातुरवरुद्धस्य दानकाल एवत्पकृतत्वात् परिहर्त्तव्यापत्तिः प्रमत्तस्य दोषवतीति यद्वा वा

तत्त्वार्थटी॰ विमस्तुर्गनिर्द्दिष्टात्स्तुमनंता पिगर्त्रस्पडःमनिमित्तमित्फनयोर्डःमदेतुत्वा दवद्येनयोग इति। तदान्नगतमेवडेनातांतस्योप्रमत्तत्वा
२०८ त्। न्वायाप्रमक्तंतःपरडःप्रोत्पादादवसांतयावद्येनचवित्तम मकषायस्य हि मुनेरप्रसस्कलप्रमादस्पदर्शनिसमिद्ध
त्पनीकस्माद्रामेत्पद्यते। तंद्धरूस्पष्टशरीरवाच्यपगत्तासुनोदर्शा ति नतडःस्वनिमित्तमस्याप्राणमापततिसाधोःद्ममात्रवधो
गमस्तुसारिणोद्विपस्नुरस्येवपरडःखोत्पादेसस्पिनास्तिपापागमःएवंपरप्रदुःखोत्पादेनैकांतइत्यस्याप्यंस्त्रीपुंसयोःसगमा।
रत्ना॰ पादयतःसुखोत्पादेप्यवद्येनयोगःक्वचित्परसुखोत्पादेपुण्यलेशातिर्ज्ञरावाविहितातुष्टाम्यमस्माधोःक्षुत्पिपासार्त्तस्या
धायकर्मादिदानेन।एवमेवविष्ठदेनप्रसुकान्तपानदानेनचेति।यथोक्तमप्मिदृष्टांतसामर्थ्याद्दोषोप्यवद्येनवद्येनवधक्रि।
यासंबंधात्त्ववत्।यथाग्निःपूर्वंश्रुश्रयंदहतींधनादिकमेवंवधक्रियावधसंबंधतीत्राक्त्वावधमानेवावद्येनयोऽप्य
तिकर्मस्थावन्निदेःक्रियेतिवचनाद्यथाग्निनस्तिकुश्रुलंदवदत्तश्लेवंदहतिप्राणिनमितितदेतदसद्यथाक्रियाकर्तृस
मवायिन्पाकुश्रुलविदारणमुत्पाद्यते।सतुन्निदिक्रियाविवक्षितातथावपयाकर्तृगतयाहननक्रियायाप्राणवियोजनं
कर्मस्थक्रियतेसाविवक्षिताहननेप्येनावताद्दृष्टांताक्तताप्रतिबद्धदहनस्वभावस्यसमानोबुद्धिपूर्वकमस्याभावा।
दहनेवप्राणातिपातोपिहिप्रमत्तेनप्रयत्नरहितेनक्रियमाणःकृत्स्नमवद्यं।तयावद्येनयोज्यात्सवेतिदृष्टांतार्थःअबु
द्धिपूर्वकताचप्रमत्तातात्रकःप्रसंगोवधस्याधर्मेणवधकसमवायिनावहननक्रियाकर्तृफलदायिन्पवप्रमत्तस्याध्यवसायो
वंधहेतुर्नचवधस्यात्महननेप्रमत्तताध्यवसायाद्दृष्टांतधर्मावानेकधर्मात्तत्रकेचिदेवधर्माश्रित्यदृष्टांतउपन्यस्यतेअथ
समस्तधर्मविवक्षयादृष्टांतोपादानेततोकश्चिदिष्टार्थसाधनंस्याद्दृष्टांतविकल्पसमाधेयंजातिरुपन्यस्तावस्तुवक्तावैधर्म्येण
स्याश्रयदाहित्वमग्निर्द्विजोपधर्मोस्तिनतुवधक्रियायाःस्याश्रयेवद्ययोगइष्टतस्मान्नास्तिदृष्टांतात्साध्यसिद्धिरितिए
तोतेतदपिअस्फकंपरेणचकारयतोनाधर्मप्रसंगःनस्तन्निमत्पेनस्वर्ज्ञयन्नयोजयितादाह्नप्रवृत्तियदाप्यन्निहितमवे
तनानांवकाष्टादीनांप्रहपातेप्राणवधात्पापप्रसंगःइत्तीष्टमेवैतत्।यतीयेअंगुलीवातोकाष्टादिशरीरेतदावाकस्ट
ष्टन्यक्तस्तेपामविरतिप्रत्ययमवद्यमिष्यतएवेतिनकाचिद्बाधायत्वोक्तं।नदृष्टांतमात्रात्स्वपक्षसिद्धिरिति।एतदप्ययु
क्तमज्ञानतस्यापिअप्रमत्तस्यप्राणातिपातादवद्यमितिप्रस्तुतानिरुक्तहनतः।प्रयोगकुअज्ञानानस्पप्राणवधक्रियावद्य २०८
हेतुअप्रमत्तव्यापारनिर्वृत्तत्वात्।हतीयविकल्पप्राणवधक्रियावदितिमथावद्यहेतुर्नन्नवतिसअप्रमत्तव्यापारनिर्वृत्ता
पिनन्नवति।यथाप्रथमविकल्पइति।यत्वाशंक्य।कंमूरसमन्नयुरेषुनावेषुकुणिकेषुपरकीयअयत्ननिरपेक्षेषुवायु।

आणस्योक्तंतिःस्वयमेवन्नवतिनपरस्वयत्तेनविनाश्यते।वान्नुप्राणातिहेतुकत्वाल्लाशस्य।किंतर्हिप्रयत्नःक्रियेत्पनागतस्यक्षणस्योत्प।
त्तिंप्रतिबध्नातीति।एतदप्यसंतमयुक्तमनागतंतस्वलक्षणमात्मलाभःक्षणेनतावदुत्पद्यतेसवान्नावस्तस्यकृतःप्रतिबंधोऽसत्वरूप
त्वाद्शृंगस्येवातोनान्नावःकर्तुशक्यःप्रतिबंधाप्रतिबंधो चावविषय।स्वर्त्तमंचप्राणातिपातलक्षणंस्वसौगतेनप्राग्यदिन्नवति
प्राणिविज्ञानंवोत्पद्यते।देतुर्नकान्नावः।प्राणिनवप्राणसंज्ञतत्रदतुरिति।वैभासिकप्रायोगिकविनाशन्नेदाबुनसर्वएवनिः
कारणेनाशःप्रागन्नूतात्मलान्नादंकुरादिवत्।हेतुमत्वात्तर्हिकिंसत्वयादिवद्विनाशोपिविनाशवानित्यनिष्टप्रसंगःयदावित्ता
शशृंगनावस्वांतरपरिणतिर्वस्तुनो निधीयते।तदाकिमनिष्टं।अथापिपूर्वस्वभावोपमर्दमात्रंविनाशस्तदवाप्यमेवमपिनविनाश
स्यविनाशेकिंचित्कारणमुपलक्ष्यामहे।अष्टमस्यपूर्वपक्षवादीतिकारणोविनाशःकिमसन्नुतनित्यतइति।असत्वेविनाशस्य।
सर्वदान्नावानित्यत्वप्रसंगःअथनित्योविनाशःकार्योत्पादान्नावःसर्वदाविनाशेनप्रतिबद्धत्वात्।यथोक्तंकायस्येवसंदिग्ध
स्यतद्धीवितेद्यंमपदिश्यते।नत्वन्यस्यातानोन्नावादितितदप्यसमीचीनंयाएकस्मिंतवस्तुनिबंधनास्सर्वेप्युत्तचवस्मरणप्रत्य
कानुमानार्थान्निधानाऽत्ययमवहारःसन्वेकःस्वितश्रुत्यासतितस्मिन्स्वरूपाधिष्ठानप्रतिपत्तिरितिनतुवातुन्नवस्मर
णादयःस्कंधमात्रेविज्ञानमात्रतायांवानविरुद्धःतत्रनिरन्वयविनश्वरत्वात्स्कंधनांविज्ञानस्यवसतानारूपागमेस।
वेतुपपन्नमितिवत्।नपरमार्थतस्यासत्त्वात्।नवासत्पातमनितत्त्वप्रणीतप्राणातिपातलक्षणविषयावधारणंशाक्यकर्तुसंचिंत्यपरस्प
त्रांतिमारणमितिचिन्त्यःसंचेतन। दिकुणमारणावसानाल्लक्षकस्यप्राणातिपातःकिंसचेतश्चित्तुरक्ष।परस्यपरविज्ञानमुन्न।
यस्याऽत्रोतिरथयेनमारतइतिसर्वथाग्रहीतशरणत्रयाअप्यशरणएवासौगतादृत्येवंविचार्यमाणंसुगतशासनंनिःसारत्वान्न।
क्षिःक्ष्मतइति।एकतस्तुमतेअवस्थितमिदंप्रमत्तएवहिंसकोनामप्रमत्तइतिमामान्येनकर्तृनिर्देशःयकश्चित्प्रमत्तइति।कर्तु।
स्वकरणमन्निन्नानिन्निन्नानिवर्हिकरणोत्तत्रयोगेऽप्यवीर्यज्ञानकरणान्नेदेनवर्जितगमनेतिवर्त्तसेपिदवत्।कृष्प।
णदाशोसिधनुकादीतिन्नेदेनव्यवस्थितानिकरणेकारकाविनाल्लताकर्तृशक्तिरित्यन्निन्नाःकायादयःकारणत्वेननिर्दिश्यंते।क्र
तदंषाःकायादयस्तेषांयोगस्तएवेवायोगः।यथैवस्नेहात्कायादिन्निर्मुक्तस्त्याकार्यादिक्रियायापीति।अतत्सद्व्यापारोयोगःयुज्यते।
सावात्मनेतियोगःसप्तचतुर्न्नेदःउर्वन्नद्व्यस्थिकल्पकर्तुरात्मनोल्लरायमर्षवीर्यंतरायदशोपशमज्ञानतवीर्यपरिणामोयोगःका
कायादिचेष्टायथाहाज्ञोगविरियंधमोतडाहपरक्कमोतक चेष्टासत्तीसमत्तितिपुडोगास्सवायतपदाघायतपाअपरस्माद्रमन।
सावाचाकायेनवापिसुक्तस्यवीर्यपरिणामःजीवप्रयोगज्ञानितःसजोगसंज्ञोज्ञितिहृदि।कायःशरीरमौदारिकादिन्नेदपुण्जलजा

त्मप्रयोगनिष्पन्नं श्च धत्तातिशयोपकारित्तया साधकतमत्वं करणेनेत्यद्वद्दष्टं तान्कुर्वन्नात्मगमनवन्नात्तत्वं घनावरोहणे करईनास्फोटनविद्यायम
नीदिक्रियाः परिनिष्पादयति। वागपि वाक्यार्थं प्रतिपरिगृहीतता भाववर्गणायोग्यपुद्गलस्कंधविविधवर्णपदवाक्यालंकरणक्रियाविद्दन चिन्तनं किं
तवर्णविवेकात्मनो निर्गमयतो। पदार्थप्रकाशनेसाधकतमत्वात्करणं तया व्याप्रियते। मनोपि मनोवर्गणायोग्यस्कंधानि तिर्हित्तमनो भात्म
प्रदेशप्रवृत्तिश्द्व्यरूपं मननेसाधकतमत्वात्करणमात्मनः एवमेभिः कायवाङ्मनोयोगैः समुदितैर्व्यस्तैमेकेन वा प्राणिनां संजनयतामिंद्रिया
दीनां व्यपरोपणमात्मनः पृथग्वा करणमावरति। योऽयमनावाग्नां नावतो वापि प्रमत्तः साहिंसैव। तासमुदिता अप्रतीता एव निवर्त्तकाः प्रत्येकं तु
कथं निवर्त्तकाः प्राणातिपातावद्यस्येति। चाप्यते न्न्दकते। क्षोणारुतवनस्पतीनां काययोग एवैकः स्पर्शनाख्यं चेंद्रियमेकमेव। नतु वाङ्मनो
योगौस्तः तेषां कायमापारकृनित एव प्राणातिपातः। द्वित्रिचतुरिंद्रियाणामसंज्ञिपंचेंद्रियाणांच कायवाग्योगाविंद्रियद्वयं च स्पर्शनरसनाख्यं द्वींद्रि
याणां स्पर्शनरसनघ्राणानि त्रीन्द्रियाणां स्पर्शनरसनघ्राणचक्षूंषि चतुरिंद्रियाणां असंज्ञिनां पंचापीति। सर्वेषामंतःकरणं नास्ति द्रव्यरूपमे
केंद्रियादीनां चारमनस्तु विद्यत एवात्मस्वभावत्वात् द्रव्यरूपतः करणमंतरेणास्पष्टमपटुमनस्त्वात् वृत्तानेत्रवत्। संज्ञिपंचेंद्रियाणां
मंतःकरणसहितानि पंचापींद्रियाणि विर्निहितानि। एवं चैवं प्रकाकायवाङ्मनो योगत्रयचारुश्च प्राणातिपाताद्यष्टुतिष्ठंति। प्रकर्षस्ता
प्रतिपत्तिनरकागमयोग्यं। असंज्ञिपंचेंद्रियमपि मनोरहितत्वात्प्रथमपृथ्वीनरकागमनयोग्यमेव प्रकर्षतो निवर्त्तयंति। एकद्वित्रिच
तुरिंद्रियास्तु नरकगमनयोग्यं कर्मानेवोपादद्ते। ते हि नरकगतिवर्ज्यसंसारपरिभ्रमणयोग्यमेवावद्यं निवर्त्तयंति। कायवाग्योगिनः का
ययोगिनश्च कषायविशेषापेक्षमप्रकृष्टं च। फलं तस्य च प्रकर्षापकर्षवंतः करणकषायापेक्षोसंज्ञिपंचेंद्रियाणामारंभहननमापादितका
लंनेदेनप्राकृतिपादितो तीव्रमंदज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेषइत्यत्रसूत्रेक्वचित्कायादित्रयसान्निध्यानेप्यवत्तमस्ये
वंव्यापारस्तु व्नमस्यसमनोव्यापारएवकेवलः क्वचिदुस्तनोव्यापारास्प्राणातिपातावद्यं यथा वर्षादिवजणाल्ला योदशदिवसा ति। पंचव
धुवाल्लसृन्मधारान्निर्यथा मात्रोपया दिवास्त्रात्पंतद्रूरा व्यायान्यं प्रमणकात्यां लोककदर्थनामसहमानात्यां कथ्यत्तपस्ममावर्जिताद
वतयातद्द्वतान्त्रायातुरो धास्तथा दृष्टं यथातस्मावरहं गमातो प्राणिनां योपितासीदति। सएषप्राणातिपातः प्रमत्तयोगाल्लक्
णोन्तरः सरागद्वेषमोहप्रवृत्तिकः संक्लेशपादकसेय। रागप्रवृत्तिकस्ताव नरकरिदशनचित्रकचर्ममांसाद्यर्थोमृगया। क्रीडार्थो वा
द्वेषप्रवृत्तिको वित्तमित्रादिपरारक्षणयवा। मायाल्लोभाच। गवेषक्रोधो वैरनिर्यातनादिकः परस्परामषेन्मादेरिवक्रोधमानोचद्वेषः अज्ञा
नप्रयाज्ञिकानां पशुवादि विश्वासनेन स्थमित्वं तमेवति पतीनां च द्वेषः परिरक्षणमात्रात्मिकाभिमत्वादि श्रणीतत्रासूत्रानुसारि प्रवृत्ती २०
नामप्रेक्षापूर्वकारित्वनिर्घृदाके रुक्फलमानानां तस्करपारदारिकादच्छंबनस्थलिकात्तेदरुककचपाटनच्छेदनादिकः। तथा संसा

रमोचकानां धर्मबुद्ध्या संसारात्प्राणिनो मोचयतां परोपकारनिष्ठाश्च कादिगोनसयंतरादीनां च वधः किं बहुना खुणपादाः त्रिरिति प्रवृत्ता
नां हरिणविहगपशुमहिषादयश्च चोगिनामुपभोगार्थइति। तदनेनास्तित्वो प्रदत्तं पवं प्रवृत्तानां प्रमादोपमेव मोहं विहंति
त्यमिति। संप्रति हिंसायाः पर्यायशब्दानाचष्टे व्यपरोपणमार्गमेव। सर्वत्व्यवहारदर्शनादाह च। क्रियाकारकभे
देनपर्यायः। अनेन च वाक्यं तरेणैवार्थं आहेत्युक्तं हितो मतः। हिंसनं हिंसा इत्यत्र वाच्यो इष्यते। पड्जीवनिकाय
यविषयप्राणिनां प्राणानां करणं सकललोकप्रमाणेप्य्यविशिष्टं रात्रिंदिवमविच्छिन्नं। रागद्वेषमोह
परिणति विशिष्टं वा मारणमपि व्यपगतहिंसा प्राणव्यपरोपणं अतिपातो विनाशः प्राणानामतिपातः प्राणातिपातः। अथवा
अतिपातः पातनं शातनं। प्राणानामतिपातनं प्राणातिपातः। वधः उपमर्दः प्राणिनां च वधः। प्राणवधः देहः शरीरं दे
हाद्देहोदेहांतरसंक्रामणं नयनं प्रापणं देहांतरसंक्रमणं देहांतरसंक्रमणं। साधनं क्रते तिस मासः। पूर्वशरी
रकं त्याजित्वा शरीरांतरं परिप्राप्यते संसारस्यावी। न तु तत्र येन युक्ति मा स्पृतीत्तिरोपणं। उम्मपरिज्ञापणं संवर्ग्रनं चात्र
परोपणमुत्सादनमुत्सन्नं विशेषेण परोपणं प्रमादपरवतया मारणे दिवाश्रद्धेपप्पेत द्वेषपणं इष्टव्यं प्राण
नां व्यपरोपणं प्राणव्यपरोपणमिति शब्द एवैशब्दस्यार्थ। एवमुक्तेन प्रकारेणार्थान्तरेस्तत्वस्य हिंसाशब्दार्थान्तरार्थ
तरमारणादिशब्दवाच्यमेवं मति प्रतिपादयति। एक एवार्थं शब्दैरेभिः प्रतिपाद्यत इति। अत्र हेतावादिना
संबंधमाविष्पासत। अथ वृत्तं किमिति अपेतिहिंसानंतरमनन्तं निर्दिष्टं प्राक्। तत्किं लक्षणमित्यज्ञानानः प्रश्न
यति। आचार्यस्तु तल्लक्षणं वक्तुकाम आह। अत्रोच्यत इति। अत्र प्रश्ने निधीयते इत्येतदुक्तं भवति। अ
भिहित हिंसाक्करोणानंतरोद्दिष्टमनृतं किंलक्षणमिति पृष्टो मतानानाप्रकारपरपीडापादनसमर्थं समदभि
धानमनृतमिति। प्रमत्तयोगादित्यनुवर्त्तते। अतो वाक्यार्थः। प्रमत्तयोगादसदभिधानमनृतमिति प्रमत्तो युः का
यवाङ्मनोयोगैरसदभिधाने प्रयुक्ते यत्र वचनं तं चावसाधनकरणसाधनो वा भिधानशब्दः। असदित्यादि तस
त्ताप्रतिनिकृतमनृतं मिथ्यानृतमितिसूत्रविन्यासो युक्तो लघुत्वादिति चेत्। सत्यं नासत्परपीडाकारणे
वचसः पापादानहेतुत्वस्य प्रतिषेधार्थः। किं शिकादिवाक्यस्यैवासदभिधानग्रहणमेव विधेयं सत्रं विन्यासे प

पर्यायमात्रमितिफक्किकांस्या नानुलक्षणेनभावादसत्ससंग्रहणेतुसर्वमुपपद्यते।अभिधानंवाप्रयोगविषयः।नावसाधनपक्षेप्रमत्त
स्यास्तीतिविवेचितस्यआत्मनःकर्तृविवक्षितार्थइतिपादनेसाधकतममिति।कायेनहस्तेनोच्चनोपादद्यचयवक्रियास्ति
रत्नीकास्तिःपरंवंचयति।वाक्यप्रसद्वदीतिमनसाप्यालोचयतेपेवंपरःप्रपारणीयइतिमच्छद।।प्रशंसार्थेलोकेप्रतीत
सत्पुरुषःसञ्चनहत्यादिषुप्रयोगेषुनसदसत्प्रशंसनाप्रयुक्तामभिदितं।निमित्तंवा।तत्रत्रिविधमसमसदित्यादिना
नाप्यकारोदर्शयति।असदितिसद्भावप्रतिषेधः।असदित्यस्यनञ्शब्दस्यायमर्थः।सतोभावःसत्त्वोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं
तस्यभावःसदेवतथाभवतीत्यनेकेनपर्यायरूपेणास्य।प्रतिषेधोनिराकरणं।यदेतदुत्पद्यते।वेदिष्टनेयेतिवतदेकमेवं
विधंनास्तीत्यपकुर्वते।तत्रसद्भावप्रतिषेधमाविष्कर्तुमिदमाह।तत्रसद्भावप्रतिषेधोनामेतिना।प्रशस्तोवाकालेको
रार्थःसद्भावप्रतिषेधोद्विविधः।भूतनिह्नवःअभूतोद्भावनंचाभूतस्यविद्यमानस्यनिह्नवःपलापस्तदुदाहरणं।नास्त्यात्मा
नास्तिपरलोकइतिविद्यमानस्यात्मनःकर्तुःशुभाशुभानांकर्मणांमनुभवस्मरणादिक्रियाधारस्यनास्तित्वंकेचिन्मन्य
न्तेतिजानते।आत्मनाभावेचपरलोकिनोभावात्परलोकाभावइतिसुज्ञानमादिग्रहणेशुभाशुभलोकाभावइ
तिसूक्तमादिग्रहणेनशुभाशुभकर्मतदुपभोगदानफलाभावपरिग्रहः।सद्भावप्रतिषेधनेदएवाभूतोद्भाव
नेचवाह्यःसमुच्चयार्थः।यथावस्थितात्मसद्भावमसंख्येयप्रदेशपरिमाणमाश्रयवशात्संकोचविकासधर्मकर्मरूपर
सगंधस्पर्शमनेकप्रकारक्रियमवधूयाज्ञानवलेनात्मानमन्यथैवात्मतत्त्वंस्वबुद्ध्याव्यंति।श्यामाकतण्डुल
मात्रोयमित्यादिश्यामाकःकुधान्यविशेषस्तस्यतंडुलस्तत्प्रमाणः।श्यामाकतंडुलमात्रःअयमित्यनुभवगम्यःप्र
त्यक्षआत्मानिर्दिश्यतेतथांगुष्ठपर्वमात्रइति।अंगुष्ठःपाणेरवयवस्तस्यलेखावच्छिन्नउपरितनोभागःपर्वत
त्प्रमाणमस्येत्यंगुष्ठपर्वमात्रआत्मा।इत्थंवाल्पपरिमाणस्यात्मनःशारीरैकदेशावस्थानेसतिशेषप्रदेशानांचेतनाभा
वप्रसंगः।ततश्चदंशमशकमक्षिकादिदंतोदंशनेसर्वदेहव्यापीदुःखवेदनानुभवविरोधःभवेदनास्यात्।वेदनादिविलेपनेवनसुखानु
भवःस्यात्।नवसिद्धंस्वदेहप्रदेशवेदनाइत्येतःप्रमाणविरुद्धएवपंथाःप्रहातव्यः।आदिसवर्णइतिभावस्वरू २१०
पादित्वादमूर्तत्वाच्छुतोभास्वरताकर्मनिःप्रदेशानामपत्यानुगतिलक्षणपरिणामाभ्यपगमेसमस्तिरूपादि।

मत्वावेत्तद्ससज्ञानावरणादिवंशत्वानामन्यासुरत्वात्।तस्मादयमपिहेयःपक्षोनिःक्रियइति।आत्मासर्वगतस्तस्यवग
मनागमनतर्वीक्षणनोदनादिकाक्रियाकायवाङ्मनःकरणरूपात्तदभावान्निःक्रियइति।व्यावक्षेतेतदप्यसद्दर्शनमा
त्मनःसर्वगतत्वेप्रमाणाभावात्।उपेत्यवान्निश्चीयतेसर्वगतात्मनःसर्वत्रसद्भावेफलान्तप्रसंगःअथयत्रैवोपभोगोफलभुग्धिष्ठं
तच्छरीरमस्तितत्रैवोपलब्धिस्तदभावान्नान्यत्रचेत्तदयुक्तमन्यत्रापिशरीरकारणाभावात्।निरुधर्माधर्मतयादित्तेयच्छरीरकं
तत्रेतिवेत्।तदसन्निःक्रियत्वात्।आत्मनस्तावेषधर्माधर्मौकथंनिरूपिता।निःक्रियस्यसंसारमुक्तिग्रहणप्रसक्तिपायानु
ष्ठानाभावादसमीचीनएवनिःक्रियत्वपक्षः।आदिग्रहणात्क्षणिकतिरस्कारविज्ञानमात्रतोभावनैःस्कंधमात्रतोभाव
नमवकम्पतोभावनंवासर्वमष्टत्वमिति।असतएवद्वितीयभेदलापनायाह।अर्थान्तरमित्यादि।अर्थादन्योर्थःअर्थान्तरंतद्दर्शयतियोगोबली
वर्द्धइति।अश्वंच गौरितियइति।प्रमत्तस्यकर्तुर्निर्देशः।गोशब्दःसंकेतवशात्सास्नादिमतिपिण्डेलोकेनव्यवहारार्थंप्रयुक्तइतिरूढ
मश्वशब्दोप्येकशफाद्यवयवसंनिवेशविशेषप्रसिद्धःवक्रात्तुचैवंभरीत्येननोदात्मयोगकरोत्यश्वशब्दंगविप्रयुंक्ते।गामश्वगोत्रश्वंचश्व
इत्येवमाचारोवारहत्यादिअसतएवतृतीयभेदोद्दर्शनार्थमाह।हंसेत्यादि।गर्हणंगर्हकुत्सायाःशास्त्रप्रतिषिद्धवाग्दुष्टानांगर्हितंक
थितमिति।यावत्युक्तवाह्यःप्रत्येकमभिसंबध्यते।हिंसायुक्तंवचःसद्भूतार्थप्रतिपातिकार्यप्यलीकमेव।यतोहिंसानिवृत्तेर्मृषा
वादादिनिवृत्तिःपरिकरः।हिंसानिवृत्तिपरिरक्षणार्थमेवमृषावादादिनिवृत्तिरयउपदिष्टाः।तत्रहिंसानिहितलक्षणायेनवच
सोभातेनप्राणिनांपरितापवधवस्वगोभवतस्तहिंसायुक्तंवचसत्यमप्यागमेकुत्सितत्वादनृतमेवभवतियत्।प्राणिपीडापरिरक्षण
र्थाम्मृषावादादिनिवृत्तिरिति।यथापारुष्ययुक्तंपरुषंनिष्ठुरंस्वभावःपारुष्यंनिष्ठुरवचनं।तदंगमन्तर्गतंयस्यतच्चायोपि
शुनंतद्विपर्यासतःदेहेतुत्वात्सतमपिगर्हितं।तथापैशून्यंयुक्तंमर्मस्पृशदपरापिशुनयत्।तद्वचः।पैशून्यंयेनयेनवच
सोदयेनप्राणिनःपरस्परप्रीतिविघ्नंते।तत्सर्वंपैशून्यमुक्तमिति।आदिशब्दाच्चलनावदरुकलहविकाराद्वाचिकाकटुकसदि
ग्धाद्दृत्तमित्तात्प्रशस्तविकथाश्रितप्रवचनविरुद्धसंबंधग्रहणमितामंगमश्वमाज्ञायसत्याणवक्तव्यसत्यमसायज्ञाप्र
साज्ञायबुद्धेहिंगुणशणा।तंस्तान्हिपएवं।वाच्यकेनाप्युक्तंसद्भावदोषवक्तव्यंतत्त्वादनृतत्वंत्यक्तिसावद्यंचापिसत्यमपि

तस्मात्सत्यमप्रशस्तं चेद् ॥ तथा परेणाप्युक्तं ॥ अप्रशस्तमसद्वचनं स्याच्चतुर्विधमसत्कल्पितवादे दृष्टं सद्भूतप्रतिषेधोऽसद्भूतोद्भावनं तथा ॥ नास्ति
घटः शास्त्रं गम्यस्त्रीति गर्हितवचनं व्यसनसत्योपि वाग्वचनमन्यथा यस्मात् गर्हितमुपघातादीति तरुणो गौरश्वः इति च वचनं तस्मात्प्रमत्तयोगात्
सदभिधानमनृतमिति व्यवस्थितं ॥ तत्र संक्षेपतः श्रुतस्थानसंगृहीतं सर्वद्रव्यविषयमनृतं द्रव्याणि च लोकालोकावच्छिन्नानि कालो
रात्रिंदिवलक्षणः भावतो रागद्वेषमोहपरिणत आत्मा ॥ अनेनैतदपि व्यतिरिक्तं समवसेयं ॥ ननु युक्तं वचनं हिनस्ति ॥ न स्त्री गुरुरुत्कृष्टवि
वादकाले प्राणात्यये सर्वधनापहारे ॥ पंचानृतान्यपाकृतपातकानीति ॥ अपरे तु मोहादयुक्तं मृषावादलक्षणं कुर्वते अन्यथासं
ज्ञितो वाक्प्रयोगोऽभिहितो मृषावचः ॥ यद्वचनं यमर्थं ब्रवीति तस्मिन्नन्यथासंज्ञितो भवति ॥ चौरमिति यं वा विकल्प्य ब्रवीति स तस्य वा
कस्याभिहितो यदि न भवति ततस्तु नयुक्तं मृषावाद ॥ अथाभिहितश्चाभिहितत्वं समर्थाथ स्वकर्मपदसन्निधानं भावः उत्पन्ने श्रोत्रविज्ञाने वा
स्यार्थः स्यात्तो विज्ञानविषयेण श्रोत्रविषयस्याभिहितत्वं समर्थे श्रोतरि स्थितः दक्षवे तं न भवति ॥ वाक्याभिहितं तु संज्ञितः प्रयोगः
स्यान्मृषावाद इति तदेतदयुक्तं प्रमत्तभाषितत्वात् ॥ अथाभिहितोऽनभिहितो वा न वक्तृश्रोता किं तेन वा स्तेनवस्तुना निमित्तमात्र
तयोपयुक्तं च मानेन व्याख्यायेत्यपराः भूतिः सर्वथापि प्रमत्तो यकायवाङ्मनोयोगैः सदभिधत्ते तदनृतं ॥ आसं यस्माद्विशुद्धत्वात्सं
निन्तव्या पञ्चापरिनाप्तं तरमात्सरूपाव्यवस्थापितमनृतवचनात्परमार्थतो न निवृत्त एवाचकत्युपपत्तिः बाह्यलक्षणादिति ॥ अत्राह
सा हिंसानृतं वक्ति पूर्वस्तत्रक्रमोपन्यस्तहिंसाद्यव्यवस्थितलक्षणानंतरं स्तेयलक्षणं प्रश्नयतः अथ स्तेयं किमिति ॥ लक्षणविषयः ॥ अस्तेयलक्ष
णं प्रत्येकं गृहीतमिति आचार्यस्तत्रोच्यते इत्याह ॥ अतः प्रश्नोत्तरलक्षणमुच्यते ॥ अदत्तादानं स्तेयं ॥ प्रमत्तयोगादिति सूत्रवर्त्तते ॥ दीयते स्म
दत्तं कर्मणि निष्ठा ॥ कर्म च कर्तुरीप्सिततमं चेतनाचेतनं वस्तु अमतो तेवं परिगृहीतं पंचभिर्देवेन्द्रादिभिः परिग्रहीतृभिः कस्मैचिद्दीयतं य
स्तद्दत्तमुच्यते ॥ यत्तु तैः परिगृहीतमेव न दत्तं तस्यादानं ग्रहणं धारणं च स्वहस्तेनापहरणेन समक्रमेव चौर्यमेवमुच्यते ॥ देवेन्द्रादिभिः परिगृही
तं निर्दीयमानमपि किंचिद्भगवतानुज्ञातमागमत्राधाहारोपधिवत् तेषणीयादि तदपि स्तेयमेव न तु चैवंविधमेव तत्र कार्यं शास्त्रेण
दत्तस्यादानं स्तेयमिति सत्यमेवं संप्रदाते सकलं स्वं स्पष्टता ॥ पिण्डविकारायाचार्यः स्तत्र ॥ बंधमेवं न वक्तारेति ॥ अनेन च लक्षणेन रत् २३३
रक्तटीसंबंधिमातुः पक्षेशादेर्न्यावृत्तयश्चितस्य सति प्रयोजने ग्रहणमवकरादिस्थानोज्झितचीवरादेर्वा न स्तेयमिति स्तेयबुद्ध्यादि

नाथं स्तेनस्य नावस्तेयं हृतमित्यादात्तु परिणमत्स्तेयबुद्धिः स्यादप्रमत्तस्यैव कायवाङ्मनोयोगत्रयानुसारिणी बुद्धिर्ज्ञानमिति सतया
स्तेयबुद्ध्या कषायादिप्रमादकलुषितधिया करणभूतया कर्तुः परिणंतुरादत्तादानस्य स्तेयमिति ॥ आदानं च द्रव्यस्य भावस्य वा आत्मनो
यथासंभवमायोज्य स्तेयबुद्धिः ग्रहणं तु कर्मादानं न स्तेयमिति ज्ञानावरणादिकर्मणो हि यद्यप्यदत्तस्य ग्रहणमात्रं तथापि न त
त्र स्तेयबुद्धिर्विकल्पितस्यास्त्यप्रमादादिबंधहेतुप्रस्तेयबुद्ध्याभावादिस्मानस्य स्तेयमेतदेव स्पष्टतरमावेष्टेनाप्युक्तमाह ॥ परैरदत्त
स्येत्यादिना परैः परैः परिगृहीतस्यादानग्रहणादिरदानं वा संभवति न परिगृहीतस्य अतस्तैरदत्तस्यादानं स्तेयं न तु ज्ञानावरणा
दिकर्मणः कश्चित्परिगृहीतास्ति योदास्यति तन्वेति ॥ यदा वपरैः परिग्रहीतृभिः परिगृहीतस्यादत्तस्यादानं स्तेयं ॥ तदा नास्ति कर्मणि
प्रसंगः ॥ अपि च प्रायोग्यमनुज्ञानं दक्षिणादिदेवेन्द्रगणधरपृथ्वीपतितीर्थकरस्पतीर्थ एवं भगवत्सुरासुरशिरोमालाकुसुमरजो
रंजितचरणस्य नानुज्ञेयस्य किंयतः पुनरस्पदीयस्वीकरणं स्तेयमित्याह ॥ तृणादेरप्यद्वज्ञातस्येति ॥ तृणमादिर्यस्य द्रव्यजातस्य त
त्तृणादि तृणग्रहणं निस्सारितोपपादनार्थमन्यत्तापि प्रतिपादनार्थं च तृणेन निःसारेण लोके नाप्यपहृतेन संततमोहि कारणो
न संन्नायते ॥ तादृशस्याप्यदत्तस्यादानं स्तेयं भवति ॥ किमुत मरकतपद्मरागादिरिति ॥ अत्र परिगृहीतस्येति ॥ केचित्पाठमधीयते त
दयुक्तं न ह्यपरिगृहीतस्य शास्त्रेणानुज्ञातस्य ग्रहणं स्तेयमिष्यते ॥ तस्मादपरिगृहीतस्येति ॥ प्रमादपाठः ॥ तथा तस्यैव चाप्युक्तं ततः श्रो
वप्रकरणेऽयं अदत्तादानं न परैः परिगृहीतस्य तृणादेरप्यनिसृष्टस्य ग्रहणं स्तेयं ॥ परैर्न तिसृष्टं यच्च शास्त्रे विगर्हितं तत्सर्वं
न गृहीतमदत्तं निस्फाटनाद्यपि न प्रकरणकारेणात्र परिगृहीतस्य तु क्तं आदिग्रहणादनेकविधसारासारवेतन मिश्रद्रव्य
जातपरिग्रहजातवाह्यः प्रकारवचनो द्रव्यजातं द्रव्यप्रकारगुणपर्यायद्रव्यपरिणामविशेषादेव तन्नेदेनोपादनमिति न
तु चैवंविधेनाप्यर्थे परैः ॥ परिगृहीतस्यादत्तस्य स्तेयबुद्ध्या ग्रहणमदत्तादानमिति ॥ अनेषणीयादेर्ग्रहणप्रसंगः ॥ न परिगृही
तमनेषणीयादि सदृशात्सेव ततस्तद्ग्रहणे कथं स्तेयमिति उच्यते सत्यं ग्रहणे दीयते शास्त्रेण तु प्रतिषिध्यते गरीयं श्रवशास्त्र
प्रतिषेधोल्लंघनाप्रमत्तस्य प्रतिषेधस्तत्त्वशास्त्रं कथं परतोऽवाच्यं ॥ परो स्यात्मा चेतनालक्षण इति उच्यते ॥ सत्यं ग्रहणे दीय
ते शास्त्रेण तु प्रतिषिध्यते गरीयं श्रवशास्त्रप्रतिषेधोल्लंघनान्मत्तशास्त्रप्रतिषेधस्तत्त्वशास्त्रं कथं परतोऽवाच्यं ॥ परो स्यात्मा चेत

नालक्षणं इति उच्यते। शास्त्रं तु विज्ञानमात्मनः परिणामविशेषः। स परिणामित्वादात्मनि अभिन्नदेशवर्त्तमानः परस्य द्रव्यान्तरेण घा
तिकर्मणोऽन्नगवत उपदेशाद् उपजातं तन्नावश्रुतपरिणामागणधरं व्यवसेकं तु द्रव्य विशः। प्रतिषेध्यं तत्प्रतिषेधणीयं यादि वर्णपद
वाक्यराशि द्रव्यरूपं तदुपरञ्जकं शास्त्रमुच्यते। पुस्तकादि लिपितमत सर्वमदत्तादानं स्वत्रेण समयाद्धाति। तद्ब्रह्मचर्ये तमागमेद्र
व्यं क्षेत्रकालभावभेदात् द्रव्यतायद्ग्रहणधारणीये षितिफलं। क्षेत्रं तत्रैलोक्यमवच्छिन्नानि तानि तान्येव द्रव्याणि कालभावौ तु पूर्ववत्। भावतो यद्ग्र
हणधारणीये षितिः। आदानं ग्रहणमात्मना धार्यमाणद्रव्यविषयत्वाद्व्यैकदेशवृत्ति। ननु समस्तद्रव्यविषयं यद्ग्रहणधारणे तु साक्षात् तु कृत्स्नद्र
व्यस्यैव शरीरिणां चक्षुरादीनां पुद्गलद्रव्यधारणे एव ते ग्रहणे एव ते यद्ग्रहणधारणेन पुनः साक्षात्। ननु चैवं परिकायत्नमिथो पदार्थधर्मा
धर्मीकार्याकर्मानानामपि तद्व्यतिरिक्तानामपहारस्तत्। अतद्विसकलद्रव्यविषयमेवस्यान्तद्व्यैकदेशवृत्ती ति उच्यते। हस्तादिताकर
णेनयद्ब्रह्मं पूर्वकधारप्रदेशात्प्रदेशांतरं प्रापयितुशक्यते तद्ग्रहणधारणीयत्रास्मान्मायैर्विवक्षितं तद्वेवं विधं यद्ग्रहणं धारणं वा
कायादिषु न संभवति तस्माद्व्यैकदेशवृत्ते सेवादानं न्यायं अपारस्तु मोहादर्पिधते। यद्यपि शास्त्रस्तेयेन परकीयमादत्तेव
लेनवातथापितस्यनाद्त्तादानं यतः सर्वमिदं शास्त्रेणैव प्रदत्तं शास्त्रेणानां दौर्बल्यात् भवन्ति परि चौर्यं तेनतस्मादपहरब्राह्मणः स
मादत्तस्य मेवशास्त्रेण चुक्तो। सवस्ते स्वदत्ती ति सर्वे ति सर्वमिदमसंबद्धशास्त्रलापमात्रं अविषयं प्रायस्तद्विरं धकृतनत्प्रदत्तरक्षण
उपेक्षणीयस्मात्सवायत्रादिति सर्वं विदं रागद्वेषमोहमूलं उक्तं मोहं कृतं रागकृतं यस्ययेनार्थित्वं स प्रहारमाचरति। लान्तस
कारयतः। समावर्णनार्थवा। देवकृतेरप्रतियमनार्थमितिा। अत्रादेशादिनासंबंधप्रतिपादयतिअत्रे। तव्याख्याते। हिंसा
दित्रयलक्षणे परमाह। अथाब्रह्म किमिति अथेत्यानंतर्ये स्तेयलक्षणानंतरमब्रह्मस्तत्क्लिष्टलक्षणमिति प्रश्ने सत्याह। त्वा
मैथुनमब्रह्मेति मैथुनं च यदुच्यते तत्कदाचिद्द्वयमपि सचेतनं कदाचिदेकं सचेतनमेकमचेतनं तत्राद्यं पुरुषवेदोदयात्तस्मा
उदितस्त्रीवेदया दिव्यमानुषतिर्यक्स्त्रिया सह संप्रयुज्यते। अथवा पुरुषेण नपुंसकेन फलादिविवरेण हस्तादिना वा
एवं योषिद्वेतत्कंदादिनिरस्यहस्तादिनिरपीति। पश्चिमविकल्पे तु दित्वेदः पुमान्चेतनानिदिव्यमानुषतिर्यस्त्री
प्रतिमानिर्लेप्यकाष्ठपत्रपुस्तचित्रकर्मरूपादिस्सह संघट्यते। नेष्याविशेषात्तो निमित्त शरीरकेणवातथा योषिद्

चेतनपुरुषप्रतिकृतिवर्जिता लिंगेन काष्ठादिनावा युज्यता बहुप्रकारेण कृत्रिमोपरकाणत विडंबयतात्मानमेवं
सर्वत्र मिथुनसंभवः तयोर्भावो मैथुनमहक्कृतत्वाच्छवादेराकृतगणत्वादण। अथवा मिथुनस्येदं कर्म मिथुनस्येदमित्यण। अ
चेतनमपि हि वस्तु प्रतिमादिविवक्षितकर्मयोग्यतया परिणममानमनु ... हकं तथान्नवर्तीति समीचीनमेवेदं। तयोर्भावो
मैथुनमिति। आगमस्तु द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदाच्चतुर्धा मैथुनं द्रव्यतो रूपेषु वा रूपसहगतेषु वा द्रव्येषु रूपमचेतनेषु
लद्रव्यमात्रं प्रतिमादि न तु वर्णमात्रमेवा रूपसहगतेषु वा द्रव्येषु तिरूपं तदेव पुद्गलद्रव्यं तादृशा रूपेण सहसंहययगता
नियानि जीवद्रव्याणि गतानी त्यन्ये तु वेष्टितापरिणामेन परिणतानि चेतना न्योऽपि शरीराणीत्यर्थः। तत्रापि मैथुनं द्रव्यतः क्षे
त्रतोऽनंतरवत्। भावो हि रागद्वेषपरिणाम आत्मन इतस्ततः। प्रमत्तयोगादित्यत्रानुवर्त्तमानमपि नोपयुज्यते। यत्र प्रमत्तस्य सततस्तथा
भावेसति कर्मबंधः। भावस्तत्र प्रमत्तयोगग्रहणमर्थवत् भवति प्रमत्तस्य कर्मबंधो नाप्रमत्तस्येति। प्राणातिपातवत्। इह तु नारागद्वेषाला
यविशेषात् सर्वासु चेष्टासु मैथुनासेवितः। कर्मबंधस्ताहग्राकाशसंप्रदेशेषु विज्ञस्यव वातधम्मत्ताकृत्वा। मैथुनं मैथुनेनावेण वि
णसेव्याग ग्रसेहि। अतस्त्वानर्थकमेवप्रमत्तग्रहणमत्रेति। एकः श्रुत्वाधिकारस्तु उक्तिः। असंख्येयलोकाकाशप्रदेशपरि
माणेष्वध्यवसायस्थानेष्वबुद्धासचमैथुनानुस्मृतिसंस्कारस्पर्शेन्द्रियालोकनटस्परसविषयविकथासक्तितिसंसक्तसेवान्तेधा हृत्वा
विधाद्ब्रह्मणोति हितं चरन् ब्रह्मणि ब्रह्मणि वा आत्मेव चरणं चर्यमात्मनो ब्रह्मणः सेवनमात्मन्यारमणं नव हि गुप्ति
स्त्रवृतितास्त्रादि विषया अतो मनो वाक्कायैः कृतकारितानुमतियुक्तैः परिहारांगता विषयः सर्वथा ब्रह्मचर्यमात्मन्येव वृत्तिः
संवृत्तेन्द्रियचारत्वात् तद्विपरीतमब्रह्म तत्प्रवृत्तौ तु रागानुबंधितासंकल्पेन वो दित्तः। कायव्यापारे ध्यानकोटिकृता लिं
गनकरचुंबनालक्षणस्तत्कालरमणीयकल्पतापश्चानेकविधो वाग्व्यापारो विपरीत दर्शनाहिताध्यकतिपये
षु मनो वा पत्ल्यकल्पनासमारोपितमानो ऽकाशुपकातातुल विषयतर्षपरिमुषितत्रोमुषीकः। नुंसकत्रायत्पतित
रंतथावानुकूलता उस्य रूप मपीदमश्रुवित्वादिनाचनाऽलसंस्पर्शनाद्विवेकितोऽरुहत्सवधीरितमकरध्वज
प्रसरात्तदेतदब्रह्मयथोक्तलक्षणं नाप्येण प्रकाशयन्नाह स्त्रीपुंसयोरित्यादि स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ त्र वा तु

रादिलक्षणा । क्रियतस्त्रीपुंसयोः । तयोः स्त्रीपुंसयोरनुवृत्तौ वेदपरिणामयोर्मिथुनता । मिथुनभावश्चित्तपरिणामो मोहकर्म
ोदयात् क्लिष्टः परस्परमाश्लेषसक्तिश्च अनुपलितसमानयोः स्त्रीपुंसयोर्ग्रहणादेवोदितवेदयोर्मैथुनभावः । कृतद्वितसमा
सानाव्यन्निधानलक्षणत्वात् स्वतिविशिष्टमैथुनकर्मसंप्रत्ययो न पुनर्व्यायाकुंचनप्रसारणादास्त्रप्रदेशक्रियतस्त्रीपुंसमिथुन
मात्रभावो मैथुनकर्मवाभिधीयते । तत्र अस्त्रीपदद्वन्द्वं तयोश्चैतन्निर्वेदनादिकर्मणि प्रसंगो मिथुनभावस्य तद्व्युत्से
नेनत अस्येन स्त्रीपुंसयोर्ग्रहणे मिथुनाभावो मैथुनकर्मवत्सर्वमेतन्मैथुनमब्रह्मेति निगमनद्वारेण परामृश
ते स्त्रीपुंसयोर्ग्रहणं प्रधानतायां स्त्रीसकलविकल्पप्रतिपादनार्थं प्रधानत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मैथुनभावस्य ग्रहणाच्च शि
ष्टा अपि विकल्पास्तत्र स्त्रीपुंसयोर्ग्रहणे न सर्वे परिसंख्याताः । तदेतदब्रह्मसंकल्पतो रागद्वेषमोहमूलमतथ्यं परंपरागास्तरद्वा
रात्म्यमलानसत्कारात्मिमित्रणार्थमासेवते देशाः दूरे निर्यातनार्थं । माहात्म्यश्रवणादिपरिभोगायत्नत्त्वानमवस्थि ।
तविषयपिपासाः समाचरंति । साधवस्तु विवेकवन्त उपशांतरागादिरूपसर्वात्मना परिवर्जयंतीति । ७ । अत्राहैहसादि
नासंबंधकथनं । अवधृतहिंसादिलक्षणचतुष्टयो परलक्षणमभिधानप्रस्तावे प्रश्नयति । अथ परिग्रहः कइति । अथावृ
त्तानंतरं परिग्रहोपदिष्टस्य किंलक्षणविषयः प्रश्नः आर्य आह अत्रोच्यते । अत्र लक्षणप्रश्नोऽभिधीयते । बाह्याभ्यंत
रोपधिविषयसंरक्षणकृत्याउत्तसंगपर्यवसाना या सैव हिरंतरनिर्दिष्टा मूर्च्छा परिग्रहः । अत्र प्रमत्तयोगादित्यनुव
र्तते । मूर्च्छेति मूर्च्छा मोहस्समुच्छ्राययोः । मूर्छनं मूर्च्छा अत्यासक्तेति । मूर्च्छालोभपरिणतिः । स्वयमात्मा मोहमुपनीयते । विवे
कात्प्रच्यवते प्रकृतविवेकश्च प्रतिविशिष्टलोभकषायोपरागादसंस्कृतसद्वृत्तिप्रवणो यमात्माकर्यमकार्यं वा न
किंचिच्चेतयते समुपरूढमूर्च्छितप्रमत्तापिशाचिकावशीकृतचेतोवृत्तिश्चेष्टते प्रधानबिदनाल्लोचितगुणदोषः समुच्छ्राय
वा मूर्च्छा समुच्छ्रीयते प्रतिक्षणमुपचीयते । यमात्मा लोभपरागवल्लाभे रंजितो हिंसादिदोषैरतस्सकलदोषायतनं लो
भस्तथा चतुष्षो हिंसादिष्वनिरोरकं प्रवर्त्तते । तत्र यपितरमपि हिनस्ति अनृतं संवदति पितात्मजमेवं मातृसिद्धनंती
पत्रादयोपि वामाः रुहीतोक्तो वस्त्रकटसाहिवाद यो अकटं तन्नाप्यते बलसहसप्तपिपृथुनातिपथिकक्ष

नेषनतिहत्ररमपि चौर्यं । लोभलोलाव्दशात् दिग्यो वित्तमप्यभिगच्छति । सर्वथा न तकश्चन भावो वहिरंतर्वासमासन्नो दुरे
ग्राव तीव्र मनोहरदर्शनः श्रुतरूपो वा । यमयं विकुल्यत् कावित्तप्रचुरतरा निष्ठसंपादतलघूनिवोपनीयते । इष्वरितानिलो
लन्तरङ्गेनअतेनवर्थः कृतः परमगौरवायत्तनेपि विषयपरिग्रहेऽन्पमिस्खलनतीति मूर्च्छालोभइतिरवाख्यिस । छ्दिप्रकोरस्य
ग्वमूर्च्छालोभलक्षणमन्तरवहिर्विषयालंबनात्तचाभ्यंतरो विषयश्चतुर्दशविधस्तद्यथा रागद्वेषक्रोधमानमा
यालोभमिथ्यादर्शनहास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सावेदाख्यः बहिरपिवास्तुक्षेत्रधनधान्यद्विपदचतुष्पदि
त्रिचतुःपादकुप्याख्यस्तेनावाह्विषयो मूर्च्छायाश्चैतः । परिणामरूपायाः एते रागादयः परिग्रहहेतुत्वान्मूर्च्छा । वास्त्वाद
यश्च ममेदमितिज्ञाना विषयीकृताकाश्चभुप्यवत्तात्मनानेकविधकर्मार्थमपि स्थिरीकरणाय पर्यालोचितपूर्वापरभावेन
परिग्रहोऽभिधीयते । परिगृह्यत इति परिग्रहः । लोभानुरक्तचित्तवृत्त्यास्वीक्रियत इति यावत् । परिणामनिर्दोषमूर्च्छा
सैव च परिग्रहसद्भावपरिणामादात्मनो हिंसादिवत् । प्रमत्तयोगान्नुवृत्त्या सामर्थ्याति संक्षेपतो रागद्वेषमोहमूलानामुक्ति
हिंसादितस्याप्रमत्तकायवाङ्मनोभागपासस्यनुसंयमोपकारिशूपधित्राप्याहारशरीरेष्वागमानुज्ञातेषु न समः । स्त्रीमूर्च्छाय
थोक्तं रूपिवन्नं वपायं वाकं बलं पाय पुंछणं तं पिसंजमलज्जठा धारेतिय । नच योग्योपकरणकुलात्तदतसाध्यार्थ
सिद्धिर स्त्रीर्यापमूर्च्छाः पात्रवस्त्राद्यागमोक्तं मुक्तिसाधनमुपकरणमहिंसाव्रतपरिपालनप्रत्यक्षं नपरिग्रहक्रतोति
रपिकु धन्यतः शरीराहारशिष्यादिपरिग्रहो ऽवप्रपतया कार्य एवेति न परमताभ्यो अपिवो पालन हुमर्हन्तीति । अत्यव ।
कृत्स्नविशेषइतिचेदित्यप्यसत् दरिद्रस्य इव निर्णमल्पमर्हत्कस्य अन्वत्तमितिनङ्गीति । परिग्रहश्रुतिस्तस्मान्मूर्च्छा
लक्षण एव परिग्रहो तेनर इत्स वस्रपतया प्रतिपत्तव्यमवशेना पीति अकृतमुच्यते । मूर्च्छालक्षितपरिग्रहनिर्दिदि
दयाभाष्यकृदाह । चेतनावत्स्वित्यादि । चेतनाचेतनसंज्ञानदर्शनोपयोगस्स येषु विद्यते ते चेतनावंतस्तेषु चेत
नावत्सु । एकद्वित्रिचतुःपंचेंद्रियेषु अचेतनेषु वस्त्रायोवास्त्वादिषु बाह्याभ्यंतरस्नेहनाक्तरागादिषात्मपरि
णामेषु मूर्च्छा इत्येषितिर्विषयनिर्देश । क्वचित्तु जलइसमेवश्रु चक्रचिरात्मप्रदेशासंयुक्तमिति । इत्यग्रह

एण बहुविधपरिग्रहं स्थापयति। क्षेत्रतोयापनगराद्यश्च छिन्नता इमस्य। कालतो रात्रिंदिवमपि। छिन्नतात्तावत इति। प्रति
विशिष्टवस्तूपलंभेन महार्थसति च अतिशयवती मूर्छा प्रजायते। ममेदमाढ्यं अस्येदं धनेति। मूर्छायाश्चासंमोहापत्ति
च्छादिप्रर्यायानाव ष्टेन्ताप्यकारः। इच्छाशतधनः सहस्रमिच्छति। सहस्रधनो लक्षमिच्छति। तिस्रादिपरंपरया सक
लेन त्रैलोक्येनापि न तृप्यति। इत्यर्थः। एवमर्थना प्रार्थनात्तन्तिष्टत्वात्। विद्यमानं किंचनमात्रोपि रिरिमेव यावतेष्टम्।
यावच्चीकृतकमनेकामो यथा अथातस्य कामिता यद्यत्तुण एव हुवं तत्तद्गुरु भवत इति यावत्। अभिलापस्तु मा
नस एव व्यापारः परद्रव्यानादिक्रियस्य चेतोवृत्तिर्मनसाभिलपते वं ममापि यदि स्ववेस्य संपद् इति। कांक्षणं कांक्षा
ऊर्ततमिति परिणामाविच्छेदः शृखतीति गर्द्धः। पवाद्यस्वगर्द्धौ इ इत्येकोर्थः। अथ अभिध्या ष्टिक्र रत एव। लोभ्या
च कुभासंपतते एवं लोभकषायनिघ्नोयातिया निदश्ओत्पत्ति धामानितेषु संपत्स किं विशासादयति। अत्ततोग इस्य
न्याव कर्मवागाचे मूर्छाशब्दाप्यास्तेव। अर्थादित्सो पर्यायोऽर्थान्तरं। नार्थान्तरमनर्थान्तरमनर्थान्तरं। सर्व एवायमेवं
प्रकारको लोभकषायकलिविजृम्भितेन कश्चिद्भेद इति। अत्रादेशादिना संबंधमुपपादयति। अत्र हिंसा
दिलक्षणपरिसमाप्त्यवसरे पर आह। सूत्रीमस्तावद्धिंसादिलक्षीमइत्यवगच्छाम इदं हिंसादिविरतय व्रतानीति
तव लक्षः क्रमावद्योतनार्थः। क्रमश्चायं प्रागुक्तपरिज्ञानपश्चात्तत्संबंधमात्रादेव किंतु तत्त्वमथ प्रति विशिष्टसं
बंधाद्रुतित्वमिति। संदिहानस्य प्रश्नः। न तु च यस्य क्षत्या निवृत्तानि संति स व्रती किमस्य द्वः संदेह उच्यते। वि
शिष्ट एवं संबंधवृत्तित्वं नात्र मत्त्वर्थीयः संबंधसामान्यमात्रविवक्षायां किं तर्हि विशिष्टस्य संबंधिनो व्रतानि संबं
धो द्रुतित्वं तथा चाह। अच्छमतिंदा प्रसंसासु नित्ययोगे तिशायने संसर्गेस्ति विवक्षायां मन्वंतिमनुपादयइति।
प्रशंसायामिति। व्रत्यये न्भमार्थे तिशायितेवा। तत्र प्रसंसार्थे मिथ्यादर्शननिदानमायाशल्यादिहितत्वा स
शल्यस्य संबंधिनो व्रतानि संबंधाद्रुतित्वमिति। अतिशायने नार्थोप्ययमेव मिथ्यादर्शनादिकपगमान्सकृष्टस्य संबंधिनो २३४
व्रतान्निसंबंधाद्रुतित्वं न्दमार्थे पिसर्वो लुन्नावनानि स्थिरीकृतचेतसो पायावद्यदर्शिनो विचक्षणस्य सर्व

संसारिक्रियाकलापदुःखवुद्बुदानिरुत्सुकविषयककरदलस्य मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यप्रणिधानापादितासोढादृस्यरूप
मरणपरिषेदितमतेरवलोकितधर्मीरस्यनावस्य मुक्तिं प्रत्यवहितचेतसो मायानिदानमिथ्यादर्शनशल्यशून्यस्य व्रतानि सं
बंधाद्रुतत्वमिति। व्रतसिसं निवेदयाचार्य अत्रोच्यते इत्याह। निःशल्यो व्रती। शल्यतीति शल्यमौणादिको यप्रत्ययः अंतर्निर्भिन्नि
कर्णिकादितद्वच्च तिष्टमानं वपुषि बल्यारोग्यपरिहाणिमापादयति। शारीरिणस्तु मायानिदानमिथ्यात्वान्यंतरात्मनि वर्तमा
नानि संयमस्वरूपच्छेदित्वादनारोग्यमात्मन्यनक्लेशात्त्वक्षणं ज्ञानचरणवीर्यहानिं च विदधतीत्येतन्न शल्यानीव शल्यानि। निःक्रां
तः शल्येभ्यो निःशल्यः प्राणातिपातादिविरतियुक्तो व्रती संभवति। न शल्यवानिति। शल्यवतो व्रतित्वं नास्तीति सूत्रार्थः। न चात्र वि
कल्पः समुच्चयो वा वाक्यार्थः। विकल्पस्तावन्न भवति। निःशल्यो वा व्रती चेति। यत्समानफलानां विकल्पेन प्रवृत्तिरिड्यादिवाद्
वत्। अभिधेयेन्तेद्वा नयोर्निःशल्यव्रतिशब्दयोरतो न विकल्पः। नापि समुच्चयः। समुच्चये हि कालभेदो न दृश्यते। अहरहर्नयमान इत्या
देशत थे हाप्यन्यासनकाले निःशल्योन्यत्र काले व्रती स्यादनिष्टं चेतत्। इष्यते चैककालेन तदुभयं मतौ क्रियावोऽस्त्रीयते। निःशल्य
ताङ्गमङ्गी व्रतीति वाक्यार्थश्चायं न हिंसादिविरमणमात्रसंबंधाद्रुतीति। किं तर्हि शल्यापगमे सति व्रतसंबंधाद् व्रती। वक्ष्वपर घृतोगो
मनितिय था तदभावे सत्तापि गोमानगोमानिति स्यान्निशाय। प्रधानानुविधायी च गुणोन्नवतीति। प्रधानमंगी व्रती। निःशल्यताग
णोप्रधानमिति। तस्मादंगांगिभावास्युपगमाद्दोष इत्याह च। निःशल्यस्यैव पुनः सर्वं व्रतमिष्यते हीना लोके उपहन्य
ते व्रतं खलु निदानमिथ्यात्वमायाभिः। एनमेवार्थं नानेण इति पादयति। मायेत्यादिना मायाशल्यमनुपधिः लक्षकषाय
विशेषः प्रत्येकमभिसंबध्यते। मायाशल्यं निदानशल्यं मिथ्यादर्शनशल्यमिति। मीतपरानितिनमाया। स्वेनशाम्येनप
रथंस्सारासार३भाणमादद्वाइति इयत्रि एत इति। मुषसाध्याः गृहीतहृदयावंचनावंचनातिशयत्वेन यते। नेनेति नि
दानमध्यवसायविशेषो देवेश्वरचक्रवर्त्तिकेशवादीनामृद्धि विलोक्य तदीयया प्रार्थना। सोनागमगुणसंपदमार्जध्या
नाभिमुखीकृतमोहामोहपाशासंस्तृततन्तुरत पाश्चितापरिषेदितमानासाध्यवस्यति ममाप्यमुष्य तपसः। प्रभावादेवंवि
धा एवभोगा भवेयुरुत्पन्ना तरोसोपापादिगुणयोगश्चेतसेवं निदानेति मातिः तु इत्थाभिनन्दिमोक्षं मुखमिति। तत्वशास्त्रं

तत्त्वार्थटी० मद्दृत्तस्थं च स्थितमनेकशारीरेण मानसेन च दुःखेन योजयत्यात्मानं आतंकस्थितो महदर्नाद्दकारंभपरिग्रहा-
२१९ त्वादिदोषोपपन्नश्चेति। तत्त्वार्थश्रद्धानं मिथ्यादर्शनमनभिगृहीतसंदेहभेदात् त्रिधा। तदेवशल्यं यस्यास्ति विषसमुद्भवाभिक्रा-
पितरपतिशक्तवर्याहिप्रभिकजनयकारि कर्मातरशतसहस्रेषुगामिषु विच्छिन्नदुःखसंतानसंकटप्रपातकारित्वात् संसारसागरपरिभ्र-
मणमूलकारणं मरीचिपायश्चत्वमाडवंडवीजावविधायियुद्धमकर्मग्रंथिविहननमाणदुश्चिकित्सत्वविपाकमात्मसात्करोतीति सर्वदुः-
ल्यातिशायि मिथ्यादर्शनशल्यमवमन्तिमयिदिशां ल्येभ्यस्त्रिभिरितित्रीण्येवशल्यानीति विमुक्तो विमुक्तो न त्रिविधं द्विप्राशस्यान्निःशल्यो
ल्यो व्रती भवतीति। तदेतदनेन प्रतिपादयदयतंतविशुद्धस्यमार्गवर्तिनो यथा ज्ञक्रियानुष्ठायिनः सम्यक्त्वाद्गुणाद्भावतः सं-
शर्वव्रतित्वमितिव्रतविशुद्धेः सत्त्वाविकारत्वविशुद्धिरिति। ननु च कषायाः क्रोधादयस्सर्व एव मत्शल्यम् आयेकानिःशल्यकिमिति
शल्यतया नियम्यत इति। उच्यते। एषां हि स्वभावतत्वान्मतिरोधायकोपादीकृतोष्यात्मसामर्थ्येन वर्त्तनं तनुरंगीवोपचितविषा-
ज्वना। तैर्निर्दयदशाति। तथा यथानास्याः कश्चित्साकवर्यो दत्ते मुक्तशल्योपि विषवेगं रुणद्धीत्यतः समकन्दोषजातश्चादत्ता-
मुणाक्कलटेवमा येवशल्यं न दोषाः कषाया इति प्रधानतात्वान्मलतावपायाच्छल्यग्रहणमतः शल्यरहितो व्रतीति। स्फुटं निदम-
दचतिः शल्यस्यैव पुनः सर्वव्रतनिष्पत्तेर्हतो लोके उपलभ्यते। व्रतं मत्थुनिदानं मिथ्यात्वमायाद्विति। १। निःशल्यता पूर्वकं व्रति-
मितिप्रदर्शयन्नाह। व्रतान्यस्य संतीति व्रती व्रतानि हिंसाविरमणादीनि तानि व्रतित्वमभवति। निःशल्यस्य धार इति प्रागभिहितंम-
मदशंसातिशायित्वे ष्वमत्वर्थीयप्रत्ययविधानात् व्रतीतिदेव मित्यादिनाभाष्येणेति गमयति। प्रकृतमर्थं निःशल्योव्रतवा-
व्रतीभवतीति निःशल्यस्यैव व्रतित्वं न सशल्यस्येति उक्तमर्थं परस्य अहिंसाद्व्रता अभिधानार्थं मभिधत्ते मतुविनोष्टसमावेशार्थं
व्रती व्रतवानिति एकोर्थ इति। यत्र संबंधमुक्तकएवकि। ममव्रतीत्यपगतशल्यत्वयोहिंसाद्यभावात्। यथोक्तक्रियासमूहविहंनि-
तपरिणामापरिसरूप्टकसर्वापारः सर्वएवागारंसंबंधमेतितिहत्रोमुक्तः इति क्षायते। उत्ता विरतोपिसर्वतस्थिरः हीनिश्चीय २१९
नश्तश्रोमते। सामान्येन व्रतिनो लक्षणमभिधायानेनैवहिंसादिभ्यः सकलविरतिविशेषादिष्ठकृतोदेशान्हत्ताग-
र्यानगारस्था अगारं वेश्मतदुपलक्षणमारंभपरिग्रहवत्तायाआरंभः सूनापंचकं ष्टापिपादिजीवकायोपमर्दहेतुः परिग्र-

हश्चेतनाश्चेतनो द्विपदचतुष्पदादिर्धान्यहिरण्यकनकमणिमुक्ताप्रवालादिरेवं द्वयमप्यगारशब्देनोपलक्ष्यते तदेतावांश्च
परिग्रहवानगारं यथासंभवमस्त्यस्य स विभूतीति वाड्गतासंसारपरितकंतसंबंधसमसश्चोप्यगारी तदन्निःसंबंधसेधा कृहस्थ इत्यर्थः परिफक्ता-
रंभपरिग्रहोनावतस्तद्विपरीतो नगारः प्रतिपत्रो मूलोत्तरगुणकलापः। अपवादागारिणोऽनगारस्य चव क्रुच्छेदत्वं प्रतिपादयिष्यतमिति। अगा-
रिणस्त्वावद्विविधाः सम्यग्दर्शनसंपन्नास्तेसति इहीता णुव्रताः प्रतिपन्नोत्तरगुणाश्च अपरे सम्यग्दर्शनमात्रजाङ्गोवद्रूपमाणाः षड्विकल्पाः स-
मस्तोत्तरगुण प्रतिपत्तीचाष्टौविकल्पाः तथा द्वात्रिंशद्विकल्पास्तत्र ये गृहीताणुव्रतास्तेषामणुव्रतानि भङ्गैः प्रकारैरिति। द्विविधं त्रिविधे-
न द्विविधं द्विविधमेकविधं नेक विधं त्रि। विनेकविधं द्विविधे नेक विधमेकविधेनेति। एकैकस्मिन्नणुव्रते षड्विकल्पाः पदार्थाच्चक्षातिंशत् प्रतिप-
न्नोत्तरगुणेन सह द्विकविंशत्सम्यग्दृष्टिनासह त्रिंशत् ननु च न व विकल्पाः स्त्रिविधं त्रिविधेनेत्यादयस्य च त्वारिंशदुत्तरशतं भेदनिष्पत्तिः
सत्यसंभवंति साधर्मद्वगारिणः सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानप्रस्तावाभिधानात् विशिष्टविषयं तत् सर्वसावद्यप्रत्याख्यानमनुमते-
रसंभवात् गृहिणस्तत्सर्वप्रयुक्तसावद्यकर्मणि नानुमतिमपाद्या यावा सोशेषप्रत्याख्यं इति अत एव निर्युक्तिकारेण षड्विधो विकल्प
उपन्यस्तः। द्विविधं त्रिविधेनेत्यादि। द्विविधमितिनकरोमि नकारयामि। त्रिविधं त्रिविधेनेति मनोवाक्कायत्रायेण। एवंत्रास विकल्पा अपि
नामाः त्रिविधं त्रिविधेनेत्यादिषु च त्रिषु विकल्पेषु सदानुमत्याकरणत्रयमिति तत्कलं निर्युक्तिकारेण ननु च भगवता दावागमे त्रिविधं त्रि-
विधेनत्यपि विकल्पोस्ति प्रत्याख्यानमगारिणः कृतकृतप्रतिबद्धं वत्। दवत निर्युक्तिकारमतविघातकारिउच्यते। नास्ति विघात
उत्सर्गापवादद्वारेण प्रवृत्तेः द्विविधं त्रिविधेनेत्यादि उत्सर्गः सर्वसागारिणएनिः षड्भिर्विकल्पैः सर्वं मत्प्रत्याख्यानं प्रज्ञाप्यं तेक्क
विद्विषये। किन्नप्रविद्धक्ष्णिभुः प्रतिमां प्रतिपद्यते पुत्रादिसंततिपरिपालनार्थं तासेषसंगच्छेते विकल्पः। अथावाप्यानं विशेष्यकिंचिद्व-
स्तु यदि त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याचष्टे तस्वयंस्तुरमणमत्स्यादिकमेवमप्युपपद्यते स्थूलप्राणातिपातादि विषयं वानसकलसावद्यप्रत्या-
पारविषयमितिनानु च निर्युक्तिकारेण स्थूलप्राणातिपातादिविषयत्वेनोपन्यस्तं त्रिविधे नेत्यादिर्विकल्पः सत्यमेतदुत्सर्ग एव च
१९।४ फलं प्रसिद्धत्वान्निर्युक्तिकारेणाविवयतफनः क्वचिदागविशेषे काचिदेव समाचार्यतनस्तुष्टु समाचारानुपातिनत्वोक्तं। द्विविध
मत्रेमुव विधिः मत्नूयसाधु मत इति न कश्चिद्दोषः प्रकृतमुच्यते। न्यूयोगोरिणां भेदाः सौमसचेवसहस्रान्यष्टेवसयाहवं तिथ्यष्टहि

या। एसोतुवासस्स एं ब्वगद्दए विहीसमासेण आनगारभेदाः सुगच्छवासितोगच्छान्निर्गताश्च आचार्यादिभेदाः संचयागच्छवासिनः पुरुषाः
साध्वो पिप्रवर्त्तिन्यादिभेदाः तत्पंच। प्रेव सदागच्छवासिन्य एवैताः गच्छे निर्गताः पुनर्जिनकल्पिकपरिहारविशुद्धिप्रतिमाप्रतिपन्नाकार
य। अत्र गच्छवासप्रादिपुनास्त्रिकृतभेदः। सामाचारीकृतस्तु महान् विशेषोस्तीति तदाश्रयो भेदः सूत्रकारेण विवक्षित इत्यवगन्तव्य एष सू
त्रार्थस्पष्टीकर्त्तृत्वात्। स एष व्रतीत्यादि। अनंतरसूत्रार्थेन सह संबद्धसूत्रार्थमनुसंधत्ते। योयमनंतरसूत्रे निःशल्यो व्रतीत्याख्यातः सामान्य
नस एष व्रती द्विविधो द्विप्रकार एव मूलभेदतो भवति। मूलभेदद्वयनिर्दिदिक्षया चाह। अगारी अनगारश्चेति। अगारमस्यास्तीत्यगारी प
रिग्रहारंभवान् गृहस्थ इत्यर्थः। अविद्यमानागारोनगारः परित्यक्तारंभपरिग्रह इत्यर्थः। एतयोरेव पर्यायकथनेन व्याख्यानंतरं नोतिश्रा
वकः श्रमणश्चेत्यर्थः। अल्पकल्पेन सम्यक्त्वाः प्रतिपन्नाणुव्रतो प्रतिदिवसं यतिभ्यः सकाशात् साधूनामगारिणां च सामाचारीं शृणोतीति श्रा
वकः। श्राम्यतीति श्रमणः। कृतल्युटो बहुलमिति वचनात्कर्त्तरि ल्युट्। श्राम्यतीति तपस्यतीति तपश्चरतीति तपश्चरति। प्रव्रज्यादिवसादारभ्य
सकलसावद्ययोगविरतो गुरूपदेशात् स्वाध्यायादिकं यथावाक्तिसमाचरता प्राणपरिक्रिया दिति। एवं च श्रावकोगारी श्रमणश्चानगा
रीति ब्रह्मसिद्धान्तास्य तत्पर्यायद्वयं शब्दमगारिसामान्यमनगारसामान्यं च समवधि भेदद्वयमिति। अत्राहेत्यादिना संबध्नाति स्मृ
गार्यनगारश्च व्रती भवतीत्युक्ते। अत्र परः प्रश्नयति कोनयोरगार्यनगारिणोर्व्रतिनोः प्रतिविशेषो द्विविशेषः इति। प्रतिविशे
षो भेदः इत्यर्थः। आचार्यस्तु तं विशेषमनतिधातुकाम अत्रोच्यत इत्याह। येन योर्विशेषस्तेनाभिधीयते। अणुव्रतोगारी। महाव्रता पे
क्षया अणुस्तोकमल्पं देशः इति पर्यायाः। महाव्रतानि सर्वपापभेदविरतिलक्षणानि। सर्वस्मात्प्राणातिपातादिरमामीत्यादि। अयं तु
न सर्वस्मात् विरतिमातिष्ठते किं तर्हि कुतश्चिदेव प्राणिघातात् यतः एकेंद्रियाः पृथिव्यादिकायाः पंच प्रायो दुःपरिहाराः सज्जवासिनां स्थू
लाश्च द्वित्रिचतुःपंचेंद्रियाः स्थूलत्वं सकललौकिकजीवत्वप्रसिद्धेः सूक्ष्मत्वं विगानेन जीवत्वप्रसिद्धेः लौकिकेत्रापि संकल्पकं प्राणाति
पातं प्रत्याख्याति नारंभजं आरंभो हि कृष्यादिः तावन्मननं तस्माननं स्थूलाः पंचक प्रकारः तत्राद्य रूपं ताव दद्राप्रमाणक पिपीलिकधान्यग
हकारिका मत्कुणादयः संघट्टपरितापापद्रावणक्रियाभिः स्वरूपं तास्तस्मान्नस्मस्त्वप्रत्याख्यानं तद्विषयं संकल्पजस्तु संभव
ति मनसा संकल्प्य द्वींद्रियादिप्राणिनो मांसास्थिचर्मनखदन्तादीर्थं हन्मीत्यस्मतो निवर्त्तते संकल्पकृतात्प्राणातिपात

न्न करोमि न कारयामि मनसा वाचा कायेनेत्येवं विषयं प्राणातिपातमिथ्यादिविकल्पानामन्यतमेन प्रत्याचष्टे। तथा मृषावादान्न सर्वस्मात् किं
तर्हि स्थूलादिभिन्नकन्यकां सतीमेवाक्षतयोनिमन्यथा कथयति गवां बहुक्षीरां नाल्पदुग्धेत्यादिकां तथा कूटसाक्षित्वदानादेश्चासावर्त्तते न पुनः
स्नेहद्वेषमोहाभिभवाद्विपरीतभाषी भवति प्रत्याख्यानविधिस्तु पूर्ववत् तथादत्तादानात्तत्वे सर्वस्मात् किंतु स्थूलाच्चौर्यारोपणहेतुत्वेन प्रसि
द्धात्क्षिप्तद्रव्यपदापदविषयान्निवर्त्तते न पुनरल्पष्टं धनगोमयादिग्रहणात् प्रत्याख्यानं पूर्ववत् तथा मैथुनात्र सर्वस्मात् किंतु स्थूलात्
स्थूलं च परदारगमनं तद्विषयमस्य प्रत्याख्यानं स्वकेण प्रत्याख्यानविधिश्च पूर्ववत् नयोक्ता परिमाणं प्रतिज्ञातानीति अन्यत्र परिग्रहादिरम
ति सचित्तादेः स्थूलात् स्थूलस्य परिमाणं तस्य सर्वेषां क्षेत्रवास्तुहिरण्यादीनामभिलषितपरिमाणव्यतिरेकं प्रत्याचष्टे कालनियमेनाक्तवस्त्र
सदारादीनामेतावतामकार्यमिति त्रिविधस्य प्रत्याख्यानं तद्विधिश्च पूर्ववत् एवमेतानि पंचाप्यणूनि स्वल्पविषयाणि न यथोक्तसमस्तविषयाणि
व्रतानि यस्यासो अणुव्रतोगारी व्रती भवतीति। ननु च सोणुव्रत इत्येवं सूत्रं कार्यं। उच्यते। सत्यमेवमनगारिव्रतपरामर्शः स्यात्। तच्चैतानं
तरस्य विधिः प्रतिषेधो वेति वचनात् अगारिणश्च महाव्रतधारित्वप्रसंगः। तदा समीचीनं अध्याहृत्य मन्निसंबध्यते। अगार्यनगार
श्चैसो अणुव्रतो भवतीति। स्तुत्यं महाव्रतानि निराधाराणि स्युः। अतोगारिग्रहणं कार्यमनकार्यमहद्वितसनेनत्राशब्देन विशेषितान्
निवृत्तानि यस्यासोनगारो महाव्रतीत्युपयुक्तत्वात्। पारशेष्यादगार्येवसंज्ञेत्यपते। सो अणुव्रत इति। एवं तर्हि अधिकारार्थमगारिग्रह
णमितः प्रवृत्तिः यदद्यते तत्सर्वमगारिणो भवति। आत्रयपर्यन्तसमाप्तेरिति। संप्रतिभाष्यमुक्तापातसारेण श्रीयते। अणून्य
स्य व्रतानीत्यस्याणुव्रत इत्यर्थः दर्शयति अनेन बहुव्रीहिवाक्येन अणूनि देशविषयाणि न समस्तविषयाणीति। प्रतिपादयति।
अस्येत्यपदार्थप्रधानव्याख्यापनं व्रतशब्दः आग्माख्यातो निवृत्तिपर्यायः तदेवमित्यादिना निमयति सामान्यार्थेन शब्देनाने
कभेदसंग्राहिणा यत्तदोर्नित्यसंबंधात् यस्मादणूनि व्रतान्यस्य तस्मादेव मुक्तेन प्रकारेणाणुव्रतधरः प्रतिपन्नाणुव्रत इति। धरणं
यथा गृहीतव्रताविस्मरणं च स्मरणातीचारपरिहारेण चानुपालनमत एवंविधः श्रावक इति अगारी व्रती भवति। पर्यायकथ
नं चेदं भेदबहुत्वप्रतिपादनार्थं। यएकादशोपासकभेदाः सम्यग्दर्शनप्रभृतयः सकलश्रावकभेदाधारक्षता इत्या
गमश्चादंसणवयसामाइयपोसहपडिमाअबंभसच्चित्ते। आरंभपेसउद्दिट्ठवज्जए समणभूए य॥१॥ दर्शनप्रतिपत्तेरार

म्यग्दर्शनापेक्षया व्रतधारणे दिग्व्रतव्यवसायक्रियाविशेषेषु प्रवर्त्तते। प्रवर्द्धमानश्रद्धः श्रमणत्वतान्वेषु स्थाने स्थितेष्वेवमणुव्रतोऽगारीव्र
ती भवतीति ॥१५॥ किं चान्यदित्यनेन प्रस्तुतस्यार्थस्य संबंधं कथयति। गृहीतमिदं प्रागुक्तलक्षणमणुव्रतानि धारयति गृहीति। किं चा
न्यत् प्रतिपद्यते। सूत्रम्। दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसंप
न्नश्च। कृतद्वन्द्वा दिगादयस्तैः संपन्नः समृद्धः संयुक्तः। चशब्दः समुच्चयवचनः प्रतिपन्नाणुव्रतस्यागारिणस्तेषामेवाणुव्रतानां
दार्ढ्यापादकतायां शीलोपदेशः। शीलं च गुणशिक्षाव्रतं तत्र गुणव्रतानि त्रीणि दिग्भोगपरिभोगपरिमाणानर्थदण्डविरतिसंज्ञा
न्यणुव्रतानां भावनाभूतानि। यस्मादणुव्रतानि तथा गुणव्रतान्यपि सकृद्गृहीतानि यावज्जीवं भावनीयानि। शिक्षापदव्रता
नि सामायिकदेशावकाशिकपौषधोपवासातिथिसंविभागाख्यानि चत्वारि। प्रतिदिवसमनुष्ठेये द्वे सामायिकदेशावकाशिके पुन
रुच्चार्यते इति यावत्। पौषधोपवासातिथिसंविभागौ तु प्रतिनियतदिवसानुष्ठेयौ न प्रतिदिवससमाचरणीयौ। पुनः पुनरभ्या
स इति विधानुष्ठीयेते इति। शिक्षाभ्यासस्तस्याः पदानि स्थानानि अभ्यासविषयस्तान्येव व्रतानि शिक्षापदव्रतानीति। गुणव्रतानि पुन
प्रतिदिवसमाप्राणि सकृद्ग्रहणमेवानुगुणं तत्संख्यायत्त इति। गुणदिग्द्वयो दिशो परिमाणः पूर्वादिकाशासामिष्टसंख्यावच्छे
नपरतः प्रत्याख्यानमातिष्ठते। एवमुपभोगपरिभोगपरिमितं संख्याय परिमापोव स्थापयति। शेषमत्यावश्यं त्यक्त्वानर्थदण्डमुप
भोगमात्रव्यतिरिक्तसकलस्पतिहतिमक्कापेति। परिगणयतो गुणव्रतसंज्ञाः प्रवर्तन्ते। निशिक्षाव्रतानि देशकालावस्थापेक्षा
णि शीलमुत्तरगुणाख्यानि। अणुव्रतपरिरक्षणार्थं भवनावनीयानीति। एभिः स्थित्यादिनाम्न्याः एभिरिति दिगादिव्रतैः दिग्ग्रहणात्
दिशापदं ज्ञातेश्च वशात्। अणुव्रतैश्च संपन्नोऽगारीव्रती भवति। कानि पुनस्तानि दिगादिव्रतानीत्याह। तत्र दिग्व्रतं नामेत्यादि। तत्र
तेषूत्तरगुणेषु प्रसिद्धेषु दिग्व्रतं नाम दिशोऽनेकप्रकाराः शास्त्रनिर्दिष्टास्तत्र सूर्यप्रकाशिता पूर्वदिशा च पूर्वदक्षिणादिकास्ता
स्तदुक्तमेण दिशां संबंधि दिक्षु वा व्रतमेतावत्सु पूर्वादिदिग्भागेषु मया गमनाद्यनुष्ठेयं न परत इति। नामशब्दो वाक्यालंका
रार्थः। एतदेव स्पष्टतरं विवृणोति। तिर्यगित्यादिना तिर्यगिति पूर्वादिका दिशः। सोऽनिर्दिष्टाः ऊर्ध्वमिति नवमी दिक् अध २१७
ध इति दशमी एवमासां दशानां दिशां यथाशक्ति परिमाणाभिग्रहः इति। यथाशक्तीति यथासामर्थ्यं कायापेक्षया निरि

यादि परिमाणमेतावती दिक् पूर्वेण गन्तव्या एतावती च पश्चिमदक्षिणेनेत्यादि। अभिग्रहोऽभिमुखं ग्रहणमभिमुखं तु निश्चितप्रज्ञानेन
गुणदोषाविति ज्ञात्वा। ततः को गुणोऽवाप्यत इत्याह। तत्परतश्चेत्यादि गुणमुपदर्शयति। चशब्दः क्रमावद्योतनार्थः। तस्मात्कृतप्रमा
परिमाणात्परतः सर्वभूतेषु स्थावरजंगमाख्येषु पृथिव्यादिद्वीन्द्रियादिषु अर्थः प्रयोजनमतिशयो यस्मिन्नसत्यपि तस्मिन्न तत्र गमना
द्यनुतिष्ठति। अतस्तत्र तत्प्रत्याख्यानमनुपमर्दोऽर्थतश्चेति। चशब्दः समुच्चये। अनर्थो प्रयोजनं विना प्रयोजनेन भूखननोल्लिखनकृ
ल्लावगाहवनस्पतिच्छेदकृकलासादिव्यापादनादिरनेकविधः स एष सर्वः सावद्यः सपापो योगो व्यापारः कायादिकस्तेन चैवं परि
माणात्परतो निवृत्तेन निःशेषो निरस्तो भवतीति। महती गुणवाप्तिः संक्षिप्तिक्रमनिर्दिष्टं देशव्रतमुच्यते। अत्राह वक्ष्यति भवान् दे
शव्रतं पौरुषमर्थवचनक्रमः कैश्चित् सूत्रकारेण गुणव्रतानि क्रमेण दिक्शिक्षाव्रतान्यपदिष्टानि सूत्रकारेण न तथा।
तत्रायमभिप्रायः पूर्वं या योजनशतपरिमितं गमनमभिगृहीतं न वाशक्तिः संभवो यत्प्रतिदिवसं तावती दिगवगाह्या तस्माद्द
त्तमेवापदिष्टं देशव्रतमिति देशे भागे व्यवस्थानं प्रतिदिनं प्रतिप्रहरं प्रतिक्षणमिति देशव्रतमिति सुखावबोधार्थमनयाक्र
मः संप्रति भाष्येण स्पष्टयते यत्तेनमेवार्थं देशव्रतं नामेत्यादि। दिक्परिमाणस्यैकदेशो देशस्तद्विषयं व्रतं देशव्रतं देशनियमस्त
त्प्रयोजनं पेक्षमेकादि दिनं सर्वदिनं वा नामशब्दो वाक्यालंकारार्थः। देशनिरूपणार्थमाह। अपवरकगृहादि अपवरके विशिष्टे वा
गृहैकदेशः तत्रैवं नियमः शय्यादिकालेऽत्र ज्ञातसमया दर्वाक् न मया निर्यातव्यमस्माद्देशादन्यत्रानाभोगादिभ्य इति एवं
कृतमर्यादावच्छिन्नदेशाच्चापहृतिपरिक्षेपावच्छिन्ना ग्रामसीमावच्छेदाद्वा आदिग्रहणं नगरखेटकर्बटविषयमण्डलपादार्थमत
त्प्रदर्शनमात्रमेवं च यत्र देशे यावन्तं कालमवतिष्ठतुं विहर्तुं वा समस्तिरहिणस्तदर्थं परिमाणाभिग्रहः प्रविचारनियमार्थमि
तियावत् ततश्च तत्परतः प्रतत्र विवक्षितदेशात् परतो निवृत्तिरित्येवमस्यैवार्थस्य प्रतिपादनार्थमिदमाह। यथाशक्तीत्यादि। य
था शक्तीति कारणापेक्षया यावति देशे प्रविचारो गमनादिक्रिया विचारश्च नित्यः स्वकृतसूत्रतयामोपमर्दपरिहारः कृतो भवतीति
दर्शयति तत्परतश्चेत्यादिना भाष्यावयवात्पर्यन्तकाष्ठमिति। ७। अनर्थदण्डो नामेत्यादि। अर्थः प्रयोजनं गृहस्थस्य क्षेत्रवास्तुधन
शरीरपरिजनादिविषयस्तदर्थमारंभो भूतोपमर्दः। अर्थदण्डो निग्रहो यातना विनाशनमिति पर्यायाः। अर्थेन प्रयोजनेन

दंडोऽर्थदंडस्तावेश्चकृतविषयउपमर्दनकरणे दंड। क्षेत्रादिप्रयोजनमपेक्षमाणे यद्दंड उच्यते तद्विपरीतोनर्थदंडः प्रयोजननिरपेक्षः
अनर्थो प्रयोजनमनुपयोगो निःकारणत्वा। विनैव कारणेन भूतानि दंडयति। यथा ग्रामनगरेण पक्षछत्ररुस्कंधशाखादि
छेदयति। कृकलासपिपीलिकादीन् व्यापादयति कृतसंकल्पः। नचतद्व्यापादने किंचित्प्रयोजनमस्ति। येन विना
गार्हस्थ्यं प्रतिपालयितुं न शक्यते सोयमनर्थदंडः पापोपादानहेतुः विरतिर्वेक्तापूर्वकाभिग्रहो नाम श्रावः पूर्ववत्। अनर्थदंडस्य
स्वरूपनिरूपणं। उपभोगेत्यादि। उपभुज्यत इत्युपभोग। उपशब्दः सकृदर्थे सकृद्भोग उपभोग। पुष्पाहारादेः अथवांतर्भोग। आहार
दिः अभ्यंतरवर्तनत उपशब्दः। परिभुज्यत इति परिभोग। परिशब्दोऽभ्यावृत्तौ वर्तते पुनः पुनर्भोगो वस्त्रासनादेः परिभोग इति।
बहिर्भोगो वा वस्त्रगंधमाल्यालंकारादेः समासतः सर्वमुपभुज्यमानं शरीरादीनामगारिणो भवति। न उपकारकमर्थतः स्नानउप
कादर्थादतिरिक्तोऽनर्थो नुपकारकत्वात्। तदर्थ उपकारकार्योऽर्थः। तदर्थो दंडो भूतोपमर्दनकरणेनर्थदंडः धर्मार्थकाममोक्षा
णामनर्थमस्योपभावादतस्तस्मान्निवर्तितमगारिणो भवति न तु वर्ततः गृहणं विरतिः शब्दप्रयोगमतएव विमर्थविरतिग्रहणं।
उच्यते परिछिन्नोपतः आदराधानार्थमनर्थदंडः पदस्तो हि निःकारणमेव पापमुपादत्ते। इतरस्त्वायमत आह नः कथं नामपरि
हरेदिति विरति ग्रहणं सामायिकं नामेत्यादि सामायिकमिति समो रागद्वेषविमुक्तः। यः सर्वभूतान्यात्मावत्पश्यति आयो लाभः प्रा
प्तिः समस्यायः समो हि प्रतिक्षणमपूर्वैर्ज्ञानदर्शनचारित्रपर्यायैर्युज्यते। स एवं समायः प्रयोजनमस्य क्रियानुष्ठानस्य
ति सामायिकं। समाय एव वा सामायिकं नामशब्दोलंकारार्थः अनिरुद्धकालमिति कालं नियम्य यावद्देशान्तिपर्युपासे सा
धूत्वा अन्यद्वा किंचिदुपलक्षणमास्थायकालस्य गोदोहादि स्थिरतरचित्तवृत्तिरुद्धः। पोषधशालादिषु निर्व्यापारस्य सर्वत्र सा
मायिकमातिष्ठति। मुनाविधानेन करोमिन्नदं तत्सामायिकं द्विविधं त्रिविधेनेति प्रतिपद्य। विवेचन। श्वेसादिपर्युपासे निश्चि समा
वद्ययोगः अवद्यं गर्हितं पापं सह अवद्येन सावद्यः योगो व्यापारः कायिकादिस्तस्य सावद्यव्यापारस्य निक्षेपः परित्यागः श्रोशतनक
रोमि न कारयामि न मनोवाक्का। येरिति चावत्तस्य विशेषणं सर्वशब्दः प्रकृतविकल्पापेक्षया तः सर्वसावद्ययोग इति न करोमि न कार २१८
यामीतस्य विकल्पश्रुतः प्येयोयः सावद्ययोगस्तस्य सर्वस्य पतेन विशेष्यते न पुनः सामान्येन सावद्ययोगनिक्षेपणमिति। असंभवात्

स्यागारिणइति। ७। पौषधोपवासो नामेत्यादिना पौषधस्वरूपं निरूपयति रूढ्या। पौषधशब्दः पर्वसु वर्तते। पर्वाणि चाष्टम्यादितिथयः पूर
णात्पर्व धर्मोपचयाद्धेतुत्वाच्च पौषधे पर्वणि उपवासः पौषधोपवासः। त्रिविधस्य चतुर्विधस्य वाहारस्य छेदः साधुतं कृतेति समासो।
येग विलागेन वा सुपमीति समासः। नामशब्देन तु वाक्यस्यालंकृतिः। यस्य वा नियमविशेषस्येदं नाम पौषधोपवास इति। सोय
माख्यायते। पौषधे तूपवास इत्यादिनाख्येणः। अनर्थांतरमिति एकार्थनामो अष्टमी इत्यादि सपौषधोपवासरूपयपक्षयोरष्ट्या
दितिथिमभिगृह्य तिथिष्विति सुखमासतमं चेति प्रतिपदादितिथिमनेन चान्यासु तिथिषु अनियमं दर्शयति। नावत्रपंतयान्यासु
कर्त्तव्यः। अष्टम्यादिषु तु नियमेन कार्य अनुपोष्य एव। मितेति कर्तव्यक्रमणदर्शीय। उपरुनस्यानियतानि क्रानि।
पुनः क्रमं सकृज्जोकृतं। प्रथमरुनस्य नक्तयेत्तत्र मध्यमां प्रतिपत्तिमाश्रित्य चतुर्थ्यादितपोग एना। अतीते इति तुक्त्वाय
त्याख्यानमित्येकोनोकृतकाल। द्वितीये हनि नक्तमय छेदः उत्तीये हनि चतुर्थं नक्तकालेनैकं इति चतुर्थनक्तमुप
ते। एकउपवासः कदाचिदुत्तरपदलोपाच्चतुर्थनक्तमेव चतुर्थं। तदाद्युपवसति यस्तत्कालश्च स चतुर्थादिउपवासी आ
दियहणात्सर्वगणना। येव षष्टाष्टमादिसमस्ततपो विकल्पयहणं स्नानमुद्वर्तनं अनुलेपनं वंदनकंकुमकस्तूरिकादिना
गंधापक्षिमादिनैदेना। नेकविधाः माल्यादि माल्यं पुष्पप्रकार। अलंकारो वस्त्राकशकटकादि। व्यपगताः स्नानादयो यस्येति
व्यस्नोति निक्षिप्तः सर्वसावद्ययोगेन सर्वशब्दः पूर्ववत् कशास्त्रएका तिरस्तपिराकं ध्यादीनामना श्रयास्तकंतस्संस्कार केश
शसंस्कारः संस्क्रीयंत सा वितिसंस्कारः अध्यायन्याय इत्यत्र सूत्रे चशब्देनुक्तसमुच्चयार्थोभिप्रायातः ततश्चतुसिसंज्ञायामि
ति। यथ प्रसंगे घटकछुटो वकुलमिति वा फलकमयश्चमिरवं पक्वशाकादि। पदपंडं आदियहणात् द्विदलवस्तुकंब
लीपरियहः अन्यतममित्येकानां मध्ये यथालाभमासी यं विरचय्य प्रतुत्थतिडेणानुष्ठेयः अथवा शय्याक्रमेक्षयास्त्वा
नादिविधिनानुष्ठेयस्तदाह। स्थानमूर्द्धस्थानं कायोत्सर्गादिषु वीराणां संहननयुक्तानामासनं ऊर्ध्वस्थानमंगानुलग्नं।
दिक्कादिति विष्टस्यापनीता धोभं विकस्य तथा वस्थानं वीरासनमुच्यते। निषद्यासनमस्फि इति वेदतं पर्यंकवंधादिवशेषविकल्पार्थे
स्थानादिभाषानंतरा अन्यतममिति। यदेवास्य समाधये तिपरिगृह्य धर्मस्तुकृतवरणेनेदानिधातत्रकृतधर्मभावना प्रपन्नानुप्रेक्षास्वाध्या

यथर्मोपदेशाल्लक्षणः करणं धर्मो महाव्रताणुव्रतोत्तरगुणं चेदस्त्वाश्रियं ज्ञागरणं जागरिका धर्मजागरिकां नवार्त्तंरौद्रविकथाद्या
श्रितागरिकेति इत्येतस्यार्थस्य त्रेऽजागरौ रेकारो वेतन्तरं ज्ञागर्य जागरेति रूपद्वयसिद्धार्थं तत्रजागरे वा जागरिकास्वार्थेकविधानं एवं
यं पोषधोपवासस्समयग्न्वहिणं सृष्टेय इति ७ उपभोगपरिभोगशाद्वार्थोगाश्यां तोत्तत्रक्षिविधव्रतं भोजनकर्मविषयत्वात्तत्र
त्राशतीयानां अनन्तकाय दे निर्वर्तीत पानतो मद्यमधुसुरा मांसरसकादेः खाद्यावह्णीभ्रंस व्हौ उंबरफलादेः स्वाद्यान्मा
ह्निकादिमङ्कस्तत्ते एवं यथासंनवमनम्वप्रिसमिति चित्तमाहारुत्तं परिहरतीति वस्ति द्विवसंकर्मतः पंचदशकर्मादानान्यंगारणादी
नि अल्पसावद्यजीवनोपायाच्चावेत्तः धर्मस्थक्तो ज्ञानावरणादिकर्मणां हेतुत्वादादानानि कर्मादानानीत्युच्यंते ता नि चांगारवन
शाकटभाटकस्फोटनदंतलाक्षाराविषकेशवाणिज्ययंत्रपीडानिर्लाञ्छनदवदानसरोह्रदादिपरिशोषणासतीपोषण
कर्माणि शाहत्वेनाचेत ह्रस्वसावद्यानां कर्मणां न परिगणनमितागमार्थः ननुचनाम्यकृतानकर्मादानग्रहणमकारि सा
ह्नासत्तमादिग्रहणं तु भाष्येयानि प्रवचनेनयोपदिष्टत्वात्तगंधमाल्यादीनमिताहिराह्नात्पटवासधूपपत्रकपतांबूलग्र
हणं समासात्ताया निवह्नसावद्यानितानि यावज्जीवं वर्जनीयान्यल्पसावद्यानां तु कर्मणां परिमाणं कार्यं शक्त्याणिस्ताभ्ये
यानीति ८ अतिथिसंविभागो नामेत्यादि अतितिथिर्भोजनार्थं भोजनकालोपस्थायी स्वार्थं निवर्तितान्नाहारस्य गृहिव्रतिनः सा
धुरेवातिथि तस्य संविभागो विधिसंविभागः संविभागग्रहणं तस्या कर्मादिदोषपरिहारत्र्यत्रचयोषधोपवासपारणका
ले नियमः अहत्वा साधुभ्यो न स्वयं पारणीयमिति अन्यदा तु दत्त्वा पारयति पारयित्वा वा ददाति न नियमः तच्चदेयं देश
कालापेक्षं सद्यमेवोजमादिविशुद्धं मोक्षफलाय त्रिजन्मपतीसंयतासंयते नकराविह्नचिदाधायकर्माधपि देशकालापे
क्षं स्वर्गादिफलमेव नवतीति विज्ञानतादेयमेवोत्सर्गापवादद्वयं वक्ष्यमाणकत्वा नगवद्देहास्त्रवनास्पतिना मदा ७ पूर्वं
तस्या यागतानामिति न्यायो विह्नक्षत्रियविह्नुज्ञाणं चश्चूद्रस्तप्तानां च यष्टान्ति स्वयसिद्धेव जायो लोकादर्यातनेता हस्तस्या
येनागता नोकल्पनीयानामिति उद्गमादिदोषवर्जितानामशनानीयपानीयखाद्यस्वाद्यवस्त्रपात्रप्रतिश्रयसंस्तारनेषजादीनांडमा
णमिति पुलविशेषाणां देशोनानानावुष्टिकोद्भवं कं युगे दुःसादिनिष्पत्तिनागकाल सुभिक्षदुर्भिक्षादिश्रद्धाविशुद्धिरिति

परिणामः पात्राद्यपेक्षः सत्कारो ऽभ्युत्थानासनदानवंदनानुव्रजनादिः क्रमपरिपाटी देशकालापेक्षो यः पाको निर्वृत्तिः श्रेयोहेतुत्स
पेयदिक्षामणदानं येयावयत्रदे सेकालेवायः क्रमः इसिहस्तैर्देशा त्रिरूपेतमुपेतशक्त्या प्रत्येकमभिसंबध्यते परयेति प्रकृष्टया
आत्मनोऽनुग्रहबुद्ध्या ममायमनुग्रहो महाव्रतयुक्तैः साधुभिः क्रियते यदन्नादीनि गृह्णन्ति दददत इति अतः संयताय मूलोत्तरगुणसंप
न्नायेत्यसंयताय त्वयोदानमिति ९ किं चान्यदित्यनेनान्यं संबध्नाति सम्यक्त्वसंपन्नो णुव्रतधरः शीलसंपद्युक्तः किं चान्यद
नुपालयेदित्याह मारणांतिकीं संलेखनां जोषितायद्यपि प्रतिक्षणमावीचिकमरणमस्ति तथापि न तद्ग्रहणं किं त र्हि सर्वा
युषः क्षये मरणं मरणमेवांतो मरणांतः मरणकालः प्रत्यासन्नमरणमिति यावत्तज्जन्मनः पर्यवसानं तत्र भवा मारणां
तिकी बद्धक्व इति तत्र संलेखनाभिसंबध्यते संलिख्यते नया शरीरकषायादीनि संलेखनात पो विशेषः यथोक्तापोन्वस्त्रारिचिवि
त्राइ विगताविस्सृष्टिता इंचत्रारि एगंतरमायामं नो अविगिट्ठ विगिट्ठके ठिकं हा दसावसी एक कर्मतसंलेखनाकालः तदनुसू
त्रानुपेक्षो मासार्धमासपरिणामया द्वादशवर्षमवस्थानैवगा प्राकृत्या संलेखनाकालो वा सय संलेखनाक्त्वं समाधिमरण
पर्यंतविधेयानगाराणागारिणां जोषितेति कर्त्तरि ताच्छीलिकस्तृन् मारणांतिकीं संलेखनां जोषितासेविता कर्त्तेति एत
मेवार्थं नाभ्येणस्य दृष्यति कालसंहनतेत्यादि काल दोषोदुष्पमाख्यः दुःपाकं बहुनि वर्षाणि सा भवति हि धर्मानुष्ठानं
दद्धतिता सुकृष्टे र्ययो कंडुर्निक्षं वा कालो दुर्लभान्नपानः संहननं वज्रर्षभनाराचादिषो ढा संहननस्य दौर्बल्यं
दुर्बलता वज्रर्षभनाराचादारभ्य दीयमानं यावत्सेवार्तमिति सर्व दुर्बलं उपसर्गः स्तु दिव्यमानुषतिर्यक्कृतात्मसमु
त्था दोषत्रयः प्रत्येकमभिसंबध्यते कालदोषात् संहननदौर्बल्यदुपसर्गदोषाद्धर्मादशालक्षणकस्त्वाश्रियणे
बहुंप कर्त्तव्यानि आवश्यकानि साधोः प्रत्यवेक्षणादीन्यगारिणो पि चैत्यवंदनावैयावृत्त्यपोषधप्रतिपत्त्यादीनि तेषां परिहा
णि स्वसादः कालादिदोषान्नाम वगम्य कालादि दोषमंतरेण वा मरणं अनित्तः प्रत्यासन्नमवबुध्येदं कर्त्तव्यमित्याह
अवमौदर्यतपादि अवमं न्यूनमुदरमवमोदरं तत्क्षा वम अवमोदर्यं अविकृतत्व मंकमानेन च त्रिंशत्कवलाहारपु
रुषः स्त्री वा तातः किंचिन्न्यूनतादिन्नेदेनावमोदर्यमनेकविधमागमे दृष्टं चतुर्थादिनक्तनावनामूद्वौ क्षेव आदिग्रह

तत्वार्थटी० णदर्द्धमासक्षपणादिपरिग्रहः। एभिस्तपोविशेषैरात्मानं संलिख्य तनूकृत्य विरूक्ष्य रूक्षयित्वा देहं मांसाद्यपचयं कृत्वा कषायांश्च कृशीकृत्य अशन
२२० पानस्य क्रमेण व्यवच्छित्तिं कृत्वा प्रत्याख्यानं संयमं सर्वसावद्ययोगविरतिलक्षणं गुणं मेरुवद्धृतिसंपन्नश्चतुर्विधमशनादिकमाहारं
प्रत्याख्याय त्रिविधं यथासमाधि यावज्जीवमिति। न विशिष्टभावमधिकं भावनानुप्रेक्षापरः भावनाः पूर्वोक्ताः अनुप्रेक्षाश्च वक्ष्यमाणा एवमेतत्पर
इति तत्र निहितचेतास्तदवसानः स्मृतिबहुलः सर्वं स्मरति यत्र तत्र ज्ञानं महाव्रतादि। गुणितस्थाने निर्विघ्नोऽस्ति प्रमादवतः समाधिरिति
ततः स्वस्थतातः प्रकृष्टकालनाशी रोगे प्राणत्यागी इति। एवं कुर्वन्नुत्तमार्थस्य। प्रकृष्टकृतार्थस्य आराधको भवतीति। ७। संप्रति आप्ता
तत्त्वरूपाणि शीलानि निगमयन्नेतानीत्यादिनोत्तरसूत्रस्यावतारः। बध्नाति। दिक्षुव्रतमित्युक्तं तदादौ येषां तानि तानि दिग्व्रतादीनि।
सप्तापि संलेखनया शीलानि भवन्तीति शीलं व्रतं तेषां स्थैर्यार्थं तत्समधीयानं तवाप्तानि पुनः पुनरिति शीलानि। एवमयमगारी अणुव्रतसंपन्नो
व्रतीत्युच्यते। स व्रती निःशल्यः सन् सम्यक्त्वदर्शनादिदं मर्यादासमर्थ्य ततः प्रतिपादितं भवति व्रती नियतं सम्यग्दृष्टिरिति व्रतिलक्ष
णदेवविशिष्टार्थावधारणं यो व्रती सोऽवश्यतया सम्यग्दर्शनी भवतीति। यतः शंकादिदोषदूषितमनसो मिथ्यादर्शनशल्यानुबध्यमानस
कलमूलोत्तरगुणधारत्वेऽपि नस्य नियमत एव नास्ति व्रतित्वमतो ब्रवीति नियतं सम्यग्दृष्टिरिति। तस्य सम्यग्दृष्टेरतीचाराः सम्
यग्दर्शनव्यतिक्रमो मलीमसता स्खलनं विराधना वा निधीयते सम्यग्दर्शनमूलत्वाद्व्रतित्वस्य प्राक्तावत्सम्यग्दर्शनातिचाराभिधानं। शु
द्धेऽस्मिन् व्रतविशुद्धिरिति। तत्रैतेषु सम्यक्त्वाणुव्रतगुणव्रतशिक्षाव्रतेषु सम्यग्दर्शनातिचाराः पंच विधाय। ग। शंकाकांक्षावि
चिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतीचाराः। कृतद्वंद्वाः शंकादयोऽभवन् विभक्त्या निर्दिष्टाः सम्यग्दृष्टिरिति सम्यग्दर्श
नस्याक्षतातिचारा भवन्ति। मोहनीयकर्मणो विचित्रत्वादात्मनः परिणतिविशेषात्तानि दूषणदातिपंचापि दर्शयति। शंकेत्यादि।
कथ्यातिचारो व्यतिक्रमः द्वंद्व घतं स्खलनमित्येकोऽर्थः। अधिगतेत्यादि। अधिगतेषु परिज्ञातेषु जीवाजीवादितत्त्वेषु यस्य तस्याप्येवं वि
धस्य भगवतः शुद्धधर्मं लक्ष्मीयशोभाजः यतः परमा एव सूक्ष्मा अतीन्द्रियाश्चार्था वर्द्धमानस्य शासनं प्रवचनमभिप्रपन्नस्याभिमु
खं भावत प्रतिपन्नस्येति यावत्। असंहार्यमतिरिति। संहार्या हेयापरकीया गमक्रिया निरसं वंकुसा निर्बुद्धिर्यस्य सोऽसंहार्य २२०
मतिर्न संहार्यमतिरसंहार्यमतिर्भगवदर्हत्प्रणीततत्त्वश्रद्धायी तस्य सम्यग्दृष्टेरर्हत्प्रोक्तेषु जीवादिपदार्थेषु यथार्थलोकाका

शादिनप्रदेशागतिस्थितिदेहजीवपुद्गलानां धर्माधर्मावपेक्षाकारणमित्येवमादिरात्मकः परमोऽर्थः संतरक्षस्मतेषु अत्यंतगहनं लिंगाग
मेषु यतः परमा एव सूक्ष्मा अतीन्द्रियाश्च तथापि लिंगानकार्येण च गम्यन्ते नैवसंख्येयप्रदेशाद्या इत्येवं तत्र सूक्ष्माः समुद्रदीपत्व
कुरुद्विधिविषयभावाः। केवलागमगम्या एवेति तिनास्त्रिणः कार्त्स्न्यं तर्काभावदिति दर्शयति। केवलमेकं मत्यादिसहायभावनिर्मुक्तमा
संतिकं ज्ञानावरणक्षयप्रभवमात्मस्वरूपं सकलज्ञेयग्राहि ज्ञानं तेन दृष्टा। आगमो द्वादशांगं प्रवचनं महर्षिभिः प्रोक्तं गणधरप्रा
सक्युक्तव्विरचितं तत्र प्रबंधः। यदाह। श्रुतं केवलीवत्तस्मादधिगतदशपूर्वधरक श्रुतस्तंथविरो। आज्ञाग्राह्यानित्युक्तत्र
मितरस्य विरहितश्रीतार्थः। सर्वज्ञप्रणीतेनोपदेशेन श्रद्धाः आदः स एव सद्भावदेशेन संदग्धस्थिति। अथ आगमपरिच्छेद्यो
शुद्धकाप्यनीये सूक्ष्मार्थेषु यः संशयो भवति। एवं स्यादसंख्येयप्रदेश आत्माऽथ अनंतप्रदेशो निरवयवत्वान्नैवं स्यादिति सेयमेव विच
शंका तथा वागमः संशयकरणं शंका। मिथ्यादर्शनं च त्रिविधमभिगृहीतसंशयभेदात्। तत्र संशये मिथ्यात्वमेव यथाह पदमक्खरंपि
एक्कं जो न रोएति सुत्तनिद्दिट्ठं सेसं रोयंतो वि हु मिच्छद्दिट्ठी मुणेयव्वो तत्रा सूत्रे एकस्याप्यरोचनाद् एक रसत्रभवति नरः मिथ्यादृ
ष्टिः सूत्रं हि तः प्रमाणं जिनाज्ञा च। एकस्मिन्नप्यर्थे संदिग्धे प्रत्ययोर्हति हि नष्टः मिथ्या च दर्शनं ततः सर्वादिहेतुर्भवगतीनां तस्मा
त्सुमुक्षुणा अपगतशंकेन सता जिनवचनं सत्यमेव सामान्यतः प्रतिपत्तव्यं संशयास्पदमपि सत्यमेव सर्वज्ञाभिहितत्वात् तद
न्यपदार्थवत्। मतिदौर्बल्यादिदोषास्तु कार्त्स्न्येन सकलपदार्थस्वभावावधारणमशक्यं छद्मस्थेन यदाह। नहि नाम नाभोग छ
द्मस्थस्येह कस्यचिन्नास्ति। ज्ञानावरणीयं हि ज्ञानावरणप्रकृति कर्मकं छाद्मस्थरूपमभिधक्तु कामग्राहयत्। एहलौकिकपारलौकि
×२५ केषित्यादि। इहलोके भवा ऐहलौकिकाः शब्दादयो विषयाः सुगते नहि निक्रमणमक्के। शको धर्मउपदिष्टः स्नानान्नपानच्छादू
पनीयादिसुखानुभव दूरेण सो पिहि घटमानकः। एवं तस्वरूपे शास्त्रे तथा परिज्ञातो तज्ज्ञास्तृणादीनामैहिका विषया उपभुं
जाना एव परलोकेऽपि सुखेन युज्यंत इति साक्षीयान्नुमीपदेशः। तथा परलोके भवाः पारलौकिकाः स्वर्गमनुष्यजन्म शब्दा
शब्दादयो विषयाः प्रकर्षापकर्षवृद्धि मितादन्योन्यदर्शने सति याहो भिलाषः स दिव्यआशंसाशरीरभिलाषकांक्षेत्यनर्था
न्तरं तथा चागम स्वकमा अर्णोणरहसणया दोषस्तुता विचारस्सच्छेऽनतस्य परा परसितत्त्विः रोपमलीमसता अमलत्तीकस

सम्यग्दृष्टेरत्याह। न निर्मलमेव सम्यक्त्वं भवति। मलिनमात्रतातस्त्वश्चयत इति। कस्मात्पुनः कांक्षातिचार इति उच्यते नोपत्रमातेऽक्रत इति। एवं म
न्यते इत्थं जिनवचनं श्रद्दधत एव न न श्रद्दधत्त अश्रद्दधतश्च मिथ्यादर्शनं। आचार्यस्त्वाह। कांक्षिता दीना दियस्मादनवाप्ततत्वाभिला
षी कांक्षिता न विचारिता गुणदोषा येनासावविचारितगुणदोषः संसारिकसुखमल्पकमभिलषते हल्लौकिकं पारलौकिकं वा वि
नश्वरमवसानकटुकं दुःखरूपं विद्युच्चलकणायकत्वपि तत्त्वात् संसारानुबंधि सर्वं वैवं विधमनवकांक्षः इति मिदं तु एतावतो भयति
सम्यक्त्वं सिद्धांतव्यवस्थो हेतुश्च नाचार्यदाह। समयमतिक्रामतीति समयः सिद्धांतः अनतिक्रमणीयावा कार्यमवस्था कोऽपानादिवा
एवमनतिल्लंघनीया वाचृत्तिः स समयः सम्यग्ज्ञानं वा गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात्। तं समयमतिक्रामत्युल्लंघयतीत्यर्थः। कः पुनरसौ स
मयः। ऐहिकलायद्वाऽऽइत्यादि केवलं कर्मनिर्जरणाय वेत्ति तस्मादेकांतिकात्यंतिकाबाधसुखहेतुरयं सकलः प्रयास इति
अन्यत्र निराकांक्षेण भवितव्यमिति। विचिकित्सा नामेत्यादि। मतिविभ्रमो विचिकित्सा युक्त्यागमोपपन्नेप्यर्थे अत्यंतमति
र्यथास्य मरुतस्तपःक्लेशस्य सिकताकणकवलनिःस्वादस्य लोचमोऽष्टादेरायत्यां फलसंपत्प्राविनी अथ च क्लेशमात्रमेवेदं नि
ष्फलं फलविकलमिति। ना प्रवादो वाक्यालंकारार्थः इदमप्यस्तीत्यादि। उभयथेह क्रियाः फलवत्यो निष्फलाश्च दृष्टाः। तत्र कृषी
बलानां कर्षणादिक्रियाः कदाचित्फलवत्यो कदाचिन्निष्फलेति। अतः इदमप्यस्तीदमप्यस्ति फलं यथा दृष्टत्वात् क्रियाणामात्म
मतेर्विप्लवो भवति। न चेदं कांक्षातो न भिद्यत इत्याशंकनीयं शंका तु सकलासकलपदार्थभाक्त्वेन द्रव्यगुणविषया लक्ष्यते। इ
यं तु क्रियाविषयैव विचिकित्सा तामेव विशेषेणेति। स्पष्टेनाभिधानेन मतिविप्लुतिरिति। मतिर्मिथ्यात्वपुद्गलानुविद्धा भवतीत्य
मतमनवत्तिप्रमाणा सर्वज्ञवचन इति। सर्व एवैते शंकादयो मिथ्यादर्शनभेदाः केन विशेषेण सिद्धमानास्सम्यक्त्वातिचाराः
इति पर्युत्पद्यत इति। नातिस्वरूपे कांक्षाकार्ये इति आगमेतु विचिकित्सा विद्वज्जुगुप्सा वेतस्मिन्हितंतदिहापि संभवं व विद्वांसः सा
धवो वेदितसंसारस्वभावाः परित्यक्तसमस्तसंगाः तेषां जुगुप्सा निंदा अस्नाना स्वेदजलक्लिन्नमलत्वाद् दुर्गंधिवपुषस्ता इ
निंदति। कोऽदोषस्याद्यदि प्रासुकवारिणा स्नानं कुर्युस्तत्र वंत इति। अन्यदृष्टिरित्यादि। अन्यत्रार्हच्छासनादिति योगः पदेहत्वञ
वासोऽदृष्टिः आम्नायदृष्टिरन्यदर्शनमन्यथा पदार्थप्रणयनात्सदाह। अर्हच्छासनव्यतिरिक्तां दृष्टिमाहेतिसूत्रकारस्याय

मभिप्रायो जिनवचनव्यतिरिक्ता दृष्टिरन्यदृष्टिः सर्वज्ञप्रणीतवचनान्निर्गतिः सा च द्विविधा द्विप्रकारा तत्राभिगृहीतानभिगृहीत
सर्वप्रवचनेष्वेव साधु दृष्टिरनभिगृहीतमिथ्यादृष्टिरित्यर्थः सर्वाण्यप्युपपन्नानि किंवा सम्यक्त्वतया मन्यते मोहात् तत्रत
द्गुणज्ञानमित्यादिना अभिगृहीतमिथ्यादृष्टिरियं तां निरूपयति। तयाभिगृहीतमिथ्यादृष्ट्या युक्तास्तद्गुणा मिथ्यादर्शनिनाऽ
मिथ्यादर्शनिनस्तु नेकाकारमुपगम्यते माहवैचित्र्यात्तयाना मानंतसादतः। स्थूलतरकतिपयभेदोपदर्शनं क्रियावादिनां
ज्ञानं क्रियावादिनामिति क्रियाकर्त्राधीनाऽनकर्त्राविना क्रियायाः संभवः तामात्मसमवायिनीं क्रियां वदंति। यत्तदुक्तं
क्रियावादिनः आत्मास्तित्वादि इति पक्षिलक्षणस्त्वे वा शीत्यधिकशतसंख्या यास्समधिगम्या अधुनोपायेन जीवाजीवास्रवबं
धसंवरनिर्जरापुण्यपापमोक्षाख्यान्नवपदार्थान्विरचय्य परिपाट्या जीवपदार्थस्याधः स्वपरभेदावुपन्यसनीयौ तयोरधो नित्या
नित्यभेदौ तयोरप्यधः कालेश्वरात्मनियतिस्वभावान्भेदाः पंचन्यसनीयाः ततो विकल्पानुत्पादयति। अस्ति जीवः स्वतो नित्यः का
लत इत्येको विकल्पः विकल्पार्थश्चायं विद्यते खल्वयमात्मा स्वेन रूपेण नित्यश्च कालवादिनः। उक्तेनैवाभिलापेन द्वितीयो वि
कल्पः ईश्वरकारिणः तृतीयविकल्प आत्मवादिनः पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि नियतिवादिनश्चतुर्थकल्पः स्वभाववादिनश्चतुर्थविकल्पः
पंचमविकल्पः स्वभाववादिनः स्वत एवं स्वत इत्यजहत्तालब्धाः पंचविकल्पाः परत इत्यनेनापि पंचैव लभ्यंते नित्यत्वापरित्यागेनैवैते दश विक
ल्पाः एवमनित्यत्वेनापि दशैव एकत्र विंशति जीवपदार्थेन लब्धाः अजीवादिष्वप्यष्टस्वेवमेव प्रतिपदं विंशतिर्विकल्पानामतो विंशतिर्नवगुणाः
शतमशीत्युत्तरं क्रियावादिनामिति अक्रियावादिनां स्वरूपकथनं नाम तएव एवमेवक्रियते। तद्गुणज्ञानमित्यनुवर्तते। आत्मनास्तित्वा
दिग्रसया पक्षिलक्षणान्नवंतस्य क्रियावादिनः नहि कस्यचिदवस्थितस्य पदार्थस्य क्रियास्समस्तीत्यतिर्येषां क्रियासैव कारकं सैव चोम
त इत्येषां चतुरशीतिर्भेदाः तेषां पुण्यापवर्जितः पदार्थसप्तकन्यासः तथैव जीवस्याधः स्वपरविकल्पभेदद्वयोपन्यासः असत्वादात्म
नो नित्यानित्यभेदौ तु न स्तः कालादीनां षष्ठीय द्वयन्यसते पश्चाद्विकल्पाभिलापः नास्ति जीवः स्वतः कालत इत्येको विकल्पः एवमी
श्वरादिभिरपि यदृच्छावसानास्सर्वे च षड् विकल्पाः। तथा नास्ति जीवः परतः कालत इति षडेव विकल्पाः एकत्र द्वादश एवमजी
वादिष्वपि षट्सु प्रतिपदं द्वादशैव विकल्पा एकत्र द्वादशास्सप्तगुणाश्चतुरशीतिर्विकल्पानास्तिनामिति अज्ञानिकं ज्ञानमज्ञानं तदेषां

अस्तीति आज्ञानिकाः नतेवंलघवाः स्करूपमंस्य प्राप्ताः कर्तृदिशा तवितव्यंततश्चाज्ञातो इतिस्यात् तानेमदोषज्ञानाज्ञातंतरमेवा मिथ्यादर्शनसह
वरितत्वात् ततश्वाज्ञातिरा श्रुता शेरखरवदरणमित्यादिवदज्ञानिकत्वमिति। अथवा अज्ञानेनवरंतितद्व्योऊनावाआज्ञानिका इतिपाठऽ
संचितकृतवंधवैफल्या दिलक्षणः स्वभावत्तिभेदाः तत्रजीवादीन्नाव पदार्थान्पूर्वेवभवस्थाप्पयं तत्त्वोत्पत्तिमुपतस्याधःसइसदादयरउप
न्यसनीयाः सत्वमसत्वंसदसत्त्वमवाच्यत्वंसदवाच्यत्वमसदवाच्यत्वंसदसदवाच्यत्वमिति चैकैकस्यजीवादेः सप्तविकल्पाः एतेनवसप्त
काःत्रिषष्टिः उत्पत्तेस्तुचत्वार एवाद्याविकल्पास्तद्यथा सत्वमसत्वंसदसत्वमवाच्यत्वंचेतित्रिषष्टिमध्ये हिप्ता सप्तषष्टिर्भवति कोजाना
तिजीवःसन्नितस्येको विकल्पः एवमसदादयो पिवाच्याः उत्पत्तिरपिकिंसतोसतस्सदसतोवा भवतीतिवाकोजानात्येतन्नकश्चिदपी
त्यभिप्रायः वैनयिकानां चतिस्त्रिंशत् सम्बुध्यविनयेनचरंतिविनयोवाप्रयोजनमेषामितिवैनयिकाः तेचामीवशिष्ठप्रभृतयस्तेन
नवध्यतिलिंगाचारशास्त्रविनयः प्रतिपत्तिलक्षणविनयप्रधानाः सपर्यांविदधति कायेनवाचामनसादानेनच एभिश्चतुर्भिःप्र
कारैःसुरनृपतियतिज्ञातिस्थविराधममातृपितृषु एवंवाष्टकाश्चतस्रः द्वात्रिंशद्विकल्पाभवंतीति एवमभिगृहीतमिथ्यादृष्टेःसर्वस
ध्यानीप्रतानि त्रिषष्ट्यधिकानि अनभिगृहीतास्तुभोगसुखपरायणामासिनोनिःश्रेयससुखमिदमेवपर्यालंयस्तक्रचेश्वर्यान्निजना
दिभुक्तभोगुनीरोगता दियुक्तंकर्मेतिसर्वदेवतासु[illegible]दिपुचतुल्पता मोक्षसीत्यंभावयतीति एतत्संबंधेनाहः प्रशंसासंस्तवौसम्य
गदृष्टेरतीचारः इतिएषांमुक्तलक्षणानां क्रियाक्रिय[illegible]आज्ञानिकानांवप्रशंसास्तुतिरभिष्टवः गुणपनाक एतेसुलब्धमेनिर्जन्मस
त्संसंधाः सन्मार्गदर्शननिपुणा इत्यादि संस्तवस्तैः सहैकत्रसंवासात्परिचयः परस्परालापादिरूपेण तथाह्येकत्रवासेतद्व्यक्रिया
श्रवणात्तत्क्रियादर्शनाच्चासंहार्यमतेरपिदृष्टिभेदः श्रूयते किमुतसंहार्यमतेरतएवन्नगवत्पिपार्श्वस्थादियथाछंदकैरपिसा
र्द्धंनिषिद्धमेकत्रवसनामकरात्रमपिसम्यग्दृष्टेरुत्सर्गतस्तस्मादतीचारावेतोमलीमसताहेतुत्वात्प्रशंसासंस्तवौसम्यग्दृष्टेर्
राहेतुत्वात्प्रसिद्धार्थवशाउपजातसंदेहः कश्चिदत्राह प्रशंसासंस्तवयोः कप्रतिविशेष इति एवंमन्यतेशासुतोप्रसंसनंप्र
शंसास्तुतिस्तुतोसंस्तवनंसंस्तवः सम्यकस्तुतिरेवअतस्तुल्यार्थत्वात्स्तुत्यर्थतिकः प्रतिविशेष इति अत्रोच्यते ज्ञानेता दिज्ञानमागमः २२२
क्रियावादिप्रव्रतीनां तत्प्रशंसानिरवद्यःप्रकृष्टआगमः श्रमणांतरसंवादीनाजिनवचनमपरैः वाक्यइत्येवमुक्तावचनं प्रशंसनमेवतथा

MEMORIAL

परोक्षंवा भावतः इतितत्रहि सितेनवित्तेनचक्षिप्रकेनतदीयगुणैर्भस्तानीतेनेतितत्त्वमेवदृष्टिदर्शनं आगमोक्तपदार्थश्रद्धानंतस्यप्रसंसा स
म्यक्सम्यक्त्वंप्रकृष्टमेषांसम्यग्दर्शनंसन्मार्गावृत्रुलमितिकायवचंनंभावतगुणदाक्षिण्यसांगत्यप्रियप्रथमानिभाषणलघुहृदयस्तेषामेवप्रकर्षोद्
भवतेगुणतामिति कायवचंनंभावतः प्रयासा अथवाज्ञानदर्शनेषुगुणेतयोः प्रकर्षस्त्र कायवनेप्रकाशनंभावतः प्रशंसाप्रत्यक्षतः परोक्षतोवासंस्त
वस्तितरितुरादः संस्तवंविशिनष्टि संस्तवइहसंवासजनितः परिचयसंवसतनभोजनालोपादिलक्षणेनस्तुतिः प्रशंसयोरूकत्वात् परिचय
स्यात्प्रधानंस्तुतिस्तुप्रासंगिकी लोकेवप्रतीतस्संस्तवः स्तोतिः परिचयोप्रसंसुतेष्वप्रसन्नंनायमि[सा] दिएकोपिदिशाःपेनिन्नः योगमुते प्रा
योऽकवलाजोत्राश्ववत्अतःसंस्तवशब्दस्यार्थंपरिचयमेवज्ञापयन्नात्सर्वयतिसोपधमितादिनाउपधावद्ममायासपधयासोपधतिरूपधानिश
भतिनिर्मायंपरिचयमतिपरिमत्नकरणेसमकमेवासापधमनकृतानुगुणात्वक्रिया क्रियाछानानोपिपरमार्थेनमसंवासपरिचयदोषास्त
दीयप्रतिश्रयान्वपानोपजीवीदयापराः युयमनमलबोधनाऊइतिवोपराशीलसंपद्क्रमास्तितिगुणवचनं प्रासंगिकमत्रपरिचयात्तुसंवादोपा[
गतपातूलश्रवणतन्मध्यदर्शनेवोमार्गप्रतिपत्तिःसाक्षसविकृदाचिदितिप्रत्यवायः मिथ्यादर्शनराद्युवाजायेतत्तदृष्टसेतिप्रत्यक्षोया
स्यध्यानिसपधमेवचतगुणानिधानं नाव्यक्कियतितरिचयश्रीसातत्तश्चत एवदूर्वकादोषाःसमापतंति अतसंवासात्परिचयलक्षणात्तज्ञान
दर्शनक्रियातुजोशेति हरतःसंस्तवपरिहार्यः एवंशंकादिसकलरंसत्परहितंसम्यक्त्वं चापगुणानामाधारीनवतत्वचछकंतुनप्रतीवतितुणामि
नाशयतिचेतिवा एवंतावद्दर्विशोषेण सम्यग्दृष्टेरतीचाराख्याताःसंप्रसगरिएवप्रतिव्रतमतिचारात्तिवकुराह वाव्रतशीलेषुपंचपं
चयथाक्रमं व्रतानिस्थूलप्राणातिपातानिवृत्त्यादीनिपंचशीलानिदिग्व्रतादीनिसप्तकृतद्वंद्वनिसप्तमीबहुवचननिर्दिष्टान्यतीचारेषुप
यत्वात् अनंतरसूत्रादतीचारा इत्यनुवर्त्ततेप्रथमाबहुवचनांतं तस्माभिसंबंधःपंचपंचेतिवीप्सावाकेन अत्रोयमर्थः एकैकस्मात्व्रत
स्यशीलस्यचनिरगाद्रेः प्रत्येकपंचातिचारास्सम्भवसेयायथाक्रमंयथा ऽल्पवतः योयक्रमोव्रतानां वाश्रामि हितस्तेनक्रमेण तिचा
रावक्ष्यमाणवेदृश्याः व्रतेषुहिंसादिनाम्यसामान्येनापिव्रतानिधानेसामर्थ्यादगारिणोयानिव्रतानितेषुविषयनूतेषुपंचश्चितस्तूतान
तिरिक्तेषुशीलेषुचसप्तस्वितिचत्वारिंशत्सम्युदायकःसाक्षेवशीलानितेषुपंचपंचपातितिनियमवचनेप्रतिव्रतंप्रतिशीलंचपंचाति
चारानवंतिनचत्वारः षड्वा अतिचारपरिणामेवस्तुपरिहारार्थोयथाक्रमंतिमतिकरतिइत्यर्थमनध्याबंधवधादयःस्थूलप्रमा

यद्निच्छेदेरण्यतीचारः स्फुरवमितरे नियमातिक्रमेण आयुष्युः कर्दयं हन्यान इति नियमप्रदर्शीनयं उपरिष्टादतीचारा इतमभिधाय मा
स्तु उक्तेष्वणुव्रतादिषु यथाक्रममिति। तद्यथा तेनेन संबंधमावपेय यथा तद्देतदतिचारक्रमतः क्रमेण व्रतादिषु संबध्यते। संप्रति तत्रोच्यते
। आद्यावत् स्थूलप्राणातिपातव्रतमुक्तं तस्य। पंचातिचारानवंतीति निर्दिशति। बंधवधच्छविच्छेदातिभारारोपणान्नपाननि
रोधाः। तत्र बंधनं बंधः संयमनं रज्जुदामकादिभिः। हननं वधस्ताडनं कशादिभिः। छविः शरीरं तस्याश्छेदः पाटनं द्विधाकरणं। भरणं
भारः। भरणमतीव बाढं गुरुभारो अतिभारस्तस्यारोपणं। स्कंधपृष्ठादिस्थापनमतिभारारोपणं। अन्नमशनादि पानं पेयमुदकादि त
योर्दानं निरोधः। सर्व एव कृतद्वंद्वा निर्दिष्टाः स्थूलप्राणातिपातविरतेरतीचाराः। त्रसस्थावराणामित्यादि त्रस्यंतीति त्रसाः। द्वि
त्रिचतुःपंचेंद्रियाः। तिष्ठंतीति स्थावराः। स्थानशीलाः पृथ्वीकायादयो यथासंभवमायोज्याः। इमानि प्राणेर जीवन्ति जीविष्यंति। चेति जी
वाः। तेषां त्रसस्थावराणां जीवानां बंधवधौ तत्र बंधः संभवति। सच प्रयोजनो निःप्रयोजन इति नानुष्ठेयो गृहि त्वानाउत्पर्यतो गृ
हिणः तादृशानि द्विपदचतुष्पदादीनि परिग्राह्याणि यान्यबद्धान्येवासते। असंभवा असंभवास्तादृशामन्यत्र सबंधः सप्रयोजनः
सोऽपि सापेक्षो दयावतानातिगाढं ग्रंथिः कार्यो दुर्विनीतपुत्रकदासीदासेरकादीनां गोमहिषीतुरगकरिकरभादीनां वा। वधोऽप्येव
मेव द्विपदादिविषयो विकल्पः। श्रावकीतपरिभाषितेनेव चिंतयमगारिणा सप्रयोजनस्तु सापेक्षो निर्दयप्रहारान्परिह
रुक्षादिनिर्दयोपेक्षया कर्णवलनं चपेटादिभिश्च सामधेयेत तथा निःप्रयोजनस्त्वविच्छेदः परिहार्य एव तदाह। छविच्छेदः
काष्ठादीनामिति कोऽस्य च एनं द्विरूपरिग्रहः आदिरेषामिति आदिग्रहणेन करकद्विपदचतुष्पदपरिग्रहः सप्र
योजनस्तु सापेक्षः कर्णपाटनांकनादिरंगुलिसंदंशावश्रवणनासिकाच्छेदो वा मनागन्यायकमानायतस्करादीनामिति। पुरुष इत्या
दि पुरुषादयः कृतद्वंद्वा आदिग्रहणात् खरकरभमेषच्छागपरिग्रहः। यथासंभवं वा एषामिति भारारोपणमतिचारः। उत्सर्गतो नस्क
शकटाद्याजीविपरिस्यागएव। तस्मादन्ते जीवनोपाया वलीवर्दादीनां यथोचितभारादपि किंचिन्न्यूनं भारारोपणं पानीया
सवहारोऽसुभावेऽन्यायं च परिमोक्षणं द्विपदादिनितुयं ... आत्मनो ... अनवतारयितुं तत्राकुंचित ... आरोपणे देशः २२३
तेषामेव वान्नपाननिरोध इति। पंचमोऽतिचारः। तेषामेव द्विपदचतुष्पदानामन्नपाननिरोधो अप्रयोजनः परिहरणीय एव सप्रयोज

नस्तु सापेक्षं कुर्यात्। दुर्विनीतानामपत्यादीनां मंदतीक्ष्णायामाबुदनातां रोगचिकित्सितानां वान्नपानं निरुणद्धि भोजनवेलायां तु हरिता...
मानियमत एवतावक्रोड्यित्वा स्वयं भुंजीतेत्युपदेशः। अहिंसाव्रतस्यातिचारानवंतीत्यतिकरं दर्शयति। समासतो व्रती सर्वमेव बं
धादि वर्जितमवकंपया उद्धवपंचानविनिप्रयोजनेनतु निष्पत्त्यातिचारतिस्थूलप्राणातिपातविरतिमिति। स्थूलमृषावादविरतेरतीचा
रानिधित्सयेदमाह। मिथ्योपदेशरहस्याभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारसाकारमंत्रभेदाः। मिथ्योपदेशोऽसदुपदेशः। परेणान्यसा
तिसंधापनं स्वयं वातिसंधानमन्यस्येति रहः एकांतस्तत्र भवं रहस्यं रहस्येनाभ्याख्यानमभिसंशासनमसदारोपणं रहस्याभ्याख्यानं। कू
टमसद्भूतं लिख्यत इति लेखः। करणं क्रिया कूटलेखक्रिया अन्यमुद्राक्षरबिंबस्वरूपलेखकरणमिति। न्यस्यते निक्षिप्यत इति न्यासः रूप
कादर्पणं तस्यापहारोऽपलापः। योत्र ह्यपहारः परस्वस्वीकरणलक्षणः स न विवक्षितस्तस्यादत्तादानविषयत्वात्। यत्तत्र वचनमप
लापकं येन करणेन तेन न्यासोपह्रियते। पलप्यते तद्वचनं न्यासापहारः। आकारेणु लिंगहस्तभ्रूक्षेपक्रिया। शिरःकंपादिरनेकरूपः प
रशरीरवर्त्ती तेन तादृशाकारेण सह वितान्भूतो यो मंत्रो गुह्यो गूढः पारोऽभिप्रायस्तमुपलभ्य सहाकारं मंत्रस्तस्य विस्फरोटनेन स्या
कारमंत्रभेदः प्रकाशनं। मिथ्योपदेशादयः कृतद्वंद्वाः पंचातिचाराः स्थूलानृतविरतेरिति। संप्रति भाष्यमनुस्रियते। एते पंचेत्यादि। एत इति
सूत्रोक्ताः पंचेति मिथ्योपमिथ्योपदेशादय इति। नामग्रहमात्रेष्टस्थूलमृषापरित्यागेनासंतं वक्तव्यमिति ततः सत्यवचनस्यातीचारान्वर्ति
तत्र मिथ्योपदेशादिषु पंचस्वतीचारेषु मिथ्योपदेशस्तावत् नामप्रमत्तवचनं क्रमावद्योतनः। प्रमत्तस्य वचनं परपीडाकरणं वा ... हन्
तां दृशवइति यथार्थः स्थितस्तथा वचनोपदेशः स्यात्कृतः तद्विपरीतस्य यथार्थवचनोपदेशः। यथापरेण ... संदेहापन्नेन तत्त्वोपदे
श इति विवादेष्वित्यादि विवादः कलहः तत्रान्यतरस्यातिसंधानोपायमुपदिशत्यतिसंधानं छलनं। आदेशः स्वात् ... कथ्यते
दृश्यं एवमादि रेवं प्रकारस्सर्व एव मिथ्योपदेशोऽवसेयः। रहस्याभ्याख्यानमिति रहस्येन कर्मणाभ्याख्यानं स्त्रीपुंसयोः परस्परेणेति इतरेण
रेण यदि द्वयमलीन तत इतरस्मै कथयति। अयं तव भर्त्ता किमार्यमतिप्रसक्तो ... एवमाह। अयं तव भर्त्ता ... ताय ...
मवयस्यायो ... यथायं स्वरक्षामोमन् ... परिहसति। तथा स्त्रिय ... पुरः पत्नी ते गृहय ... मयं
मोहसिकामगर्दवः। वशीकरोतीत्यादि श्रमनस्य वेतिदं पतिमतिरिक्तस्य तेके कस्य पुंसः स्त्रिया वा तत्कालयोग्यं रागसंयुक्तमिति। रूप

तत्त्वार्थटी० चौरत्वस्य चान्तरंगः प्रद्वेषश्च प्रवृत्तौ। तेन तादृशा रहस्येनानेकप्रकारेण कर्मणा निर्वासनमिति। हास्येत्यादि। अन्यान्यानापि परिहासक्री-
२२४ डानुबंधात् हास्यान्यपतेतानि। नवैवोनहास्यपरिहासः सेवक्रीडा आसक्तिरासंगोऽनुबंधः आदिशब्दः प्रकारवचनः। हास्यक्रीडाप्रका-
रः अथवा हास्यप्रकारः क्रीडाप्रकारो वेति। पृथगुक्तिसंबंधः। कूटलेख।। क्रियालोकप्रतीतेति। असंतं प्रसिद्धमुद्राक्षरमुद्राकराद्दि-
विताभिः कूटत्वस्य इति। अत्रापि यत्नकृतत्वगादिमत्स्वं वचनं तत्कूटलेखक्रियाशब्देनोच्यते इति सत्यव्रतातिचारः। न्यासापहार इत्या-
दिगोपायतायश्च इत्यार्पणमन्यस्मात्तत्स्यापहारोऽपलापः सुप्रवचनेनात्तदेवस्य च यति विस्मरणं कृतं परिनिक्षेपग्रहणं विस्मरणेन कृ-
तपरनिक्षेपस्य ग्रहणं येन निक्षिप्तानि पंचशतानि पंचशतसंख्या विस्मृता सवा कृता निक्षेपकमार्गणकाले ब्रवीति। न सुष्ठु स्मरामि किं-
चतारं शानान्यर्पितानि तव तदा यथा पंचशतानीति यदर्पितं तत्तद् हीति निक्षेपकस्य गोपायितात्मतादृ चत्वार्थे यदेति। एवं परेण धि-
क्षिप्तस्य परविस्मरणकृतस्य शतस्य ग्रहणं येन करणेनाभापन्नेत्तक्रियात समस्तव्रतातिचार इति। साकारमंत्रभेद इति। आकारः श-
रीरावयवसमवायिनी क्रिया यं तन्मतांकृतस्य विकातेन विशिष्टेनाकारेण सदा विनाच्छूतो येन्निप्रायस्स साकारमंत्रस्तस्य भेदः प्र-
काशनमेतदुक्तं भवति निधिकृतसन्निधौ चेष्टाविशेषैः स्याकृतप्रकाशमभाकारः। तमेव स्पष्टतरमुदाहरति। पैशून्यं संयुक्तमंत्र-
भेदश्चेति। प्रीतिशून्यतेति पिशुनः स्तकाजः पैशून्यं द्वयोः प्रीतौ सत्यामेकस्याकारेरूपलभ्याभिप्रायमितरस्य तथा कथयति यथा प्रीतिप्रण-
श्यतीति। गुह्यं गृहनीयं न सर्वस्मै यत्कथनीयं मंत्रणं त्रो गुह्यनामंत्रणं राजादिकार्यसंबद्धस्तस्य भेदः प्रकाशनमेव मेतत्सत्यव्रतमपास्यातिचारसम्य-
गुपालनीयमिति। वा स्थूलादत्तादानविरतेरप्यमी पंचातिचाराः परिहार्याः। स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमा-
नोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः स्तेनाश्चौरास्तास्तास्मुक्तेहरत त्वं यूयं हरणक्रियायां प्रेरणमनुज्ञानं वा प्रयोगः अथवा परस्वादानोपकरण-
निकर्तरी घर्घरकादीनि तदा प्रतादानमिति। तन्वदेतस्तेन परामर्शः। तैराहृतमानीतं कनककवस्त्रादि तस्यादानं ग्रहणं सुलेन मुधि-
कयावा विरुद्धराज्यातिक्रमः इति विरुद्धयोर्द्वयो राज्यं तस्यातिक्रमो निलंघनमाक्रमणं परस्यान्तरराज्यं तिवासिनश्चान्तरस्मरा-
ज्यप्रविशतीत्तरराज्यनिवासिनोऽन्यतरराज्यप्रवेशं निगच्छंतीति विरुद्धराज्यातिक्रमस्सवानेकप्रत्यवायो हीनाधिकमानोन्मा- २२४
नमिति हीनं न्यूनमधिकमतिरिक्तं मानप्रस्थादिमानमुन्मानं वा तत्र मानं कुडवादि उन्मानं तुलादि हीनं मानमुन्मानं वा अन्यदानकाले

करोति अयं पुनरर्थं क्रान्तमधिकं करोतीति। प्रतिरूपकव्यवहार इति प्रतिरूपकस्सादृशस्तस्य विविधमवहरणं व्यवहारः प्रक्षेपः प्रतिरूप-
कप्रक्षेप इति यथा वत्, प्रत्यग्रघृते ब्रीह्यादिते लाघशुपलेना दितन्नत्र प्रक्षिप्य विक्रीणीते इति। स्तेनप्रयोगादयः कृतद्वंद्वाः पं-
चास्तेयाणुव्रतस्यातिचाराः। मा संश्रयन्तामप्रगुणयन्ते एत इत्यादिग्रन्थार्थता त्रेत्यादि तत्र नेयतीचारेषु स्तेनप्रयोगस्तावद्
यत्स्तेनेषु तस्करेषु संभवेति। हिरण्याद्यर्थप्रयोगो हिरण्यादिप्रयोग हिरण्यं रक्तं तं घटितरूपमादिशब्देन कनकं च। घर्घरका दिनि-
ष्टंधि स्थितार्थ ज्ञातीतितथा खात्रखननकादेवं विधमुपकरणं नाणवृत्तिनानीर्वर्तनीयं न विक्रियाप्रतिस्तेनेरित्यादि तस्करोपनीत-
स्य द्रव्यस्य रक्तादेर्मुधा विनामूल्येन क्रयेण वा अल्पप्रदानेन ग्रहणं तदाहृतादानमनेकप्रत्यवायमिति परिहार्यं विरुद्धेत्यादि विरु-
द्धराज्यातिक्रम अतिक्रमो मर्यादोल्लंघनं तं मर्यादापरस्परविरुद्धराज्ञ कृतैव व्यवस्थामुल्लंघयक एवमास्तेयव्रतस्यातिचारः विरुद्ध-
हीत्यादि। यस्माद्विरुद्धराज्ये सर्वमादानं ग्रहणं तृणकाष्ठादेरपि स्तेयमुक्तं। चोरतया संबद्धं भवतिसस्माद्विरुद्धराज्यातिक्रमो न क-
र्यं हीनाधिकेत्यादि। समस्यातिचारद्वयं निर्दिष्टमन्यप्रकारेण व्यवहारसंबंधनार्थे हीनमानव्यवहारोऽधिकमानव्यवहार हीनोन्मा-
नव्यवहारोऽधिकोन्मानव्यवहारश्चेति। एतदेव विवृणोति। कूटतुलेत्यादि। प्रसिद्धटंकादिटंकित अकूटतुल्यते तापरा कूट-
तुला। एवं मानमपि अन्यं कूटतुलाकूटमाना न्यां वंचनं व्यनंश्च लननमादिशब्दाद्वचनकायक्रियाग्रहणं। तेर्युक्तस्तत्फकं क्र-
यो यग्रहणं विक्रयो दत्त्वेन दानं सर्वमितत्त्वकार्यं द्विविधयोगश्चेति हीनाधिकव्यवहारसामान्याद्विप्रयोगो पलासः श्व रूपकादि-
द्रव्यास्सदृशानि स्वनंदिरमाप्यानात्याच। तत्राप्याप्यापरिहरणीया दशैकादशैका प्रकृतिः यद्धाप्यकन्यरुच्यासा क्रियते
तथा प्रतिदृश्यः च्यत इत्यपोद्यते लोकेनन्याय्यानृतत आदेयेति। प्रतिरूपकव्यवहारोऽभनानेत्यादिनाभवाशस्वरूपार्थः प्रति-
रूपकव्यवहारस्वरूपमिति। सुवर्णस्य प्रतिरूपकं क्रियाप्यादकसुवर्णं तादृशमेवा पदमां वर्णीगोरवादिगुणयुक्तं निष्पाद-
यति। प्रयोगविशेषात् तथा रूप्यं रक्तं तं कतिपयदिवसरम्यमिति। आदिग्रहणात् तेलघृतक्षीरदधितक्रताभ्रकांस्यादिपरिग्रहः। माडीक-
रणमिति। माडीकरणमपहृतानाम्। गोवादीनां सशृंगाणामपि पक्वकालिंगीफलस्वेदिता निशृंगाणपधोमुखा निजगुणनिर्तिर्यक्कलिता
निवायथा रविस्तरास्यां तकर्तुमिति यान्यत्वमिव प्रतिपद्यंते गवादयः तथा कृतेषु शृंगेषु सुखेन वध्यंते। अन्यहस्ते वा विक्रीयंत इति माड-

स्वभावान्न भवत्य(?)एवं च स्वरूपतो पादानमाङ्गीकरणमेते पंचास्तेयव्रतस्यातिचारा भवंतीति ॥ चतुर्थाणुव्रतस्यातिचारान्निर्दिदिक्षयेदमुच्यते। परविवाहकरणे
त्वरपरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनानंगक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशाः। एते पंच ब्रह्मव्रतस्यातिचाराः कृतद्वंद्वानिर्दिष्टाः परविवाहकरणं इत्वरपरिगृहीतागमनं अ
परिगृहीतागमनं अनंगक्रीडा तीव्रकामाभिनिवेशश्चेति। तत्र परविवाहकरणमिति। स्वापत्यसागारिणस्वरूपं। येव वीवाहः कार्यः परविवाहकरण
स्तु निवर्त्तितष्टव्यमुरुसां अकारान्यात्मज्ञत्वे निवर्त्तीत। स्वदारसंतोषः अपि परपरिगृहीतदारान्निगमनन वा। स्वदारसेवनमेव द्वयमोक्षः पे
ति रोमान्तिवर्त्तो त द्वितीयस्तु परपरिगृहीतदारासेवनान्निवर्त्ततानस्वदारेभ्योनचापरिगृहीतवेश्यादिभ्यः तयोश्च यथासंभवमतिचारास्तेताउसारेणाभ्यू
ह्याः तत्र स्वापत्यमतिरिक्तमन्यापत्यं परवाच्येनोच्यते तस्य विवाहकरणं विवाहक्रियाकन्याफललिप्सया वास्नेयहद्संबंधेन वा। इत्वरपरिगृहीतागमनं प्रतिपुरुष
गमनशीला इत्वरी वेश्यानेकपुरुषगामिनी भवति। तस्यैव यदान्येन कंचित्कालमभिनिष्ठमानाटीदत्ता भवति तावंतं कालमगम्या सेति इत्वरपरदारस भव
ति इत्वरीवासौ परिगृहीता चेति। इत्वरपरिगृहीता गमनमभिगमो मैथुनासेवा। इत्वरस्तोकमप्यभ्यते। इत्वरं स्तोकमल्पपरिगृहीता इत्वरपरिगृ
हीता अकृतलक्षणस्तत्पुरुषे मयूरव्यंसकादेः कृष्णा अथवा इत्वरकालं परिगृहीता वाकपार्थिवादित्वात्समासः कालशब्दलोपश्चापरिगृहीतागम
नं चवश्यास्त्वैरिणी प्रोषितभर्त्तृकादिरनाथा अपरिगृहीता तदभिगमनमाचरतः स्वदारसंतुष्टस्यातिचारो न तु निवृत्तपरदारस्य अनंगः कामकर्मादिर्या
स्तु संसास्त्रीनपुंसकपुरुषासेवनेन हस्तकर्मादीनां वा। योषितामपि योषिन्नपुंसकपुरुषासेवने च हस्तकर्मादीनां वा नपुंसकस्यापि नपुंसक
पुरुषस्त्रीसेवनेन हस्तकर्मादीनां वा। स एवं विशेषेण मोहोदयात् उद्भूतः कामस्त्वनंगो नान्यः कश्चित्कामः तेन तत्र क्रीडा रमणमनंग
क्रीडा आहार्यैः काष्ठपुस्तफलमृत्तिकाचर्मादिघटितप्रजननैः कृतकृत्योपि स्वलिंगमन्यत्र प्रक्षाते बलवान्स्वप्रदेशे योषितां तथा केशाकर्ष
णप्रहारदानदंतनखकदर्थनाप्रकारैर्मोहनीयकर्मावेशात्क्रीडति। तथाप्रकारं कामी सर्वेषामनंगक्रीडा बलवति रागं प्रसूयते। समाचरतः
श्चैवम्। धैर्येण क्लिष्टचित्तस्य यत्फलं नाकालिकी विडंबना क्लेशावदेव फलमिति तरसश्चमार्गेणैर्नासेवमानस्येति। नानंगक्रीडया कश्चिद्गु
णोतिरिक्तो लभ्यत इति अनयोरन्यतमतीचार इति। तीव्रकामाभिनिवेशोऽतितीव्रः प्रकर्षप्राप्तः कामेभिनिवेशस्तीव्रकामाभिनिवेशः
स्तावत्पर्यंतस्थितना परितत्कामप्रसक्तव्यापारस्य तदध्यवसायिता। मुखेपोपस्थकक्षांतरेष्वविच्छिन्नतया प्रक्षिप्यलिंगमास्ते मृततर।
वमहतीवेलां निश्चलश्चटकेरइव। मुहुर्मुहुश्चटकायामारोहति योषिति। वाजीकरणानि चोपयुंक्ते जातकलमदनकः अनेनाप

बलो प्रधत्वयोगेण उचाप्रसेकी तुरंगावमर्दी च भवति पुरुषः स्त्र्यप्येवमेतयोरतीचार इत्येते पंच ब्रह्मव्रतस्यातिचारा भवंतीति अन्ये प
ठंति सूत्रं। परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानंगक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशा इति तत्र बुध्यामहे इत्वरिकापरिगृही
तागमनमिति। यदि कर्मधारयस्ततः पुंवद्भावः अथ समासस्ततः संबंधोपि दुर्घटः नचान्यः प्रकारः समस्ति अन्ये त्वन्यथा पदानि भिंदंति। पर
विवाहकरणं इत्वरिकागमनं परिगृहीतापरिगृहीतागमनं अनंगक्रीडा तीव्रकामाभिनिवेशा इति न एवंवादिन इत्वरिकां व्याचक्षते उ
क्षितसंकीर्णयोषिदित्वरिका तद्यथा उन्मत्ता वधिरान्धा मूकिका बाला द्विषितेत्यादिका। एतदभिगमः किल रागान्यस्तोकाकीर्तिप्रत्यवा
यसंभवः परिगृहीतां परिगृहीता किल प्रोषितभर्तृकेति सर्वमिदमनुपातिच्याख्यानमित्यपकर्ण्यं। इच्छापरिमाणव्रतातिचारमाचिख्या
सयेदमाह क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः क्षेत्रवास्त्वादीनां कुप्यांतानां कृतद्वंद्वानां प्रमाणनित्याक्लं
कल्प्य यानि विशिष्टकालावधिकानि गृहीतानि तेषामुद्रेकः धनमतिक्रमः प्रमाणातिक्रम इति। प्रत्येकेभिसंबध्यताप्येकद्वयत्वेति। क्षेत्र
वास्तुप्रमाणातिक्रम इत्यादि तत्र क्षेत्रं सस्योत्पत्तिभूमिः सेतुकेतुभेदाद्विविधं तत्र सेतुक्षेत्रमरघट्टादिसेच्यं आकाशपातितोदकनिष्पाद्य
सस्यं केतुक्षेत्रं वास्त्वगारं गृहमुच्यते तदपि त्रिविधं खातं उच्छ्रितं खातोच्छ्रितं भूमिगृहकादि उच्छ्रितं प्रासादादि खातोच्छ्रितं भूमिगृहस्योपरि प्रासादादिसंनिवेशः तेषां क्षेत्र
वास्तूनां प्रमाणं प्रत्याख्यानकाले निर्दिष्टं तमेतावंति क्षेत्राणि वास्तूनि च विहाय शेषाणां प्रत्याख्यानं यावच्चातुर्मासी संवत्सरं यावज्जीवं वा अथ धीकृतस्य
भ्यंतरे संकल्पितप्रमाणातिरेकक्षेत्रवास्तुग्रहणमिच्छापरिमाणातिचारः। हिरण्यं रजतं घटितं वानेकप्रकारं पात्रादि तत्तथा सुवर्णमपि एतद्ग्रहणं चेड्नी
लमरकताद्युपलक्षणपरिग्रहः सर्वेषामभिगृहीतप्रमाणातिमेतिचारः। धनं गोमहिष्यादि विकाकरभाश्वरासभकरिवराहं तिवउष्टपरिग्रहः धान्यं व्रीहिसि
इव मुद्गमाषतिलगोधूमयवप्रभृति सर्वमगारिणा परिमितं यावत् तदुपरि प्रमाणग्रहणमतिचारः दासीदासाः कर्मकराः उपरुद्धिका वा परिणयनादि
विधिना स्वीकृता वा पत्नी दासकल्पद्विपदा अभिगृहीतपरिमाणातिक्रमोऽतीचारः तत्सहं समयूरकुक्कुटशुकसारिकादीनां च प्रमाणातिक्रमोऽतिचारः कुप्यं
कांस्यलोहताम्रसीसकत्रपुमृत्कांडकत्वविसारविकारो वंतिका काष्ठकंडकपारिमंचकमंचिकादि प्रमाणातिरेकग्रहणमतीचार इत्येवमेते इच्छाप
रिमाणव्रतस्यातिचाराः पंच भवंतीति ॥ एवमणुव्रतातिचारानभिधाय संप्रति दिगादिव्रतानां क्रमेणातिचारानभिधातुमिच्छन्नाह तत्र दिग्व्र
तस्य तावत् ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यंतर्धानानि ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च यत्परिगृहीतस्य परिमाणस्यातिक्रम इति व्यतिक्रमः प्रत्ये

क्रमेणाभिसंबध्नीयः। क्षेत्रवृद्धिः स्मृत्यंतर्धानं चेति सर्वैः कृतद्वंद्वः दिक्परिमाणस्यातीचाराः पंच दिग्व्रतस्यातिचारा भवंतीति। ऊर्ध्वपर्वततरुशिखरारोहणे दिक्परि
माणं। अधस्त्वधोलौकिकग्रामकूपादिपरिमाणं। तिर्यगपि योजनमर्यादाभिग्रहव्यतिक्रमः। क्षेत्रवृद्धिरिति एकतो योजनशतपरिमाणमभि
गृहीतमन्यतो दशयोजनानि तस्मिन्नभिगृहीतानि द्वितीयस्यां तु मन्ये अयोजनशतमेव(?) दशयोजनमध्यादपनीयान्यानि दश योजनानि तत्रैव स्वबुध्या प्रक्षिपति
संवर्द्धयत्येकत इति क्षेत्रवृद्धिरेषा। स्मृत्यंतर्धानं स्वरूपमात्रदेशस्मृतेर्भ्रंशोंतर्धानमिति अविस्मृतिमूलं नियमानुष्ठानं स्मृतिभ्रंशे तु नियमत एव नि
यमभ्रंशः। किं मयापरिगृहीतं कया मर्यादयेति व्रतमितस्मरतोंतर्धानमपाकरणं तिरस्करणं नियमस्येति। देशव्रतविरतेरतिचाराभिधानायाह
आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः। दिग्व्रतविशेष एव देशव्रतमियांस्तु विशेष एकं यावज्जीवं संवत्सरं चतुर्मासपरिमाणं वा देशव्रतं
तु प्रतिदिनं दिवसप्रतिप्रहरप्रतिमुहूर्तादिपरिमाणमस्यातिचाराः पंच भवंति। द्रव्यस्यानयनमित्यादि विशिष्टावधिके हि देशाभिग्रहे परतो गमना
संभवात् स्वतो यदन्योऽवधीकृतदेशाद्बहिर्वर्त्तिनः सचित्तादिद्रव्यस्यानयप्रयुज्यते त्वयेदमानेयं संदेशकप्रदानादिना नयप्रयोगः। आनायन
प्रयोग इत्यपरे पठंति। बलाद्विनियोगः प्रेष्यप्रयोगः। यथाभिगृहीतप्रविचारदेशातिक्रमभयात्प्रेष्यं प्रहिणोति त्वया चावश्यमेव गत्वा मम गवा
द्यानेयमिदं वात्र कर्त्तव्यमिति। प्रेष्यप्रयोगः। स्वगृहवृत्तिप्राकारादिविच्छिन्नभूप्रदेशाभिग्रहे विहितप्रयोजनउत्पन्ने स्वयं गमनात्प्रतिश्रि
कारस्पतासन्नवर्त्तीभूत्वा अन्यकासितादिशब्दकरणेन समवसतिकान्बोधयति। तवत्स्वशब्दश्रवणान्मदुपकंठमागच्छंत इति। देशाव्रतातिचारः श
ब्दानुपातश्च। प्रत्येकमभिसंबध्यते। शब्दमनुपततीति शब्दानुपातः। स एव श्रोतास्वरूपं। अथवा शब्दस्यानुपतनमुच्चारणं तादृग्यन परकीयश्रव
णविवरमनुपततीति शब्दानुपातः। रूपानुपातः। शब्दमनुच्चारयन्नुत्पन्नप्रयोजनः स्वशरीररूपं परेषां दर्शयति। दृष्ट्वा तावत्तत्समीपमागच्छंतीति इ
इति रूपानुपाताः। तथा पुद्गलप्रक्षेपोतिचारः पुद्गलाः परमाणवादयः तत्संयोगा द्व्यणुकादयः स्कंधाः स्थूलस्थूलभेदाः तत्र येषाकाराकारपरि
णता लोष्टेष्टकाकाष्ठशकलादयस्तेषां प्रक्षेपः एवं कार्यार्थी हि विशिष्टदेशाभिग्रहे सति परतो गमनाभावाल्लोष्टादीन्परेषां प्रतिबोधनाय क्षि
पति। लोष्टादिपातसमनंतरमेव च तत्समीपमनुधावंतीत्येते पंच देशाव्रतस्यातिचारा भवंतिः यस्मात्कमनागमनकृतिः तस्मात्प्राणव्यपरोपणप
रिकीर्त्तिः ईर्यादेशावकाशिकव्रतमभिरक्षते सागारिणः। तत्र स्वयमुपमर्द्दः कृतोन्येन वा कारित इति। न कश्चित्फले विशेषः प्रत्युत स्वयं गम
ने क्रियानैपुणेन लक्षते। ईर्यापथविशुद्धेः स्वयं तिपुणलाभपरस्य स्वप्रयोगवचतो गमनाभूत्तो पमर्द्दसंभवादिति। एवं प्रकृष्टदेशाव्रतातिचा

रेनर्थदंडविरतेरतीचाराभिधित्सयेनदमुच्यते। कंदर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधिकत्वानि। कंदर्पकामस्तद्धेतुर्विशिष्टो वाक्प्रयोगः
कंदर्पउच्यते। रागोद्रेकात्प्रहासमिश्रो विशिष्टवाक्प्रयोगः कंदर्पः। मुखनयनोष्ठचरणभ्रूविकारपूर्वकः परिहासादिकृतकोन्मंडवरणस्य वा कायिको
व्यापारः। कौत्कुच्यं कुत्सितं संकोचनादिक्रियायुक्तः कुचः। सक्रावः। कौत्कुच्यमनेकप्रकाराभंडादिविडंबनक्रियाः। कुरिति कुत्सायां निपातो
निपातानामानंत्यात् अन्ये पठंति कौकुच्यमिति तेषां कुत्सितः कुचसंकोचनादिक्रियान्नाकुकावः। कौकुच्यं। धार्ष्ट्यप्रायमसभ्यासंबद्धबहुप्रला
पित्वं मौखर्यं। असमीक्ष्यानालोच्य प्रयोजनमात्मनः। आधिक्येनाधिकं करणमुवितां उपभोगादतिरिक्तकरणमसमीक्ष्याधिकरणं मुशलदात्राशि
लापुत्रकशस्त्रोलूखलयंत्रकशिलाग्न्यादिदानलक्षणं उपभोगः आसनपानभोजनचंदनकुंकुमकस्तूरिकाविलेपनादिरतिरिक्तोऽनर्थदं
डः केवलमनेनसोऽहेतुः प्रत्येकमुपभोगस्तुल्य एव तस्य भोगा दिधिकत्वमुपभोगाधिकत्वमिति कृतद्वंद्वः पंचाप्यनर्थदंडविरतिव्रतस्यातिचारा भवं
तीति। कंदर्पइत्यादिना प्रयोगतात्पर्यं तत्र कंदर्पो नामेत्यादि तत्र तेषु पंचस्वतीचारेषु कंदर्पस्तावद्वाग्व्यापारस्तत्स्वरूपकथनं रागसंयुक्त इति
रागकामाभूत्त— असभ्यः सज्जनार्हस्ततो न सभ्योऽसभ्यः अयुक्तो वाक्प्रयोगो हास्यं चेति। वाचः प्रयोग उच्चारणं वाक्प्रयोगः हास्यं मोहोदयाद्वस
प्रवर्णं कृतिरूपमिति। कौत्कुच्यं नामेत्यादिना मद्राष्टोल्लंकारार्थः। एतदेव वाग्व्यापारं हसनं चोभयं। दृष्टमपिदुष्टकायप्रतीचारः संप्रयुक्तं
इति दुष्टकायप्रतीचारो मोहनीयकर्मोदयसमावेशात्प्रकटं। तत्संबद्धमुत्तनयमपि वाग्व्यापारोपसर्जनं कायव्यापारप्रधानं कौत्कुच्यमि
ति मौखर्यमित्यादि मुखरेणाालोचितलाभीतुंडिलत्वेवावष्टंभ असंबद्धबहुप्रलापित्वमित्यसंबद्धमसंबद्धमिति। सर्वापरेण घटमानं बहु
प्रलपतित्वमसंबद्धबहुप्रलापित्वं। पीतकावो बहुप्रलापित्वं यत्किंचिदसंबद्धं मुखनितत्वप्रस्त्रात्मनः कं विरर्थसाधयतीति। असमीक्ष्याधिक
रणमनालोच्याधिकरणमसमीक्ष्यकर्त्तृणः। आत्मानं नरकादिषु अधिकरोतियेन तदधिकरणं तत्र लोकप्रतीतमिति नाप्यं यस्त्वात्मनः कंचि
दुपकारं करोति परं प्रयोजनमेव केवलं साधयति तदसमीक्ष्याधिकरणमात्मनोनुपयोगादिति विवेकिकृतमत्। तीतं उपभोगाधिकत्वं।
चेति। लोकप्रतीतमेतन्निसंबध्यते। स्नानपानकदियाद्युपयुज्यते। आत्मनस्तावदेवपेभयतीस्यादिक्रियालक्षणउपभोगस्ततोन्य
स्याधिक्यमितकपभोगाधिकत्वमनर्थदंडविरतेः। पंचातिचारा भवंतीति। अनर्थदंडानंतरोपदिष्टसामायिकीतिचारप्रसिद्ध्यर्थमिदमु
च्यते। योगदुःप्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि। दुष्टं प्रत्त इति योगाः कायादयः प्रणिधानं प्रयोगः दुष्टं प्रणिधानं दुःप्रणिधानं दुःप्रणिधा

नच्चाइस्मच प्रत्येकमभिसंबंध्यते वर्त्ययतीति कायदुःप्रणिधानमिति। शरीरावयवाः पाणिपादादयस्तेषामनिभृततावस्थापनं कायदुःप्रणिधानं। वर्णसंस्कारा
भावार्थानवगमचापल्यानि वाक्क्रियादुःप्रणिधानं क्रोधलोभद्रोहाभिमानेर्ष्यादिकार्यव्यासंगजनितसंभ्रमो मनोदुःप्रणिधानमिति मनोदुःप्रणिधानं। अनाद
रो ऽस्मादः प्रतिनियतायां वेलायामकरणं सामायिकस्य यथाकथंचित्प्रवृत्तिरनादरः। अनेकाग्र्यं स्मृत्यनुपस्थापनं मनःसमाधानवर्जितता स्मृतेरनुपस्थापनं स्मृ
त्यनाप्तः। किंविषयायाः स्मृतेः सामायिकमस्तावा तद्विषयायाः इति। सामायिकं मया कर्तव्यं न कर्तव्यमिति वा स्मृतिभ्रंशः स्मृतिमूलत्वाच्च मोक्षसाधनानु
ष्ठानस्येत्येते पंच सामायिकव्रतस्यातिचारा भवंतीति। व्याख्याताः सामायिकातिचाराः। तत्सप्तमीयोद्देशनात् ... पौषधोपवासस्य के अतिचारा इत्याह। अप्रत्यवेक्षि
ताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपसंस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि। प्रत्यवेक्षणं चक्षुषा निरीक्षणं स्थंडिलस्य सचित्ताचित्तमिश्रस्थावरजंगमजंतुशू
न्यता। प्रमार्जनं वस्त्रप्रांतादिना विशुद्धिहेतो यथा ... पौषधोपवासस्यायं क्रियाकलापो ... इति निर्दिश्यते उत्सर्गस्यागे
... निष्ठ्यूतश्लेष्ममलमूत्रपुरीषादीनां प्रत्यवेक्षिते अप्रमार्जिते ऽवोत्सर्गः कार्यः। अथवा प्रत्यवेक्षिताप्रमार्जित उत्सर्गं करोति। ततः पौषधोपवासव्रतमतिचरती
ति। आदानं ग्रहणं यष्टिपीठफलकादीनां तदपि प्रत्यवेक्ष्य प्रमृज्य च कार्यमन्यथा ऽत्र प्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्यादानमतिचारो निक्षेपश्च तथा ऽप्रत्यवेक्षि
ते ऽप्रमार्जिते वस्त्रदेशे संस्तारोपक्रमः संस्तारः संस्तीर्यते ऽयं इति यत्ना पौषधोपवासे तद्दर्भकुशकंबलीवस्त्रादिस्तस्योपक्रमः करणमनुष्ठानं प्र
देशे यथा दर्भादि संस्तीर्यते तत्प्रत्यवेक्ष्य प्रमृज्य चेतरथातिचारः। अनादरः स्मृत्यनुपस्थानं च व्याख्याते अनादरः। पौषधोपवास इति वा कि कर्तव्यता
क्रियायां तद्विषयमेव स्मृत्यनुपस्थापनमित्येते पंचैते पौषधोपवासस्यातिचारा भवंतीति। ... संप्रति प्रस्तावायातानुपभोगपरिभोगातिचारान्व्याकुर्वन्नाह। स
चित्तसंबद्धसंमिश्राभिषवदुःपक्वाहाराः। भोजनकृतमुपभोगं विविनक्ति। सचित्ताहार इत्यादिना ग्रन्थेन चित्तं चेतनासंज्ञानमुपयोगो वधानमिति प
र्यायाः सचित्तश्चासावाहारश्च सचित्ताहारः सचित्त आहारो वा यस्य स सचित्तमाहारयतीति वा सचित्ताहारः। मूलकंदलीकंदार्द्रकादिसाधारणवनस्प
ति प्रत्येकतरुशरीराणि सचित्तानि तदभ्यवहारः। पृथिव्यादिकायानां वा सचित्तानां। तथा सचित्तेन संबद्धं कर्कटककबीजकोलिकाक्फलादिपक्वा
बदरोदुंबराम्रफलानि ... यतः सचित्तसंबद्धाहारः तत्र तथा सचित्तेन सन्मिश्र आहारः संमिश्राहारः शुष्कफलबीजहितिलादिना ... मिश्रः। मोद
कादिर्वाद्यस्य ... कपिपीलिकादिसूक्ष्मजंतुयतिमिश्रस्याभ्यवहारो ऽभिषवाहार इति सुरासौवीरकमांसप्रकारपण्णकिण्वाद्यनेकद्रव्यसंधा २२७
निष्पन्नः सुरा ... दिरभिषंदकद्रव्योपयोगो वा दुःपक्वाहार इति। दुःपक्वमस्विन्नतंडुलफललोटयवगोधूमस्थूलमंडककंटु

कादि तस्याभ्यवहार ऐहिकप्रत्यपायकारी यावन्तावांशेन सचेतनत्वात्तावता परलोकमप्युपहंतीति। व्याकृतमुपभोगपरिभोगव्रतातिचारविधानं तदनं
तरमाप्तातिथिसंविभागातिचारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते। सचित्तनिक्षेपपिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः। अन्नादेरिति विचार्य
अन्नमोदनपानकादिचतुर्विधाहारो वा ऽशनादिः तस्य सचित्तेषु व्रीहियवगोधूमशाल्यादिषु निक्षेपः। तद्धान्यादिकपरबुद्ध्या निक्षिप्ति पश्चाद्दानबुद्ध्या एतद्व्या
ख्यातं ... सचित्ते निक्षिप्तं न शुद्धं ते साधव इत्यतो देयं ... न वा ददते साधव इति ज्ञायते न ममेति सचित्तापिधानमपि सचित्तेनापिधानं स्थगनं स्वरण
कंदपत्रपुष्पादिना तत्रापि तथाविधमेव बुद्ध्या सचित्तेन स्थगयति परव्यपदेशा इति सा ऽपि पौषधोपवासपारणाकाले ... समुपस्थितस्य प्रकट
मन्नादिवस्तुतः श्रावकाभिधत्ते परकीयमिदमिति नास्माकीनमतो न ददामीति। न चैषा परमार्थो ... परमार्थतस्तु तदीयमेव तत्। अथवा परस्यावेसेदम
स्तीति तत्र गत्वा मार्गयतस्तु यमिति मार्गितः सन्कुप्यति सद्धिमार्गितं न ददाति। अथवा तेन तावद्द्रुमकेण दत्तं। किमहं ततो ऽपि न्यून इति मात्सर्याद्ददाति
प्रयोजनं ... मात्सर्यं कषायकलुषितेन वा चित्तेन ददतो मात्सर्यमिति। कालातिक्रम इति उचितो यो भिक्षाकालः साधूनां तमतिक्रम्य अनाग
तं वा ... पौषधोपवासी सच्चकालातिक्रमोऽयं ... अतिक्रमो वस्त्रावदानं ... इत्येते पंचातिथिसंविभागस्यातिचारा भवंतीति। जीवि
तमरणकातिचारानभिधाय संप्रति मारणांतिकसंलेखनायाः अतिचारा भवंतीत्याह। जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबंधनिदानकरणानि त्रा
शंसाशब्दः जीवितमरणाभ्यां संबध्यते। जीविताशंसा ... आशंसनं। तत्र ... ध्यानस्याभिनवप्रतीचारः। जीवितं प्राणधारणं तत्राशं
सा अभिलाषो यदि बहुकालं जीवेयमिति वस्त्रमाल्यपुस्तकवाचनादि पूजादर्शनात् बहुपरिवारदर्शनाच्च लोकश्लाघाश्रवणाच्चैवं मन्यते जीवित
मेव मे श्रेयः। प्रत्याख्याताशनस्यापि यत एवंविधा मदुद्देशेनेयं विभूतिर्वर्त्तत इति मरणाशंसा तद्विपरीता न कश्चित् ... प्रतिपन्नान्नपानं विषय
ति न सपर्यति ... यते न कश्चिच्छ्लाघाते ततस्तस्यैवंविधश्चेतःपरिणामो जायते यदि शीघ्रं म्रियेय ... शुभकर्मेति। मरणाशंसा मित्रानु
राग इति मित्रेष्वनुरागाणि ... सहपांशुक्रीडितप्रभृतिष्वनुरागः स्नेहो यस्तान्तादृशं व्यसनसहायान ... इति मित्रानुरागोऽति
चारस्तथा पुत्रादिष्वपीति द्रष्टव्यं। मित्रास्यापकार ... पुत्रादीन् ... धनवन्तान्यपरि ... सर्वसंगत्यागस्तस्यामवस्थायां कार्य इ
त्युपदेशः। सुखानुबंध इति अनुभूता प्रीतिविशेषस्मृतिसमाहरणं ... सुखानुबंधः। निदानकरणमिति निदानमवखंडनं तपसश्चारि
त्रस्य वा यत्तपसो मे सास्ति फलं ततो ऽमुमात्तरे चक्रवर्ती स्यामर्द्धनरताधिपतिर्महामंडलिकः सुभगो रूपवान्नित्यादि। एतद्वा संनाधम

नंतसंसारानुबंधित्वात्परित्याज्या इत्येते पंच षष्ठिरतिचाराः श्रीश्रावकाणां तेषां यत्यगारिधर्म एवंप्रकारः ननु सम्यक्त्वातिचारपंचकं संभवात् सङ्गतिरतिचाराः
स्फरितिउच्यते सम्यक्त्वं हि मूलप्रसादपीठरचनावदाधारभूतं मूलगुणउत्तरगुणानां व्रतशीलानामाधारत्वात्तत्र तद्विशेषे तिचारग्रहणं तादृतिचित्यादिनोपसं
हरति तस्मात्प्रायः दर्शनादितेष्वपंचनष्टिः अतिचारेषु प्रमादेन कार्यः अप्रमादयुक्ताः स्युः इति ॥ अत्राहोक्तमित्यादिना संबंधमाचष्टे अत्र व्रतेषु व्रता
तिषु वक्ष्यामि स्याते प्रतदनुवादः चारेण दानं प्रस्तौति उक्तान्यपि हितानि लक्षणतो व्रतानि व्रतिनश्च तदनन्तरमुद्दिष्टं प्रदानं किमिति सदेवकार्य
वाग्नि धतस्त्वमनाश्रित्य प्रश्नयति दानं किं लक्षणं कर्मेति तद्दानलक्षणं वक्तुकामः अत्रोच्यते इत्यादि अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानं अपरेतु
क्तसंबंधमाचक्षते अतिथिसंविभागव्रतबोधनाद्दानधर्माभिरिणः शेषधर्मवद्बोधितः तत्र किं लक्षणं दानमित्याह अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानं अ
नुग्रहस्तीति अनेन तेन तद्ग्रहणं तदेव तत्रोपकारकः प्रतिग्रहीतुर्दातुश्च प्रधानानुषंगिकफलं प्रधानं तु क्रियानुषंगिकं स्वर्गप्राप्तिः प्रकृतावस्य स्वस्य युक्तस्य
प्रतायत्यतिविनवबोधिलाभादिसोर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तदनुग्रहार्थं मनु यदनुप्रयोजनमर्थं शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वात् स्वस्येति स्वशब्द आत्मात्मीय
ज्ञातिधनादिषु वर्त्तते इहात्मीयः वचनः प्रयुक्तः आत्मीयं न्यायेन स्वीकृतं पूर्वकृतस्य [illegible] ॥ मागतं न्याय्यमित्यर्थः स्वस्यान्नपानं त
स्यातिसर्गस्त्यागः न चोज्झनमात्रं त्यागशब्देनाभ्यते किंतर्हि दानं विशिष्टसंप्रदानकमित्यर्थः तत्र संप्रदानं द्विविधं विधामर्हद्भगवंतः साधर्मिकाः स्वतत्त्वा
र्हद्भ्यो दीयते पुष्पबलिधूपचामरातपत्रफलनैवेद्यध्वजवंदनातपकिरीटाभरणादिः साधर्मिकास्तु द्विप्रकाराः साधवः श्रावकाश्च साधवो यथोक्त
ज्ञानदर्शनक्रियानुष्ठानसंपन्नाः श्रावकाश्च सम्यक्त्वाणुव्रतादिसाधकविधधर्मजातकस्तेभ्यो दानमन्नादेर्देशकालोपपन्नमिति एवं विधस्तत्र
र्थप्रतिपादनाय आत्मपरानुग्रहार्थमित्यादिना आनन्दनकालेण विशुद्धबुद्धितं दातुराप्यायते श्रद्धादिगुणयोगभूपायः प्रतिग्रहीता
पात्रविशेषः देयसंपच्चेति आत्मा च परश्च आत्मपरौ तयोरनुग्रह आत्मपरानुग्रहः सोर्थो यस्य तदात्मपरानुग्रहप्रकारः स च विशुद्धया
धियादृतः कर्मनिर्जरणादिफलस्समस्तीत्यग्रहग्रहणं द्विष्टबुद्धितं लक्ष्यते न्यायानुग्रहाभाव एवस्यात् तत्र निर्जरादिफलमुपेय
मुपायाद्दत्तेन संपद्यत इत्युपायपरिग्रहः देशकालपुरुषावस्थाः संवेद्यागपानुसारिणा संप्रमोदनिर्भरेण चेतसा रोमांचकंचुकोप
गूढवपुषा वाक्कायानासनप्रदानवंदनचरणप्रक्षालनसत्कारपूर्वकं समाधायैकाग्र्यमित्यादिरूपाय आत्मेति दाना श्रद्धादिवाक्किसत्व २२८
क्षमाविनयविद्यानादिगुणसंपन्नो दत्तामीति संपरिणतः परोपादानात्तु प्रतिग्रहीतज्ञानक्रियायुक्तो विजितेन्द्रियकषायः स्वाध्यायतपोध्याना

भ्याधिक्यात्सूत्तोत्तरगुणसंपदुपेतः पात्रमिष्यते तस्य च द्रव्यजातस्यान्नपानवस्त्रादेरित्यनेन देयनिर्देशः स्वस्येत्यात्मीयस्य लोकाचारव्यवहाराद्यु
पात्तस्य द्रव्यजातस्येति द्रव्यविशेषस्य पुनः स्वद्रव्यस्य जीवद्रव्यस्याजीवद्रव्यस्यापि तत्सर्वस्य कलत्रगृहक्षेत्रदानात् शास्त्रादेरनेकप्राणिनां च हृतो किं
त्तर्हि अन्नपानवस्त्रादेः दिग्ग्रहणं शेषोऽपि कोपग्रहिकस्य कल्पोपकरणपरिग्रहः सर्वस्याहारोन्नपानं खाद्यं स्वाद्यं च प्रधिवासो गोः परत एव नन्दोचत
मोत्पातिकं एणशृङ्ग सदवदानु प्रतिग्रहीतुश्चोपकारको निर्जराफलत्वात् जीवद्रव्यस्यापि न सर्वस्य दासदासीबलीवर्दवाहनादेः स्वयमेव
भित्तत्वात् क्षितिप्रमाणत्वाद्यथाह कुंजनयति हियं न यद्व्यकारणं हा इति [illegible] असावद्यं द्विपदनयिष्टहि
एणं चतुष्पादिसुपं चतुष्पादं पुत्रदुहितृभार्यापत्नी इत्यादि [illegible] मिनादत्तमनुज्ञानं प्रभाद्यभिमुक्तेन न्यायेन देशकालोपपन्नमचेतनं चेतनं
वा द्रव्यजातं पात्रेषु एवं तिदेयमाधायकर्मादिपि देशकालाद्यपेक्षः कृपात्रविनियुक्तं स्वर्गमुक्तफलं प्रत्यायाति फलमेवं नवतिपारंपर्येण तु
क्तिफलमपीति न स्वसंप्रदानं यस्मात्कारणात्प्रतिरिष्टं कान्तिः यथा साकारणवृत्तौ वायस्तु भगवतोर्दीयते निर्वाणजाताय पुष्पबलिधूपादि
तत्र कथं भगवतः संप्रदानत्वमत्रोच्यते त्रिविधं संप्रदानं प्रेरकानुमंत्रनिराकर्तृभेदात्तत्र प्रेरकं यदर्थित्वमुपदर्शयत् कर्तारं क्रियायां प्र
रयति यत्रेदमुच्यते साक्षात्कन्योपनिरूपं ददातीति अनुमंतृ यथाचार्याय युवासो युगं ददातीत्याचार्यो हि यद्याप्यनर्थित्वान्न प्रेरयति दाने
परं तथापि दातुरनुग्रहक्रियाचिकीर्षया दीयमानमनुमन्यते अनिराकर्तृ यथा भगवते पुष्पाणि ददाति [illegible] पंचाद्भगवान्नः प्रेरयति नानुम
न्यते किंतु परहितोदय प्रवृत्तान्तपरिहारार्थमसंनिधानाद्दातारं न निराकरोति अतो युज्यत एव संप्रदानत्वं भगवतः यस्तर्हि सन्निधानात्
निराकर्तृत्वं तदा कथं परोपयोगिता कर्मणः नैवमुच्यते यत्र परस्योपयोगो वर्तमानस्ति सत्यागः [illegible] यो व्यापारः कर्मणः परोपयोगाभि
प्रायेण सत्यागः असन्निहिते पित्रोपयोक्तरि तस्य [illegible] सोऽग्निसंनिधेरस्तीत्यतः [illegible] कारकत्वं वासन्निहितस्य क्रियायोगाभिमतत्वाभावात् एतावत्तत्र
च कारकत्वमिष्टं देवताश्च प्रयुतेनतिशय्ययोगदातुः प्रतीतिः प्रसादप्रधानात्त्यागे निमित्तताश्च पिप्रतिपद्यंत एवेति [illegible] किं वेतनेन अस्तु
तत्समदानधर्मस्यतरतमातिशयन्नेदप्रतिपत्त्याफलविशेषानपेक्ष्याह विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः विधादयः कृततद्वा [illegible] विशेषा वि
शेषोतिशयः प्रकर्षो योगः तस्माद्विधादिविशेषात् धर्मविशेषः धर्मस्वरूपमादिदानलक्षणात्मक सप्रुणो प्रत्ययनिर्जराहेतुप्रणो प्रत्यया
प्रत्ययोमंदधाधिमात्रविधादिचतुष्टयापेक्षोत्पत्तिविधादिवतुष्टयप्रकर्षः द्रुतकालोपपन्नकल्पनीयदानादेकांतानेव निर्जराप्रक

MEMORIAL

र्नवर्जिनी मंद विधादिदानान्मंदा मध्य विधादिदानान्मध्या एतदेव स्पष्टेन विविच्य दर्शयति । विधिविशेषादित्यादिना विधिविशेषादिति । पंचम
ः॥ अनुक्तं लक्षणं विधानं विधिर्विशिष्टः प्रकारः तद्गतिशयः पुण्यनिर्जरातिशयस्तदतिशायः स्वर्गफलविशेषो मुक्तिफलश्चाशिर्वादस्तमंतला॥
दिनविशेषात्तथा दातृविशेषात् पात्रविशेषाच्च द्रव्यविशेषाद् इति तत्र देशेनदानधर्मः पचप्रपत्ते दानं त्यागस्तद्वाप्यो धर्मो दानधर्मः तस्य विशेषे
ण भेदः प्रकर्षापकर्षलक्षण एव दानधर्मभेदात् फलभेदः । कारणानुरूपकार्यनिष्पत्तेः एवं समस्तसूत्रार्थमाख्याय संप्रति विशेषेण विवृ
णोति तत्रेत्यादि । तत्र तेषु विधादिषु चतुर्षु विधिविशेषस्तावदयं नाम देशकालान्वितो देशकालसंपदिति । अ एतगत्तस्मा वरं ङ्गाप्रक्तं
उक्तशोदावः प्रतिष्ठानु श्वेति देशसंपत् । कालसंपद्यथा रात्रौ दिवा पश्चात् पूर्वमुपक्लेशनाशो । उचितेनोडनकालपरिवेषकाश्वि ।
तश्वेतश्चकडुबुभोकोरवा पडलकादं किकाध्यपकरणमयद्करा सुसंचरंती पुरः कर्मपश्चात्कर्माभावात् । कालसंपत् । कालएवंवस्तु
पात्रादिदानमप्यवित्तकाल इति । श्रद्धागुणवस्तुदानानिलाषोदत्तमेन्योबहुफलन्नवति । सत्कारो ऽभ्युत्थानासनप्रदानादिः । श्रद्धर्षपुरः
सरदेयगतस्तावक्रमोयो यत्रकृतपदेः प्रसिद्धः पयादिरसोवावस्त्रादिषु उत्कृष्टाधिकक्रम । प्रक्रमे मध्यमेघन्य पात्रक्रमोवाकेल्पनीय
त्वमुक्तादि विकल्पलभागमविहितन्नकपेयापेयाग्राह्यग्राह्यतावा । आदिग्रहणास्वयमेवस्वहस्तेनप्रमृ संवेगानंदम विकसित
वदननयनो ऽत्यर्थमहमनुगृहीतइत्येवं विधिः । द्रव्यविशेष इत्यादि द्रव्यविशेषो द्रव्यस्यातिशयः प्रकृष्टता । अन्नादेनचा शनं गृहीतम
दिवाद्गृहत्पानखाद्यस्वाद्यवस्त्रपात्रदंडकोयोपयहन्नेदोपधिपरिग्रहः तद्देयमन्नादीनां सारताति गुणोत्कर्षयोगः सारोन्नस्याकृतगं
धरसादिसंपत्तिः शालिव्रीहिगोधूमादिकगुणः सुरभिलवणस्नेग्धमधुरत्वादयः सुस्विन्नत्वादयो वा एषां सारत्वेना प्रकर्षप्रकृष्ट
तातेनयोगः संबंधः एवं पानकादीनामपि तथा वस्त्रपात्रदंडकादीनां देशांतरोत्पन्नश्वरूपवान विशेषसंस्थान प्रमाणपरिष्कृतादिने
देनोपयुक्तसारासारादयो वाच्या गुणवान् अयमस्मै देहमर्ध्यमवरांनि त्तपश्विनः नः लक्रमात्कार्यसंप्रति दिवस मे तेभ्यो ग्रयेत तानि वो दित्ता
:॥ फलमी निर्वर्त्तयमिति । पाणविषद्गतिदस्ते ऽन्नादावविषादः विषादो विषण्णता ऽप्रकाशासौ तिबहुदत्तं मयेति इदं हि परिचिंतनीय
मेवमयोऽनमिति दित्त्वेवं चिंतनीयमिदमेवेकं परमसंयत वृत्तिनामुपयुक्तमिति । तथा परिणामिता परिणत मिति तत्त्वलश्रप २२९
मित्याशी तत्काव: परिणामिता अपरिणामिता आदर इति देशकालज्ञानमस्य तु प्रतिष्ठाहतिर्वर्द्धमानश्रद्धा त्यागिने नादारण

दानं दित्सतश्चादिसाक्षदर्शनियावत्तेवादातुमिच्छतः परमयाप्रीत्या प्रदत्तं तया योगः एवंव
दत्तो दत्तवतश्चकालत्रयेऽपि प्रहर्षयोगः कुशलाभिसंधितत्ति । भावककुशलाज्ञानावरणादिकं ।
मंशास्ताकुना तिभिनस्यपनयत्वी तिकुशलः अभिसंधिरभिप्रायः कुशलोऽभिसंधिर्यस्य कर्मनिर्ज
रापेक्षीत्तभावः कुशलाभिसंधिता दृष्टफलानपेक्षिता । दृष्टं फलं राज्यैश्वर्यसुखादि सर्वं वा सांसारि
कं श्वयाद्यपि दृष्टमेव बकुशोऽनुभूतत्वात् तन्नापेक्षते न प्रार्थयते यः स दृष्टफलानपेक्षीत ।
द्भावो दृष्टफलानपेक्षिता निरुपधत्वमिति फपधा नावदोमायाकपा यदुनिती यथा ह्यवित्पट
लकाक्षपकरणे देयस्योदनादेरुपरिरचयति वर्णगंधादि मधस्तु निःसारमित्येवमादि त
दभावान्निरुपधत्वमिति निदानमुक्तलक्षणं स्वर्गमानुषडुन्मविषयं तत्राप्यभिसंधत्तावा
त् । निदानार्थी मवकेवलं निर्निदानत्वमिति पोति रक्ष तिसंसाराद्दातारं दुर्यतिभ्यश्च पातादात्मानं चेति । पात्रंत
स्यविशेषो तिशयः प्रकर्षहत्तितात्कीदृशः पुनः सेतादृस सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रसंपन्नतेति । तत्र सम्यक्त्वं ।
नैसर्गिकाधिगमिकक्षाचिलेशात्व कर्षापकर्षहत्तिज्ञानमप्यात्मपरिणामो ज्ञानावरणीया
दिविशेषादिविशिष्टं विशिष्टतमं । चमोक्षपर्यवसानं दानफलं भवति ॥ ७ ॥ भाष्या
नुसारिण्यां तत्त्वार्थटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥बंधतत्त्वाधिकारः॥ ॥ष॥ उक्तआश्रव इत्यादिना संबंधमष्टमाध्यायस्याचष्टे उक्तो लक्षणविधानाभ्यां प्रविहिताः कायवाङ्मनःकर्म योगस्त्राश्रव इत्यारभ्या-
सामाप्यतो विशेषतश्च संप्रति प्रस्तावायातं बंधं वक्ष्याम इति प्रयुक्तं भवति। जीवाजीवाश्रवबंधसूत्रक्रमेण आश्रवो आख्यातस्त-
दनंतरो बंधः स लक्षणविधानाभ्यां अधुना आख्यायते तद्देवं ग्रंथेन प्रतिपादयति। तत्प्रसिद्ध्यर्थमिदमुच्यते। तस्य बंधस्य
प्रसिद्धिरावश्यकार्थ निरूपणं तत्प्रसिद्धये तत्प्रसिद्ध्यर्थं तन्निरूपणार्थमुच्यते इदमिति वक्ष्यमाणं मिथ्यादर्शनादिपंचकं
ननु च बंधं प्रस्तुत्य हेतुकथनमसंबद्धमिव लक्ष्यते। नाशंबंधयतो नाकारणं कार्यं निष्पत्तिबीजादिप्रसवो अंकुरस्य प्रथम-
रं च कारणमुपादत्ते कार्यार्थिनो बंधश्च कार्यं कारणं तस्य मिथ्यादर्शनादिपंचकं प्रसिद्धमेवेति इयत्ता निर्धार्यते कारणानाम-
नेन सूत्रेणेत्याह। मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बंधहेतवः मिथ्यादर्शनादयो योगांताः पंच तद्वंद्वः प्रथमा
बहुवचनेन निर्दिष्टा मिथ्यादर्शनं तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षणं अविरतिरनिवृत्तिः पापस्थानेभ्यो विरतिपरिणामाभावः प्रमादा
स्त्रींद्रियवकथाविकटनिद्रालक्षणाः कषायाः क्रोधमानमायालोभा अनंतानुबंधिप्रभृतयः योगा मनोवाक्कायव्यापा
रस्वभावाः बंधः कर्मवर्गणायोग्यस्कंधानामात्मप्रदेशानां चान्योन्यानुगतिलक्षणः क्षीरोदकादेरिवा संपर्कविशेषः हेतुर्निमित्तं
कारणं ; बंधस्य हेतवो बंधहेतवः पंच मिथ्यादर्शनादयः सामान्यहेतव एते तेव गंतव्याः सर्वकर्मबंधस्य विशेषहेतवस्तु
ज्ञानावरणादेर्व्याख्याताः षष्ठे तत्प्रदोषनिह्नवादिना सूत्रकलापेनेति। भाष्यकारस्तु पदविच्छेदेन यं चापि सामान्यप्रत्यया
नुदर्शयति मिथ्यादर्शनमित्यादिना मिथ्यालौकमयथार्थदर्शनं दृष्टिरुपलब्धिरिति मिथ्यादर्शनं विरमणं विरतिरसंय
मो हिंसाद्यनिवृत्तिरिति। प्रमाद्यत्यनेनेति प्रमादः विकथादिकः कर्मप्रकृतिग्रंथेषु तु प्रमादप्रत्ययः इत्थयोक्तः असंयमप्र
त्ययेनैव संगृहीतत्वात् चतुर्विध एव प्रत्ययस्तत्राधीतः मिथ्यादर्शनासंयमकषाययोगाख्यः इह त्वाचार्येण मंदबुद्धिप्रति
पत्तिहेतोः पृथगुपन्यस्तः प्रमादप्रत्ययः कष्यते यत्रात्मा शारीरमानसैर्दुःखैः स कषः संसारः दुःखसंतापयोः। तस्यायापादान
कारणानि कषायाः क्रोधादयो युज्यते नेनेति योगो न कर्मणा योगः द्रव्येण आत्मार्थवीर्यांतरायकर्मक्षयोपशमजनितेन वी
र्यपर्याये युज्यते इति। इतिशब्दो वधारणार्थः एत एव पंचविधहेतवो भवंति सामान्यतः तत्रेत्यादिना मिथ्यादर्शनादीनां
स्वरूपं निरूपयति। तत्र तेषु पंचसु प्रत्ययेषु मिथ्यादर्शनस्वरूपं तावदभिधीयते सम्यग्दर्शनाद्विपरीतं मिथ्यादर्शनमिति। तत्त्वार्थ
श्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनमुक्तं तस्मात्सम्यग्दर्शनात् विपरीतलक्षणं मिथ्यादर्शनं तत्त्वार्थाश्रद्धानमित्यर्थः तद्द्विविधं मिथ्या
दि। तत्र मिथ्यादर्शनं द्विप्रकारमभिगृहीतं चेति चशब्दात्सांदिग्धं वा अनभिगृहीतमिथ्यादर्शनं भेदो वसंदिग्धमिति। साक्षान्नो
पात्तं तत्रेत्यादि तयोरभिगृहीतानभिगृहीतमिथ्यात्वयोरभिगृहीतप्रपंचोयं अभ्युपेत्येति। मतिज्ञानादि किमपि परिकल्प्या सम्यग्द

शौत्परिग्रहो मिथ्यादर्शनपरिग्रहः तदभ्युपगमेन देवैकं सत्यमिति। प्रतिपत्तिरभिगृहीतमिथ्यात्वं तदनेकभेदमित्याह। आ
ज्ञानिकादीनामिति अज्ञानमेषामभ्युपगमोस्तीति प्रज्ञातिकाः अथवा अज्ञानेन चरंति दीव्यंति वा अज्ञानिकाः। अज्ञानमेव पुरु
षार्थसाधनमभ्युपयंति। न खलु तत्त्वतः कश्चित् सकलस्य वस्तुनो वेदितास्तीति। ते चाज्ञानपक्षावलंबिनः सप्तषष्टिभेदाः के
नचिद्विशेषेणानिर्दिश्यमानप्रक्रियाकाः सुगतशिष्याकाणमध्यदशाकिकायभेदवन्नानात्वं प्रतिपद्यंते। एतद्दर्शनभ्रमितचे
-कारायणः तसः सांकल्यवल्कलकुथुमिसात्यमुग्रिराणायकठमध्यंदिनमोदपिप्पलादबादरायणस्विष्टकृदैतिकायनजैमिनिव
सुप्रभृतयः सूरयो सन्मार्गमेनं प्रथयंति। आदिशब्दादक्रियावादिनो वैनयिकाश्च सूचिकाः तत्राक्रियावादिनोऽशीत्युत्तरश
तभेदाः। मरीचिकुमारकपिलोलूकगार्ग्यव्याघ्रभूतिवाद्वलिमाठरमौद्गल्यायनप्रभृतयः सार्वप्रत्ययमानप्रक्रियाभेदाः अ
क्रियावादिनो चतुरशीतिविकल्पाः कौकुलकवेदविद्धिकौशिकहरिश्मश्रुमांधनिकरोमकहारीतमुंडाश्वलायनादिस्वरिप्र
थितप्रक्रियाकलापा वैनयिकास्तु द्वात्रिंशद्विकल्पाः वशिष्ठपराशरजातुकर्णवाल्मीकिरोमहर्षणिसत्यदत्तव्यासैलापु
त्रौपमन्यवेंद्रदत्तायस्थूलप्रभृतिभिराचार्यैः प्रकाशितविनयसाराः एवमेतान्मिथ्यात्वभेदान्विभाव्य संकलयति भाष्यकृ
देकराशितया त्रयाणामित्यादिना भाष्येण त्रिशब्दः संख्यावचनः अन्यूनमधिकवृत्तिः एवं शतशब्दोपि। कियतां शतानां त्रि
याणामित्याह कियता राशिनाधिकानां त्रिषष्टानामित्याह अभ्यधिकानां त्रिषष्ट्या कुत्सितवादिनः कुवादिनः एकांतेष
ह्यसत्वात् कुतर्कैर्विकल्पयंतीत्यर्थः। शेषमनभिगृहीतमिति मिथ्यात्वमभिसंबध्यते। अनभिगृहीतमिथ्यादर्शनं यमेदेवतत्वा
र्थश्रद्धानं तदनभिगृहीतं मिथ्यादर्शनमनभिनिवेशमिथ्यात्वमित्यर्थः यथोक्ताया इत्यादि येन प्रकारेण निर्दिष्टा सप्तमा
ध्यायादौ विरतिः हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो मनोवाक्कायैः कृतकारितानुमतिनिरुक्ता तस्या विरतेर्यथोक्ताया विप
रीताऽविरतिः हिंसादिषु प्रवृत्तिरसंयम इतियावत् मोक्षमार्गीशोऽविस्मृतिंद्रियदोषात्प्रमादः प्रथमाद इत्यन् यश्चस्त्य
माचष्टे स्मरणं स्मृतिः पूर्वोपलब्धवस्तुविषया तस्या अनवस्थानं भ्रंशः विकथादिव्यग्रचित्तत्वादिदं विधायेदं कर्त्तव्या
मिति नाधेति। कुशलेष्वना— इति स्मरतोपि कुशलानामागमविहितानां क्रियानुष्ठानानामनादरोऽनुत्साहोऽप्रव
तिरित्यर्थः योगदुःप्रणिधानं चेति। योगाः कायादिव्यापारास्तान् दुष्टेन प्रणिधानेनार्त्तध्यानभाजा चेतसा समावर्त्ति। चशब्दः स
मुच्चयार्थः। इत्येष प्रमाद इति निगमनार्थं पुनः प्रमादग्रहणं एवं त्रिप्रकारः प्रमादो भवति। कषाया मोहनीये वक्ष्यंते इति। षोडशविध
वचनाः कषाया मोहनीये कर्मणि ये वक्ष्यंते उपरिष्टाद्वक्ष्यंते। प्रपंचतः सप्तभेदा योगस्त्रिविधः पूर्वोक्त इति। मनोयोगो वाग्योगः काय
योग इति त्रिविधः त्रिप्रकारः पूर्वोक्तः षष्ठेऽध्याये एवमेते पंच सामान्यप्रत्ययाः सर्वकर्मबंधहेतव इत्यर्थः एते च प्रत्ययाश्चतुर्दश २३१
स्वगुणस्थानेषु न सर्वे सर्वत्र भवंति किंतर्हि योग्यत्वात् केचिदेव क्वचिदिति तज्ज्ञाप्यते मिथ्यादृष्टिस्थाने तावत्सर्वेपि प्रत्यया

मिथ्यादर्शनादयः संभवंति। आहारककाययोगमिश्रावर्जाः सर्वप्रकृतीनामिति तत्र परितो ने स्त्रिगुणस्थानेषु सासादना
सम्यग्मिथ्याविरतिसम्यग्दृष्ट्याख्येषु मिथ्यादर्शनवर्जिताः शेषप्रत्ययाः कारणतां प्रतिपद्यंते कर्मबंधस्य आहारकद्वयवर्जिताः
सम्यग्मिथ्यादृष्टिस्थाने तु मिश्रकार्मणयोगासंभवः अविरतसम्यग्दृष्टेर्विरताविरतसम्यग्दृष्टेश्चानुबंधिनो न संति पंचमगु
णस्थाने विरताविरतसम्यग्दृष्टेः संयमासंयमः कषाया योगश्च त्रयो बंधहेतवः अप्रत्याख्यानावरणौदारिकमिश्रकार्म
णाहारकद्वयवर्जिता यदेषामुदयो नास्ति देशविरतिरिति तदुपरितनगुणस्थानेषु पंचसु प्रमत्ताप्रमत्तसंयतस्थानयोः पूर्वा
करणप्रतिष्ठानिवृत्तिबादरसंपरायसूक्ष्मसंपरायस्थानेषु वर्त्तिष्वप्यशामकक्षपकभेदभिन्नेषु कषाययोगप्रत्ययद्वया
निमित्तो बंधो भवतीति विशेषस्तु प्रमत्तसंयतस्य संज्वलनकषायाश्चत्वारो नोकषाया नव वैक्रियोदश भवंति। योगास्तु पूर्वोक्तास्त्र
योदशैव अप्रमत्तस्यापि त एव केवलं तु वैक्रियाहारकमिश्रवर्जिता एकादशयोगा बंधहेतवः अपूर्वकरणप्रविष्टानामप्य
त एव वैक्रियाहारकद्वयवर्जिता योगा नव कषायास्तु त्रयोदश बंधहेतवः। अनिवृत्तिकरणप्रविष्टानां नवयोगाः कषाया
श्चत्वारः संज्वलना वेदत्रयं च बंधहेतवः सूक्ष्मसंपरायस्थानवर्त्तिनो नवयोगाः संज्वलनलोभश्च बंधहेतवः तत्र परितन
गुणस्थानत्रये। उपशांतक्षीणकषायसयोगकेवलिसंज्ञके योगप्रत्यय एव बंधो नान्यप्रत्यय इति। उपशांतकषायस्था
ने नव नवयोगा बंधहेतवः सयोगकेवलिस्थानेषु सप्तयोगास्तत्कारणो बंध इति। योगश्च पंचदशप्रकारः तत्र मनोयो
गश्चतुर्धा। सत्यासत्यासत्यामृषाऽसत्यामृषाभेदतः एवं वागपि चतुर्धा। काययोगस्तु सप्तप्रकारः औदारिककाययोगः औदारि
कमिश्रकाययोगः वैक्रियकाययोगः वैक्रियमिश्रयोगः आहारककाययोगः आहारकमिश्रकाययोगः कार्मणका
ययोगश्चेति। पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् एषामित्यादि। एषां सामान्यप्रत्ययानां मिथ्यादर्शनादीनां भजनां दर्शयति। भावरूपतया
यत्रैकः प्रत्ययस्तत्राग्रेतरपि भाव्यं कदाचिदेकस्मिन्सत्यसर्वे भवंति। कदाचिन्नेति एषां पंचानामपि सामान्यप्रत्ययानां त
त्र कर्मसंक्लेशिनां बंधविरत्यादयश्चत्वारः सत्यामविरतौ त्रयः प्रमादादयः सति प्रमादे कषाययोगौ सत्सु कषायेषु
योग इति योगयोः प्रत्यय एव सति नेतरे चत्वार इत्यादि। विपरीतं भाव्यं यावत् न मिथ्यादर्शनप्रत्यय। इत्येतदनेन प्र
तिपादयति। उत्तरोत्तरभवितुः पूर्वेषामनियम इति। अविरतिप्रमादकषाययोगेषु सत्सु न मिथ्यादर्शनप्रत्यययोग।
कषायप्रत्यययोः सतोर्न बहुशमितरत्र यइत्यादि सुज्ञानमिति। ८। एवमुपपादिते विस्तरेण बंधहेतौ विदमाशंकते। कथम
मूर्त्तस्यात्मनो हस्ताद्यसंभवे सत्यादानशक्तिविरहात्कर्मग्रहणमित्युच्यते। इयमेव तावदवस्थाना रेका प्रक्रियानभिज्ञस्य
केनामूर्त्तिता उपेता मनः कर्मजीवसंबंधस्यानादित्वादेकत्वपरिणामे सति क्षीरोदकवन्मूर्त्त एव कर्मग्रहणयोग्यतेन च
बाह्यहस्तादिकरणव्यापारादयं घटादिवत्कर्म योऽनन्तं पिसार्किंत्वध्यवसायविशेषात्सरागद्वेषमोहपरिणामः स्वं जन

तत्वार्थ टी॰ २३२

लक्षणस्यात्मनः कर्मयोग्यपुद्गलजालस्य ग्रहणमादानं स्नेहाभ्यक्तवपुषीरजोलगनवदिति। एवंप्रकाराशंका आह तत्स्वर्थमिदमा
ह। सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते। कषायाः क्रोधादयोऽनंतानुबंध्यादिभेदाः। सह कषायैः। सकषायः तद्भा
वः सकषायत्वं तस्मात् सकषायत्वादेतो पंचमी हेत्वर्थे कारणं तरबारतिः पुनः कषायग्रहणं तीव्राद्यात्रायविशेषप्रतिपा
दनार्थं अष्टस्थितिरसविशेषप्रतिपादनार्थं च जीवग्रहणात्माकर्ता। स्थित्युत्पत्तिव्ययपरिणतिलक्षणः सति च कर्तृत्वे कर्मसं
बंधफलानुभवो क्रियत इति कर्म अष्टप्रकारं तस्य योग्यानौदारिकादिवर्गणाक्रमप्राप्तज्ञानावरणादिकर्मयोग्यानंतानंतप्र
देशात्स्कंधांश्चतुःस्पर्शानेनदेव पुद्गलग्रहणेन स्पष्टयति। पूरणगलनलक्षणाः पुद्गलाः स्कंधीभूतास्तानादत्ते न पुनः क्रिया
मात्रं कर्म कर्म हि पौद्गलमिष्टं रूपादिमदिति। आदत्त इति कर्मात्मप्रदेशेषु लगयति करोति। सर्वधात्वर्थवाचित्वान्मिथ्या
दर्शनाद्यावेशाद्वार्द्रीकृतस्यात्मनः तदाकारपरिणतिक्रिया कर्मलगनहेतुः कर्त्ता चात्मा क्रियायाः क्रियानिर्वर्त्तकः कार्यमि
त्युमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति। सकषायत्वात् इत्यादिना परिछेदोपि हि भाष्यं। गमनमथा वटहरुति दृष्टीसादिपुनिश्चय एव
तस्मात्। ततः सामान्यं सामान्यमाश्रित्य भाष्यपदद्वयं दर्शितं यथा चेष्टमिथ्यादर्शनादयः कर्मबंधस्याष्टप्रकारसामान्यहेतवोभि
हिता एव प्रथमसूत्रे किमर्थं पुनः कषायग्रहणं भेदेनैसूच्यते कषायाणां प्रधानहेतुत्वप्रतिपादनार्थं तत्रापि प्रतीतिर्मनु
लक्षणः क्रोधः स्वगुणपरिकल्पनानिमित्तात् प्रणतिमानः परातिसंधाननिमित्तस्त्वपप्रयोगो माया गृध्नुस्पृहाप्रियासा लिंगाभ्या
ह्वलक्षणो लोभः। तत्रैकैको अनंतानुबंधी संसारानुबंधी समर्थः। एवमप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनश्चेति तत्रैतेपापिष्ठ
बंधहेतवः संसारस्थितेर्मूलकारणमाजवंजवीभावलक्षणायाः कष्टनमप्राणिनामनपरागहदुवैरिणोयथोक्तमाकर्षकेकोहो
यमाणो य पवढमायादीयामायायलोभोयपढमाणो चत्तारि एए कसिणा कसाया सिंचंति मूलाइं पुणब्भवस्स। तथा जं अज्जियं
कं जो पजं वमुदे उत्तमं तिऊ अणंमित्तं जाणकसायाणं पुहिव्वयं देउपसवं। एतत्त्व सकषायत्वं हेतुत्वेनोपात्तं हेतुश्च धर्मि
णो भवति। स च धर्मी जीवः इत्याह। कषायपरिणतश्चेतत्दिष्टं कर्मात्मनः कर्तुः संसारानादित्वाद्बंधस्यानादितानवनिसि
द्धः। अत एव कर्ममूर्त्तेनामूर्त्तं बंधकं हीष्टं न च निर्हेतुकमिष्टं देहग्रहणं यदादिमत्त्वग्रहणं सतिवाप्यहेतुकत्वेन स्यात्सं
सारनिर्मोक्षः तस्मान्मूर्त्तं कर्मेत्यतिदेशनाय यदनस्यपरिणामः दृष्टान्तं तिदृष्टो वयेन तदुदीरणोपसमौ। यदि च पि कर्मनस्मा
तस्मादात्मसह वर्त्तवद्धत्वात्। बद्धेवासति कर्मणि न तु सिद्धारूपिता तस्मादेवमूर्त्ते सति। न सर्वपुद्गला एव कर्मणो
योग्याः किं तर्हि वर्गणाक्रमेण मनोवर्गणायोग्यपुद्गलराशिरूपभूयस्त्वादयोग्यवर्गणामतीत्य लब्धात्मकार्मणशरीरयो
ग्यवर्गणामुल्लंघ्य कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त इति। आत्माकर्त्ता च स्वशक्तितस्त्वधारः स्कंधानति सूक्ष्मान् अतिबाद्रां २३२
श्चायोग्यत्वात्परिहृत्यानंतानवयवानपि योग्यानेवादत्ते। यथा ह्रस्वस्य आदानं स्कंधानति सूक्ष्मात्वाद्रांश्च शक्नोति श्रोद पा

ननवधंवनलवणं शर्कराश्च तथा। अणवः स्कंधाश्चैकोत्तरपरिवृद्धाः सूक्ष्मपरिणामाः केचिदनंतावयवा अप्ययोग्या जिनैरुक्ताः ए
षामुपरि स्कंधा एकोत्तरवृत्तिवर्द्धिताः सूक्ष्माः पंचरसपंचवर्णास्तथा द्विगंधाश्चतुःस्पर्शाः अगुरुलघवः स्थितास्वक्षेत्रैकत्वेन वर्त्त
७ मानाश्च ग्रायोग्याः कर्मतया ग्रहीतुंक्ताः परिणमय्य। अणवो सिद्धानंतगुणाः सिद्धवदनंततमभागः एकस्कंधीभूताः स्कंधानां चा
पि मानं तत्र औदारिकादिशेषद्रव्यादाने सएव विधिरुक्तः। तत्राद्यस्कंधाः सर्वाल्पिष्टप्रदेशासु तिस्रो शेषगुणा वैक्रिययोग्याः प्र
देशानंताः स्कंधा आहारकस्यानि योपितथा स्कंधा असंख्यगुणप्रदेशात एवं तेमः प्रवर्तितश्चैवानंता स्वस्ताः प्रदेशानंताः स्कंधाः क्रमसास्तैज
सभाषाप्राणापानमनः कर्मणां योग्या एतदेवानिनं भाष्येण प्रतिपादयति। अष्टविधेत्यादिना अष्टप्रकारे पुद्गलग्रहणे औदारिकवैक्रिया
हारकतैजसभाषाप्राणापानमनः कर्मभेदेन पुद्गलाः परमाणोर्बोद्धिप्रदेशोद्यश्च स्कंधयावदचित्तमहास्कंधा एतेषु ये योग्याः पुद्गला
स्तेषामष्टविधग्रहणेन सति विशिष्टं कर्मशरीरग्रहणे योग्यानिसर्गः। कर्मैवाष्टविधं शरीरमुक्तं। अतः स्वार्थकर्मणामिति प्रत्ययः कर्मै
व कारणं कर्मसंधानइत्यर्थः। तेषु नारादीयमाना पुद्गलाः कश्चात्मना किं नाम कर्मणा प्रत्यया भवंति। कारणतां प्रतिपद्यंते। कृता अव
स्थिताः कृतो वा योगविशेषादित्याकृष्य कर्मेदमुक्तं नामप्रत्यया सर्वतो योगादिशेषादिति। वदतेरवल्व्ययमर्थः सर्वकर्मणामत्व
र्थः संज्ञा नामसंज्ञित्वमन्वर्थन्तरं। तद्यथा ज्ञानावरणमित्यादि ज्ञानमाश्रियात्मीये च कर्मणा तज्ज्ञानावरणमेवं सर्वत्र नामान्वर्थवाच्यं।
तस्मान्वर्थनाम्नो ज्ञानावरणादेः प्रत्ययाः कारणं नीतिनहितान्पुद्गला ज्ञानावरणादिसंज्ञाः सिध्यंतीति। तथा सर्वास्त्रिदिक्षु व्यव
स्थिता। कायवाङ्मनोयोगानां चतीश्चादिपरिणामविशेषादित्यादि सर्वमिदं वाध्याये प्रदेशबंधनिरूपणे व्याख्यास्यत उपरिष्टादि
ति। एवं बंधहेतुत्वनिरूप्य अनाबंधस्वरूपनिरूपणायाह। स बंधः बंधनं बंधः परस्पराश्लेषः प्रदेशपुद्गलानां क्षीरोदकवत्स
कृत्यादिभेदः। बध्यते वा येनात्मा अस्वातंत्र्यमापाद्यते ज्ञानावरणादिना स बंधः पुद्गलः परिणामः सचानंतरसूत्रे आत्मप्रदेशेषु
रणाग्रुपजनेषु कर्मयोग्यपुद्गलानामादानमाचक्षते नोक्तस्य सहत्वेन परामर्शः क्रियते हेतुश्च त्रिविधः स्यकार्यहेतुरप
देशः प्रतिज्ञातेन तस्य च मिथ्यादर्शनादेरिदमेव निर्वर्त्त्यं कार्यं पौरुषेयसामर्थ्यं प्रतिबंधकारी जीवप्रदेशेषु ज्ञानावर्णादिपुद्ग
लजालावस्थानः साम छर्वपुसो ज्ञानदर्शनवीर्यसुखवतत्वं। तस्य प्रतिघातकमात्मप्रदेशप्रतिष्ठं पुद्गलजालमिति। प्रतिष्ठावता
स्य विशिष्टगुणयोगस्तथा दीपउष्मगुणयोगा वर्त्तसिरमादायो वी रूपेण परिणमति। तथा रागादिगुणयोगात्का यादियोगव
र्त्तिवीपः स्कंधानादाय कर्मतया परिणमनमापादयति। कायादिकरणयोगवानात्मा वीर्यपरिणति भवती योगशब्देनोच्यते
यथा मृत्स्नाघटस्यापि संयोगादक्रत्यादिपरिणति घटस्यैवं तथात्मनः कायादिकरणयोगे वीर्यपरिणतिरात्मन एव प्राक्स्ति
मङ्गमंतारस्येति। यथा वस्त्रेस्नेहाभ्यक्तेवपुषि जलार्द्रवाससि वा परागो लगति मलीभवति च। तथा रागादिस्नेहाभ्यंजनस्यात्मनः कार्मणशरीरप
रिणामो हर्द्रकर्मग्रहणे योग्यतामास्कंदत्यात्मदेहयोरेक्यानादिना भोगवीर्यतः कर्मबंधो। यथाह अपि चायं प्रायोगिकबंधस्तत्र

वतिकर्षसामर्थ्यात् इत्थमस्य योगो वा योगिकवीर्यं तस्यास्य वीर्येण वा योगिकेन परिपाच्यरसमुपादत्ते इति परिणमयति धातुतया स-
वतश्च वा योगवीर्येण घटिकादिना विनो मृदवयवा आविश्रंताय थापिंडे। तद्वत् ज्ञानावरणादि कर्मदेशा अपि ते या। आवेष्टितमविभक्तं
यद्यप्यष्टविधमित्यतेकर्म एवमपि जनेर्हेऽ नानात्वं प्रकृतिनस्तस्य पुद्गलता साम्येपि द्रव्याणां न तु विपाकस्तेभेदः। दृष्टः पित्तकफानि
परिणामवतां श्चयुगुणभेदात्। यस्य गुणो यादृक् तस्यानुताहृशं मेव भवति। न स्पृक्लेन हि आचवानि वफलनि नजं बुभुक्षानिस्वा
नि। कर्मतरवापि तद्वत्तानाश्रयपुत्समानफलनितास्नानुगुणविशेषात्। एतमेवार्थं भाष्यकारो विस्पष्टयति भाष्येण। स एवं
स्वादिना एकलोलीभूतश्चात्मप्रदेशैः कर्मपुद्गलपिंडस्तत्त्वेन परामृश्यते। एवं इति। नानास्सासे वानुसंधानमात्रं ष्टे आत्मप्रदे
शानां पुद्गलानां वान्योन्यानुगतिलक्षण एव बंधो भवति। कर्मशरीरमिति। कार्मणशरीरमात्मैकाभ्योगकषायपरिणतियुक्तम
पि च कर्मयोग्यपुद्गलग्रहणे आत्मसात्करणे एकत्वपरिणामापादने समर्थमेवं च कर्मशरीरेण पुद्गलानां यद्ग्रहणं ग्रहणीति स ह
तो बंध इति भावनीयं भवति। स पुनश्चतुर्विध इत्यनेनोत्तरसूत्रेसंबंधं कथयति। लक्षणविधानाभ्यां जीवादिपदार्थसमकथ्या
ख्यापकता। तत्र लक्षणतः प्रतिपादितो बंधः संप्रति लक्षितस्य विधानं वाच्यमतः। स एवं लक्षणलक्षणको बंधः एकरूपोपि कार्यभे
दात्प्रकृत्यादिविभागभाग् दयत्स्ववस्थाभेदात्। यथा पृथुजनः क्रीयतेनीविर्हनेनादिभेदात् नानातां प्रतिपद्यते। तद्वद् बंधोपीति पु
नः शास्त्रीबंधविज्ञानएव इदमुनाव भेदे सति भावबंध इति च तत्त्वो विधायस्य। स चतुर्विधः चतुःप्रकारस्तत्प्रकारनिरूपणायेदमाह
प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः प्रकृत्यादयः कृतभवनविभक्ता निर्दिष्टा तत्र प्रकृतिर्मौलं कारणं मृदिव घटादिभेदानामे
करूपपुद्गलग्रहणमतः प्रकुर्वंति साशकाशात। इत्यकर्त्तरीस्य पुद्गलेरपादानसाधना प्रकृतिः स्वभाववचनो वा प्रकृतिशब्दः दुष्टप्रकृ
तिर्दुष्टस्वभाव इति प्रसिद्धज्ञानावरणं ज्ञानाच्छादनस्वभावं मोहनभेदेत एवं दर्शनावरणादावपि योज्यं स्वभाववचने त्वेव भावसाधन
प्रकृतिशब्दः स्थित्यनुभावशब्दावपि भावसाधनौ। इयत्तयावधारणं तु प्रदेशशब्दः कर्मसाधनः कर्मनियमस्सूत्रे प्रविकल्पप्रस्
ले रादौ प्रकृतिबंधः उपात्तस्यावस्थानकालपरिच्छेदात्ततः स्थितिबंधः सत्यां स्थितौ फलदानसमर्थत्वादनुभावबंधस्ततः कर्मपु
द्गलपरिमाणः प्रदेशबंधः। संबंध इत्यत्र बंधस्य प्रस्तुतत्वात्तद्वेदेन परामर्शः विधिर्विधानं भेदस्तस्य विधयस्तद्विधयो बंधभेदा इत्ये
तद्वाच्यकृता विकृतमेवप्रत्येकं संबध्यतां बंधशब्देन तत्रायथोक्तप्रत्ययसद्भावे सति पुद्गलानां प्रकृतिबंधः कर्मात्मनोरेका
लक्षणस्तत्स्वात्मनोध्यवसायविशेषाद्भागेग पूर्वकादाहारपरिणामवत्कर्मपरिणतिः स्थित्यादिलक्षणा। तथा चोक्तमेवक
र्मपुद्गलराशेः कर्त्ता परिगृहीतस्यात्मप्रदेशेष्ववस्थानस्थितिरध्यवसायनिर्वर्त्तितः कालविभागः। कालांतरस्थानेसति विपाक
वतानुभावबंधः समादितविपाकावस्थस्य बदरादेरिवोपभोग्यत्वात् सर्वदेशघात्येकद्वित्रिचतुःस्थानिशुभाशुभतीव्रमंदा
दिभेदेन वक्ष्यमाणस्ततस्तस्य कर्तुः स्वप्रदेशेषु कर्मपुद्गलद्रव्यपरिमाणनिरूपणं प्रदेशबंधोत्र चवारमर्थप्रवचनविदः कणिका

गुडघृतकटुकांडादिद्रव्यविकारं मोदकमाहरंति। प्रकृत्यादिबंधनिरूपणाय तथाहि चित्रपुद्गलपरिणामः कर्त्तुरध्यवसायानुगृही
त भवति भाव्यते। मोदको हि वातपित्तश्लेष्मबुद्धिवर्द्धनः। समोदकारी मारक इत्यनेकेनाकारेण परिणमते जीवसंयोगात्तथा कर्मवर्गणा
योग्यपुद्गलराशिरप्यात्मसंबंधात् कश्चिद् ज्ञानमावृणोत्यपरो दर्शनं स्थगयत्यन्यः सुखदुःखानुभवहेतुरित्यादि। यो जंभयस्तस्ये
वाविपन्नगंधरसादेरविनाशिवे नावस्थानं स्थितिरित्याह च। इति कर्मणः प्रकृतयो मूलाश्चोत्तराश्च निर्दिष्टाः तासां यः स्थिति
कालविभागः स्थितिबंधः उक्तः सतत् स्निग्धचतस्रिग्धमधुरादेकद्विगुणादिभावोनुभावः तथाह। तासामेव विपाकनिबंधो यो
मनिर्वचननिर्व्यः सरस्योनुभावसंज्ञस्तीव्रो मंदो मध्यमो वा। पुनस्तस्यैव कणिकादिद्रव्यपरिमाणो वेत्थं प्रदेशः कर्मणोपि पुद्ग
लपरिमाणनिरूपणं प्रदेशबंध इति। यथोक्तं। तेषां इवेकैकानां स्कंधानां सर्वतोपि जीवेन सर्वैर्देशैर्योगविशेषाद् ग्रहणं
प्रदेशाख्यं। प्रत्येकमात्मदेशाः कर्मवर्गणावेष्टितैर्बद्धाः कर्मणि बध्नाति पुंचतोंध्यासात्तत्त्वयोगेन। इति करणमोलवंधभेदयत्ता
प्रतिपादनार्थः। ज्ञानावरणादि कर्मणामष्टानामपि प्रकृत्यादि भेद एव मोल इति। उत्तरसूत्रसंबंधार्थस्तत्र शब्दः। तत्र तेषु च
तुर्षु प्रकृत्यादिलक्षणेषु बंधभेदेषु प्रथमो भेदस्तदुच्यते। सद्विधा मूलप्रकृतिबंध उत्तरप्रकृतिबंधश्च मूलप्रकृतिबंधप्र
तिपत्त्यर्थमिदं वचनं। आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुष्कनामगोत्रांतरायाः। आद्यो भवत्याद्यः अनंतरातीत
सूत्रविन्याससंश्रयणात् ज्ञानदर्शनयोरावरणशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। ज्ञानावरणं दर्शनावरणमिति ज्ञानमवबोधल
क्षणो विशेषविषयः पर्याय आत्मनः तथा दर्शनपर्यायः सामान्योपलंभलक्षणस्तयोरावरणमाच्छादनमावृतिरावरण
माव्रियते वानेनेति भावकरणयोर्व्युत्पत्तिः सुखदुःखरूपेणानुभवितव्यत्वाद्वेदनीयमिति। कर्मसाधनो मोहयति मोहनं वा मु
ह्यते नेनेति वा मोहनीयं एवमेव गत्यंतराणि। सायुराधुरेव वायुष्कं स्वार्थे कन् नामयतीति नाम। प्रकृत्यस्यात्मा न गत्यादिपु
षमिति नम्यते वा प्रह्वीक्रियते नेनेति नाम कर्त्तरि करणे वा गुत्यायते गोत्रं उच्चनीचभेदलक्षणं तत्स्मृतिः। प्राणिसात्मेति गो
त्रं अंतर्धीयते त्वनेनात्मनो वीर्यलाभादीन्यंतरायः। अंतर्द्धानं चात्मनो वीर्यादिपरिणामस्येत्यंतरायकृत पुद्गलमिति
लक्षणसद्भावात्सर्वत्र साधिमा प्रतिपत्तव्य तुल्यार्थत्वात् संकीर्यते संज्ञा इति। वस्तुप्रसिद्धतरत्वा सर्पादिसंज्ञावत्। एवमे
ते ज्ञानावरणादयः कृतद्वंद्वाः प्रथमया निर्दिष्टा क्रमस्त्वेषामर्थपेक्षः। तथा च ज्ञानदर्शनावरणोदयजनिता सर्वसत्त्वानां भ
वव्यथा। तावदेयमानोपि मोहाभिभूतत्वान्नविरज्यते। अविरक्तश्च देवमानुषतिर्यङ्नरकायुषि वर्त्तते। न वा नामैकं जन्मज
न्मवंन्मध्यानुस्मृताः स देवगोत्रेणं नेव संसारिणां सुखलेशानुभवः सांतराय सर्व इत्यंतरायनिर्देशः आद्य इति। सूत्रक्रमप्रा
माण्याद्दिव्यादिमाख्यं। आद्यप्रथमो मूलप्रकृतबंधः इति कर्णशब्दपदार्थकः सूत्रतात्सूत्रमनेकभेदं कर्मयतः सूचयति। क्रम

×सत्रकारयत एवं चनेत्यादिनोत्तरप्रकृतिबंधं वक्ष्यति। समूलप्रकृतिबंधमेव वक्ष्यति प्रतिपादयति ×पं॰४·२

तत्वार्थ·टी० २३

मन्निवेशस्य प्रमाणमप्रमाणं वा इति न्यायः तस्मादत्र क्रमसामान्यादिति। द्वितीयपंचमी प्रकृतिबंधमिति। सामान्याभिधाने
पि मूलप्रकृतिबंधमेव वक्ष्यति प्रतिपादयन्निकूरणेः शुभाशुभस्य कर्मण इयत्ता प्रतिपत्तये भाष्ययोजीति। किं वा आद्यादित्यादिनास्य सूत्रस्य संबं
धमाचष्टे न केवलं प्रकृतिबंधे मूलविशेषणे उत्तरोपपदविशेषणेऽपि तेन प्रतिपादयन्नाह। पंच नव द्व्यष्टाविंशति। चतुर्द्विचत्वा
रिंशद्द्विपंचभेदा यथाक्रमं। पंचादीनां कृतद्वंद्वानां भवनविभक्त्या निर्देशः। एते भेदा यथाक्रममित्यनंतरसूत्रक्रमं प्रत्यवमृशति। अनंत
रसूत्रक्रमप्रामाण्यात् ज्ञानावरणादिभिः संबंधः। तोऽयं पंचादिकाश्चैतान् भावतः प्रतिमूलप्रकृति वक्ष्यति ताएव मूलप्रकृतिरनि
संबंधन्याह। स एष प्रकृतिबंधोऽष्टविधोपीत्यादि। आत्मपुद्गलद्रव्ययोराश्लेषलक्षणो सत्त्वेनेन सामान्यमात्रपरामर्शः। एषः इत्यवधिनः
परिणामः। विशेषप्रतिपत्तिः प्रकृतिबंध इति। मूलप्रकृतिबंधोऽष्टप्रकारोपि पुनः एकैको ज्ञानावरणादिः पंचभेदोऽमनीये इति। क्रमेणा
प्यक्षदर्शयति। पंचभेद इतीत्यादिना भाष्येण समुदायार्थस्य भाष्यस्य प्रागश्चबोदेशो मूलप्रकृतिप्रदर्शनमेव केवलमिहत्तरा
भेदानां संख्याप्रदर्शनमिति। तत्र पंचभेदो ज्ञानावरणप्रकृतिबंधः क्रमेण यावत्पंचभेदोंतरायप्रकृतिबंध इत्येवमेतद्यथाक्रमं प्रत्ये
तव्यमिति: प्रस्तुत्तरकालं यदभिधास्यामहे इति। तत्र प्रत्येतनेन सूत्रेण संबध्नाति। पंचादिभेदा ज्ञानावरणादयो निर्दिष्टाः स यथा ते
व्यवस्थिता। येन क्रमेण स्वरूपेण पंचादिभेदोऽस्य भाष्यापि मूलप्रकृति सूत्ररप्रकृतयः प्रतिपदं प्रदर्शयितद्याह। मत्यादीनामतिरादि
शीनां श्रुतावधिमनःपर्यायकेवलज्ञानानामिति। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तानि मत्यादीनि तेषां मत्यादीनामावरणं क्रियायाश्च
मिष्ठत्वात्कर्मणि षष्ठी मत्यादीनामावरणं मत्यादीन्याव्रियंते येनेति। अपरे तु प्रतिपदं पंचापि पठंति। मतिश्रुतावधिमनःपर्या
यकेवलानामिति। एवं वा पार्थकः पाठो लक्ष्यते। यतोऽनंतरसूत्रे पंचादिभेदा ज्ञानावरणादय इत्यवधृतमेव निर्ज्ञातमेव स्वरूपतः प्रश्न
भाष्यादेव आख्यातत्वात्। अतआदिशब्द एवं वक्तुं युक्तः। भाष्यकारोप्येवमेव सूत्रार्थमावेदयति ज्ञानावरणं पंचविधं भवति। मत्यादी
नां ज्ञानानामावरणानि पंचविकल्पानि चैकशः इत्येतावदेव भाष्यमस्य सूत्रस्य तत्र ज्ञानावरणं पंचविधं भवतीति। अनेनानंतरसूत्रोक्तसंख्या
वधारणं मन्यते। सूत्रार्थमाचष्टे मत्यादीनां ज्ञानानामावरणानि पंचेति। मत्यादयएव ज्ञानानीति। सामानाधिकरण्यमाविष्करोति
तेषां मत्यादीनां ज्ञानानां पंचानां पंचैवावरणानि भवंति। वाक्यं सूत्रगतस्य समानाधिकरणप्रतिपत्त्यर्थं निष्पर्याय ज्ञानि तु सत्समस्ते
न समासः पूर्वपदे तु मनःपर्याये ऋजुज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं। अथवा कारणरूपाः पर्यायाः कार्यत्वेनोपरचिता इति समानाधिकरण
इवतानि तु प्रथितान्येवं तद्यथा। मतिज्ञानावरणं श्रुतज्ञानावरणमवधिज्ञानावरणं मनःपर्यायज्ञानावरणं केवलज्ञानावरण
मिति। तत्रात्मनोऽनुभवस्य प्रकाशरूपस्य ज्ञानावरणक्षयोपशमक्षयसमुद्भवाः प्रकाशविशेषा मतिज्ञानादिव्यपदेशाः पर्यायाव
कृविकल्पाः तत्र च ज्ञानावरणस्य सर्वस्यानेन आवर्तो विकल्पाः संभवे निमित्तं ज्ञानावरणस्य विकल्पभेदाः

ज्ञाना॰ ५
दर्शना॰ ९
वेदनी॰ २
मोहनी॰ २८
आयु॰ ४
नाम॰ ४२।९३
गोत्र॰ २
अंतराय॰ ५
उत्तरप्रकृतिः।१२

२४

दिशोपादानात् मत्यज्ञानादित्रितयं संगृह्यते बोधसामान्यात्मनिश्चक्षुरादिविशेषाद्वत् तद्यथा। इंद्रियानिंद्रियनिमित्तत्वादवग्रहाद
यो मतिज्ञानस्याष्टाविंशतिः अंगानंगविकल्पाः श्रुतज्ञानस्य भवप्रत्ययक्षयोपशमजप्रतिपात्यप्रतिपात्यादिविकल्पाश्चावधिज्ञानस्य। ऋजुविपुलमतिविक
मनःपर्यायज्ञानस्य सयोगायोगवस्थादिविकल्पाः केवलज्ञानस्येति। तत्रेंद्रियनिमित्तं श्रोत्रादिपंचकसमुद्भवं क्षयोपशमजं ज्ञानं यो
ग्यदेशावस्थितस्वविषयग्राहि। अनिंद्रियं तु मनो वृत्ति ओघज्ञानं च तदेतन्मतिज्ञानं चतुर्भेदं अष्टाविंशतिर्वा त्रिशतैः षट्त्रिंशदुत्तर- त्रिशत ×५४×
भेदमाव्रियते येन तन्मतिज्ञानावरणं देशघाति लोचनपटलवत् चंद्रप्रकाशोऽभ्रादिवद्वा। तथा श्रोत्रेंद्रियोपलब्धिः श्रुतं शेषेंद्रियमनो
विज्ञानं च श्रुतग्रंथानुसारि स्वार्थाभिधानप्रत्ययलक्षणं श्रुतज्ञानं तदनेकभेदमाचक्षते प्रवचनाभिज्ञा। यथाहुः यावंतो अक्खराक्खर
संयोगा जितिया लोए एवइया पगडीओ सुयनाणे हुंति नायव्वा॥ तस्याप्रवृत्ति। श्रुतज्ञानावरणमेतदपि देशघातीति। अधोगतबहुत
रपुद्गलद्रव्यावधानादवधिः पुद्गलद्रव्यमर्यादयैव वात्मनः क्षयोपशमजः प्रकाशाविर्भावो वधिरिंद्रियनिरपेक्षः साक्षात्तेय
ग्राही लोकाकाशप्रदेशमानप्रकृतिभेदः तदावरणमवधिज्ञानावरणमिदमपि देशघात्येव। तथात्मनो मनोद्रव्यपर्यायान्नि
मित्तीकृत्य प्रतिभासो मनुष्यक्षेत्राभ्यंतरवर्त्तिपल्योपमासंख्येयभागावच्छिन्नपश्चात्पुरः कृतपुद्गलसामान्यविशेषग्राही मनःप
र्यायज्ञानसंज्ञस्तस्यावरणं देशघाति मनःपर्यायज्ञानावरणं समस्तावरणक्षयाविर्भूतमात्मप्रकाशातत्वमशेषद्रव्यपर्यायग्राहि के
वलज्ञानं तदाच्छादनकृत केवलज्ञानावरणमेतच्च सर्वघातीति। सांप्रति दर्शनावरणोत्तरप्रकृतिप्रतिपिपादयिषयाह। चक्षुर
चक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानर्द्धिवेदनीयानि च। चक्षुरादयः कृतद्वंद्वाः षष्ठ्या निर्दिष्टाः। प्रस्तुता
वरणसंबंधात् वेदनीयसंबंधनिराकरणप्रतिपत्तेस्तत् दर्शनावरणमूलप्रकृतमाप्रर्णचक्षुरादयो दर्शनशब्देन सहाभिसंबं
ध्यानि द्वयः। पंचस्वानुपूर्वेनाः कृतद्वंद्वा वेदनीयशब्दोत्तरनिर्दिष्टाः समानाधिकरणप्रतिपत्त्यर्थं प्रथमयैवेनात्तेति चक्षुः सर्वमेवेंद्रि
यमात्मनः सामान्यविशेषावबोधस्वभावस्य करणं द्वारं तद्वारकं च सामान्यमात्रोपलंभनमात्मपरिणतिरूपं चक्षुर्दर्शनं। तल्लब्धि
घाति चक्षुर्दर्शनावरणं। शेषेंद्रियमनोविषयमविशिष्टमचक्षुर्दर्शनं तल्लब्धिघात्यचक्षुर्दर्शनावरणं अवधावपि प्रथमसं
पातिसामान्यमात्रोपलंभनमवधिदर्शनं केवलदर्शनमपि सामान्योपयोगलक्षणं। एतयोरावरणमवधिदर्शनावरणं केवलद
र्शनावरणं च स्वापो निद्रासुखप्रतिबोधलक्षणविवेदनीयमनुभवनीयं निद्रावासौ वेदनीयं चेति। सर्वत्र समानाधिकरणः दर्शनाव
रणोत्तरप्रकृतिप्रस्तावे वेदनीयं प्रस्तावापास्तमुपन्यस्तमित्यसमीचीनमिवाभाति यतो वेदनीयं तृतीयमूलप्रकृतिरिति। अत्रोच्यते
दर्शनावरणभेदा दर्शनावरणजातीया एव निद्रादयो यतः समधिगतायाएव दर्शनलब्धेरुपयोगघातिप्रवर्तंते। चक्षुर्दर्श
नावरणादि चतुष्टयं तूद्गमोच्छेदित्वात्समूलघातं निहंति दर्शनलब्धिमित्यतो दर्शनावरणभेदाः वेदनीयशब्दस्तु सामान्ये

नमकलंकर्मत्रितयवचनेपिप्रवचने प्रसिद्धतरत्वात्तृतीयमूलप्रकृतोव्यवच्छियते। अनुभवनीयत्वं तु सर्वकर्मणां परमा
र्थतः समस्तीति न दोषः। दुःखशतिबोधलक्षणनिर्विभागकर्दमायनलक्षणप्रबलावकर्मणा माचरतः शेयनं प्रचलाप्रचलासा
यतीति। स्त्यानर्द्धिमिन्नचित्तेऽनातीव विकस्वरचेतनस्यात्मा बहुलैकान्तकर्तारित्युदः। स्त्यानस्य स्थापविशेषस निगृहि त्वको स्त्यानि
लोपो मांसमोदकदन्तादिप्रसिद्धा स्त्यानगृद्धिः स्त्यानर्द्धिरिति वा पाठः। तदुदयाद्धि महाबलो ईश्वरकर्द्धचक्रवर्तितुल्यबलप्रकर्षशालि
नवत्यथाजघन्यमध्यमावस्थासु जिपि संहननापेक्षया संनवस्येवेति। स्त्यानस्य रुद्धिः स्त्यानर्द्धिरिति वा शब्दः समुच्चये इतिः दर्शनाव
रणभेदाः चक्षुर्दर्शनावरणादयो निद्रावेदनीयादयश्चेति वा व्याख्येयाः। यथा तु गामि च नाम्यं चक्षुर्दर्शनावरणमित्यादि सर्वगतार्थ दर्श
नावरणं नवभेदं नवतीसंते निगमितं नवभेदमेवेति। ८। संप्रति यत्तदागमे प्रसिद्धं वेदनीयत्वेन तृतीयमूलप्रकृतिरूपं तदुत्त
रप्रकृतिविवक्षया सूत्रकार आह। सदसद्वेद्ये। उत्तरप्रकृतिभेदमात्रस्य विवक्षितत्वात्प्रथमैव सद्वेद्यमसद्वेद्यं चेति वेदनीयमूल
प्रकृतेरुत्तरप्रकृतिद्वयं नवति तत्राभिगतमिष्टमात्मनः कर्तृरूपभोक्तृमनुजदेवादिजन्मसु शारीरमनोद्वारेण सुखपरिणतिरूपमा
गन्तुकानेकमनोज्ञद्रव्यक्षेत्रकालभावभवसंबंधसमासादितपरिपाकवस्य मतिबन्धभेदं यदुदयान्नवति। तदा च कृते सद्वेदनीय
मभिहितविपरीतमसद्वेदनीयमेवं विधाय्या तु बाधिव साध्यं। सद्वेद्यमित्यादिसन्नवः शास्त्रे प्रसंसा चात्मनोभिमतविषयत्वं अ
सद्वेद्यं तद्विपरीतत्वं च राघवोत्तरप्रकृति समुच्चितो वेदनीयं वेद्यं द्विविधिप्रकारं नवति। ९। संप्रति च तुर्थमूलप्रकृतेर्मोहनीयनाम्नः उ
त्तरप्रकृतिसमुच्चितो वेदनीयं वेद्यं द्विभेदं द्विप्रकारं नवति। ९। संप्रति च तुर्थमूलप्रकृतेर्मोहनीयनाम्नः उत्तरप्रकृतिप्रपंचा
ख्यानायाह सूत्रं। दर्शनचारित्रमोहनीयं कषायनोकषायवेदनीयाख्या द्वित्रिषोडशनवभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि कषाय
नोकषायौ अनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपु
न्नपुंसकवेदाः। मोहनीयमूलप्रकृतेरष्टाविंशतिरुत्तरप्रकृतयः संग्रहभेदारूपाः सूत्रेणैव निर्दिष्टा मोहनीयशब्दः प्रत्येकमभिसंब
ध्यते दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयमिति। संग्रहेण निर्देशः पुनश्चारित्रमोहनीयमुत्तरभेदाः वेदनीयसंग्रहेणैव निर्दिष्टा तद्भेदा
ख्याने तु कषायवेदनीयमिति दर्शनमोहनीयमित्यादिकाख्यायासामुत्तरप्रकृतीनां नामानि निर्दिष्टाः तासां भेदप्रतिपादनार्थमा
ह। त्रिद्विषोडशनवभेदा इति। निर्देशक्रमेणैव आद्यो भेदायासां तास्तथोक्ता दर्शनमोहनीयोत्तरप्रकृतिस्त्रिभेदा चारित्रमोहनीयो
त्तरप्रकृतिर्द्विभेदा तावाद्यविकल्पो कषायवेदनीयं षोडशभेदं। नोकषायवेदनीयं नवभेदमिति। एवमेता उत्तरप्रकृतयोऽष्टाविंशतिः
। सूचिता मोहनीयप्रकृतेरक्रमानुपूर्व्या द्विभेदास्सूत्रेणैव प्रतिपादयति। सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानीति। सम्यक्त्वं मिथ्यात्वमिति तदुभयमि
ति द्वंद्वनिर्देशः। तत्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यक्त्वं तद्विपरीतं मिथ्यात्वं तदुभयमिति सम्यग्मिथ्यात्वमतत्वश्रद्धानलक्षणं। एवमेतत्त्रिविधं २३९
दर्शनमोहनीयं सूचितं। कषायाकषायावित्यनेन चारित्रमोहनीयभेदद्वयाख्यानं अनंतानुबंधिप्रकृतिकषायास्तु एव मोहनीयं

अकषाया हास्यादयः केवला कषायसंपर्कस्थायाः स्वकार्यासमर्थाः इत्यकषायाः सदैव हि कषायसंपर्काच्चारित्रमोहनीयमपदे
शः। अकषायकार्यत्वादकषाया इति। तत्र कषायमोहनीयभेदप्रदर्शनार्थमाह। सूत्रसकलमनंतानुक्रोधमानमायालोभा इति। अनंतः संसा
रस्तमनुबध्नंति तच्छीलाश्च तदनुबंधिनः क्रोधादयः अविद्यमानं प्रत्याख्यानं येषामुदये तत्र अप्रत्याख्यानाः क्रोधादयः अपरे पुनरावरणश
ब्दमत्रापि दर्शं बध्नंति अप्रत्याख्यानावरण इति। अल्पं प्रत्याख्यानमप्रत्याख्यानं देशविरतिः तदघ्नं तृणं वृंति किं पुनः सर्वप्रत्याख्यानमितिमू
लगुणप्रत्याख्यानविघातवर्तिनः प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधादयस्तु स्थानिमित्त्या प्रभावपियुगपत्संज्वलनाः क्रोधादयः एषां चानंतानुबं
ध्यादीनामेकैकस्य क्रोधमानमायालोभाख्या विकल्पा भवंति अनंतानुबंधिक्रोधादयः एवमप्रत्याख्यानाः प्रत्याख्यानावरणाः संज्वलनाश्चे
ति। एवमेतत्षोडशभेदं कषायवेदनीयं सूचितं हास्यादिना सूत्रावयवेन नोकषायवेदनीयमाचष्टे नवभेदमेवमेतदष्टाविंशतिवि
धमावेदितं मोहनीयं कर्म सूत्रेणैवेत्यध्ना भाष्यमनुस्रियते। त्रिद्विषोडशनवभेदा यथाक्रममित्यादिना भाष्यं ग्रन्थार्थं विनष्टान्यं दर्श
नचारित्रकषायनोकषायमोहनीयप्रकृतयः क्रमेण त्रिद्विषोडशनवभेदाः अनेनाष्टाविंशतिविधता प्रतिपादिता मोहनीयस्य मोह
नीयबंध इत्यादियथोक्तकारिकप्रसिद्धो मोहशब्दो द्विप्रकारो दर्शनमोहनीयाख्यश्चारित्रमोहनीयाख्यश्च तत्रार्थश्रद्धानं दर्शनं तन्मोह
नाद्दर्शनमोहनीयं प्राणातिपातादिविरतिश्चारित्रं तन्मोहनाच्चारित्रमोहनीयं। तत्र दर्शनमोहनीयाख्यस्त्रिभेद इत्यादि तत्र तयो
दर्शनचारित्रमोहनीययोर्दर्शनमोहनीयाख्यस्त्रिभेदः प्रकृतिबंधस्तावदुच्यते। तद्यथेत्यादिना तमेव प्रदर्शयति मिथ्यात्ववेदनी
यमित्यादि। तत्र दर्शनमोहनीयस्त्रैविध्यसत्यपि बंधे जवस्यैकविधएव। तत्वार्थश्रद्धानलक्षणमिथ्यात्ववेदनीयस्य सम्यक्त्वमो
हनीयस्यापि सम्यग्मिथ्यात्वमोहनीयस्येति। यतो मिथ्यात्वपुद्गला एवैकरूपा बद्धाः संतः कत्रासनोऽध्यवसायविशेषात्सर्वथा शो
धिता मिथ्याभावपरिणामं त्याजिताः सम्यग्मिथ्यात्वपरिणतिं वा प्रापिताः सम्यक्त्वव्यपदेशं भाजो भवंतीति। नन्वेवं विधा एव विधं तद
र्धविशुद्धास्तु सम्यग्मिथ्यात्वव्यपदेशभाज इति। यथाह। मिथ्यात्वस्योदये जीवो विपरीतदर्शनो भवति। न च तस्मै सद्धर्मः स्वदते
पित्तोदये घृतवत्। यथा कर्कमेण मिथ्यात्वस्य त्रिधा भेद समनंतरं सम्यक्त्वावाप्तिस्तत्र सम्यक्त्वगुणेन ततो विशोधयति। कर्म तत्र
मिथ्यात्वं। यद्वच्छकृत्स्नमिति त्रिशोधंति कोद्रवा मदनाः यत्सर्वथापि तत्र विशुद्धं तद्भवति कर्म सम्यक्त्वं। मिश्रं तु दरविशुद्धं भवत्यशुद्धं
च मिथ्यात्वं। मदनकोद्रवास्तु अवस्था अविशुद्धविशुद्धदरविशुद्धाख्यैः दृष्टान्तीकृता मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वेषु मिथ्यात्वोदयात्तात
त्वश्रद्धा भवति विपरीतदृष्टित्वात्। यथाह। न तु कोद्रवान्मदनकान्नभुक्त्वा नात्मवशं तं मरो याति। मुह्यति च मुह्यति मिश्रगुणस्थापि
मिश्रादौ। सह मिथ्यात्वाभावगुणगुणेनो रेकान्तदयात्तु गुणपरिणमवर्तित्वात्यीतमप्युद्भूतरलक्षणपित्तादयाश्याकुलीकृत।
करणपुरुषवद्यथावस्थितार्थरुचिप्रतिघातकारिणा मिथ्यात्वेनान्यथैव प्रतिपद्यते। यथाह। मिथ्यात्वतिमिरपटलाच्छादितदृष्टी रागद्वे
षसंयुतो धर्मं जिनप्रणीतं नाभिनंदति। मिथ्यादिट्ठी जीवो उवइट्ठं पवयणं न सद्दहइ। सद्दहइ असन्भावं उवइट्ठं वा अणुवइट्ठं।

पथमहृरंचरणकंपि जानंति एवं कल्पनादिकं संसारे यं नो विकं मिश्रदृष्टिगुणो यद्वा। सत्यं तु प्रतिविशिष्टपुरुषप्रणीतमेव श्रद्दधाति च
रइति। यथोक्तं। अर्हत्प्रोक्तं गणधरदृष्टं प्रत्येकबुद्धदृष्टं च। स्थविरग्रथितं च तथा प्रमाणभूतं त्रिधा सूत्रं। श्रुतकेवलीव तस्मादधिग
तदशपूर्वकं यतो स्थविरो। आप्तोक्तकारित्वात् सूत्रमितरस्थविरदृष्टं। अरवातम्मि भवत्वेजमसद्दहणे तह्यालजीणे जा वा णं संमद्य
मजियदिहि य एणजियदिप्पंचतेति विदंहि। संप्रति सम्यक्त्ववेदनीयं शुद्धपुद्गलप्रत्ययस्तत्त्वार्थश्रद्धानपरिणामश्चात्मनः स चौपशमि
कादिभेदेन पंचधाम्नायाता। औपशमिकसासादनवेदकक्षायोपशमिकक्षायिकाख्यः। तत्रोपशांतदर्शनमोहस्य सम्यक्त्वमेव
तौपशमिकं सादेव सम्यक्त्वं अंतर्मुहूर्तकालावच्छिन्नउपशमसम्यक्दर्शनकाले संयोजनाउदयभावं षण्मावलिकावशेषे तस्मिन्नलोक
स्वादियंते। उपसमसम्मत्ताहि विवसमिवोपदस्संते। नतानुबंधिनि। यथाह संयोजनादयश्चेत्। सा दास्वादनं नाम सम्यक्त्वं तस्य तु विशु
द्धतलं दनावात् सम्यक्त्वमस्य वरं क्षायोपशमिकसम्यक्त्वं पुद्गलचरमयासात्तु नकाले वेदकसम्यक्त्वं उदितमिथ्यात्वपुद्गलच
रमयासात्तु नवकाले वेदकसम्यक्त्वं उदितमिथ्यात्वपुद्गलक्षायअनुदितमिथ्यात्वोपशमिकं क्षायोपशमिकमुक्तं। क्षायिकं तु नि
रशेषदर्शनमोहक्षये भवति सम्यक्त्वं नवविशुद्धपुद्गलरूपं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणपरिणामस्वाभावा यथाह। पक्षीणे तम्मि
मत्ते सम्मदिट्ठि: कथं मतरूपो द्रव्यस्य तत्रैव: परिणामस्य तत्रैव: परिणामस्य न रूप। सम्यग्मिथ्यात्ववेदनीयमधुनोच्यते प्रथ
मतः सम्यक्त्वपुंजमादयत्करणत्रयं विधायोपसम्यक्त्वं प्रतिपद्यते। ततो मिथ्यात्वादिकं त्रिपुंजीत्वेन परिणमयति शुद्धमिश्राशुद्धभे
दयथाह। सम्मत्तगुणेन ततो विशोधयति कर्मतं मिच्छत्तं वद्दकल्पनतिद्वि:। शोधयति कोद्रवामदनास सम्यग्मिथ्यात्ववेदनत्वेद
नीयं वेत्थं वंडर्वपोरपिदृष्टं। इति शुद्धाशुद्ध दर्शनमोहे यता प्रतिपत्तये दर्शनमोहनीयप्रकृतिबंधः। माध्यायसंप्रति चारित्रमोह
प्रकृतिबंधाविष्यासयजगाद चारित्रमोहनीयाख्या द्विविधइत्यादि द्विकल्पश्चारित्रमोहप्रकृतिबंधः कषायवेदनीयं नोकषाय
वेदनीयं चेति।॥ एतावदिदं सूत्रं तच्चारित्रमोहनीयं यथाक्रमं तत्स्वरूपाख्यानायाह। तत्रैतयोश्चारित्रमोहभेदयोः कषायवे
दनीयाख्यस्तावद्यं षोडशभेदः। तद्यथे। रनेन भेदा नावेदयति अनंतानुबंधीक्रोधइत्यादि। अनंतसंसारो नारकतिर्यङ्मनुष्यदेव
जन्मजरामरणपरंपरालक्षणः तदनुबंधादनंतानुबंधिनः संयोजिनाश्च क्रोधमानमायालोभाः तत्र क्रोधाजीतिलक्षणः मानो गर्वः
माया स्तेयं। लोभो गार्ध्यं तृष्णा स्वनर्थांतरमाद्य संयोजयंति। नत्रमनंतसंसारैर्भवैः कषाया इति संयोजनता अनंतानुबंधिना वाप्यत
स्तेषां। अनंतानुबंधिनो च तावत् पूर्वतराजिशैलस्तंभघनवंशमूलकृमिराजाहारागोदाहरणानि। एवमप्रत्याख्यानावरणक
षायश्चतुर्धा क्रोधादिभेदेनेत्यतिदिश्यते प्रत्याख्यानं द्विविधं देशसर्वविरतिलक्षणं च तत्र देशविरतिलक्षणमस्येत दावरणक २३६
षायो प्रत्याख्यानावरणकषायसामर्थ्यादपि शह: समुच्चयार्थो निश्यते। येस्त्वमाहुरेवं तेषां तो सावद्यानंत सर्वविरतिलक्षणो
द्दयवं तथैव तनास्ति विरतिं कषाय इति जातिविवक्षायामेकवचननिर्देशः आदवाश्चाहुरेवं ति। प्रत्याख्यानं स्वल्पमपि येन।

श्री

जीवस्य। तेन अप्रत्याख्यानावरणस्तेन अदिमो त्वार्थः। उपशमार्थो वा न अप्रत्याख्यानावरणवदप्रत्याख्यानावरण: यथोक्तं
नावरणसहसकात्। भवति सिद्धांतत्वात् लक्षणवचने तत्सदृशः पुरुषएव इह: एषामुदये सम्यक्त्वलाभः। सर्वदेशविरति ल
क्षणं प्रत्याख्यानं नास्ति प्रत्याख्यानावरणकषाय इति। तथैवातिदेशः प्रत्याख्यानशब्देनात्र सर्वविरतिपरिग्रहस्तदावरणाः प्र
तिशब्दः प्रतिषेधवचन शब्देनात्र सर्वविरति प्रतिषेधस्याख्यानं प्रकाशतः आचार्यादिसंनिधौ भावतः सर्वस्मात् प्राणिनो न हन्मि
यावज्जीवमित्यादि प्रत्याख्यानं तदेवं प्रकारं स्थगयंतीति प्रत्याख्यानावरणः यथाह: सर्वप्रत्याख्यानं येनाहृत्यं तितदमिलः
षतो पि तेन प्रत्याख्यानावरणास्ते निर्दिष्टो सर्वप्रत्याख्यानपरिणामजन्मविघातकारित्वात् प्रत्याख्यानावरणाः नतुस
तएव प्रत्याख्यानस्येति वाक्यार्थः। तथा चाहुः सत्वाः नासं तस्यावरणं सउ तत्वाइति रमणपसंगा पच्चक्खाणावरणतत्ता
संभवावरणा उदएविइ परइपणई नहोइजेसिंपयाइ होइ पच्चक्खाणावरणातेइज्जइज्जइकेवलावरणं। तदुदयव
र्तिनिश्चयादशविधस्य धर्मबाभिर्यथाह। श्रावकधर्मो द्वादशभेदः संजायते ततस्तस्य। पंचविचतुसंप्यव्रतउणशिष्याम
यः शुद्धासंज्वलनकषायस्वरूपाय्यात आह। संज्वलनायाह। संज्वलनकषाय इति। समस्तपापस्थानविरतिभाजमपि यति
ड: सह परीषहसंपाते युगपत् संज्वलयंतीति संज्वलनाः यथाह। संज्वलयंतियतिमसं विग्नं सर्वपापविरतिमपि। तस्मात्सं
ज्वलना इत्यप्रशमकरा निरुच्यंते इति शह: कषायवेदनीयस्येयत्नामाह। एकश इति। एकैकस्य अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यान
वरणसंज्वलनकषायस्य क्रोधादयो भेदाश्चत्वार इति। तत्राप्रत्याख्यानक्रोधः पुरोहरणानि भूराजस्थिमेषशृंग कर्दमरागाः
प्रत्याख्यानावरणक्रोधादेः रेणुराजिका ष्टगोमूत्रमार्गपंजनरागाः संज्वलनक्रोधादेर्जलराजितिनिशलतावलेहहरिद्रारागा एव
मेते षोडश भेदाः कषायवेदनीयस्येति। प्रस्तावप्राप्तं नोकषायवेदनीयमुच्यते। नोकषायवेदनीयं नवभेदमिति। कषा
येकदेशत्वात्कषायविशेषत्वात् नोकषायाः तस्योदयः मिश्रार्थो वा नो शब्दः कषायसहवर्तन एतेश्च कार्यनिर्वर्तनसमर्था: यै
न्न समीषां पृथक्सामर्थ्यमस्ति यदोषश्चायः कषायस्तत्सहचारिणः एतेपि तत्तद्दोषा एव भवंति। एतदुक्तं भवत्यनेनानुबंधा
दिसहवर्तिनस्तत्स्वभावका एव जायंते तस्मादेतेपि वरणोपघातकारित्वात्तत्तुल्ये व्याख्याः तथान्ये नाप्यवाचि। कषा
यसहवर्तित्वात् कषायप्रेरणादपि हास्यादिनवकस्योक्ता नोकषायकषायता। तद्यथेत्यनेन नवापि नोकषायान् स्वरूपे
णाख्यातुमुपक्रमते। तत्र हास्यं नोकषायमोहोदयात्सनिमित्तमनिमित्तं वा हसति। स्मयते रंगवतीर्नर्तनटवत्। रतिमो
होदयाद्बाह्याभ्यंतरेषु वस्तुषु प्रीतिरासक्तिरिष्टशब्दादिविषयेषु। अरतिमोहोदयादेतेष्वेवाप्रीतिररतिः शोकमो
होदयात्परिदेवते ते वक्षस्तलमाचयवानिश्वसिति तिरोदिति स्तोनति लोठति। भुवः पीवरं तादि। भयमोहोदयात्त्रसमुद्वि

जनेवेपत इत्यादि । तुगुप्सामोहनीयोदयात् ज्ञानजद्रव्यविषयं व्यलीकस्वप्रजायत इत्यादि । पुरुषवेदमोहोदयात् इनेकाकारास्तु
स्त्रीष्वभिलाषः आम्रफलाभिलाषवदिवीर्दर्शनेषु आप्तेः तथा संकल्पजास्वपीत्यादि । स्त्रीवेदमोहोदयात् इतरकेषु पुरुषेष्वभिला
ष संकल्पजेषु चेत्यादि । नपुंसकवेदमोहोदयात् बहुरूपस्तदुदयात् कस्यचित् स्त्रीपुरुषद्वयविषयोभिलाषः किल आदुर्जवतिधा
तुद्वयोदये मार्जितादिवदभिलाषवत् । कस्यचित्तु पुरुषेष्वेवाभिलाषसंकल्पजविषये वा निकरूपः । इत्यादि । इतिकरणेनोक्त
बाधे यत्नाः प्रदर्शनार्थमुक्तं मवमेनन्नोकषायवेदनीयं नवप्रकारमेवं पुरुषादिवेदानां त्रयाणामपि तीव्रादि परिणामसंसिद्ध्य
र्थं दृष्टांतान् विधिवद्दर्शयितुं गुरु पुरुषवेदादीनामिति । क्रमनियममाचष्टे तृणदहनकं च दं ह्याः प्रत्येकमभिसंबध्यते अभिसंब
ध्यंते निदर्शनानि दर्शयंत इति । दृष्टान्ता भवं त्येतानि कृतमंनि वेशाः क्रमात् इति त्रिष्वनेकनिदर्शनप्रसिद्ध्यर्थः । तत्र पुरुष
वेदमोहाग्नेर्ज्वलनः समासादितः प्रतिक्रियस्याग्नेवत् शमो जायते । सपासादितरतृणधूलकस्येव नातीव बाह्यमुरनुबंधः
स्त्रीवेदजात वेदसः करीषवत् तरकालावस्थायिना । संमाशपरिस्पर्शनेधनाभिवर्धितस्य चिरायप्रशमो जायते । इतरथा दिकाष्ठप्र
दद्ध ज्वालाकलापज्वलनस्येव नपुंसकवेदनमहामोहसमार्चिषः सुसमासादितेन्य दहस्य महानगरदाहदहनतुल्यमकारी ।
ष करणीरिवां नविकं नमाणे ऽतिमनतरकरणनिकरस्य बहुतरकाले प्रशमो भवति । संप्रत्युपसंहरति । एवमित्यादि उक्तेन प्र
कारेण द्विविधो ऽत्रानेदलक्षणोनाष्टाविंशतिभेदं मोहनीयमुक्तं संप्रत्यनंतानुबंध्यादिकषायाणामुदये यमात्मसम्यक्त्वादि सा
मायिकानां कविलवते । किंवानल्पनत इति । प्रतिविपादयिषुराह अनंतानुबंधीत्यादि । अनंतानुबंधिकषायोदयः सम्यग्दर्शनमु
परंति । तद्विध परिणामोत्पादमेव निरुणद्धीत्यर्थः । एतदेवस्पष्टयति । तस्योदयात् हि सम्यग्दर्शनं नोत्पद्यते । आगवामपि प्रतिपन
ती । नि । अप्रत्याख्यानेत्यादि सर्वदेशलक्षणया विरतिरभाव । प्रत्याख्यानेत्यादि देशविरतिर्भवति उत्तमचारित्रं सर्वस्मात्प्राणाति
पातादेविरमामीति स्वरूपं तस्य लाभो न भवतीति । नुर्विशेष धारणार्थः न जातु विंदिव भवतीति । संज्वलनेत्यादि । संज्वलनकषा
योदयेन कषायचारित्रलाभो नास्ति सर्वोद्दिष्ट सामायिके सोनंतरमप्राप्यातः क्रियाविशेषो यथाख्यातचारित्रस्य साद्
नंतरकारणं मुक्तेरिति । यथाख्यातचारित्रं बाद्येन्वाप्रकारेण यथाख्यातमकषायं चारित्रं भवतीति । सर्वथा कषा
यासंसारिदिंडयंति । जीवमितिकाकाप्रतिपादयति । यतस्तेषामुदाय प्रतिविशिष्टज्ञानः । क्रियावाभिरेव न समस्तीति । उ
पशांतक्षीणकरोयस्यादि । यथाख्यातमिष्यते न त्वाण्युपशांतकषायस्य कदाचित्पातोपि विशुद्धिस्थानात् कृतश्चिन्निशांकते ॥
क्षीणकषायस्य तु नास्ति प्रतिपातः । इशस्त्रैपर्यायवादेरपि क्रोधादिकषायाणां व्यवहारोस्तीति सनत्प्रदर्शने क्रोध इत्यादि २३७
क्रोधः कोपो रोष इति । कोपनं कोपः पूर्वावस्थातो न्यथा परिणामः रोषणं रोषः तत्परिणामेनार्द्रचित्ततात् आत्मनः द्वेषणं द्वेषः तस्य

रिणमस्यवचनद्वारेण प्रकाशनात् तन्निर्देशनात् भंडनं कलहः नामइति क्रोधविशेष ईर्ष्यालक्षणः एवमादयः शब्दाः क्रोधार्थप्र
तिपादकत्वादेकार्था अभिधायित्वाद नर्थान्तरमिति । अथ मानानंतानुबंध्यादिभेदस्यैकैकस्य क्रोधादेः स्त्रीशादिभावदर्शनार्थमिद
र्शनार्थं निदर्शनमाह भाष्यकारः तद्यथेत्यादिना चतुर्णामपि क्रमेणानंतानुबंधप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनानां
क्रोधमानमायालोभानामेकैकस्य चातुर्विध्यं दर्शयति पर्वतराजिसदृश इत्यादि । पर्वतराज्या सदृशः पर्वतः पाषाणपुंजस्तदेक
देशोपचारात् शिलादिविभागः पर्वत तत्र राजिर्भिदा पर्वतराजिः । तया सदृशः । अभिजायां राजिरुत्पन्ना यावच्छिला रूपं तावदवति
ष्ठते । न चतस्याः संधानमस्ति एवमनंतानुबंधी क्रोधः उत्पन्नो भवापेक्षया यावत्तत्र भवजीवति तावदप्यनुवर्तते । न तस्यास्युपसं
हरणोपायानदनुमरणे वध्यय सा नरकमेतीति अप्रत्याख्यानस्तु भूमिराजिसदृशः संवत्सरात्कालानुबंधी भूमौ हि राजिः
कृताः मासं वर्षं त यासानिधनमाप्यातिक्रोधे वेतुत्पन्नो वर्षाभ्यंतरे व प्रशाम्यतीति प्रत्याख्यानावरणस्तु वालुकाराजि
सदृशः । वालुकायां हि राजिरुत्पन्ना प्रकर्षतश्चातुर्मास्यभ्यंतरे भूयः संधत्ते क्रोधोप्येवं प्रत्याख्यानावरणश्चातुर्मास्याभ्यंतरे नियमे
नोपशाम्यतीति । संज्वलनक्रोधाग्निः समुद्भूतः पाक्षिकप्रतिक्रमणकाले प्रकर्षतो विध्यायतीति । उदकराजिसदृश इति समा
ख्यायते । अस्यैवनु उदकराजिसदृश इति समाख्यायते । अस्य च उदकराजिसादृश्यात् स्वल्पमात्रकालसंस्पर्शं केवि ज्ञेयं तत्र पर्व
तराजिसदृशो नामेत्यादिना ग्रंथेनोदाहरणानि भावयति । प्रयोगः आधारः विप्रसाक्ष्य भावभावः मिश्रकरणानु यथा परि
गुरुब दृष्ट्वा पारस्वा नावास्मामिति एषां त्रयाणामन्यतमेन हेतुनेति । संबंधः संप्रति क्रोधोत्पत्तेर्निमित्तमाख्याति । इष्टार्थवियोज
नाद् अनिष्टार्थसंयोजनात् अभिलषितालाभादिभ्यो दीनाकारणानामन्यतमेन हेतुना यस्योत्पन्नः क्रोध इत्यादिना वातरम
प्यनुबध्नाति निरनुनय इत्यनुनयः परवाटुकरणादिक्रिया तदभावान्निरनुनयः अप्रत्यवमर्श इत्यव द्यमानपश्चात्ताप
परिणामः शेषंगतार्थं भूमिराजिसदृशो नामेत्यादि अप्रत्याख्यानकषाया मानाभिप्रेता मते । आनम्रेहायादिति गृहीतापीतस्य
शामावायुनावान्याहनाद्यनेककारणैर्भूमिराजेरा वेदयति । जघन्येनाष्टमासस्थितिरुत्कर्षेण वर्षस्थितिरुत्क
र्षेण वर्षस्थितिरिति । एवं यथोक्त इत्यादिना । दृष्टांतेन दार्ष्टांतिकमर्थमभीकरोतीति सुज्ञानं वालिकाराजिसदृशो नामेत्या
दि । सुज्ञानं जघन्येनाहोरात्रमुत्कर्षेण संवत्सरपरिणामोपीति शेषं गतार्थं । उदकराजिसदृशो नामेत्यादि प्राय सुज्ञानं
विद्यमइति । क्रोधपरिणामाभिज्ञस्य प्रत्यवमर्शः पश्चात्तापः । हाउ दुकम्मित्यादि कशेषं सुज्ञानं येषामित्यादि । अनंतानु
बंध्यादि चतुर्विधक्रोधरूपणानुमुक्ति प्राप्तिर वरूपं भावि नातीति संप्रति मानचातुर्विध्यप्रदर्शनायाह । मान इत्यादि सर्वा
दात्मप्रज्ञाकांक्षित्वाम्मानः स्तंभनात्स्तंभो अथवा नतेरभावात्गर्वो जात्यादि उत्सेको ज्ञानादिभिराधिकेनिमान आत्मनः अहं
कारो हमेवरूपसौभाग्यसंपन्न इति दर्पाव लक्षितः मदादिमदव इमालापदर्शनान्मदः परापसदृश प्राय त्यात्मयः प

तत्वार्थ·टी० वंऽनेमानविशेषादस्यं जोनर्थान्तरमिति। क्रोधस्यैवास्थापितीव्रादिभावप्रदर्शनायाह। तस्माच्चेत्यादि तस्येति पूर्वोद्दिष्टस्य चास्य
तिपर्याया नेदस्य निर्दिष्टस्य आदिग्रहणं मध्यमं रूपं च गतोऽनात्मनः परिणतिविशेषः। अनंतानुबंधादिषु क्रमेणैतेषु तस्य
२३८ नसदृशोऽस्यास्य दाहरणनियोग्यानि। एषामित्यादिना तिदिशति। उपसंहारउपनयः। यथा शैलस्तंभस्तथानंतानुबं
धीत्यादि क्रमेण तस्मात्कृतस्थितिनिमित्ताद्यस्तन्नोमानः आमरणान्नमयं गच्छति। जात्यंतरानुबंधी निरनुनयोऽप्रत्यवमर्शश्च भ
वति। सशैलस्तंभसदृशो मानः दृशोमानमनुस्मृत्य नरकेषूपपत्तिप्राप्नुवन्ती ति निगमनग्रंथः। शेषाः सम्यगुक्ता एवम् स्थितं
न सदृशाइत्यादि ह्यपि यथायोगमुपनय निगमनेन क्रमेमायाप्रणिधिरित्यादिमीयते नया जनो सियेग्योत्यादि जनतिमाया
प्रणिधिर्हतापरिणता वासक्तिः प्रणिधानं वाह्यचेष्टा घापधीयते वाद्यन्त इत्युपधिरन्यथापरिणमश्चित्तस्य निक्रियते नया
परिस्यतः इति निकृतिः आवर्यते निगम्यते नो हृतेवा परस्तयोपाय नृतये स्यावरणं तथा वक्रकमार्जारगृह्यकोकिला
दयप्रसिद्धः परो विप्रलंभ्यते। मयासा वंचना दंभनं दंभो वेषवचनाद्यनुमेयः कूटमिति दृश्यते अयुना परःपरिणामांतरेणेति
कूटं। सम्यग्दर्शनं पंत्रे वा कूटं तद्वत्परिणामः अविसंधीयते नेन परइति संधानं अतीवानुप्रविश्य संधानमंतरगता प्रदर्शनेन
तो विनाशः कुजो भावआर्जवं तद्विपरीतमनार्जवं कायमनोवकृता इतिशेषं एवार्थे। एवमेता मायाका थविधायीनि मायानीति
तस्याइत्यादि नागतार्थं वंशकुलेवं शमूलमतिकुटिलं कुजुकं तु मेषशृंगं तु पायशृते ना विशेषागतार्थाः आयः निर्लेखनं वर्ध
कयवलेखनीधारा छिद्रितं तत्कुटिलं तत्रापीत्यादि गत्यर्थो नोरागं इत्यादिषु स्पृतेनेन जीनं इति लोभः आत्मरंजनाद्रागः
प्राप्तेषु वस्तुषु गाढमभिरक्षणादिकार्यं गृद्धिः कृत्णं इत्यनिलाषक्रुलोकविषयः। मूर्छाप्रकर्षप्राप्ता मोहदृद्धिः स्नेहः तस्यैनेनेति
स्नेहः पिरस्नेहः पिशुन्यादिषु प्रीतिविशेषः न विषयकालोपादानविषयकांक्षा अनिष्टंगो बाह्याभ्यंतरोपकरणविषयामुष्य सं
गः सक्तिः शेषं पूर्ववत्। लाक्षारागसदृश इत्यादि। अनंतानुबंध्यादयः क्रमेण योज्याः। शेषं गतार्थं एषां क्रोधादीनामित्यादि
प्रकृतानुपयोगित्वादसंबद्धइव योऽयं ग्रंथः मोहनीयोत्तरप्रकृतिस्वरूपाख्यानमारब्धं तत्र क्रोधादिप्रत्यनीकाः क्षमा
दयइतिकः प्रस्तावइत्यतो मोहनीयप्रधानानि हि कर्माणि सर्वदेशोपघातद्वारेण जंतोर्नरकादिभवप्रपंचप्रापणे विजृंभि
तेमोहतंत्रत्वाद् कषायजनिता कषायवशाद्बंधस्थितिविशेषः सर्वदुःखवाप्तिश्चयदुक्तं। जंअज्जियं चरितं देसूणाए य पुव्वकोडीए। तं पि कसाइयमेत्तो
हारेइ नरो मुहुत्तेणं। इत्यादि। तन्नेतदुक्तं एकसाययाल्पबुद्धिरुन्मत्तवस्तुसंबद्धं तत्र तत्र संवरणोपाय प्रदर्शनाय चाह। अनंतानुबंधिनां सम्यग्दर्शनोपघातिनां
ततामतेस्य सनीयाः कर्मलक्षणावधव मि क्रतास्युरूणा नाव्यं गतार्थप्रायः प्रत्यनीकाः शास्त्रवक्ष्यते। अनंतानुबंधीनामुदयात्सम्यग्दर्शनं नोत्पद्यते
मानार्थः। शास्त्रवद्बद्धे दत्साधर्म्यात्। एतदेवस्पष्टयति। प्रतिघातहेतवो भवंतीति। अच मिथ्यादर्शनमोहकषायाष्ट
कादशसर्वघातिन्यः प्रकृतयः संज्वलनकषायादेशघातिमनतुबद्धस्वनामत्वत्रपिति। नपुंविधवंसस्त्रेतद्वैवं नवति २३८
दर्शनचारित्रमोहनीयकषायनोकषायवेदनीयाख्या द्विषोडशनवभेदाइत्येवविहितार्थसंग्रहस्योत्तमं त्रिदसुक्तं

सांप्रतं गोत्रादीनांसुखोद्देशेन वर्तितव्यंधन नतत्रत्याघवादीन् सूत्रकारः एवदेवमिति। संप्रतिक्रमप्राप्तस्यायुष्ककर्मणउत्तरप्र
कृतिस्वरूपाभिधित्सुराह। नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि नारकादीनि कृतद्वंद्वानि प्रथमा बहुवचनेन तद्दिष्टानि। यस्माद
यात्म्ययोग्य प्रकृतिविशेषानुसहायीभूत आत्मा नारकादिभावेन जीवति यस्य चक्षयात् मृतउच्यते तदायुः। आहवस्थानुरू
पाश्रयो मानं योऽसौ प्रयमाम्नता। जीवनं यत्तदायुष्कमुक्ता दास्या जीवति। आयुषश्चान्नादयउपग्राहकाः प्रथमवन्दसेतित
स्यैवंभूतस्य कर्मण उत्तरप्रकृतिचतुष्टयं वर्ण्यते। आयुष्कं चतुर्भेदमित्यादिना थं आनीयते शेषप्रकृतयस्तस्मिन्नुपभोग्या
यजीवेनेत्यायुः शाल्योदनादिवंजनविकल्पा इवकांस्यपात्राधारा भोक्तुपरिभोग्य यकल्प्यंते। आनीयते वा तेनतद्भवांतरजीवे प्रकृ
तगणइत्यायुरजुबंधकुयष्टि नारकवत्। आयतते वा शरीरधारणे प्रतिबंध इत्यायुर्निगडादिवत्। आयुरिवायुष्कं चतुर्ग
तिकत्वात् संसारस्य चतुर्भेदं प्रदर्शनार्थमाह। नारकमित्यादि तत्र नारकाउत्पत्तिर्यातनास्थानानि पृथिवीपरिणतिविशेषास्ता
त्संबंधिनः सत्त्वं बधिनः सत्वा अपिताच्छानरकास्तेषामिदमायुर्नारकं तिर्यग्योनयः एकद्वित्रिचतुःपंचेंद्रियास्तेषामिदं तैर्यग्यो
नं मनुष्याः संमूर्छनगर्भजास्तेषामिदमानुषं देवानां भवनवास्यादिभेदानामिदं दैवं शेषं आयुःप्रकृतीयत्ताप्रतिपत्तये च सं
प्रतिनामकर्मोत्तरप्रकृतिभेदाख्यानायाह। गतिजा तीत्यादि प्रायुद्दिष्टद्वाचत्वारिंशत्पिंडभेदा नामकर्मणस्तत्प्रतिपादनार्थं सूत्रं।
नमयति प्रापयति। नारकादिभवांतराणि जीवमिति नाम अथवा जीवमिति। नाम अथवा जीवमिति। नाम अथवा जीवप्रदेशसंबं
धिपुद्गलद्रव्यविपाकसामर्थ्याद्दृष्यार्थसंज्ञां प्रकयति। नमयतीति नाम यथाशुक्लादिगुणोपेतद्रव्येषु चित्रपटादिव्यपदेशप्र
तिनियतसंज्ञाहेतुरिति। तत्र गतिनाम चतुर्विधं जातिनाम पंचविधं शरीरनाम पंचविधं अंगोपांगनाम त्रिविधं। निर्माणना
मैकधा। संस्थाननाम षोढा संहनननाम षोढा। स्पर्शरसगंधवर्णनामैकैकविधं आनुपूर्वीनाम चतुर्धा। अगुरुलघुनामैकधा
उपघातपराघातातपउद्योतउच्छ्वासनामान्येकैकविधानि विहायोगतिनाम द्विधा। प्रत्येकशरीरसाधारणशरीरत्रसस्था
वरसुभगदुर्भगसुस्वरदुःस्वरशुभअशुभसूक्ष्मबादरपर्याप्तपर्याप्तस्थिरअस्थिरआदेयअनादेययशःअयशःतीर्थकर
नामान्येकैकप्रकाराण्येव। एवमेताउत्तरप्रकृतयो नामकर्मणः समवसेयाः। अत्र च बंधनसंघातननाम्नी शरीरनामांतर्भूते एवा
तः शरीरविशेषत्वादेव नोत्तरप्रकृती पृथक् स्तेयत्वपादानं पार्थक्येन तत्रायोस्वरूपप्ररूपणार्थमिति गतिनामेत्यादिना थं
तत्र गतिनामेत्येवमादिना भाष्येण इत्येतद्द्विचत्वारिंशद्विधं सूत्रेण नोनाम कर्मभवतीत्येवमेते नपिंडप्रकृतिमात्रमाख्याते
गतिरेव नाम गतिनाम। नामशब्दः सर्वत्र जातिनामादिष्वपि समानाधिकरणः आनुपूर्वीनामत्वमिति पदं स्यात् अनुपूर्वी नामततन
श्च प्रथमपादिस्तत्रमेवं आनुपूर्व्यगुरुलघुपघात इति प्रत्येकशरीरादीनां दशानामेतराणामिति सप्रतिपक्षाणां साधारणश
रीरादीनां दशानां नामानि अभिधानानि वेदयमानानि विज्ञेयानि। अथवा प्रत्येकसरीरादीनां द्वंद्वपदानां समानाधिकरण

विवक्षा यानामानीति अस्ति विवक्षितो नामग्राह उत्तरग्रंथवर्तीति तद्यथेत्यादिनो निर्दिशः सामानाधिकरण्येन प्रत्येकशा-
रीरनामादिकं च तीर्थकरनामप्रकृष्टत्वात् गतिशब्दः पिंडप्रकृतीयत्ताप्रदर्शनार्थः एते हि नाम यथोक्तं द्विचत्वारिंशद्भेदं भ-
वति सह बंधनसंघातनामभ्यां आसां पिंडप्रकृतीनां संप्रति भेदाः संप्रतिपत्तये। वक्ष्यते उत्तरनामानेकविधमिति उत्तरप्रकृति-
नामेत्यर्थः। पिंडप्रकृतिभेद इत्याह। तद्यथेत्यादिना निर्दिशति गतिनाम्नः पिंडप्रकृतेश्चत्वारो भेदाः। नरकगतिनामोदयः त-
त्रायस्य कर्मणः उदयान्नारक इति व्यपदिश्यते तन्नरकगतिनाम एवं तिर्यग्योनिनामादि त्रितयमपि वक्तव्यं जातिनाम्न इत्यादि
नाम जातिनाम्नि पिंडप्रकृतिरेकेंद्रियादिजातिपंचकापेक्षया एते च मूलभेदाः पंच तद्यथेत्यादिना निर्दिशति। एकेंद्रियजाति
नामेत्यादि एकं प्रथममिंद्रियं जातिः सामान्यं तदेवानामेवं। द्वींद्रियजातिनामादि चतुष्टयमपि वाच्यं। एकेंद्रियजातिनामकर्मो-
दयादेकेंद्रिय इति व्यपदिश्यते। एकेंद्रियसंज्ञाव्यपदेशनिमित्तं एकेंद्रियजातिनामाजातिरिति सामान्यं पृथिव्यादिभेदप्र-
त्वित्वात्। एकेंद्रियजातिनामकर्मोदयादेकेंद्रिय इति व्यपदिश्यते। एकेंद्रियसंज्ञाव्यपदेशनिमित्तं। एकेंद्रियजातिनामाजा-
तिसामान्यं पृथिव्यादिभेदप्रमितत्वात्। एकेंद्रियजातिनामांतरेणैकेंद्रियसंज्ञाया अभावप्रसंगात्। एकेंद्रियजाति
नामानेकविधमित्यादि। एकेंद्रियादिजातयो पिंडप्रकृतयः एवं पृथिवीकायिकादिभेदापेक्षया तद्यथेत्यादिना निर्दिशति।
पृथिवीकायिकजातिनाम पृथिव्येव कायः पृथिवीकायः स एषामस्तीति पृथिवीकायिकाः तेषां जातिः तदेव नाम पृथिवीकायिक-
जातिनाम पृथिवीकायिकजातिनामोदयात् पृथिवीकायिकव्यपदेशः। एवं शेषाणि। तत्र पृथिवीकायिकजातिनामानेकविधं भे-
दपुनरपि पृथिवीकायिकजातिनाम्नः पिंडप्रकृतित्वं दर्शयति। तद्यथेत्यादिना निर्दिशति। शुद्धपृथिव्यादयो भेदाः आगमाख्याता नाना-
नाकुलपरिणामाः पृथिवीकायव्यपदेशभाजः इति। अप्कायिकजातिनामानेकविधमित्यादि। तद्यथेत्यादिना निर्दिशति। उप-
क्लेदोहरतनुकः भूमिनिर्गमिरणप्रभृतिः। शेषागतार्थभेदाः तेजःकायिकादिगतार्थो द्वित्रिचतुःपंचेंद्रियजातिनाम्नामिति शेष-
खद्रिका कृष्णपदिका पिपीलिका भ्रमर सरघादि तिर्यग्मनुष्यादि भेदेन व्याख्यानि शरीरनामोत्तरप्रकृतयः पंच तत्प्रतिपाद-
नायाह। शरीरनामेत्यादि। असारस्थूलद्रव्यवर्गणानिर्मापितमौदारिकशरीरं तत्प्रायोग्यपुद्गलग्रहणकारणं यत्कर्म तदौदारि-
कशरीरनामोच्यते। विचित्रशक्तिकद्रव्यनिर्मापितं वैक्रियं तद्योग्यपुद्गलादानकारणं यत्कर्म तद्वैक्रियशरीरनामाभिधीय-
ते कारणे कार्योपचारात्। प्रयोजनप्रसाधनायाक्रियत इत्याहारकशरीरं शेषं पूर्ववत्। तेजोगुणद्रव्यारब्धमुष्णगुणमाहार-
परिपाचनक्षमं तैजसं शरीरं शेषं पूर्ववत्। कुंडमिव बदरादीनाम शेषकर्माधारभूतं समस्तकर्मप्रसवनसमर्थमंकुरादी- २३९
नां बीजमिव कार्मणं शरीरं इत्येवं चोत्तरप्रकृतिः शरीरनामकर्मणः पृथगेव कर्माष्टकात् समुदायभूतादिति। अंगोपांगेत्या-
दि। अंगान्युपांगानि च यस्य कर्मण उदयान्निर्वर्त्यते तदंगोपांगनाम त्रिविधमौदारिकवैक्रियाहारकभेदात् तत्रांगान्यष्टावुरःशि-

रः पृष्ठमुदरं करौ पादौ च उपांगानि स्पर्शनमस्तिष्कादीनि अष्टानामंगानामेकैकस्योपांगमनेकप्रकारं शिरोद्रव्यमधिकृत्योपांगा-
नि शंखकृत्यपालमस्तिष्कं भ्रुकुटिलिंग शिरोगस्थारं तु कोवयवः। तथा कपालललाटादयः सर्वानादयश्च। ननु च धातुमध्ये धीतं मस्तिष्कं
नांगं न चोपांगमिति। कपालादि च दारं च कत्वान्मस्तिष्कमप्युपांगं शिरसो वसेयमेव स्कर: प्रस्तसंगानामयेकैकस्य वाच्यान्युपांग
नामानि। ज्वलनजलानिलवसुधावनस्पतिवर्जा जीवेषु संभवंति। जातिलिंगाकृतिव्यवस्थानियामकं निर्माणनाम जातिरेकेंद्रि-
यादिलक्षणा पंचधोक्ता। तस्यां जातौ लिंगव्यवस्थामाकृतिव्यवस्थां च नियमयति। यल्लिंगं त्रिधा पुंस्त्रीनपुंसकस्यवयवदसा-
धारणं। आकारः आकृतिः अवयवरचना। तं च निर्मापयति निर्माणनामोच्यते। एतदुक्तं भवति। सर्वजीवानामात्मीयात्मी-
यशरीरावयवविन्यासनियमकारणं निर्माणनाम प्रसादादिनिर्माणकल्पा। कौशलेपनवर्द्धकिवत् स संधार्मे विन्यासादि
शरीरनामकर्मोदयात् गृहीतेषु गृह्यमाणेषु च तद्योग्यपुद्गलेष्वात्मप्रदेशावस्थितेषु शरीराकारेण परिणमत्सु पिपिपि परस्परमवियोग
लक्षणं यदि बंधननाम काष्ठजतुवत् तस्यान्ततो वा लुकापुरुषवदिवि घटेरन् शरीराणीति देतेन भाष्येण प्रतिपादितं। औदारिकादिभेदा-
त्पंचधा बंधनभेदं प्रकृतं शरीरनामकर्मणः संघातप्रकृतिस्वरूपनिरूपणायेदमाह। बंधनामेत्यादि बंधनामपि च पुद्गलानां
परस्परं जतुकाष्ठन्यायेन पुद्गलरचनाविशेषः संघातः संयोगे बात्मना गृहीतानां पुद्गलानां यस्य कर्मण उदयादौदारिकतनुविशे-
षरचना भवति तत्संघातनामकर्म पुद्गलरचनाकारेणविपच्यत इति पुद्गलविपाक्युच्यते। तदौदारिकादिभेदात् पंचधा परस्परविभि-
न्नलेप्यकरचनाविशेषवच्छरीरपरिणामः एव फलं स्पते। नन्वेवं बंधः कर्मभेदो यदि न स्यात्ततः प्रत्यक्षप्रमाणविनिश्चितः पुरुषयोषि-
तद्वदिलक्षणानानाशरीरभेदो नैव संभाव्येतासंघातककर्मविशेषाभावात् कारिणस्तु विधायी च कार्यलोके प्रतीतं संघातवि-
शेषादेव हि पुरुषस्यादि शरीरलक्षणो विभागेन व्यपदेशः अपि चाह संज्ञावनार्थः चशब्दो वधारणार्थः सत्येव बंधननाम्नि-
न स्याद्विशेषः। यतः संघातविशेषजनकं च यविशेषास्तं प्रति नाम संघातविशेषस्य जनकमिति। शेषलक्षणपष्टीति। ना-
स्तिसमासप्रतिषेधः सतु प्रतिपदविहिता याः षष्ठ्याः प्रतिषेधः प्रत्ययविशेषादिति प्रत्ययविशेषाद्वेनोः पुद्गलानां विन्यासपुरु-
षस्त्रीशरीरादिकः चशब्दो वधारणार्थः। यन्निमित्तश्च स विन्यासौ स तत्संघातनाम नत्रसिद्धोदाहरणेन भावयन्नाह। दारुमृत्पिंडा-
यः पिंडसंघातवदिति। तद्बंधनाद् लोमादिः पिंडग्रहणं कृतं दारुमृदयस्पिंडवदिति द्रुतत्वरस्यात्। अयो दारुमृत्पिंडवदि-
ति। किं च कृतं अप्रतिबचनाः पल्वाचार्याः स कृदविधाय नानिवर्तने। दारुपिंडवन्मृत्पिंडवदयःपिंडवदिति दृष्टांतत्रयं
पुद्गलमत्वात्प्रतिपत्तुप्राप्तिशायिकप्रबोधहेतुत्वात्। दार्ववयवसंघातो दारुपिंडः एवं मृदवसंघातो मृत्पिंडः तथायोवयवानां सं-
घातो अयःपिंडः स एव मौदारिकादिशरीरयोग्यपुद्गलाश्चतनेनात्मसात्मसात्कृतसंघातनामकर्मोदयात् परस्परं संहताः संति
इति संस्थाननामस्वरूपाख्यानायाह। संस्थाननाम षड्विधमित्यादि संस्थितिः संस्थानमाकारविशेषस्तेष्वेव च बध्यमानेषु पुद्ग-

लेषु संस्थानविशेषो यस्य कर्मणः उदयाद्भवति तत्संस्थाननाम षडाकारं तद्बध्यति। अनेन षड्विधनामग्रहणमाचष्टे समचतुरस्रनामे
त्यादि। समं च तच्चतुरस्रं चेति समचतुरस्रं। यत्तस्य मानोन्मानप्रमाणमन्यूनमधिकमंगोपांगानि चाविकलानि ऊर्ध्वं तिर्यक् च क
लेन वा समं चतुरस्रं वा विकलावयवत्वात् स्वांगुलाष्टशतोच्छ्रायांगोपांगयुक्तं युक्तिनिर्मितलेप्यकवत्। न्यग्रोधपरिमंडलनाम
कनाभेरुपरि सर्वावयवाः समचतुरस्रसंस्थानलक्षणविसंवादिनो धस्तान्न तदुपरितनभागानुरूपास्तस्य नावयवा इति य
त एव न्यग्रोधपरिमंडलं तदुच्यते न्यग्रोधाकृतित्वात्। न्यग्रोधपरिमंडलमुपरि विशालत्वाधत्वादिति। सादिनामस्वरूपं तु नाभेरधस्स
र्वावयवाः समचतुरस्रलक्षणाविसंवादिन उपरि तु न तदनुरूपाः साचीति शाल्मलीतरुमाचक्षते प्रवचनवेदिनः तस्य हि स्कंधो
द्राघीयानुपरि तु न तदनुरूपा विशालतेति। कुब्जनामस्वरूपं तु नस्कंधराया उपरि हस्तपादं च समचतुरस्रलक्षणयुक्तं संक्षिप्त
विकृतमध्यं कोष्ठं च कुब्जं। वामननाम तु लक्षणयुक्तं कोष्ठं ग्रीवा ऊर्ध्वं हस्तपादयोश्च न्यूनलक्षणं वामनं। हुंडसंस्थानं तु यत्र पाद
द्यवयवा यथोक्तप्रमाणविसंवादिनः आयतं हुंडसंस्थानमिति। तथा चोक्तं तुल्लं वित्थरबहुलं उस्सेहबहुलं च मडहकोट्ठं च
हेट्ठिल्लकायमडहं सव्वत्थासंठियं हुंडं। संहनननाम षड्विधमित्यादि। अत्र पूर्ववदाख्यातत्वोत्यादिना षण्णामपि स्वरूपमा
विर्भावयति। वज्रर्षभनाराचं यत्र संहनने तद्वज्रर्षभनाराचः पट्टः वज्रं कीलिका मर्कटबंधविशेष इति। अर्द्धवज्रर्षभ
नाराचनाम तु वज्रर्षभनाराचानामर्द्धं किल सर्वेषां वज्रस्यार्द्धं ऋषभस्यार्द्धमिति भाष्यकरमिति कर्मप्रकृतिग्रंथेषु वज्रना
राचनाम्ने पट्टहीनं पट्टहीनं पठितं किमत्र तत्त्वमिति संपूर्णानुयोगधारिणः संविदते। अर्द्धग्रहणादा ऋषभहीनं आधेयं
नाराचनाम्नि तु मर्कटबंध एव केवलो न कीलिका न पट्टः अर्द्धनाराचनाम्नि त्वेकपार्श्वे मर्कटकबंधः। द्वितीयपार्श्वे तु कीलि
केव मर्कटबंधः। अत्रापि कर्मप्रकृतौ नैवास्ति कीलिका नाम विना मर्कटकबंधेनास्थिमध्ये कीलिमात्रं स्फाटिकानाम
कोटिद्वयं संगते ये अस्थिनी चर्मस्नायुमांसावबद्धे तत्स्फाटिकामकीर्सते स्फाटिका फलसंपुटकं यथा तत्र फलकानि
परस्परस्पर्शमात्रवृत्त्या वर्तंते। एवमस्थीन्यत्र संहनने तदेवमेतान्येवंविधास्थिसंघातलक्षणानि संहनननामान्यौदारिकशरीर
एव संहन्यंते। लोहपट्टनाराचकीलिकाप्रतिबद्धकपाटदिति। स्पर्शनामाष्टविधमित्यादि। औदारिकादिषु शरीरेषु यस्य कर्म
ण उदयात्कठिनादिः स्पर्शविशेषः समुपजायते तत्स्पर्शनाम। अष्टविधं नामष्टभेदतो प्रतिपादयन्नाह। कठिननामा
दीनि कर्कशमृदुगुरुलघुस्निग्धरूक्षशीतोष्णनामानि। स्वस्थाने त्वनेकभेदत्वमेषां प्रकर्षापकर्षजनितं रसनामानेकवि
धं तिक्तनामादि रसनामानेकभेदं तिक्तकटुकषायाम्लमधुरलवणरसा। लवणो मधुरांतर्गतः संसर्गे चानेकविधग्रहणं २४०
तिक्तादीनां भेदप्रतिपादनार्थं। एवमन्यत्रानंतरं द्वावाच्याः गंधनामेकविधं सुरभिगंधनामादि शारीरविषयं सौरभ्यं दुर्गंधि
त्वं च यस्य कर्मणो विपाकान्निर्वर्तते तद्गंधनाम। अपरे साधारणं गंधमाहुः स्तत् सतसुरभिगंधदुर्गंधिना चाभिहितं। न साधारणः कश्चि

दस्तीति। वर्णनामानेकविधं कालकनामादि यस्योदयात् शरीरेषु कृष्णादिः पंचविधवर्णनिष्पत्तिर्भवति। तद्वर्णनाम कृष्णनीललोहि
तपीतशुक्लभेदं संसर्गादिभेदानि स्पर्शनामादीनि। वर्णतामाता विसरीरवर्तिषु पुद्गलेषु विपच्यंते इति। आनुपूर्वीनामस्वरूपनि
रूपणायाह। गतावुत्पत्तुकामस्येत्यादि। गम्यते सा विति गतिर्नारकादिरूपपत्तिस्थानं। तद्गतिनामकर्मोदयात् प्राप्यते तस्यां गता
वुत्पत्तुमिच्छतः कर्मसामर्थ्याद् आत्मनः अंतर्गतौ वर्तमानस्येति। मनुष्यतिर्यग्जातिर्वा मनुष्यादिरुत्पत्तिस्थानं न प्राप्नोति तावदंतर्गतिः
तत्र वर्तमानस्य कस्यचिज्जंतोस्तस्यानुपूर्वीनामकर्मोदयो भवति। आनुपूर्वी च देहसन्निवेशक्रमः। अनुश्रेणि गतिर्जीवानां पुद्गला
नां चेति वचनात्। तत्र पुलक्रमेण स्वतिशयेन तत्र गमनानुपूर्व्या तस्यानुपूर्वीशब्दवाच्यं भवति। न वात्मनो गसंतरं गच्छत उपश्लेष
तो ऋषभस्वेव पत्यः सा चांतरगतिर्द्विविधा ऋज्वी वक्रा च। तत्र यदा ऋज्व्या गच्छति समयप्रमाणया तदा पूर्वकमेवायुरनुभवन्नानु
पूर्वीनामकर्मोदयो स्वस्तित्वात् प्राप्तः पुरस्कृतमायुः साद्यति। वक्रगत्या पुनः प्रवृत्तरूर्परलांगलगोमूत्रिकालक्षणया द्वित्रिचतुः
समयमानया वक्रकारं कालेषु पुरस्कृतमायुरुदेति तदैवानुपूर्वीनामोदेति। ननु च यथैव गता ऋज्व्या विनानुपूर्वीनामकर्मणो
त्पत्तिस्थानं प्रियते तद्वक्रगत्यामपि कस्मान्नेति उच्यते। ऋज्व्यां पूर्वकायुर्भावे लेवगच्छति यत्र तत्पूर्वकमायुः क्षीणं तत्र तस्यो
दयः इत्यध्यग्राहिस्थानीयस्यानुपूर्वीनामकर्मणस्तदभिमुखमानुपूर्वी आहितदित्यनेनाविवक्षितगतिरसिसंबध्यते यस्मा
न्न उत्पत्स्यते। तस्यामिमुखमनुकूलमानुपूर्व्या प्रतिविशिष्टदेशाक्रमेण तत्प्रापणसमर्थमिति च स्यात्। तदभिमुखमित्यनेना
भिमुख्यमात्रं प्रतिपादितं न्यूनस्य तत्प्रापणसमर्थमित्यनेनानुपूर्वीनामकर्मणः कार्यमादर्शयतीति फलितं। न ऋतिप्रापणेम
मर्थं प्रत्यलमानुपूर्वीनामकर्माऽसरं नरकगत्यानुपूर्वीनामादि चतुर्विधं भवति। नामांतरप्रदर्शनायाह। निर्माणनिर्मितिनाम
त्यादि। निर्माणनामकर्माख्यातं। प्राक् जातिलिंगाकृतिव्यवस्थानियामकं निर्माणनामेति निर्माणकर्मणा निर्मापितानां घटि
ता शरीरावयवानामंगानां बाहूदरादीनां उपांगानां चांगुलिकर्णनासिकादीनां निवेशक्रमनियामकं रचनाविनिवेशस्त
स्य क्रमः परिपाटीत जयपार्श्वतो बाहू कटेरधो जानुनी आपर्वरूपमन्यमात्रापि वा अयः क्रमस्तन्नियामकं नियकारि। अ
नेनांगेन वा नेवस्थाने विनिविष्टव्यमित्येवमानुपूर्वीनामापरे प्रवचनवृद्धाः कथयंतीति। अगुरुलघुप्रकृतिनिर्धारणायाह
अगुरुलघ्वित्यादि। परिणामत्रयस्यात्र निषेधो विवक्षितो गुरुत्वलघुत्वाभ्यस्तायस्य कर्मणः उदयात् सर्वजीवानामिह कुं
थ्वादीनामात्मीयशरीराणि न गुरूणि न लघूनि न गुरुलघूनि स्वतः किंत्वगुरुलघुपरिणाममेवाबध्नंति। तत्कर्मागुरु
लघुशब्देनोच्यते। सर्वद्रव्याण्येव परिणमंते स्थित्यादिमानि केवलं भावेनेति जैनः सिद्धांतः। तत्रागुरुलघुनामायं परिणा
मः तस्य नियामकं तमेव तत्रोक्तेर शक्तिकं निधत्त इति इत्यगुरुलघुनाम सर्वशरीराणि च निश्चयनयदृष्ट्यागुरु
कादिव्यपदेशो जातिव्यवहारनयो सम्मोन्यापेक्षयात्रेति। अमनुरुधंतेवयथोक्तं निश्चयतः सव्वं गुरुसंसव्वलहुं वा विनच्छ

एवं। व्यवहार। उत्तुङ्गः स्थायरअंधेसु नन्नेसु। उपघातनामस्वरूपव्याख्यानायाह। शरीरांगोपांगोपघातकमिति। शरीरांगनामु
पांगानां च यथोक्तानां यस्य कर्मण उदयात्परैरनेकधोपघातः क्रियते तदुपघातनामस्वरूपाख्यानायाह। शरीरांगोपांगोपघात
कमिति शरीरांगनामुपांगनां च यथोक्तानां यस्य कर्मण उदयात्परैरनेकधोपघातः क्रियते तदुपघातनाममतांतरं वा शष्टे
न प्रतिपादयति स्वपराक्रमविजयाद्युपघातजनकं वा किंचिदेवमुपघातजनकं वा किंचिदेवमुपघातनाम व्याचष्टे। स्वप
पराक्रमः शक्तिवीर्यं स्वो निजा पराक्रमः स्वपराक्रमः तस्योपघातं जनयति समर्थवपुषोऽपि निर्बीयतामापादयति स्वविजयं वो
पहंति विजिनेप्यन्यस्मिन्नो न वधिर्जितइति यथादेवदत्तो प्रतियद्धेनइति। आदिग्रहणाद्दन्तदपि यदद्भुतं कर्मतत्तस्माद्येनोप
हन्यत इति। पराघातस्वरूपं निरूपयति। परत्रासेत्यादि। यस्य कर्मण उदयात्कश्चिद्दर्शनमात्रेणैवौजस्वी वाक्सौष्ठवेनान्यान्सभा
मध्यगतः सभ्यानामपि त्रासमापादयति। परप्रतिभाप्रतिघातं वा करोति तत्पराघातनाम। आदिग्रहणात्संक्षोभस्तंभ
परिग्रहः। आतपनाम निरूपणायाह। आतपसामर्थ्यजनकमिति आतपतीत्यातपः कर्तर्यच् आतप्यते वाऽनेनेति आतपः पुंसं
ज्ञायां घः तस्यातपस्य सामर्थ्यं शक्तिः रतिशायो येन कर्मणोदितेन जन्यते तदातपनाम। आङो मर्यादावचनत्वात्सूर्यमंडलपृथि
वीकायपरिणाम एव तद्विपच्यते नान्यत्रेति उद्योतनामस्वरूपप्रतिपादनायाह। प्रकाशसामर्थ्यजनक उद्योतनामेति उद्योतन्नुद्यो
तः प्रकाशोऽनुष्णः खद्योतकादिप्रभावनः समार्चिः सवितृमण्डलसंभवियस्मान्निमेहात् स्पर्शो लोहितं रूपमतः प्रकाशस्य सामर्थ्य
मतिशायं जनयति यत्तदुद्योतनेनाम उच्छ्वासनामस्वरूपप्रतिपादनायाह प्राणापानेत्यादि ऊर्ध्वगामी समीरणः प्राणः अधोगतिरपानः तौ
च द्वौ पुद्गलात्मकाविति तदाह पुद्गलग्रहणसामर्थ्यजनकमिति। प्राणापानावनंतप्रदेशस्कंधपुद्गलपरिणामजन्मानौ तयो
श्च पुद्गलानां ग्रहणमादानं तस्य सामर्थ्यमतिशयं जनयति यत्तदुच्छ्वासनाम। यस्योदयादुच्छ्वासनिश्वासौ भवतः। विहायोगति
स्वरूपप्रतिपादनायाह। लब्धिशिक्षर्द्धीत्यादि विहायस आकाशं तत्र गतिर्विहायोगतिः सा द्विधा शुभाशुभा च। तत्र प्रशस्ता
हंसगजवृषभादीनां अप्रशस्ता तु उष्ट्रखरशृगालादीनां तत्र लब्धिर्देवादीनां देवत्वं स्वसाविना जातिनी शिक्षयात ऋद्धि। शिक्षर्द्धि
स्तपस्विनां प्रवचनमधीयानानां विहायसा वर्तनिप्रभावात् आकाशगमनस्य लब्धिशिक्षर्द्धिहेतोर्जनकं विहायोगतिनामेति प्रत्येक
शरीरनामनिर्धारणार्थमाह। पृथक्शरीरनिर्वर्तकमित्यादि यस्य कर्मण उदयादेकैको जीवः प्रतिपत्त्येकैकं शरीरं निर्वर्तय
ति तत्प्रत्येकनामेकद्वित्रिचतुःपंचेंद्रियविषयं। यथा प्रत्येकवनस्पतिजीवो मूलस्कंधशाखाप्रशाखात्वक्पुष्पफलादिषु
पृथक्शरीरं निवर्तयति। न चाऽऽद्येद्रियादयोऽपीति साधारणशरीरनामाऽऽह बादरनामपर्यायो वक्ष्यति एकोऽस्मात्प्रकृतीक्रमेणाह
अनेकजीवेत्यादि। अनेकशब्दोऽनंतरसंख्याग्रहणं अनंतानां जीवानामेकं शरीरं साधारणं किसलयनिगोदवज्रप्रभृतिषु एको
चैकजीवस्य परिभोगस्तथानेकस्यापि तदभिन्नं सदस्य कर्मण उदयान्निवर्तते तत्साधारणशरीरनाम तथा त्रसभावनिवर्ति २४१
कं त्रसनाम त्रसंतीति त्रसा द्वित्रिचतुःपंचेंद्रियलक्षणाः प्राणिनः यस्मात्तस्य कर्मण उदयात्तेषु परिस्पंदि जसा लभंति। एतादृशोग

मनादिक्रियाविशेषो यस्य कर्मण उदयाद्भवति। तत्त्रसत्वनिर्वर्तकं त्रसनाम। तदुदय एव गत्यादिक्रिया भवतीति नावधार्यते गा
मनं तु तदुदयात् स्वभावाच्च तदुदयाद्वींद्रियादीनां स्वभावात्परमाणुतेजोवाय्वादीनामिति कर्मजिनीयंत्रदेशांतरगमन श्रवण
व्यभिचार इति चेन्न। अभिसंधिमत्तरानुभावात्प्राग्यदादितिस्थावरभावनिवर्तकं। स्थावरनाम स्थानशीलं स्थावरं तद्भावस्थावर
त्वं निर्वर्तयति यत्पृथिव्यंबुवनस्पत्यादिलक्षणं। तत्स्थावरनामकर्म स्थानशीलत्वं तु स्थावरनामकर्मोदयाद्वेष्ट पृथिव्यंबुवन
स्पतीनां परमार्थतस्तत्र स्थावरनामकर्मोदयात्स्थावरत्वं परसंदेशमनु भीवायुदेवं चतेजोवाय्वोरपि स्थावरत्वसिद्धिः कर्मोदया
देवेति। सौभाग्यनिवर्तकं सुभगनाम कमवीयः श्रव्यगोमनसः प्रियः तद्भावः सौभाग्यं। तस्य निवर्तकं सुभगनामादौर्भाग्यनिव
र्तकं दुर्भगनाम सौभाग्यविपरीतलक्षणं दुर्भगो नामानिष्टो मनसो योऽप्रियः तद्भावो दौर्भाग्यं कस्य कर्मण उदयादिति सौस्वर्य
निवर्तकं सुस्वरनाम येन शब्देनोच्चरितेनाकर्णितेन च भूयसी प्रतिरुत्पद्यते। तत्सुस्वरनाम। तद्विपरीतं दुःस्वरनाम यत्तच्छ्रूय
माणमसुखमावहति। तद्दुःस्वरनामिति। शुभभावः शोभामांगल्यनिर्वर्तकं शुभनाम शुभो भावः शुभ इति उत्तमांगादिस्तत्तु नितं
शोभा ह्रजापुरस्कारः शिरसा पादादिस्पर्शनं मंगल्यमिति पवित्रं तन्निर्वर्तकं शुभनामेति। तद्विपरीतनिर्वर्तकमशुभनामाप्र
शस्तावयवानां नाभेरधस्तादशुभनामोदयात्। यथा पादेन स्पृष्टः क्रुध्यतीति सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम। सूक्ष्मत्वं अदर्श
नियतमेव यस्य कर्मण उदयाद्भवति शरीरं पृथिव्यादीनां केषांचिदेव तत्सूक्ष्मशरीरनाम। बादरशरीरनामनिवर्तकं बादर
रनाम। बादरं स्थूलं केषांचिज्जीवानां यस्य कर्मण उदयात्स्थूलशरीरता भवति तद्बादरनामेति। ननु च कर्मयाहितं प्रतीत्यापेक्ष्य
सूक्ष्मबादरेति पर्याप्तस्थिरादेयसर्शसां प्रतिपक्षाणां स्वरूपनिरूपणाय प्रक्रम्यते। पर्याप्तिः पंचविधेत्यादि पर्याप्तिः पुद्गल
रूपात्मनः कर्तुः करणविशेषः येन करणविशेषेणाहारादिग्रहणसामर्थ्यमात्मनो निष्पद्यते। तच्च करणं यैः पुद्गलैर्निर्वर्त्यते
ते पुद्गला आत्मना त्तास्तथाविधपरिणतिभाजः पर्याप्तिशब्देनोच्यते। सामान्येनोद्दिष्टं पर्याप्तिनामधाय विशेषेणनिर्देष्टु
माह। तद्यथेत्यादि आहारग्रहणसमर्थकरणपरिनिष्पत्तिराहारपर्याप्तिः शरीरकर्मणि निष्पत्तिः शरीरपर्याप्तिः इंद्रियकर
णनिष्पत्तिरियपर्याप्तिः। प्राणापानपुद्गलग्रहणसनिश्वासोत्सर्गयोग्यकरणनिष्पत्तिः प्राणापानपर्याप्तिर्भाषायोग्यपुद्गलग्रहणविसर्गस
मर्थकरणपरिनिष्पत्तिर्भाषापर्याप्तिः यथोक्तं आहारसरीरिंदियऊसासवउमणोऽहिनिव्वित्ती। होइजओ दलियाउकरण
पइसाउपजती इति शब्दइयत्ता प्रतिपादनार्थः। ननु च षट्पर्याप्तयः पारमर्षवचनप्रसिद्धाः कथं पंचसंख्या इति उच्यते इंद्रि
यपर्याप्तिग्रहणे गृहीतं मनः पर्याप्तेरपि ग्रहणमवसेयः मनः पंचेवेति निश्चयः ननु च शास्त्रकारेणानिंद्रियमुक्तं मनः कर्मेद्रि
यग्रहणाद्ग्रहीष्यते तदिति। उच्यते। यथा शब्दादिविषयग्राहीति साक्षाच्चक्षुरादीनि न तथा मनः सुखादीनां पुनः साक्षाद्
दृकं मनोऽनसंस्पर्शमिंद्रियमिस्य निंद्रियमुक्तं पिंडि लिंगत्वाच्च न त्वानुभवत्वेनेंद्रियमिति। तथा केचिदाचार्याः षष्ठ्यमनःप
र्याप्तिग्रहणमधीयते इत्युपरिष्टादभिधास्यति। यत्तावधारणं पंचैवेति। तच्चाल्पकरणपेक्षया मनः पुनरंतःकरणमतः ए

थक्यं वेतीति न कश्चिद्दोषः उभयथापि न पर्याप्तिसंभवः ननु पर्याप्तिः परिनिष्पत्तिर्विवक्षितक्रियापरिसमाप्तिरात्मनस्तैजसकार्म
णशरीरभाज एवौदारिकादिशरीरमेलायां प्रथमत एवोत्पन्नावेवाभिधीयंते। जन्मांतरग्रहणकाल इत्यर्थो युगपच्चारब्धाः षडपि क्रमे
ण निष्पद्यंते। न सम्यक् पूर्वोत्तरोत्तरपर्याप्तीनां बहुतरकालत्वात् क्रमश्चायमाहारशरीरेंद्रियप्राणापानभाषामनोलक्षणः। तत्राहा
रपर्याप्तिस्वरूपनिरूपणायाह। शरीरेत्यादि। शरीरस्येंद्रियाणां वाचो मनसः प्राणापानयोश्चागमप्रसिद्धवर्गणाक्रमेण यानि योग्या
नि दलिकद्रव्याणि तेषामाहरणक्रियायां ग्रहणमादानं। तस्याः परिसमाप्तिराहारपर्याप्तिः करणविशेषः अत्र च माग्रहणस्त्रिस्कं टर्मि
द्रव्यग्रहणेन मनसा पुद्गलादानमिति। सामान्येन गृहीतस्य योग्यपुद्गलसंघातस्य शारीरांगोपांगतया संस्थापनक्रिया विरचनक्रि
या तस्याः पर्याप्तिः शरीरपर्याप्तिः। संस्थापनशब्दार्थं प्रकाशनं पर्यायशब्देनाविष्करोति। संस्थापनं रचना घटनमित्यर्थः। शरीरव
र्गणायोग्यपुद्गलानां प्रतिनियतावयवरचनेत्यर्थः। स्पर्शादींद्रियनिर्वर्त्तनक्रियापरिसमाप्तिरिंद्रियपर्याप्तिश्च गतिस्पर्शनेंद्रियं
तदादींद्रियस्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रं मननलक्षणं। तत्स्वरूपनिर्वर्त्तनक्रियापरिसमाप्तिरिंद्रियपर्याप्तिः। प्राणापानक्रि
यायोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्त्तनक्रियापरिसमाप्तिरिंद्रियपर्याप्तिः प्राणापानावुच्छ्वासनिश्वासक्रियालक्षणौ तयोर्व
र्गणाक्रमेण योग्यद्रव्यग्रहणशक्तिः सामर्थ्यं तन्निर्वर्त्तनक्रियापरिसमाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिर्भाषायोग्यग्रहणनिसर्गशक्तिनि
र्वर्त्तनक्रियापरिसमाप्तिर्भाषापर्याप्तिः। अत्रापि वर्गणाक्रमेणैव भाषायोग्यद्रव्याणां ग्रहणनिसर्गौ तद्विषया शक्तिः सामर्थ्यं
तन्निर्वर्त्तनक्रियापरिसमाप्तिर्भाषापर्याप्तिरिति मनस्त्वयोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्त्तनक्रियापरिसमाप्तिर्मनःपर्याप्ति
रित्येके मनस्त्वयोग्यानि मनोवर्गणायोग्यानि मनःपरिणामः चत्वलानि यानि द्रव्याणि तेषां ग्रहणनिसर्गसामर्थ्यस्य निर्वर्त्तनक्रि
यासमाप्तिर्मनःपर्याप्तिरिति केचनाचार्या मन्यन्ते मनःपर्याप्तिमुपादर्शिते इंद्रियपर्याप्तिसर्गग्रहणेन गृहीते। इंद्रियपर्याप्ति
व्यतिरेकेण पठंतीत्यर्थः ननु पर्याप्तिं केचिद्दृष्टांतिकेचिन्नेति। आसामित्यादिना षडपि पर्याप्तयः समकमारब्धाः क्रमे
ण परिसमाप्तिमासादयंतीति दर्शयति किं पुनः कारणं वैषम्येण परिनिष्ठासामित्याह। उत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वादिति आहारपर्याप्तिः
शरीरपर्याप्तिः सूक्ष्मतरबहुतरसूक्ष्मद्रव्यनिचयघटिता तो पीद्रियपर्याप्तिः सूक्ष्मतरा तस्या अपि प्राणापानपर्याप्तिः ततोपि
भाषापर्याप्तिः ततश्च मनःपर्याप्तिः सूक्ष्मेति। नचोत्तरोत्तरसूक्ष्मत्वं दृष्टांतेन नभावयति सूत्रदार्वादिकर्त्तनघटनवदिति। स्थूल
सूत्रकर्तिका सूक्ष्मसूत्रकर्तिका वनकर्त्तनं पुण्यदारवेति। तत्र स्थूलसूत्रकर्त्तिका चिरात्कुक्कुटकं पूरयतीतरा त्वाशु परि
समापयति दारुघटनेप्येवमेव क्रमः स्तंभादीनां स्थूलरूपनिर्वर्त्तनं समचतुरस्रादि स्वल्पेन कालेन क्रियते स एव स्तंभः कृमि
पत्रच्छेद्यपत्रिका संघाटिकपुष्करिण्याभिर्बहुतिथेन तुल्यकालेपि प्रारंभे आदिकाश्यापि चित्रपुस्तलेप्यकादिपरिग्रहः यथासंख्यं
च निदर्शनानीति। अनेन घणमपि पर्याप्तीनां क्रमेण मध्विरिवदृष्टांते स्वरूपमुपक्रमते। अतो दृष्टांतस्वरूपप्रतिपादनायाह
गृहदलिकग्रहणेस्यादि तत्र गृहदलिकग्रहणेनाहारपर्याप्तिं साधयति गृहं कर्त्तुमिति सामान्येन दलिमादत्ते शाकादिकाष्ठं

ततः सामान्योपात्ते दलिके त्रसं नः स्तूणावान विष्यातीति निरूप्यते एवमनेकपुद्गलग्रहणे सत्यत्रापि शरीरवर्गणायोग्याः पुद्गलाः शरी
रनिष्पादनक्षमा इति शरीरपर्याप्तिः निश्चय कुड्यरूपगृहादौ नवनान्यामधिसंस्कृतिद्वारमिदं वा सुखमुखं वा प्रवेशनिर्गमा
र्थमालोच्यतीतद्वेंद्रियपर्याप्तिरथात्मनः उपयोगकृत्वा प्रवेशनिर्गमनद्वारस्थानीयेति। एवं प्राणापानभाषापर्याप्तीरपि लेने
च निदर्शनेन साक्षे दार्ष्टांतिक भेदस्तु दृष्टांतभेदः ततः सद्वारकेपि निष्पत्ते सम्यक् स्नानमत्रशयनायमत्र भुजिनृत्तिरिति स्थानस्य
यनादिक्रिया निवर्त्तनमालोचयंति गोलिन तद्दन्मनःपर्याप्तिरपि हिताहितप्राप्तिपरिहारोपेक्षालक्षणेति। एवमेताः षट् पर्याप्ती
निर्वर्त्तयति तत्कर्मपर्याप्तिनाम अपाक शब्दिमनिर्हृत्तघटवत्। अपर्याप्तिनाम तु अनिष्पन्नध्वंसनिष्पन्नघटवदिति। एतदुक्तं
भवति। यस्योदये पर्याप्तयो नासादयंति परिशरिमपर्याप्त एव म्रियते कदाचिदवि नापि भवति यथा संमूर्छिनज मनुष्या इति
ति। स्थिरत्वनिर्वर्त्तकं स्थिरनाम यस्योदयाच्छरीरावयवानां स्थिरता भवति। शिरोस्थिदंतादीनां तत् स्थिरनाम अस्थिरनामाभिश
रीरावयवानामेव यदुदयादस्थिरता चलता मृदुता भवति कर्णत्वगादीनां तदस्थिरनामेति। तदेतद्विपरीतमस्थिरनामेत्यनेन
प्रतिपादितं। आदेयभावनिवर्त्तकमादेयनाम गृहीतवाक्यत्वादादरोपजनहेतुत्वं प्रतिपद्यते उदयाद्बलिका प्रविष्टसत्वेन
युक्तं भवति। यस्यादेयनामकर्मोदयस्तेनोक्तं प्रमीक्रियते। यत्किंचिदपि दर्शनदर्शमानं तरमेव चाभ्युत्थानादि लोकः समाचर
तीत्येवंविधविपाकमादेयनाम विपरीतमनादेयनाम युक्तियुक्तमपि वने भवदयानप्रमाणयंति लोका न चाभ्युत्थानाद्यर्हे।
लाईस्यापि कुर्वंति न दनादेयनाम। अथवा आदेयता श्रद्धेयता दर्शनादेव यस्य भवतीस च शरीरगुणो यस्य विपाकाद्भवति तदा
देयनाम तद्विपरीतमनादेयनामेति यशोनिवर्त्तकं यशोनाम यशः प्रख्यातिः कीर्त्तिर्लोके गुणोत्कीर्त्तना प्रसंसा यदुदयात्तद्य
शोनाम तद्विपरीतमयशोनामेति विषया प्रख्यातिर्यशोनामेति तीर्थकरनामेति यस्य कर्मणउदयात्तीर्थं दर्शनज्ञानावरणल
क्षणं प्रवर्त्तयति। यति गृहस्थधर्मं च कथयति आक्षेपसंक्षेपसंवेगनिर्वेदद्वारेण भव्यजनसिद्धये सुरासुरमनुजपतिपूजि
तश्च भवति। तीर्थकरनामेति। नामकर्मसैरानाख्यायनामशब्दनिर्वचनमाचष्टे शब्दार्थप्रतीतायतां तांस्तान् भावान्नामयतीति
ति नाम तांस्तान्नातिजात्यादीन्नामयति अभिमुखी करोति संसारिणं प्रापयतीति नामोच्यते एवमित्यादिनोपसंहरति। नामकर्म
प्रकृति वक्तव्यश्लोकेन प्रकारेण सोत्तरभेद इति। गतिश्चतुर्जातिः पंचप्रकारेत्यादिरुत्तरप्रकृतिभेदः सह तेन नामकर्मभेदो
नेकविधो वसेयः इति। संप्रति प्रकृतिबंधं गोत्रस्याभ्यनुपक्रमते। उच्चैर्नीचैश्च यदुदयाद्भावोगत्रस्तुच्चैर्नीचैश्चजातीरू
पचारूतोत्रं द्विविधं मुच्चैर्नीचैश्चेति उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रं च शाश्वधारणार्थः द्विप्रकारमेवेति तत्रोच्चैर्गोत्रमित्यादिना गोत्र
कर्मणः कार्यमादयति। कार्यलिंगं हि कारणं। तयोर्द्वयोः प्रकृत्योर्यदुच्चैर्गोत्रं तस्येदं कार्यमिति दर्शयति। आर्यदेशमगधांगवंग
कलिंगादिके संभवः जातिः पितुरन्वयो हरिवंशाद्यक्ष प्रभृतिः कुलं मातुरन्वयः सोप्येवं प्रकार एवोग्रभोजादिलक्षणः स्थानानि

१३

तथा सकृद्भुज्यते यः स उपभोगः भक्तं माल्यचंदनागुरुप्रभृति तद्भ्रमं नवदपि यस्य कर्मोदयाद्यो न भुंक्ते तस्य भोगांतरायकर्मोदयः ॥ पो.८९

तत्त्वार्थ टी. निर्ग्रंथः मयी वचस्यास च तु विवेकितं यात्ः पूजास्य दर्शनेन तांबूलप्रदानादिः सत्कारो मुख्यानां संज्ञालिपृष्ठादियं सक्रियते तस्यापाद
२४२ वैगोत्रस्य ऐश्वर्य मिमाष्वर्यप्रदातिःश्रेतेषामुत्कृष्टापकर्षमात्कादनेक विधमेषां ज्ञानादिसंभवानां निर्वर्तक मुच्चैर्गोत्रं वि
परीतं नीचैर्गोत्रमिति। चंडालाः प्रसिद्धाः एवमातंगाः। चंडालग्रहणं च प्रदर्शनं बरूडकमुरूडकादीनां मौष्टिकाः शौरिका
दयः। व्याधा मृगयवो लुब्धकाः मत्स्यबंधाः प्राणतिपातहेतुमिरम्मायादिभिर्जीवंति। येदीसभावो दास्यं तन्निर्वर्तकं नीचैर्गोत्र
मिति। आदिशब्दाद्वरूडदासदासकादिपरिग्रह इति। अथ षष्ठस्य बंधस्वरूपनिरूपणायाह। दानादीनामिति। एतावत्स्
त्रं तत्र दानादीनामिति। षष्ठी प्रतिविशिष्टसंबंधापेक्षा प्रस्ताव्यांतरायो मूलप्रकृतिबंधिना निःसंबंधमाह अंतरायः पंच
विधि इति यद्यथोक्तानेन पंचविधतां दर्शयति। दानांतरायं द्रव्ये प्रति प्रतिग्राह्ये केवल सन्निहितेष्वस्मे दत्तं महाफलमिति जाना
नोपि दातव्यं न ददाति एवं लाभभोगवीर्यांतरायेष्वपि योज्यं तथा कश्चिद्दानः सर्वदानादिकरः समस्तार्थिप्सोयथाप्रा
र्थनस्य ज्ञात्वा निर्विशेषपूजितवेतायस्मै यावन्नेपि नो विसृजति प्रदेयमल्पमपि तस्य लाभांतरायकर्मोदयः। स्त्री वस्त्रशय्या
सनभाजनादिरूपो भोगः पुनः पुनरुपभुज्यते इति यो नापुनं चोपभाक्ष्यार्थः समर्थं वंनापि यस्य कर्मणउदयान्न परिभुंक्ते
तत्कर्मोपभोगांतरायं वीर्यमुत्साहः चेष्टा शक्तिरिति पर्यायाः तत्र कस्यचित्कल्पस्योपचितवपुषोपि यूनोप्यल्पप्राणता
यस्य कर्मण उदयात्स वीर्यांतराय इति। उक्तलक्षण सर्वीर्यांतरायस्य साधास्तेनोदयः। पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिषु क्र
योपशमजनितता रतम्यात्दीन्द्रियादेषु वृद्धिवीर्यस्यावरमसमयच्छद्मस्थ इति प्रकर्षापकर्षविशेषोपलक्षः उत्पन्नकेव
लेतुभवति सर्ववीर्यांतरायक्षयें तत्र तु निरतिशयं वीर्यमिति। अत्र बाह्यानामपि कर्मणामुत्तरप्रकृतीनां विंशत्युत्तरं प्रकृति
शतं नवति। बंधं प्रतीत्यैतावत्सः प्रकृतयो बध्यंते। सम्यक्त्वं सम्यक्मिथ्यात्वयोर्बंधो नास्ति मिथ्यादर्शनपुद्गलानामिवतथा
परिणतः। नाम्नां सप्तषष्टिर्विंशत्युत्तरं प्रकृतिशतं तत्राक्षमाज्ञानावरणं पंचनेदमंतरायं च। दर्शनावरणं नवधा वेदं द्विधा गोत्र
च मोहनीयं षड्विंशति नेदा आयुश्चतुर्धा। नामकर्म गतिश्चतुर्विधा आनुपूर्वी च जातिनामपंचविधं शरीरनाम च बंधनसंघा
तनाम्नोः शरीरनाम्नोन्तर्गतत्वात् प्रकृतिगणना संस्थाननाम षोढा संहननं अंगोपांगं त्रिधा विहायोगतिर्द्विविधा वर्णगंधरसस्प
र्शाः अगुरुलघुउपघातपराघातउच्छ्वासआतपउद्योत त्रसस्थावर बादरसूक्ष्मं पर्याप्त अपर्याप्त प्रत्येकशरीर साधारणश
रीर स्थिर अस्थिर शुभ अशुभ सुभग दुर्भग सुस्वर दुःस्वर आदेय अनादेय यशोनाम अयशोनाम निर्माणनाम तीर्थकरनाम
मेकमेवानि नवंति। ॥ इत्थं प्रकृतिबंधनिरूपणमभिधाय स्थितिबंधप्रतिपित्सयोपक्रममाणत्र आह उक्तः प्रकृतिबं
धः स्थितिबंधं वक्ष्याम इति प्रकृतिबंधो यथावद्व्याख्यातः प्रकृतिस्थितिस्थितिबंधमभिधास्याम इति। प्रतिज्ञानीते भाष्यकारः २४३
तदभिधित्सयाचेदमाह। आदितस्तिसृणामित्यादि सूत्रं आदावादिना अपसंख्यानिकस्तसिः आद्यादिभ्यस्तसिर्वाच्यः इति सवचनमस्य

मूलप्रकृतिमुद्दिश्य सार्थं तत्राद्याः प्रकृतयस्तिस्रः भेद्यानरायवचनमंतरस्थितिविलंबनार्थं समानस्थितिकत्वमित्यर्थः वत्त्वरयांतराय
स्य समनुवृत्तयः मनारकादीनां कोट्यः परिति प्रकृष्टा मध्यमजघन्यस्थितिनिरासः। स्थितवचनं प्रतिज्ञातोपसंहारार्थं आदितस्तिसृ
णामित्यादि शास्त्रेणस्तु सम्यक् प्रतिपादयति ज्ञानदर्शनावरणवेद्यानामंतरायकर्मणश्चेयस्थितिरबध्यानं बंधकालादारभ्य नियाव
द्धो धनिर्जीर्णमिति व स्थितिकालः एवमेतासां चतसृणां मूलप्रकृतीनामुत्कृष्टस्थितिर्बंधउत्कः वर्षसहस्रत्रितयं वा बाधाकाल
बाधाकालस्तु यत्र न तिज्ञानावरणादिकर्मोदयावलिकाप्रविष्टं यावद्धि निःशेषमनुपक्षीणं तावद्भवति। तयोदयावलिकां प्र
विशति बंधकालादारभ्य त्रिषु वर्षसहस्रेषु तीतेषु सत्वे बाधाकालो यत्र तत्कर्म नानुदयते। तावंतं कालमिति। ॥ अथ
मोहनीयकर्मप्रकृतेः किया न स्थितिर्बंध इति तदभिधानायाह। सप्ततिर्मोहनीयस्येति। सागरोपमकोटिकोट्यः इत्यनुवर्तने
ना सप्ततिसंख्याः कोटि संबध्यंते। मोहनीयस्येत्यादिना एतावदस्य प्रस्तरं विवरणेनाभिप्रतिपादितार्थं चेतनाध्यमिति। अस्यास्तवा
धाकालः सप्तवर्षसहस्राणि ततः परं बंधाकालो यावद्द्वेशं षष्ठीणमिति। नामगोत्रमूलप्रकृतेः स्थितिप्रतिपादनायाह नाम
गोत्रयोर्विंशतिः सागरोपमकोटिकोट्यः परा स्थितिरिति। नामगोत्रयोरित्यादिना भाष्येणास्य पदीकृत एवार्थः। अस्याप्यबाधाका
लो वर्षसहस्रद्वयमिति। ॥ आयुष्कोत्कृष्टस्थितिप्रतिपादनायाह। त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि पूर्वकोटित्रिभागाभ्यधिकानि त्रयस्त्रिं
शच्च वचनात्कोटिकोट्य इति निरस्तं। पूर्वकोटित्रिभागश्चाबाधाकाल आयुष्कप्रकृतेरित्यादिना भाष्ये सुज्ञानमेवार्थ। मूलप्रकृतीनामु
त्कृष्टा साम्येन स्थितिर्बंधउत्कृष्टः संप्रत्युत्तरप्रकृतीनां प्रत्येकमुत्कृष्टा जघन्या च्यते तत्र क्रमान्वयणेन तत्रासद्वेद्यप्रकृतेस्त्रिं
शत्सागरोपमकोटीकोट्यः स्थितिः परा जघन्या सागरोपमस्य सप्तभागाः त्रयः पल्योपमस्यासंख्येयभागेनान्यूनाः सद्वेद्यस्य पंचद
शसागरोपमकोटीकोट्य उत्कृष्टा स्थितिः पंचदशवर्षशतानि बाधः जघन्या द्वादशमुहूर्ता अबाधांतर्मुहूर्तं अत्रैतत्सूत्रमाह
अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य वेदनीयप्रकृतेरित्यादिना अपरे स्वकृष्टापेक्ष्या जघन्योच्यते। अपरा जघन्येत्यर्थः कथम
बध्यमानेति चेत्। साप्यविशेषप्रदानाश्च अधरेति वास्तवपाठः अपरेति स्पष्टमेव सूत्रमधीयते जघन्या द्वादश मुहूर्तेति ॥ संप्रति
नामगोत्रयोरुत्तरप्रकृतीनां स्थितिरुच्यते। तत्र नामप्रकृतीनां तावत्समनुष्यगतिमनुष्यगत्यानुपूर्व्यांत्कृष्टा स्थितिर्बंधः पंचदश
सागरोपमकोटीकोट्यः पंचदशवर्षशतान्यबाधा नरकगतिस्तिर्यगकेंद्रियजातिः औदारिकवैक्रियतैजसकार्मणशरीराणि
हुंडसंस्थानं औदारिकांगोपांगवैक्रियांगोपांगं च वर्णसंहननं वर्णगंधरसस्पर्शनरकानुपूर्वी तिर्यगानुपूर्वी अगुरुलघु
उपघातपराघातउच्छ्वासआतपउद्योताः अप्रशस्तविहायोगतिः त्रसस्थावरबादरपर्याप्तप्रत्येकशरीर अस्थिर अशुभ दुर्भ
ग दुःस्वर अनादेय अयशःकीर्तिनिर्माणनाम्नामुत्कृष्टा स्थितिर्बाधा विंशतिसागरोपमकोटीकोट्यः वर्षसहस्रद्वयबाधा
देवगतिर्देवगत्यानुपूर्वी समचतुरस्रसंस्थानं वज्रऋषभनाराचसंहननं प्रशस्तविहायोगतिः स्थिरशुभसुभगसुस्वरआ
देययशःकीर्तीनां दशसागरोपमकोटीकोट्य उत्कृष्टा स्थितिर्दशवर्षशतान्यबाधा न्यग्रोधसंस्थानवज्रनाराचसंहननयो

१ १९

तत्त्वार्थ·टी·
२४४

र्द्दश सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः द्वादशवर्षशतान्यबाधा स्वातिसंस्थाननाराचसंहननयोश्चतुर्द्दश सागरोपमकोटी
कोट्य उत्कृष्टा स्थितिः चतुर्द्दशवर्षशतान्यबाधा कुब्जसंस्थानार्द्धनाराचसंहननयोरुत्कृष्टा स्थितिः षोडशसागरोपमकोटीकोट्यः
षोडशवर्षशतान्यबाधा वामनसंस्थानकीलिकासंहननद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियजातीनां सूक्ष्मापर्याप्तसाधारणनाम्ना
मुत्कृष्टा स्थितिरष्टादश सागरोपमकोटीकोट्यः अष्टादशवर्षशतान्यबाधा आहारशरीरतदंगोपांगतीर्थकरनाम्नामुत्कृष्टा
स्थितिः सागरोपमकोटीकोट्यंतः अबाधांतर्मुहूर्त्तं एवमेता नामकर्मणः सप्तषष्टिरुत्तरप्रकृतयः शेषकर्मणां त्रिपंचाशदेवं चविं
शत्युत्तरं प्रकृतिशतं भवति। संप्रति नामप्रकृतीनामेव जघन्या स्थितिरुच्यते। मनुष्यतिर्यग्गती पंचेंद्रियजातिरौदारिकतैजसका
र्मणशरीरे संस्थानषट्कं औदारिकांगोपांगं संहननषट्कं। वर्णगंधरसस्पर्शाः तिर्यग्मनुष्यानुपूर्व्ये अगुरुलघूपघातपराघातो
च्छ्वासातपोद्योताः प्रशस्ताप्रशस्ते विहायोगती त्रसस्थावरशुभाशुभसुभगदुर्भगसुस्वरदुःस्वरसूक्ष्मबादरपर्याप्तापर्याप्तप्रत्येकसा
धारणशरीरस्थिरास्थिरादेयानादेयनिर्माणयशसं। सागरोपमस्य द्वौ सप्तभागौ जघन्या स्थितिः पल्योपमासंख्येयभागेन न्यूना। अ
बाधांतर्मुहूर्त्तकालः। देवनरकगती आद्यं जातिचतुष्कं वैक्रियशरीरमेतदंगोपांगं नरकदेवानुपूर्व्यौ एंजघन्या स्थितिः।
सागरोपमसहस्रस्य द्वौ सप्तभागौ पल्योपमासंख्येयभागेन न्यूनौ अबाधाकालोंतर्मुहूर्त्तः आहारशरीरतदंगोपांगतीर्थकर
नाम्नां जघन्या स्थितिः। सागरोपमकोट्यंतः अबाधांतर्मुहूर्त्तकालः यशःकीर्त्तिर्जघन्या स्थितिरष्टौ मुहूर्त्ताः। अबाधांतर्मुहू
र्त्तकाल इति अत्रत्योपरिबंधः कृतो वाचकेनेति। इतरा तु मध्यमा वक्तव्या। ताश्च पिंडनामगोत्रप्रकृत्योरित्यादिग्रंथ
गतार्थमेवेति। एवमेतासां नामप्रकृतीनां सप्तषष्टेरुत्कृष्टजघन्यस्थितिरुक्तेतिः। सांप्रतं गोत्रकर्मण उत्तरप्रकृत्योर्जघ
न्या स्थितिरिति धीयते। नीचैर्गोत्रस्य जघन्या सागरोपमस्य द्वौ सप्तभागौ पल्योपमसंख्येयभागेन न्यूनौ अबाधांतर्मुहूर्त्तकालः उच्चै
र्गोत्रस्थितिर्जघन्येनाष्टौ मुहूर्त्ताः कालः इत्यादिसूत्रानुप्रवेशः। पंचानां ज्ञानावरणप्रकृतीनां चक्षुरादिदर्शनावरणप्रकृतिचतुष्टयस्य पं
चानां चांतरायप्रकृतीनां जघन्या स्थितिरंतर्मुहूर्त्तकालः। अबाधापि अंतर्मुहूर्त्तकालः। अबाधापि अंतर्मुहूर्त्त एव दर्शनावरणे निद्रा
पंचकस्य जघन्या स्थितिः पल्योपमासंख्येयभागन्यूना। अनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानावरणकषायाणां द्वादशानां जघन्या स्थितिः पल्यो
पमासंख्येयभागन्यूना। संज्वलनक्रोधस्य जघन्या स्थितिर्मासद्वयमंतर्मुहूर्त्तमबाधा। संज्वलनमानस्य जघन्या स्थितिर्मासोंतर्मुहू
र्त्तमबाधा। संज्वलनमायाप्रकृतेर्जघन्यार्द्धमासमबाधांतर्मुहूर्त्तकालः। संज्वलनलोभस्यांतर्मुहूर्त्तकाला स्थितिर्जघन्या अबाधां
तर्मुहूर्त्तमेव। पुंवेदस्य जघन्या स्थितिरष्टौ वर्षाणि अबाधांतर्मुहूर्त्तकालः। हास्यरति अरति भयशोकजुगुप्सा स्त्रीनपुंसकवेदानां
जघन्या स्थितिः सागरोपमभागौ द्वौ पल्योपमासंख्येयभागन्यूनावंतर्मुहूर्त्तमबाधा। देवनारकायुषो जघन्या स्थितिः दशवर्षसहस्रा
ण्यबाधांतर्मुहूर्त्तकालः। तिर्यङ्मनुष्यायुषो जघन्या स्थितिः क्षुल्लकभवग्रहणमबाधांतर्मुहूर्त्तमिति। एवमेतेषां ज्ञानदर्शनावरणमो
हायुषां कर्मणां यत्रांतर्मुहूर्त्तकाला स्थितिः सूत्रे इदं सूत्रमुपतिष्ठते शेषाणामंतर्मुहूर्त्तमिति वेदनीयेत्यादि भाष्यं सुगममिति। ब्रासप्र २४४
सागरोपमस्य त्रयः सप्तभागाः पल्योपमासंख्येयभागेन न्यूनाः मोहनीयप्रकृतिः मिथ्यात्वसप्तभागाः सागरोपमस्य जघन्या स्थितिः। (प्रो॰ उ॰ ली॰)

(७

[illegible]
ष्टानुभावबंधविवक्षयाह उक्तः स्थितिबंधः अनुभावबंधं वक्तुमिति प्रतिज्ञा। तन्निरूपणायाह। विपाकोनुभाव इति। विपचनं विपाकः
उदयावलिकाप्रवेशः कर्मणां विशिष्टो नानाप्रकारो वा पाको विपाकः प्रशस्तपरिणामानां तीव्रः अशुभपरिणामानां मंदः यथोक्तकर्मवि
शेषानुभवनं अनुभावः कृत्यल्युटो बहुलमिति वचनात् अथवात्मनानुभूयते येन करणभूतेन बंधेन सोनुभावबंधः करणाधिकर
णयोश्चेति घञ्। अनुभवस्य समुदायार्थप्रदर्शनं अनुगतो वा भावोनुभाव इति प्रादिसमासः क्रियाजो वा सर्वासां हि प्रकृतीनां फल
विपाकोदयानुभावबंधाध्यवसायानुसमयं कर्मानुभवनं हि ज्ञानावरणस्य फलं ज्ञानाभावः दर्शनावरणस्यापि
फलं दर्शनशक्त्युपरोधः इत्येवं सर्वकर्मणां स्वकार्यं बंधोदयस्थितिरिति सर्वासां प्रकृतीनां इत्यादि भाष्यं सर्वासामिति कार्मणग्रहणं कर्मबंधस्य
फलं विपाकः तस्य उदयो भाव इति पर्यायकथनेन व्याख्या भवति विद्यते अवश्यंभावी विपाकः सर्वस्य कर्मणो विशेषार्थमाह चेष्टविवि
धानात्प्रकाराः पाको विपाक उच्यते। तद्धि विधं निरूपयति तथा वान्यथा चेत्यर्थः। यथा येनाध्यवसायप्रकारेण यादृग्भावं बंधक
मानितं तेनैव प्रकारेण विपच्यते अन्यथा च प्रकारांतरेणापीत्यर्थः अनुभावो विपाको रस इति पर्यायाः स च तीव्रमंदमध्यमाव
स्थाभेदः शुभाशुभात्मकः तत्र कदाचित् शुभमप्यशुभरसतयानुभूयते। अशुभं च शुभरसतयेति वैविध्यार्थः तथा चाह तासा
मिव विपाकनिबंधो यो नाम निर्वचनविनः सरसोनुभावसंज्ञः स तीव्रो मंदो मध्यमो वा। तत्रवाष्टप्रकारे कर्मणि किंचित्कर्म पुद्गले
ष्वेव विपच्यते तत्पुद्गलान्परिणमयति नानाकारेण किंचिद्भवविपाकि प्राप्तजन्मनः आत्मनः आत्मनः शरीरवतो विपच्यते। अपरं तु
क्षेत्रविपाकि क्षेत्रांतरे विपच्यते इत्यर्थः अन्यजीवविपाकीति जीव एव विपच्यते इति। एवं चतुर्द्धा विपच्यते। तथा वा संहननं संस्थानं
वर्णस्पर्शरसगंधनामानि अंगोपांगानि तथा शरीरनामानि सर्वाण्यगुरुलघुपराघातोपघातनामातपोद्योतनामानि प्रत्येकशरीर
स्थिरशुभनामानीतरे। साद्य प्रकृतय एताः पुद्गलविपाका भवपाकमुक्तमायुष्कं क्षेत्रफलमानुपूर्वी जीवविपाकाः प्रकृतयोन्याः कथं
पुनरन्यथा बंधो अन्यथा विपाक रूपोरस इति प्रतिपादनायाह। जीवः जीवकर्मविपाकमनुभवन्नित्यादि। स्थितिफलमध्यवसायपरिणाम्या
त्मा कर्मणो ज्ञानावरणादिकस्य विपाकं भुंजानो रसमनुभवन् वेदयमानः प्रकृतीनां संक्रमं करोति स च संक्रमः कर्मप्रत्ययः कर्महे
तुक एव निर्निमित्तो यं स्यादिना योगेदि ज्ञानावरणोदयः अनाभोगवीर्यपूर्वकर्मसंक्रमो निसंबध्नतो करोतीति क्रियते। अनुजतो ध्य
वस्यत चेष्टात्मनो। यानदा योगवीर्यमनोनुजतोन व्यवस्यतः सामर्थ्यविशिष्टक्रियापरिणामः अनाभोगवीर्यं तत्पूर्वकं तद्द्वारकं
कर्मसंक्रमं विधत्ते स पुनः संक्रमः काम प्रकृतिषु कासां वा प्रकृतीनामित्याह। उत्तरप्रकृतिष्वित्यादि मूलप्रकृत्यपेक्षया उत्तरप्रकृत
निश्चितं अष्टौ मूलप्रकृतयो ज्ञानावरणादिकाः उत्तरप्रकृतयस्तत्पंचनवद्वादिज्ञानावरणमित्यादिकाः तत्रोत्तरप्रकृतीनामेवोत्तरप्रकृति
षु संक्रमः सर्वासु विसर्गः कासांचिन्न भवत्यपीत्यर्थः अपवदिष्यते वोपरिष्टात्। पंचप्रकारं ज्ञानावरणं चक्षुर्दर्शनावरणादि
प्रकृतिषु विशेषणं सर्वासु संक्रामतीति आह मूलप्रकृतिभिन्नास्थिति मूलप्रकृतिष्वा। अभिन्ना स्वप्रकृतौ तु प्रत्युत्तरगुरु
लप्रकृतौ जघन्याः सुयश्च मूलप्रकृतिरेका ज्ञानावरणमिति। उत्तरप्रकृतयः पंच तत्रैताः पंचाप्यन्योन्यमेव संक्रामंति नान्य

स्त्वप्रकृतिउत्तरप्रकृतिषु एनमेवार्थमावसाधरकं दर्शयति। ननु मूलप्रकृतिषु संक्रमो विद्यत इति तु शाष्टावधारणार्थः नैव मूल
प्रकृतिषु संक्रमोस्ति न हि ज्ञानावरणं दर्शनावरणे संक्रामति नापि दर्शनावरणं ज्ञानावरण इत्येवमन्यत्रापि योज्यं। अस्यैवार्थस्योपपा-
तिपादयन्नाह बंधविपाकनिमित्तान्यजातीयानि विजातीयानीत्यर्थः अन्यद्बंधनिमित्तं ज्ञानावरणस्य तत्प्रदोषनिह्नवादि अन्य
द्दर्शनीयादेः पश्चात्कादिज्ञानदर्शनावरणयोर्बंधनिमित्तमन्यदेव विपाकनिमित्तमेवमादायेति न तासु मूलप्रकृतिषु संक्रमो नास्तिर्षं स
वासित्युक्तं यत्तत्प्रत्ययोपत इत उत्तरप्रकृतिषि स्यादि। कासांचिदुत्तरप्रकृतीनामपि कासुचित्प्रकृतिषु संक्रमो नास्ती। तद्दर्शयति
तत्र दर्शनमोहस्यापवादेनैतनानुबंधिनः क्रोधादयो मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वं सम्यक्त्वमिति शेषश्चारित्रमोहोप्रत्याख्यानादिः। तत्र द-
र्शनमोहोनसंक्रामति चारित्रमोहे नापि चारित्रमोहो दर्शनमोह इति। सम्यग्मिथ्यात्वस्य सत्यपि बंधे सम्यक्त्वसंक्रमः। सम्यक्त्वं तु
सम्यक्त्वमिथ्यात्वेन संक्रामति चारित्रमोहेनापि। तथा सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वं संक्रमयति। आयुष्कस्य च नारकतिर्य
ग्मनुष्यदेवभेदस्य परस्परं नास्ति संक्रम इत्युक्तं चात्र। मूलप्रकृत्यभिन्नाः संक्रम इति। गुणतउत्तराः प्रकृती। न त्वात्मामूर्त्तत्वाद
ध्यवसानप्रयोगेन शिथिलयति दृढं बंधं शिथिलं दृढयति च कर्म ननु जीवः उत्कृष्टाच्च जघन्याः स्थिती विपर्यासयति वापि संक्रमस्त्वि
त्युदीरणा उपसद्दृष्टांतः त्रयोपप्रदर्शनामाह तारीकरणं ताम्रस्य शोधनस्तेमने मृदः क्रमशः आम्रपरिपावनं वा कालेन स्वपदृष्टांताः
यथासंख्यमपि संबंधः कार्यः अनुभावांश्च विपर्यासयति। तथैव प्रयोगतो जीवः तीव्रानुभावं मंदं दत्वा स्वासु प्रकृतिषु निन्नासु यदहा
मंदं सद्धारीक्रियते हरिद्रया चूर्णेन वा तानयादि निश्चकारं मंदीक्रियते तन्मधाती भोनुभावयोगेन भवति हि। मिथ्यात्ववेदनीयस्य
सम्यक्त्वेनातिमंदो मिश्रोमिश्रोनुभावश्च। अत्र प्रतिज्ञातेर्थे युक्तिमाह। जात्यंतरानुबंधविपाकनिमित्तान्यजातीयकत्वादेव संक्र
मो न विद्यते इति। जात्यंतरस्यानुबंधनमनुवर्त्तनं यत्करोति। पाकस्तस्य यन्निमित्तं तदन्यजातीयकं भिन्नं तथा च दर्शनमोहनी
यादीनामाश्रयाभिन्ना एव पठिताः प्रवचन इति। अपवर्त्तनं विस्यादि सर्वासामेव प्रकृतीनां संभवत्यपवर्त्तनं दीर्घायस्याः कर्म
स्थितेर्ह्स्वीकरणमपवर्त्तनं सर्वासामेव प्रकृतीनां तत्संभवत्यध्यवसायविशेषात्तद्वशाद्व्याख्यातमेवेति तत्प्रतिपादनायाह तत्
दायुष्केण व्याख्यानमिति। तदपवर्त्तनं तदपवर्त्तनमायुष्ककर्मणो द्वितीयेध्याये व्याख्यानमिति। २१। विपाकोनुभाव इति स्वरूपम
भ्यात्संप्रति तु यथा विपच्यते कर्म तथा तत्प्रतिपादयन्नाह। स यथानाम सविपाक उक्तः तत्कृते यथानाम भवति। यथाशब्दे
न वीप्सावाविनामयीभावः यद्यस्य नाम संज्ञितरं कर्मणस्तत्तथा नामानुरूपमेव विपच्यते। यस्मात् ज्ञानावरणीयादीनां सा
विकल्पानां प्रत्येकमन्वर्थनिर्देशः ज्ञानमावियतेयेन तत् ज्ञानावरणं यद्विपच्यमानं ज्ञानाभावे विवर्त्तत इति। इत्थं दर्शनावर-
णमपि सामान्योपयोगोपरोध इति यावत्। सुखानुभवसद्वेद्यं दुःखानुभवोसद्वेद्यं तथा दर्शनमोहश्चारित्रमोहश्च दर्शने तत्त्वा
र्थश्रद्धानलक्षणं चारित्रे सत्तेनोत्तरगुणे नेदं तन्मोहयतीति आयुर्जीवनं प्राणधारणं यदुदयाद्भवति। तदायुस्तत्तान्यागत्यादीन
नामयत्यात्मानं नमयति। प्रापयतीति नाम यदुदयाज्जातिनामयुनुभवतीत्यर्थः तथा गतिनेद्रमपि गतिं नामयतीति गतिनाम २४९
एवं जातिनामापीति गोत्रमिति केगोशब्देगोत्रसंज्ञाशब्दनं गीयते यस्योदयात् उच्चैरवंशजस्तथा नीचगइक्ष्वाकुरिति तद्वै गोत्रं

यथायदुदयाद्धरिद्रा अप्रज्ञातो न्यगर्हितः चंडालादिरत्नलीशैगोत्रं दानादीनां विघ्नमुदयाद्यस्य सोन्तरायः इति। एवमेवार्थं नाधिलेष्टति
पादयति सोनुभावो गतिनामादीनां अनंतरप्रस्तुतस्य विपाकस तत्वर्हेन परामर्शः अनुभावकर्मणां सामर्थ्यं गतिनामादीनां मि
तियच्च इत्येतं तद्देशकमाधारतया प्रदर्शनार्थं ज्ञानावरणप्रदयो भवति गतिजातिशरीरादिवृत्तेर्जीवस्य अन्यथात्वसंभवत
वेति। समग्रमर्थं वक्ष्यतीति नामादीनां वा सर्वकर्मणां सविपाकानुभवः यथानाम विपच्यते विपाकमुदयमासादयतीति यावत्।
यदि विपाकोनुभावः प्रतिज्ञायते ततस्तत्कर्मानुभूतं सत्किमावरणवद्भवति उतोते निःसारं सत्तत्प्रच्यवते उच्यते पीडानुग्रहा
वात्मनः प्रदायाभ्यवहृतो राजादिविकारवन्निवर्त्तते। अवस्थाहेत्वभावात्। अस्यार्थस्य प्रतिपादनाय सूत्रं। ततश्च निर्जरा। त
स्येति विरामार्थत्वात्संचमी ततो विपाकात्कर्मणो विरमणं परिसटनं भवति निर्जरा शब्दार्थमाचष्टे निर्जरा क्षयो वेदनेति निर्जर
णं निर्जरा शातिरित्यर्थः क्षयो विनाशः कर्मपरिणतेर्विगमः। वेदनारसानुचर्वणं कर्मपरिणामफलोपभोगपरिसमाप्तेः इति धार
णा शाटपकाम्यपावप्रत्यकस्यादयो निर्जराशब्दार्थाः परिज्ञेयाः सा च निर्जरा द्विविधा विपाकजा वा विपाकजा वा विपाकउदय
उदीरणा च विपाकः तत्राद्या संसारोदधौ परिप्लवमानस्यात्मनः शुभाशुभस्य कर्मणो विपाककालप्राप्तस्य यथा यथा तदुदयावलिका
स्रोतसि पतितस्य फलोपभोगाद्युपजातस्थितिक्षये या निवृत्तिः सा विपाकजा निर्जरा यत्पुनः कर्माप्राप्तविपाककालमौपक्रमिक
क्रियाविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं बलाद्दीर्घोदयावलिकामनुप्रवेश्यते। पनसतिन्दुकाम्रफलपाकवत्सा त्वविपाकजा निर्जरा श्राद्
च। तारीकरणं ताम्रस्य शोधनस्तेमने मृदः क्रमशः आम्रपरिपावनं वा कालेनेति स्वपदृष्टांताः। यथासंख्यमेते संक्रमस्त्विसुदीरणा
श्लोकाः। अत्र सूत्रे च शब्दः हेत्वंतरमपेक्षते विपाकहेतुका निर्जरैकको हेतुः अस्मादन्योहेतुर्हेत्वंतरं तत्प्रदर्शनायाह। त
पसानिर्जरा वेति वक्ष्यते नवमेध्याये निर्जरास्ते संवराधिकारे। तपसा द्वादशप्रकारेण संवरश्च भवति निर्जरा वेति। तपोपि नि
र्जराहेतुरतोनिमित्तांतरसमुच्चयार्थः। चशब्द इह वा ग्रहे कर्मनिरामणार्थं निर्जरायहणं नवमे संवरार्थमिति। २३। उक्तोनु
भावो बंधः प्रदेशबंधवक्ष्याम इति। उत्तरसूत्रसंबंधयंथः। बंधचतुष्टयी प्रकृतान्तत्तृतीयोनुभावबंधतः प्रपंचेन संप्रति
प्रदेशबंधं वक्ष्याम इति प्रतिजानीतानंत्यतिपादनायाह। नामप्रत्ययाः इति सूत्रं। अत्राष्टौ प्रश्नाः कस्य प्रत्ययाः कारणभूताः किंप्र
त्यया। वा पुद्गला बध्यंते। एकप्रकारं जीवोपि तान् बध्नाति पुद्गलान् किमनेकदिक्प्रदेशेन बध्नाति उत सर्वदिक्प्रदेशैरिति अ
हणमात्रविवक्षितं रसो पि बंधः किं सर्वजीवानां तुल्यः अथोस्वित्कुतश्चिन्निमित्तादतुल्यः। ३। किंगुणः केवलापुद्गलाबंधास्पदं
भवंति ४ यत्र वाकाशदेशेव्यवस्थितापुद्गलास्तानेवावगाढायेजीवप्रदेशाः किं ते प्राप्तवमेव पुद्गलानां तत्र बंधः आहोस्विद्
वप्रदेशावगाढगगनदेशातिरिक्तप्रदेशवर्त्तिनोपि बध्यंते ५ किंवा स्थितिपरिणतान् बध्नाति अथवा गतिपरिणतानिति वा
किमात्मनो सर्वप्रदेशो पृथ्वेकदेशो वध्यंते ७ स्कंधा वा किं संख्येयासंख्येयानंतानंतप्रदेशा बध्यंते उतानंतप्रदेशा इति ८
एषाम प्टानां प्रश्नानां क्रमेणैवाष्टाभिः सूत्रावयवैर्निराकारीकरणं नामप्रत्ययाः सर्वतः योगविशेषात् सूक्ष्मा एकक्षेत्रा

वगाढाः स्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनंतानंतप्रदेशा इति। नामप्रत्यया इत्यादिना यं संज्ञानामा(र्थ)सर्वकर्मणामुक्तं ज्ञानावरणा
द्यंतरायपर्यवसानं तस्य प्रत्ययाकार (?)णीति। षष्ठीसमासो तद्दिनामंत रेणतदाष्ठोदयादिसंज्ञबोमुक्तस्येवात्मनः संसारिणः प्र
थमप्रश्ने एव द्वितीयविकल्पः किंप्रत्यया चेति द्वितीयभेदाप्रश्नेय(?)णा(ष्ठ)। नामप्रत्यय एषां त इति मे नामप्रत्यया इति। बहुव्रीहिः अन्य
पदार्थस्य गतिज्ञातादि भेदं नाम अदारिक शरीरादयो योगः कर्मणो निमित्तं प्रतिपद्यते पारंपर्येण तादृयोपीति। अतो नामक
र्मकारणत्वाद्बध्यंतेन इति। प्रत्ययशब्दस्य पर्यायशब्दव्याख्यानायाह। नामनिमित्ता इत्यादिना मनिमित्तं हेतुः कारणमेषां त इमे नाम
निमित्ता हेतवः इति। शब्द प्रकार वाची अपरे नाम प्रत्यया बंधननाममाचक्षते। नामकर्मणउत्तरप्रकृति शरीरानामा तर्गताबंध
ननामांते स्वप्रत्यया कि त्पुद्गला इति। तत्र गृहीतग्रहस्य माणपुद्गलानाम शरीरपुद्गले वा संबंधो यस्य कर्मण उदयाद्भवति कालदय
भेदेकं स्वकरणे तु वदिति। अथवा यमर्थः प्रत्यायनीति प्रत्ययः नामप्रत्ययाद्धमेषामिति नामप्रत्यया नाम्नेव प्रत्याय्यंते। नादृशा
पुद्गलाः प्रदेशबंधस्य कारणीभवंति। ज्ञानावरणं दर्शनावरणमित्यादि। नामतेन नाम्ना स्वरूपमाख्यायते इति याः ज्ञानावरणसमर्थाः
पुद्गला यते बध्यंते दर्शनावरणसमर्था श्चन्येवमन्यत्रापि योज्यं। न तु चैकाकारा एव पुद्गला समादीयंते न तु ज्ञानावरणादि वि
शिष्टाः केचिद्वर्गेणा तीतुच्यते। सत्यमेव द्वयं त्विदमपि द्रष्टव्यं। ज्ञानावरणादिकानां सर्वासां मूलप्रकृतीनां कर्मत्रेदानां सामान्ये
योग्यानां कर्मवर्गणानां ग्रहणमाख्यायते। ततः सामान्यगृहीतानां मध्यवसायविशेषात्पृथक्पृथग्ज्ञानावरणादिभेदत्वेनपरिण
मयत्यात्मेति सर्वत इति सर्वासु दिक्षुसात्मावगाढकाशव्यवस्थितान्पुद्गलाना दत्ते। समंतान्नासिः एतस्य तिपादनायाह। तिर्यगू
र्ध्वमधश्च बध्यंते इति तिर्यग् दिशाकाष्ठः ऊर्ध्वमधश्चेकेति। अतः सर्वासु दिक्षु स्थितान्स्कंधान् जातिनैकदिग्व्यवस्थितान् सर्वजीवप्रदेशैः
सर्वजीवप्रदेशास्थानिति यावत्। अपरे व्याचक्षते। सर्वत इति सर्वैरात्मप्रदेशैः कर्मपुद्गला गृह्णातिं इतीवांतासिएते चात्म
प्रदेशाः शरीरिणे जीवस्य केचिद्दीकविद्या धस्ता इति। न चास्ति पुनरुक्तता दोषः। सर्वात्मप्रदेशेष्विति शानंतानंतप्रदेशोनि
संबंधादिति नापि। सर्वेषां बंधकानां संबंधस्तत्त्वः कुतः योगविशेषादित्याह। आत्मना युज्यत इति योगकायादि चेष्टा योगानां
विशेषो भेदस्तीव्रमंदादिकः। तस्माद्योगविशेषाद्धत्वं बंधनमेतदेवाह। कायवाङ्मनः कर्मयोगाश्च बध्यंत इति। कायस्य वा
चो मनसश्च क्रिया कर्म अनुष्ठानं गमनचिंतनादिका। नयात्मनो योगः संबंधः क्रियाक्रियावानाः कथंचिद्‍नन्यत्वात्तस्य क्रिया
योगस्य विशेषतीव्रतम इत्येवं बंधोपि प्रकृष्टादि भेदो मंतव्यः। किंगुणकेवेत्यत्राह। सूक्ष्मा बध्यंते न बादरा इति सूक्ष्मशब्दोयापेक्षि
कत्वात् कडेषः परमाणोराराश्च यावदनंतप्रदेशः स्कंधास्ताव दृष्टपतिसूक्ष्मत्वान्नवेध्या भवंति। अनंतानंतप्रदेशवर्गणायाम
पि ये नंतराशिप्रक्षेपात्केचिद्ग्रहणयोग्याः केचिन्नेत्यतः सूक्ष्मग्रहणं एवं क्रमेणौदारिकवैक्रियाहारकतैजसभाषाप्राणापानम
नोवर्गणास्तु केषां कर्मवर्गणायोग्याः सूक्ष्मपरिणतिरूपा इव बध्यंते। न बादरपरिणतिभाज इति एवं क्रमेण सूक्ष्मपरिणतिभाजं के
चिद्ग्रहणयोग्याः केचिद्ग्रहणयोग्याः पुनरपि केचिद्ग्रहणयोग्या इति। पंचमप्रश्नप्रतिवचनार्थमाह एकक्षेत्रावगाढा इत्यादि एक २४६

स्मिन्नभिन्नेक्षेत्रे जीवप्रदेशैः सह एकावगाढा आश्रिता स्ते बध्यंते। यत्राकाशेजीवो वगाढस्तत्रैव ये कर्मयोग्याः पुद्गलास्तेएव बध्यंते न क्षे
त्रांतरावगाढास्तत्र च वर्तमाना सूक्ष्मारागादिस्नेहगुणयोगादात्मनि लगंति न क्षेत्रांतरावगाढास्तत्र च परिणामाभावात्। आश्रितानामि
मिति च एतस्यो त्तरमाह स्थिता इत्यादिना। एवं बध्यंते च शब्दस्यावधारणार्थत्वात् न्यागमार्थकस्य पर्यवसानं दर्शयति। न गतिसमापन्ना इति
समापन्ना गति परिणाम इत्यर्थः। गतिसमापन्नास्तेवा परिणामविशेषात्मात्मनि श्लेषंते न गतित्वादिति। सप्तमप्रश्नप्रतिने
दायाह सर्वात्मप्रदेशेष्वित्यादि। सर्वे च ते आत्मप्रदेशाश्च सर्वात्मप्रदेशाः आत्मप्रदेशाश्चासंख्येया स्तेषु सर्वप्रकृति पुद्गलाः सर्वा
त्मप्रदेशेषु बध्यंते इति। सर्वाश्च ताः प्रकृतयश्च सर्वप्रकृतयो ज्ञानावरणादिकास्तत्स्वरूपाः पुद्गलाः सर्वप्रकृतिपुद्गलाः सर्वात्मप्रदे
शेषु बध्यंते इति। पुनरेकैकस्य कर्मणो ज्ञानावरणादेर्योग्याः पुद्गलाः कियंतः एकैकस्मिन्नात्मप्रदेशे बध्यंत इति। स्पष्टं विवृणोति।
एकैकोहिं त्यादि। असंख्येयप्रदेशात्मनो जीवस्य एकैकः प्रदेशो अनंतैर्ज्ञानावरणकर्मस्कंधैर्बद्धः एवं दर्शनावरणादिकर्मप्रदेशैरि
ति प्रदेशाः स्कंधवचना प्रकृष्टा देशा बहवो यत्र स्कंधे इति निर्वचनात्। अष्टमप्रश्नविभेदायाह। अनंतानंतप्रदेशा इति अ
नंत राशो भूयोनंतपुद्गलप्रक्षेपादनंतानंत इति यप्रदेशाः ते बात्मन एकैकस्मिन्प्रदेशे ज्ञानावरणपुद्गलाः अनंतानंतप्रदेशाः स्कं
धाः कर्मवर्गणायोग्या बध्यंते इति यमुपयंती त्यर्थः आयाग्याः पुनर्बध्यंत इति। तत्प्रतिपादनायाह। न तु संख्येयासंख्येयानंतप्रदे
शा इति नैव संख्येयादिप्रदेशा बध्यंते इति। कुत एतदित्याह। अग्रहणयोग्यत्वात्। प्रदेशानामिति प्रदेशानां स्कंधानामेवं विधाना
मग्रहणयोग्यत्वात् इति संप्रति उपसंहरति। एष प्रदेशबंधो भवतीति। एतत्प्रदेशबंधस्वरूपमित्यर्थः। सर्वं चैतदित्यादि संबंधः
ग्रंथः सर्वमिति। सोत्तरप्रकृतिकमष्टप्रकारं ज्ञानावरणाद्यंतरायपर्यवसानः योऽनेकं कर्म द्विधा भज्यते। पुण्यं पापं च। अनेक कर्मपु
ण्यमन्यत्कर्मपापमिति। तत्र द्विप्रकारे कर्मणि प्रशस्तानुभेयावाभिधीयते। तत्र विरूपणेन यच्चेष्टं तस्यापमित्यर्थोऽनन्यते। तः सूत्रं
शुभा: सद्वेद्यसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यमिति। तत्र सद्वेद्यं सुखरूपेण तु भवनीयं तदुपादानहेतवः प्रागुक्ताः का
रणानुरूपं कार्यं भवतीति स्मरयति। भूतव्रत्यनुकंपादानं सरागसंयमादियोगः क्षांतिः शौचमिति। सद्वेद्यस्य सम्यक्त्वं च दर्शनीयं
तत्त्वार्थश्रद्धानाकारेण तु भवनीयं तदपि केवलिश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादहेतुकं वर्णः कीर्तिर्यशः समुद्भूतगुणोद्भावनं भक्ति
पूजापर्युपासनं आदियहणात् तद्हेतवो यस्य तद्धेतुकं हास्यवेदनीयं हास्याकारेण वा भवनीयं। एवं रतिवेदनीयं चरत्याकारेण पु
रुषवेदनीयं पुरुषाकारेण शुभमायुर्नामगोत्राणीति शुभशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। तत्र शुभमायुष्कं मानुषं देवं च नाप्यकारणि
प्राप्तेः कर्मप्रकृतिग्रंथानुसारिणस्तु तिर्यगायुरपि शुभमाचक्षते। यदि चैतत्तथा च शब्देनानुकृष्यतिशुभनामगतिनामादीनामध्या
ह्रियते समस्तशुभकारं सम्यक्त्वमाचष्टे उच्चैर्गोत्रमित्यर्थ एवमेतदुच्चैर्गोत्रं तु सद्वेद्यादिकर्माष्टविधं पुण्यसंज्ञितं। अथ शुभनाम
कं दर्शनीयं नाप्यमिति। कर्मप्रकृतिग्रंथानुसारिणस्तु द्वाचत्वारिंशत्प्रकृतीः पुण्यः कथयंति। सद्वेद्यं तिर्यग्मनुष्यदेवायूंषि म
नुष्यदेवगति पंचेंद्रियजातीः शरीराणि पंच समचतुरस्रसंस्थानं वज्रर्षभनाराचसंहननं अंगोपांगानि त्रयं प्रशस्तवर्णगंध

रसस्पर्शाः मनुष्यदेवानुपूर्व्यौ। अगुरुलघुपराघात। उच्छ्वास। आतप। उद्योत प्रशस्तविहायोगतित्रसबादरपर्याप्तप्रत्येक। स्थिरशु
भशुभः शुभगा। सुस्वर आदेयशःकीर्तिर्विर्यवसाधेगाः शुभाः निर्माणतीर्थकर उच्चैर्गोत्रैः सहेति आसां च मध्ये सम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवे
दान्संत्येवेति। कोभिप्रायो भाष्यकृतः कोवा कर्मप्रकृतिग्रंथ बहुश्रुतायि नामिति भिन्नसंप्रदायविच्छेदात्मया तावन्न व्यज्ञायाति। चतुर्द
शपूर्वधरादयस्तु संविद्रते यथावदिति निर्दिष्टव्याख्यानं हि शीतिरशुभप्रकृतीनां तद्यथा पंचज्ञानावरणानि असद्वेद्यं मिथ्या
त्वं षोडशकषायाः नवनोकषायाः नारकायुः नरकतिर्यग्गती एकद्वित्रिचतुरिंद्रियजातयः। आद्यवर्जानि संस्थानानि पंचसंह
ननानि पंचैव अप्रशस्तवर्णगंधरसस्पर्शाः नरकतिर्यगानुपूर्व्यौ उपघातनामा अप्रशस्तविहायोगतिः स्थावरसूक्ष्मापर्याप्तक
साधारणास्थिराशुभदुर्भगदुःस्वरानादेयायशोकीर्तय इति। तथा नीचैर्गोत्रं पंचविधमंतरायमिति। सम्यक्त्वादिशुभ यथादर्श
नात्संसेतिमनः सोनं तिर्यग्सुरायूंषि शरीराणि पंच मनुजगतिः देवगतिः पंचेंद्रियता अंगोपांगानि सर्वाणि वज्रऋषभनाराचं सम
चतुरस्रं च तीर्थकरनाम। स्पर्शरसगंधवर्णविहायोगतयः प्रशस्ताः अगुरुलघुपराघातोच्छ्वासोद्योतातपाश्च सनिर्माणं उच्चै
र्गोत्रं नरदेवायोग्यानुपूर्व्यौ च प्रत्येकदेहबादरपर्याप्तादेय सुस्वर त्रसताः स्थिरशुभसुभगयशांसि च शुभसंज्ञाः प्रकृतयः सो
कः सम्यक्त्वहास्यरतिभववेदानां पुण्यतामुपसंत्येके न तथा तु नसादिष्टं मोहत्वादेशघातित्वात् केवलवर्ज्ञानादिघ्नत्वे कषा
यसंज्वलनाः अवधिदर्शनादिनेत्रावरणानि च देशघातीनि दृश्यन्ते नारमोहनांशोयं सर्वघातिकर्मास्तु। घातिप्रतिघातमतौ किंचि
दात्मगुणे पदिष्टं अपरस्त्वाह इति सम्यक्त्वहास्यानां पुंवेदस्य च पुण्यतां मोहनीयमिति वितांना केचिन्नेछंति तत्त्वतः। सर्वमष्टवि
धं कर्म पुण्यं पापं च निर्दिष्टं। किं कर्मव्यतिरिक्तं स्याद्यस्य पुण्यत्वमिष्यतां। शुभायुर्नामगोत्राणि सद्वेद्यं चेति वर्त्मता। सम्यक्त्वादि तथे
व पुण्यप्रसादनमिदात्मनः पुण्यं प्रीतिकरं सा च सम्यक्त्वादिषु पुष्कला मोहत्वं तु भवाबंधकारणं उपदर्शितं मोहो रागः स च स्नेहो मोहे
रागः स चार्हति। रागस्यास्य प्रशस्तत्वान्मोहत्वेपि न मोहनेति। ८। भाष्यानुसारिण्यामष्टमोध्यायः॥ ८॥ ॥ उक्तो बंधः संवरं वक्तुमा
मध्ये नेनाध्यायसंबंधमाह भाष्यकारः। उक्तं च पंचेन प्रतिपादिते। अनादिसंततिरष्टविधनिदान पौरुषेयः कर्मबंधः स च पौरुषे
यत्वादेव कदाचित्केनचिद्रसंततमुच्छिद्यंते पिपुत्र समासमासादितत्तदुच्छेदसाधने नास्तं निक्कं रूयमापद्यत इति। तत्र पूर्वोपि विमकर्म
जालविच्छेदक तपसा निर्जरा वेतिकार्न्नोर्मभिच्छेदं वस्तीति अपूर्वकर्मावयवप्रदेशनिवारणार्थं तु संवरमेव तावद्रचाह। आश्रव
निरोधः संवरः आस्त्रवतेसमादीयते येकर्माष्टविधमाश्रवास्तेकर्मणां प्रवेशवीथयः शुभाशुभलक्षणाः कायादयस्त्रयः इंद्रिय
कषायाव्रतक्रियाश्च पंचचतुःपंचपंचविंशतिसंख्यास्तेषां निरोधो निवारणं स्थगनं संवरः पर्यायकथनेन भाष्य। यथोक्तमा
त्मादिभाष्यं। अष्टाधायिकायादिराश्रवो निरुक्तो नेकप्रकारस्तस्य काययोगादेराश्रवस्य प्राधिकचत्वारिंशद्दृश्यं निरोधो यः स
संवरः आत्मनः कर्मोपादानहेतुभूतपरिणामाभावः संवर इत्यभिप्रायः। अतो यावत् किंचित्कर्मागमनिमित्तं तस्याभावः संवरः स २४८
च सर्वदेशभेदाद्द्विधा। बादरसूक्ष्मयोगनिरोधकाले सर्वसंवरः शेषकाले वरणः प्रतिपत्तारस्य देशसंवरपरिणतिमाणा भवति

अनाशयद्विसकलाश्रवद्वारस्थगनलक्षणः संवरस्ततः सर्वकर्मनिमित्ताश्रवविच्छिन्नसंवृद्धो भ्रष्टकितिपयपुद्गलवशा एव प्रसजस्तौ
र्बस्य परिस्पंदस्य निराविकीर्षितत्वादतः समचतुरस्रसंस्थानवज्रऋषभनाराचसंहननादिभाजो महातपः पराक्रमालंकर्मणिनि
र्जिगीर्षितापरिपूर्णशक्तिकानां परिस्पंदस्वभावयोगत्रयनिग्रहः क्रमते वा पुष्पवितकर्मनिवृत्तिश्चनपुनरेदं पुण्णीतपुरुषार्थाय
थोक्तसंवराभावादिति। उच्यते। संवरादेविध्ये सति सर्वसंवराभावः संप्रातिकानां मितं पुनर्भवदेशसंवरस्तु सामायिकादिचारित्रव
तां सम्यपि परिस्पंदवत्त्वे विदितस्याना संसारजलधेस्तरीभूतमनिवांछतः प्रधानसंवराभावे पिन्यस्त समस्त प्रमादस्थानानां देशसं
वरः समस्त्येवेति। तत्प्रतिपादनायाह। स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः अथवा आश्रवनिरोधलक्षणः संवर उक्तः
स पुनः केनोपायेन वक्तव्य इत्युपायप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रं स गुप्यात्मादिभिरुपत्वेतेन सर्वनामप्रक्रांतसंवरं परामृशति। गुप्यतेनयेति
गुप्तः संरक्ष्यतेनयेति गुप्तिः संरक्ष्यते न येस्मात्संवृतः एवं तोद्रिगुप्त्यादयः करणी भवंति बहुत्वाप्यायप्रदर्शनान्निसंप्रयुक्तिहेतुत्वात्स
मितयोगतिरिति सकलक्रियोपलक्षणं सर्वज्ञप्रणीतज्ञानानुसारिण्यः चेष्टाः संवरमादधति। नरकादिकुगतिप्रपातधारणाद्धर्मः
क्षमादिदशलक्षणकः चानुप्रेक्षणमनुचिंतनमनुप्रेक्ष्यंते भाव्यंत इति वानुप्रेक्षाः। तादृशानुचिंतनेनानादरशी निर्वासनाभिः संवरः सुग
मो भवति। समंतादुपतिता क्षुत्पिपासादयः सत्संतहति परीषहाः शीतिकः ज्ञानः संस्कारः न तावत्प्रभावायत्तकर्मारिविविहितत्वात्नकर्मसा
धनोपघाति प्रसंगात्तु पुंसं ज्ञातायां घटतिचेत्तत्रस्य करणाधिकरणाविधानात्। उच्यते तृष्णारोभजलमिति वचनात्कर्मलेपप्र
प्रत्ययः उपसर्गस्य त्रमनुप्रेक्षक्कलवचनात्यत्रिबाधत्रवदीप्रत्वं शिष्टप्रयोगानुसरणात्। परीषहाणां जयो न करणमभिभवः
परीषहजयः चर्यतेनेन वृत्तिचारित्रं यदोदराद्दिना अष्टविधकर्मचयपरिक्षीकरणाच्चारित्रं सामायिकादिपंचभेदं गुप्त्यादी
नां चारित्रांतानां द्वंद्वः गुप्त्यादिभिः करणभूतैः संवरो दाष्टतइतिप्रतिभाष्यमनुस्रियते। स एष संवरः एभिर्गुप्त्यादिभिरभ्युपा
यैर्भवति प्रकृतसंवरः संबंधनार्थसत्त्वेष्टः। स संवरः आश्रवनिरोधलक्षण एवमुक्तेनेन मनसि व्यवस्थापितः। एभिर्गुप्त्यादि
भिः करणभूतैरभ्युपायैर्भवति आत्मनि स्वरूपं प्रतिलभत इतियावत्। कथं पुनः करणरूपं गुप्त्यादयः प्रपद्यंते तत्र रागद्वेषप
रिणतेरार्त्तरौद्रध्यवसायान्मनोनिवर्त्य निराकृतेहिकामुष्मिकविषयाभिलाषस्य मनोगुप्तत्वादेवनगरादिप्रत्ययं कर्माश्रो
ष्यतिय वचाविकमसंवृतस्यासत्यला पिनोभिष्वचनादिहेतुकं कर्मापिधीयते। न तद्वाग्व्यापारविरतस्य यथा भिहितवाग्गु
प्तेर्वाचापि गुप्तत्वादेव। तथा कायिकमतिभूतस्यधावनवल्गनादप्रत्युपेक्षिताप्रमार्जितावनिप्रदेशचंक्रमणदव्यंतरादानी
क्षेपणादिनिमित्तमात्मनि नाश्लिष्यते कायोत्सर्गभाजः परिसंकुहिंसादिदोषविषयक्रियाक्रमस्य वासमयविहितक्रियानुष्ठा
यिनः कायगुप्तत्वात्। एवं सम्यग्योगत्रयनिग्रहीति लक्षणास्तिस्रो गुप्तयः संवरस्य कारणीभवंति समितयोपि गुप्तिरूपा एव प्राय
वेष्टालक्षणत्वात्। चेष्टा च कायवाङ्मनोव्यापारः। तत्रेर्यादाननिक्षेपोत्सर्गादिलागसमितयस्तिस्रः कायव्यापारांतर्भूताः मनोव्याप

राउया। यिवजीविषणोर्संप्रतिवर्ग्याण्यापारलक्षणा भाषासमितिः यत्तु पार्थक्येनोपादानं तन्मंदधियां विवेकेन सुखप्रतिपत्त्यर्थं॥ प्रथमव्रत
पणाबादाद्रिष्टं चबत। तथा क्रोधमानमायालोभानां क्षमामार्दवार्जवशौचैर्निग्रहीतत्वात् संवरा चाप्तिः सत्यत्यागाकिंचन्यब्रह्मचर्याणि चा
रित्रानुरोधीनि। संयमोपि सप्तदशप्रकारः कश्चित्प्रथमव्रतांतःपाती कश्चिदुत्तरगुणांतर्भूतः। तपो द्वादशविध उत्तरगुणांतःपात्येव। आ
नित्याशरणादि द्विविनं नेमपि संवृणवतो हेतुभूतमुत्तरगुणानुयायि च। परीषहा अपि यथास्वमापतिताः सम्यगधिसहनेन जीयमानाः सं
वरभावि कुर्वति। तथा हिंसानृतवचनपरस्वहरणाब्रह्मचर्यपरिग्रहव्यामिनी भोजनानि संक्लेशविशेषाहितकलुषस्य कर्मास्रवनिमि
त्तानि तिरोधे सति विरमणा नाजोनगत्तु विद्यापतति। तन्निमित्तकं कर्मेति। आधाय कर्मादिपरिभोग निमित्तं च कर्मास्रवणं तत्परि
हाने सति नैवास्ति सर्वं चैतदरिकादिदोषजं बालमिमुक्तसम्यग्दर्शनधीवप्रतिबंधगुप्त्यादि चारित्रांतमनः सति तत्त्वार्थश्रद्धानल
क्षणे सम्यक्त्वे न भवति मिथ्यादर्शनप्रत्ययश्चैर्मास्रवइत्येवमेते गुप्त्यादयः संवरस्य हेतवो उपायाः संपद्यंत इति॥२॥ अथ किमेभिरेव
गुप्त्यादिभिरेव संवरो निपाद्यते। उता परेणापि केनचिदिस्याह। किं वान्यदिति। अनेन कारणंतरमपि संव भाति न गुप्त्यादय एव के
वलाः संवरणसमर्थाः किंचान्यद्पि तपोलक्षणं संहृतेः कारणमस्तीति प्रदर्शनार्थ। तपसा निर्जरा च ३॥ योगकरणमुभयहेतुत्वा
त्तपसो भिनवकर्मप्रवेशाभावः। पूर्वोपचितकर्मपरिक्षयश्च तप्यत इति तपः। सेव्यत इति यावत्। तपति वा कर्माणिमिति तपः। तपसेति
करणे तृतीया निर्जरणं निर्जरा विपाकानां कर्मावयवानां परिशाटनं हानिरित्यर्थः। तपसा सेव्यमानेन प्रमाणोत्मप्रदेशोभ्यो विघटत इ
तियावत् कर्तुः संतापकत्वाद्वा शुष्करसं कर्मा तिरस्कृत्वा निःस्नेहबंधनं परिशाटनीर्थं च शब्दः प्रस्तुतसंवरानुकर्षी तपसा संवरश्च क्रि
यते। अनशनप्रायश्चित्तध्यानादितपो युक्तो वश्यतये वसंवृताश्रवद्वारो भवतीति। तपो द्वादशविधं बद्धातीति इति। आदि भाष्यं
द्वादशविधः प्रकारायस्य तद्द्वादशविधं तप उपरिष्टाद्वक्ष्यामो निधास्यते। बाह्यमनशनादिकं भ्यंतरं च प्रायश्चित्तादि
षा। तेन द्वादशभेदेन तपसा करणतामापन्नेनोक्तलक्षणः संवरो भवत्यागंतुककर्माभावप्रतिपादनं निर्जरा च भवतीति चिरंतनब
द्धकर्माभावप्रतिपत्तिः एवमिदमुभयस्य संवरनिर्जरालक्षणस्य हेतुभूतं तपो भवतीति॥३॥ आह॥ अस्मिन्नारते सर्वेसां प्रतिक्र
क्षयाणाम् अल्पवीर्यत्वात् सकलयोगनिरोधलक्षणसंवरात्ययेगुप्त्यादिसामर्थ्यात्परिस्पंदवतामपि संवरास्तित्वमाश्रयेते यदि त
न सा एव स्वस्वरूपतोभिधेयाइति। क्रमेण गुप्त्यादिस्वरूपनिर्णयः कार्यः तत्र तावद्गुप्तिस्वरूपमभिधीयते। सम्यक्योगनिग्रहे गुप्तित्रि
प्रकारस्तथा क्रियतापि विशेषणं संबंधमाह। अत्रादौ क्रमित्यादि गुप्त्यादिभिः संवरो भवतीत्यत्रावसरे कश्चित्प्रश्नयति। उक्तं भवता।
गुप्त्यादिरुपायैः संवरो भवतीति तत्र ते संवरकारणेषु के गुप्त्यादयः किंस्वरूपा गुप्त्यादय इति। अत्रोच्यते प्रतिपादयितुर्वचनम
त्र प्रश्ने निर्वचनमभिधीयते धीयते सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिरिति। सम्यक्प्रशस्तो गुप्तो योगनिग्रहे गुप्तिरात्मसंरक्षणं। योगा मनोवाक्का २४८
यलक्षणस्तेषां निग्रहो निगृहीति प्रवचनविधिना मार्गव्यवस्थापनमुन्मार्गव्यवस्थापनमुन्मार्गगमननिवारणं वेसतो योगनिग्रह विशेषणार्थं

सम्यगिति। सम्यगागमानुसारेण रक्तद्विष्टपरिणतिसहचरितोर्मनोव्यापारः कायवाग्व्यापारश्च निर्व्यापारता वाक्कायकयोर्निग्रहे गुप्तिर्भवति
गुप्त्वस्तु करसे व सत्यप्रागसो गाढबंधनबद्धस्यानिपीडितहृदयप्रदेशस्य संपुटितनक्रविवरस्य पराधीनात्मनो निग्रहोयोगनिग्रहो नुष्यते
प्रतिभाष्येण सूत्रार्थं स्पष्टयन्नाह। सम्यगित्यादि। सम्यगित्यस्य शब्दार्थमान्वे विधानत इति सभेदं विज्ञाय योगं। तत्र काययोगस्सौदारिकौ
वैक्रियाहारकतैजसकर्मलक्षणः संजवनः वाग्योगस्य सस्वाद्भाषाद्य मनसंसारव्यसंकल्पाद्यः। ज्ञात्वेसागमतो यथावदवबुध्य अन्य
पेत्य सम्यग्दर्शन हर्षक्रमिति प्रतिपद्य च भावात् एवमेते योगाः परिणताः कर्मबंधायैवं च कर्मनिर्जरायै सम्यग्दर्शनश्रद्धेकैमिस्तुपगमक्रि
याविशेषणं प्रशमसंवेगनिर्वेदास्तिक्यानुकंपाभिव्यक्तिलक्षणं सम्यग्दर्शनं तत्त्वश्रद्धस्याभ्युपगमस्येति। त्रिविधयोगस्येति मूलभेदाभ्यां
मुत्तरभेदानां मूलानतिलंघित्वात्परिग्रहः। निग्रहः स्ववशेऽवस्थापनं। स्वातंत्र्यप्रतिषेधेन सम्यक्कामार्यानुरूजः। परिणामो गुप्तिः संरक्षणं भ
यानकात्कर्मबंधशत्रोः त्रैविध्यप्रतिपादनायाह। कायगुप्तिर्वाग्गुप्तिर्मनोगुप्तिरिति कायस्य गुप्तिः संरक्षणं तु उन्मार्गगतेराममनः न
यच संरक्षतः कायो नान्यानेनुपद्यंति। एवं वाङ्मनोगुप्तोरपि व्याख्या इति शाब्दैवधारणार्थस्त्रिविध एवमूलभेदतो योगः। तत्र तेषु योगेषु
निगृहीतव्येषु काययोगनिग्रह एव तावदुच्यते शयनमासनमोक्षो निक्षेपोक्रमः कालः स्थरात्रावेवनदिवास्वपनादेः तत्राधिकृणदायात्र
स्पर्शयाप्रेक्षतिक्रांते गुरूणा दृष्टप्रमाणं युक्तायां वसतौ वेकस्यसाधोर्हस्तत्रयप्रमिते भूप्रदेशेस भाजनस्य च यत्रावस्थानं सक
शावकाशप्रसरणं च सप्रमाणयुक्ता तत्र प्रस्वप्स्यावकाशं प्रत्यवेक्ष्य संद्दष्टवर्तीर्थं च संस्तरणं परद्वयमूर्धनिधमस्तकायं प्रस्कृत्यपादं
पुष्पवस्त्रिकारजोहरणेति सामग्रद्यापितसंस्तारकारथानः। कृतसामायकनमस्कृतिः। वामबाहूपधानः आकुंचितजानुजः कुक्कुटवकुद्दि
यति प्रसारितजंघो वा प्रमार्जितकोलीतलन्यस्तचरणो वा ऊरुयः संकोचसमये प्रमार्जितसंदंसकमुद्वर्तनकाले च मुखवस्त्रिकाप्रस्रुति
निशानिविशेष्या कुंचनप्रसारणादि पूर्ववत्कुर्वीत। भवर्षादिषु चतुःष्टिकापीठकाद्यं मुपैव सामाचार्यामनुपे दृष्टप्रमृज्य वसन्निवेशनं
कुर्यात्। आदाननिक्षेपौ वदं डकोपकारणवेष्टभोजनादिविषयौ तावपि प्रत्यवेक्ष्य प्रमार्जनपूर्वकौ निरवद्यौ भवतः। तथा स्थानमू
र्द्धस्थितिकरणमवष्टंभादि चासुप्रत्यवेक्षितप्रदेशविषयं पिंडीकृतवस्त्राद्यं तर्हिनमवष्टंभादि च निरवद्यं चंक्रमणं गमनं तदपिप्र
योजनवतः पुरस्तात् युगमात्रप्रदेशसन्निवेशितदृष्टेः प्रयत्नस्य स्थावराणि जंगमानि च भूतानि परिवर्जयतो त्वरयापदन्यासमाचर
तः प्रशस्तं। एवमेतेषु गमनादिविषयेषु कायकृतचेष्टया कायव्यापारस्य नियमो व्यवस्था निग्रहः एवं कर्तव्यमेवं न कर्तव्यमिति। उक्तं च। का
यक्रियाकायक्रियानिवृत्तिः कायोत्सर्गः शरीरगुप्तिः स्यात्। दोषेभ्यो वा हिंसादिभ्यो विरतिस्तनोर्गुप्तिः। अत्र च यद्यपि मनोव्यापारसंसृष्टका
यव्यापारः तथापि कायचेष्टया साक्षात्काये नैव निःपादितत्वाद्विहिरूपलक्षणत्वाच्च प्रधान्येन विवक्षा वाग्गुप्तिविषयप्रदर्शनायाह
याचनप्रश्नादि। याचनेत्यादि। याचनं प्रार्थनमन्यतो गृहस्थादेः शय्यासनोपधिशय्यानां तद्गुप्तवसनाच्छादन कालागमस्य प्रवचन विहितस्य
क्षुच्छुद्धानुसारिणो भाषमाणस्य वाग्गुप्तिर्भवति। न याप्रश्न नमाचरतोऽभ्युगमनं वेद्यं संदेहविच्छेदादिविषयमागमविधिनाजोवा
ग्गुप्तिः। तथा धर्ममावसेतितृप्त्यादेकेनचिद्वोकस्य ग्रंथावसिहितेनीसा कुर्यात् सम्यगुपयुक्तोन्यथा सावद्यमनवद्यं वा इत्यादि। समाधाय लोका

गमाविरोधेनाचरितो । एवंविधप्रश्नादिविषयो वाङ्नियमो वाग्गुप्तिर्मौनमभाषणमेव वा वाग्गुप्तिरिति । आह च । अनृतादिनिवृत्तिर्वा
मौनं वा भवति । वाग्गुप्तिः । मनोगुप्तिस्वरूपाख्यानायाह । सावद्येत्यादि । अवद्यं गर्हितं पापं सहावद्येन सावद्यः संकल्पश्चिंतनमालोच
नमार्त्तरौद्रध्यायित्वं बलवत्तितया वा यवदवद्यं वर्द्धयति । तस्य निरोधो अकारणमप्रवृत्तिर्मनोगुप्तिः तथा च कुशलसंकल्पानुष्ठा
नं सरागसंयमादिलक्षणं येन धर्मेनुबध्यते । यावांश्चाध्यवसायः कर्मनिर्जरायामत्तनेनोपि सद्गिः कुशलसंकल्पो मनोगुप्तिः अथवा न कुश
लेसरागसंयमादौ प्रवृत्तिना प्यकुशले संसारहेतौ योगनिरोधावस्थायां प्रभावादेवं मनसो गुप्तिः तत्कालेच ध्यानसंभवात् सकलकर्मक्ष
यार्थ एवात्मनः परिणामो भवतीति । ३ । एवं कायादिनिरोधात निमित्तकार्मणाम्नवणे सति संवरसिद्धिरुक्ता संप्रति चेष्टावतोपि संवरसिद्ध
र्थमिमाः पंचसमितयो निधीयते । आह च । तद्गुणपरिरक्षणार्थं निरोधेर्युम्नी जगाद् ... चेष्टतुकामस्य पुनः समितीः प्राजिज्ञपत् पंच ।
ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः अनंतरसूत्रात् सम्यग्ग्रहणमनुवर्त्तते तत्प्रत्येकमभिसंबध्यनीयं । समितिग्रहणं चाई
र्यायां गतिपरिणामः सम्यगागमानुसारिणी गतिरीर्यासमितिः । समितिरिति तांत्रिकी संज्ञा पंचसु चेष्टासु । अथवा नानुवर्त्तते स
म्यग्ग्रहणं समितिरिति समुपसर्गः प्रसंसार्थः प्रशस्ताः इति वोक्ता सर्ववित्प्रवचनानुसारेण । प्रशस्तार्थाः । एवं भाषणं भाषा तद्विषयाचे
ष्टा समितिः । एषणमेषो गवेषणं तं करोतीति णिच् । तत्र स्त्रीलिंगे भावे । युच् । एषणा यथागमम् आहारादेरन्वेषणमेषणासमितिः । आदानं ग्रहणं
निक्षेपो न्यासः । आदाननिक्षेपौ । समितिशब्दः प्रत्येकं ... समितिशब्दः समानाधिकरणेन स्वगुणमर्थं भाष्येण स्फुटयति । सम्यगीर्या
दिना सम्यगागमपूर्विका ईर्या गमनमात्मपरबाधापरिहारेण यथोक्तं । अरत्नियुगमात्रा ... ईर्याकाले
यदा गमनमिति यत्र वा यं विसमं षाणं विष्णु ले परिवर्ज्य संक्रमेण गच्छता विषमाणे परक्रमे सम्प्रज्ञा ... आगमानुवर्त्तिनी । जा य सच्चा नव
ज्जा सच्चामोसाय जा असुस्सा । जाव बुद्धेहिं नाइण्णा न तं भासेज्ज पण्णवं ... एषणा गवेषणा ग्रहणैषणा ग्रासैषणा ... मविधिना पिंडादीनां सम्य
गादाननिक्षेपौ ... प्रमार्जनपूर्वकौ । सम्यगुत्सर्गः स्थंडिले व्यपगतप्राणिके इति शब्दः स्वरूपप्रतिपादनार्थः एवं स्वरूपाः पंचैव स
मितयः न द्विस्वरूपं प्रपंचयति । तत्रेत्यादि । तत्र तासु समितिषु ईर्यासमितिरिमं रूपा आवश्यकायैवेत्यावश्यकार्थमवश्यकर्त्तव्यं
यदागमबोधितं ... विहारादि गमनं तदेवमस्य स्यादिति संयमार्थमिति संयमः समदशभेदस्तदेवावश्यकमवश्यं कर्त्तव्यं ×तया×
सर्वतइति सर्वत्र युगमात्रमिति ... अयावद् युगमात्रं तावन्निरीक्षणेन स्वर्थः । युक्त आयुक्त स्तस्यैवं चेष्टमानस्य ज्ञानेर्यद्
गतिभेदमकुर्वतो नासंचरण ईर्याचरतः ईर्यासमितिः । आह च । उपयोगो ज्ञानालंबनमार्गविशुद्धिरियर्ते । अरतः । सत्रोदितेन विधि
ना भवतीर्यासमितिरनवद्या । १ संप्रति भाषासमितिनिरूपणायाह हितमित्यादि । आत्मने परस्मै हितमायत्यामुपकारकं सुखवस
मध्यादिता ... प्रयोजनमात्र ... मितमसंदिग्धं स्फुटमर्थवर्णप्रतिपत्तौ ... निरवद्यार्थमातुः ... अव्यातकं भाषणं भीत
कायानेवंविधं वचनियतं सर्वदेव भाषणं भाषा समितिः । आह च । सत्कानृतादिदोषं सत्यमसत्यानृतं च निरवद्यं सूत्रानुवीचिवदतो भाषा २५९
समितिर्भवति साधोः । २ एषणासमितिस्वरूपावधारणायाह । अन्नपानेत्यादि । अन्नमशनं ... पानमारनालतंडुलक्षालनाद्य ।

द्गमादिदोषपरिशुद्धं । तथा रजोहरणं समुखवस्त्रं पात्रं वस्त्रं ... चोलपट्टकादिस्थविरमादि ग्रहणं चतुर्दशविधोपधिः स्थविरकल्पयोग्यो जिनकल
ल्पप्रसङ्गो ... ग्रहणं ... धर्मसाधनानामिति । श्रुतवर्ण धर्मसाधकानामित्यर्थः सा शय्यां संस्तारं ... अंतरेणमहाव्रतसंरक्षणं १०
कर्तुं शक्यमिति वसाहारोपकरणविषयामेषणा प्रतिपाद्य प्रतिषेधमेषणाभिधानायाह । आश्रयः शय्या साधुरमादिदोषरहितेषु परिभाषा
तत्राह । समुत्थितो तत्र षोडशधा कर्मादय उद्गमदोषाः उत्पादनादोषाः षोडशैव धात्र्यादयः । दशैषणादोषाः शंकितादयः एतद्दोषपरि
णामन्नपानादिग्रहणमेषणासमितिः उत्पादनोद्गमैषणधूमांगारप्रमाणकारणतः संयोजनाच्च पिंडं शोधयतामेषणासमितिः । ३ आदान
निक्षेपसमितिस्वरूपविवक्षयाह । रजोहरणेत्यादि । रजोहरणं पात्रचीवरादीनामिति चतुर्दशविधोपधिग्रहणं द्वादशविधिग्रहणं । पं
चविंशतिविधोपधिपरिग्रहः पीठफलकादीनामिति वा शेषौपग्राहिकोपकरणसंग्रहणं भावस्य कार्यमित्यनंतनया वर्षासु पीठफल
कादिग्रहः कदाचिदेव ग्रीष्मयोरपि क्वचिदनूपविषये जलकणिकाकुलायां भूमौ वेवं द्विविधमप्युपधिं स्थिरतरमभिसमीक्ष्य प्र
मृज्य वा रजोहरणादाननिक्षेपौ कर्त्तव्यौ ... आदाननिक्षेपणासमितिः । आह च । न्यासाधिकारणदोषान्परिहरतस्त्यापरस्परं निक्षेप
न्यासः समितिरथादाने च तथैवादानस्य । ४ उत्सर्गसमितिस्वरूपकथनायाह । स्थंडिलमित्यादि । स्थानशयनात स्थंडिलमुज्झितव्य
मुपयोग्य प्रदेशः । कीदृक्पुनस्तदवकाशं ददातीत्याह । स्थावरजंगमजंतुवर्जितं तत्र स्थावराः सचिता भूम्याश्चथ पृथिव्यादयः पंचह्री
न्द्रियादयो जंगमाः तद्वर्जिते निरीक्ष्य प्रमृज्य ... चरजो हत्या वस्त्रपात्रलेपमकृत्वा भक्तपानमूत्रपुरीषादीनामुत्सर्गः समि
तिः इति शब्दः परिसमाप्तिवचनः । आह च । न्यासादानसमित्या व्युत्सर्गेचापि वर्णितास्स्मितिः । सूत्रोक्तेन विधिना स्फुरज्जनतो
र्थप्रतिष्ठापनं । ५ एवं साधोर्नित्यं यतमानस्याप्रमत्तयोगस्य मिथ्यात्वाविरतिप्रत्ययं निरुद्धं भवति कर्मः । ५ । अत्राह । उक्तं समितिषु
प्रवृत्तस्य संवर इति तत्रमधुना को धर्मः । संवरस्य कारणमिति वक्तव्यं सागारिधर्मे वा ... हितं स देहस्य ... सत्यपि विशेषविधानेनपुण्य
कर्मधर्मः किं तर्हि संवरापादनसामर्थ्यनिमित्तं यो धर्मः । स उच्यते उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिंचन्यब्रह्मचर्याणि ध
र्मः । उत्तमग्रहणमगारिधर्मव्यवच्छेदार्थं उत्तमो धर्मः प्रकर्षयोगात् । क्षमादयो हि उत्तविशेषणविशिष्टास्ताद्दृग्गारिणि न संति यतस्त
स्विस्थ्यमनगाराः कुर्वंते । सकलमदस्थाननिग्रहेण सायरहिताः संतोषामृततृप्ताः सत्यवादिनः संयमिनस्तपस्विनो यथावदात्तार
कनकादिकं किंचनरहिताः सर्वप्रकारं ब्रह्म बिभ्रतीति । नन्वेवं ज्ञातुविशुद्धिर्हि ते क्षमादयः प्रकर्षभाजो भवंति । क्षमादयः उत्त
मार्थबद्धवचनविहिताः सत्पुरुषा एवोत्तमो धर्मः एषव क्षमादिसमुदायः संवरं धारयति करोति । यतस्ततो धर्मः संवरार्थमात्मना धार्य
त इति धर्मः । एतावंति धर्मांगानीति क्षमादिनत्वधर्म इति दर्शयति । इत्येवं दशविधो नगारधर्म उत्तमगुणप्रकर्षयुक्तो भवति । एवं मेषद
शप्रकारो धृतिधर्मः उत्तमा गुणे सत्येनोत्तरा ... प्रकर्षः पराकाष्ठा तद्युक्तो नगाराणां धर्मो भवति । तत्र क्षमेत्यादिना विवृणोत्युत्तमलं
क्षमेति क्षमणं सहनपरिणाम । आत्मनः शक्तिमतो शक्तस्य वा प्रतीकारोनुष्ठानं । तौ पर्यायशब्देरा ... तितिक्षा क्षान्ति सहिष्णुत्वं स

तत्त्वार्थटी०
२५०
ण्वत्रीत्वं क्रोधनिग्रहः। क्रोधस्योदयनिरोध उदितस्य वा विवेकबलेन निःफलतापादनमेवमेतेन अनर्थांतरवाचिनः शब्दाः क्षमेव।
निर्धनिनाप्यकारस्तु स्वयमेवाशंक्याह। तत्कथं क्षमितव्यमिति चेत्। क्षमितव्यमिति भाविकृत्यः क्षमापि भाव एवात। सामान्यस्य चुमाश्रितत्वात्।
इत्ययोगः वाक्यार्थस्तु सा क्षमा। कथं केन प्रकारेण कर्त्तव्या एवमन्यंते दुर्जनः क्रोधविनिगमदकस्यैव करिणः चेतन्नाशकः संकायास्त्वकः एवमा
शंकिते आशंकाच्छेदासचिकीर्षया आह। उच्यत इति क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावाभाव भावचिंतनात्। भावः सद्भावो अस्तित्वं तच्चिंतनात्
दुपयोगाद्वयथापि क्रोधेन घटित इति येन निमित्तेन परयुक्तेनायं मम कोप उत्पद्यते तन्निमित्तं मयि किं सत्यमेवास्ति तत आख्यातिपरय
दिमत्यमस्ति सन्निमित्तं किं कोपेन कृतं भवत्वयमिदं नालीथापि परस्यागात्रः सद्भूतमर्थं प्रकाशयतः स्वकृतं दुश्चरितं तपतीस्येवं चिंतयाण
तदेवाह। भावचिंतनाच्चावद्विद्यंते मय्येते दोषाः किमत्रासौ मिथ्याब्रवीति क्षमितव्यं। तथा भावचिंतनादपि क्षमितव्यमित्यादि ये दोषांपरे
णोपक्षिप्यंते। मयि नैते विद्यंते। अज्ञानादेव परस्त्वज्ञानादेवमभिधत्ते। अज्ञा वैव दोषानुपक्षिपतीत्यर्थः। एवंच निरपराधमात्मनामंवत्त
क्षं तन्मयेव किं चान्यदालंबनं सहिष्णुत्वे इत्याह। क्रोधदोषचिंतनाद्वेत्यादि क्रुधः कषायपरिणतो हिंसादि कर्म बध्नाति। एवं वा निर्हतव्या
पादयति वा। अतः प्राणातिपातनिवृत्तिव्रतलोपस्यात्। युद्धनासादधिक्षिपेद्ततो ज्ञानादिनिर्वाणसाधनपरिहाणिरवश्यंभाविनी। क्रुधो वा
त्रिकस्मृतिकोऽमृषापि भाषेत। विस्मृतप्रव्रज्यासतिमतिः। परेणादत्तमप्याददीत। द्विषात्परपाषंडिनीपुत्रलब्धं तं गमप्यामेवेन। तथा प्रद्वि
ष्टः सहावकुधागृहस्थो अविरतिमूर्छामपि कुर्यात्। आदिग्रहणादुत्तरगुणभंगमप्याचरेत्कारहकसकालानेमासरूपकवर्त्किं वान्यदालं।
बनं क्षांताविस्याह। बालस्वभावचिंतनाद्वा बालशब्दो विधेयवचनन वयोवस्थावाची। नथेवाह। भाष्यकृद्बालो मूढो निर्विवेक इत्यर्थस्तमवे
क्ष्य एवं स्वभावो हृत्वा यत्किंचनभाषितं तत्स्वभावालोचनमन्वेषणमतस्तच्चिंतनाद्वा क्षमितव्यमेव। चशब्दः समुच्चयार्थस्तत्रोत्तरत्रार्थमिति
परोक्षाक्रोशान्नप्रत्यक्षाक्रोशान्मुत्तरं प्रत्यक्षाक्रोशान्नाडनं। नाडनान्मारणं मारणाद्धर्मभ्रंशानं परोक्षाक्रोशानक्षमायां प्रत्यक्षाक्रोशं क्षितं
नवत्येवमुत्तरत्राप्यस्ति हि क्रियस्पपिमंदाक्षमाक्रोशुर्मयि ततः परोक्षमाक्रोशति न प्रत्यक्षं दिष्ट्या इति। तृतीयैकवचनप्रतिरूपको निपा
तः प्रसादवचनः प्रशंसावचनो वा अयमेव च प्रसादो मम इदमेव च। साधयन्मां परोक्षमाक्रोशति प्रत्यक्षमेवेष एव लाभः। लौकिकः स्वस्व
भावभाव एको अयमेव लाभो इत्येवं सर्वत्र भाष्या किं वान्यदालंबनमाश्रित्य क्षमा कार्या। तदभिधीयते। स्वकृतकर्मफलाभ्यागमाद्व
जन्मांतरोपात्तस्य कर्मणः स्वकृतस्यायं विपाको मम यदाक्रोशति ताडयति वा परः स तु निमित्तमात्रं कर्मोदयस्य यस्माद्द्रव्यक्षेत्रकाल
भावापेक्षः। कर्मणामुदयो भगवद्भिराख्यातः स्वकृतं च कर्मानुभवितव्यमवश्यं तया निकाचितं तपसा वा क्षपणीयमिति। क्षमितव्या
मिति किं वान्यदालंबनं क्षंतव्यमनसा विधेयमित्याह। क्षमागुणांश्चेत्यादि। क्षमाया गुणाः ज्ञानादिवृद्धिहेतवोऽनायासादयः। तांश्चानुचिंत्य
क्षमामेव विधीयात्। आयासो दुःखहेतुश्रमविशेषः प्रहरणसहायान्वेषणसंरंभावेशारुणविलोचनस्वेदद्रवप्रवाहप्रहारवेदनादि
कः। तद्विपरीतोऽनायासः स्वच्छिता। आदिग्रहणात्तत्स्पर्शकर्मप्रायश्चित्तभावः शुभध्यानाध्यवसायिना परसमाधानोत्पादनं अस्ति
मितप्रसन्नांतरात्मत्वमित्यादयः इत्यमनुस्मरतो गुणाः संपद्यंते। क्षममाणस्य क्षमितव्यमिति क्षमाधर्मः। तथा मार्दवं धर्मा मृदुर २५०
स्तां शुल्वजावस्तत्कर्म वा मार्दवं न च क्षणप्रदर्शनाया हानीयेईत्स्य तु सेकाविनिनीचैर्वृत्तिरस्तु ज्ञानासनदानांजलिप्रग्रहणा

दिविनयकरणरूपानीचैर्वर्त्तनं। उत्सेकश्चित्तपरिणामो गर्वरूपस्तद्विपर्ययो नुत्सेकः। संसारस्वभावात्मवयतो असमंजसं विशिष्टजातिकु
लादि संपदः कदाचिदेवासाद्यंते। कदाचिद्धीनास्ततो न गर्वपरिणामः। मार्दवं दर्शीसे तदेवाह। मदनिग्रहो मानविघातो श्चेत्यर्थः माद्य
त्यनेनेति मदो जात्यादिमदास्तस्य च निघातो मूलोत्कर्षणं इत्यर्थः। तद्यातिवाबकुंभावीज्यातादिमदविनाशः। तन्निरूपणार्थमाहात
अमानस्येत्यादि। तत्रेति वाक्योपन्यासार्थः। स्थानानि निदानानीति प्रसक्तीकरोति। परस्यातु नवमुत्सादयति। तद्यथेत्यादिनोदाहरति
जात्यक्षीनिवीर्यतान्यछेत्तानाति तत्र जातिपितृन्वयः प्राधानतमवंशताजातिर्जन्मजायते। पंचेंद्रियादिलक्षणा तया गर्वमुद्वहति। विशि
ष्टजातिरहमिति वदति कर्मपरिणामस्य निरूपणाजातिमदं स्वकृतकर्मफलानुजो जीवानां नाजातिरूपनीचाः प्रपद्यंत इति। नश्रेयान्जा
तिमदः। मात्रयः कुलं पितृयोजादि वा तेनापि मदो न युक्त एवं जात्यादि कावीह्मिति रूपं शरीरावयवानां सन्निवेशविशेषो लावण्ययुक्तस्मा
दिकप्रिन्माद्यति प्रतिषेधश्च शुक्रनरकारणालोचनाद्भवति। तत्रास्य कारणं मातृरोजः पितृशुक्रं उत्तरकारणं जननीग्रस्तान्नपानरसाः प्रवह
रोरसग्रहणे लेवमास्त्रानो न प्रतिभाति स्वरूपमदः त्वङ्मांसास्थिपुरीषहयाद्यशुभप्रायत्वात्। ऐश्वर्यमदे धनधान्यसंपत्प्रभवः धनंर
जतचामीकरमकरतादि गोमहिषाजाविकादि व्रीहि तिलमुद्गमाषकंगवादि धान्यं। नैनापि कर्मानुभावादृष्टापि नष्टेन वा संरक्ष
माणे न क्लेशकारिणा अकांडभंगुरेणायासबहुलेन कोपहेतु इत्येवं प्रसाद्दीनाबाधकेन त्वेतदेव बलं संज्ञया प्रसमरना
भुपात्तं तत्त्रिधा शरीरस्वजनद्रव्यबलात्। ऐश्वर्यग्रहणे स्वजनद्रव्यबलपरिग्रहः शरीरबलं तु वीर्यग्रहणात्संगृहीतं। वीर्यबलस्य प्र
धान्यप्रकाशनार्थं विज्ञानं बुद्धिचतुर्विधा औत्पत्तिकी वैनयिकी कर्मजा पारिणामिकी चेति तत्रौत्पत्तिकी अदृष्टाश्रुतपूर्वविमुक्त
पर्ज्ञाते। तत्क्षण इवसेकासादितोपजना आहृतफलाभरतरोहकादिरिव भवति। गुर्वादिविनयानुष्ठानाभ्यासविशेषजा वैनय
की ऐहिकामुष्मिक फलसंपादिना प्रस्कतकार्यनिस्तरणसमर्था धर्मादित्रिवर्गशास्त्रार्थग्राहिणी चतुत्रागमनकाणहस्तिनाप
रिज्ञानेनैमित्तिकस्येव। कर्मजा तु नर्दीः सुकृत् कार फलाभ्यनाचार्यकं कर्म। तत्र पुनः पुनरुपयोगात्प्रतिक्षणमभ्यस्यतस्तादृशी बुद्धि
रुत्पद्यते येन प्रथमादि क्षत कर्मातिशायी याप्यस्यकर्मपिजायते सोवलिकरूपाबलनं तु वायादेरिव। पारिणामिकी तु वयोविपा
कजन्मापरमहितनिःश्रेयफलापंचावयवादिसाधनानुसारिणी जवस्य नव्यकुमारादेरिव यथासंभवमिदंलक्ष्यानुप्या
अहमेव बुद्धिमानिति न मन्यमानः परिभवति। शेषं जनं मदसमुद्धस्य परपरिभवपरिवादात्मोत्कर्षताश्च नीचैर्गोत्र
द्वि बंधमेति यदनेकभवपरंपरासुपरिनिष्ठस्यनीतिसापभ्रमवगत्य बुद्धिगर्वमित्थं चिंतयेत्। बुद्धयो हि विनयाधानहेतवः स
वेदानजानुचित्। अहंकारस्य कारणीभवंति। मानपरस्य च विनयभंडनमवश्यंभावि विनयहीनस्य च धर्मतपसी निष्फले स्यातां
मिति विज्ञानमदोऽयत्नेन महता विवर्जनीयः श्रुतमागमः प्रणीतनाम आगमतत्त्वपरिज्ञानान्माद्यत्यहमेवैको जानामि नापर इति श्रुतम
दं धत्ते बालिशो मेवं परं मन्यते। श्रुतमदं च निजिघृक्षुरित्यमालोचयेत्। उत्कर्षापकर्षवृत्तिचारुक्षयोपशमस्यसंनिमत्तो
स्पेपि बद्धज्ञः कदाचिदहमान्य सोऽल्पतरश्रुतो। आतिगहनार्थत्वादागमानामधिगतश्रुतोपि बाढं अधिगन्तव्यः सामिति

श्रुतमदत्यागः श्रेयान्। अपि वरं चतुर्दशपूर्वधरैः षट्स्थानकमवघुष्यते यदितत्रकाकथा शेषश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमवैचित्र्यात् द्वि
गतसकललक्ष्मीनापरिहार्यः श्रुतमद इति। लाभमदो लाभः प्राप्तिर्विशिष्टवस्त्वन्नसत्कारसन्मानादेः नृपतिसमित्रस्वजनकेभ्यो विज्ञान
तपोभिजनकैश्वर्यादधिकादहं लब्धमेव परश्च यत्र वा न पिनलमत इति। स्वलाभेनमाद्यतिनच्छासकलजनवल्लभतां च प्राप्तोऽहमय
मयमपरो नकस्मै चिद्रोचते वचनमप्यस्य नादरयंतीति मदोऽपि यं लाभमदस्त्वेवं गृहीतव्यो लाभांतरायकर्मोदयात् लाभतालाभां
तरायकर्मक्षयोपशमाच्चासत्कारादिलाभसंसारेऽपि परिभ्रमतो जीवस्य रंकादावपि कोऽन तु शाश्वतः कर्मायत्तत्वात्संसारानुबंधी वे
ति लाभमदत्यागः श्रेयस्करः बाह्यस्य कस्यापि तिरपि कर्मोदयजनिते व संसारिणं वलत्नेति। बाह्यस्य कलाभमदः परिवर्जनीय।
इति वीर्यपराक्रमः शक्तिरुत्साहः सामर्थ्यमतिशायवती चेष्टेति पर्यायाः वीर्यांतरायक्षयोपशमात्प्रादुरस्ति। वीर्यबलविशेषस्ता
न वीर्यत्वात्युतिवीर्यमदः तस्य प्रतिक्षेपः संसारानुबंधित्वचिंतानात्संसारानुबंधी वीर्यमदः कषायरूपत्वात् वीर्यस्य वा शाश्वत
त्वान न्याहि बलिनो विपुरुषाः क्षणेन विबलतामुपयांतो दृश्यंते निर्बलाश्च बलवंतः संस्कारवशाद्धजायंते तथा व्याधिजरामृत्युषु
लबलेषु च क्षवर्तिहरिसीरिणोऽपि सीदंति। सरुक्शरा किमुनान्ये पृथग्जनाद इति। वीर्यमदाद्ध्यपरमः श्रेयान्। इतिशब्दो मदस्था
नाभियत्ताभावेदयति। भेदान्येतावंति स्थूलानि शस्तेषां भूयांस इति संप्रतिसामान्येन सर्वमदस्थानेभ्युदोषाना विजयन्नुपसंहरति
एभिर्जात्यादिरित्यादि कुलक्ष्मोर्जात्यादिनिमित्तो दंमानी परनिंदायामात्मप्रसंसायांच सक्तस्तीव्रेणातिशयवताहंकारेणोप
हतबुद्धिमंजीमसमतिर्धिषणेहपरलोकानुभवनीयं कर्मापि विनोतीव ध्नाति अकुशलं पापमशुभफलं अकुशलमपि बहुकदा
ह्यकुशलफलतया परिणमस्य अशुभफलयक्लंस म्यग्दर्शनादिमुक्तिसाधनं श्रेयः स्तवाख्यायमानमपि नप्रतिपद्यते। नश्रद्धतेयत
एतदेवंतस्मादेषां मदस्थानानां मार्दवं नियाहकं तन्नियमश्च धर्म इति। संप्रतिमायाप्रतिपक्षमार्जवलक्षयति। भावविशुद्धिरविसंवाद
नं चार्जवलक्षणभावः कायवाङ्मनसा नितेषां विशुद्धिरवक्रता शाठ्यविरहितत्वंमनसोऽपि परिणामः कायवाचोरुपचर्यते। तदनु
तानुवृत्तिः मायावीतु सर्वत्र संधानपरतया सर्वाभिसंकनीयः कपटपटप्रच्छादित कायादिक्रियः सुहृदेऽपि द्रुह्यतीति तमेव योगाना
मविपर्यासं दर्शयति। ऋजुभावइत्यादिनाउपनिरुक्त्यो विशेषः उपधिश्छद्मसञ्छादनं स्वाभिप्रायस्य… निकारो निकृतिः परबुद्धिपरभवघारे
…स्वाभिसंधेः साफल्यापादनं अविसंवादनमविनाशनमहिंसनमित्यनर्थांतरं। विनाशनं परिणामांतरापादनं विसंवादनमुच्यते न
विसंवादनविसंवादनं। परिणामांतरापादनमिति तस्मादेवं विधमार्जवं धर्मः अथ नाशौचप्रतिपक्षं शौचलक्षणमाविर्भावयन्नाह। अ
लोभशौचलक्षणं लोभस्वाभावतः परमार्थतोऽपि संगांश्चेतनाचेतनमिश्रवस्तुविषयः लोभदोषाश्चकोधमानमायाहिंसानृतस्तेयाब्र
ह्मपरिग्रहार्जनमलजालोपचीयमान आत्मा भवति अशुचिः तत्र लोभोऽभावो न क्वचिन्ममत्वं अलोभस्य हि लोभदोषविनिर्मुक्त २९१
त्वात्निर्मलत्वं ततः स्वपरहिताभिप्रवृत्तिरित्येतदेव शौचलक्षणं मुख्यमात्मनः एतदेवस्पष्टयति भावविशुद्धिमभितलाभावो निःसंगता
अपरोपहेत्वाद्यनुष्ठाने निःकल्मषता निर्मलता धर्मसाधनमात्रास्वपि रजोहरणमुखवस्त्रिकाचोलपट्टकपात्रादिलक्षणास्वनभिष्व।

नभिष्वंगो विगतमूर्छ इत्यर्थः। यस्माद्शुचिर्नाविकल्मषसंयुक्तो भावकल्मषं च लोभकषायः तस्मात्त्यागः शौचं धर्म इति। शारीरमाह्य
ण्यशौचकल्पनादिद्रव्यशौचं तनपास्तु केवलीयेन जलादिनानिर्लेपागंधिता पादनमागमोक्तेन विधिना कार्यमिति। अथ सरप्राप्तं पंचमं धर्
मंगं निर्दिक्षुराह। सत्यार्थे भवं वचः सत्सं सविद्यमानोऽर्थोऽनेकधर्मा न स्मिन्सत्यार्थे भवं दिगादेरहत्कृतयात्तयथावस्थितार्थप्रति
पादि सत्यं नत्ववसतुच्छकायमृगमानमपि सत्यं सत्यार्थः एवंतर्हि सद्भ्यः प्रसंसार्थः प्रशस्तोऽर्थः सत्यपापहेतुः तस्मिन्भवतीति भवं सत्
पक्षांतरसमाश्रयणं वा सद्भ्यो हितं सत्यमिति। संतो जीवा एव शुद्धेभ्यो हितं शाश्वत्परनात्मान्यजीवसंबंधि किंचिद्धितमस्ति अतो प्रशा
स्तार्थत्वादिति सामान्येन वा जीवेभ्यो हितं। अनेकपर्यायकलापभाजोऽर्थाः तेषां यथावस्थितविवक्षितपर्यायप्रतिपादनं सत्यमेता
देवत्तेभ्यो हितं यद्यथार्थप्रतिपादनमिति तस्येदानीं सत्यवचनस्य विशेषगुणान्नाचष्टे अनृतमिति। अनृतं अनृतमित्युक्तं भूताभ्रू
वनं विपरीतकटुकसावद्यादिवचनं। नानृतमनृतं। मनुवसत्यपर्याय एवायं सत्यमेतत्तथापि वक्ष्यमाणोत्तरगुणसमर्थपुनर्वच
नैकहृंसंदरहितं परपीडाकारित्वपरुषमपरुषं तत्राविनये शुभाशसवाभावनाविनये शुभासोभ्यागपुरुषं पिशुनं प्रीतिविच्छेदका
रिद्वयोर्बहूनां वा सत्यासत्यदोषास्त्वानान्। न पिशुनमपिशुनं। सभार्यं सभ्यं नसभार्यमसभ्यं। सभासु विगर्हितं विदग्धसभासु गृह्य
शरुष्टतामौचटनवचनावत्। तस्य प्रतिषेधो नासभ्यमसत्यवचपलो अनालोचितभाषितचवनमपि चपलं। न चपलमचपलं। न चाविलं नाविलं
ति। आविलं कलुषं कषायवशावर्तिनो वचनं नन्न आविलमनाविलं प्रसन्नवचनमित्यावत्। विरलं विश्रम्यभाषणं सविच्छेदत्वा
च्छ्रोतुरनादरवाक्यव्याहरणा बलंवैरस्यंकरोति। नविरलमविरलमनुसंततमिति। संभ्रांतमुत्त्रासकरं न संभ्रांतमसंभ्रांतम्
तित्वरितं वा संभ्रांतमनुस्वासमाषितेव वचः। अव्यक्तवर्णपदालापत्वादप्रत्यायकं वाश्रुतिविरताक्षरमप्रवेशकमेवस्मात् मधुरमि
ति प्रसन्नपदघटितं श्रवणसुखं सुखावबोधार्थं च। अनभिजातमविनयसहितं अभिजातं सप्रश्रयं सविनयं संदिग्धमाकांक्षाविनवर्त्तीन
असंदिग्धं तद्विपरीतमसंदिग्धमाकांक्षाविच्छेदकारि विराकांक्षमिति। अस्फुटमनिश्चितार्थत्वाद्वालकविशेषणप्राणं निश्चितार्थत्वा
स्फुटं अनौदार्यमतोऽत्यप्रदीपकं तद्विपरीतमौदार्यं अप्रधानार्थं अनौदार्यं उदारार्थप्रतिबद्धत्वादुदारं। तदेवमुदार्यात दृष्टमौ
दार्यमुक्तं विदग्धजनमनोनुरंजने। असमर्थ्याम्यं ग्राम्यं अग्राम्यं पदार्थाभिविवक्षितानभिव्याहरतीति पदार्थाभिव्याहारं। अग्राम्यत्वाय
दर्थमभिव्याहरतीति विदग्धजनाभिमतानित्यग्राम्यपदार्थाभिव्याहारं सीभरं विकत्थनं। विमर्दकरं न सीभरमसीभरमाभ्रूवप्रस्तुतार्थ
परिसमाप्तिकारि अरागद्वेषयुक्तमिति। मायाशाठ्यं सा कोपमाना सा वायुक्तं। सूचनात्सूत्रं गणधरप्रत्येकबुद्धस्थविरग्रथितं तस्य यो मार्ग
उत्सर्गापवादलक्षणः तदनुसारिणो प्रवृत्तार्थप्रवृत्तस्याप्यर्थानदर्पितमर्थ्यं श्रुश्रूषुजनेनाधीतस्य भावश्चिन्तितं द्युद्ग्रहणसमर्थं तदा वर्जनसमर्थ
तदेवं विधमात्मपरानुग्रहसमर्थं भवति निरुपधं मायारहितमुपधानावदोषः देशोयद्यत्र यस्यार्थस्य प्रसिद्धं तद्देशोपपन्नमक्षेर्विद्यका
लोपपन्नं यद्यत्र काले तदुपमाणं तत्परस्योद्वेगकारि भवति। प्रस्तावापेक्षमित्यर्थः। अनवद्यमगर्हितं। अर्हत्शासने यदशांगप्रव
चनं। तत्रतेन वा प्रशस्तमनुज्ञातं यत्तत्स्य यत्र सहितो मृषावसनाक्षादितवदनविवरस्यागितलक्षणमुखो वा भितमिति। यावता।

विवक्षितकार्यप्रतिपत्तिस्तावदेव तत्त्वपरमितं याचनमभीक्ष्णावग्रहादिविषयं प्रज्ञानमुत्पन्नसंदेहस्य मार्गादिस्त्रार्थविषयं प्रश्न
व्याकरणेषु च त्रिष्वेव प्राधान्येन साधोर्वाग्व्यापारा नान्यत्र निःप्रयोजनत्वात्। स्वाध्यायवचनाद्यपि न कर्तव्यमिति चेतात्मसंस्कारा-
र्थत्वाद्वचनादियत्नः संस्कृतात्मा हि त्रिष्वेव याचनादिषु व्याप्रियत इति। अथवा मुमुक्षोर्मुक्त्यर्थं यन्नेयदुपकारकं वचनं न तस्य प्रति-
षेध इति संप्रति संयमो निधीयते। योगनिग्रहः संयमः योगा मनोवाक्कायलक्षणास्तेषां निग्रहः प्रवचनोक्तविधिना नियम एवं गंतव्य
एवं स्थातव्यमेवं वितव्यमेवं भाषितव्यमिति एष संयमो निधीयते सप्तदशविध इत्यादि सप्तदशरूपसंयमः सप्तदशप्रकारो भवति
पृथिव्यादिनेनतान् प्रकारान् निर्मुखाकरोति पृथिवीकायिकसंयमः। पृथिवीकायः शरीरं येषां ते पृथिवीकायाः। एवं चेन्मत्वर्थी-
यः कः उच्यते पृथिवीकायशब्दस्य जातिशब्दत्वाद् बलेविव मत्वर्थीयकरूपसर्पवाल्मीक इति यथा। अथवा शायकाद्वैवंती ह्यर्थो संत्र
रूपोणीति पृथिवीकायिकजातौ जातिवसंयमः सम्यगुपरमो निवृत्तिरित्यर्थः ये जीवाः पृथिवीशरीरास्तेषां घट्टपरितापव्यापत्तीर्म-
नोवाक्काये कृतकारितानुमतिभिश्च परिहरतीत्यर्थः स एवं सर्वत्राप्कायतेजोवायुवनस्पतिपंचेंद्रियसंयमः प्रेक्ष्यसंयम इत्यत्र क्रियापदाध्याहारः प्रेक्ष्य
सामाचरन् संयमिनं युज्यते। प्रेक्ष्यैव चक्षुषा स्थंडिले बीजजंतुहरितादिरहिते पश्चाद्र्ध्वं निषद्यात्वग्वर्तनस्थानानि विदधीते सेवमा-
वरतः संयमो भवति उपेक्षासंयम इति। व्यापार्याव्यापार्यवेत्यर्थः एवं च संयमो भवति साधुव्यापारयतः प्रवचनविहितासु क्रियासु सं-
यमव्यापारणमेवोपेक्षणं गृहस्थानां क्रियासु अव्यापारयतः उपेक्षमाणस्य उदासीनस्य जनाः संयमो भवति। अपहृत्यसंयम इति
प्रोत्सृज्य परिवर्जसंयमं लभते। वस्त्रपात्राद्यतिरिक्तमनुपकारकं चरणस्य वर्जयतः संयमलाभः भक्तपानादि वा संसक्तं विधि-
ना परित्यजत इति प्रमृज्य संयम इति। प्रेक्षिते स्थंडिले रजो दृष्ट्वा प्रमार्जनमनुविधीय स्थानादिकार्यं पथि वा गच्छतः सचित्ताचित्तमि-
श्रपृथिवीकायरजोरंजितचरणस्य स्थंडिलात् स्थंडिलं संक्रामतो स्थंडिलाद्यास्थंडिले प्रमृज्य चरणौ संयमः सागमनागार्यादिरहितस्य
थात्वमार्ययत। एवं संयमः कायसंयम इति धावनवल्गनप्लवनादिनिवृत्तिः शुभक्रियासु च प्रवृत्तिः वाक्संयमो हिंस्रपरुषादिनिवृत्तिः
शुभभाषायां च प्रवृत्तिर्मनःसंयमो द्रोहाभिमानेर्ष्यादिनिवृत्तिः धर्मध्यानादिषु च प्रवृत्तिः उपकरणसंयम इत्यजीवकायसंय-
मः अजीवकायस्य पुस्तकादेः स्वग्रहणे ग्रहणधारणशक्तिसंपन्नजीवनानुरूपाः दीर्घायुष्कदगन्नासीत्तदयोजने पुस्तकेष्वपमान्त-
जानानुपरिहीले ग्रहणधारणादिभिरस्तिनिर्युक्त्यादि पुस्तकग्रहणं तु तत्त्वेवं यथाकालमपेक्षासंयमः संयमो वा भवतीत्येवं संय-
मे धर्मः संप्रति तपः प्रस्तावायातमुच्यते। तपो द्विविधमित्यादि। तपतीति तपः कर्मनिर्दहनसुवासंयमात्मनः शोषणाय वियोगधनार्थं बाह्या-
भ्यंतरतापनं तपनं तपः शरीरेंद्रियतापात्कर्मनिर्दहनाच्च तपः। अपर आह विशेषेण कायमनस्तापविशेषात्तपः द्विविधमिति बा-
ह्यमभ्यंतरं वा बाह्यमिति। बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात् तीर्थिकगृहस्थादिकार्यत्वाच्च अभ्यंतरं त्वमतीर्थिकानभ्यस्तत्वादंतःकरणव्यापा-
रप्रधान्याच्चास्य च मनःप्रकृत्वाच्च। अन्ये त्वाहुः परप्रत्यक्षं बाह्यं परप्रत्यक्षमभ्यंतरं। अथवा आतापनादिः कालक्लेशस्तपो बहि- २९२
र्लक्ष्यत इति। बाह्यमनशनादि षोढा हि सोऽपि द्विवहिस्तरां वर्त्तत इति। तदुपलक्षितं बाह्यमेवं प्रायश्चित्तादि तपस्तस्मादपरिशिष्टमिति।

अनशनावमौदर्यादि प्रायश्चित्तविनयादि यथाक्रमं इहत्वकृत्स्नार्थं पुरुषविशेषचरितं प्रकीर्णककालाहारादिनियतमनेकविधं त-
द्यथेत्यादिना दर्शयति। यववज्रमध्ये चंद्रप्रतिमे द्वे मध्यशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। यवमध्या वज्रमध्या च चंद्रप्रतिमे इति। चंद्रतुल्ये
यथा चंद्रस्य कलावृद्धिः प्रतिदिवसमेवं भिक्षाकवलवृद्धिः। यथा चंद्रस्य हानिः प्रतिदिनं तथा भिक्षाकवलहानिरिति। अयवमध्या चंद्रप्रति-
मा शुक्लप्रतिपदीरंगाद्मावास्या प्रतिपद आरभ्य यथा चंद्रकलावृद्धिः। कवलवृद्धिर्वा यावत्पौर्णमास्यां पंचदशकवलाः ततः कृष्णप्रति-
पद्यपि पंचदशैव एवमेकैककवलहानिर्यावदमावस्यायामेककवल इत्येषा यवमध्या। वज्रमध्या कृष्णप्रतिपदारंभा कृष्णप्रतिपदि
पंचदशकवलान् भवहरति तत्राप्येकैककवलहानिर्यावदमावस्यायामेकः कवलः शुक्लप्रतिपद्यप्येक एवेति द्वितीयादिष्वेकैकवृद्धि-
र्यावत्पौर्णमास्यां पंचदशेत्येषा वज्रमध्या तथा कनकरत्नमुक्तावल्यस्तिस्रः कनकावली रत्नावली मुक्तावली च। तत्र कनकावलीत-
पः प्रायते आह्ना च चतुर्थभक्तं ततः षष्ठं। ततोऽपि षष्ठात्षष्ठे पुनश्चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशत-
द्वाविंशतिचतुर्विंशतिषड्विंशति अष्टाविंशति त्रिंशद्द्वात्रिंशच्चतुस्त्रिंशद्भक्तानि ततः पुनश्चतुस्त्रिंशत्तमं षष्ठानि षष्ठानि। ततः परमेतदे-
वायमर्द्धचतुस्त्रिंशद्भक्तादारभ्य प्रतिलोमं विरचनीयं यावत्पर्यंते चतुर्थभक्तमिति। अस्यां च तपोदिवसानां त्रीणि शतानि चतुरशीति-
रधिकानि। अष्टाशीतिः पारणदिवसास्तपः सह पाश्चात्यानि दिनशतानि द्विशतपंचाशदधिकानि भवंति पिंडसु वर्षमेकं त्रयो मासाः द्वाविंश-
तिर्दिवसा इति। अत्र च प्रथमकनकावल्यां सर्वकामगुणकेन पारणविधिः द्वितीयकनकावल्यां पारणके सर्वनिर्विकृतिकं पारयितव्यं
तृतीयस्यां पारणविधिरलेपकृतापहारेण चतुर्थ्यां पारणविधिराचाम्लेन परिमितभिक्षेणेति एवं मासावतस्तपणमपि कालः पंच
वर्षाणि मासद्वयमष्टाविंशतिर्दिवसा इति संवत्सरं रत्नावल्यां तथापना चतुर्थषष्ठाष्टमान्यष्टौ पुनश्चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दश-
षोडशाष्टादशविंशतिद्वाविंशतिचतुर्विंशतिषड्विंशति। अष्टाविंशतिद्वात्रिंशच्चतुस्त्रिंशद्भक्तानि तच्चतुस्त्रिंशत्तमं चाष्टमभक्ता-
नि ततः परमादिमर्द्धचतुस्त्रिंशद्भक्तादारभ्य प्रतिलोमं स्थापनीयं यावत्पर्यंते चतुर्थभक्तभक्तमिति। अस्याश्चाष्टाशीतिः पारणदि-
साः तैः सह तपोदिवसा एकत्रीकृता एकपिंडितः कालो वर्षं पंच मासा द्वादशदिवसाः। दिनशतानि पंच द्वाविंशानि उत्तरारत्न-
ओ रत्नावलीमेदा इति। एषा राशिसंवत्सराश्चतुर्गुणो जातं वर्षाणि पंच नव मासाः अष्टादशदिवसाः पारणविधिः पूर्ववत्। संप्रति
मुक्तावली प्रदर्प्यते। सा क्रावत् चतुर्थं षष्ठं तत्रश्चतुर्थाष्टमे चतुर्थदशमे चतुर्थद्वादशे चतुर्थचतुर्दशे चतुर्थषोडशे चतुर्थाष्टादशे
चतुर्थविंशतितमे चतुर्थद्वाविंशे चतुर्थषड्विंशे चतुर्थाष्टविंशे चतुर्थत्रिंशद्भक्ते चतुर्थद्वात्रिंशद्भक्ते चतुर्थचतुस्त्रिंशद्भक्ते
अतः परमन्यदर्द्धचतुस्त्रिंशद्भक्तादि प्रतिलोमं स्थापनीयं यावत्पर्यंते चतुर्थभक्तमिति। अत्र त्रीणि दिनशतानि षष्ट्यधिकानि वर्ष-
मेकं। एतच्चतुर्गुणं जातं वर्षचतुष्टयं पारणदिनान्यपि षष्ट्यधिकपारणावधिश्च पूर्ववत्। तथा अपरस्तपोविशेषः। सिंहविक्री-
डितं द्विरूपं क्षुल्लकसिंहविक्रीडितं महासिंहविक्रीडितं च। तत्र क्षुल्लकसिंहविक्रीडितविरचनं चतुर्थषष्ठे चतुर्थाष्टमे षष्ठदशमे अष्ट-
मद्वादशे दशमचतुर्दशे षोडसे चतुर्दशाष्टादशे षोडशविंशे तत्तोऽष्टादशं पुनरान्तार्थमेव प्रतिलोमं रचनीयं विंशषोडशादिकं

यावत्स्पर्श्यते चतुर्थभक्तमिति। षड्भिर्मासैः सप्तविंशदिवसैः परिसमाप्तिः एतच्चतुर्गुणं जातं वर्षद्वयं दिनान्यष्टाविंशतिः त्रयस्त्रिंशन्मा
रणदिवसा इति। महतः सिंहविक्रीडितस्य रचना चतुर्थषष्ठे चतुर्थाष्टमे षष्ठदशमे अष्टमद्वादशे दशमचतुर्दशे द्वादशषोडशे च
तुर्दशाष्टादशे षोडशविंशे अष्टादशद्वाविंशतिं चतुर्विंशे द्वाविंशतिषड्विंशे चतुर्विंशाष्टाविंशे षड्विंशत्रिंशत्के अष्टाविंशतिद्वा
त्रिंशे त्रिंशच्चतुस्त्रिंशत्के ततो द्वात्रिंशत्कं ततः परमाद्यार्धमेव चतुस्त्रिंशत्कादिकं प्रतिलोमं विरचनीयं। यावत्स्पर्श्यते च
तुर्थभक्तमिति। अस्य च कालो वर्षमेकं षण्मासा दिनान्यष्टादश एष कालश्चतुर्गुणो जातं वर्षाणि षट् मासद्वयं दिनानि द्वादश शेषं
पूर्ववत्। तथापरं तपः सप्तसप्तमिकाद्याः प्रतिमाश्चतस्रः सप्तसप्तमिका अष्टाष्टमिका नवनवमिका दशदशमिका चेति। तत्र
सप्तमिकायां प्रथमायामहोरात्राणामेकोनपञ्चाशद्दिवसा इत्यर्थः। अष्टाष्टकाः। अष्टाष्टमिकायामहोरात्राणां चतुःषष्टिर्दिनानीति
। नवनवमिकायामेकाशीतिरहोरात्राणि दशदशमिकायां दिवसशतं सर्वत्र प्रथमाद्यहोरात्रसंख्या एकैकाभिक्षाशीलत्वं सर्वत्रैनिच त
स्य च प्रतिमासु प्रथमे सप्तके प्रथमे ऽष्टके प्रथमे नवके प्रथमे च दशके प्रतिदिनमेकैकभिक्षाशीलत्वं द्वितीये सप्तके ऽष्टके
नवके दशके च भिक्षाद्वयाशीलत्वं एवं शेषेष्वपि सप्तकाद्येकैकभिक्षावृद्धिः कार्या यावत्सप्तमे सप्तभिक्षा अष्टमे ऽष्टौ नवमे नवभि
क्षा दशमे दशभिक्षाशीलत्वमिति। तथान्यत्तपः सर्वतोभद्रमिति। द्विविधं तत्क्षुल्लकसर्वतोभद्रं महासर्वतोभद्रं चेति तत्र प्रथम
स्य प्रस्तारविधिर्जल्प्यते। पञ्चकोष्ठाणि कृत्वा तिर्यगूर्ध्वं च ततो रचना तपसः कार्या चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशानि प्रथमपंक्तौ द्विती
यस्यां दशमद्वादशचतुर्थषष्ठानि पारणदिवसाः पञ्चविंशतिः कालो मासत्रयं दिनानि दश। एष एव चतुर्गुणो वर्षमेकं मासो दश
दिनानीति क्षुल्लकसर्वतोभद्रमुच्यते। तिर्यगूर्ध्वकर्णयोश्च सर्वत्र दिक्राशिस्तुल्यः पञ्चदशपरिमाण इति। अथवा क्षुल्लकस्य सर्वतोभ
द्रस्य द्वितीयो विकल्पः चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशानि अष्टमदशमद्वादशचतुर्थषष्ठानि द्वादशचतुर्थषष्ठानि द्वादशचतुर्थषष्ठा
ष्टमदशमानि। षष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्थानि दशमद्वादशचतुर्थषष्ठाष्टमानीति संप्रति महासर्वतोभद्रं भण्यते। सप्तसप्तकोष्ठ
कानि कृत्वा तिर्यगूर्ध्वं च पंक्तयो रचना। चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशभक्तानि चतुर्दशषोडशचतुर्थषष्ठाष्टमदश
मद्वादशभक्तानि दशमद्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थषष्ठाष्टमानि। षष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थानि षोड
शचतुर्थषष्ठाष्टमद्वादशचतुर्दशानि। द्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थषष्ठाष्टमदशमानि। अष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशचतु
र्थषष्ठानि। भद्रोत्तररचना द्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशतिभक्तानि अष्टादशविंशतिद्वादशचतुर्दशषोडशभक्तानि चतुर्दशषो
डशाष्टादशविंशतिद्वादशभक्तानि विंशतिद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशभक्तानि षोडशाष्टादशविंशतिचतुर्दशीभक्तानीति।
दिनानि पञ्चत्रिंशद्भद्रोत्तरं तपसि। तथापरं तप आचाम्लवर्धमानं अलवणोदनकुल्माषाचाम्लं तद्वर्धमानं यत्र तप २५३
सि तदाचाम्लवर्धमानं तस्य प्ररूपणा साकारवचा आचाम्लं तत चतुर्थभक्तं पुनर्द्वे आचाम्ले पुनश्चतुर्थभक्तं पुनस्त्रीण्याचाम्लानि पुनश्चतु
र्थभक्तं पञ्चाचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तमेवमेकैकमाचाम्लं वर्धयता चतुर्थभक्तं च विदधता वर्धयितव्यमाचाम्लं यावदाचाम्ल

शतं पूर्णं पर्यन्ते चतुर्थभक्तं कालपरिमाणमस्य चतुर्दशवर्षाणि मासत्रयं विंशतिर्विंशतिर्दिवसाश्चेति। सर्वतोभद्रमित्येवमादीन्यादिग्रह
णादनेकप्रकाराणि तपांसि कीर्णकमिति ज्ञापयतीति। पारमर्षे एव प्रसिद्धं प्रवचने। अथवादिग्रहणसंगृहीता द्वादश भिक्षुप्रतिमास्ता दर्श
नार्थमाह तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमा मासिकाद्या इत्यादि मासिकी आदिर्यासां ता मासिक्याद्याः द्वादशेति इयत्तानिरूपणाय संख्यानिरू
पणं भिक्षुरेषणादिशुद्धभिक्षाशी प्रतिज्ञा मासः प्रयोजनमस्या इति। मासिकी मासेन परिसमाप्तिमायातीत्यर्थः आसप्तमासिक्यः समेति
विभागं दर्शयति द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तमासा एवमेताः सप्त तथापरास्तिस्रः प्रथमा सप्तरात्रिकी। द्वितीया सप्तरात्रिकी। तृतीया
सप्तरात्रिकी चेति। तेनैता द्वादश। अपरे त्वहोरात्रिकी चेति। एवं द्वादश तत्र मासिकीं प्रतिमामारूढः साधुर्भोजनस्यैकां दत्तिं दत्ति
मादत्ते। तथा पानकस्य दायिकाचलनकस्यान्तः पादमेकं विन्यस्यापरं बहिर्व्यवस्थाप्य तां दत्तिं यदि ददाति। ततः कल्पते। अथादिम
ध्यावसानेषु त्रयं हि पीडा स्वर्द्धपेडा गोमूत्रिका पतङ्गवीथिः संबुक्क इत्यागत्वा प्रत्यागता चेति। षड्विधगोचरभूमिचारी एवंविधनपश्चा
दिति। यत्र ज्ञायते तत्रैकरात्रं कल्पते वासः। यत्र न ज्ञायते तत्रैकरात्रं वा अहोरात्रद्वयं वा वस्तुं कल्पते न परतः। यावत्प्रच्छनानुज्ञापन
पृष्टव्याकरणं भाषा। आगमनविकटगृहकवृक्षमूलोपाश्रयत्रयपरिभोगकारी पृथिवीकाष्ठयथासंस्तीर्णसंस्तारकत्रयग्राही कश्चित्
स्त्र्यासने प्रतिश्रये अग्निना प्रदीप्ते ततो दाहभयान्नातिक्रामेत्। कण्टकादिकं पादलग्नमक्षिणो वा कणुकादि नो निर्हरेत्। जलस्थलादि
षु यत्रास्तमेति तत एव स्थानादिकमपि पदं न यातीति। विगतजीवेनापि पानकेन हस्तपादादिप्रक्षालनं न करोति। सक्षुषमापततो दुष्टा
श्वहस्त्यादेर्भीतः पदमप्येकं पश्चान्नापसर्पेत्। एवमादिनियमविशेषैर्विचित्रा एषा मासिकी प्रतिमेति। द्विमासप्रतिमामारूढस्यापि
स्य द्वे दत्ती। पानकस्य च द्वे शेषं पूर्ववत्। एवमुत्तरास्वपि यावन्तो मासास्तावत्य एव दत्तयः यावत्सप्तमासिक्याः सप्त दत्तयः शेषं
प्रथमप्रतिमाविधानं। सप्तरात्रिकीं प्रतिमामारूढस्य चतुर्थभक्तमपानकं ग्रामादेर्बहिरुत्तानपार्श्वशायिनो निषद्यस्य वा कल्पते।
स्थानं दिव्यमानुषतैर्यग्योनानुपसर्गान् सम्यक् सहमानस्य शेषं पूर्ववत्। द्वितीयां सप्तरात्रिकीं प्रतिज्ञामारूढस्य तदेव चतुर्थभक्तमपान
कं स्थानं तस्य दण्डायतलगण्डशायिता उत्कुटुकासनं वा। तृतीयामपि सप्तरात्रिकीं प्रतिज्ञामारूढस्य तदेव चतुर्थभक्तमपानकं स्थानं
तस्य गोदोहिका वीरासनं आम्रकुब्जिता वेति। अहोरात्रिकीं प्रतिपन्नस्य प्रतिमां षष्ठभक्तमपानकं बहिर्ग्रामादेश्चतुरङ्गुलान्तरो
चरणौ विधाय लम्बितबाहोः कायोत्सर्गस्थानमेकं शेषं पूर्ववत्। एकरात्रिकीं प्रतिमां कुर्वतोऽष्टमभक्तमपानकं ग्रामादेर्बहिरी
षत्प्राग्भारगतेन कायेनैकपुद्गलनिरुद्धदृष्टेरनिमिषनयनस्य यथाप्रणिहितगात्रस्य सुगुप्तेन्द्रियग्रामस्य कायोत्सर्गस्थायिनो दि
व्यमानुषतैर्यग्योनानुपसर्गान् सम्यक् तितिक्षते यस्तस्य भवतीति। सप्तचतुर्दशैकविंशतिरात्रिकप्रतिमा इति नेदं पारमर्षप्रवचनानुसारि
ज्ञानं किं तर्हि प्रमत्तगीतमेतत्। वाचको हि पूर्ववित् कथमेवंविधमार्षविसंवादि निबध्नीयात्। सूत्रानवबोधादुपजातभ्रान्तिना
केनापि रचितमेतद्वचनकं द्वौ वासनराइ द्वया द्वितीया सप्तरात्रिकी तृतीया सप्तरात्रिकीति सूत्रनिर्भेदः द्विसप्तरात्राणीति
सप्तरात्राणीति सूत्रनिर्भेदं कृत्वा पठितमज्ञेन सप्तचतुर्दशैकविंशतिरात्रिकाः प्रतिमा इति। एवं तपः प्रकीर्णकमभिधाय सामाचारि

धिक्मात्वाप्राह। बाह्याभ्यंतरोपधिशरीरान्नपानाद्याश्रयो भावदोषपरित्यागस्त्यागः बाह्याभ्यंतरोपधिशरीरान्नपानाद्याश्रयो यस्य भावदो
षस्य तस्यैवं विधस्य भावदोषस्य परित्यागस्त्यागो विधीयते। न हि निरालंबनो भावदोषः समस्ति यथा लब्धुं तत्र एसानादत्ते शाकानं त्यज
नोबंधो लोपकरणादित्यागोपि संतृणोत्याश्रव द्वाराणि तत्रोपकरणं बाह्यं रजोहरणपात्रादि स्वविरजनकल्पयोग्योपधिः कुष्ठ वाउपनसं
मभ्यंतरे क्रोधादिश्वाति दुस्सजउपधिः शरीरं वाभ्यंतरमन्नपानं च बाह्यमादिग्रहणाद्दोषपयहि कंचवहिर्नि षद्यादं डकानि आश्रय भूतं
भाव दोषस्य भवति। भावदोषो मूर्छा स्नेह गार्ध्यादिः संयमसाधनं रजोहरणादि सर्वं धारयति। न पुनरोगार्ध्यादियुक्तः शोभाद्यर्थं एवं वि
धस्य भावदोषस्य परित्यागः सर्वप्रकारं त्यागउच्यते। संयत्यादिकिंचन्यस्वरूपनिरूपणायाह। शरीर धर्मोपकरणादिषु निर्ममत्वमाकिं
चन्यं। उक्तेन न्यायेन भावदोषत्यागं कृत्वा बाह्योपकरणं रजोहरणपात्रादिरूपं भुंजानो प्यकिंचिन एव भवति शरीरमाश्रयमात्रमात्मनोय
दयतत्र च त्यागार्थं मेशुचित्वयां सास्थिपंजरं केवलं धर्मसाधनचेष्टायाः संयमभरक्षमायाः सहायके वर्त्तते। तदिदं शाकटाक्षोपांज
नवदाहारादिनोपयाहं न तत्र बयवसन्निवेसाशोभार्थमिति निर्ममत्वमाकिंचन्यं धर्मोपकरणे रजोहरणादि प्रमार्जनादिकार्यप्रसा
धनायाभ्युपेयत इति संयमोपकरणमात्रापि निर्ममत्वमाकिंचन्यमिति ब्रह्मचर्यस्वरूपनिर्द्धारयिषयाप्राह व्रतपरिपालनयोत्साहि
आकिंचन्ये व्यवस्थितो ब्रह्मचर्यपरिपालयेत्। तद्ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासलक्षणं गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यमिति। वृहत्त्वादात्मा ब्रह्माबृत्ति
रात्मनि ब्रह्मचर्यमाख्यातं ब्रह्मणि चरणमात्मारामत्वमरक्तद्विष्टात्मनिव्यवस्थानं। अब्रह्मणश्च विनिवृत्तिव्रतं धवनवर्जनप्राधान्येन तत्प
रिपालनाय गुरुकुलवस्तव्यं। यद्यपि मनोज्ञामनोज्ञविषयरागद्वेषत्यागो विमुक्तिब्रह्मचर्यं तथापि प्रधानत्वेन विवक्षामैथुननिवृ
त्तेरेव तत्परिपालनार्थं च भगवद्भिर्नवगुप्तयो परिदिष्टा वसतिकथानिषद्येंद्रियकुड्यांतरपूर्वक्रीडितप्रणीताहारातिमात्रभोजन
विभूषणाख्या ज्ञानसंवर्द्धनार्थं च गुरुकुलवासो यथोक्तमार्ष। नाणस्स होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरित्ते य धन्ना आवकहाए गुरुकुल
वासं न मुंचंति।१। कषायाः क्रोधादयस्तेषां परिपाकः परिणतिरुपशमः क्षयो वा तदर्थं च गुरुकुलवासो अनुपेयः गुरुरान्त्यस्य हि परिणाम्यै
चित्राः दिकथादिदोषाद सद्ब्यसनसंपर्कादयसत्क्रियासंगरनुश्रोतोगामित्वदोषात्सद्यपमोक्षमार्गभ्रंशः स्यात्। तस्माद्प्राणिना तु गुरुकुल
वासः श्रेयो गुरुकुलवासेनचात्मतंत्रीकृतस्य ज्ञानदर्शनचरणव्रतभावनागुप्त्यादिपरिवृद्धि। अत एव च साधोर्द्विसंगृहीतत्वमाचार्या
पाध्यायाभ्यां निर्ग्रंथानां सदा निर्ग्रंथीनां संगृहीतत्वं च। तदेव चपर्यायशब्दैराख्यातमाह राधनार्थमस्वातंत्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देशावस्था
यित्वमिति। आचार्यग्रहणाच्च पंचाचार्याः आख्याः। प्रव्राजकसामायिकव्रतादेरारोपयिता।१। दिगाचार्यः सचित्ताचित्तमिश्रवस्त्वनुज्ञा
यी।२। श्रुतोद्देष्टा श्रितमागममुद्दिशति यः प्रथमतः।३। एवमुद्देष्टुर्गुर्वपायेत देव श्रुतं समुद्दिसति अनुज्ञानीते वा यः स्थिरपरिचिता
कारेणेत्यविनसम्यग्धारणानुप्रवचनेन च सम्यक्तनसमुद्देशानुज्ञयोरेककालत्वात् समुद्देसमुद्दिशासंगृहीतमनुज्ञानं।४। आम्ना
य आगमस्तस्योत्सर्गापवादलक्षणोर्थस्तत्क्रीयाम्नायार्थवाचकः पारमर्षप्रवचनार्थकथनेनानुग्राहको वृतमिषद्यानुज्ञायी पंचमा
आचार्यः।५। तस्य ब्रह्मचर्यस्येमां द्विगुणरापितदृढ़ीकरणार्थं ब्रह्मचर्यस्य विशेषगुणानाख्याति। इमे इति प्रत्यक्षाः। किं यते विशेषे २९४
ण विद्यते नोपकारित्वाद्विशेषणा अब्रह्मविरतिव्रतस्य यथोक्तभावनाप्राकृपंच सेवाव र्जनेन निर्गूढे स्त्रींगालोचन पूर्वर

तस्मरितत्हरसकाप्रकथने यः संसक्त दावसथादि। विरतयो भावनाब्रह्मणश्च अथस्येसशाद्यः शारीरविभूषा च तत्र त्वर्जिते दिस्तं
तत्त्वाभावपरितुष्टिर्मनसो ब्रह्माद अरक्तद्विष्टस्यैवं ब्रह्मचर्यं जायते इति। तदेवं क्रमयाक्रोधनिग्रहाल्लिप्सो क्रोधोनी चेदैस्यनुस
काप्यं मार्दवं धारयेत्। परित्यक्त मदस्थान आर्यवं भावयेत्। भावदोषवर्जनेन निगूढदोषामाया मार्जवेन प्रकटीकृत्यसेवमाचरेत्। अलो
भसम्पयेण शौचं तत्रे चे शौचे नसंतोषे अब्रह्मकात्मा सत्यं ब्रूयात्। सत्य भाषी समदशविधसंयममनुतिष्ठेत्। संयतस्तपसा शायविशोध्यना
र्थं तपश्चरेत्। ततो बाह्याभ्यंतर धर्मसाधनानि त्यजेत्। विद्यमाने च पिकाय वाङ्मनसेषु धर्मोपकारेषु वस्त्रज्ञनसुहृत्सं बन्धिषु वक्ति स्
हृत्वान् निर्ममत्वाल्लमाकिंचन्यं भावयेत्। सत्याकिंचन्ये ब्रह्मचर्यपरिपूर्णं भवतीति।६। एवं परमविशुद्धिलक्षणया धर्मव्यवस्थितः पुन
रपि आत्मगुणदोषमजुष्यार्थं जगदाद्दशाभिः स्मृतवैर्विज्यानुचिंतयेदित्याह। अनित्याशरणे संसारैकत्वान्यत्वाशुचित्वाश्रवसं
वरनिर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्वानुचिंतनमनुप्रेक्षा। अनुप्रेक्ष्यंते बहुवचनांतेत्वनित्यादि चिंतनामनुप्रक्षा इति एता द्वादशानुप्रे
क्षा इति एता द्वादशानुप्रेक्षा इत्यादि भाष्यं। एता अनित्यादिकाः परामृश्यंते द्वादशेति द्वादशैव नाधिका न्यूना वा। अनुप्रेक्षणमनुप्रेक्षाः
तिवानुपेक्षाः तत्र तत्त्वानित्यभावनाभावनालक्षणमं तत्रानित्यादयो धर्मस्वाख्यातांताः कृतद्वंद्वाः विहितभावप्रत्यया अनुचिंतनशब्दे
न सह कृतषष्ठीसमासात् तदुद्दंशसमानाधिकरणमनुप्रेक्षाशब्देन सह संप्रतिपद्यते। अपरे पठंत्यनुप्रेक्षा इति। अनुप्रेक्षितव्या इत्य
र्थः। अपरे अनुप्रेक्षाशब्दमेकवचनांतमधीयते। तत्रार्थे नित्यादिचिंतनमनुप्रेक्षोच्यते।७। बहुवचनांते त्वनित्यादि चिंतनामनु
प्रेक्षा इति। एता द्वादशानुप्रेक्षा इति। एता द्वादशानुप्रेक्षा इत्यादि भाष्यं। एता अनित्यादिका। परामृश्यंते द्वादशेति द्वादशैव नाधिका
न्यूना वा। अनुप्रेक्षणमनुप्रेक्षा। अनुप्रेक्ष्यंते तु चिंत्यंते इति वानुप्रेक्षाः तत्रानित्यभावना भावलक्षणेन। अभ्यंतरं शरीरं इदं जीव
प्रदेशैर्व्याप्तत्वात्। बाह्यानि शय्यासनवस्त्रादीनि। आदिग्रहणादौधिकौपग्रहिकोपधि समस्तस्य ग्रहणं तत्र शरीरं तावज्जन्मनः प्रभृति
एव विस्तं जरतरामवस्थामास्कंदत् प्रतिक्षणमन्यथान्यथा भवत् जराजर्जरितसकलावयवं ऊर्जनात्त विरचनामात्रपर्यंते परि
त्यक्तसन्निवेशविशेषं विलीयते इत्यनित्यमेवपरिणामानित्यत या एवमन्यागतमेवानुभेदकाणस्य तत्र न निबंधाः। स्नेह इति बंधोन
भवति तत्र स्नेहत्यजनो दर्शनमदने स्थानविरूपाविशुनिस्तरस्य धर्मध्यानादिषु व्यासंगेन न भवति आगमेष्वनिहितं। जीवमे
दं शरीरं गं इदं कंतं पियं मणुण्णमिच्चादि। शय्यापनिश्रयः। संस्तरणपट्टकादिः संस्तारक फलकाविर्वा आसनं गोमयपीठकादि
तं कल्पवाल पट्टकादि प्रतिदिवसं जरसा विपरिणम्यमानं सर्वप्रकारं स्वासंनिवेशावस्थां विहाय विशराकृता प्रतिपद्यत इत्यनि
त्यभावनाभ्यासान्नतेषु ममत्वं भवति केवलं धर्मसाधनमिति ग्रहणं सर्वसंयोगा अनित्या इति यावंतः संयोगममसंबंधाः केचि
द्बाह्याभ्यंतरे द्रव्यैः शाह्यशरीरादिभिस्तेषु एकांतभंगुरा इत्येवरूपं वा दिमता संयोगेन वियोगांतेन भवितव्यं स्वभावः खल्वयं।
बाह्याभ्यंतराणां द्रव्याणामित्येवं चिंतयेत्। कस्मादेनो यथा चैवं चिंतयतस्तेषु अभिष्वंगो न भवति। स्नेहप्रतिबंधः एन दैवाद्माभू
नेत तद्वियोगजं दुःखमित्येवं नित्यानुप्रेक्षते वियोगे बाह्याभ्यंतरैर्द्रव्यैस्तद्वियोगे जातं दुःखं शारीरं मानसं वा न भवत्याभूदित्यनागतमे
वाभिनित्यानुप्रेक्षा प्रतिपादनायाह। यथा निराश्रये इत्यादि। यथेति दृष्टांतप्रदर्शने निराश्रये इति। शुभिस्थानमूले जनविरहितेः।

ति निवारकाभावप्रदर्शनं यत्र तु जनस्य च कदाचित्कश्चित्कालिको निवारयत्यपि वनस्थली ए ष्ठ इति वचनशब्देन वर्ष्टिरू
ढ इत्युक्ते । ननु नर्जालिकादियुक्तिरमनं बलवतेति दुर्बलेनाभिभूतः कदाचित्प्राणस्यापि बलवानपि यदि प्राण भवति । ततो
मंदारत्वान्नानुगच्छेदित्याह । क्रूरत्वरिगते नाभिषे विलेति सिंहेन मृगराजेनाभ्याहतस्याभिभूतस्य मृगशिशोरिति जीर्णमृगः कदा
चिदनुगतक्रूरशत्रवायुराभिः शरणं प्रगत्त्वा स्थलस्य दृष्टिनपुनः शवः शरणं नयाशरिस्थानेतस्य वाभावः एवमित्यादिना
दार्ष्टान्तिकमर्थं समीकरोति । जन्मयोनेर्निःसरणं गर्भाधानं च उभयं दुःखदेतुस्तत्राकुलः । पिंडकवद्योनिमुखेन पीड्यमानः कुंछे
णनिस्सरति । उदरस्थोपि पिंडितावयवत्वादुरीतन्मात्र पुरीषाकुलितः । कतिचिन्मासान् दुःखेन गमयति । निर्गतिस्य योनेर्ज
रसायस्य तत एव प्रतिकूलमवस्थान्तरापत्तेः । मरणमथाबीचिक भवरूपं भावोच जन्मवतः । व्याधयो ज्वरातीसारकासश्वासकुष्ठप्रभृत
यः । प्रियइष्टोजनस्तेन सह विप्रयोगस्तद्विपरीतो । विप्रियस्तेन च संयोगमीप्सितमाप्तुमिष्टं तस्यालाभः दौर्मनस्यं मानसमेव दुःखम
रणमल्पायुष्मा ऽपक्रमसन्निधाना ह्रासकल्यायुषः मपरिक्षयाशा अवस्थं तया प्राणिनां संसारेऽति भवति । आदिग्रहणाद्वधबं
धदेतुक्लेशानीतो ऽपादिदं शमशाकं द्वंद्वाभिभवः एवं जन्मादितसमुद्भूतेन दुःखेनाभीक्ष्णस्य जन्मवतः शरणं नास्ति । स्या लोकत्रय
तः सर्वदाहमशरण इति । नित्यमेव भीतस्य संसारिके शुभावेषु मनुजसुरेषु हस्त्यश्वादिषु हिरण्यसुवर्णादिषु वनादिषु संभोग
प्रीतिर्भवतीति परमर्षिप्रणीत शासनाभिहित एवं विधो ज्ञानवर्णादिलक्षणो घटते । प्रवर्त्तते । इति जन्मजरामरणभयपरिग्रस्त
चयस्मात्तदेव परं प्रकृष्टं शरणमित्यशरणानुपेक्षा ॥२॥ संसारानुप्रेक्षाभिरूपणाय क्रमतेनादौ संसारित्वादि अविद्यमान
आदिर्यस्य भवगादिनाभत्र । तस्य लोनाप्युत्पादितः केनचिदिति संसरणमितश्चेतश्च नमागमनं संसारस्तस्यानुविधिं प्रेरनरकादिषु
देवभवप्राप्तिजन्मवतः । नरकादिजन्मनां प्रपादानानिते षुचक्रवर्तीत्र वपरिभ्रमतो जन्मवतः सर्व एवप्राणिनः क्षितिजलदहनप
वनवनस्पतिशरीराः । द्वित्रिचतुःपंचेंद्रियलक्षणस्वभावजनकाः स त्वोयदायोनेनसंबंधेन स्वाम्यादिसंबंधेन वा संबंधमन्वभूवन्नतु
भवत्यनुभविष्यंति वा स्वजनकाः स्वाम्यादया वा यदा न संबंधाः तदा परजनाः । एतदेवदर्शयति न हि स्वजनपरजनयोर्व्यवस्थावि
द्यत इति । न नित्यमवकश्चित्स्वजनः । परजनो वास्तिस्वजनो भूत्वा कर्मवशात्परजनो भवति । परजनश्च भूत्वा स्वजनो भवती
यमवस्थैव संसारे न व्यवस्थास्तीति । माताहि भूत्वेत्यादि नानाभेदाव्यवस्थां प्रपंचयति । एवं चतुरशीतियोनिप्रमुखशतसहस्रेष्वि
त्यादियोनिर्यत्र सम्मूर्छति गर्भस्थानं वा तत्र विभागो भवति । परस्परं केनचिद्देलक्षणेन द्वयेनाद्वयेन वा सर्वज्ञवचनयाद्द्येण ।
तत्र पृथिवीजलज्वलनसमीरणेषु प्रत्येकं सप्तसप्तलक्षाः दशलक्षाः प्रत्येकवनस्पतिषु निगोदजीवेषु चतुर्दशलक्षाः द्वित्रिचतु
रिंद्रियेषु प्रत्येकं द्वे द्वे लक्षे तिर्यङ्नारकदेवेषु प्रत्येकं चतस्रश्चतस्रो लक्षाः मनुजेषु चतुर्दशलक्षाः । एवं चतुरशीतिलक्षयोनीनां
चतुरशीतियोनिप्रमुखानि सतसहस्राणि प्रमुखशब्दः । प्रधानवचनः चतुरशीतियोनिप्रधानानि यानिशतसहस्राणि तेषु नान्येषु २५६
स्पर्धाः रागो माया लोभो द्वेषः क्रोधमानौ मिथ्यावहासादिर्मोहः एभिरभिभूतैर्वशीकृतैर्जन्मवद्भिः । अनिष्टा विषयइष्टा येषां तैरविछिन्नवि

षयतृष्णैरन्योन्यं परस्परं भक्षणं पशुरोमादीनामिव तथा विधौ मारणं । बंधः संयमनं । अभियोगो भ्याख्यानं आक्रोशैवं विधदुःखभाजनमसद्
स्तियादशः संसारः द्वंद्वाबधबंधदशामशाकशीतोष्णादयः । न एवारामो यत्र संसारे आरामो हि नानाजातीयतरुसमूहः । आरामइवारामो
द्वंद्वानां संघातः कष्टं कष्टं दुःखं गहनं स्वभावैः स्वरूपं यस्य संसारस्येत्येवं चिंतयेत् ततः संसारभयादुद्विग्नस्य जाताशतिसंसारिकसुखजि
हासालक्षणो भवति निर्वेदइत्येषा संसारानुप्रेक्षा ॥३॥ एकत्वभावनास्वरूपाभावनायाह । एक एवाहमित्यादि । एक एवाहं न जातु द्वि
तीयो जाये म्रिये वा जननं मरणं चानुभवामीति यमलकयोरपि क्रमेणैव भवितः शरणं । यद्वजन्मनि दुःखं मरणे वा तदेक एवानुभवामि स्वार्थं
। नतस्य मदीयस्याशर्मणे अनुभवे कश्चित्सहायोस्ति न तत्र सह जन्मानः सह मरणश्च निगोदजीवा अपि तत्र्यति चारयं तस्मुमर्थी मेक एवा
हं म्रिये इति । एतदेवजाप्येण दर्शयति । न मे कश्चित्स्वजनः । परजनसंज्ञो वा व्याधिजरामरणादीनि दुःखान्यपि हरति मत्तः सकलं दुःखमाहिप्या
न्तानि निमित्तेइत्येतत्र प्रसंज्ञो विभागो वंटनं न च सभूयस्वजना । परजनावा मयि दुरकमुत्तमं विभाजयंतीत्यर्थस्ततश्चैक एवाहं स्वकृतस्यक
र्मणः फलमनुभवामीति चिंतयेत् । स्नेहानुराग प्रतिबंधइति जनन्यादि ष्वकामविषयेस्नेहो भार्यायां कामविषयोनुरागः प्रतिबंधश्चास
क्तिर्न भवति । परसंज्ञकेषु च द्वेषानुबंधः परएवायं न कदाचिदात्मीयो भवतीति किमनेन मा द्वनेनेतितत्तः स्वजनेषु परजनेषु च निःसंगतानु
पगतो मोक्षायैवयतेतेत्येकत्वानुप्रेक्षा ॥४॥ अन्यत्वभावनायाह । शरीरव्यतिरेकेणेत्यादि शरीरं पंचप्रकारमौदारिकादि तस्माच्छरीरपंचका
दन्यो हं कुत एतत् । यस्मादिंद्रियग्राह्यं शरीरमतींद्रियोहं तेन च रूपादिनाकारेण गृहीतुं शक्यं इंद्रियग्राह्यं शरीरमित्यध्यापिनाभेदप्रति
पत्तिरित्याह । अनित्यं शरीरमित्यादि पुद्गलात्मका मौदारिकादि शरीरं पुद्गलाश्च विशरारुत्वाच्छरीरसन्निवेशविशेषं विहाय स्कंधांतरेण पर
माणुरूपेण वा वर्तंते न जातुचिदात्मा असंख्येयप्रदेशसन्निवेशं परित्यज्य ज्ञानदर्शनरूपं वाहत्योवर्तते वर्तिष्यते वा ततश्च नित्यत्वमात्म
नः । ननु ध्रुवपरिणामानित्यतया आत्मा अनित्योपीष्यते । इत्यपरितुष्यन्नाह । अज्ञं शरीरं ज्ञोहमिति । न कदाचित्सुपुद्गला ज्ञानाद्युपयोगरूपे
ण परिणमिनो भवंति । आत्मा तु परिणमितानाद्युपयोग परिणामेन ततोन्यत्वं तथा द्यं तवच्छरीरमनाद्यंतोहं आदिरारंभकालः अंतो विनाश
कालस्तौ यस्यस्तस्य दाद्यंतवत् आदिरौदारिकवैक्रियाहारकाणं स्तु ज्ञानात्तैजसकार्मणयोः सत्यप्यनादित्वमिष्टं पर्यायार्थीकरणेन तु
तैजसकर्मणः पुद्गलाः परिसटंति लगंति चा । यदाश्लेषमायांति तैजसकार्मणत्वया तदा आदिः यदा परिसटेति न दांतः । नैवमात्मनः
कदाचिदादिरंतो वा विद्यते । आरंभारंभकाभावात् ज्ञानरूपेण दर्शनरूपेण वा अविच्छिन्नत्वानन्यरूपत्वाच्च सर्वदेवानाद्यनोहं
इत्यन्यत्वं बहूनि चशरीराणि संतसहस्राणीत्यादि न हि प्राक्तन जन्मशरीराणि इदानींतनजन्मशरीराणि भवंति संसारे परिभ्रमतव
हूनतीता निशरीरकाणि न हि तेषां अफानानुशरीरेन्वयोस्ति स एवोपि अहं पुनः स एव येनोपभुक्तान्यतीतिशरीरशतसहस्राणि
सतो हमस्मि इत्यनुचिंतयेत् अन्यत्वे च सति विच्छिन्नशरीरममत्वत्वान्निःश्रेयसायैव यतते । इत्यन्यत्वानुप्रेक्षा ॥५॥ अशुचित्वा
नुप्रेक्षानिदर्शनायाह । अशुचिविषमिदं शरीरमित्यादि शुचिमलरहितं न शुच्यशरीरकं । पाणिपादाद्यवयवसन्निवेशविशेषस्त
द शुचीत्येवं चिंतयेत । ननु च निर्मलशरीराः स्निग्धत्वचः स्त्रियः पुमांसश्च दृश्यंते तत्कथमस्य प्रति ज्ञामात्रेणाशुचित्वप्रतिपद्येत

स्यात्। आद्युत्तरकारणाशुचित्वादित्यादिहेतुपंचकं। तत्राद्युत्तरकारणाशुचित्वादित्यादि। तत्र हेतुपंचसु हेतुषु आद्युत्तरकारणाशु-
चित्वादित्यस्य व्याख्या तावदुच्यते। क्रमावद्योतनार्थः आद्यं कारणं प्रथमं शुक्रं शोणितं च करोतीति। कारणं निर्वर्त्तयत्युत्पादयतीत्यर्थः
येनासावुत्पद्यमानो जीवस्तैजसकार्मणशरीराभ्यां प्रथममेव शुक्रशोणिते अभ्यवहरति। शरीरीकरोति। औदारिकशरीरतया परिणम-
यति। उत्तरकारणं तु रसहरण्यापरसंज्ञितया नाड्या जनन्याहृतमाहाररसमभ्यवहरति। तदेतदुभयमत्यंताशुचीति शुक्रशोणित-
योरशुचित्वं लोकस्य प्रतीतमिति व्यापयत्यत्यंताशुचीति न जातुचिच्छुचित्वं शुक्रशोणितयोः सम्भवति। तद्यथा कवलाहारो हीत्यादि-
नोत्तरकारणस्याशुचित्वमाचष्टे कवलाहारो हि जनन्या ग्रस्तमात्र एव श्लेष्माशयं कफस्थानं प्राप्तः श्लेष्मणा द्रवतामापादितोऽत्यंताशु-
चित्वतो पित्तस्थानं प्राप्तो मूलतामापन्नोऽशुचिरेव ततो वाय्वाशयं प्राप्तः समीरणेन विभज्यमानः पृथक् खलुः पृथक् रसः इति द्वैधी-
परिणतिमापद्यते तत्र खलांशः मूत्रपुरीषद्विकाद्विदलालादयो मलाः प्रादुर्भवंति रसाच्छोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि जायंते
सर्वं चैतत्कफादि शुक्रांतमशुच्येव तस्मादाद्युत्तरकारणाशुचित्वादशुचिशरीरमिति निगमयति। किंचान्यदित्यनेनाशुचित्वे हेत्वं-
तरमाह। अशुचिभाजनत्वादिति। असुचीनि कर्णमलादीनि तेषां भाजनत्वात्। यथावस्करस्तमवस्करो वर्चस्थानं पादक्षालनकं तदिव यत्त-
दवस्करभूतं तस्मादशुचीति किंचान्यदशुचिभवत्वादिति। हेत्वंतरमेषामेव कर्णमलादीनामशुचीनामुद्भवमाकरः शरीरं यस्मात्तत उत्प-
द्यंते। एते कर्णमलादयः अनंतरेण हेतुना उत्पन्नानां कर्णमलादीनामाश्रयः शरीरमिति प्रतिपादितं। अनेन पुनर्हेतुना शरीरादेव क-
र्णमलादयः उत्पद्यंते इति प्रतिपाद्यते। अयमनयोर्विशेषः अशुचौ वा गर्भे संभवतीत्यशुचिशरीरं गर्भे उदरमध्यं वरा स्त्री वा शब्दार्थे
अशुचौ वा गर्भे तु पुरीषादि प्राये संभवस्तूत्पद्यते। यस्माच्छरीरं तस्मादशुचीति किंचान्यदित्यपरो हेतुरशुचित्वे असुभपरिणा-
मपाकानुबंधादिति। अशुभः परिणामो यस्य पाकस्य तेनानुबंधित्वादनुगतत्वत्त्वमेवाशुभपरिणामपाकं प्रकाशयति। आर्त्तवमृ-
तो शोणितं तस्मिन्। आर्त्तवे सति विदोराधानात्प्रभृतीति बिंदुः शुक्रावयवस्तदाधानान्निक्षेपात्प्रभृत्यौदारिकं कललादिभावेन
परिणमति। अर्बुदघनव्यूहे अवयवविभागः सर्वस्यायमशुभपरिणामः पाकः कललाद्यनयवरूपस्तेनानुबंधदुर्गंधशुभगंधं
अत एव स्त्रियमावकोश्रस्थजावदुरंतमिति पर्यवसाने पि कृम्यादिपुंजो वा भस्म सारमेयवायसादिभक्षो वा भस्मांतमस्थिशकला-
नि वा एवमिदं दुरंतं शरीरं यतस्तस्मादशुचीति किंचान्यदिति। प्रकारांतरेणाशुचित्वप्रतिपादनमशक्यप्रतीकारत्वादिति। अशक्यः प्रतीका-
रो यस्याशुचित्वस्य अशुच्यपनयनप्रकारश्च लोके जलक्षालनादिना प्रसिद्धः। उद्वर्त्तनकं प्रतीतं रूक्षणं रौक्ष्यं कषायादिभिः स्नानं जले-
नात्र लेपनं चंदनादिकं धूपो विशिष्टः सुगंधिद्रव्यसमवायः प्रघर्षणं घर्षणकं वासयुक्तिः पटवासादिकं माल्यं मालाई पुष्पा। आ-
दिग्रहणात्कर्पूरोशीरतुरुष्ककस्तूरिकाग्रहः एभिरप्यस्य शरीरस्य विशिष्टैरशुचित्वमपनेतुं न शक्यं कुतः अशुच्यात्म-
कत्वात्। अशुचिशरीरात्मा स्वभावो यस्य तदशुच्यात्मकमशुचिस्वभावस्य पुरीषादेरिव असम्यक्प्रतीकारशुचित्वापनयनं। शुपघात-
कत्वाच्चाशुचिशरीरं शुचीनि द्रव्याणि शालयोदनदधिक्षीरद्राक्षादीनि तान्यपि आत्मसंपर्कादुपहत्याशुचीकरोति। तथा कर्पूरचंद- २५५
नकश्मीरजादीनि। सुगंधद्रव्याणि संस्पर्शमात्रादेव हतीकरोति। अतो विचार्यमाणं सर्वप्रकारं शरीरमेतदशुचि परमार्थतो नापरं किंचि-

त्वतो शुचिसमस्तिशरीरकं वा शरीरसंघटकं वा विद्यत इति। एवं ह्यस्य चिंतयतः इत्यादिना अशुचित्वानुप्रेक्षायाः फलमाह निर्वेद इत्य-
प्रीतिररतिरुद्वेगः शरीरके निर्विण्णश्च न शरीरसंस्कारार्थमायतते जन्मप्रहाणायैव उद्घटते इत्यशुचित्वानुप्रेक्षा॥६॥ आश्रवा-
नुप्रेक्षा स्वभावप्रकाशनायाह। आश्रवानिहामुत्रापाययुक्तानित्यादि आश्रूयते यैः कर्मादीयंते। आश्रवास्ते इंद्रियादयः स्तानाश्र-
वानिहलोके अमुत्रेति परलोके अपायो दोषः पीडा दुःखं तेनापायेन युक्तान् महानदीगंगादिका तस्याः श्रोतः प्रवाहः तस्य वेगः
सर्वणविशेषः तद्वत्तीक्ष्णा यथासनदीप्रवाहस्तृणकाष्ठादिपतितमपहरति। एवमेते चक्षुरादयः स्वप्रवाहपतितमात्मनम-
पहरंति। सन्मार्गाद्भ्रंशयंति। अकुशलं पापं सामान्येन वा कर्म बंधत स्यागमः प्रवेशस्तद्वारभूतान्। कस्य वपुन्यस्य दशविधध-
र्मस्य वा निर्गमद्वारभूतान् इंद्रियमादियेषां ते इंद्रियादयस्तानवद्यतः बंधयते जीवस्यापकारिणश्चिंतयेदववाअवद्यं गा-
र्हितं तत्तावदादिस्वेवं चिंतायत। तद्यथेत्यादिना सोदाहरणानाश्रवान्दर्शयति। सिद्धविद्यः सोनेकेन विद्याबलेन युक्तोपि वि-
षद्विचारी। अंगस्वरलक्षणादष्टांगनिमित्तस्य पारंगतो गार्ग्य इति। गोत्राख्यः सत्यकिः स्त्रीलोलस्तु विलोनिधनं विनाशमुपज-
गामेति। तथेत्यपरमुदाहरणं यवसप्ररणीयविशेषः तस्य प्रमाथो भंजनमर्दनात्मव्यवहारलक्षणस्तदेकेवश्चि छयावगाहाश्च-
वगाहादिगुणसंपन्नमित्यादिग्रहणात् सिंहादिभ्यो जरहितवमेवं विधवनविचारणे मदेनोत्कटतरा हस्तिबंधकीखिति। गण-
कालंसंज्ञा। नाश्वंमंकप्रकारं चाटुकरणस्पर्शनादिभिः प्रोढयोपितहवमनुजारप्रतारयंति। हस्तिमूर्खान् बंधः संयमनं वध-
स्ताडनं दमनं। शिक्षाग्रहणं पश्चान्निर्दनं अंकुशाभिघातः प्रतोदः प्राजनकस्तेनाभिघातः आदिग्रहणाद्दंतिना रोपिणं युद्धा-
कालेव शस्त्राभिघातः तथेति दृष्टांतरमाह। मेष्कवगुमप्रसंगेनाभिहितः कुतो गर्भेयिस्या अश्वतरीवेगसरीप्रसवकालेमर-
णमस्तुपेत्य वशमेवमित्यादिना दार्ष्टांतिकमर्थमुपसंहरति। एवमुक्तेन न्यायेन लोकद्वयेपि विनाशमृच्छंति। प्राप्नुवंतीति तथैवा-
श्रवांतरेपि दोषदर्शनं सामायिकानि चवायसात्मुदाहरणानि बडिशाग्रलग्नमांसं तथैवापराश्रवमनदोषोद्घाटनमुदाहर-
णद्वयेन तथा परमाश्रवे दोषापादनं। अर्जुनकचौरः स्याम्यांनिवेशितदृष्टिर्निधनं गत इति। सामायिकमेवाख्यानकं तथैवाय-
मप्यन्याश्रवस्य दोषः इति कप्रतितित्तिरः पंजरवर्त्तितित्तिरिशब्दश्रवणादागतो युयुत्सार्थी पाशेन बध्यते। एवं कपोतकपिंजलादेरपि
गीतमेककमेवं गौर्यां पेटके गायति संगीतकं स्कंदकस्यादि सुक्तं एवमेतानाश्रवान्दोषवत्कुशलानेव चिंतयेत्। एवं च परिचिंतयत्
आश्रवनिरोधायैव घटते इत्याश्रवानुप्रेक्षा॥७॥ संवरानुप्रेक्षानिरूपणायाह। संवरांश्च महाव्रतादीनित्यादि आश्रवकारणमपि-
धानमाश्रवदोषपरिवर्जनं संवरः तांश्च संवरान् प्राणातिपातनिवृत्त्यादीनगुप्त्यादिपरिपालनानिति गुप्त्यादयः परिपालनाः
काय परिपाल्नशक्तिवांस्महाव्रतादीनां। आदिग्रहणादुत्तरगुणपरिग्रहः इतरत्रादिग्रहणात्समितिग्रहणं तान्गुणचिंतयेत्। गुणउपकारि-
णस्तांश्च गुणानिति एवं चिंतयेत्। सर्वेह्येते इत्यादिगतार्थं नाख्यं॥८॥ निर्जरानुप्रेक्षा स्वरूपावधारणमाह। निर्जरावेदना इत्यादिना।
निर्जरणं निर्जरा आत्मप्रदेशानुभूतरसकर्मपुद्गलापरिशाटनं निर्जरया एकार्था विपाको वेदना विपाक इति तत्र वेदनानुभवः तत्र

वेदनानुभवः तत्रसाम्प्रादनं विपचनं विपाकः कर्मणां फलानां उदयावलिकाप्रवेशोनुभूतरसानामुत्तरकालं परिशाटः विपच्यमा
ना विपाकाः परिसटंति सद्विविधः इति विपाकानिसंबंधः। निर्जरायाः सहैकार्थत्वात्। द्वैविध्यप्रदर्शनायाह। अबुद्धिपूर्वः कुशलमू
लश्चेति तत्राबुद्धिपूर्वः बुद्धिपूर्वायस्य कर्मणः शाटयामीति। एवंलक्षणा बुद्धिः प्रथमं यस्य विपाकस्य स बुद्धिपूर्वः। सबुद्धिपूर्वोनबुद्धि
पूर्वोऽबुद्धिपूर्वः तत्र तयोर्विपाकयोर्यं तावदबुद्धिपूर्वः नरकतिर्यग्मनुष्यामरेषु कर्मज्ञानावरणादि तस्य यत्फलं माहात्म्यादिको
दिरूपं। तद्विपाकस्तु उदयस्तस्मात्कर्मफलाद्विपच्यमानाद्यो विनिर्जरणं लक्षणो विपाकः सतिनस्मिन्कर्मफले विपच्यमाने सम
वत्यबुद्धिपूर्वकः। मदितैस्तपःपरीषहजयाबानारकादिभिर्मनीषितः तमेवंविधविपाकमवद्यतः पापं संसारानुबंधिनमेवचिंत
येत नद्वितादृशानिर्जरया मोक्षः। शाको धिगतुं इत्येतदेवाह। अकुशलानुबंध इति। यस्मादुपभुज्यापितत्कर्मफलं पुनः संसारभावे
वत्रमितबंधयः पुनः कुशलमूले विपाकस्तपसा शक्याविधेन परीषहजयेन वा कृतः। सा वक्ष्यं तत्रैव बुद्धिपूर्वकः तमेवं विधं गुणत
इति गुणमुपकारकमेव चिंतयेत्। तस्मात्तादृशो विपाकः शुभमनुबध्नात्यमरेषु नावदिंद्रसामानिकादिस्थानान्यंवाप्नोतिमनुष्ये
षु चक्रवर्तिबलदेवमहामंडलिकादिपदानि लभते ततः सुषु परंपरया मुक्तिमवाप्नोति शुभानुबंधः निरनुबंधो वेतिवाशब्दः
पूर्वविकल्पापेक्षः। तपः परीषहजयकृतो विपाकः सकलकर्मक्षयलक्षणः साक्षान्मोक्षायैव कारणीभवतीति। ननु च यदि बुद्धि
पूर्वको देवादिफलः शुभानुबंधी विपाकः स तत्रागमेन सह विरोधः नो इहलोगट्ठयाए तवं। अहिट्ठेजा। न लपेत न पुण्यकरणेदेवादि
फलमिष्टमहितं फलमोक्षार्थमेव घटते। तदंतरालिकफलं देवादितदानुषंगिकमिक्षुवपने केदारादिसेकमन्नमपीणेतुते
न तपः परीषहजयामोक्षः शाप्यः तत्र याप्रवृत्तिस्तपसिपरीषहजये वा सा बुद्धिपूर्विका विपाकहेतुरितितस्मादेवमनुचिंत
यत्कर्मनिर्जरणायैव घटते निर्जरानुप्रेक्षा॥९॥ पंचास्तिकायात्मकमित्यादिना लोकानुप्रेक्षास्वरूपं निरूपयति। पंचास्तिकाया
धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवाख्यास्तेआत्मनः स्वरूपमस्येति लोकमित्यपरिच्छिद्यते विविधो नानाप्रकारः परिणामोयस्येति तमेवंवि
धपरिणामं दर्शयति उत्पत्तिस्थित्यन्यतानुग्रहप्रलययुक्तं उत्पत्तिर्द्विविधाप्रतिकृत्याप्रवर्तिनी अविनामो त्यप्रलया नुमेयाप्रतिक्ष
णमन्यथा वान्यथा चोत्पद्यंते परिणामंते नाना अस्तिकायाः कालांतरवर्तिनी मृद्द्रव्यपिंडाद्याकारेणोन्मज्जनप्रकीणमयशायपिं
डादिरूपेण परिणामते स्थित्यंतरवस्थानमस्तिकायइति अस्तिकायरूपेण सर्वदाप्यवस्थानात्। धर्मास्तिकायादिव्यपदेशमजह
तः ते सर्वदाप्यवतिष्ठंते वचनार्थपर्यायैरन्यतानन्यत्वमिति स्यामन्यत्वंविनाशः सोपिद्विविधः क्षणिकः कालांतरवर्ती विवि
वक्षितरूपतः। द्वितीयकालमन्यत्वमवरूपं नावीत्यवस्थांतरापत्तिरेव विनाशोन निरन्वयः क्वचिदस्तिप्रलयः क्षितिपुलनीअनुग्र
हकारित्वेन सतां नां घटादिसमुत्पन्नानिष्टं अजलाहरणधारणादिरूपेणानुगृह्णाति। प्रलयोपिकालांतरभावी नवत्यनुग्राहको॥ २९७
विनाशः संहितः कुंडलार्थिनः कटकविनाशवनन्यत्वएवअलत्वाद्विभिन्नक्रमतुल्यत्वादि परिणामिश्चनावैलोकंजीवाजीवधरल
क्षणं क्षेत्रं। अतएव विचित्रस्वभावमितिवृत्तौ। विचित्रो नानाप्रकारः स्वभावस्वरूपं यस्य सद्युत्कर्षापकर्षरूपत्वात्। वैचित्र्यं च कर्म

परिणतेः एवं ह्यस्य चिंतयतस्तत्त्वज्ञानविशुद्धिर्भवतीति। लोकानुप्रेक्षा एवमुक्तेन प्रकारेण लोकस्वरूपमभिधाय तस्मिन्नेव जीवादिषु
पदार्थेषु विशुद्धं निर्मलं शंकादिदोषरहितं ज्ञानं भवति। यथा च भगवद्भिरुक्तं। सव्वठाणाइं असासयाइं इति। नकश्चिदस्मिन्नावर्तितज
रूपे लोके किंचित्स्थानमस्ति। शाश्वतं यत्रात्यंतिकी वृत्तिरात्मनो भवतीत्याह। परलोकनिरपेक्षस्य च मोक्षायैव चेतो वृत्तिरनुगुणा भव
तीति। लोकानुप्रेक्षा नादौ संसारे स्यादिना।१०। बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षां निरूपयति। अनादाविति। सर्वकालावस्थायिनि संसारे किंस्व
रूपेण नरकादिषु स्थानादिषु तेषु भवग्रहणेषु इति। तेष्वेव तेष्वेव नरकतिर्यग्मनुष्यामरभवग्रहणेषु पुनःपुनः क्रमवत्परिभ्रमतो नंतकृत्वः प्रा
णिनः शरीरमानसैर्नानाप्रकारैः दुःखैरालीढस्य तत्त्वार्थश्रद्धानाविरतिप्रमादकषायादिभिरुपहतमतेर्ज्ञानावरणाद्युदयाभिभूतस्य
ज्ञानावरणादिकर्मचतुष्टयं घातिकर्मविशेषतो मोहनीयं सम्यग्दर्शनादिमार्गस्य विघातकमित्येतदेवाह। सम्यग्दर्शनादीत्यादि सम्य
ग्दर्शनविरत्यप्रमादकषायविशुद्धो बोधिदुर्लभो भवतीति। जंतोरित्यादि विभक्तिपरिणामेनाभिसंबंधनीयं। जंतुनादुर्लभइति। बोधिश
ब्देनात्र चारित्रमेवविवक्षितं। अथवाऽनंतरं सम्यग्दर्शनादिविशुद्धो बोधिः सम्यग्दर्शनादिरेव बोधिरपगतसकलशंकादिदोष
रहितो दुःखेन लभ्यतेइति। एवं बोधिदुर्लभत्वमनुचिंतयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न भवतीति। बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा।११। स्वाख्याततधर्मानु
प्रेक्षां प्रतिपादनायाह। सम्यग्दर्शनद्वारेत्यादि तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनं। तद्द्वारं मुखं यस्य धर्मस्येति नहि सम्यग्दर्शनप्रति
पत्त्यंतरेण परद्रव्यनादिलाभः समस्ति प्रागेव सम्यग्दर्शनद्वारभूतं धर्मानुष्ठानस्येति प्रतिपादयति। सम्यग्दर्शनद्वारेण धर्मावगाहः इति
पंचमहाव्रतानि साधनं। यस्येत्यनेन समस्तमूलोत्तरगुणपरिग्रहः आचारादीनि द्वादशपर्यंतानि द्वादशांगानि अर्हत्प्रणीता
गमः तेनोपदिष्टं तत्त्वं स्वरूपं यस्य धर्मस्य वरणकरणलक्षणस्येत्यर्थः गुप्तिसमितिपरिपालनविशुद्धमवस्थानमस्येति। गुप्तिभि
समितिभिश्च परिपालनं परिरक्षणं विशुद्धं निर्मलं मेवस्थानं स्वरूपावस्थानं यस्य स तथोक्तः संसारो नरकादिगतिचतुष्टयं तस्मा
न्निर्वाहको निःसारकः न चासावभावीभवति। मुक्तावस्था योभिस्याह निःश्रेयसः प्रापक इति निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं स्वात्मन्येवावस्था
नमसमस्तकर्मापेतस्य निःश्रेयसमुच्यते। तस्य प्रापकस्तस्य पर्यायांतरस्यो स्याद्वक इत्याह। यशो विभावादियुक्तो भगवान् परमर्षि
रितिसमधिगतसकलज्ञानस्तीर्थकरनामकर्मोदयात्तीर्थस्य प्रणायको वंदनेपूजार्ह अर्हन्। तेनामोघवचनेन स्वाख्यातो। अ
द्वौ इत्याद्यर्थेनापरेण केनचिदेवं कथितः। सुष्ठु सर्वपिवाहलक्षणः। व्याख्यातो धर्मः इत्येवमस्य धर्मस्वाख्याततत्त्वमनुचिंतयतो मार्गच्य
वनेतदनुष्ठानेनावस्थानं भवतीति मार्गोस्त्रत्वेमुक्तेः पंथास्तस्माच्च्यवनं भ्रशभ्यवनं मनपेतत्वं तदितिमार्गस्य संबंधः। तस्मानुष्ठा
नेऽभ्रष्टानस्वाध्यायक्रियावरणमेतदेवपरमार्थतो। अव्यवमार्गोऽभीष्टो क्रियानुष्ठानमित्येषा धर्मस्वाख्याततत्त्वानुचिंतनानुप्रेक्षा
।१२। उक्ता अनुप्रेक्षा। सोदाहरणं संप्रति परीषहान्वक्ष्यामइति। प्रतिजानीते मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परीषहाः अर्थ
शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। मार्गाच्यवनार्थं निर्जरार्थं च परीषहाधिसहने मार्गाच्यवने प्रयोजनं कदाचित् क्लिष्टचित्तः क्लीवता
तया नसहनासमर्थः सन्मार्गाच्च्यवेतापि अतस्तत्सहनादरः मार्गस्तस्य तु सम्यगधिसहमानस्य गिरेरिवनिःप्रकंपचेतसो

तत्त्वार्थटी॰ निराकुलस्य ध्याने कजायते कर्मनिर्जरा एतदेवाह सम्यग्दर्शनादेरित्यादिना तत्त्वार्थश्रद्धानादिलक्षणेनमार्गोनिरुद्धोरात्रिकास्य
२५८ सामार्गमात्र अच्यवनार्थं तितिक्षोः सह्यते परीषहा। तथा ज्ञानावरणादिकर्मक्षपणार्थं च सोढव्याः सिद्धिप्रसादभामिकारणसंवरविघटितव
परमोढव्याः परीषहा इति निर्वचनसमर्थतां प्राप्ते ततः क्षुत्पिपासादयो द्वाविंशतिकालभावापेक्षाः सोढव्याः सहितव्याः परीषहा जिलते
।कुसलुटीकुलमिति करणाधिकरणाभ्यां सम्यक्त्रापि कर्माणि परित्यजय: परिसह्यते इति परीषहाः। कियंतस्ते किंनामानः किंस्वरूपा वेत्या
हात द्यथेति संख्यादिनिरूपणोपक्रमणं क्षुत्पिपासेत्यादिसूत्रं क्षुत्पिपासादयः परीषहा द्वाविंशतिर्मताः। क्षुदादिनामानः स्वरूपमपि
शब्दार्थेनाविदितमेव संख्यादीनां त्रयाणामपि प्रदर्शनं करोति। भाष्यकारः क्षुत्परीषहः पिपासाशीतमुष्णं दंशमशकं नाग्न्यमरतिस्त्रीपरी
षहः चर्यानिषद्याशय्याक्रोशवधः याचनालाभरोगः तृणस्पर्शो मलं सत्कारपुरस्कारो प्रज्ञाज्ञानं अदर्शनपरीषह इति। क्षुद्वेदनामु
दितां शोषवेदनातिशायिनीं सम्यक्सहमानस्य जठरान्त्रविदाहिनीमागमविहितेनाधशमयतो नैषणीयं च परिहरतः क्षुत्परीष
हजयो भवति। अनेषणीयग्रहणे न तु विजितः स्यात् क्षुत्परीषहः एवं पिपासापरीषहोऽप्येषणीयमार्गेणानुशालि दयालुना समस्तमनेषणी
यं परिहरता शरीरस्थितिः कार्या शीतपरीषहजयः शीते पतति महत्यपि जीर्णवसनः परित्राणवसनपरित्राणवर्जितानां कल्प्या
निवासाः सिद्धकातिशीतत्राणाय आगमविहितेन विधिना एषणीयमेव कल्प्यादि गवेषयेत् परिभुंजीत सदा नादिशीतार्तोऽग्निज्वालये
त् अस्मद्यादि नेन्वा नासेवेत एवमनुतिष्ठता शीतपरीषहजयः कृतो भवति। एवमुष्णाभितप्तोऽपि जलावगाहनस्नानव्यंजनवाताहि
वर्जयेत् निधारितकायादिवा अजहामापतितसम्यक्सहेत न वातपत्राद्युष्णत्राणाय ददीतेति। दंशमशकादिभिः दश्यमानो
ऽपि ततः स्थानादपगच्छेन्न च। तदपनयनार्थं धूमादिना यातनवव्यजनादिना निवारयेदित्येवं दंशमशकपरीषहजयः कृतः।
स्यान्नाग्न्यमिति। नाग्न्यपरीषहसूत्रनिरूपकरणेनैव दिगंबरमौनादिवत्। किं नहि प्रवचनोक्तप्रधानेन नाग्न्यं प्रवचने तु द्विप्रकारः
कल्पो जिनकल्पः स्थविरकल्पश्च। तत्र स्थविरकल्पे परिनिष्पन्नक्रमेण धर्मश्रवणसमनंतरं प्रव्रज्याप्रतिपत्तितना। द्वादशवर्षाणि
सूत्रग्रहणं आद्वादशवर्षाण्यर्थग्रहणं। ततो द्वादशवर्षाणि नियतवासी देशदर्शनं कुरुते कर्वन्नेवं देवदर्शनं निपादयति शि
ष्यान्शिष्यनिष्पत्तेरनंतरं प्रतिपद्यते अभ्युद्यतविहारं स च त्रिविधो जिनकल्पः शुद्धपरिहारो यथालंदः। अत्र जिनकल्पः प्रतिपत्ति
योग्य एवं जिनकल्पं प्रतिपत्तुकामः प्रथममेव तपःसत्त्वादिना भावनाभिरात्मानं भावयति। भावितात्मा च द्विविधे परिकर्मणि प्रवर्तते
यदि पाणिपात्रलब्धिसंपन्नस्तस्योपधिरवश्यं तथा रजोहरणं मुखवस्त्रिका च कल्पग्रहणे त्रिविधस्तु द्विविधं च विधो वा प्रतिग्रहधा
रिणस्तु नवप्रकारो वश्यं तथा कल्पग्रहणे दशविध एकादशविधो वा उपधिराग माश्रितः एवंविधं नाग्न्यमिष्टं दशविधसामाचार्यं चो
।भवा: [illegible] सामाचार्य [illegible] इच्छामिथ्या [illegible] कृतमावश्यकादि [illegible] उपसंपद् [illegible] सामाचारी आवश्यकादिः श्रुतसंपद २५८
पितेषामाचारवस्तुनवमस्य पूर्वस्य जघन्यतस्तत्र हि कालपरिज्ञानं [illegible] दशपूर्वाणि [illegible] संपूर्णानि। वज्रऋषभनारा
चसंहननाश्च नेव [illegible] कलधृतयः स्थितिरपि तेषामुत्सर्गादिका अनेकभेदा [illegible] तस्माच्च जन्मनासद्भावेन च सर्वास्वेव कर्मभूमिषु

संहरणतः कस्यचित्कर्मभूमावकर्मभूमौ वा अवसर्पिण्यां कालतः तृतीयचतुर्थ्योः समयोर्जन्मतः त्रिचतुर्थपंचमीषु सद्भावः चतुर्थ्यां
तु जन्मापंचम्यां प्रव्रजति उत्सर्पिण्यां [illegible] तु [illegible] जन्मद्वयोस्तु सद्भावः। सामायिकछेदोपस्थाप्ययोर्जिनकल्पप्रतिपत्ति
स्थानयोः एवं तीर्थपर्यायागवेदादिका पि स्थितिरवगन्तव्या आगमानुसारेण वा आनुपूर्वा वेलकल्पो दिर्दशविधकल्पस्तत्रावेलक्यं स्फुटमेवोक्तं
तत्र च मध्यमतीर्थवर्तिनां सामायिकसंयतानां चतुर्विधः कल्पोऽवस्थितो वश्यंतया करणीयः तथा हः शय्यातरपिंडत्यागः कृतकर्म च त
था व्रतादेशः पुरुषज्येष्ठत्वं हि चत्वारोऽवस्थिताः कल्पाः षड्विधस्त्वनस्थितः कल्पो यथा कल्प आवेलक्योद्देशानृपपिंडत्यागमासकल्पास्त्व
र्षाविधिप्रतिक्रमणविधानं चास्थितः कल्पाः आद्यचरमतीर्थकरतीर्थवर्तिनां तु दशविधोऽव्यवस्थितः कल्पः अस्य तु पुनर्भगवतस्तीर्थे
श्रीवर्द्धमानस्य च द्रव्यास्थित एवेष्टः कल्पस्थानेषु दशस्वपि यथा वक्ष्य। किं पुनः कारणमेतदेवं तीर्थकृतां विषममुपदेशनं। आर्जवज
डा अनार्जवजडाश्च पूर्वापरतीर्थकालभावाः मनुजा यस्मात्तस्मात्कल्पः स्थित एव स प्रोक्तः सत्यमुक्तमावेलक्यं तत्तु यथोक्तं तथा कर्तव्यं।
तीर्थकरकल्पः स्याद्वक्ष्य एवमपि श्रुतावधिज्ञानिनः प्रतिपन्नचारित्रास्तु चतुर्ज्ञानिन इति युक्तमेव तेषां पाणिपात्रभोजित्वमेकदेव
दूष्यपरिग्रहश्च साधवस्तु तदुपदिष्टाचारानुष्ठायिनो जीर्णखंडितासर्वतुप्रावरणाश्च तोपदेशेन विद्यमानेऽपि विधवासस्यो ऽचेलिका ए
व यथा पंकोत्तरणे साटकपरिवेष्टितशरीरपुरुषो न नग्नोऽप्यते। सवस्त्रोऽपि तथा अनुपदेशा स्थगनाय गृहीतचोलपट्टको पिनग्न एवेति
यो विद्यकाविस्मारि क्षूर्णशाटिकापरिधानानंतु वायमाह नग्नारं देहि मे शाटिकामिति। एवं साधवो ऽप्यमहाधनवस्त्र्यानि खंडितानि जी
र्णानि च बिभ्रतः श्रुतोपदेशोऽधर्मबुद्ध्या नाग्न्यभाज एवेति चारित्रस्यैवे शुद्धपरिहारिका च स्यामः। अथालंदिकास्तु न पंते लंद मिति कालः
स्याख्या तत्र पंचरात्रं दिनं पंचमोगवः सामाचारी तु तेषां जिनकल्पिकैः तुल्यास्तत्र प्रमाणनिरूपा चर्या कल्पान्विहायतत्रापरिसमाप्ति
त्यस्त्रार्था सुगच्छप्रतिबद्धाः परिसमाप्तसार्थाश्च प्रतिबद्धाः तत्र केचिज्जिनकल्पिकाः केचित् स्थविरकल्पिका। यथालंदिनस्तत्र जिन
कल्पिका यथालंदिनस्तत्र जिनकल्पिकाश्च प्रतिकर्मशरीराः समुत्पन्नरोगाश्चिकित्सायां न प्रवर्तंते नेत्रमलाद्यपि नापनयंति। स्थवि
रकल्पिकास्तु समुत्पन्नरोगा गच्छप्रतिपतितोऽपि प्रासुकेषणीयेन परिकर्म कारयंति जेबजादिमास्थविरकल्पिकाश्चैकैकप्रतिग्रहधारिणः सप्रा
वरणा जिनकल्पिकानां तु वस्त्रपात्राणि गज्यानि। एकत्र पंचरात्रपरिचारिणां तेगणप्रमाणं। जघन्यतनयोगणा शतशः उत्कृष्टाः शिरः
चर्या तु तेषां पंचपंचैवैकैकवीथीचरंतः। पंचभिश्च मासकल्पं परिसमापयंति। स्थितास्थितकल्पयोश्च द्वयोरपि ते भवंति। एवमेते
जिनकल्पिकाद्या गच्छन्निर्गतास्तत्र यद्येवंविधं नाग्न्यमिष्यते। ततो नागमो परोधः। अथ परिधानकपरित्यागमात्रं ततस्तदश्रमा
णकं न मनां सिद्धोऽणयति। जैनेंद्रशासनानुसारिणामिति। स्थविरकल्पिकास्तु चतुर्दशविधोपधय उत्सर्गापवादव्यवहारिणः अपरिग्र
होपधिधारिणश्च प्रव्रज्यादिहारसमधिगम्याः। आचार्योपाध्यायस्थविरभिक्षुक्षुल्लकविनागामासकल्पविहारिणः परितनुकम्र
ल्पवसनस्थगिताग्निमनाग्न्यवर्षाकल्पादिपरिभोगकारिणः दशविधसामाचार्यनुष्ठायिनः उक्रमोत्सर्गानेषणे दिष्टाहारो
पधिशय्यासेविनश्चेति। एवं जनकल्पिकादीनां तास्ववासिनां च पारमर्षप्रवचनानुसारिणां नाग्न्यपरीषहजयः सन् वेनीतिनाम्नेषां

MEMORIAL

तत्त्वार्थटी.
२५९

अरतिउत्पत्तिकदाचिद्धिहरतस्तिष्ठतो वा पत्त्रोपदेशेन तत्रोत्पन्नारतिनापि सम्यग्धर्मारामरतेनैव भवितव्यमेवमरति। परीषहजयः स्या
दिति स्त्रीलीलागमनप्रत्यंगसंस्थानहसितललितविभ्रमादिचेष्टाश्रितयेन जातु चित्तक्षरपिनतासु निवेशयति मोक्षमार्गार्गलासु का
मसुखैषेवं स्त्रीपरीषहजयकृतो भवति। तर्जितालस्यो ग्रामनगरकुलादिष्वनियतं वसतिर्निर्ममस्वः प्रतिमासं चर्यामाहरेदित्येवं च
र्यापरीषहजयो निषीदं तस्मात् सितिनिषद्यास्थानं स्त्रीपशुपंडकविवर्जितं तिष्ठानिष्टोपसर्गजयिनात त्रानुद्विग्नेन निषद्यापरीषह
जयः कार्यः। शय्यासंस्तारकः पंचकादिपट्टो वा मृदुकठिनादिजं देनो वा व चः प्रतिश्रये वा पांशूत्करबहुरः शिशिरो बहुघर्मको वा।
तत्र नोद्विजेत् कदाचनेति शय्यापरीषहजयः। आक्रोशाग्निश्रवणं तद्यदि सत्यं कः कोपः शिक्षयति हि मामयमुपकारी न पुनरेवं करि
ष्यामीत्यनृते चेत्सुतरां कोपो न कर्त्तव्य इत्याक्रोशपरीषहजयः। वधस्ताडनं पाणिपादलत्तादिकशादिभिस्तद्धि शरीरमेव इदं तथा विध्वंसत
एवेति मत्वा सम्यक्सहितव्यमस्पृष्टिवेदमात्मनः पुद्गलसंहतिनिष्पन्नमात्मा पुनरत्राक्षत एव वधं शायितुमनः स्वकृतकर्मफलमुपनत
मिदं ममेति सम्यक् सहमानस्य वधपरीषहजयः। याचनं मार्गणं भिक्षोर्वस्त्रपानान्नपानप्रतिश्रयादिः परतो लब्धव्यं सर्वमेव शालीनत
या च न याञ्चां प्रसादियते साधना उपगच्छ याचनमवश्यमेव कार्यमित्येवं याञ्चापरीषहजयो विधेयः। अलाभसुयाचितेऽसति भिक्षा
म्नानं विद्यमानमविद्यमानं वा न ददातीति यस्मात् तत् कदाचिद्धात् कदाचिन्न कस्तत्रापरितोषोऽतयस्वितिसत्ति। यथोक्तं। बहुं परघरे अ
स्त्यादि। अलाभेऽपि समचेतसैवाविकृतश्चेतसैव भवितव्यमित्यलाभपरीषहजयः। रोगो ज्वरातीसारकासश्वासादिस्तत्प्रादुर्भावे सम
त्यपि नगच्छतिर्गतास्त्रि किं सांप्रवर्त्तनेंगे च्छवासिनस्त्वल्पबकुत्वालोचनया सम्यक्सहते। प्रवचनोक्तेन वा विधिना प्रतिक्रियामाचरंतीति
रोगपरीषहजयः। अशुषिरतृणस्पर्शः दर्भादिः परिभोगो अनुज्ञातो गच्छनिर्गतानां गच्छवासिनां च तत्र ये यावज्जीवमनुज्ञाते निष्पन्नानां तेषां दर्भादि भूमा
वास्तीर्य संस्तारकपट्टको वदर्शनमुपरि विधाय शेरते चौरैर्हृतोपकरणो वा प्रतनुकसंस्तारकादिपट्टो वा संजीर्णस्तथापि तत्परुषकु
शदर्भादितृणसंस्पर्शपरीषहजयः। रजः परागमात्रं मलं सुखेदवारिसंपर्ककठिनीभूतो वपुषि स्थिरतामितो ग्रीष्मोष्मसंपातजनित
घर्मजलार्द्रतागतो दुर्गंधिमदं तनुद्वेगमुत्पादयति। तदपनयनाय न कदाचिदप्यपेक्षामभिलाषं करोतीति। मलपरीषहजयः
सत्कारः सत्कारः पानवस्त्रपात्रादिनापरितोषो योगः पुरस्कारः सत्कृतगुणोत्कीर्त्तनवंदनाभ्युत्थानासनप्रदानादिव्यवहारस्तत्रासत्कारितो
पुरस्कृतो वा न द्वेषं यायान्न स्पृहयेत्। मनोविकारेण सन्मानमिति। सत्कारपुरस्कारपरीषहजयः। प्रज्ञायतेऽनयेति प्रज्ञा बुद्धिरित्याशयः।
तत्प्राप्तौ न गर्वमुद्वहेदिति। प्रज्ञापरीषहजयः। प्रज्ञाप्रतिपक्षेणाप्यबुद्धिकत्वेन परीषहो भवति। नाहं किंचिज्जाने मूर्खोऽहं सर्वपरि
भूत इत्येवं परितापमुपगतस्य परीषहस्तद्दकरणात्कर्मविपाकोऽयमिति परीषहजयः। ज्ञानं तु श्रुताख्यं चतुर्दशपूर्वाणि एका
दशांगानि समस्तश्रुतधरोऽहमिति। गर्वमुद्वहते तत्रागर्वकरणं तज्ज्ञानपरीषहजयः। ज्ञानप्रतिपक्षेणाप्यज्ञानेनागमशून्यतया
परीषहो भवति। ज्ञानावरणक्षयोपशमोदयविजृंभितमेतदिति। स्वकृतकर्मफलपरिभोगादपेतितपोऽनुष्ठानेनैवमालो २५९
चयतोऽज्ञानपरीषहजयो भवति। अदर्शनपरीषहस्तु सर्वपापस्थानेभ्यो विरतः प्रकृष्टतपोऽनुष्ठायी निःसंगश्चाहं तथापि धर्मा

धर्मात्मदेवनारकादिन वीक्षे। अतो मृषा समस्तमेतदिति। अदर्शनपरीषहः तत्रैवमालोकयेत्। धर्माधर्मौ पुण्यपापलक्षणौ यदि कर्मरू
पौ पुद्गलाख्यौ ततस्तयोः कार्यदर्शनादनुमानसमधिगम्यत्वं। अथ क्षमाक्रोधादिको धर्माधर्माविति ततः प्रत्यात्मवर्तित्वादात्मपरिणामरूप
त्वात्स्वसंवेद्यत्वविरोधः। देवाश्चात्यंतरसुखासक्तत्वान्मनुष्यलोके च कार्याभावात् दुष्षमानुभावाच्च न दर्शनगोचरमायांति। नारकास्तु तीव्र
वेदनार्त्ताः पूर्वकृतकर्मोदयनिगडबंधनवशीकृतत्वाच्चैतत्राः कथमायांतीत्येवमालोचयतोऽदर्शनपरीषहजयो भवतीत्यति
शयः यत्राप्यदर्शनार्थः एतदुक्तेः कदाचिद्योदर्शनात्ताः प्रत्यक्षीकृता द्वाविंशतिरिति तन्न्यूनाधिकाः। क्षमादि दशलक्षणकस्य धर्मस्य वि
घ्नहेतवोऽंतरायकारणभूता यथोक्तसंवरार्थं प्रयोजनमभिसमीक्ष्याभिसंधाय। संवरफलं चाभिसंधायमोहरागद्वेषौ निहत्येति केचि
न्मागुदयमासादयंति। केचिदोषादित्सितसर्वं एवेति प्रादुर्भूतस्समापतिताः सम्यक्त्वात् परिसोढव्या भवंतीति। ७। पंचानामेवैषां दिनास्त्वे
संबंधात् पंचानामेव न अन्येन बलस्य लोक कर्मप्रकृतीनामुदयादिप्राकरेते द्वाविंशतिः परीषहाः समुपजायंते। काः पुनस्ताः पंचकर्मप्रकृतय
इति। नामग्रहणमाह। ज्ञानावरणस्य वेद्यस्य मोहनीयस्य तत्र मोहनीयं द्विप्रकारं। दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयं च। तथाऽन्तरायस्यैव
मेताः पंच प्रकृतयः। तत्र कृतयः तत्र परीषहः कस्मिन्गुणस्थाने भवेत्याह। सूक्ष्मसंपरायच्छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दशेत्यामिति शेषावधा
रणं चतुर्दशानां परीषहाणां संपरायः कषायो लोभाख्यस्तस्य बादरा खिंडा निपरिशाटितानि नवमे गुणस्थाने दशमे तु गुणस्थाने सूक्ष्मा
लोभपरमाणवो वेद्यंते। तत्सूक्ष्मः संपरायो यस्यासौ सूक्ष्मसंपरायः शमकः क्षपको वा संयतो मूलोत्तरगुणसंपन्नस्तस्मिन्सूक्ष्मसंपरा
ये संयते मी चतुर्दश परीषहाः संभवन्ति मोहक्षयस्य क्षीणे एकादशद्वादशगुणस्थानवर्त्तिनो संयतो परिदृष्टाः। छद्मस्थवीतरागसा
मान्येन वचनेः सूक्ष्मसंपरायच्छद्मस्थवीतरागयोरिति द्वंद्वः तयोश्चतुर्दशेते भाव्याः परिपठिताः। परीषहाः क्षुदादयो मलावसानाः। छद्म
स्थस्य केवलिनः शेषकर्मकारणभावाद्वेदनीयसंभवाच्च तदाश्रया एव भवपरीषहा भवंतीत्याह। एकादश जिने। एकादशैव परीष
हाः पूर्वोक्तचतुर्दशकं मध्यादपनीय अप्रज्ञाज्ञानालाभाख्यां स्त्रीन् एकादशशेषा भवंति। वेदनीयकर्माश्रया जिने मोहशून्यस्य रेषु
ज्ञानदर्शनावरणांतरायेषु क्षयमात्यंतिकमुपगतेषु घातिकर्मसूत्पन्नसकलज्ञायग्राहि निरावरणज्ञानो जिनः केवलीति यावत्
तत्रास्ते चास्य योगुणानयोर्जिनत्वं तत्र संभवः। ७। सर्वेषां परीषहकारणानां कर्मणामुदयसंभवमंगीकृत्याह। बादरसंपराये
सर्वे बादरः स्थूलः संपरायः कषायस्तदुदयो यस्यासौ बादरसंपरायः स च मोहप्रकृतीः काश्चिदुपशमयन्ती उपशमकः काश्चित् क्ष
पयतीति क्षपकः तत्र सर्वेषां द्वाविंशतेरपि क्षुदादीनां परीषहाणां मद्दर्शनां तानां संभव इति उक्ता गुणस्थानेषु यथासंभवं परीषहाः
संप्रतिकर्मप्रकृतिषु तेषां वकथनायाह। ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने प्रज्ञा च ज्ञानं च प्रज्ञाज्ञाने प्रज्ञापरीषहो ज्ञानपरीषहोऽज्ञानपरीषह
श्च ज्ञानावरणे भवतः। ज्ञानावरणक्षयोपशमात्प्रज्ञानं च सत्येवदिज्ञानावरणे तस्य क्षयोपशमः ज्ञानावरणोदयाच्चाप्राज्ञाः निर्बुद्धि
कत्वमज्ञानं चेति कथं पुनरिदं उपपद्यते। तुल्या हि संदिता। अप्रज्ञा च ज्ञानं च अप्रज्ञाज्ञाने ज्ञानावरणोदये भवतः स्तुनयथापि
सूत्रं। दर्शनमोहांतराययोरदर्शनालाभौ। दर्शनमोहेऽनंतानुबंधिनो मिथ्यात्वादित्रयं च। यथासंख्यमिति क्रमेण दर्शन

मोहे अदर्शनपरीषहः अंतराये लाभपरीषहः अदर्शनम् अश्रद्धानं देवादिसद्भावविषयं अतो मिथ्यात्वानुवेधाद् दर्शनमोहे तत्पात इति
॥७॥ चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः ॥ दर्शनमोहवर्जशेषं चारित्रमोहनीयं चारित्रं मूलोत्तरगुणसंप
न्नाः मोहनात् पराङ्मुखत्वात् चारित्रमोहनीयं तदुदये सत्येते नाग्न्यादयो सप्त परीषहा भवंति । नाग्न्यं जुगुप्सोदयात् । अरत्युदयाद् रतिः स्त्री
वेदोदयात् स्त्रीपरीषहः निषद्यास्थानासेवित्वं भयोदयात् क्रोधोदयादाक्रोशपरीषहः मानोदयाद् याञ्चापरीषहः लोभोदयात् सत्कारपरीषह
इति ॥७॥ वेदनीये शेषाः वेदनीयकर्मोदये शेषाः एकादशपरीषहाः संपद्यंते तिकुल शेषा उपयुक्तेभ्यो अन्ये शेषाः ॥ के पुनरुपयुक्ताः प्रज्ञा
ज्ञानअदर्शनालाभमलवचनालाभादयः एभ्यः शेषाः कैश्चिन्नियेसं भवंति । एकादश जिने प्रायुक्ताः क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्या
वधरोगतृणस्पर्शमलपरीषहाख्याः ॥१०॥ एवमेते व्याख्याननिमित्तलक्षणविकल्पाः आ बादरसंपरायात् सर्वे भवंति । परं तत्पुनिय
ताः तत्किमेते कदाचित् सर्वे एकस्य जंतोर्यौगपद्येन संभवंति न वा संभवंतीत्याह । एकादयो भाज्याः युगपदेकोनविंशतेः ॥ एकाद्याविंशतेः
परीषहाणामित्यादि भाष्यं एकादय इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अवयवैकदेशः ॥ एकश्चासौ आदिश्च एकः आदिर्येषां ते एकादयः
॥ एकादिश्च एकादयश्च एकादयः तदंते द्वाविंशतिः परीषहा भाज्या विकल्प्या युगपदेकस्मिन् यतौ तत्र कस्यचिदेकः कस्यचिद् द्वौ कस्यचित्त्रि
यस्तावद्यावदेकोनविंशतिरिति एकेन विंशतिरिति तृतीयेति योगविभागान् त्रः प्रकृतिभावश्च उक्तार्थाभिधायी
चात्र नञ् एकेनोना विंशतिरित्यर्थः विंशतिशब्दस्य हि दशद्वयनिवृत्तत्वात् द्वौ दशकौ परिमाणमस्य संघस्य विंशतिः एकवचनांतता
एकत्वेन निपातनात् । बहुत्वाद् बहुवचनमिति चेन्न । नैकार्थत्वाद् यूथवनादिवत् कथं पुनरेकोनविंशतिः समस्ति युगपच्च द्वाविंशतिरपी
त्याह । अत्यंतविरोधादिति । शीतोष्णयोः सहावस्थानलक्षणो विरोधः परस्परपरिहारेणास्थितिः । अत्यंतग्रहणं पर्यायतयाऽविरुद्धा
धाम्लापनार्थं शीतोष्णपर्यायावत्यंतविरुद्धौ न यौगपद्येनैककाले नैकत्वेन अवस्थानं । द्रव्यार्थिकस्य तु न देवद्भ्यमपास्तसमस्तपर्या
यं शीतमुष्णं वेत्वभिन्नासीन गुरुलघुकल्प विकलीभूत सर्वव्यवधाना नास्ति कश्चिद्विरोधः ॥ तथा चर्याशय्यानिषद्यानामेकस्य संभवेद् द्वयो
रभावः चर्यायां सत्यां निषद्याशय्ये न स्तः निषद्यायां शय्याचर्ययोरभावः शय्यायां पुनर्निषद्याचर्ययोरभाव इति त्रयो वर्ज्यंत इति ॥१७॥
उक्ताः परीषहजयः संप्रति प्रस्तावप्राप्तं चारित्रमुच्यते । सामायिकछेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसंपराययथाख्यातानि
चारित्रं सामायिकादयः ॥ द्वंद्वः प्रथमबहुवचनेन निर्दिष्टाः केचिद्विच्छिन्नपदमेव सूत्रमधीयते । एकमेव चारित्रं समुदायेना
प्यदिति । तत्र नातीव प्रक्रमस्माकं सामायिकमेव छेदोपस्थाप्यादिभेदेन ज्ञापितं यतोऽतः परमार्थतः एकमेव चारित्रं चारि
त्रं संयम इत्यनेदं मध्यमानो भाष्यकृदाह । सामायिकसंयमः इत्यादि सर्वसावद्ययोगविरतिलक्षणं सामायिकं तद्विशेषाः एव छे
दोपस्थापनादयो विशुद्धतराध्यवसायविशेषाः ॥ सावद्ययोगविरतेर्व्वतत्राह निर्देशः । रागद्वेषविरहितः समः अयोगमनं सकल
क्रियोपलक्षणमेतत् । सर्वे विक्रियासाधोः रक्षार्थमिष्टस्य निर्जराफलाः समस्यायः समायः समाय एव सामायिकमिति स्वार्थिकः टक् समा २६१
याय वा भवं सामायिकं समाये न निवर्त्तितं समायस्य वा विकारस्तन्मयः समायस प्रयोजनमस्येति वा सर्वत्र यथा प्रेतिथ्यैटिकान्

त्सामायिकं द्विप्रकारमित्वरकालं यावज्जीविकं च तत्राद्यं प्रथमांत्यतीर्थकरतीर्थयोः प्रव्रज्याप्रतिपत्त्या वारोपितशास्त्रपरिज्ञाधवना
दिपरिः आरूढतः छेदोपस्थाप्यसंयमारोपणे विशिष्टतरत्वादिरितेः । सामायिकव्यपदेशं जहाती त्यत इत्वरकारं मध्यतीर्थकृतां विदेह
क्षेत्रवर्त्तिनां च यावज्जीविकं प्रव्रज्याप्रतिपत्तिकालादारभ्य प्राणक्षयात् कादवतिष्ठते । प्रथमांत्यतीर्थकरशिष्याणां सामान्यतिपर्या
यछेदोविशुद्धतरसर्वसावद्ययोगविरतावस्थानं विविक्ततरमहाव्रतारोपणं छेदोपस्थाप्यसंयमः ॥ छेदोपस्थाप्यमेव छेदोपस्थाप्यं पू
र्वपर्यायछेदे सति उत्तरपर्याये उपस्थापनं भावे यतो विधत्तां तद्विविधं निरतिचारं सातिचारं भेदेन तत्र शिक्षस्य निरतिचारमधी
तविशिष्टाध्ययनविदः मध्यमतीर्थकरशिष्योवायदोपसंपद्यते । चरमतीर्थकरशिष्याणामिति । सातिचारं तु भग्नमूलगुणस्य पुन
र्व्रतारोपणे छेदोपस्थाप्यं पुनरयं चैतत्सातिचारं च स्थितकल्प एवाद्यंत तीर्थकरयोरेवेत्यर्थः परिहारस्तपो विशेषस्तेन विशुद्धं परि
हारविशुद्धिकं चेति । तदपि द्विधा निर्विशमानकं निर्विष्टकायिकं च तत्र निर्विशमानकमासेव्यमानकं परिभुज्यमानकमित्यर्थः
निर्विष्टकायिकमासेवितं भुक्तं तत्सहयोगात्तदनुष्ठायिनोपि निर्विशमानकाः साधवो लेश्यतः पादकेभ्यो वाचनाद्या निर्वेशउपभोगे निर्वि
शमानकास्तदुपभुंजाना निर्विष्टकायिकास्तु निर्विष्टः कायो येषामस्ति ते निर्विष्टकायिका इत्यर्थः । परिहारविशुद्धिकं चैनयः
प्रतिपन्नास्ते नव च को गच्छः तत्र परिहारिणश्चत्वारो अनुपरिहारिणोपि चत्वारः कल्पस्थितस्त्वेकः वाचनाचार्य इत्यर्थः सर्वेपि ते श्रुतातिश
यसंपन्नाः तथापि कृत्या । कल्पस्थित एकः कश्चिदवस्थाप्यते । तत्र ये कालभेदेन विहितं तपो कुर्वंति ते परिहारिणः नियताचाम्लभ
क्ताश्चानुपरिहारिणस्ते यामे वा पि सिराः तपोभाजां नां परिहारिणां साहाय्यके वर्त्तंते । कल्पस्थितोपि नियताचाम्लभक्त एव तत्र तपः
परिहारिणां ग्रीष्मे चतुर्थषष्ठाष्टमभक्तलक्षणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टं क्रमेण वर्षाशिशिरकाले षष्ठाष्टमदशमानि जघन्यमध्यमोत्कृष्टा
नि वर्षास्वष्टमदशमद्वादशानि काश्चिज्जघन्यमध्यमोत्कृष्टानि पारणकोलेष्वाचाम्लमेव पारयंति उक्तविधानं तपः षण्मासं कृत्वा प
रिहारिणस्तु परिहारिणां प्रतिपद्यंते अनुपरिहारिणश्च परिहारिणो भवंति ते षण्मासान् विदधते तत्तपः पश्चात् कल्पस्थित ए
काकी षण्मासान् एकं परिहारतपः प्रतिपद्यते । तस्य चैको अनुपरिहारी भवति । तन्मध्ये अपरश्चैकः कल्पस्थित इति एवमेष परि
हारविशुद्धसंयमो अष्टादशभिर्मासैः परिसमाप्तिमुपयाति । परिसमाप्ते तु तस्मिन् भूयस्तदेव किंचित् परिहारतपः प्रतिपद्यंते अ
शक्त्यपेक्षाः केचिज्जिनकल्पमपरे गच्छमेवाविशंतीति परिहारविशुद्धिकाः स्थितकल्पा एव प्रथमचरमतीर्थयोरेव भवन्ति
मतीर्थयोरिति सूक्ष्मसंपरायसमतु श्रेणिमारोहतः प्रपततो वा भवति । श्रेणिरपि द्विप्रकारा औपशमिकी क्षायिकी च । तत्रौपशमिकी
अनंतानुबंधिनो मिथ्यात्वादित्रयं । नपुंसकस्त्रीवेदौ हास्यादिषट्कं पुंवेदः अप्रत्याख्यानाः प्रत्याख्यानावरणाः संज्वलनाश्चेति अ
स्यास्त्वारंभको अप्रमत्तसंयत एव पर इत्युक्तवति । अविरतदेशप्रमत्ताप्रमत्तविरतानामन्यतमः प्रारभते । स चानंतानुबंधिनो
अनंतरोपशमकमेव समसमस्तं ततो दर्शनत्रिकं ततो नु दीर्णमानारोहकः नपुंसकवेदं ततः स्त्रीवेदं योषितारोहं
तीयान पुंसकवेदं ततः पुरुषवेदं तृतीयकृतिरपि तो हास्यादि स्त्रीवेदं ततः पुरुषवेदं तत्रोपि हास्यादिषट्कं ततः पुंवेदं ततो

तत्त्वार्थ टी॰
२६१

अप्रत्याख्यानावरणानां चतुर्णां युगपदेव क्रोधं संज्वलनक्रोधांतरितो शमयति। पश्चात्संज्वलनक्रोधं। पुनर्द्वौ मानोपशमात्संज्वलन
मानं पुनर्द्वौ मायेततः संज्वलनमायां पुनर्द्वौ लोभोपशमात्संज्वलनलोभं संख्येयानि खंडानि कृत्वा क्रमेणोपशमयन्नपश्चिमखंडमसंख्ये
यानि खंडानि करोति ततः प्रतिसमयमसंख्येयभागमुपशमयन् समस्तमंतर्मुहूर्तेन समयति। नाशसंख्येयभागशमयन् सूक्ष्म
संपरायसंयमो भवतीति अत्यंतविशुद्धाध्यवसायो दशमगुणस्थानवर्त्ती श्रेण्यारोहे च वर्द्धमानविशुद्धाध्यवसायस्य विशुद्ध्यमानव
नरत संक्लिष्टाध्यवसायस्य संक्लिश्यमानस्य सूक्ष्मलोभ्यवयवः संपरायः कषायः संसारभ्रांतिर्यत्र तत्सूक्ष्मसंपरायं सबोपसौ क
षायः संसारभ्रांतिहेतुर्यत्र सूक्ष्मसंपरायं सबोपशांतकषायो निःस्वप्रसयला मादाव दर्श्यजनद्रव्यकुद्रकोसेवनादिस्पृशय
लाद्भक्कुरादिरूपेण नश्यच्छिन्नानिबद्धाबाधं धनादिप्रत्ययतः स्वरूपमुपदर्शयति। तद्दसोमुपवासिकादिशुभसत्त्वसमीरणे
न संधुक्षमाणकषायाग्निश्चरणेंधनमामूलतो दहन्नुपशाम्यते प्रतिविशिष्टाध्यवसायादिति। क्षायिकी तु श्रेणिरनंतानुबंधिनो
मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वानि अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणानपुंसकस्त्रीवेदौ हास्यादिषट्कं पुंवेदः संज्वलनाश्च अस्यारोहकः अ
विरतिदेशप्रमत्ताप्रमत्तविरतानामन्यतमो विशुध्यमानाध्यवसायः सन्ननंतानुबंधिनो युगपदेव क्षपयत्यंतर्मुहूर्तेन ततः क्रमेण
दर्शनत्रिकं ततो अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणाष्टकं युगपदेव क्षपयितुमारभते विमध्यमभागेवेषामिमाः षोडशप्रकृतीः क्षपयति नर
कतिर्यग्गती एतदानुपूर्व्ये एकद्वित्रिचतुरिंद्रियजातीर्नामोद्योतस्थावरसाधारणसूक्ष्मनामानि ततो निद्रानिद्रा। प्रचलाप्रचलांस्त्या
नर्द्धितनोष्टानां शेषं ततो नुदीर्णं चेदं जघन्यं पूर्ववत्। ततो हास्यादिषट्कं ततो पुंवेदं वेदं ततः संज्वलनानामेकैकं क्रमेण क्षपया
ति मा वशेष पूर्वं संज्वलनकषायेतनतरं क्षपयितुमारभते। सर्वत्र पूर्वशेषं चोत्तरे वसहक्षपयति। यावत्संज्वलनलोभसंख्येयभा
गः तमपि संख्येयमसंख्येयानि खंडानि कृत्वा प्रतिसमयमेकैकं खंडं क्षपयतिते दापि सूक्ष्मसंपरायमी भवति। समस्तमोहनीयोप
शमे तु एकादशगुणस्थाने प्राप्त उपशांतकषायो यथाख्यातसंयमी भवति। क्षपकस्तु सकलमोहार्णवमुत्तीर्णो निर्ग्रंथो यथाख्या
तसंयमी भवति। अथशब्दो यथाशब्दार्थे यथाख्यातः संयमो भगवता तथासावेव कथं वाख्यातो कषायाः स चैकादशयोर्गुण
स्थानयो रुपशांतत्वात्क्षीणत्वाच्च कषायाभावइति। एवं पंचविधं चारित्रमष्टविधकर्मचयरिक्तीकरणात्। नव पुलाकादिषु विस्त
रेण वक्ष्यमः। पुलाकादिसूत्रे उपरिष्टात्पुलाकादिनिर्देशे। सामायिकादिसंयमः। पंचप्रकारोपि पंचसु पुलाकादिनिर्ग्रंथेषु विस्तरे
ण प्रपंचेन भावयिष्यत इति। उक्तं चारित्रप्रकीर्णं वनपः संप्रत्यानशनादिकं तपो भण्यते। अनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्या
नरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशा बाह्यं तपः। यद्विविधं तपो बाह्यमभ्यंतरं च तत्र बाह्याभ्यंतरशब्दार्थः प्राक्निरूपितस्तदेके
कं षोढा तत्र बाह्यस्य तावत्षड्प्रकारो भेदा ना च वृत्ते षड् पिसूत्रं विवृण्वन्। अनशनं अवमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यान। मित्यादि प्राक्युक्त २६१
तः। सम्यक्शब्दोनुवर्त्तते। सच विशेषणं सम्यगनशनं सम्यगवमोदर्यमित्येवं च सर्ववृत्तिपरिसंख्यानादिष्वपि। किं पुनर्विशेषणेन ना
वर्त्तते दृष्टफलमंत्रसाधनाद्युद्देशेन क्रियमाणमनशनादि निरस्तं भवति। रूपकवत्पुरस्कृतो हारनिरोधादिस्तथापश्चिममितिमाजीवादिहेतोः उपहतभावदोषस्य हितसंयमरक्षणं। न च कर्मनि

\

र्जीर्यतः सम्यग्ग्रहणं। यक्तप्रवचनोदितं शुद्धनयास्वसामर्थ्यापेक्षो द्रव्यक्षेत्रकालभावानिदूतः क्रियासु वाहाप यन्नुहोराश्वास्यंतरकार्याः क
रोत्यनशनादितपः सकर्मनिर्जरां भजवती सेवमर्थमनुवर्त्तते। सम्यग्ग्रहणं बालतपः प्रतिषेधार्थं च। संयमसम्यग्दर्शने द उक्तः। चारित्रं
वा पंचप्रकारं संयमः। तत्परिपालनाय रसत्यागादिसम्यक्क्रियो भवति। कर्मज्ञानावरणादि। तस्य निर्जरा। आत्मप्रदेशेभ्यः परिसटनं।
यथोक्तं। यद्विशेषणेनाप्युपचितोपीत्यादि। तपश्चप्रायः। सर्वसमयेप्रतीतं। शुभाशुभकर्मक्षयायेत्येवं कर्मनिर्जरणार्थं चेत्युक्तं प्रशस्त
समुच्चयार्थः। तत्रानशनमादौ विवाहारगवेषणीयन्नवामपिसंयतः केनचिद्दतीचारकलंकेन सुज्येते चेति तत्परिहारायोपसंहृतं
सप्रपंचं वक्ष्यते। षष्ठाष्टमादीत्यादिना। असनमाहारस्तस्य परित्यागोऽनशनं तद्द्विधा इत्वरं यावज्जीविकं च। तत्रेत्वरं नमस्कारसहि
तादि चतुर्थभक्तादि पाण्मासकारेण पत्नस्तमतीश्वरवतरइयेहितं चतुर्थभक्तादिषण्मासपर्यवसानमित्वरमनशनं भगवतो महा
वीरस्य तीर्थे यावज्जीविकं तु त्रिविधं पादपोपगमनं। इंगिनीमक्तप्रत्याख्यानमिति। तत्र पादपोपगमनं द्विधा सव्याघातं निर्व्याघातं च
मतो व्याधयुगाय दोषक्रांतिः। क्रियते सम्मुपजातव्याधिनोत्पन्नमहावेदनेन तत्सव्याघातं निर्व्याघातं तु प्रव्रज्याशिक्षापदादिक्रमेण
जराजर्जरितशरीरः करोति। यदुपरितचतुर्विधाहारप्रत्याख्यानो निर्जरं तु कं स्थंडिलमाश्रित्य पादप इवैकेन [illegible] मिपत्यापरिस्पं
दस्ता वदास्ते प्रशस्तध्यानव्यापृतांतः करणो यावदुच्छ्वासः। प्राणास्तदेतत्पादपोपगमनाख्यमनशनं। इंगिनी श्रुतविहितं क्रियाक्रि
याविशेषस्तद्विशिष्टं मरणमिंगिनीमरणं। अयमपि हि प्रतिपन्नानशनः प्रव्रज्याविप्रतिपत्तिक्रमेणैवायुषः परिहाणिमवबुध्यात्र
निजोपकरणः स्थावरजंगमप्राणिविवर्जितस्थंडिलस्थायेवकाकी। कृतकृतचतुर्विधाहारप्रत्याख्यायी पर्यंतेकृतसमस्तप्रत्याख्या
नः। समाश्रितमृदुसंस्तारकसमुत्सृष्टशरीराद्युपकरणममत्वः स्वयमेवोच्चारितनमस्कारः समीपवर्तिसाधुदत्तनमस्कारो वा
वर्तनपरिवर्तनादिकुर्वाणः समाधिना करोति कालमेवं भक्तप्रत्याख्यानं प्रधानमरणमिति उक्तमनशनमवमौदर्यमवममित्यूना
मित्यादि। अवममूनमुदरमस्येत्यवमोदरः तद्भावो वमौदर्यमूनोदरता कवलप्रमाणे निरूपणार्थमाह। उत्कृष्टावित्यादि उत्कृष्टो
विकृतस्य मुखविवरं यत्रनोपहत्य प्राणे कृत्वाय। प्रक्षिप्यते। अवकृष्टस्त्वसंतलघुकस्तौ वर्जयित्वा मध्यमेन कवलेना विकृतस्य मुख
प्रमाणेना वमौदर्यं। तद्वत्रिविधमवमौदर्यं तद्यथेत्यादिना प्रत्यक्षीकरोति। अल्पाहारावमौदर्यं प्रमाणप्राप्तात्किंचिदूनावमौ
दर्यमिति। तत्राहारः पुंसो द्वात्रिंशत्कवलप्रमाणः कवला एकाल्पाहारो रावमौदर्यं उपार्द्धावमौदर्यं द्वादशकवलाः अर्द्धसमौ
दर्यं पादपादोनद्वादशकवलायनः। कवलचतुष्टयेप्रक्षेपात्संपूर्णमर्द्धं भवति। प्रमाणप्राप्ताहारो द्वात्रिंशत्कवलाः। सर्वैकेन कवले
नाप्यूनः किंचिदूनावमौदर्यं भवति। इति शब्दः प्रकारार्थः प्रमाणप्राप्तावमौदर्यं चतुर्विंशतिकवला। भागंद्व्यावमौदर्यं षोडशकव
लास्त्रिविधे वावमौदार्यं एकैककवलह्रासेन बहूनि स्थानानि जायिते। सर्वाणि चनाम्नवमौदर्यविशेषाः कवलपरिसंख्यानं चेति
पुरुषस्य द्वात्रिंशत्। योषितोष्टाविंशतिः नपुंसकस्य चतुर्विंशतिः अन्नोविभागः कार्यः। वृत्तिसंख्यानमनेकविधेत्यादि। वर्त्ततेऽनया
स्येति वृत्तिः भैक्षं तस्याः परिसंख्यानं परिगणनं आगमविहितो निग्रहो वा परिगणनं। दत्तीनां भिक्षाणां वा तत्र दत्तिर्यदेकस्थेन भिक्ष

पतिपात्रकादेः पटलकेनवादोदनकादिनावानिरुद्धहस्तेनोद्दिश्य यद्ददाति कडुच्छकेन उद्धरेत् किकयावान् परिगणनमेकोदत्तिरित्येवा
प्ययदि तिस्रो वा इत्यादि। एवं भिक्षागणनमपि परिगणनं गोचरप्रवेशकाले करोति। तद्यथेत्यादिना अभिग्रहानेकविधत्वं दर्शयति उत्क्षि
प्तनिक्षिप्तं सत्रचर्यादीनामित्यादिना उत्क्षिप्तं पटलकोदंककाकडुच्छकादिनोपकरणेन दानयोग्यतया दायकेनोद्धृतं तान्दर्शय
दिलप्सेत नो गृह्णीयामिति नावविशिष्टमित्युत्क्षिप्तचर्या उत्क्षिप्तमवहारिणमिति। तथा परो निक्षिप्तचरकः एवं विपरीतयादीदृशमु
त्क्षिप्तचर्यादीनामन्यतममभिग्रहमभिगृह्य पर्यटति भिक्षार्थे सक्तुकुल्माषौदनादीनां चेत्यनेन द्रव्यक्षेत्रकालभावविभक्तानभिग्रहा
न्सूचयति। तद्यथा सक्तुकुल्माषान्शुद्धौदनं आदिशब्दात्तक्रमेककमावाम्लपर्णकमंडकात्यादि गृह्णीयेति क्षेत्रतो देहलीं जंघयोर
न्तः कृत्वा कालतो विनिवृत्तेषु सर्वभिक्षाचरेषु भावतो हसन् रोदनादि वा क्रन्दो निगडादिबद्धो अकारूकृतत्तमालपवो वा दायको दद्या
ति यद्यदेवमन्यतमस्याभिग्रहस्य नेशेषप्रत्याख्यानेरिति परिसंख्यानं तप इति। रसपरित्यागोनेकविध इत्यादि रसं तैस्याद्यंतेति शायने
रसाः तत्परित्यागो हि तत्परिहारः सोनेकप्रकारस्तद्भक्त्यादिवा तद्यथेत्यादिना रसान्स्पष्टीकरोति। मद्यमांसमधुनवनीतादीनामि
त्यादि। तत्र मद्यं गौडपिष्टद्राक्षाखर्जूरादिद्रव्यसंभारोपजातमदसामर्थ्यं विषरागादिवर्द्धीवमस्य तन्नेकरोति। अस्वतंत्रस्वतद्रशः का
र्यकार्यविवेकशून्यः अनुपष्टस्थितसंस्कारो न किंचित्स्वरति गर्हितं अतो नित्यावपरिहार्यद्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया उ युक्तितः
श्रुत आगमानुसारिणया यथाश्रुक्रमावरणीयं सर्वथा तत्परित्यागस्तपः। मांसं तु प्राणिशरीरावयवस्तच्च प्राणव्यपरोपणमंतरेण दुः
प्रापं प्राणातिपातश्च शरीरसं दुःखानुमानेन शक्यः प्रांजनकर्त्तुं स्वयं न करोति अन्यैः कार्यते स्वेतदपि न अन्योपि नैव कार्यते
न चानुमोदनीयः स्वयमेव कृषुक्षुन्मुनिना साधुस्यो दास्यामीत्येवं कृतकारितानुमतिभिः परिहारः। सर्वथाश्रुतज्ञो रूपदिष्टश्चा
सनप्राणेयिन सर्वज्ञेनेति। अथ यत्कृतकारितानुमतिपरिशुद्धमोदनादिवत्किमिति न वर्ण्यते। तदपि आर्षपरिहार्यस्तत्र थ्येयनयः
परिहरं स्तेव द्रव्यादि चतुष्टयापेक्षानन्वेवमोदनादयोपि गार्ह्यपरिहारिणस्त्याज्याः नैतदेवं मांसरसो हि सर्वरसातिशायी हृष्य
तमश्चाकिल तत्र वाव श्रंसा विशार्ह्यं न चैवमोदनादयः ननु क्षीरदधिघृतादयोपि रसाढ्याः एवं स्युमंतेति पि हि मुमुक्षोः। सर्वदा
नैवानुज्ञाता भगवद्भिः यदा अनुज्ञातास्तदापि मात्रयातमायोभोजनशक्तिः घृतादि विंडकृयन्नवचरणबाधायेप्रत्यलाः परेणाप्य
वरूपमिदमस्यापियं न वियोगतोप्यवर्तते सर्वमेव वत्रिकोटिपरिशुद्ध्यादिगजाश्वनरमांसाव्यवहारिप्रसंगात्। तस्मात्सर्वमेववत्रि
कोटिपरिशुद्धमप्यवहार्यं मद्यपाने चातिचातिप्रसंगः। अथ मद्यपानं प्रकृतिसावद्यमिति परिह्रियते। एतदप्यसत् प्राणातिपात
संबंधात्रसातिशायगार्ध्याच मांसमपि प्रकृतिसावद्यमेव अपि च मद्यमुपभुंजते युक्तितो येन ते शुकिंचिद्वद्यमुपलभ्यते तस्मा
न्मांसरसपरित्यागः श्रेयानिति। मधुत्रिप्रकारं माक्षिकं कौत्तिकं भ्रामरं च एतदपि प्राणव्युपघातनिष्पन्नमेवेति परिहार्यं द्रव्यादि
चतुष्टयापेक्षयेति। गोमहिष्यजाविकानां नवनीतं चतुर्द्धा मचापि रसोद्धव्यइति परिहार्यः। आदिग्रहणात् क्षीरदधिगुडघृततैला २६२
ख्याः पंचावरुध्यंते विकृतयः तत्र क्षीरविकृतिः पंचप्रकारा गोमहिष्यजाविकोष्ट्रीणां दधिविकृतिर्विकर जीवर्यानां चतुःप्रकारेश्च

गुडविकृतिरिक्षुविकारफाणितादिप्रसिद्धं खंडशर्करावर्जः दधिविकृतिरिव घृतादिविकृतिरपि चतुर्विधैव तैलविकृतिविकृतिरपि चतुर्वि
धा तिलातसीसिद्धार्थककुसुंभकानि तैलानि दशाभीष्टतान्यवगाहनिष्पन्नान्यवगाह्यकविकृतिरपूपादिका साध्यादिग्रहणाद्राष्ट्री
नैव एवमेतासां रसविकृतीनां प्रत्याख्यानं तपः एतादिरसत्वाद्वाजीकरणप्रसिद्धेश्च न सर्वदा व्यवहार्याः चित्तविकारहेतुभूतत्वादेवं
च विकृतयोच्चर्यमंशालजंते। अंतामुपमुद्धरणेन लतनाग ∽ प्रत्यंगविलोकनवत्प्रत्याभिव्याइष्टेवरसपरित्यागलक्षणं विशिष्टं तपः
विरसरूक्षायभिग्रहश्चेत्यनेन विनापि विकृतिभिः शाकं प्राणसंरक्षणं यतिनेति दर्शयति। विगतरसं विरसं विकृतिभिरसंसृष्टं विरसं
वा तस्मादरसात् रसमात्रप्रच्युतं रूक्षं कोद्रवाम्लपर्णकमादिग्रहणाद्दंतपोतपरिग्रहः विविक्तशय्यासनता नामेति। शय्याग्रहणेन प्रति
श्रयफलकसंस्तारकग्रहणं। आसनग्रहणेन पीठवृसिकादि विविक्तं गर्हितजनसंपातरहितं च विजात्यं विरादि चाविविक्तं च तत्
न्शय्यासनं च विविक्तशय्यासनं चैवविविक्तशय्यासनं तद्भावो विविक्तशय्यासनता नामशब्दो वाक्यालंकारार्थः। अभिधानवचनो वा
अस्येव विचरणमेकांतमनोबाध इत्यादि पर्यायकथनेन व्याख्यानं विविक्तमेकांतमनाबाधमसंसक्तं स्त्रीपशुपंडकविवर्जितमिति
पर्यायाः। अथवा एकांत इति अभ्रमणस्यादिषु संवेगस्पर्धी ज्ञानार्थ इति च नादमनमंतः श्रुतज्ञानं तद्व्यापार एवैको यत्र वाचनाप्रश्न
नादि निरुत्सर्पति तदेकांतं अनाबाध इति। आबाधः शारीरोपघातः। स न विद्यते। यत्र तदनाबाधं असंसक्तेति सूक्ष्मस्थूलजंतुर,
हिते स्त्रीपशुपंडकविवर्जित इति स्त्रियो मानुष्यः। पशवो गोमहिष्यजाविकाद्याः पंडका नपुंसकानि वस्कनश्चारित्रोपघात एवैवम
र्वनदेवकानादिगुणयुक्तं प्रतिश्रयादि निरूपयति। शून्यागार इत्यादिना शून्यागारं शून्यगृहमदोषं देवकुलं दुर्गाद्यायतनादिस्तमा
यत्राशआनुष्याः समवायमरूयतः संप्रति तु न तत्र सम्भवन्ति पर्वतगुहा पर्वतविवरं गिरिगुहादाविवलयनानि आदिग्रहणादन्य
दपि जीर्णोद्यानमध्यवर्त्तिमंडपकादि परिगृह्यते। एवमयथोक्तानामन्यतमस्थाने व्यवस्थानं किमर्थमिति चेत् समाध्यर्थं समाधिर्ज्ञानदर्शन
चारित्रतपोवीर्यात्मकः पंचधा समाधानं समाधिशब्दान्नादीनामपरिहाणिर्वृद्धिश्च इंद्रियसंलीनता तपोविशेषः इंद्रियाणि संयम्य सश्री
त्तानि क्रोधादिकं द्वकं च। विविक्तशय्यासनमासेवमानसंलीनता भवति। श्रोत्रेंद्रियविषयेषु न वितव्यमरक्तद्विष्टेन कषायसंलीन
ता क्रोधस्यतावदुदयनिरोधः प्राप्तोदयस्य वा वैफल्यापादनमेवं शेषाणामपि तथा अकुशलमनोनिरोधः कुशलचित्तोदीरणं वा
एवं वागपि वा वाक्कायमापारस्कसमुत्पन्नप्रयोजनस्य यत्र व तसंजीतनाव्यपदेशमस्क्ते विनानुपयोजने। निश्चलासनमेव श्रेयः
विविक्तचर्यानुनाव्यकृते वोक्ता कायक्लेशोनेकविध इत्यादि कायः शारीरं तस्य क्लेशो बाधनं कायात्मनोरभेदः संसार्यवस्थायामन्यानु
गतत्वात् क्षीरोदकादिरिवानः कायबाधायामात्मनो बाधावश्यं भाविनी एकत्वपरिणतेश्च विना संसार्यात्मनः सुखदुःखाभाव एवस्था
देवमात्मनः कायद्वारेण क्लेशोपपत्तिः सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिरित्यतस्मात्सम्यग्ग्रहणमनुवर्त्तते तत्त्वकायक्लेशविशेषणमागमा
नुसारिणी। सम्यक्क्लेशोत्पत्तिः निर्जरायै स्याद्यासवाग इत्यनेकप्रकारः कायक्लेशतपस्तः तद्यथेत्यादिनानेकविधत्वं दर्श
यति। स्थानवीरासनेत्यादि स्थानग्रहणादूर्ध्वस्थानलक्षणः कायोत्सर्गपरिग्रहः तस्यावाग्रहविशेषात्स्वशक्त्यपेक्षितकालनियमश्च प्रावर्तं

सकऋपतेरिबावर्गत्तमोवीरासनंतु जानुप्रमाणसनसन्निविष्टस्याधस्ताद्भूमाक्रष्यते।चतदासनं निवेष्टा चतदवस्थएवास्ते यदातदाका
यक्लेशाख्यंतपो भवति।तत्राप्यभिग्रहविशेषादेवम्भूसामर्थ्यापेक्षातकालनियमः उक्तंहुक्तासनंतुप्रसिद्धमेव विनाशनेन क्रमो वाप्राप्तके
कदवस्म भवति एकपार्श्वशायित्वंतत्वधोमुखउत्तानमुखस्तिर्यग्वा व्यवस्थितेवाकालनियमनेदेनयदवतिष्ठते।नन्वयःकायक्लेशाख्यंता
थादंडायतशायित्वं नामतपः।ऋजुकृतशरीरप्रसारितजंघाद्वयचलनरहितःतिष्ठति।यदातथात्तद्भवति।तथानापन्नमपिऊर्ध्वबाहो
रूर्ध्वस्थितस्य नियमस्थितेस्यनिपन्नस्यवा प्रज्वलितगमक्षिजालस्य सवितुरभिमुखस्थितस्य भवति।अप्रावरणनियमविशिशिरसमयेप्राव
रणग्रहं आदिग्रहणाद्धर्मेतेपिरजनीषापनेसंतापनमात्मनःशीतार्तिसहनमित्यर्थः तथालगंडशायित्वमप्रतिकर्मशरीरत्वमस्ता
नकं केशलुंचनमित्येवंमतानिस्थानवीरासनादीनि सम्यक्प्रयुक्तान्यागमचोदनानि तुगतानि बाह्यं तपः यथाशक्तिविधिनानुष्ठेयमन्य
थात्वविधिप्रयोगादात्मानमितरांश्चधर्मावश्यकविधीन् पीडयेद् विषमप्रयुक्तं विषवत् किं पुनरितो बाह्यात्तपसः फलमवाप्यते इत्याह
।अस्मात्षड्विधादपि बाह्यात्तपस इत्यादि।संगत्यागशरीरलाघवेंद्रियविजयसंयमरक्षणं।कर्मनिर्जरा चेत्यनेकं फलमासाद्यते।त
त्रनिसंगत्वं बाह्याभ्यंतरोपधित्यागापि शंगनिर्ममताप्रतिदिनमतिमात्राहारोपयोगात्प्रणीताहारोपयोगाच्छरीरस्य गौरवं ततश्चमासक
ल्पविहारित्वायोग्यता तद्वर्जनात्तु शकटाभ्यंजनवदुपयोगाद्धारशरीरलाघवमुपजायते।ततश्चाप्रणीतशरीरस्योन्मादानुद्रेकादिंद्रिय
विजयः नक्कापवार्थमद्दिंडमानस्यचर्याजनितजंतूपरोधभावात्संयमरक्षणं निःसंगादिगुणयोगादनशनादितपोनुतिष्ठतेष्ठमभ्या
नव्यवस्थितस्य कर्मनिर्जरणमवश्यंभावीति अत्र केचिन्मोहांधतमसछन्नान्नाश्चोदयंति।आतापनशिरोलुंचनकायोत्सर्गादिकायक्ले
शोपक्रमेण न कर्मक्षयो भवतीति प्रतिजानते।विकल्पचेनमर्थमुक्त्वाप्रसाधयंति।दुःखं चेदं पूर्वकृतजं अथवापि नोनवात्कृयः
नेकर्मजाचानवामोक्षोवेतिनकृत दुःखंयदतदनेकेनोपक्रमेणातापनादिना प्रयोगेणोपक्रमिकं तु द्विपूर्वकमात्मानं तापयतो
दुःखमुपजायते।तत्किं पूर्वकृतकर्महेतुकमाहोस्विदातापनादिउपक्रमेणैवजनितमिति तत्रयदि प्रथमः कल्पः पूर्वकृतकर्महेतु
कंतदातापनादिजं दुःखंमेवं तर्हि व्यर्थएवातापनादिक्रमः पूर्वकृतकर्मविपाके ह्यातापनादिप्रयत्नस्यानीश्वरत्वदर्शनान्नारका
दिष्विवेति।तत्तस्माद्दत्तानामात्मसंतापनादिक्रमविशेषवैयर्थ्यमन्यजन्मकृतकर्मफलोपभोगित्वान्नारकादिवदिति प्रयोगः न चतत्पू
र्वकृतकर्मजं दुःखप्रयत्नानुविधायित्वाल्लर्तकीभ्रूभंगवदिति।अथ द्वितीयकल्पः आतापनाद्युपक्रमजनितमेवदुःखनपूर्वकृत
कर्महेतुकं।एवंतर्हि निबाह्यः कर्मक्षयाभावो वायमवैयर्थ्यवेति वाशब्दविकल्पः।न हि पूर्वकृतस्य पापस्य क्षयः सिद्ध्यति तत्फ
लाप्रतिवेदनात्।अदत्तफलत्वादित्यर्थः।नतस्यकर्मणः परिक्षयोदत्तफलत्वादितरादत्तफलकर्मवत्।अथ आतापनादिप्रयत्नो
पि पूर्वकृतहेतुकएवाभ्युपेयते न तर्हि कश्चित्सुरुपाकारोस्तीति साम्यः कर्माभावः।असति च पुरुषकारे प्राक्तनस्याकृतत्वाद्भावः।
तत्कर्मणो यस्मायमातापनादिप्रयत्नेफलमभ्युपगम्यते।तदपिप्राक्तनं कर्मन्यस्मिस्तदभावेतापवएव कर्मणः प्राप्तः भवमोक्षः अथयो
सौ पापस्य कर्मणो विपाकः सोपिकर्मैव प्रतिज्ञायते।ततस्तदपौपक्रमिकं कर्मप्राप्नोति।पापविपाकत्वात्।अतो न सिद्ध्यति सोपापक्ष
यासंभवात्।नचपापस्यकर्मणः कुशलो विपाकः आतापनादिः समस्ति कुशलस्यापि अकुशलविपाकप्रसंगादिति।स एवमा २६
स्राव प्रसंगान्नेवार्हतानां पापस्य कर्मणः क्षयः संभाव्यते।अचेतनकृतत्वं बंधतः असंक्लिष्टत्वमपि शालीति पातादिक्र्द्धन्नेनसायुज्य।

तेजोकस्यचामः स्थावरजंगमजंतुभिः भुक्तैर्बाधितेरेवतत्राभावश्चपभावी चंक्रमणादिक्रियासु जंतुवधः तथाप्रवक्रवीतापिचपायपरिणामनुसा
दयंतोपि दुःखं कामक्रोधशोकभयादीनां निमित्ती भवंतः पापेन युज्यंते।एवमचेतितत्वं बंधतो कृतबंधतश्च जैनानां नास्ति मोक्ष इति।
अत्रोच्यते द्विविधः कर्मपरिपाकहेतुर्भगवद्भिरुक्तः स्थितिक्षयस्तपश्च तत्रप्रणिधानादिमन्तरेण कर्मक्षयस्थितिक्षयात् यथोक्तमा
दितस्तिसृणां मंतरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परास्थितिः सप्ततिर्मोहनीयस्य नामगोत्रयोर्विंशतिः त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा
ण्यायुष्कस्येति।तत्कृतमिदं प्रणिधानमंतरेण स्थितिक्षयात् कर्मविनाशः।तथा।अपरं कर्मक्षपणार्थमर्हद्वाद्दर्शितं तपो द्विविधं अभ्यं
तरं च बाह्यं चेति केचन अपि षड्विधं लोकेपरसमयेषु च यत्प्रसिद्धं तन्नेपि भवति बाह्यं।अभ्यंतरमप्रसिद्धं कुशलजनेनैव तु ग्राह्यं।तथेत
रागोपालांगनालंगनादिजनप्रसिद्धमशुभकर्मक्षपणकारीति।रात्रौ भोजनं चैकभोजनं निःप्रतिक्रियत्वं चरोमनखधारणं इत्यम
लकीरासनादीनि अस्नानपिंडपानं इत्यादिदृष्टिवदहमभयनागामरणात् अदर्शनधावनवीवरधारणात्काष्ठशय्याश्च।इत्येवमादयः का
यक्लेशा न तु प्रसक्तं ते।सर्वैरपि पाखंडिभिरतस्तपस्त्वं भवतिसिद्धं।दुःखसहिता स्थितिलक्षणं सुखेनादरस्तपः कष्टादेहत्यागो वीर्योद
मोच विषयेष्वसंगत्वं।स्वात्मवशीकरणं च प्रियधर्माणां च वीर्यसंजननं।कायक्लेशस्य गुणाः प्रभावनाध्यानदाढ्यं च।ततश्चैवं प्रमाणय
तो मायास्तनवीर्यस्याहतानामात्मसंतापनाक्रमविशेषवैयर्थ्यमिति लोकविरोधिनी प्रतिज्ञालोकेत्वविगानतोनशनादितपः
प्रसिद्धं।कर्मक्षयकृतदृष्कुवानस्य परिस्फुट एव लोकविरोधः तथाम धाकाड्यपोद नादिनभोक्तव्यं।बुभुक्षितेनापिरात्रौ च कालो
पस्थायिभिरूद्दर्शननिमित्तं गर्भपातादीन वद्दर्शनान्नभोक्तव्यं।इति कालविशेषाश्रयणेनिरुजस्यापि असनप्रतिषेधः।उक्तोहद
भूलासेवलनिप्रतिक्रियत्वादि च कायक्लेशलक्षणं तपः स्वागमे सुपेतमिति।आतस्तपो अकिंचित्करमित्यागमविरोधः तथा।
सर्वज्ञप्रणीतागमानुसारिणो चैमोदंध्यातापनादिकः।कायक्लेशः प्रतिविशिष्टेष्टफलः।आगमप्रचोदितत्वेसति कायक्लेशत्वाद्रुक्षमूला
सेवित्वमिः प्रतिक्रियादिवत्।अन्यजन्मकृतकर्मफलोपभोगित्वादिति।यद्यन्यजन्मकृतं ददातिश्चतत्तमेव नोपभोक्तुः कश्चिद्व्यापारः।
ततोद्भ्रमहेत्रकालभावनिरपेक्षत्वादसिद्धो हेतुः।न हि किंचिदपि द्रव्यादिनिरपेक्षं फलमिष्टं जैनैः दैवकः कर्मणो विपाकोपरा
मावान्नद्वेष्टापूर्वकोनतु यादृच्छिकोऽवतः कथमव्यर्थता लोचमोहादिक्रियायास्तदुदयहेतुकायाः यथोक्तं।यदिन्नाम्यफलहेतुन
तुविकलेनिर्देति ताप्यनुयादिशः नाप्यापावयति तृणामहदुत्पन्नहिंसायेदशां उभयोपशमोस्तु को सापेक्षो कर्मणः श्रुभाश्रुभयोः सा
न्वेः तस्मान्मुमुक्षोरार्हत्स्य प्रवचनानुसारिप्रवृत्तेश्च वीर्येण कर्मोदयमाविर्भावयतोनव्यर्थमातापनादिक्रियाकलापः कर्मनि
र्जरणफलः अथ नश्वतं त्रमेव फलं ददातिकर्म नतर्हि व्यर्थमातापनादितपः पूर्वकृतं वद्भवतिकर्मनचव्यर्थोयिन्नःपुरुषप्र
यत्नेनविपच्यमानत्वात् तत्त्वश्चनारकादृष्टांतः साध्यशून्यः नारकीयमोपकर्मान्यजन्मांतरोपात्तं नरकभवापेक्षमुदयति
स्वपरिणामापेक्षं च नव्यर्थनिर्जराफलत्वात्।एवं वातापनादिप्रयत्नस्यानीश्वरत्वमसिद्धं।कर्मोपगमहेतुत्वात्।यथोक्तं
न चतत्पूर्वकृतकर्मजं दुःखंप्रयत्नानुविधायित्वादिति।तदप्यपेशलं।यद्यत्प्रयत्नानुविधायितत्पूर्वकृतकर्मजनभवति

यथा नर्तकी रंगं कर्मेति खदर शलाका नीतः। किल नस्सन्नता कुतः सुगतः प्रयत्नवान्। कादि विधः शलाकया तत्पादवेधनक
र्मप्रयत्नानुविधा। भवति। पूर्वकृतकर्मजं वेत्यनेकांतः इत एकनवनेकत्वेऽशक्यमेवकुरुक्षोत्। ततः कर्मविपाकेनपादविद्धोसि
सिद्धवरति। न सिद्धांतं नर्तकी रंगोपि पूर्वकृतकर्मत एव रंगं इति कर्मेविन्यासः अदारिकशरीरावयवस्यौदारिकं पूर्वकृ
तकर्मजं क्रियाक्रियावतोरनेदादिति साधयत्येष्टं ततः नैव क्रियाकर्मक्रियैवाज्ञताकांकर्महि पौद्गलिकमिष्टं तत्पूर्वमिति। अ
थ तापनादुपक्रमजनितमेतदुःखं न पूर्वकृतं कर्मजं ततः कर्मकृत्या नावश्यं। यदुक्तं तदसंबद्धकमानमेव। यस्मात्पूर्वकृतमे
व कर्मद्रव्यादुपेक्ष्य दुःखादेति। न पुनरातापनादिक्रियायात तत्पूर्वमेवोत्पद्यन इति। अज्ञात जैनसिद्धांत नैयायिकानां
मतयथार्थं न मानाय नारे दिव्य अपि पूर्वकर्मकृत एवेति। ननु पुरुषकारा नावश्यं तदप्यज्ञानविजृंभितं जीवकर्मणोरना
दिसंबंधः। आत्मा वसंसारी सकर्मकः कर्ता क्रियते नव कर्म वीर्यांतरायक्षयोपशमाद्वीर्यप्रयत्नविशेषः आत्मनः करणं जनक
र्मनिवर्तमानं पिहिवाणि प्रयत्नमारंभत इति। इष्टं क्रिया या कथं पुरुषकारानव स्थात्यते। तथापरमुक्तमात्तेन दृष्यापि
स्वकर्मणो विपाकः। सोपि कर्मतंत्रो मोक्षाभावः पापक्षयस्य न वात्। यस्मात्किल तदप्युपक्रमिकं कर्मतस्याप्यपरो विपाकः। तस्मा
पर। तस्याप्यपर इत्यकृताभावः। अत्रोच्यते ज्ञानमेवोपराध्यति। कर्मपुद्गलानां विपाको नु नावौ स्वविपाकः सकर्मविगुणः गुणैः कथंचिदे
कात्। तत्र कर्मपर्कैकं परिशाटति। जीवप्रदेशान्नोपहितता नस्कर्मोपादानमस्ति कथं मोक्षाभावः। न चायं नियमः पापस्य कर्मणः पाप
=स्पनु. नैव विपाकेन भवितव्यं कुशलस्य कुशलेनेति सिद्धिनुभावबंधयो विपर्यासवचनात्। यथा कर्मप्रकृतयो तत्पा। संक्रमयति
गुणतउत्तरप्रकृतिनिबंधात्मायाः बादरवशानप्रयोगे न शिथिलयदि दृढबंधशिथिलं दृढयाते च कर्म न तु जीवः। तत्र कृष्णाध जघन्या
स्थितीविपर्यासतिवापि नारीकरणं नामस्य शोषणस्तिमनेनैव क्रमशः कृष्णपरिपाचनं वाकांशितेषु पिदृष्टांतः संक्रमस्यतारीकरणं स्थितेः
षणस्तिमनेन कृपरिपावनमित्युदीरणं। अनुभावांश्च विपर्यासयति तत्र प्रयोगतो जीव तीव्रत्वमंदत्वात्स्वात् प्रकृति भिन्नासुय
द्धामं दंसतकारी क्रियते हरिद्राचूर्णवानातपादिभिः कार्यते यथा इति। यदिमुक्तमसंवेतितात्कृत बंधतो मोक्षाभाव इ
ति। तदप्ययुक्तं। यदि संवेतितमेव शुभमशुभं वा बध्यते। नासंवेतितात्। भवंत हिंस कश्चित् मिथ्यादृष्टिरस्ति न हिंसारवः काले नु जोवा
द्विजादिर्वा स्वदर्शने मिथ्या देसं वेतप्रतिपद्यते। सर्वोपि हि स्वदर्शननिश्चितमेव सम्यगित्युपगच्छतिन मिथ्येति सरवरयति यथवमा
श्रंकेश्वः विपरीताभिनिवेशात स्य मिथ्यादर्शनात् दे स निर जुगुप्सा छिद्रत सर्प्य मवस्यं भाविनी। हिंसाश्च। विपरीत ताभिनिवेशात्
संसारमोचकयाज्ञिकगलाकर्तप्रवृत्ती नो विमला धर्मो यमेवेति। पापमिति वासंवेतनात्पापं स्मात् व हिते अत एव हिंसेव संवेतयति प्र
थय था वा प्राणव धे विहिते पापं भवति तित तसिद्धे वहिंसा नावस्यं यदि प्राणी व भवति। प्राणसंज्ञा व भवति। वधक चित्त वा स्यात् स्यते
य धित श्च भा वति। नतो हिंसेति। अथ ते हिंसा मित्यवं संवेतयति। संसारमोचकादयो निरूपयित हिंसं वेतयित्युं नियमेन जीववधो
भवत्यारं भ इति यथोक्तं। नूनं ष्टाम पंगे भयवन वायुवनस्पतीन् पशून्। पेष्यान्। भ न्वा र भ माणस्य प्राण व्यपरोपणं नियतं आरंभ
संवेतन मस्त्ये ते षां व नतु जिघांसा या इति तद पि तु ल्यमु न य षा नण्या मापि संबं धित्वात्। संवेत्य हि स को ति नृ सं सा तथा त था तु नारे

नीवं धापितदनुरूपो बंधविशेषो हिंसावशात् अज्ञानत्रवम न्यमणी वायः शोणितमुत्पादयति मायास्नोत्स्य स्थानं तर्थक मनु हिंस्यान्नसम
स्ति। नच नक्तिम सस बुधो य मितिानत्व ताश्च हिरस्ति यस्य चास्ति नक्तिः स उपासकः। कथमुत्पादयेत् दुःखमस्य कः। न च संसक्ति तस्या अदधत श्चसं
वेतनन मिश्चंतो चक्षाधारं नैपि मर्वकार्य हिंसा न वेदोष। यत्तविदं निर्यथानां जीवा कि ले मद्रति। आनंतर्थक मेवं मातापित्रादीनां वधे वा यंत्र
प निदश्च तथैव वार्यस्ये नताच कुशला नियथोक्तं न चतुष्टय संयोगे नेति वालस्य यांसु मुष्टीराजं कलित इति वास्ति बुद्धोक्तिः तचपञ्च
धनत्वं व्यक्तं सच चेतयति यां श्रूनरं थनाङ्गारं नोपदेशिता बंधुहस्त हिंसकत्वं प्राप्नोत्तु चेतयति। सजंतून् काष्ठ दग्धितकं यूईहि
का पिपीलिकादी शंचेत नवेति। सर्वज्ञः। यद्यर्मवेतितः कर्म बंधो न भवति ततः सर्व एव प्रयत्नो व्यर्थः स्यात्। ईर्यानाषादानामर्गस्थान
मयनासनादिषु च यतनो व्यर्थः सर्वप्रतिलिखसमीकृतकरणादि पात्रपरीक्षणं सुदकश्चावणं सुपसंपदादि नियमाश्च नावश्यमा
स्यते तु बधस्य भवं त्यपार्थानि सूनबुध्यावि प्राणं पश्वादि वधे कथमधर्मः यदप्युक्तं गंधमत्रुक्तवक्तं ता नामा पूर्णो लोकः तदत्रा
हिंसकत्वं इर्दे नमिसुक्तं च जीवनाप्ति लोके यतर हिंसाकथं नवेत्कुलाइ दसिमवगारहमानोः कथं न संघट्ट येत्सत्ता। तत्रोच्यते
इत्यविप्रजायायत्कायाः स्वद्रव्यपरिणता पंचः अघघाति न इष्टाः स्कंधप्रतिभेद उक्तः अपिवावित्तकायाः प्रचुराः संतीह जीव
नियुक्ता। स्थायिद्युर्यंतर्द निनिश्वासप्रभृति विष्टसु अपि च प्रमत्तभावा। हिंसक मर्दन च कजंड करणं सत्त्वोदितेन मार्गेण विहारश्चा।
वादाप्यः ज्ञानबंधकः सत्वमरणेपि। स्याना नामय दाविधः। अदास्त्र स्य प्रमाद दोषे ल तस्य प्रायश्चित्तं दशविधमातिष्ठतीति तदास उपपादि
नास्य कायाः। सर्वमाकृश्च सर्वतंत्रेष्व यदि चैवं नाहिंसः स्यान्मोक्ष एव न तु ब्रुवते परा महिंसां सर्वधर्मप्रवादिनो जोकोति प्रतिजिज्ञा
दैर्तो ज्ञानरतो। मा त्वनारंभे। तस्मादसंचेतितोपि कर्मबंधः समस्तजीवव्यापिपि लोकेस्या हिंसकस्य फरितियथा क्रमनुस्मादयंतोप
तुष परस्य कामक्रोधादीनां निमित्तानां प्रतिपद्यमानः काययोगद्वारेणैव सा युज्यते। यतः सर्वांगोपांग सुंदराङ्गनि योषितां कामाग्निमु
द्दीपयति। कस्य चित्तदर्शनात्प्रद्वेषः यदि वा बाह्यनिमित्तमात्रा बंध स्ततः मृगो पि वद्ध हेतु रितेस्या तस्यापि वधनिमित्तत्वाद्बंधः तथा जैनस्थाप
तानेपि निकं पापमनिच्छतोमायास्न नवीयस्यामोम कृणमप्यदोषं स्यात्। एवंवादितत्र आशय। इति विधमावायंतो संसारयति तद्यथा मांसरसदत्ता
अर्यंतत्वार्य णाच यं वधे ते ऋल्या शायं वेसेतदेवज्ञात परसमयस्य परिकल्पुवचनं यतो यावदात्मा। उष्टितः। कायस्यात दर्शन तत्प्रत्या
गमानुसारेणेय तमानस्य नवास्त न सा योगः। यथोक्तं। योरं कादि हिंसा वाम्रढो वायं प्रयोग माचरात। तस्मादितदनुरूपो बंधस्तस्माईताश्रा
लाः। यद्रवचेतनः कायोपविद्धः सत्वेन तदानुस्पृष्टानि वि धि स्त्रि विधे नेति न तत्र विनि नः। कर्मबंधो स्तिएतेन काष्ठादीनां पुण्यपापप्रसं
गत्क्तोवेदितव्यः यथा कर्मार्थ यं हि धर्म पुण्यपापक्रियायो मिच्छति कुध स्यैव पुण्यार्थिनो निर्ग्रंथ शिरो लुंचने पापप्रसंगादि सर्वप्रादुष्टं
वो ध्यान च हष्टांतः सर्वविकल्परूपनयोतु माना भावप्रसंगादि ति यथा कृं मृगस्यापि वध निमित्तकर्मबंध इति। तत्राप्युक्तमेव हर्षइति
चात्र कापत्ते भायं बंधो हिंतः प्रयागवमान। न च तस्य द्वयमानस्य तस्य हिंसा प्रयोगो स्ति अदृश्य काधारं नेवाव स्पं भावी जीववधः सि
द्धस्स्कादद्वाप एते। दोषा न नुमोमनकृणे नीष्टः शाक्यानां सर्वानुदितस्य रेखमदभिहृताः कथमदुष्टः यस्यात्संधापि हनिरूपतिरेके णोज्यास

तत्त्वार्थ·टी·
२९९

यद्वृमयथोद्दिष्टकृतं तद्धि कूद्देशेनैव कृतं तद्व्यतिरेकात् मायास्तनवीयशोदयति कथमेषणीयमपि निष्कारणवृद्धिसांनसोनुम
न्येत। परितुष्यति यल्लक्षणाय दत्तेन त्यस्समति तोषिजे नैदास्वाकः इत्येषविशल्यो मोनसतुष्यतिये न जीवघातायसुखमुखःसर्पतिमयं
धर्मेनेनेति बुष्यातत्। ननु दृष्टे। न समर्थनानेन सुखं तन्नोपि निष्यामिरतितुष्यति लिन यं तेमता पिरमे फनानुमतिः। अथ कदा
चिद्दाशंकितः अदृष्टाकाद्गि नोऽपपिनथ वनतुष्यत। सपिनयुक्तं। आत्मार्थं हितानां नयति दर्यते। सर्वीवानां हत्वात्मार्थं सत्वं समरूपुप
द्दतमुदीरूपतनमांसं। नहिमूकाना। दयाद्या लुशुत्ला। दयालुशुत्ल न्तु निर्दयो नवति परमुद्दिश्यारब्धमपि तदा शुल्लनु कथं न विरूपः
स्यात् इत्येषविप्रलापस्तथा रुधूत्वनावेन। गृहिणानस्तारंभः शक्यः वारयितुं सर्वाणवजीवानां सद्धिधर्मः संसरतां शक्यस्तो दृष्टिकारंभःनि
वारयितुं। यात्राक्रमारायत्रयस्मिश्चद्मद्दतोमांसतदोषदति। तत्रो क्तं रसपरित्यागस्तपसितत्वमिति। छ। प्रकृतमुच्यते। किंचप्रकृ
तंतपस्तत्र बाह्यमुक्तं मध्यकनान्तरमुच्यते। तथा। ग्रायेन कर्मनिर्दहनक्रमः प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्त्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम्
तर्कापारन्तूयस्त्वादन्यतीर्थविराधनः बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वादान्तरं तपउच्यते। प्रायश्चित्तादीनां ध्यानान्तानां द्वंद्वः। मूलोत्तरगुणगुणस्खलेपण
तीचारः। चित्तं मलिनयतीति तन्मकाशनाय तच्चोधयन प्रायश्चित्तं विहितपापच्छेदकारीत्वात्प्रायश्चित्तमिति। दषोदरादित्वाच्छ्रृटुसंस्का
रः प्रायोबाहुल्येन चित्तविशुद्धिहेतुत्वात्प्रायश्चित्तं विनीयते येनाष्टप्रकारं कर्मापनीयते सविनयः क्तोपदेशेनव्याहतो व्यग्रस्तआवैया
वृत्यं सुष्टुमर्यादयाकालवेलापरिहारेणपौरुष्यपेक्षया वा अध्यायः स्वाध्यायः विविधस्यान्नपानवस्त्रपात्रादेः संसक्तस्यातिरिक्तस्य वर्ण
त्यागः उत्सर्गो व्युत्सर्गः वा कायचित्तानां आगमविधानेन निरोधो ध्यानं। उत्तरमिति। पूर्वसूत्रोपन्यस्तबाह्यतपोपेक्षया सूत्रानुपूर्वीसा
मान्यादुत्तरमित्यभ्यंतरमाह। एतदपि षट्प्रकारमभ्यंतरं तप इति। तदेतदभ्यंतरं तपः नवचतुर्दशपंचद्विभेदं यथाक्रमं प्राग्ध्यानात्
नवादीनां भेदशब्दोपसंहितानां भेदशब्देन बहुव्रीहिः द्विपदद्वंद्वोऽसमासे समानाधिकरणे बहुलमुत्तरपदलोपश्च विज्ञानमुद्रामुपस्थायेन
नचचत्वारश्च दशचपंचचद्वौ च नेदाश्च नेनव चतुर्दशपंचद्विभेदा एते भेदा यस्य ते यस्य भेदाश्च स्यते प्रयणाः क्रमप्रमितियथासंख्य
प्राग्ध्यानात् प्रायश्चित्तादारभ्य यावद्व्युत्सर्ग इति इतो ध्यानात्सूत्रादुत्तरं यद्वक्ष्यमाणः प्रायश्चित्तादित्रिद्विभेदमवसेयमिति। छ। तद्यथेत्यनेन
सूत्रसंबध्नाति। अभ्यंतरतपोनेदेत्यादयस्य निर्दिष्टविकल्पसंख्यस्य तद्भेदानाम। भाविशेषप्रकृतस्यार्थमिदमुच्यते। आलोचनप्रतिक्रम
णतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनानि आलोचनाद्यः उपस्थापनांताः कृतद्वंद्वानपुंसकलिंगनिर्दिष्टाः प्रायश्चित्तं नव
भेदमित्यादि विवरणं अपसंख्यातिकः सूत्रानन्तरोऽस्त्यादिना नवापि भेदान्विवेकेन दर्शयति। तदुभयमित्येतद्याचष्टे। आलोचनप्रतिक्र
मणे इति। तदित्यनेनालोचनं प्रतिक्रमणं च संगृहीतमिपवचटतायानेदः आलोचनादीनां भाष्यकार एवक्रमेण विवृणोति अनयामर्यादया २९९
दोषरहितः। कार्याकार्यविवृत्यल्लवालजल्पेन वता सकलमतीचारमाच ष्टे। अस्तद्धीकरोति। प्रकाशयत्यालोचनाहयिगुरवे तत्त्वकथ्य
दत्तः। चारःप्रकाशमात्रेणैवापोह्यते। यथा श्रुतोपदिष्टव्यापारानुष्ठायी मोहात्ययतमानावश्यकरणीयेषु प्रत्युपेक्षणप्रमार्जनवैयावृत्त्यस्वा
ध्यायतपश्चरणगुरुवन्दनारविहारावनिचैत्ययतिवंदनादिषु कार्येषु अन्यंगपयुक्तो तिः सप तेप्रवर्तते। यस्तस्थूलातिचारः सत्वाप्रव

प्रमाद क्रियाविशुद्धिर्यमालोचनमात्रादिवविशुद्ध्यति तस्यालोचनतपः क पर्याया आलोचनमर्यादया गुरोर्निवेदनं विविक्ताव्याख्यासविवरणेन
व्याटनेदं नप्रकाशनं गुरोश्चेतसि मिमध्या चारममारोपणं आख्या। अथ मंगृहनाचतभाषा करणं निदागर्हाप्रगेसेवमनर्थान्तरमेकार्थत्वं
परमार्थत इति। प्रतिक्रमणमित्यादि। स्वयमेवविवृणोति। भाष्यकारः मिथ्याः दुःकृतसंप्रयुक्तः प्रत्यागः प्रत्याख्यानं कायोत्सर्गकरणं चात्र
तीचारान्नपुष्पपरिहारण प्रतीपंक्रमणमपसरणं प्रतिक्रमणं एतदाह मिथ्या अलीकमुक्तमनुमार्गः दुष्टंकृतं दुष्टंकृतं चरणविराधन
मित्यर्थः तेन संप्रयुक्तः प्रत्यवमर्शः। पश्चात्तापः उत्सवमिदमयादुष्टं कृतमिति विश्रुद्धनानस्त्रानुसारेण। समपजात विप्रतिसारःशती
यमपद्मार्दा। तात्प्रत्याख्यानानि न पुनरेवं करिष्यामीति। प्रत्याख्याने प्रतिक्रमणं कायोत्सर्गकरणं चेति। कायममशरीरस्य उत्सर्गं यस्मात्तु विशुद्धनावस्या
पिममायं कायः व्युत्सृष्टपतिनःका। स्थितिनमेनावदोषद्वानातदेतदेवं विधप्रतिक्रम प्रायश्चित्तमर्हमसत्पुक्तिसमिति प्रमादनायुक्तानाम्
तो विनयशानिम्यचरतद्भाकारादिसामाचारीमप्रयुजानस्य लघुकमृषावादतमूर्च्छाचतो विधिस्सत्यकासजृंभितवा न मोहणकंदर्पहास
विकथादिमानाविहितं तदुभयप्रायश्चित्तनिरूपणाह। तदुभयमालोचनप्रतिक्रमणे। तच्चालोचनंमारभ्यांतप्रतिक्रमणं चा। एतदेवउ
भयं प्रायश्चित्तं आलोचनं कृत्वा गुरुसंदिष्टस्य प्रतिक्रमणं एतद्द्वयप्रायश्चित्तं संभ्रमनयातुरापत्सु दमानाभोगानात्मवशामतपसुदुष्ट
चिंतितभाषणचेष्टाचतमविधिसंप्रतिविवेकप्रायश्च। ॥ वसरविवेकाविचतनामित्यादि। विवेकस्त्यागपरिणामः विवेवनं नावविशुद्धिः
विशोधनं निरवयवतावुनप्रत्युपेक्षणं प्रस्फोटनमीक्षणमेवर्वा प्रयत्नेनश्च्योप्यवयवो नास्मीति विशुद्धिरित्येन पर्यायशब्दाः अभिन्नम
र्थमभिदधंति। विवेकप्रायश्चित्तस्य विषयं दर्शयति। सएषविवेकः संसक्तान्नपानोपकरणादिषु भवतीति। उपयुक्तेनगीतार्थेन गृहीतं शाक्पश्चाद
वगतमशुद्धं विवेकार्हमन्नपानग्रहणे लिंडपरिग्रहउपधिरा धकोपग्रहिकलहणःशय्याप्रतिश्र। आदिमललुगतकभस्मकृत्येषजा
परिग्रहे इत्येवं विवेकएवप्रायश्चित्तमितिसंप्रतिव्युत्सर्गप्रायश्चित्तमुच्यते। व्युत्सर्ग इत्यादि विशिष्टउत्सर्गो व्युत्सर्गः प्रणिधानपूर्वको निरो
धः काय वाग्व्यापारस्य पर्यायान्तरेणाचष्टे। प्रतिष्ठापनमित्यनर्थान्तरं प्रतिष्ठापनशब्दः पारस्मार्थः। कायोत्सर्ग प्रायश्चित्तस्य विषयमादर्श
ति। एषोपि कायोत्सर्गः प्रायश्चित्तं भवति। कुश्वनीयलीयादिषु तत्त्वस्त्राल्प्रलीयप्रकृत्यायां वा शुद्धमन्नपानमुपकरणं वा प्रतिष्ठापक
यो समर्गः कार्यः। आदिग्रहणात् गमनागमनविहारश्रुतसावद्यस्वप्नदर्शन नौसंतरणोच्चारप्रश्रवण परिग्रहस्तत्रवशाकनागवि
वेकेषु चेति। घनसंसक्तस्त्रक्तदधितत्रादिषु न प्राणिनाविवेक्तुं शक्यं तस्य च न यविवेकएव सन्नु प्रवृत्तिषु प्राप्त तथापि तेषु कायोत्स
र्ग एव तत्प्रायश्चित्तं नवतीति। तपः प्रायश्चित्तं विवरुयान्त्रारः तपो बाह्यमनशनादि प्रायश्चित्तमित्यभ्यंतरं तपः अनशनादि तु बाह्यं
बाह्याभ्यंतरं नाकरनावदेशेनेत्यविराधः। तत्रासनयन पोत्रे तु यत्नकपारमेत्स्तानुसारात्संचमयवहारानुसाराच्च। तच्चमध्यमयहणेमध्य
मग्रहणाद्यनेदपरिग्रहो विरित्याद्या पंचकदशकविंशतिपंचविंशा। नेदालघवोगुरवश्च मासोपिचलघुर्गुरुः चत्वारश्च मासालघ
वोगुरवश्च षण्मासालघुगुरवःमंचभिन्नमासोलघुगुरुभेदः सर्वमेतत्तपः प्रायश्चित्तं ज्ञानदर्शनचारित्रापराधानुरूपमागमनिवार्यवि
शुद्ध्यर्थं संवर पंचमव्यवहारप्रमाणेनयतयो नयम विशुद्धिमाचरंति तद्व्रनिर्दिष्टं त्वाष्टमनक्रांतंतब्धानेकातिचारविपर्ययपात
चेत्राकालमयनः श्रुतस्कंधोगेष्टप्रमादिनःकाले। नयातिक्रममुक्रमेण निर्दिष्ट आर्याकालमनागाढ गाढमागढेत्तुपुरस्तादर्धचतुर्थ
नक्तोतमवनादिप्रकीर्णं चान्यकापिंचंदप्रतिमादीन्नुक्तनहणे बाह्यन पमिक्षाकृपं चेनेतिछेदप्रायश्चित्ता नधिसव्योवार्पः। छ।

दोषः। छेदनमपहारः। तन्निमित्तार्थं पर्यायः। स च छेदः पर्यायस्य महाव्रतारोपणकालादारभ्य गण्यते। एवं दिवसपक्षमासादिविभागेन मासमासं
वत्सराणां मध्ये तस्य भवति। प्रव्रज्यादिवसाद्यत्र महाव्रतारोपणं कृतं तदादिपर्यायः। तत्र पंचकादिच्छेदः पर्यायस्य यथा यस्य ताव
द्दशवर्षाण्यारोपितमहाव्रतस्यापराधानुरूपं कदाचित्पंचकच्छेदः कदाचिद्दशकः इत्यादि। यावत्षण्मासपरिमाणच्छेदो लघुर्गुरुर्वा
एवं विरोधेन छेदेन छिद्यमानः प्रव्रज्यादिवसमप्यपहरेत्। यस्य च विषयस्तपसा गर्वितः तपसो असमर्थस्तपःश्रद्धानोऽत एवमाचार्यो
न दामस्य परिणामकश्च त्यादि संप्रति मूलप्रायः। अतः समभिधीयते परिणामासिकादिरिति। मूलप्रायश्चित्तापत्तिपरिहारं क्रियते अ
स्मिन्सति वंदनाजापानपानप्रदानादिक्रियया सार्धं परिहारः स च षण्मासादिकः। षण्मासान्तः तस्य बौद्धकार्यान्तरे पुनर्जीवितपर्यन्ता
दि विषय संकल्पानन्तः प्राणातिपाताद्दर्पात् चतुर्थासेवनमुक्तश्च मृषावादादिवासवमानस्य स्वधर्मादिः। अनवस्थाप्यपारंचिकप्रतिपादनार्थमाह
उपस्थापनं पुनर्दीक्षणमित्यादि। अनवस्थाप्यपारांचे प्रायश्चित्ते लिंगक्षेत्रतपःसाधर्म्यादिकस्थित्यन्तो। तत्रायमर्थः। तपो यावन्न कृतं
तावन्न व्रतेषु किं लिंगे वास्थाप्यत इत्यनवस्थाप्यः। तेनैव तपसातिचारपारं गच्छतीति पारंचिकः। प्रधानादिपादप्रमाणसंस्कारः प्रागुक्तस्तपसा प्रश्चात्
व्रतेषूपस्थापनं अनवस्थाप्यं पुनर्दीक्षा। पुनः प्रव्रज्याप्रतिपत्तिः पुनश्चरणं चारित्रं पुनर्व्रतारोपणं इत्यनर्थान्तरं तच्च अनवस्थाप्यविषयः साधर्मि
कान्यधार्मिकस्तैन्यहस्तताडनादिः दुष्टमूढान्योन्यकरणादिः पारंचिकस्येति। तदेतन्नवविधं प्रायश्चित्तमिस्यादन्तरदिसंज्ञानि बनादपरम्परा न
वविधमिति निश्चयकृतसूत्रसम्मितेः यावत्प्रायश्चित्तं रूपाणि च दशधा विज्ञातिधा। वाचिन्तितं प्रायश्चित्तवस्तु मात्राणि दर्शनेन देशानि र्मूलादि
स्त्रियोरूपसाधारणस्य शक्तिः प्रायश्चित्तकारणं वीर्यसामर्थ्यसंहननं वज्रऋषभनाराचादि संयमः समदर्शनेदं सर्वमालोच्य गुणानुरू
पं कल्पः। तस्य विराधना खण्डनमतिचारणं च गाढः समुच्चयार्थः। तां विराधनां विज्ञानष्टिकायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षक्रियार्थमिति कायाः पृथि
व्यादयः षट् संख्यातत्राव निजजलज्वलनपवनप्रत्येकवनस्पतिसंघट्टनपरितापनावधापत्तिविषयमस्याहृत्वा प्रायश्चित्तमस्मादहात्मना
रणं च तस्य त्वत्वापत्त्या द्वा च द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियकायसुखदुःखमुपयुज्यम्यथा चंद्रयमे वं कालादयो विपर्यासेन नायाससदनुरूपं चेदयामन
तथा च एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियप्राणिव्यपरोपणेन च विनजनीयं प्रायश्चित्तं अथवा एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियजातिद्वारेण गुणाः अहिंसादयः
तेषामुत्कर्षापकर्षमध्यावस्थाः समस्तसमस्तराजगणवादिव्यापारकवनकृतां च विराधनां प्राप्यातिचारविशोधनार्थं यथा दर्पमपराधानुरूपं दी
यते चाचर्यते च प्रायश्चित्तमिति। संप्रति प्रायश्चित्तमितिशब्दं व्युत्पादयति। चित्तसंज्ञानविशुद्धयोः धातुरित्यादिभिः सेनाचापरतां स्पंदया
करणे रर्थ एव पठितो धातुः। संज्ञाने विशुद्धौ च। इह विशुद्ध्यर्थस्य सह संज्ञानेन ग्रहणं अथवानेकार्था धातवः इति संज्ञानेऽपठितो विशुद्धावपि
वर्तते प्राकृतानोपयुज्यमानं अर्थमभिसंधाय विशुद्धिरपि पठिता। तस्य चित्तमिति रूपं भवति। तत्र प्रायो माणादिकं वचेत। ति। चेत्तं विन
विशुद्ध्यतीत्यर्थः तात विशुद्धि प्रजायमानं चैतति सं जानीते प्राणिदधान इति। अजिहाक्षिस्यः क्तः। कस्य चनिष्ठा संज्ञा अव्यादिकं च
त्यत स्वरूपं चित्तमिति नाम्ना रूपमन्येषां। ऊर्णाद्यायकत्वमिति वित्तरपि क्तः। कर्त्तरि केन पुनः प्रकारेण विशुद्धिरित्याह एवमितिरित्यादि उक्त
रूपैरालोचनादिभिः पारंचिकावसानैः कृत्वोऽकरस्तपो विशेषैर्जनितप्रमादः कृतप्रमादो प्रमत्त इत्यर्थः। न च मूलोत्तरविषयं व्यतिक्रममतिचार २६६
मुपयुक्तः प्रायो बाहुल्येन चेतयति प्रायोग्रहणं मन्यतरस्यातिचारव्युदासार्थं चेतयंश्च संजानानोऽनुतापवर सर्वसेवते तदृश्यमपराधमिस्प्य
प्रायश्चित्तमुच्यते। प्रायश्चित्तं नवा अपराधा निधीयन्ते तेनालोचनादिना सूत्रविहितेन सोऽपराधो विशुद्ध्यतीति। अतश्च अस्माद्धेतोः प्रायश्चित्तमिति।

॥ उक्तं प्रायश्चित्तमधुना विनयोऽभिधीयते तत्प्रतिपादनायाह ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः। ज्ञानादयः कृतद्वंद्वाः प्रथमा बहुव
चनेन निर्दिष्टाः। एतान्हि चरणाय वाहा। विनयश्चतुर्भेद इति। विनयनिर्वचनमुपरिष्टाद्वक्ष्यते। तांश्चतुर्भेदान् नामयाह ज्ञानाचतु
तयश्च सूत्रस्य उपन्यासार्थः। ज्ञानविनय इत्यादि तत्र तेषु चतुर्षु भेदेषु ज्ञानविनयस्तावत्पंचविधो मतिज्ञानादिः आदि
ग्रहणात् श्रुतावधिमनःपर्यायकेवलज्ञानपरिग्रहः। अस्मिन्सति ज्ञानादिपंचके तच्छ्रितैर्बहुमानो ज्ञानस्वरूपश्रद्धा तदा
दिषयश्रद्धानं च ज्ञानविनयः। श्रुते च विशेषः कालविनयबहुमानोपधानादिरित्यादि। दर्शनविनयस्त्वेकप्रकारस्तत्त्वा
र्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्येकलक्षणत्वात्। द्विविध एव सम्यग्दर्शनविनयः। तथा अर्हतामर्हत्प्रणीतस्य धर्मस्य आचार्योपा
ध्यायस्थविरकुलगणसंघसाधुसंभोगानां वानासादना प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकंपादेकविधः एव सम्यग्दर्शनविनयः।
तथा अर्हतामर्हत्प्रणीतस्य धर्मस्य आचार्योपाध्यायस्थविरकुलगणसंघसाधुसंभोगानां वानासादना प्रशमसंवेगनि
र्वेदानुकंपास्तिक्यानि च सम्यग्दर्शनविनय इति। चारित्रविनयः पंचविधः सामायिकादिः सामायिकादयः प्रागुक्तलक्षणा
सामायिकादिस्वरूपश्रद्धानं श्रद्धानपूर्वकं वानुष्ठानं विधिना च प्ररूपणमित्येष चारित्रविनयः। औपचारिकविनयोऽनेक
विधः। उपचारणं उपचारश्रद्धापूर्वकः क्रियाविशेषलक्षणो व्यवहारः स प्रयोजनमस्येत्यौपचारिकः। स चानेकप्र
कारः। तस्य विनयनिर्देशार्थमाह। सम्यग्दर्शनेत्यादि सम्यक् ज्ञानचरणानि गुणास्तैरभ्यधिका ये मुनयः। आदिग्रहणाद्
द्वाविधसामाचारीसंपत्परिग्रहः तेषामभ्युत्थानवंदनानुगमादिः। अभिमुखमागच्छति। गुणाधिके उत्थानमासनाद् अभ्युत्थानं
अदृष्टपूर्वे च साधर्मिके प्राघूणिकाद्यागते अभ्युत्थानं तदनंतरमासनप्रदानं ततो वंदनप्रतिपत्तिः। गच्छतः क
तिचित्पदान्यनुगमनं व्रजनमादिग्रहणान्मुकुलितकरकमलद्वयस्य ललाटदेशन्यासोऽंजलिप्रग्रहः। वस्त्रादिद
नं सत्कारः सद्भूतगुणोत्कीर्त्तनं सन्मानः विनयशब्दनिर्देशप्रदर्शनायाह। विनीयते क्षिप्यतेऽनेनाष्टप्रकारं कर्मेति
विनयः प्रत्याख्यापिकरणसाधन विनीयते वास्मिन्मतिज्ञानावरणादिरिति विनयः अधिकरणसाधनाच्चासंप
त्तिर्वै इत्यस्यते। आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षकग्लानकुलगणसंघसाधुसमनोज्ञानां आचार्यादीनां समनो
ज्ञानां कृतद्वंद्वानां षष्ठीबहुवचनेन निर्देशः वैयावृत्यं दशविधमित्यादि आचार्यादिभेदाद् दशधा नान्तरस्य
कारणनामग्राहमाख्याति आचार्यवैयावृत्यमित्यादिनां वैयावृत्यशब्दं व्युत्पादयन्नाह। व्यापृतानां वैयावृत्यं।

त.ला.ध.टी. २६७

कृतकर्म चेति। तथा कृतस्य यत्कर्म क्रियते। तद् यथा कृत्स्नं सर्वं सर्वत्र क्रियया क्रियावतो प्राधान्यमुक्तम्। क्रियायाः इति तद्
वैयावृत्त्यं यथासंभवं वेदितव्यमिति प्रत्येकं अन्नपानवस्त्रपात्रप्रतिश्रयजशरीरशुश्रूषणनदादेशगमनविद्यामन्त्रप्रयोग
साधनादिः। आचार्याद्युपदेशेनाचार्यादीनां यत्कर्त्तव्यं। तत्र प्रथम आचार्यः प्रव्राजकः पंचविधः इत्यादि। आ मर्यादया चरय
न्निरिसाचार्यः। कृत्यलुटो बहुलवचनात् कर्मणि कृः इति। कृपादयो द्विविधः। द्विस्त्रिः पंचप्रकारः प्रव्राजको दिगाचार्यः श्रुतोद्दे
शश्रुतसमुद्देष्टा। आम्नायवाचकश्चेति। आचारो ज्ञानादिभेदपंचधा तस्मिन् चरति विचरयो यथा सति द्विधियो विनयात्तमा
चारगोचरविनयं स्वाध्यायं च पंचप्रकारं वक्ष्यमाणमाचार्यस्तिस्रानुज्ञा साधवो नु पश्चात्तस्मादुपाधीयते इत्युपाध्याया
पादानसाधनो घञ् संग्रहोपग्रहानुग्रहार्थं चेति। वस्त्रपात्रप्रदानात् संग्रहः अन्नपानभेषजप्रदानादुपग्रहः एतदर्थं
चोपाधीयते सेव्यते इत्युपाध्यायः। उपोदरादित्वात् संग्रहाद् तामीप्याना तिसंग्रहोपग्रहानुसंग्रहोपसंवेविनस्तस
मीपजवास्तव्यनाउपाध्येति। स्मरतीति उपाध्यायः द्विसंग्रहो निर्ग्रन्थ इति संगृह्यते नेति संग्रहः। द्वासाम संग्रह्यते तस्यार्थं का
पुनरियं प्रवर्तिनी साह प्रवर्तिनी दिगाचार्येण व्याख्याना। दिगाचार्यादिज्ञानमनुज्ञानाति। सचिताचित्तमिश्रप्रदायीत्यर्थः। ते
नव्याख्याता त स्वहस्तीरहस्याश्रुतमसकलनिशीथाध्ययनाम प्रचितकल्पव्यवहारस्तत्र आहिली संविग्ना प्राप्तदिगनुज्ञा
वान्सहितायप्रवर्तते। निःश्रेयसायैव घटते। अन्यांश्च प्रवर्तयति साध्वी सारणधारणवारणादिप्रयोगेणेति प्रवर्तिनी वि
कृष्टं दशमादिकं विकृष्टं तपो मासक्षपणादि भावविशुद्धमनिश्रितमल्पसत्त्वस्य वा नयानकमुद्यतपस्तेन युक्तस्तपस्वीति। अचिरा
प्रव्रजितः इत्यादि। आद्याग्निपतीर्थयोर्भ्रमनीर्थे शुचकति विवर्जनि प्रतिपन्नस्य सामायिकस्य गतानि यस्य सो ऽचिर
प्रव्रजितः अनारोपितविविक्तव्रतो ग्रहणासेवनशिक्षायुक्तं योग्यः शिक्षयितव्यः। शिक्ष्यः शिक्षामर्हतीति वा शिष्यः शीलो वा ग्ला
न्मस्त्र पित्रादिस्वाल्पत्वसयः रोगो मदो वा प्रत्युर्धानि नतः प्रतीतः सुगानं उदवसर्पी। कुलानि स्थानीयादीनि कुलसमुदायो
गणः स्थविरः संततिस्थितिः स्थविरग्रहणेन श्रुतस्थविरपरिग्रहः न वयसा पर्यायेण वा तेषां संततिः परंपरा तस्यां सम्मा
नवर्तिनी। अथवापि नवर्तिसंस्थितिः कुलमाचार्यसंततिसंस्थितिः एकाचार्यप्रणेयसमाकल्पसमूहो गच्छः बहूनां गच्छानामेक
जातीयानां समूहः कुलं। तत्र ये आचार्यगुणोपेताः स्तत्संततिसंस्थितिः कुलं तेषां प्राधान्यात् संघचतुर्विधः साधुसाध्वीश्रावका २६
श्राविकास्तत्र ये व्यवस्थिताः ज्ञानदर्शनचारणगुणास्ते परमार्थतः संघश्रमणादि नति। पुरुषार्थेषु धर्म इति ज्ञापनार्थमुक्तं

साधवः संयता इति। ज्ञानादिलक्षणैः पौरुषेयीभिः शक्तिभिः साधयंतीति साधवो वा संयता इति। मूलोत्तरगुणसंपन्ना
श्चादशविधसंभोगभाजः समनोज्ञा ज्ञानदर्शनचारित्राणि मनोज्ञानि सह मनोज्ञैः समनोज्ञाः। तानि तानि वा संभोगकार
णानि संविग्नाः प्रविज्ञेते। एषामित्यादि आचार्यादयः समानोज्ञान्ताः संबध्यंते एषामित्यनेन अन्नपादयः प्रसिद्धा ते
रुपग्रहः उपकारः शुश्रूषा विश्रामणादिका भेषजक्रिया संयमति। तदनुरूपभेषजसंपादनं कांतारस्मरणं स्वापद
बहुलत्वात् विषमं दुर्गं गर्त्तात्कूपकंटकादि प्रचितं। उपसर्गा ज्वरातिसारकादिः। अभ्युपपत्तिरभ्युद्धरणं परिपालनं प
रिरक्षणमन्नपानादिव्यत्तद्वैयावृत्त्यमिति। संप्रतिस्वाध्यायो विधीयते। वाचना शिष्यानुशिष्टस्याम्नाय धर्मोपदेशः स्वाध्या
यधर्मोपदेशाः स्वाध्यायः पंचविध इत्यादि। तद्यथेत्यनेन भेदपंचकोपन्यासं सूचयति। तत्र वाचनेत्यादि। शिष्याणामध्याप
नं वाचना कालिकस्योत्कालिकस्य वा लापकप्रदानं। ग्रंथः सूत्रम् अर्थः सूत्राभिधेयं तद्विषये संशये संदेहे सति ग्रंथा
र्थयोर्मनसाभ्यासोनुप्रेक्षानुवर्द्धिवर्णोच्चारणमनुश्रावणीयं आम्नायोपि परिवर्तनं उदात्तादिपरिशुद्धमनुश्राव
णीयमभ्यासविशेषः। गुणनं संख्यानं पदाक्षरबिन्दुरूपदानमेकरूपाणि का परिपाटी द्विरूपत्रीणि रूपाणीत्यादि। ध
र्मोपदेशः सूत्रार्थकथनं व्याख्यानमनुयोगवर्णनमनुयोगद्वारप्रकर्षेण श्रुतचरणधर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरमिति
अधुना व्युत्सर्गमाख्यायते। बाह्याभ्यंतरोपध्योर्व्युत्सर्गो द्विविध इत्यादि। विविधसौ सर्गो व्युत्सर्गः। संसक्तासंसक्त
रूपानादिः। विविना प्रवचनविहितेन सर्गो विसर्गः। स द्विप्रकारः बाह्याभ्यंतरभेदात्तत्र तयोर्बाह्यस्तावद्द्वाद
शरूपकस्योपधेः पात्रतद्बन्धपात्रस्थापनादीनि द्वादशरूपाणि सोपधि द्वादशरूपकः। उपग्राहकत्वादुपकारकत्वाच्च
विश्रमन्तः शरीरस्य कषायाणां वेति शरीरस्य पर्यंतकाले विज्ञाय। अकिंचित्करत्वं शरीरकं परित्यजतः। यथो
क्तं जं पि य इमं शरीरं इट्ठं कंतमित्यादि क्रोधादयः कषायाः संसारपरिभ्रमणहेतवस्तेषां व्युत्सर्गः परित्यागो मत ॥
कायो. त्सर्गकाः नितानुमतनिश्चितिः [illegible] [illegible]

ना उत्तमसंहननमाद्याः उत्तमसंहननस्य लक्षणं निरोधकार्यप्रतिविशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनार्थं । तस्य उत्तमसंहननस्यैका
ग्रचिंतानिरोधो ध्यानं अग्रमालंबनं एकं च तदग्रं चेत्येकाग्रं एकालंबनमित्यर्थः । एकस्मिन्नालंबने चिंतानिरोधः चलं चित्त
मेव चिंतानिरोधः तस्यैकत्रावस्थापनमेकाग्रचिंतानिरोधः । अतो निश्चलं स्थिरमध्यवसानमेकालंबनं ध्यानमन्यत्कावि
षयं ध्यानं केवलिनां पुनर्वाक्काययोगनिरोध एव ध्यानमभावान्मनसः । न ह्यवाप्तकेवलस्य मनोव्यापारः समस्तिसक
लग्राममविरूपकत्वादिति न चैकरूपेतिते प्रतिविशिष्टेन संहननत्रयेणाद्येन चतुर्विधेन वायुकस्य संपन्नस्यैक
काग्रचिंतानिरोधस्तथा वाक्कायनिरोधश्च ध्यानं अत्र च ध्यानामं सार्थं ... ध्यानस्वरूपमेकाग्रचिंतानिरोधः ध्या
तिध्यानमिति भावनासाधनः । कालतो मुहूर्तमात्रं चतुःप्रकारमार्त्तादिभेदेन ध्येयप्रकाराश्च मनोज्ञविषयसंप्रयो
गादयः । आक्रंदनविलपनादिलक्षणमार्त्तं उच्छन्नवधादिलक्षणं रौद्रं जनप्रणीतभावाश्रद्धानादिलिंगं धर्म्यं अबाधा
समाहारादिलक्षणं शुक्लं फलं पुनस्तिर्यग्नरकदेवगत्यादि मोक्षावसानमिति क्रमेण । उत्तमसंहननपदार्थलाभाद्ध्यानात्र
मितिनो ध्यानस्वरूपं भावसाधनता च विज्ञेया । संप्रति ध्यानकालप्रमाणनिरूपणायाह । आमुहूर्तात् घटिकाद्वयं मुहूर्तः
आ तद्विधावात् । अन्तर्मुहूर्तं परिमाणं परतो मुहूर्तादित्यर्थः । तद्ध्यानमित्यादि तत्तदेतत्सामान्यलक्षणं ध्यानं चतुर्विध
मन्तर्मुहूर्तं भवति परतो न भवत्यसंक्लेशाद्वा यस्मान्मोहनीयकर्मतुलावात् संक्लेशाद्वा विशोधयंतो मुहूर्तमिति परा
वर्त्तते उक्तं चान्तर्मुहूर्तकालं व्यतीत्य कर्मादि जगति साक्षाद्वापि विधुराकंपनं दोषात्मनोः सोर्थः किंपुनःकारणम्
पुष्कलेन ध्यानमसौ त्वाच्च दुर्ध्यानत्वादिति शब्दो वेरूत्वे वर्तते । विरूतो वर्ण्यो दुर्वर्ण इति यथा । एवं विरूतं ध्यानं विकल्पानां
नरामावन्ने दुर्ध्यानमिति । अथवा नवेऽदुः शब्दः कुहिविमुक्तायवनादुर्यवनंदुष्कं बीजमिति । एवं ध्यानलक्षणविमुक्तं
दुर्ध्यानं । अनीप्सायां वा दुःशब्दः अनीप्सितो मानगरस्ति दुर्नगरकस्मात् एवमनीप्सितं दुर्ध्यानमिति । तत्र भावो दुर्ध्यानत्वं तस्मा
दुर्ध्यानत्वान्न परं ध्यानमसति ॥ सामान्येन ध्यानलक्षणमभिधाय संप्रति भेदकथनायाह । आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्ला
नि । कृतद्वन्द्वान्यार्त्तादीनि नपुंसकवचनेन निर्दिष्टानि । तच्चतुर्विधं भवतीत्याह । तद्ध्यानं सामान्येन लक्षितं चतुर्विधं भवती
चतुर्धा भिद्यते । एतस्यां विधायस्य चतुर्विधविधानप्रदर्शनायाह । तद्यथा इति । आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानीति । तत्रार्त्तस्य २६९
शब्दनिर्वचनाभिधानं ऋतशब्दः दुःखपर्यायवाच्याश्रीयते आर्त्तिर्गमिक्रिया परिस्पंदिनो भवतस्यां तानि तस्मात् ऋतेनार्थेन
दिना विषयाविप्रयोगे रागे वा निरंतरमपि चित्तं पासिकयैव क्रियते ... इत्यर्थः । तथा रौद्रस्यत्परानितिक नि
मस्य ... दुःखमभं दुःखानुबंधिवेति तथा चामनोज्ञविषयसंप्रयोगे ... वेदना च नेत्रशिरोदशना [illegible] पाद्युक्तमेव ...

रौद्रं स्वस्य हेतुः तत्र कृतं तत्कर्म वा रौद्रं वा पापं वधबंधपारणतत्परा मीवरुद्र इत्यर्थः । धर्मः क्षमादिदशलक्षणकस्तस्मादन
पेतं धर्म्यं शुक्लं शुचिनिर्मलं सकलकर्मक्षयहेतुत्वादिति । अथवा दुर्गमष्टप्रकारकर्म तत्सुवां क्रमयतीति । नैरूप्यायत्तिनिरुक्ति
शुक्लं । एवमेतद् ध्यानं चतुर्विधमिति । तेषामित्थं नानाम ... समवध्यातिपरे मोक्षहेतुनेषां चतुर्णामित्यादौ यानि प्रस्तुतानि ध्या
नानि तेषामार्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानां चतुर्णां ध्यानानां मध्ये त्रमन्तिवेशमान्मपरे धर्म्यशुक्ले मोक्षहेतु प्रोक्ते । कारणतां प्रतिपाद्य
ते तत्रापि साक्षान्मुक्तेः कारणं भवतः पश्चात्तत्शुक्लध्याने ने दोषस्वक्रियमप्रतिपातित्वपरतक्रियं व्युपरतक्रियं वानिवर्तिधर्म्यध्यानं पुनराद्यं
भाग सद्भेदैः कदाचांपारंपर्येण मोक्षस्य कारणं भवति न साक्षादिति । तस्मैत धर्म्यध्यानादि देवगतिर्मुक्तेश्चकारणं न मुक्तेरेव
अथादि वगम्यमानमाह । पूर्वे त्वार्त्तरौद्रे संसारहेतू ... आर्त्तरौद्रयोः संसारहेतुत्वे न जातु मुक्तेर्हेतुता संसारश्च नारका
दिनदश्च नुर्गातिलक्षणः परमार्थतस्तु रागद्वेषमोहाः संसारहेतवः तदनुगतं चार्त्तरौद्रमपि प्रकृष्टतमरागद्वेषमोहनाजोऽन्नः
संसारपरिभ्रमणहेतुतानयोरिति संप्रति ध्येयप्रकाराः विषयविकल्पनिमित्तभेदेनोच्यंते । अत्रादिसादिसंबंधन्न सूत्रं ॥
तेन न लक्षणं । वाप्यशोकादि अमनोज्ञविषयसंबंधं कृंदति । शोचतीति लक्षणं ॥ आर्त्तध्यायी आर्त्तममनोज्ञानां संप्रयोगे नद्विप्र
योगाय स्मृतिसमन्वाहारः आर्त्तशब्दः पूर्वं व्याख्यातः । अयं चापरप्रकारः अर्दितदुःखार्थ । तस्यार्त्तिरिति रूपमर्त्तिश्च दुःषं
दारं मानसं वा अनेकप्रकारं तस्मिन्नवमार्त्तध्यानं । अमनोज्ञा अनिष्टाशब्दादयः तैः सह संबंध इन्द्रियाणां संप्रयोगः ... चतुर्णाम्
दृष्टशरीरसंबंधानामकस्य च योगात् देशादवस्थितस्य द्रव्यादेस्तेन विषयेणाप्रयुक्तस्य लक्षणे संप्रयोगे स । नैतद्विप्रयोगाय १ नि
शब्दादिविषयपरिहाराय । यः स्मृ । समन्वाहारः ... स्मृतिसमन्वाहारो नाम तद्विप्रयोगं देवानुग्रहप्रातौ ॥
ध्यायत्यात्मनः प्राणे ध्यानावलंबनः समन्वाहारः स्मृतेः कथमहमस्माद् मनोज्ञविषयसंप्रयोगाद्विमुच्यते । येति स्मर्यते
अनेनेति स्मृतिर्मनो निधीयते । स्मृतिहेतुत्वा ... वा स्मृतिर्मनः तस्याः स्मृतेः प्रणिधानरूपायाः समन्वाहरणं समन्वाहारः । अ
मनोज्ञविषयविप्रयोगोपायव्यवस्थापनं मनसो निश्चलमार्त्तध्यानं केनोपायेन विप्रयोगः स्यादित्येकतानमनोनिवेशन
मार्त्तध्यानमित्यर्थः । किंचान्यदिति संबध्यते । प्रकारान्तरमस्मादस्यार्त्तस्यास्तीत्याह । वेदनायाश्च वेदनं वेदना अनुभवः
अनेनतरमनुवर्त्तते । तद्विधि संबध्यते । नाप्यकुशलाद् वेदनाया अमनोज्ञाया इत्यादि सुखदुःखवाचो नवीवेदनातत्र अम
नोज्ञायाः संप्रयोगे वेदनायाः प्रकुपितपवनपित्तश्लेष्मसन्निपातनिमित्तेरुपजातायाः शूलशिरःकंपज्वरादिश्रवण।

तत्त्व धी.टी.
२७४

इति। सूत्रावयवेष्वर्थविवरणमिति। संबंधयति। चवमेतेषु शुक्लध्याने पूर्वविदो भवतः पूर्वविदो। योपशान्तक्षीणकषायो
तयोर्भवनसूत्रान्तरमिव व्याचष्टे न तु परमार्थतः पृथक्सूत्रं। पूर्वप्रणयनात् पूर्वाणि चतुर्दश तद्विदः पूर्वविदस्तस्य भ
वंति नैकादशांगविदः। एवमाद्यशुक्लध्यानद्वयस्य स्वामिनियमं नमध्यपाद्यात्स्य शुक्लध्यानद्वयस्य कः स्वामीति। तन्निर्दि
दृश्याचाच। परे केवलिनः परं च परं च परे सूत्रमतः। अस्यस्यानुनीन जानु विज्ञवत इति तत्र सूक्ष्मक्रियप्रतिपातीति
सूक्ष्मा क्रिया यत्र तत्सूक्ष्मक्रियं तच्च योगनिरोधकाले भवति। वेद्यनामगोत्रकर्मणां भवधारणायुष्कादधिकानां समुद्घात
मापद्य दिविं तैश्वर्यशक्तियोगादयुक्तसमीकृतानां मनोवाक्काययोगपरिणतस्यौदारिकशरीरत्रिभागोनस्थस्य केव
लिनः संज्ञिपंचेंद्रियापर्याप्तकपनकासंख्येयगुणहीनसूक्ष्मयोगस्य प्रतिपात्य प्रभूतस्वभावमायुपरतक्रियानिवृत्ति
ध्यानावाप्तेः। उक्तं च अप्रतिपाति ध्यायन् कश्चित्सूक्ष्मक्रियं विलंघ्यते। आयुःसमीक्रियार्थं तत्र यस्य गच्छेत्समुद्घातं।
आशं बराष्ट्रशोषवदात्मविमारण विशुद्धसमकर्मसमयाष्टकेन देहस्थितो वा योगक्रमाद्दहि। तथान्यत्राह। आयुषि स
माप्यमाने शेषाणां कर्मणां यदि समाप्तिः न स्यात्तत्स्थितिवैषम्याद्भवति सततसमुद्घातं स्थित्याच बंधनत्वसमीक्रिया
र्थं हि कर्मणां तेषां अन्तर्मुहूर्तशेषे तदायुषि समुद्घिघ्ये। सनि स। आदिविरज्जितं सद्धस्त्रं मंडे व ननु विनिर्वाति। संवेष्टितं तु
नतथा हि कर्माणि मूर्तत्वात् स्त्रिद्धरूक्षसाम्यात् स्थितिबंधनादेनुर्द्दिस्त्रिरः सत्वरीयते समुद्घातान्न क्षीणस्नेहं शाटितिद्धि भ
वति। तदन्यस्थितिचशेषं आयुष्कस्यापि विरचितस्य नकास्यते स्थितिः। कस्मादिति वाचोद्यं चरमशरीरो ह्यनुपक्रमायुर्थकं
कटुकवत्। दंडकपाटकरुचककृयाजगत्पूरणं। चतुःसमयं क्रमसो निर्वृत्तिरपि च तथैव प्रोक्तं चतुःसमयात्। विक
सनसंकोचनधर्मत्वाज्जीवस्य तत्त्वान्यासिद्धं यथानंतवीर्यत्वज्ञानत्वदर्शनतिमरं। शेषायाः शेषायाः समयेसंदस्संख्ये
यान भागान् स्थितेरनंतानभागानशुभानुभावस्य सनंतो योगनिरोधं करोति लेश्यानिरोधमपि कोदूनं समसमयस्थि
तिच संबंध योगनिमित्तं स विहरुरुसन्न समयेसमये कर्मदानेसति संततिसंततेर्नमोक्षः स्यात्। यद्यपि हि न मुच्यंते
स्थितिरुत्यापूर्वकर्माणि नो कर्मणा हि वीर्ययोगद्रव्येण भवति। जीवस्य तस्यावस्थानेनेनसिद्धः। समयस्थितिबंधः। बा
दरतत्वा पूर्वं वाङ्मनसे बादरे स निरुणद्धि। क्रमेणैव आलंबनापकरणं इति दिष्टं तत्र वीर्यवतः सत्स्यपनंतवीर्यत्वे २७३
। बादरतनुमपि निरुणद्धि ततस्सूक्ष्मेण काययोगेन तन्निरुध्यते। हि सूक्ष्मे योगः सति बादरे योगे नहि धावत्प्रपधं
धारयति नाशयति। का । योगस्थूले सोपूर्वफड्डकीकृत्य शेषस्य काययोगस्य तथा कृतीश्वसकरोति। सूक्ष्मेण काय

योगेन ततो निरुणद्धि सूक्ष्मवाङ्मनसे भवति ततो सो सूक्ष्मक्रियस्सदा कृतिगतयोगः तमपि स योगं सूक्ष्मं निरुद्धात्सर्व
पर्यायानुगतं ध्यानं सूक्ष्मक्रियमप्रतिपात्युपयाति वितमस्कं ध्यानिद्वापीति परमात्मनि न तु तिः। क्रियो भवति। कायः प्राणापा
नतिमेषोन्मेषविमुक्तो मृतस्येव धानापितोपयोगस्यापि न वाङ्मनसक्रियेयस्मात्। अन्तर्वर्तित्वात्। परमस्सेन तयोर्ध्या
नेन निरोधं नेष्टं। सततं। तेन ध्यानेन निरुद्धसूक्ष्मकाययोगो पिनिः क्रियदोषो भवति स्थितो विदेहे विगतलेश्यः। उर्ध्यानि
धिना भावात्त्रयस्थितिनोपि न कर्माणि भवति। बंधः ध्यानार्पण संहारात्किंचित्त्वसंसंहृतावयवलेश्याक्रियानिरोधा योगा
निरोधश्च गुणनिरोधेन इत्युक्तो विज्ञेयो बंधनिरोधश्च हि निर्थे वा त्रसबादरपर्याप्तादेह सुभगकीर्तिमनुजनामानि पंचे
द्वियनामन्यतरवेद्यमुच्चैस्त्वगोत्रे मनुजायुष्कं च स एकादशविदयति कर्मणां प्रकृती। वेदयति तीर्थकरो द्वादशसह
तीर्थकृत्त्वेनासततो देहत्रयमोक्षार्थमनिवर्त्तिसर्वगतं उपयाति समुच्छिन्नक्रियमतमस्कं परं ध्यानं व्युपरतक्रियम
नवर्त्ती स्यर्थः। ४०। तद्धितावर्त्ती वर्त्त एते न्याव ल्लमुक्तः। ४०। अत्राह। उक्तमित्यादि संबंधश्लोके वाच्यौ द्वे पूर्वविद इत्युक्ते परे
द्वे केवलिन इति। चानिर्दिष्टं तत्कानि तानीत्यजाने न प्रश्नो कृते अत्रोच्यत इत्याह। पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्र
तिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि। पृथक्त्ववितर्कमित्यादिना भाष्येण नामग्राहं। पठति चत्वारोपि भेदाः। एते शुक्ल
ध्यानभेदा। शुक्लध्यानमिदं चतुर्विधमिति सस्वामिकमुक्तं। ४१। तस्याध्यानस्य योगस्वामिन एव विशेषकथ्यंते। तत्त्रे
ककाययोगानामतदेवं तच्चतुर्विधं। शुक्लध्यानं प्रथमद्वितीयोत्तमसंहननवतो भवति। तत्राद्यं पृथक्त्ववितर्कं त्रियो
गस्य भवति मनोवाक्काययोगमापाद्येत । इत्यर्थः। एकान्यतमयोगानामिति। अन्यतमैकयोगानामेकत्व
वितर्कं। एकोऽन्यतमः कायादीनां योगो यस्य ध्यायिनो भाजियते। कदाचिन्मनोयोगः कदाचिद्वाग्योगः कदाचि
त्काययोग इति काययोगानामिति काय एकयोगभाजामेव सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति शुक्लध्यानमिति। निरुद्धयोग
यावस्थानां कायव्यापारवतां सूक्ष्मक्रियं भवति। न च प्रति अयोगानामिति शैलेशी अवस्थानां कस्वाकरपंचकोच्चारण
समकालानां मनोवाक्काययोगत्रयरहितानां। व्युपरतक्रियमनिवर्त्ति ध्यानं भवति भवति। उक्तं च। यदर्थव्यंजनेका
यचवसीचपृथक्त्वत। मतः संक्रमयत्यात्मा सविचारोभिधीयते। संक्रांतिरर्थादर्थं जनाद्व्यंजनं तथा चो योगाद्योगमि
त्येव विचारइति। वा मत। अर्थादिच पृथक्त्वेन यद्वितर्कयतीवहि ध्यानमुक्तं। समासेन तत्पृथक्त्वविचारवत्। अविकं
प्यमनस्केन योगसंक्रान्तिः स्पर्शानदेकत्ववितर्क सं श्रुतज्ञानोपयोगवत्। सूक्ष्मकार्यक्रियारुद्ध सूक्ष्मवाङ्मनसाक्रियः

तत्त्वार्थ टी॰ २७२

इत्यर्थः। सूत्रावयवे तु ध्यानविशेषणं। संबंधयति। चेयमेते शुक्ले ध्याने पूर्वविदो भवतः पूर्वविदः। योपशांतक्षीणकषायो
तयोर्भवतः सूत्रांतरमिदं व्याख्यानतः पृथक् सूत्रं। पूर्वप्रणयनात् पूर्वाणि चतुर्दशानि दिदः पूर्वविदः संभ
वंति नैकादशांग विदः। एवमाद्य शुक्लध्यानद्वयस्य स्वामिनियमं नेम प्रमाणमस्य शुक्लध्यानद्वयस्य कः स्वामीति। तन्निर्दि
दिक्षयाह। परे केवलिनः परं च परं च परे सूत्रमतः। अयस्यास्य नुत्तीय जातुच्छिद्भवत इति तत्र सूक्ष्मक्रियमप्रतिपातीति
सूक्ष्मा क्रिया यत्र तत् सूक्ष्मक्रियं तच्च योगनिरोधकाले भवति। वेद्यनामगोत्रकर्मणां भवधारणायुष्कादधिकानां समुद्घात
मारभ्य दिविं तेभ्यर्था शक्ति योगा दायुष्कसमीकृतानां मनोवाक्काययोगपरिणतस्यौदारिकशरीरत्रिभागोनस्थस्य केव
लिनः संज्ञिपंचेंद्रियापर्याप्तकपनकासंख्येयगुणहीनेसूक्ष्मयोगप्रतिपातस्य प्रभुतस्वभावमायुपरतक्रियानिवृत्ति
ध्यानावाप्तिः। उक्तं च अप्रतिपाति ध्यायन् कश्चित् सूक्ष्मक्रियं विशुद्ध्यंते। आयुःसमीक्रियार्थं तत्र यस्य गच्छेत्समुद्घातं।
आशं च राशुशेषवदात्मविमारणे विशुद्ध समकर्मा समयाष्टकेन देहस्थित्वा योगक्रमाद्रुंधे। तथान्यत्राद्। आयुषि स
माप्यमाने शेषाणां कर्मणां यदि समाप्तिः। न स्यात् तस्थितिवैषम्यान्भवति सततं समुद्घातं तस्थित्याच बंधनवसमीक्रिया
र्थं हि कर्मणां नैषां अंतर्मुहूर्त्तशेषे तदायुषि समुच्छिद्यं। सतिसा आईविरज्जितं सद्वस्त्रं संकुंचनतु विनिर्वाति। संवेष्टितं तु
न तथा हि कर्मापि मूर्त्तत्वात्। स्थिरकृयमाप्यात्। स्थिति बंधनादेतुर्हि स्थिरः संचवीयतेसमुद्घातान् क्षीणस्नेहः। शटति हि स
वति। न दत्यस्थितिच शेषं आयुष्कस्यापि विरल्लितस्य न क्रास्यते। स्थितिः। कस्मादिति वाचोद्यं चरमशरीरानुपक्रमायुर्यकं
कत्वकवत्। दंडकपाटकरुचकक्रियाजगत्पूरणं। चतुःसमयं क्रमसो निर्वृत्तिरपि च तथैव श्रोक्ता चतुःसमया। विक
सनसंकोचनधर्मत्वाज्जीवस्य तत्तथा सिद्धं यत्रानंतवीर्यतस्य ज्ञानं वगाननिमरं। शेषायाः शेषाया समये संहृत्यसंख्ये
याननागान्। स्थितेरनंतात् भागान् शुभानुभावस्य सततो योगनिरोधं करोति लेश्यानिरोधमपि कोऽकृत् समसमयस्थि
तिच संबंध योगनिमित्तं सद्धिरुरुत्सन्। समये समये कर्मादाने सति संततिसंततेर्नमोक्षः स्यात्। यद्यपि हि नमुच्यते
स्थितिरुत्पा पूर्वकर्माणि नो कर्मणा हि वीर्ययोगद्व्येण भवति। जीवस्य तस्यावस्थानेनतु सिद्धः। समयस्थितिर्बंधः। बा
दरतत्वाद्पूर्वं वाङ्मनसे बादरे सन्निरुणद्धि। क्रमेणैव आलंबनापकरणं हि तदिष्टं तत्र वीर्यवतः। सत्यप्यनंतवीर्यत्वे
। बादरतनु मपि निरुणद्धि ततः सूक्ष्मेण काययोगेनानिरुध्यते। हि सूक्ष्मो योगः सति बादरे योगे न हि धावत्वेप धं
वारयति नाशयति। का - योगं स्थूलं सोऽपूर्वस्पर्धककीकृत्य स्पर्धः शेषस्य काययोगस्य तथा कृतीभ्यस करोति। सूक्ष्मेण काय २७२

योगेन तत्तो निरुणद्धि सूक्ष्मवाङ्मनसे भवति ततोसौ सूक्ष्मक्रियस्तदाकृतिगतयोगः तमपि सयोगं सूक्ष्मं निरुध्य आत्मसर्व
पर्यायानुगतं ध्यानं सूक्ष्मक्रियमप्रतिपात्युपयाति वितमस्कं ध्यानं द्वादशापि ति परमात्मनि नतु तिः। क्रियो भवति काय श्वासप्रा
नतिमेषोन्मेषवियुक्तौ मृतस्येव ध्यानार्पितोपयोगस्यापि न वाङ्मनसा क्रियेयस्मात्। अंतर्वर्तित्वात्। न परमस्येन तयोर्ध्या
नेन निरोधं नेष्टं। सततं ततं तन ध्यानेन निरुद्धे सूक्ष्मकाययोगेपि निः क्रियहोवा भवति स्थितोपि देहे विगतलेश्यः। तुर्यध्याति
योगाभावात्स्वयं स्थिति नोपि न कर्माणि भवति। बंधः ध्यानार्पणसंहारात्किं चित्वसंसंहृत्तावयवलेश्याक्रियानिरोधायोगाः
निरोधगुणनिरोधेन इत्युक्तो विज्ञेयो बंधनिरोधस्य हि निथेवात्रस बादरपर्याप्तादेहसुभगकीर्त्तिमनुजनामानि पंचें
द्रियतामन्यतरवेद्यमुच्चैस्त्वयोगे त्रेमनुजायुष्कं च स एकादशवेदयति कर्मणां प्रकृतीः। वेदयति तीर्थकरो द्वादशसह
तीर्थकृत्वेना स ततो देहत्रयमोक्षार्थमनिवर्तिसर्वगतं उपयाति समुच्छिन्नक्रियमतमस्कं परं ध्यानं व्युपरतक्रियम
नवर्त्तीत्यर्थः। तन्नि तावर्त्ती वर्त्त एते याव न्मुक्तः। अत्राहोक्तमित्यादि संबंधः शुक्ले वाद्ये द्वे पूर्वविद इत्युक्तं। परे
द्वे केवलिन इति। चानिहितं तत्का नितानी स्वजानेन प्रश्ने कृते अत्रोच्यते इत्याह। पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्र
तिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि। पृथक्त्ववितर्कमित्यादिना नाम्नि णनामग्राह्यं। पठति चतुरोपि भेदान्। एते - शुक्ल
ध्यानभेदा। शुक्लध्यानमिदं चतुर्विधमिति सम्प्रामिकमुक्तं। तस्याधुनाश्रयोक्तिस्वामिनएव विशेष्यकथ्यते। तत्त्र्ये
ककाययोगानामतद्वेतच्चतुर्विधं। शुक्लध्यानं प्रथमद्वितीयो त्तमसंहननवतो भवति। तत्राद्यं पृथक्त्ववितर्कं त्रियो
गस्य भवति मनोवाक्काययोगव्यापारवेत । इत्यर्थः। एकान्यतमयोगानामिति। अन्यतमैकयोगानामेकत्व
वितर्कं। एकोन्यतमः कायादीनां योगो यस्य ध्यायिनो व्याप्रियते। कदाचिन्मनोयोगः कदाचिद्वाग्योगः कदाचि
त्काययोग इति काययोगानामिति काययेकयोगनाजामेव सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति शुक्लध्यानमिति। निरुद्धयोगद्व
यावस्थानां कायव्यापारवतां सूक्ष्मक्रियं भवति। न च प्रतिअयोगानामिति शैलेशरूपावस्थानां कस्वाकुरपंचकोच्चारण
समकालानां मनोवाक्काययोगत्रयरहितानां। व्युपरतक्रियमनिवर्त्ति ध्यानं भवति भवति उक्तं वा। यदर्थव्यंजनेका
यचवसीच पृथक्कृत। मतः संक्रमयत्यात्मा सविचारो निधीयते। संक्रांतिरर्थाद्दर्थं जना द्व्यंजनं तथा योगाद्योगमपि
त्येषविचार इति। वा मता। अर्थादिच पृथक्त्वेनयहितर्कमतीव हि ध्यानमुक्तं। समासेन तत्पृथक्त्वविचारवत्। अविकं
प्यमनस्वेनयोगसंक्रांतितिः स्यहांनदेकत्ववितर्क ध्येश्रुतज्ञानोपयोगवत्। सूक्ष्मकार्यक्रियोरुद्धसूक्ष्मवाङ्मनसा क्रियाः

तत्वार्थटी ८०
२७४

पृथग्वर्तितत्वमुक्तं सूक्ष्मप्रतिपाति च कायिकीवयदेषापिसूक्ष्मोपरमतिक्रियाऽनिवर्त्तितदुक्तं ध्यानंमुपरतक्रि
यं।७।एकाश्रयेसवितर्केपूर्वे एकआश्रयआलंबनंययोस्तेएकाश्रये।एकद्रव्याश्रयेइति।पूर्वविदारंभेणात्पूर्वश्रुत
प्रधानव्यापारे वैकाश्रयतापरमाणुद्रव्यमेकमालंब्यात्माविद्व्यंवाश्रुतानुसारेणनिरुद्धचेतसः शुक्लध्यानइति वितर्कं
श्रुतमितिवचनात्सहवितर्केणसावितर्कं पूर्वगतश्रुतानुसारिणीइत्यर्थः।पूर्वचपूर्वेचपूर्वेध्याने एतदेवतिष्ठतो ति
प्रथमद्वितीये इति।पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कंच।तत्रतयोर्यत्प्रथममाद्यंपृथक्त्ववितर्कंसविचारं।सहविचारेण। ४१४
सविचारं।द्वैसंसंक्रान्तेतियावत्।वक्ष्यतिविचारोर्थव्यंजनयोगसंक्रांति।कथंपुनरवगम्यतेसूत्रसविचारमितिगम्यते
अविचारंद्वितीयमिति।वचनादर्थलभ्यंप्रथमंसविचारमिति।७।अविचारंद्वितीयं।अविद्यमानविचारंअविचारं
अर्थव्यंजनयोगसंक्रांतिरहितमित्यर्थः।द्वितीयमितिसूत्रक्रमप्रामाण्यादेकत्ववितर्कमविचारंभवतिध्यानमिति।७।
अत्राहेत्यादि वितर्कविचारयोर्विशेषमजानतःस्वरूपमवगच्छतःपरःपृच्छतिप्रतिविशेषइति।प्रतिशब्दस्तत्वाख्यायांवर्तते
यथासोनतःश्वेत्रःप्रतिमातरंएवंप्रतिविशेषःस्वरूपमितरेतरमाहतंतत्ववितर्कविचारयोःकीदृगितितत्वमाख्याय
तां।अत्रोच्यतेइत्याह।वितर्कःश्रुतंवितर्कोमतिज्ञानंविकल्पोवितर्क्यतेयेनालोच्यतेपदार्थः।सावितर्कस्तदनुगतंश्रुतं
वितर्कस्तद्विरहितगतवितर्कं वितर्कंसंशयविपर्ययापेतंश्रुतज्ञानमित्यर्थः।इदमेवसत्यमितिसविचलितस्वभावं।यथो
क्तमिति।पूर्वगतमेवनेतरलक्षणज्ञानमाशुवचनंवितर्कउच्यतइति।संप्रतिविचारस्वरूपनिरूपणायाह।विचारोर्थव्यं
जनयोगसंक्रांतिः।अर्थव्यंजनयोगेषुचसंक्रमणंसंक्रांतिः।अर्थपरमाण्वादिर्व्यंजनंतस्यवाचकःशब्दोयोगमा
नोवाक्कायास्तेषुसंक्रमणंसंक्रांतिरिकद्रव्येअर्थस्वरूपाद्व्यंजनंव्यंजनस्वरूपादर्थोवर्णादिकःपर्यायोर्थः व्यंजनंशब्दः
उक्तंभवति प्राक्शब्दस्वतत्वालंबनेभेदमस्यस्वरूपमयस्य पर्यायस्तस्यार्थचिंतनंमाकल्पेन।तत्रशब्दार्थस्व
रूपविशेषचिंताप्रतिबंधःप्रणिधानमर्थशांक्रांतिःकाययोगोपयुक्तध्यातस्यवाग्योगसंचारः।वाग्योगोपयुक्तध्यानस्यकाय
योगसंचारइत्येवमन्यत्रापियोज्यं।इत्थंलक्षणोविचारइत्यस्तिवितर्कविचारयोर्विशेषइति।७।एतदनंतरं
नपठ्यते।दसंवरप्रस्तावेइदमुक्तं।तपसानिर्जराचेति।संवरोनिर्जराचभवतितत्पयंकरोतितपः।तच्चतपोबाह्यम
भ्यंतरंचसंवरकारणंसंवररूपत्वात्बहिरंगत्वात्आश्रवद्वारस्थगितनवकर्मोपचयप्रतिषेधकारि।नाशर्वकर्मपुञ्जलेपविशुद्ध।
कर्मनिर्जराचोक्ता।निर्ज्जरणफलत्वात्।कर्मनिर्जरकंकर्मनिर्जरयति।परिशाटयतिइत्यर्थः।ततश्चात्रिनवकर्मोपचयप्र २७४
तिषेधकारित्वात्पूर्वोपचितकर्मनिर्जरकत्वाच्चसकलकर्मपरिक्षयात्मोक्षप्रापकमिति।७।अत्राहोक्तंभवतं

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानंतवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशांतमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाःक्रमशोऽसंख्येय ४७।८।५

त्यादिसंवरंधयंथ्युःकिमुक्तं।दर्शयति।परीषहजयात्कृत्स्नयथामादयः।परं।प्रत्यासत्युपयात्।सम्यगात्मनइनात्।तत्व
पादशनेदमनस्मनपायश्वेतादितदनुष्ठानात्।अनुभावतश्चेति।अनुभावोविपाकस्तस्माच्चविपाकात्कर्मणःपरस्य
निर्जराभवतीति।एवमनुद्य निर्जरासंदेहस्थानमुपन्यस्यति।यस्मात्वेतस्मात्किंसम्यग्दृष्टयःसर्वएवसमनिर्जराः
स्तमेवकर्मनिर्जरयंति।अहोस्विदस्तिकश्चित्प्रतिविशेषइति।विशेषात्पमनिर्जरणंनतुल्यनिर्जरत्वमिति।आचा
र्यप्रतिवदिष्यवस्थाप्यविषमनिर्जरणम्।अत्रोच्यतइति।यत्वत्वदाख्यायतइत्यर्थः।सम्यग्दृग्णनिर्जराःसम्यग्द
ष्टिरिति।तत्वार्थश्रद्धानंसम्यग्दर्शनंतेनयुक्तःसम्यग्दृष्टिः।सम्यग्दर्शनमात्रभागित्यर्थः।आचार्यभक्तिपर्युपा
सीनः।प्रवचनसारंश्रृणोतीतिश्रावकःश्रावकःसकलचरणकरणमोहस्यक्षयोपशमगुणलेशाज्ज्ञातलक्षण
धर्मसमनुतिष्ठति।यथाशक्तिद्वादशप्रकारस्यधर्मस्यैकदेशानुष्ठाय्यपिश्रावकएवविरतमुसाधुधर्ममनुष्ठायी।
सर्वस्मात्प्राणातिपाताद्यावज्जीवंविरतिएवंमृषावादादिभ्योपि।अनंतःसंसारस्तदनुबंधिनोनंताक्रोधादयः
सानियोजयतिक्षपयत्युपशमयतिवाअनंतःवियोजकः।दर्शनमोहक्षपकइति।दर्शनमोहावनंतानुबंधिनः
श्चत्वारःसम्यग्मिथ्यात्वतदुभयानिच।अस्यसप्तविधस्यदर्शनमोहस्यक्षपकःतथास्यैवोपशमकः।मोहेऽष्ट
विंशतिभेदः।षोडशकषायाःसम्यक्त्वमिथ्यात्वहास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सास्त्रीनपुंसकवेदाश्च।अस्योपशम
नादुपशांतमोहः।अस्यैवसकलक्षपणात्मोहक्षपकः।क्षपणोपशमनक्रियाविशिष्टयोर्यहणंरूपितनिरवशेष
मोहःक्षीणमोहसमचतुर्थघातिकर्मजयनाज्जिनःकेवलीएतेसम्यग्दृष्ट्यादयोजिनादशक्रमेणक्रमशःपरि
पाट्यायथोपन्यासेनतेषांवासंख्येयगुणनिर्जराभवंति।नतुतुल्यनिर्जराइत्यर्थः।तमेवासंख्येयगुणनिर्जरांस्पष्ट
यतिअयमर्थःसम्यग्दृष्टेःश्रावकोसंख्येयगुणनिर्जरइत्यादिनाकेवलसम्यग्दृष्टिःप्रतिपन्नाणुव्रतादिकलापःश्रा
वकोसंख्येयगुणनिर्जरोभवति।यावत्कर्मनिर्जरयतिसम्यग्दृष्टिःसम्यग्दर्शनप्रभावात्कर्मपरिणा
संख्येयराशिनागुणितंतदावसवत्।तावद्देशविरतःक्षपयति।एवंपूर्वस्मादुत्तरोत्तरोसंख्येयगुणनिर्जरोभव
तीतिदर्शयति।श्रावकाद्विरतोविरतादनंतानुबंधिवियोजकइत्येवंशेषायावज्जिनःसर्वेप्येवासंख्येयगुण
निर्जराइति।अथाम्भवेविमताल्पसंवरचारित्रस्यकेस्वामिनइतितन्निर्दिदिक्षयाह।७।पुलाकबकुशकुशी
लनिर्ग्रंथस्नातकानिर्ग्रंथाःपुलाकादयःपंचान्वर्थसंज्ञिकानिर्ग्रंथाःस्वामिनःतद्विवरणार्थमाह।पुलाकःबकु

तत्वार्थ टी०
२७६

सः कुसीलो निर्ग्रंथः। स्नातकश्चेति। एते पंच निर्ग्रंथप्रविशेषा भेदा भवंति निर्ग्रंथा नामिति ग्रंथः। कर्माष्टकप्रकार मिथ्या
त्वाविरतिदुःप्रणिहितयोगास्तद्वयप्रभ्रंशा निर्गता निर्ग्रंथाः। धर्मोपकरणादृते परित्यक्तबाह्याभ्यंतरोपाधयो निर्ग्रंथाः। पु
लाकादिस्वरूपनिरूपणायाह। तत्र सततमित्यादि तत्र ते षु पंचसु निर्ग्रंथेषु पुलाकास्तावदेवंविधाः। पुलाको निःसार इ
ति रूढो लोके पलंजिस्तंदुलकणसम्पन्नाः पुलाकाः एवं निर्ग्रंथोपि जिनोक्तमनुत्पन्नाकांतपः श्रुतासंग्रहेतुस्वायुपजीवन्सकलसं
यमगुणानां सकलं जिरूपं निःसारमात्मानं करोति। ज्ञानदर्शनचरणानि वसारस्तदपगमान्निःसारः जिनप्रणीतादागमा
द्धेतुतस्मादेवाप्रतिपादन आगमश्चसम्यग्दर्शनमूले ज्ञानचरणे जिरूपं निस्सारमात्मानं करोति। ज्ञानदर्शनचरणानि
वसारस्तदपगमान्निःसारः। जिनप्रणीतादागमाद्धेतुतस्मादेवाप्रतिपातिनश्च सम्यग्दर्शनमूले ज्ञानाचरणे निर्वाणहेतू इ
त्यस्मादपरिभ्रष्टाः श्रद्धाना ज्ञानानुसारेण क्रियानुष्ठायिनो लब्धिमुपजीवंतो निर्ग्रंथाः पुलाका भवंति उपजीवंतश्च
निःसारतामात्मनः कुर्वंतीति निग्रास्ते। सततमप्रमादिन इत्यपरे पठंति जिनोक्तादागमादनुव्रतान्मुक्तिसाधनं पुनश्च
यंति। जानुविदितिबकुश इति। सबलपर्यायः शबलो वर्णव्यतिकरः कश्चिच्छ्वेतः कश्चित्कृष्णः कश्चिद्रक्तः एक एव पटः
एवमयमपि निर्ग्रंथः सातिचारत्वाच्चरणपटं शबलयति। विशुद्ध्यविशुद्धिव्यतिकीर्णस्वभावं करोति। स च द्विधा शरीरोपकर
णभेदेन तदाह। शरीरकारः नैर्ग्रंथ्यं प्रति प्रस्थिताः इत्यादि निर्ग्रंथस्य भावो नैर्ग्रंथ्यं अष्टाविंशतिविधमोहनीयक्षयस्तं प्रतिप्र
स्थिताः अष्टनास्तदभिमुखास्तत्र कृत्या कांक्षिणः शरीरमंगोपांगसंघातः उपकारित्वादुपकरणं वस्त्रपात्रादि तद्विषयां वि
भूषामलंकृतिमनुवर्तंते। न खीजाप्रतिशरीरे तावदनागमव्यतिरेकेण करचरणवदनप्रक्षालनमक्षिकर्णनासिका
वयवेसो इवि[illegible]मलापनयनं। दंतपदवनं रूणं केशसंस्कारं च विभूषार्थमाचरन्शरीरबकुशो भवति। उपक
रणबकुशः अकाल एव प्रक्षालितचोलपट्टकांतरकल्पादिश्लक्ष्णमृदुकवासः प्रियः पात्रदंडकाद्यपि तैलपात्रयो
ज्ज्वलीकृतविभूषार्थमनुवर्तमानो विभूतिकांक्षी। प्रभूतवस्त्रपात्रादिकानामिच्छंति। कामयंते यशः ख्यातिगुणवंतो
विशिष्टाः साधवः इत्येवंविधः प्रवादस्तद्व्यस्य काम्यं नश्यति। ऋद्धियशस्कामाः सातगौरवमाश्रिताः इति। सुखसातितासा
तगौरवं तदाश्रिताः आदरवचनो गौरवशब्दः। सुखे यस्यादरस्तद्वाश्रिताः परमेव तान्तदाश्रिताः नातिविविक्तासंत
राणुष्ट्यामुक्तियष्टु मुद्गलाः। अविविक्ताः इति। नासंयमात्पृथग्भूता इष्टजंघाः तैलादिकृतशरीरमृजाः कर्त्तरिकाकल्पित २७६
केशाः एवंविधः परिवारो येषां ते अविविक्तपरिवाराः। सर्वदेसछेदार्हाः तीचारजनितशबलेन वैचित्र्येण युक्ताः एवं
विधा निर्ग्रंथाः बकुशसंज्ञा कुशीलस्वरूपनिर्धारणायाह। कुशीला द्विविधा इत्यादि। अष्टादशसहस्रभेदशीलं तदुत्त

रगुणसंगेन केनचित्कषायोदयेन वा कुत्सितं येषां ते कुशीला द्विप्रकारास्तत्प्रकारव्याख्यानायाह। प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायो-
[illegible] कुशीलाश्च आसेवनं भजनं प्रतिसेवनां तया कुत्सितं शीलं येषामिति प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायाः संज्वलना
नाथास्तदुदयात्कुत्सितं शीलं येषामिति कषायकुशीलाः तत्र तयोः प्रतिसेवनाकुशीला नैर्ग्रंथ्यं प्रतिप्रस्थिताश्चानियते
द्रियाः इंद्रियनियमशून्या रूपादिविषयेषु कृतावराः कथंचित्केन केन प्रकारेण व्याजमुपदिश्य किंचिदेवोत्तरगुणे
षु पिंडविशुद्धिसमितिभावनातपः प्रतिमाभिग्रहादिषु विराधयंतः। पिंडयंतोतिचरंत सर्वज्ञाज्ञोल्लंघनमाचरंति प्रति
सेवनाकुशीला येषामित्यादिना कषायकुशीलानाचष्टे। येषां संयतानां सतां मूलोत्तरगुणसंपद्युपेतानामपि भवतां क
थंचित्केन प्रकारेण व्यत्येनापि हेतुना कश्चित्काष्टलोष्टविषमकाशपौ प्रत्यसंज्वलनादि संज्वलनकषायाः क्रोधादयस्ते दीयंते उदयमु
पनीयंते। किंचिद्वंकारणमासाद्योदयं गच्छंते ते कषायकुशीलाः। संप्रति निर्ग्रंथनिरूपणार्थमाह। ये वीतरागच्छद्मस्था
इत्यादि उपशांतक्षपितमोहजाला विगताशेषरागद्वेषमोहत्वात् एकादशद्वादशगुणस्थानवर्तिनस्ते वीतरागच्छद्मस्थाः
छद्मावरणं तत्रस्थिताः सावर्णज्ञानाच्छद्मस्थाः ईर्यापथं प्राप्ताः अकषायत्वादुपशांतकषायाः क्षीणकषायाश्च एकसम
यावस्थायार्यपथं कर्म बध्नंति। ईर्यायाः पंथा ईर्यापथः ईर्याव्यापारो योग इति पर्यायाः तस्य व्यापारस्य विषयः पंथाः स
च संयमस्तदज्ञाप्रकारः। एवमेवार्थस्पष्टतरमाचष्टे योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः। योगन विशिष्टक्रियया विशिष्टमेव
संयमपथाप्ताः संप्राप्ता इति। यावन्नो निर्ग्रंथा विकीर्णमोहाग्रंथय इत्यर्थः संयोगा इत्यादिना स्नातकनिरूपणं करोति
योगकायादिचेष्टा सह योगेन सयोगाः त्रयोदशगुणस्थानवर्तिनो निरस्तघातिकर्मचतुष्टयाः केवलिनः स्नातिकाः प्रक्षा
लितसकलघातिकर्मपलपटला इत्यर्थः। शैलेशीप्रतिपन्नाश्चेत्यनेनायोगकेवलिन उपात्ताः। ते न केवलिनो वितर्कसकं
पिताः तं ततो श्रुतसमुद्घाताः समुद्घाताद्वा विनिवृत्ताः क्रमेण योगान्निरुंधंति। स चोक्त एव क्रमः। प्राक्निरुद्धाया
गाश्च व्युपरतक्रियानिवर्तिनाध्यानेन शेषकर्मांशान्क्षपयंति। तथोक्तं ध्यानं ह्याप्रसिंधानं ध्यानेन च कर्मणो भवति मो
क्षध्यानेन ततः क्षपयति कर्माणि च समयं च मात्रेण। पंचमात्राय ध्यानमिति। एवंविधावस्थाः शैलेशीप्रतिपन्ना उच्यंते। तथा चे
मा प्रकृतीः क्षपयति स्पर्शरसवर्णगंधनादेयनिर्माणदेहनामानि। संहननअंगोपांगानि। तथा संस्थाननामानि। अगुरुगाति
प्रायोग्यकरणानुपूर्वी आतपमगुरुलघुताच। उच्छ्वासपराघातापर्याप्तशुभाशुभानि तथा। दुर्भगदुःस्वरसुस्वरनीचैर्गोत्रस्थिरा
स्थिरप्रत्येकनामा। अन्यतरवेदनीयं च गतिप्रत्येकशरीरममभाश्च। प्रकृतयएता द्विचरमसमयेन सह क्षपयंति। क्षप
यति अयोगिवेद्यांश्च ततः प्रकृतीः सचरमं[illegible]। तैजसशरीरबंधोवितस्तनाम[illegible]तक्षययंस्तानि। औदारिकबंधोपिहीय

ध॰टी॰
२७५

तस्यायुःक्षयात्तस्य। एवमशेषकर्मक्षयान्मुक्तो भवति॥ ॥ एवमिति पुलाकादयोभिहिताः पंच निर्ग्रंथाः स्वरूपतः। अथैषां कः
कस्य संयमविकल्पः श्रुतादिकृतो विस्तारः। संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिंगलेश्योपपातस्थानविकल्पतः। सा। सामायिकसंय
मादयो येष्याः नीताः कृतद्वंद्वाः विकल्पशब्देन सह समस्यंते। संयमादीनां विकल्पा भेदाः। तत्संयमादिविकल्पैः संयमा
दिविकल्पतः। संयमादिकारणैर्हेतुभिः। साध्याः साधनीयाः प्रतिविशिष्टाः संयमादिरूपेण किंचित्तु विकल्पशब्दः स्थानसं
निधावेव नियुज्यते। स्थानस्य विकल्पाः। संयमस्थानभेदा इति। एते पुलकादय इत्यादि भाष्यं। एतदुक्तं भवति। पुलाका
दयः पंच निर्ग्रंथा एभिः संयमादिरष्टाभिरनुगमविकल्पैरनुगमनमनुसरणमनुगमोनुयोगद्वाराणार्थापणवाति
नद्विकल्पैः स्वभेदैः साध्या भवंति। तद्यथेत्यादिना तान्संयमादिविकल्पाननुपश्यतीति संयम इति। प्रथमोनुगमविकल्पः
पुलाकादीनां पंचानां निर्ग्रंथानां कस्मिन्संयमे सामायिकादौ भवति। वर्त्तत इत्यत्र प्रश्न उच्यते। यो यस्मिन्संयमादौ भव
ति स तथा भण्यते। पुलाकब॰ क॰ [illegible] प्रतिसेवनाकुशीलास्त्रयो निर्ग्रंथाः। संयमद्वये वर्त्तंते। सामायिकसंयमे
छेदोपस्थाप्यसंयमे वा। तत्र पुलाकः पंचभेदः ज्ञानदर्शनचरणलिंगसूक्ष्माख्यस्खलितादिभिः ज्ञानपुलाकः कृतादिसंस्त
वादिभिर्दर्शनपुलाकः। मूलोत्तरगुणप्रतिसेवनाच्चरणपुलाकः। यथोक्तलिंगाधिकरणाल्लिंगपुलाकः। किंचित्प्रमा
दात्सूक्ष्मपुलाकः। एवं पंचप्रकारोपि संयमद्वये वर्त्तते। बकुशोपि आभोगानाभोगसंवृतासंवृतसूक्ष्मबकुशभेदात्पंचप्रकार
स्तत्र संचिंत्यकारी आभोगबकुशः। सहसाकारी अनाभोगबकुशः। प्रच्छन्नकारी संवृतबकुशः। प्रकटकारी असंवृतब
कुशः। किंचित्प्रमादी सूक्ष्मबकुशः। प्रतिसेवनाकुशीलोपि ज्ञानदर्शनचरणलिंगसूक्ष्मभेदेन पंचप्रकारः। ज्ञानाद्यतिचा
रप्रतिसेवनादिति। प्रतिगता सेवना प्रतिसेवना क्रियायोगात्स्वे सत्युपसर्गसंज्ञाभावात्षत्वाभावोतिसिक्तवत्। अन्ये
तु प्रतिषेवणमपेक्षंते। कषायकुशीलाः परिहारविशुद्धिसंयमे सूक्ष्मसंपरायसंयमे च द्वयोरेव दर्शिता भाष्यकारे
ण अपरेष्ववते। कषायकुशीलास्सामायिकादिषु चतुर्षु संयमेषु यथाख्यातसंयमरहितेषु वर्त्तंते। यथाह। आयचारि
त्रयो रायास्त्रय एकस्य चतुर्षु पि निर्ग्रंथस्नातकौ निःसंयथाख्यातचरित्रे प्रतिसेवनाकुशीलवत्। कषायकुशीलोपि
पंचभेदः। निर्ग्रंथः। स्नातकश्च एकस्मिन्नेव यथाख्यातसंयमे वर्त्तते। उपशांतक्षीणमोहा निर्ग्रंथाः। स्नातकाः संयोगायोग
केवलीति निर्ग्रंथोपि पंचभेद एव। प्रथमसमयाप्रथमसमयचरमसमयाचरमसमयसूक्ष्मभेदतः। स्नातकोपि पंचप्र
कारः। अछविरशबलोकर्मांशः परिस्रावी संशुद्धज्ञानधरश्चेति। छविः शरीरं तदभावाकाययोगनिरोधे सत्यछविर्भ २७५
वति निरतिचारत्वादशबलः क्षपितकर्मत्वादकर्मांशः निष्क्रियत्वात्सकलयोगनिरोधे च परिस्रावी ज्ञानांतरेण सह

कृत्वात्संशुद्धज्ञानदर्शनधर इति। श्रुतं कियत्कस्येत्याह। पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीलाः अभिन्नाक्षराणि दशपूर्वाणि
धारयंति। अभिन्नमस्खलनमेकेनाप्यक्षरेणान्यूनानि दशपूर्वाणीत्यर्थः। उत्कर्षेण कषायकुशीलो निर्ग्रंथः चतुर्दशपूर्वधरउ
त्कर्षतो जघन्येन पुलाकस्य नवमपूर्वगतः। प्रातितृतीयमाचारवस्तु यावच्छ्रुतं बकुशकुशीलनिर्ग्रंथानां अष्टौ प्रवचनमा
तरः श्रुतं केवली ति आगमस्तु यथाव्यवस्थितः। पुलाए णं भंते केवतियं सुयं अहिज्जिज्जा। जहन्नेणं णवमस्स ततियं आयारव॰
कु। उक्कोसेणं नवपुव्वाइं संपलाइं। एवं कसपडिसेवणाकुसीला जहन्नेणं अट्ठपवयणमायाउ उक्कोसेणं वोद्दसपुव्वाइं अहिज्जिज्जा
। कसायकुसीले णियंठे जहन्नेणं अट्ठपवयणमायाउ उक्कोसेणं चोद्दसपुव्वाइं अहिज्जिज्जा। सप्रति प्रतिसेवनामाश्रित्योच्यते
प्रतिसेवनापंचानामित्यादि। मूलगुणाः प्राणातिपातनिवृत्त्यादयः पंच रात्रिभोजनविरतिश्च तान्परेणाभियुज्यमानः सेवते
पराभियोगादित्यस्यैव व्याख्या बलात्कारेण वा परेणाभियुक्तः। प्रेरितो यदा भवति तदा प्रवर्त्तते। नस्वरसत एव परे स्म राजा
दिर्निर्बलात्कारेण प्रवर्त्तते तदेवमन्यतमं मूलगुणं प्रतिसेवमानः पुलाको भवतीति। मैथुनमित्येके। अपरे आचक्षते। मैथु
नमेवेत्यपरे केचिदित्येके। अपरे आचक्षते मैथुनमेवैकं पराभियोगात्बलात्कारेण सेवां कार्यंतो सपुलाकः न प्राणातिपातादि से
वमान इति। अत्राप्यनर्थ्येवागमः। पुलाए णं भंते किं पडिसेवए होज्जा अपडिसेवए होज्जा। गोयमा पडिसेवए णो अपडिसेव
ए होज्जा। जइ पडिसेवए मूलगुणपडिसेवए उत्तरगुणपडिसेवए मूलगुणपडिसेवए उत्तरगुणपडिसेवए वा। मूलगुणपडिसे
वमाणे पंचण्हं अन्नयरं पडिसेवेज्जा। उत्तरगुणपडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणस्स अन्नयरं पडिसेवेज्जा। बकु
शो द्विधा। उपकरणशरीरभेदात्। तत्रोपकरणबकुशः। उपकरणे वस्त्रपात्रादौ अभिष्वक्तचित्तः प्रतिबद्धस्नेहः
समुपजाततीव्रः वस्त्रं विविधदेशभेदेन प्रपोडचंदनककासाकुलकादि पात्रमपि पुरिकागंधरकप्रतिग्रहकादि वि
विचित्रं रूपानविंद। सितपट्टकादि प्रविततं महाधनं महामूल्यं एवमादिनोपकरणपरिग्रहेण युक्तोभिरक्ष्म छस्य
स्वामीत्युपजातमूर्च्छः पर्याप्तोपकरणोपि भूयो बकुशविशेषोपकरणकांक्षायुक्तः। बकुशविशेषो यत्र स्त्रदृढश्लक्ष्णघना
दि विचित्ररुचिरवर्णादिना तदुपकरणेन शुभे जातकांक्षो जाताभिलाषः सर्वदा च तस्योपकरणस्य प्रतिसंस्का
रप्रक्षालनदशाबंधघटिकासंवेष्टितादिकं सेवमानस्तच्छीलउपकरणबकुशः। शरीरबकुशस्तु शरीराभिषक्तचित्तः वि
भूषार्थं तस्य शरीरस्य अभ्यंजनोद्वर्त्तनस्नानादिकं प्रतिसंस्कारं सेवमानस्तच्छीलश्च भवति। एष चोत्तरगुणेष्वेका
दीन्न तु मूलगुणान्विराधयति। यथोक्तमागमे बउसे णं पुच्छा गोयमा नो मूलगुणपडिसेवी उत्तरगुणपडिसेवी हो[ज्जा] उत्तरगुणे
पडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणस्स अन्नयरं पडिसेविज्जा। प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणान्प्राणातिपातनिवृ

तत्त्वार्थ टी॰

सादीन् विराधयन्नखंडयन्नुत्तरगुणेषु दशसु कांचिद्विराधनां न सर्वां कदाचिदेव प्रतिसेवते इति। अत्रागमो यथा
अणिदे शकारी पडिसेवणाकुसीलो जहा पुलाओ गो कसायकुसीलस्स निर्ग्रंथस्नातकयोश्च नास्त्येव प्रतिसेवनेति। तीर्थम
न्ने तीर्थ इति तीर्थं प्रवचनं प्रथमगणधरो वा तत्र किं कस्यचिदेव तीर्थकृतस्तीर्थे पुलाकादयो भवंत्युत सर्वेषामेव तीर्थक
राणामित्यादि। सर्वे सर्वेषामित्यादि। सर्वे पुलाकादयः सर्वेषां तीर्थकृतां तीर्थेषु भवंति। एके त्वाचार्या इत्यादि। पुला
६ को बकुशः प्रतिसेवनाकुशीलश्च नित्यं तीर्थ एव शेषाः कषायकुशीलनिर्ग्रंथस्नातकाः तीर्थे भवंत्येते कदाचिद
तीर्थेपि मरुदेवीप्रभृतयः श्रूयंते इति। इदमेव वा देशांतरमाश्रित्यागमसूत्रं पुलाएणं भंते किं तित्थे होज्जा अ
तित्थे वा होज्जा गोयमा तित्थे होज्जा नो अतित्थे एवं बउसपडिसेवणाएकुसीला वि। कसायकुसीला तित्थे वा होज्जा अतित्थे वा
होज्जा। एवं नियंठसिणाया वि। लिंगं द्विविधमित्यादि। लिंगं चिह्नं मुमुक्षोः तच्च द्विधा द्रव्यभावभेदात्। तत्र द्रव्यलिंगं रजोह
रणमुखवस्त्रिकादि भावलिंगं ज्ञानदर्शनचारित्राणि लिंगं प्रतीत्य निर्ग्रंथाः पंचापि पुलाकादयो भावलिंगे भवन्त्येव द्रव्यलिंगं प्र
तीत्य भाज्याः कदाचिद्रजोहरणादि भवति कदाचिन्नेति मरुदेवीभरतप्रभृतीनामिति। लेश्याः। पूर्वोक्तनिर्वचनाउत्तरा पार
मर्षकृष्णप्रमाणत्वात्। पुलाकस्य तेजसीपद्मशुक्लानामानंतरास्तिस्रो भवंति बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः सर्वाः कियत्सु।
सर्वा अपि षट् परिहारविशुद्धिसंयमप्राप्तस्य कषायकुशीलस्य एता एव तिस्रः सूक्ष्मसंपरायसंयमप्राप्तस्य कषायकु
शीलस्य तथा निर्ग्रंथस्य सयोगस्नातकस्य च त्रयाणामप्येषां शुक्लैव केवला च लेश्या निरपेक्षेति शैलेशीप्रतिपन्नस्त्वयोगके
वली नियमेनालेश्य एव भवति। उपपात इत्युपपातो निर्जन्मजन्मांतरप्राप्तिः पूर्वजन्मपरित्यागेन स्थानांतरप्राप्तिरित्यर्थः सहस्रारे
अष्टादशसागरोपमस्थितिरुत्कृष्टा तत्र पुलाकस्योत्पत्तिर्जन्म मरणोत्तरकालं बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोरच्युते। द्वाविं
शतिसागरोपमस्थितिरुत्पत्तिः कषायकुशीलनिर्ग्रंथयोः सर्वार्थसिद्धविमाने त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिरुत्पत्तिः सर्वे
षां पुलाकादीनां शमितकषायाणां प्रथमकल्पे जघन्येनाद्विपल्यस्थानवस्थः पृथक्त्वपरिभाषात् स्थितिके सुरेषूत्पत्तिः
स्नातकस्य निर्वाणं स्थानप्राप्तिरेवेति स्थानद्वारमधुनाभिधीयते। असंख्येयानीत्यादि। स्थानमित्यध्यवसायस्थानं परिणाम
स्थानं संयमस्थानमिति पर्यायास्तत्र यावत्कषायस्तावत्संक्लेशविशोधयोश्चावश्यंभावित्वात् क्षीणकषायस्तु विशोधिरेव
न संक्लेशः तत्र सकषायस्यासंख्येयानि संयमस्थानानि भवंति। तत्रैकस्य प्रथमसंयमस्थानस्य परिमाणमिदमागमोक्तं। स
व्वागासपदेसग्गं सव्वागासपएसेहिं अणंतगुणियं पढमं संयमठाणं भवति। का पुनर्भावना उच्यते। सव्वागासं समत्तं सुए चरि
त्तेणेव य सव्वासव्वा देसविरतिं पडुच्चा दोण्ह वि पडिसेधणं कुणा। सव्वदव्वाणि जेणो सव्वदव्वाण पज्जवा जे य सव्वाणं य वोव
ज्ञानिकालविसयं णिजे भणिया। सव्वं वि पसद्दहउ समई उवदेसणो व मंतव्वं। तद्विवरीयं मिच्छत्तदरिसणं देसियं सम्म २७७

लब्ध्यवस्थानत्वात् ततः पुलाको व्युच्छिद्यते हीनपरिणामत्वात् व्युच्छिन्ने पुलाके कषायकुशीलस्यैकक एवासंख्येयानि स्थानानि गच्छति

हा

एणएणकारणेणं सव्वागासपएसग्गं सव्वागासपएसेहिं अणंतगुणियं पढमं संयमठाणं। पज्जायवग्गेण भवति। ततो एत्थं
चेव पढमं संजमठाणं एयंपमाणपरिणामविशुद्धिनिमित्ताधिगतें भवति। ततोय पढमसंजयठाणपरिणामविशु
द्धीउ बीयसंयमठाणपरिणामो विशुद्धतरो इति का उ पढमं संजमा। म ठाणा उ बीयं संजमठाणं अणंतभागमहियं। ए
तेण चेव कमेण बीयाउ ततियं अणंतभागमहियं जाव चरिमं अणंतभागमहियं। सर्वं संयमस्थान। प्ररूपणा एते
सिं चेव जहा भणिताणं। संजमठाणाणं। असंखिज्जाणं। समुदएणं जे निप्फन्ना इत कंडगं ति वा अंतरकंडगं ति वा भणए
ई। इकं पि कंडके केवतियाइं संजमठाणाइं असंखिज्जाइं उवसप्पिणीहिं कालउ अवहीरंति खेत्तउ अंगुलस्स असं
खिज्जइभागेणं संप्रति भाष्यभावना क्रियते पुलाकादिस्थाननिरूपणद्वारेण दर्शनमात्रमिदं। भाष्यभावनार्थमुपन्यस्त
पुलाककषायकुशीलमेव सर्वजघन्यानि स्थानान्यधः ततस्तौ युगपदसंख्येयानि स्थानानि। गच्छतः। वर्द्धमानपरिणामत्वात्
ततः कषायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलबकुशाः युगपदसंख्येयानि स्थानानि प्राप्नुवंति। ततश्च बकुशो व्युच्छिद्यते ततोप्यसं
ख्येयानि स्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते। एवं मतानि स्थानानि इष्टव्यानि। अत ऊर्ध्वमिति कषायकुशीलविच्छेदा
दुपरि अकषायस्थानानि निर्ग्रंथः प्रतिपद्यते। सोप्यसंख्यातानि गत्वा व्युच्छिद्यते अत ऊर्ध्वं निर्ग्रंथस्थानादुपरि गत्वा निर्ग्रंथः।
क्षपितसकलकर्मांशः स्नातको निर्वाणमेवाप्नोतीति। एषां च पुलाकादीनां संयमलब्धिः संयमस्थानप्राप्तिरुत्तरोत्तर
स्थाने नानंतगुणा भवतीति। भावितमेवेति। इति तत्त्वार्थाधिगमे अर्हत्प्रवचनसंग्रहे भाष्यानुसारिण्यां टीकायां नवमोध्यायः
समाप्तः॥ श्रीः निर्दिष्टे संवरनिर्जरे आस्रवनिरोधः संवरः तपसा निर्जरा चेति। संप्रति तत्फलं मोक्षः। तं वक्ष्या
मः स च केवलज्ञानोत्पत्तिमंतरेण न जातुचिद्भवति। न भविष्यति चेति। अतः केवलोत्पत्तिमेव तावदभ्यासः। मोहक्ष
याज्ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं। अथवा तपसा निर्जरा चेत्युक्तं निर्जरातश्च कर्मणां केवलज्ञानमुत्पद्यते
तत्केषां कर्मणां निर्जरातः। केन वा क्रमेण निर्जरणे सति केवलज्ञानमाविर्भवतीति तानि कर्माणि क्रमं चाभिनस्त्रेण दर्श
यति मोहनाम्नोष्टाविंशतिभेदः। पूर्वोक्तः तस्य क्षयो निरवशेषतः। परिशाटनमात्मप्रदेशेभ्यः क्षीणे च सकलभेदे मोहनी
ये ज्ञानावरणदर्शनावरणांतरायेषु च पंचचतुःपंचभेदेषु युगपत्क्षीणेषु निरवशेषीकृतेषु केवलज्ञानं दर्शनमाविर्भव
ति। समस्तद्रव्यपर्यायपरिच्छेदि घातिकर्मविगमादुत्पद्यते। यथोक्तं। तस्मिन् तस्मिन्समये केवलमुत्पद्यते। ततस्तत्समस्तं
ज्ञानं च दर्शनं चावरणक्षयं कृत्वा तु दृष्टिः। त्रिपटनि नित्यकालसहितं ततः स लोकमिमं। पश्यति युगपत्सर्वं सालोकं
वा सर्वभावज्ञा आसामिति सूत्रनिर्दिष्टानां कियतीनां बंधस्थानं कर्मप्रकृतीनां कर्मस्वाभावो मोक्षस्तमाश्रित्य द्विविधकारित्वं

वतिश्च भावाः क्षयोत्पन्नाः । प्रसादः केवलस्य ज्ञानस्य दर्शनस्य च हेतुः कारणं निमित्तमिति पर्यायाः फलसाधनयोगः पदार्थो
हेतुरिति भाविनो भावो पि हि निमित्तं भवति । यथा विपक्षहेतुरभावद्वारेण गमकः तत्क्षयाद् इत्यादि । घातिकर्मक्षयो ऽच्छा
दनक्षयस्त्वर्थः । अतस्माद् अगमलकणोपगुणो हेतुः विनाभाप्युलेन्ममित्यामिति । हेतौ पंचमी निर्दिष्टमोहक्षयादिति सार्वहिक
मं वक्ष्ये पि व्यपेते निरावरणे जीवस्वभावो ज्ञानलक्षणः सदा चकास्ति । तस्य न सा पि हि कर्मविगमो निमित्तं । किरणमालिनस्त्वा
निबहलात् पटलप्रच्छादितमंडलस्य संकुचितकिरणकलापस्य तदपगमे निरावरणस्य समस्तमस्ति विस्तरणं तद्धि
ति ज्ञानदर्शनचमोहक्षयादिति पृथक्करणं प्रतिविशिष्टक्रमप्रसिद्ध्यर्थं किमर्थं क्रमप्रसिद्धिः यथा गम्येत प्रत्युद्दीर्णस्य
य एव सर्वस्य मुमुक्षोः । ततमोहसागरमुत्तीर्यान्तर्मुहूर्तमात्रं विश्राम्यति । वत्सश्च वीतरागस्य अस्तत्रोस्य ज्ञानदर्शना
वरणान्तरायक्षयो युगपदेव भवति । तत्समनंतरमेव च केवलज्ञानं केवलदर्शनं चोपजनयामास इति । यथोक्तमार्गमेवी
सपिकमेण नियंता इत्यादि चरमेनावरणमित्यादि । ७ । अत्रादौ उक्तमित्यादि तंत्रांतरसंबंधमिति । मोहक्षयात् केवलज्ञानो
त्पत्तिः अथैषां मोहादीनां क्षयः । कथं केन प्रकारेण भवतीत्यत्र अभिप्रायः प्रश्नयतः । यावदपि सकषाययोगस्तावदपि
कर्मसततं बध्नाति । कषाययोगप्रत्ययं तच्च प्रतिकृत्य बध्नतः कथं क्षयं करोतीति । अत्रोच्यते इत्याह । बंधहेत्वभावनिर्जरा
भ्यां आत्मप्रदेशानां कर्मपुद्गलानां वान्योन्यानुगतिः लक्षणः । क्षीरोदकवद् बंधः तस्य हेतुः मिथ्यादर्शनादि पंचविधः तस्य हेतो
रभावात् पूर्वकर्माणि पोतास्ति पूर्वमबद्धस्य च निर्जरणं निर्जरात्मप्रदेशेभ्यः परिशाटनं कर्मणः । बंधहेत्वभावश्च निर्जरा
श्च बंधहेत्वभावनिर्जरे ताभ्यां हेतुभ्यां कर्मपरिक्षयः मिथ्यादर्शनादयः इत्यादि भाष्यं । प्राग् निर्दिष्टा मिथ्यादर्शनादयस्ते
षामपि मिथ्यादर्शनादीनां बंधहेतूनां तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयाद् भावो भवति मिथ्यादर्शनमज्ञानविशेषः ज्ञानाव
रणीयेन कर्मणा ज्ञानमेवाच्छादितं तद् ज्ञानमुच्यते । अन्यथाव्यवस्थितान् जीवादि पदार्थान् अन्यथावे परीत्येन प्रति
पद्यते । अत आह तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादीत्यंतिकालतस्य मिथ्याज्ञानस्य यदावरणं तदभावात् मिथ्यादर्शनाभा
वः । नाम विरतिप्रमादकषायादर्शनावरणमोहक्षयात् । योगनिरोधकाले च योगनिमित्तो प्यपेति बंधहेतुः बंधहेत्वभावो
सति निर्जरणमपूर्वं चितस्य कर्मणः स्वकाले समये । सम्यग्दर्शनज्ञानावरणानां चोत्पत्तिः प्राग् निर्दिष्टानामुपलक्षयति
तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं । तन्निसर्गादधिगमाद्वेत्युक्ते च न पुनरपि भाष्यायेति । अथवा पर्वीतत्तत्पूर्वमुक्तं । एवं संवरं
संवरं इत्यादि । एवमुक्तेन प्रकारेण बंधहेत्वसंभव एव संवरस्तेन संवृतस्य स्थगितसकलाश्रवद्वारस्य महात्मनः । परमा २७८
ति ज्ञायमेपन्नस्य सम्यग्ध्यायमस्य सम्यक्क्रियानुष्ठायिनः व्यस्तस्य सयोगिकेवलिनस्य निरुद्धसकलयोगस्य च अनिवा

स्मात् पूर्वकर्मक्षयं च धीयमानं भवति । पूर्वोपचितस्य प्राग्बद्धस्य क्षयो गोक्तिस्तयोपुष्टानादिनिर्जराहेतुनिरास्तेति कात्स्नैक
र्मक्षय इत्यनर्थकं नवधारणीयं क्षयः तत्रोत्पत्ति कर्मक्षयात् समनंतरमेव सर्वद्रव्यपर्यायविषयमित्यनेनंतावदैश्वर्य
मिति सूचयति । परं प्रकृष्टमैश्वर्यं विभूतिः परमसाधारणं ईश्वरत्वं ऐश्वर्यं अनंतमपर्यवसानत्वादनुच्छेदित्वात् केवलम
सहायमित्यादि रहितं । ज्ञानं च दर्शनं च प्राप्य लब्ध्वा । शुद्धो धौतो अपनीतसकलकर्ममलः बुद्ध इति कर्त्तरि निष्ठा बुध्यते क
र्मकत्वात् । शुद्धविशुद्धवल्लोके प्रयोगदर्शनादकर्मकत्वं बुध्यत इति बुद्धो ज्ञानस्वभाव इत्यर्थः । केवलज्ञानेन सर्वज्ञानी
त इति सर्वज्ञः केवलदर्शनेन सर्वं पश्यतीति । सर्वदर्शी रागद्वेषमोहजिज्जिनः केवली केवलज्ञानदर्शनसंभवात्ततः
त्पन्नकेवलज्ञानः प्रतनूनि शुभानुभावानि शुभविपाकानि च प्रायश्चत्वारि कर्माण्यशेषाणि यस्य वेद्यायुर्नामगोत्राणि स
र्वायुषः कर्मणः संस्कारावशात्प्रतिकृत्य भवति । संस्कारस्तद्वशाद् विहरति भव्यजनकुमुदवनबोधनाय शीतरश्मिरिव क
दाचित् ग्रामादि विहरति निरन्तपिवा विविधं रजो हरतीति । ७ । ततोस्य विहरत उक्तेन विधिनायुष्ककर्म परिसमाप्तावितरा
ण्यपि त्रीणि कर्माणि क्षीयंते ततः कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः कृत्स्नं सर्वं निरवशेषं ज्ञानावरणाद्यंतरायपर्यवसानमष्टविधमूल
प्रकृतिबाधं । उत्तरप्रकृतीनां तु षट्पंचाशदुत्तरं शतमेवमेतत्कृत्स्नं कर्म तस्य क्षयः । साट आत्मप्रदेशेभ्यः । अपगमः कर्मरा
शेर्मोक्ष आत्मनः । आत्मावस्थानमिति । कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणो मोक्षो भवतीत्यादि भाष्यं । कृत्स्नक्षयो लक्षणं । यस्य मोक्षस्य कृ
त्स्नकर्मविमुक्ता आत्मा मुक्त इति लक्ष्यते । स एव मोक्षः सकलकर्मविमुक्तस्य ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणस्यात्मनः स्वात्मन्य
वस्थानं मोक्षो न पुनरात्माभाव एव । परिणामिनो निरन्वयनाशो न स्तु उपपत्तिदृष्टांतो परिणामित्वादेव ज्ञानात्यात्मन सो भाव
सर्वकर्मणामपगमः क्रमेण मुक्तिरिति दर्शयति । पूर्वं क्षीणानि चत्वारि कर्माणीति ततः केवलज्ञानोत्पत्तेः । प्राक् पूर्वं मोहनीयज्ञा
नदर्शनावरणांतरायाख्यानि चत्वारि घातिकर्माणि क्षीणानि ततः केवलज्ञानोत्पत्तिः । पश्चाद्वेदनीयनामगोत्रायुष्कक्षयो
भवतीति । केवलज्ञानोत्पादात् पश्चाद् वेदनीयादीनि चत्वारि कर्माणि यं प्रतिपद्यंते । नवधारणीयानि । तत्र का प्रकृतिः क्षपु
णस्मानि क्षीणेति । पूर्वेवनप्रदर्श्यते अविरतसम्यग्दृष्टिदेशप्रतिप्रमत्ताप्रमत्तस्थानानामन्यतमस्थाने मोहनीयप्रकृतयः
सप्त क्षीणा अनंतानुबंधनश्चत्वारः सम्यक् मिथ्यात्वतदुभयानि च । अतो अनिवृत्तिस्थाने मोहनीयप्रकृतयः अनयोर्द
शद्दर्शनावरणप्रकृत यश्च तिस्रः । क्रमेणानेन प्रत्याख्यानाः क्रोधादयश्चत्वारः प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधादयश्चत्वारः नर
कगतिनरकगत्यानुपूर्वी तिर्यग्गतिः तिर्यग्गत्यानुपूर्वी एकद्वित्रिचतुरिंद्रियजातयः आतपउद्योतस्थावरसूक्ष्मसाधारणं च ।
निद्रानिद्रा प्रचलाप्रचला स्त्यानर्द्धि । नतोन पुंसकस्त्रीवेदा हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्साः पुरुषवेदश्च संज्वलनक्रोधमानमायाइतिस

२८९

सूक्ष्मसंपरायस्थाने परमसमये संज्वलनलोभः क्षीणः ततः क्षीणकषायस्थाने निद्राप्रचले द्विचरमसमये क्षीणे चरमसमये
प्रकृतयश्चतुर्दश क्षीणाः ज्ञानदर्शनावरणविघ्नानि पंच चतुः पंच भेदानि। अयोगकेवलिनो द्विचरमसमये नामप्रकृतयः
पंचचत्वारिंशत् क्षीणाः तास्त्विमा देवगतिः औदारिकादिशरीरपंचकं। संस्थानषट्कं। वर्णगंधरसस्पर्शचतुष्टयं मनुष्यदेवगत्या
नुपूर्व्यौ। अगुरुलघु उपघातं। पराघातं। उच्छ्वासः प्रशस्ताविहायोगतिः अपर्याप्तं प्रत्येकं स्थिरं। अस्थिरं शुभं। अशुभं। दुर्भगं अप्रशस्तविहायोगतिः
सुस्वरं। दुःस्वरं। अनादेयं अयशः। अकीर्तिनिर्माणं बद्धिवर्द्धे अन्यतरवेदनीयं नीचैर्गोत्रं आदि क्षीणे तीर्थकरायोगकेवलिनश्च
रमसमये त्रयोदश क्षीणाः अन्यतरवेद्यं उच्चैर्गोत्रं मनुष्यायुः। नव च नामप्रकृतयः तद्यथा मनुष्यगतिपंचेंद्रियजातित्रस
बादरपर्याप्तं सुभगादेययशःकीर्तितीर्थकराख्याः। अतीर्थकरायोगकेवलिनस्तु चरमसमये एता एव द्वादश क्षीणाः ती
र्थकरनामवर्जाः। मनुष्यायुश्चैकमेव बद्धं। न शेषाणीत्येकमेवाप्यते। एवं तत्क्षयसमकालमेव सकलकर्मक्षयतुल्य
कालमेवौदारिकशरीरवियुक्तस्यास्य मनुष्यजन्मनः प्रहाणमुच्छेदः। वेधर्दित्वभावात् चोत्तरजन्मनो प्रादुर्भावः। एषावस्था
ति पूर्वजन्मनोच्छेद उत्तरजन्माप्रादुर्भावः केवलआत्मा ज्ञानादि उपयोगलक्षणः शुद्धः। इत्येषावस्थेति पूर्वजन्मनोच्छेदउत्त
रजन्माप्रादुर्भावः केवलआत्मा ज्ञानाद्युपयोगलक्षणः शुद्धः इत्येषावस्था कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणो मोक्ष इत्याख्यायते
अवस्थायच्छन्नात्मानुच्छेदप्रतिपादनार्थमिति। ख। किं चान्यदित्य नेन तस्यामवस्थायां प्रश्नशेषमाशंकते। औपशमि
कक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च सूत्रं। जी[illegible]। जीवस्य तत्त्वा। तत् किं तस्यामवस्थायां
सकलमेव परिशाटयते उत कंचित् कीर्यते किंचिदारोप्य क्विचन परिशाटति किं विलोति। संदेहापनयनार्थमाह सूत्रकारः। औपशमि
का[illegible]रिणामिकादि भव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्वकेवलज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः। उ त्वे
पशमिनवउपशमिनवा निर्वृत्तः। औपशमिकः सम्यक्त्वादिर्येषां त इमे औपशमिकादयः। आदिग्रहणेन क्षायिकक्षायोपशमिकौदयिक
कपारिणामिका गृहीताः सेसूपलक्षणं भव्यत्वे। उपशमकादि भव्यत्वानि एषामभावः औपशमकादि भव्यत्वाभावस्तस्मादित्यौ
पशमिकाद्यभावाद्भव्यत्वाभावाच्च मुक्तात्मा भवति। किं सर्वेषामौपशमिकादीना[illegible]मित्युच्यते। अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानद
र्शनसिद्धत्वेभ्यः शेषाभमसंति। औपशमिकक्षायोपशमिकौदयिकाः सर्वथा तस्य संत्येव क्षायिके तु भावे केवलसम्यक्त्वं मिथ्यार्थाः के क्षायिकसम्यक्त्व
वलज्ञानं केवलदर्शनं सिद्धत्वं च संभवति मुक्तात्मनि पारिणामिके तु भावे भव्यत्वमेव केवलसिद्धे न संभवति। तत्त्वौपशमि
कादिग्रहणादिभव्यत्वं संगृहीतमेव किमर्थं पुनर्भव्यत्वग्रहणं उच्यते पारिणामिकभावो भव्यत्वमेव केवलसिद्धे न समस्ति शेषाः
पारिणामिकाः प्रायेण संतीति ज्ञापनार्थं। अस्तित्वगुण[illegible]त्वानादित्वासंख्येयप्रदेशवचनित्स्वादयः संत्येव। एतदनुसारिया

तत्वार्थ टी०

२ - ष्यं। औपशमिकस्यादि। औपशमिकादयश्चत्वारो भावा ... भव्यत्ववर्जनेन निर्दिष्टाः एषामभावात् भव्यत्वाभावाच्च मोक्ष इ
न्यत्र केवलसम्यक्त्वादिभ्यः इत्युपपदलक्षणं पंचमीदर्शनमत्र करणात् इ। यदि केवलसम्यक्त्वं समस्तज्ञानावरणक्षयात्क्षा
यिकं केवलदर्शनं समस्तक्षयात् सिद्धत्वमित्येते क्षायिका भावाः यस्मात् सिद्धस्य मुक्तस्यापि भवंतीति। आत्मनो मुक्तान्याय
नमुक्तस्य समस्तकर्मभिः किं न त्वेवावतिष्ठते उतान्यत्र तिष्ठते उच्यते तदनंतरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकांतात्। तदनंतरं कृत्स्नकर्मक्षयात्
परान्तर्भूत औपशमिकादिभव्यत्वाभावाबाधानंतरमिति। कृत्स्नकर्मक्षयानंतरं अनुसंततमेव मुक्तस्य ऊर्ध्वमेव गच्छतीति कि
यतीत्यपिमित्याह। आलोकांतात् ... कायसमुदायो लोकः तस्मांतो मस्तकः तत्र प्राग्भारा नामकाली ... नामक धवला
उत्तानकच्छत्राकृतिः। तस्याश्चोपरि योजने भवति लोकस्य मस्तकः ... उपरितनके षड्भागे त्रयस्त्रिंशद
त्तरमनुष्येशत्रिंशतिभिः धनुस्त्रिभागाधिके लोकांतरप्राप्ति वर्त्तते। आङ्गमर्यादायां प्रयोगः उदकांतादिति। यथा एवमालोकांतात्
जति। न ततः परमिति। तस्य च मुक्तात्मनो देहवियोगः सर्वात्मना तैजसकार्मणयोः क्षयः सिध्यमानगतिरिति तावत्प्रत्यवनङ्गमे
कशाल एवासीमा मध्वी लोकस्यमसिध्यति। तस्य गतिरितो गमनं मुक्तस्य सतः लोकांतरप्राप्ति लोकांते वस्थानं एतत्त्रितयमप्येक
समयेन परमनिरुद्धेन कालविशेषेण युगपद्भवति। गतिश्च समयांतरं प्रदेशांतरं वा स्पृशंती भवति। तस्याचिंत्यसामर्थ्या
दितस्सर्वं युगपद्भवति देहवियोगादि। किंचिदाह कर्मक्षयकालश्चादेहवियोगादि समकाल एव भवतीति। तद्यथेत्यादिना दृष्टां
तयति। प्रसिद्धेन दृष्टांतवस्तुना सिद्धस्य उत्पादादीनामेककालता साध्यते। प्रयोगवीर्यनिराय कृयोपशमात् कृयावचेष्टा
रूप परिणामः प्रयोगपरिणामः। आदियक्षणत्वात् भाविको वा परमाण्वादीनां गतिः परिणामस्तस्य मुक्तस्य तस्मात् तस्य गतिक
र्मणोगतिः क्रियाविशेषस्य कार्यद्वारेणोत्पत्तिकालः कार्यारंभप्रकारणविनाशश्च पर्यायांतरेण घटकादिकार्यारंभः पूर्व
पर्यायेण विनाशश्च दृष्टः सिद्धस्यापि कर्मक्षयदेहवियोगादयस्समकाला एकसमयेन भवंतीत्यर्थः। उत्पादव्ययगमस्ता
नवदिति सुज्ञानं। तत्रान्हेत्यादि सूत्रे। संबंधमाति प्रक्षीणकर्मणो हति रूपितनिरवशेषकर्मराशेर्निराश्रवस्य निरस्तका
यवाङ्मनोयोगस्य कथं केन प्रकारेण गतिर्लोकांतरप्राप्तिर्भवति। एवं मन्यते योगाभावात् सत्ता हानिः क्रियागनिर्धं क्रिया लोलो
कांतागमनमनुपपन्नमिति प्रश्नयति। अत्रोच्यते। यथागमनं समस्ति मुक्तात्मनः स्फुटीक्रियते। पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद्बंधच्छेदात्त
थागतिपरिणामाच्च तद्गतिः उपरतकर्तृव्यापारात्। यथा कुलालचक्रं ... हस्तदंडचक्रसंयुक्तसंयोगात् हस्तेन दंड
संयुक्तः दंडेन चक्रसंयुक्तं संयोगः तस्मात् पुरुष ... यत्नतश्च पुरुषप्रयत्नात् आविद्धवेगितं प्रेरितं उपरतेऽपि पुरुषव्यापारा २
दिपूर्वप्रयोगात् हस्तादिव्यापारप्रेरणत्वात् भ्रमत्येव आसंस्कारपरिक्षयात् संस्कारेनावरतक्रियाप्रबंधः दृष्टांतेन दार्ष्टांतिक
मर्थसमीकुर्वन् ... नाह। एवं यः पूर्वमस्यादियोगनिरोधप्रभृतिमुपस्य यत्कर्मक्रियानेन कर्मणः प्रयोगो जनितात् सक्षीणोपि कर्म

णि अविच्छिन्नसंस्कारत्वात् योगाभावेपि गतिहेतुर्भवति तेन हेतुना क्रियते गतिरित्यर्थः। किंचान्यदिति द्वितीयं हेतुं तरमुन्यस
ते। असंगत्वादिति। संगस्खलनं तद्भावः संगत्वं स्खलितत्वमित्यर्थः। न संगत्वमसंगत्वमस्खलितत्वं। तस्मादसंगत्वात्। सिद्धस्योर्ध्वग
तिः। सिद्धान्हित्याभाविकत्वात् गतस्य ऊर्ध्वं कचित्स्खलनमासादयति। एतद्व्याख्यानाय आह पुद्गलानामित्यादि पूरणगलनाच्च पुद्गलाः
५ परमाण्वादयः जीवाश्च ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणाः एषां पुद्गलजीवानां गतिसत्त्वमुक्तं नान्येषां धर्माधर्माकाशद्रव्याणां। तत्र स्व
भावत एवाधोधस्तात् गौरवं भारिकत्वं परिणामविशेषः गौरवधर्मेषु येषां ते गौरवधर्माणः पुद्गला ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवा इति।
जीवानामपि तादृशं गौरवं परिणामविशेषो लाघवं येषामिति। एवंविधं तेषां गौरवं विशिष्टं येनोर्ध्वं गच्छति एषां पुद्गलानां च स्वभा
वः। अतोन्यतिस्वाभाविकी गतिमवद्राय संगादिजनिता गतिर्भवति। संगः कर्मकृतं स्खलनं आदियक्षणाद् अभिघातप्रेरणादि पु
गमनकारणं पुजातिनियमेन जातिः पृथिव्यनिला नलव्यक्तिभेदेन भिन्ना पृथिवी च वायुश्चाग्निश्चाप्श्च तया नियमः क्रियतेऽन
पृथिवीत्वनियमेनाधोगतिर्लोष्टयो हि बादरः पृथिवीपरिणामः स सर्वो अधोगतिः एवं तिर्यग्गतिर्वायुरूर्ध्वगतिर्दहनः स्वजाति
नियमेनैवमेषामेता स्वाभाविक्योगतयो यानथासंगविनिर्मुक्तस्य कर्मकृतस्खलनरहितस्य ऊर्ध्वगौरवात् परिणामविशेषादूर्ध्व
मेव सिध्यमानगतिर्भवति संसारिणः सुरनरकादिगतिचतुष्टयवर्त्तिनः संसारे परिभ्रमंतः कर्मसंग कर्मजनितस्खलनादध
स्तिर्यगूर्ध्वं वा नियमेन गतिर्भवति संसारिणां। किंचान्यदिति युक्तं तरोपन्याससूत्रं बंधच्छेदादिति। बध्यते येन रज्वादिना स बंधः।
तस्य छेदः शस्त्रेण त्रोटयति त्रोटनं वा तथा च दृष्टं। यथा रज्वागाढमापीड्यापीड्य बद्धायाः कीचकविदलघटितायाः रज्जुबंधच्छेदा
दुपरितन उत्पत्ति गमनमूर्ध्वं दृष्टं वीजकोशबंधच्छेदाच्च वीजकोशः फलीफलं वा तस्याः सुबंधनं गाढसंपुटता सवितृकरजाल
शोषितायाः परिणतिकाले संपुटोद्भिदः छेदः ततश्च एरंडादिफलभेदे वीजानां गतिर्दृष्टा तानि त्रुटीयंडी यदूरे पतंति। तथा
कर्मबंधः फलकंडादस्थानीयस्तच्छेदान्निघटनाद्नंतरमेवोर्ध्वं सिध्यमानगतिरिति। किंचान्यदिति। द्वितीयं तार्थप्रसाधा
नाय हेत्वंतरमुपादत्ते। तथा गतिपरिणामाच्चेति। तथा तेन प्रकारेण सर्वकर्मविनिर्मुक्तस्यास्य गतिपरिणामो भवति विगतयो
गस्यापि वृत्तिः समुच्चयोऽयस्य पूर्वोक्तहेतुभ्यः। ऊर्ध्वगौरवात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानगति
र्भवतीति स च गतिपरिणाम ऊर्ध्वमेव भवति नाधस्तिर्यग्वा पूर्वाविहितहेतु निरपेक्ष ऊर्ध्वगौरव प्रयोगपरिणामहितीअसंग य
योगं वा तरेलेत्यादि। तदा हगौरवप्रयोगपरिणामासंगयोगाभावादिति। तच्छेत्यादिना दृष्टांतमाह। अत्र स्वानुनोवस्थापूर्वि थी धुनो
कादिशोध्यंते गुणवद्भूमिभागारोपितमिति। वीजावस्थागुणवान् भूमिभागे पुष्पतः क्षीरमध्वतुरीयादिभिः सिक्तशोपितं तथा ते
नतकालेवर्षासु जातं ततश्च तस्मा वस्थाद्वीजोद्भिदादंकुरः प्रवालं किसलयं पर्ण जरठं ततः पुष्पं ततः फलं एषां वीजारोपणे

तत्त्वार्थ टी.
२८३

छेदादंकुरप्रवालपर्णपुष्पफलानां कालेषु स्वेषु विमानतश्चाप्रकालोन कृतः कृतस्त्व विमानितस्सेको दोहदश्च आदियद्गुणाद
स्थितिभूमं तस्या वपुंगुना दिपरिग्रहः एवमादिना पोषणकर्मणा परिणतं जरठीभूतं पक्वं काले परिपाकोन्नरकालच्छिन्नं शुष्क
मलीमसं नत निमज्जति न जलं तः प्रविशति सर्वेषां विशेषणानामिदं फलं निरूपद्रवं वाते नाप्लिष्टं अशुषिरमिति तदेव
वपुः गुर्वालाः कुलाप्रतिकायालेपैर्घननिविडं तरेवकुशिरष्टानिर्दृष्टी वष्टनोकालमालिप्तः तैतैन्य घनमृत्तिकालेपेन वेष्टनेन
वद्धर्दिनाजनितभागं गुर्वाकांगौरवं यस्य तदेवंविधमष्वप्रक्षिप्तं तलप्रतिष्ठं भवति उत्तरकालं यदा त्वस्याद्भिः संबंधतः क्लिन्नो
मृतिकालेपो अपगतो भवति तदा तत्संगविनिर्मुक्तं दर्भादिबंधनमृत्तिकामोक्षणसमनंतरमेवोर्द्धं गच्छत्या सलिलोर्द्ध तला
दित्येष दृष्टांतः संप्रति दार्ष्टांतिकं दर्शयति एवमष्टगौरवेणादिसंसारोदधौ भवसलिलेन वआ दारिकादिकाय निर्वर्तितवि
एवम सलिलंतत्र मग्नो भवासक्तः शरीरी अनियमेना धस्तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति ततः सम्यग्दर्शनज्ञानाचरणसलिलाक्लिन्नं तत्प्र
णष्टविधकर्ममृत्तिकालेपऊर्द्धमेव गच्छत्यालोकांतात् दिक्स्या देतद्दिस्यादिना इदमाशंकते ऊर्द्धं गच्छत्यालोकान्तादिति कोनिय
मः स्याजाविकृयागत्या लोकांतादपि परेणगच्छतु गते निर्वारकस्याभावादिति अत्रोच्यते धर्मास्तिकायाभावादिति अस्त्येव नि
५ वारकं धर्मशब्दं तदपेक्ष्या कारणं स्वयमेव गतिपरिणतस्य जीवपुद्गलद्रव्यस्य धर्मद्रव्यमुपग्राहकं भवति मीनस्येव वारिद्रव्यं
तत्त्वगच्छतः कुवंबलाद्धारितियति एवं गतिपरिणतस्यात्मनः पुद्गलस्य वास्वत एवगत्युपग्रहकारी धर्मास्तिकायः कारणी
भवति स च लोकात्परतो नास्ति तस्मात् तदुपग्रहकारिणो भावात् परतो गतिर्नास्त्यस्य यथालाकान्तः अलाबुर्हि मृत्तिकापगमा
७ त्स्वयमेव गच्छन् उत्तमस्तकप्रतिष्ठं भवति न परतो यात्युपग्राहकजलद्रव्याभावात् ऊर्द्धमवश्च प्रयाति नाधो नापि तिर्यक् गुरु
त्वमेव तत्रेवानुश्रेणिगतिर्लोकांते च तिष्ठइति यत्र देशे स्थितो मुच्यते समस्तैः कर्मभिः तत्र या शरीरसोपरिरुद्धाश्रेणिर्नभसस्त
येवगत्वा लोकांते व तिष्ठति मुक्तात्मा निःक्रिय इति यथोक्तं धर्माभावाद्वा लोकेसप्रतिद्वत्येतेन लोकाग्रेन तु सर्वत्र स्थितत्वात् गमनोप
ग्रहधर्मो जीवानां पुद्गलानां च मुक्तोनंतं कालं गच्छतु परीति वाप्यनुपपन्नं मुक्तस्य संसृतिर्हि न युक्ता भ्रमणं हि संसारः संसारेण
स्तु विभ्रमणमस्ति तस्यततमहानन्नर्थः स्यात् अपि वा लोको जीवस्य च कृतकृत्यस्तथा भवतः तिष्ठति सर्वार्थान् सो संतं परं फल
थाविजानं भनास्ति भावविगमो न तु सर्वस्यापि भावस्या घातीनि तु कर्माणि भावजातानि गुणान्विहन्यंवति तदभावान्स्वाभाविक
गुणभावो भवति ननु सिद्धः यदि चस्य भावविगमो नेष्टः कस्मात् निष्क्रियो भवति इति वा चोद्ये प्रोक्तं यत्स्पंदः स्पष्टभावत्वं कार्याना
वाच पुनर्नस्पंदस्तस्य विद्यते यं तं प्रायोगिको प्ययुक्तः स्पंदः कर्मप्रयुक्तस्य विषये च तस्य नार्थः कृत्स्नकर्मविप्रमुक्तस्य बाधानां २८३
रागादीनां च तथा भावाद्वयोगहितत्वात् एतेन व्याख्यातो भाषणचंक्रमणचिंतनादीनां चेष्टानां सिद्धस्याभावो विसरीरत्वात्

नसा एवं तेषां मुक्तात्मनां पूर्वप्रयोगादिनियुक्तिः स्वाकृतिरिति वचनादित्याह क्षेत्रकालगतिलिंगतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबो
धितज्ञानावगाहनांतरसंख्याल्पबहुत्वतः साध्याः अथवा अमी सिद्धा परिनिष्ठितिदोषाः कार्मणशरीरोपशमकादिभावनिरु
पाध्याः किं पर्यायांतरेणाप्यपदेष्टुमशक्या एवा दोष्विदतीतव्यवहाराद्वदिनिर्द्धार्या इति उच्यते शक्यं तत एव सूत्रं पदेष्टुं यस्मानेष
पुष्पवजिरीर्थप्रि प्रत्युत्पन्नभूतार्थानुग्रहतंत्र यदि नयसामर्थ्यविशेषवशात् श्रुतज्ञानादिना तदर्द्धं ज्ञानदर्शनचरणप्रत्युतमा
र्थस्तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थमाप्त्यद्दितमाद्यानेः क्षेत्रादिद्वारैरनुगमनीयाइत्याह क्षेत्रकालइत्यादि क्षेत्रादीनां अल्पबहुत्वांतानां द्वं
द्वः द्वंद्वसमासात्रि निर्वृत्ताव प्रातिपादिका तृतीयार्थे तसि सिद्धिविशेषस्यानेकाश्रयत्वात् साध्यवचनं क्षेत्रादीनि अल्पबहु
त्वांतानां द्वंद्वः ति [illegible] क्षेत्रादीनि यका दर्शापेक्षा
णि प्रतिपदं दर्शयति नाम्नेण तत्र क्षेत्रमाकाशं जीवपुद्गलानां निवासगतिविशेषण लोकाकाशपरिग्रहः तस्यापि लोकाका
शस्यैकदेशग्रहणं अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रयमीषत्प्राग्भारोपलक्षितस्थगगनप्रदेशाइति कालोनादिरनंतस्तत्सोत्सर्पिण्य
वसर्पिणी वयाद्यागतिर्नरकादिभेदेन चतुर्विधा लिंगं स्त्रीपुंसकाख्यं अथवा द्रव्यलिंगभावलिंगमलिंगमिति तीर्थमिति ती
र्थकरत्वप्राप्य सिद्धा इत्यादिविकल्पं चारित्रं सामायिकादि मूलगुणोत्तरगुणभेदं प्रत्येकबुद्धबोधितस्वयंबुद्धसिद्धादिभेदः ज्ञा
नं मतिश्रुतादिभेदं अवगाहना मितिशरीरावगाहग्रहणं अंतरमेकसमयादिकं षण्मासांतिकं संख्येत्येकस्मिन्समये कि
यंतः सिद्ध्यंतीत्यादि अल्पबहुत्वमिति क्षेत्रसिद्धा येतः पातिनेदानां परस्परं विस्पंते एतानि द्वादशानुयोगद्वाराणि सिद्धा
स्य सिद्धत्वलाने कारकाणि भवंति एतदेवस्पष्टयति एभिः सिद्धसाध्य इति साध्यपर्यायानार्चष्टे अनुगमनीयो नुगम्योनुसर्त
व्य अनुमृत्यविनिव्यवस्थाप्यश्चिंत्यः व्यवस्थाप्यश्च व्याख्येयः कथनीयएकस्य भिन्नस्यार्थस्य वाचकाः सर्व एते साध्यादयो अत एव
पर्यायत्वं युगपद्प्रयोगात्तत्रास्मिन् सिद्धव्याख्याने कर्मण्ये द्वौ नयौ पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च नैगमादि
प्रसिद्धनयेस्स्वधनेभ्यो व्यतिरिक्तौ एतेषामेव वा नो युक्ति भेदेन ग्रहणं तत्र नैगमसंग्रहव्यवहारा सर्वकालार्थग्राहित्वात् पूर्वभाव
प्रज्ञापनीयशब्दवाच्याः ऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूतास्तु वर्तमानकालार्थप्रतिग्राहित्वात् प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयशब्दवा
च्याविज्ञेयाः आभ्यां नयाभ्यां क्षेत्रादयो व्याख्येयाः तत्र तस्मात् सोऽनुगमनुयोगविशेषो व्याख्याप्रकारः तद्यथेत्यादिना
त्रं निरूपयति कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यंते तत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिक्षेत्रे सिध्यतीति तत्र सिद्धः प्रतिष्ठितो यस्तथावा
गमः इहं बोधिं चइत्वाणं तत्थ गंतूण सिज्झइ अप्राप्तं स्थानमुत्तैव सिद्धः कृत्स्नं शेषत्वात् पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्मप्रतिप
न्नजातः कर्मभूमिषु पंचसु भरतेषु पंचसु ऐरावतेषु पंचसु विदेहेषु सिध्यति संहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिध्यंति संहरणं द्विधा

स्वकृतं परकृतं वा। तत्र स्वकृतं चारणानां विद्याधराणां चाती विशिष्टस्थानाश्रयणं। परकृतं चारणविद्याधरदेवैः प्रत्यनीक
तयानुकंपया वा। क्षिप्यास्तत्र क्षेपणं संहरणं। तच्चन सर्वस्य किं तर्हि। संहरणं सम्यक्त्वी स्वेत दिवे केन दर्शयति। तत्र प्रमत्तसंयता
संयतासंयतास्त्वेशविरताः संक्रियंते केचिदाकुरतसम्यग्दृष्टिरपीति। अपीपुनर्म... जानुविना संक्रियंते। श्रमणसंयतीस्वर्थः
अपगतवेदः परिहारविशुद्धसंयत उत्कृष्टज्ञानतपा पुलाकसंयतः अप्रमत्तसंयतः चतुर्दशपूर्वधरः आहारकशरीरीति एते
समापिन संह्रियंते आगमोपि। समणीमवगयवेदं परिहारपुलागमप्पमत्तं च। चोद्दसपुव्विं आहारगं च ण विकोवि संहरइ
ऋजुसूत्रनयशब्दादयश्च त्रयशब्दसमभिरूढैवंभूताः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयाः वर्तमानार्थग्राहिणः शेषानैगमादयो न
मात्रनया भावप्रज्ञापनीयाः अतीतं वर्तमानं चेति। कालस्त्रयो ऽप्युपगमादिति। काल इत्यत्रापि तदेव नयद्वयं कस्मिन्काले सि
ध्यतीति। इतरस्य तु जन्मनः संहरतश्चात्र जन्मतो ऽवसर्पिण्यादिषु त्रिष्वपि जातः सिध्यति। एवं तावदविशेषतः सामान्येनेत्यर्थः
विशेषस्तु अवसर्पिण्यां सुषमदुःखमायां। तृतीयकालविभागे संख्येयेषु वर्षेषु शेषेषु जातः सिध्यति। दुःखमसुखमायां सर्वस्यां
चतुर्थकालविभागे सर्वत्र सिध्यते। दुःषमसुषमायां जातो दुष्षमायां पंचमकालविभागे सिध्यति। न तु दुःषमायां जातः कश्चि
त्सिध्यतीति। अन्यत्रोत्सर्पिणी दुःखमायामपि जातो नैव सिध्यति। संहरणं प्रत्युत्संहरणं विवक्षितेयदा तदा सर्वकालेष्ववसर्पिण्या
दिषु पि सिध्यतीति। गतिद्वारे प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धगत्यां सिध्यति। नान्यस्यां गतौ शेषस्त्रिकालविषयानयात् द्विप्रका
रः अनंतरपश्चात्कृतगतिकश्चेति। एकांतराः पश्चात्कृतगतिर्यथानेनंतरपश्चात्कृतगतिकास्तेषां मनुष्यगत्यां सिध्यति। एकां
तरपश्चात्कृतगतिकाश्चेति। एकांतराः पश्चात्कृतागतयो येनतस्याथ विशेषेण सर्वगतिभ्यः सिध्यति एकमनुष्यगत्यां अंतरिता
पश्चात्कृता नरकगतयो येनेत्यर्थः। लिंगस्यादि तत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अवेदो विगतलिंगः सिध्यते लिंगं वेद इत्येको
ऽर्थः प्रज्ञापनीयस्य तु अनंतरपश्चात्कृतगतिकस्य अनंतरपश्चात्कृतलिंगस्येत्यर्थः गतौ चतुर्विधायां नियमेन लिंगं लिंगे वा वस्था
विनीगतिरिति लिंगशब्देनोच्यते। अविनाभावात् यद्वानंतरं पुंलिंगं स्त्रीलिंगं नपुंसकलिंगं वा एकमेव एकांतरपश्चात्कृत
गतिकस्यापि। गतिशब्दो लिंगवाची एकेनानंतरेण लिंगेन पश्चात्कृतानि शेषलिंगानि... लिंगानि। येनतस्य त्रिभ्यो लिंगेभ्यः
सिध्यति। तीर्थमित्यत्र संतिविद्यते। तीर्थकरसिद्धाः। तीर्थकरनामकर्मानुभवपूर्वकाः सिद्धाः। तीर्थकरसिद्धाश्चेव तीर्थकरतीर्थे
तीर्थकरेण प्राक्प्रवर्तितं तीर्थं तस्मिन्सति पुनः स एव तीर्थस्य प्रवर्तयिता तीर्थकरः सिध्यति नो तीर्थकरसिद्धाः प्रत्येकबुद्धाः तेषु ती
र्थकरतीर्थे अतीर्थे अतीर्थकरसिद्धाः साधवः तीर्थकरतीर्थ एव। एवं क्रमेण प्रकारेण तीर्थकरी तीर्थसिद्धा अपि वाच्याः तीर्थका
रीतीर्थे तस्या तीर्थकरीसिध्यतीत्यादि सिद्धप्राभृते अमी विकल्पाः अस्ति तीर्थकरसिद्धा तित्थकरतित्थे नोतित्थसिद्धा। तित्थकरतित्थेतित्थसि

द्धा तित्थकरतित्थे तित्थसिद्धाउ। तित्थकरीसिद्धा तित्थकरातित्थे नोतित्थसिद्धा। तित्थकरीतित्थे। तित्थसिद्धा। तित्थकरीतित्थे। तित्थसिद्धा
उ। अत्र तत्वविदः प्रवचनाभिज्ञाः। लिंगे पुनरन्यो विकल्प उच्यते। ननु च पूर्वमेवोपन्यस्तनीयः स्यात्सत्यमेवं तथापि द्वितीयमिदमेकमाचार्य
स्त्रिप्रकारं लिंगं द्रव्यलिंगं भावलिंगं अलिंगमिति। तीर्थोपाधिकत्वात्। इतो त्रय एव विकल्पाः तत्र प्रत्युत्पन्नग्राहिणा नयस्य श्रु
धस्यालिंग एव सिध्यति। तदा तु द्रव्यलिंगं न संभवत्येव द्रव्यलिंगं त्रिविधं रजोहरणमुखवस्त्रिका चोलपट्टिकादिव लिंगं अन्यलिंगं
तापरिव्राजकादिवेषः। गृहलिंगं दीर्घकेशकच्छाबंधादि। तदेवं त्रिविधद्रव्यलिंगभाजः। कदाचित्सलिंगः कदाचिदलिंग इति भावलिंगं
श्रुतक्षायिकसम्यक्त्वचरणानि तत्र किंचिदनुयाति किंचिन्निवर्तते। श्रुतं नास्ति सिद्धे क्षायिकसम्यक्त्वं तु विद्यते। चरणमपि सामा
यिकादि आवर्तत एव पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य भावलिंगं प्रति श्रुतादिकं स्वलिंगं तत्रस्थः सिध्यति संदेहस्तु सर्वो भावलिंग प्राप्ता
सिध्यतीति नियमश्चारित्रमिति वर्तमानग्राहिणो नयस्य नो चारित्री नो अचारित्री सिध्यति नो शब्दः सर्वप्रतिषेधे। नास्तस्य चारित्रं
सामायिकादि नो अचारित्री द्वौ प्रतिषेधौ तत्र चारित्रे वगमयतः। किं तर्हि अचारित्री अचरन इत्यपि ऋजुनशकाले तस्मान्न विरतो नावि
रत इति। पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विधा अनंतरस्य। पश्चात्कृतिः पश्चात्करणं यत्रासावनंतरपश्चात्कृतिको नयः अस्य तु यथाख्यातचा
रित्री सिध्यति व्यास्य व्यंजिते मक्रियापादिते स्पष्टीकृते विशेषिते। अव्यंजिते सामान्यमात्रे अविशेषितेव्यंजितान्यव्यंजिते त्रिच
तुःपंचचारित्रपश्चात्कृतः सिध्यति कानि त्रीणि चारित्राणि चत्वारि पंच वा अतो व्युच्यते सामायिकं सूक्ष्मसंपरायाय यथाख्यातं च अ
थवा छेदोपस्थानं सूक्ष्मसंपरायं यथाख्यातमिति त्रिचारित्रस्य विकल्पद्वयं चतुश्चारित्रस्यापि विकल्पद्वयमेव सुज्ञानं पंचचारि
त्रस्यैकरूप एव विकल्पः प्रत्येकबुद्धबोधितः इति चतुर्थं भाष्यायते तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धिः परबोधकः स्विष्टकारी वेतिलक्षणेनाधिकार
र्ययति। अस्ति स्वयंबुद्धसिद्धः स्वयमेव बुद्धो नान्येन बोधित इति द्विविधः। तीर्थकरो ऽतीर्थकरनामकर्मोदयभाक्तथापरः प्रत्येक
बुद्धसिद्धः प्रत्येकमेवमात्मानं प्रति केनचिन्निमित्तेन संजातिस्मरणवल्कलचीरीति प्रत्ययः करकंड्वादयश्च प्रत्येकबुद्धाः बुद्ध
बोधितो पि द्विविधः। बुद्धेन ज्ञानसिद्धांतेन विदितसंसारस्वभावेन बोधितो बुद्धबोधितः परबोधकः परस्मायुपदेशं ददाति अ
परस्तु नः स्वस्मै इष्टं हितं स्वेष्टं तत्करणशीलः स्विष्टकारी। तपरस्मायुपदिशति किंचिदिति। चतुर्थो विकल्पः एते चत्वारोपि वि
कल्पा विकल्पद्वयमनुप्रविशंतीति। तत्र स्वयंबुद्धश्चेति तीर्थकरः। प्रत्येकबुद्धः स्वबुद्धबोधितसिद्धः परबोधकः स्विष्टकारी चेति। ज्ञान
मित्यत्रापि तावेव द्वौ नयौ। तत्र वर्तमानकालग्राहिणः केवलज्ञानवान् सिध्यति। इतरो पि द्विविधः। तत्रानंतरं कदाचित्किं वित्ता
नं न वति। परंपरपश्चात्कृतिकस्य अव्यंजिते चेति। चत्वारो विकल्पाः तत्राव्यंजिते द्वे त्रीणि चत्वारि वा ज्ञानानि पश्चात्कृतानि व्यं
जिते मतिश्रुतवान् मतिश्रुतावधिमान् मतिश्रुतमनःपर्यायवान् मतिश्रुतावधिमनःपर्यायवान् सिध्यतीति अवगाहनेति

आत्मनः शरीरे वगाहोनुप्रदेशः संकोचविकासधर्मत्वादात्मनः शरीरं किंप्रमाणमिति चिंत्यते वगाहनाचरमशरीरे सावगाहनादि
धा उत्कृष्टा जघन्या च तत्रोत्कृष्टा पंचधनुःशतानि धनुःपृथक्त्वेनाभ्यधिकानि द्विरत्नानवमःपृथक्त्वसंज्ञा च एतेषां कृष्टं देहमानम
रुदेविप्रभृतीनां संभवति तीर्थकराणां पंचैव धनुःशतान्युत्कृष्टा जघन्या च सप्तहस्तानां तीर्थकराणामेव अंगुलपृथक्त्वेनासामा
न्येन तु जघन्या द्विहस्तानां वामनकूर्मकुत्तादीनामिति तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य एतास्वेवावगाहनासु सिध्यते प्रत्युत्पन्नभा
वप्रज्ञापनायेतु एतेष्वेवावगाहनासु यथास्वं पंचधनुःशतादिकासु त्रिभागहीनासु सिध्यतीति अंतरमिति सिध्यतां जीवाना
मंतरमनंतरं च तत्रांतरमेको वर्त्तमानसमये सिद्धस्ततोन्यः कियता कालेन सेत्स्यतीति सिद्धिगमनशून्यः कालोंतरमंतरा
मित्यर्थः अनंतरं निरंतरमव्यवच्छेदोनुसंततमित्यर्थः तत्रानंतर्येण जघन्यतः सिध्यंति द्वौ समयौ उत्कृष्टेनाष्टौ समयानित
तःपरं व्यवच्छेदः अंतरं तु जघन्येनैकसमयमुत्कृष्टेन षण्मासाः सिध्यंतो व्यवच्छिद्यंते व्यवच्छेदः कदाचिदेकस्मिन्समये द्वयो
स्त्रिषु चेत्यादि यावत्षण्मासा इति संख्येति एकस्मिन् समये कति सिध्यंति जघन्यत एकः सिध्यते उत्कृष्टेनाष्टोत्तरं शतमिति
अल्पबहुत्वमेषामित्यादि क्षेत्रादीनां संख्यातानामेकादशानामल्पबहुत्वं चिंत्यते जन्मतः संहरणतश्चेति जन्मतः पंचद
शसु कर्मभूमिषु अकर्मभूमयस्त्रिंशत् हैमवताद्याः तत्र संहरणं कर्मभूमिष्वकर्मभूमिषु वा तत्र सर्वस्तोकाः संहरणतो
काः संहरणसिद्धाः अत एवासंख्येयगुणा जन्मतः सिद्धाः संहरणं द्विविधमित्यादिनागतार्थं समतलाद्भूभागान्नवयोजनशा
तान्यारुह्य ततः पर्यूर्ध्वलोकः अधोलोकोपि नवयोजनशतान्यवगाह्य परतः अष्टादशयोजनशतपरिमाणो मध्ये तिर्यग्लोकः
नाच्छेषु पतितसिद्धं एवं क्षेत्रगतमल्पबहुत्वमभिधायिकालकृतमल्पबहुत्वमनेन कालस्त्रिविधो विभागो भवा
तीत्यादि सुज्ञानमेव नाख्येयं गतावल्पबहुत्वं चिंत्यते तिर्यग्योन्यनंतरगतिसिद्धाः तिर्यग्योनेस्सकाशमनुष्यगतौ सिद्धास्तथा
मनुष्यगतेरेकेवोह्य मनुष्येभ्यस्संख्येयते सिद्धाः एवं शेषेष्वपि वाच्यं लिंगमिति स्त्रियादिकं नपुंसकसिद्धाः स्तोकाः स्त्रीसिद्धाः संख्ये
यगुणा इति तीर्थमित्यत्राल्पबहुत्वे चिंता तीर्थकरतीर्थे नोतीर्थकरसिद्धा अतीर्थकराः संततः सिद्धास्तीर्थकरसिद्धेभ्यः संख्येयगु
णास्तेन पुंसकाद्योपि सर्वे संख्येयगुणाः चारित्रमित्यत्रापि तावद्वयोर्नयोश्चतुश्चारित्रसिद्धेभ्यो विकल्पो त्रिचारित्रसिद्धा विशेषे
भ सर्वत्र संख्येयगुणत्वं प्रत्येकबुद्धबोधितद्वयस्तत्र सर्वत्र स्तोकाः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः सर्वत्रिसंख्येयगुणत्वं ज्ञानमित्यत्रापि सर्वत्रसं
ख्येयगुणत्वं अवगाहनेत्यत्र उत्कृष्टावगाहनासिद्धाः असंख्येयगुणाः यावसंख्येयगुणा विशेषाधिका विति अंतरमित्यत्राष्टसु स २८३
मयेषु नैरंतर्येण सिद्धाः सर्वेपि संख्येयगुणाः सांतरेष्वपीत्यादि एकसमयांतरसिद्धाः संख्येयगुणाः यवमध्यांतरे संख्येयगुणाः
अधस्तात्यवमध्यांतरे संख्येयगुणाः संख्येत्यत्राष्टोत्तरशतसिद्धाः सर्वस्तोकाः विपरीतक्रमाविति सप्तोत्तरशतसिद्धाः अ

नंतगुणाः एवं विपरीतहान्या यावत्पंचाशदिति अनंतगुणाः विपरीतहानिरियर्थ तात्पंचाशादर्शयति सर्वस्तोकाः अनंतगुणहानिसिद्धाः अ
संख्येयगुणहानिसिद्धाः अनंतगुणाः संख्येयगुणहानिसिद्धाः संख्येयगुणा इति एवमित्यादिना मंदबुद्ध्यनुग्रहार्थं सकलमेव तत्त्वार्थ
शास्त्रार्थं समासतः कथयति विशुद्धं सम्यग्दर्शनमवाप्य तस्य विशेषणानि निसर्गाधिगमादीनि ज्ञानं च विशुद्धमधिगम्य सम्यग्द
र्शनोपलंभात् मिथ्यादर्शनभाविनमज्ञानमेव नियमेनापि मिथ्यादृष्टेः सम्यक्त्वलाभे तु विशुद्धं ज्ञानं निक्षेपो नामादिः प्रमाणे प्रत्यक्षप
रोक्षे नयाः नैगमादयः तथा निर्देशस्वामित्वादिभिः सत्संख्याक्षेत्रादिभिश्च जीवानां पारिणामिकौदयिकौ भावास्तेषां स्वरूपं विदित्वा
धर्माधर्मादीनामनादिमतां च पारिणामिकादीनां घनशरीरादीनामुत्पत्तिस्थितिविनाशावतो मनुष्यद्वयकारस्तकृतप्रत्यय
पश्चान्तरस्तत्त्वागमः ततस्तत्त्वो विरक्तः संसारिके सो भावे सोपि तत्र गुणानुष्ठानात् फलदर्शनाच्चेति निर्वाणमेव फलं तस्मात्सो
पन्नार्थमभिवर्धितश्रद्धासंवेगः पंचानां व्रतानां भावनाई यसमित्यादय स्तानिर्ज्जवितात्मा अनित्याद्यनुप्रेक्षाभिः स्थिरीकृतात्मा
अनभिष्वंगेन कथिदा बद्धस्नेहः संवृतत्वादिनिर्मयगता जिनवकर्मोपचयः कर्मणं भावनाभावतः सम्यग्दृष्ट्यादिगुणस्थानानां के
वलिपर्यंतानामसंख्येयगुणोत्कर्षप्राप्त्या पूर्वोपचितकर्मनिर्जरणात् सामायिकाद्युपलंभात् पुलाकादिस्थानानामेव्यपेतार्त्ती
रौद्रध्यानः धर्मध्यानविजयात्समासादवाप्ता यच्छुक्लध्यानद्वयस्य नानाविधा लब्धयः प्रयुक्तो खल्लपादावयवपरामर्शमात्रेणे
व सर्वरोगापनयनसामर्थ्यमामर्शौषधित्वं निदीप्तः मूत्रपुरीषावयवसंपर्कात् शरीरेनैरुज्यं विप्रुडौषधित्वं तथा सर्वएव
तदीयावयवाः याद्रःखल्लानामौषधीभवंतीति सर्वौषधित्वं अभिव्याहारसिद्धिर्वाक्पटुत्वेनैव शापदानसामर्थ्यमनुग्रहणं सामर्थ्य
वाः ईशित्वं सर्वभूतेष्वैश्वर्यं वशित्वं सर्वभूतानि वशवर्त्तीनि तथा अवधिज्ञानमनेकरूपं वैक्रियशरीरकरणं तदेव दर्शयता
णिमादिविशिष्टं जंघाचारणत्वमग्निशिखाधूमायपि निश्रित्य आकाशे गच्छेत् मर्कटकतंतु कोकिलककोशिकातंतुः अपरं विद्य
या तिवारणत्वमिति निश्रित्य एव विश्वत्वात् भूमौ विवन्योमि गच्छेत् तथा च शकुनिर्वियति प्रडीनमुपरिष्टाद्गमनमवडीनमधस्तात्गमनं
करोति एवमसावपि कुर्यात् गच्छन् पर्वतनितम्बादिभिरप्रतिहन्यते इत्यप्रतिघातित्वं अंतर्धानमदृश्यत्वं युगपदनेकरूपधा
श्री रणं कामरूपित्वं निःश्रीतेजसामीकरणमाद्य तेजोनिसर्गः सर्वशक्तिर्मतिज्ञानविशुद्धिप्रकर्षाद्विषयाणां रूपादीनां देशप्र
माणनियमात् स्पर्शनेनापि ग्रहणं कुर्यात् युगपदनेकविषयग्रहणं संभिन्नज्ञानत्वं आदिग्रहणादिंद्रियव्यापारासेनापि विषय
ग्रहणसामर्थ्यं मानसं मनोव्यापारजातं कोष्ठबुद्धित्वं यत्किंचित्तदवाक्याद्यादिष्टं हीतं तत्र कदाचिन्नश्यतीति कोष्ठप्रक्षिप्तध
न्यवत् बीजबुद्धित्वं स्वल्पमपि दर्शितं वस्तु अनेकप्रकारेण गमयति तथा पदैः प्रदर्शितेन प्रकरणेनोद्देशकादिना सर्वम
र्थं ग्रंथं चानुधावति परचित्तं जानाति अभिलषितमर्थं प्राप्नोत्येवं अनिष्टं च नैवाप्नोति एवमादयोतिशयाः प्रज्ञास्या भावादपरिमि
तास्तस्य तस्य भवस्थास्याः प्रादुर्भवंतीति वाचिकमप्यतिशयवत्त्वं तस्य क्षीरास्रवित्वं तदीयवचनं क्षीरमिवास्वादनेनैव

मध्याश्चवित्वं।विद्वत्संसत्स्वप्यपराजितत्वं।वादित्वं सर्वेषां शुश्रूषापन्नपरिषदि नतीकोद्भूतार्थज्ञत्वं सर्वानुसत्वानुबुधिकानवबोध
यतीति।सर्वसत्वावबोधकं।आदियद्गणादिद्धरसाश्रविताद्ियद्गणं।तथाविद्याधरत्वं महाविद्याः सर्वा एवतस्य नरास्य यन्मेवोप
तिष्ठंते।आशीविषत्वं कर्मजातिभेदानेकप्रकारं भिन्नाकुर्वन्त्यैतेकिंचिन्न्यूनानुद्धाणि चतुर्दश।पूर्वाणि संपूर्णानि वातिद्वारलब्धान
तीत्येत्यादि।निवृत्तिज्ञायेत्यनंतरक्रमानुप्रजातलायस्य मोहक्षपक परिणामावस्थस्येति।विरतसम्यग्दृष्ट्यादिस्थानवर्तिनो।
मोहक्षपणाभिमुखस्य श्रेण्यानिरवशेषमोहक्षये सति ज्ञानावरणादिप्रहाणे च संसारबीजबंधनं मोहज्ञानावरणादि तेनवि
मुक्तः केवली भवति।ततः फलबंधनं वेदनीयादिचतुष्कं तन्मोहक्षयेपि क्षीणे नापि वेदनीयादिना।अतो पफलबंधनेन विमु
क्तो।आनाम्भिनिदग्धपूर्वोपात्तकर्मेधनो निरिंधनवद्वाग्निः पूर्वोपात्तो भवः औदारिकादिकायसादियोगादुत्तरस्य च कायस्य देह
जावात्संसारे पुनरप्रादुर्भावात्।परस्माद्दुपगतः कारणापेक्षं संसारसुखमतीत्यात्यंतिकं साद्यपर्यवसानमैकांतिकं एकां
तेनैव भवति निर्वृत्तिं चिन भवती सर्वक्षः निरुपममितिना किंचिन्नोपमानं तत्सदृशमिति निरतिशयमिति।नास्याति
शयः प्रकर्षापकर्षलक्षणो विद्यते सर्वमुक्तानां तुल्यत्वात्।नित्यमिति ध्रुवाक्षयस्य अविचालिनेवलि सुषमवाप्नोतीति।सत्
कारार्हः।सततं विरुद्धको निर्नयोवि निर्द्वंद्वो नीरजा वितनुः संसाराग्निनिर्वापद्वंद्वं परमसौख्य
मलि लेननिर्वातिस्वात्मसंयोगतजातिजरामरणरोगाः आबाधाभावात्समस्तक्षत्वाद्वा भवतीपरमसुखी।आबाधाभावो सुखस्व
रूपत्वमनंतसुखं।अनुपममप्रमेयमक्षयमनघं शिवमजरमरुजमभयदं।एकांतिकमत्याबाधं सुखं हेतुं।त्रिषष्टिकाले
षुकरत्वा नियमितिर्यङ्मनुष्यदेवानां।सर्वाणिनानिनसमानि तस्य नात्रासुखेनापि।अतानि हि रागोत्याक्षयाबाधा पूर्वकालि
वसुखानि।नहास्तिरागमपविघ्नतत्र किं विरुद्धमपक्षं।एवं क्षायिककवीर्यसिद्धत्वदर्शनज्ञानैः।आत्यंतिकैः समुक्तो निर्द्वंद्वो
नापि चसुखेनः।आसे प्रत्येना भवशास्त्रार्थलोकैरुपसंहरवि दिवद्धसुखदं भवतीति।एवमित्यादि उक्ततीत्यान्याजीवादीनि
तत्वानितत्सरिज्ञानादिरक्षणविषयक्षयविरतस्य रुद्रामात्मवतः ज्ञानित्यस्य बाहृचादिभिन्नाया मिनवकर्मसंततौ कर्मसंतानि
पूर्वोपादिशक्तं न कर्मक्षपयत तपोनुष्ठानादिभिः क्षयतुभिः संसारतरोबीजं समस्तामवपोहनीयं प्रदीयते।क्षपकश्रेण्यंतत
इत्यादि अंतरायेज्ञानदर्शनावरणबोध्यहीणमोयुगपत् अशेषतः गर्भसंबाधिमित्यादिमस्तकस्थसूच्यांधनायां सर्वोत्मनाविनायमुखेति
स्थकलस्याज नरुः एवं मोहनीये क्षीणे शेषं कर्मक्षयमेति सर्वं।तत इत्यादि।किंभूतसकलसंघातिकलसंघानि कर्मायथाख्यातसं
यममनुप्राप्तः बीजबंधनेनमोहनीयादिविमुक्त।स्नातकोनिर्मलापगमात्बुद्धः केवलज्ञानावाप्तेर्निरामयो निर्गताशेषरोगनिदानः
केवली भवति।कृत्स्नेत्यादि।सकलकर्मकलंकनिर्मुक्तः ऊर्ध्वमिव निर्वाणमधिगच्छति।निरुत्तमसुखानमनुपचारोनिर्वाणं।अथ
वा निर्वाणं।निर्वृतत्वं सिद्धत्वं।अहिंसपादंबंधनो वर्त्तिरिव निरुद्धकाष्ठोपादानसंततिः दग्धेंधनाग्नि जैसे नस्य सा कृतेनोक्त।

स्यप्रादुर्भाव एवं कर्मबीजे दग्धे संसारांकुरस्याप्रादुर्भावः।तदनंतरेत्यादि।सकलकर्मक्षयसमनंतरमालोकांतादूर्ध्वं गच्छति।क
थमुक्तस्य गतिरित्याशंक्याभिदधाह।पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद्बंधच्छेदादूर्ध्वगौरवाद्गतिरस्य भवति सिद्धा।पूर्वप्रयोगस्योदाहरणानिर
र्दयति।१०।कुलालेत्यादि।पूर्वप्रयोगात्कर्मक्रिया।यथा कुलालचक्रादिषु तथा सिद्धगतिः स्मृता।११।मृत्ते इत्यादि।अलाबुनोक्त
मज्जनं दृष्टं।मृल्लेपसंगनिर्मोक्षात्।एवं कर्माष्टकसंगत्यागात्सिद्धगतिसिद्धा।११।एरंडेत्यादि।आघ्रपादबीजबंधनच्छेदाद्यथाबंध
नविदारमेरंडबंधनच्छेदाद्गतिर्दृष्टा मिंजाकाष्टये एवं तथा एवं कर्मबंधविच्छेदात्सिद्धस्य गतिः।१२ ऊर्ध्वमित्यादि।ऊर्ध्वगमनमेवमौ
रवं धर्मः स्वभावो जीवानां पुद्गलानामधोगमनधर्माणः इति सर्वज्ञवचनं।१३ यथेत्यादि यथाक्रममधोगमनादि लोष्टानां वीनयो
गतयः स्वभावादेव जायंते।तथोर्ध्वगतिरात्मनां।१४ अतस्त्वित्यादि।अन्यथाकाराद्य थागतिवैकृत्यं यद्भवति गतिविकारक
पात्कर्मणः क्रियायाः प्रतिघातादिभिः प्रादेः।प्रयोगाद्वपुरुषेच्छानुविधानात्प्रदिष्यते सांधौ।१५ अध इत्यादि सर्वतोगतिर्जी
वानामधस्तिर्यगूर्ध्वं च कर्मजागतिः क्षीणकर्मणां हि मे ब्रातिस्तदूर्ध्वमेवा नाविकीगति कर्म येषां गतिः।१६ द्रव्यस्येत्यादि।द्रव्य
परमाणवादेः कर्मणः क्रियायाः यथोत्पत्तिरारंभो गतिरभ्युपसंयुगप न घातिद्धस्य गतिर्मोक्षभवक्षयाः।गतिर्मुक्तिः।मोक्षस्यात्मस्य
स्थानं भवक्षयो जन्मक्षयं।संसारक्षयो वेति।१७।उत्पत्तिरित्यादि प्रकाशतमसोर्यथा युगपदुत्पत्तिविनाशौ यस्मिन्काले प्रका
शउत्पद्यते।तस्मिन्नेव काले तमसो विनाश इति।युगपदेव निर्वाणे कर्मक्षया चैक एव।कालः तथा साज्ञापुक्तं।सत
तो बंधनमोक्षादूर्ध्वजीवः प्रवेगितो यानि।नचैरंडबीजं धनमुक्तं व्रजत्यूर्ध्वं।संगमुक्तालघुरात्मा भवत्वा समुत्पतत्यूर्ध्वं नभोगत
लेपालाबुसदृशानिजनिमग्नापि ध्यानेन तथात्मा प्रयोजितो येन सव्रजत्यूर्ध्वं तिष्ठामुरपिनशक्तः।प्रवेगितोनत्ततर स्था
तुं।अपि वाग्निरिवगमनं स्वाभाविकमूर्ध्वमात्मनस्तस्य।आत्मा शिखैवाग्नि गतिरस्याकर्मानिजवशाद्धि स्ववशस्यानभिसंबंधश्च
तस्य न विग्रहागतिर्भवति।भवति हि विग्रहगतिः कर्मवशस्यार्थिनश्चेह।अपि चानुश्रेणिगतिर्जीवानां चैवपुद्गलानां चस्वाभा
विकी भवति येनतेन विग्रहा मिद्धस्य सिद्धस्य गतिरपुक्ताश्चवशात्वानिः प्रयोजनत्वाद्।नो सिद्धता चयुक्ता कर्मविमुक्तस्य निःपा
तनः १ बंधविमोक्षात्संगत्याग्पूर्वप्रयोगतो वापि नतुग्छतो सवसंतानवयुक्तो नीयते विवसो।८ इत्येषां विप्रलापोस्य गतो।
नांतरास्ति यत्कालः सस्मात् सो नरा वस्तायां सानि द्विरतेरीवा।९ सोस्य ऋष्यादिगत्वानंतरमेव समये जगच्छिखरं अवगाह
तेनरात्रे न चास्ति नतु नो व्रजत्काले।१० सिद्धं निगत्वा लोकान्तसिद्धिक्षेत्रे पदापदेहमिह।नह्यंतरास्ति सिद्धिरस्तामुक्तस्य।।
सवशस्यानभिसंबंधे कृत्यस्य वयथाव्य भावेन।तस्मापयोगतः सत्यागति।सास्त्वविना।१२ अथयस्याः पृथिव्या उपरिमुक्ता
नामवस्थानं साकिंस्वरूपेत्याह।१८ तन्वीत्यादि।मध्ययोजनाष्टक बहला प्रदेशपरिहाण्यामापर्यंतपरिमक्षिकापत्रात्तनुतराप
र्यते तितन्वी मनोज्ञेत्यत्यंतरुचिराक्षरविरि छ्यं धौतगुणवद्धिः ऋष्यविकायिके निर्विशेषितागुणाः भरामासनशीला प्राग्भारेति

तत्त्वार्थटी.
२८९

नामतस्याः सा च लोकमूर्द्धनि व्यवस्थिता ॥ १९ ॥ लोके इत्यादि । तिर्यग्लोको द्वितीयाद्वीपा मानुषोत्तरमहीधरपरिक्षिप्ताः ॥ तत्तुल्येवि-
कं जायं च चत्वारिंशद्योजनलक्षाविस्तारेत्यर्थः ॥ उत्तानीकृतसितछत्राकृतिः शुभरूपा ... तिलका शुभा । तस्याः क्षितेरुपरि लो-
कांतस्तत्र सिद्धानामवस्थानं ॥ २० ॥ तदात्मेत्यादि । सम्यक्त्वमात्मभावो येषां ते तदात्मानः । तद्भावः तदात्मत्वं । तस्मात् केवलज्ञानदर्श-
नभावात् सद्वेद्योपयुक्ताः क्षायिकसम्यक्त्वसिद्धत्वावस्थाः । द्वित्वभावावधिः क्रियाः क्रियापरिणामं प्रति न किंचित्तेषामस्ति
निमित्तमिति ॥ २१ ॥ ततोप्यूर्द्ध्वमित्यादि । लोकांतात्परतोपि गतिस्तेषां कस्मान्न भवतीति चेत् । गतेर्हेतुर्धर्मास्तिकायः परप्रधान-
मपेक्षाकारणं । तदभावान्न परतो गतिः ॥ २२ ॥ संसारेत्यादि । संसारविषयमतीतं मुक्तानां सुखमव्ययत्वादिगुणमव्याबाधं परमं प्र-
कृष्टं परमर्षिभिस्तीर्थकरादिभिरभिहितं ॥ २३ ॥ स्यादेतदित्यादि । नष्टाष्टकर्म्मणो विगतयोगत्रयस्य कथम् [illegible] सुखसंभव
इत्यत्रोच्यते ॥ २४ ॥ लोके इत्यादि । प्रतीतिं दर्शयति । सुखे वा विषयशब्दादिः तथा दुःखाभावे दनायार्थनावे कर्मविपाके च सद्वेद-
नीयादिके तथा सकलकर्मक्षयलक्षणे च मोक्षः ॥ २५ ॥ सुखो वह्निरित्यादि । उदाहरणनियमात् क्रमं दर्शयति ॥ २६ ॥ पुण्यकर्म-
त्यादि । गतार्थः चैव श्लोकः ॥ २७ ॥ सुप्तवदित्यादि । शोभनेन स्वापेन सुखनिद्रया सुप्तवदित्येतत् । निरर्थकं तदेतद्युक्तं योगवत्त्वात् क्रि-
यावत्त्वात् तथा सुखानुशयाद् दुःखानुशयः । प्रकर्षापकर्षवत्वं ॥ २८ ॥ श्रमेत्यादि । श्रमो खेदः । क्लमो ग्लानिः । मदो मद्यपानादिजनितः व्याधिर्ज्वरा-
दिः मदनः कामासेवनं एभ्यः श्रमादिभ्यः सुप्तत्वस्य संभवात् । रत्यरतिभयशोकादिको मोहो दर्शनमोहश्च सुप्तत्वे संभवः दर्शनं दर्शना-
वरणकर्मणस्य विपाकोदयात् सुप्तत्वं सुप्तत्वमिति न चैते नानिकारणानि मुक्तानां संभवंति ॥ २९ ॥ लोके इत्यादि । मोक्षस्य सदृशोर्थः
सकलेपि लोके न कश्चिदस्ति । ततोनुपमं न तावत् ॥ लिंगेत्यादिना अनुमानं तत्र क्रमते सादृश्याभावात् सादृश्यार्थं लिंगं नास्ति । मोक्षसुख-
स्यानायत्तमानस्य मुक्तिसुखं गोचरीभवति । यस्मात्तत्प्रमाणं लिंगप्रसिद्धेः कारणात् । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकैव लिंगं न चास्ति ता-
दृशो मोक्षसुखप्रतिपत्तावित्यतोनाप्यनुमेयं प्रत्यक्षमित्याह । अर्हतां सर्वज्ञानामेव तत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षीकृतं चैतेषां यथावद्ज्ञापितं व्यपे-
तरागद्वेषमोहैः अर्हद्यवाक्ये । सर्वज्ञैरेव तदाख्याते । अतः सर्वज्ञप्रणीतागमप्रामाण्यात्तदस्तीति । गृह्यते । प्रज्ञासामर्थ्यान्न च परस्य
परीक्षया आगमव्यतिरिक्ते प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षादिभिः परीक्ष्यमाणं न जाड्यवलमत इति ॥ ३० ॥ एवमव्याबाधं शाश्वतं स्वाभाविकं मुक्ति-
सुखमनुभवति । क्षपितसकलकर्मजालो यः पुनरक्षमादुष्षमकालं संसारमवेक्ष्य तन्निःसरणकृतप्रयत्नः सम्यग्दर्शनज्ञानच-
रणसंपन्नो निरूर्म्मितांबुधिर्घटमानो मोक्षार्थं कृतोत्साहो दुष्षमाकालदोषात् परियेलवकीलिकासृगार्त्तसंहननदोषादनेका-
पायत्वादायुर्दीर्घत्वाच्छक्तिरतीवल्लोकवीर्यः कर्म्मणां च मोहनीयादीनां मतिगुरुत्वात् इत्यतीत्यानुभावात् अकृतार्थ एवा- २८९
कल्पितकर्म्मा कश्चिदेवोपरमते कालं करोति । स पल्लपचितस्तु नराशिः सो धर्म्मादीनां द्वादशानां कल्पानां विमानानां च सवर्थ-
सिद्धांतानामन्यतमस्मिन् कल्पे विमाने वा देवत्वायोपपद्यते । देवत्वेनोपपद्यत इत्यर्थः । तत्रासौ धर्म्मादिषु कल्पेषु विमानेषु

वा सुकृतं कर्मपुण्यं तस्य फलं विपाकमनुभूयानुभूय स्थितिक्षयात्प्रच्युतो भगवदाचार्यादेशकुत्रियादौ मनुष्यजाताविह
कुलत्वादिषु शीलवत्सु सद्वेश्मसु विद्यामुक्तगुणं ज्ञानं विनयो ज्ञानादिः । विभवो धनधान्यादिविभवसंपत् विषयाः शब्दादयः
सर्वेषामेवैषां विस्तरः प्राचुर्यं विस्तरं च वविभूतिः क्रमेण प्रत्ययातिमनाप्य जन्म समधिगम्य पुनः सम्यग्दर्शनादिविशुद्धं
बोधिस्वरूपयोः बोधिमवाप्नोति ज्ञानचरणे बोधिशब्दवाच्ये समवाप्नोतीत्यर्थः । अनेनोक्तलक्षणेनक्रमाभ्यासानुबंधक्र-
मेण सुखपरंपरायुक्तेन परं प्रकर्षं त्रिर्जनित्वा मनुष्यो देवः पुनर्मनुष्य इति । एवं त्रीणि जन्मानि समवाप्य सम्यक्ज्ञानलाभा-
दृहितसंवरस्तपसा क्षपितकर्मराशिः सिध्यति सिद्धिर्हेत्वर्थ इत्युक्तं च । एवं संवरवर्म्मापिनद्धसम्यक्त्ववाहप्रविरूढः सज्ज्ञानमहा-
चापाध्यानादितपः शितष्टषत्कैः संयमरणाजिरस्थः क्षेत्राचमूः । संविधूय भव्यात्मा कर्मरिपून्हत्वा पवर्गराज्यश्रियं लभ-
ते । एवं कर्मोदयजैर्भावैः । कर्मक्षयोपशमजैश्च संसारमुवाचार्हन सिद्धिकर्मक्षयादेव । २ ज्ञानं सुमार्गदीपं सम्यक्त्वं तु त-
द्विप्रणाशं चारित्रमाश्रवद्वारं रुधयति । कर्माणि तु तपोग्निध । एतेन भवति सिद्धिः । सिद्धांतचतुष्टयेन जिनवचनेन
तु संवररहितस्य च सास्यान्न ज्ञानमात्रेण ॥ ५ इत्येकानसमेकद्वीपं विविधरूपमेषपातालं । अष्टाग्रं । द्विरयं चतुरावर्त्तं च
तुष्कलं त्रिमद्वावातं ऋदयं षड्वेगं चतुरशीतिनियतं मीसंसाराद्भुमात्मानावाचतुरंगयोत्तरति ७ प्रतिवाचको निजावार्थी
न्वयं द्विप्रकारमवाप्याविदयते । तत्रायं प्रवाजकात्वः । यः शिवश्रीर्नामवाचकः पितामहः ॥ संग्रहकारस्य तस्य शिष्योघोषनं-
दि क्षमाश्रमणस्तस्यायं संग्रहकारः शिष्यः संप्रतिवाचना वार्यान्वयो मुंडपादो नाम महावाचकः क्षमण सोस्यपितामहः संग्रहकारस्य
तस्य शिष्यो मूलनामा वाचकस्तस्यायं संग्रहकारकशिष्यः संजन्य तीय जन्मान्वयस्तन्नमाचष्टे न्यग्रोधिको नाम ग्रामस्तत्र जातेन
पाटलिपुत्रे कुसुमपुरनाम्नि विहरता कौभीषणिनेति । गोत्रकाल स्वातितनयेनेति पितुराख्यानं वात्सीसुतेनेति गोत्रेण नाम्ना
उमेति मातुराख्यानं संप्रदायाविच्छेदेनायातमर्हद्वचनं सम्यगवधार्य शारीरैर्मानसैश्च दुःखैरार्त्तं दुरागमोरेहिकसुखोप-
देशाप्रायैश्चैवन्तिभिः प्रमाणविघटनाया मक्षमैर्विहतमतिमुपहतविज्ञानमवलोक्य लोकम् । मुख्ये नागर वाचकेनेति
स्वशाखासूत्रकं तत्त्वार्थाधिगमाख्यं । शास्त्रं न समसत्वानुकंपया विरचितं । स्फुटार्थमुमास्वातिनेति । तदेतच्छास्त्रं जीवादित-
त्त्वाधिगमार्थयोव जो स्यते सूत्रेनार्थतश्चानुष्ठास्यति । तत्रोक्तं सोऽव्याबाधरवलक्षणमनंतमनुपमं परमार्थं मोक्षमचिरेण प्रा-
प्स्यतीति ॥ आसीदिह गणी क्षमाश्रमणेशापक्रमेणैवयो विद्वत्सु प्रतिभागुणेन जयिना प्रख्यातकीर्त्तिर्भृशं चोदाशीलव-
रत्नसमृद्धत निधिर्मोहार्थिनामर्द्धणी जङ्घालामलपुच्छके निजतपस्तेजोनिरभात्तं ॥ १ यत्नश्रितेश्च वचने पुस्तकनिरपे-
क्षं तं विमल शिष्यगणसंयदेह्यं जिनेंद्रवक्त्राद्विनिःक्रांतां ॥ २ तस्यानुस्मरवादिनिर्जयपदु सेहीद्भूरतानाम्ना प्रख्यातसि

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

दृष्टदृष्टिवज्ञानाखिलार्थागमः शिष्यः शिष्यजनप्रियः प्रियहृतभाहारं चे ... याज्ञ्यानां शरणं भावोद्यपतनक्लेशार्दिता
नां नुविा निर्द्दतत्तमः संहरति ररविंकलशशांकसंस्थया । अद्यापि यस्य कीर्त्तिर्भ्रमति दिगंतान विश्रांता ॥४॥ शिष्यस्तस्य
चव राजि कशिरो रत्नप्रभाजालकाभासंगक्षुरितस्फुरित्नरवमणिप्रोन्नासिपादद्वयः । स्वामीति विजितमनामजगरे प्रसिजा
सां संपदा भास्वंतं नवनिर्जबोद्यनमतिर्विद्वज्जनाग्रेसरः ॥५॥ कृमयायुक्तो तज्जयास्समस्तशास्त्रार्थविन्सदाश्रमणः गणाधिप
गुणयोगाद्गुणाधिपत्यं चकारार्थ्यां ह्तत्त्वादरजोवयवः सज्ञागमस्रो सुखीकवडजाम्यः । तत्त्वार्थशास्त्रटीकामिमांय
भास्सिद्धसेनगणिः ॥७॥ अष्टादशसहस्राणि द्विशतेच तथापरे । अशीतिरधिका ह्यस्यां टीकायां श्लोकसंग्रहः ॥ छ ॥ ग्रं
थाग्रं ॥१८२८०॥ छ ॥ ॥श्री॥ शुभं भूयात् ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥